УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 ТОМ 2 ТОМ 3

А - БОРОНА

БОРОНУВАННЯ - ГЕНТЕЛІ

ГЕРДАН - ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБІЙ Б. М.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАГРІЙ П. І.
БАЖАН М. П.
(головний редактор,
голова редколегії)
БІЛОДІД І. К.
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГІТАЛОВ О. В.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГОНЧАР О. Т.
ГЛУШКОВ В. М.
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
ЗАГОРОДНІЙ В. І.
КОНДІЛЕНКО І. І.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПОДСТРИГАЧ Я. С.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З
ШВЕД Г. А.
(відповідальний секретар,
відповідальний секретар редколегії)
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 3

ГЕРДАН — ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1979

03
У45

Е. $\frac{00101-007}{М.222(04)-79}$ 1—79. 5000000000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1979 р

Г

ГЕРДА́Н — шийна жіноча прикраса в Галичині, на Буковині та Закарпатській Україні у вигляді плескатого ланцюжка або ажурного комірця з різнокольорового бісеру. Г. прикрашають і чоловічі капелюхи. Іл. с. 6.

ГЕ́РДЕР (Herder) Йоганн-Готфрід (25.VIII 1744, Морунген, Сх. Пруссія — 18.XII 1803, Веймар) — німецький філософ, письменник-просвітитель. У філософії відстоював *пантеїзм* (з переважаючими матеріалістичними тенденціями). Г.— один із засновників філософії історії. У творах «Ідеї до філософії історії людства» (1784—91), «Бог» (1787) намагався розглядати історію людства як закономірний поступальний процес, проте дотримувався теологічного погляду на рушійні сили історії. Політ. переконання Г. відображували інтереси нім. бюргерства. Один із натхненників і теоретиків літ. руху «*Буря й натиск*». Прагнув розкрити зв'язок між мистецтвом і життям, відстоював нім. нац. культуру, народність і реалізм у мистецтві. Підкреслював велику роль фольклору в літ. процесі. Уклав першу антологію нар. поезії різних країн, у якій значну увагу приділено пісням слов. народів («Народні пісні», 1778—79; друге вид.— «Голоси народів у піснях», 1807). На Україні праці Г. використали М. *Максимович* і А. *Метлинський*.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные сочинения. М.—Л., 1959; Идеи к философии истории человечества. М., 1977.
Літ.: Гулыга А. В. Гердер. М., 1975.

Н. О. Модестова.

ГЕ́РЕК (Gierek) Едвард (6.I 1913, с. Поромбка, тепер Катовіцьке воєводство ПНР) — партійний і державний діяч ПНР, діяч міжнародного комуністичного руху. Народився в сім'ї шахтаря. В 1923 разом з матір'ю емігрував до Франції, де з 13 років працював на вугільних шахтах. З 1931 — член Франц. компартії. В 1934 за революц. діяльність висланий з Франції; виїхав на батьківщину. В 1937 емігрував до Бельгії, вступив у Компартію Бельгії. В 1940—44 — учасник *Руху Опору*. В 1948 вернувся до Польщі, працював у ЦК Польської робітн. партії, після утворення *Польської об'єднаної робітничої партії* (ПОРП) — член її ЦК. В 1949—54 — на парт. роботі в Сілезії. З 1954 — зав. відділом важкої пром-сті ЦК ПОРП. У 1956 і з 1959 — член Політбюро ЦК ПОРП. У 1956—64 — секретар ЦК ПОРП; 1957—70 — перший секретар Катовіцького воєводського к-ту ПОРП. З 1970 — перший секретар ЦК ПОРП. Депутат сейму з 1952. З березня 1976 — член Держ. Ради ПНР. Нагороджений орденами Леніна. Жовтневої Революції, Золотою медаллю миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі, багатьма польс. орденами і медалями.

ГЕРЕ́РО, овагереро — народ, який живе в Намібії і Анголі. Чисельність у Намібії бл. 60 тис. чол., в Анголі — 50 тис. чол. (1975, оцінка). Понад 2/3 всіх Г. було винищено на поч. 20 ст. під час придушення *гереро і готтентотів повстання 1904—07* проти нім. колонізаторів. Мова — гереро, належить до групи *банту*. Більшість Г. зберігає місц. традиційні релігійні вірування, частина — християни. Осн. заняття — землеробство.

ГЕРЕ́РО І ГОТТЕНТО́ТІВ ПОВСТА́ННЯ 1904—07 — повстання корінного населення Пд.-Зх. Африки (Намібії) проти німецького панування. Почалось 12.I 1904 виступом племен *гереро* під керівництвом вождя племені С. Магареро. Повстанці визволили частину країни. Проте 9. IV війська колонізаторів завдали їм поразки, а 11.VIII оточили їх. Частину гереро було знищено в бою, решта відступила до пустелі, де більшість загинула. 3.X 1904 на Пд. країни почалось повстання *готтентотів* (партизанські дії тривали до 1907). Нім. колонізатори за допомогою англ. військ винищили значну кількість готтентотів, інших переселили в посушливі райони.

ГЕРЕФО́РДСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода м'ясного напряму. Виведена у 18 ст. в Англії (графство Герефордшір). Поширена у Великобританії, США, Канаді, Австралії, Пд. Африці, Аргентині та ін. країнах. В СРСР завезена 1928—32. Герефорди міцні, скороспілі, добре відгодовуються. Масть червона (голова, груди, черево, ноги до колін і китиця хвоста — білі). Жива маса бугаїв 800—1000 кг, корів 550—600 кг. Забійний вихід 60—65%. М'ясо мармурове, соковите. Річний надій бл. 1500 кг молока жирністю 4%. Герефордів розводять у Каз. РСР, Ставр. краї, Оренб., Рост., Волгогр. та ін. областях РРФСР. На Україні бугаїв використовують для пром. схрещування. Використано при виведенні м'ясної худоби казахської білоголової породи. Іл. с. 7

ГЕРИ́ЛЬЯ (ісп. guerilla, зменшене від guerra — війна) — партизанська війна в іспаномовних країнах. Найвідоміша Г. була в Іспанії 1808—14. Боротьба проти франц. загарбників поєднувалася в її ході з антифеод. бурж. революцією.

ГЕРИ́МСЬКІ (Gierymscy) — польські живописці, брати, представники критичного реалізму. Максиміліан Г. (15.X 1846, Варшава — 16.IX 1874, Бад-Рейхенгалль, Німеччина) навчався в Школі красних мистецтв у Варшаві (1864) та мюнхен. АМ (1867—68). Твори: «Похорон городянина» (1868—69), «Повстанський патруль» (бл. 1873). Олександр Г. (30.I 1850, Варшава — 8.III 1901, Рим) навчався в Школі красних мистецтв у Варшаві (1867) та мюнхен. АМ (1868—72). Твори: «Продавщиця апельсинів» (1881), «Робітники піщаного кар'єру» (1887), «Горе. Селянська труна» (1894—95). Малював пейзажі.

Літ.: Тананаева Л. И. А. Герымский. М., 1962.

О. Геримський. Робітники піщаного кар'єру. 1887. Національний музей у Варшаві

ГЕРІАТРІ́Я (від грец. γέρων — старий та ἰατρεία — лікування) — галузь клінічної медицини, що вивчає хвороби людей похилого й старечого віку. Г.— складова частина *геронтології*. Осн. проблемами Г. є вивчення особливостей розвитку й перебігу різних захворювань та профілактика їх, з'ясування можливостей впливу на процес передчасного старіння, а також створення найкращих форм геріатричного обслуговування — медико-соціальної допомоги людям похилого й старечого віку. Г. як самостійна галузь клінічної медицини визначилась у 20 ст. В 1909 амер. вчений І. Нашер запропонував термін «геріатрія» і висунув пропозицію виділити Г. в самостійну клінічну дисципліну. Початок наук. клінічної Г. в Росії пов'язаний з працями С. П. Боткіна (1889). В СРСР розвиток Г. пов'язаний з досягненнями в галузі біології старіння людини, що значною мірою розкриває зв'язок вікових змін старіючого організму з виникненням патологічних процесів, хвороб, притаманних людям старших вікових груп. Для них, як і для дітей, характерні особливі захворювання та своєрідні клінічні прояви, реакції і особливе терапевтичне лікування їх, а також специфічна для Г. мультиморбідність (множинність) захворювань, патологічних процесів різного походження. Бібліографію див. до ст. *Геронтологія*.

Д. Ф. Чеботарьов.

ГЕРІРУ́Д — річка в Афганістані. Див. *Теджен*.

ГЕРКУЛА́НУМ, Геркуланеум — давнє місто в Італії (тепер в обл. Кампанія), на березі Неаполітанської затоки, біля підніжжя *Везувію*. Виник у 7 ст. до н. е. З 307 до н. е. — під владою Риму. 24.VIII 79 н. е. разом з *Помпеями* був зруйнований і засипаний попелом під час виверження вулкана. В результаті розкопок (провадяться з поч. 18 ст.) відкрито форум з базилікою, театр, лазні, житлові квартали, знайдено предмети побуту, твори мистецтва, у т. ч. залишки фресок.

ГЕРКУЛЕ́С (Hercules) — лат. форма імені героя давньогрец. міфології *Геракла*.

ГЕРКУЛЕ́С — сузір'я пн. півкулі неба. В сузір'ї Г. міститься *апекс* руху Сонячної системи. Найкраще видно весною і влітку. Див. карту до статті *Зоряне небо*.

ГЕ́РЛАХОВСЬКИ-ШТІТ — найвища гірська вершина в Карпатах. Лежить у *Татрах*, у межах Чехо-

Й.-Г. Гердер.

Е. Герек.

Геркуланум. Голова німфи Аркадії. Фрагмент фрески. 1 ст. н. е.

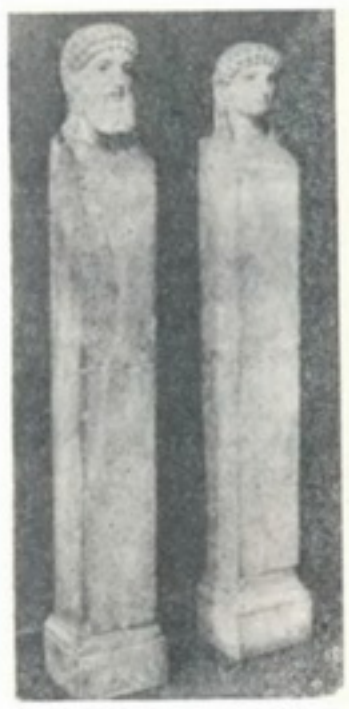

Гермп. Римські копії 1—2 ст. Мармур. Київський державний музей західного та східного мистецтва.

Гермес відпочиває. Бронзова римська копія статуї роботи Лісіппа (3-я чверть 4 ст. до н. е.). Національний музей. Неаполь.

словаччини. Вис. 2655 м. Складена з гранітів. На схилах — хвойні ліси.

ГЕ́РМА (грец. ἑρμῆς) — чотиригранний стовп, який завершується скульптурною головою чи бюстом. Спочатку в Старод. Греції Г. зображували бога торгівлі та шляхів *Гермеса* (звідси назва), потім й ін. богів, героїв, держ. діячів і філософів. Г. була й межовим знаком, дороговказом тощо, а з 16 ст. стала декоративною скульптурою парків.

ГЕ́РМАН Валентин Олександрович [20. VI (3.VII) 1904, Полтава — 30.VIII 1957, Харків] — український рад. вчений у галузі ветеринарії, засл. діяч науки УРСР (з 1951). Член КПРС з 1940. Закінчив Харків. ветеринарний ін-т (1926). З 1942 — професор Алма-Атинського зоовет. ін-ту, 1944—57 — професор (з 1948 — завідуючий) кафедри хірургії Харків. вет. ін-ту. Наук. праці з питань переливання крові у свійських тварин, лікування ран, тканинної терапії. Запропонував нові стабілізатори крові й терапію анафілактичного шоку в тварин тощо.

ГЕ́РМАН Карл Федорович [25.VIII (5.IX) 1767, Данціг — 19(31).XII 1838, Петербург] — рос. економіст, статистик. У 1795 був запрошений до Росії; з 1807 викладав політ. економію й статистику в Петерб. пед. ін-ті, потім — у Петерб. ун-ті. Редактор і видавець «Статистического журнала» (1806—08). У 1836 обраний ординарним академіком. Г.— прихильник теорії А. *Сміта*. Негативно ставився до кріпосного права та абсолютної монархії. Феод. порядки в Росії вважав гальмом екон. прогресу.

ГЕ́РМАН Олександр Петрович [20. X (1.XI) 1874, Вятка, тепер м. Кіров — 30.XI 1953, Ленінград] — російський рад. вчений у галузі гірничої механіки, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив фізико-матем. ф-т Петерб. ун-ту (1897), потім — Петерб. гірничий ін-т (1903), в якому викладав з 1907. Розробляв теоретичні основи гірничої механіки. Автор праць з питань шахтного підйому, рудникових установок, розрахунку й характеристик турбомашин тощо. Брав участь у проектуванні найбільших гірничих підприємств СРСР, зокрема в Донбасі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями.

Ю. О. Анісімов.

ГЕ́РМАН Юрій Павлович [22.III (4.IV) 1910, Рига — 16.I 1967, Ленінград] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1958. Друкуватися почав 1926. Автор романів «Вступ» (1931), «Наші знайомі» (1934—36; однойменний фільм, 1969), «Один рік» (1960), істор. роману «Росія молода» (1952), серії оповідань про Ф. Дзержинського (1938—57); кіносценаріїв «Семеро сміливих» (1936, у співавт.), «Лікар Калюжний» (1939), «Пирогов» (1947, Держ. премія СРСР, 1948), «Справа Румянцева» (1956; у співавт.) та ін.; повістей «Студене море» (1943), «Підполковник медичної служби» (1949—56), документальної повісті «Операція „З Новим роком!“» (1964). Осн. твір — роман-трилогія «Справа, якій ти служиш» (1957), «Дорога моя людина» (1962), «Я відповідаю за все» (1964) — про духовне формування нашого сучасника, людини високої ідейності і громадянської активності. Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, Червоної Зірки, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. Л., 1975—77; Укр. перекл.— Дорога моя людина. К., 1969: Я відповідаю за все. К., 1972.

ГЕРМАНІ́ДИ — сполуки германію з металами. Г. лужних і лужноземельних металів і магнію легко розкладаються водою і к-тами з утворенням германоводнів. Більшість Г. перехідних металів стійкі до дії к-т та лугів; мають металічні властивості. Одержують Г. в основному сплавленням германію з відповідними металами. Г. лужних і лужноземельних металів — *напівпровідники*. Г. — перспективні для створення нових сплавів з особливими фіз. властивостями.

ГЕРМА́НІЙ (Germanium; від лат. Germania — Німеччина), Ge — хімічний елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 32, ат. м. 72,59. Природний Г. складається з 5 стабільних ізотопів. Існування і властивості Г. передбачив 1870—71 Д. І. Менделєєв і назвав його «екасиліцієм». Відкрив Г. 1886 нім. хімік К.-А. Вінклер. Г.— рідкісний елемент, вміст у земній корі $1{,}5 \times 10^{-4}$%. Утворює мінерали: германіт Cu_3GeS_4, аргіродит Ag_8GeS_6, міститься в сульфідних рудах міді, в силікатах, у золі кам. вугілля. Г.— крихкий метал світло-сірого кольору, густ. твердого Г при 25° С дорівнює 5327 кг/м³, рідкого — при 1000° С — 5557 кг/м³, $t_{пл}$ 937,2° С, $t_{кип}$ 2847° С. Не взаємодіє з водою, розведеними к-тами і лугами. При 600° С починає окислюватись до GeO_2. Легко взаємодіє з галогенами, даючи *галогеніди*. Сплавляється з металами, утворюючи *германіди*. Відомо багато й германійорганічних сполук. Одержують Г. з відходів переробки поліметалевих сульфідних руд, золи кам. вугілля; дуже чистий Г.— вирощуванням монокристалів. Застосовують як *напівпровідник*.

Літ.: Тананаев И. В., Шпирт М. Я. Химия германия. М., 1967: Химия и технология редких и рассеянных элементов, ч. 2. М., 1976. *В. Л. Павлов.*

ГЕРМАНІ́СТИКА — 1) В широкому значенні — наука, що вивчає мови, історію, право, етнографію, мистецтво й літератури германських народів від найдавніших часів до наших днів. 2) У вузькому значенні — наука про давні й сучасні *германські мови* й л-ри (те саме, що й германська філологія). Як наук. галузь Г. утвердилася в епоху Відродження. Першим філологом-германістом був Ф. Юніус (1589—1677). Наук. основи Г. заклали Р. *Раск* і Я. *Грімм*. Наприкінці 19 ст. Г. поділилася на герм. мовознавство й історію герм. л-р. На поч. 20 ст. відбулася дальша спеціалізація з поділом на власне германістику (вивчення нім. мови й л-ри), англістику, скандінавістику та ін. В СРСР проблеми Г. розробляли й розробляють В. М. *Жирмунський*, В. М. Ярцева, Е. А. Макаєв, М. М. Гухман, О. І. Смирницький та ін., зокрема на Україні — І. В. *Шаровольський*, Б. М. Задорожний та ін.

Літ. див. до ст. *Германські мови.*

Ю. О. Жлуктенко.

Гердани.

ГЕРМА́НСЬКІ МО́ВИ — група споріднених мов індоєвропейської сім'ї. Сучасні Г. м. поділяють на підгрупи: північногерманську й західногерманську. До пн.-герм. (скандінавської) підгрупи належать шведська, норвезька, датська, ісландська й фарерська мови; до зх.-герм.— англійська, німецька, нідерландська (голландська), фризька, *ідиш* і *африкаанс* мови. Мови колишньої сх.-герм. підгрупи (готська, бургундська, вандальська тощо) вимерли. Г. м. сформувалися на основі племінних діалектів давніх германців, які на поч. нашої ери жили на узбережжях Пн. та Балт. морів, на Пд. Скандінавського п-ва й у Ютландії. У фонетиці Г. м. відрізняються від ін. індоєвроп. мов т. з. германським (першим) пересувом приголосних. Порівняно невелика кількість голосних збільшувалася за рахунок *дифтонгів*, які розвинулися внаслідок різних комбінаторних змін. Наголос силовий, здебільшого на першому складі кореня слова. Морфологія характеризується розвиненістю аналітичних форм, бідністю форм словозміни, функціональною заміною відмінкових форм прийменниковими конструкціями. Для дієслова характерна розгалужена система часів; три неособові форми: інфінітив і два дієприкметники; в англ. мові є ще й герундій. Форми минулого часу утворюються додаванням дентального суфікса або чергуванням кореневих голосних. У синтаксисі для Г. м. характерний сталий порядок слів у реченні, велику роль відіграють службові слова. В лексиці поряд із суто германськими чимало слів, спільних з ін. індоєвроп. мовами. Є запозичення з грец., лат., романських, кельтських, слов'янських та ін. мов. Найдавніша писемна пам'ятка — напис *рунами* з Евре-Стабю (бл. 200). Писемність Г.м.— на латинській графічній основі.

Літ.: Енгельс Ф. До історії стародавніх германців. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19; Задорожний Б. М. Порівняльна фонетика і морфологія готської мови. Львів, 1960; Сравнительная грамматика германских языков, т. 1—4. М., 1962—66; Жлуктенко Ю. О., Яворська Т. А. Вступ до германського мовознавства. К., 1978.

Ю. О. Жлуктенко.

ГЕРМА́НЦІ стародавні — племена індоєвропейської мовної групи, що спочатку жили на узбережжі Пн. та Балт. морів, а згодом розселилися між Рейном, Верхнім Ду-

наєм і Одрою (Одер). В 1 ст. до н. е. Г. жили родовим ладом, займалися гол. чин. землеробством. Верховна влада належала нар. зборам. Під час війни ополченням командував військ. вождь. У 1 ст. н. е. у Г. родову громаду змінила землеробська. Виникли індивідуальне землекористування, майнова нерівність і патріархальне рабство. Зросла роль ради старійшин і військ. вождів (*конунгів*), влада яких поступово ставала постійною (див. *Варварські правди*). Утворились племінні союзи. В 2—3 ст. Г. почали наступ на Рим. імперію (див. *Маркоманська війна 166—180*). У 3 ст. *алемани* захопили землі між Рейном, Дунаєм і Неккаром, *готи* — Дакію. В 4—6 ст. Г. відіграли значну роль у *Великому переселенні народів*. Г. склали основу в етногенезі ряду сучас. народів: німців, голландців, фламандців, датчан, шведів, норвежців та ін.

ГЕРМАФРОДИТИ́ЗМ [від грец. Ἑρμαφρόδιτος — Гермафродит (син *Гермеса* та *Афродіти*, двостатева істота)] — наявність у однієї і тієї самої особини чоловічих і жіночих статевих ознак. Розрізняють природний і патологічний Г. При природному Г., поширеному серед рослин і деяких тварин (кишковопорожнинних, більшості червів, багатьох молюсків та деяких риб), у нормальному стані в одного індивіда розвинені чоловіча й жіноча гонади і утворюються статеві клітини обох типів. Патологічний Г. трапляється в нормально роздільностатевих тварин і в людини. Виникає внаслідок порушення розвитку статевих залоз та їхньої гормональної діяльності. Від ступеня порушення співвідношення в розвитку окремих тканинних елементів зачатка статевої залози у гермафродитів залежать кількісні зрушення в утворенні в організмі чоловічого й жіночого статевих гормонів, які визначають розвиток статевих ознак. Патологічний Г. може бути істинним, при якому одночасно розвиваються сім'яник і яєчник або мішана залоза (овотестис), і несправжнім (*інтерсексуальність*), при якому зовн. статеві органи та вторинні статеві ознаки не відповідають характерові статевих залоз. Див. також *Гінандроморфізм*.

Б. Г. Новиков.

ГЕРМАШЕ́ВСЬКИЙ Мирослав (н. 15.IX 1941, с. Липники) — льотчик-космонавт ПНР, підполковник Війська Польського. Герой Радянського Союзу (1978). Член Польської об'єднаної робітничої партії з 1963. Після закінчення Демблінського військ. авіац. училища льотчиків проходив службу у винищувальній авіації. Закінчив (1971) Академію Генштабу ПНР. З 1976 — в загоні космонавтів. Разом із П. І. *Климуком* здійснив політ (27.VI — 5.VII 1978) за програмою «*Інтеркосмос*» на космічному кораблі «Союз-30». В ході виконання програми польоту «Союз-30» стикувався з орбітальним науковим комплексом «Салют-6» — «Союз-29» (В. В. *Ковальонок* і О. С. *Іванченков*). Екіпажі кораблів проводили спільні дослідження та експерименти. Нагороджений (ПНР) орденом Золотого хреста заслуги, орденом «Хрест Грюнвальда» першого ступеня і медалями. За заслуги у розвитку космічних досліджень президія Польської АН нагородила медаллю М. Коперника.

ГЕРМЕНЕ́ВТИКА [грец. ἑρμηνευτική (τέχνη) — мистецтво тлумачення] — 1) У класичній філології вчення про інтерпретацію рукописних і друкованих текстів, насамперед давніх. 2) У сучас. бурж. філософії метод тлумачення культ.-істор. явищ, який протиставляється об'єктивному, традиційно-наук. методу. Прихильники Г. вважають її єдино адекватним способом осягнення історії, оскільки Г. базується на «внутр. досвіді» людини, який нібито є сферою безпосереднього сприйняття нею «життєвої цілісності» суспільства на противагу «зовн. досвідові», здатному фіксувати лише ізольовані факти природи. Звертаючись до Г., бурж. філософи (В. *Дільтей*, М. Шелер, М. *Хайдеггер*, Г. Гадамер) намагаються тлумачити усп. явища у вкрай суб'єктивістському, ірраціоналістичному дусі, відкидаючи тим самим саму можливість об'єктивнонаук. теорії усп. життя.

І. В. Бичко.

ГЕРМЕ́С (Ἑρμῆς) — у грецькій міфології спочатку бог скотарства, покровитель пастухів і отар. Син *Зевса* й Майї. Пізніше його вшановували як посланця богів, покровителя мандрівників (обабіч шляхів йому ставили *герми*), бога красномовства, бога торгівлі, обману, прибутку, винахідника мір, чисел та ліри. Зображували його здебільшого юнаком із крильцями на сандалях. Відомі скульптурні зображення Г. роботи *Праксітеля*, *Скопаса* й *Лісіппа*. У римській міфології йому відповідає *Меркурій*.

ГЕРМЕ́С — *мала планета*, відкрита 1937 німецьким астрономом К. Рейнмутом. Діаметр Г. 1,6 км. Наближався до Землі на віддаль приблизно 600 000 км. Після 1937 Г. не спостерігався і його вважають втраченим.

ГЕРМЕТИЗА́ЦІЯ — забезпечення непроникності стінок та з'єднань апаратів, машин, споруд для газів, рідин тощо.

ГЕРМЕТИ́ЧНИЙ ВІДСІ́К космічного апарата — відсік *космічного літального апарата* (КЛА), що ізолює космонавтів і бортову апаратуру від впливу космічного простору. Г. в. охороняє й захищає від сонячної й галактичної радіації, космічного вакууму і холоду, метеорних і теплових потоків. Герметичність відсіку забезпечується з'єднанням його частин болтами з ущільненням у вигляді прокладок з вакуумної гуми. Всередині Г. в. створюється й підтримується заданий тиск повітря (суміші газів) або газу (кисню, азоту); ззовні його покривають абляційним шаром теплового захисту (див. *Абляція*), протиметеорним екраном тощо.

В. Г. Денисов.

ГЕРМОНА́ССА — давнє грекосиндське місто на сх. березі Керченської протоки, на місці сучасної станиці Таманської Краснодарського краю РРФСР. Засн. в 6 ст. до н. е. Основою г-ва жителів були с. г., рибний промисел, торгівля. Г. була другим (після *Фанагорії*) екон. центром азіат. частини *Боспорської держави*. В 10 ст. на місці Г. виникло давньорус. місто *Тмутаракань*. З 50-х рр. 20 ст. провадяться систематичні археол. розкопки городища й некрополя.

ГЕРНЕ́Т Михайло Миколайович (12.VII 1874, м. Ардатов, тепер райцентр Морд. АРСР — 16.I 1953, Москва) — радянський юрист, фахівець з кримінального права, кримінології та історії права; засл. діяч науки РРФСР (з 1928), доктор юрид. наук (з 1936). З 1911 — проф. Петерб. психоневрологіч. ін-ту, з 1919 — Моск. держ. ун-ту. Досліджував соціальні причини *злочинності*, проблеми її викорінення. Осн. праці: «Суспільні причини злочинності» (1905), «Злочинність за кордоном і в СРСР» (1931), «Злочини гітлерівців проти людяності» (1946), «Історія царської тюрми» (т. 1—5, 1941—56), перші два томи якої удостоєно Держ. премії СРСР (1947). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Н. С. Прозорова.

ГЕРНІ́КА, Герніка-і-Луно — місто на Пн. Іспанії, в *Басків Країні*. Під час громадян. війни та італо-нім. інтервенції 1936—39 нім.-фашист. авіація 26.IV 1937 зруйнувала Г. Передова світова громадськість була обурена цим актом вандалізму — знищенням мирного старовинного міста. В 1937 П. *Пікассо* створив картину «Герніка», в якій затаврував злочини фашизму.

ГЕРОВИ́Т — у західнослов'янській міфології бог Сонця, родючості й війни. У старод. храмі м. Волегаста (тепер на тер. НДР) Г. було присвячено великий позолочений щит, який під час походів несли перед військом. Вважають, що ім'я Геровит є варіантом імені слов. бога *Яровита*.

ГЕРОДО́Т (Ἡρόδοτος; н. між 490 і 480 до н. е., Галікарнас, Мала Азія — п. між 430 і 424 до н. е., Афіни або Фурії, Пд. Італія) — давньогрец. історик. Н. в сім'ї рабовласника. Автор праці (умовно названа «Історією»), що містить опис *греко-перських воєн* (500—449 до н. е.), доведений до 478 до н. е. 4-а книга «Історії» Г. є найціннішим джерелом з історії, етнографії та географії Пн. Причорномор'я. В ній подано опис цієї території, життя і звичаїв *кіммерійців*, *таврів*, *скіфів* та ін. племен, легенди про походження скіфів, історію їхньої боротьби проти війська перс. царя *Дарія I* (див. *Дарія похід на скіфів*) і стосунків з греками, опис м. *Ольвії*.

Тв.: Укр. перекл.— Опис Скіфії. В кн.: Історія України в документах

О. П. Герман.

М. Гермашевський.

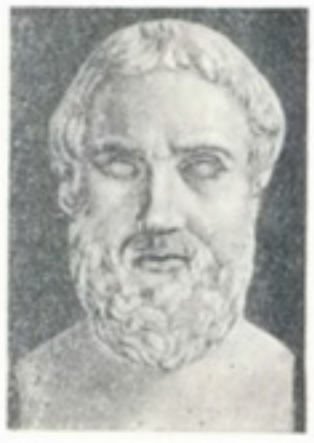

Геродот.

Бугай герефордської породи.

Медаль «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу.

Медаль «Серп і Молот» Героя Соціалістичної Праці.

і матеріалах, т. 1. К., 1939; Рос. перекл.— История в девяти книгах. Л., 1972; История. В кн.: Историки Греции. М., 1976.
Літ.: Лурье С. Я. Геродот. М.—Л., 1947; Болтенко М. Ф. Herodoteanea. «Праці Одеського університету», 1959, т. 149. Серія істор. наук, в. 7; Матеріали з археології Північного Причорномор'я, в. 3—4, Одеса. 1960 — 62.

ГЕРОЇЗМ, героїчне (від грец. ἥρως — воїн, богатир, герой) — найвище виявлення самовідданості і мужності у виконанні громадського обов'язку, що вимагає від людини особистої відваги, стійкості, готовності до самопожертви. Актом Г. є подвиг. В основі Г. лежить свідоме підпорядкування особистих інтересів загальним інтересам класу, народу, людства. Бурж. етичні теорії пов'язують Г. з сваволею «надлюдини», що нехтує будь-якими нормами і принципами моралі (Ф. *Ніцше*), з проявами надприродного начала (Г.-В.-Ф. *Гегель*), з фанатичним прагненням до самопожертви, що є самоціллю, або з індивідуальною винятковістю (Г. д'Аннунціо, А. Боймлер). Марксизм-ленінізм уперше висунув ідею про єдність індивідуального подвигу з загальнонар. Г., про зв'язок Г. з сусп. прогресом. Це знайшло підтвердження в масовому бойовому і труд. Г. трудящих СРСР.

ГЕРОЇН — наркотик, похідне *морфіну*. Має болезаспокійливу дію. Проте через отруйні властивості в медицині не застосовується. Див. також *Наркоманія*.

ГЕРО́Й РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — в СРСР почесне звання, найвищий ступінь відзнаки за особисті або колективні заслуги перед державою, пов'язані зі здійсненням геройського подвигу. Встановлене ЦВК СРСР 16.IV 1934. Згідно з діючим положенням, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР 14.V 1973, звання Г. Р. С. присвоює Президія Верховної Ради СРСР з врученням *Леніна ордена*, знака особливої відзнаки—медалі «Золота Зірка» і Грамоти Президії Верховної Ради СРСР. При здійсненні геройського подвигу вдруге, втретє або вчетверте особа, удостоєна звання Г. Р. С., відповідно знову нагороджується орденом Леніна і медаллю «Золота Зірка». На відзнаку подвигів двічі Г. Р. С. або в разі присвоєння Г. Р. С. звання *Героя Соціалістичної Праці* на його батьківщині встановлюється бронзовий бюст з відповідним написом. Г. Р. С. користуються пільгами, встановленими законодавством, зокрема Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6.IX 1967. Позбавити звання Г. Р. С. може лише Президія Верховної Ради СРСР. Всього (1978) звання Г. Р. С. присвоєно бл. 12,5 тис. осіб (у т. ч. за подвиги у Великій Вітчизняній війні — понад 11 500 чол., за освоєння космосу — 48 чол.), понад 130 чол. удостоєні звання Г. Р. С. двічі; Л. І. *Брежнєв*, О. І. *Покришкін*, І. М. *Кожедуб*, С. М *Будьонний* — тричі, а Г. К. *Жуков* — чотири рази. Більше як 2 тис. Г. Р. С.— уродженці УРСР, в т. ч. 31 — двічі Г. Р. С. і 2 — Л.І. Брежнєв і І. М. Кожедуб — тричі Герої Рад. Союзу.

ГЕРО́Й СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ ПРА́ЦІ — в СРСР почесне звання, найвищий ступінь відзнаки за виняткові досягнення у госп. і культ. будівництві. Встановлене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27.XII 1938. Згідно з діючим положенням, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14.V 1973, звання Г. С. П. присвоює *Президія Верховної Ради СРСР* з врученням *Леніна ордена*, знака особливої відзнаки — золотої медалі «Серп і Молот» і Грамоти Президії Верховної Ради СРСР. За нові видатні трудові заслуги Г. С. П. відповідно знову нагороджується орденом Леніна і золотою медаллю «Серп і Молот». На відзнаку трудового подвигу двічі Г. С. П., або якщо Г. С. П. було присвоєно звання *Героя Радянського Союзу*, на його батьківщині встановлюється бронзовий бюст з відповідним написом. Г. С. П. користуються тими самими пільгами, що й Герої Рад. Союзу. Позбавити звання Г. С. П. може лише Президія Верховної Ради СРСР. Усього (1978) звання Г. С. П. присвоєно понад 18 тис. чол. (у т. ч. по УРСР — 3432 особам),з них 117 нагороджено другою золотою медаллю (в т. ч. по УРСР — 38), третьою нагороджені А. П. *Александров*, Б. Л. *Ванников*, І. В. *Курчатов*, Х. *Турсункулов* та інші.

ГЕРО́Н Александрійський [Ἥρων ὁ Ἀλεξανδρίνος (мабуть, 1 ст. н.е.)] — давньогрецький механік і вчений, який працював в Александрії. Автор творів «Пневматика» і «Механіка», де систематизував досягнення в галузі прикладної механіки (описав автомат для відкривання дверей, водяний орга́н, пожежний насос тощо). Написав одну з перших книжок з техніки — «Театр автоматів». Матем. праці Г. є енциклопедією античної прикладної математики. В кращій з них («Метриці») наведено формули для обчислювання площ та об'ємів геом. фігур (серед них і *Герона формула*), правила розв'язування квадратних рівнянь, приблизного добування квадрат. і кубічних коренів тощо.

ГЕРО́НА ФО́РМУЛА — формула для обчислювання площі трикутника за його сторонами a, b, c: $S = \sqrt{p(p-a)(p-b)(p-c)}$, де $p = (a+b+c)/2$ — півпериметр *трикутника*. Названа за ім'ям давньогрец. вченого *Герона* Александрійського.

ГЕРО́НІМУС Яків Лазарович [н. 6(18).II 1898, Ростов-на-Дону] — український рад. математик, доктор фізико-матем. наук (з 1939), професор (з 1929), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1969). Після закінчення 1920 Харків. ун-ту працював у вищих тех. учбових закладах Харкова, Москви, Куйбишева; з 1944 — в Харкові. Основні праці — з теорії *ортогональних функцій*, аналізу та синтезу механізмів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ГЕРОНТОЛО́ГІЇ ІНСТИТУ́Т— установа АМН СРСР. Засн. 1958 в Києві. У складі ін-ту (1979) 5 відділів, 12 лабораторій, 4 клінічні відділення, поліклініка. Г. і. — єдиний у країні й найбільший в Європі центр по вивченню питань, пов'язаних з проблемою *старіння* й активного *довголіття* людини; головний в Науковій раді по *геронтології* й *геріатрії* при Президії АМН СРСР і в Координаційному комітеті соціалістичних країн Європи по дослідженнях у цих галузях. Ін-т є базою *Всесвітньої організації охорони здоров'я* для проведення курсів з соціальних і мед. питань геронтології. Тут вивчаються механізми старіння, питання профілактики передчасного старіння, особливості перебігу й лікування захворювань у літньому й старечому віці. Вивчається зв'язок первісних механізмів старіння з порушеннями регуляції генетичного апарату клітини. Розроблено принципи фармакотерапії ряду захворювань у осіб літнього й старечого віку. Розробляються заходи щодо збереження працездатності осіб старіших вікових груп. Серед провідних науковців ін-ту — Д. Ф. *Чеботарьов*, М. М. *Горєв*, М. Б. *Маньківський*, В. В. *Фролькіс*. Ін-т видає щорічник «Геронтология и гериатрия».

Н. В. Вержиковська.

ГЕРОНТОЛО́ГІЯ [від грец. γέρων (γέροντος) — старий і λόγος — вчення] — розділ біології та медицини, що вивчає закономірності *старіння* живих організмів, у т. ч. людини. Сучасна Г. включає такі розділи: біологія старіння, *геріатрія*, соціальна Г., герогігієна. Осн. завданнями Г. є: розкриття провідних механізмів процесу старіння, вишукування засобів збільшення тривалості життя, розробка методів профілактики й лікування патологічних процесів, вивчення захворювань людей похилого й старечого віку, вивчення впливу соціального середовища та способу життя на старіння людини, розробка заходів подовження періоду її активного життя, зокрема працездатності. Одним з перших почав вивчати питання *довголіття* з позицій конкретних фактів рос. лікар 18 ст. І. Б. Фішер. Родоначальником сучас. Г. є І. І. Мечников, який заклав основи експериментального вивчення старіння. Велике значення для дальших геронтологічних досліджень мали праці І. П. Павлова. Розвиток рад. Г. пов'язаний з іменами укр. рад. учених О. О. Богомольця, М. Д. Стражеска, О. В. Нагорного та ін. У 1938 у Києві під керівництвом О. О. Богомольця та М. Д. Стражеска було проведено першу в світі конференцію з проблем старіння і видано книгу «Старість». Дальший розвиток Г. пов'язаний з вивченням явищ старіння на всіх рівнях — від молекулярного і клітинного до організмового. Вагомий внесок у розвиток Г. зробили й рад. вчені М. І. Арінчін, В. Г. Баранов, Б. О. Вартопетов, І. В. Давидовський, Н. Н. Кіпшідзе, С. В. Коркушко, А. В. Токар, серед них укр. вчені М. М. Горєв, Н. В. Лауер, О. Ф. Макарченко, М. Б. Маньківський, Е. П. Подрушняк та ін.

В СРСР наук. центром по вивченню проблем старіння є створений

1958 у Києві *Геронтології інститут* АМН СРСР, який є також керівним центром комітету по координації досліджень з проблем Г. в соціалістичних країнах. У 1972 у Києві відбувся IX Міжнародний конгрес геронтологів.

Літ.: Фролькис В. В. Регулирование, приспособление и старение. Л., 1970; Маньковский Н. Б., Минц А. Я. Старение и нервная система. К., 1972; Александрова М. Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии. Л., 1974; Чеботарёв Д. Ф. Гериатрия в клинике внутренних болезней. К., 1977. *Д. Ф. Чеботарьов.*

ГЕРОНТОМОРФО́З [від грец. γέρων (γέροντος) — старий і μορφή — форма] — один з напрямів еволюції, тип *філембріогенезу*, при якому зміни ознак виникають на пізніх стадіях розвитку організму. Поняття Г. близьке до *анаболії*.

ГЕРОНТОПСИХОЛО́ГІЯ [від грец. γέρων (γέροντος) — старий і *психологія*] — галузь психології, яка вивчає особливості психіки і поведінки людей літнього й похилого віку, явища і процеси, пов'язані зі старінням організму. Виникла в 2-й пол. 20 ст. Поява Г. зумовлена насамперед соціальними причинами: збільшенням числа людей похилого віку, проблемами їхньої працездатності та влаштування в житті, а також психологічної підготовки особистості до старості. Загальна мета Г.— вишукування засобів для подовження активного життя людини. Див. також *Вікова психологія, Геронтологія*.

ГЕРОСТРА́Т (Ἡρόστρατος) — грек із Ефесу, який прагнув за всяку ціну увічнити своє ім'я і 356 до н. е. спалив храм Артеміди (вважався одним із 7 чудес світу). Ім'я Г. набуло узагальненого значення марнославної людини.

ГЕ́РПЕС (грец. ἕρπης — лишай, від ἕρπω — повзу, в'їдаюся) — вірусні хвороби, що характеризуються висипаннями на шкірі та слизових оболонках пухирців на почервонілій основі. Розрізняють п р о с т и й Г., або пухирцевий лишай (найпоширеніший, особливо серед дітей), і о п е р і з у ю ч и й Г., або *оперізуючий лишай*. Простий Г. спричинюється вірусом Herpes simplex. Джерелом інфекції є хвора людина або вірусоносій. Вірус передається гол. чин. контактним шляхом. Характеризується Г. появою групи пухирців (діаметром 0,1—0,3 см); спочатку з'являється одне вогнище, а потім 2—3 нових, що розташовуються на шкірі обличчя, навколо рота, на носі, щоках, повіках, вушних раковинах. Може уражати слизову оболонку порожнини рота, зіва, гортані та ін. Л і к у в а н н я — мазі, примочки, полоскання тощо.

ГЕРПЕТОЛО́ГІЯ (від грец. ἑρπετόν — плазун і λόγος — вчення) —розділ зоології, що вивчає *плазунів*.

ГЕРРЕ́РО (Guerrero) Марія (1863 або 1868, Мадрід — 23.I 1928, там же) — іспанська актриса. Навчалась у Мадрід. консерваторії, а також у Б.-К. *Коклена* в Парижі. Разом з чоловіком Ф. *Діасом де Мендоса* організувала трупу «Герреро — Мендоса» (1896—1909), пізніше театр «Прінсеса» (1908—26) в Мадриді. В п'єсах нац. і світової класики виконувала гол. ролі. В 1931 театрові «Прінсеса» присвоєно ім'я Герреро.

ГЕ́РРІОТ (Garriott) Оуен (н. 22. XI 1930, Інід, штат Оклахома) — астронавт США. Освіту здобув в ун-ті шт. Оклахома й Станфордському ун-ті. Викладав і вів дослідницьку роботу в галузі фізики іоносфери в Станфордському ун-ті. З 1965 — у групі астронавтів. Разом з А. *Біном* та Дж. *Лусмою* здійснив політ на наук. орбітальній станції «*Скайлеб*» (28.VII — 26.IX 1973). *М. Я. Орлов.*

ГЕРСЕВА́НОВ Михайло Миколайович [25. III (6.IV) 1830, с. Нікополь, тепер Барвінківського р-ну Харківської обл.— 16(29).V 1907, Петербург] — російський інженер-будівельник і вчений у галузі гідротехніки. Закінчив (1851) Головне інженерне уч-ще в Петербурзі (з 1857 — викладач цього уч-ща). В 1862—68 — консультант на будівництві Кронштадтського, Миколаївського, Одеського, Керченського та ін. портів. У 1868—83 — гол. інженер цивільних споруд на Кавказі. Директор Ін-ту інженерів шляхів (1883—1901). Один з організаторів і керівників Рос. тех. т-ва. Осн. праці стосуються мор. гідротехніки («Лекції про морські споруди», 1861—62), а також гідрографії та іригації Кавказу.

ГЕ́РСОН (Gerson) Войцех (1.VII 1831, Варшава — 25.II 1901, там же) — польський живописець. В 1844—50 навчався у Варшаві, 1853—55 — в петерб. АМ (з 1873 — її академік), 1856—58 — в Парижі. З 1858 працював у Варшаві, де керував приватною худож. школою. Автор жанрових картин, що інколи позначені рисами критичного реалізму («Селянський похорон», 1855; «Прощання з конем», 1856; «Кладовище в горах», 1894, та ін.). Малював пейзажі Польщі («Види Варшави», 1852). Учнями Г. були Л. *Вичулковський*, С. Ленц, Ю. *Панкевич*, Ю. *Хелмонський*.

ГЕРЦ (Hertz) Генріх-Рудольф (22. II 1857, Гамбург — 1.I 1894, Бонн) — німецький фізик. Навчався в Мюнхенському і Берлінському ун-тах. Осн. праці — з електродинаміки, одним із засновників якої він був. У 1886—89 експериментально довів існування електромагнітних хвиль і дослідив їхні властивості (відбиття, заломлення, поляризацію тощо). Підтвердив теоретичні висновки Дж.-К. *Максвелла* про те, що швидкість поширення електромагнітних хвиль у повітрі дорівнює швидкості світла. Встановив тотожність осн. властивостей електромагнітних і світлових хвиль. Роботи Г. з електродинаміки відіграли велику роль у розвитку науки і техніки, зумовили виникнення бездротової телеграфії, радіо, телебачення, радіолокації тощо. Г. досліджував і катодне проміння (1892), фотоефект (1887), створив теорію удару пружних куль (1882). Його ім'ям названо одиницю частоти коливань — *герц*.

ГЕРЦ (Hertz) Густав-Людвіг (22. VII 1887, Гамбург — 1975) — німецький фізик, член Німецької АН у Берліні (НДР), іноземний член АН СРСР (з 1958). Навчався у Мюнхен. і Берлін. ун-тах. В 1945—54 жив і працював в СРСР, з 1954 — директор Фізичного ін-ту в Лейпцігу. Осн. дослідження в галузі спектроскопії. Спільно з Д. *Франком* експериментально довів існування дискретних (перервних) рівнів енергії атома (1913). Вивчав спектри поглинання рентгенівських променів, виконав ряд досліджень з дифузії, електронної емісії, розрядів у газах, фізики плазми, ультразвуку, напівпровідників. Розробив метод розділяння ізотопів дифузією. Нобелівська премія (разом з Д. Франком), 1925. Держ. премія СРСР, 1951.

ГЕРЦ, Гц, Hz — одиниця частоти періодичного процесу. 1 Г.— частота, при якій за 1 с відбувається один цикл періодичного процесу. Для вимірювань високих частот вживають кратні одиниці: 1кГц = $= 10^3$ Гц, 1МГц = 10^6Гц. Названо за ім'ям Генріха *Герца*.

ГЕ́РЦА — місто Глибоцького р-ну Чернівецької обл. УРСР. Розташована на р. Герці (бас. Дунаю), за 8 км від залізнич. ст. Новоселиця. Перші згадки про населений пункт є в істор. документах 1408. З 1437 — місто. До 1774 Г.— в складі Молдавського князівства, 1774— 1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). У 1918 окупована боярською Румунією. В 1940 Г. в складі Пн. Буковини возз'єднано з УРСР. Швейно-галантерейна ф-ка, комбінат побутового обслуговування, виробниче відділення райсільгосптехніки. Дві заг.-освітні школи, лікарня, Будинок культури, бібліотека. У Г. народився письменник Г. *Асакі*.

ГЕ́РЦБЕРГ (Herzberg) Гергард (н. 25.XII 1904, Гамбург) — канадський фізик, член Королівського товариства Канади. Закінчив Дармштадтський технологічний ін-т (1928). У 1935 емігрував до Канади, з 1949 працює в Нац. дослідному центрі. Праці в галузі атомної і мол. спектроскопії, зокрема дослідження мол. спектрів, структури молекул і будови вільних *радикалів*. Нобелівська премія, 1971.

ГЕ́РЦЕН Олександр Іванович [літ. псевд.— Іскандер; 25.III (6.IV) 1812, Москва — 9(21).I 1870, Париж; похований у Ніцці] — російський революційний демократ, філософ-матеріаліст, письменник, публіцист. У 1829—33 навчався в Моск. ун-ті, де разом з М. *Огарьовим* організував студентський гурток революц. напряму. В 1834 за вільнодумство був заарештований і 1835 засланий до Пермі, потім до Вятки і Владимира, а 1841 — до Новгорода. В 1842 повернувся до Москви. В 40-і рр. почав переходити з революц.-дворянських на революц.-демократичні позиції. В 1847 виїхав за кордон, де до кінця життя перебував у політ. еміграції. Був свідком бурж. революції 1848—49 у Парижі. В 1853 в Лондоні організував *Вільну російську друкарню*, в якій разом з М. Огарьовим видавав літ.-політ. альманах «*Полярная звезда*», газ. «*Колокол*», неперіодичний збірник революц. спрямування «Голоса из России».

Г.-Р. Герц.

Г.-Л. Герц.

Г. Герцберг.

О. І. Герцен.

ГЕРЦИНСЬКА СКЛАДЧАСТІСТЬ

Дж. Гершвін.

Т. П. Герцюк. Декоративна таріль. Дерево, інкрустація. 1967.

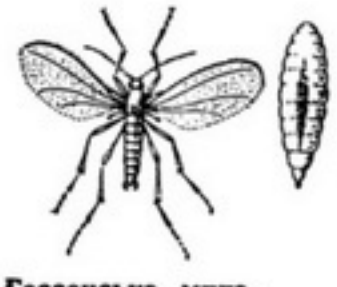

Гессенська муха. Доросла комаха і личинка.

Г. був прихильником утопічно-соціалістичної програми, оголошував основою майбутнього соціалізму в Росії сел. громаду. *Утопічний соціалізм* Г. поєднувався з *революційним демократизмом*, з ідеями революц. ліквідації експлуататорського ладу самими нар. масами. Якщо до 1861 у Г. ще зберігалися бурж.-ліберальні ілюзії, то хвиля повстань невдоволеного грабіжницьким характером реформи 1861 селянства остаточно утвердила Г. на позиціях революц. демократизму. Водночас Г. почав розглядати як революц. силу міжнар. робітн. рух, очолюваний 1-м Інтернаціоналом. Філос. погляди Г. нерозривно пов'язані з його революц.-демократичними переконаннями. Найвидатнішими філос. творами є «Дилетантизм у науці» (1842—43) та «Листи про вивчення природи» (1845—46). Долаючи певний вплив ідеалізму, Г. вже на поч. 40-х рр. з позицій матеріалізму розв'язував корінні питання філософії — про відношення мислення до буття, пізнаванність світу, обстоював нерозривність зв'язку філософії та природознавства. Критикуючи метафіз. метод у науці, Г. визначав діалектику як «алгебру революції» і обгрунтовував необхідність революц. перебудови сусп. життя. Філос. концепції Г., що грунтувались на матеріалістично переосмисленій діалектиці Г.-В.-Ф. *Гегеля*, були одним з найвищих досягнень домарксистської філософ. думки. За висловом В. І. Леніна, «Герцен дуже близько підійшов до діалектичного матеріалізму і зупинився перед — історичним матеріалізмом» (Повне зібр. тв., т. 21, с. 244). Літ. діяльність Г. пов'язана з його політ. і філос. поглядами. Г. відстоював принципи критичного реалізму, зв'язок з життям. В його художніх і публіцистичних творах — романі «Хто винен?» (1847), повістях «Лікар Крупов» (1847), «Сорока-злодійка» (1848), «З того берега» (1850), «Листи з Франції та Італії» (1855) реалістично відображено життя Росії та країн Європи, висловлено протест проти кріпосництва, соціальної нерівності. Епопея «Минуле і думи» (1852—68)— художньо-публіцистична енциклопедія духовного життя Росії і Зх. Європи 30—60-х рр. Г. популяризував слов. л-ри за кордоном, захищав передову укр. л-ру від переслідувань царського уряду та реакційної преси. Високо цінував Т. Шевченка як народного поета, революційного демократа. Г. вмістив у «Колоколе» замітки про життя і творчість укр. поета, на його смерть опублікував тут некролог. В нотатках «Тварюки» (1867) він згадував про тяжку долю Шевченка на засланні. Велика дружба зв'язувала Г. з Марком Вовчком. Він захищав письменницю від нападок реакц. критики (памфлет «„Бібліотека"— дочка Сенковського», 1860). Г. мав великий вплив на формування суспільно-політичних поглядів Шевченка і Марка Вовчка. Шевченко з глибокою повагою ставився до Г., називав його апостолом-вигнанцем, намалював його портрет. І. Франко вважав Г. одним з найвизначніших літ. і політ. діячів Росії 19 ст.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—30. М., 1954—65; Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1975; Укр. перекл.— Спомини з еміграції. Львів, 1911; Вибрані філософські твори, т. 1—2. К., 1949—51; Вибрані твори. К., 1950; Хто винен? К., 1953; Минуле і думи. К., 1957.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 21. Пам'яті Герцена; т. 25. З минулого робітничої преси в Росії; Бєлінський В. Г. Погляд на російську літературу 1847 року. В кн.: Бєлінський В. Г. Літературно-критичні статті. К., 1953; Плеханов Г. В. А. И. Герцен. В кн.: Плеханов Г. В. Сочинения, т. 23. М.—Л., 1926; Головаха І. П. Т. Г. Шевченко і російські революційні демократи 50—60-х років XIX ст. К., 1953; Белявская И. М. А. И. Герцен и польское национально-освободительное движение 60-х годов XIX века. М., 1954; Донець Г. П. Суспільно-політичні та філософські погляди О. І. Герцена. Чернівці, 1961; Капустін В. О. Герцен і Україна. К., 1962; Рильський М. Т. Слово про Герцена. В кн.: Рильський М. Т. Вечірні розмови. К., 1964; Володин А. И. Герцен. М., 1970; Павлов А. Т. От дворянской революционности к революционному демократизму. М., 1977.

Ю. З. Янковський.

ГЕРЦИ́НСЬКА СКЛАДЧА́СТІСТЬ — одна з найінтенсивніших в історії Землі деформацій *земної кори*. Назва, запропонована франц. геологом М. Бертраном (1847—1907), походить від грец. Ἑρκύνια δρυμά — Герцинський ліс (місцевість у Німеччині, тепер *Гарц*). У геол., гол. чин. німецькій, л-рі поширена й назва «варисційська складчастість». Виникла протягом пізнього палеозою (див. *Палеозойська ера і група*). Під впливом Г. с. на місці палеозойських *геосинкліналей* утворилися складчасті гірські системи—герциніди: Урал, Донецький кряж, Алтай, Тянь-Шань, Аппалачі та ін. Процеси гороутворення супроводжувалися гранітоїдним інтрузивним (див. *Інтрузія*) магматизмом. Багато областей Г. с. пізніше зазнали деформацій *альпійської складчастості* (Альпи, гори Пн. Кавказу тощо).

З геол. відкладами областей Г. с. пов'язано багато родовищ корисних копалин, зокрема вугілля, нафти, кам'яної та калійної солей, чорних і кольорових металів тощо.

Літ.: Архангельский А. Д. Геологическое строение и геологическая история СССР, т. 1—2. М.—Л., 1947—48; Бондарчук В. Г. Движение и структура тектоносферы. К., 1970.

В. С. Токовенко.

ГЕ́РЦОГ (нім. Herzog) — у давніх *германців* виборний військ. вождь племені; в Зх. Європі в період раннього середньовіччя — племінний князь, в період феод. роздробленості — великий феодальний володар. Пізніше — один з вищих дворянських титулів, що й досі зберігся в деяких країнах, напр. у Великобританії.

ГЕ́РЦШПРУНГ Ейнар (8.X 1873, Фредеріксборг — 21.X 1967, Теллесе) — датський астроном. Член Нідерл. і Датської АН. У 1898 закінчив Копенгаген. політех. ін-т, за фахом інженер-хімік. У 1935—45 — директор обсерваторії Лейденського ун-ту. Найважливіші праці Г.— про *еволюцію зір*. Відкрив існування зір-гігантів і карликів. Побудував залежність зоряної величини від спектрального класу зір (див. *Герцшпрунга—Рессела діаграма*).

ГЕ́РЦШПРУНГА—РЕ́ССЕЛА ДІАГРА́МА — графічно виражена залежність між абсолютними зоряними величинами і спектральними класами зір. Вперше цю залежність відкрив Е. *Герцшпрунг*, детально дослідив Г.-Н. *Рессел*. Кожну зорю наносять у вигляді точки на графік, абсцисою і ординатою якого є відповідно спектральний клас зір і абс. зоряна величина. Зорі на

Діаграма Герцшпрунга—Рессела для зір плоскої складової Галактики.

Г.—Р. д. (мал.) групуються вздовж певних папрямів: навколо гол. послідовності розміщується більшість відомих зір, праворуч згори — гілка зір-гігантів, ще вище — понадгігантів, лівий нижній кут займають *білі карлики*. За місцем зорі на Г.— Р. д. можна визначати вік зір, стадію їхньої еволюції.

ГЕРЦЮ́К Тарас Пахомович (н. 22. X 1919, с. Старі Кути, тепер Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) — український рад. різьбяр, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1965). Вчився у В. *Девдюка*. Виготовляє з дерева різьблені тарілки, барильця, скриньки, письмові прибори, які прикрашає інкрустацією; з металу — топірці, лускоріхи, келихи, оздоблені гравіруванням. Працює в техніці *інтарсії* (портрет В. І. Леніна); 2 портрети Т. Шевченка (рельєфне різьблення).

ГЕРЦЬ, герець — ратоборство, окремі сутички і поєдинки українських козаків з противником перед боєм. Г. починався тим, що козаки

Виклик (запорожці викликають ворога на двобій). Картина А. І. Кандаурова.

наближалися до табору ворогів, викликаючи їх до битви. Г. підносили бойовий дух козаків. Г. оспівані в укр. нар. піснях і думах.

ГЕ́РШВІН (Gershwin) Джордж (26.IX 1898, Нью-Йорк — 11.VII 1937, Беверлі-Гілс, Каліфорнія) — американський композитор і піаніст, представник т. з. симф. джа-

зу. Н. в сім'ї емігранта з Росії. Автор першої амер. нац. опери «Поргі і Бесс» (1935) — з життя негритянської бідноти, муз. комедій («Будь ласка, леді», 1924; «Хай гримить оркестр», 1927; «Про тебе я співаю», 1931), творів для оркестру («Рапсодія в блюзових тонах», 1924; сюїта «Американець у Парижі», 1928; «Друга рапсодія», 1931; «Кубинська увертюра», 1932), танц. п'єс, ліричних пісень, музики до кінофільмів.

ГЕ́РШЕЛЬ (Herschel) Вільям (Фрідріх-Вільгельм; 15.XI 1738, Ганновер, Німеччина — 25.VIII 1822, Слау, поблизу Лондона) — англійський астроном і оптик, член Лондон. королівського т-ва (з 1781), почесний член Петерб. АН (з 1789). У 1757 переїхав до Англії, де став відомим музикантом і композитором, учителем музики. Астрономію і математику вивчив самостійно. З 1773 проводив постійні астр. спостереження, виготовляв дзеркальні *телескопи*. Відкрив планету *Уран* (1781), 2 супутники Урана (1787) та 2 супутники *Сатурна* (1789), понад 2500 туманностей і 806 *подвійних зір*; склав каталоги подвійних зір, туманностей і *зоряних скупчень*. Досліджуючи розподіл зір у просторі та будову Молочного Шляху, застосував створений ним «метод черпків». Відкрив рух Сонячної системи в напрямі сузір'я *Геркулес*.

ГЕ́РШЕЛЬ (Herschel) Джон-Фредерік-Уїльям (7.III 1792, Слау — 11.V 1871, Коллінгвуд, графство Кент) — англійський астроном, член Лондон. королівського т-ва, член Петерб. АН (з 1826). Син В. *Гершеля*. Закінчив Кембріджський ун-т (1813). Г. відкрив ряд нових туманностей, *зоряних скупчень* і понад 3000 *подвійних зір*; склав 11 каталогів подвійних зір і каталог 5079 туманностей та зоряних скупчень. Провів (1834—38) на мисі Доброї Надії спостереження Пд. зоряного неба, опублікувавши результати цієї праці (1847).

ГЕРШЕНЗО́Н Сергій Михайлович [н. 29.I (11.II) 1906, Москва] — український рад. генетик, акад. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1944. В 1927 закінчив Моск. ун-т. З 1937 — зав. відділом Ін-ту зоології, потім — Ін-ту мікробіології і вірусології, з 1968 — зав. відділом *Молекулярної біології і генетики інституту* АН УРСР. Один з організаторів і виконуючий обов'язки директора (1973) цього ін-ту. В 1937—41 і в 1944—48 — зав. кафедрою Київського університету. Вивчав генетику природних популяцій комах у зв'язку з проблемами *еволюції*. Працями в галузі *молекулярної біології* довів, що чужорідна *дезоксирибонуклеїнова кислота* (ДНК), якщо її вводити в організм, в багато разів підвищує частоту *мутацій*; встановив мутагенну дію вірусів на організм хазяїна. Досліджував генетику ентомопатогенних вірусів та можливість використання їх у боротьбі з шкідливими комахами. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

В. А. Труханов.

ГЕС — скорочена назва *гідроелектричної станції*.

ГЕСІО́Д (Ἡσίοδος; рр. н. і см. невід.) — давньогрецький поет 8—7 ст. до н. е. Жив у Беотії. Осн. його твір — дидактична поема «Роботи і дні». В ній опоетизовано працю хлібороба, показано протест селян проти свавілля знаті в період становлення рабовласницького суспільства. Описи природи у творі поєднуються з практичними порадами щодо проведення с.-г. робіт залежно від календаря. Поема «Теогонія» («Родовід богів») — перша спроба греків систематизувати не тільки «родовід богів», а й історію походження світу і людини. З ін. творів Г. збереглися лише уривки — «Каталог жінок» та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Роботи і дні. В кн.: Антична література. К., 1968; Рос. перекл.— Работы и дни. В кн.: Эллинские поэты. М., 1963.

ГЕСПЕРИ́ДИ (Ἑσπερίδες) — у грецькій міфології дочки *Атланта*. Жили в казковому саду, де росла яблуня з золотими яблуками, які стеріг стоокий дракон. *Геракл* убив дракона і викрав золоті яблука (один з подвигів героя).

ГЕСС (Hess) Віктор-Франц (24.VI 1883, Вальдштейн — 17.XII 1964, Маунт-Вернон, США) — австрійський фізик, член Віденської АН. Навчався в ун-тах Граца та Відня. З 1919 — проф. Віденського, Грацького та Інсбруцького ун-тів. У 1938 переїхав до США. Праці з фізики *космічного проміння*, радіоактивності, атомної фізики й оптики. Відкрив 1912 космічні промені та дослідив зміни їхньої інтенсивності. Нобелівська премія, 1936.

ГЕСС Герман Іванович [26. VII (7.VIII) 1802, Женева — 30.XI (12. XII) 1850, Петербург] — російський хімік, акад. Петерб. АН (1830). У 1840 відкрив закон постійності сум тепла (див. *Гесса закон*), 1842 — правило термонейтральності, згідно з яким при змішуванні соляних розчинів тепло не виділяється. Описав і проаналізував ряд мінералів. Одним з перших вивчав каталітичні процеси, зокрема виявив властивість *платини* прискорювати реакції.

ГЕСС (Hess) Мойсей (21.VI 1812, Бонн — 6.IV 1875, Париж) — німецький публіцист і філософ, один з головних представників *«істинного соціалізму»*. Спочатку примикав до *молодогегельянства*. Соціалістичні погляди Г. являли собою синтез ідей німецького ідеалізму та франц. *утопічного соціалізму*. З початку 60-х років був лассальянцем (див. *Лассальянство*). Брав участь у діяльності *Інтернаціоналу 1-го*.

ГЕ́ССА ЗАКО́Н — основний закон термохімії, який твердить: тепловий ефект реакції, що відбувається при сталому об'ємі і тиску, залежить лише від початкового і кінцевого стану реагуючих речовин і не залежить від проміжних стадій процесу. Г. з. є формулюванням закону збереження енергії для хім. процесів (див. *Збереження закони*). Користуючись Г. з., можна розраховувати тепло́ти реакцій, враховуючи відомі тепло́ти — знаходити енергії утворення *хімічних зв'язків*. Наприклад, за Г. з. можна обчислити теплоту утворення 1 моля оксиду вуглецю CO з вуглецю і кисню за теплотами перетворення C і CO в CO_2:

$C_{тв} + O_2 = CO_2 + 94{,}05$ ккал/моль

$CO + 1/2\,O_2 = CO_2 +$ $+ 67{,}64$ ккал/моль

$C_{тв} + 1/2\,O_2 = CO +$ $+ 26{,}41$ ккал/моль

Відкрив цей закон 1840 рос. хімік Г. І. *Гесс*.

Літ.: Гесс Г. И. Термохимические исследования. Л., 1958.

ГЕ́ССЕ (Hesse) Герман (2.VII 1877, Кальв, Вюртемберг — 9.VIII 1962, Монтаньйола, Швейцарія) — німецький письменник. З 1912 жив у Швейцарії. Популярність здобув виховним романом «Петер Каменцінд» (1904). У повісті «Під колесами» (1906) піддав різкій критиці систему виховання в кайзерівській Німеччині. Романи «Гертруда» (1910), «Росгальде» (1914), «Степовий вовк» (1927), повість «Кнульп» (1915) — про тяжку долю художника в бурж. суспільстві. Автор роману-утопії «Гра в бісер» (1943), віршів, оповідань, критичних есе, публіцистичних статей. Нобелівська премія, 1946.

Тв.: Укр. перекл.— Степовий вовк. «Всесвіт», 1977, № 4—5; Поезії. «Всесвіт», 1977, № 5; Гра в бісер. К., 1978; Рос. перекл.— Под колесами. М., 1961; Избранное. М., 1977.

ГЕ́ССЕН — історична область у Німеччині. Назва її походить від гессів (племені старод. *германців*), які жили тут у період раннього середньовіччя. В кін. 8 — на поч. 9 ст. на тер. Г. утворилося графство. З кін. 13 ст. Г.— одне з тер. князівств Німеччини. В 1567 Г. поділилося на два князівства: Гессен-Кассель (1866 анексований *Пруссією*) та Гессен-Дармштадт (з 1866 — велике герцогство, з 1918 — земля Г. у складі *Веймарської республіки*). Після розгрому 1945 фашист. Німеччини тер. Г. увійшла до амер. та франц. зон окупації. З 1949 — у складі ФРН (більша частина утворила землю Г., менша увійшла до землі Рейнланд-Пфальц).

ГЕ́ССЕНСЬКА МУ́ХА, гессенка (Mayetiola destructor) — комаха родини *галицевих*. Небезпечний шкідник пшениці, жита і ячменю; поширений в Європі, Пн. Америці, Пн. Африці й Азії. Тіло Г. м. (довж. 2,5—3,5 мм) темно-сіре або рудувато-буре, у самки на черевці є червоні або червоно-бурі плями. Самка за життя (5—7 днів) відкладає до 500 яєць. За рік Г. м. мають 2—5 поколінь. Личинки (довж. до 4 мм) молочно-білі; розвиваються у піхвах листків злаків, спричинюючи полягання рослин. Заходи боротьби: додержання правильної агротехніки, використання стійких сортів, передпосівна обробка насіння або посівів у період льоту мух *інсектицидами*.

ГЕСТА́ПО (нім. Gestapo, скорочене від Geheime Staatspolizei) — таємна держ. поліція в фашистській Німеччині. Існувала з квітня 1933 для фізичного винищення опозиції нацизмові. Поза межами Німеччини агенти Г. займалися шпигунством і вчиняли політ. вбивства. Г. особливо розгорнуло діяльність під час 2-ї світової війни 1939—45. На тимчасово окупованій території СРСР, у т. ч. на Україні, гестапів-

В. Гершель.

С. М. Гершензон.

В.-Ф. Гесс.

Г. І. Гесс.

Й.-В. Гете.

ці діяли в складі «айнзатцгруп», «айнзатцкоманд», «зондеркоманд» і армійської таємної польової поліції, створили ряд таборів смерті. Після розгрому фашизму в Німеччині Г. було поставлено поза законом. На *Нюрнберзькому процесі* (1946) Г. визнано злочинною орг-цією, винною в смерті сотень тисяч людей.

ГЕ́ТЕ (Goethe) Йоганн-Вольфганг (28.VIII 1749, Франкфурт-на-Майні — 22.III 1832, Веймар) — німецький поет і мислитель. Вивчав право, природознавство, філософію й л-ру в Лейпцігському і Страсбурзькому ун-тах. У 1770—74 захоплювався демократичною естетикою Й.-Г. *Гердера,* був тісно зв'язаний з літ. рухом «*Буря й натиск*». В цей період створив історичну драму «Гец фон Берліхінген» (1773), драму «Прометей» (1773, незакінч., вид. 1830), ліричні вірші. Славу Г. приніс роман «Страждання молодого Вертера» (1774), в якому відбито глибоку соціальну трагедію цілого покоління передової нім. молоді. В 1775 оселився у Веймарі, 1776—86 — міністр при дворі герцога Карла-Августа. У веймарський період у творчості Г. проявилася суперечливість його світогляду, на що вказував Ф. Енгельс (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 226). Ідеї примирення з дійсністю, мрії про мирні суспільні реформи виражені в п'єсах 80—90-х рр. «Іфігенія в Тавриді» (1787), «Торквато Тассо» (1790), «Герман і Доротея» (1797) та ін. Проте в кращих творах і цього часу (драма «Егмонт», 1788) звучить заклик до свободи. У романах «Літа науки Вільгельма Майстера» (1795—96), «Літа мандрів Вільгельма Майстера» (1821—29) подано картину нім. дійсності. Автор розвідок з питань л-ри і фольклору, зокрема слов. країн. Виступав проти нім. реакційного романтизму. Найбільше художнє досягнення Г.— драматична поема «Фауст» (над нею він працював 1773—1831), ідейним висновком якої є служіння науки народові, глибока віра в творчі сили людини, в краще майбутнє.

Твори Г. сповнені глибокого філос. змісту, пройняті діалектичними ідеями. Природу, сусп. життя, духовний світ людей він розглядав у безперервному русі й розвитку, як постійну зміну форм, боротьбу протилежних начал. Стояв на позиціях пізнаванності світу, критикував *агностицизм*. Відстоював ідею єдності теорії та практики. Суспільно-політ. погляди Г. суперечливі. Виступаючи за ліквідацію феод. відсталості, за соціальну справедливість, Г. водночас остерігався революц. руху мас. Творчість Г мала великий вплив на розвиток реалістичної естетики. Для численних праць Г. з природознавства характерне діалектичне уявлення про єдність рослин. й тварин. світу, визнання поступального розвитку живої природи. Досліджував порівняльну анатомію тварин.

Вже у 19 ст. твори Г. були широко відомі в Росії, зокрема на Україні. В 1827 його обрали почесним членом Ради Харків. ун-ту. Перший переспів з Г. укр. мовою належить П. Гулаку-Артемовському (балада «Рибалка», 1827). З переспівами і перекладами виступали П. Білецький-Носенко, Ю. Федькович, П. Грабовський та ін. Г. високо оцінював Т. Шевченко. Багато поезій Г. і значну частину «Фауста» переклав І. Франко. Він є й автором розвідки про цей твір. В рад. час твори Г. перекладали М. Рильський, М. Терещенко ,Є. Дроб'язко, М.Лукаш та ін. Багато з них покладено на музику визначними композиторами.

Національний музей Й.-В. Гете у Веймарі.

Тв.: Укр. перекл.— Егмонт. К., 1957; Твори. К., 1969; Літа науки Вільгельма Майстера. К., 1970; Фауст. К., 1977; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—13. М.—Л., 1932—49; Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1975—78; Избранные философские произведения. М., 1964; Об искусстве. М., 1975.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1976; Франко І. «Фауст» Гете. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; Білецький О. І. «Фауст», трагедія Гете. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 5. К., 1966; Людвиг Э. Гете. Пер. с нем. М., 1965; Житомирская З. В. Иоганн Вольфганг Гёте. Библиографический указатель русских переводов и критической литературы на русском языке. 1780—1971. М., 1972.

Т. К. Якимович.

ГЕ́ТЕБОРГ — місто на Пд. Зх. Швеції, при впадінні р. Гета-Ельви у протоку Каттегат. Порт, вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт. Бл. 450 тис. ж. (1973). Г.— гол. центр судно- й автомобілебудування країни. Розвинута електротех., нафтопереробна, текст., швейна, паперова пром-сть. Щорічні міжнар. пром. ярмарки. В Г.— ун-т, вища тех. школа, політех. та комерційний ін-ти. Музеї (Худож., Гетеборзький, Морський). Архіт. пам'ятки: будинок Ост-Індської компанії (серед. 18 ст.), собор (1802—15) та ін. Г. засн. на поч. 17 ст.

ГЕТЕ́РА (грец. ἑταίρα — подруга, коханка) — 1) У Стародавній Греції освічена неодружена жінка, яка вела вільний спосіб життя. 2) Переносно — легковажна жінка.

ГЕ́ТЕРИ (англ. getters), газовбирачі — речовини з високою вбирною спроможністю щодо кисню, водню, азоту, вуглекислого газу, пари води та ін. газів, крім інертних. Вбирання ними газів зумовлено: *сорбцією* Г. під час випаровування і конденсації газів; *дифузією* газів у Г., нагріті до певної т-ри; утворенням хім. сполук газу з нагрітими Г. Розрізняють Г. леткі і нелеткі. Леткі Г. (найпошир. — барій) зв'язують гази, випаровуючись або осаджуючись на стінки приладів. Нелеткі Г. (титан, цирконій, торій, тантал тощо) вбирають гази при високих робочих т-рах (водень при 300—400°С, кисень — 700—800, азот — 700—1000, водяну пару при 200—400° С). Г. використовують: в електронних високовакуумних або іонних приладах — для вбирання газів і пари, що залишаються після відкачування, або тих, які виділяються під час експлуатації приладів; у наповнених інертними газами приладах — для очищення цих газів від сторонніх домішок; як робочу рідину вакуумних насосів.

Б. Ч. Дюбуа.

ГЕТЕ́РІЇ, етерії (грец. ἑταιρεία — товариство) — 1) У Стародавній Греції офіційно визнані або таємні (переважно олігархічного характеру) політ. союзи громадян. 2) У Греції 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст. таємні революц. т-ва, метою яких була боротьба проти тур. панування. З них загальнонац. орг-цією стала «*Філікі етерія*», засн. 1814 в Одесі.

ГЕТЕ́РО... (від грец. ἕτερος — інший, різний) — у складних словах означає різнорідність (напр., *гетероморфізм, гетероспорія*).

ГЕТЕРОАУКСИ́Н (від *гетеро...* та *ауксини*), бета-індоліл-оцтова кислота, $C_{10}H_9NO_2$ — найпоширеніший представник *ауксинів*; фізіологічно активна речовина, що утворюється в рослинах і впливає на їхні ростові процеси. Одержаний синтетично. Використовують для посилення коренеутворення у дерев, при розмноженні рослин живцями тощо.

ГЕТЕРОБАТМІ́Я (від *гетеро...* і грец. βάθμος — ступінь, степінь)— неоднаковий рівень розвитку і спеціалізації різних органів, що є наслідком незалежності і нерівномірності їхньої еволюції (т. з. мозаїчної еволюції).

ГЕТЕРОГАМЕ́ТНІСТЬ (від *гетеро...* і *гамети*) — генетична нерівноцінність гамет однієї із статей (чоловічої або жіночої) у людини, тварин і дводомних рослин. Г. полягає в тому, що у цієї, т. з. гетерогаметної, статі в процесі *мейозу* утворюються в рівних кількостях гамети двох типів, відмінних за *статевою хромосомою*: гамети одного типу містять *X*- чи *Z*-хромосому, другого — *У*- чи *W*-хромосому або половина гамет містить статеву хромосому, а друга половина не містить її. Г. зумовлює народження особин різної статі приблизно в рівних кількостях. Див. також *Гомогаметність. Визначення статі*.

ГЕТЕРОГА́МІЯ (від *гетеро...* і грец. γάμος — шлюб) — 1) Тип статевого процесу, при якому зливаються статеві клітини (*гамети*), що різняться зовнішнім виглядом. У вузькому розумінні Г. розглядають як злиття гамет, відмінних лише за розмірами (гетерогамети, анізогамети). Велику гамету називають макрогаметою (*яйцеклітина*), меншу — мікрогаметою (*сперматозоїд*). У ширшому розумінні Г. повністю ототожнюють з *анізогамією*. 2) Відмінність чоловічих і жіночих гамет *гібрида* за окремими *генами* або їхніми комбінаціями. 3) Зміна розташування на рослині чоловічих та жіночих квіток або зміна їхньої функції (як аномалія).

ГЕТЕРОГЕ́ННА СИСТЕ́МА (від грец. ἑτερογενής — різнорідний) — неоднорідна фізико-хімічна система, що містить різні за фізичними властивостями або хімічним складом частини (фази), відокремлені одна від одної поверхнями розділу (напр., лід — вода — пара; олія — вода). Фази Г. с. повинні мати достатні розміри, щоб можна було застосовувати до них поняття температури, тиску, концентрації і нехтувати поверхневою енергією. Різкої межі між Г. с. і гомогенною (однорідною або однофазовою) системою не існує; перехідна область між ними — *колоїдні системи*.

Літ.: Горощенко Я. Г. Физико-химический анализ гомогенных и гетерогенных систем. К., 1978. *М. С. Цвєтков.*

ГЕТЕРОГЕ́ННИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, в якому *ядерне пальне* конструктивно відділене від сповільнювача нейтронів. У Г. р. *тепловидільні елементи*, де зосереджено пальне, розміщено в охолоджуваних *теплоносієм* паливних каналах, які утворюють в *активній зоні* реактора правильну просторову гратку. Порівняно з *гомогенними реакторами*, в яких пальне розподілено у сповільнювачі або теплоносії, у Г. р. на природному або слабозбагаченому урані значно краще використовуються (в реакції поділу) нейтрони і менші їхні втрати у процесі сповільнювання. Більшість реакторів, що їх використовують у ядерній техніці,— гетерогенні. *В. Б. Климентов.*

ГЕТЕРОГО́НІЯ (від *гетеро...* і грец. γονή — покоління) — форма *чергування поколінь*, при якій змінюють одне одного статеві покоління: роздільностатеве і гермафродитне (див. *Гермафродитизм*), роздільностатеве і партеногенетичне (див. *Партеногенез*), роздільностатеві, що розвиваються в різні періоди року і відрізняються морфологічними ознаками (див. *Диморфізм*). Г. властива лише безхребетним тваринам (плоским і круглим червам, коловерткам, деяким ракоподібним та комахам).

ГЕТЕРОДИ́Н (від *гетеро...* і грец. δύναμις — сила) — малопотужний високочастотний *генератор* електричних коливань із самозбудженням. Осн. частини Г.: нелінійний елемент (*лампа електронна* або *напівпровідниковий прилад*), що є перетворювачем частоти електр. коливань, і коливні кола, які визначають частоту самозбудження. У Г. *власні коливання* змішуються з зовн. високочастотними, внаслідок чого утворюються електр. коливання постійної проміжної (різницевої) частоти. Г. застосовують в радіоелектронних пристроях (напр., *супергетеродинних радіоприймачах*. *гетеродинних частотомірах*).

ГЕТЕРОДИ́ННИЙ ІНДИКА́ТОР РЕЗОНА́НСУ — прилад, за допомогою якого радіоприймальну або радіопередавальну апаратуру настроюють на певну частоту приймання (передавання) радіохвиль. До осн. частин Г. і. р. (мал.) належать: генератор електр. коливань — *гетеродин* (*транзистор*, котушка індуктивності, *конденсатор* настроювання); *детектор*, що виділяє ті частоти електр. коливань, які несуть інформацію; індикатор (напр., мікроамперметр), що сприймає ці коливання. Потрібну частоту підбирають на приладі конденсатором змінної ємності, широкий діапазон частот (від 100 кГц до 90 МГц) забезпечують змінними котушками індуктивності. Якщо коливальний контур Г. і. р. (конденсатор, котушку індуктивності) настроюють у *резонанс* з коливальним контуром радіоприймального (радіопередавального) апарата, то з першого контура в другий надходить макс. енергія електромагн. коливання. Цією особливістю й користуються при настроюванні радіотех. апаратури. Найширше Г. і. р. застосовують у радіоаматорстві. Іноді його використовують як резонансний або *гетеродинний частотомір*.

Г. І. Гладишев.

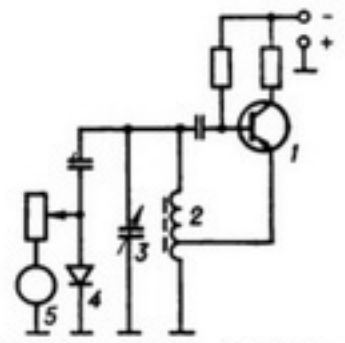

Гетеродинний індикатор резонансу: *1* — транзистор; *2* — котушка індуктивності; *3* — конденсатор настроювання; *4* — детектор; *5* — індикатор.

ГЕТЕРОДИ́ННИЙ ЧАСТОТОМІ́Р — прилад для вимірювання частоти синусоїдальних електр. коливань, основною частиною якого є *гетеродин*. Дія Г. ч. грунтується на порівнянні вимірюваної *частоти* електр. коливань з еталонною (гетеродина). Коливання обох типів надходять у змішувач Г. ч., який виділяє коливання різницевої частоти (частоти биття). Якщо гетеродин настроєно на відсутність биття (його нульову частоту), спец. пристрій (стрілковий прилад, звуковий або оптичний індикатор) фіксує вимірювану частоту. Г. ч. застосовують для високоточних вимірювань частоти електр. коливань в діапазоні від 10 кГц до 90 ГГц.

Г. І. Гладишев

ГЕТЕРОЗИГО́ТНІСТЬ (від *гетеро...* і грец. ζυγωτός — з'єднаний докупи) — спадкова неоднорідність організму, що виникає при *гібридизації* внаслідок злиття *гамет*, різноякісних за генним складом або структурою *хромосом*, у гетерозиготу або внаслідок *мутацій*. При цьому утворюються гетерозиготні організми, у яких гомологічні (парні) хромосоми мають різні форми (*алелі*) того чи ін. гена (напр., Aa, Bb) або відрізняються взаєморозташуванням генів. Виявити Г. можна за допомогою *аналізуючого схрещування* і під час *мітозу* або *мейозу*. Г. дуже поширена в природних *популяціях* і є, очевидно, однією з причин *гетерозису*. Див. також *Гомозиготність*

ГЕТЕРО́ЗИС (грец. ἑτεροίωσις — зміна, перетворення), «гібридна сила» — явище підвищеної життєздатності й продуктивності *гібридів* порівняно з вихідними батьківськими формами. Максимальний прояв Г. спостерігається в гібридів першого покоління. Г. і протилежне йому явище інбредної депресії (див. *Інбридинг*) відомі з давніх часів. Єдиної теорії Г. нема. Проте всі гіпотези (домінування, наддомінування, генетичного балансу) виходять з визнання того, що основою Г. є *гетерозиготність* організму. Іноді Г. забезпечується гетерозиготністю лише за одним *геном* (моногенний, або моногібридний Г.; напр., підвищена стійкість до малярії людей, гетерозиготних за геном серповидноклітинної анемії). Розрізняють справжній Г. (еугетерозис) — оптимальний прояв ознак у природних умовах — і «пишність» (люксуріанс) — розвиток тієї чи ін. ознаки вище біол. оптимуму. Оскільки гетерозисні особини мають переваги у *боротьбі за існування*, Г. відіграє значну роль в *еволюції* органічного світу. Використання Г. в практиці грунтується на *гібридизації*, міжпородному (міжсортовому) і міжлінійному *схрещуванні*, що збільшує урожайність с.-г. культур і продуктивність тварин на 10—30%. У рослинництві Г. широко використовується при вирощуванні гібридних форм кукурудзи, буряка, сорго та ін. с.-г. культур. У тваринництві, особливо в свинарстві й м'ясному скотарстві, найширше застосовується т. з. промислове (міжпородне) схрещування. Проблема закріплення Г. у рослин розв'язується на основі *вегетативного розмноження* гібридів (плодово-ягідні культури, картопля), подвоєння у них наборів хромосом (див. *Поліплоїдія*), використання *апоміксису*, створення гетерозиготних структур, які стійко передаються в спадок. З розвитком *молекулярної генетики*, ймовірно, стане можливим закріплення Г. у тварин шляхом перенесення ядер соматичних (не статевих) клітин у яйцеклітини з вилученим ядром і спонукання таких «штучних» *зигот* до нормального розвитку

Літ.: Гетерозис. Минск, 1961; Беляев Д. К., Евсиков В. И., Шумный В. К. Генетико-селекционные аспекты проблемы мовогибридного гетерозиса. «Генетика», 1968, № 12; Гужов Ю. Л. Гетерозис и урожай. М., 1969.

В. І. Євсиков.

ГЕТЕРОКА́РПІЯ (від *гетеро...* і грец. καρπός — плід) — утворення у того самого виду рослин плодів з неоднаковими морфологічними або фізіологічними властивостями. При типовій Г. плоди у однієї і тієї самої рослини мають різну форму (напр., у *нагідок*). Завдяки Г. збільшується можливість поширення плодів різними способами. Г. властива покритонасінним рослинам; часто зустрічається у бур'янів.

ГЕТЕРОМОРФІ́ЗМ (від *гетеро...* і грец. μορφή — форма, вигляд) — відмінність мінералогічного складу гірських порід при однаковому хім. складі їх. Гетероморфними можуть бути магматичні (напр., *габро* і *базальт*) і метаморфічні (напр., *амфіболіт* і еклогіт) гірські породи. Причина Г.— різні умови формування порід.

ГЕТЕРОМО́РФОЗ (від *гетеро...* і грец. μορφή — форма, вигляд) — одна з форм *регенерації* (відновлення) у тварин, при якій замість видаленого або втраченого органа розвивається орган, що має інші будову й функцію і в нормі розташований в іншій частині тіла. Г. відомий у тварин більшості типів, але частіше трапляється у низькоорганізованих. Прикладом Г. є відновлення *антенули* на місці видаленого ока у десятиногих раків, розвиток хвостової частини тіла у дощового черв'яка замість видаленого головного кінця (такі тварини нежиттєздатні). Г. можна викликати штучно, змінюючи умови відновлення видалених органів.

Б. Г. Новиков.

ГЕТЕРОПЕРЕХІ́Д — контакт двох *напівпровідників* різних за хімічним складом і властивостями. Залежно від типу провідності контактуючих напівпровідників розрізняють анізотипні (*p—n*) та ізотипні (*p—p*, *n—n*) Г. (див. також *Електронно-дірковий перехід*). Найширше застосовують Г. між напівпровідниковими сполуками типу $A^{III}B^{V}$, де A^{III}— елемент III групи *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва* (Al, Ga, In), B^{V} — елемент V групи (P, As, Sb), та їхніми *твердими розчинами*. Складна енерг. структура і відмінність властивостей контактуючих напівпровідників визначають нові можливості напівпровідникових приладів, створених на основі Г. Зокрема, Г. використовують у напівпровідникових *лазерах*, світлодіодах тощо.

Літ.: Алфёров Ж. И. Гетеропереходы в полупроводниковой электронике близкого будущего. В кн.: Физика сегодня и завтра. Л., 1973; Милнс А., Фойхт Д. Гетеропереходы и переходы металл — полупроводник. Пер. с англ. М., 1975.

В. І. Стріха.

Гетерофілія
1 — у шовковиці;
2а і 2б — в евкаліпта.

ГЕТЕРОПЛОЇ́ДІЯ (від *гетеро...*, грец. ἁπλόος, тут — кратний та εἶδος — вигляд) — те саме, що й *анеуплоїдія*.

ГЕТЕРОПОЛІКИСЛО́ТИ — багатоосно́вні неорганічні кислоти, утворення яких можна розглядати як результат заміщення оксидних *лігандів* у простій кисневмісній кислоті залишками інших кислот, наприклад: H_2SiF_6, H_3AsS_4, $H_3[P(Mo_3O_{10})_4]$, $H_4[Si(W_3O_{10})_4]$. В ролі центр. атома можуть виступати I^{VII}, Te^{VI}, V^{VI}, P^{V}, As^{V}, Si^{IV}, Ti^{IV}, B^{III} тощо. Характерною особливістю Г. є велика розчинність у воді. З водних розчинів вони виділяються у вигляді *кристалогідратів*. Г. утворюють малорозчинні у воді солі амонію, калію, рубідію, цезію, срібла. Будову більшості Г. ще не вивчено. Г. та їхні солі використовують у хім. аналізі.

Літ.: Гринберг А. А. Введение в химию комплексных соединений. Л., 1971; Голуб А. М., Скопенко В. В. Основи координаційної хімії. К., 1977.

Гетероциклічні сполуки.

ГЕТЕРОСПОРІ́Я (від *гетеро...* і грец. σπορά — сіяння, насіння), різноспоровість — утворення в деяких вищих рослин двох різних за розмірами (напр., у селагінелових, *водяних папоротей* та ін.) або морфологічно подібних, проте відмінних фізіологічними особливостями (напр., у хвоща) видів спор, з яких розвиваються роздільностатеві *заростки*. В разі відмінності спор за розмірами з дрібних спор (*мікроспор*) розвиваються чоловічі заростки, з великих (макро-, або *мегаспор*) — жіночі. У покритонасінних рослин гомологами мікроспор є пилкові зерна, а мегаспор — *зародкові мішки*.

ГЕТЕРОСТИЛІ́Я (від *гетеро...* і грец. στῦλος — стовп), різностовпчастість — різна довжина стовпчиків у квіток одного виду рослин, внаслідок чого приймочки маточок і пиляки тичинок розміщуються на різних рівнях. При цьому в квітках можуть бути довшими тичинки, а коротшими стовпчики маточок або навпаки. Г.— своєрідне морфологічне пристосування, що забезпечує *перехресне запилення* і утруднює *самозапилення*. Г. характерна для первоцвіту, гречки, плакун-трави тощо.

ГЕТЕРОТАЛІ́ЗМ (від *гетеро...* і грец. θαλλός — гілка, відгалуження) — явище фізіологічної і генетичної різностатевості, яка не супроводжується морфологічними відмінностями статей. Г. виявляється лише при статевому процесі. Спостерігається у деяких зелених водоростей та у багатьох грибів.

ГЕТЕРОТО́ПІЯ (від *гетеро...* і грец. τόπος — місце) — виниклі в процесі еволюції *онтогенезу* (індивідуального розвитку) тварин зміни місця закладання органів. Г. є результатом міграції клітин *зародка* з одного *зародкового листка* в інший чи зміщення їх у межах того самого зародкового листка. Прикладом Г. є розвиток черевних плавців спереду від грудних у деяких *костистих риб*, зміщення серця у птахів і ссавців ближче до черевної порожнини, ніж у риб і земноводних. Термін «гетеротопія» запровадив 1874 Е. *Геккель*.

Б. Г. Новиков.

ГЕТЕРОТРО́ФИ (від *гетеро...* і грец. τροφή — їжа), гетеротрофні організми — організми, які, на відміну від *автотрофів*, синтезують необхідні для їхнього життя речовини за рахунок готових органічних сполук. Г. є багато мікроорганізмів, гриби, деякі вищі паразитичні рослини, усі тварини, а також людина. Див. також *Сапрофіти*, *Паразити* в біології

ГЕТЕРОФІЛІ́Я (від *гетеро...* і грец. φύλλον — листок), різнолистість — наявність листків різної форми на одній рослині. Розрізняють Г. е к о л о г і ч н у, пов'язану з впливом умов освітлення, живлення, т-ри, вологості тощо, і ф і л о г е н е т и ч н у, що відображає історію даного виду. В деяких рослин Г. часто пов'язана з віковими змінами. Найяскравіше Г виявлена у *водяних рослин* (напр., у стрілолиста, жовтцю водяного та ін.), у яких підводне листя, на відміну від надводного, стрічковидне або дуже розсічене.

ГЕТЕРОХРОМАТИ́Н (від *гетеро...* і *хроматин*) — один з двох різновидів ядерної речовини — хроматину. У *хромосомах* гетерохроматинові ділянки розташовані здебільшого в районах *центромер*; порівняно з еухроматиновими ділянками (див. *Еухроматин*) вони відзначаються щільнішою укладкою *хроматид* і вищою концентрацією *дезоксирибонуклеїнової кислоти*

Розташування гетерохроматинових ділянок у хромосомі індивідуальне, характерне для кожної з них. Г. містить значно менше структурних *генів* (які контролюють розвиток організму), ніж еухроматин. Г. особливо характерний для *статевих хромосом*.

ГЕТЕРОХРОНІ́Я (від *гетеро...* і грец. χρόνος — час) — виниклі в процесі еволюції зміни часу закладання й темпу розвитку органів та ознак у нащадків організмів порівняно з предками. Г. є пристосуванням організму до змінених умов середовища. Внаслідок Г. ріст і розвиток більшості органів у зародковий період відбуваються з різною швидкістю. Прогресуючі ознаки і органи закладаються раніше і розвиваються швидше (*акцелерація*), а регресуючі органи, навпаки, закладаються пізніше і розвиваються повільніше (ретардація). Прикладом Г. є ранній розвиток м'язів язика у ссавців, завдяки чому новонароджені здатні здійснювати смоктальні рухи. Внаслідок Г. в процесі ембріонального розвитку повторюється еволюційний (історичний) розвиток кожного органа окремо, а не організму в цілому. Термін «гетерохронія» запровадив Е. *Геккель*.

Б. Г. Новиков.

ГЕТЕРОЦИКЛІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ (від *гетеро...* і грец. κύκλος — коло, цикл) — органічні речовини, в циклах молекул яких, крім атома вуглецю, є також атоми інших елементів (гетероатоми), найчастіше атоми азоту, кисню, сірки тощо. Г. с. становлять більшість відомих органічних сполук. Багато з них було відомо задовго до визначення їхньої хім. природи (природні барвники — *індиго*, пурпур фінікіян, *дубильні речовини*; алкалоїди — хінін, стрихнін, кофеїн тощо). Найпростіші Г. с. мають три атоми в циклі. Найбільш поширені Г. с. з п'яти- (фуран, тіофен, пірол) і шестичленними циклами (піридин, піримідин) та конденсовані (хінолін, пурин). Серед Г. с. стійкіші ті, які мають найбільшу кількість спряжених подвійних зв'язків між атомами кільця. Властивостями вони нагадують *ароматичні вуглеводні*, напр., тіофен подібний своїми реакціями до *бензолу*. Існує взаємний перехід одних Г. с. в інші (напр., фурану в тіофен або пірол і навпаки). До Г. с. належать багато цінних речовин: до групи фурану — *фурфурол* (напівпродукт у виробн. пластмас), до похідних піролу — хлорофіл рослин і гемін крові; похідні піримідину та пурину входять до складу *нуклеїнових кислот*. Г. с. є також багато біологічно активних речовин: *антибіотики*, *алкалоїди*, антималярійні препарати та ін.

Літ.: Гетероциклические соединения, т. 1—8. Пер. с англ. М., 1953—69; Джоуль Дж., Смит Г. Основы химии гетероциклических соединений. Пер. с англ. М., 1975.

В. П. Чернецький.

ГЕ́ТИ — стародавні племена, споріднені з *даками*. У 5 ст. до н. е. жили між Балканами і пониззям Дунаю, в 4 ст. до н. е. просунулися до узбережжя Чорного м. і лівого берега Дністра. У 60-х рр. 1 ст. до н. е. Г. разом з даками створили сильний військ.-плем. союз, який протистояв експансії Риму. Підкорили ряд сусідніх племен, майже зовсім знищили античні міста Пн.-Зх. Причорномор'я, зокрема *Тіру* і *Ольвію*. У 106 н. е. Рим підкорив Г., більша частина їхніх земель увійшла до складу рим. пров Дакія. На Наддністрянщині відомі археол. пам'ятки гетського періоду.

ГЕТИНА́КС — шаруватий пластичний матеріал з паперу, просоченого синтетичними смолами. Найчастіше містить *феноло-формаль*

дегідні смоли (40—55%). Відзначається високою мех. міцністю, добрими електроізоляційними властивостями. Г. застосовують для виготовлення деталей електр. машин, радіоапаратури, засобів телефонного зв'язку, у виробництві меблів тощо.

ГЕТИ́Т — мінерал класу оксидів і гідроксидів. FeOOH. *Сингонія* ромбічна. Густ. 4,0—4,4. Твердість 5,0—5,5. Колір жовто-бурий, темно-бурий до чорного. Блиск алмазний до напівметалевого. Родовища Г. відомі у Франції, на Кубі, в СРСР, зокрема в РРФСР (район Липецька і Тули, Урал) і на Україні (*Керченський залізорудний басейн*). Див. також *Бурий залізняк*.

ГЕ́ТНЕР (Hettner) Альфред (6.VIII 1859, Дрезден — 31.VIII 1941, Гейдельберг) — німецький географ. Проф. Лейпцігського (з 1894) та Гейдельберзького (1899—1928) ун-тів Подорожував по Пд. Америці, Пн. Африці, Пд. та Сх. Азії. Проводив дослідження з геоморфології, кліматології, географії людини, історії та методології географії тощо. Перебував під впливом ідеалістичних концепцій. Вважав, що географія має розкривати лише просторові взаємовідношення предметів і явищ на земній поверхні.

ГЕ́ТТІНГЕН — місто на Сх. ФРН, в землі Нижня Саксонія, на р. Лайне. Вузол з-ць і автошляхів. 120,4 тис. ж. (1974). Підприємства металообр., електротех., оптичної пром-сті, точної механіки (прилади, інструменти, наук. апаратура та ін.). Видавництва і типографії. Важливий наук. центр країни. Відділення АН, ун-т (з 1737). Наук. т-во Макса *Планка*; аеродинамічний експериментальний центр.

ГЕ́ТТІНГЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Георга Августа. Заснований 1737 у м. Геттінгені (тепер ФРН). З поч. 19 ст. ун-т став одним з провідних центрів культур. і політ. життя країни. В ньому працювали відомі вчені: математик К. *Гаусс*, історик Ф. Дальман, філологи брати Я. і В. *Грімм*, юрист Г. Гуго та ін. Невдоволення реакційною політикою феод. влади викликало студентські заворушення (1790, 1806, 1818). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. тут працювали математики Г.-Ф.-Б. *Ріман*, Ф. *Клейн*, Д. *Гільберт* та ін. За фашист. диктатури найвидатніші вчені залишили ун-т. Вуз втратив значення великого навч. і наук. центру. Тепер Г. у. має 8 ф-тів: права і політики, мед., філос., математики і природничих наук, лісівництва, с. г., економіки та соціальних наук, теологічний. У 1975/76 навч. р. у ньому було понад 13 тис. студентів. Б-ка (засн. 1737) налічує 2,2 млн. тт., 9 тис. манускриптів, 6 тис. інкунабул (1976).

А. В. Санцевич.

ГЕ́ТТО (італ. ghétto) — за часів середньовіччя частина міста, виділена для проживання євреїв. Г. виникли в 14—15 ст. в багатьох містах Європи і Сходу. Під час 2-ї світової війни гітлерівці створили Г. у ряді окупованих ними європ. країн для ізоляції та винищення євр. населення. У сучас. розумінні терміном «гетто» позначають район міста, в якому живуть дискриміновані нац. меншості (напр., «негритянське Г.» в Нью-Йорку — *Гарлем*).

«ГЕТЬ НЕПИСЬМЕ́ННІСТЬ», Товариство «Геть неписьменність» імені В. І. Леніна — всеукраїнське добровільне товариство, створене 1923 за постановою ВУЦВК для сприяння органам нар. освіти в боротьбі з неписьменністю та малописьменністю. Очолював його Г. І. Петровський. В 1925 т-во мало 1500 осередків (59 тис. членів), 1934 — 10 тис. осередків (бл. 1 млн. членів). Воно залучало до роботи громадські сили; відкривало школи лікнепу, гуртки тощо; видавало плакати, підручники, газ. «Геть неписьменність!», журн. «За грамоту». Було навчено бл. 4 млн. неписьменних. Т-во узгоджувало свою діяльність з роботою *Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з неписьменністю*. Відбулося три респ. з'їзди т-ва (1927, 1929, 1932). Припинило діяльність 1936 у зв'язку з завершенням *ліквідації неписьменності*.

ГЕ́ТЬМАН Андрій Лаврентійович [н. 22.IX (5.X) 1903, с. Клепали, тепер Буринського р-ну Сумської обл.] — рад. військ. діяч, генерал армії (1964), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1927. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1924. В 1937 закінчив Військ. академію бронетанкових військ. Учасник боїв на р. Халхин-Голі (1939). В 1941—45 командував танк. д-зією, корпусом, був заст. команд. 1-ю танк. армією. Війська під його командуванням брали участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. Після війни Г. — на командних посадах у Рад. Армії (з 1958 — команд. військами Прикарпатського військ. округу). В 1964—72 — голова ЦК ДТСААФ СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГЕ́ТЬМАН (польс. hetman, від нім. Hauptmann — начальник) — 1) На Україні в 16—17 ст. воєначальник козацького війська; в 17—18 ст.— правитель України і головнокомандуючий козацьким військом. До серед. 17 ст. влада Г. поширювалася лише на *Запоріжжя*. У ході *визвольної війни українського народу 1648—54* гетьман Б. М. *Хмельницький* з поч. 1648 став правителем України. Після *возз'єднання України з Росією 1654* Г. обирала на невизначений строк *генеральна військова рада* з наступним затвердженням царським урядом. Резиденціями Г. в 17—18 ст. були послідовно: Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів. Г. Лівобережної України підлягали рос. цареві; між рос. урядом і Г. укладалися т. з. статті (умови), що визначали його права і компетенцію. Г. очолював *генеральну старшину* і поєднував політ., адм., військ., фін. і судові функції. Письмові розпорядження гетьманів — *універсали* — були обов'язковими для всього населення. При Г. існувала рада старшини. Особа, що тимчасово обіймала посаду Г., називалася *наказним гетьманом*. Всі Г. були великими феодалами, вели політику покріпачення селян, їх визискування. Гетьманськими *клейнодами* з 1576 були булава, бунчук, прапор і печатка. Див. *Гетьманщина*. 2) У феод. Польщі в 15—18 ст. Г.— вищий воєначальник. З кін. 15 ст. начальника найманого війська при королівському дворі наз. надвірним Г. В 30-х рр. 16 ст. з'явилися посади великого коронного Г.—головнокомандуючого військами — і польного Г.— його заступника. У феод. Литві головнокомандуючий іменувався Г. великим литовським.

ГЕТЬМА́НЩИНА — 1) Територія Лівобережної України разом з м. Києвом, яка після *Андрусівського перемир'я 1667* увійшла до складу Російської держави. Політ. лад Г. характеризувався відносною автономією (див. *Березневі статті 1654, Переяславські статті 1659, Московські статті 1665*). Керівництво адм., військ., суд. та ін. справами Г. очолював *гетьман* (звідси назва). У військ.-адм. відношенні Г. поділялася на 10 *полків*, полки — на сотні (від 7 до 20 у кожному). В 1734 гетьманство скасовано тимчасово, а за указом від 10 (21).XI 1764 — остаточно. Функції гетьмана почала виконувати т. з. друга *Малоросійська колегія*. В 1782 з утворенням намісництв полковий адм.-тер. устрій ліквідували; Г. перестала існувати. 2) Контрреволюційна бурж.-поміщицька диктатура на Україні, уособлена маріонетковим «урядом» на чолі з колишнім царським генералом П. П. Скоропадським, якого на інсценованому австро-нім. окупантами т. з. з'їзді хліборобів 29.IV 1918 обрали «гетьманом» України. Г. практично означала реставрацію дореволюц. капіталістичних порядків у всіх сферах життя. В кін. 1918 трудящі України під керівництвом Комуністичної партії за допомогою братнього рос. народу вигнали австро-нім. окупантів і повалили гетьманщину.

ГЕФЕ́СТ (Ἥφαιστος) — у грецькій міфології бог вогню й ковальства, син *Зевса* і *Гери*, чоловік *Афродіти*. Був кульгавий. Спочатку його вшановували як бога підземного вогню. Був на Олімпі неперевершеним майстром. Збудував богам палаци, викував *егіду* й скіпетр Зевса, обладунок *Ахілла*, колісницю *Геліоса* тощо. Римляни ототожнювали його з *Вулканом*.

Гефест і Фетіда зі щитом Ахілла. Фреска з Помпей. Репліка (дещо змінена копія) близько 70 н. е. оригіналу кінця 4 ст. до н. е. Національний музей. Неаполь.

ГЕ́ЧКО (Nečko) Франтішек (10.VI 1905, с. Суха, поблизу Трнави — 1.III 1960, м. Мартін) — словацький письменник. Літ. діяльність почав як поет (зб. віршів «Переселенці», 1931). У романі «Червоне вино» (1948) змалював життя словац. села на поч. 20 ст. Автор романів «Дерев'яне село» (1951), «Свята пітьма» (1958), зб. репортажів «Москва — Ленінград — Ясна Поляна» (1951).

Тв.: Укр. перекл.— Дерев'яне село. К., 1955; Рос. перекл.— Святая тьма. М., 1961: Красное вино. М., 1972.

ГЕ́ШВЕНД Федір Романович (1839, Гельсінгфорс — 1890, Київ) — російський інженер. Одним з перших розробляв тех. проекти ре-

Гикавка сіра: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка; *3* — поздовжній розріз плода.

активних двигунів. У Києві вийшли його праці з цих питань, зокрема «Загальна основа проекту застосування реактивної роботи пари до залізничних паровозів» (1886), «Загальні основи побудови повітроплавального пароплава» (1887). У 1887 Г. описав проект реактивного літака та багатосоплового реактивного двигуна.

ГЕ́ШОННЕК (Geschonneck) Ервін (н. 27.XII 1906, Берлін) — німецький актор (НДР). Член Комуністичної партії Німеччини (з 1929). Сценічну діяльність почав у 30-х роках. Перша роль у кіно (фільм «Куле Вампе», 1932). В 1933 емігрував до Рад. Союзу, потім у Чехословаччину. В 1939—45 був ув'язнений у фашист. концтаборі. В 1945—49 — актор театру «Каммершпіле» (Гамбург), з 1949 — «*Берлінер ансамблю*». Ролі: Полковий священик, М'ясник («Матінка Кураж і її діти», «Мати» Брехта). Серед ролей в кіно: комісар інтернаціональної бригади Віттінг («П'ять патронних гільз», 1959), Вальтер Кремер («Голий серед вовків», 1963), старий шахтар («Прапор Кривого Рогу», 1967), Ковальський («Якоб-брехун», 1975).

ГЕШТАЛЬТПСИХОЛО́ГІЯ (від нім. Gestalt — цілісна форма, образ, структура і *психологія*) — напрям у буржуазній психології, який виходить з визнання цілісного характеру психічної діяльності. Виник у Німеччині на поч. 20 ст. Філоссоф. основою Г. є *емпіріокритицизм* і *феноменологія*. Представники Г. (М. *Вертгеймер*, В. *Келер*, К. *Коффка*, К. *Левін* та ін.) піддали критиці атомізм *асоціативної психології*. Вони вважали, що психічні процеси (сприймання, мислення, вольові акти) є не асоціації елементів, а цілісні структури (гештальти), що в психічних явищах первинним є ціле, структура, а не її елементи і що ці структури є чимось сталим, природженим, однаковим на всіх етапах розвитку психіки. Представники Г. одержали цінні експериментальні дані, в яких описали цілісність психічних процесів, але не дали їм правильного пояснення. В своїх працях вони ігнорували роль аналізу, практичної діяльності суб'єкта, досвіду, якого він набув в утворенні образів, ігнорували об'єктивну предметну дійсність в детермінації психічних її відображень, залишаючи в тіні й фізіологічні механізми їх становлення. Як цілісна психологічна концепція Г. тепер не існує.

Г. С. Костюк.

Гіацинт східний.

ГЕ́Я (Гѣ) — у грецькій міфології богиня Землі. Г. нібито породила небо, море, гори, перше покоління богів, *кіклопів*, *гігантів*. Її вважали прародителькою людей і місцем спочинку мертвих, похованих у її лоні.

ГЖЕ́ЛЯК-ВІ́МУТ (Grzelak-Wiemuth) Ян (1880, Варшава — 15.VIII 1920, с. Панчеве, тепер Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл.) — діяч польського робітн. руху, учасник боротьби за Рад. владу на Україні. За фахом слюсар. Був членом ППС, потім перейшов до СДКПіЛ, став членом її Варшав. к-ту. З 1913 до лютого 1917 — на засланні в Сибіру. В 1917 — керівник одес. групи СДКПіЛ. З 1918 — заст. комісара в польс. справах в Одесі, потім діяв у польс. групі «*Іноземної колегії*» при Одеському обласному комітеті КП(б)У. З квітня 1919 — голова к-ту місц. групи Комуністичної робітн. партії Польщі, редактор газ. «Комуна», член Одес. обл. к-ту КП(б)У.

ГЖЕ́ЛЬСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви с. Гжель, тепер Раменського р-ну Московської обл.) — пізній вік пізньокам'яновугільної епохи та відклади, що утворилися в той час. На території УРСР відклади Г. я. (пісковики, алевроліти, аргіліти з прошарками вапняків тощо) поширені у Донбасі та *Дніпровсько-Донецькій западині*. Утворилися гол. чин. у континентальних водоймах, які чергувалися в часі з лагунами і морем. Потужність 195—950 м. З відкладами Г. я. пов'язані поклади нафти й газу. Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*.

С. В. Горак.

ГЖИ́ЦЬКИЙ Володимир Зенонович [3(15).X 1895, с. Острівець, тепер Теребовлянського р-ну Тернопільської обл.—19.XII 1973, Львів] — український рад. письменник. Під час 1-ї світової війни був солдатом австр. армії. З 1919 жив у Харкові. Закінчив Харків. ін-т лісового г-ва (1926). Був членом літ. орг-цій «*Плуг*» і «*Західна Україна*». Перша зб. поезій — «Трембітині тони» (1924). Роман «Чорне озеро» (1929) — про соціалістичні перетворення в Алтайському краї. У романі «Захар Вовгура» (1932) зображено життя гірників Донбасу років першої п'ятирічки. Романи «У світ широкий» (1960), «Великі надії» і «Пустинний берег» (обидва — 1963) змальовують галицьку дійсність напередодні і в період 1-ї світової війни. Автор роману «Опришки» (1962), п'єс для дітей.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1974; Рос. перекл.— Большие надежды. М., 1966.

ГЖИ́ЦЬКИЙ Степан Зенонович [14 (27).I 1900, с. Острівець, тепер Теребовлянського р-ну Тернопільської обл.— 19.VIII 1976, Львів] — український рад. біохімік. Чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Засл. діяч науки УРСР (з 1960). Член КПРС з 1953. В 1929 закінчив Львів. академію вет. медицини (тепер Львів. зооветінститут), де з 1935 викладав біохімію, 1939—76 — зав. кафедрою біохімії, з 1939 — професор. З 1951 — зав. відділом біохімії в Н.-д. ін-ті землеробства і тваринництва зх. р-нів УРСР; з 1960 — зав. лабораторією обміну речовин Укр. н.-д. ін-ту фізіології і біохімії с.-г. тварин. Наук. праці з питань обміну речовин, гематурії, міоглобінурії коней та ін. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Д. Я Василенко.

ГИ́БЕШ (Hybeš) Йосеф (29.I 1850, с. Дашіце, Чехія — 19.VII 1921, Брно)— діяч чеського робітн. руху. З 1867 жив у Відні. В 1876 обраний членом ЦК С.-д. партії Австрії. Після заснування 1878 Чеської с.-д. робітн. партії — один з її лідерів. З 1881 редагував газ. «Делніцке лісти» («Робітничі листки»). В 1884 Г. за революц. діяльність вислано з Відня, а згодом заарештовано. З 1887 Г.— редактор соціалістичної газ. «Ровност» («Рівність») у Брно. Учасник I — IV конгресів *Інтернаціоналу 2-го*. Один із лідерів лівого крила с.-д. руху в Чехословаччині, що підтримувало Комінтерн. Брав участь в утворенні Компартії Чехословаччини (1921).

ГИ́КАВКА (Berteroa) — рід одно-, дво- або багаторічних трав'янистих опушених рослин родини *хрестоцвітих*. Листки ланцетні, чергові. Квітки зібрані в китиці. Плід — стручечок. 7—8 видів, пошир. в Євразії. В СРСР 3 види, у т. ч. в УРСР — 1. Найпошир. Г. сіра (B. incana) — бур'ян, що засмічує посіви, парові поля, трапляється на сухих луках, по дорогах. Заходи боротьби: боронування озимини, старанний обробіток ґрунту, застосування *гербіцидів*.

ГИ́КАВКА в медицині — короткий інтенсивний вдих при закритій або різко звуженій голосовій щілині, зумовлений сулорожним скороченням діафрагми (див *Грудочеревна перепонка*) з одночасними скороченнями м'язів *гортані*. Виникає при подразненні травного тракту, захворюваннях деяких органів травлення і центр. нерв. системи тощо.

ГИКА́ЛО Микола Федорович [8 (20).III 1897 — 25.IV 1938] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сім'ї службовця в Одесі. В 1915 закінчив Тифліську військ.-фельдшерську школу. Учасник громадянської війни. В 1921—23 — секретар Горського обкому РКП(б), 1923—25 — член Пд.-Сх. бюро ЦК ВКП(б), 1925—26 — секретар Пн.-Кавк. крайкому партії. В 1927—28 — член Середньоазіат. бюро ЦК ВКП(б). В 1929—30 — секретар ЦК КП(б) Узбекистану, потім секретар ЦК КП(б) Азербайджану, заст. зав. відділом ЦК ВКП(б). В 1931 — секретар Моск. міськкому партії. З 1932— перший секретар ЦК КП(б) Білорусії. З 1937 — секретар Харків. обкому КП(б)У. В 1930—34 — член Центр. ревізійної комісії, з 1934 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). З 1937 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора.

ГИЛА́, кила — хвороба коренів рослин родини *хрестоцвітих*. Найчастіше уражає капусту. Збудник — гриб Plasmodiophora. Хвороба поширюється спорами, які можуть зберігатися у ґрунті протягом 6—7 років. Спори розносяться ґрунтовими комахами, дощовими червами, переносяться водою, зараженою розсадою тощо. Уражуються розсада й дорослі рослини. На їхньому корінні утворюються нарости різної величини. Хворі на Г. рослини мають в'яле жовтувате листя, качани в капусти недорозвиваються або й не утворюються зовсім. Заходи боротьби. Вирощування стійких до Г. сортів капусти і висаджування здорової розсади, знищення решток рослин після збирання врожаю, вапнування ґрунту та ін.

О. Г. Ландар.

ГИНИЛЕ́ВИЧ Григорій (5.II 1809, м. Яворів, тепер Львівської обл.— 30.XI 1871) — український громадсько-політичний і освітній діяч у Галичині. Вчився на юрид. ф-ті Львів. ун-ту, згодом на богословському ф-ті у Відні. Під час *революції 1848 в Австрії*, очолюючи укр. делегацію на Слов'янському з'їзді в Празі, добився укладення угоди про фактичне зрівняння політ. і нац. прав галицьких поляків і українців. Заснував у м. Яворові місц. руську раду (див. *Руські ради в Галичині*) і єдину в краї укр. нац. гвардію (понад 300 чол.). Після 1848 сприяв заснуванню укр. шкіл

ГИ́РЛО РІЧКИ — місце впадіння річки в море, озеро або іншу річку. Г. р. поділяють на прості, без розгалужень і розширень (Зх. Двіна), дельтові (Волга), лиманні (Дніпро, Пд. Буг). Річки посушливих районів мають сліпі гирла, що губляться в пісках або подах (Теджен, Мургаб). У гирлах деяких річок спостерігаються згони й нагони води, припливи і відпливи.

ГИ́ЧКА — надземна частина буряків, моркви, турнепсу та ін. коренебульбоплодів. У свіжому, силосованому й висушеному вигляді Г. використовують як корм для великої рогатої худоби, овець, свиней. Г. містить 80—85% води, 15—20% сухої речовини, а також клітковину (10—20%). Органічні кислоти і мінеральні солі свіжої Г. діють як проносне, тому при згодовуванні Г. слід додержуватися відповідних норм. Особливо поживна Г. кормових і цукрових буряків. В 100 кг свіжої Г. останніх міститься 15,8 корм. од., 1,8—2 кг перетравного протеїну, до 40 г каротину. Корисна Г. в складі комбінованого силосу з подрібнених буряків і кукурудзи. *А. М. Фомичов.*

ГИЧКОЗБИРА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина для зрізування гички цукрових буряків і навантаження її в транспортні засоби, що йдуть поряд. Разом з *коренезбиральною машиною* входить у комплекс машин для збирання цукрових буряків роздільним (двофазним) способом. Г. м. (шестирядну причіпну) на Україні випускає Тернопільський комбайновий завод (основні вузли Г. м. БМ-6 див. на мал.). Технологічний процес роботи Г. м. такий: при переміщенні машини в загінці гідроавтомат спрямовує робочі органи по рядках буряків; ножі гичкозрізувального апарата на встановленій висоті зрізують головки коренів з гичкою; зрізана гичка подається на транспортери пруткового типу для очистки від землі і далі — на навантажувальний елеватор, який подає гичку в кузов транспортних засобів. Агрегатується БМ-6 з колісними тракторами, укомплектованими вузькими шинами, або гусеничними з гусеницями 200 мм. Продуктивність за годину 1,3—1,6 га. Обслуговує БМ-6 тракторист. *С. О. Карпенко.*

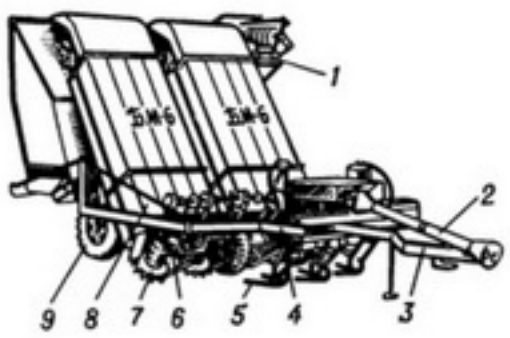

Гичкозбиральна машина БМ-6:
1 — гичконавантажувальний елеватор; *2* — вал відбору потужності трактора; *3* — причіпний пристрій; *4* — рама; *5* — гідроавтомат для спрямування машини по рядках; *6* — копір головок буряків; *7* — ножі гичкозрізувального апарата; *8* — приймальний транспортер; *9* — ходове колесо

ГІА́ДИ (грец. Ὑάδες) — розсіяне зоряне скупчення в сузір'ї *Тельця*. Г. становлять бл. 100 зірок, які рухаються у просторі по паралельних шляхах, що доводить спільність їхнього походження. Діаметр Г.— бл. 10 пк, віддаль від Сонця — 41 пк.

ГІА́ТУС (лат. hiatus — щілина, отвір) — збіг двох чи кількох голосних в одному слові або на межі слів. Див. *Зіяння*.

ГІАЦИ́НТ (Hyacinthus) — рід багаторічних цибулинних рослин родини *лілійних*. 1 вид у Сх. Середземномор'ї. В СРСР (у т. ч. УРСР) — 1 дикорослий вид. В культурі — Г. с х і д н и й (H. orientalis) — декоративна рослина; листки широколінійні, квітки дзвониковидні, зібрані в нещільні китиці. Плід — коробочка. На Україні вирощують у відкритому (під легким прикриттям) і закритому грунті.

ГІАЦИ́НТ (грец. ὑάκινθος) — мінерал класу *силікатів*, прозора відміна *циркону* густо-червоного, оранжевого або буруватого кольору. Родовища Г. є в СРСР, зокрема на Україні. Дорогоцінний камінь.

ГІАЦИ́НТОВА Софія Володимирівна [н. 23.VII (4.VIII) 1895, Москва] — російська рад. актриса і режисер, нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1951. Сценічну діяльність почала 1910 в МХТ. В 1938—58 — актриса і режисер Моск. театру ім. Ленінського комсомолу, з 1958 — в Моск. драм. театрі ім. К. С. Станіславського. Ролі: Рашель («Васса Желєзнова» Горького), Нора (однойменна п'єса Ібсена), Марія («Дванадцята ніч» Шекспіра). Поставила спектаклі: «Сім'я» Попова, «Вишневий сад» Чехова. Ролі у фільмах: Марія Олександрівна («Сім'я Ульянових») та ін. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

ГІ́ББОН (Gibbon) Едуард (27.IV 1737, графство Суррей — 16.I 1794, Лондон) — англійський історик. У своєму осн. творі «Історія занепаду і зруйнування Римської імперії» (в 6 томах, 1776—88) виклав історію Рим. імперії та Візантії з кін. 2 ст. до 1453. Твір містить екскурси в історію середньовічної Зх. Європи і Росії.

ГІББС (Gibbs) Джозайя-Уїллард (11.II 1839, Нью-Гейвен — 28.IV 1903, там же) — американський фізик-теоретик, один з основоположників хімічної *термодинаміки* і *статистичної фізики*. Закінчив Йєльський ун-т (1858), з 1871 — проф. цього ун-ту. Розробив метод *термодинамічних потенціалів* і застосував його до заг. проблем термодинаміки газів, рідин і кристалів, термодинамічної рівноваги, термодинаміки поверхневих явищ. Статистичний метод досліджень, розроблений Г., дає можливість одержувати термодинамічні функції, що характеризують стан речовини. Г.— один із творців *векторного числення* в його сучас. формі.

ГІ́ББСА РОЗПО́ДІЛ — розподіл імовірностей перебування системи, що складається з великої кількості частинок (т. з. макроскопічної системи), у різних можливих станах. Виражається як функція енергії, кратності *виродження* і кількості частинок системи. Для частинок, кількість яких у будь-якому стані необмежена, приводить до Бозе — Ейнштейна розподілу (див. *Бозе — Ейнштейна статистика*); якщо частинки підлягають *Паулі принципу* (у певному стані може перебувати лише одна частинка) — до Фермі — Дірака розподілу (див. *Фермі — Дірака статистика*). Для макроскопічних систем, що перебувають у термодинамічній рівновазі при заданій т-рі, вимірювані значення енергії та ін. фіз. величин практично повністю збігаються з їх серед. статистичними, визначеними за допомогою Г. р. Названо за ім'ям Дж.-У. *Гіббса*, який встановив (1901) цей розподіл для класич. статистики. *В. Л. Вінецький.*

ГІБЕРЕЛІ́НИ — група органічних речовин, що належать до *фітогормонів*. Найбагатші на Г. ростучі частини стебел. За хім. будовою — тетрациклічні карбонові к-ти терпиноїдної природи. Найактивніший Г.— гіберелінова к-та ($C_{19}H_{22}O_6$), препарати якої одержують з продуктів життєдіяльності грибів роду Fusarium. Шкідливої дії на організм людини і тварин не виявляють. Застосовують у с. г., гол. чин. для прискорення росту стебел кормових трав, конопель, льону, проростання насіння, а також для підвищення врожайності безкісточкових сортів винограду, помідорів.

ГІБЕРНА́ЦІЯ (лат. hibernatio — зимівля, зимова сплячка, від hibernus — зимовий) — 1) Г. п р и р о д н а — те саме, що й *сплячка*. 2) Г. ш т у ч н а — глибока блокада реакцій вегетативної і гормональної систем організму людини чи тварин за допомогою комплексного застосування фармакологічних засобів. Віддалено нагадує стан зимової сплячки тварин. Створюється на допомогу організму в його боротьбі із загрозливими для життя діяннями зовн. і внутр. середовища. Призводить до уповільнення життєвих процесів, що знижує гол. чин. потребу організму в кисні. Штучна Г. може супроводитись зниженням т-ри тіла (див. *Гіпотермія*), проте це зниження не є цілеспрямованим у створенні Г. Блокада вегетативної і гормональної систем використовується у комплексі з ін. лікувальними засобами при шоку, тяжких отруєннях, травмах, великих оперативних втручаннях та ін.

Г. В. Книшов, Г. О. Васильєв.

ГІБЕ́РТІ (Ghiberti) Лоренцо (бл. 1381, Флоренція — 1.XII 1455, там же) — італійський скульптор і ювелір Раннього *Відродження*. Працював у Флоренції, Сієні, Венеції.

Е. Гешоннек.

В. З. Гжицький.

С. В. Гіацинтова.

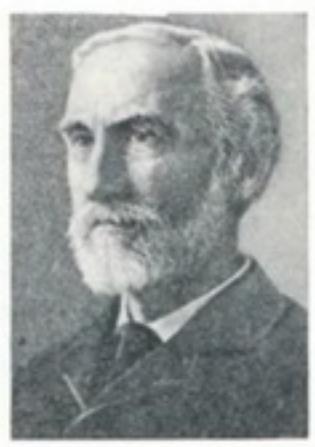

Дж. У. Гіббс.

Гібіск істівний. Пагін з квіткою та плід.

Римі. Твори: рельєфи пн. (1404—24) і сх. (1425—52) дверей баптистерію у Флоренції; статуї святих— Іоанна Хрестителя (1412—15), Матфія (1419—22) і Стефана (1425—29) для фасаду церкви Орсанмікеле у Флоренції; рельєфи на купелі баптистерію в Сієні (1417—27).

ГІБІ́СК (Hibiscus) — рід рослин родини мальвових. Одно- і багаторічні трав'янисті рослини, кущі, напівкущі, дерева. Листки чергові, прості, 3—5-лопатеві, з прилистками. Квітки великі, двостатеві, правильні поодинокі або зібрані в китиці, яскраво забарвлені. Плід — багатонасінна коробочка. Понад 200 видів, поширені здебільшого у субтропічних і тропічних зонах обох півкуль. В СРСР, у т. ч. в УРСР,— 10 видів: один дикорослий (Г. трійчастий) — бур'ян і 9 у культурі. Серед культурних найважливіші: Г. їстівний, бамія (H. esculentus), Г. коноплевидний, *кенаф* (H. cannabinus) і Г. сірійський (H. syriacus). Молоді плоди Г їстівного, або бамії, споживають свіжими, вареними, консервованими, використовують для салатів і соусів. Із стиглого насіння виготовляється сурогат кави (кава гамбо). Г. сірійський на Пд. України і в Закарпатті використовують у паркових насадженнях, садах і на клумбах. Як кімнатна рослина поширений Г. китайська троянда, китайська роза (H. rosa sinensis) — вічнозелений довгоквітучий кущ або невелике деревце.

ГІ́БНЕР (Hibner) Йоганн (1668—1731) — німецький історик і географ. Автор кількох популярних у 18 ст. історико-геогр. описів ряду країн. У праці Г. «Відомості з політичної історії» (1721) в окремому розділі вміщено матеріали з історії України (в т. ч. укр. козацтва) кін. 17 — поч. 18 ст. В працях Г. поряд з правдивими фактами наводиться чимало відомостей, далеких від істини.

ГІБО́Н (Hylobates) — рід ссавців з родини *людиноподібних мавп*. Серед людиноподібних мавп Г. найменші за розміром. Довж. тіла 45—60 см, маса 5—8 кг, забарвлення від сірого і жовтувато-бурого до чорного, передні кінцівки видовжені, хвоста та защічних мішків немає, сідничні мозолі невеликі, статевий диморфізм виражений слабо. Живуть парами або невеликими групами до 6 (іноді 20—30) особин, статева зрілість настає в 6—10-річному віці, самка після 200—212-денної вагітності народжує 1 маля. Гнізд не будують, сплять на деревах, живляться рослинною їжею, комахами, при нагоді яйцями та птахами. Відомо 7 (за деякими авторами — 9) видів, поширених у лісах Пд. Китаю, Індокитаю, о-вів Калімантан, Суматра, Ява. Найвідоміші види Г.: лар, або Г. білорукий (H. lar), Г. сріблястий (H. moloch), Г. гулок (H. hoolock), *сіаманг*, якого іноді виділяють в окремий рід. Г. нечисленні. Перебувають під охороною.

О. Л. Короткевич.

Гібон білорукий.

ГІБРАЛТА́Р — територія на Пд. Піренейського п-ва, на березі Гібралтарської протоки, володіння Великобританії. Пл. — 6,5 км². Нас. 30 тис. чол. (без персоналу військ. бази, 1975), гол. чин. гібралтарці (нащадки іспанців, генуезців, португальців, марокканців), англійці та іспанці. Офіц. мова — англійська. Г. розташований на скелястому півострові (довж. бл. 4 км, вис. до 425 м) і піщаному перешийку, що сполучає його з Піренейським п-овом. Від тер. Іспанії відокремлений нейтральною зоною. Г. був відомий ще давнім грекам. З 8 ст.— араб. фортеця. З 1462 на-

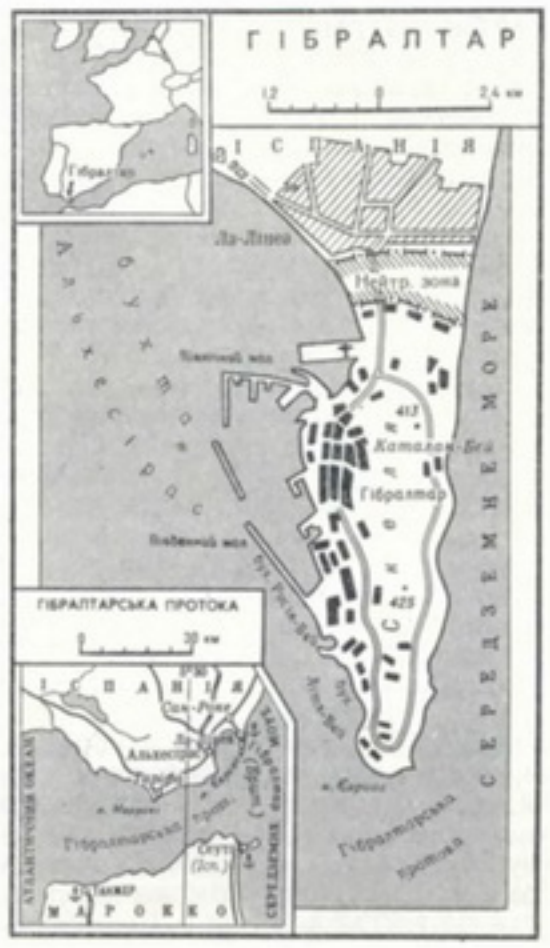

лежав Іспанії. На поч. 18 ст. Г. загарбала Великобританія. Г. мав велике стратегічне значення як військ.-мор. база на шляхах з Атлантики до Середземномор'я. Воно зросло ще більше після спорудження *Суецького каналу* (1869). Управляє Г. губернатор, якого призначає король Великобританії. Між Великобританією та Іспанією в 70-х рр відбувалися переговори про дальшу долю Г. Іспанія висунула вимогу передати його під свій суверенітет.

Економіка Г. пов'язана з обслуговуванням англ. військ. бази, великого відкритого порту та іноз. туристів. Є кілька підприємств легкої і харч. пром-сті, невеликий судноремонтний з-д. Грош. одиниця — гібралтарський фунт стерлінгів (дорівнює англійському).

ГІБРАЛТА́РСЬКА ПРОТО́КА — протока між Європою та Африкою, сполучає Середземне м. з Атлантичним ок. Довж. 65 км, шир. від 14 до 44 км, глиб. на фарватері 338 м (найбільша до 1181 м). На берегах Г п.— Гібралтарська скеля (на Пн.) і г. Муса (на Пд.) —т. з. Геркулесові стовпи, які, за давньогрец. легендою, встановив *Геракл* (Геркулес). Г. п. має велике екон. й стратегічне значення. При вході в Г. п. з Середземного м.— брит. володіння *Гібралтар*.

ГІБРИ́Д (лат. hibrida, hybrida — помісь) — організм, що виникає від схрещування батьківських форм з різною спадковістю (*генотипом*), тобто внаслідок *гібридизації*. Розрізняють Г. внутрішньовидові — нащадки від схрещування особин, належних до одного виду, але відмінних за якимись ознаками, й віддалені — гол. чин. міжвидові та міжродові — нащадки від схрещування особин, що належать до різних видів або родів тощо. Г. іноді мають високу плодючість; у Г. першого покоління часто спостерігається *гетерозис*. Віддалені Г. переважно безплідні, оскільки у більшості з них статеві клітини або не утворюються, або утворюються неповноцінні за хромосомним набором (див. *Каріотип*).

ГІБРИДИЗА́ЦІЯ — схрещування організмів, різних за спадковістю (*генотипом*). При Г. відбувається поєднання *геномів* батьківських форм у генотипі *зиготи* з наступною реалізацією їх у *фенотипі* гібридного потомства. Тому неможливо одержати т. з. вегетативні гібриди. Розрізняють внутрішньовидову Г. (схрещування підвидів, сортів, порід) і віддалену Г. (схрещування особин різних видів і більш віддалених таксономічних категорій). У випадку віддаленої Г. *гібриди*, як правило, стерильні (див. *Стерильність*). Г. буває природною і штучною. Внаслідок Г. збільшується *гетерозиготність*. При цьому виникають нові комбінації *генів*, які забезпечують поширення спадкової *мінливості* в потомстві гібридів. Г., що супроводить статевий процес, поряд з *мутаціями*, є основою еволюційного перетворення організмів при діянні *добору природного* та *добору штучного*. Г. застосовують у генетиці як метод вивчення законів успадковування ознак (див. *Гібридологічний аналіз*); широке практичне застосування Г. знайшла в рослинництві й тваринництві.

В. І. Євсиков.

Г. в рослинництві. В селекції рослин найширше застосовують міжсортову Г. з наступним добором кращих форм для виведення нових сортів. Розроблено методи міжвидової та міжродової Г. Успіх Г. рослин залежить від правильного добору батьківських форм і способів її проведення. Останнім часом досягнуто успіхів у використанні *поліплоїдії* як методу створення високопродуктивних сортів і гібридів. Цей метод широко використовують у селекції цукрового буряку, озимого жита та ін. В СРСР районовано триплоїдні сорти цукрового буряку і тетраплоїдні сорти жита. Використання при Г. явища цитоплазматичної чоловічої стерильності забезпечує економію ручної праці при виробництві гібридного насіння, бо відпадає потреба кастрації материнських рослин. На Україні майже три чверті районованих сортів с.-г. культур створено методом гібридизації.

М. О. Зеленський.

Г. у тваринництві. Розрізняють власне Г. (міжвидове, міжродове схрещування) і міжпородне схрещування тварин, потомство яких на відміну від гібридів наз. *помісями*. Застосову-

ють для підвищення продуктивності тварин і виведення нових порід. Від схрещування тварин близьких видів одержують здебільшого плідних гібридів, а віддалених — неплідних або плідних лише самок, що утруднює Г. і застосування *штучного осіменіння*. Схрещуванням шортгорнських корів з бугаями зебу було виведено м'ясну породу *санта-гертруда*, від гібридів тонкорунних вівцематок і баранів *архарів* — породу *казахський архаромеринос*, від білуги і стерляді — бестер. Відомі гібриди в конярстві, свинарстві, птахівництві, шовківництві.

Літ.: Мічурін І. В. Вибрані твори. К.—Х., 1949; Вавілов М. І. Вибрані твори. К., 1970; Треус В. Д. Акклиматизация и гибридизация животных в Аскании-Нова. К., 1968; Гужов Ю. Л. Гетерозис и урожай. К., 1969; Банникова В. П. Цитоэмбриология межвидовой несовместимости у растений. К., 1975; Сафронова З. И. [та ін.]. Отдаленная гибридизация растений. Библиографический указатель. 1759—1967 гг. М., 1970.

ГІБРИ́ДНА ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНА СИСТЕ́МА (ГОС) — технічна система для обробки інформації; складається з цифрової (ЦОМ) та аналогової обчислювальних машин (АОМ), об'єднаних пристроями зв'язку (перетворювачами форми інформації) і керування. ГОС, в яких окремі сторони цифрових і аналогових обчислень органічно об'єднані на рівні елементів або *алгоритмів* функціонування, наз. гібридними обчислювальними машинами (ГОМ). У ГОС досягається висока точність та швидкодія, зручність поєднання з реальною апаратурою, можливість обробки даних у дискретній і аналоговій формах тощо. ГОС застосовують для розв'язування задач оптимізації, моделювання дискретних систем випадкових процесів, досліджування систем керування рухомими об'єктами (літальними апаратами) тощо. На Україні розроблено ГОС «Днепр — ЭМУ-10» (Ін-т кібернетики АН УРСР), «МИР — ЭМУ-10», ГОМ «Екстрема» (мал.) і розрядно-аналогова ГОМ (Ін-т електродинаміки АН УРСР). *А. Ф. Верлань.*

ГІБРИДОЛОГІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — метод вивчення характеру успадковування властивостей і ознак при статевому розмноженні, який ґрунтується на аналізі результатів *схрещувань* (гібридизації) в ряді поколінь. Г. а. ґрунтується на рекомбінації (перерозподілі) *генів* при утворенні статевих клітин (у процесі *мейозу*; див. *Гаметогенез*), внаслідок якої нащадки за своїми спадковими особливостями відрізняються як від батьків, так і один від одного (за винятком ідентичних, або однояйцевих, близнят). Оцінка подібності й відмінності батьківських форм, що брали участь у схрещуванні, та їхніх нащадків здійснюється з використанням генетико-статистичних методів аналізу. Прикладом Г. а. може бути *аналізуюче схрещування*. Г. а., вперше розроблений Г. Менделем (1865; див. *Менделя закони*), є осн. методом *генетичного аналізу*. Г. а. дає змогу встановити тип успадковування (*домінантність, рецесивність*) ознаки, що вивчається; визначити число генів, що зумовлюють спадкову різноманітність тієї чи ін. ознаки; виявити групи зчеплення (див. *Зчеплення генів*) і здійснити побудову *генетичних карт хромосом*. За допомогою Г. а. можна виявити одночасний (плейотропний; див. *Плейотропія*) вплив генів, що вивчаються, на різні морфо-функціональні особливості організму і його життєздатність (летальність, сублетальність; див. *Летальні гени*); оцінити роль батьківського й материнського *генотипів* у становленні *фенотипу* нащадків, взаємодію ядра й цитоплазми тощо. Г. а. лежить в основі широко використовуваного в селекційній практиці методу оцінки плідників за потомством, який дає можливість виявляти кращих за спадковими якостями особин і водночас вибраковувати тих, що є прихованими носіями генів небажаних ознак. *В. І. Євсиков.*

ГІ́БСОН (Gibson) Едвард (н. 8.XI 1936, Буффало, штат Нью-Йорк) — астронавт США. Здобув освіту в Рочестерському ун-ті та Каліфорнійському технологічному ін-ті. Вів дослідницьку роботу в галузі теорії реактивного руху, фізики плазми та фізики Сонця. З 1965 — в групі астронавтів. Разом з Дж. *Карром* та У. *Поугом* здійснив політ на наук. орбітальній станції «*Скайлеб*» (16.XI 1973 — 8.II 1974). *М. Я. Орлов.*

ГІГА́НТИ (Γίγαντες) — у грецькій міфології велетні, сини *Геї* й *Урана*. Г. повстали проти олімпійських богів і вели проти них тривалу й запеклу боротьбу. Тільки за допомогою *кіклопів* і *Геракла* богам вдалося перемогти. Битва Г. з богами (гігантомахія) відображена в античному мистецтві. Вона є сюжетом великого фризу Пергамського вівтаря (тепер в Пергамському музеї, Берлін).

ГІГАНТИ́ЗМ — різке посилення росту людини або тварин, яке не відповідає вікові, статі та виходить за межі середніх норм. Серед людей спостерігається частіше у чоловіків, здебільшого під час статевого дозрівання. В основі Г. лежить порушення діяльності залоз внутр. секреції, зокрема *гіпофіза*. Зріст, вищий за 190 см, вважають гігантським. Розрізняють є в н у х о ї д н и й Г. (довгі кінцівки, особливо нижні, недостатня вираженість вторинних статевих ознак, недостатній розвиток статевих органів) і а к р о м е г а л і ч н и й (гігантський зріст поєднується з ознаками, типовими для *акромегалії*). Звичайно гіганти походять від батьків нормального зросту, іноді — від високорослих батьків. Збільшення якої-небудь однієї частини тіла наз. частковим Г. Л і к у в а н н я — гол. чин. променева терапія.

ГІГІЄ́НА (від грец. ὑγιεινός — здоровий) — наука, що вивчає вплив різноманітних факторів навколишнього середовища і виробничої діяльності на здоров'я людини, її працездатність, тривалість життя, розробляє практичні заходи оздоровлення умов життя і праці людини. Г. поділяється на *гігієну комунальну, гігієну військову, гігієну праці, гігієну дітей і підлітків, гігієну особисту, гігієну соціальну, гігієну харчування*, гігієну шкільну і *гігієну радіаційну*. Г. тісно пов'язана з фізіологією, патофізіологією, епідеміологією, токсикологією, фізикою, хімією, а також з соціально-екон. науками. Осн. завданнями Г. є запобігання хворобам і ліквідація масових захворювань населення, оздоровлення умов праці та побуту, охорона і оздоровлення навколишнього середовища, розробка основ запобіжного і поточного сан. нагляду, наук. обґрунтовування заходів по сан. благоустрою населених місць, гігієнічної регламентації умов праці і відпочинку, а також сан. експертиза якості води, продуктів харчування і різноманітних предметів вжитку тощо. Г. є однією з найдавніших наук. Археологічні розкопки показують, що ще за 3000 років до н. е. в населених місцях в долині р. Інду існували громадські лазні і впорядковані ринки. Досить високим для свого часу був рівень сан. культури давньоруських міст (Києва, Новгорода, Москви та ін.). В Соловецькому монастирі (16 ст.), в Києво-Печерській лаврі (17 ст.) виявлено водогони. В Росії в 18—19 ст. розвиток Г. як науки був пов'язаний з працями М. В. Ломоносова, лікарів С. Г. Забєліна, Д. С. Самойловича, М. Я. Мудрова. Перші кафедри гігієни були організовані 1871 О. П. Доброславіним (у Петербурзі), В. А. Субботіним (у Києві). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції питання Г. стали держ. справою. Значний вклад у розвиток рад. Г. внесли Е. Ц. Андрєєва-Галаніна, Р. Д. Габович, О. А. Грандо, О. М. Марзєєв, О. О. Мінх, С. С. Познанський, М. О. Семашко, О. М. Сисін, З. П. Соловйов, Г. В. Хлопін та ін. У грудні 1969 Верховна Рада СРСР затвердила «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я». В цьому законодавстві помітне місце займають гігієнічні проблеми: санітарна охорона водойм і ґрунту, боротьба з забрудненням атмосферного повітря населених місць. У 1977 гігієнічні проблеми в СРСР розробляли 15 ін-тів гігієни праці та 2 ін-ти загальної і комунальної гігієни. В УРСР є Н.-д. ін-т загальної та комунальної гігієни ім. О. М. Марзєєва, Н.-д. ін-т гігієни харчування (Київ) і 4 н.-д. ін-ти гігієни праці та профзахворювань (Київ, Харків, Донецьк, Кривий Ріг).

Літ.: Мних А. А. Методы гигиенических исследований. М., 1971; Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР. К., 1975; Габович Р. Д. Гигиена. М., 1977. *М. Г. Шандала.*

Л. Гіберті. Історія Йосифа. Рельєф східних дверей флорентійського баптистерію. Фрагмент. 1425—52.

Афіна й гігант Алкіоней. Деталь великого фриза Пергамського вівтаря. Мармур. Близько 180 до н. е. Пергамський музей, Берлін.

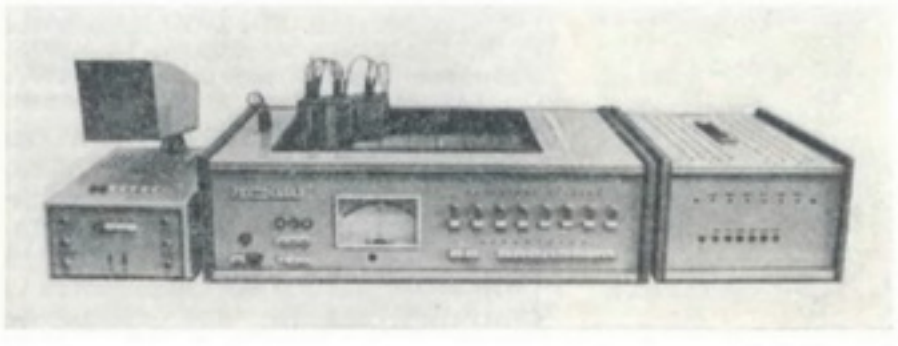

Гібридна обчислювальна система. Гібридна обчислювальна машина «Екстрема».

ГІГІЄ́НА ВІЙСЬКО́ВА — галузь *гігієни* і *військової медицини,* що вивчає вплив звичайних і специфічних для військ умов, факторів зовнішнього середовища на військовослужбовців і розробляє способи збереження та зміцнення здоров'я, підвищення боєздатності особового складу. Сучас. Г. в. розробляє питання, пов'язані з інтенсивним удосконаленням воєнної техніки і появою нових видів зброї. Тому поряд з питаннями гігієни харчування, обмундирування, переміщення військ та ін. великого значення набули питання гігієни праці спеціалістів ракетних установок і радіотех. станцій, запобігання ураженню особового складу різними хім. і радіоактивними речовинами (див. *Гігієна радіаційна*), засобами бактеріологічної зброї. Проведення у військах санітарно-гігієнічних заходів, що відповідають принципам побудови збройних сил, забезпечує найбільшу їх ефективність у різних умовах мирного та воєнного часів *О. О. Ластков*

ГІГІЄ́НА ДІТЕ́Й І ПІ́ДЛІТКІВ — галузь *гігієни,* яка вивчає взаємодію організму, що розвивається, і факторів навколишнього середовища з метою розроблення гігієнічних нормативів, спрямованих на охорону і зміцнення здоров'я, сприятливий розвиток і удосконалення функціональних можливостей організму дітей і підлітків. Осн. проблемами, що ними займається Г. д. і п., є стан здоров'я і фіз. розвитку, гігієна навчання і виховання, гігієнічні основи фіз. виховання, гігієна трудової діяльності дітей і підлітків, гігієна планування будівництва і обладнання навч. закладів та дитячих закладів різних типів. Г. д. і п. розробляє широке коло питань, гол. з них є фізіолого-гігієнічне обгрунтування режиму дня, харчування, загартовування, оздоровчих заходів у дитячих садках, школах і навч. закладах системи професійно-тех. виховання, розроблення гігієнічних вимог до навколишнього середовища та визначення його нормативів, що забезпечують гармонійний фіз. і розумовий розвиток дітей і підлітків. Г. д. і п. у нашій країні сформувалася як самостійний розділ гігієни тільки після Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1944 було створено Ін-т фізіології дітей і підлітків АПН СРСР — перший ін-т з проблем шкільної гігієни. З 1954 у зв'язку з розширенням проблем шкільна гігієна почала називатись гігієною дітей і підлітків. У 1959 в Москві створено відповідний н.-д. ін-т, який є центром, що здійснює і координує наук. дослідження з цієї галузі в СРСР. В СРСР створено кафедри Г. д. і п. в ряді мед. інститутів.

Літ.: Большакова М. Д. Гигиена детей и подростков. М., 1966; Калюжная Р. А. Школьная медицина. М., 1975; Здоровье вашего ребенка. К., 1977.

О. А. Беседіна, Р П. Юмашева.

ГІГІЄ́НА КОМУНА́ЛЬНА, гігієна населених місць — галузь *гігієни,* що вивчає вплив на організм людини природних і соціальних факторів в умовах населених місць та розробляє гігієнічні нормативи і санітарні заходи для створення найсприятливіших умов життя. Гігієна планування *містобудування,* охорони повітря, водопостачання та пов'язана з нею сан. охорона водойм, грунту населених місць, гігієна житлових і громадських будівель, зокрема лікувальних і профілактичних закладів — осн. розділи Г. к. Використовуючи різноманітні методи дослідження — експериментальні, метод обстеження, статистичний та ін., сучас. Г. к. опрацьовує широке коло питань. Вона експериментально обгрунтовує гранично допустимі концентрації численних хім. речовин, що використовуються пром-стю або є її відходами, у воді, атмосферному повітрі, синтетичних матеріалах. Результати широких обстежень стають основою оздоровчих заходів, здійснення яких передбачається проектами планування окремих районів, міст і сіл. Дані досліджень з Г. к. відображено в гігієнічних нормативах. у постановах місцевих органів Рад. влади, Рад. уряду. Проблеми, пов'язані з Г. к., в СРСР досліджують н.-д. ін-ти гігієнічного профілю, зокрема Ін-т заг. і комунальної гігієни ім. О. М. Сисіна і Н.-д. ін-т ім. Ф. Ф. Ерісмана (Москва) та ін-т ім. О. М.Марзєєва (Київ).

Літ.: Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР. К., 1975; Костовецкий Я. И., Омельянец Н. И., Толстопятова Г. В. Гигиена доочистки сточных вод. К., 1977.

В. М. Жаботинський.

ГІГІЄ́НА ОСОБИ́СТА — галузь *гігієни,* яка розробляє питання збереження та зміцнення здоров'я людини шляхом дотримання раціонального гігієнічного режиму в побуті, особистому житті та трудовій діяльності. До таких питань належать: догляд за шкірою і порожниною рота, гігієнічне утримання житла, одягу, взуття та ін. Невід'ємним елементом Г. о. є раціональна організація режиму праці, відпочинку і розпорядку дня. Розпорядок дня має передбачати правильне чергування пасивного і активного відпочинку з включенням необхідного обсягу фіз. вправ (ранкова зарядка, заняття спортом, прогулянки), загартовуючих процедур (з використовуванням повітря, води і сонячної радіації), нічного сну, тривалість якого визначається з урахуванням вікових і індивідуальних особливостей людини та характеру її роботи. Особливе значення в Г. о. має раціональне харчування (правильний розподіл споживання їжі протягом доби та її повноцінність за набором поживних речовин), а також додержання гігієни статевого життя. Дотримання правил Г. о. сприяє зміцненню здоров'я людини і запобіганню різним захворюванням.

О. Г. Волощенко.

ГІГІЄ́НА ПРА́ЦІ, професійна гігієна — галузь *гігієни,* що вивчає вплив на організм людини трудової діяльності та виробничого середовища, розробляє гігієнічні нормативи і заходи, спрямовані на оздоровлення умов праці, запобігання загальним і професійним захворюванням. Осн. питаннями, що ними займається Г. п., є: боротьба з втомою шляхом раціоналізації трудових процесів, режимів праці та відпочинку, визначення оптимальних навантажень; запобігання несприятливим діянням на організм хім. речовин, фіз. факторів (метеорологічних умов, іонізуючого випромінювання, шуму, вібрації, пилу та ін.) шляхом розроблення сан. правил і гігієнічних вимог до окремих видів виробництва на основі визначення гранично допустимих концентрацій речовин у повітрі або рівня фіз. факторів. Важливе значення мають дослідження в галузі фізіології розумової праці, токсикології хім. речовин. При розробці осн. напрямів наук. досліджень з питань Г. п. беруть до уваги зміни характеру трудової діяльності та виробничого середовища, зумовлені наук.-тех. прогресом: зменшення фіз. навантажень, збільшення нервово-емоційного напруження, використання нових видів енергії, хім. речовин і в результаті — появу в виробничому середовищі нових факторів, зміни умов, що діють на організм.

В СРСР багато гігієнічних нормативів і вимог включається в держ. системи стандартів безпеки праці. Дослідження в галузі Г. п. провадяться в лабораторних умовах (експерименти на тваринах, обстеження людей) і безпосередньо на виробництві. Г. п. тісно пов'язана з багатьма галузями біології, медицини, фізики, хімії, а також з *ергономікою,* наук. організацією праці, статистикою. В царській Росії Г. п. була справою одинаків-ентузіастів.

За роки Радянської влади в нашій країні створено широку мережу н.-д. інститутів гігієни праці та професс. захворювань, кафедр і лабораторій мед. вузів, а також практичних установ, що здійснюють запобіжний і поточний сан. нагляд на виробництві. В 1923 в Москві та Харкові було створено перші в СРСР ін-ти гігієни праці та професс. захворювань. В УРСР питання Г. п. опрацьовують 4 профільні науково-дослідні інститути (в Києві, Харкові, Донецьку, Кривому Розі).

Літ.: Навроцкий В. К. Гигиена труда. М., 1967; Трахтенберг І. М. Гігієна розумової праці. К., 1977.

Ю. І. Кундієв.

ГІГІЄ́НА РАДІАЦІ́ЙНА — галузь *гігієни,* що вивчає вплив радіоактивних речовин та іонізуючих випромінювань на організм людини з метою розроблення гігієнічних заходів *радіаційної безпеки* населення і осіб, які працюють з джерелами іонізуючої радіації. Г. р. здійснює контроль за *радіоактивністю* зовн. середовища, харч. продуктів і питної води та розробляє заходи запобігання їх забрудненню. Найважливішим завданням Г. р. є вивчення і гігієнічна оцінка умов праці людей у різних галузях науки і виробництва, які під час роботи стикаються з *радіоактивними ізотопами* або їхнім випромінюванням, і розроблення заходів, щоб запобігти опроміненню їх, а також обгрунтування заходів радіаційної безпеки мед. персоналу і хворих при застосуванні радіотерапії (див. *Променева терапія*). Контроль за радіаційною безпекою здійснюють радіологічні лаборато-

рії та групи при обласних і міських сан.-епідемічних станціях.

В. М. Славнов.

ГІГІЄ́НА СОЦІА́ЛЬНА — в СРСР комплексна наукова дисципліна, що вивчає стан здоров'я населення і окремих його груп, вплив соціально-економічних факторів на суспільне здоров'я і його охорону, форми і методи управління *охороною здоров'я* та розробляє заходи охорони і зміцнення суспільного здоров'я. Г. с. тісно пов'язана з сусп. науками. Осн. методом дослідження Г. с. є статистичний (див. *Статистика санітарна*). Широко використовуються також соціологічний, демографічний, експериментальний методи, бюджетний, істор., матем. моделювання, анкетування тощо. Осн. завданнями Г. с. є діагностика сусп. здоров'я (соціальна діагностика), виявлення залежності стану сусп. здоров'я від умов життя (соціальні *етіологія* і *патогенез*), обгрунтування системи соціально-гігієнічних заходів по забезпеченню необхідних умов для здоров'я і життєдіяльності різних віково-статевих, соціальних та професійних груп населення (соціальні профілактика і терапія), наук. обгрунтування найдосконалішої системи організації мед. допомоги і управління охороною здоров'я (організація охорони здоров'я). Провідним наук. центром з проблем Г. с. в СРСР є Всесоюзний н.-д. ін-т соціальної гігієни і організації охорони здоров'я ім. М. О. Семашка МОЗ СРСР (Москва). Основоположниками рад. Г. с. є видатні теоретики і організатори охорони здоров'я в Радянському Союзі М. О. Семашко і З. П. Соловйов. Значний внесок у розвиток Г. с. зробили укр. рад. вчені — О. В. Корчак-Чепурківський, М. В. Птуха, З. А. Гуревич, С. А. Томилін та інші.

Л. Г. Лєкарєв.

ГІГІЄ́НА ХАРЧУВА́ННЯ — галузь *гігієни*, що опрацьовує проблеми раціонального харчування людини. Г. х. розробляє принципи збалансованого харчування (див. *Лікувальне харчування*), обгрунтовує оптимальні фізіологічні норми харчування людини відповідно до її віку, статі, характеру трудової діяльності і умов життя тощо, розробляє систему заходів, спрямованих на профілактику і лікування ожиріння. Водночас Г. х. розробляє способи збагачення продуктів харчування біологічно активними речовинами, займається винайденням нових джерел білка. Важливими завданнями Г. х. є організація лікувального і раціонального харчування в системі громадського харчування, здійснення запобіжного і поточного сан. нагляду за підприємствами харч. пром-сті, торгівлі і громадського харчування та заходів, спрямованих на запобігання харчовим токсикоінфекціям і інтоксикаціям, організація профілактичного харчування працюючих на підприємствах і в установах, що мають професійні шкідливості. Осередками розвитку Г. х. в СРСР є численні н.-д. ін-ти фізіологічного та гігієнічного профілю (в т. ч. н.-д. ін-ти харчування в Москві та Києві).

С. Я. Попік.

ГІГІЄ́НА ШКІЛЬНА́ — див. *Гігієна дітей і підлітків.*

ГІГІЄ́НИ ЗАГА́ЛЬНОЇ І КОМУНА́ЛЬНОЇ КИЇ́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені О. М. Марзєєва — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1931 у Харкові на базі сан.-гіг. відділу Укр. держ. ін-ту охорони здоров'я; 1944 ін-т переведено до Києва. В ін-ті (1979) — 8 відділів з 25 лабораторіями і відділеннями. Гол. напрямами наук. досліджень є встановлення характеру, ступеня й осн. закономірностей впливу зовн. середовища на гігієнічні умови життя і здоров'я населення. Ін-т розробляє гігієнічні нормативи і заходи щодо сан. охорони та оздоровлення середовища в населених місцях, житлових і громад. приміщеннях у зв'язку з науково-тех. прогресом. Розробляються також соціально-гіг. проблеми охорони здоров'я. Ін-т головний в УРСР з проблем «Наукові основи навколишнього середовища» та «Соціальна гігієна, організація і управління охороною здоров'я». При ін-ті щороку видаються збірники наук. праць «Гігієна населених місць» і «Соціальна гігієна, організація охорони здоров'я та історія медицини». В ін-ті працювали О. М. *Марзєєв*, Д. М. *Калюжний.*

М. Г. Шандала.

ГІГІЄ́НИ І ТОКСИКОЛО́ГІЇ ПЕСТИЦИ́ДІВ, ПОЛІМЕ́РНИХ І ПЛАСТИ́ЧНИХ МАС ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т у Києві — установа М-ва охорони здоров'я СРСР. Засн. 1964. У складі ін-ту (1979) — 23 підрозділи, клініка з консультативною поліклінікою. Ін-т має Вірменський філіал у Єревані. Гол. завдання ін-ту полягають у науково обгрунтованому відборі пестицидних препаратів і полімерних матеріалів, охороні суспільного здоров'я і навколишнього середовища від впливу хім. речовин (пестицидів, полімерів і їх компонентів). Ін-т подає організаційну, методичну і консультативну допомогу органам і закладам охорони здоров'я, с. г., хім. пром-сті. Ін-т видає наук. збірники з питань свого профілю.

М. В. Крижанівська.

ГІГІЄ́НИ ПРА́ЦІ І ПРОФЗАХВО́РЮВАНЬ ДОНЕ́ЦЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1929 на базі філіалу Укр. ін-ту робочої медицини. В ін-ті (1979)— 13 лабораторій і відділів, клініка професійних захворювань. Осн. напрями наук. досліджень: вивчення умов праці, стану здоров'я, профілактики й лікування професійних захворювань у працівників вугільної пром-сті та чорної металургії, спостереження й оздоровлення виробничого середовища.

А. Л. Решетюк.

ГІГІЄ́НИ ПРА́ЦІ І ПРОФЗАХВО́РЮВАНЬ КИЇ́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1928 на базі н.-д. лабораторії робітн. медицини Київ. обл. відділу охорони здоров'я. У складі ін-ту (1979) — 6 відділів, 15 лабораторій, клініка професійних захворювань, консультативна поліклініка, дослідно-конструкторське бюро. З 1952 ін-т головний в УРСР з проблеми «Наукові основи гігієни праці й професійної патології». Відомі дослідження ін-ту в галузі фізіології розумової праці, токсикології фосфорорганічних, динітрофенольних, карбамінових сполук, вивчені діяння на організм шуму й вібрації, комбінованого впливу ряду факторів виробничого середовища. На основі досліджень, виконаних в ін-ті, розроблено гігієнічні норми, санітарні правила, ГОСТи системи безпеки праці для багатьох галузей і видів виробництва. З 1974 ін-т став Міжнародним центром, який співробітничає з *Всесвітньою організацією охорони здоров'я* (ВООЗ) з проблеми гігієни праці в с. г. В ін-ті працювали відомі вчені В. Ю. *Чаговець*, Г. Л. Шкавера, Л. І. *Медведь*, Г. Х. *Шахбазян*, М. К. *Вітте*, М. В. Лейник.

Ю. І. Кундієв.

ГІГІЄ́НИ ПРА́ЦІ І ПРОФЗАХВО́РЮВАНЬ КРИВОРІ́ЗЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1956 на базі філіалу Укр. ін-ту гігієни праці та профзахворювань. У складі ін-ту (1979) — 4 відділи, в т. ч. клінічний на 2 відділення, 7 лабораторій. Осн. напрям наук. досліджень: гігієна і фізіологія праці, профілактика професійних захворювань у гірничорудній, коксохім. пром-сті та чорній металургії, сан. охорона атмосферного повітря і водойм від забруднення пром. підприємствами.

М. О. Макаренко.

ГІГІЄ́НИ ПРА́ЦІ І ПРОФЗАХВО́РЮВАНЬ ХА́РКІВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1923. До ін-ту входять (1979) 6 відділів, 12 лабораторій, клініка професійних захворювань, консультативна поліклініка. Гол. напрями наук. досліджень: гігієна праці та професійні патології в машинобудуванні, хім.-фармацевтичній, радіоелектронній та суднобудівній пром-сті, на виробництві алмазів та інструментів з них. В ін-ті працювали М. П. *Новаченко*, О. І. *Черкес*, В. К. *Навроцький.*

Г. І. Євтушенко.

ГІГІЄ́НИ ХАРЧУВА́ННЯ КИЇ́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1931 на базі філіалу Укр. ін-ту харчування. У складі ін-ту (1979) — 10 лабораторій, клініка лікувального й профілактичного харчування. Осн. напрями досліджень: харчування й стан здоров'я професійних та вікових груп населення з наук. обгрунтуванням рекомендацій по раціональному харчуванню; вивчення нових джерел білка і розробка продуктів підвищеної біол. цінності; гігієнічна оцінка продуктів харчування. В ін-ті працювали Г. В. *Фольборт*, М. М. *Губергріц*, Ф. Я. *Примак.*

С. Я. Попік.

ГІГІЄ́Я (Гігія; Ὑγίεια) — у грецькій міфології богиня здоров'я, дочка *Асклепія*. Зображували її мо-

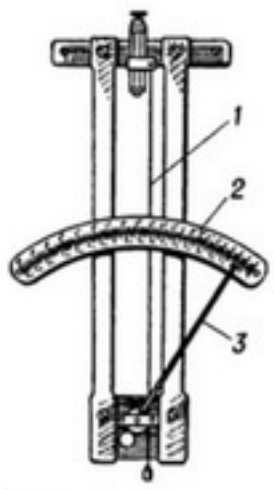

Гігрометр:
1 — волосина;
2 — шкала;
3 — рухома стрілка.

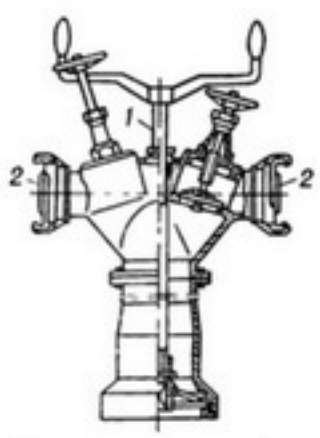

Гідрант пожежний:
1 — штанга;
2 — напірний патрубок.

Гідрастис канадський. Верхня частина рослини, квітка та кореневище.

лодою жінкою, яка напуває з келиха змію. Келих зі змією, яка обвилася довкола нього, став емблемою медицини.

ГІГРО́МЕТР (від грец. ὑγρόν — волога і μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання вологості повітря. За принципом дії Г. бувають вагові, волосяні, плівкові та ін. Найпростішим є волосяний Г., побудований на використанні гігроскопічності знежиреної людської волосини (при збільшенні вологості повітря волосина довшає і навпаки). Дані волосяного Г. перевіряють *психрометром*.

ГІГРОСКОПІ́ЧНІСТЬ (від грец. ὑγρόν — волога і σκοπέω — спостерігаю) — властивість речовин поглинати вологу з повітря. Г. мають змочувані водою матеріали капілярно-пористої структури (деревина, зерно тощо), а також добре розчинні у воді речовини (цукор, концентрована сірчана к-та та ін.), особливо хім. сполуки, які утворюють з водою *кристалогідрати*. Кількість води, що її поглинає речовина, зростає із збільшенням вологості повітря. Знаючи Г., розраховують процеси сушіння та зволожування. Г. враховують при тривалому зберіганні і транспортуванні матеріалів, особливо морем.

ГІГРОФІ́ЛИ (від грец. ὑγρόν — волога і φιλέω — люблю) — наземні тварини, нормальна життєдіяльність яких можлива лише в умовах високої вологості. У Г. погано регулюється водний обмін, тому вони швидко втрачають воду в середовищі з низькою вологістю і врешті-решт можуть загинути від її нестачі в організмі. Г. населюють вологі місця (заболочені території, вологі ліси, заплави і береги водойм тощо). До Г. належить багато безхребетних — черви, комахи, багатоніжки тощо.

ГІГРОФІ́ТИ (від грец. ὑγρόν — волога і φυτόν — рослина) — наземні рослини, які живуть лише в умовах великого зволоження. Для них характерна висока активність кутикулярної *транспірації*, що зумовлюється слабким розвитком *кутикули*. Г. ростуть у вологих лісах тропічного, субтропічного та помірного поясів, а також у відкритих просторах на грунтах, перенасичених водою. З Г. на Україні поширені очерет звичайний, рогіз широколистий тощо. Див. також *Гідатофіти*, *Гідрофіти*.

ГІГРОФО́БИ (від грец. ὑγρόν — волога і φόβος — страх) — наземні організми, що в межах певного *біотопу* уникають занадто зволожених місць. Так, деякі мурашки на вологих луках оселюються на порівняно сухих купинах, тобто є Г., хоч у сухіших місцеперебуваннях поводяться як *гігрофіли*

ГІДА́ЛЬГО — *мала планета* № 944, відкрита нім. астрономом У. *Бааде* 1920. Діаметр її 43 км. Орбіта Г. еліптична, витягнута. Серед. віддаль від Сонця 5,8 астр. од., період обертання — 13,95 року.

ГІДА́ЛЬГО, ідальго (ісп. hidalgo— дворянин) — дрібне й середнє лицарство у середньовічній Іспанії. Г. були важливою військ. силою *Реконкісти*. Брали участь у завоюванні відкритих земель Америки У кін. 16—17 ст. в Іспанії існувала значна кількість збіднілих Г., які, проте, зберігали станові традиції, властиві лицарству.

ГІДАТО́ДИ [від грец. ὕδωρ (ὕδατος) — вода і ὁδός — шлях], водяні продихи — утвори у рослин (видозмінені *продихи*), через які відбувається пасивне виділення крапельно-рідкої води *(гутація)*. Розташовані на листках. Типова Г. складається із завжди відкритого отвору, оточеного замикаючими клітинами, дуже зігнутої форми та повітряної порожнини, до якої прилягає спец. тканина — епітема, що в ній закінчуються *трахеї*. Клітини епітеми функціонують як залозки, що виділяють воду. Г. властиві рослинам з низькою інтенсивністю *транспірації*, що ростуть у вологих місцевостях.

ГІДАТОФІ́ТИ [від ὕδωρ(ὕδατος)— вода і φυτόν — рослина] — вищі *водяні рослини*, які, на відміну від *гідрофітів*, цілком (справжні Г.) або більшою своєю частиною (аерогідатофіти) занурені у воду. Справжніми Г. є, напр., кушир, різуха. Аерогідатофітів поділяють на плаваючі, у яких частина листків і стебел міститься під водою, а ін. частина їх разом з квітками плаває на поверхні води (напр., водяний горіх), та занурені, у яких лише квітки для запилення підносяться над поверхнею води й запилюються (напр., валіснерія спіральна). Г. можуть бути прикріпленими до грунту (напр., латаття) і вільноплаваючими (ряска, елодея).

ГІ́ДАШ (Hidas) Антал (н. 19.XII 1899, Геделле, поблизу Будапешта) — угорський письменник і перекладач. Член Компартії з 1920. В 1925—59 жив в СРСР. Почав друкуватися 1919. Перша збірка віршів — «На землі контрреволюції» (1925) — сповнена суму у зв'язку з поразкою Угор. Рад. республіки (1919) і віри в нове революц. піднесення. Автор збірок віршів «Угорщина радіє» (1930), «Москва — батьківщина» (1934; обидві — рос. мовою), «Сад моєї тітоньки» (1958), «Горюємо за тобою» (1968), романів «Пан Фіцек» (1936), «Мартон і його друзі» (1959), «Інша музика потрібна» (1963). Перекладає угор. мовою твори рос. і укр. поетів. У 1936 відвідав Україну. Високо оцінив творчість Т. Шевченка. В 1951 видано «Кобзар», куди ввійшло 28 Шевченкових творів у перекладі Г.

Тв.: Укр. перекл.— Пан Фіцек. К., 1974; [Вірші]. Всесвіт, 1976, № 10; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1960; Ветви гудели. М., 1969; Мартон и его друзья. М., 1974; Другая музыка нужна. М., 1977.

Літ.: Россиянов О. Антал Гидаш. М., 1970.

К. О. Шахова.

ГІ́ДЖРА, хіджра (араб.— переселення) — переселення *Мухаммеда* та його прихильників з м. *Мекки* до м. *Медіни*, здійснене, згідно з мусульманською традицією, у вересні 622. За халіфа Омара I (634—644) рік Г. проголошено (між 637 і 639) початком мусульм. літочислення Першим днем літочислення було встановлено 16.VII 622 Оскільки в мусульм. місячному році 354 дні, дати за Г. постійно зміщуються щодо *григоріанського календаря*. Існує також датування за Г. на основі сонячного року (в Ірані). Для переведення дат з Г. на григоріанський календар існують спец. таблиці.

ГІ́ДНІСТЬ — поняття моральної свідомості, в якому виражається уявлення про самоцінність людської особистості, її моральну рівність з усіма іншими; категорія *етики*, що відображає моральне ставлення індивіда до самого себе і суспільства до нього. Розуміння Г. залежить від соціальних умов, від пануючої в дану епоху ідеології. Як форма прояву соціальної і моральної свободи поняття «гідність» включає право людини на повагу, визнання її прав і одночасно передбачає усвідомлення нею свого *обов'язку* і *відповідальності* перед суспільством. В експлуататорському суспільстві Г. трудящих мас об'єктивно принижується соціальною нерівністю, різними формами політ. нерівноправності тощо. В соціалістичному суспільстві, де знищено всі форми експлуатації людини людиною, Г. є невід'ємною рисою свідомості і принципом моральної поведінки трудящих.

ГІДРА́ВЛІКА (від грец. ὕδωρ — вода та αὐλός — трубка струмінь) — наука про закони руху і рівноваги рідини, а також про застосування їх для розв'язування практичних задач; прикладна, або технічна, *гідромеханіка*. Під рідиною у Г. розуміють крапельні рідини, що їх вважають нестисливими, а також гази, якщо швидкість їхнього руху значно менша швидкості звуку. Г. вивчає рух рідини, оточеної та спрямованої твердими стінками, напр. трубами (т. з. внутр. задача), на відміну від гідроаеродинаміки, що досліджує взаємодію рідини з граничними поверхнями твердих тіл (зовн. задача). Розрізняють Г. теоретичну і практичну. Теоретична Г., грунтуючись на осн. законах *гідростатики*, досліджує: тиск рідини на стінки посудин, устаткування і споруд (див. також *Паскаля закон*), умови рівноваги плаваючих тіл, тиск на занурені в рідину тіла (див. *Архімеда закон*) тощо. Спираючись на осн. рівняння *гідродинаміки*, теоретична Г. вивчає: рух рідин; режими їхньої течії (ламінарний, турбулентний) та умови переходу з одного режиму в інший (див. *Рейнольдса число*); кавітаційну (див. *Кавітація*) течію рідини; витікання рідини з отворів і насадок; несталу течію рідини у трубах; явище *гідравлічного удару* та методи його локалізації тощо. Засобами практичної Г. вивчають течію рідини по трубах (Г. трубопроводів), течію води у каналах і річках (Г. відкритих русел), взаємодію потоку і твердого тіла (Г. споруд), рух рідини в гідравлічних приводах (Г машинобудівна), витікання рідин з отворів та через водозливи, напірний і безнапірний рух рідин крізь пористі матеріали тощо. Г. порівняно з теоретичною механікою встановлює приблизні залежності, що часто грунтуються на даних експерименту, проведеного в лабораторних

або натурних умовах. У багатьох випадках Г. оцінює тільки основні, але достатні для тех. застосування характеристики певного явища. Закони Г. найчастіше застосовують під час проектування і будівництва гідротех. споруд та суден, конструювання й експлуатації гідравлічних машин і приводів тощо.

Літ.: Башта Т. М. [та ін.]. Гидравлика, гидравлические машины и гидравлические приводы. М., 1970; Чугаев Р. Р. Гидравлика. Л., 1975; Гідравліка. К., 1977; Справочник по гидравлике. К., 1977. *В. С. Лисенко.*

ГІДРАВЛІ́ЧНА ПЕРЕДА́ЧА — тип *передачі*, в якій механічна енергія від ведучої ланки до веденої передається рідиною. Розрізняють Г. п. гідродинамічні і гідростатичні, або об'ємні (з використанням відповідно гідродинамічного і гідростатичного напору рідини). Осн. частини Г. п.: гідронасос, *гідравлічний двигун* і механізми керування ними. В гідродинамічних Г. п. гідронасос і гідродвигуни іноді об'єднують в одному агрегаті — гідромуфті або гідротрансформаторі, а в гідростатичних Г. п. замість гідронасосів використовують гідроакумулятори. За допомогою Г. п. регулюють у широких межах швидкість руху, крутні моменти або зусилля на ведених ланках механізму. Елементи Г. п. надійно захищені від перевантажень, легко компонуються в конструкціях трансп. машин, верстатів та ін. машин-знарядь. Г. п. використовують в автомобілях, тепловозах, теплоходах, літаках тощо. *А. Ф. Пічко.*

ГІДРАВЛІ́ЧНЕ ТРАНСПОРТУВА́ННЯ — переміщення твердих сипких матеріалів потоком води; процес *гідромеханізації*. Розрізняють Г. т. безнапірне і напірне. В разі безнапірного Г. т. матеріал у суміші з водою (пульпа) рухається по похилих жолобах або лотоках самопливом, при напірному Г. т.— по трубопроводах під тиском, створюваним насосами (напр., землесосом). Засобами Г. т. переміщують матеріали на віддаль у сотні кілометрів. Г. т. характеризується невеликими експлуатаційними витратами, високою продуктивністю (до 5 тис. т/год), можливістю суміщення з ін. технологічними процесами (напр., гідравлічним руйнуванням, промиванням та збагачуванням матеріалів). Недоліками Г. т. є значні витрати води та електроенергії, швидке зношування насосів і трубопроводів. Г. т. застосовують при спорудженні земляних гребель і дамб, добуванні піску та гравію, переміщенні корисних копалин, відходів (хвостів) збагачувальних фабрик тощо. *В. М. Карасик*

ГІДРАВЛІ́ЧНИЙ ДВИГУ́Н — двигун, що перетворює енергію рідини на механічну енергію веденої ланки. Розрізняють Г. д. лопатеві, де робочою рідиною є найчастіше вода, і об'ємні, в яких використовують переважно масло. Лопатеві Г. д. (напр., *гідротурбіни*) перетворюють кінетичну енергію рідини (активна гідротурбіна) або її кінетичну енергію разом з енергією тиску (реактивна гідротурбіна) на мех. енергію вала, що здійснює лише обертовий рух. Такі Г. д. використовують на гідроелектростанціях, як складову частину гідроприводу турбобурів, в *гідравлічних передачах* тепловозів, верстатів тощо. Об'ємні Г. д. перетворюють потенціальну енергію рідини (гол. чин. енергію тиску) на мех. енергію веденої ланки, яка здійснює обмежений зворотно-поступальний (силовий гідроциліндр) або зворотно-поворотний (моментний гідроциліндр) рух, а також необмежений обертовий рух (поршневі, роторні і роторно-поршневі гідромотори). Енергія в об'ємних Г. д. перетворюється внаслідок наповнення рідиною робочої камери і переміщення під тиском цієї рідини веденої ланки (поршня, пластини, штока тощо). Такі Г. д. (їхня потужність досягає 3000 кВт) застосовують у гідроприводі машин *Ю. І. Федулов.*

ГІДРАВЛІ́ЧНИЙ ПРЕС — машина статичної (неударної) дії, що її робочі частини рухаються під тиском рідини. Осн. частини Г. п.: робочі циліндри з *поршнями*; рухомі та нерухомі траверси (балки); розподільний пристрій; система керування. На Г. п. провадять *кування, штампування, гнуття* та ін. операції ковальсько-пресового виробн. Їх використовують також для пакетування і *брикетування* стружки, *пресування* порошкових матеріалів, при виготовленні пластмасових і гумових виробів, деревностружкових плит, синтетичних алмазів тощо. В СРСР створено унікальний Г. п. (мал.), що розвиває зусилля 735 МН (75 000 тс).

ГІДРАВЛІ́ЧНИЙ УДА́Р — явище різкого зростання тиску в трубопроводі внаслідок раптової зміни швидкості протікання рідини (напр., через зупинку насоса). Щоб запобігти аварії від Г. у., застосовують спец. пристрої: запобіжні клапани і діафрагми, вирівнювальні башти тощо. Теоретичне обґрунтування Г. у. і осн. методи розрахунку дав М. Є. *Жуковський.*

ГІДРАДЕНІ́Т (від грец. ἱδρώς — піт і ἀδήν — залоза), суче вим'я — гнійне запалення потових залоз (здебільшого пахвових), спричинюване *стафілококами*. Виникненню Г. сприяють ушкодження шкіри, запрілості, діабет тощо. Ознаки Г.: поява в товщі шкіри болісного щільного вузла, почервоніння шкіри, згодом — розм'якшення вузла з утворенням *абсцесу*. Процес може поширюватись з однієї залози на інші. Лікування: антибіотики, фізіотерапія, імунотерапія, іноді — хірургічне.

ГІДРАЗИ́Н, $H_2N — NH_2$ — безбарвна гігроскопічна рідина; $t_{пл}$ 2° С, $t_{кип}$ 113,5° С; розчинна у воді та нижчих спиртах, нерозчинна у вуглеводнях та ін. органічних розчинниках. З кислотами утворює солі; Г. та його солі — відновники. Одержують Г. окисленням розбавлених водних розчинів аміаку або карбаміду гіпохлоритом. Застосовують Г. у виробн. пластмас, *барвників, гуми, інсектицидів*, як реагент в аналітичній хімії тощо.

ГІДРА́НТ (від грец. ὕδωρ — вода) стаціонарний пристрій, яким відбирають воду з зовнішньої *водопровідної мережі*. Розрізняють Г. (мал.) пожежні (найпоширеніші), поливні та промивні; підземні, встановлювані у *колодязях* з кришками, і наземні, суміщувані з водорозбірними колонками. До Г. приєднують пожежні колонки з патрубками для пожежних рукавів, гнучкі шланги з наконечниками та ін.

ГІДРАРГІЛІ́Т (від грец. ὕδωρ — вода і ἄργιλλος — біла глина) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. $Al(OH)_3$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,43. Твердість 2,5—3,5. Колір білий, сіруватий, зеленуватий, червонуватий. Блиск скляний. В СРСР є в *бокситах* Підмосков'я, Свердл. та Ленінгр. областей, великі кристали Г. знайдено на Уралі. Г.— важлива складова частина бокситів.

ГІДРА́СТИС, жовтий корінь (Hydrastis canadensis) — багаторічна трав'яниста рослина род. *жовтецевих*. М'ясисте кореневище містить алкалоїди гідрастин, берберин та ін. Стебла прямі, несуть 2, рідше 3 чергові 5—6-роздільні листки. Квітки з зеленувато-білою оцвітиною. Плід — червона збірна кістянка. Дико росте в лісах приатлантичної Пн. Америки, в СРСР — тільки в культурі. Екстракт з кореня вживають як кровоспинний засіб при внутрішніх кровотечах.

А. Гідаш.

ГІДРАТА́ЦІЯ (від грец. ὕδωρ — вода) — приєднання молекул води до іонів або молекул розчинених у воді речовин. Окремий випадок *сольватації*. При Г. (на відміну від *гідролізу*) молекули води приєднуються як ціле без відриву Н від ОН. Г. супроводить процес розчинення речовини. При цьому іони або молекули утворюють у розчині *гідрати*, що супроводиться виділенням великої кількості тепла. Під час *кристалізації* речовин з розчинів молекули води можуть увійти до складу кристалічної гратки, утворюючи тверді *кристалогідрати*. При Г. оксидів ряду елементів можуть утворюватися *гідроксиди*. *В. М. Толмачов.*

ГІДРА́ТИ — продукти приєднання молекул води до іонів або молекул різних речовин, що утворюються при їх *гідратації*. Окремий випадок утворення *сольватів*. Молекули води у Г. мають вигляд індивідуальних частинок і утворюють навколо іонів і молекул багатошарові гідратні оболонки. Під час кристалізації речовин з водних розчинів виділяються тверді Г.— *кристалогідрати*, що утримують кристалізаційну воду (напр., $CuSO_4 \cdot 5H_2O$). Вони поводяться як індивідуальні хім. сполуки. При гідратації колоїдних частинок, цеолітів та ін. сорбентів утворюються Г. невизначеного (змінного) складу. *В. М. Толмачов.*

ГІ́ДРИ — ряд безхребетних тварин типу кишковопорожнинних. Те саме, що й *гідроподібні*.

ГІДРИ́ДИ — сполуки хімічних елементів з воднем. Розрізняють іонні, або солеподібні, Г. лужних і лужноземельних металів з іонним зв'язком між катіо-

Гідравлічний прес для об'ємного штампування.

Гідрія з глини, вкрита чорним лаком. 4 ст. до н. е. Керченський історико-археологічний музей.

ном металу й аніоном H^-; безбарвні кристали, дуже активні відновники, при взаємодії з водою виділяють водень. Металоподібні Г.— сполуки змінного складу і тверді розчини водню в перехідних металах, лантаноїдах, елементах групи заліза, платиноїдах. Ці Г.— тверді крихкі речовини сірого або чорного кольору. Поглинання водню металами знижує їхні мех. властивості. Леткі Г.— сполуки з ковалентним зв'язком між воднем і атомами бору, вуглецю, кремнію, елементів підгруп германію, азоту, кисню, а також галогенів.

Літ.: Жигач А. Ф., Стасиневич Д. С. Химия гидридов. Л., 1969; Антонова М. М. Свойства гидридов металлов. Справочник. К., 1975. *В. Л. Павлов.*

ГІДРІЯ (грец. ὑδρία, від ὕδωρ — вода) — давньогрецька посудина для води з металу або, найчастіше, з глини. За формою близька до *амфори*. Глиняні Г. часто оздоблювали розписом.

ГІДРО... (від грец. ὕδωρ — вода)— частина складних слів, що вказує на зв'язок із водою, водним простором (напр., *гідробіологія, гідротехніка*).

ГІДРОАГРЕГА́Т (від *гідро...* та *агрегат*) — агрегат, що складається з *гідротурбіни* і *гідрогенератора*. Розрізняють Г. (мал.) горизонтальні осьові та вертикальні.

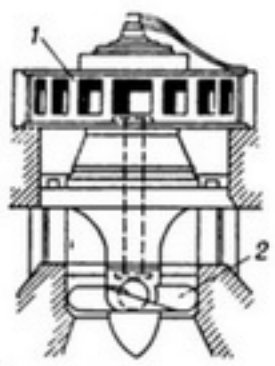

Гідроагрегат:
1 — гідрогенератор;
2 — гідротурбіна.

ГІДРОАЕРОМЕХА́НІКА (від *гідро...*, ἀήρ — повітря та *механіка*) — розділ механіки, що вивчає закони руху та рівноваги рідин і газів, а також їхню взаємодію між собою і з граничними поверхнями твердих тіл.

Рідини і гази багато де в чому схожі, тому їхній рух вивчають заг. методами єдиної науки — Г., розрізняючи у випадку великих швидкостей *гідромеханіку* практично нестисливих (краплинних) рідин і *аеродинаміку* та *газову динаміку*. Становлення гідромеханіки як спец. науки з широкими завданнями і строгими методами їх розв'язання визначалось працями Л. *Ейлера* і Д. *Бернуллі* в Петерб. АН (18 ст.), хоч осн. результати *гідростатики* одержав ще *Архімед* (3 ст. до н. е.). Г. поділяють на теоретичну й експериментальну. В основі теоретичної Г. лежать два методи вивчення руху рідини. Найбільшого поширення набув локальний метод Ейлера, згідно з яким швидкості частинок рідини є функціями часу й точок простору. До методу Ж.-Л. *Лагранжа*, яким вивчають рух окремих частинок, почали частіше звертатися останнім часом у зв'язку із застосуванням методів аналітичної механіки в *механіці суцільного середовища*. Залежно від величин дотичних напружень, що виникають у рідині, розрізняють мало в'язку (ідеальну) рідину, рух якої описується рівняннями Ейлера, та в'язку (реальну) рідину, рух якої вивчають за допомогою рівнянь Нав'є — Стокса Значний вклад у теоретичну Г внесли М Є. *Жуковський* та С. О. *Чаплигін*, які створили заг. теорію аеродинамічних сил, теорію крила та гвинта Експериментальна Г. вивчає явище, штучно створюючи його на моделях. Питанням обґрунтування експерименту та використання його результатів займається теорія подібності й моделювання. Результати досліджень з Г. застосовують у ракетно-космічній, авіац., арт. техніці, при будуванні кораблів, гідротех. споруд, турбін тощо. Провідним наук. центром СРСР з Г. є Центр. аерогідродинаміч. ін-т (ЦАГІ) в Москві.

Літ.: Жуковский Н. Е. Собрание сочинений, т. 4. М.—Л., 1949; Путята В. Й., Сідляр М. М. Гідроаеромеханіка. К., 1963; Аверин С. И. Механика газов и жидкости, ч. 1. Днепропетровск, 1975.

М. О. Кільчевський, Л. М. Шальда.

ГІДРОАКУМУЛЮВА́ЛЬНА ЕЛЕКТРОСТА́НЦІЯ, ГАЕС — гідроелектрична станція з насосами, що живляться енергією інших електростанцій і періодично перекачують воду з нижньої водойми (нижче від водопідпірної споруди) у верхню, нагромаджуючи (акумулюючи) її там. Найекономічнішими є ГАЕС з реверсивними (оборотними) *гідротурбінами*, що можуть у разі зміни напряму обертання діяти як насоси; при цьому *гідрогенератори*, з'єднані з гідротурбінами, діють як двигуни. ГАЕС (мал.) дають змогу регулювати

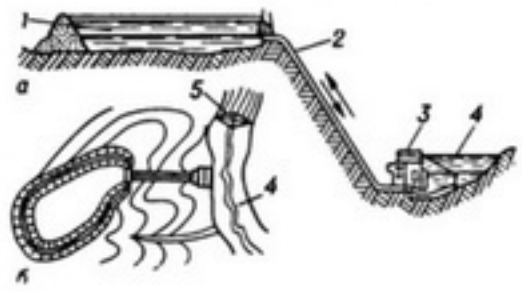

Гідроакумулювальна електростанція: *а* — вертикальний розріз; *б* — план; *1* — верхня водойма; *2* — напірний водовід; *3* — будинок електростанції; *4* — нижня водойма; *5* — гребля з водоскидом

протягом доби, тижня або сезону роботу теплових чи гідравлічних (де не передбачено регулювання) електростанцій енергосистеми: коли споживання енергії мінімальне (напр., вночі), діють насоси ГАЕС, створюючи запас води; якщо ж попит на енергію стає максимальним, нагромаджена насосами вода рухає гідротурбіни і в енергосистему надходить додаткова кількість електроенергії. Хоч ккд ГАЕС порівняно невеликий (0,6—0,7), спорудження такої електростанції при певних умовах економічно вигідне: вирівнюється графік роботи і підвищується надійність обслуговуваних нею електростанцій, зростає корисність дії всієї енергосистеми. В СРСР першою дала струм (1970) ГАЕС потужністю 225 тис. кВт (у турбінному режимі), розміщена біля Київської ГЕС. Заг. потужність ГАЕС у країнах світу понад 25 млн кВт (1973).

І. Л. Розовський.

ГІДРОАКУ́СТИКА (від *гідро...* та *акустика*) — розділ акустики про утворення, поширення і приймання акустичних хвиль (звуку) у воді. На відміну від електромагнітних, акустичні хвилі поширюються у воді з невеликим згасанням. Швидкість звуку залежить в основному від гідростатичного тиску і стратифікації (шаруватості), зумовленої розподілом т-ри і солоності води за глибиною. Внаслідок цього акустичні хвилі можуть заломлюватися, а в окремих випадках на певній глибині з'являються канали наддалекого поширення звуку. Далекість поширення акустичних імпульсів у морі й океані обмежується рефракцією (викривленням шляху звукового променя) та наявністю локальних неоднорідностей (частинок, бульбашок повітря тощо), на яких вони розсіюються і ними поглинаються. Прикладна Г. охоплює питання розробки і побудови гідроакустичних приладів (*гідролокаторів, ехолотів*, шумопеленгаторів тощо). Значний внесок у розвиток Г. в СРСР зробили М. М. *Андрєєв*, Л. М. *Бреховських* та ін.

Літ.: Сташкевич А. П. Акустика моря. Л., 1966; Шулейкин В. В. Физика моря. М., 1968; Камп Л. Подводная акустика. Пер. с англ. М., 1972.

І. Т. Селезов

ГІДРОАКУСТИ́ЧНИЙ МАЯ́К — стаціонарний підводний пристрій, що випромінює звукові (акустичні) сигнали, орієнтуючи судна, глибоководні апарати тощо. Складається з *генератора* звукових коливань, підсилювача потужності, електроакустичного випромінювача, механізму керування сигналами, синхронізуючого пристрою і джерела живлення (електр. струм надходить по кабелю або автономно від електр. батареї). Встановлюють Г. м. на дні моря, використовуючи металеві підпори, або на якорі. Далекість дії Г. м. бл. 20 км.

ГІДРОБІОЛО́ГІЇ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві. Засн. 1939 на базі Гідробіол. станції АН УРСР. До складу ін-ту (1979) входять 13 відділів та 3 неструктурні лабораторії, Херсонська та Дунайська гідробіол. станції, Лютізька і Білоцерківська експериментальні бази. Ін-т має н.-д. судна — «Академік Вернадський», «О. В. Топачевський» та ін. Робота ін-ту спрямована на розробку проблем: «Гідробіологія, іхтіологія та раціональне використання біологічних ресурсів водоймищ», «Фізіологічна адаптація та енергетика водяних тварин». Ін-т є центром гідробіол. та іхтіологічних досліджень прісноводних водойм УРСР, а також провідною установою в СРСР по опрацюванню питань біол. забрудненння водойм. В ін-ті працювали Д. О. Белінг, Я. В. Ролл, О. В. Топачевський, В. І. Владимиров, Ю. М. Марковський та ін., які зробили вагомий внесок у розвиток гідробіології та іхтіології. Результати досліджень ін-ту в галузі гідрохімії поверхневих вод УРСР відзначені Держ. премією УРСР, 1972. Видані ін-том монографії «Водорості каналів світу» та «Безхребетні каналів СРСР» удостоєні премії ім. М. Г. Холодного, 1975. При ін-ті видається «*Гидробиологический журнал*».

О. Г. Кафтанникова.

«ГИДРОБИОЛОГИ́ЧЕСКИЙ ЖУРНА́Л» — науковий періодичний орган Відділення загальної біології АН УРСР. Засн. 1965 (ре-

дакція — при Ін-ті гідробіології АН УРСР). «Г. ж.» публікує статті з питань заг. гідробіології континентальних та мор. водойм, сан. гідробіології, токсикології і охорони водойм, біології та фізіології водяних організмів, водної мікробіології, гідропаразитології, гідрології та гідрохімії, акліматизації та інтродукції, аутекології і біоценології водяних організмів, *біологічної продуктивності*, іхтіології та рибного г-ва. Видається в Києві раз на 2 місяці. *[Я. Я. Цееб.]*

ГІДРОБІОЛО́ГІЯ (від *гідро...* та *біологія*) — наука про закономірності біологічних процесів у водоймах, про водяні організми та взаємозв'язки їх між собою і з навколишнім середовищем. Відміни в предметі та методах вивчення морів і океанів, з одного боку, і внутр. материкових водойм — з другого, зумовили поділ Г. відповідно на океанобіологію і лімнобіологію. Розробка спільних для обох розділів Г. теоретичних питань, що стосуються кругообігу речовин у водоймах, динаміки чисельності організмів та кормових взаємовідношень між ними, популяційної *екології* та біогеоценології, класифікації і районування водойм, є предметом загальної Г. Вивчення умов життя водойм, їх фіз.-геогр. особливостей тісно пов'язує Г. з географією, гідрологією, гідрохімією, гідротехнікою, грунтознавством, а вивчення організмів — з водною мікробіологією, ботанікою (зокрема, альгологією), зоологією, фізіологією тощо. З вивченням питань загальної Г. значною мірою пов'язана розробка ряду практичних завдань нар.-госп. значення. Так, рибогосподарська, або промислова, Г. вивчає питання підвищення *біологічної продуктивності* водойм з метою організації якнайраціональнішого використання їхньої корисної продукції (риба, молюски, ракоподібні тощо), розробки та впровадження заходів по *акліматизації* водяних організмів, по удобренню і меліорації водойм, штучному відтворенню організмів (*аквакультура*); санітарна Г. займається питанням забруднення і *біологічного самоочищення водойм*; технічна Г. виявляє організми, які ушкоджують підводні споруди і судна, з метою зменшення чисельності таких організмів і завдаваної ними шкоди: медична Г. вивчає водяні хвороботворні організми і їх переносників, розробляє способи боротьби з ними. У зв'язку з забрудненням водойм радіоактивними речовинами виникла радіобіологічна Г. Виникнення і розвиток Г. зумовлені, насамперед, госп. потребами людини. В самостійну науку Г. виділилась у 2-й пол. 19 ст., коли у зв'язку з розвитком ботаніки і зоології почалося створення мор. та прісноводних *біологічних станцій*, проводились експедиції для вивчення життя океанів, морів, річок і озер. У 1869—70 нім. вчені А. Мюллер і Ф. Кон встановили, що в процесі очищення водойм величезну роль відіграють водяні організми. Аналогічні роботи в Росії вперше провів рос. вчений М. П. Вагнер 1869 по сан.-біол. дослідженню оз. Кабан у Казані. Пізніше був складений список водяних організмів — індикаторів забруднення (див. *Сапробіонти*) Винайдення 1877—89 планктонної сітки і 1909, 1911 дночерпака сприяло розвиткові кількісних методів вивчення *планктону* і *бентосу*. В кін. 19 — на поч. 20 ст. розширились дослідження морів і прісних вод; 1899 почала свою діяльність Мурманська біол. станція, яка правила за базу для дослідження Баренцового і Білого морів та Кольської зат. В період 1902—14 широкі дослідження провели М. М. Кніпович на Каспійському, Л. С. Берг на Аральському, С. О. Зернов — на Чорному морях. В СРСР гідробіол. дослідження проводять ряд спеціальних н.-д. інститутів, біол. станцій і кафедр Г. ун-тів. Рад. гідробіологи проводять дослідження на всіх морях СРСР, більшості озер, водоймищ і річок, ставах та ін. водоймах, беруть участь у найбільших експедиціях (дрейфуючих станцій, антарктичних, океанологічних тощо). Рад. Г. представлена в Міжнар. асоціації лімнологів (SIL). На Україні гідробіол. дослідження розпочато 1867—70 Київ. т-вом природознавців. У 1909 в Києві створено першу на Україні Дніпровську біол. станцію (тепер *Гідробіології інститут* АН УРСР). Значний внесок у розвиток Г. на Україні зробили В. І. Шманкевич, П. М. Бучинський, В. К. Совинський, Д. О. Белінг, Ю. М. Марковський, Я. В. Ролл, О. В. Топачевський та ін. Координуючими центрами з проблем Г. в УРСР є *Біології південних морів інститут* АН УРСР та *Гідробіології інститут* АН УРСР. Періодичним виданням з Г. є «*Гидробиологический журнал*».

Літ.: Жадин В. И., Герд С. В. Реки, озёра и водохранилища СССР. М., 1961; Зенкевич Л. А. Биология морей СССР. М., 1963; Константинов А. С. Общая гидробиология. М., 1967; Гідробіологічні дослідження водойм України. К., 1976. *[Я. Я. Цееб.]*

ГІДРОБІ́ОС (від *гідро...* і грец. βίος — життя) — сукупність організмів, що населяють водойми всієї земної кулі. Г. вивчає *гідробіологія*.

ГІДРОВУ́ЗОЛ — сукупність *гідротехнічних споруд*, об'єднаних для спільного водогосподарського використання. Споруджують Г. (мал.) на річках, озерах, каналах, у прибережних зонах моря або океану. Залежно від осн. призначення розрізняють енергетичні Г.— для одержання гідроенергії і перетворення її на електричну; транспортні Г., за допомогою яких поліпшують умови судноплавства або лісосплаву; водозабірні Г., що забезпечують забирання води для потреб енергетики, зрошування, водопостачання, рибного г-ва тощо. Частіше створюють комплексні Г., наприклад енергетико-водозабірні, транспортно-енергетичні, транспортно-енергетико-водозабірні. Г. поділяють також на гребельні і безгребельні. Гребельні Г. бувають низьконапірні (напір води не перевищує 10 м), середньонапірні (10—40 м) і високонапірні (понад 40 м). На Україні найбільшими є гідровузли *Дніпровського каскаду ГЕС*.

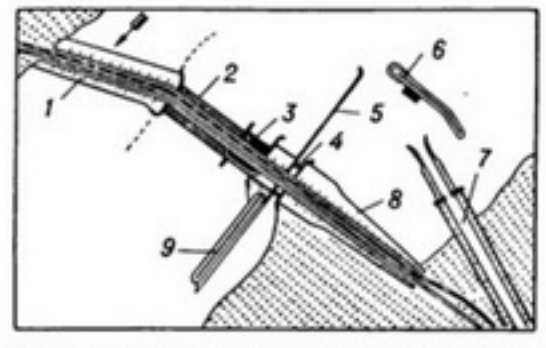

Гідровузол: *1* — земляна руслова гребля; *2* — водозливна залізобетонна гребля; *3* — будинок ГЕС; *4* — судноплавний шлюз; *5* — пірс; *6* — дамба-хвилелом; *7* — зрошувальний канал; *8* — земляна заплавна гребля; *9* — роздільна дамба.

Б. П. Карук.

ГІДРОГЕНЕРА́ТОР (від *гідро...* і *генератор*) — синхронний генератор змінного струму, що приводиться в дію *гідротурбіною*. На великих ГЕС застосовують вертикальні тихохідні Г. (швидкість обертання 62,5 — 150 об/хв, потужність 50—700 МВт, напруга 13,8—23,0 кВ, ккд 0,9680—0,9825) значних розмірів і маси. Так, у Г. Красноярської ГЕС (швидкість обертання 125 об/хв, потужність 500 МВт) зовн. діаметр 19,1 м, заг. маса 1650 т. Потужні Г. (мал.) поділяють на зонтичні, у яких підп'ятник розміщено під *ротором*, і підвісні — з розміщенням підп'ятника над ротором. Ротор Г. з'єднано з валом робочого колеса гідротурбіни (див. *Гідроагрегат*). Підп'ятник, на якому обертається ротор Г., сприймає також навантаження від ротора гідротурбіни і реакції води. Сумарне навантаження на підп'ятник великих Г. досягає 3000—4000 т. Охолодження Г.— повітряне, за замкненим циклом з *повітроохолодниками*. Впроваджується охолодження обмотки *статора* водою. Збудження швидкодіюче з використанням тиристорного перетворювача (див. *Тиристор*) від допоміжного генератора, розміщеного на валу Г. Для невеликих ГЕС застосовують вертикальні або горизонтальні Г. (швидкість обертання 100—1000 об/хв, потужність 0,75—25 МВт, ккд 0,936—0,982). Операції пуску, дії і зупинки Г. автоматизовано. В СРСР експлуатують найбільші у світі Г. на Братській, Красноярській та ін. *гідроелектричних станціях*.

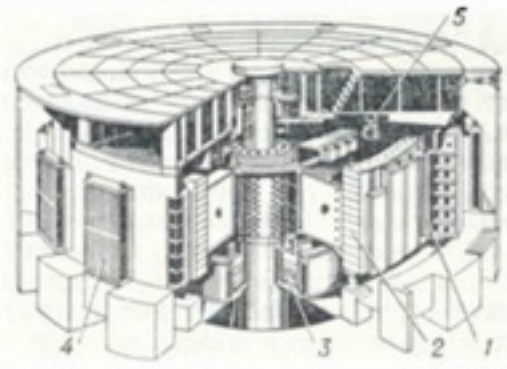

Гідрогенератор Саяно-Шушенської ГЕС потужністю 640 МВт: *1* — статор; *2* — ротор; *3* — підп'ятник; *4* — повітроохолодник; *5* — допоміжний генератор.

Л. Я. Станіславський.

ГІДРОГЕНІЗА́ЦІЯ (лат. hydrogenium — водень, від грец. ὕδωρ — вода і γεννάω — породжую) — процес приєднання водню до речовин. Реакції Г. широко використовують в сучас. хім. промисловості. До реакцій Г. належить синтез *аміаку*, при якому водень приєднується до *азоту*. Г. оксиду вуглецю добувають *метиловий спирт*. Способом Г. пром. газів одержують синтетичний *бензин*. Внаслідок Г. рідких нафтопродуктів, олій, а також твердих речовин (вугілля, горючих сланців) добувають нові цінні речовини (напр., Г. вугілля — рідке моторне паливо). Реакції Г. відбуваються під впливом каталізаторів, якими є здебільшого залізо, кобальт, нікель, мідь, платина, а також деякі оксиди металів і солі. Під час Г. ненасичених органічних сполук водень приєднується по ненасичених зв'язках, внаслідок чого може змінитися *агрегатний стан речовини*. Так, з рідких гліцеридів ненасичених жирних к-т, які є гол. складовою частиною рослинних олій, способом Г. добувають твердий гліцерид стеаринової к-ти. В розроблення теоретичних основ Г. і впровадження їх у виробн. значний вклад внесли вітчизняні і рад. вчені (С. В. *Лебедєв*, С. О. Фокін, М. Д. *Зелінський* та ін.).

Літ.: Юкельсон И. И. Технология основного органического синтеза. М., 1968.

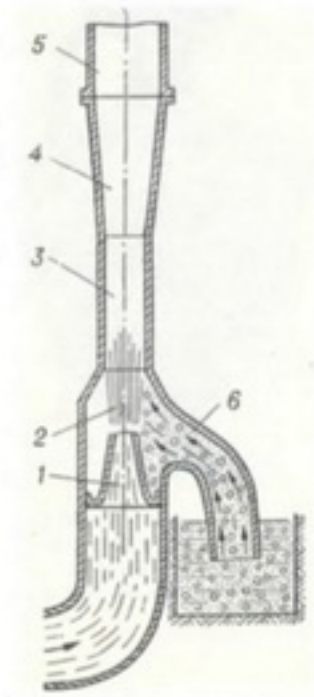

Гідроелеватор: *1* — насадка; *2* — приймальна камера; *3* — змішувальна камера; *4* — дифузор; *5* — напірний трубопровід; *6* — всмоктувальний патрубок

ГІДРОГЕОЛО́ГІЯ (від *гідро...* і *геологія*) — галузь геології, що вивчає *підземні води*, їхнє походження, фіз. властивості, хім. та газовий склад, сучас. розподіл водоносних верств та поширення їх у *земній корі* Предметом вивчення Г. є й ресурси, *баланс підземних вод*, режим та умови формування, закони руху, способи використання в практичних цілях та методи охорони підземних вод від виснаження і забруднення. В земній корі вода перебуває в рідкому, газоподібному і твердому стані (лід). Вона заповнює пори, порожнини й тріщини гірських порід, а тому Г. вивчає й геол. умови залягання підземних вод та склад і властивості водоносних гірських порід. Рухаючись у породах земної кори, підземні води набувають певної мінералізації й хім. складу, що й визначає їхню придатність для практичного використання. В СРСР за роки Рад. влади сформувалися спеціалізовані напрями Г.: динаміка підземних вод, вчення про режим і баланс підземних вод, вчення про мінеральні, пром. і термальні води, вчення про пошуки і розвідку підземних вод та регіональна гідрогеологія. З ростом потреб у гідрогеологічних дослідженнях формуються нові напрями — *меліоративна гідрогеологія*, радіогідрогеологія тощо. Г. в своєму розвитку опирається на сучас. досягнення фізики, хімії, математики і тех. наук Вона тісно пов'язана з науками про Землю — *метеорологією*, *геофізикою*, *геохімією* та ін. і користується відповідними методами досліджень цих наук. Як галузь геології, Г. сформувалася в 20 ст. В СРСР великий внесок у розвиток Г. зробили В. І. *Вернадський*, Ф. П. *Саваренський* та ін., на Україні — К. І. *Маков* та ін. Термін «гідрогеологія» в наукову л-ру ввів Ж. *Ламарк*.

Літ.: Виржиковський Р. Р. Гідрогеологія. Х.—К., 1932; Саваренский Ф. П. Гидрогеология. М.—Л., 1939; Овчинников А. М. Общая гидрогеология. М., 1955; Ланге О. К. Гидрогеология. М., 1969; Руденко Ф. А., Попов О. Є. Гідрогеологія. К., 1975. *А. Є. Бабинець.*

ГІДРОГЕОХІ́МІЯ (від *гідро...* і *геохімія*) — галузь геохімії, що вивчає походження й міграцію хім. елементів та їхніх сполук у *підземних водах*. Досліджує умови існування, нагромадження і поширення різних елементів та *ізотопів* у підземних водах, при чому береться до уваги динаміка цих вод протягом усієї їхньої геол. історії. Основи Г. закладено в працях В. І. *Вернадського*.

Літ.: Вернадский В. И. История минералов земной коры. Л., 1936; Овчинников А. М. Гидрогеохимия. М., 1970; Бабинец А. Е., Мальская Р. В. Геохимия минерализованных вод Предкарпатья. К., 1975. *А. Є. Бабинець.*

ГІДРОГРА́ФІЯ (від *гідро...* і грец. γράφω — пишу) — розділ *гідрології*, що вивчає водні об'єкти суходолу (ріки, озера, водосховища та ін.). Г. досліджує їхнє положення, розміри, режим, описує закономірності геогр. поширення водних об'єктів на Землі, госп. значення та використання їх в окремих природно-істор., ландшафтно-геогр. зонах (як судноплавні траси та ін.). Гідрографічні дані мають велике практичне значення для трансп. та енерг. освоєння водних об'єктів, боротьби з посухами, повенями. розвитку меліорації тощо.

ГІДРОДИНА́МІКА (від *гідро...* і *динаміка*) — розділ гідромеханіки, в якому вивчають рух рідин і їхню взаємодію з обтічними тілами чи граничними поверхнями. Поділяється на теоретичну й експериментальну. У теоретичній Г. для *ідеальної рідини* застосовують *Ейлера рівняння*, розв'язання яких разом з *нерозривності рівнянням* дає змогу визначити компоненти швидкості і тиску. Для реальної рідини застосовують диференціальні рівняння руху в'язкої рідини (т. з. рівн. Нав'є — Стокса). Розв'язуючи їх разом з рівн. нерозривності, визначають не тільки швидкість і тиск, а й дотичні напруги. Експериментальна Г. базується на теорії подібності і розмірностей та критеріях подібності (*Рейнольдса числа*, числа Фруда та ін.), за допомогою яких перераховують результати модельного експерименту на натурні об'єкти. Г. є теоретичною основою при проектуванні кораблів, літаків, гідротурбін, гідротех. споруд тощо.

Літ. див. до ст. *Гідроаеромеханіка*.

Л. П. Козлов.

ГІДРОДИНАМІ́ЧНИЙ О́ПІР — сила, з якою рідина діє на тіло, що рухається у ній, або сила, з якою стінки труб чи каналів діють на рухому рідину. Складова Г. о., зумовлена *в'язкістю* рідини, наз. в'язкісним опором. Її можна розкласти на результуючу дотичних сил тертя (опір тертя) і результуючу нормальних сил (опір тиску). Тіла, що рухаються поблизу поверхні розділу вода — повітря, зазнають додаткового опору, т. з. хвильового опору, зумовленого витратою енергії на утворення хвиль. Для зменшення Г. о. тілу надають обтічної форми і застосовують методи керування пограничним шаром.

Л. П. Козлов.

ГІДРОЕЛЕВА́ТОР (від *гідро...* та *елеватор*) — пристрій, за допомогою якого всмоктують, підіймають і транспортують трубопроводом рідину або гідросуміш (пульпу); різновид струминного *насоса*. В Г. (мал.) використовують енергію струменя води (робочого потоку), що підводиться до нього під тиском. Витікаючи з насадки, робочий потік створює у приймальній камері розрідження, внаслідок чого і засмоктується транспортована рідина. Зі змішувальної камери робочий і транспортований потоки надходять у *дифузор*, де кінетична енергія змішаного потоку перетворюється на потенціальну (напір), що забезпечує переміщення суміші по трубопроводах. Г. нескладні за конструкцією і надійні в роботі, але в них низький ккд (0,15—0,25). Їх застосовують як транспортуючий засіб (на кілька сотень метрів) при *гідромеханізації* гірничих і земляних робіт, на електростанціях (напр., в системах живлення парогенераторів, видалення шлаку) тощо *В. М. Карасик.*

ГІДРОЕЛЕКТРИ́ЧНА СТА́НЦІЯ, гідроелектростанція, ГЕС — промислове підприємство, де енергія водяного потоку перетворюється на електричну. Складається з *гідротехнічних споруд* і енергетичного устаткування. Гідротех. споруди концентрують водяний потік і створюють необхідний напір води (різницю рівнів ділянок водного простору — б'єфів, що прилягають до водопідпірної споруди зверху і знизу). За допомогою енерг. устаткування енергію води, що рухається під впливом цього напору, перетворюють на енергію обертання *гідротурбін*, яка, в свою чергу, перетворюється в *гідрогенераторах* на електр. енергію. Г. с. бувають: за встановленою потужністю — потужні (понад 250 тис. кВт), великі (25—250 тис. кВт), середні (5—25 тис. кВт) і малі (до 5 тис. кВт); за напором — високонапірні (понад 40 м), середньонапірні (10—40 м) і низьконапірні (до 10 м); за умовами роботи — ізольовані, в каскаді або *енергетичній системі*; за особливостями регулювання річкового стоку водосховища — з тривалим регулюванням (багаторічним, річним, сезонним), короткочасним регулюванням (добовим, тижневим) і без регулювання. За схемою використання водних ресурсів і способом концентрації напору розрізняють Г. с. руслові, пригребельні, дериваційні, гідроакумулювальні й припливні. На руслових і пригребельних Г. с. (мал.) напір води створюється *греблею*, що перетинає річку. Будинок електростанції з машинним залом, де розміщено *гідроагрегати*, споруджують поруч з греблею, в її тілі або за нею. На великих рівнинних річках осн. русло перекривається земляною греблею, до якої прими-

кають бетонна *водозливна гребля* і будинок електростанції, який разом з греблею є частиною водонапірного фронту. Допустимий напір води на електростанціях такого типу 25—30 м. Г. с. з таким компонуванням споруд є *Волзька ГЕС* імені XXII з'їзду КПРС. Якщо напір перевищує 30 м, водонапірний фронт повністю перекривається греблею, а будинок електростанції не сприймає тиск води. Г. с. такого типу з будинком електро-

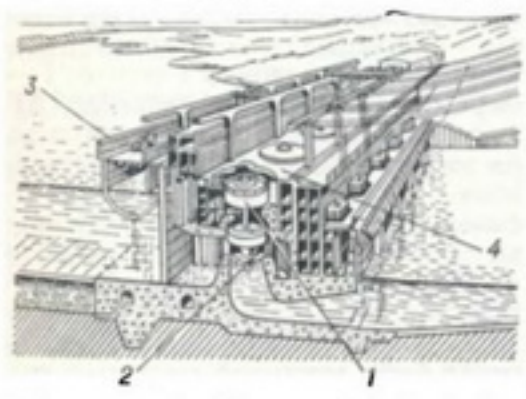

Руслова пригребельна гідроелектрична станція: *1* — гідрогенератор; *2* — гідротурбіна; *3* — гребля; *4* — будинок електростанції.

станції за греблею є *Братська ГЕС*. На дериваційних Г. с. напір води створюють за допомогою дериваційних (підвідних) водоводів (каналів, тунелів, трубопроводів), похил яких значно менший за середній похил річки на ділянці від місця забирання води до місця її відведення після використання в гідротурбінах (див. також *Дериваційна гідроелектростанція*). На гідроакумулювальних Г. с. є насоси, що нагромаджують (акумулюють) воду у водосховищі верхнього б'єфа (див. також *Гідроакумулювальна електростанція*). Припливні Г. с. перетворюють енергію мор. припливів на електричну (див. також *Припливна електростанція*). Можливі мішані схеми електростанцій, напр. з греблею і дериваційним водоводом. Напругу електр. струму, виробленого гідрогенераторами Г. с. (прибл. 6—16 тис. В), за допомогою *трансформаторів* підвищують до 200, 500 і навіть 800 тис. В, що дає змогу передавати струм на великі віддалі. *Трансформаторну підстанцію* розміщують як всередині будинку електростанції, так і в окремих будинках або на відкритих майданчиках; електр. *розподільні пристрої* — біля будинку електростанції. На Г. с. застосовують комплексну автоматизацію процесу вироблення електр. енергії та операцій керування гідроагрегатами і пристроями. Щоб повніше використати енергію водяного потоку, на річках споруджують *каскади* електростанцій із взаємно пов'язаними режимами діяння. При цьому створюються найкращі умови для регулювання стоку річок, судноплавства, зрошення, водопостачання та ін. потреб. В УРСР найбільшим є *Дніпровський каскад ГЕС*. Г. с. часто є складовою частиною *гідровузла* або енерг. системи. Капіталовкладення на спорудження Г. с. порівняно з *тепловою електростанцією* такої самої потужності більші, однак собівартість кіловат-години в кілька разів менша. До того ж Г. с. відзначаються високим ккд (до 0,92), нескладністю і надійністю устаткування, високою продуктивністю праці персоналу. В СРСР до найпотужніших Г. с., крім Братської і Волзької ГЕС ім. XXII з'їзду КПРС, належать *Волзька ГЕС* імені В. І. Леніна, *Красноярська ГЕС, Усть-Ілімська ГЕС, Саяно-Шушенська ГЕС*. Гідроенерг. ресурси в СРСР освоюються комплексно — як для виробн. електроенергії, так і для задоволення потреб водного транспорту, водопостачання, іригації, рибного г-ва тощо. Див. також *Гідроенергетика, Електрифікація*.

Літ.: Аргунов П. П. Гидроэлектростанции. К., 1960; Кароль Л. А. Гидравлическое аккумулирование энергии. М., 1975.

Ю. Г. Блавдзевич, І. М. Постников.

ГІДРОЕНЕРГЕ́ТИКА — енергетика, пов'язана з проблемою використання гідравлічної (водної) енергії. Перевагою Г. перед *енергетикою* ін. видів є постійна поновлюваність водних ресурсів (гідроенерг. потенціал великих і серед. річок СРСР становить бл. 3350 млрд. кВт·год), яка не потребує додаткових капіталовкладень. До того ж у деяких районах ці ресурси є єдиним джерелом енергії. Перші гідроенерг. установки (напр., водяні колеса) перетворювали енергію водяного потоку на мех. енергію, приводячи в дію верстати, молоти тощо. Нового значення Г. набула з винайденням *гідротурбіни, електричної машини* та способу передавання електроенергії на значні віддалі: почалось освоєння гідравлічної енергії на *гідроелектричних станціях* (ГЕС). У царській Росії встановлена потужність всіх ГЕС (їх було 78) не перевищувала (1913) 16 тис. кВт, річне вироблення електроенергії становило 35 млн. кВт·год, а потужність найбільшої гідротурбіни — 300 кВт (в США на той час відповідно 2,8 млн. кВт, 7,4 млрд. кВт·год і 38 тис. кВт). Найпотужнішою була Гіндукушська ГЕС (1350 кВт) на річці Мургабі (Туркестан). В СРСР розвиток Г. пов'язаний насамперед з планом *ГОЕЛРО*, яким передбачалось будівництво 10 ГЕС заг. потужністю 640 тис. кВт, комплексне використання водних ресурсів країни. На виконання цього плану стали до ладу *Волховська ГЕС*, Верхньосвірська і Нижньосвірська ГЕС та ін. На Україні цей план почав здійснюватись із спорудженням (1927—32) *Дніпрогесу* імені В. І. Леніна. У 1940 було створено гідротурбіни потужністю по 63 тис. кВт. На цей час СРСР у галузі Г. досяг рівня найрозвинутіших країн світу. Особливо швидких темпів набуло гідроенергобудівництво в СРСР з 50-х рр. Було споруджено *Каховську ГЕС, Волзьку ГЕС* імені В. І. Леніна, *Кременчуцьку ГЕС, Дніпродзержинську ГЕС, Київську ГЕС, Канівську ГЕС*. До найпотужніших у світі належать *Саяно-Шушенська ГЕС, Красноярська ГЕС, Братська ГЕС, Усть-Ілімська ГЕС, Нурекська ГЕС, Волзька ГЕС* імені XXII з'їзду КПРС. Кращому використанню гідравлічної енергії і розв'язанню комплексу народногосподарських завдань сприяло створення каскадів ГЕС (див. *Дніпровський каскад ГЕС*), *гідровузлів* (напр., Куйбишевського, Волгоградського). Потужність гідротурбін досягла 500 тис. кВт. В СРСР заг. потужність ГЕС становить (1978) бл. 50 млн. кВт, ними вироблено електроенергії ~150 млрд.кВт·год. Дальший розвиток Г. в СРСР пов'язаний з спорудженням переважно великих гідровузлів, з випуском великих гідротурбін, з виробн. генераторів потужністю 640 тис. кВт і більше. Див. також *Електрифікація*.

Літ.: Гидроэнергетика и комплексное использование водных ресурсов СССР. М., 1970.

І. Т. Швець.

ГІДРОЗО́Ї (Hydrozoa) — клас безхребетних тварин типу *кишковопорожнинних*. Тіло гідрозоїв примітивної будови: глотка відсутня, гастральна порожнина мішковидна і не має перегородок, тканини малодиференційовані, нервова система дифузного типу. Життєвий цикл у більшості видів відбувається з чергуванням поліпоїдного (прикріпленого) і медузоїдного (вільноплаваючого) поколінь. Личинка (у морських Г.) — *планула*. Живляться тваринною їжею, захоплюючи здобич щупальцями з жалкими клітинами — *книдобластами*. Деякі Г. (напр., гоніонеми), спричинюючи смертельні опіки, небезпечні для людини. Бл. 2800 видів, поширених переважно у морях, деякі — прісноводні. У морях СРСР — понад 300 видів. Г. поділяють на 2 підкласи: гідроїдні (Hydroidea) і сифонофори (Siphonophora).

О. П. Маркевич.

ГІДРОІЗОЛЯЦІ́ЙНІ МАТЕРІА́ЛИ — водонепроникні матеріали, якими захищають конструкції будинків і споруд від шкідливої дії води. Розрізняють Г. м. оклеювальні (найпоширеніші), обмазувальні та жорсткі. До оклеювальних Г. м. належать рулонні матеріали: бітумні, що їх основа (з азбестового або паперового картону, скловолокна, металевої фольги тощо) просочена або покрита *бітумом* (гідроізол, пергамін, *руберо́йд*, склоруберо́йд, металоізол та ін.); дьогтеві *(толь)* та полімерні плівки (поліетиленові, полівінілхлоридні, поліізобутиленові). Обмазувальними Г. м. є гарячі або холодні бітумні й дьогтеві мастики, бітумні лаки (див. *Лакофарбові матеріали*), пасти та емульсії. Жорсткі Г. м. поділяють на *штукатурки* цементні з гідрофобними (водовідштовхуючими) та ущільнювальними *добавками*, а також асфальтові та ін. штукатурки; плити й мати асфальтові (армовані та неармовані, гарячепресовані); камені (природні, керамічні, бетонні), просочені органічними в'яжучими речовинами; залізобетонні вироби, а також листи з латуні, міді, свинцю, сталі. Г. м. підвищують надійність та *довговічність споруд*, запобігають витоку води та ін. рідин з резервуарів тощо. Див. також *Вологоізоляція, Гідроізоляція*.

М. Р. Чермянін.

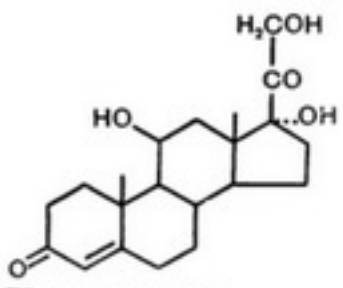
Гідрокортизон.

ГІДРОІЗОЛЯ́ЦІЯ (від *гідро...* і франц. isolation — відокремлення, роз'єднання) — захист конструкцій будинків і споруд від проникнення та руйнівного впливу води та хімічно агресивних рідин. Розрізняють Г. протифільтраційну та протикорозійну. Протифільтраційною Г. запобігають проникненню води у підземні та підводні споруди (підвали, шахти, транспортні тунелі тощо), просочуванню через підпірні гідротехнічні споруди (напр., *греблі*), а також витіканню її з басейнів, резервуарів, відстійників та ін. Протикорозійною Г. конструкції захищають від дії мінералізованих грунтових вод, мор. води, стічних вод пром. підприємств, атм. вологи (напр., надземні металеві конструкції), а також від корозії, зумовленої блукаючими струмами (підземні металеві конструкції, підпори ЛЕП тощо). Для Г. застосовують *гідроізоляційні матеріали,* залежно від яких розрізняють Г. бітумінозну, пластмасову, металеву, цементну та комбіновану. За способом нанесення на поверхню конструкції Г. буває оклеювальна, фарбувальна, штукатурна, монтувальна, облицювальна, просочувальна і засипна. Для оклеювальної Г. використовують одно- або багатошарові килими з рулонних матеріалів, що їх скріплюють з конструкцією водостійкою мастикою; для фарбувальної Г.— тонкі шари (1—3 мм) бітумних, полімерних або полімерно-бітумних мастик. В разі штукатурної Г. на конструкції наносять покриття (товщиною 2 см) з асфальтових розчинів та мастик, *торкретбетону* тощо. При монтувальній гідроізоляції до конструкції прикріплюють (зварюванням, склеюванням) металеві або пластмасові листи, сегменти тощо. Якщо виникає потреба в облицювальній Г., застосовують водонепроникні плитки, керамічні блоки тощо, що їх наклеюють мастиками. Для просочувальної Г. використовують органічні *в'яжучі речовини.* Ними просочують конструкції з пористих матеріалів (черепашнику, туфу тощо), а також конструкції, що зазнають інтенсивного мех. впливу (*палі, тюбінги* та ін.). Для засипної Г у водонепроникні шари та порожнини конструкцій засипають гідрофобні (не змочувані водою) сипкі матеріали (напр., золу ТЕС, оброблену кремнійорганіч. речовиною). Г. дає змогу налагодити нормальну експлуатацію будинків і споруд, підвищити *довговічність споруд* і будинків. Див. також *Вологоізоляція.*

Літ.: Павлюк О. Т., Ярмоленко М. І. Безрулонне покриття та гідроізоляція. К., 1968; Химерик Ю. А. Защита зданий и сооружений от грунтовых вод. К., 1976; Попченко С. Н. Холодная асфальтовая гидроизоляция. Л., 1977.
О. Т. Павлюк.

ГІДРОКАРБОНА́ТИ — кислі солі вугільної кислоти H_2CO_3. Застаріла назва — бікарбонати. Розчинні у воді, легко взаємодіють з к-тами, виділяючи CO_2, розкладаються при нагріванні: $2NaHCO_3 = Na_2CO_3 + H_2O + CO_2$. Г. натрію (питна сода) вживається у медицині, харч. пром-сті тощо. Розчинені у воді Г. кальцію і магнію зумовлюють її тимчасову твердість (див. *Твердість води*).

ГІДРОКОМБІНЕЗО́Н (від *гідро...* і франц. combinaison — комбінований одяг) — частина спорядження водолаза, що захищає його від переохолодження і травм (див. *Водолазна справа*). Розрізняють Г. водонепроникні («сухі»), що виготовлені з прогумованої тканини і ізолюють тіло водолаза від води, і Г. водопроникні («мокрі») — з губчатої гуми, які утримують воду, що проникла через Г. і зігріта тілом водолаза. Осн. частинами водонепроникного Г. є шолом, сорочка з рукавицями (або без них) і штани з ботами; до шолома приєднують водолазний апарат. Водопроникний Г. щільно облягає тіло водолаза і складається з сорочки із шоломом та (окремо) штанів з панчохами.

ГІДРОКОРТИЗО́Н, кортизол — стероїдний *гормон.* Утворюється з *холестерину* в кірковій тканині надниркових залоз людини, мавп та собак. З організму виділяється гол. чин. з сечею. Має глюкокортикоїдну (див. *Глюкокортикоїди*) дію — підвищує утворення глюкози в печінці та рівень її в крові. Г. стимулює синтез *рибонуклеїнових кислот, білків* у печінці. В більшості ін. тканин (лімфоїдній, сполучній, м'язовій) Г. ці процеси гальмує. Секреція Г. регулюється *гіпофізом* за участю *адренокортикотропного гормону.* Утворення Г. посилюється в несприятливих для організму умовах існування або при хворобах (див. *Адаптаційний синдром, Стрес*). Синтетич. похідні Г.— преднізолон, триамцинолон — застосовують у медицині.
О. С. Мікоша.

ГІДРОКСИ́ДИ — хімічні сполуки, в яких електронегативною частиною молекули бувають лише гідроксильні групи OH^-. При електролітичній *дисоціації* відщеплюють аніони OH^-. До Г. належать основи [напр., NaOH, KOH, $Ba(OH)_2$, $La(OH)_3$]. Г. деяких металів [$Al(OH)_3$, $Cr(OH)_3$, $Zn(OH)_2$] проявляють *амфотерність.* Г. лужноземельних металів розчинні у воді, інші — нерозчинні. Одержують Г. при сполученні оксидів активних металів з водою або при взаємодії солей металів з розчинами лугів. Застосовують для одержання солей металів шляхом взаємодії Г. з кислотами (див. *Нейтралізація*).

ГІДРОКСИЛАМІ́Н, NH_2OH — кристалічна речовина, $t_{пл}$ 33—34° С, при t вище 100° С розкладається з вибухом; отруйний; з водою утворює гідрат $NH_2OH \cdot H_2O$, з к-тами дає *солі.* Добувають Г. відновленням азотної к-ти HNO_3 (на ртутному або свинцевому катоді). Г застосовують як сильний відновник, а також для одержання багатьох органіч. препаратів.

ГІДРОКСИ́ЛЬНА ГРУ́ПА, гідроксил — одновалентна група OH, що входить до складу молекул багатьох хімічних сполук, напр. води (HOH), основ [NaOH, $Ca(OH)_2$], спиртів (C_2H_5OH) та ін.

ГІДРОКСО́НІЙ — гідратований іон водню. Іон водню H^+ у водних розчинах не існує у вільному стані, а приєднує молекули розчинника з утворенням $[H(H_2O)_n]^+$, де $n = 1, 2, 3, 4$. Найкраще утворюється H_3O^+ — аналог *амонію іона.*

ГІДРОЛА́ЗИ — клас *ферментів,* що каталізують процеси гідролітичного (за участю води) розщеплення хімічних зв'язків складних органічних речовин у тваринних і рослинних організмах. Відіграють дуже важливу роль в усіх видах *обміну речовин.* За типом *гідролізу* зв'язків Г. поділяють на карбогідрази, *естерази,* протеази (див. *Протеолітичні ферменти*).

ГІДРО́ЛІЗ (від *гідро...* і грец. λύσις — розклад) — обмінний розклад між речовиною і водою. Г.— окремий випадок *сольволізу,* зумовлений дисоціацією молекул води та розчиненої в ній речовини на іони. Особливо важливим є Г. солей, що відбувається звичайно за схемою: $AB + HOH \rightleftarrows AOH + HB$, де AB — речовина, яку гідролізують, AOH і HB — продукти Г. Стан рівноваги цієї реакції може бути зсунутий праворуч внаслідок утворення малодисоційованих або важкорозчинних (а також летких) к-т чи основ, напр. $NH_4NO_3 + HOH \rightleftarrows NH_4OH + HNO_3$. В даному разі Г. відбувається внаслідок утворення малодисоційованої основи NH_4OH і розчин набуває кислої реакції. Практично важливим є також Г. складних ефірів та вуглеводів. Напр.: $CH_3COOC_2H_5 + HOH \rightleftarrows CH_3COOH + C_2H_5OH$; $(C_6H_{10}O_5)_n + nHOH \rightleftarrows nC_6H_{12}O_6$. Мірою Г. є ступінь Г.— величина, що показує відношення числа гідролізованих молекул до заг. числа молекул розчиненої речовини. Процес Г. широко застосовується в пром-сті, напр. Г. деревини — для одержання глюкози, ксилози, фурфуролу, етилового та багатоатомних спиртів; Г. жирів — для одержання мила та гліцерину і жирних к-т для виробн. мила. Г. мінералів приводить до змін у складі земної кори. Г. має також велике значення для життєвих процесів у живих організмах. Див. також *Гідролізна промисловість.*

Літ.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии, кн. 1—2. М., 1969—70; Бабко А. К., П'ятницький І. В. Кількісний аналіз. К., 1974.
І. В. П'ятницький.

ГІДРО́ЛІЗНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, що об'єднує виробництва, які методом гідролізу деревини й нехарчової рослинної сировини виробляють етиловий спирт, кормові дріжджі, глюкозу та ксиліт, *фурфурол,* органічні кислоти, *лігнін* та ін. продукти. В СРСР виникла 1935 (виготовляли тільки етиловий спирт), з 1943 організовано виробн. кормових дріжджів, 1944—46 — фурфуролу. На Україні Г. п. почала створюватися в роки довоєнних п'ятирічок. На трьох невеликих установках при олійницькому, шкіряному та консервному з-дах в Одесі і Криму виробляли фурфурол. Після Великої Вітчизн. війни став до ладу Верхньодніпровський гідролізно-фурфурольний з-д, який випускає продукцію на базі комплексної переробки рослинних відходів олійницького ком-

бінату. В 1964 введено в дію цех по виробн. гідролізних кормових дріжджів з нехарчової сировини на Білгород-Дністровській картонній ф-ці, 1965 збудовано найбільший на Україні Запорізький гідролізно-дріжджовий з-д, що переробляє с.-г. рослинні відходи та деревну тирсу. В 1976 в республіці було вироблено 20 тис. т кормових дріжджів, 380 т фурфуролу, 63 млн. дал етилового спирту. Г. п. СРСР має потужну виробничу базу. Більша частина гідролізних підприємств кооперується з лісопильно-деревообробними, целюлозно-паперовими та олійно-жировими підприємствами.

В. О. Лінчевська.

ГІДРОЛІ́МФА (від *гідро...* і *лімфа*) — рідина, що циркулює в каналах *гастроваскулярної системи* деяких кишковопорожнинних тварин. Переносить поживні речовини та продукти виділення. Склад Г. несталий, оскільки гастроваскулярна система сполучається з водним середовищем, у якому живуть ці тварини.

ГІДРОЛІТА́К — літак, пристосований до злітання з води і посадки на воду. Розрізняють Г. (мал.): поплавкові, що їх *шасі* являють собою поплавки з водонепроникними відсіками; човнові (літаючі човни) — з корпусом у вигляді човна; поплавкові або човнові з колісним шасі для посадки на суходолі (див. «*Амфібія*»). Г. використовують для вантажо-пасажирських перевезень, розвідування риби, для рятувальних робіт на морі тощо. Перші Г., споруджені на поч. 20 ст. (Росія, Франція та ін. країни), являли собою звичайні (сухопутні) літаки, обладнані поплавками. В Росії Г. оригінальної конструкції були створені 1911 Я. М. Гаккелем (1874—1945) і О. С. Костовичем (1851—1916), у 1913 — Д. П. *Григоровичем*. В СРСР найпоширенішими є Г. конструкції Г. М. Берієва.

ГІДРОЛОГІ́ЧНА СТА́НЦІЯ — установа *Гідрометеорологічної служби* СРСР, що здійснює спостереження й вивчення гідрологічного режиму водойм. На Г. с. досліджують рівень і т-ру води, швидкість течії, мутність води в ріках, хім. склад, прозорість, напрям і швидкість мор. течій тощо. Є річкові, озерні, болотяні, водобалансові, сніголавинні, селестокові (див. *Сель*), льодовикові, мор. Г. с. Вони мають спеціальні пости спостережень з відповідним обладнанням і приладами.

ГІДРОЛОГІ́ЧНІ ПРОГНО́ЗИ — наукове передбачення змін режиму річок, озер, боліт, морів, підземних вод. Розрізняють Г. п. водні (рівень повені, об'єм стоку тощо) і льодові (час замерзання і скресання водойми, товщина криги та ін.). Г. п. складають довготермінові (більше як на 15 діб) і короткотермінові. На Україні Г. п. режиму річок складають Українське бюро погоди, ряд гідрометеорологічних обсерваторій та гідрометеорологічних бюро гідрометслужби УРСР.

ГІДРОЛО́ГІЯ (від *гідро...* і грец. λόγος — вчення) — наука, що вивчає *гідросферу*, її властивості та явища і процеси, що в ній відбуваються. Складається з гідрології моря та гідрології суходолу. Гідрологію моря поділяють на *океанологію* і *океанографію;* гідрологію суходолу — на гідрологію річок (потамологію), *озерознавство* (лімнологію), болотознавство (тельматологію), гідрологію льодовиків *(гляціологію)*, гідрологію підземних вод *(гідрогеологію)*, повітряну гідрологію (гідроаерологію) та ін. У гідрології виділяють окремі наукові дисципліни: *гідрографію*, інженерну гідрологію (гідрологічні розрахунки), гідрологічні прогнози та ін. Фіз. та хім. властивості води як природного тіла вивчають *гідромеханіка, гідрофізика, гідрохімія, гідробіологія* та ін.

Г. тісно пов'язана з ін. науками, які вивчають геогр. оболонку і, зокрема, діяльність вод на Землі, а саме — з метеорологією, грунтознавством, геоморфологією, фіз. географією, геологією тощо. Як система наук. знань Г. оформилася на поч. 20 ст. Визначення Г. як науки дав рос. вчений В. Г. Глушков (1915). У галузі Г. працювали відомі рос. вчені Ю. М. *Шокальський*, М. А. Великанов, Г. П. Калінін. Вагомий внесок у розвиток Г. зробили також укр. вчені Є. В. *Опоков*, А. В. *Огієвський* та ін. Осн. наук. проблемами сучас. Г. є розроблення наук. основ перерозподілу водних ресурсів по території та в часі й оцінка можливих наслідків такого перерозподілу; дослідження *кругообігу води* на Землі і вплив на нього діяльності людини; вивчення хім. складу вод, його впливу на якість води і наук. обгрунтування системи контролю та заходів боротьби із забрудненням; встановлення оптимальних водних режимів на осушуваних і зрошуваних землях, обгрунтування протиерозійних заходів; розробка наук. основ комплексного використання і охорони водних ресурсів. Г. користується загальногеогр. і специфічними методами досліджень, основними з яких є експедиційний, стаціонарний, експериментальний, теоретичний. Г. має велике практичне застосування. Відомості про водні об'єкти необхідні для задоволення потреб мор. і річкового флоту, гідроенергетики, *меліорації*, пром. і комунального *водопостачання*, будівництва населених пунктів і гідроспоруд, мостобудування, рибного г-ва, водного спорту, відпочинку. Центром гідролог. досліджень в СРСР є Держ. гідрологічний ін-т (створений 1919 у Ленінграді). Наукові дослідження з Г. на Україні проводять *Гідрометеорологічний український науково-дослідний інститут* Державного комітету СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища, н.-д. та проектні ін-ти М-ва водного г-ва СРСР і М-ва водного г-ва УРСР, *Гідробіології інститут* АН УРСР, а також Одеський гідрометеорологічний ін-т, Укр. ін-т інженерів водного г-ва в Ровно, ін.вузи республіки. Результати досліджень з Г. публікують у міжвідомчому наук. зб. «Метеорология, климатология и гидрология» та ін.

Літ.: Соколов А. А., Чеботарев А. И Очерки развития гидрологии в СССР. Л., 1970; Давыдов Л. К., Дмитриева А. А., Коикина Н. Г. Общая гидрология. Л., 1973; Основи загальної гідрології. К., 1975. *С. С. Левківський, В. І. Пелешенко.*

ГІДРОЛОКА́ТОР (від *гідро...* і *локатор*), гідролокаційна станція — гідроакустичний прилад (станція) для одержання інформації про підводні об'єкти за допомогою звукових хвиль; засіб активної *гідролокації*. Осн. частини

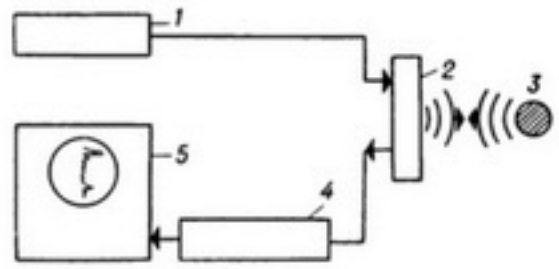

Гідролокатор (схема дії): *1* — генератор електричних імпульсів; *2* — електроакустичний перетворювач; *3* — підводний об'єкт; *4* — підсилювач відбитих сигналів; *5* — індикатор інформації.

Г. (мал.): *генератор* електр. імпульсів заданої частоти (звичайно одиниць і десятків кілогерц); електроакустичний перетворювач (антена) електр. імпульсів на звукові (зондуючі), що випромінюються у воду; підсилювач сигналів (ехосигналів), відбитих від об'єкта; *індикатор* інформації про об'єкт (координати, розміри, швидкість тощо), яка міститься в ехосигналах. Далекість дії Г. у сприятливих умовах становить десятки кілометрів. Г. використовують у мореплавстві, визначаючи підводні перешкоди, при рибопром. розвідуванні, у військ. справі тощо.

В. І. Глазьєв.

ГІДРОЛОКА́ЦІЯ (від *гідро...* і *локація*) — галузь науки і техніки, пов'язана з теорією і засобами одержання інформації про підводні об'єкти за допомогою звукових хвиль. Розрізняють Г. пасивну і активну. Пасивна Г. грунтується на прийманні й оброблянні звукових сигналів, випромінюваних самими об'єктами (напр., підводним човном). За допомогою активної Г. визначають наявність і характеристики (напр., швидкість, розміри) об'єктів, випромінюючи у воду звукові (зондуючі) сигнали й аналізуючи сигнали (ехосигнали), відбиті від об'єкта. Засобами пасивної Г. є шумопеленгатори (див. *Пеленгатор*), засобами активної Г.— *гідролокатори*.

В. І. Глазьєв.

ГІДРОМЕЛІОРАТИ́ВНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — будівництво *гідротехнічних споруд* для цілей *меліорації*; вид *гідротехнічного будівництва*. Об'єктами Г. б. є *зрошувальні системи, осушувальні системи*. Для *обводнення* територій споруджують колодязі, ставки, канали, водопровідні мережі, поглиблюють та розширюють русла річок, зводять дамби, вали тощо. Г. б. виконують спеціалізовані буд. організації. Тех. засобами є *бульдозери, екскаватори, канавокопачі*, каменезбиральні машини, *скрепери*, дреноукладачі тощо. В УРСР споруджено зрошу-

Гідролітак поплавковий.

Гідрометрична вертушка.

Гідромонітор для підземних робіт: *1* — змінна насадка; *2* — ствол; *3* — кульовий шарнір; *4* — верхнє (поворотне) коліно; *5* — нижнє (верухоме) коліно.

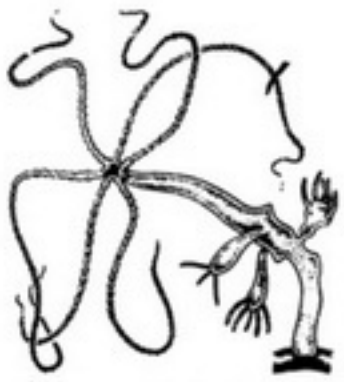

Гідроподібні. Стебельчаста гідра в стадії пупкування.

вальні системи: Дністровську та Суворовську (Одеська обл.), Північно-Рогачицьку (Запорізька область), Фрунзенську (Дніпропетровська обл.), Бортницьку (Київ. обл.), Північно-Кримський канал (Кримська та Херсонська обл.). Осушувальні системи створено в Українському Поліссі (Ровенська, Житомирська, Волинська обл.), у Прикарпатті та Закарпатті та ін.

М. І. Губина.

ГІДРОМЕТАЛУ́РГІЯ (від *гідро...* і *металургія*) — добування металів з руд, рудних концентратів або відходів виробництва водними розчинами хім. реагентів. Осн. процеси Г.: мех. обробка руд (*дроблення*, мокре і сухе подрібнення); *вилуговування* металів водними розчинами хім. реагентів; відокремлювання розчину від нерозчиненої частини; осаджування металів або їхніх сполук з розчинів; переробка осаду. В разі потреби подрібнену руду перед вилуговуванням піддають *випалу* (окисному, відновному тощо), а розчини перед осаджуванням металів — *фільтрації* й очищуванню від небажаних домішок, концентруванню (згущенню) упарюванням і *екстрагуванням*. Г. використовують у виробн. цинку, міді, нікелю, кобальту, алюмінію, благородних і рідкісних металів, а також рідкісноземельних елементів. Іноді, вдаючись до гідрометалургійних процесів, метали добувають безпосередньо з рудних тіл (напр., підземним вилуговуванням міді й урану). Г., на відміну від *пірометалургії*, забезпечує вибіркове і комплексне добування металів з бідних і важкозбагачуваних руд. Добування металів гідрометалург. способами іноді знижує (порівняно з пірометалургійними) собівартість продукції, зменшує забрудненість навколишнього середовища, поліпшує умови праці.

М. Г. Дешевих.

ГІДРОМЕТЕО́РИ (від *гідро...* і грец. μετέωρα — атмосферні та небесні явища) — опади, що осаджуються з повітря на поверхні землі і на поверхнях наземних предметів. До Г. відносять росу, іній, ожеледь, паморозь тощо. Див. також *Опади атмосферні*.

ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІ́ЧНА СЛУ́ЖБА, ГМС — в СРСР державна організація, завданням якої є забезпечення нар. г-ва всіма видами метеорологічної, гідрологічної та агрометеорологічної інформації, а також короткостроковими і довгостроковими прогнозами. Для цього ГМС має мережу гідрометеорологічних станцій і постів, що проводять регулярні спостереження над станом атмосфери, вод суходолу й морів, аерологічних станцій і станцій ракетного зондування для вимірювання метеорологічних параметрів високих шарів атмосфери. За допомогою *штучних супутників Землі* та космічних станцій одержують відомості про хмарний і сніговий покрив та ін. характеристики для всієї земної кулі. ГМС збирає, узагальнює і поширює гідрометеорологічну інформацію для тер. СРСР, зарубіжних країн і акваторії Світового океану, а також аналізує інформацію з метою вивчення гідрометеорологічних процесів і явищ, що відбуваються в атмосфері і на поверхні Землі. Керує діяльністю ГМС Державний комітет СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища, якому підпорядковані республіканські (на Україні державну гідрометслужбу створено 1921) і тер. управління ГМС, відповідні н.-д. інститути, навчальні заклади. Управлінням ГМС підпорядковані бюро погоди, гідрометеорологічні обсерваторії, гідрометбюро, авіац. метеостанції, мережа станцій та постів для проведення спостережень. Наслідки наук. досліджень і спостережень ГМС публікують у виданнях н.-д. інститутів, у журналі «Метеорология и гидрология» та спеціальних довідниках, щорічниках тощо.

К. Т. Логвинов.

ГІДРОМЕТЕОРОЛОГІ́ЧНИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т, УкрНДГМІ — установа, що проводить дослідження в галузі фізики атмосфери, агрометеорології, синоптичної й динамічної метеорології, кліматології і гідрології; вивчає також проблеми, пов'язані з забрудненням атмосфери. Підпорядкований Державному комітету СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища. Засн. 1953 на базі Київ. гідрологічної обсерваторії та Київ. н.-д. геофізичної обсерваторії. Має (1979) три польові бази: експериментальний метеорологічний полігон (між Дніпропетровськом і Кривим Рогом), метеорологічну базу (с. Жовтневе Софіївського р-ну Дніпроп. обл.), а також гідрологічну базу в м. Богуславі Київ. обл. Результати наук. досліджень публікуються в збірниках праць, монографіях, спец. довідниках.

К. Т. Логвинов.

ГІДРОМЕТРИ́ЧНА ВЕРТУ́ШКА — прилад для визначення швидкості течії води. Фіксує швидкості від 0,03 до 12 м/с. Дія Г. в. грунтується на залежності між швидкістю течії води та швидкістю обертання лопатевого гвинта. Число обертів гвинта відлічує спец. механізм і передає спостерігачеві за допомогою електросигналів.

ГІДРОМЕ́ТРІЯ (від *гідро...* і грец. μετρέω — вимірюю) — сукупність методів визначення характеристик режиму водних об'єктів, вимірювання та обліку всіх вод земної поверхні. Спостереження проводять на гідрометричних станціях, де вимірюють швидкість течії, рівень води, глибину водойми тощо.

ГІДРОМЕХАНІЗА́ЦІЯ (від *гідро...* і *механізація*) — механізація земляних і гірничих робіт за допомогою енергії водяного потоку. Засобами Г. (*гідромоніторами, землесосними снарядами* тощо) руйнують (розмивають) грунт або гірські породи з утворенням водної суміші (пульпи), переміщують цю суміш (див. *Гідравлічне транспортування*), а також укладають грунт (гірську породу) у відвал або в тіло споруди. Г. використовують також при збагачуванні руд тощо. Перевагами Г. є потоковість і можливість повної автоматизації виробн. процесу, висока продуктивність, невелика вартість і нескладність устаткування тощо. Обмежує застосування Г. мала продуктивність під час руйнування міцних порід, труднощі при роботі взимку, залежність від наявності водних ресурсів. Г. використовують у гідротех. і гідромеліоративному будівництві, гірничорудній промсті, у виробн. буд. матеріалів тощо. На Україні методом Г. споруджено греблі і захисні дамби ГЕС на Дніпрі, виконано значні обсяги земляних робіт на будівництві Північно-Кримського каналу, каналу Дніпро — Донбас та ін.

В. М. Ткач.

ГІДРОМЕХА́НІКА (від *гідро...* і *механіка*) — розділ механіки, що вивчає рух і рівновагу практично нестисливих рідин та їхню взаємодію з твердими тілами. Поділяють на *гідродинаміку* і *гідростатику*. Під терміном «гідромеханіка» іноді розуміють *гідроаеромеханіку* в цілому.

ГІДРОМЕХА́НІКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа Академії наук УРСР. Організований 1926 у Києві на базі кафедри гідрології Київ. політех. ін-ту. В складі установи (1979) 10 відділів, дослідне виробн. і обчислювальний центр. Осн. напрями роботи: вивчення закономірностей однорідних і стратифікованих *турбулентних течій* і двофазних потоків у трубах, дії вітрових хвиль на споруди і береги, фільтрації води в пористих середовищах і сейсмостійкості великих гідротех. споруд; розроблення проблем гідромеханіки різних об'єктів і апаратів з метою освоєння *Світового океану*. Ін-т є гол. установою в УРСР з проблеми «Гідромеханіка». Видає республіканські міжвідомчі збірники «Гідромеханіка» та «Біоніка». В 1976 ін-т нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

О. Я. Олійник.

ГІДРОМОНІТО́Р (від *гідро...* і *монітор*) — апарат, яким створюють і спрямовують потужний струмінь води; один із засобів *гідромеханізації* земляних і гірничих робіт, руйнування і видаляння (змивання) застиглого шлаку, золи тощо. Осн. частиною Г. (мал.) є ствол зі змінною насадкою, що формує водяний струмінь. Вода надходить у Г. під тиском з напірного трубопроводу. Розрізняють Г. для відкритих і підземних робіт, а також спец. призначення; врубові і змивні; з високим (4—6,5 МПа, або 40—65 кгс/см²) і низьким (1—1,5 МПа, або 10—15 кгс/см²) тиском води; з ручним і дистанційним керуванням.

В. Я Клименко.

ГІДРОНА́ВТ (від *гідро...* і грец. ναύτης — мореплавець), акванавт — спеціально підготовлена людина, яка може тривалий час (протягом багатьох діб) перебувати в підводній споруді або апараті, не виходячи на поверхню. Виконує підводні роботи і дослідження.

ГІДРОПА́РК (від *гідро...* і *парк*) — зона відпочинку, до складу якої входять ділянки землі з зеленими насадженнями, алеями, парковими

ми спорудами тощо та штучні або природні водоймища. Водоймища є важливими елементами композиції всього комплексу і використовуються переважно для водного спорту та купання. Серед найбільших — Г. в Києві на лівому березі Дніпра (тер. бл. 2000 га, в т. ч. 500 га водної поверхні).

ГІДРОПОДІ́БНІ, гідри (Hydrida) — ряд безхребетних тварин класу *гідрозоїв*. Тіло (довж. до 1 см) видовжене, циліндричне. Одним кінцем тіла (підошвою) Г. прикріплюються до субстрату, на протилежному кінці міститься рот, оточений щупальцями з жалкими клітинами (див. *Кнідобласти*), що служать для захисту і допомагають Г. здобувати їжу (черви, рачки, личинки комах тощо). Розмножуються *пупкуванням* та статевим шляхом. Бл. 10 видів, пошир. у прісних водах по всій земній кулі. В СРСР, зокрема УРСР, зустрічаються стебельчаста гідра (Pelmatohydra oligactis), звичайна гідра (Hydra vulgaris), зелена гідра (Chlorohydra viridis) та інші.

ГІДРОПО́НІКА (від *гідро...* і грец. πόνος — праця) — вирощування рослин без ґрунту на водному розчині поживних солей (метод водних культур) або на штучних замінниках ґрунту (метод піщаних або гравійних культур), які періодично зволожують водним розчином мінеральних добрив та мікроелементів. Уперше склад поживного розчину для Г. запропонував 1860 нім. вчений В. Кноп. Завдяки роботам вітчизн. вчених К. А. Тімірязєва, Д. М. Прянишникова, П. С. Косовича, К. К. Гедройца та ін. методи водних і піщаних культур увійшли у практику лабораторних досліджень. В СРСР, у т. ч. на Україні, Г. застосовують гол. чин. для вирощування в теплицях овочів, зелених вітамінних кормів, квітів. Великі площі теплиць зайняті під Г. в приміських зонах Москви, Ленінграда, Києва, Риги, Свердловська та ін. промислових центрів СРСР Г. особливо вигідна і необхідна на Крайній Пн., в пустелях і напівпустелях, на кораблях далекого плавання, в Антарктиді.

Ю. О. Дюкарев, Ф. Я. Попович.

ГІДРОСЛЮ́ДИ — група породоутворюючих мінералів класу *силікатів*, які є проміжними продуктами між *слюдами* і глинистими мінералами. Утворюються внаслідок *вивітрювання* виверженних і метаморфічних гірських порід та гідротермальним шляхом. До Г. належать гідромусковіт, гідробіотит, *вермікуліт*, *глауконіт* та ін.

ГІДРОСТА́Т (від *гідро...* і грец. στατός — стоячий, нерухомий) — апарат, що його спускають на тросі з судна-бази для підводних досліджень і робіт. Являє собою кулясту або циліндричну камеру (із склопластиків, алюмінієвомагнієвих сплавів та ін.), де розміщуються 1—3 оператори. Г. (мал.) обладнують пристроями для самостійного спливання, для спостережень і досліджень під водою, для регенерації (відновлення властивостей) повітря, кінофотоапаратурою, світильниками. Іноді на Г. встановлюють *маніпулятори*, якими керують зсередини апарата, *гребні гвинти*, що забезпечують незначні переміщення під водою. Для телефонного зв'язку і подавання електр. енергії використовують кабель. Глибина занурення Г. понад 600 м.

ГІДРОСТА́ТИКА (від *гідро...* і *статика*) — розділ *гідромеханіки*, який вивчає умови і закономірності рівноваги рідин під дією прикладених до них сил, а також діяння рідин, що перебувають у стані спокою, на занурені в них тіла і стінки посудин. Один з осн. законів Г.— *Архімеда закон*. Закони Г. застосовують при розрахунках гідротех. споруд, кораблів, гідравлічних машин тощо.

ГІДРОСУЛЬФА́ТИ — кислі солі сірчаної кислоти H_2SO_4. Неправильна назва — бісульфати. У твердому стані відомі лише Г. лужних металів ($KHSO_4$, $NaHSO_4$), які при нагріванні втрачають воду, перетворюючись на дисульфати ($K_2S_2O_7$, $Na_2S_2O_7$), що їх раніше наз. піросульфатами. Дисульфати при дальшому нагріванні перетворюються на сульфати. Г. використовують для переведення нерозчинних оксидів (Al_2O_3, Fe_2O_3 та ін.) у розчинні сульфати (способом сплавлення).

ГІДРОСУЛЬФІ́ТИ — кислі солі сірчистої кислоти H_2SO_3. В твердому стані відомі тільки Г. лужних металів ($NaHSO_3$, $KHSO_3$). Усі Г. добре розчинні у воді, мають відновні властивості, легко окислюються киснем повітря, розкладаються к-тами з виділенням SO_2. Г натрію застосовують як відновник, для відбілювання різних матеріалів, Г. кальцію — для одержання *целюлози* з деревини.

ГІДРОСФЕ́РА (від *гідро...* і грец. σφαῖρα — куля) — сукупність усіх вод (океани, моря, ріки, озера, болота, льодовики, сніговий покрив, підземні води тощо), які у вигляді перервної водяної оболонки охоплюють Землю. Г. вкриває 71% поверхні земної кулі. Хім. склад Г. наближається до серед. складу мор. води. Г. перебуває у постійній взаємодії з *атмосферою*, *літосферою* та *біосферою*. Вважають, що у Г. зародилося життя на Землі.

ГІДРОТЕРАПІ́Я (від *гідро...* і *терапія*) — те саме, що й *водолікування*.

ГІДРОТЕРМА́ЛЬНІ РОДО́ВИЩА — група родовищ корисних копалин, що утворилися з осадків гідротерм (гарячих водних розчинів). Відкладання мінеральної речовини Г. р. відбувається при зниженні т-ри і хім. взаємодії гідротерм з навколишніми породами. З Г. р. добувають кольорові, рідкісні, благородні й радіоактивні метали, *дорогоцінне каміння (гірський кришталь, турмалін, топаз, берил)*, *азбест*, *магнезит*, *барит*, *графіт*, *гідрослюди* тощо.

ГІДРОТЕ́ХНІКА (від *гідро...* і *техніка*) — наука про водні ресурси, використання їх та боротьбу з руйнівною дією води за допомогою гідротех. споруд, устаткування і пристроїв; галузь техніки. Як наука Г. спирається на *гідрологію*, *гідрогеологію*, *гідравліку*, *гідромеханіку*, на інженерно-будівельні науки — механіку ґрунтів, *будівельну механіку*, теорію пружності, інженерну *геологію*, технологію буд. виробн. тощо. Г. вивчає вплив водяних потоків на *гідротехнічні споруди* і річища, способи захисту від руйнівної дії води; розробляє методи регулювання річкового стоку; досліджує *фільтрацію* води крізь ґрунти, споруди і їхні основи; розробляє теорію стійкості гідротех. споруд та їхніх основ тощо. Теоретичні дослідження в галузі Г. дають змогу створювати методи розрахунку і конструювання гідротех. споруд, способи їх будування й експлуатації, користуючись лабораторним моделюванням і натурними випробуваннями. Осн. напрямами практичної Г. є: використання водної енергії (див. *Гідроенергетика*); меліорація с.-г. земель; *водопостачання* пром. та ін. об'єктів; забезпечення судноплавства і лісосплаву на водних шляхах. До цих напрямів належать також: відведення надмірних, стічних і забруднених вод з територій населених пунктів і підприємств (див. *Каналізація*); забезпечення належних умов для рибного г-ва; охорона водних ресурсів від виснаження й забруднення; захист населених пунктів, підприємств, споруд і с.-г. угідь від повені, зсуву берегів, утворення ярів тощо. Водні ресурси використовують, як правило, комплексно, водночас розв'язуючи кілька водогосп. завдань (див. *Гідровузол*). В СРСР розвиток Г. пов'язаний з дальшим освоєнням річок Сибіру, Середньої Азії і Далекого Сходу, будівництвом великих зрошувальних (напр., Каховської) і осушувальних систем, каскадів ГЕС на Волзі і Камі, протяжних каналів (напр., Великого Ставропольського, Дніпро — Донбас), з реконструкцією і спорудженням глибоководних шляхів, зі зведенням великих високоекономічних інж. споруд (див. *Гідротехнічне будівництво*), перекиданням стоків пн. річок у пд. райони СРСР, сибірських річок — в Середню Азію, Дунаю — в басейн Нижнього Дніпра. Важливі роботи з гідротехніки виконали М. С. *Лелявський*, І. Г. *Александров*, Б. Є. *Веденєєв*, Б. Г. *Гальоркін*, М. М. *Герсеванов*, С. Я. *Жук*, Г. Й. *Сухомел*, Б. А. *Пишкін* та ін.

На Україні дослідження в галузі Г. проводять *Гідромеханіки ін-*

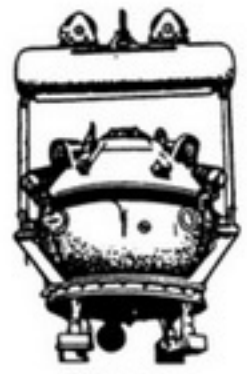

Гідростат.

Гідропарк у Києві.

ститут АН УРСР, *Гідротехніки і меліорації український науково-дослідний інститут, Український інститут інженерів водного господарства* та ін.

Літ.: Берг В. А. Основы гидротехники. Л., 1963; Гришин М. М. Гидротехнические сооружения. М., 1968; Степанов П. М., Овчаренко И. Х., Игнатенко С. И. Основы гидротехники и гидрологии. М., 1977. *Б. І. Стрілець.*

ГІДРОТЕ́ХНІКИ І МЕЛІОРА́ЦІЇ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа в системі Міністерства меліорації і водного г-ва СРСР; головний у вирішенні питань з технології будівництва зрошувальних і осушувальних систем в СРСР та гідротехніки і меліорації земель в УРСР. Створений 1929 у Києві на базі Північної і Південної дослідно-меліоративних організацій Наркомзему УРСР. В ін-ті (1979) є 11 відділів; 8 лабораторій (гідравлічна, буд. матеріалів, грунтово-гідрохім. аналізів, меліоративних машин, земляних гідротех. споруд, автоматики, вимірювальних приладів, електронно-обчислювальних машин). Ін-т має експериментальні бази: Кримську і Кам'янсько-Дніпровську дослідно-меліоративні станції, Сарненську н.-д. станцію по освоєнню осушених боліт та Сульське болотне дослідне поле; є аспірантура, видається респ. наук.-технічний збірник «Меліорація і водне господарство» та збірник наукових праць «Питання будівництва і експлуатації меліоративних систем». У 1976 при ін-ті створено проектно-технологічне бюро «Водбудіндустрія». Діє ін-т підвищення кваліфікації керівних кадрів системи Мінводгоспу СРСР.

П. І. Коваленко.

ГІДРОТЕХНІ́ЧНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — будівництво споруд, призначених для використовування водних ресурсів або для боротьби з руйнівною дією водної стихії. До об'єктів Г. б. належать *гідротехнічні споруди* водного транспорту, енергетичні, меліоративні (див. *Гідромеліоративне будівництво*), *водопостачання* тощо. Особливостями Г. б. є: складні умови, в яких перебувають гідротех. об'єкти, зазнаючи мех.. фіз. і хім. дії води; необхідність пропускати через будовані споруди воду, лід, іноді судна, ліс та ін.; великі обсяги буд. робіт, що зумовлює значні строки зведення споруд та потребу у широкій механізації. Г. б. провадять переважно за індивідуальними проектами, враховуючи природні умови, вплив об'єктів на прилеглі території (затоплення і підтоплення їх, переформування берегів) та ін. Особливості Г. б. визначають складність його екон. обгрунтування, вибору типу та розмірів споруд, методів виконання буд. робіт тощо. Найефективнішим є комплексне Г. б.— спорудження *гідровузлів*, які забезпечують розв'язання кількох водогосп. завдань. При Г. б. вдаються до *підводно-технічних робіт, днопоглиблювальних робіт, кам'яних робіт, бетонних робіт*, до робіт берегоукріпних (див *Берегоукріпні споруди*), рефулерних (видаляння грунту у вигляді пульпи по грунтопроводу) тощо.

Літ.: Кудин С. Н. Гидротехнические сооружения. К., 1972; Дворкін Л. І. Матеріали для гідротехнічного будівництва. К., 1974. *П. Є. Андрущик.*

ГІДРОТЕХНІ́ЧНИЙ БЕТО́Н — бетон для зведення споруд або їхніх частин, що постійно або періодично омиваються водою; вид *важкого бетону*. Компоненти Г. б.: в'яжучі речовини — переважно шлакопортландцемент, пуцолановий портландцемент, а також *портландцемент* та його різновиди; заповнювачі — щебінь, гравій або галька розміром до 120—150 мм і більше, кварцовий пісок; *добавки* (ущільнюючі, пластифікуючі та ін.). Г. б. характеризується *водостійкістю*, водонепроникністю (витримує тиск води до 0,2—1,2 МПа, або 2—12 кгс/см²), *морозостійкістю* (50—300 і більше циклів поперемінного заморожування та відтавання), міцністю на стиск та розтяг відповідно до 50 та 3,5 МПа (500 и 35 кгс/см²), незначним виділенням тепла при твердненні. Г. б. застосовують для спорудження *гребель, водоводів, градирень*, басейнів тощо.

ГІДРОТЕХНІ́ЧНИЙ ЗАТВО́Р — рухома конструкція, якою частково чи повністю перекривають (відкривають) водопропускні отвори *гідротехнічних споруд*. Розрізняють Г. з. (мал.): поверхневі (на гребені водозливної споруди) та глибинні; плоскі, сегментні, секторні, циліндричні та ін.; основні (робочі), ремонтні, аварійні, будівельні, запасні; сталеві, дерев'яні, залізобетонні та з легких сплавів. Затворами оперують за допомогою стаціонарних та пересувних машин (лебідок, кранів, гідравлічних підйомників). Г. з. використовують для регулювання рівня води перед греблею (у верхньому б'єфі), витрат води, для пропускання суден, лісу, льоду тощо.

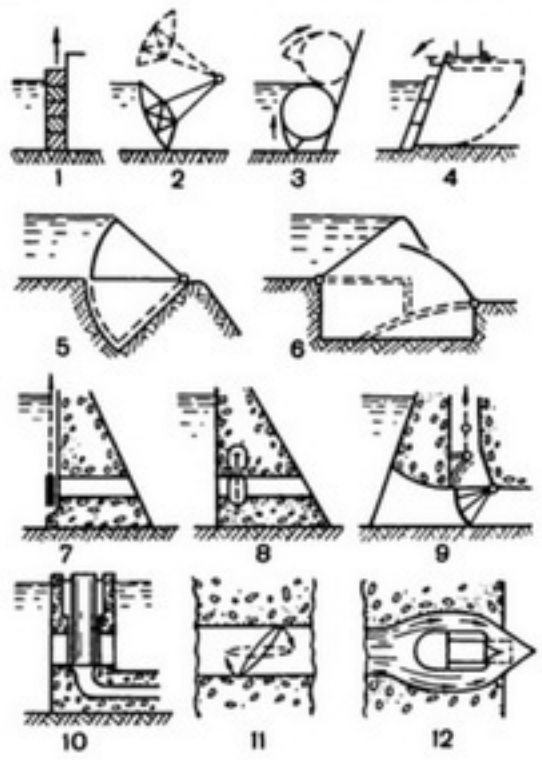

Гідротехнічні затвори: 1—6 — поверхневі; 7—12 — глибинні; 1 — плоский; 2 — сегментний; 3 — вальцьовий; 4 — стояково-плоский; 5 — секторний; 6 — даховидний; 7 — глибинний плоский; 8 — затвор-засувка; 9 — глибинний сегментний; 10 — циліндричний: 11 — дросельний: 12 — голчастий.

ГІДРОТЕХНІ́ЧНИЙ ТУНЕ́ЛЬ — підземний тунель з безнапірним або напірним рухом води; вид *водоводу*. Споруджують Г. т. у земній корі, не видаляючи грунт, що лежить над ним. Розрізняють Г. т. енергетичні, якими підводять воду до ГЕС або відводять її, а також зрошувальні, водопровідні, судноплавні, лісосплавні, водоскидні, будівельні (для тимчасового відведення води при спорудженні *гідровузлів*) та комплексні. Форма поперечного перерізу безнапірних Г. т. здебільшого овальна, прямокутна, підково- та коритоподібна, напірних Г. т.— кругла. Облицьовуючи тунелі спец. конструкціями з бетону, залізобетону або металу, надають їхнім стінкам водонепроникності та зменшують шорсткість, запобігають руйнуванню та деформуванню навколишніх порід. Г. т. споруджують, якщо відкрите вимання грунту з певної ділянки землі, її обхід, а також прокладання відкритого водоводу недоцільне В СРСР до найбільших належать тунелі: енергетичний Чарванський в Узб. РСР (діаметр 12, довж. 774 м), зрошувальний на Великому Ставропольському каналі (діаметр 10 м, довж. 11 км), водопровідний Ялтинський (діаметр 2,4 м, довж. 7,2 км) та ін.

Н. М. Ткач

ГІДРОТЕХНІ́ЧНІ СПОРУ́ДИ — споруди, призначені для використання водних ресурсів або боротьби з руйнівною дією води. Розрізняють Г. с. заг. і спец. призначення. До Г. с. заг. призначення належать: споруди, що затримують воду та створюють перепад рівнів води (*греблі, дамби*); *водозабірні споруди; водоводи; водоскидні споруди; регуляційні споруди*. Г. с. спец. призначення є: споруди для використання водної енергії (напр., будинки ГЕС, напірні басейни), споруди водного транспорту (судноплавні *шлюзи, суднопідіймачі, причальні споруди, пірси, маяки*, лісоспуски тощо); гідромеліоративні комплекси (напр., магістральні та розподільні зрошувальні *канали*, шлюзи-регулятори зрошувальних та осушувальних систем, *відстійники, дренажі*); споруди для *водопостачання* та *каналізації* (*каптажі, насосні станції, водонапірні башти, очисні споруди* та ін.). До Г. с. спец. призначення належать також споруди для рибного господарства (напр., рибопідйомники, *рибопропускні споруди*, рибоводні ставки й басейни). Г. с. бувають річкові, морські й озерні; наземні та підземні; в разі потреби їх об'єднують у *гідровузли*. В СРСР до найбільших Г. с належать судноплавні канали Волго-Донський (101 км), Біломорсько-Балтійський (227 км), канали для водопостачання Дніпро — Кривий Ріг (41,6 км), Сіверський Донець — Донбас (131,6 км), Дніпро — Донбас (125 км), зрошувальні канали Північно-Кримський (400 км), Каракумський (800 км) та ін. Див. також *Гідротехнічне будівництво, Гідротехніка*.

Літ.: Гришин М. М. Гидротехнические сооружения. М., 1968; Кудин С. Н. Гидротехнические сооружения. К., 1972; Коваленко П. И., Тугай А. М. Мелиоративные гидротехнические сооружения К., 1974. *М. І. Губина.*

ГІДРОТИ́ПІЯ (від *гідро...* і грец. τύπος — відбиток) — виготовлення фотографічних кольорових зображень з застосуванням водорозчинних *барвників*. Полягає у послідовному перенесенні трьох частково пофарбованих зображень у вигляді желатинових рельєфів, покритих барвниками, на папір або плівку. Добре передає кольори зображення, забезпечує його стійкість проти вицвітання. Має особливе значення при масовому друкуванні кольорових кінофільмів.

ГІДРОТО́РАКС (від *гідро...* і грец. θώραξ — груди) — скупчення рідини незапального походження *(транссудату)* в плевральних порожнинах. Виникає внаслідок порушення кровообігу при захворюваннях серця, при деяких захворюваннях нирок, аліментарній дистрофії тощо. Здебільшого Г. спостерігається разом з загальним набряком та скупченням рідини в ін. порожнинах тіла.

ГІДРОТУРБІ́НА, гідравлічна турбіна — *турбіна*, що перетворює енергію води на механічну енергію обертового вала. Осн. робочими органами Г. є нерухоме сопло або напрямний апарат, яким водяний потік спрямовується на робоче колесо, і обертове робоче колесо, де й перетворюється енергія

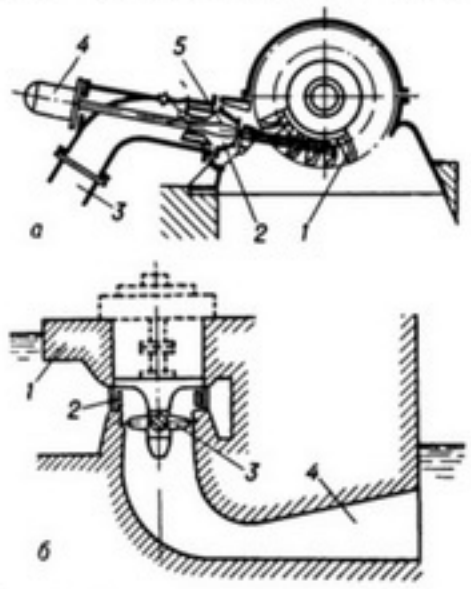

Гідротурбіни: *а* — активна (ківшева): *1* — робоче колесо; *2* — сопло; *3* — трубопровід надходження води; *4* — спеціальний двигун; *5* — голка; *б* — реактивна (проточна частина): *1* — турбінна (спіральна) камера; *2* — напрямний апарат; *3* — робоче колесо; *4* — відсмоктуюча труба

цього потоку. За принципом дії Г. поділяють на *активні турбіни* (вільноструменеві) і *реактивні турбіни* (напіроструменеві); за розміщенням вала робочого колеса — на вертикальні, горизонтальні і похилі. До найпоширеніших а к т и в н и х Г. належать ківшеві турбіни (мал.), робоче колесо яких являє собою диск, по обводу якого розміщено лопаті у вигляді подвійних ковшів. Напрямним апаратом (одним або кількома соплами) струмінь води під атм. тиском з великою швидкістю підводиться до ковшів і з малою швидкістю під тим самим тиском сходить з колеса. Витрату води, а отже, і потужність турбіни регулюють голкою, що її переміщує спец. двигун. Потужність ківшевих Г. до 250 МВт, діаметр робочого колеса 0,35—5,2 м; робочий напір (різниця між рівнями води перед входом у гідравлічну силову установку і за нею) 40—250 (невеликі турбіни) і 300—1700 м (великі турбіни). Р е а к т и в н і Г. за напрямом руху води в робочому колесі (по відношенню до його осі обертання) поділяють на осьові (поворотно-лопатеві, пропелерні) і неосьові (радіально-осьові, діагональні). Осн. елементами проточної частини реактивної Г. є: турбінна (спіральна) камера, що забезпечує рівномірне надходження води по всьому контуру напрямного апарата; напрямний апарат з профільованими лопатками, що регулює витрату води (вона виходить з апарата під тиском, вищим за атмосферний); робоче колесо (з поворотними або нерухомими лопатями), вал якого з'єднано з валом *гідрогенератора;* дифузорна відсмоктуюча труба, що зменшує швидкість води і тим самим дає змогу використовувати значну частину кінетичної енергії водяного потоку. Потужність поворотно-лопатевих Г. до 250 МВт, діаметр робочого колеса 1,0—10,5 м, робочий напір 2—70 м; діагональних Г.— відповідно до 350 МВт, 2,5—7,65 м, 40—120 м; радіально-осьових Г.— до 800 МВт, 0,35—8,5 м, 2—200 (невеликі турбіни), 40—600 м (великі турбіни). Ккд найдосконаліших Г. 0,94—0,95. Г. застосовують на гідроелектростанціях.

Ю. І. Федулов.

ГІДРОФІ́ЗИКА (від *гідро...* і *фізика*) — розділ *геофізики*, що вивчає фізико-механічні та ін. властивості води і процеси, які відбуваються в морях, океанах та водах суходолу. Г. поділяється на фізику моря й фізику вод суходолу. Фізика моря досліджує властивості морських течій, вітрові внутрішні хвилі, теплообмін, оптику, акустику, магнітні та електричні явища в мор. басейнах. Засновником фізики моря є акад. В. В. *Шулейкін*. Гідрофізичні дослідження в океані здійснюють за допомогою різних приладів, які встановлюють на науково-дослідних суднах. Інтенсивно розвивається дослідження океану за допомогою штучних супутників Землі. В УРСР фізикою моря займається *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР (м. Севастополь). Об'єктом дослідження фізики вод суходолу є річки, озера, водосховища, підземні води.

Літ.: Глушков В. Г. Вопросы теории и методы гидрологических исследований. М., 1961; Шулейкин В. В. Физика моря. М., 1968.

Б. О. Нелєпо.

ГІДРОФІЛІ́Я (від *гідро...* і грец. φιλέω — люблю) — запилення рослин за допомогою води. Властива справжнім *гідатофітам* (напр., кушир. різуха тощо).

ГІДРОФІ́ТИ (від *гідро...* і грец. φυτόν — рослина) — вищі *водяні рослини*, прикріплені до грунту і занурені у воду нижньою частиною (напр., комиш, очерет, рогіз, частуха та ін.). Г. ростуть у прибережній смузі й на мілководді водойм, рідше — на болотах *(гелофіти)* та заболочених грунтах.

ГІДРОФО́БНИЙ ПОРТЛАНДЦЕМЕ́НТ — цемент, який на відміну від звичайного *портландцементу* містить гідрофобні (водовідштовхуючі) *добавки*. Такими добавками є асидол, милонафт, олеїнова к-та та ін., що їх вводять (0,06—0,3% від маси цементу) при помелі портландцементного клінкеру. Утворюючи на поверхні частинок цементу тонкі (мономолекулярні) плівки, вони зменшують його *гігроскопічність*. При змішуванні бетонної суміші ці плівки легко здираються і не перешкоджають твердненню бетону. Бетони і буд. розчини на Г. п. характеризуються меншим водовбиранням, більшою *морозостійкістю* та водонепроникністю, ніж на звичайному цементі. Г. п. застосовують в аеродромному, гідротех. та дорожньому будівництві, для облицьовування будинків тощо.

ГІДРОФО́Н (від *гідро...* і грец. φωνή — звук)— пристрій, що вловлює звукові і ультразвукові коливання у воді і перетворює їх на електричні коливання. Найпоширенішими є Г., дія яких грунтується на електродинамічному (як у електродинамічному *мікрофоні*), п'єзоелектричному (див. *П'єзоелектрика*) і магнітострикційному (див. *Магнітострикція*) ефектах. Г. застосовують у *гідроакустиці* для прослуховування підводних сигналів і шумів, для вимірювання віддалі до певних об'єктів, а також як складові частини напрямлених приймальних гідроакустичних антен.

ГІДРОХІ́МІЯ (від *гідро...* і *хімія*) — наука про хім. склад природних вод та його зміни у зв'язку з хім., фіз. та біологічними процесами, які відбуваються як у воді, так і в навколишньому середовищі. За об'єктом вивчення Г. є наукою географічною, оскільки гідрохім. режим водойм пов'язаний з фізико-геогр. умовами, але користується також і методами хім. та фіз. наук. Дані Г. використовують для розв'язання питань водопостачання, охорони водних об'єктів від забруднення, очищення й опріснення вод, при пошуках корисних копалин (нафти), у зв'язку з гідротех. будівництвом, меліорацією тощо. В УРСР дослідження з Г. проводять підрозділи гідрометслужби, н.-д. ін-ти АН УРСР (морський гідрофізичний, геолог. наук, колоїдної хімії і хімії води, біології пд. морів, гідробіології та ін.).

Літ.: Виноградов А. П. Введение в геохимию океана. М., 1967; Алекин О. А. Основы гидрохимии. Л., 1970; Пелешенко В. И. Оценка взаимосвязи химического состава различных типов природных вод. (На примере равнинной части Украины). К., 1975.

Б. О. Нелєпо.

ГІДРОХІНО́Н, *п*-діоксибензол, $C_6H_4(OH)_2$ — двоатомний *фенол*. Безбарвні або світло-сірі сріблясті кристали; густ. 1358 кг/м³; $t_{пл}$ 170,3° С; розчинні у воді, спирті й ефірі. Водні розчини на повітрі швидко окислюються, буріють. Г.— сильний відновник. Г. одержують відновленням *п*-хінону, а також лужною плавкою *п*-фенолсульфокислоти або *п*-хлорфенолу. Застосовують як проявник у фото-

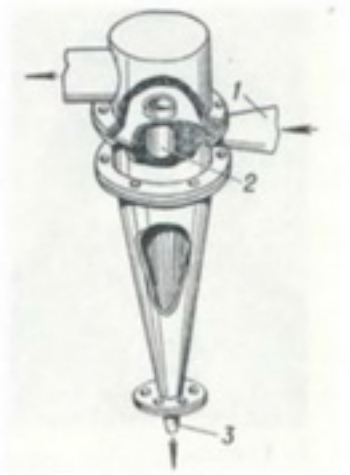

Гідроциклон: *1* — патрубок надходження гідросуміші; *2* — зливний отвір; *3* — насадка розвантажувального отвору.

Гієновий собака.

Гієнові. Смугаста й плямиста гієни.

І. Гізель.

графії, антиоксидант у хім. пром-сті (напр., стабілізатор стиролу), напівпродукт у виробн. *барвників*, в аналітичній хімії у вигляді сполуки з *п*-хіноном (хінгідрон) для визначення концентрації водневих іонів тощо.

ГІДРОХОРІЯ (від *гідро...* і грец. χωρέω — йду, поширююсь) — поширення плодів, насіння, спор та ін. зачатків рослин за допомогою води. Гідрохорні рослини мають ряд пристосувань (здуття й вирости на плодових або насінних оболонках, заповнені повітрям, тощо), що забезпечують плавучість їхніх зачатків. Г. властива здебільшого рослинам, що ростуть у воді або по берегах водойм (напр., лататтю, стрілолисту, осокам тощо).

ГІДРОЦЕ́ЛЕ (від *гідро...* і грец. κήλη — пухлина), водянка яєчка — скупчення серозної рідини між пластинками вагінальної оболонки яєчка. Буває природженим і набутим, за перебігом — гострим і хронічним. Причини набутого Г.— травми, пухлини, запальні процеси яєчка (див. *Орхіт*) та його придатка (див. *Епідидиміт*), серцева декомпенсація, гострі інфекційні процеси тощо. Осн. ознакою Г. є збільшення розмірів мошонки. Лікування: при гострому Г.— медикаментозне, рекомендується носити суспензорій: при хронічному — хірургічне

ГІДРОЦЕФА́ЛІЯ (від *гідро...* і грец. κεφαλή — голова), водянка головного мозку — збільшення кількості *спинномозкової рідини* в порожнині черепа. Буває природженою і набутою. Набута Г. спричинюється (звичайно у малих дітей) інфекційними захворюваннями (менінгіт, менінгоенцефаліт), черепномозковими травмами, а також пухлинами мозку, *гіпертензією*, хворобами нирок тощо. Осн. ознака Г. у дітей — збільшені розміри і характерна форма черепа Лікування спрямоване на усунення причини захворювання.

ГІДРОЦИКЛО́Н (від *гідро..* і грец. κυκλών — той, що обертається) — апарат, яким розділяють у водному середовищі частинки з різною масою. Апаратами такого типу є *класифікатори, сепаратори* і згущувачі (в них відокремлюють частину води). Найпоширеніші гідроциклони являють собою конуси з короткою циліндричною частиною. При обертанні Г. частинки гідросуміші зі значною масою під впливом відцентрової сили потрапляють у периферійну частину апарата і по спіральній траєкторії переміщуються до розвантажувального отвору. Частинки з меншою масою зосереджуються у внутр. потоці і виносяться через зливний отвір. Г. застосовують у вугільній, гірничій та ін. галузях промисловості. Іл. с. 33.

Г. Л. Майдуков.

ГІДРОША́ХТА — *шахта*, де корисну копалину (переважно вугілля) добувають засобами *гідромеханізації*. В межах шахтного (виїмкового) поля Г. корисну копалину відокремлюють від масиву *гідромоніторами* або механогідравлічними машинами, переміщують водою по похилих жолобах (самопливом) або по трубах (під тиском) і перекачують на поверхню вуглесосами або *ерліфтами*. Після збезводнення і збагачування (відокремлення порожньої породи) корисну копалину відвантажують споживачам, а використану воду очищають від каламуті і спрямовують знову до гідромоніторів. Технологія проведення і кріплення *гірничих виробок*, допоміжний транспорт і провітрювання вибоїв на Г. майже такі самі, як і на звичайній шахті. Гідравлічний спосіб практично виключає пилоутворення, сприяє підвищенню продуктивності праці та зниженню собівартості корисної копалини, однак на Г. порівняно більші втрати корисної копалини, подрібнення її тощо.

Д. Я. Прогнимак.

ГІЄНОВИЙ СОБА́КА (Lycaon pictus) — хижий ссавець родини *собачих*. Поширений в Африці. Довж. тіла до 1 м, вис. в холці 0,6 м, маса до 25—30 кг. Забарвлення чорно-вохристе, з жовтими і білими плямами, хвіст пухнастий, голова подібна до голови гієни. Живуть зграями (до 60 голів), у період розмноження — парами. Самка після 63—80-денної вагітності народжує 6—8 малят. Тривалість життя 9—10 років. Живляться переважно антилопами, на яких полюють і вдень, і вночі. Іл. с. 33.

К. А. Татаринов.

ГІЄНОВІ (Hyaenidae) — родина хижих ссавців. Довж. тіла 100—166 см, маса 80 кг, тулуб кремезний, піднятий у холці, голова велика з міцними щелепами, передні ноги довші від задніх. Шерсть груба, брудно-бурого кольору з темними смугами або плямами, вздовж хребта утворює високу гриву. Живляться Г переважно падлом. Активні вночі. Поширені в пустелях, напівпустелях та передгір'ях Африки, Передньої, Серед. та Пд. Азії та в Закавказзі. Відомо 3 роди (Hyaena, Crocuta, Proteles) з 4 видами: смугаста (H. hyaena), плямиста (C. crocuta), берегова (H. brunnea) гієни та земляний вовк (P. cristatus), який живиться термітами та ін. комахами. Викопні рештки відомі починаючи з міоцену; трапляються на території України до Києва включно. Іл. с. 33.

В. О. Топачевський

ГІЄ́НЬ, Гюйєнн — історична область на Пд. Зх. Франції. В давнину мала назву Аквітанія і становила частину *Галлії*. В 1 ст. до н. е. тер Г захопили римляни, в 5 ст.— *вестготи*, в 6 ст.— *франки*. Після розпаду *Франкської держави* деякий час була незалежною. З 1137 — під владою Франції, з 1152 — Англії. В 1453 її повернуто Франції. В 17—18 ст. Г. разом з *Гасконню* становила губернаторство Гієнь і Гасконь. В кін. 18 ст. тер. Г. увійшла до складу департаментів Жіронда, Ло, Дордонь, Аверон, частково Ло і Гаронна, Тарн і Гаронна.

ГІ́ЗА — місто в Єгипті. Див. *Ель-Гіза*.

ГІ́ЗЕЛЬ (Кисіль?) Інокентій [бл. 1600—18 (28). XI 1683, Київ] — український освітній і церковний діяч, історик. Родом з Пруссії. Закінчив Києво-Могилянську колегію (1642), вчився також за кордоном. У 1645—50 — професор і ректор (з 1646) Києво-Могилянської колегії, де читав курси філософії, психології та ін. З 1650 — ігумен київських Кирилівського, з 1652 — Миколаївського монастирів. У 1654 брав активну участь у переговорах про возз'єднання України з Росією. З 1656 — архімандрит *Києво-Печерської лаври*. Був одним з найосвіченіших діячів культури на Україні. Л. *Барановича* називав його «Арістотелем». Автор філос. праць «Твір про всю філософію» (1645—47), «Мир з богом людині» (1669). Загалом філос. система Г. ідеалістична, але містить деякі матеріалістичні тенденції (про вічність матерії та ін.). Редагував «*Києво-Печерський патерик*» (1661). Ряд дослідників вважав Г. укладачем «*Синопсису*» (1674).

Літ.: Сумцов Н. Ф. Иннокентий Гизель. «Киевская старина», 1884, №10; Нарис історії філософії на Україні. К., 1966.

ГІЗЗА́Т Тазі Калімович [справж. прізв.— Гіззатов; 3 (15). IX 1895, с. Варзі-Омга, тепер Агризького р-ну Тат. АРСР — 7.III 1955, Казань] — татарський рад. драматург, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1940) і Тат. АРСР (з 1939). Член КПРС з 1942. Перша п'єса — «Срібна монета» (1922). Автор п'єси «Найманець» (1925), драм «Бішбуляк» (1932), «Іскри» (1935), «Полум'я» (1940), комедій «Славна епоха» (1936), «Сміливі дівчата» (1939). В роки Великої Вітчизн. війни і в повоєнний час написав п'єси «Таймасови» (1941), «Священне доручення» (1944), «Справжня любов» (1947), «Жертва егоїзму» (1950—54) та ін. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани».

ГІЗИ (Guise) — французький аристократичний рід, відгалуження дому герцогів *Лотарінгії*. В період *релігійних воєн* 16 ст. Г. очолювали католиків. Генріх Г. (1550—88) був одним з організаторів *Варфоломіївської ночі* (1572), керівником *Католицької ліги* 1576. Після закінчення реліг. воєн Г. втратили могутність.

ГІЗО́ (Guizot) Франсуа-П'єр-Гійом (4.X 1787, Нім — 12.IX 1874, Валь-Ріше) — французький держ. діяч, історик, член Франц. академії (з 1836). Не раз обіймав міністерські посади в урядах Франції, 1847—48 — прем'єр-міністр. Політика Г. була підпорядкована інтересам великої буржуазії та збереження *Липневої монархії*. Після *революції 1848 у Франції* залишив політ. діяльність. У своїх істор. працях доводив, що гол. рушійною силою історії є класова боротьба. Проте класові відмінності зводив до майнових відносин, не визнавав класової природи бурж. суспільства, вороже ставився до боротьби нар. мас.

ГІКО́РІЯ — рід рослин родини горіхових. Те саме, що й *карія*.

ГІКСО́СИ — група азіатських племен, які бл. 1700 до н. е. вдерлися з Передньої Азії до Єгипту й завоювали його. На поч. 16 ст. до н. е. в Єгипті почався визвольний рух проти Г., що привів за фараона

Яхмоса I (1584—59 до н. е.) до вигнання завойовників. Г. відступили до Палестини; дальша доля їх невідома

ГІЛАШВІ́ЛІ Павло Георгійович (н. 2.V 1918, Тбілісі) — партійний і держ. діяч Груз. РСР. Член КПРС з 1939. Н. в сім'ї службовця. З 1934 — слюсар-інструментальник на вагоноремонтному з-ді в Тбілісі. З 1937—на комсомольській роботі. В 1939—45 — в Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни. В 1945—58 працював в апараті ЦК ЛКСМ Грузії, першим секретарем ряду райкомів і міськкомів КП Грузії, в ЦК КП Грузії. В 1956 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КПРС. В 1958—67 — інструктор ЦК КПРС. У 1967—72 — Голова Ради Міністрів Абх. АРСР. В 1972—76— перший секретар Тбіліського міськкому КП Грузії. З січня 1976 — Голова Президії Верховної Ради Груз. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1976 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8— 10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Жовтневої Революції, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГІ́ЛБЕРТА ОСТРОВИ́ — острови у зх. частині Тихого ок., володіння Великобританії. Крім власне Г. о., включає частину о-вів Лайн, Фенікс та о. Ошен. Пл. понад 850 км². Нас. 52 тис. чол. (1973). Адм. центр — м. Баїрікі. Названі на честь англ. капітана Дж. Гілберта, який відвідав ці острови 1788. З 1892 — протекторат, з 1915 — колонія Великобританії. О-ви коралового походження. Клімат екваторіальний, жаркий і вологий, на Пд.— часті засухи. Чагарникова рослинність. Основа економіки — вирощування кокосової пальми та вироби. копри: добування фосфоритів

ГІ́ЛГУД (Gielgud) Джон-Артур (н. 14.IV 1904, Лондон) — англійський актор і режисер. Навчався в Королівській академії драм. мист. З 1921 працював у театрах Лондона — «*Олд Вік*», *Королівському шекспірівському театрі*, «Ліцеум», «Куінс» та ін. Ролі в п'єсах Шекспіра: Гамлет, Річард II, король Лір, Юлій Цезар та ін.; Сенеки: Едіп (однойменна трагедія); Чехова: Трофімов, Гаєв («Вишневий сад»), Треплєв і Тригорін («Чайка»), Вершинін («Три сестри») та ін. Поставив спектаклі за п'єсами Шекспіра, Чехова, творами Достоєвського. Г. перший серед діячів англ. театру на практиці застосував *Станіславського систему*. Знімався в кіно. У 1964 гастролював у Рад. Союзі.

ГІ́ЛЕЛЬС Еміль Григорович [н. 6 (19). X 1916, Одеса] — російський рад. піаніст, нар. арт. СРСР (з 1954). Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1942. Закінчив Одес. консерваторію (1935) та школу вищої майстерності в Моск. консерваторії у Г. *Нейгауза* (1938). Виступає з 1929 З 1938 викладає в Моск. консерваторії (з 1952 — професор). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, а також медалями. Ленінська премія, 1962. Держ. премія СРСР, 1946.

ГІЛЕ́Я (від грец. ὕλη — ліс) — вологі тропічні ліси у Пд. Америці, гол. чин. у бас. Амазонки. Для рослинності Г. характерні *епіфіти*, багато *ендеміків*. Велика кількість кактусів, ліан тощо. Тут ростуть какао, каучукове дерево та ін. Ліси типу Г. є також у Африці, Пд.-Сх. Азії, Океанії.

ГІЛЛЯСТОВУ́СІ РАКОПОДІ́БНІ (Cladocera) — підряд (за деякими авторами — ряд) нижчих *ракоподібних*. Тіло (довж. 0,1—10 мм) поділяється на голову і тулуб, частково або цілком вкрите двостулковим хітиновим щитком. *Антенули* невеликі, *антени* (вусики) добре розвинені, двогіллясті, з щетинками, служать для плавання. Живляться водоростями, бактеріями, часточками *детриту*. Розмноження статеве з чергуванням кількох партеногенетичних (див. *Партеногенез*) і одного двостатевого покоління (див. *Гетерогонія*). Бл. 400 видів, поширених переважно в прісних водах. На Україні — бл. 90 видів, з них найвідоміші: *дафнія* звичайна, босміна довгоноса (Bosmina longirostris) та ін. Г. р. є поживою багатьох риб. *М. Л. Підгайко.*

ГІ́ЛМОР (Gilmore) Мері (16.VIII 1865, поблизу м. Гоулберна, Новий Півд. Уельс — 3.XII 1962, Сідней) — австралійська письменниця і громад. діячка. В 1893—99 брала участь у створенні комуни «Нова Австралія» в Парагваї, до 1902 жила в Аргентині, 1902 повернулася в Австралію. Протягом 23 років співробітничала в профспілковій газ. «Уоркер» («Робітник»). Осн. теми творчості Г.— життя австрал. трудящих, захист їхніх прав, боротьба за мир. Авторка збірок поезій «Палке серце» (1918), «Дикий лебідь» (1930), «Поля боїв» (1939), «За батьківщину Австралію» (1945).

ГІЛОЗОЇ́ЗМ (від грец. ὕλη, тут — речовина, матерія і ζωή — життя)— філософське вчення, за яким здатність відчувати нібито притаманна всій *матерії*. Термін запроваджено у 17 ст. Але гілозоїстичне пояснення ряду явищ зустрічається ще у давньогрец. філософів (*Фалес, Анаксімандр, Геракліт* та ін.). Елементи Г. відроджуються у працях Дж *Бруно*, Б. *Спінози*, філос. системах франц. матеріалістів 18 ст. (Д. *Дідро*, Ж.-Б.-Р. *Робіне*, Ж.-О. де *Ламетрі* та ін.). Г. нерідко виступав як форма прояву матеріалістичного світогляду. В дійсності *відчуття* є властивістю лише високоорганізованої органічної матерії.

ГІЛЯ́КИ — застаріла назва народу *нівхів*.

ГІЛЯ́Н — історична область в Ірані на пд.-зх. узбережжі Каспійського м. У 8 ст. до н. е. — 6 ст. н. е. тут жило плем'я гелів, предків сучас. *гілянців* (звідси назва області). У 8—9 ст. Г. (за винятком гірської частини) завоювали *араби*. В 1307—70 Г. перебував під владою *монголів*. З 1370 до 16 ст. у сх. частині Г. існувала д-ва Сеїдів. З поч. 16 ст. Г.— у складі Ірану. В 1909 був одним з важливих центрів *Іранської революції 1905—11*. В період піднесення нац.-визвольного руху в Ірані (1918—22), спрямованого проти англ. імперіалістів, в одному з міст Г.— Решті з 5.VI 1920 до 29.IX 1921 існувала т. з. Гілянська республіка.

ГІЛЯ́НЦІ — народ, який живе в Ірані. Чисельність — 1,9 млн. чол. (1975, оцінка). Мова — гілянська, належить до *іранських мов*. За релігією Г.— мусульмани-шиїти (див. *Шиїзм*). Г.— корінні жителі краю. Осн. заняття — землеробство, яке у прибережних районах поєднується з рибальством, а в гірських — з скотарством і лісовим промислом. У минулому в Г. була високорозвинута кустарна обробка шовку.

ГІЛЯ́РОВ Меркурій Сергійович [н. 22.II (6.III) 1912, Київ] — рад. зоолог, акад. АН СРСР (з 1974). Закінчив Київ. ун-т (1933). З 1934— на наук. роботі у Всесоюзному ін-ті каучуконосів та Ін-ті еволюційної морфології й екології АН СРСР; одночасно (1949—77) — професор Моск. пед. ін-ту ім. В. І. Леніна, з 1977 — Моск. держ. ун-ту. Осн. праці присвячені розробці заходів боротьби з грунтовими шкідниками, вивченню ролі тварин у грунтоутворенні, питанням еволюції, загальної екології та ін. Г. створив нову галузь біології — грунтову зоологію. Голова Нац. к-ту рад. біологів (з 1959), президент (з 1972) Всесоюзного ентомологічного т-ва. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1951, 1967.

ГІЛЯ́РОВ Олексій Микитович [8 (20).XII 1855, Москва — 7.XII 1938, Київ] — вітчизняний філософ, акад. АН УРСР (з 1922). Приват-доцент Моск. ун-ту (з

П. Г. Гілашвілі.

Е. Г. Гілельс.

М. С. Гіляров.

О. М. Гіляров.

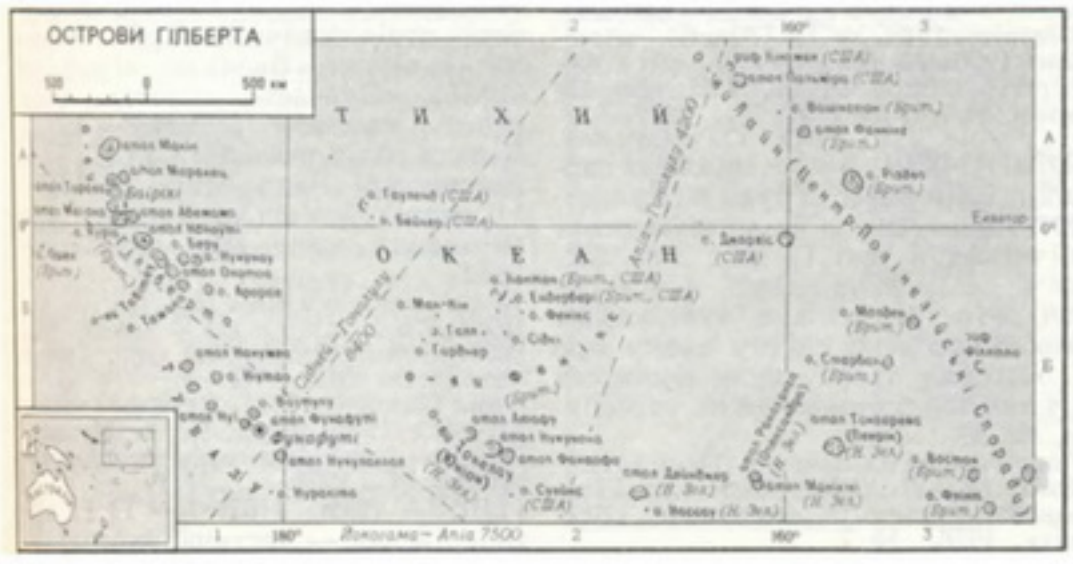

Д. Гільберт.

Н. Гільєн.

Ш.-Е. Гільйом.

1885). З 1891 — професор філософії Київ. ун-ту. Автор численних філос. праць, написаних з позицій ідеалізму. За рад. часу робив спроби засвоїти вчення марксизму-ленінізму. Про це свідчить, зокрема, розпочата ним 1926, але незакінчена праця «Схема історії філософії у висвітленні історичного матеріалізму».

ГІЛЯРО́ВСЬКИЙ Володимир Олексійович [26.XI (8.XII) 1853, маєток у Вологод. губ.— 1.X 1935, Москва] — російський рад. письменник. Почав друкуватися 1873. Перша кн. «Люди нетрів» (1887) — про тяжке життя трудового народу — спалена за вказівкою царської цензури. Поеми «Стенька Разін», «Запорожці» — про романтику героїчної боротьби нар. мас. Автор серії мемуарних творів «Москва і москвичі» (1926), «Мої блукання» (1928), «Люди театру» (вид. 1941). Після подорожі по Україні видав кн. «На батьківщині Гоголя» (1902). Г. переклав кілька віршів Т. Шевченка.

Тв.: Сочинения, т. 1—4. М., 1967.

ГІЛЯРО́ВСЬКИЙ Михайло Васильович (н. 14.VIII 1934, с. Телятин, тепер Люблінське воєводство ПНР) — український рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Після закінчення 1960 Київ. ін-ту театр. мистецтва працював режисером у театрах Чернігова, Ніжина, Дрогобича, Львова, Києва. З 1976 — гол. режисер Кіровогр. укр. муз.-драм. театру ім. М. Л. Кропивницького. Поставив спектаклі: «Блакитна троянда» Лесі Українки, «Не судилось» Старицького, «Сторінка щоденника» Корнійчука, «Живий труп» Л. Толстого, «Діти сонця» Горького, «Король Лір» і «Отелло» Шекспіра.

ГІ́ЛЬБЕРТ (Hilbert) Давід (23.I 1862, Велау, поблизу Кенігсберга — 14.II 1943, Геттінген) — німецький математик. Закінчив Кенігсберзький ун-т, 1893—95 — його професор, 1895—1933 — професор Геттінгенського ун-ту. Осн. праці — з теорії *інваріантів, чисел теорії, функцій теорії,* основ *геометрії, диференціальних рівнянь, інтегральних рівнянь,* задач *математичної фізики,* обґрунтування математики та *математичної логіки* за допомогою *аксіоматичного методу*. Перебуваючи під впливом ідеалістичної філософії І. *Канта* та *позитивізму,* Г. вірив у обмеженість *Всесвіту* і через це заперечував правомірність використання в науці матем. нескінченності. Методологічні помилки Г. стали джерелом *формалізму* в математиці.

Тв.: Рос. перекл.— Основания геометрии. М.—Л., 1948; Наглядная геометрия. М.—Л., 1951 [у співавт.].

Літ.: Бородін О. І., Бугай А. С. Біографічний словник діячів у галузі математики. К., 1973.

ГІ́ЛЬБЕРТ (Джілберт; Gilbert) Уїльям (24.V 1544, Колчестер — 30.XI 1603, Лондон або Колчестер) — англійський фізик, придворний лікар королеви Єлизавети I. Навчався в Кембріджі й Оксфорді. Побудував першу теорію магнітних явищ. Довів, що Земля є великим магнітом, і висловив думку, що її магнітні полюси збігаються з географічними. Г. встановив, що, крім янтарю, властивість притягувати після натирання легкі предмети мають багато ін. тіл, які він назвав «електричними» (грец. мовою янтар — електрон), уперше ввівши цей термін у науку. Критикуючи *Арістотеля,* виступав на захист геліоцентричної системи М. *Коперника.*

ГІ́ЛЬБЕРТ, Гб, Gb — одиниця магніторушійної сили в *Гаусса системі одиниць* і системі СГСМ. 1 Гб = 0,795775 А (див. *Ампер*). Названо за ім'ям У. *Гільберта.*

ГІ́ЛЬБЕРТА ПРОБЛЕ́МИ — двадцять три математичні проблеми, сформульовані Д. *Гільбертом* 1900 на Міжнар. матем. конгресі в Парижі. Вони стосуються *множин теорії, чисел теорії, алгебри, геометрії,* теорії *диференціальних рівнянь, топології.* Більшість Г.п. розв'язано; решта потребує дальшого грунтовного дослідження. Великий вклад у розв'язання Г. п. внесли рад. математики В. І. Арнольд, С. Н. *Бернштейн,* І. М. *Виноградов,* О. Й. Гельфонд, В. М. *Глушков,* А. М. *Колмогоров,* П. С. *Новиков,* І. Г. *Петровський,* О. В. *Погорєлов,* Л. С. *Понтрягін* та ін. Серед іноз. учених, які займалися Г. п.,— нім. математики К. Зігель, М. Ден, американські — Г. Буземан, А. Глісон, Д. Монтгомері, Л. Зіппін.

Літ.: Проблемы Гильберта. М., 1969; Погорелов А. В. Четвёртая проблема Гильберта. М., 1974; Болтянский В. Г. Третья проблема Гильберта. М., 1977.

ГІ́ЛЬБЕРТІВ ПРО́СТІР — нескінченновимірний *евклідів простір.* Названо за ім'ям Д. *Гільберта.*

ГІЛЬВІ́К (Гійєвік; Guillvic) Ежен (н. 5.VIII 1907, Карнак) — французький поет і перекладач. Член Французької компартії з 1942. Учасник *Руху Опору.* Літ. діяльність почав 1939, опублікувавши «Поему-діалог в пам'ять людям Іспанії». Заклик до боротьби проти фашизму прозвучав у збірках «Злами» і «Виконавчий лист» (обидві видані 1947). У зб. «Досягнути» (1949), «Жага життя» і «Смак миру» (обидві — 1951), «Земля для щастя» (1952), «Тридцять один сонет» (1954) виступив проти соціальної несправедливості, закликав до боротьби за мир. Автор зб. «Карнак» (1961), «Сфера» (1963), «Евклідові мотиви» (1967). У 1964 в Парижі в перекладах Г. вийшли збірка творів Т. Шевченка (34 вірші), повість «Художник» і уривки з «Щоденника» (переклав разом з Ж. Лафон).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1966, № 7; [Вірші]. «Всесвіт», 1976, № 5; Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Френо, Гильвик. Из французской поэзии. М., 1969.

О. О. Миронов.

ГІЛЬГАМЕ́Ш — напівлегендарний правитель м. Урука в *Шумері.* До нашого часу дійшли шумерські епічні пісні про Г. (від 3-го тис. до н. е.). Наприкінці 3-го — на поч. 2-го тис. до н. е. аккадською мовою створено епічну поему про Г. Легенди про Г. були поширені й у *хеттів, хуритів* та ін. народів. Іл. с. 38

Літ.: Эпос о Гильгамеше. Пер. с аккадского. М.—Л., 1961; Епос про Гільгамеша. Перекл. з аккадської. «Всесвіт», 1976, № 7.

ГІЛЬДЕБРА́НД (Hildebrand) Бруно (6.III 1812, Наумбург — 29.I 1878, Ієна) — німецький бурж. економіст і статистик, один із засновників *історичної школи* вульгарної політичної економії. В своїх працях Г. розглядав політ. економію як науку описову. Висунув т. з. істор. метод дослідження екон. явищ, що зводився до підміни наук. аналізу емпіричним збиранням статистичних та істор. фактів. Виступав проти марксизму, заперечував капіталістичну експлуатацію, заг. екон. закони капіталізму; вороже ставився до ідей соціалізму.

ГІЛЬДЕНШТЕ́ДТ (Гюльденштедт) Антон-Йоганн [26.IV (7.V) 1745, Рига — 23.III (3.IV) 1781, Петербург] — російський учений-природознавець, акад. Петерб. АН (з 1771). В 1768—74 як учасник академічних експедицій досліджував Прикаспій, Кавказ, Слобідську й Лівобережну Україну. Вів щоденник та подорожні записки, в яких подав значні відомості про природу, економіку, торгівлю, побут населення України і Кавказу 2-ї пол. 18 ст. Г. зібрав матеріал з історії Азова і Криму.

Тв.: Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. Х., 1892.

ГІ́ЛЬДІЇ (нім. Gilde — корпорація, цех) — в широкому розумінні різні об'єднання населення в період середньовіччя в Зх. Європі; у вузькому розумінні — об'єднання купців. У Росії, в т. ч. і на Україні, Г. як обов'язкові купецькі об'єднання засновано 1721 в усіх містах. Маніфест 17 (28). III 1775 поділив *купецтво* залежно від майнового стану на три Г. В 1863 3-ю Г. було ліквідовано. З 1898 скасовано обов'язковість запису до Г. З того часу входження до Г. давало лише станові купецькі права.

ГІЛЬЄ́Н (Guillén; повне прізв.— Гільєн Батіста) Ніколас (н.10. VII 1902, Камагуей) — кубинський поет і громад. діяч. Член Компартії Куби з 1937. Перші вірші опублікував 1919. Учасник нац.-революц. війни исп. народу 1936—39. Героїзмові республіканців присвятив поему «Іспанія» (1937). В циклі «Усі пісні» (1947) відбито страждання і боротьбу трудящих Лат. Америки. У 1954—59 жив в еміграції Створив зб. віршів «Всенародний голуб» (1958) і цикл лірико-епічних елегій. Поема «Добрий день, Фідель» (1960), зб віршів «Все моє» (1964) присвячені соціалістичній Кубі. Автор збірок віршів «Великий звіринець» (1967), «Зубчасте колесо», «Щоденна газета» (обидві — 1972). Кілька разів відвідав СРСР. Член Всесвітньої Ради Миру (з 1950). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1954.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1976; Рос. перекл.— Стихи. М., 1957; Новые стихи. М., 1966; Третья молодость. М., 1972.

Літ.: Плавскин З. И. Николас Гильен. М.—Л., 1965; Шур Л. А. Николас Гильен. Биобиблиографический указатель. М., 1964.

ГІ́ЛЬЗА (нім. Hülse) — 1) Г. артилерійська — частина артилерій-

ського набою; тонкостінний металевий стакан, призначений для вміщення порохового заряду, допоміжних елементів до нього, засобів запалення (*капсуль*), а також для *обтурації* газів у процесі пострілу (мал. *а*, *б*). В унітарних патронах Г. з'єднує снаряд (кулю), заряд та засоби запалення, що сприяє швидкострільності зброї. 2) Г. патрона стрілецької зброї (мал., *в*) — мініатюрна копія Г. унітарного арт. патрона. Г. бувають латунні й сталеві. 3) Г. мисливського патрона з металу або картону.

ГІЛЬЗАЇ — одна з найбільших груп афганських племен (див. *Афганці*). Чисельність — понад 1,5 млн. чол. (1975, оцінка). Населяють Газнійське нагір'я і зх. схили Сулеймановых гір у Пд. Афганістані. Осн. заняття — кочове скотарство, караванна торгівля, землеробство. У Г. збереглися пережитки патріархальних відносин.

ГІЛЬЙО́М (Гійом; Cuillaume) Шарль-Едуар (15.II 1861, Флер'є — 13.VI 1938, Париж) — швейцарський фізик, іноземний член АН СРСР (з 1924). В 1883 закінчив Цюріхський ун-т, з 1905 — директор Міжнар. бюро мір і ваги в Севрі. Праці гол. чин. з *метрології*. Дав нове значення об'єму 1 л. Вивчав сплави нікелю і сталі. Відкрив інвар, елінвар та ін. сплави, що застосовуються для виготовлення високоточних інструментів і вимірювальних стандартів. Нобелівська премія, 1920.

ГІЛЬЙО́М КАЛЬ (Guillaume Cale; р. н. невід.— червень 1358, Клермон-ан-Бовезі) — керівник селянського повстання у Франції — *Жакерії*, селянин. Прагнув об'єднати сел. загони, налагодити зв'язок з повсталими городянами, у т. ч. з парижанами. За наказом Карла Злого (короля Наварри) Г. К. підступно схопили і стратили.

ГІЛЬМЕ́НД — річка в Афганістані. Довж. 1150 км, пл. басейну бл. 500 тис. км². Бере початок на схилах хр. Баба (система Гіндукушу), впадає в озера Хамун (на тер. Ірану), утворюючи велику дельту. Пересічна річна витрата води 400—500 м³/с. Використовується для зрошування.

ГІЛЬФЕРДІНГ (Hilferding) Рудольф (10.VIII 1877, Відень — 10.II 1941, Париж) — один з лідерів австр. і нім. соціал-демократії та 2-го Інтернаціоналу; теоретик *австромарксизму*. Автор багатьох екон. праць. В гол. з них — «Фінансовий капітал» (1910) — зробив одну з перших спроб дати наук. аналіз новим явищам капіталізму, що вступав у стадію імперіалізму. Однак у цій монографії міститься ряд теор. положень опортуністичного характеру. З відкритою ревізією марксизму виступив після 1-ї світової війни, висунувши теорію «організованого капіталізму» [див. «*Плановий (регульований) капіталізм*»]. Твердив, що сучас. капіталізм переживає період трансформації, відбувається ніби мирне вростання його в соціалізм. Вороже ставився до Рад. влади і диктатури пролетаріату. Опортунізм Г. піддав нищівній критиці В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 41, с. 282).

ГІМАЛА́Ї — найвища гірська система земної кулі. Простягаються в межах Пакистану, Індії, Непалу і Китаю, між Тібетським нагір'ям на Пн. і Індо-Гангською рівниною на Пд. Довж. бл. 2400 км, ширина до 300 км. Площа близько 650 тис. км².

Гімалаї з Пд. на Пн. поділяють на Передгір'я, Малі Г. і Великі Г. Перша смуга підноситься до 500—800 м над Індо-Гангською рівниною. Малі (Низькі) Г. шир. до

Гімалаї.

100 км, утворені системою хребтів (відгалуження Великих Г.) і міжгірних улоговин. Пересічна вис. 3000—4000 м. На Зх. (між річками Інд і Чінаб) пд. частину Малих Г. утворює хр. Пір-Панджал, з вис. до 5000 м. В Непалі окремі вершини Малих Г. досягають вис. 6000 м. Між Малими і Великими Г. лежать улоговини Катманду, Срінагар та ін. Великі (Високі) Г., або Гол. Гімалайський хр., має шир. до 90 км. В їхніх межах — 11 вершин вищих за 8000 м, у т. ч. найвища вершина світу *Джомолунгма* — 8848 м. Г. утворилися в кайнозойську еру в результаті *альпійської складчастості* на місці давнього мор. басейну. Складені з вапняків, пісковиків, сланців, гнейсів, гранітів. Значні родовища корисних копалин: мідь, золото, хроміти, сапфір, нафта, газ та ін. Г. утворюють кліматичний рубіж між областю екваторіальних мусонів Індостану й континентальною областю Центр. Азії. В передгір'ях клімат тропічний. На вис. 2000 м пересічна т-ра січня близько +6°, липня +18,5°. На вис. 2700—3000 м пересічна т-ра зимових місяців бл. 0°. Вище 4500 м т-ра літніх місяців нижче 0°. Найбільше опадів — на пд. схилах Г. (в Дарджілінгу до 3100 мм, в Сімлі понад 1700 мм, в Срінагарі до 950 мм). На пн. схилах Г. опадів дуже мало (у верхів'ї Інду 81 мм на рік). Снігова лінія лежить переважно на вис. 4500 м; на пн. схилах — на 700—1000 м вище, ніж на південних. Заг. площа льодовиків понад 33 тис. км², найбільші з них — Зему, Ганготрі, Ронгбук. Річкова сітка більше розвинута на пд. схилах. Брахмапутра, Сатледж та Інд перетинають Великі Г. у глибоких (до 5000 м) ущелинах. На річках багато водоспадів, порогів. Озера тектонічного і льодовикового походження (Вулар, Цоморарі та ін.). Ландшафти Г. дуже різноманітні, особливо на пд. схилах. Біля підніжжя гір поширені деревно-чагарникові зарості (джунглі). До 1000—1200 м на навітряних схилах і по долинах рік ростуть пальми, лавр, панданус, деревоподібні папороті, бамбук, багато ліан. Вище 1200 м на Зх. і 1500 м на Сх.— пояс вічнозелених широколистяних лісів, вище 2200 м— ліси помірного поясу. На вис. 2700—3600 м — пояс хвойних лісів. У субальпійському поясі — ялівцево-рододендронові зарості. Альпійські луки лежать на вис. бл. 5000 м. Нижні частини схилів у Зх. Г. вкриті рідколіссям з чагарниками, вище — мусонні листопадні ліси. З вис. 1300—1500 м з'являються середземноморські субтропічні види. На пн. схилах поширені гірські пустельні ландшафти. Деревна рослинність зустрічається лише по долинах рік. В лісах Пд. Г. водяться слони, носороги, буйволи, дикі свині, олені, тигри, мавпи; з птахів — папуги, дикі кури, фазани, павичі. На пн. схилах — гімалайські ведмеді, дикі кози, дикі барани, яки. Місцеве населення вирощує чай, цитрусові, зернові культури тощо. *В. С. Гаврилюк.*

ГІМАЛА́ЙСЬКИЙ ВЕДМІ́ДЬ, чорний ведмідь (Selenarctos thibetanus) — ссавець родини *ведме-*

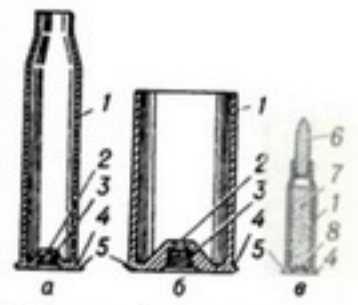

Гільза і патрон: *а* — гільза для патронного заряджання, *б* — гільза для роздільного заряджання, *в* — патрон стрілецької зброї; *1* — корпус; *2* — очко під капсуль; *3* — капсульна втулка; *4* — фланець; *5* — дно; *6* — куля; *7* — порох; *8* — капсуль.

Найвищі вершини Гімалаїв

Назва	Висота, м
Джомолунгма	8848
Канченджанга	8585
Макалу	8470
Дхаулагірі	8221
Чо-Ойю	8189
Кутанг	8126
Нангапарбат	8126
Аннапурна	8078
Госаїнтан	8013

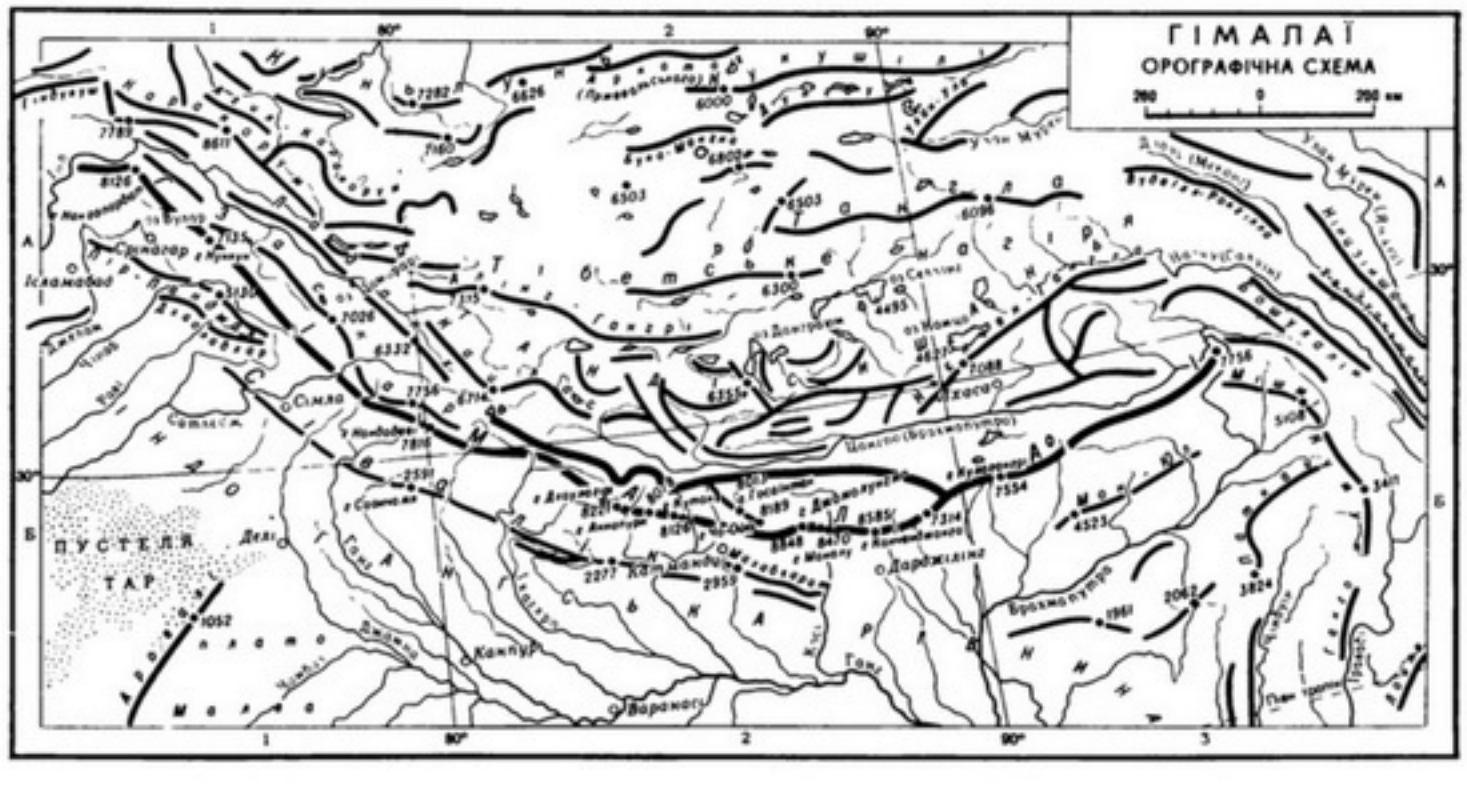

Гільгамеш. Рельєф. 8 ст. до н. е. Лувр. Париж.

девих. Довж. тіла до 2 м, вис. у холці бл. 0,8 м, маса до 150 кг. Хутро чорне, підборіддя біле, на грудях білувато-жовта гострокутна пляма. Поширений у Пд.-Сх. Азії, особливо в Гімалаях; в СРСР — на Далекому Сході. Живе в гірських широколистяних лісах. Добре лазить по деревах. Живиться переважно рослинною їжею. На зиму залягає в сплячку. Статева зрілість настає на 3 році життя. Самка у січні — лютому народжує 1—2 ведмежат. Г. в.— в минулому об'єкт полювання заради шкури і м'яса. Чисельність Г. в. помітно зменшується. В СРСР перебуває під охороною.

К. А. Татаринов.

ГІМЕНЕ́Й (грец. Ὑμέναιος, лат. Hymen) — 1) У грецькій і римській міфології бог шлюбу. На його честь під час весілля співали весільний гімн, який називали теж гіменеєм. Зображували Г вродливим юнаком зі смолоскипом у руках. 2) У переносному значенні Г.: «пута Гіменея» — шлюб.

ГІМЕ́НІЙ (від грец. ὑμήν — плівка, шкірка), гіменіальний шар — шар спороносних клітин (*асків* або *базидій*) на поверхні чи всередині плодових тіл сумчастих (дискоміцетів) та базидіальних грибів. У сумчастих грибів спороносні клітини звичайно розташовані упереміж з *парафізами* (неплідними грибними нитками), а у базидіальних — з цистидами (неплідними клітинами)

ГІМЕНОЛЕПІДО́З — *гельмінтоз* людини, ссавців і деяких птахів. Г людини спричинюється карликовим (зрідка пацюковим) *ціп'яком*. Г. супроводиться порушеннями з боку травної, нервової й серцево-судинної систем. Осн. джерелом зараження є хвора людина, можливе зараження також від мишей та пацюків. Передається Г. гол. чин. через забруднені фекаліями іграшки, їжу, предмети вжитку. Г. уражає переважно дітей (від 4 до 9 років). Клінічні ознаки: скарги на болі в животі, зниження апетиту, нудота, пронос, загальна слабкість, запаморочення тощо. Профілактика: раннє виявлення хворих на Г. та лікування їх, боротьба з гризунами, додержання правил особистої гігієни. Лікування: протиглистяні та загальнозміцнювальні препарати.

ГІМЕНОМІЦЕ́ТИ (Hymenomycetes, Hymenomycetales) — група порядків (за деякими авторами — порядок) *базидіоміцетів*. Спороносний шар (*гіменій*) розташований здебільшого відкрито на поверхні плодового тіла. Бл. 16 000 видів, поширених в усіх частинах світу, крім Антарктиди. Більшість Г.— сапрофіти, деякі — паразити, переважно на деревах (*трутовикові гриби*). До Г. належать майже всі їстівні й отруйні гриби.

Гімалайський ведмідь.

ГІМН (грец. ὕμνος) — урочистий муз. твір на вірші програмного характеру. Існують Г. державні, революційні, військові, релігійні, на честь видатних подій, героїв тощо. Г. належить значна роль у громад.-політ. житті як засобу масової агітації, мобілізуючій та організуючій силі. Розраховані на масове сприйняття й виконання, Г. відзначаються образністю тексту, широкою урочистою мелодією розміреного (частіше маршового) ритму, яка легко запам'ятовується. Поняття «гімн» змінювалося в процесі істор. розвитку. Найдавніші Г.— культові пісні на честь богів у Єгипті, Месопотамії, Старод. Греції. Християнська церква використовувала Г. з метою реліг. пропаганди. Соціально-реліг. рух 15—16 ст. зумовив появу протестантських Г.: гуситських пісень у Чехії, протестантського хоралу в Німеччині. Велика франц. революція породила революційні Г., в т. ч. «*Марсельєзу*». Революц. пролетаріат створив свій Г.— «*Інтернаціонал*», який до 1944 був також держ. Г. СРСР (див. *Гімн державний*).

ГІМН ДЕРЖА́ВНИЙ — офіційна урочиста пісня, що поряд з *гербом державним* і *прапором державним* є офіційним символом держави. В СРСР Г. д. був «*Інтернаціонал*» (нині — парт. гімн КПРС). У грудні 1943 Раднарком СРСР затвердив новий Г. д. Його повсюдне виконання запроваджено з 15.III 1944. Сучас. гімн Рад. Союзу (муз. редакція композитора О. В. Александрова, текст С. Михалкова та Г. Ель-Регістана) затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27.V 1977, повсюдне виконання запроваджено з 1.IX 1977. Він символізує велич і могутність Рад. Союзу, героїзм рад. людей, дружбу народів нашої країни. Кожна союзна республіка має власний Г. д. Сучас. гімн УРСР (музика авторського колективу під керівництвом А. Лебединця, текст П. Тичини і М. Бажана) затверджено Указом Президії Верховної Ради УРСР від 22.III 1978, повсюдне виконання запроваджено з 1.VIII 1978. Виконується Г. д. переважно під час урочистих зборів, політ. демонстрацій, військ. парадів, при вшануванні переможців на міжнар. спортивних змаганнях тощо. Текст і ноти гімнів СРСР і УРСР див. на окремому аркуші, с. 40—41.

ГІМНА́ЗІЯ (від грец. γυμνάσιον — *гімнасій*) — середній загальноосвітній навчальний заклад в дореволюц. Росії та деяких зарубіжних країнах, переважно з гуманітарним ухилом. Першу чоловічу Г. в Росії відкрито 1726 при Петерб. АН. У губернських містах Г. почали відкривати на поч. 19 ст. Першими чоловічими Г. на Україні були Полтавська і Одеська (1804), Чернігівська, Новгород-Сіверська, Харківська і Катеринославська (1805), Київська (1809). В 60-х рр. 19 ст. засн. жіночі Г. Строк навчання в Г. з 1804 — 4 роки, з 1828—7, з 1871 — 8 років. Статутом 1864 встановлено 3 типи Г.: класичні з викладанням двох давніх мов, класичні з викладанням лат. мови і реальні без викладання давніх мов (з 1871 — *реальні училища*). Вихованці класичних Г. могли вступати до ун-тів, реальних — тільки у вищі тех. навч. заклади. У Г. вчилися переважно діти привілейованих верств населення, хоч формально, за статутом, право вступу до них мали всі. На тер. сучас. України на 1.I 1914 налічувалося бл. 340 чоловічих і жіночих Г. та 41 реальне училище. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Г. реорганізовано в єдині трудові школи.

ГІМНА́СІЙ (грец. γυμνάσιον) — державний навчально-виховний заклад у Стародавній Греції, а також на елліністичному Сході. Час виникнення Г. точно не встановлено. В Афінах найбільшого розвитку вони досягли в 5—4 ст. до н. е. До Г. вступали після *палестри* (гімнастична школа, в якій навчалися хлопчики з 12 до 16 років) юнаки 16—18 років із знатних і заможних сімей. В Г. вони займались гімнастикою, вивчали політику, філософію, л-ру. Найвідоміші Г.— *Академія платонівська* та Лікей, заснований Арістотелем (див. *Ліцей*).

ГІМНА́СТИКА [грец. γυμναστική(τέχνη), від γυμνάσω — треную, роблю вправи] — система фізичних вправ, що застосовується з метою зміцнення здоров'я людини, підвищення її працездатності і продуктивності праці на виробництві. Сприяє розвиткові рухових навичок, сили, спритності, вдосконаленню координації рухів, а також спец. фіз. якостей, необхідних для людей, які займаються тим чи ін. видом спорту, тощо. В Г. застосовуються спец. розроблені комплекси вправ. У 1968 на Всесоюзній конференції з питань Г. її було поділено на три групи: загальнорозвиткові види, що включають основну Г., гігієнічну Г., атлетичну Г.; спортивні види — *спортивну гімнастику, художню гімнастику, акробатику;* прикладні види — *виробничу гімнастику,* професійно-прикладну Г., спортивно-прикладну Г., військово-прикладну Г. та лікувальну Г. (див. *Лікувальна фізична культура*).

В. М. Болобан.

ГІМНАСТИ́ЧНІ ПРИ́ЛАДИ — спеціальні предмети або устаткування для виконання гімнастичних вправ. Розрізняють 2 групи Г. п.: прилади, на яких виконують вправи (мал. 1), і прилади, з якими виконують вправи (мал. 2).

ГІН — поведінка і стан більшості ссавців у шлюбний період, зумовлені статевим збудженням самців. Під час Г. самці неспокійні, видають закличні або загрозливі звуки (рев оленів), нерідко б'ються за самок. Початок Г. залежить від кліматичних і погодних умов, стану тварин і забезпеченості їх кормами тощо. В районах з вираженою зміною пір року Г. приурочений до певних строків. Так, в умовах УРСР у вовків Г відбувається в січні — лютому, в борсуків — у квітні, у лосів і оленів — у вересні, а у дрібних гризунів — кілька разів на рік. У несприятливих умовах Г. виявляється слабо.

ГІНАНДРОМОРФІ́ЗМ [від грец. γυνή — жінка, ἀνήρ(ἀνδρός) — чоловік і μορφή — форма, вигляд] — аномалія, при якій одні частини тіла організму мають *генотип* і ознаки жіночої статі, інші — чоло-

вічої. Розрізняють Г. передньо-задній (передня частина має ознаки однієї статі, задня — іншої), латеральний (одна половина тіла має ознаки жіночої статі, інша — чоловічої), мозаїчний (більша частина тіла має ознаки однієї статі і лише невеликі ділянки — іншої). Найкраще Г. вивчено у комах. Наявність чітких меж між ділянками тіла з ознаками протилежних статей у гінандроморфних комах, на відміну від таких у хребетних тварин, пояснюється відсутністю у більшості з них статевих гормонів, внаслідок чого статеві ознаки ділянок розвиваються виключно під впливом *генотипу* їхніх клітин. Г., пов'язаний з втратою однієї з Х-хромосом (звичайно на стадії дроблення *зиготи*), наз. монозиготичним, а Г., що виникає на основі двоядерних яєць (при *поліспермії*),— дизиготичним.

Ю. М. Александров.

ГІНГІВІ́Т (від лат. gingiva — ясна) — запалення слизової оболонки ясен. Причини виникнення Г. бувають місцевого (негігієнічне утримання порожнини рота, тривале подразнення ясен погано пригнаними коронками, протезами, зруйнованими карієсом зубами тощо) або загального характеру (гострі інфекційні захворювання, захворювання шлунково-кишкового тракту, нервової системи, порушення менструального циклу, вагітність, авітамінози, хвороби крові й кровотворних органів); іноді Г. виникає внаслідок застосування деяких медикаментів (препаратів вісмуту, антибіотиків тощо). Ознаки Г.: болісність і кровоточивість ясен, почервоніння й набрякання їх, неприємний запах з рота. Лікування: усунення осн. причини, що спричинила Г., полоскання рота антисептичними розчинами, змащування ясен в'яжучими засобами та ін.

ГІ́НДЕНБУРГ (Hindenburg) Пауль фон (2.X 1847, Познань — 2.VIII 1934, Найдек) — німецький військ. та держ. діяч, генерал-фельдмаршал (1914). Під час 1-ї світової війни з листопада 1914 — командуючий військами Сх. фронту, з 1916 — нач. генштабу. Під час *Листопадової революції 1918* в Німеччині Г. очолював придушення революц. виступів пролетаріату. В 1925 від блоку правих партій Г. обрано президентом *Веймарської республіки* (1932 переобрано). Сприяв відродженню нім. мілітаризму, приходові до влади фашизму.

ГІ́НДІ МО́ВА — одна з *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. Розрізняють літ. Г. м. і дві групи діалектів: західну (кхарі болі, бангару, брадж та ін.) й східну (авадхі, багхелі й чхаттисгархі). Літ. Г. м. сформувалася на основі *гіндустані*, що спирається на діалект кхарі болі. Осн. фонетичні риси: голосні короткі й довгі, неносові й носові, є *дифтонги*, наявні придихові й церебральні приголосні. Морфологічна будова аналітична (з елементами флективності), вживаються *післяйменники*. Порядок слів у реченні сталий. У лексиці багато санскритизмів. Для Г. м. використовують письмо *деванагарі*. Література Г. м. зародилася в кін. 1-го тисячоліття н. е. Найдавніші писемні пам'ятки відносяться до 9—12 ст. Твори поетів 15—17 ст. Кабіра, Нанака, Сундардаса та ін. носили демократичний характер. Широкої популярності набула епічна поема *Тулсідаса* «Рамаяна», створена на основі давньоінд. поеми «*Рамаяна*» санскритською мовою. В 1-й пол. 19 ст. на основі діалекту кхарі болі почала формуватися проза. Визначну роль у розвитку л-ри нового періоду відіграла діяльність видатного просвітителя Бхаратенду *Харішчандри* На поч. 20 ст. соціальні проблеми в поезії порушували поети Майтхілішаран Гупта, Рамдхарі Сінх Дінкар, у прозі — основоположник критич. реалізму в л-рах гінді і урду *Премчанд*, Сударшан, Угра та ін. Романтичний напрям у поезії 20—30-х рр. «чхаявад» очолювали Сумітранандан *Пант*, Джайшанкар *Прасад*, Сур'якант Тріпатхі *Нірала*, поетеса Махадеві Варма. Твори *Яшпала*, Упендранатха Ашка, Рангея Рагхава відіграли значну роль у боротьбі за незалежність Індії і класові інтереси трудящих. В 50—70-і рр. з реалістичними творами виступали Сумітранандан Пант, *Бхагаватічаран Варма*, Манматханатх Гупта та ін.

Літ.: Гуру К. Грамматика хинди, ч. 1—2. Пер. с хинди. М., 1957—62; Катенина Т. Е. Язык хинди. М., 1960; Челышев Е. П. Литература хинди. М., 1968

ГІНДУКУ́Ш — одна з найвищих гірських систем земної кулі. Лежить в Азії, в межах Афганістану, Пакистану та Індії. Довж. бл. 800 км, шир. 50—350 км, вис. до 7690 м (г. Тірічмір). Складається з власне Г., що поділяється на Зх. Г. (вис. 3500—4000 м), Центр. Г. (вис. 4500—5000 м), Сх. Г. (вис. понад 6000 м), та хребтів Баба, Пагман та ін. У Г. альпійські гребені окремих вершин поєднуються з плоскогір'ями (вис. до 4000 м), що розчленовані глибокими улоговинами й ущелинами. Г. утворився внаслідок *альпійської складчастості* Складений гранітами, гнейсами, пісковиками і сланцями. Корисні копалини: кам. вугілля, заліз., мідні, марганцеві, берилієві руди, золото, графіт, сірка та ін. Район частих землетрусів. Клімат Г. переважно сухий; лише на пд.-сх. схилах — до 1000 мм опадів. Вис. снігової лінії бл. 5000 м. Площа зледеніння 6200 км². Річки бас. Інду, Пянджу, Гільменду та ін. течуть у глибоких ущелинах, мають значні запаси гідроенергії. Розвинуті *селі*. Озер майже немає. Добре простежується *висотна поясність* ландшафтів. З тварин тут живуть: сніговий барс, леопард, гірський козел, архар, гімалайський ведмідь, рись, дика свиня, а також сніговий гриф та ін. В Г.— перевали Барогіль (3777 м), Шібар (2987 м), через який проходить шосе Кабул — Мазарі-Шаріф, Саланг (3300 м), де за допомогою СРСР збудовано тонель завдовжки 2,7 км, Додрел (4941 м). В долинах розвинуте землеробство (вирощують пшеницю, ячмінь, бобові) та напівкочове скотарство.

Ю. О. Амброз.

ГІНДУСТА́НІ — народно-розмовна мова в Індії, що сформувалася в середні віки на основі діалекту кхарі болі. Стала мовою міжнац. спілкування в Пн., частково в Центр. і Пд. Індії. На основі Г., що спирається на діалект кхарі болі, сформувалися дві літ. писемні мови — *урду мова* й *гінді мова*.

Літ.: Баранников А. П., Баранников П. А. Хиндустани (хинди и урду). М., 1956.

ГІНДУСТА́НЦІ — народ в *Індії*; основне населення штатів Уттар-Прадеш, Мадх'я-Прадеш, Делі, сх. частини штатів Раджастхан і Гаріана і зх. частини штату Біхар. Заг. чисельність — 170 млн. чол. (1975, оцінка). Розмовна мова — *гіндустані*, її літ. форми — *гінді мова* та *урду мова*. Більшість Г.— індуїсти; в містах багато мусульман. Предки Г. створили багату наук. і художню л-ру на санскриті (зокрема, епічні поеми «*Рамаяна*», «*Махабхарата*»), стародавні філос. системи (7—2 ст. до н. е.). Відомі грандіозні іригаційні споруди та пам'ятки архітектури Г. В долині Ганга — Джамни виникали і розпадались імперії Маур'я (317—180 до н. е.), Гупта (320 — серед. 6 ст.), *Великих Моголів* (1526—1858). З 18 ст. до 1947 Г. зазнавали гніту англ. колонізаторів. Осн. заняття Г.— землеробство, тваринництво, ремесла; частина Г. працює в промисловості.

ГІНЕКОЛО́ГІЯ [від грец. γυνή (γυναικός) — жінка і λόγος — вчення] — галузь медицини, що вивчає специфічну (пов'язану з функцією статевої системи) нормальну діяльність жіночого організму і патологічні процеси, що в ньому виникають, в усі періоди життя жінки та розробляє заходи профілактики й способи лікування цих процесів. Зокрема Г. вивчає фізіол. періоди становлення й згасання статевої функції жінки, симптоми і причини (у т. ч. генетичні) *жіночих хвороб*, роль шкідливих факторів виробництва в порушенні генеративної (дітородної) функції жінки і у виникненні жіночих хвороб, опрацьовує проблему *безплідності*, розробляє методи дослідження гінекологічних хворих тощо. Г. тісно пов'язана з *акушерством*. Г. веде свою історію із стародавніх часів (відомості з Г. зустрічаються в писемних пам'ятках стародавніх Єгипту, Індії, Греції). Г. відокремилась від акушерства в 19 ст., чому сприяли успіхи в галузі медицини, фізіології, патоморфології. В Росії перше гінекологічне відділення було відкрите при Петерб. медико-хірургічній академії (1842), першу гінекологічну клініку створив В. Ф. Снєгірьов — основоположник Г. в Росії (Москва, 1875). Велику роль у розвитку Г. в Росії відіграли праці Н. М. Амбодика-Максимовича, А. Я. Красовського, К. Ф. Славянського, зокрема на Україні — І. П. Лазаревича, Г. Ф Писемського та ін. У 70-х рр. 19 ст. як за кордоном, так і в Росії, з'явилась особ-

Гімнастичні прилади. Мал. 1: 1 — перекладина; 2 — кільця; 3 — колода; 4 — паралельні бруси; 5 — кінь; 6 — козел; 7 — стіл; 8 — гімнастична лава; 9 — канат і жердина; 10 — комбінована драбина; 11 — гімнастична стінка.

Мал. 2: 1 — булави; 2 — палиці; 3 — гантелі; 4 — набивний м'яч; 5 — скакалка; 6 — обруч; 7 — вимпел; 8 — стрічка.

В. Л. Гівзбург.

І. Я. Гінцбург. В. В. Верещагін за роботою. Бронза. 1892. Державна Третьяковська галерея в Москві.

лива спеціальність — лікар-гінеколог. Великим досягненням рад. медицини є розвиток Г. дитячого та юнацького віку. Вивчення процесів статевого дозрівання дівчат, розроблення заходів ранньої діагностики і лікування *аномалій* розвитку статевої системи, порушення менструальної функції, запальних захворювань, гіперпластичних і пухлинних процесів дає змогу своєчасно здійснювати профілактику жіночих хвороб. Проведення планових профілактичних оглядів жіночого населення дозволяє виявити передраковий стан геніталій (статевих органів), пухлини та ін. гінекологічні захворювання. Організація своєчасної допомоги жінкам при виявленій патології сприяє зниженню заг. гінекологічної захворюваності і зменшенню кількості запущених форм раку та ін. новоутворень геніталій. Досягнення в галузі лікування злоякісних новоутворень геніталій пов'язані з ранньою діагностикою, використанням комплексної терапії, що включає в себе хірургічне лікування, променеву терапію, хіміотерапію і гормонотерапію. Великий внесок у розвиток рад. Г. зробили П. О. Білошапко, Л. Л. Окінчиць, К. К. Скоробанський, О. П. Губарьов, Л. С. Персіанінов та ін., у т. ч. укр. рад. вчені — М. С. Бакшеєв, О. Г. Лур'є, О. Г. Пап, Л. В. Тимошенко та ін. Провідними ін-тами в галузі Г. в СРСР є Всесоюзний н.-д. ін-т акушерства і гінекології МОЗ СРСР (Москва), Н.-д. ін-т акушерства і гінекології АМН СРСР в Ленінграді. В УРСР наук. дослідження в галузі Г. провадяться в *Педіатрії, акушерства і гінекології київському науково-дослідному інституті*, такого ж профілю львівському н.-д. ін-ті, на кафедрах акушерства і гінекології мед. ін-тів і ін-тів удосконалення лікарів, а також в лікарнях. З питань Г. видається ряд спец. журналів, зокрема на Україні — журнал «*Педіатрія, акушерство і гінекологія*».

Літ.: Петченко А. И. Гинекология. К., 1965; Персианинов Л. С. Оперативная гинекология. М., 1976; Серебров О. І. Гінекологія. К., 1977.

О. Т. Михайленко.

ГІНЕКОЛО́ГІЯ ВЕТЕРИНА́РНА — наука, що вивчає аномалії розвитку, функціональні розлади і хвороби статевих органів самки тварин, їх лікування та профілактику. Г. в. разом з вет. акушерством сформувалася в 19—20 ст. За роки Рад. влади у вет. вузах і на відповідних ф-тах організовано кафедри акушерства і Г. в. Рад. вчені М. П. Мишкін, А. Ю. Тарасевич, А. П. Студенцов, М. О. Флегматов, І. О. Бочаров, зокрема укр. вчені Г. В. Звєрєва, К. І. Туркевич та ін., розробили способи діагностики і лікування багатьох гінеколог. захворювань тварин. Осн. завдання Г. в.— боротьба з неплідністю с.-г. тварин і розробка методів терапії та профілактики захворювань.

ГІНЕЦЕ́Й (від грец. γυνή — жінка та οἶκος — житло) — сукупність *плодолистків* (мегаспорофілів) квітки, що утворюють одну або кілька маточок. В апокарпному Г. плодолистки не зрощені між собою, в ценокарпному — зрощені.

ГІНЕ́Я (англ. guinea) — англійська золота монета. Вперше випущена 1663 з золота, привезеного з Гвінеї (звідки й назва). З 1717 Г. дорівнювала 21 *шилінгові*. Карбували її до 1813, після чого замінили золотим *совереном*.

ГІ́НЗБУРГ Віталій Лазарович [н. 21.IX (4.X) 1916, Москва] — російський рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1944. У 1938 закінчив Моск. ун-т, з 1971 — завідуючий відділом Фізичного ін-ту АН СРСР. Праці з квантової електродинаміки, фізики елементарних частинок, оптики, фізики плазми, радіоастрономії, астрофізики. Розробив квантову теорію *Черенкова — Вавилова випромінювання* (1940). Разом з Л. Д. *Ландау* створив феноменологічну теорію *надпровідності*. Розвинув теорію магнітогальмівного радіовипромінювання і радіоастр. теорію походження *космічного проміння*. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1953. Ленінська премія. 1966.

ГІ́НКГО (Ginkgo) — рід листопадних голонасінних деревних рослин родини гінкгових. Єдиний представник Г. дволопатеве (G. biloba) — дводомне дерево до 30—40 м заввишки. Листки шкірясті з віялоподібними пластинками й довгими черешками. Насінини кісточкоподібні, м'ясисті, їстівні. Г. дволопатеве — реліктова рослина, має ряд ознак давніх рослин (дихотомічне жилкування листя, будова суцвіть, запліднення рухливими сперматозоїдами тощо). В палеогеновий період було поширене в Європі й Азії, тепер — лише в культурі. Вирощують як декоративну рослину в Зх. Європі, Пн. Америці. В СРСР — на Кавказі і в УРСР (від Пд. берега Криму й Одеси до Києва і Сум). Іл. с. 42.

ГІНОГЕНЕ́З (від грец. γυνή — жінка і γένεσις — походження) — стимульований *сперматозоїдом* розвиток зародка з яйцеклітини без участі ядра сперматозоїда. При Г. з яєць розвиваються тільки організми жіночої статі. Зустрічається у деяких рослин (див. *Псевдогамія*), червів, риб, земноводних. Розрізняють Г. природний і штучний. Природний Г. може виникати внаслідок потрапляння до яйцеклітини сперматозоїда з самочинно (спонтанно) інактивованим ядром, у риб — як результат несправжнього запліднення ікри одного виду сперматозоїдами ін. виду. Штучний Г. досягається при заплідненні яйцеклітин сперматозоїдами з ядрами, попередньо ушкодженими рентгенівським промінням, фармацевтичними препаратами чи ін. фіз.-хім. чинниками. При штучному Г. зародок часто не розвивається до кінця. Вивчення Г. має значення для з'ясування питань спадковості, для вирішення проблем керування *статтю*. Г.— одна з форм *партеногенезу*.

Б. Г. Новиков.

ГІ́НЦБУРГ Ілля Якович [15 (27). V 1859, Гродно — 3.I 1939, Ленінград] — російський рад. скульптор. В 1871—78 навчався у М. *Антокольського*, 1886 закінчив петерб. АМ, академіком якої став з 1911. Своєю творчістю близький до *передвижників*. Член АХРР (з 1923). Автор композицій («Хлопчик, що збирається купатися», 1886; «Молодий музикант», 1890; «Лютий 1917 року», 1918), портретів (Л. Толстого, 1891; М. Антокольського, 1907; В. Короленка, 1912; В. І. Леніна, 1927), пам'ятників (М. В. Гоголю у с. Великих Сорочинцях Полт. обл., 1911; Г. В. Плеханову в Ленінграді, 1925; І. Айвазовському в Феодосії, 1930; М. Коцюбинському в Чернігові, 1939).

ГІНЦІ́ВСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітична стоянка на правому березі р. Удаю, поблизу с. Гінців Лубенського р-ну Полтавської обл. Відкрита 1871. Г. с.— перша палеолітична стоянка, що стала відомою на тер. Росії. Досліджували її 1873, 1914—15 і 1935. Під час розкопок виявлено залишки наземних жител типу чумів народів Півночі, при будуванні яких використовували великі кістки мамонтів, а також залишки заглиблених у землю вогнищ, ямисховища, скупчення кременю на місцях його обробки тощо. Знайдено крем'яні й кістяні знаряддя праці та ін. вироби.

ГІ́НШЕЛВУД (Hinschelwood) Сірілл-Норман (19.VI 1897, Лондон — 9.X 1967, там же) — англійський фізико-хімік, іноземний член АН СРСР (з 1958) та ряду інших академій. Закінчив (1921) Оксфордський ун-т. З 1929 — член, 1955 — президент Лондон. королівського т-ва. З 1963 — проф. Оксфордського ун-ту. Г.— один з основоположників ланцюгової хім. кінетики. Праці стосуються кінетики і механізму хім. реакцій, зокрема ланцюгових розгалужених процесів окислювання. Нобелівська премія, 1956

ГІО́ЛЬДІ (Guioldi) Родольфо (н. 21.I 1897) — діяч аргентінського й міжнар. комуністичного руху. Один із засновників (1918) *Комуністичної партії Аргентіни* (КПА). Постійний член ЦК, Виконкому ЦК та ін. керівних органів партії. Учасник 3-го конгресу Комінтерну (1921). На 6-му конгресі Комінтерну (1928) Г. обрано членом ВККІ. В 1932—35 допомагав у роботі Компартії Іспанії, 1935 брав участь у нац.-визвольній боротьбі браз. народу. Не раз зазнавав переслідувань, ув'язнень. Редактор багатьох парт. видань [у т. ч. центр. органу КПА — газ. «Нуестра палабра» («Наше слово»)]. Автор праць з історії міжнар. робітн. і комуністичного руху. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Дружби народів.

ГІ́ПАНІС (грец. Ὕπανις) — назва рік Південного Бугу і Кубані в творах античних авторів — Геродота, Страбона, Птолемея, Овідія.

ГІПАРІО́Н (Hipparion) — рід вимерлих непарнокопитних тварин родини *конячих*. Відомо кілька десятків видів. Жили від пізнього

УТВЕРЖДЁН УКАЗОМ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР ОТ 27 МАЯ 1977 ГОДА

ГИМН
СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

Текст С. Михалкова и Г. Эль-Регистана — *Музыка А. В. Александрова*

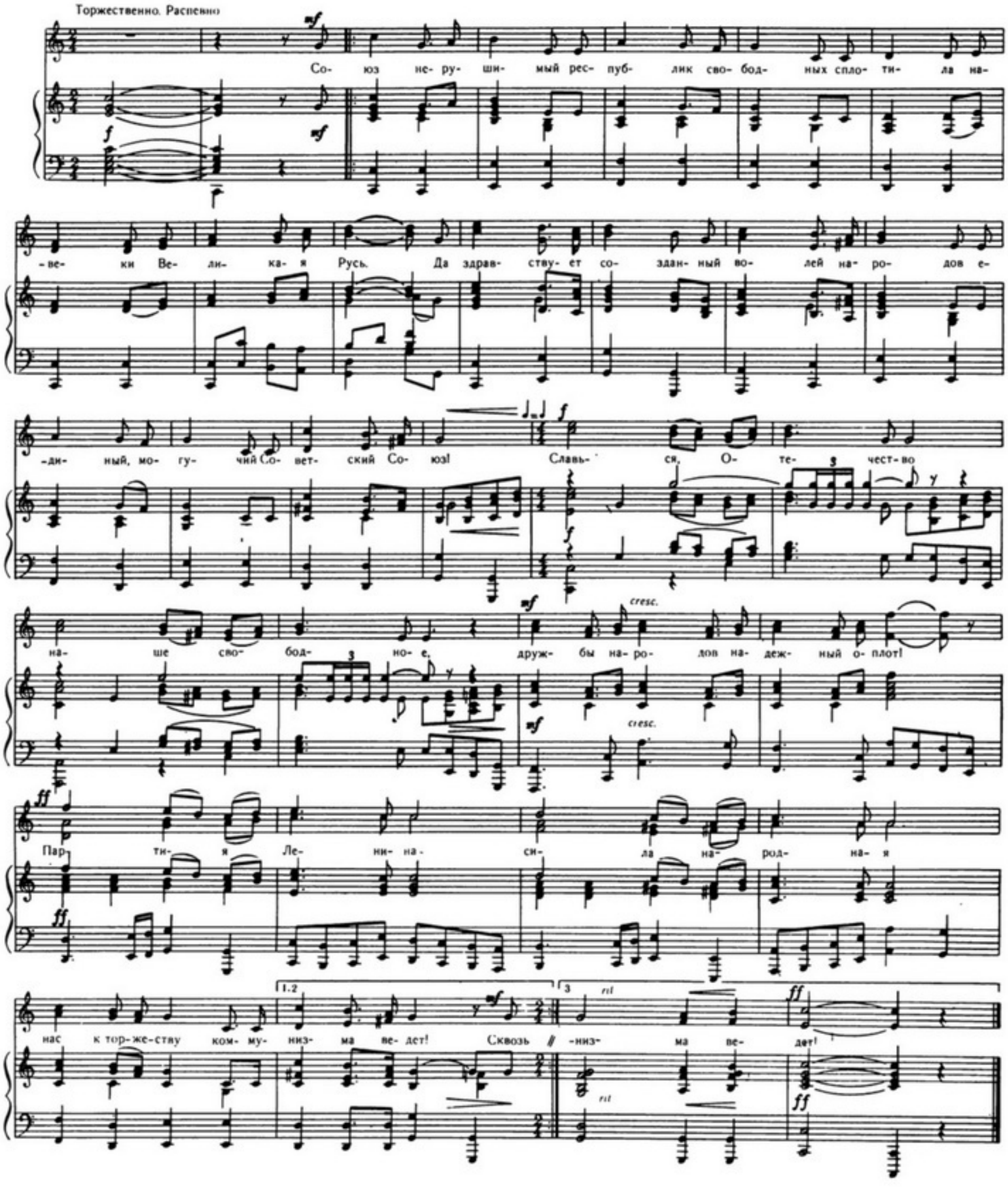

ГИМН
СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

Союз нерушимый республик свободных
Сплотила навеки Великая Русь.
Да здравствует созданный волей народов
Единый, могучий Советский Союз!

Славься, Отечество наше свободное,
Дружбы народов надёжный оплот!
Партия Ленина — сила народная
Нас к торжеству коммунизма ведёт!

Сквозь грозы сияло нам солнце свободы,
И Ленин великий нам путь озарил:
На правое дело он поднял народы,
На труд и на подвиги нас вдохновил!

Славься, Отечество наше свободное
Дружбы народов надёжный оплот!
Партия Ленина — сила народная
Нас к торжеству коммунизма ведёт!

В победе бессмертных идей коммунизма
Мы видим грядущее нашей страны,
И Красному знамени славной Отчизны
Мы будем всегда беззаветно верны!

Славься, Отечество наше свободное,
Дружбы народов надёжный оплот!
Партия Ленина — сила народная
Нас к торжеству коммунизма ведёт!

ГІМН
СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

Переклад М. Бажана

Союзом незламним республіки вільні
Навік об'єднала Великая Русь.
Хай квітне, народами створений спільно,
Єдиний, могутній Радянський Союз!

Славимо велич Вітчизни свободної,
Дружби народів опори в віках!
Партія Леніна — сила народная
До комунізму нам вказує шлях!

Крізь грози світило нам сонце свободи,
І Ленін великий нам путь осіяв,
На битву за правду покликав народи,
Натхнення на труд і на подвиги дав.

Славимо велич Вітчизни свободної,
Дружби народів опори в віках!
Партія Леніна — сила народная
До комунізму нам вказує шлях!

У звершенні славних ідей комунізму
Ми бачим, країно, майбутнє твоє.
Червоному стягу своєї Вітчизни
Народ наш несхитну присягу дає.

Славимо велич Вітчизни свободної,
Дружби народів опори в віках!
Партія Леніна — сила народная
До комунізму нам вказує шлях!

ЗАТВЕРДЖЕНИЙ УКАЗОМ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ВІД 22 БЕРЕЗНЯ 1978 РОКУ

ГІМН
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Текст Павла Тичини
і Миколи Бажана

Музика авторського колективу
під керівництвом Антона Лебединця

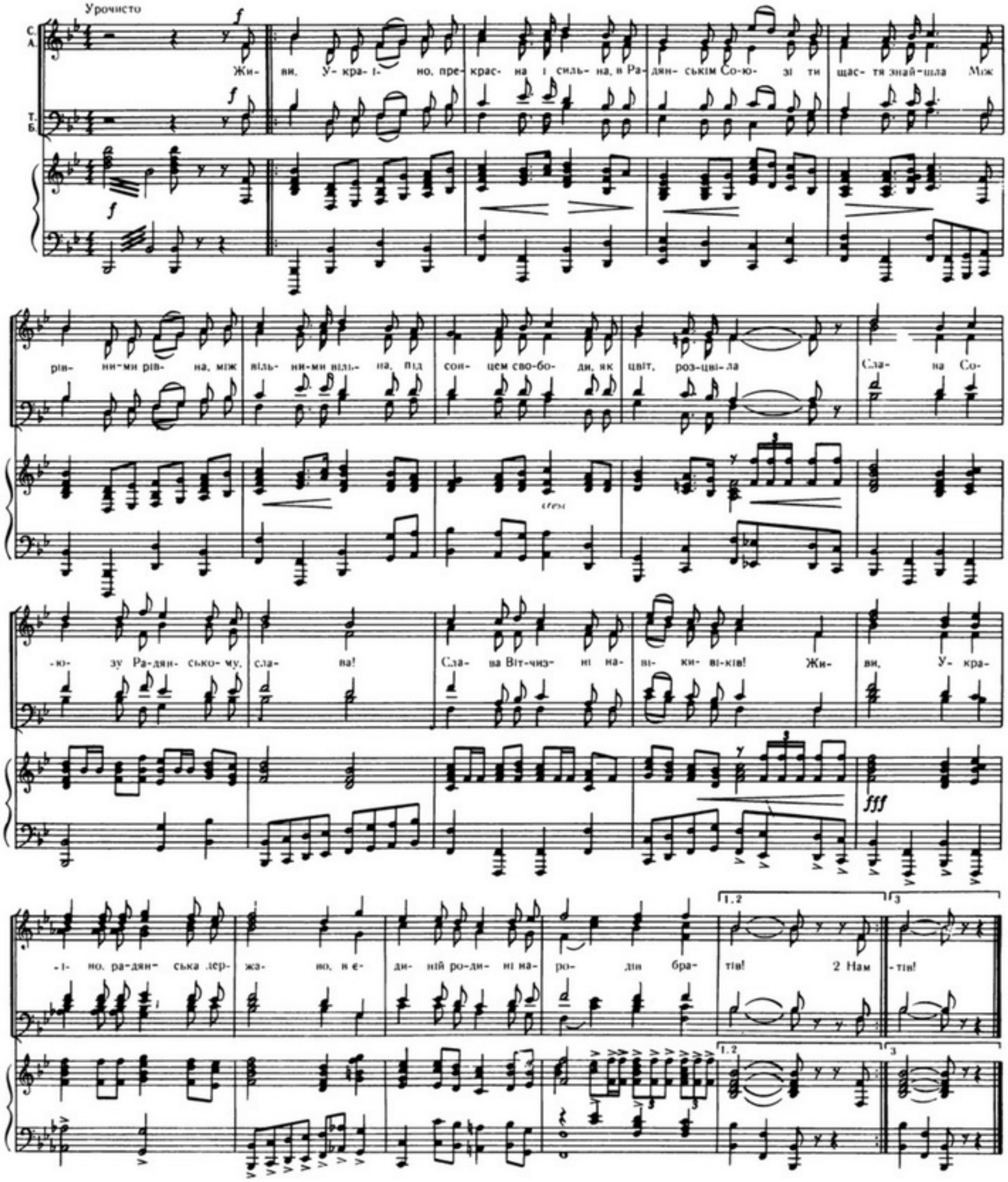

ГІМН
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Живи, Україно, прекрасна і сильна,
В Радянському Союзі ти щастя знайшла.
Між рівними рівна, між вільними вільна,
Під сонцем свободи, як цвіт, розцвіла.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вітчизні навіки-віків!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдиній родині народів-братів!

Нам завжди у битвах за долю народу
Був другом і братом російський народ,
Нас Ленін повів переможним походом
Під прапором Жовтня до світлих висот.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вітчизні навіки-віків!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдиній родині народів-братів!

Ми славим трудом Батьківщину могутню,
Утверджуєм правду безсмертних ідей.
У світ комунізму — величне майбутнє
Нас Ленінська партія мудро веде.

Слава Союзу Радянському, слава!
Слава Вітчизні навіки-віків!
Живи, Україно, радянська державо,
В єдиній родині народів-братів!

міоцену до пізнього пліоцену. Були розміром з невеликого коня (вис. в холці — в середньому бл. 150 см). На кінцівках мали крім серед. (III) пальця ще й бічні (II та IV). Г.— стадні тварини, населяли напіввідкриті та відкриті простори типу саван на всіх материках, крім Пд. Америки та Австралії. В межах України численні рештки Г. відомі переважно з сарматських і меотичних відкладів пд. областей. Іл. с. 42.

О. Л. Короткевич.

ГІПА́ТІЯ (Ὑπατία; Іпатія) з Александрії (370, Александрія — 415, там же) — перша жінка-математик, астроном і філософ. Дочка математика Теона Александрійського. Після навчання в Афінах викладала астрономію, математику й філософію в *Александрійському музеї*. Писала коментарі до праць Платона, Аристотеля, Аполлонія Пергського і Діофанта, але жоден її твір не дійшов до нас. Забита юрбою християн-фанатиків.

Літ.: Гольбах П. Галерея святых. Пер. с франц. М., 1962.

ГІПЕР ... (грец. ὑπερ ...)—префікс, що означає підвищення, перебільшення, надмірність (напр., *гіперемія, гіпертонія*).

ГІПЕРБАРИ́ЧНА ОКСИГЕНА́ЦІЯ (від *гіпер...*, грец. βάρος — тягар, тиск і лат. oxygenium — кисень) — насичення організму киснем за умов підвищеного тиску. Застосовується як метод лікування і профілактики різних захворювань і патологічних станів, пов'язаних з заг. або місцевою кисневою недостатністю (див. *Гіпоксія*). Ступінь насичення крові киснем залежить від величини надлишкового тиску, створюваного в спец. лікувальних барокамерах. Г. о. застосовують при тяжких гострих заг. розладах кровообігу і дихання, *інфаркті міокарда*, ішемічних захворюваннях, при отруєнні чадним газом, газовій гангрені (див. *Анаеробна інфекція*) тощо. Г. о. широко використовується у серцево-судинній хірургії. В СРСР перша операція на серці в барокамері була проведена у 1963 в Києві в клініці М. М. *Амосова*.

М. Ф. Зіньковський.

ГІПЕ́РБОЛА (від грец. ὑπερβολή — перебільшення) — *геометричне місце* точок M площини, абсолютна величина різниці відлалей яких до двох даних точок F_1 і F_2 (фокусів) цієї площини — стала величина: $|F_1M - F_2M| = 2a$ (мал.). Г.— крива, симетрична відносно середини відрізка F_1F_2 (центра Г.), вона складається з двох нескінченних віток. Пряма, що проходить через фокуси Г., наз. дійсною віссю; пряма, що проходить через центр Г. перпендикулярно до її дійсної осі, наз. уявною віссю. Якщо початок *координат* помістити в центр Г., а вісь абсцис направити по дійсній осі, то рівняння Г. матиме вигляд $x^2/a^2 - y^2/b^2 = 1$, де $b^2 = c^2 - a^2$, $2c = |F_1F_2|$. Рівняння $x^2/a^2 - y^2/b^2 = -1$ відповідає Г., спряженій з даною (штрихова лінія). *Відношення* $c/a = e > 1$ — *ексцентриситет* Г., прямі $x = \pm a/e$ — *директриси* (n_1 і n_2), прямі $y = \pm bx/a$ — *асимптоти* Г. (m_1 і m_2). Якщо $a = b$, Г. наз. рівнобічною; у неї $e = \sqrt{2}$, асимптоти взаємно перпендикулярні, і, коли їх взято за осі координат, рівняння Г. має вигляд $xy = 1$. *Дотична пряма* і *нормаль* у довільній точці Г. M є *бісектрисами* суміжних кутів між радіус-векторами F_1M і F_2M. Переріз *конуса* обертання площиною, паралельною його двом твірним, є гіперболою.

Літ.: Мусхелишвили Н. И. Курс аналитической геометрии. М., 1967; Александров П. С. Лекции по аналитической геометрии. М., 1968; Білоусова В. П. [та ін.]. Аналітична геометрія. К., 1973.

В. Є. Михайленко.

ГІПЕ́РБОЛА (грец. ὑπερβολή — перебільшення) в літературі — перебільшення певної ознаки чи якості з метою підсилення художнього враження; один із *тропів*. Напр.: «А сльоз, а крові? напоїть//Всіх імператорів би стало// З дітьми і внуками, втопить//В сльозах удов'їх» (Т. Шевченко).

ГІПЕРБОЛІ́ЧНА СПІРА́ЛЬ — плоска крива, описувана точкою M при її русі по прямій, яка обертається так, що віддаль цієї точки від центра обертання обернено пропорційна кутові повороту (мал.). В полярних *координатах* рівняння Г. с. має вигляд $\rho = a/\varphi$, де a — віддаль від полюса O до *асимптоти* Г. с., що паралельна полярній осі.

ГІПЕРБОЛІ́ЧНИЙ ЛОГАРИ́ФМ — те саме, що й *натуральний логарифм*.

ГІПЕРБОЛІ́ЧНИЙ ЦИЛІ́НДР — циліндрична поверхня, напрямною якої є *гіпербола*.

ГІПЕРБОЛІ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ — функції, що визначаються формулами $\operatorname{sh} x = (e^x - e^{-x})/2$ (гіперболічний синус), $\operatorname{ch} x = (e^x + e^{-x})/2$ (гіперболічний косинус), $\operatorname{th} x = \operatorname{sh} x/\operatorname{ch} x$ (гіперболічний тангенс) (мал.). Г. ф. виражаються через *тригонометричні функції* уявного аргументу: $\operatorname{sh} x = -i \sin ix$; $\operatorname{ch} x = \cos ix$; $\operatorname{th} x = -i \operatorname{tg} ix$. Тому кожному співвідношенню між тригонометричними функціями відповідає аналогічне співвідношення між Г. ф.: $\operatorname{ch}^2 x - \operatorname{sh}^2 x = 1$; $\operatorname{sh}(x \pm y) = \operatorname{sh} x \operatorname{ch} y \pm \operatorname{ch} x \operatorname{sh} y$; $\operatorname{ch}(x \pm y) = \operatorname{ch} x \times \operatorname{ch} y \pm \operatorname{sh} x \operatorname{sh} y$; $(\operatorname{sh} x)' = \operatorname{ch} x$; $(\operatorname{ch} x)' = \operatorname{sh} x$. Г. ф. входять в осн. тригонометричні співвідношення *Лобачевського геометрії*. Застосовують їх при розв'язуванні лінійних *диференціальних рівнянь* з сталими коеф. *Обернені гіперболічні функції* застосовуються при обчислюванні деяких невизначених інтегралів.

Літ.: Штаєрман І. Я. Гіперболічні функції. К., 1933; Янпольский А. Р. Гиперболические функции. М., 1960.

М. Й. Ядренко.

ГІПЕРБОЛО́ЇД (від *гіпербола* і грец. εἶδος — вигляд) — незамкнута центральна поверхня (мал.), яка утворюється обертанням гіперболи навколо уявної або дійсної осі з наступним рівномірним стисканням до однієї з площин симетрії. У першому випадку Г. наз. однопорожнинним, його канонічне рівняння $x^2/a^2 + y^2/b^2 - z^2/c^2 = 1$, у другому випадку — двопорожнинним з рівнянням $x^2/a^2 + y^2/b^2 - z^2/c^2 = -1$. Числа $a > 0$, $b > 0$ і $c > 0$ наз. півосями Г. *Асимптоти* гіперболи утворюють при цьому асимптотичний конус (його рівняння $x^2/a^2 + y^2/b^2 - z^2/c^2 = 0$), до поверхні якого наближаються при своєму продовженні поверхні обох Г. Після обертання без стискування (коли $a = b$) утворюються Г. і асимптотичний *конус* обертання. Однопорожнинний Г. можна утворити також рухом прямої, що перетинає три довільні *мимобіжні прямі;* це лінійчаста *поверхня*, через кожну точку якої проходять дві прямолінійні твірні з двох серій. Твірні однієї серії мимобіжні між собою і перетинають всі твірні ін. серії. Однопорожнинний Г. широко використовують як стержньову конструкцію при будові баштових споруд.

В. Є. Михайленко.

ГІПЕРГЕ́ННІ ПРОЦЕ́СИ, гіпергенез (від *гіпер...* і грец. γένναω — породжую) — процеси утворення гірських порід, мінералів і руд на земній поверхні та в приповерхневих горизонтах *земної кори*. Див. *Геохімічні процеси*.

ГІПЕРГЛІКЕМІ́Я (від *гіпер...*, грец. γλυκύς — солодкий і αἷμα — кров) — збільшення вмісту глюкози в крові понад 0,12%. Тимчасова Г. буває і у здорових людей як пристосовна реакція (напр., при посиленій м'язовій діяльності, сильних болях та емоційних напруженнях), а також після прийняття їжі, багатої на глюкозу. Стійка Г. супроводить *діабет* цукровий, може виникати й при ін. захворюваннях, спричинюваних порушенням діяльності ендокринних *залоз*, а також при деяких хворобах печінки *(гепатит вірусний, цироз)* та ін. У всіх випадках Г. надходження глюкози в кров переважає над її витрачанням.

ГІПЕРЕМІ́Я (від *гіпер...* і грец. αἷμα — кров) — підвищення кровонаповнення артеріальних або венозних судин певної ділянки тіла. При артеріальній Г., що зумовлюється розладом функції нервової системи (зокрема, судинорозширювальних та судинозвужувальних нервів), відповідні тканини червоніють внаслідок посиленого припливу крові, т-ра їх підвищується, об'єм збільшується. Такий стан може виникнути під впливом афекту (сором, гнів) або різних фіз. чи хім. подразників (запалення, опіку, зниження барометричного тиску тощо). При венозній Г., що зумовлюється порушенням діяльності серця, закупоркою вен, розладами судинної *іннервації*, уражена ділянка внаслідок порушення стоку крові набуває синюшного кольору (ціаноз), іноді набрякає. В деяких випадках Г. викликають штучно з лікувальною метою.

ГІПЕРЗАРЯ́Д — одна з характеристик сильно взаємодіючих елементарних частинок *(адронів)*, дорівнює сумі баріонного заряду (див. *Баріони*) і *дивності*.

ГІПЕРЗВУ́К — *пружні хвилі* з частотою від 10^9 до 10^{13} Гц. Пружне коливання у речовині поширюється, коли довжина його хвилі

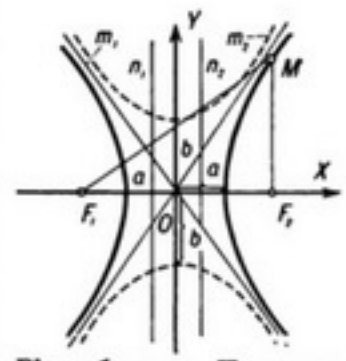

Гіпербола та її характеристики.

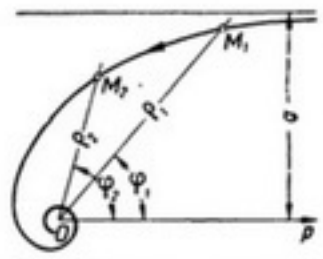

Гіперболічна спіраль: M_1 і M_2 — різні положення точки M; ρ_1 і ρ_2 — їхні радіус-вектори; φ_1 і φ_2 — їхні полярні кути.

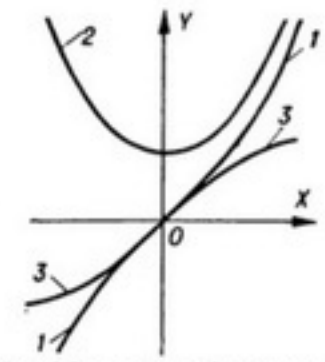

Графіки гіперболічних функцій: *1* — $y = \operatorname{sh} x$; *2* — $y = \operatorname{ch} x$; *3* — $y = \operatorname{th} x$

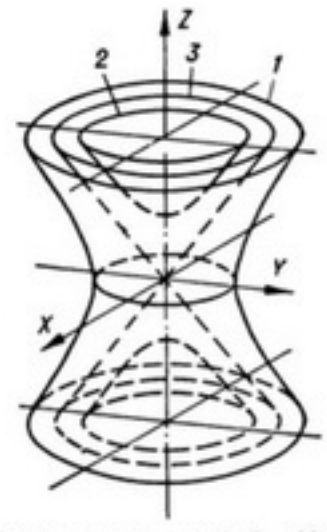

Однопорожнинний (*1*) і двопорожнинний (*2*) гіперболоїди та їхній асимптотичний конус (*3*).

Гінкго дволопатеве: *1* — гілка з чоловічими «квітками»; *2* — гілка з жіночими «квітками»; *3* — жіноча «квітка»; *4* — насінина.

більша за довжину вільного пробігу молекул у газах або за міжатомні віддалі у рідинах та твердих тілах. Тому в газах Г. не поширюється, а в рідинах — швидко згасає. Добрими провідниками Г. є монокристали при низьких т-рах. Г. застосовують для дослідження стану речовини, особливо велике значення його для вивчення фізики твердого тіла.

ГІПЕРІО́Н (від імені давньогрец. міфологічного титана Гіперіона) — супутник планети Сатурн. Відкрив 1848 амер. астроном Дж. Бонд. Діаметр бл. 500 км, віддаль від *Сатурна* 1484 тис. км. Див. *Супутники планет*.

ГІПЕРКІНЕ́З (від *гіпер...* і грец. κίνησις — рух) — надмірні мимовільні рухи, що виникають при деяких ураженнях центральної нервової системи. Нерідко спостерігаються при різних формах *енцефаліту, спадкових хворобах,* інтоксикаціях, травмах, пухлинах, запальних процесах у мозку і зумовлюються збудженням (напр., пухлиною) певних ділянок кори головного мозку або підкіркових утворів. Розрізняють кілька видів Г.: тремор (тремтіння), атетоз (повільні червоподібні рухи), міоклонія (неритмічні швидкі й короткочасні скорочення окремих груп м'язів) та інші

ГІПЕРКО́МПЛЕКСНІ ЧИ́СЛА — числа, що виникають внаслідок узагальнення комплексних чисел. *Комплексне число* $x = x_1 + ix_2$ можна ототожнити з точкою $(x_1; x_2)$ площини. Оскільки для комплексних чисел справедливі алгебр. операції додавання, множення та ін. з їх звичайними властивостями, то точки площини розглядають як числа. Аналогічно алгебраїзують будь-який n-вимірний простір (див. *Багатовимірний простір*) M, тобто простір n-вимірних *векторів* $\vec{x} = x_1\vec{e}_1 + \dots + x_n\vec{e}_n$, де $\vec{e}_1, \dots, \vec{e}_n$ — вектори якогось *базису*, а $x_1, \dots, x_n$ — лійсні числа (*координати* $\vec{x}$). Для цього потрібно запровадити лише операцію множення цих векторів, бо операція їх додавання в M визначена. Таке множення повинно бути асоціативним (див. *Асоціативність*), але необов'язково комутативним (див. *Комутативність*). Простір M із запровадженим у ньому множенням наз. гіперкомплексною системою, а його елементи — гіперкомплексними числами

Операцію множення векторів будують багатьма способами, для цього треба задати лише добутки $\vec{e}_i \cdot \vec{e}_k$. На відміну від звичайних комплексних чисел, для Г. ч. в заг. випадку не визначена дія ділення на Г. ч. Існує лише три типи гіперкомплексних систем, де таке ділення завжди можливе: *дійсні числа,* комплексні числа та *кватерніони*

Теорія гіперкомплексних систем та їхніх узагальнень є важливою частиною сучас. *алгебри,* яка вплинула на розвиток ін. розділів математики, напр. *функціонального аналізу*

Гіпаріон.

Літ.: Чеботарёв Н. Г. Введение в теорию алгебр. М.—Л., 1949; Математика, её содержание, методы и значение, т. 3. М., 1956; Вивальнюк Л. М. Числові системи. К., 1977.

Ю. М. Березанський.

ГІПЕРМОРФО́З (від *гіпер...* і грец. μορφή — форма, вигляд), гіпертелія — виниклий у процесі еволюції перерозвиток організму в якому-небудь одному напрямі. Г. є одним з осн. напрямів біологічного прогресу. Прикладом Г. є надмірний розвиток рогів у *велетенського оленя,* ікол у *шаблезубого тигра,* шкірних скостенінь у *динозаврів,* клешень у крабів, розмірів тіла у слонів тощо. При Г. пристосування всього організму в цілому до умов існування супроводжується порушенням у певних межах його окремих взаємовідносин з факторами зовн. середовища; при значному прояві Г. спричинюється до вимирання організмів. Надмірний розвиток органів можна розглядати і як крайній ступінь пристосування до обмежених умов середовища (теломорфоз).

Б. Г. Новиков.

ГІПЕРНЕФРО́МА (від *гіпер...*, грец. νεφρός — нирка і ὄγκωμα — пухлина), гіпернефроїдний рак — спільна назва двох захворювань. Г. нирок, або гіпернефроїдний рак,— злоякісна пухлина *нирок.* Розвивається з епітелію ниркових канальців. Хворі на Г. звичайно скаржаться на біль у попереку: в сечі з'являється кров, об'єм ураженої нирки збільшується. Метастази Г. локалізуються переважно в легенях та кістках. Значно рідше зустрічається справжня Г., що виникає з клітин надниркової залози і звичайно буває доброякісною. Лікування хірургічне.

ГІПЕРО́НИ [від *гіпер...* і (*нукл*)*они*] — важкі нестабільні елементарні частинки, маси яких більші від мас нуклонів. Час життя Г. бл. 10^{-10} с, тобто значно довший за «ядерний час» (10^{-23} с). Відомо кілька типів нейтральних та заряджених Г.: лямбда (Λ^0), сигма (Σ^+, Σ^0, Σ^-), ксі (Ξ^-, Ξ^0) та омега (Ω^-). Верхні значки біля символів Г. вказують на знак електр. заряду, який за абс. величиною дорівнює зарядові електрона. Усі Г. мають *спін* 1/2, за винятком Ω^-, спін якого дорівнює 3/2. Г. беруть участь у *сильних взаємодіях,* тобто є *адронами.* Г розпадаються на нуклони та легкі частинки: *π-мезони, електрони, нейтрино.* Розпад Г. відбувається за рахунок *слабких взаємодій.* Кожному Г. відповідає античастинка — антигіперон, який відрізняється від свого Г. знаками електр. і баріонного зарядів та *дивністю.*

М. А. Кобилинський.

ГІПЕРПЛАЗІ́Я (від *гіпер...* і грец. πλάσις — утворення) — надмірне збільшення числа структурних елементів (клітин) тканин та органів внаслідок інтенсивного їх розмноження. У людини і тварин Г спостерігається при різних патологічних розростаннях тканин (хронічне запалення, пухлина), при *регенерації* і *гіпертрофії.* У рослин Г. виникає при ушкодженні шкідниками, збудниками хвороб, при травмах, під впливом деяких хім. речовин та ін., в результаті чого утворюються *галі, калюси* тощо.

ГІПЕРРЕАЛІ́ЗМ (від *гіпер...* і *реалізм*), фотореалізм — напрям в американському й зх.-європ. живописі та графіці, що склався (багато в чому на основі *поп-арта*) в кін. 60-х рр. 20 ст. Г. намагається відновити втрачену в абстракціонізмі об'єктивність, життєву конкретність худож. мови шляхом імітації образів фотографії та ін. засобів масової комунікації. Його представники (Ч. Клоуз, Д. Перріш, Д. Гансон, Д. Едді в США, А. Колвілл в Канаді та ін.) застосовують переважно техн. прийоми (підготовчий малюнок на основі діапозитивної проекції якої-небудь фотографії або кінокадру, рідкі синтетичні фарби, що їх наносять за допомогою розпилювача-аерографа в живописі, відтворення поліграфічної сітки в графіці тощо), які зводять до мінімуму риси власного почерку художника. Гіперреалісти звертаються до мотивів сучас. дійсності, але їхнім творам властива невиразність бачення, що, по суті, призводить до містифікації реальної дійсності, як і в авангардистських течіях, що передували гіперреалізмові.

Літ.: Полевой В. М. Гиперреализм и его критика. В кн.: Советское искусствознание 74. М., 1975.

М. М. Соколов.

ГІПЕРСТЕ́Н (від *гіпер...* і грец. σθένος — сила, міць) — породоутворюючий мінерал класу *силікатів.* $(Mg, Fe)_2[Si_2O_6]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,3—3,5. Твердість 5—6. Колір темно-зелений до бурувато-чорного. Є в деяких *магматичних гірських породах.* Знайдений і в *метеоритах.*

ГІПЕРТЕЛІ́Я (від *гіпер...* і грец. τέλος — мета, межа) — те саме, що й *гіперморфоз.*

ГІПЕРТЕ́НЗІЯ (від *гіпер...* і лат. tensio — напруження, натяг) — підвищений гідростатичний тиск у порожнинах організму, порожнистих органах і судинах. Термін найчастіше вживається для позначення підвищеного внутрішньочерепного тиску (лікворна внутрішньочерепна Г.) та підвищеного тиску крові в артеріях (артеріальна Г.; див. *Гіпертонічна хвороба*) і венах (венозна Г.). Ці види Г. можуть бути симптомами певних захворювань, але нерідко вони самі (при значній тривалості) призводять до порушення функцій тих органів або систем, на які діє підвищений тиск.

ГІПЕРТЕРМІ́Я (від *гіпер...* і грец. θέρμη — тепло), перегрівання — нагромадження надлишкового тепла в організмі людини і тварин, що супроводжується підвищенням температури тіла. Г. може бути спричинена зовн. факторами, що утруднюють тепловіддачу в навколишнє середовище чи збільшують надходження тепла ззовні, або різною патологією головного мозку (пухлини, травми, крововиливи тощо) внаслідок порушення гіпоталамічних центрів терморегуляції (див. *Гіпоталамус*). Якщо т-ра тіла досягне 41—42° С, Г. закінчується тепловим ударом. При цьому пору-

шуються обмін речовин, кровообіг, постачання кисню мозкові тощо. Г. може виникати також при посиленій м'язовій роботі, сп'янінні, наркозі (як ускладнення) та ін. Штучно спричинену Г. застосовують для лікування деяких інфекційних і нервових хвороб.

ГІПЕРТИРЕО́З (від *гіпер...* і грец. θυρεός — щит) — посилення функції *щитовидної залози*, внаслідок чого відбувається надмірне надходження у кров її гормону — *тироксину* Спостерігається при багатьох патологічних (психічні травми, туберкульоз, ревматизм тощо) та деяких фізіол. (вагітність) станах. О з н а к и Г.— тремор рук, прискорення пульсу, підвищення осн. обміну речовин, порушення з боку нервової системи (підвищується збудливість, людина стає дратливою, швидко стомлюється), схуднення тощо. За певних умов Г. може перейти в *тиреотоксикоз*. Л і к у в а н н я: заспокійливі засоби, препарати йоду та ін.

ГІПЕРТОНІ́ЧНА ХВОРО́БА — загальне захворювання людини, основним проявом якого є підвищення *кров'яного тиску* (артеріального). Г. х належить до найбільш поширених захворювань серцево-судинної системи, уражає до 5—6% дорослого населення. Зустрічається в різному віці, але переважно в середньому та похилому. Г. х. слід відрізняти від т. з. симптоматичних гіпертоній, де підвищення артеріального тиску супроводжує інші захворювання (ураження аорти, гіпофіза, надниркових залоз, нирок та ін.) Розвиткові Г. х. сприяють перевантаження (особливо негативними емоціями), розумова праця, *атеросклероз*, порушення діяльності ендокринних залоз і нирок, куріння, надмірне вживання алкоголю, а також несприятлива спадковість. Перш за все і найбільшою мірою при Г. х. уражаються серце, головний мозок і нирки. Ранніми суб'єктивними проявами є головний біль, дратливість, порушення сну, втомлюваність, неприємні відчуття в серці; інколи підвищений артеріальний тиск (АТ) виявляється несподівано, при відсутності будь-яких інших ознак захворювання. АТ при Г. х. дає великі коливання протягом короткого часу та під впливом навіть незначних подразників, потім звичайно стабілізується на високому рівні. Перебіг Г. х. буває різним, вона може прогресувати повільно чи дуже швидко (злоякісна Г. х.), припинити дальший розвиток, а також зникнути зовсім. Нерідко після переживань, різноманітних перенапружень, погодних та кліматичних змін спокійний перебіг Г. х. може перериватись кризом з швидким підвищенням кров'яного тиску, значним погіршенням стану і гострими порушеннями кровообігу в серці та мозку. Найважливішими ускладненнями Г. х. є інфаркт міокарда, серцева недостатність, інсульт, недостатність функції нирок. Хворі на Г. х. підлягають диспансеризації. Надзвичайно важливе значення мають своєчасне виявлення Г. х. при масових профілактичних оглядах і запобігання цьому захворюванню шляхом усунення факторів, що його спричинюють. Л і к у в а н н я: медикаментозне, організація раціонального режиму праці та побуту.

Літ.: Мясников А. Л. Гипертоническая болезнь и атеросклероз. М., 1964; Эрина Е. В. Лечение гипертонической болезни. М., 1973; Ратнер Н. А. Артериальные гипертонии. М., 1974; Токарь А. В. Артериальная гипертония и возраст. К., 1977; Шульга Ю. Д., Белинская Л. П. Артериальная гипертония и ее лечение. К., 1977.

А. О. П'ятак.

ГІПЕРТОНІ́ЧНІ РО́ЗЧИНИ — розчини, *осмотичний тиск* яких вищий за осмотичний тиск в рослинних чи тваринних клітинах. Клітини у Г. р. зморщуються внаслідок переходу води з клітин у розчин (див. *Плазмоліз*). Г. р. в поєднанні з *гіпотонічними розчинами* та *ізотонічними розчинами* застосовуються для вимірювання осмотичного тиску в живих клітинах і тканинах.

ГІПЕРТОНІ́Я (від *гіпер...* і грец. τόνος — напруження) — підвищення напруженості (тонусу) м'язів. Звичайно говорять про Г. м'язових органів (напр., Г. шлунка) або систем (напр., Г. судин) чи їхніх частин (напр., артеріальна Г.). Терміном «гіпертонія» позначають також підвищення *кров'яного тиску*, зокрема артеріального, що є осн. ознакою *гіпертонічної хвороби, нефриту* тощо.

ГІПЕРТРИХО́З [від *гіпер...* і грец θρίξ (τριχός) — волосся] — надмірний розвиток у людини волосяного покриву, не властивий даній частині тіла, статі або вікові людини. Див. також *Гірсутизм*.

ГІПЕРТРОФІ́Я (від *гіпер...* і грец. τροφή — їжа, живлення) — збільшення об'єму тканини, органа або його частини. Г. відбувається внаслідок збільшення об'єму структурних елементів (клітин) тканини або надмірного розмноження їх (т. з. *гіперплазія*). У людини та тварин розрізняють с п р а в ж н ю Г., при якій збільшується об'єм специфічно функціонуючих елементів, та н е с п р а в ж н ю Г., при якій надмірно розвиваються проміжна й жирова тканини. Справжня Г. розвивається при посиленому функціонуванні органа (напр., збільшення об'єму м'язів у спортсменів — компенсаторна, або робоча, Г.) або внаслідок порушення нейроендокринних впливів (напр., *акромегалія*).

ГІПЕРФРАГМЕ́НТ (від *гіпер...* і лат. fragmentum — уламок, залишок) — те саме, що й *гіпер'ядро*.

ГІПЕРФУ́НКЦІЯ (від *гіпер...* і *функція*) — посилення діяльності (функції) будь-якого органа, тканини, системи. Г. може мати пристосовний характер (напр., збільшення сили скорочень серцевого м'яза у спортсменів), а може спричинювати захворювання (напр., при Г. щитовидної залози— посиленні секреції гормону тироксину — виникає *гіпертиреоз*). Див. також *Гіпофункція*.

ГІПЕР'ЯДРО́, гіперфрагмент — атомне ядро, до складу якого, крім *нуклонів*, входить *гіперон*. При взаємодії з частинками високої енергії або в результаті захоплення повільного K^--мезона атомне ядро розпадається — утворюється т. з. зірка. Один з осколків (фрагмент) ядра, який містить Λ^0-гіперон, і є Г., або гіперфрагментом. Час життя Г. визначається часом життя Λ^0-гіперона (10^{-10} с). Вперше Г. виявили 1952 польс. фізики М. Даниш і Є. Пнієвський у *космічному промінні*. У 1963 М. Даниш відкрив Г., до складу якого входять 2 Λ^0-гіперони — т. з. подвійне гіпер'ядро.

ГІПН, гіпнум (Hypnum) — рід *мохів* з підкласу справжніх мохів. Стебло лежаче або висхідне; пагони з гачкоподібними закінченнями. Листки дворядні, від яйцевидної або серцевидно-ланцетної основи шиловидно загострені; жилки немає або вона коротка, подвійна. Коробочка на довгій ніжці, видовжена або циліндрична. Понад 60 видів, переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В УРСР — 10 видів. Найпошир.— Г. к и п а р и с о в и д н и й (H. cupressiforme); росте на корі дерев і на скелях. Раніше до роду Г. включали ряд ін. бокоплідних мохів з порядку гіпнобріальних.

Гіпн кипарисовидний.

ГІПНО́З (грец. ὕπνος — сон) — близький до *сну* стан, штучно викликаний у людини й вищих хребетних тварин. Г. відомий з стародавніх часів, проте аж до серед. 19 ст. витлумачувався переважно з позицій містики, *спіритуалізму*. Перші серйозні спроби наук. пояснення Г. були зроблені в кін. 19 — на поч. 20 ст. рос. вченими В. М. Бехтерєвим, О. О. Токарським, франц.— Ш. Ріше, Ж. Шарко, англ.— Дж. Брейдом та ін. Найглибше наук.-матеріалістичне пояснення явищ Г. дали І. П. Павлов та його послідовники. Г. виникає під впливом дуже сильних раптових або дуже слабких одноманітних зовн. подразників (останні у людини супроводяться, як правило, словесним навіюванням). В основі Г. лежить *гальмування* вищих відділів головного мозку. Однак на відміну від звичайного сну при Г. гальмуванням охоплюється не вся поверхня головного мозку, зберігаються окремі осередки збудження (т. з. сторожові пункти), через які здійснюється зв'язок (рапорт) гіпнотизера із загіпнотизованим. Розрізняють 3 стадії глибини Г.: поверхова (гіпотаксія), що характеризується сонливістю зі збереженням довільності рухів; середня (каталепсія), для якої характерні наростання сонливості та втрата здатності до довільних рухів; стадія глибокого Г. (сомнамбулізм), коли людина нічого не чує, крім голосу гіпнотизера, ні на що інше не реагує і після пробудження не пам'ятає того, що було під час сеансу. Явище Г. широко використовується в мед. практиці для лікування ряду захворювань, насамперед нервових і психічних, та в пед. цілях.

Літ.: Платонов К. И. Слово как физиологический и лечебный фактор. М., 1962; Слободяник А. П. Психотерапия, внушение, гипноз. К., 1977; Черток Л. Гипноз. Пер. с франц. М., 1972.

О. Т. Губко.

Гіпнос. Римська копія 1 ст. н. е. з грецького оригіналу близько 100 до н. е. Мармур. Прадо. Мадрід.

ГІПНОЛО́ГІЯ (від *гіпноз* і грец. λόγος — вчення) — 1) У вузькому значенні слова — вчення про гіпноз. 2) В широкому розумінні — комплексна наука, яка вивчає фізіологічні та психічні основи всіх сноподібних станів (гіпноз, *сомнамбулізм, летаргія*) та різні форми навіювання у стані неспання (релаксація, *автогенне тренування* тощо). Г. найбільше застосовують у медицині та педагогіці. З метою лікування використовують різні форми гіпнотерапії та *психотерапії*. Проблеми навчання та виховання розробляє гіпнопедагогіка, або сугестопедагогіка. Наук.-природничі основи Г. заклав І. П. *Павлов*. Див. також *Сугестологія*. *О. Т. Губко.*

ГІПНОПЕ́ДІЯ (від *гіпноз* і грец. παιδεία — навчання, виховання) — галузь педагогічної науки, яка розробляє методи навчання під час природного сну. Інша назва — ноктопедія. Здатність сплячої людини сприймати і засвоювати інформацію відома з давніх часів. В СРСР перші дослідження з Г. провів 1936—40 ленінгр. лікар професор А. М. Свядощ, який розробив основи Г. відповідно до павловського вчення про наявність під час сну в корі великих півкуль головного мозку т. з. сторожових пунктів. На Україні цю роботу продовжив мовознавець Л. А. Близниченко. Розроблену ним методику іноді використовують у Рад. країні і за рубежем для вивчення іноз. мов, для засвоєння різноманітного довідкового матеріалу тощо. В зарубіжній Г. помітний вплив ідеалістичних, гол. чин. фрейдистських концепцій (див. *Фрейдизм*). Багато теоретичних і практичних проблем Г. ще недостатньо з'ясовано. Очевидно, що Г. не може замінити пед. процесу; її можна використовувати для мех. закріплення в пам'яті лише деяких видів інформації.

ГІ́ПНОС (Ὕπνος) — у грецькій міфології бог сну, син *Нюкти*, брат-близнюк бога смерті *Танатоса*. Мав владу навіть над богами Зображували його крилатим юнаком з маківками й рогом сновидінь у руках або сплячим хлопчиком.

ГІПНОТИ́ЗМ — сукупність явищ, що виникають при *гіпнозі*: підвищена навіюваність (див. *Навіювання*), гіпотаксія, *каталепсія, сомнамбулізм*.

ГІПО... (грец. ὑπο...) — префікс, що означає зниження, недостатність, прихованість (напр., *гіпоксемія, гіпотонія*).

ГІПОБІО́З (від *гіпо...* і грец. βίος — життя) — стан організму, що характеризується зниженням інтенсивності процесів обміну речовин та загальної активності. Поняття «гіпобіоз» часто застосовують як узагальнений термін щодо таких явищ, як *гіпотермія, діапауза, сплячка* та ін. Стан глибокого Г. іноді може перейти в *анабіоз*.

ГІПОВІТАМІНО́З (від *гіпо...* й *вітаміни*) — те саме, що й *вітамінна недостатність*.

ГІПОГЕ́ННІ ПРОЦЕ́СИ (від *гіпо...* і грец. γεννάω — породжую) — процеси утворення гірських порід, мінералів і руд, що відбуваються в надрах Землі. Див. *Геохімічні процеси*.

ГІПОГЛІКЕМІ́Я (від *гіпо...*, грец. γλυκύς — солодкий і αἷμα — кров) — зниження концентрації цукру в крові до 70 мг % і менше. Г. (аліментарна) може виникати у здорових людей після приймання великої кількості вуглеводів, під час тяжкої і тривалої м'язової роботи, іноді — у жінок в період лактації. Г. виникає також при захворюваннях підшлункової залози, печінки, нирок тощо. При передозуванні *інсуліну* виникає гіпоглікемічний шок, що ліквідується внутрішньовенним введенням глюкози. Зменшення вмісту цукру нижче від 40 мг% може призвести до непритомності, судорог і смерті.

ГІПОДЕ́РМА (від *гіпо...* і грец. δέρμα — шкіра) — 1) Тонкий шар *епітелію*, що лежить безпосередньо під *кутикулою* у членистоногих тварин. 2) Один або кілька шарів клітин, розташованих під покривними тканинами органів багатьох вищих рослин (*епідермісом* або *епіблемою*). У Г. рослин містяться запаси води; у деяких рослин Г. виконує опорну і покривну функції.

ГІПОДЕРМАТО́ЗИ — паразитарні хвороби *великої рогатої худоби*. Збудники — личинки підшкірних *оводів* роду Hypoderma. В уражених тварин знижуються надої і жива маса, знецінюється шкура. Самки овода відкладають на волосся тварин яйця, з яких через 3—5 днів вилуплюються личинки, які просвердлюють шкіру і мігрують в спинномозковий канал або тканини стравоходу, звідки через 3—5 місяців проникають у підшкірну клітковину в ділянці спини. Тут личинки линяють і утворюють оводові жовна з норицевими отворами в шкірі, крізь які дихають і через 55 днів випадають на землю та заляльковуються. Заходи боротьби. Шкіру уражених тварин обробляють 8%-ним розчином хлорофосу Під час льоту оводів тварин випасають вночі й обприскують 1%-ним розчином хлорофосу.

ГІПОКО́ТИЛЬ, гіпокотиле (від *гіпо...* і грец. κοτύλη — чашка, заглиблення) — ділянка стебла між кореневою шийкою та місцем прикріплення сім'ядоль. Те саме, що й *підсім'ядольне коліно*.

ГІПОКСЕМІ́Я [від *гіпо...*, лат. ox(ygenium) — кисень і грец. αἷμα — кров] — зниження вмісту кисню в крові. Наслідком Г. є *гіпоксія*.

ГІПОКСІ́Я [від *гіпо...* й лат. ox(ygenium) — кисень], кисневе голодування — патологічний стан, що розвивається в організмі внаслідок недостатнього постачання тканинам кисню або внаслідок порушення використання його. Г. зумовлює значні зміни функцій організму. Незначна Г. викликає збудження, яке нагадує сп'яніння, виникають розлади вищої нервової діяльності, прискорюється серцебиття, частішає дихання. Різка Г. спричинює головний біль, нудоту, порушення серцевої діяльності й дихання, запаморочення. Навіть короткочасне (5—6 хв) припинення постачання кисню головному мозкові може призвести до смерті. Розрізняють 4 осн. форми Г.: гіпоксична Г.— виникає в умовах зниженого парціального тиску кисню у вдихуваному повітрі (див. *Висотна хвороба*), коли утруднюється проникнення кисню в кров (при захворюваннях легенів, дихальних шляхів, бронхіальній астмі тощо), при розладах *дихання*; гемічна Г.— є наслідком *анемії* або інактивації гемоглобіну (отруєння окисом вуглецю тощо); циркуляторна Г.— буває при розладах кровообігу (внаслідок закупорки кровоносних судин); тканинна Г.— виникає при порушенні окислювально-відновних процесів у тканинах. Найчастіше спостерігається Г. мішаного типу. Г. може бути гострою (короткочасне кисневе голодування) або хронічною. Лікування спрямоване на усунення осн. причини гіпоксії.

Літ.: Салалыкин В. И., Арутюнов А. И. Гипоксия головного мозга. М., 1978. *А. З. Колчинська.*

ГІПОМОРФО́З (від *гіпо...* і грец. μορφή — форма, вигляд) — один з основних напрямів біологічного прогресу, пов'язаний з загальним недорозвитком, вторинним спрощенням організації організмів. Найчастіше зумовлюється випадінням завершального етапу індивідуального розвитку родоначальних форм, пов'язаним з переходом організму в ін. середовище (у земноводних — з води на сушу) Прикладом Г. є *неотенія* — завершення *онтогенезу* у деяких хвостатих земноводних на стадії личинки, яка і набуває здатності до розмноження. Г. є окремим випадком *катаморфозу*.

ГІПОПЛАЗІ́Я (від *гіпо...* і грец. πλάσις — утворення), гіпогенезія— недорозвинення тканини, органа, частини тіла або всього організму, спричинене порушенням *гістогенезу* зародка. Ці порушення виникають при діянні на організм матері променевої енергії, порушенні живлення, при деяких інфекціях, що передаються від матері плоду (*краснуха, токсоплазмоз, поліомієліт* тощо).

ГІПОПОТА́М — рід ссавців Те саме, що й *бегемот*.

ГІПОСТА́З (від *гіпо..*, і грец. στάσις — стан) — невиявлення дії гена в *фенотипі* внаслідок її пригнічення неалельним геном (див. *Алелі*). Гени, вияв яких пригнічений, наз. гіпостатичними, а ті, що пригнічують їхню активність — епістатичними (див. *Епістаз*). Напр., при схрещуванні сірого коня, забарвлення якого визначається домінантним (див. *Домінантність*) геном (С), з рудим (ген В) у першому поколінні всі коні матимуть сіре забарвлення, бо ген С пригнічує вияв гена В.

ГІПОСТИ́ЛЬ (від грец. ὑπόστυλος — підтримуваний колонами) — просторе крите приміщення, стелю якого підпирають колони (переважно в архітектурі Старод. Сходу). Інша назва — гіпостильний зал.

ГІПОТАЛА́МУС, гіпоталамічна область (від *гіпо...* і грец. θάλαμος — місце перебування) — вілділ *проміжного мозку*. Бере участь у регуляції діяльності серцево-судинної, лихальної, травної, видільної, ендокринної систем, вегетативно-судинних функцій, емоційних проявів, сну й неспання, підтримки рівня обміну речовин, *гомеостазу*, теплообміну тощо.

ГІПО́ТЕЗА (грец. ὑπόθεσις — основа, припущення) — можлива відповідь на питання, що виникло в ході дослідження; одне з можливих розв'язань проблеми. Г., за висловом Ф. Енгельса, є «формою розвитку природознавства, оскільки воно мислить» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 515). Г. можуть стосуватися фактів (у судовому слідстві, в дослідженні історика тощо), безпосередньо не спостережуваної внутр. основи явищ (пояснювальні Г. в теоретичному природознавстві), властивостей абстрактних об'єктів (у математиці). Г.— одне з можливих розв'язань проблеми. У проблемній ситуації висувається кілька логічно несумісних Г.; кожна з них повинна відповідати наявним знанням і дозволяти висновки, перевірювані фактами в емпіричних теоріях, теоретичними побудовами в абстрактних теоріях. Г. не виводиться з наявних вірогідних знань (оскільки з ними сумісні й інші Г.), а підтверджується ними; оцінка Г. полягає у встановленні порівняннної імовірності конкуруючих Г. на основі свідчень. Чим більше питань розв'язується за допомогою Г., тим більша її евристична цінність (див. *Евристика*). *Доведення* Г. є одночасно спростуванням конкуруючих Г., доведення не закінчене, доки теорія дозволяє хоч одне конкурентне припущення Доведена Г. стає *істиною*. Спекулюючи на відносності істини (див *Абсолютна і відносна істини*), філософ. ідеалізм проголошує всі теоретичні знання робочими Г Насправді існує істотна різниця між вірогідним знанням, де виключаються певні можливості в об'єктивному світі, і Г., яка цих можливостей не виключає.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Копнин П. В. Гипотеза и познание действительности. К., 1962; Костюк В. М. Підтвердження та вибір гіпотези в науковому дослідженні. К., 1973.

М. В. Попович

ГІПОТЕ́НЗІЯ (від *гіпо...* й лат tensio — напруження) — зниження тиску всередині порожнистих утворів організму Термін «гіпотензія» застосовують в основному для позначення зниженого тиску крові в судинах — у венах (венозна Г.) і артеріях (артеріальна Г.) Зниження внутрішньочерепного тиску наз. внутрішньочерепною, або ліквор ною, Г Гіпотензію слід відрізняти від зниження тонусу судин — *гіпотонії*

ГІПОТЕНУ́ЗА (грец. ὑποτείνουσα, від ὑποτείνω — протягую) — сторона прямокутного *трикутника*, що лежить проти прямого кута. Див *Піфагора теорема*

ГІПОТЕРМІ́Я (від *гіпо...* і грец. θέρμη — тепло) — зниження температури тіла теплокровного організму нижче за властиві йому величини. Звичайно при охолодженні організму починають діяти його регуляторні механізми, що спричинюють гол. чин. підвищення *теплопродукції* (частішають скорочення скелетних м'язів, прискорюється серцева діяльність, посилюється обмін речовин) та зниження *тепловіддачі* (спазм периферичних судин, припинення потовиділення тощо). Коли ж тепловіддача організму не компенсується його теплопродукцією, настає Г. Це буває при порушенні *терморегуляції* (напр., при сп'янінні, крововтраті, шоку) або виснаженні фізіол. механізмів тепловіддачі (напр., при повній нерухомості на холоді). Розрізняють Г. природну і штучну.

П р и р о д н а Г. спостерігається у багатьох тварин як реакція пристосування під час зимової *сплячки*. В умовах Г. різко уповільнюються процеси обміну речовин, знижуються витрати кисню тканинами, уповільнюється кровообіг тощо. Це є сприятливим моментом для використання Г. в медицині. При створенні Г. штучно знижують т-ру тіла охолодженням, блокуючи спочатку захисні терморегуляторні механізми фармакологічними засобами. Ш т у ч н а Г. може бути повною і місцевою. Її застосовують для лікування злоякісної *гіпертермії*, черепномозкової травми, кровоточивої виразки шлунка і дванадцятипалої кишки та ін. Проте найчастіше Г. використовують під час операцій, гол. чин. на серці, оскільки при охолодженні тіла до необхідної т-ри можна частково або повністю відключити кровообіг, не боячись кисневого голодування органів і тканин.

Г. В. Книшов.

ГІПОТИРЕО́З (від *гіпо...* і грец. θυρεός — щит), мікседема — стійке зниження функції щитовидної залози, що призводить до порушення процесів *обміну речовин*. Повне випадіння функції щитовидної залози наз. атиреозом. Г. спричинюється природженим недорозвитком щитовидної залози, іноді — хірургічним втручанням, запальними процесами в залозі, діянням радіоактивного йоду тощо (тиреоїдний Г.), а також запальними процесами, пухлинами в гіпоталамо-гіпофізарній частині мозку, травмами центр. нервової системи (гіпоталамо-гіпофізарний Г.). При Г спостерігаються млявість, сонливість, ослаблення пам'яті, одутлість обличчя, набряклість повік, сухість шкіри, зниження осн. обміну та ін.; у дітей — *карликовий зріст*, повільне скостеніння, порушення психіки тощо. Л і к у в а н н я: гормонотерапія (індивідуальне дозування), вітамінотерапія тощо

ГІПОТОНІ́ЧНІ РО́ЗЧИНИ — розчини, осмотичний тиск яких нижчий від осмотичного тиску вмісту рослинних і тваринних клітин. У Г р. клітини набрякають внаслідок переходу води з Г р. до *цитоплазми* і можуть навіть руйнуватися (див. *Гемоліз*) До Г р. належить багато мінеральних вод. Див. також *Гіпертонічні розчини* та *Ізотонічні розчини*.

ГІПОТОНІ́Я (від *гіпо...* і грец. τόνος — напруження) — патологічно знижене напруження (тонус) певної тканини, органа або системи тіла. Буває Г. тих органів, що мають гладенькі м'язи (шлунок, кишечник, око, судини тощо), а також скелетної мускулатури. Здебільшого під Г. розуміють зниження *кров'яного тиску* (зокрема, артеріального нижче від 96/60 мм рт. ст.). Ця форма Г. може бути фізіол. явищем (у спортсменів, людей тяжкої фіз. праці) або патологічним. Патологічна, або симптоматична, Г. виникає як наслідок інфекції, інтоксикації, голодування, захворювань ендокринних *залоз* тощо. Г. буває *синдромом* ряду захворювань або самостійним захворюванням (гіпотонічна хвороба), що виникає внаслідок порушень вегетативної нервової системи. Г нерідко супроводиться головними болями, підвищеною втомлюваністю, порушенням сну, дратливістю, стійким зниженням артеріального тиску. Перебіг звичайно хронічний з погіршенням стану в зимово-весняний період і при різких метеорологічних коливаннях. Л і к у в а н н я спрямоване на усунення причини, що викликала Г.; загальнозміцнювальне санаторно-курортне лікування, нормалізація режиму праці та побуту тощо.

О. А. П'ятак.

ГІПО́ФІЗ, гіпофіза (грец. ὑπόφυσις — відросток), нижній мозковий придаток — залоза *внутрішньої секреції* у хребетних тварин і людини. Міститься в заглибині осн. кістки черепа; зв'язана з головним мозком за допомогою т. з. гіпофізарної ніжки. Складається з трьох часток: передньої (залозистої), середньої (проміжної) та задньої (нервової). Виробляє гормони: *адренокортикотропний гормон, гонадотропні гормони, тиреотропний гормон, росту гормон, пролактин, вазопресин, окситоцин* та ін. Відіграє провідну роль у *гормональній регуляції*, впливає на ріст (див. *Акромегалія, Гігантизм, Карликовий зріст*) і обмін речовин організму.

ГІПОФУ́НКЦІЯ (від *гіпо...* і *функція*) — недостатня діяльність органів, фізіологічних систем і тканин організму, що може призвести до порушення його життєдіяльності (напр., ослаблення продукції соматотропного гормону *гіпофізом* спричинюється до *карликового зросту*).

ГІПОЦЕ́НТР (від *гіпо...* й лат. centrum — осереддя, центр) — область у глибинах Землі, де відбувається раптове звільнення енергії, внаслідок чого виникає *землетрус*. Розрізняють Г. поверхневі, або нормальні (на глиб. до 70 км) — в земній корі, проміжні (на глиб. 70—300 км) і глибокі (від 300 до 700 км) — у мантії Землі. Проекцію Г. на поверхню Землі наз *епіцентром* землетрусу.

ГІПОЦИКЛО́ЇДИ ТА ЕПІЦИКЛО́ЇДИ (від *гіпо...*, грец. ἐπι... — префікс, що означає перебування над чимось, і *циклоїда*) — криві,

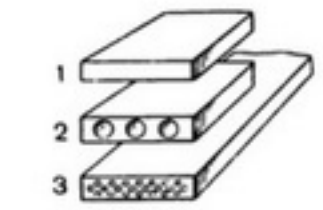

Гіпсові та гіпсобетонні вироби: 1—3 — гіпсові перегородкові плити: суцільна, порожниста й армована очеретом; 4 — гіпсобетонна перегородкова панель.

Гірка насінневочисна полотняна.

Гіпотенуза.

описувані точкою m кола радіуса r, що котиться без ковзання по нерухомому колу радіуса R. При внутр. дотику криві наз. г і п о ц и к л о ї д а м и (мал., 3), при зовнішньому — е п і ц и к л о ї д а м и (мал., 6). Якщо $R = 4r$, то гіпоциклоїда наз. *астроїдою*. При $R = 2r$ гіпоциклоїда перетворюється на відрізок прямої — діаметр нерухомого *кола*. До епіциклоїд належать *кардіоїда* ($R = r$) та циклоїда. Якщо ж точка містить-

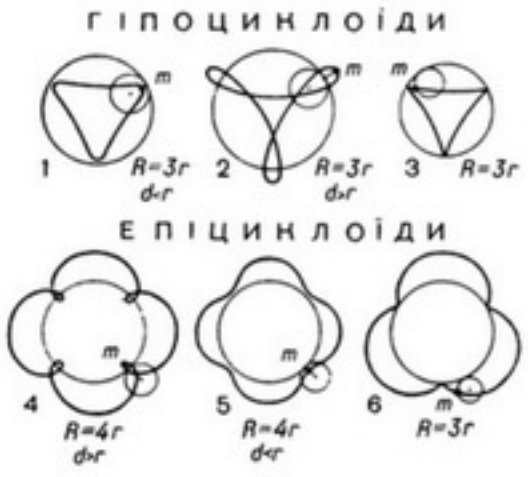

ся не на рухомому колі, а на віддалі d від його центра, то описувані нею траєкторії наз. у к о р о ч е н и м и ($d < r$; мал., 1 і 5) і в и д о в ж е н и м и ($d > r$; мал., 2 і 4) Г. та е. Коли *відношення* R/r — *ірраціональне число*, то Г. та е. складаються з нескінченного числа завитків. Г. та е. застосовують у теорії механізмів

Літ.: Савелов А. А. Плоские кривые. М., 1960. *М. Й. Ядренко.*

ГІППА́РХ (Ἵππαρχος; 2 ст. до н. е.) — давньогрецький астроном. Вів перші систематичні астр. спостереження. Склав каталог положень 850 зір і поділив зорі за ступенем їхньої яскравості на 6 величин. Г. відкрив явище *прецесії*; досліджував видимий рух Сонця і Місяця та склав таблиці цього руху; визначив віддаль від Землі до Місяця; ввів геогр. координати — широту і довготу. Відомості про праці Г. подаються в творі К. Птолемея «*Альмагест*».

ГІППОКРА́Т (Ἵπποκρατης; бл. 460 до н. е., о. Кос — 377 до н. е., за ін. даними — 356 до н. е., поблизу Ларіси, Фессалія) — давньогрецький лікар, реформатор античної медицини. Залишив велику наук. спадщину. Дотримувався в основному матеріалістичних поглядів. Заклав основи клінічного спостереження і вчення про передбачення наслідків хвороби (т. з. прогностики). Значну роль у мед. практиці надавав гігієні, дієтетиці, а також урахуванню факторів зовн. середовища. Г. був видатним хірургом свого часу. Розробив принципи накладання пов'язок, лікування переломів, вивихів, почав застосовувати ортопедичні апарати. Г. вважають родоначальником мед. географії. Йому приписують текст т. з. лікарської клятви — «Клятви Гіппократа».

ГІППОКРА́Т ХІО́СЬКИЙ (Ἱπποκράτης ὁ Χίος; 5 ст. до н. е.) — давньогрецький геометр, автор першого систематичного твору з *геометрії*. Перший довів, що площі двох *кругів* відносяться як *квадрати* їхніх діаметрів, встановив т. з. Гіппократові серпки. Досліджував проблеми *квадратури круга* (розв'язати не зміг) і *подвоєння куба* (звів до побудови двох *геометричних середніх* $a/x = x/y = y/2a$, звідки $x = a\sqrt[3]{2}$).

Гіркокаштан звичайний. Гілка з квіткою та плід.

Гіркуха.

ГІПС (від грец. γύψος — крейда, вапно) — мінерал класу *сульфатів*. $CaSO_4 \cdot 2H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,3. Твердість 1,5—2,5. Колір білий, окремі кристали водяно-прозорі. Домішки забарвлюють Г. у різні кольори. Блиск скляний. Родовища Г. є в СРСР — на Уралі, в Поволжі, на Україні, зокрема в Донбасі, Придністров'ї. Г. використовують у будівництві, як виробний камінь, у цем. пром-сті, для виготовлення фарб, у с. г. (для *гіпсування ґрунтів*). Випалений Г. застосовують у хірургії та як матеріал для ліпних робіт і скульптурних виробів.

ГІПСОБЕТО́Н — бетон на основі гіпсових *в'яжучих речовин*. Компоненти Г.: в'яжучі — буд. *гіпс* (найчастіше), ангідритовий *цемент*, високоміцний гіпс та гіпсоцементопуцоланова речовина; заповнювачі — неорганічні (переважно з пористою та шорсткою поверхнею) та органічні (тирса, деревна стружка) або їхня суміш; *добавки*, що сповільнюють тужавіння Г. та підвищують його водо- і атмосферостійкість. Об'ємна маса Г. від 350 до 2100 кг/м³, міцність на стиск від 0,5 до 12,5 МПа (5—125 кгс/см²). З гіпсобетону виготовляють гіпсобетонні вироби (див. *Гіпсові та гіпсобетонні вироби*).

ГІ́ПСОВІ ТА ГІПСОБЕТО́ННІ ВИ́РОБИ — будівельні вироби з гіпсового тіста (суміші гіпсу і води) та *гіпсобетону*. До виробів такого типу належать: гіпсобетонні перегородкові панелі і плити, панелі для основи підлоги, для перекриттів, камені для зовн. стін, вентиляційні блоки, сан.-тех. кабіни, гіпсові обшивальні листи (суха штукатурка), теплоізоляційні плити, архіт. деталі тощо. Такі вироби бувають армовані і неармовані; суцільні, порожнисті та ніздрюваті. Формують Г. та г. в. литтям, вібруванням, пресуванням та прокаткою. Міцність на стиск гіпсобетонних виробів до 7,5 МПа, або 75 кгс/см² (з використанням високоміцного гіпсу та гіпсоцементопуцоланового в'яжучого — до 12,5 МПа, або 125 кгс/см², і більше), гіпсових виробів — до 15,0 МПа (150 кгс/см²). Г. та г. в. легкі, вогнестійкі, характеризуються високими звукоізоляційними властивостями, але не водо- і вологостійкі (див. *Водостійкість, Вологостійкість*). Застосовують Г. та г. в. у конструкціях, захищених від систематичного зволоження, а також у приміщеннях з відносною вологістю повітря до 60%. Іл. с. 45.

Літ.: Слободяник И. Я. Строительные материалы и изделия. К., 1973.

І. О. Пашков.

ГІПСОГРАФІ́ЧНА КРИВА́ (від грец. ὕψος — висота і γράφω — пишу) — графік співвідношення площ земної поверхні, зайнятих різними абсолютними висотами та глибинами. Дані для побудови Г. к. обчислюють за гіпсометричними (висота поверхні) та батиметричними (глибина океану) картами. Будується Г. к. відкладанням по осі ординат висот та глибин, а по осі абсцис — площ, зайнятих відповідними висотами та глибинами (у млн. км² або у процентах від заг. площі поверхні Землі). За допомогою Г. к. обчислюють пересічний рівень земної поверхні, пере-

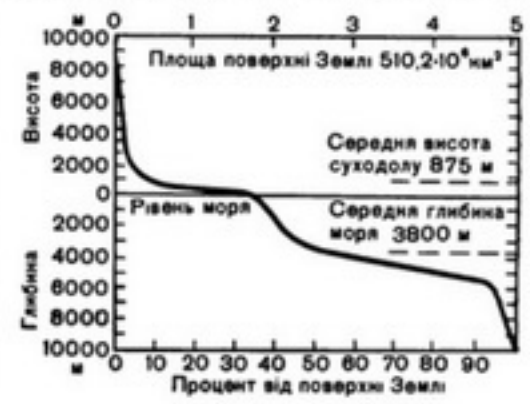

Гіпсографічна крива

січну глиб. моря та площі будь-яких ділянок суходолу чи мор. дна, в межах заданих висот або глибин.

ГІПСОМЕ́ТРІЯ (від грец. ὕψος — висота і μετρέω — вимірюю) — метод відображення на карті рельєфу земної поверхні за допомогою спеціальних *ізоліній* (ізогіпси, ізобати тощо).

ГІПСУВА́ННЯ ҐРУНТІ́В — внесення в ґрунт гіпсу для нейтралізації лужності, шкідливої багатьом с.-г. культурам; хімічна меліорація ґрунту, за якої в *солонцях* і *солонцюватих ґрунтах* увібраний натрій заміщується увібраним кальцієм, внаслідок чого поліпшуються фіз., фіз.-хім. та біол. властивості ґрунту, підвищується його родючість. Норма внесення гіпсу залежно від кількості увібраного натрію коливається в межах від 1,5—6 до 12 т/га. На Україні Г. г. потребують понад 1 млн. га. Якщо солонцеві ґрунти залягають серед родючих окремими плямами, що займають не більше як 25% площі поля, гіпс вносять тільки на плями. Перетворення солонців під впливом гіпсу на культ. ґрунт (тривалість меліоративного періоду) відбувається на неполивних землях 8—10, а на зрошуваних — 5—6 років. Для Г. г. використовують гіпс природних покладів і відходи, одержувані при виготовленні суперфосфату і преципітату.

Літ.: Довідник по удобренню сільськогосподарських культур. К., 1975; Руденко І. С. [та ін.]. Основи агрономії. К., 1977.

ГІ́РА Людас Костянтинович [15 (27).VIII 1884, Вільнюс — 1.VII 1946, там же] — литовський рад. письменник, громадський діяч. Нар. поет Лит. РСР (з 1943), акад. АН Лит. РСР (з 1945). За бурж. ладу в Литві виступав як друг Рад. Союзу. Перша зб. віршів «Дуль-дуль-дудочка» (1909). У збірках «Зелений лужок» (1911), «Дорогами батьківщини» (1912), «Іскри» (1921) та ін. писав про істор. минуле Литви, виступав проти соціального і нац. гніту. В

роки Великої Вітчизн. війни був у Рад. Армії. В цей час видав збірки віршів «Литва Грюнвальда» (1942), «Слово боротьби» (1943) та ін. Дружбу народів оспівав у поезіях «Салюти Москви», «Україні», «Адам Міцкевич у Поволжі». Перекладав поезії Т. Шевченка, присвятив йому статті «Тарас Шевченко — співець України» (1909), «Тарас Шевченко» (1914) та ін. У 1912 видав на власні кошти збірку Шевченкових творів лит. мовою.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Рос. перекл.— Избранное. Вильнюс, 1952.

ГІРЕЇ, Гереї — династія татарських ханів у Криму в 15—18 ст. Засн. Хаджі-Гіреєм, який, скориставшись із занепаду *Золотої орди,* 1449 проголосив незалежність *Кримського ханства.* З 1475 Г. перебували у васальній залежності від Туреччини. В 16 — на поч.18 ст.Г. організовували грабіжницькі напади на укр., рос., польс. і молд. землі. В 1571 війська Девлет-Гірея спалили Москву, але 1572 зазнали поразки під Серпуховом і Молодеями. На поч. 17 ст. Г. допомагали шляхет. Польщі під час її інтервенції в Росію. В 1648 Іслам-Гірей III вступив у союз з Б. Хмельницьким, але зраджував його в боях під Зборовом (1649), Берестечком (1651) і Жванцем (1653). Після приєднання Криму до Росії 1783 останній крим. хан Шагін-Гірей III зрікся влади і виїхав до Туреччини.

ГІРІ Варахагірі Венката (н. 10.VIII 1894, Берхампур) — індійський політ. і держ. діяч. Навчався в ірл. Нац. ун-ті в Дубліні, юрист. Член партії *Індійський національний конгрес.* З 1926 — президент Всеіндійського конгресу профспілок. У 1939—45 за участь у нац.-визвольній боротьбі проти англ. панування перебував у в'язниці. В 1946—67 обіймав високі урядові посади, не раз був губернатором штатів. У 1967—69 — віце-президент, 1969—74 — президент Індії.

ГІРІН, Цзілінь — місто на Пн.Сх. Китаю, в провінції Гірін. Порт на р. Сунгарі, залізнич. вузол. Бл. 570 тис. ж. Гол. галузь пром-сті — хім. (виробн. барвників, карбіду кальцію, азотних добрив, целюлози, кіноплівки). Підприємства деревообр., паперової, харч. пром-сті. Виробн. феросплавів. ТЕС і Фінманська ГЕС. Засн. 1673.

ГІРІН, Цзілінь — провінція на Пн. Сх. Китаю. Пл. 290 тис. км². Нас. 17,89 млн. чол., переважно китайці, а також корейці, маньчжури. Адм. центр — м. *Чанчунь.* На Пд. Сх.— Маньчжуро-Корейські гори (вис. до 2744 м, г. Байтоушань), на Пн. Зх.— рівнина Сунляо. Бл. 30% тер. Г. вкрито лісами (гол. чин. мішаними й широколистяними). Видобувають кам. вугілля, мідну, поліметалеві, заліз. руди, золото. Лісозаготівлі. Основа енергетики — Фінманська ГЕС на р. Сунгарі. За 1949—57 в Г. створено автомобілебудування (в Чанчуні за допомогою СРСР збудовано найбільший у країні автозавод), чорну металургію. Підприємства лісової, деревообр., паперової, хім. пром-сті. В с. г. переважає землеробство. Вирощують кукурудзу, просо гаолян; з тех. культур — сою й цукр. буряки. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, коней, маралів. Збирання женьшеня.

ГІРКА НАСІННЄОЧИ́СНА — машина, що розподіляє зерно та домішки на фракції за формою та поверхнею (коефіцієнтом їхнього тертя). Г. н. за своєю конструкцією і призначенням бувають стрічкові (з поздовжнім і поперечним рухом полотна), східчасті стрічкові, циліндричні, вальцьові та ін. В СРСР найпоширеніші Г. н.— бурякова і льонова. Іл. с. 45.

П. С. Короткевич.

ГІРКА́ СІЛЬ — мінерал класу *сульфатів.* Див. *Епсоміт.*

ГІ́РКА СОРТУВА́ЛЬНА — залізнична станційна споруда, за допомогою якої сортують вагони залежно від місця призначення. Являє собою земляний насип (вис. звичайно 3—3,5 м) з похилом, по якому вагони скочуються під впливом власної маси на розгалужені колії сортувального парку. Г. с. з великим обсягом робіт обладнують автомат. пристроями, за допомогою яких регулюють швидкість скочування вагонів, переводять стрілки тощо. На інтенсивно діючих Г. с. за добу сортують до 7 тис. вагонів.

ГІРКОКАШТА́Н (Aesculus) — рід рослин родини гіркокаштанових. Дерева заввишки до 25 м, рідше кущі — 2—4 м. Листки супротивні, пальчастоскладні. Квітки неправильні, 4—5-пелюсткові, у багатоквіткових волотях. Плід — коробочка. Бл. 25 видів, поширені в Пд.-Сх. Азії, пд. частині Пн. Америки і в Європі (Балкани). В СРСР — 13 видів (дико не зустрічаються), в т. ч. в УРСР — 5, з них найпоширеніший Г. звичайний (A. hippocastanum) — декоративне дерево заввишки до 30 м, з широкою густою кроною. Деревина м'яка, йде на виготовлення фанери. Медонос. Іноді в садах і парках вирощують Г. червоний (A. pavia) — дерево до 5—8 м заввишки з короткочерешковими листками і червоними квітками.

ГІРКУ́ХА (Lactarius rufus) — базидіальний гриб род. пластинникових. Шапинка червонувато-коричнева, до 10 см у діаметрі. М'якуш з водянисто-білим пекучо-їдким молочним соком. Росте у хвойних та мішаних (під сосною) лісах; плодові тіла утворює в червні — листопаді. Умовно їстівний гриб дуже низької якості. Вживають у їжу тільки солоним: солять його після вимочування у воді або варіння.

ГІРЛАНДА́ЙО (Chirlandaio) Доменіко (власне — ді Томмазо Бігорді; 1449, Флоренція — 11.I 1494, там же) — італійський живописець раннього *Відродження,* представник флорентійської школи. Твори: фрески в капелі Санта-Фіна в соборі м. Сан-Джиміньяно (бл. 1475) і Сікстинській капелі у Ватікані (1481—82), в церкві Оньїсанті (1480), у капелі Сассетті в церкві Санта-Трініта (1483—86) та в церкві Санта-Марія Новелла (1485—90), всі — у Флоренції; портрет «Старий з онуком» (Лувр, Париж).

ГІРНИ́К Микола Андрійович (н. 7.VI 1923, с. Вербовець, тепер Катеринопільського р-ну Черкаської обл.) — український рад. поет. Член КПРС з 1947. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1950 закінчив Київ. ун-т. Почав друкуватися 1938. Збірки поезій «Моя Звенигородщина» (1950), «Вірність» (1952), «Ромашковий цвіт» (1955), «Совість» (1957), «В авангарді світу» (1960), «Сузір'я серця» (1965), «Одвічне, сьогоденне» (1973) — про героїчну мирну працю рад. народу, завоювання соціалістичного ладу. Перекладач укр. мовою творів Максима Танка, В. Мозурюнаса, М. Свєтлова, А. Тажибаєва та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Крізь відстані. К., 1969; Одвічне, сьогоденне. К., 1973; Невтома. К.,1975.

ГІРНИ́К (до 1958 — смт Соцгородок) — місто Донецької обл. УРСР, підпорядковане Селидівській міськраді, на р. Вовчій (бас. Дніпра), за 7 км від залізничної ст. Цукуриха. Засн. 1938 як шахтарське с-ще в зв'язку з будівництвом кам.-вуг. шахт. Дві кам.-вуг. шахти, будинок побуту; 4 заг.-освітні та музична школи, сільс. професс.-тех. уч-ще, лікарня, клуб, 2 бібліотеки.

ГІРНИ́К — селище міського типу Львівської обл. УРСР, підпорядковане Червоноградській міськраді, за 4 км від залізничної ст. Гірник. 3,9 тис. ж. (1977). Видобування кам. вугілля. З-д залізобетонних виробів. Середня школа, поліклініка, клуб. б-ка. Виник 1954.

ГІРНИ́ЦЬКЕ — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Сніжнянській міськраді, за 10 км від залізничної ст. Соф'їно-Брідська. 2,1 тис. ж. (1977). Цех Авдіївського об'єднання швейних і галантерейних виробів. Середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт; 2 клуби, б-ка. Г. засн. 1912.

ГІРНИ́ЧА ГЕОМЕХА́НІКА, механіка гірських порід — наука про механічні властивості масивів гірських порід і механічні процеси, що відбуваються в них під час ведення *гірничих робіт.* Досліджує напруження і деформації локальних ділянок земної кори, що зазнають впливу природних і виробничих факторів. Осн. метою Г. г. є вивчення *гірничого тиску* і раціональних способів керування ним. Г. г. встановлює закономірності виникнення і розвитку напружено-деформаційних полів у районі гірничих розробок з урахуванням властивостей і стану гірського масиву, вишукує методи цілеспрямованого використання тиску цього масиву, щоб створити умови для безпечної розробки надр. Пов'язана з механікою середовища, що деформується, інженерною *геологією, геофізикою, будівельною механікою, гірничою наукою* тощо.

О. Я. Манойло, В. М. Потураєв.

Гіппарх.

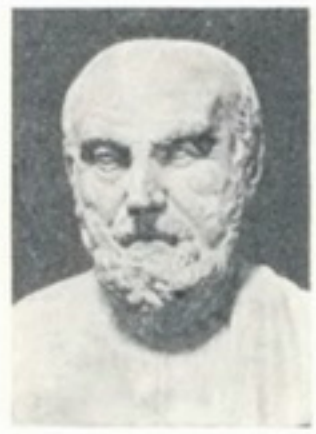

Гіппократ.

Д. Гірландайо. Старий з онуком. Лувр. Париж.

ГІРНИ́ЧА НАУ́КА — сукупність знань про умови залягання родовищ корисних копалин і фізичні явища, що відбуваються в товщі гірських порід при створенні *гірничих виробок*; про способи видобування і *збагачування корисних копалин*; про організацію виробництва, яка зумовлює безпечну й економічну розробку родовищ. Розрізняють такі напрями Г. н.: технологічний; нормалізації виробничих умов і безпеки праці; гірничої економіки та організації виробництва. До першого напряму Г. н. належать дослідження в галузі розкривання і систем розробки пластових і рудних родовищ (див. також *Розробка родовищ* корисних копалин), *гірничої геомеханіки*, гірничої геометрії, *маркшейдерії*, технології збагачування і вивчення складу корисних копалин, механізації гірничих робіт тощо. Другий напрям Г. н. включає дослідження в галузі рудникової аеродинаміки і боротьби з рудниковим газом і пилом, з раптовими викидами вугілля й газу (див. також *Гірничорятувальна справа*), складання прогнозу щодо самозаймання вугілля або руд і розробки заходів, що перешкоджають цьому, тощо. Третій напрям Г. н. становлять гірнича економгеографія, економіка і організація гірничого виробництва. На Україні дослідження з Г. н. провадять *Геотехнічної механіки інститут* АН УРСР, *Дніпропетровський гірничий інститут*, *Вугільний науково-дослідний інститут* та ін. Див. також *Геотехнологія*, *Гірнича справа*.

ГІРНИ́ЧА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ. гірничодобувна промисловість — комплекс галузей *важкої промисловості* по розвідуванню родовищ, видобуванню з надр землі і збагачуванню корисних копалин. Залежно від характеру пром. використання мінеральної сировини всі галузі Г п поділяють на такі осн. групи: паливодобувну (вугільна, нафтова, сланцева, торфова, видобування природного газу), рудодобувну (залізорудна, марганцеворудна, видобування кольорових руд, благородних і рідкісних металів та ін.); гірничохімічну (видобування калійних солей, кухонної солі, апатитів, нефелінів, бокситів, сірки, фосфоритів тощо); по видобуванню мінеральної сировини для *будівельної індустрії*, вогнетривкої та керамічної пром-сті (видобування мармуру, глини, бутового каменю, граніту, вапняку, гіпсу, доломітів, лабрадориту, азбесту, мергелю та ін.); гідромеліоративну (мінеральні підземні води тощо). Див. також *Паливна промисловість*, *Вугільна промисловість*, *Нафтодобувна промисловість*, *Залізорудна промисловість*, *Гірничохімічна промисловість*, *Газова промисловість*, *Марганцеворудна промисловість* *Торфова промисловість*

ГІРНИ́ЧА СПРА́ВА — галузь науки і техніки, пов'язана з видобуванням з надр землі твердих, рідких або газоподібних корисних копалин Розробленню родовища корисної копалини передують розвідувальні роботи, які полягають у виявленні й визначенні кількості і якості цієї копалини, встановленні напряму простягання та кута спаду пластів і особливостей навколишніх порід. Після визначення запасів і техніко-екон. доцільності використання корисної копалини родовища розробляють за проектом, яким передбачено технологію *гірничих робіт* і систему (певний порядок у часі й просторі) розроблення покладів. Тверді корисні копалини (вугілля, руду, мінеральні будівельні матеріали тощо) видобувають підземним або (якщо вони залягають на невеликій глибині) відкритим способом, використовуючи *гірничі виробки* (див. *Агрегатне виймання вугілля*, *Відкрита розробка родовищ* корисних копалин, *Підземна розробка родовищ* корисних копалин, *Підводна розробка родовищ* корисних копалин, *Торфовидобування*). Впроваджуються засоби *геотехнології*. Велика увага приділяється безпеці робіт (див. *Вибухобезпека* у гірничій справі, *Гірничорятувальна справа*, *Гірничий нагляд*). Рідкі і газоподібні корисні копалини (нафту, мінеральні води, природні гази тощо) видобувають майже виключно з бурових свердловин (див. *Нафтовидобування*). Завершальним процесом гірничої технології є *збагачування корисних копалин*. Розвиток Г. с. пов'язаний з дальшим вивченням властивостей гірських порід (див. *Гірнича наука*, *Гірнича геомеханіка*), з застосуванням ефективніших гірничих машин Значний вклад у розвиток Г. с. внесли Б. І. *Бокій*, О. П. *Герман*, М. В. *Мельников*, О. М. *Терпигорєв*, О. О. *Скочинський*, Л. Д. *Шевяков*, М. А. *Стариков*, М. М. *Федоров*, В. С. *Пак*, О. Н. *Щербань*, М. С. *Поляков*, Ф. О. *Абрамов*, К. С. *Борисенко*, М. О. *Зайцев*, О. М. *Пеньков*, П. П. *Нестеров*, П. С. *Кучеров*, К. І. *Татомир* та ін. На Україні дослідження з Г. с. проводять *Вугільний науково-дослідний інститут*, *Гірничої механіки всесоюзний науково-дослідний інститут* ім. М. М. Федорова, Макіївський н.-д. ін-т з безпеки праці у гірничій пром-сті тощо. Див. також *Гірнича промисловість*, *Гірничохімічна промисловість*.

Літ.: Шевяков Л. Д. Разработка месторождений полезных ископаемых. М., 1963; Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. К., 1977. *С. А. Саратікянц.*

ГІРНИ́ЧЕ ПРА́ВО — в СРСР сукупність правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з використанням надр землі для видобування корисних копалин та інших цілей, а також для *охорони надр*. Основу таких відносин становить закріплена в ст. 11 Конституції СРСР держ. власність на надра, які становлять єдиний держ. фонд надр. До нього входять як використовувана, так і незаймана частини надр. Належність права власності на надра соціалістичній д-ві — найважливіша передумова регулювання гірничих відносин в інтересах усього суспільства. Вона дає змогу забезпечувати раціональне розміщування продуктивних сил країни і високі темпи розвитку нар. г-ва, є одним з гол. факторів створення *матеріально-технічної бази комунізму*. Правове регулювання гірничих відносин в СРСР підпорядковано здійсненню планового, раціонального і комплексного користування надрами для задоволення потреб у мінеральній сировині та ін. потреб нар. г-ва з одночасним здійсненням заходів, спрямованих на охорону надр, гарантування безпеки робіт по користуванню ними та ін. Поряд з цим норми рад. Г. п. мають своїм завданням і всебічне зміцнення законності в сфері гірничих відносин, зокрема охорону прав підприємств, орг-цій, установ і громадян від порушень з боку користувачів надрами. Осн. законодавчими актами рад. Г. п. є *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра* та кодекси про надра союзних республік (в УРСР — *Кодекс УРСР про надра*).

А. І. Пшеничний.

ГІРНИ́ЧИЙ КОМБА́ЙН — гірнича машина, що одночасно відокремлює від масиву корисні копалини або породу, подрібнює їх і навантажує на транспортні засоби. Осн. частини Г. к.: робочий орган, що руйнує масив гірських порід і подрібнює їх; навантажувальний орган; приводні двигуни (див. *Привод*); механізми переміщення (подачі); пристрої для зрошування повітря і вловлювання пилу; органи керування. Розрізняють Г. к. (мал.) очисні (для видобування корисних копалин), прохідницькі (для проведення *гірничих виробок*) і нарізні (якими ство-

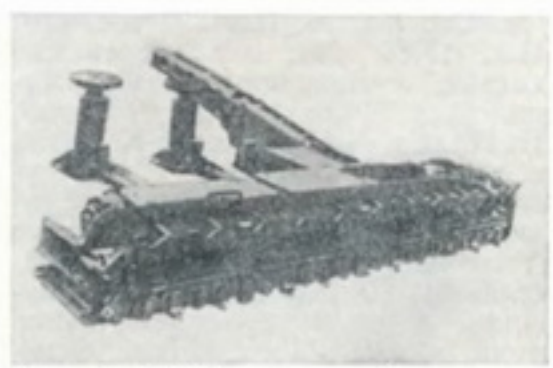

Гірничі комбайни: очисний вузькозахватний із шнековим робочим органом; прохідницький вибіркової дії зі стрілоподібним робочим органом; нарізний з робочим органом у вигляді хитного здвоєного бара.

рюють нарізні виробки у товщі вугілля, щоб підготувати очисний *вибій*). Очисні Г. к. бувають для пологих і похилих пластів (до 35°) з гравітаційним вивантаженням корисних копалин і для крутопохилих та крутих пластів (понад 30°) з самопливним їх вивантаженням; для пластів дуже тонких (до 0,8 м), тонких (0,81—1,2 м), середніх (1,21—3,5 м) і потужних (понад 3,5 м). Очисні Г. к. поділяють також на вузькозахватні (до 1 м) і широкозахватні (понад 1 м). Є очисні Г. к. з холостим переміщенням у вихідне положення, з розворотом на кінцях *лави* і без розвороту (двостороння робота за човниковою схемою). Осн. типи робочих органів очисних Г. к.: барові, що складаються з одного або кількох барів (рам) з різальними ланцюгами; барабанні — з вертикал. або горизонтальною віссю обертання; шнекові — з горизонтальною віссю обертання; бурові (див. *Бур*). Крім того, застосовують комбіновані робочі органи (напр., бурові і барабанні). Очисні Г. к. рухаються за допомогою вмонтованих у комбайн або винесених у підготовчі виробки механізмів переміщення (подачі) і гнучкого тягового органа (каната чи ланцюга) або за допомогою *гусеничного ходу*. Деякими прохідницькими Г. к. створюють виробки в товщі вугілля або ін. корисної копалини, іншими — у породі. Робочі органи таких Г. к. бувають стрілоподібні, бурові (роторні і роторно-планетарні) і хитні. Механізми переміщення таких комбайнів — гусеничні, крокуючі або комбіновані. Навантажувальний орган прохідницьких Г. к. має вигляд ковша, кільцевого скребкового *конвейєра*, шнека тощо. До найдосконаліших належать прохідницькі Г. к. вибіркової дії з стрілоподібним робочим органом, який руйнує ділянки вибою в певній послідовності (циклічно). Є породопрохідницькі бурові Г. к. з робочим органом роторного або роторно-планетарного типу, обладнаним різцевим або шарошковим інструментом. Вони створюють виробки у м'яких, середньої твердості і твердих породах. У нарізних Г. к. робочий орган має вигляд хитного здвоєного бара з двошарнірним ланцюгом. Г. к. найчастіше застосовують у вугільній пром-сті. Крім того, їх використовують для видобування горючих сланців, руд рідкісноземельних металів тощо.

Ю. К. Єпіфанцев, В. І. Кутовий, А. М. Максименко.

ГІРНИ́ЧИЙ КО́МПАС — прилад, яким визначають напрями простягання і спаду, а також кут спаду пласта або тріщини гірських порід. Складається з немагнітної основи, на якій укріплено *компас* і висок. За магнітною стрілкою компаса (мал.) визначають напрями (*азимути*) ліній простягання і спаду, а за виском — кут нахилу лінії спаду пласта або тріщини. Г. к. застосовують під час геологорозвідувальних і *гірничих робіт*.

Л. П. Нестеренко.

ГІРНИ́ЧИЙ НА́ГЛЯД, державний гірничий нагляд — діяльність спеціально уповноважених органів Рад. держави по забезпеченню додержання всіма к-тами, міністерствами, відомствами, підприємствами, орг-ціями, установами і громадянами встановленого порядку користування надрами, виконанню обов'язків по *охороні надр*. Цей нагляд стосується також безпечного ведення робіт, пов'язаних з користуванням надрами, запобігання і усунення їхнього шкідливого впливу на населення, навколишнє природне середовище, будівлі та споруди, додержання правил ведення держ. обліку запасів і родовищ корисних копалин тощо. Передбачений ст. 44 *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра*. Г. н. здійснюють К-т по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті і гірничому нагляду, відповідні к-ти союзних республік та їхні місц. органи. Вони мають право вживати оперативних заходів і давати обов'язкові для виконання вказівки про усунення порушень правил і норм безпечного ведення робіт і охорони надр, а також притягати до адм. відповідальності осіб, винних у порушенні таких правил. Поряд з Г. н. існує й відомчий контроль за використанням та охороною надр, що здійснюється органами, у віданні яких перебувають підприємства, організації та установи, що користуються надрами.

О. О. Чувпило.

ГІРНИ́ЧИЙ ТИСК — тиск гірських порід на *гірничі виробки* або підземні конструкції. Осн. причиною Г. т. є гравітація (див. *Тяжіння*). Крім того, виникнення Г. т. спричинюють тектонічні процеси (див. *Тектоніка*), *гірничі роботи*, будівництво наземних і підземних споруд. Г. т. проявляється у деформуванні, зміщуванні і руйнуванні породних масивів і земної поверхні, у навантаженні на підземні споруди. Щоб керувати Г. т. в очисних вибоях, у виробленому просторі обвалюють породу або заповнюють його порожніми породами та ін. матеріалом; в боках горизонтальних і похилих виробок вдаються, напр., до буріння свердловин.

Ю. Г. Спицин.

ГІРНИ́ЧІ ВИ́РОБКИ — порожнини в земній корі, що утворилися під час *гірничих робіт*. Розрізняють Г. в. розвідувальні (для шукання й розвідування корисних копалин) й експлуатаційні (для розробляння родовищ); підземні (в товщі земної кори) і відкриті (на поверхні землі). Підземні Г. в. бувають вертикальними, горизонтальними й похилими; вони можуть виходити й не виходити на поверхню землі. До вертикальних Г. в. такого типу належать, напр., *шурфи, шахтні стовбури, гезенки*, до горизонтальних — *штольні, штреки, квершлаги*, орти (виробки впоперек простягання родовища), до похилих — шурфи, *бремсберги, скати*, похили та ін. Підземні Г. в. поділяють також на очисні, де виймають корисні копалини (напр., *лави, камери*), і підготовчі, в яких переміщується транспорт, встановлено вентиляційне устаткування тощо. До найпоширеніших відкритих Г. в. належать *траншеї*.

М. В. Бакулін.

ГІРНИ́ЧІ РОБО́ТИ — роботи, пов'язані з проведенням, кріпленням і підтримуванням у робочому стані *гірничих виробок*, а також вийманням корисних копалин. Розрізняють Г. р. відкриті (див. *Відкрита розробка родовищ* корисних копалин), підземні (див. *Підземна розробка родовищ* корисних копалин) і підводні (див. *Підводна розробка родовищ* корисних копалин). Крім того, Г. р. бувають розкривні (див. *Розкривні роботи*), підготовчі (підготовка до розробляння розкривної частини родовища), нарізні (розділяння виїмкових полів або блоків на виїмкові ділянки гірничими виробками) й очисні (виймання корисних копалин). Г. р. поділяють також на машинні (за допомогою гірничих машин і механізмів), підривні (див. *Буропідривні роботи, Підривні роботи*), гідравлічні (див. *Гідромеханізація*), геотехнологічні (див. *Геотехнологія*), бурові (див. *Буріння*), термічні. Ефективність Г. р. вимірюють обсягом виконаних робіт за одиницю часу, а також витратами робочого часу, ресурсів і засобів на одиницю об'єму корисної копалини.

Ю. К. Батманов.

ГІРНИЧОЗАВОДСЬКІ СЕЛЯ́НИ — категорія феодально залежних селян у Росії й на Україні в 17—19 ст., які, займаючись хліборобством, зобов'язані були працювати також на гірничих заводах. На Україні *приписні селяни* з'явилися в кін. 18 ст. (Слов'янські соляні промисли, Луганський чавуноливарний з-д та ін.). Нестерпні умови праці й життя викликали численні заворушення Г. с. Вони брали активну участь у *селянській війні під проводом О. І. Пугачова 1773—75* та ін. антифеод. виступах. Феод.-кріпосницька залежність Г. с. була формально скасована бурж. реформами 60-х рр. 19 ст. Кабальні відробітки кол. Г. с. існували на багатьох заводах до поч. 20 ст.

ГІРНИ́ЧОЇ МЕХА́НІКИ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. М. Федорова — науково-дослідна установа Міністерства вугільної промисловості СРСР. Організований 1951 у Донецьку. В складі установи (1979) відділи: шахтних вентиляторів, шахтного підйому та експлуатації, надійності і ремонту шахтних стаціонарних установок; лабораторії: шахтного водовідливу, пневмоустановок тощо. Є дослідно-експериментальне виробн. Осн. напрями роботи: розробляння наук. основ створення, експлуатації і ремонту основних шахтних стаціонарних машин і комплексів, шахтного підйому, вентиляторних і водовідливних установок, підвищення надійності і довговічності шахтних стаціонарних установок і устаткування, а також розробляння тех. завдань на створення нового і вдосконалювання діючого устаткування стаціонарних установок. Ін-т видає збірники праць «Турбомашины» і «Шахтный подъём».

Г. М. Нечушкін.

ГІРНИЧОРЯТУВА́ЛЬНА СПРА́ВА — діяльність людини, пов'язана з науковими основами, орга-

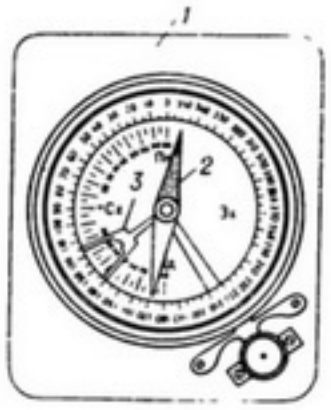

Гірничий компас: *1* — основа; *2* — магнітна стрілка; *3* — висок (порівняно із звичайним компасом позначення сходу і заходу в гірничому компасі поміняно місцями).

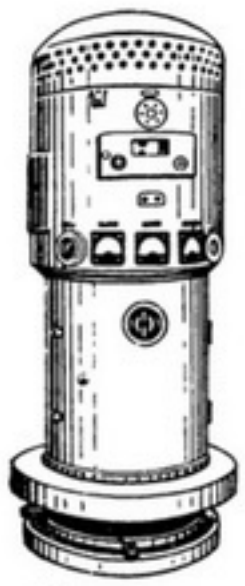

Гірокомпас

Гіроскоп.

нізацією і технікою запобігання та ліквідації аварій у шахтах і рудниках; галузь *гірничої справи*. Найнебезпечнішими аваріями є підземні *пожежі*, вибухи метано-повітряних сумішей і вугільного пилу, раптові викиди вугілля і *рудникового газу*, самочинне (без втручання людини) обвалювання порід, прориви в *гірничі виробки* підземних вод і пливунів. Боротьбу з аваріями на гірничих підприємствах ведуть воєнізовані гірничорятувальні частини. На шахтах, крім того, є добровільні допоміжні гірничорятувальні команди. До індивідуального спорядження гірничорятівників належать кисневі ізолюючі (їхня захисна дія 4 год) або допоміжні (захисна дія 2 год) *респіратори*, газотеплозахисні апарати і теплозахисні комбінезони. Для гірників призначено ізолюючі або фільтруючі саморятівники (захисна дія 45 хв). В боротьбі з пожежами гірничорятівники застосовують *вогнегасники*, портативні піногенератори, апаратуру, що гасить вогонь струменем води, тощо. Щоб запобігти вибухам метано-повітряних сумішей, при дистанційному гасінні пожеж у дуже загазованих шахтах використовують парогазові генератори, азотні газифікаційні установки. Ділянки, де виникла пожежа, ізолюють перемичками, що їх споруджують, додержуючись певної віддалі. При небезпеці вибухів вугільного пилу вдаються до *пиловибухозахисту*. Гірничі виробки розчищають від порід і підземних пливунів звичайними гірничими машинами і механізмами, спец. гірничопрохідницькими установками тощо. Крім того, гірничорятувальні частини оснащені дихальними апаратами для надання допомоги потерпілим, *геомагнітофонами*, приладами і устаткуванням, якими контролюють склад рудникової атмосфери, засобами проводового і високочастотного зв'язку тощо. Проблеми Г. с. досліджує Всесоюзний н.-д. ін-т гірничорятувальної справи (у Донецьку). Див. також *Дегазація*, *Вибухобезпека* у гірничій справі, *Гірничий нагляд*.

Літ.: Соболев Г. Г. Горноспасательное дело. М., 1972; Иванов В. А. Библиографический указатель отечественной литературы по горноспасательному делу. 1900—1965 гг. Довецк, 1972.

А. І. Козлюк.

ГІРНИЧОХІМІ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь хім. промисловості, що включає видобування, збагачування та первинну переробку апатитової і фосфоритної руд, природних калійних солей та руд, які містять сірку, бор, миш'як тощо. Осн. продукція Г. п.: калійні добрива, природний сульфат натрію, фосфатна сировина (апатитовий і фосфоритний концентрат), боратова руда, природна сірка, сірчаний колчедан. В дореволюц. Росії гірничохім. сировину для потреб хім. пром-сті ввозили з-за кордону. Практично вітчизняну Г. п. створено за роки Рад. влади. Особливого розвитку Г. п. набула після Великої Вітчизн. війни 1941—45, коли було проведено великі роботи щодо розширення сировинної бази діючих підприємств та організовано розвідувальні роботи в нових районах. За заг. обсягом виробн. калійних добрив Рад. Союз посідає одне з перших місць у світі. В УРСР Г. п. представлена виробн. калійних добрив, природної сірки і в незначному обсязі виробн. земляних пігментів — охри й мумії. Перші підприємства по виробн. калійних добрив було споруджено в 19 ст. на Прикарпатті (в Калуші та Стебнику); вони випускали добрива переважно у вигляді сирових солей — розмолотих калійних порід. Швидкий розвиток калійної пром-сті почався з кін. 50-х рр. 20 ст. У 1966 почав виробляти збагачені добрива Стебницький калійний з-д; 1967 став до ладу Калуський хіміко-металург. комбінат (див. *Калуське виробниче об'єднання «Хлорвініл»*). У 1950 на Прикарпатті розвідано великі запаси сірки, що стали базою для створення в республіці сірчаної пром-сті. В 1958 почав давати продукцію Роздольський гірничохім. комбінат (див. *Роздольське виробниче об'єднання «Сірка»*), 1970 введено в дію Яворівський гірничохім. з-д, де сірку виробляють прогресивним, більш дешевим методом підземного виплавлення.

В Г. п. використовують потужні гірничопрохідницькі комбайни, вантажно-доставочні машини. Продукція випускається переважно в гранульованому та великозернистому вигляді. Широко застосовують комбінування виробн., що грунтується на *комплексному використанні сировини*.

В. Д. Томащук.

Виробництво калійних добрив
(тис. т; в ум. одиницях)

Роки	СРСР	У т. ч. УРСР
1965	5691	630
1970	9824	959
1976	19 977	1034

ГІРО... (від грец. γῦρος — коло, γυρεύω — обертаюсь) — частина складних слів, що відповідає поняттю «обертальний рух» (напр., *гіроскоп*, *гірокомпас*).

ГІРО́БУС [від *гіро...* й лат. (omni)bus — для всіх] — засіб безрейкового транспорту. Див. *Жиробус*.

ГІРОВО́З — рудниковий *локомотив* з механічним акумулятором енергії — маховиком. Попередньо розкручений пневматичним, електричним або внутр. згоряння двигуном маховик передає колесам акумульовану в ньому кінетичну енергію. Двигун розміщують на локомотиві або на стаціонарному зарядному пункті. Довжина пробігу після одноразового заряджання 3—5 км, маса рухомого складу 50—70 т. Г. (мал.) переміщує вагонетки по вентиляційних *гірничих виробках*. Його використовують також при будівництві шахт і як допоміжний транспорт у гідрошахтах.

П. С. Шахтар.

Гіровоз з пневматичним двигуном.

ГІРОКО́МПАС (від *гіро...* і *компас*) — прилад, що вказує курс рухомого об'єкта відносно географічного меридіана. Принцип дії Г. (мал.) грунтується на властивості важкого *гіроскопа* встановлюватися у положення, при якому його вісь паралельна геогр. меридіанові. Показання Г., на відміну від магнітного компаса, практично не залежать від земного магнетизму, наявності залізних мас і електромагнітних полів. Розрізняють Г. з одним і двома гіроскопами; з маятниковим і електромагнітним (точнішим) керуванням. Г. застосовують переважно на мор. суднах. В разі потреби їх використовують при геодезичних, топографічних, маркшейдерських та ін. роботах. *В. М. Землянський.*

ГІРОМАГНІ́ТНЕ ВІДНО́ШЕННЯ — відношення *магнітного моменту* елементарних частинок (і систем, що складаються з них — молекул, атомів, атомних ядер тощо) до їхнього *моменту імпульсу*. Величина Г. в. визначає дію зовн. магнітного поля на систему з власним магнітним моментом.

ГІРОМАГНІ́ТНІ Я́ВИЩА — явища, в яких проявляється зв'язок між *магнітними моментами* і моментами кількості руху частинок речовини. Див. також *Магнітомеханічні явища*.

ГІРОРУЛЬОВИ́Й — електронавігаційний прилад; те саме, що й *авторульовий*.

ГІРОСКО́П (від *гіро...* і грец. σκοπέω — спостерігаю) — швидкообертове тверде тіло, вісь обертання якого може змінювати свій напрям у просторі. Найпростішим Г. є іграшка дзига. В *гіроскопічних пристроях* застосовують Г. (мал.) переважно у вигляді закріпленого в кардановому (універсальному) підвісі масивного тіла — *ротора* симетричної форми, що обертається навколо осі симетрії. У такого Г. три *ступені вільності* обертання навколо взаємно перпендикулярних осей карданового підвісу, які перетинаються у нерухомій (відносно основи підвісу) точці *О*. Розрізняють Г. астатичні (зрівноважені), в яких центр їхньої ваги збігається з точкою *О*, і важкі, у яких такого збігу немає. Астатичний Г., на який не діють зовнішні сили, наз. вільним. Він зберігає незмінним напрям гол. осі. Є Г. й з двома ступенями вільності. Щоб позбутися впливу тертя в осях карданового підвісу, застосовують поплавкові Г., герметична внутр. рама яких занурена в рідину, а також Г. на повітряному підвісі, створеному сталим повітряним дуттям. Є Г.: з електростатичним підвісом ротора — за допомогою регульованого високовольтного електр. поля між обертовим електропровідним ротором і електродами підвісу; Г. з магнітним підвісом феромагнітного ротора — за допомогою магнітного поля; кріогенні Г.— з підвісом ротора в магнітному полі струмів надпровідності. Розроблено ядерні і корпускулярні Г., в яких використано гіромагнітні властивості мікрочастинок атомів і атомних ядер; лазерні Г., що являють собою кільцеві

оптичні квантові генератори, а також вібраційні Г., де чутливим елементом є вібруючі стрижні або обертовий ротор з пружним підвісом. Г. застосовують у навігаційних приладах, *гіростабілізаторах,* у системах автом. керування рухом літаків, ракет, мор. суден тощо.

Літ.: Малеев П. И. Новые виды гироскопов. Л., 1971; Метелицын И. И. Теория гироскопа — теория устойчивости. М., 1977.

В. М. Землянський.

ГІРОСКОПІ́ЧНІ ПРИ́СТРОЇ, гіроскопічні прилади — пристрої (прилади), основною частиною яких є *гіроскоп*. Дають змогу розв'язувати задачі *навігації*, стабілізувати положення рухомих, а іноді й нерухомих об'єктів. Крім гіроскопів, в Г. п. є швидкісні електр. або пневматичні двигуни, що надають рух гіроскопам; датчики кутів або кутових швидкостей повороту об'єктів; пристрої передавання контрольованих величин відповідним покажчикам; магнітні, електронні, напівпровідникові та ін. підсилювачі слідкуючих систем, що за допомогою органів керування примушують об'єкт рухатися за заданою траєкторією. В них є також електромагнітні, пневматичні або мех. пристрої, що зменшують похибки гіроскопів. До Г. п. належать: гіротахометри і гіроінтегратори, якими вимірюють відповідно кутову швидкість і кути повороту; гірошироти, що показують геогр. широту місця; гіровертикалі і гірогоризонталі, які фіксують напрям справжньої вертикалі або площини горизонту, що дає змогу визначати кути крену (нахилу) об'єкта відносно поздовжньої або поперечної осі. Крім того, серед Г. п. розрізняють гіронапівкомпаси, *гірокомпаси,* гіромагнітні і гіроіндукційні компаси та курсові системи, які показують курс рухомого об'єкта або кут його повороту навколо вертикальної осі; гіротеодоліти (див. також *Теодоліт*), що полегшують прокладання тунелів, шахт, виконання геодезичних робіт; *гіростабілізатори*; гірооріентатори та *інерціальні навігаційні системи* тощо. Г. п. застосовують для керування рухом літаків, ракет, суден, торпед, космічних кораблів, роботів, для визначення профілю глибоких бурових свердловин та ін.

Літ.: Селезнев В. П Навигационные устройства. М., 1974.

В. В. Шершун.

ГІРОСТАБІЛІЗА́ТОР — пристрій, яким зменшують бортову хитавицю морських суден, торпед, ракет тощо. Складається з одного або кількох масивних роторів — *гіроскопів,* які, швидко обертаючись, стабілізують положення об'єкта, що рухається.

ГІРСУТИ́ЗМ (від лат. hirsutus — волосатий) — надмірне оволосіння у жінок. Виявляється в посиленому рості волосся на обличчі (вуса, борода), грудях, животі, кінцівках. Г. зумовлюється гол. чин. надмірним надходженням *андрогенів* у кров або підвищенням чутливості тканин до їх дії. Спостерігається при деяких ураженнях кори надниркових залоз, пухлинах яєчників, передньої частки *гіпофіза,* клімактеричних порушеннях, при деяких ураженнях головного мозку, шкірних захворюваннях та ін. Г. зустрічається і у здорових жінок (т. з. конституціональний Г.) та дівчат (в період статевого дозрівання). Г., що поєднується з чоловічим типом будови скелета, м'язів, чоловічим голосом тощо, наз. вірилізмом. Лікування спрямоване на усунення причини гірсутизму.

ГІРСЬКА́ ІНДИ́ЧКА — рід птахів родини фазанових. Те саме, що й *улар*.

ГІРСЬКА́ ХВОРО́БА — хворобливий стан, що виникає у людини при сходженні на значні висоти (понад 300 м). Г. х., на відміну від *висотної хвороби,* різновидом якої вона є, розвивається відносно повільно. Її ознаки з'являються, як правило, через кілька годин (іноді діб) після підйому: при *акліматизації* зникають.

ГІРСЬКЕ́ — місто Ворошиловградської обл. УРСР, підпорядковане Первомайській міськраді, за 4 км від залізничної ст. Шипилове. Засн. 1898 в зв'язку з будівництвом шахти. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 Г.— с-ще міськ. типу. Кам.-вуг. шахта, збагачувальна ф-ка, хлібозавод, філіал Первомайської взут. ф-ки, будинок побуту. 5 заг.-освітніх та музична школи, 4 лік. заклади, в т. ч. лікарня. Палац культури, кінотеатр, 6 бібліотек.

ГІРСЬКИ́Й ВІСК — мінерал типу органічних сполук. Див. *Озокерит*.

ГІРСЬКИ́Й КРИШТА́ЛЬ — мінерал класу силікатів, прозора безбарвна відміна *кварцу*. Родовища Г. к. в СРСР є на Уралі, Памірі, в Сх. Сибіру, на Україні (Житомирщина, Донбас). Кристали Г. к. одержують і штучно. Використовують для виготовлення оптичних приладів, ваз, чаш, скульптур, застосовують у радіотехніці.

ГІРСЬКИ́Й ТІ́КИЧ — річка у Вінницькій і Черкаській областях УРСР, один з витоків Тікичу (бас. Пд. Бугу). Довж. 167 км, площа бас. 3510 км². Бере початок у центр. частині Придніпровської височини. Має гірський характер. Використовується як джерело гідроенергії, для зрошування і водопостачання. На Г. Т.— м. *Тальне*.

ГІРСЬКИ́Й ХРЕБЕ́Т — велике гірське пасмо видовженої форми з добре вираженими схилами. Висота, протяжність і форма Г. х. залежать від походження, історії розвитку та складу гірських порід, що його утворюють.

ГІРСЬКІ́ ГРУНТИ́ — географічна група грунтів, які розвиваються в умовах гірського рельєфу (різноманітних за кліматом, рослинним покривом, грунтоутворюючими породами); залягають у вигляді окремих поясів, що від вершини гори до її підніжжя змінюються приблизно так само, як і на рівнинах, у напрямі з Пн. на Пд. Нижче від лінії снігів і льоду — пояс кам'янистих розсипів, далі в низхідному порядку найчастіше залягають гірсько-тундрові, гірсько-лучні, гірсько-підзолисті, бурі лісові, гірсько-чорноземні, гірсько-каштанові і т. д. В СРСР найбільш поширені такі Г. г.: гірсько-підзолисті (на Пн. і Серед. Уралі, у Сх. Сибіру, на Далекому Сході), гірсько-лучні (на полонинах Карпат, на Кримських яйлах, на Кавказі, в горах республік Серед. Азії) і гірські чорноземи (найбільше в Закавказзі і на гірських хребтах Серед. Азії). В Карпатах, на Кавказі, в Криму і на Далекому Сході поширені *бурі лісові грунти*.

Н. Б. Вернандер.

ГІРСЬКІ́ ПОРО́ДИ — геологічні тіла, з яких складається *земна кора*. З геохім. погляду Г. п.— природні щільні чи пухкі агрегати однорідних або різних мінералів. Г. п. утворюються внаслідок геол. процесів у земній корі та на її поверхні. Склад, структуру та утворення Г. п. вивчає *петрографія*. За походженням розрізняють магматичні гірські породи, які поділяють на глибинні та виливні, *метаморфічні гірські породи* та *осадочні гірські породи*. Магматичні й метаморфічні Г. п. становлять бл. 90% об'єму земної кори, решта 10% припадає на осадочні породи, однак останні вкривають 75% площі земної поверхні. Глибинні магматичні й метаморфічні Г. п. в УРСР поширені в межах *Українського щита* й Рахівського масиву в Сх. Карпатах, виверженні Г. п. (*андезити, порфірити, діорити, базальти* та ін.) є в усіх регіонах України, але найбільшого розвитку вони досягли в Криму й на Закарпатті. Найпоширеніші на Україні осадочні гірські породи (піски, пісковики, глини, вапняки тощо). Г. п. мають велике народногосп. значення. Вони містять у собі родовища різних руд, нафти, природного газу та ін. і самі є корисними копалинами.

Л. Г. Ткачук.

ГІРСЬКОКАРПА́ТСЬКІ ПОРО́ДИ ОВЕ́ЦЬ — місцеві грубововнові вівці вовново-молочно-м'ясного напряму (рацка, цуркан, цакель, волошка). Тварини дрібні, переважно білої масті з відмітинами на голові, ногах, добре пристосовані до вологого клімату Карпат і гірських пасовиськ та утримання на полонинах. Жива маса баранів 45—55 кг (макс. 70 кг), вівцематок 25—35 кг (макс. 50 кг). Середньорічний настриг вовни 1,2—3 кг. Вовна груба, завдовжки 25—35 см, підшерсток незначний, іде на виготовлення тех. тканин, килимів тощо. Плодючість 130 ягнят на 100 вівцематок. Від вівці після

Гледичія колюча: *1* — гілка з квітками; *2* — квітка в розрізі; *3* — плід.

Глициния. Квітуча гілка

Гірськокарпатська порода овець рацка.

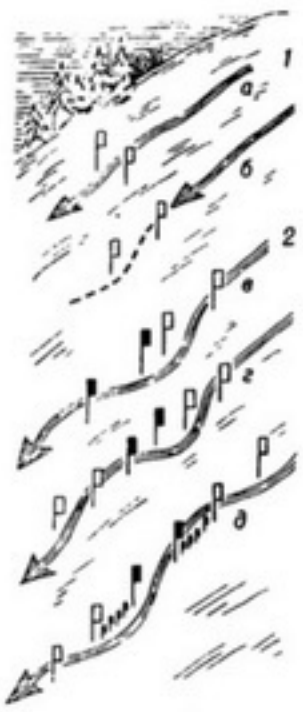

Гірськолижний спорт. Комбінації воріт: *1* — одиночні ворота: *а* — відкриті (горизонтальні), *б* — закриті (вертикальні); *2* — групові ворота: *в* — «шпилька» (з двох воріт), *г* — «змійка» і *д* — «діагональ» (*г* і *д* — з 3 або 4 воріт).

Гірчак.

Гірчак березковидний: *1* — нижня частина рослини; *2* — плід; *3* — верхня частина рослини; *4* — квітка

відлучення ягнят одержують 30—40 кг молока. Щоб підвищити продуктивність овець, їх схрещують з баранами *цигайської породи овець*. Розводять Г. п. о. в Закарп., Івано-Фр., Чернів., Львів. областях.

ГІРСЬКОЛИ́ЖНИЙ СПОРТ — вид спорту, швидкісний спуск з гір на лижах по спеціальних трасах, при якому фіксується час спуску. Часто пов'язаний з подоланням поворотів на великій швидкості. Г. с. включає слалом (норв. slalom — слід, що спускається), слалом-гігант, швидкісний спуск та гірські двоборство і триборство. Слалом — спуск лижника з гори по трасі завдовжки 150—500 м, що розмічена воротами завширшки 3,5—4 м з прапорців, розставлених у різних комбінаціях (див. мал.). Відстань між воротами — від 0,7 до 15 м, різниця висот між стартом та фінішем — 40—150 м. Слалом-гігант відрізняється довжиною траси (1000—2500 м з різницею висот 250—600 м; для жінок і дівчат на 30% менше), шириною воріт (до 8 м) і відстанню між ними (4—20 м). Швидкісний спуск відбувається на розмічених невеликою кількістю воріт трасах завдовжки до 4000 м з різницею висот 600—1000 м (для жінок і дівчат на 20—25% менше), на яких є горби, западини та ін. нерівності, що їх лижник повинен уміти подолати на великій швидкості. Двоборство гірське включає слалом та швидкісний спуск; триборство гірське — усі три різновиди Г. с. Спортсмен у змаганнях з Г. с. повинен пройти всі ворота (перетнути «створ» воріт) обома ногами, інакше його дискваліфікують. Переможцем змагань стає спортсмен, що подолав трасу в найкоротший час. Г. с. (слалом) виник наприкінці 19 ст. у Норвегії; перші правила змагань з'явились у 1922 й були запропоновані англійцем А. Лунном. Перші змагання з швидкісного спуску відбулися в Швейцарії (1926). Першість світу з Г. с. регулярно проводиться з 1931. До програми зимових Олімпійських ігор Г. с. включено в 1936. В СРСР першість з Г. с. проводиться з 1934. Міжнар. лижна федерація (ФІС), в яку з 1948 входить Федерація лижного спорту СРСР, має спец. комітет по гірськолижному спорту.

І. В. Соколов.

ГІРУДИ́Н (від лат. hirudo — п'явка) — речовина, що перешкоджає зсіданню крові. За хім. будовою — поліпептид (див. *Пептиди*). Виділяється слинними залозами *п'явки* медичної (Hirudo medicinalis).

ГІРЧА́К (Rhodeús) — рід риб родини *коропових*. Найпоширеніший Г. звичайний (Rh. sericeus). Тіло (довж. до 9 см) високе, стиснене з боків, вкрите великою лускою. Зустрічається в прісних стоячих і слабопроточних водах Європи і Сх. Азії. Розмножується в квітні — серпні. Відкладає до 100 ікринок. Під час нересту тіло самця набуває яскраво-райдужного забарвлення, а в самок виростає довга трубочка (яйцеклад), за допомогою якої вона відкладає ікру в зяброву порожнину двостулкових молюсків (перлівниць, беззубок та ін.). Живиться Г. переважно водоростями. Пром. значення не має.

П. Д. Носаль.

ГІРЧА́К — 1) Одно- або багаторічна трав'яниста рослина, рідше півкущ і кущик роду Polygonum родини гречкових. Листки здебільшого ланцетні. Квітки в пучечках, пазушних або зібраних у колосовидні, гроновидні чи волотевидні суцвіття. Плід сочевицеподібний або тригранний. Бл. 700 видів, найбільш поширених у помірних і тропічних областях. В СРСР понад 120 видів, у т. ч. в УРСР — 22 види, з них 4 — лише в культурі. Г. дубильний (P. coriarium) — одна з найкращих трав'янистих дубильних рослин (у коренях — до 26% танідів). З дикорослих видів важливі як лікарські рослини Г. *водяний перець* і Г. зміїний, *ракові шийки*. Серед Г. багато бур'янів, з них найпошир. Г. березковидний, або витка гречка березковидна (P. convolvulus) — однорічна рослина з витким, іноді лежачим стеблом 20—100 см завдовжки. Спричинює вилягання хлібів. Деякі види Г. декоративні. Заходи боротьби. Очищення посівного зерна, старанний обробіток грунту, своєчасне лущення стерні та ін. До роду Polygonum належить також *спориш*. 2) Народна назва рослин роду *степовий гірчак*. 3) Народна назва деяких видів родів жовтий осот, слабник та ін.

А. І. Барбарич.

ГІРЧИ́ЦЯ — однорічні трав'янисті рослини родів Sinapis і деякі види роду Brassica родини *хрестоцвітих*. У роді Sinapis до 10 одно-, зрідка багаторічних видів, переважно *бур'яни*, поширених в Європі, Пн. Африці та Азії. З роду Sinapis в УРСР найбільш поширені Г. біла і Г. польова. Г. білу (S. alba) вирощують як олійну культуру або на зелений корм та як зелене добриво; стебло до 100 см заввишки. Насіння (блідо-жовтувате, дрібне) містить понад 15% олії. Урожайність 18 ц/га. Медонос. У посівах ярих культур зустрічається як однорічний бур'ян Г. польова (S. arvensis), насіння якої зберігає схожість понад 10 років. Заходи боротьби: очищення посівного матеріалу, знищення сходів під час обробітку грунту, правильне чергування ярих культур у сівозміні та ін. З роду Brassica в СРСР, у т. ч. й УРСР, вирощують Г. сарептську (B. juncea) — рослину 100 см заввишки. Стручки майже циліндричні, при достиганні розтріскуються. Насіння (темно-буре, іноді жовте) містить до 45% і більше харчової олії. З макухи виготовляють столову гірчицю і гірчичники. Медонос. Урожайність в Лісостепу й Степу України 8—10 ц/га.

М. І. Котов.

ГІ́РШМАН Леонард Леопольдович [13 (25).III 1839, м. Тукумс, тепер Латв. РСР — 3.I 1921, Харків] — український офтальмолог. Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1860), з 1875 — професор цього ж ун-ту. Створив у Харків. ун-ті першу самостійну клініку очних хвороб (1870). В 1905 на знак протесту проти політики царизму щодо студентства залишив ун-т; з 1908 працював у Харків. міській очній лікарні. Своєю практичною діяльністю здобув широку популярність в Росії та за її межами. Праці Г. присвячені питанням фізіології сприймання кольорів, вивченню найменшого кута зору, *емболії* судин сітчатки, вивихів кришталика, лікуванню *трахоми* тощо. Ім'ям Г. названо Укр. н.-д. ін-т очних хвороб у Харкові. Портрет с. 54.

ГІСО́П (Hyssopus) — рід напівкущових або трав'янистих рослин родини *губоцвітих*. 10 видів, поширених переважно в Середземномор'ї. В СРСР, в т. ч. і УРСР, найпоширеніший Г. лікарський (H. officinalis). Листки видовженоланцетні, цілокраї. Квітки зібрані по 3—7 у пучки в пазухах верхніх листків. Іноді вирощують як ефіроолійну рослину. Настій трави у нар. медицині застосовують при бронхітах і шлунково-кишкових захворюваннях. Крім Г. лікарського, на крейдяних відслоненнях у Сх. Лісостепу і Степу України росте також Г. крейдяний (H. cretaceus).

ГІССА́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — неолітична культура 6—3-го тис. до н. е., пам'ятки якої поширені в гірських районах Середньої Азії, переважно на території Зх. Таджикистану. Виділена 1953. Серед пам'яток — тимчасові стоянки і поселення, поховання тощо. Для Г. к. характерне поєднання масивних знарядь з гальок (чопери, чопінги, скребки) і крем'яних знарядь (мікропластини, свердла, трапеції, скобелі). Знайдено кам'яні сокири, кістки диких (олень, бик) і свійських (вівця або коза) тварин. При дослідженні деяких пам'яток Г. к. знайдено також уламки кераміки.

Літ.: Окладников А. П. Исследования памятников каменного века Таджикистана. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1958, № 66.

В. М. Массон.

ГІССА́РСЬКА ПОРО́ДА ОВЕ́ЦЬ — порода найбільших грубововнних курдючних м'ясо-сальних овець. Виведена в Таджикистані. Тварини скороспілі, витривалі, протягом року утримуються на пасовищах, влітку добре нагулюються. Основна масть бура різних відтінків. Середня жива маса баранів 110—140 кг, вівцематок — 86—90 кг. Відгодовані валухи важать до 190 кг. Маса сала у курдюці вгодованих овець досягає 18—20 кг, у валухів — 30 кг і більше.

Баран гіссарської породи.

Настриг вовни 1,4—1,6 кг. Кожні 100 вівцематок дають за рік 115—130 ягнят. Г. п. о. розводять у Тадж. РСР і Узб. РСР. Використовують для поліпшення ін. порід курдючних овець.

ГІСТАМІ́Н — тканинний гормон сильної фізіологічної дії, один з *амінів біогенних*. В організмі утворюється з гістидину при його *декарбоксилюванні*. В тканинах знаходиться гол. чин. в неактивній формі, пов'язаний з білками. Бере участь у регуляції діяльності дрібних кровоносних судин, у розвитку шоку й алергічних реакцій (див. *Алергія*). збільшує проникність капілярів, збуджує секрецію шлункового соку тощо. Антагоністи Г. широко застосовують у медицині.

ГІСТЕРЕ́ЗИС (грец. ὑστέρησις — відставання) — неоднозначна залежність зміни фізичної величини, яка характеризує стан або властивість тіла, від зміни фізичної величини, що характеризує зовнішні умови. Г. зумовлений необоротними змінами в тілі, які виникають від дії зовн. факторів, внаслідок чого тіло після припинення діяння на нього характеризується т. з. залишковими властивостями (залишковим намагніченням, електризацією, деформацією тощо). Г. спостерігається під час фіз. і фізико-хім. процесів і відповідно до цього наз. магнітним, діелектричним, пружним та ін. Магнітний Г.— відставання зміни намагніченості *I феромагнетика* від зміни напруженості *H* зовн. магнітного поля. На мал. крива *1* відповідає залежності *I* від *H* при первинному намагніченні. При $H = +H_m$ намагніченість досягає максимального значення I_m і при дальшому збільшенні *H* не змінюється. Якщо *H* зменшувати від $+H_m$ до $-H_m$, залежність *I* від *H* опишеться кривою *2*. Величина $I = I_R$ при $H = 0$ наз. залишковою намагніченістю, а величина $H = H_c$, при якій $I = 0$, — коерцитивною силою. При зміні *H* від $-H_m$ до $+H_m$ залежність *I* від H зображується кривою *3*. Криві *2* і *3* утворюють т. з. петлю Г., площа якої пропорційна енергії, витраченій полем *H* під час одного циклу перемагнічування. Діелектричний Г.— відставання зміни поляризації *сегнетоелектрика* від зміни напруженості зовн. електр. поля. За формою петля діелектричного Г. подібна до петлі магнітного Г. Пружний Г.—відставання зміни деформацій тіла від зміни *напружень* механічних.

Літ.: Вонсовский С. В. Современное учение о магнетизме. М., 1953; Постников В. С. Внутреннее трение в металлах. М., 1974; Иона Ф., Ширане Д. Сегнетоэлектрические кристаллы. Пер. с англ. М., 1965.

М. Д. Корнієнко.

ГІСТИДИ́Н, α-аміно-β-імідазолілпропіонова кислота

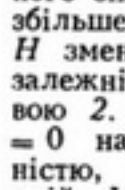

гетероциклічна *амінокислота* основного характеру. Міститься майже в усіх білках. Для більшості тварин є *незамінною амінокислотою*. При розпалі Г. утворюється *гістамін*. Є активним центром багатьох ферментів, у т. ч. *рибонуклеази*. В медицині застосовують для лікування гепатитів, виразкової хвороби шлунка і дванадцятипалої кишки.

ГІСТІОЦИ́ТИ (від грец. ἱστός — тканина і κύτος — вмістище, тут — клітина), блукаючі клітини у спокою — клітини пухкої сполучної тканини хребетних тварин і людини. У зародків Г. виникають із зародкової сполучної тканини — *мезенхіми*, у дорослому організмі — з недиференційованих клітин пухкої сполучної тканини, ретикулярної тканини, іноді з кров'яних клітин (*моноцитів, лімфоцитів*). Г. мають овальну або багатовідросткову форму, чіткі контури, базофільну (див. *Базофілія*) цитоплазму з численними вакуолями та включеннями. Виконують захисну функцію; здатні до *фагоцитозу*. В деяких умовах, напр. при запаленні, Г. перетворюються на *макрофаги*.

ГІСТОГЕМАТИ́ЧНІ БАР'Є́РИ [від грец. ἱστός — тканина і αἷμα (αἵματος) — кров], гематопаренхіматозні бар'єри, тканинні бар'єри — механізми, що регулюють обмін між внутрішнім середовищем організму (кров'ю) і тканиною, або *міжклітинною рідиною*. Осн. структурним елементом усіх Г. б. є *ендотелій* кровоносних *капілярів*. Г. б. в організмі виконують подвійну функцію: захищають окремі органи від шкідливих речовин та регулюють хім. склад і фізико-хім. та біол. властивості поживного середовища даного органа — міжклітинної рідини. Див. також *Бар'єрна функція*, *Гематоенцефалічний бар'єр*.

ГІСТОГЕНЕ́З (від грец. ἱστός — тканина і γένεσις— походження) — сукупність процесів, що приводять до утворення тканин у тваринних організмів і зумовлюють їхню специфічність у різних органах. В основі Г. лежить *диференціювання* тканин, що починається під час зародкового розвитку і відбувається і в післязародковий період (відновлення, загоювання).

ГІСТОГРА́МА (від грец. ἱστός, тут — стовп і γράμμα — запис, зображення) — геометрична фігура, яка графічно зображує статистичний розподіл *випадкової величини*

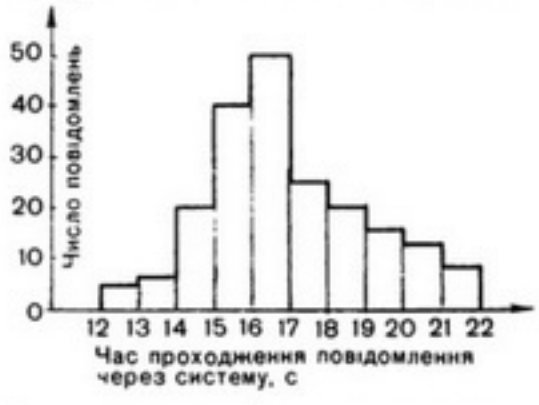

Гістограма розподілу часу проходження повідомлення через систему зв'язку.

Являє собою ряд прямокутників (мал.), основи яких — відрізки прямої, що відповідають інтервалам значень величини, а висоти пропорційні частотам попадання величини в ці інтервали (табл.). Г. використовують для наочного зображення розподілу при статистичних дослідженнях.

М. Д. Шваб.

ГІСТОЛО́ГІЯ (від грец. ἱστός — тканина і λόγος — вчення) — наука про *тканини* багатоклітинних тварин і людини. Осн. предмет вивчення Г.— комплекс клітин у їх взаємодії між собою і з міжклітинним та зовн. середовищем. Завдання Г.— з'ясування шляхів істор. розвитку тканин, механізмів взаємодії тканин і визначення природи внутрішньотканинних та міжтканинних регуляцій; пізнання тканинної й клітинної структури органа, його гістохім. та гістофізіол. особливостей; визначення механізму діяльності органа; дослідження формування тканин під час зародкового розвитку, природного оновлення тканин у дорослих організмів або *регенерації* їх після ушкодження тощо. Г. поділяють на загальну, що вивчає осн. закономірності розвитку й будови та функції тканин, і спеціальну, яка з'ясовує структуру і властивості тканинних комплексів у складі окремих органів тіла тварин. Г. тісно пов'язана з *анатомією, ембріологією* людини і тварин, *цитологією, фізіологією* людини і тварин, а також з рядом мед. і ветеринарних наук. Термін «гістологія» запропонував нім. вчений К. Майєр (1819). У самостійну науку Г. виділилась на поч. 19 ст. Початок розвитку Г. пов'язаний з винайденням мікроскопа (17 ст.). Істотний внесок у розвиток гістології зробили вчені 17—18 ст.: італ. — М. Мальпігі, голл.— А. Левенгук, нім.— Й. Ліберкюн; вітчизн.— О. М. Шумлянський, М. М. Тереховський, К.-Ф Вольф та ін., які досліджували мікроскопічну будову нирок, селезінки, шкіри, м'язів, крові, залоз кишечника, сім'яної рідини тощо. Бурхливий розвиток Г. почався в 30-х рр. 19 ст. й був пов'язаний з удосконаленням мікроскопа. Переломним етапом стало створення 1838—39 *клітинної теорії*. В цей час чес. учений Я. Пуркинє і нім.— Й. Мюллер та ін. одержали нові дані про мікроскопічну будову органів і тканин. Нім. вчені Ф. Лейдіг (1853) та А. Келлікер (1855) виділили 4 групи тканин: епітеліальну, сполучну, м'язову, нервову. В 60-х рр. 19 ст. в Росії створюються кафедри Г. у ряді ун-тів. У Московському ун-ті під керівництвом О. І. Бабухіна досліджували розвиток нервової і м'язової тканин; у Петерб. ун-ті та Медико-хірург. академії М. М. Якубович, М. Д. Лавдовський, О. О. Максимов та ін. створили школи, які вивчали будову нервової системи і *гістогенез* сполучної тканини; в Казанському ун-ті школи К. А. Арнштейна, П. В. Овсянникова, О. М. Міславського здійснювали дослідження з нейрогістології; в Київ. ун-ті під керівництвом П. І. Перемежка вивчено мікроскопічну будову щитовидної залози, печінки, надниркових і підшлункової залоз; у Харків. ун-ті І. П. Скворцов обґрунтував метод культивування тканин поза організмом (див. *Культура тканин*). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції пи-

Гірчиця сарептська: *1* — верхня частина рослини; *2* — квітка в розрізі; *3* — насінина; *4* — плід (стручок).

Гісоп лікарський: *1* — нижня частина рослини; *2* — верхня частина рослини; *3* — квітка.

Гістерезис.

Розрахункові дані гістограми

Середина інтервалу спостереження	Число повідомлень
12,5	4
....	...
15,5	40
16,5	50
...	...
21,5	8
Всього	200

Л. Л. Гіршман.

О. В. Гіталов.

Є. С. Главче.

І. М. Гладенко.

тання Г. почали розробляти в мед. ін-тах, в н.-д. ін-тах і лабораторіях АМН СРСР, АН СРСР та республіканських АН. Б. І. Лаврентьєв заклав основи гістофізіології *вегетативної нервової системи*; О. О. Заварзін — основи еволюційної Г. Школами О. О. Богомольця, О. В. Рум'янцева та ін. проведені важливі дослідження в галузі гістофізіології сполучної тканини, нервової та ендокринної систем. Прогрес Г. тісно пов'язаний з розвитком методів дослідження. Сучасна Г. використовує різні види мікроскопії — світлову, електронну, ультрафіолетову, флюоресцентну, скануючу та ін. Методи гістохімії, спектрофотометрії, авторадіографії, математичного аналізу дозволяють глибоко досліджувати фіз.-хім. організацію і різні сторони життєдіяльності клітин і тканин. Г. має велике теоретичне і практичне значення. Результати гістологічних досліджень дають цінний матеріал для медицини, ветеринарії тощо.

Літ.: Заварзин А. А., Щелкунов С. И. Руководство по гистологии. Л., 1954; Гистология. М., 1972; Заварзин А. А. Основы частной цитологии и сравнительной гистологии многоклеточных животных. Л., 1976; Антипчук Ю. П. Гістологія з основами ембріології. К., 1976; Поликар А., Бо Ш. А. Субмикроскопические структуры клеток и тканей в норме и патологии. Пер. с франц. Л., 1962. *Б. Г Новиков.*

ГІСТО́НИ — група простих білків, що містяться в *хромосомах* і мають виражену біологічну активність Г.— слабколужні білки, відрізняються високим вмістом *аргініну* і *лізину* та відсутністю *триптофану*. Мол. м. від 5000 до 37 000. В хромосомах Г. перебувають у комплексі з *дезоксирибонуклеїновою кислотою* (ДНК). Г. підтримують структуру ДНК, хроматину і хромосом, а також є одним із ланцюгів у регуляції біосинтезу нуклеїнових кислот.

ГІСТОХІ́МІЯ — розділ *гістології*, що вивчає хімічні властивості рослинних і тваринних тканин. Окремою частиною Г. є *цитохімія*. Г. перебуває в тісному зв'язку з *біологією* рослин і тварин, *біохімією, фізіологією, фармакологією* тощо. Завдання Г.— встановлення хім. архітектоніки тканин (статична Г.) і вивчення локалізації різних біохім. процесів у мікроструктурах тканин і клітин (динамічна Г.). Основа багатьох гістохім. методів дослідження — зв'язування певних хім. компонентів тканин і клітин з барвником. Сучасна техніка гістохім. досліджень, зумовлена застосуванням високочутливих фіз. методів (цитофотометрія, люмінесцентна та електронна мікроскопія, *авторадіографія*), дозволила визначити локалізацію і кількість *полісахаридів, ліпідів, білків* та багатьох ін. органічних, а також неорганічних компонентів тканин і клітин, створити цільові напрями гістологічних досліджень (Г. *нуклеїнових кислот, ферментів*, імуногістохімія та ін.). Засновником Г. вважають франц. вченого Ф. Распайля (1794—1878). Великий внесок у розвиток сучас. Г. зробили рад. вчені Г. М. Франк, Д. Н Насонов. В. Я. Бродський та ін., зокрема на Україні — О. Г. Черняхівський, І. В. Торська, О. Ф. Кисельова.

Літ.: Кононский А. И. Гистохимия. К., 1976; Киселева А. Ф., Зурнаджи Ю. Н. Ультраструктурные изменения в почках при гидронефрозе. К., 1974; Пирс Э. Гистохимия теоретическая и прикладная. Пер. с англ. М., 1962; Гайер Ф. Электронная гистохимия. Пер. с нем. М., 1974.

В. О. Майський.

ГІСТЬ — 1) На Русі до 16 ст. багатий руський або іноземний купець. 2) В Російській д-ві з 16 до поч. 18 ст.— член найвищої привілейованої корпорації купців, які мали від царя жалувану грамоту. Г. звільнялися від *тягла*, мали право вільно їздити для торгівлі за кордон, купувати маєтки, були підсудні безпосередньо царю, виконували складні держ. доручення. В 20-х рр. 18 ст. включені до купецького стану (див. *Купецтво*).

ГІ́ТА ГАРО́ЛЬДІВНА (рр. н. і см. невід.) — дочка останнього короля англосаксонської династії в Англії Гарольда II і перша дружина великого князя київського *Володимира Мономаха*. Після поразки англосаксонського війська біля Гастінгса 1066 Г. Г. знайшла притулок у датського короля Свенона. В 1074 чи 1075 вийшла заміж за Володимира Мономаха.

ГІТА́ЛОВ Олександр Васильович [н. 14 (27).V 1915 , с. Комишувате, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.]— новатор с.-г. виробництва. Двічі Герой Соціалістичної Праці (1948 і 1958). Член КПРС з 1948. В 1929 Г. оволодів професією тракториста і з того часу працює в ордена Леніна колгоспі ім. XX з'їзду КПРС спочатку трактористом, а з 1936 — бригадиром тракторної бригади; у 1956 виступив ініціатором комплексної механізації робіт на вирощуванні просапних культур. Делегат XX—XXV з'їздів КПРС, XVIII—XXV з'їздів Компартії України. З 1956 обирається членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради СРСР 9 — 10-го скликань. Член Рад. комітету захисту миру. Г.— лауреат премії імені Ярослава Галана (1973, за статтю «Дума про хліб»). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Дружби народів, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1975.

А. М. Литвин.

ГІТА́РА (ісп. guitarra, від грец. κιθάρα — кіфара, цитра) — струнний щипковий муз. інструмент. Відома з 13 ст. в Іспанії. Спочатку мала 4—5, пізніше 6 струн (такою поширилась в Європі та Америці). У Росії, зокрема й на Україні, Г. відома з 2-ї пол. 18 ст. Тоді ж з'явилася 7-струнна Г. терцового строю (т. з. російська). Використовується як сольний, ансамблевий та оркестровий інструмент. У 20 ст. з'явилися різновиди Г.— гавайська (6-струнна) та оркестрова, або джаз-Г., з ефами (резонаторними прорізами), як у скрипки, електрогітара.

ГІ́ТЛЕР (Hitler) Адольф (справжнє прізвище — Шікльгрубер; 1889—1945) — лідер німецько-фашистської партії, глава фашистської Німеччини (1933—45), головний воєнний злочинець. В роки 1-ї світової війни — єфрейтор нім. армії. В 1919 — один з організаторів, з 1920 — голова Націонал-соціалістської робітн. партії Німеччини (див. *Націонал-соціалістська партія*). В 1923 намагався здійснити фашист. переворот. Спираючись на монополістично-реваншистські кола, 1933 став рейхсканцлером. Після смерті П. *Гінденбурга* (1934) узурпував функції президента. Ініціатор розв'язання загарбницької війни в Європі, яка переросла в 2-у світову війну. 22.VI 1941 фашист. Німеччина підступно напала на СРСР (див. *«Барбаросса» план*). З грудня 1941 Г.— верховний головнокоманд. нім. збройними силами. Встановив у Німеччині та на тимчасово окупованих тер. режим кривавого терору; організатор винищення мільйонів людей, в т. ч. з слов. країн. Після розгрому фашист. Німеччини покінчив життя самогубством.

ГІ́ТТІС Володимир Михайлович [24.VI (6.VII) 1881 — 22.VIII 1938] — рад. військ. діяч, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1925. Н. в Петербурзі. Учасник 1-ї світової війни. Кол. офіцер старої армії (полковник). У Червоній Армії з лютого 1918 В 1918—20, командуючи Пд., Зх. і Кавказ. фронтами, брав участь у боях проти денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі, врангелівців. Після громадян. війни — команд. військами Заволзького і Петроградського військ. округів. З 1921 — на різних посадах в РСЧА. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ГІ́ФИ (від грец. ὑφή — тканина, павутина) — мікроскопічні одно- або багатоклітинні ниткоподібні утвори, з яких складаються вегетативні (*грибниця*, або міцелій) і плодові тіла грибів. Г. можуть бути простими або розгалуженими.

ГІФОМІЦЕ́ТИ (Hyphomycetales) — порядок грибів з групи т. з. *незавершених грибів*. Розмножуються Г. *конідіями*; деякі найпростіші види — шляхом брунькування. Понад 5000 видів. Серед Г. багато паразитів, які спричинюють захворювання рослин (плодова гниль, парша яблуні і груші та ін.). Значна частина Г. живе як сапрофіти у воді, грунті тощо й відіграє значну роль у грунтоутворюючих процесах. Ряд Г. спричинює псування продуктів с. г. та харч. пром-сті. З деяких Г. добувають *антибіотики*.

ГІ́ФУ — місто в Японії в центральній частині о. Хонсю, на р. Нагарі. Адм. центр префектури Гіфу. Залізничний вузол. 402,7 тис ж. (1973). Центр текст. (шовкової) пром-сті країни. Виробн. паперу та паперових виробів (ліхтарі, парасольки тощо). Авіабудування. Екон. ін-т Нава (засн. 1896). Г. відбудовано після землетрусу 1891.

ГІХМАН Йосип Ілліч (н. 26.V 1918, Умань) — український рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Закінчив Київ. ун-т (1939). Працював у Київ. автомобільно-

дорожньому ін-ті (1946—48), Київ. ун-ті (1947—65), у Донецькому обчислювальному центрі АН УРСР (1966—70). З 1970 — зав. відділом теорії імовірностей та матем. статистики Ін-ту прикладної математики та механіки АН УРСР. Наук. праці з *імовірностей теорії* та *математичної статистики*. Премія АН УРСР ім. М. М. Крилова, 1970. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ГІШ (Gish) Ліліан (н. 14.X 1896) — американська актриса. В кіно з 1912. Успіху досягла у фільмах реж. Д.-У. Гріффіта: «Народження нації» (1915), «Зламані паростки» (в рад. прокаті — «Зламана лілія», 1919), «Шлях на схід» (1920), «Сирітки бурі» (в рад. прокаті—«Дві сирітки», 1922). Знімалась у фільмах ін. режисерів: «Її друге життя» (1934), «Дуель під сонцем» (1947), «Ніч мисливця» (1955), «Наказ убивати» (1958), «Комедіанти» (1969).

Тв.: Рос. перекл.— Кино. Гриффит и я. М., 1974.

ГЛАВА́ ДЕРЖА́ВИ — особа чи орган, що здійснює верховне керівництво внутрішніми й зовнішніми справами держави. В СРСР функції Г. д. виконує *Президія Верховної Ради СРСР*, у союзних і авт. республіках — Президії відповідних Верховних Рад, зокрема в УРСР — *Президія Верховної Ради УРСР*. В д-вах з монархічною формою правління Г. д. є монарх (король, імператор); з респ. формою — здебільшого президент.

ГЛАВА́ УРЯДУ — особа, яка очолює уряд. В СРСР Г. у. є Голова Ради Міністрів СРСР, у союзних та авт. республіках — голови Рад Міністрів цих республік, зокрема в УРСР — Голова Ради Міністрів УРСР. У капіталістичних країнах Г. у. здебільшого має назву прем'єр-міністра, в т. з. президентських республіках (напр., у США, деяких країнах Лат. Америки) Г. у. одночасно є *президентом*.

ГЛА́ВКА Йосеф (15.II 1831, м. Пршештіце, Чехословаччина — 11.III 1908, Прага) — чеський архітектор і вчений. Засновник і президент чеської Академії словесності і мистецтв (з 1890). Навчався у Віден. академії мистецтв.

Й. Главка. Колишня резиденція митрополита Буковини, тепер один з корпусів Чернівецького державного університету. 1864—82.

Автор багатьох будівель у Відні та Празі. В 1864—73 працював на Буковині, де за його проектами в м. Чернівцях споруджено резиденцію митрополита Буковини (1864—82, тепер один з корпусів ун-ту) та вірмено-католицьку церкву (1869—75). Для творчості Г. на Україні характерний романовізант. стиль з широким використанням в оформленні споруд мотивів укр. нар. мистецтва.

ГЛАВКІ́ЗМ — система управління рад. промисловістю в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни 1918—20. Відзначався найсуворішою централізацією управління і безпосереднім підпорядкуванням підприємств (незалежно від розмірів їх) галузевим гол. або центр. управлінням ВРНГ — главкам і центрам. Главки керували всією діяльністю підприємств, надавали їм безплатно засоби виробн., зокрема сировину, паливо, оборотні кошти, приймали (також безплатно) вироблену ними продукцію. Наприкінці 1920 при ВРНГ функціонувало 50 главків. Г. був вимушеним заходом, зумовленим політикою *«воєнного комунізму»*. Тільки найсуворіша централізація всіх тих невеликих ресурсів, які були в розпорядженні Рад. д-ви, могли забезпечити потреби пром-сті й здійснення завдання розгрому контрреволюції. З переходом до *нової економічної політики* і перебудовою методів управління на засадах *господарського розрахунку* Г. було ліквідовано.

ГЛА́ВЧЕ Єгор Степанович [9 (21). I 1871, Кишинів — 17.VIII 1919] — вітчизняний дерматовенеролог. В 1895 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. З 1900 працював в Одесі, де створив (1917) першу в країні поліклініку для хворих на шкірні, венеричні та сечостатеві хвороби. В 1922 її було перетворено на н.-д. інститут ім. Главче. Праці Г. присвячені питанням діагностики та лікування сифілісу. Широко впроваджував профілактичні заходи для боротьби з венеричними хворобами — *диспансеризацію* і запобіжне лікування.

ГЛАГО́ЛЄВ Василь Васильович [21.II (4.III) 1896, Калуга — 21.IX 1947, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Радянського Союзу (1943). Член Комуністичної партії з 1925. Народився в сім'ї лікаря. В Рад. Армії з 1918. В 1941 закінчив курси вищого командного складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. В 1941—45 командував д-зією, корпусом, арміями на Крим., Пд., Степовому, 3-му Укр. фронтах. Керовані Г. війська брали участь у форсуванні Дніпра, в операціях по визволенню Правобережної України. Після війни — команд. повітрянодесантними військами. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГЛАГО́ЛЄВ Василь Павлович [11 (23).V 1883 — 14.III 1938] — учасник громадянської війни на Україні, рад. військ. діяч, комбриг. Н. в Петербурзі в дворянській сім'ї. В 1909 закінчив Академію Генштабу. Кол. офіцер старої армії (полковник). У Червоній Армії з квітня 1918. Командував 1-ю Курською д-зією, резервною армією. З поч. 1919 — нач. штабу Укр. фронту, війська якого вели бої проти петлюрівців. Згодом командував 6-ю армією Пн. фронту, 16-ю армією Зх. фронту, з вересня 1919 — 11 і 12-ю кав. д-зіями, які брали участь у боях проти денікінців, з літа 1920 — 10-ю армією. Після громадян. війни — на відповідальній роботі у військ. округах і центр. апараті РСЧА.

ГЛАГО́ЛИЦЯ — одна з двох найдавніших слов'янських азбук. Подібна до *кирилиці* буквеним складом, алфавітним порядком, звуковим значенням і назвами букв.

Букви	Звукове значення	Числове значення	Букви	Звукове значення	Числове значення
	а	*1*		*у*	*400*
	б	*2*		*ф*	*500*
	в	*3*		*х*	*600*
	г проривне	*4*		*о*	*700*
	д	*5*		*шт*	*800*
	е	*6*		*ц*	*900*
	ж	*7*		*ч*	*1000*
	дз	*8*		*ш*	
	з	*9*		*ъ*	
	і	*10*		*и (–ы)*	
	і	*20*		*ь*	
	к м'яке	*30*		*ѣ, я*	
	к	*40*		*ю*	
	л	*50*		*е* носове	
	м	*60*		*о* носове	
	н	*70*		*е* носове йотоване	
	о	*80*		*о* носове йотоване	
	п	*90*		*т, ф* і лабіалізація	
	р	*100*			
	с	*200*			
	т	*300*			

Глаголиця.

Більшість літер в обох азбуках мала й цифрове значення. Від кирилиці відрізняється складнішим накресленням і кількістю букв (у Г.— 40, а в кирилиці — 43). Питання про походження Г. остаточно не з'ясоване. Більшість учених вважає, що її створив Кирило (див. *Кирило і Мефодій*), а кирилицю складено дещо пізніше. Одна з найдавніших пам'яток Г., що дійшли до нас,— *Київські листки* (10 ст.).

П. Д. Тимошенко.

ГЛАГО́ЛІН Борис Сергійович [справж. прізв.— Гусєв; 11 (23).I 1879, м. Саратов — 13.XII 1948, Голлівуд] — російський актор і режисер. Учень В. М. *Давидова*. З 1917 — актор і режисер Харків. рос. театру, 1923—24 — Моск. театру Революції. В 1924—26 був режисером Харків. укр. драм. театру ім. І. Я. Франка (з 1926 — у Києві), в якому поставив спектаклі: «Полум'ярі» Луначарського, «Свята Іоанна» Шоу, «Собака на сіні» Лопе де Веги, «Пухкий пиріг» Ромашова, «Моб» за Сінклером, «Мандат» Ердмана. З 1927 жив за кордоном. В Нью-Йорку ставив спектаклі рос. мовою.

ГЛАДЕ́НКО Іван Микитович [н. 20.IX (3.X) 1915, с. Аннівка, тепер Ганнівка-Вирівська Білопільського р-ну Сумської обл.] — український рад. вчений у галузі ветеринарії; доктор вет. наук, професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1973), академік ВАСГНІЛ (з 1975). Член КПРС з 1942. У 1938 закінчив Харків. вет. інститут. З 1941 почав працю-

Гітара.

Електрогітара.

Гладіатори. Умираючий гладіатор Мал. Т. Г. Шевченка. 1856. Київський Державний музей Т. Г. Шевченка

Глазго. Одна з центральних площ.

вати в Укр. н.-д. ін-ті експериментальної ветеринарії (з 1957 — директор). Осн. наук. праці присвячені питанням вет. фармакології й токсикології. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ГЛАДІА́ТОРИ (лат. gladiatores, від gladius — меч) — у Стародавньому Римі раби, військовополонені та інші особи, призначенням яких була збройна боротьба між собою або із звірами на аренах *амфітеатрів*. Г. готували спец. школи з суворим режимом (у Римі, Капуї та ін. містах). Правлячі верстви, влаштовуючи бої Г., намагалися відвернути плебс від соціальних питань. Безправне і тяжке становище Г. зумовлювало їхню діяльну участь у виступах рабів, зокрема *Спартака повстанні*.

ГЛАДІО́ЛУС — рід рослин родини півникових; те саме, що й *косарики*.

ГЛА́ДКИЙ Гордій Павлович (1849—1894, Полтава) — український хоровий диригент, педагог, композитор. Муз. освіту здобув на Полтав. синодальних регентських курсах під керівництвом композитора П. Щуровського. З поч. 70-х рр. був учителем хорового співу й керівником хору в Полтав. духовній семінарії. Автор музики до «Заповіту» (бл. 70-х рр.) та ін. пісень на тексти Шевченка (серед них — «Зоре моя вечірняя», «Ой по горі роман цвіте», «Утоптала стежечку»), які стали народними.

Літ.: Кауфман Л. С. І. П. Гладкий и его песни. В кн.: Кауфман Л. С. О популярных украинских народных песнях и их авторах. М., 1973.

ГЛА́ДКИЙ Йосип Михайлович [1789, с. Мельники, тепер Канівського р-ну Черкаської обл.— 5 (17). VII 1866, м. Олександрівськ, тепер Запоріжжя] — останній кошовий отаман *Задунайської Січі*. На поч. рос.-тур. війни 1828—29 султанський уряд наказав козакам виступити разом з тур. військом проти Росії. Але Г., таємно домовившись з рос. командуванням, на чолі загону в 1500 козаків 18 (30). V 1828 з'єднався під Ізмаїлом з частинами рос. військ і взяв участь у боях проти тур. армії. Г. дістав чин полковника. Після війни йому доручили сформувати *Азовське козацьке військо*, 1832 призначили наказним отаманом цього війська. В 1853 звільнений у відставку в чині генерал-майора.

ГЛАДКИЙ Матвій (р. н. невід.— п. 1652) — миргородський полковник, учасник нар.-визвольної війни 1648—54. Брав участь у *Корсунській битві 1648, Пилявецькій битві 1648* й *Збаразькій облозі 1649*. Восени 1648 здійснював заг. керівництво козац. загонами, які вели боротьбу проти лит.-шляхет. війська в Білорусії. В *Берестецькій битві 1651* (коли татари полонили Б. Хмельницького) тимчасово виконував обов'язки гетьмана. Виходець з козац. низів, Г. був в опозиції до старшини шляхет. походження. За свідченням *«Літопису Самовидця»*, Г. намагався зайняти посаду гетьмана. Страчений за наказом Б. Хмельницького.

ГЛАДКИЙ Сергій Федорович (н. 23.X 1929, с. Адамівка, тепер Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.) — передовик виробництва в металургійній промисловості УРСР, старший горновий доменної печі, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1957. Працюючи з 1945 на Дніпровському металург. з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського, досяг значних успіхів у виконанні виробничих планів, прискоренні освоєння нової доменної печі. На XXIV і XXV з'їздах КП України обирався членом ЦК КП України. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

Є. І. Гамазинський.

ГЛАДКО́В Федір Васильович [9 (21).VI 1883, с. Чернавка, тепер Пензенської обл.— 20.XII 1958, Москва] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1920. Учасник революц. руху в Росії. В 1906 був заарештований, 1907—10 перебував на засланні. Друкуватися почав 1900 (оповідання «До світла»). Роман «Цемент» (1925) — про самовідданую працю робітників на відбудові заводу, зруйнованого в роки громадян. війни. Серія нарисів «Листи про Дніпробуд» (1931) і роман «Енергія» (1933—39) присвячені подвигу будівників Дніпрогесу. Автор сатиричних оповідань «Маленька трилогія» (1932). У роки Великої Вітчизн. війни виступав з патріотичними статтями, нарисами, написав повість «Клятва» (1944). Автобіографічна трилогія — «Повість про дитинство» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), «Вольниця» (1950; Держ. премія СРСР, 1951), «Лихоліття» (1954); працював над 4-ою частиною — «Неспокійна юність» (не закінчена). Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1958—59; Укр. перекл.— Повість про дитинство. К., 1951; Вольниця. К., 1952; Лихоліття. К., 1957; Цемент. К., 1960.

ГЛА́ДСТОН (Gladstone) Уїльям-Юарт (29.XII 1809, Ліверпул — 19.V 1898, Гаварден, Флінтшір) — англійський державний і політ. діяч. Походив з бурж. родини. Навчався в Ітоні та Оксфорді. В 1832 — член парламенту від партії торі. Пізніше перейшов до *Ліберальної партії*. У 1868 обраний її лідером. В 1868—74, 1880—85, 1886 і 1892—94 — прем'єр-міністр Великобританії. Сприяв розвиткові *фритредерства*, проводив колоніальну політику. Прихильник участі Великобританії в *Кримській війні 1853—56*. Під тиском ірл. нац.-визвольного руху був вимушений двічі вносити в парламент білль про *гомруль* для Ірландії.

ГЛАДЧУ́К Антоніна Федорівна (н. 5.III 1933, с. Перекалі, тепер Млинівського р-ну Ровенської обл.) — новатор с.-г. виробництва, ланкова колгоспу «Україна» Млинівського району Ровенської області, Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1964. Ланка, яку очолює Г., вирощує високі врожаї цукр. буряків, у 1976 одержала по 560 ц/га, в 1977— по 650 ц/га. Г.— депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Делегат XXIII з'їзду КПРС. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

В. С. Мацигон.

ГЛА́ЗГО — місто на Пн. Зх. Великобританії, в Шотландії. Розташоване на р. Клайд, каналом сполучене з мор. узбережжям. Один з найбільших мор. портів країни, вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт (Престуїк). 835,6 тис. ж. (1973). Разом з містами Дамбартоном, Гріноком, Порт-Глазго, Пейслі та ін. утворює конурбацію *Клайдсайд*.

Г.— найбільший у країні центр суднобудування (військ. судна, танкери, рефрижератори тощо). Розвинуті й ін. галузі машинобудування, чорна й кольорова металургія, нафтопереробна, вугільна пром-сть. Підприємства хім., коксохім. та ін. галузей пром-сті. Харч., легка, поліграф., паперова, буд. матеріалів, деревообробна пром-сть. У Г.— ун-т (з 1451), шотл. муз. академія та ін. вузи. Худож. галереї, музей Глазго. Метрополітен (з 1896). Архіт. пам'ятки: готичний собор (1181—1508); в стилі класицизму Трейдс-хол (1791—99, арх. Р. *Адам*) і біржа (1829—30, арх. Д. Гамілтон); ун-т (1864—70, арх. Дж.-Г. Скотт); один з перших зразків сучас. арх-ри — Школа мистецтва (1898—1909, арх. Ч.-Р. Макінтош). Місто відоме з 6 ст.

ГЛАЗЕНА́П Сергій Павлович [13 (25). IX 1848, с. Павловське поблизу м. Вишній Волочок — 12.IV 1937, Ленінград] — російський рад. астроном, почесний член АН СРСР (з 1928), Герой Праці (1932). 1870 закінчив Петерб. ун-т. У 1870—77 працював у Пулковській обсерваторії, з 1877 — у Петерб. ун-ті, з 1889 — професор. Осн. праці Г. присвячені вивченню руху супутників Юпітера, дослідженню подвійних і *змінних зір*, рефракції світла в земній атмосфері. Запропонував зручний спосіб визначення орбіт *подвійних зір*. Під його керівництвом 1881 збудовано обсерваторію Петерб. ун-ту Г.— популяризатор астр. знань. Один із засновників Рос. астроном. товариства.

ГЛАЗКО́В Юрій Миколайович (н. 2.X 1939, Москва) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1977). Член КПРС з

1966. У 1962 закінчив Харків. вище авіац. інженерне військ. училище. Працював інженером у авіац. частинах. У 1974 захистив кандидатську дисертацію. З 1965— у загоні космонавтів. Разом із В. В. *Горбатком* брав участь у польоті космічного корабля «Союз-24» (7—25.II 1977), який стикувався з орбітальною наук. станцією «Салют-5». Портрет с. 58.

ГЛА́ЗОВ — місто республіканського підпорядкування Удмуртської АРСР, райцентр, на р. Чепці (притока Вятки). Залізнична станція. 82 тис. ж. (1977). З-ди хім. машинобудування та металовиробів, меблева ф-ка, молочномаслозавод, м'ясний комбінати, птахофабрика, виробн. буд. матеріалів. Пед. ін-т, радгосп-технікум, мед. уч-ще. Виник 1780.

ГЛАЗУНЕ́НКО (справж. прізв.— Глазунов) Степан Олександрович [23.XII 1869 (4.I 1870), м. Куп'янськ, тепер Харківської обл.— 19.I 1934, Краснодар] — український рад. актор і режисер. В 1888 почав творчу діяльність у *трупі М. Л. Кропивницького*. В 1902—30 був керівником різних укр. театр. труп, з якими виступав у містах України, Криму, Пн. Кавказу. Ролі: Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Афанасій Іванович («Сорочинський ярмарок» Старицького за Гоголем), Микола («Наталка Полтавка» Котляревського). Грав на гастролях 1893 у трупі Г. Й. *Деркача* в Парижі. Поставив спектаклі «Ревізор» Гоголя, «Галька» Монюшка та ін. Портрет с. 58.

ГЛАЗУНО́В Василь Опанасович [20.XII 1895 (1.I 1896), с. Варваровка, тепер Сердобського р-ну Пензенської обл.— 26.VI 1967, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1926. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував корпусом на Пд.-Зх., 3-му Укр. і 1-му Білорус. фронтах. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1954 — у відставці. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 58.

ГЛАЗУНО́В Олександр Костянтинович [29.VII (10.VIII) 1865, Петербург — 21.III 1936, Париж, 1972 прах Г. перевезено до Ленінграда] — російський композитор, диригент, педагог, музично-громад. діяч, нар. арт. Республіки (з 1922). Композицію вивчав у М. *Римського-Корсакова*. З 1899 (з невеликою перервою) — професор Петерб. консерваторії (з 1905 — директор). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції став ректором Петроград. консерваторії, брав активну участь у перебудові муз. освіти, проводив громад. роботу. З 1928 жив за кордоном. Г.— один з найвидатніших представників рос. симфонізму. Автор 8 симфоній, симф. поем (у т. ч. «Стенька Разін», 1885), фантазій, сюїт, 2 фп. і скрипкового концертів, 3 балетів (зокрема «Раймонда», 1897), камерно-інструм. і вокальних творів. Г. допомагав укр. композиторам В. *Косенкові*, Я. *Степовому*, Ф. *Акименкові*, М. *Скорульському* (присвятив Г. свою 1-у симфонію, 1923) під час їхнього навчання в Петерб. консерваторії. Портрет с. 58.

Літ.: Крохмаль-Орябінська М., Архимович Л. О. К. Глазунов. К., 1953; Ганина М. Александр Константинович Глазунов. Л., 1961.

М. П. Загайкевич.

ГЛАЗУ́Р (нім. Glasur), полива — 1) Тонке скловидне покриття на керамічних виробах, закріплене *випалом* при високій температурі. Товщина Г. 0,15—0,3 мм. За хім. складом Г.— лужне, лужноземельне та ін. алюмосилікатне та алюмоборсилікатне *скло*. Г. бувають прозорі та непрозорі (глухі); безбарвні та пофарбовані (з окисами кобальту, хрому, міді, заліза та ін.); тугоплавкі (т-ра випалу 1100—1400° С) та легкоплавкі (900—1100° С). Є Г. для *фарфору* (1100—1400° С), напівфарфору (1250—1280° С), *фаянсу* (1100—1180° С), *майоліки* (900—1050° С) та ін. керамічних виробів. Розрізняють Г. сирі, що їх наносять у сирому вигляді, та фритовані — з попереднім сплавленням компонентів шихти. Г. надає виробам декоративного вигляду, захищає від забруднення, підвищує стійкість проти дії к-т, лугів, води. Застосовували Г. ще у Старод. Єгипті, Вавілоні та Ассирії. 2) Шар застиглого прозорого цукру на фруктах, печиві тощо.

ГЛА́СНІСТЬ СУДОВО́ГО РО́ЗГЛЯДУ — демократичний принцип *судового розгляду справ*, за яким, як правило, справи слухаються у відкритих для всіх громадян засіданнях суду. Органи масової інформації мають право висвітлювати хід і результати слухання. В СРСР цей принцип визначено ст. 157 *Конституції СРСР*: «Розгляд справ в усіх судах є відкритим. Слухання справ у закритому засіданні суду допускається лише у випадках, встановлених Законом, з додержанням при цьому всіх правил судочинства». Згідно з законом (в УРСР — ст. 10 ЦПК УРСР, ст. 20 КПК УРСР) закритий суд. розгляд допускається, коли цього вимагають інтереси охорони *державної таємниці*, а також з метою запобігання розголошення відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі (у справах про статеві злочини), про злочини осіб, які не досягли 16-річного віку. Про розгляд справи (чи частини її) у закритому засіданні суд виносить мотивовану ухвалу. *Вироки* і рішення судів у всіх випадках оголошуються прилюдно. З виховною метою у залі суд. засідання забороняється присутність осіб, які не досягли 16-річного віку, коли вони не є учасниками суд. процесу. Рад. закон зобов'язує суди широко практикувати проведення суд. процесів безпосередньо на підприємствах, будовах, у колгоспах, радгоспах за участю *громадських обвинувачів* та *громадських захисників*.

ГЛА́УБЕРОВА СІЛЬ — мінерал класу *сульфатів*. Див. *Міраболіт*.

ГЛАУКО́МА (грец. γλαύκωμα — синє помутніння ока) — захворювання очей, основними ознаками якого є підвищення внутрішньоочного тиску до 50 і більше мм рт. ст. (норма — 18—27 мм рт. ст.) і зниження зору, а також *атрофія* та патологічне поглиблення диска зорового нерва. Значну роль у виникненні Г. відіграють порушення функції центр. нервової системи, ендокринні розлади тощо. Г., що розвивається самостійно (здебільшого у людей похилого віку), наз. первинною; Г., яка виникає як наслідок ін. захворювання ока,— вторинною. Розрізняють відкритокутову, закритокутову та мішану Г. Для відкритокутової Г. звичайно характерні минуще затуманювання зору, бачення райдужних кілець навколо джерел світла, біль, навколо ока і в ділянці скроні; для закритокутової — картина гострого приступу Г. В будь-якій стадії Г. може виникнути гострий приступ, що починається раптово — з'являються головний біль нудота, блювання; око стає твердим на дотик, зір знижується, іноді аж до сліпоти. Нерідко Г. уражає обидва ока. Без своєчасного лікування настає повна втрата зору (див. *Сліпота*). Профілактика: рання діагностика та своєчасне лікування Г. Лікування: консервативне (медикаментозне) та хірургічне, коли перше не нормалізує внутрішньоочного тиску.

Літ.: Ерошевский Т. И., Токарева Б. А. Врожденная детская глаукома и её лечение. М., 1971; Краснов М. М. Микрохирургия глауком. М., 1974.

Н. О. Пучківська.

ГЛАУКОНІ́Т (від грец. γλαυκός — зеленуватий) — мінерал класу *силікатів*. $(K, Ca, Na)_{<1}$ $(Al, Fe_2Mn)_2[(OH)_2Al_{0,35}Si_{3,65}O_{10}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,2—2,9. Твердість 2—3. Колір зелений різних відтінків. Блиск матовий, у щільних відмін — скляний. В РРФСР скупчення Г. є на Уралі, в Поволжі, на Україні — в *Дніпровсько-Донецькій западині*, на Поділлі і Волині. Використовують для виготовлення калійних добрив, зеленої фарби, у скляній пром-сті, для пом'якшування води.

ГЛАУКОФА́Н (від грец. γλαυκός — зеленуватий та φαίνω — здаюся, видаюся) — породоутворюючий мінерал класу *силікатів*. $Na_2Mg_3Al_3(OH)_2[Si_8O_{22}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,08—3,30. Твердість 6. Колір сірий, зеленувато-синій. В СРСР відомий у Казахстані, на о. Сахалін, на Україні (*Криворізький залізорудний басейн*).

ГЛЕВА́ХА — селище міського типу Васильківського р-ну Київської обл. УРСР. Залізнична станція. 9,4 тис. ж. (1977). Науково-експериментальна біол. станція АН УРСР, Укр. філіал н.-д. технологіч. ін-ту ремонту і експлуатації машинно-тракторного парку, Укр. н.-д. ін-т механізації і електрифікації с. г. Заг.-освітня школа, мед. амбулаторія, 2 лікарні, Будинок культури, б-ка. Відома з 2-ї пол. 16 ст. Біля селища розкопано *Глевахівський курган*

С. Ф. Гладкий.

Ф. В. Гладков.

А. Ф. Гладчук.

С. П. Глазенап.

Ю. М. Глазков

С. О. Глазуненко

В. О. Глазунов

О. К. Глазунов

ГЛЕВА́ХІВСЬКИЙ КУРГА́Н — біля смт Глевахи Васильківського р-ну Київської обл., датується серединою 6 ст. до н. е. Г. к. розкопували 1950. Під насипом виявлено велику поховальну камеру, стіни якої були обшиті дошками і мали балкове перекриття. У камері знайдено залишки пограбованого в давнину багатого поховання (можливо, одного з вождів осілого землеробського племені скіфського часу) та залишки поховання вбитої жінки. Виявлено залишки великої чорнолощеної посудини, верхня частина якої була оздоблена накладними золотими бляшками.

ГЛЕДИ́ЧІЯ (Gleditschia) — рід рослин родини цезальпінієвих. Високі (20—45 м) однодомні з ажурною розлогою кроною листопадні дерева. Гілки та стовбур вкриті численними, до 10 см завдовжки, колючками. Листки парноперистоскладні. Квітки одностатеві, зібрані в укорочені китиці. Плід — довгий плоский біб. 12 видів, поширені у Сх. Азії, Америці та Африці. В СРСР (Закавказзя) дико росте 1 вид — Г. каспійська (G. caspica), у культурі—8, з них в УРСР — 2. Найважливішою є Г. колюча, або звичайна (G. triacanthos). Використовують при створенні полезахисних смуг, живоплотів та ін. Плоди й листки багаті на вітамін С. Деревина міцна, важка, йде на різні вироби, цінна для підземних і підводних споруд. Медонос. Іл. с. 51.

ГЛЕ́ЗЕР (Glaser) Дональд (н. 21. IX 1926, Клівленд) — американський фізик, член Національної АН США (з 1962). Закінчив Технологічний ін-т Кейса (1946), з 1960 — проф. Каліфорнійського ун-ту. Праці з фізики елементарних частинок, фізики космічного проміння й застосування фіз. методів до мол. біології. Винайшов (1952) т. з. *бульбашкову камеру* — прилад для спостерігання слідів заряджених частинок. Нобелівська премія, 1960. Портрет с. 60.

ГЛЕ́ЗОС (Γλέζος) Маноліс (н. 26.VIII 1922, с. Апірантос, о. Наксос) — грецький громадський і політ. діяч. Під час італо-нім. окупації Греції Г. вночі проти 31.V 1941 зірвав фашист. прапор з афінського Акрополя. В 1941—43 зазнавав арештів. У 1944—47 — редактор органу Компартії Греції газ. «*Різоспастіс*». У 1948—49 військ. суд засудив Г. до страти, яку під тиском світової прогресивної громадськості замінено 10 роками тюрми. В 1948—54 і 1958—62 Г. перебував в ув'язненні. З 1956 — секретар Єдиної демократичної лівої партії (ЕДА), директор газ. «Авгі» («Світанок»). У 1967—71 ув'язнений військ. хунтою. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1963. Міжнар. премія Миру, 1959.

ГЛЕ́КОВІ ПОХОВА́ННЯ — поховання померлих чи решток трупоспалення в спеціально виготовлених або звичайних господарських глеках. Відомі з 4—3-го тис. до н. е. у різних народів, що населяли Єгипет, Кріт, тер. Греції, Іспанії, Італії. В 1-му тис. до н. е. і на поч. н. е. були поширені серед населення Кавказу (Абхазія, Колхіда, Сх. Закавказзя). На тер. УРСР Г. п. трапляються в некрополях античних міст Пн. Причорномор'я. Однією з пам'яток цього типу є поховання на *Козирському городищі* поблизу Ольвії. Померлих ховали переважно в скорченому стані, у великих амфорах, ліпних горщиках, бік яких відбивали. Обряд відображає поширені в первісному суспільстві уявлення, пов'язані з культом плодючості, відродження, гол. роль в якому

Глекові поховання. Дитяче поховання в амфорі. Ольвія.

відігравала жінка-мати. В цьому культі глиняні глеки уособлювали плодючу землю і жінку.

Є. В. Максимов.

ГЛЕНН (Glenn) Джон (н. 18.VII 1921, Кембрідж, штат Огайо) — астронавт США. Закінчив 1943 льотну авіац. школу в Техасі, 1954 — школу льотчиків-випробувачів. З 1959 — у групі астронавтів. У 1962 перший з амер. астронавтів здійснив орбітальний політ навколо Землі на космічному кораблі «*Меркурій*». Портрет с. 60.

ГЛЕТ (нім. Glätte) — технічна назва оксиду свинцю PbO.

ГЛЕ́ТЧЕР (нім. Gletscher, від лат. glacies — лід) — 1) Скупчення на суходолі льодових мас, які сповзають під впливом сили ваги з областей, що лежать вище снігової межі. Поширені в холодних районах Землі (Антарктида) та на гірських вершинах (Памір, Тянь-Шань тощо). Див. також *Льодовики*. 2) Місцева назва льодовиків у Швейцарії.

ГЛЕ́ЧИКИ, купавка (Nuphar) — рід водяних рослин родини лататтєвих. Багаторічні трави з товстим кореневищем. Листки шкірясті овально-серцевидні, плавають на поверхні води. Квітки одиночні, на довгих квітконіжках. Плід ягодоподібний, формою нагадує глечик. Бл. 15 видів, поширених помірному поясі Пн. півкулі. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — один: Г. жовті (N. luteum) — ростуть всюди у стоячих та повільнотекучих водах. Деякі види вирощують як декоративні. Іл. с. 63.

ГЛЄБКА Петро Федорович [23.VI (6.VII) 1905, с. Велика Уса, тепер Узденського р-ну Мінської обл.— 18.XII 1969, Мінськ] — білоруський рад. поет, акад. АН БРСР (з 1957). Член КПРС з 1942. Друкуватися почав 1925. Перша зб. віршів «Шипшина» (1927). Поеми «Тривожний сигнал» (1929), «У ті дні» (1937), «Над Березою-річкою» (1939) — про Велику Жовтн. соціалістичну революцію і громадян. війну, «Мужність» (1934) — присвячена пам'яті В. І. Леніна. Вірші і балади періоду Великої Вітчизн. війни 1941—45 пройняті пафосом рад. патріотизму. Драм. поема «Світло зі Сходу» (1946—47) — про дні Жовтн. революції в Білорусії. У зб. поезій «Під стягом перемог» (1952) оспівав велич соціалістичної Батьківщини. Автор статей про Т. Шевченка: «Шевченко і білоруська література» (1939), «Пам'ятні розмови» (1952). Перекладав твори рос. і укр. л-ри, зокрема Т. Шевченка, М. Бажана та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 60.

Тв.: Збор твораў, т. 1—3. Мінск, 1969—71; Укр. перекл.— Поезії. К., 1975; Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1973.

ГЛЄБОВ (справж. прізв.— Сорокін) Гліб Павлович [29.IV (11.V) 1899, м. Вознесенськ, тепер Миколаївської обл.— 3.III 1967, Мінськ] — білоруський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1948). Творчу діяльність почав 1921 на Україні. З 1926 був актором Першого Білорус. драм. театру (тепер ім. Я. Купали). Ролі: Пустаревич («Павлинка» Купали), Туляга («Хто сміється останнім» Крапиви), Самосєєв («Щоб люди не журились» Макайонка), Гарпагон («Скупий» Мольєра), Романюк («Калиновий гай» Корнійчука). Знімався у фільмах («Костянтин Заслонов», «Наші сусіди»). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1941, 1948. Портрет с. 60.

ГЛЄБОВ Ігор Олексійович [н. 8 (21).I 1914, Петербург] — російський рад. учений в галузі електроенергетики й електромашинобудування, акад. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1943. Закінчив (1938) Ленінгр. політех. ін-т. В 1946—51 працював у Ленінгр. ін-ті авіаприладобудування, в 1951—61 — у Ленінгр. технологічному ін-ті харч. пром-сті. З 1961 — у Всесоюзному н.-д. ін-ті електромашинобудування (директор—з 1973). Осн. праці Г. присвячені створенню потужних синхронних машин з системами збудження і електроенерг. систем, використанню надпровідності в електромашинобудуванні. Г. заклав наук. основи систем збудження й автом. регулювання турбо- і гідроагрегатів, провів дослідження, пов'язані з синтезом електр. машин і напівпровідникових перетворювачів. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1968. Премія ім. П. М. Яблочкова АН СРСР, 1976. Портрет с. 62.

М. М. Шмирьова.

ГЛЄБОВА Марія Михайлівна (1847, Ярославська губ.— 1919, похована у Києві) — російська актриса, антрепренер. Дружина М. *Соловцова*. Творчу діяльність почала 1866 в Александринському театрі в Петербурзі. В 1874—79 працювала в трупі М. Милославського в Одесі, 1879—82 — у трупі М. Савіна (Київ, Житомир та ін.), 1883—91 — в різних театр. трупах Москви. В 1891—1905 — актриса, а з 1902 —антрепренер *Театру «Соловцов»* у Києві. Ролі: Катерина

Лариса («Гроза», «Безприданниця» О. Островського), Марія Стюарт, Леді Мільфорд («Марія Стюарт», «Підступність і кохання» Шіллера), Адрієнна Лекуврер (однойменна п'єса Скріба і Легуве).

ГЛЄБОВ-АВІЛОВ Микола Павлович [11 (23).X 1887 — 13.VII 1942] — рад. державний і парт. діяч. Н. в Калузі в сім'ї шевця; робітник-друкар. Член Комуністичної партії з 1904. Вів парт. роботу в Катеринославі, Калузі, Москві, Петербурзі, на Уралі. Після Лютневої революції 1917 — член Виконавчої комісії Петерб. к-ту РСДРП(б), працював у Петроград. бюро профспілок. На VII (Квітневій) конференції РСДРП(б) обраний кандидатом у члени ЦК партії. Учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді. Нарком пошт і телеграфів у першому Рад. уряді. З 1918 — комісар Чорноморського флоту, згодом — член Президії та секретар ВЦРПС, нарком праці України. З 1922 — на парт., профспілковій та госп. роботі. На XIII з'їзді РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК партії.

ГЛИБИ́ННА ПСИХОЛО́ГІЯ — узагальнена назва ряду бурж. концепцій психології, які вивчають так звані «глибинні», підсвідомі психічні процеси. Прихильники Г. п. ігнорують значення свідомого в життєдіяльності особистості. Г. п. об'єднує різні ідеалістичні та реакційні психологічні течії та школи (вчення З. *Фрейда*, К.-Г. *Юнга*, А. *Адлера*, *неофрейдизм*, *необіхевіоризм* тощо). Г. п. почала складатися з 19 ст. у зв'язку з необхідністю пояснення і лікування хвороб. Згодом вона стала претендувати на витлумачення всього соціального життя на основі підсвідомих потягів — переважно інстинктивних (гол. чин. статевих). На противагу Г. п. з її надмірним інтересом до *підсвідомого* в 1940 починає розвиватися егопсихологія (в США — Х. Хартман, П. Федерн та ін.). Її представники на перший план висувають свідоме «я», витлумачуване, проте, з антинаук. позицій. Подальший свій розвиток т. з. неоглибинна психологія дістала в 40-х та наступних роках 20 ст. в США у працях К. Горні, Е. Фромма, А. Кардінера, Х. Саллівана, які створили т. з. культурно-соціологічну течію у Г. п. В останні роки на окремі її течії значно впливають філософ. концепції *феноменалізму*, *екзистенціалізму*, *неотомізму*, *неопозитивізму* й *біхевіоризму*. Всі напрями Г. п. піддано критиці марксистською психологією. *В. І. Войтко.*

ГЛИБИ́ННІ ГІРСЬКІ ПОРО́ДИ — магматичні гірські породи, що утворилися внаслідок кристалізації *магми* в глибинах *земної кори*. Те саме, що й *інтрузивні гірські породи*.

ГЛИБИ́ННІ РОЗЛО́МИ, планетарні розломи — лінійно-витягнуті зони порушення суцільності гірських порід у *земній корі*, які поділяють її на окремі структурні елементи — платформи, плити, щити та ін. Простягаються на сотні й тисячі кілометрів при ширині до кількох десятків кілометрів. Осн. ознака Г. р.— значна глибина їх (сягають *Мохоровичича поверхні* і глибше). Г. р.— це зони рухливого зчленування великих блоків земної кори, через них здійснюється зв'язок глибинних горизонтів Землі з поверхневими, який проявляється у вулканічних, магматичних, гідротермальних та ін. процесах. По зонах Г. р. окремі брили земної кори переміщуються в різних напрямах, утворюють геол. структури, в т. ч. і рифтові (див. *Рифт*). На Україні Г. р. встановлено в *Дніпровсько-Донецькій западині*, Донбасі, на Передкарпатті та в ін. районах. За допомогою космічних досліджень великі розломи виявлено на Місяці, Марсі та ін. планетах. З зонами Г. р. пов'язані рудні концентрації та родовища нафти й газу. *І. І. Чебаненко.*

ГЛИБИНОМІ́Р — прилад, яким вимірюють глибину отворів, заглиблень, висоту уступів тощо у деталях машин. Встановлюють його основою на поверхні, від якої відлічують розмір. За видом вимірювального пристрою Г. поділяють на штангенглибиноміри з межею вимірювання до 500 і точністю відліку 0,05 і 0,1 мм, мікрометричні Г. з межею вимірювання до 150 і поділками 0,01 мм (див. також *Мікрометр*) та індикаторні Г. (мал.) з межею вимірювання до 100 і поділками 0,01 мм.

ГЛИБО́КА (з 1919 до 1940 — Аднинката) — селище міського типу Чернівецької обл. УРСР, райцентр. Залізничний вузол Глибока-Буковинська. 7,6 тис. ж. (1977). У письмових джерелах Г. вперше згадується 1438. Протягом 1774—1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1918 Г. окупувала боярська Румунія. З 1926 в Г. діяла підпільна партійна орг-ція. В 1932, 1933, 1934, 1936 і 1937 тут відбувалися виступи робітників і селян проти окупаційного режиму. 28.VI 1940 в складі Пн. Буковини возз'єднано з Рад. Україною. З 1956 — с-ще міськ. типу. З-ди: рідкого скла та маслоробний; харч., пром. та побутового обслуговування комбінати, комплекс по виробництву яловичини, райсільгосптехніка. З заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

ГЛИБО́КА О́РАНКА — оранка на глибину не менше як 25 см. Г. о. збільшує пористість, *водопроникність*, повітроємність, *аерацію* грунту, поліпшує проникнення коренів рослин, є ефективним заходом боротьби з бур'янами, шкідниками і хворобами с.-г. культур. Глибина оранки залежить від грунтово-кліматичних умов, біол. особливостей вирощуваних культур, ступеня забур'яненості грунту тощо. Г. о. застосовують насамперед під цукр. буряки на 28—30 см, картоплю, кукурудзу, ін. просапні на 25—27 см, при підніманні чистого пару — на 28—30 см. Див. також *Оранка*.

І. С. Руденко.

ГЛИБО́КИЙ ДРУК—спосіб друку за допомогою *друкарських форм*, що їх друкарські елементи заглиблено, а пробільні (проміжні) елементи височать над ними. В процесі друкування фарба безперервно надходить на всю поверхню обертової друкарської форми і водночас видаляється (сталевою пластинкою — ракелем) з її пробільних елементів, залишаючись лише в заглибинах, звідки під тиском преса переноситься на папір. Чим глибші друкарські елементи, тим більше фарби потрапляє на папір і, отже, темнішими стають певні частини зображення. Для Г. д. (мал.) використовують ротаційні *друкарські машини*. Г. д. надає ілюстраціям соковитості тонів і півтонів, тому його застосовують для друкування багатоілюстрованих видань.

ГЛИБОКОВО́ДНІ ЗАПА́ДИНИ, глибоководні жолоби — довгі, вузькі зниження океанічного дна з глибинами понад 6000 м. Розташовані переважно з зовнішнього (океанічного) боку острівних дуг. Найглибші Г. з.—в Тихому океані.

ГЛИБОКОВО́ДНІ ТВАРИ́НИ — насельники глибин моря від 500 м до 11 000 м. Серед Г. т. є представники батіальної фауни (див. *Батіаль*), абісальної (див. *Абісаль*) та ультраабісальної. В зв'язку з несприятливими умовами існування глибоководна фауна значно бідніша в порівнянні з фауною поверхневих шарів моря як за видовим складом, так і за чисельністю. Найпоширенішими серед Г. т. є голкошкірі, ракоподібні, молюски, багатощетинкові черви, риби. Своєрідні умови життя Г. т. (відсутність сонячного світла, постійні т-ра і солоність води, великий гідростатичний тиск, високий вміст вуглекислого газу тощо) накладають відбиток на їхні зовн. вигляд і будову. У більшості Г. т. переважає червоне, буре або чорне забарвлення, але зустрічаються і тварини з прозорим тілом, позбавлені пігментів. Очі або добре розвинені (часто телескопічні), або редуковані (див. *Редукція* в біології). Г. т. мають ряд пристосувань (сплющене тіло, подовжені кінцівки, голки, дуже тонкий вапняковий скелет або його відсутність тощо), що дають змогу триматись на поверхні мулу. У багатьох Г. т. є світні органи (див. *Біолюмінесценція*), що виконують різні функції (принаджування здобичі, відлякування ворогів тощо). За характером живлення Г. т.— детритоїди (див. *Детрит*) і хижаки (живляться ін. тваринами). Чимало хижих Г. т. мають пристосування до захоплення здобичі, що значно перевищує їхні розміри (напр., у деяких риб можуть дуже розтягуватись щелепи, зяброві дуги, шлунок). Деякі Г. т. здійснюють великі вертикальні міграції, іноді до самої поверхні, що буває пов'язано з їх розмноженням.

В. М. Грезе.

ГЛИБО́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Чернівецької обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 1 тис. км². Нас. 93,6 тис. чол. (1977). В районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 28 сільс. Радам народних депутатів.

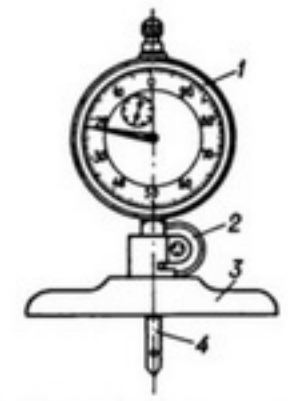

Глибиномір індикаторний: *1* — індикатор; *2* — гвинт кріплення індикатора; *3* — основа; *4* — змінний вимірювальний стрижень.

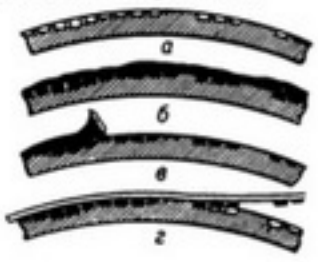

Глибокий друк: *а* — друкарська форма; *б* — друкарська форма, вкрита фарбою; *в* — видалення фарби (ракелем) з пробільних елементів друкарської форми; *г* — відшаровування відбитка разом з фарбою від друкарської форми.

Відтворений вигляд посудини з золотими прикрасами з **Глевахівського кургану**.

Найбільші глибоководні западини Світового океану

Назва	Глибина, м
Тихий океан	
Маріанська	11 022
Тонга	10 882
Філіппінська	10 497
Кермадек	10 047
Атлантичний океан	
Пуерто-Ріко	9207
Індійський океан	
Яванська	7130

Д. Глезер.

Дж. Гленн.

П. Ф. Глєбка.

Г. П. Глєбов.

Центр — смт *Глибока*. Г. р. розташований у Прикарпатті. Корисні копалини: глини, гравій, пісок. Річки: *Прут* (на пн. межі району) та *Сірет* з численними притоками. Грунти опідзолені та дерново-підзолисті. Під лісами (бук, граб, явір) — 26,1 тис. га. Підприємства легкої й харч. промисловості, у т. ч. Герцаївська швейно-галантерейна ф-ка, Таращанський льонозавод, глибоцькі маслоробний з-д і харч. комбінат, Карапчівський спиртовий та Черепківцівський крохмальний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Глибока) та 12 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— вирощування зернових (в основному озимої пшениці), цукр. буряків, льону-довгунця; тваринництво м'ясо-молочного напряму. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 54,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 39,4 тис. га, луки і пасовища — 14,4 тис. га. У Г. р.— 16 колгоспів, 6 радгоспів, у т. ч. птахорадгосп, міжгосп. комплекс по відгодівлі молодняку великої рогатої худоби, райсільгосптехніка з трьома виробничими відділеннями. Залізничні станції: Глибока-Буковинська, Вадул-Сірет і Карапчів. Автошляхів — 361 км (усі з твердим покриттям). В районі — 76 заг.-освітніх, 2 муз. школи, профес.-тех. уч-ще, 45 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 23 будинки культури, 46 клубів, кінотеатр, 64 кіноустановки, 73 б-ки. В с. Димці Г. р.— музей-садиба О. *Кобилянської*, в с. Кам'янці народився укр. письменник І. І. *Синюк*, в с. Луковиці пройшли дитячі роки укр. рад. письменниці І. *Вільде*. В Г. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1945). *М. П. Зеленько.*

ГЛИВЕ́НКО Володимир Леонтійович [н. 21.I (3.II) 1903, Краснодар] — український рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). В 1929—34 навчався в Київ. худож. ін-ті у І. *Плещинського*. Твори в галузі сатиричної газетної, журнальної і книжкової графіки. В 30—40-х рр. працював у газ. «Комуніст», «Пролетарська правда», з 1941 — в журн. «Перець». Виконав ілюстрації до книжок: «Преподобні вуха» О. Ковіньки (1960), «Отак воно було!» С. Олійника (1963), «Приварок» Л. Грохи (1964), «Коза на шлакбаумі» І. Немировича (1966)

ГЛИ́НА — незцементована гірська порода, що складається переважно з глинистих мінералів. До Г. відносять породи, в яких понад 50% частинок мають розмір менший за 0,01 мм (в т ч. 25%<0,001 мм). Осн. мінерали, що входять до складу Г.— *каолініт, монтморилоніт, гідрослюди, вермікуліт, палигорськіт*. За мінералогічним складом Г. поділяють на мономінеральні (каолінітові, монтморилонітові тощо) і полімінеральні (суміш глинистих мінералів). Для Г. характерна пластичність — з водою вона утворює пластичну масу, яка при висушуванні зберігає надану їй форму, а після випалювання стає твердою і міцною. За походженням розрізняють Г. уламкові і хемогенні, за умовами утворення — морські, озерні, делювіальні тощо. Глини становлять бл. 50% усіх гірських порід земної кори осадочного походження. Ущільнюючись, Г. перетворюються на *аргіліти*, а потім — на *сланці глинисті*. На Україні є багаті запаси глин (див. *Новорайське родовище вогнетривких глин, Часовоярське родовище вогнетривких глин, Черкаське родовище бентонітових глин*). Г. широко застосовують у буд., металург., керамічній, паперовій, нафтопереробній, цементній пром-сті та в ін. галузях нар. господарства.

ГЛИ́НКА Дмитро Борисович [27.XI (10.XII) 1917, с. Олександрів Дар, тепер у складі м. Кривого Рога — 24. II 1979, Москва] — радянський військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (квітень, серпень 1943). Член КПРС з 1942. Н. в сім'ї шахтаря. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, ад'ютант ескадрильї, пом. командира авіаполку, нач. повітр.-стрілецької служби винищувальних авіаполків на Пд., Пн.-Кавказ. 3-му і 1-му Укр. фронтах. Зробив понад 300 бойових вильотів, особисто збив 50 ворожих літаків. У 1951 закінчив Військ.-повітряну академію. З 1960 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 62.

ГЛИ́НКА Костянтин Дмитрович [23.VI (5.VII) 1867, с. Коптєво, тепер Духовщинського р-ну Смоленської обл.— 2.XI 1927, Ленінград] — російський рад. грунтознавець, акад. АН СРСР (з 1927). В 1889 закінчив Петербур. ун-т. Учень В. В. *Докучаєва*. В 1894—1911 працював у с.-г. ін-ті в Ново-Олександрії, тепер Пулави, ПНР (з 1901—проф. кафедри грунтознавства). В 1913 організував Воронезький с.-г. ін-т, був його директором. З 1922 — ректор Ленінгр. с.-г. ін-ту. На 1-му Міжнар. конгресі грунтознавців (1927) обраний президентом Міжнародного т-ва грунтознавців. Г розробив метод мінералогічних досліджень тонких фракцій грунту, заклав основи оригінальної рос. школи грунтової мінералогії та ін.; був керівником численних грунтово-геогр експедицій. Г.— основоположник палеогрунтознавства. Портрет с. 62.

ГЛИ́НКА Михайло Іванович [20.V (1.VI) 1804, с. Новоспаське, тепер Єльнинського р-ну Смоленської обл.— 3(15).II 1857, Берлін, похований у Петербурзі] — російський композитор. Основоположник рос. класичної муз. школи. В 1818—22 — вчився в пансіоні при петерб. Головному пед. уч-щі. У 1837—39 — капельмейстер Придворної співацької капели. Тривалий час жив за кордоном: в Італії (1830—33), Берліні (1833—34, 1856—57), Парижі (1844—45, 1852—54), Іспанії (1845—47), Варшаві (1848, 1849—51). Знайомство з О. Пушкіним і О. Грибоєдовим, спілкування з прогресивно настроєними діячами рос. та зарубіжної л-ри і мист. сприяли творчому зростанню композитора.

У 1836 Глинка закінчив працювати над оперою «Іван Сусанін» (на вимогу придворних кіл була названа «Життя за царя»), яка виражала ідею захисту вітчизни від іноземних загарбників, прославляла мужність і стійкість рос. народу. За характером муз. мови, особливостями оперної драматургії твір став першою класичною нац. оперою. У 1842 в Петербурзі здійснено постановку опери Г. «Руслан і Людмила» за однойменною поемою Пушкіна. Серед симф. творів Г.— «Вальс-фантазія» (для фп., 1839; оркестрові редакції 1845, 1856), «Іспанські увертюри» — «Арагонська хота» (1845), «Ніч у Мадріді» (1848, 2-а ред. 1851), симф. фантазія «Камаринська» (1848). Оперна і симф. творчість заклала основу й накреслила шляхи дальшого розвитку рос. муз. мистецтва. Нову епоху відкрив Г. і в історії вокальної музики (бл. 80 творів для голосу, вокальні ансамблі, етюди, вправи, хори). Автор відомих романсів на вірші Пушкіна («Красуне, не співай...», «Я мить чудову пам'ятаю»), Баратинського («Не спокушай»), Кукольника («Сумнів»), Жуковського та ін. Г. належать також камерно-інструм. ансамблі (у т. ч. 2 струнних квартети, Патетичне тріо для фп., кларнета і фагота, 1832). Г добре знав Україну, її культуру. «Малоросія — обітована земля мого серця» — писав він. Відвідав Україну 1823 (Харків) і 1838 (Харківщина, Полтавщина, Чернігівщина, Київщина) з метою добору співаків до Придворної співацької капели. В селі *Качанівці* на Чернігівщині зустрівся з М. *Маркевичем*, з яким вчився в пансіоні, познайомився з художником В. *Штернбергом*, з укр. поетом В. *Забілою* (на його вірші написав пісні «Гуде вітер вельми в полі» та «Не щебечи, соловейко»). В Качанівці написав перші частини опери «Руслан і Людмила». Тоді ж зустрів і запросив до Петербурга С. *Гулака-Артемовського*, особисто керував його муз. заняттями (Гулак-Артемовський поряд з Й. *Петровим* виконував партію Руслана на сцені петерб. Великого театру). В 1852 почав працювати над програмною симфонією «Тарас Бульба» (за однойменним твором М. Гоголя), для якої використовував мелодії укр. нар. пісень (твір не було закінчено, а ескізи до нього не збереглися). Г. був знайомий з Шевченком. Композитор і поет зустрічалися в Петербурзі в 30—40-х рр. у Н. *Кукольника*, О. Струговщикова, М. Маркевича. Шев-

ченко високо цінував творчість Г. («Щоденник», «Музикант», «Капітанша»). Твори Г. постійно в репертуарі укр. митців і виконавських колективів. Постановка опери «Іван Сусанін» у Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка 1949 удостоєна Держ. премії СРСР.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—2. М., 1973—75.

Літ.: Асафьев Б. Глинка. М., 1950; Стасов В. В. Избранные статьи о М. И. Глинке. М., 1955; Фрид Р. З. М. И. Глинка. М.—Л., 1973; Грінченко М. О. Українська тематика у творчості М. Глінки. В кн.: Грінченко М. О. Вибране. К., 1959.

М. М. Гордійчук.

ГЛИ́НКА Федір Миколайович [8 (19).VI 1786, маєток Сутоки, тепер Смоленська обл.— 11(23).II 1880, Твер, тепер Калінін] — російський письменник. Декабрист. Друкуватися почав 1807. Учасник Вітчизн. війни 1812, яку описав у «Листах російського офіцера» (1815—16). Автор поем «Діва карельських лісів» і «Карелія». Вірші «Трійка» («Вот мчится тройка удалая»), «В'язень» («Не слышно шума городского»), «Москва» («Город чудный, город древний») стали популярними піснями. Г. побував у Києві, Чернігові. Написав істор. роман про Богдана Хмельницького, вірші про подвиги запорожців. В 50-х рр. став на реакц. позиції, відійшов від літератури.

Тв.: Стихотворения. Л., 1961; У к р. п е р е к л.— Москва. В кн.: Рильський М. Вибрані переклади. К., 1952.

Літ.: Жаркевич Н. М. До історії створення роману Ф. М. Глінки «Зиновий Богдан Хмельницкий, или Освобожденная Малороссия». «Радянське літературознавство». 1978, № 7.

ГЛИНОЗЕ́М, оксид алюмінію, Al_2O_3 — біла кристалічна речовина, розчинна у воді. Зустрічається в природі у вигляді мінералів: *корунду, рубіну* та *сапфіру*. Г.— сировина для одержання *алюмінію;* застосовують як абразив. матеріал, адсорбент, каталізатор тощо. Див. також *Алюмінію сполуки*.

ГЛИ́НСЬКИЙ Іван (рр. н. і см. невід.) — майстер гравіювання на дереві 2-ї половини 17 ст. Жив і працював у Львові. Виконав ілюстрації до богослужебних книжок «Тріоді Цвітної» (1667), «Евхологіона» (1719) та заставки до «Требника» (1682).

ГЛИ́НСЬКИЙ Михайло Львович (р. н. невід.— п. 15.IX 1534) — український магнат, князь. Мав великі зем. маєтності на Чернігівщині, Київщині і в Білорусії. Прагнув утворити окрему д-ву з укр., рос. і білорус. земель, які перебували під владою феод. Литви. Усунутий польс. королем і великим лит. князем Сигізмундом I з держ. посад, Г. 1508 очолив повстання групи укр., рос. і білорус. феодалів, невдоволених пануванням лит. знаті. Після поразки повстанців 1508 Г. переїхав до Москви, дістав звання боярина і великі зем. маєтності. Під час війни Росії з Литвою 1512—22 Г. намагався перейти на бік противника, за що був ув'язнений (1514—26). Після смерті великого князя московського Василія III (1533), одруженого з племінницею Г. Оленою (матір'ю *Івана IV*), брав участь у боротьбі боярських груп за владу, був ув'язнений вдруге; помер у тюрмі.

ГЛИ́НСЬКИЙ Яким (рр. н. і см. невід.) — український живописець і ювелір початку 18 ст. з Чернігівщини. Г. вважають автором ікони «Пречиста» (1716), на якій зображено Петра I і Петра II, представників укр. козацької старшини. В 1723 Г. намалював ікони для іконостасів бокових вівтарів Успенського собору Києво-Печерської лаври і позолотив ці іконостаси. Є припущення, що Г.— автор портрета «Молодиця у білій намітці».

ГЛИ́НСЬКО - РОЗБИ́ШІВСЬКЕ НАФТОГА́ЗОВЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище нафти і газу в Полтавській обл. УРСР. Пов'язане з Погарщинським і Чижівським піднятями Глинсько-Розбишівського валу в центр. частині *Дніпровсько-Донецької западини*. Осн. запаси нафти в нижньопермських і верхньокам'яновугільних відкладах, газу — в нижньокам'яновугільних відкладах; залягають на глиб. від 1840 до 3800 м. Густ. нафти —790—875 кг/м³, вміст сірки — 0,12—0,56%, парафіну — 0,25 — 9,2%, смол — 1,68—12,46%. Газ метановий (80,65—92,65% метану), густ. його — 0,608—0,743 кг/м³. Родовище відкрито 1958, експлуатується з 1959. Нафта надходить на Кременчуцький нафтопереробний з-д, газ — до газопроводу Шебелинка — Полтава — Київ.

В. Г. Дем'янчук.

ГЛИНЯ́НИ — селище міського типу Золочівського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Перегноївці (бас. Вісли), за 8 км від залізничної ст. Задвір'я. 4,0 тис. ж. (1977). Відомі з 1379. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчас. нім.-фашист. окупації Г. (1.VII 1941 — 20.VII 1944) у с-щі діяла антифашист. орг-ція «Визволення Вітчизни». Ф-ка худож. виробів, хлібозавод, сироробний цех Золочівського сироварного заводу, виробниче відділення райсільгосптехніки, радгосп, будинок побуту. Серед. школа, лікарня. Будинок культури, 2 бібліотеки.

ГЛИ́ШИЧ (Глишић) Милован (7.I 1847, с. Градаць, Зх. Сербія — 20.I 1908, Дубровник) — сербський письменник. Один із зачинателів критичного реалізму в серб. л-рі. Брав участь у революц.- демократичному русі. Друкуватися почав у 70-х рр. Осн. тема творів Г.— життя села. Автор оповідань і повістей «Голова цукру» (1875), «Музикант» (1879), п'єс «Два цванцики» (1882), «Обман» (1885) тощо. Перекладав твори зх.-європ., рос. та укр. письменників. У 1877 було опубліковано (за підписом Г — h) переклад балади Шевченка «Причинна», традиційно приписуваний Глишичу.

ГЛІ́БОВ Леонід Іванович [21.II (5.III) 1827, с. Веселий Поділ, тепер Семенівського р-ну Полтавської обл.— 29.X (10.XI) 1893, Чернігів] — український поет, байкар і лірик. Закінчив Ніжинський ліцей (1855). Працював учителем на Поділлі, з 1858 — у Черніг. гімназії. Водночас — видавець і редактор тижневика «*Черниговский листок*» (1861—63), який було закрито за антиурядову агітацію. Брав участь в орг-ції *недільних шкіл*, виданні популярної л-ри. В 1863 за зв'язок з чл. орг-ції «*Земля і воля*» був висланий з Чернігова. Добився повернення в Чернігів у 1867, до кінця життя завідував земською друкарнею. На громад. і літ. діяльність Г. мали вплив дружні взаємини з революц. діячами І. *Андрущенком*, М. *Кибальчичем*, О. В. *Марковичем*. Перша зб. віршів опублікована рос. мовою (1847). На поч. 50-х рр. почав писати укр. мовою. Волелюбні мотиви прозвучали в поезіях «У степу», «Над Дніпром» та ін. Г. започаткував жанр віршованого фейлетону, услід за Т. Шевченком звертався до жанру вірша-роздуму. Пробував сили у прозі і драматургії (нариси й оповідання «Просьолок», «Шурочка», «Лихач»; комедія «До мирового», п'єса «Типические сцены с живыми картинками»). В 1863 у Києві Г. видав першу зб. байок. Друга й третя (1872 і 1882) закріпили за ним славу видатного байкаря. Розвиваючи традиції І. Крилова, П. Гулака-Артемовського і Є. Гребінки, Г. створив понад 100 оригінальних байок, у яких осуджував кріпосницькі порядки («Вовк і Вівчарі», «Вовк і Кіт», «Вовк та Ягня»), викривав виборчі органи і свавілля експлуататорів («Громада», «Ведмідь-пасічник»), змалював зубожіння селянства після реформи 1861 («Мірошник», «Охрімова свита», «Вівці та Собаки»). Питання сусп. моралі порушені в байках «Пан на всю губу», «Мишача рада». Картав деспотизм царського самодержавства, грошові стосунки в класовому суспільстві, паразитизм і облудну філософію панівних верств («Лев на облаві», «Вовк та Зозуля», «Скоробагатько», «Шелестуни», «Вовк та Мишеня»). Створені Г. образи стали узагальненими соціальними типами. Г. здобув визнання і як дитячий письменник. У творах Г. органічно поєднані гумор і ліризм. Вірші Г. «Журба» («Стоїть гора высокая»), «Вечір», «Скажіть мені правду, добрі люди», «Летить голуб понад морем» стали популярними піснями і романсами.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1974: Байки. К., 1976.

Літ.: Гур'єв Б. М. Леонід Глібов. К., 1965; Деркач Б. А. Крилов і розвиток жанру байки в українській дожовтневій літературі. К., 1977.

Б. А. Деркач.

ГЛІВІ́ЦЕ — місто на Пд. Польщі, в Катовіцькому воєводстві. Залізничний вузол, річковий порт поблизу Гліві́цького каналу. 178,3 тис. ж. (1973). Значний центр обробної пром-сті у Верхньосілезькому кам.-вуг. басейні. Підприємства машинобудування, металург., хім. пром-сті. Вугільні шахти. Політех. ін-т, н.-д. ін-ти (металург. та ін.). Г. відоме з кін. 13 ст.

ГЛІД (Crataegus) — рід рослин родини *розових*. Колючі кущі, рідше дерева до 8 м заввишки. Листки чергові, лопатеві або роздільні. Квітки двостатеві, правиль-

М. І. Глинка.

Л. І. Глібов.

«Байки Леоніда Глібова». Чернігів. 1895. Обкладинка.

І. О. Глєбов

Д. Б. Глинка.

К. Д. Глинка

Р. М. Глієр

ні, в щитковидних суцвіттях. Плід — яблукоподібний або кістянковидний з 1—5 кісточками. Бл. 200 (за ін. даними — бл. 1250) видів, поши. в помірних зонах Європи, Азії та Пн. Америки. В СРСР — 47 дикорослих видів, з них в УРСР — 25, і 3 культурні види. На Україні найчастіше вирощують Г. кривавочервоний (C. sanguinea) — з пурпурово-коричневими блискучими гронами і Г. колючий (C. oxyacantha) — з голими пагонами та ясно-сірими гілками (походить із Закарпаття). Плоди містять органічні к-ти, ефірні та жирні олії, *глікозиди* тощо. Препарати, виготовлені з квіток і плодів Г. кривавочервоного, Г. колючого та деяких ін. видів, використовують в медицині як кардіотонічний засіб при функціональних порушеннях серцевої діяльності, початкових формах *гіпертонії*. Багато видів Г.— декоративні.

ГЛІЄР Рейнгольд Моріцович [30. XII 1874 (11.I 1875), Київ — 23.VI 1956, Москва] — російський рад. композитор, диригент, педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1938). В 1894 закінчив Київ. муз. уч-ще, 1900 — Моск. консерваторію. У 1913—20 — професор (з 1914 — директор) Київ. консерваторії (серед учнів — Б. *Лятошинський*, Л. *Ревуцький*); 1920—41 — професор Моск. консерваторії. Творчість Г. тісно пов'язана з традиціями рос. муз. класики, охоплює понад 500 творів різних жанрів: 5 опер, у т. ч. опери, що сприяли становленню нац. муз. культури Азербайджану («Шахсенем», поставлено 1927) та Узбекистану («Лейлі і Меджнун», поставлено 1940, «Гюльсара», поставлено 1949, обидві — у співавторстві з Т. Садиковим); 7 балетів («Червоний мак», 1927, «Мідний вершник», 1949, «Тарас Бульба», 1952); понад 20 симф. композицій, у т. ч. 3 симфонії (1900, 1907, 1911), симф. картина-балет «Запорожці» (1921), симф. поема «Заповіт», присвячена пам'яті Т. Шевченка (1941), концерти з оркестром: для арфи (1938), голосу (1943), віолончелі (1947), валторни (1951); камерно-інструм. і вокальні цикли, фп. п'єси, хори, пісні, музика до драм. вистав («Гайдамаки» за Шевченком, 1920) і кінофільмів. Г. належить редакція та оркестровка творів М. В. Лисенка («Наталка Полтавка», «Чорноморці»), К. Стеценка (драм. картина «Гайдамаки», кантата «Шевченкові») та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами та медалями. Держ. премія СРСР. 1946. 1948. 1950.

Літ.: Лятошинський Б. Р. М. Глієр. «Мистецтво», 1955, № 1; Бэлза И. Р. М. Глиэр. М., 1962; Рейнгольд Морицевич Глиэр. Статьи. Воспоминания. Материалы. т. 1—2. М.—Л., 1965—67.

ГЛІКОГЕ́Н (від грец. γλυκύς — солодкий і γεννάω — породжую, створюю), тваринний крохмаль ($(C_6H_{10}O_5)_n$ — *полісахарид*, основний запасний вуглевод організму тварин і людини. Особливо багато його в печінці (до 20% сирої маси) та м'язах (до 4%). І. виявлено також у деяких бактеріях, дріжджах і грибах. Молекула Г. побудована з залишків *глюкози*, з'єднаних α-1,4- та α-1,6-глікозидними зв'язками. Середня мол. м. 10^5—10^7. Це білий аморфний порошок, що легко розчиняється у воді з утворенням опалесціюючого колоїдного розчину. Г. відкладається в *цитоплазмі* клітин у вигляді великих гранул. Тут, крім полісахаридних молекул Г., містяться *ферменти*, які беруть участь у процесах його синтезу і розкладу. Якщо в клітині є надлишок глюкози, то її молекули за участю ферменту глікогенсинтетази приєднуються до кінців ланцюгів Г., якщо ж виникає потреба організму в глюкозі — відщеплюються від резервного Г. Відщеплюється глюкоза або під дією ферменту *α-амілази*, або на перших етапах *гліколізу* і *бродіння* — у вигляді глюкозо-1-фосфату в процесі *фосфоролізу* за допомогою ферменту *фосфорилази*. Ці реакції належать до механізмів запасання і використовування енергії (див. *Біоенергетика*), необхідної для життєдіяльності організму. *В. К. Лишко.*

ГЛІКОГЕНО́ЛІЗ (від *глікоген* і грец. λύσις — розпад, розклад) — див. *Гліколіз*.

ГЛІКОЗИ́ДИ — органічні речовини, молекули яких складаються з *вуглеводу* та компонента невуглеводної природи (аглюкону), яким можуть бути стероїди, феноли або алкалоїди. Це здебільшого кристалічні сполуки, майже завжди гіркі на смак, мають специфічний запах. Особливо багаті на Г. рослини, але виявлені вони і в тваринних організмах. Відіграють важливу роль у процесах обміну речовин. Найважливіші Г.: амігдалін, який міститься в листках і кісточках гіркого мигдалю, абрикоса, персика, сливи; синігрин — у гірчиці та хріну; соланін — у картоплі, та *антоціани* — барвні речовини рослин. Деякі Г. (глюкозиди — азонін, строфантин) застосовують у медицині гол. чин. при серцево-судинних захворюваннях. До Г. належать також *цереброзиди* мозку тварин і антибіотик *стрептоміцин*.

ГЛІКОЗУРІ́Я (від *глюкоза* і грец. οὖρον — сеча) — виділення глюкози з сечею. Здебільшого є наслідком *гіперглікемії*. Форми Г.: аліментарна Г. (виникає при одноразовому споживанні значної кількості цукру) та рефлекторна Г. (при емоційних перенапруженнях і стресових станах організму), які швидко зникають; діабетична Г. (див. *Діабет*), ниркова Г (генетично зумовлена, але може виникати і при токсикозах вагітності, захворюваннях нирок тощо), що спостерігається при нормальній концентрації глюкози в крові, та інші.

ГЛІКОКО́Л — те саме, що й *гліцин*.

ГЛІКО́ЛІ — двоатомні *спирти*. Найпростіший представник Г.— *етиленгліколь* $HOCH_2 — CH_2OH$. Нижчі Г.— густі безбарвні рідини, без запаху, солодкі на сма. добре розчинні у воді. Вищі Г.- тверді речовини, мало розчин у воді і значно краще — в спир та ефірі. Г. мають усі властивос спиртів. Одержують Г. *гідролізо* відповідних дигалогенідів а(хлоргідринів, окисленням ол фінів і *гідратацією* оксидів. застосовують як розчинники пластифікатори у виробн. *лакі* пластмас, *волокон*.

ГЛІКО́ЛІЗ (від грец. γλυκύς - солодкий і λύσις — розпад, ро клад) — складний ферментати ний процес анаеробного (без дост пу молекулярного кисню) негідр літичного розщеплення *вуглев дів* у тваринних тканинах. Супр водиться синтезом аденозинтр фосфорної к-ти (АТФ) (див. *Ад нозинфосфорні кислоти*) і утв ренням молочної кислоти — кінц вого продукту Г. У тканинах о ганізму Г. піддається гол. чин. *гл коза*; якщо цей процес почина ться з розщеплення глікоге (напр., в м'язах), то він наз. г л і к о г е н о л і з о м. Г. має вели значення в обміні речовин, осо ливо для ростучих (в т. ч. злоякі них) і м'язових тканин, бо забе печує в них нагромадження ене гії при відсутності кисню. Нагр маджена у вигляді аденозинтр фосфорної кислоти енергія вик ристовується організмом у проце його життєдіяльності (див *Бі енергетика*).

ГЛІКОПРОТЕЇ́ДИ — складні бі ки, що містять *вуглеводи*. Наяв майже в усіх тканинах твари рослин, мікроорганізмів. Мол. від кількох десятків тисяч до кіл кох мільйонів. До Г. віднося багато білків плазми крові, де кі ферменти, гормони, *імуногл буліни*, *муцини*, *мукоїди* тощ Особливо інтенсивно Г. синтез слизова оболонка шлунково-киш кового тракту.

ГЛІОКСА́ЛЬ, CHO—CHO — на простіший діальдегід: жовті кр стали, $t_{пл}$ 15° С, добре розчинн у воді, спирті, ефірі, легко п лімеризується. У пром-сті одерж ють дегідрогенізацією *етиленгл колю*. Г. і гліоксальсульфат з стосовують у синтезі *кубових бар ників*.

ГЛІО́МА (від *глія* та грец. ὄγκος — пухлина) — пухлина централ ної нервової системи, що розвива ться з клітин різних видів гл Із злоякісних Г. найчастіше з стрічаються гліобластома та м дулобластома мозочка. За пох дженням до Г. близькі т. з. пар гліоми, що розвиваються з нерв вих клітин, з клітин шишковидн залози або з епітелію судинн сплетень шлуночків мозку. Г. парагліоми об'єднують під за назвою нейроектодермальні пу лини. Л і к у в а н н я перева хірургічне.

ГЛІ́ПТИКА (грец. γλυπτός — в різьблений, від γλύφω — вирізь люю) — мистецтво різьблення дорогоцінних і напівдорогоцінн кольорових каменях. Г. відо з давніх часів. У країнах Б. Сходу та Єгипті вже в 4-у ти до н. е. була поширена *інтал* на печатках, які були знаком вла

ності. На цих виробах часто зображували міфологічні сцени, звірів і птахів. У Старод. Греції, Пн. Причорномор'ї та на Кавказі дістала поширення *камея* з багатошарових каменів. Численні зразки античної Г. знайдено на тер. України (Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Керч). За середньовіччя в країнах Сходу з'являється *гема* з каліграфічними написами. В Росії до Г. зверталися майстри 18 — поч. 19 ст. Цінні зразки Г. зберігаються в ДЕ, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна, Київ. істор. музеї.

ГЛІПТОТЕ́КА (від грец. γλυπτός — вирізьблений і θήκη — сховище) — зібрання різьблених каменів *(гліптики)* або скульптури, переважно античної. Найбільші Г.— в музеях Мюнхена, Копенгагена, в ДЕ.

ГЛІ́СЕР (від франц. glisser — ковзати) — легке швидкохідне судно з особливою формою днища, яка, зменшуючи під час руху осадку, дає йому змогу ковзати (глісувати) по поверхні води. У деяких Г. є поперечний уступ — редан, який зменшує опір рухові. На Г. встановлюють легкі двигуни внутр. згоряння, газові турбіни. Рушіями є гребні або (рідше) повітр. гвинти, водомети. Швидкість Г. до 300 км/год і більше. Г. застосовують для перевезення пасажирів, спортивних змагань тощо.

ГЛІССА́НДО (італ. glissando, від франц. glisser — ковзати) — прийом звуковидобування при виконанні музичного твору. Застосовується для поступового переходу від одного звука до іншого; полягає в ковзному русі пальця по струні смичкового інструмента, клавішах фортепіано, упоперек струн арфи. Г. на тромбоні досягається плавним пересуванням куліси. Г. дає колористичний ефект; поширене в нар. інструм. музиці та у *джазі*. Г. широко використовується у вокальній музиці.

ГЛІФТА́ЛЕВІ СМО́ЛИ — продукти конденсації *гліцерину* і фталевого ангідриду. Застосовують в основному для виробн. *лаків*. Див. також *Алкідні смоли*.

ГЛІЦЕРИ́ДИ — складні ефіри *гліцерину* й жирних або мінеральних кислот. Розрізняють моно-, ди- та тригліцериди. Г. вищих і деяких нижчих жирних к-т є складовою частиною ліпідів (групи органічних речовин, яка складається з жирів і жироподібних речовин). Серед Г. неорганічних к-т практичне значення має тригліцерид азотної к-ти — *нітрогліцерин*. Див. також *Жири*.

ГЛІЦЕРИ́Н (від грец. γλυκερός — солодкий), 1, 2, 3 - триоксипропан, $CH_2OH—CHOH—CH_2OH$ — найпростіший триатомний *спирт*. Безбарвна сиропоподібна, солодка, дуже гігроскопічна рідина; без запаху; густ. 1265 кг/м³, $t_{пл}$ 17,9° С, $t_{кип}$ 290° С. Г. змішується у всіх співвідношеннях з водою, етанолом, метанолом, ацетоном та ін. полярними розчинниками, нерозчинний у жирах, бензині, бензолі, ефірі. Г. входить до складу жирів та фосфатидів. Одержують його гідролізом жирів, а також синтезують з пропілену. Застосовують гол. чин. у виробн. *вибухових речовин*, синтетичних смол, а також як компонент у парфюмерних, фармацевтичних і косметичних препаратах. Водні розчини Г. використовують як *антифризи*. Похідні Г. є продуктом жирового і вуглеводного обміну в організмі.

ГЛІЦИ́Н, глікокол, амінооцтова кислота, $CH_2(NH_2)COOH$ — моноаміномонокарбонова кислота, найпростіша *амінокислота*. Входить до складу більшості тваринних і рослинних білків. Належить до замінних амінокислот. Є джерелом біосинтезу багатьох біологічно важливих сполук (глютатіону, порфіринів та ін.). Застосовують для виготовлення буферних розчинів та у пептидному синтезі. Гліцином наз. також *n*-оксифеніламінооцтову к-ту, яку використовують у фотографії.

ГЛІЦИ́НІЯ, вістарія китайська (Wistaria sinensis) — рослина роду вістарія родини *бобових*. Високі (до 20 м) листопадні ліани з пониклими листками. Листки непарноперисті завдовжки до 30 см. Квітки голубі, зібрані в звисаючі китиці. В СРСР, зокрема на Кавказі й Україні, вирощують форми Г. з білими або темно-ліловими запашними квітками, які використовують у декоративному садівництві Криму, Одеси та в зх. областях УРСР. Іл. с. 51.

ГЛІ́Я (грец. γλία — клей) — складова частина нервової тканини, що заповнює простір між нервовими клітинами, їхніми відростками і судинами в центральній нервовій системі. Див. *Нейроглія*.

ГЛОБА́ЛЬНА СТРАТЕ́ГІЯ (франц. global — загальний, всесвітній, від лат. globus — куля) — сукупність політ. та військ. доктрин найреакційніших кіл імперіалізму, спрямованих на досягнення світового панування. Г. с. передбачає ведення глобальної війни на всіх континентах і в усіх трьох сферах — на суші, в повітрі і морі із застосуванням зброї масового знищення об'єднаними зусиллями імперіалістичних д-в проти країн соціалістичної співдружності. Після 2-ї світової війни амер. імперіалізм виступив ініціатором створення агресивних *воєнних блоків, баз військових, гонки озброєнь*. Проте ліквідація амер. монополії на ядерну зброю (див. *Атомна дипломатія*), зміцнення військ. могутності країн соціалістичної співдружності, посилення нац.-визвольного руху та загострення суперечностей всередині імперіалістичного табору виявили неспроможність глобальної стратегії.

ГЛОБА́ЛЬНА ТЕКТО́НІКА, тектоніка літосферних плит — геологічна гіпотеза про формування та горизонтальні переміщення верхніх оболонок Землі внаслідок перетворень речовини *мантії*. Перша спроба обгрунтувати ідею про горизонт. переміщення материків належить російському астроному-аматорові Є. В. Биханову (кінець 19 ст.). Він пояснював зазначені процеси космічними факторами — припливними діями Місяця і Сонця та силами, пов'язаними з обертанням Землі. На поч. 20 ст. німецький геофізик А. *Вегенер* і амер. геолог Ф. Тейлор висунули гіпотезу про переміщення материків. Проте ця гіпотеза не набула заг. визнання. В 60-х рр. 20 ст. завдяки успіхам у вивченні дна океану, *палеомагнетизму*, геофізики, безпосередньому розбурюванню донних відкладів гіпотеза переміщення материків знову набула актуальності. Доповнена новими даними, вона стала відома як Г. т. Згідно з положеннями Г. т., *земна кора* і *верхня мантія* утворюють плити *літосфери*, які переміщуються по відносно пластичній нижній мантії. На відміну від гіпотези А. Вегенера, нова Г. т. припускає переміщення не лише самих континентів, а й глибших шарів. При зіткненні плит утворюються гірські складчасті споруди, при підсуванні плит однієї під одну — глибоководні жолоби. В місцях розсування плит виникають великі розколини — *рифти*. В останніх речовина мантії піднімається на поверхню, утворюється нова океанічна кора, що переміщується на тисячі кілометрів. Причину переміщень плит прихильники Г. т. вбачають у внутр. силах Землі. Г. т. не переросла межі гіпотези і не може претендувати на роль заг. теорії про будову і розвиток Землі.

Літ.: Быханов Е. В. Астрономические предрассудки и материалы для составления новой теории образования планетной системы. Ливны, 1877; Бондарчук В. Г. Образование и законы развития земной коры. К., 1975; Вегенер А. Возникновение материков и океанов. Пер. с нем. М.—Л., 1925; Новая глобальная тектоника. Пер. с англ. М., 1974.

Ю.М. Довгаль.

ГЛО́БИНЕ — місто Полтавської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Виникло на поч. 18 ст. на місці хутора Маленький Кагамличок. У грудні 1905 в Г. відбувся збройний виступ селян (бл. 1 тис. чол.), який було придушено царськими карателями. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Г.— с-ще міськ. типу. Цукр. комбінат, маслоробний, плодоовочеконсервний, хлібний з-ди, харч. комбінат, птахоінкубаторна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, міжколгоспне об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби, елеватор, комбінат побутового обслуговування. 10 заг.-освітніх та музична школи, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 7 бібліотек.

ГЛО́БИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Полтавської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 2,5 тис. км². Нас. 79,9 тис. чол. (1977). В районі — 110 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 23 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. *Глобине*.

Розташований на *Придніпровській низовині*. Корисні копалини: глина, пісок, мергель. Річки: *Псел, Хорол, Кагамлик* (бас. Дніпра). На Пд. район омиває Кременчуцьке водосховище. Грунти переважно чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси і лісосмуги (дуб, клен, акація, липа, сосна) займають 2,3% території району.

Гліптика. Камея з зображенням Вакха і вакханки. Камея з зображенням старого, знайдена поблизу Керчі. Обидві — в Державному історичному музеї Української РСР у Києві.

Глід криваво-червоний: *1* — гілка з квітками; *2* — плоди; *3* — квітка в розрізі

Глечики жовті. Квітка й листок.

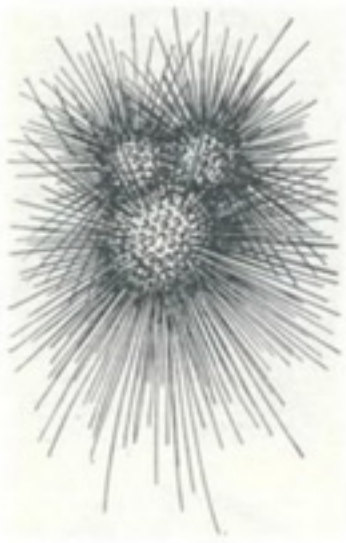

Глобігерина.

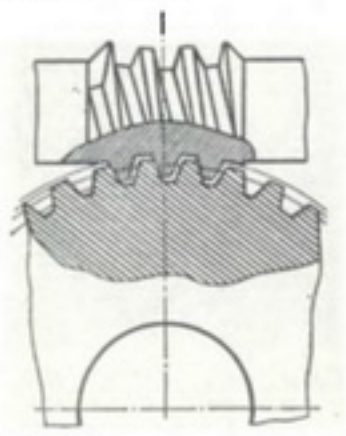

Глобоїдна передача.

Глухар звичайний:
1 — самка; *2* — самець

Підприємства харч. пром-сті, виробництво будівельних матеріалів. Найбільші з них: глобинські цукровий комбінат та елеватор; рибокомбінат (с. Бугаївка). Працює комбінат побутового обслуговування (Глобине). Осн. напрям розвитку с. г. району — виробн. зерна, цукр. буряків, молока, м'яса і яєць. Розвинуте садівництво. В 1977 площа с.-г. угідь становила 135 тис. га, в т. ч. орні землі — 122,2 тис. га. В Г. р.— 26 колгоспів, у т. ч. риболовецький, 8 радгоспів, райсільгосптехніка з 3 виробничими відділеннями, дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту рослинництва. Залізничні станції: Глобине, Рублівка. Автошляхів — 442 км, у т. ч. з твердим покриттям — 282 км. В районі — 72 заг.-освітні, 3 муз. школи, 73 лік. заклади, у т. ч. 13 лікарень. 21 будинок культури, 54 клуби, кінотеатр, 87 кіноустановок, 109 б-к, істор. (смт Градизьк) та істор.-краєзнавчі (Глобине та с. Кириївка) музеї. В с. Устимівці — дендропарк, в якому зібрано багату колекцію дерев і кущів. В с. Гриньках Г. р. народився укр. композитор М. В. *Лисенко*, в с. Пелехівщині — укр. рад. композитори П. І. *Майборода* і Г. І. *Майборода*, в смт Градизьку — укр. композитор О. І. *Білаш* та укр. рад. актор А. А. *Верменич*. У Г. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1930).

М. К. Шульженко.

ГЛОБІГЕРИ́НА (Globigerina) — рід найпростіших тварин ряду *форамініфер* класу *кореневіжок*. На відміну від ін. форамініфер Г.— планктонні організми (див. *Планктон*). Раковина складається з кількох кулястих камер, що сполучаються між собою, пориста, має тоненькі радіальні вирости, за допомогою яких Г. можуть триматися у завислому стані. Зустрічаються переважно в теплих морях. Відомо кілька десятків видів, серед них багато викопних. Раковини загиблих Г. падають на дно і становлять осн. частину глибоководного (глобігеринового) мулу.

Н. М. Шаповал.

ГЛОБО́ЇДИ (від лат. globus — куля і грец. εἶδος — вигляд) — включення *алейронових зерен* у багатьох рослин. Мають вигляд кулястих утворів, що майже цілком складаються з фітину. При проростанні насіння Г. розчиняються.

ГЛОБО́ЇДНА ПЕРЕДА́ЧА — механічна *передача*, у якій ведучий елемент (черв'як), що безпосередньо зчеплюється з веденим (зубчастим колесом), має глобоїдну (угнуту) форму; вид *черв'ячної передачі*. Г. п. (мал.) відзначається зачепленням водночас більшої кількості витків черв'яка з зубцями колеса, ніж звичайна передача з циліндричним черв'яком, і підвищеним ккд (через кращі умови змащення). Найефективнішим є застосування Г. п. при значних навантаженнях в усталеному режимі: в транспортних і гірничих машинах, літаках тощо.

ГЛОБУЛІ́НИ (від лат. globulus — кулька) — поширена в природі група тваринних і рослинних *білків*. Більшість Г.— прості білки, проте деякі з них сполучені з вуглеводами *(глікопротеїди)*, ліпідами *(ліпопротеїди)*, іонами металів *(металопротеїди)*. Мол. м. Г. від кількох тисяч до мільйона й більше. Вони майже нерозчинні у воді, але добре розчиняються в слабких розчинах кислот, лугів, нейтральних солей. У рослин найбільше Г. в насінні, де вони відкладаються як поживний матеріал. До Г. тваринного походження належать *міозин, ліповіцим*, Г. молока, яєць, сироватки крові, лімфи. Разом з альбумінами і деякими низькомолекулярними сполуками Г. підтримують осмотичний тиск крові та лімфи, визначають буферну ємність організму. Співвідношення у крові альбумінів і Г. має діагностичне значення і за нормальних умов дорівнює майже 2. При інфекц. та запальних захворюваннях вміст Г. у крові збільшується. Деякі Г. *(імуноглобуліни, гамма-глобуліни)* забезпечують *імунітет* в організмі, тому їх застосовують з лікувальною метою. В той же час цим білкам належить одна з основних ролей у процесі відторгнення пересаджених органів і тканин та у виникненні *автоімунних захворювань, алергій* тощо.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Збарский Б. И., Иванов И. И., Мардашев С. Р. Биологическая химия. М., 1972.

О. М. Федоров.

ГЛО́БУС (лат. globus — куля) — 1) Модель Землі, яка зберігає геометричну подібність контурів, співвідношення площ і єдність масштабів в усіх напрямах. Звичайно Г. виготовляють у масштабах 1 : 30 млн. —1 : 80 млн. За змістом Г. поділяють на загальногеографічні (найпоширеніші) та спеціальні (політ. поділу, геологічні, кліматичні тощо). Є також небесні Г., де зображено проекцію зоряного неба на кулю. Перший Г. виготовлено 1492 М. Бегаймом (зберігається в Нюрнберзі, ФРН). В 17—18 ст. Г. користувалися мореплавці. Г. застосовують як наочні прилади. 2) Об'ємна модель планети або її супутника. В СРСР уперше в світі (1959) виготовлено Г. Місяця (після того, як було сфотографовано невидимий з Землі бік Місяця).

«ГЛО́БУС» — український двотижневий ілюстрований журнал. Виходив у Києві з листопада 1923 по грудень 1935. У «Г.» друкувалися вірші й оповідання, рецензії, нариси, статті про соціалістичне будівництво, міжнар. становище, про досягнення науки й техніки, л-ри і мистецтва, переклади творів зарубіжних письменників. На сторінках «Г.» виступали М. Бажан, М. Рильський, Ю. Яновський, Іван Ле, П. Козланюк, Я. Качура, М. Терещенко, С. Скляренко та ін.

ГЛОДЕРЄВСЬКИЙ Іван Степанович (1849, с. Опішня, тепер Зіньківського р-ну Полтавської обл.— 1919, там же) — український нар.

І. С. Глодеревський. Кахлі. Кераміка. 1904. Полтавський краєзнавчий музей

майстер художньої кераміки. Виготовляв традиційні для опішнянського гончарства посуд і кахлі, розписував їх рослинним орнаментом. Твори Г. зберігаються в багатьох музеях України.

ГЛОДО́СЬКІ СКАРБИ́ — золоті й срібні речі, знайдені 1961 в давньому похованні вождя поблизу с. Глодосів Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл. До складу Г. с. входили сережки, нагрудні ланцюги з підвішеними до них медальйонами та лунницями, персні, браслети, поясні пряжки й наконечники, золоті обкладки шаблі та кинджала, уламки срібного посуду тощо. Вага золотих речей — 2,583 кг, срібних — 1,026 кг. Деякі речі являють собою рідкісні ювелірні вироби, оздоблені інкрустацією, зерню і сканню. Разом з дорогоцінностями знайдено наконечник списа, стріли, предмети кінського спорядження, залишки полотна і шовку, попіл, перепалені людські кістки. Поблизу поховання виявлено залишки двох паралельних ровів, що, можливо, відігравали ритуальну або захисну роль. Г. с. датуються 7 ст. Щодо етнічної належності Г. с. серед дослідників існують різні точки зору. Іл. с. 67.

Літ.: Сміленко А. Т. Глодоські скарби. К., 1965.

А. Т. Сміленко.

ГЛОКСИ́НІЯ (Gloxinia) — рід багаторічних трав'янистих і напівкущових рослин род. геснерієвих. Оранжерейні та кімнатні декоративні рослини. Стебла майже немає; кореневище бульбовидне. Листки цілісні, опушені, зібрані в розетку. Квітки дзвониковидні, яскраво забарвлені, великі, поодинокі, на довгих квітконіжках. Відомо 6 видів, поширених в Америці від Мексіки до Бразілії. Численні сорти.

ГЛО́РІЯ (лат. gloria — прикраса) — оптичне явище; являє собою кольорове кільце навколо тіні від спостерігача або предмета, яка падає на хмари чи шар туману. Г. можна бачити в горах (де хмари лежать нижче за спостерігача) або при польотах над хмарами. Зумов-

До ст. Глущенко М. П.

1. Блакитні сутінки. 1977.
2. Українські квіти. 1977.

До ст. **Глущенко П. І.**

1. Квітка у глечику. Темпера. 1947.

2. Червоні квіти. Темпера. 1949.

3. Бігунець. Темпера. 1964. Всі — в Державному музеї українського народного декоративного мистецтва в Києві.

лена заломленням і розкладанням світла на спектральні кольори. Див. також *Оптичні явища* в атмосфері.

«ГЛОС КОМУНІСТИ» («Głos komunisty» — «Голос комуніста») — щоденна польська комуністична газета; виходила з 11.III 1919 по 24.VI 1922 в Києві. Спочатку була органом Київ. к-ту польс. комуністів, згодом — польс. бюро, які існували при Київ. губкомі й ЦК КП(б)У. В редакції газети працювали Ф. *Кон*, Ю. *Ленський* (Лещинський) та ін.

ГЛОСА́ТОРИ (від лат. glossa — слово, що потребує тлумачення, з грец. γλῶσσα — язик, мова) — школа юристів, що склалася в 11—13 ст. Виникла в Болонському ун-ті. Назва походить від коментарів, зауважень (т. з. глос), що їх робили (як правило, на полях та між рядків тексту) представники цієї школи до джерел *римського права*. Засновником школи Г. був Ірнерій (1085—1125), найвідомішим представником — Аккурсій (бл. 1182 — бл. 1260), який 1250 систематизував роботу своїх попередників у єдиному зведенні глос («Glossa ordinaria» — «Впорядкована глоса»).

ГЛОСЕМА́ТИКА (від грец. γλῶσσα — язик, мова) — лінгвістична теорія. Створена членами копенгаген. лінгвістичного гуртка (Л. *Єльмслев* та ін.). Грунтується на методі дедуктивного алгебраїчного числення.

Г. ігнорує конкретний звуковий і конкретний семантичний аспекти мови. Мову вона розуміє як схему або як чисту структуру абстрактних співвідношень. Г. розрізняє в мові два взаємопов'язані плани — план змісту й план вираження, кожен з яких має «форму» й «субстанцію». Г. обмежується дослідженням тільки «форми» обох планів. Г. застосовують для створення інформаційно-пошукових мов.

Літ.: Новое в лингвистике, в. 1. М., 1960; Березин Ф. М. История лингвистических учений. М., 1975.

С. В. Семчинський.

ГЛОСИ́Т (від грец. γλῶσσα — язик) — запалення тканин язика. Г. буває поверхневим і глибоким, гострим і хронічним. Може виникати як наслідок травми, опіку, діяння хім. речовин — місцевий Г., що перебігає самостійно. Запальні зміни язика найчастіше є симптомом при багатьох захворюваннях внутр. органів — шлунка, кишечника, крові, при специфічних інфекційних захворюваннях (*сифіліс*, лепра, *туберкульоз*), авітамінозах (див. *Вітамінна недостатність*), *кандидамікозах* тощо. Починається глосит гостро й перебігає з усіма ознаками запалення.

Лікування: усунення основної причини захворювання, ретельний догляд за порожниною рота.

ГЛОСЬ, глоса, річкова камбала (Platichthys flesus luscus) — риба родини *камбалових*. Тіло (довж. до 25 см) листовидної форми, несиметричне, обидва ока здебільшого на правому боці. Живе на піщаних і мулисто-піщаних грунтах; живиться червами, молюсками, ракоподібними. Нерест у січні — березні. Ікра пелагічна (вільно плаває у воді). Трапляється Г. в Чорному і Азовському морях, лиманах Причорномор'я, іноді в пониззі Дніпра, Дністра, Дунаю. Акліматизована в Каспійському м. Об'єкт промислу.

К. О. Виноградов.

ГЛО́ТКА — функціонально відокремлений відділ передньої кишки всіх хордових тварин і людини. В Г. розрізняють носовий, ротовий і гортанний відділи, розміри і взаємне розміщення яких у різних тварин надзвичайно різноманітні. Найрозвиненіша Г. у ссавців. Г. сполучає носову і ротову порожнини з *гортанню* й *стравоходом*. Через Г. надходять повітря та їжа. Основа стінки Г. складається з поперечносмугастих м'язів; усередині Г. вкрита слизовою оболонкою, багатою на слизові залози. У підслизовому шарі — скупчення лімфоїдної тканини і сітка лімфатичних судин. У безхребетних тварин Г. наз. передній відділ кишки , який служить для захоплення їжі.

ГЛОТКО́ Григорій Микитович (н. 15.III 1924, с. Кладьківка, тепер Куликівського р-ну Чернігівської обл.) — український рад. баяніст і диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). У 1955 закінчив Київ. консерваторію. З 1955 викладає в Ровен. муз. уч-щі, з 1969 очолює оркестр нар. інструментів Ровен. обл. будинку худож. самодіяльності профспілок. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ГЛОХІ́ДІЙ (від грец. γλωχίς — наконечник стріли) — паразитична личинка прісноводних *двостулкових молюсків* родин скойкових (Unionidae) і перлівницевих (Margaritanidae). Має трикутну раковину з гострими зубцями посередині краю кожної стулки, м'яз-замикач і бісусну залозу, що виділяє довгу клейку нитку з бісусу. Г. розвивається восени й зимує в зябрах матері. Навесні Г. викидається у воду, де прикріплюється до тіла риби за допомогою бісусної нитки та зубців стулок, і обростає епітелієм шкіри хазяїна; утворюється циста з Г. всередині. За два чи більше місяців з Г. розвивається молодий молюск, який падає на дно. Іл. с. 66.

ГЛУХ (Глухий) Йосип (рр. н. і см. невід.) — уманський полковник 1649—54. Брав участь у *Зборівській битві 1649*. В березні 1651 козац. військо під проводом Г. і полтав. полковника М. *Пушкаря* розгромило польс. передовий полк поблизу Липовця (тепер смт Вінн. обл) і змусило польського гетьмана М. *Калиновського* зняти облогу Вінниці й відступити. Влітку 1651 Уманський полк на чолі з Г. завдав удару крим. татарам, які, зрадивши козаків у *Берестецькій битві 1651*, грабували Правобережну Україну.

ГЛУХА́ КРОПИВА́ (Lamium) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин род. *губоцвітих*. Листки супротивні, цілісні. Квітки зібрані в густі пазушні кільця. Плід з чотирьох горішків. Бл. 40 видів, поширених переважно в помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 12 видів, з них в УРСР — 8, ростуть як бур'яни на полях, у лісах, на засмічених місцях тощо. Найпоширеніша Г. к. б і л а (L. album) — багаторічна рослина з білими або жовтувато-білими квітками. Медонос; лікар. рослина. Використовують квітки, що містять слизи, дубильні речовини, сліди алкалоїдів, ефірну олію, сапоніни тощо. В УРСР поширені й Г. к. п л я м и с т а (L. maculatum) та Г. к. п у р п у р о в а (L. purpureum). Іл. с. 68.

ГЛУХА́Р (Tetrao) — рід птахів родини *тетеревових*. Включає 2 види, поширені в лісовій зоні і в горах Європи, Сибіру, Далекого Сходу. В лісовій зоні Європи, Зх. Сибіру та гірських лісах Карпат поширений Г. з в и ч а й н и й (T. urogallus), довж. тіла самця 80—100 см, маса бл. 5 кг. Самки значно менші. Оперення синювато-сіре зі струменястим малюнком. Токують у березні — квітні на групових токовищах, самці «співають» характерну «пісню» і при цьому майже нічого не чують (звідки й назва). Полігами. Гніздо на землі. Кладку здебільшого з 7—9 яєць насиджують 22—23 дні. Живиться Г. рослинною їжею (взимку хвоєю). У Сх. Сибіру і на Далекому Сході поширений Г. к а м ' я н и й (T. urogalloides). Г.— об'єкт спорт. і промисл. полювання. Викопні рештки відомі з плейстоцену.

О. Б. Кістяківський.

ГЛУХАРЬО́ВА Марія Павлівна (н. 20.III 1927, с. Добре Поле, тепер Хомутовського р-ну Курської обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчила Курський пед. ін-т (1957). З 1960 працює вчителем географії серед. школи № 2 ім. Д. І. Ульянова м. Феодосії Крим. обл. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора.

П. Д. Іваніна.

ГЛУХЕ́НЬКИЙ Тимофій Титович [н. 22.I (4.II) 1902, с. Жадове, тепер Семенівського р-ну Чернігівської обл.] — український рад. терапевт, засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1930. Закінчив 1925 мед. ф-т Пд.-Кавказького (тепер Ростовський) ун-ту; 1925—37 працював у цьому вузі. Очолював кафедри терапії ряду мед. ін-тів, зокрема Львів. (1944—57) і Київ. (1957—75). Праці Г. присвячені дослідженню зобної хвороби, інфаркту міокарда, вивченню лік. факторів курортів Трускавця, Ворзі-Ятчі тощо.

ГЛУ́ХІВ — місто Сумської обл. УРСР, райцентр, на р. Есмані (бас. Десни). Залізнична станція. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1152 як місто *Чернігівського князівства*. В 2-й пол. 13—14 ст.— центр *Глухівського князівства*. В 50-х рр. 14 ст. його територія (Глухівщина) підпала під владу феод. Литви, 1503 повернута Росії, 1618 загарбана шляхет. Польщею. Населення Г. брало участь у сел. повстанні 1606—07 під проводом І. Болотникова та в нар.-визвольній війні 1648—54. Після возз'єднання України з Росією (1654) ввійшов до складу Рос. д-ви. Тут було підписано

Глобус 16 ст.

Сучасний глобус Землі

Глобус Місяця.

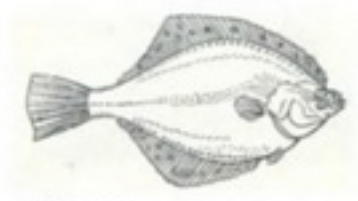

Глось.

ГЛУХІВСЬКА РАДА 1750

Глухів. Миколаївська церква. 1696

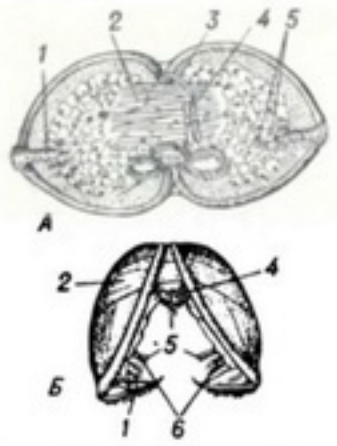

Глохідій: *А* — розкрита раковина; *Б* — напівроскрита раковина. *1* — крайовий зубець: *2* — м'яз-замикач; *3* — бісусна нитка; *4* — бісусна залоза; *5* — чутливі щетинки; *6* — клітини-замикачі крайового зубця.

Глухівські статті 1669. В 1708—22 і 1727—34 Г.— резиденція гетьманів Лівобережної України; 1722—27, 1764—86 — місцеперебування *Малоросійської колегії*. На *Глухівській раді 1750* відновлено гетьманство на Лівобережній Україні. В 1738 засновано *Глухівську співацьку школу*. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (7.IX 1941—21.VIII 1943) у місті діяли підпільні райком КП(б)У і райком комсомолу. В листопаді 1941 у Г. було створено партизан. загін, який у лютому 1942 увійшов до складу партизан. з'єднання С. А. Ковпака. У Г. з-ди: «Електропанель», агрегатних вузлів, коноплепереробний, плодоконсервний, сироварний, комбікормовий; суконна ф-ка, м'ясний, хлібний і харч. комбінати, торфопідприємство. Райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. *Луб'яних культур всесоюзний науково-дослідний інститут, Глухівський педагогічний інститут* імені С. М. Сергєєва-Ценського, технікум гідромеліорації та електрифікації с. г., мед. і 2 професійно-техніч. училища, 9 загально-освітніх, музична та спортивна школи, лікарня, 2 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр; 8 кіноустановок, 16 бібліотек.

Серед архіт. пам'яток Г.— Тріумфальна арка (Київська брама, 1744); церкви — Миколаївська (1696), Спасо-Преображенська (1765), Анастасіївська (1884—1893). Меморіальний комплекс визволителям Глухова від нім.-фашист. окупантів (1973, арх. В. Ф. Треньов). У Г. народилися рос. живописець А. П. *Лосенко*, укр. співак Г. М. *Головня*, укр. художник М. І. *Мурашко*, рад. живописець К. М. *Ломикін*, укр. композитори М. С. *Березовський*, Д. С. *Бортнянський*, рос. рад. композитор Ю. О. *Шапорін*, навчались укр. рад. письменники С. В. *Васильченко*, Ю. К. *Смолич*, кінорежисер і письменник О. П. *Довженко*, російський радянський письменник С. М. *Сергєєв-Ценський*. У Г. бували М. В. Ломоносов (1733, 1734), М. В. Гоголь (1848, 1850), Т. Г. Шевченко (1844, 1845, 1859).

ГЛУ́ХІВСЬКА РА́ДА 1750 — рада української старшини в м. Глухові (тепер Сумської обл.), на якій за вказівкою царського уряду гетьманом Лівобережної України було обрано К. Г. *Розумовського*. Тимчасове відновлення гетьманства було пов'язане з загостренням наприкінці 40-х рр. 18 ст. відносин Рос. д-ви з Пруссією і Туреччиною. Загроза війни з ними змусила царський уряд піти на поступки укр. козацькій верхівці й задовольнити її клопотання про відновлення гетьманства. Після Г. р. на Лівобережній Україні посилився процес закріпачення селянства і козацтва внаслідок роздачі козац. старшині *рангових маєтностей*, видання універсалів про обмеження сел. переходів, про створення для старшини окремих станових судів тощо.

ГЛУ́ХІВСЬКА СПІВА́ЦЬКА ШКО́ЛА — перша на Україні і в Росії школа підготовки співаків для придворного хору. Існувала в 30-х рр. 18 ст. у м. Глухові; 1738 видано указ про її відкриття. В школі постійно було 20 учнів, які, крім співу по нотах, вчилися грати на скрипці, гуслях та бандурі. Щороку 10 кращих учнів направляли до придворного хору й оркестру. Г. с. ш. існувала кілька десятиліть. У ній здобули муз. освіту багато діячів культури 18 ст., зокрема, як вважають, Д. *Бортнянський*.

Літ.: Майбурова К. В. Глухівська школа півчих XVIII ст. та її роль у розвитку музичного професіоналізму на Україні та в Росії. «Українське музикознавство», 1971, № 6.

О. Я. Шреєр-Ткаченко.

ГЛУ́ХІВСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — удільне давньоруське князівство 13—14 ст., яке входило до *Чернігівського князівства*. В 1239 розгромлене монголо-татарами. В 50-х рр. 14 ст. територія Г. к. (Глухівщина) підпала під владу Литви, з 1618 — Польщі. Після *возз'єднання України з Росією 1654* Глухівщина ввійшла до складу Рос. держави.

ГЛУ́ХІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені С. М. Сергєєва-Ценського — вищий навчальний заклад Міністерства освіти УРСР. Засн. 1874 як учительський ін-т. З 1917 не раз реорганізовувався: у 20-х рр. був пед. ін-том, ін-том нар. освіти, пед. технікумом, ін-том соцвиху, 1933—54 — пед. та учительським ін-том. Пед. ін-т — з 1954. У 1975 присвоєно ім'я С. М. Сергєєва-Ценського. В ін-ті два ф-ти (підготовки вчителів поч. класів і підготовки вчителів загальнотех. дисциплін), на яких навчається 1600 студентів, зокрема на денному відділенні 900 (1979). У б-ці ін-ту — 204 тис. одиниць зберігання. За роки Рад. влади вуз підготував понад 17 тис. спеціалістів. У різний час ін-т закінчили письменники С. В. Васильченко, С. М. Сергєєв-Ценський, кінорежисер і письменник О. П. Довженко, акад. АН УРСР Ф. Д. Овчаренко.

І. Т. Качан.

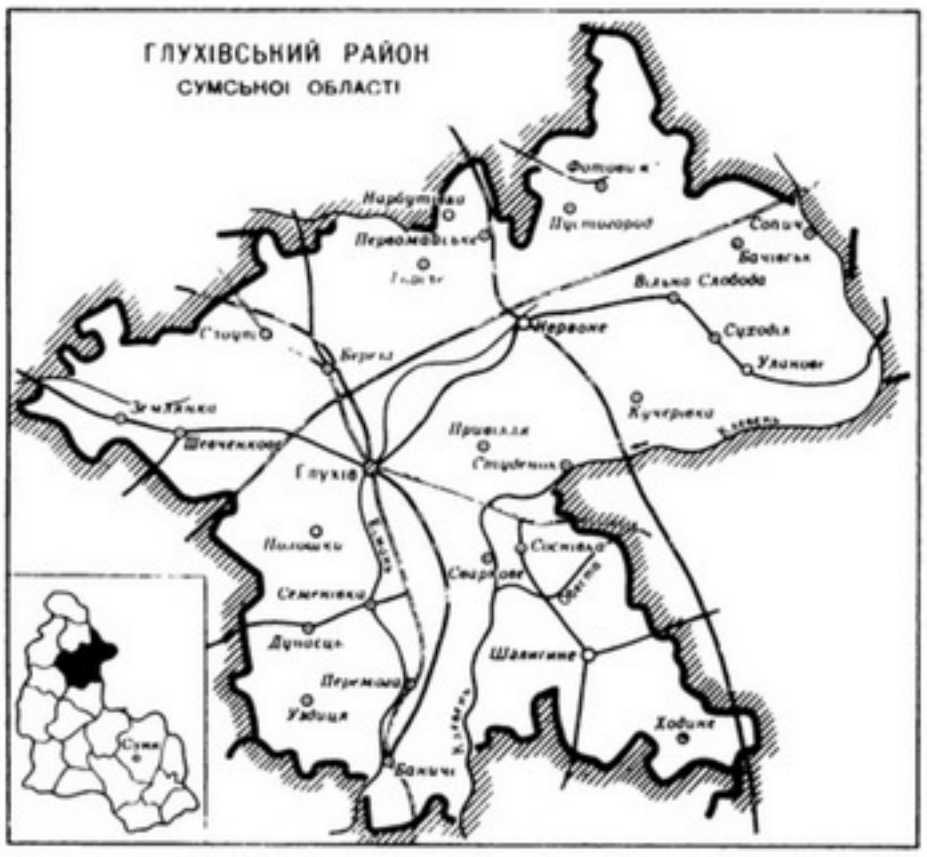

ГЛУ́ХІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Сумської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,7 тис. км². Нас. 82,6 тис. чол. (1978). У районі — 96 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 25 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Глухів*. Поверхня району рівнинна. Поклади торфу, глин, кварцових пісків. Річки: Клевень, Есмань (бас. Десни). Грунти дерново-підзолисті, світло-сірі та сірі опідзолені. Г. р. розташований гол. чин. у лісостеповій зоні. Провідна галузь пром-сті — машинобудівна, є підприємства харч., легкої, торфової пром-сті. Найбільші з них: глухівські з-ди агрегатних вузлів та «Електропанель», сироварний, плодоконсервний, коноплепереробний, суконна ф-ка. Працює комбінат побутового обслуговування (Глухів) і 5 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, цукр. буряків, конопель та виробн. молока і м'яса. Площа с.-г. угідь 1977 становила 120,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 102,3 тис. га. У Г. р.— 20 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Глухів, Есмань, Баничі. Автошляхів — 517 км, у т. ч. з твердим покриттям — 336 км.

У районі — 56 заг.-освітніх, музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. і мед. уч-ща, технікум гідромеліорації та електрифікації с. г., пед. ін-т, *Луб'яних культур всесоюзний науково-дослідний інститут*; 53 лік. заклади, в т. ч. 6 лікарень; 21 будинок культури, 32 клуби, кінотеатр, 63 кіноустановки, 63 б-ки. В с. Нарбутівці Г. р. народився укр. художник-графік Г. І. *Нарбут*; на хут. Водотечі поблизу Глухова — укр. рад. психіатр О. І. *Ющенко*. В Г. р. видається газ. «Народна трибуна» (з 1917).

І. М. Пявка.

ГЛУ́ХІВСЬКІ СТАТТІ́ 1669 — договірні умови між царським урядом і гетьманом Д. *Многогрішним* про політ. і правове становище Лівобережної України в складі Рос. держави. Укладені в м. Глухові. За Г. с. (складалися з 27 пунктів), які підтверджували *Березневі статті 1654*, гетьманській адміністрації заборонялися без-

Глухівський педагогічний інститут імені С. М. Сергєєва-Ценського.

посередні дипломатичні зв'язки з іноз. д-вами, гетьманові надавалося право утримувати наймане військо (1000 чол.) для придушення нар. повстань, клопотатися перед царським урядом про надання укр. козац. старшині дворянських звань, встановлювався 30-тисячний козац. реєстр, обмежувалися переходи селян у козацтво та ін. Царський уряд погодився на зменшення на Україні кількості рос. воєвод (залишалися тільки в Києві, Ніжині, Переяславі й Чернігові) та обмеження їхніх функцій лише військ. справами. Г. с. дещо ослаблювали централізаторську політику царизму на Україні і сприяли зближенню класових інтересів укр. козац. старшини та рос. дворянства.

Літ.: Источники малороссийской истории, ч. 1. 1649—1687. М., 1858; Історія Української РСР, т. 2. К., 1979.

ГЛУХОВЕ́ЦЬКЕ РОДО́ВИЩЕ КАОЛІ́НУ — в Козятинському р-ні Вінницької обл. УРСР. Складається з первинного каоліну, що залягає у верхній зоні *кори вивітрювання* кристалічних порід докембрію. Потужність покладів — від 15—25 м на Сх. до 58 м на Зх. Розвідані запаси каоліну за категоріями $A+B+C_1$ — 33,5 млн. т (1978). Мінералогічний склад каоліну: *каолініт* (20—90%), *кварц* (10—80%) і незначні домішки не повністю вивітрених *польових шпатів, гідрослюд* та *акцесорних мінералів*. Т-ра плавлення каоліну-сирцю 1705—1775°, відмученого — 1770—1810°, білизна — 61—98%. Експлуатується родовище з 1901. Збагачений каолін використовують у паперовій, керамічній, гумовій, парфюмерній та ін. галузях промисловості.

К. О. Суходольський.

ГЛУХОНІМОТА́ (лат. surdomutitas) — природжена або набута в раннього дитинстві *глухота* і зумовлена нею відсутність мовлення. Г. відмінна від німоти при наявності слуху (*афазія*), німоти в розумово відсталих людей і психічної глухоти (розлад розуміння мови). Г. найчастіше спричинюється перенесеними в дитинстві цереброспінальним *менінгітом, кором, грипом, скарлатиною*, природженими *аномаліями* органа слуху, травмою тощо. Діагностика Г. в раннього дитинстві раніше становила значні труднощі, в останні роки спростилась завдяки розробці та впровадженню в мед. практику методу кохлеографії (запис *електричних потенціалів*, що виникли в чутливих клітинах внутр. вуха у відповідь на діяння звукового подразника). Голос глухонімих відзначається монотонністю, модуляцією (розмірністю). Прогноз щодо відновлення або поліпшення слуху при Г. несприятливий, оскільки втрата слуху є наслідком загибелі нервових елементів і відновити їх неможливо. Діти підлягають спец. навчанню словесної мови. В кожній республіці та області є спец. дошкільні заклади і школи для глухонімих дітей.

Літ.: Рау Ф. Ф. Устная речь глухих. М., 1973; Метт А. И., Никитина Н. А. Зрительное восприятие устной речи. М., 1974.

О. І. Циганов.

ГЛУХОТА́ — повна відсутність або сильне зниження слуху. Буває одностороння і двостороння Г. Може виникати внаслідок ураження зовн., середнього або внутр. вуха, слухового нерва, центр. відділів головного мозку тощо. Розрізняють природжену Г. і набуту. Причинами набутої глухоти є запальні захворювання органа слуху, профес. шкідливості (шум, інтоксикації тощо), травма, контузія, вікові зміни внутр. вуха і слухового нерва, отосклероз. Г., пов'язану з отосклерозом або запальними захворюваннями зовн. і серед. вуха, лікують хірургічним способом. У разі уражень слухового нерва лікування, як правило, малоефективне. Коли слух різко знижується, при спілкуванні з людьми користуються слуховим апаратом. Див. також *Глухонімота.*

Літ.: Тёмкин Я. С. Глухота и тугоухость. М., 1957; Солдатов И. Б. Актуальные вопросы диагностики и лечения негнойных заболеваний уха. В кн.: Негнойные заболевания уха. Куйбышев, 1975.

О. І. Циганов.

ГЛУШКО́ Валентин Петрович [н. 20.VIII (2.IX) 1908, Одеса] — рад. учений у галузі фізико-технічних проблем енергетики, акад. АН СРСР (з 1958), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961). Член КПРС з 1956. Закінчив Ленінгр. ун-т (1929). Працював в АН СРСР, водночас у Військ.-повітряній інженерній академії ім. М. Є. Жуковського (1933—35) і Моск. вищому тех. уч-щі ім. М. Е. Баумана (1947—53). Конструктор першого в світі електротермічного ракетного двигуна (1929—33) і перших вітчизн. рідинних реактивних двигунів (РРД) (1930—31). Запропонував (1930—31) нові компоненти пального для РРД. На XXV з'їзді КПРС обраний членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1957. Держ. премія СРСР, 1967.

Тв.: Путь в ракетной технике. М., 1977.

ГЛУШКО́ Василь Васильович (н. 28.VIII 1920, м. Богучар, тепер Воронезької обл.) — український рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. геолог УРСР (з 1970). Член КПРС з 1945. У 1942 закінчив Воронез. ун-т. З 1953 — наук. співробітник укр. відділення Всесоюзного н.-д. геологорозвідувального нафт. ін-ту. З 1965 — директор Укр. н.-д. геологорозвідувального ін-ту М-ва геології УРСР. Праці присвячені дослідженню геол. будови УРСР, тектоніки та перспектив нафтогазоносності, зокрема Карпатського регіону. Нагороджений орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора.

О. Д. Білик.

ГЛУШКО́В Віктор Михайлович (н. 24.VIII 1923, Ростов-на-Дону) — український рад. учений у галузі математики, *кібернетики, обчислювальної техніки* і систем управління, акад. АН СРСР (з 1964), акад. АН УРСР (з 1961), віцепрезидент АН УРСР (з 1962), засл. діяч науки УРСР (з 1978), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1958. Закінчив (1948) Ростов. ун-т. З 1956 працює в АН УРСР, з 1957 — директор Обчислювального центру АН УРСР, з 1962 — директор Ін-ту кібернетики АН УРСР. Осн. дослідження стосуються сучас. *алгебри, автоматів теорії* та ЕОМ, *кібернетики економічної*, теорії *автоматизованих систем управління* і систем штучного інтелекту. Г. на основі збудованої ним теорії локально бікомпактних груп розв'язав узагальнену п'яту *Гільберта проблему*. Велике значення мають праці Г. в галузі вітчизн. електронного машинобудування, у створенні систем керування, ефективних методів розв'язування нар.-госп. завдань за допомогою ЕОМ, розгортання і проведення наук. досліджень у галузі *обчислювальної математики* і техніки. Під його керівництвом створено першу в країні керуючу ЕОМ «Днепр», серію ЕОМ «МИР» та ін. Г.— автор заг. теорії автоматів і дискретних перетворювачів, яка застосовується в діючих системах автоматизації проектування та виготовлення компонентів ЕОМ. Г. вперше запропонував принципово новий підхід до розв'язування оптимізаційних задач у процесах нар.-госп. планування і керування. Він створив нові методи науково-тех. прогнозування, які застосовуються в країнах соціалістичної співдружності і рекомендовані РЕВ як типові. Г. зробив значний внесок у створення принципів побудови матем. моделей, методів і методик розв'язування різноманітних задач керування й планування поведінки складних екон. систем, реалізованих у розробках ефективних систем керування різного рівня і призначення. Під керівництвом Г. *Головною редакцією Української Радянської Енциклопедії* видано «Енциклопедію кібернетики» укр. і рос. мовами, яка відзначена Держ. премією УРСР в галузі науки і техніки (1978). Делегат XXIV і XXV з'їздів КПРС.

Делегат XXIV і XXV з'їздів Компартії України, член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1964. Держ. премія СРСР, 1968, 1977. Держ. премія УРСР, 1970.

Тв.: Синтез цифровых автоматов. М., 1962; Введение в кибернетику. К., 1964; Вычислительные машины с развитыми системами интерпретации. К., 1970 [у співавт.]; Алгебра. Языки. Программирование. К., 1974 [у співавт.]; Макроэкономические модели и принципы построения ОГАС. М., 1975; Автоматизация проектирования вычислительных машин. К., 1975 [у співавт.]; Сети ЭВМ. М., 1977 [у співавт.].

Літ.: Віктор Михайлович Глушков. Біобібліографія. К., 1975.

І. І. Ляшко.

ГЛУШКО́В Іван Йонович (бл. 1849—1891, Париж) — революційний народник. Навчався в Петерб. землеробському ін-ті та Харків. ун-ті. Брав участь у роботі народницьких гуртків Одеси. Г. не раз заарештовували. В 1877—78 притя-

В. П. Глушко.

В. М. Глушков.

Глодоські скарби. Золоті прикраси.

Л. Ф. Глущенко.

Г. М. Глюк. Колгоспниця з долини Тересви. 1955.

Глуха кропива біла.

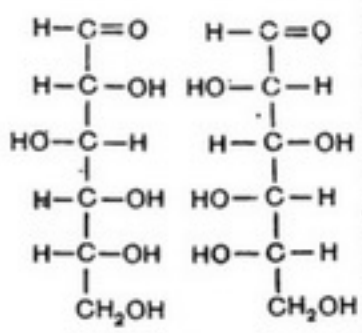

D-глюкоза. L-глюкоза.

гався до суду за «*процесом 193-х*». У Харкові 1878—79 керував народницьким гуртком, який він створив. Брав участь в організації вбивства харків. губернатора Д. Кропоткіна. В 1879 Г. таємно виїхав за кордон.

ГЛУ́ШЧЕВИЧ (Глушчевић) Окиця (літ. псевд.— Лара, Белезис; 1858—98) — сербський журналіст і перекладач. Навчався в Петерб. ун-ті, але 1884 був висланий з Росії за революц. пропаганду. Співробітничав у прогресивних сербських газетах «Радник» («Робітник») та «Час». Перекладав сербохорватською мовою твори Л. Толстого, М. Салтикова-Щедріна, В. Короленка, В. Гаршина, Т. Шевченка [«Заповіт», «Минають дні, минають ночі», «Сон» («У всякого своя доля»)]. *В. Г. Гримич.*

ГЛУ́ЩЕНКО Леонід Федорович (н. 16.IV 1926, Харків) — передовик виробництва в електротехнічній пром-сті, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1954. Працюючи слюсарем-інструментальником Харківського електромеханічного з-ду з 1950, досяг значних успіхів у виконанні виробничих завдань, соціалістичних зобов'язань; вніс багато цінних раціоналізаторських пропозицій. На XXIII з'їзді Компартії України був обраний кандидатом у члени ЦК Компартії України, на XXIV і XXV з'їздах Компартії України — членом ЦК Компартії України. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.
М. І. Старовойт.

ГЛУ́ЩЕНКО Микола Петрович [4 (17). IX 1901, м. Новомосковськ, тепер Дніпропетровської обл.— 31.X 1977, Київ] — український рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1976). В 1919—24 навчався в Берлін. АМ. З 1925 жив і працював у Парижі (створив портрети А. Барбюса, Р. Роллана — обидва 1934, Музей ім. М. Горького в Москві). В 1936 повернувся на батьківщину. Працював переважно в галузі пейзажу, зокрема в техніці акварелі та монотипії: серія «Берлінські етюди» (1939); цикли «Оборона Москви» (1941), «Київ після визволення» (1944), «По ленінських місцях» (1966—70); картини — «Березень на Дніпрі» (1947), «Київська осінь», «Піски одягаються лісом» (обидві — 1950), «Відлига» (1956), «Весна на перевалі. Карпати» (1967), «В порту. Азовсталь» (1975), «Трипілля» (1967), «Травневий цвіт» (1971); «Блакитні сутінки», «Українські квіти» (обидві — 1977); цикли пейзажів з мандрівок по Італії, Франції, Голландії. Кращі твори Г. зберігаються в ДМУОМ і багатьох музеях України. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972. Іл. див. на окремому аркуші, с. 64—65.

Літ.: Шпаков А. П. Микола Петрович Глущенко. К., 1962; Бутаєнко І. Н. Микола Глущенко. К., 1973.

ГЛУ́ЩЕНКО Пелагія Іванівна [н. 27.IX (10.X) 1908, с. Петриківка, тепер смт Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.] — український рад. майстер декоративного розпису, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1967). Навчалася у Т. *Пати*. Серед творів Г.— ескізи настінних розписів для павільйону «Українська РСР» на ВСГВ (1939), громад. будинків у Києві (1944—46), орнаментальних панно («Квіти», 1955; «Вінок», 1964; «Декоративний мотив», 1971; «Слава труду», 1974, та ін.) і вишивок. Твори Г. зберігаються в ДМУНДМ. Іл. див. на окремому аркуші, с. 64—65.

Літ.: Бутник-Сіверський Б. С. Пелагія Глущенко. Альбом. К., 1977.

ГЛЮК Гаврило Мартинович (н. 19.V 1912, Сігет, тепер СРР) — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). Навчався у Вищій школі образотворчого мистецтва в Будапешті (1931—33). Автор жанрових картин («На відпочинку», 1950; «Лісоруби на вахті миру», 1950—51; «Лісоруби», 1954, ДМУОМ; «Молотьба», 1970; «Дівчата в полі», 1977); пейзажів («Сільська вулиця», 1947; «Гірський краєвид», 1962; «Вечорієє», 1967), портретів («Колгоспниця з долини Тересви», 1955, та ін.).

Літ.: Шандор Л. Гаврило Мартинович Глюк. К., 1959.

ГЛЮК (Gluck) Крістоф-Віллібальд (2.VII 1714, Ерасбах, Баварія — 15.XI 1787, Відень) — австрійський композитор. Навчався у чес. органіста і композитора Б. Чорногорського та італійця Дж. Саммартіні (1737—45, Мілан). З 1750 жив у Відні (з 1754 — придворний капельмейстер), 1773—79 — в Парижі. З кін. 80-х рр. знову оселився у Відні. Г.— реформатор опери 18 ст. Обстоював принцип музичної драми, пройнятої трагедійністю та героїкою в дусі передових ідей просвітительства 18 ст. Попередник *віденської класичної школи*. Твори: 107 опер, в т. ч. «Орфей та Еврідіка» (1762), «Альцеста» (1767), «Іфігенія в Авліді» (1774), «Арміда» (1777), «Іфігенія в Тавриді» (1779); балети, зокрема «Дон Жуан» (1761); оди, пісні та ін. Оперу «Орфей та Еврідіка» вперше на Україні поставлено на сцені Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (1977).

Літ.: Соллертинский И. И. Кристоф-Виллибальд Глюк. В кн.: Соллертинский И. И. Музыкально-исторические этюды. Л., 1956; Ливанова Т. Реформа Глюка и французский оперный театр перед революцией 1789 года. В кн.: Классическое искусство за рубежом. М., 1966. *О. Я. Шреєр-Ткаченко.*

ГЛЮКАГО́Н — *гормон*, що його виробляють α-клітини острівців Лангерганса *підшлункової залози* і який бере участь у регуляції *вуглеводного обміну*. Г. являє собою поліпептид з мол. м. 3485; складається з 29 амінокислотних залишків. Є фізіол. антагоністом *інсуліну*. В печінці Г. гальмує синтез *глікогену* та прискорює його перетворення на *глюкозу*. Г. очищено й добуто в кристалічній формі.

ГЛЮКО́ЗА (від грец. γλυκύς — солодкий) — дуже поширений у природі вуглевод групи *моносахаридів*. Мол. м. 180,16; безбарвні, солодкі на смак кристали, добре розчинні у воді. Оптично активна, обертає площину поляризованого світла праворуч. Як і всі моносахариди, має два оптичні антиподи (D- і L-форми). Найпоширеніша в природі D-форма (виноградний цукор, або декстроза). В природі синтез Г. відбувається з неорганічних речовин у процесі *фотосинтезу* і *хемосинтезу* (в рослинах). У вільному стані Г. разом з фруктозою міститься в меду, плодах, квітках та ін. частинах рослин; у тваринних тканинах — у крові, лімфі, мозку, серцевому та скелетному м'язах тощо. Вільна Г. використовується організмом для біосинтезу ряду ін. цукрів — фруктози, сахарози, ксилози, глюкуронової к-ти тощо. Г. є й структурним елементом багатьох ін. речовин — *клітковини, крохмалю, глікозидів*, вірусної *рибонуклеїнової кислоти* тощо. В тканинах тварин і людини Г. може перетворюватися на резервний вуглевод — *глікоген*. Г. бере участь у багатьох реакціях обміну речовин, посідає центр. місце у *вуглеводному обміні*. Г.— важливе джерело енергії в організмі. При повному окисленні Г. до CO_2 і H_2O виділяється енергія, значна частина якої акумулюється макроергічними (багатими на енергію) зв'язками аденозинтрифосфорної кислоти, АТФ (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) та ін. подібних до АТФ сполук. Для деяких бактерій глюкоза — єдине джерело енергії.

Розклад Г. в організмі відбувається шляхом *гліколізу* та у *пентозофосфатному циклі*. В крові людини міститься 100 мг% Г. Концентрація її регулюється гормонально (див. *Гормональна регуляція*) та центр. нервовою системою. Г. бере участь у регуляції водного режиму організму, стимуляції функцій клітин та в знешкодженні токсичних речовин, підвищує діяльність серцевого м'яза, розширює судини, збільшує сечовиділення тощо. При багатьох захворюваннях кількість Г. в крові збільшується (див. *Гіперглікемія*), що веде до виділення її з сечею. Препарати Г. широко використовують у медицині. В пром-сті Г. добувають при гідролізі крохмалю; застосовують у кондитерському виробництві та ін.

Літ.: Степаненко Б. Н. Углеводы. Успехи в изучении строения и метаболизма. М., 1968. *О. М. Федоров.*

ГЛЮКОКОРТИКО́ЇДИ — гормони стероїдної природи (див. *Стероїди*), виділювані корою надниркових залоз. Утворюються з *холестерину* при регулюючій дії *гіпофіза*. Секрецію Г. підвищує *адренокортикотропний гормон*. Утворення Г. збільшується в несприятливих для існування організму умовах (див. *Стрес, Адаптаційний синдром*). Г. регулюють переважно *вуглеводний обмін* — від діяння Г. різко збільшується утворення вуглеводів, підвищуються рівень глюкози в крові та вміст *глікогену* в печінці. Г. стимулюють синтез білків у печінці та сповільнюють його в більшості ін. тканин. Г. пригнічують функ-

цію сполучної та лімфоїдної тканин, сповільнюють розвиток запальних реакцій. Осн. Г. ссавців — *гідрокортизон* і *кортизон*. Синтетичні препарати Г. (гідрокортизон-ацетат, преднізолон) широко застосовують у медицині й ветеринарії.

Літ.: Биохимия гормонов и гормональной регуляции. М., 1976.

О. С. Мікоша.

ГЛЮТАМІ́НОВА КИСЛОТА́ — α-аміноглютарова кислота, COOH $CH_2CH_2CH(NH_2)COOH$ — моноамінодикарбонова *амінокислота*. Кристалічна речовина, розчинна у воді. Мол. м. 147,13. Перебуває в організмі у вільному стані, а також у складі білків та ін. біологічно активних сполук; найбільше її в *казеїні, желатині*, клейковині, гліадині, *глютелінах*. Утворюється в організмі шляхом амінування α-кетоглютарової к-ти з продуктів обміну вуглеводів, жирів і при розщеплюванні білків. Відіграє важливу роль у процесі обміну речовин, особливо в *азотистому обміні* (в синтезі білків і нуклеотидів, у знешкодженні аміаку в організмі та ін.). Г. к. використовують у харчовій пром-сті та в медицині для лікування деяких психічних і нервових захворювань.

ГЛЮТАТІО́Н — трипептид (див. *Пептиди*), утворений з трьох амінокислот: *глютамінової кислоти, цистеїну* і *гліцину*. Мол. м. 307,32. Є в усіх живих організмах. Бере активну участь у багатьох *окислювально-відновних реакціях* організму в зв'язку зі здатністю сульфгідрильних груп (—SH) цистеїну вступати у зворотні реакції. Активує дію *протеолітичних ферментів*. Одержують із дріжджів і синтетично.

ГЛЮТЕЛІ́НИ — група простих білків рослинного походження. Містяться в насінні злаків і в зелених частинах рослин. Одержати їх у чистому вигляді важко, тому й вивчено їх мало. Найкраще досліджено Г. пшениці й ячменю — глютенін, рису — оризенин та Г. з насіння кукурудзи. Г. як запасні білки відкладаються в *ендоспермі* насінини. Г. відзначаються високим вмістом *глютамінової кислоти* і наявністю *лізину*.

ГЛЯЦІАЛІ́ЗМ (від лат. glacialis — льодяний) — вчення, за яким в історії Землі відбувалися зміни клімату від теплого до холодного, внаслідок чого набували великого розвитку льодовики в горах та на рівнинах і не лише в помірних, а навіть і в тропічних широтах. Доказом існування великих льодовиків у геол. минулому Землі вважається наявність валунних відкладів (конгломерати, тиліти, валунні глини тощо). Гляціалісти гадають, що насування льодовиків супроводилося розвитком холодолюбних флори і фауни, які під час потепління відступали на Пн., а на їхньому місці з'являлися теплолюбні рослини й тварини. Припускають, що особливо розвинулися льодовики в антропогені (див. *Антропогеновий період і антропогенова система*). Засновниками Г. були Ж. *Кюв'є* (1812), швейцарський природознавець Ж. Агассіс та ін. У 2-й пол. 19 ст. цю теорію підтримали швед. геолог О. Торелль і П. О. *Кропоткін*. Причиною настання льодовикових епох і періодів вважають зміни в розміщенні полюсів Землі, коливання інтенсивності сонячної радіації та ін. Протилежним Г. вченням є *антигляціалізм*.

Літ.: Кропоткин П. А. Исследования о ледниковом периоде. «Записки русского географического общества по общей географии», 1876, т. 7; Пидопличко И. Г. О ледниковом периоде, в. 1—4. К., 1946—56; Келлер Б. М., Лаврушин Ю. А. Великие оледенения в истории Земли. М., 1970; Кювье Ж. Рассуждение о переворотах на поверхности земного шара. Пер. с франц. М.—Л., 1937.

Г. І. Молявко.

ГЛЯЦІОДИСЛОКА́ЦІЯ (від лат. glacies — лід і франц. dislocation — зсунення) — руйнування ложа льодовика під дією його ваги та внаслідок руху льодовикових мас.

ГЛЯЦІОЛО́ГІЯ (від лат. glacies — лід і грец. λόγος — вчення) — наука про *льодовики* та інші види льоду на земній поверхні. Г. вивчає сніговий покрив, льодовики, кригу водойм, підземний лід та ін., досліджує режим і динаміку їхнього розвитку, взаємодію з навколишнім середовищем тощо. Перші дослідження з Г. проведено в Альпах у 2-й пол. 18 ст. В Росії в 19—20 ст. Г. займалася заг. описом льодовиків та ін. снігово-льодових утворень. У 30—40-х рр. 20 ст. почато вивчення процесів, які відбуваються в масах снігу й льоду; в 50—60-х рр. визначено режим і осн. параметри льодовиків та ін. об'єктів. Сучасна Г. досліджує поширення та співвідношення снігово-льодових ресурсів, вивчає особливості масообміну снігово-льодових систем з навколишнім середовищем, деформацію і рух льодовиків, снігових лавин, крижаних полів, висвітлює особливості покривних льодовиків (зокрема Антарктиди) як гол. льодосховищ планети. Г. вивчає також історію зледенінь, розв'язує ряд інженерно-гляціологічних проблем. Дослідження в галузі Г. проводять ін-ти АН СРСР і академій наук союзних республік, установи *Гідрометеорологічної служби* та ін. За каталогом льодовиків СРСР пл. льодовиків в Рад. Союзі становить бл. 78 тис. км², у т. ч. бл. 22 тис. км² у горах. На Україні роботи з Г. ведуться в Харків. ун-ті та Укр. н.-д. гідрометеорологічному інституті.

Літ.: Калесник С. В. Очерки гляциологии. М., 1963; Котляков В. М. Снежный покров Земли и ледники. Л., 1968; Попов А. И., Тушинский Г. К. Мерзлотоведение и гляциология. М., 1973.

В. М. Котляков.

ГМЕ́ЛІН (Gmelin) Самуель Готліб (23.VI 1745, Тюбінген — 27.VII 1774) — російський мандрівник, член Петербурзької АН (з 1767). В 1768—74 подорожував по Пд. Росії, дослідив бас. Дону, пониззя Волги, узбережжя Каспійського м. В Дагестані потрапив у полон; там і помер. Матеріали спостережень було опубліковано в кн. «Подорож по Росії для дослідження трьох царств природи» (1771—85), де вперше описано деяких тварин, у т. ч. дикого коня тарпана (Equus gmelini).

ГМИ́РЄВ Олексій Михайлович [17 (29). III 1887, Смоленськ — 11 (24).IX 1911, Херсон] — російський пролетарський поет. Працював на Миколаївському суднобуд. заводі «Наваль», брав участь у робітн. русі. За революц. діяльність 1908 засуджений на 6 років каторги. В ув'язненні писав вірші, які вперше було опубліковано в газ. «Правда» і «Невская звезда». Помер у тюрмі.

Тв.: За решёткой. М., 1926; Гори, моё сердце. К., 1957; Колос молодой. М., 1958; Грома гордые раскаты. Одесса, 1970.
Літ.: Уралов Т. Путь Алексея Гмырёва. Херсон, 1960.

П. М. Виборний.

ГМИ́РЯ Борис Романович [23.VII (5.VIII) 1903, м. Лебедин, тепер Сумської обл.— 1.VIII 1969, Київ] — український рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1951). У 1935 закінчив Харків. інженерно-будівельний ін-т; 1939 — Харків. консерваторію. З 1936 — соліст Харків., з 1939 — Київ. театру опери та балету. Мав голос широкого діапазону, м'якого, красивого тембру; був співаком високої вокальної культури. Партії: Тарас («Тарас Бульба» Лисенка), Сусанін, Руслан («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Борис Годунов (однойменна опера Мусоргського), Мефістофель («Фауст» Гуно), Валько («Молода гвардія» Мейтуса), Кривоніс («Богдан Хмельницький» Данькевича), Рущак («Милана» Г. Майбороди) та ін. Відомий як камерний співак. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1952.

Літ.: Борис Гмиря. К., 1975.

ГНАТЕ́НКО Марина Василівна [н. 27.II (12.III) 1914, с. Старосілля, тепер Городищенського р-ну Черкаської обл.] — український рад. агроном, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1939. В 1935, будучи ланковою в старосільському колгоспі ім. Комінтерну, виростила по 511 ц/га цукр. буряків, чим разом з іншими знатними буряководами Рад. України поклала початок руху *п'ятисотенниць*. Г.— учасниця (1941—44) Великої Вітчизн. війни. З 1947 — наук. співробітник Всесоюзного н.-д. ін-ту цукр. буряків (Київ). У 1951 закінчила Укр. с.-г. академію. Кандидат с.-г. наук (з 1955). Делегат XVII—XX з'їздів Компартії України, на XVII—XIX з'їздах КП України обиралася членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Об агротехнике сахарной свеклы. М., 1957; П'ятисотенниці. К., 1975.

ГНАТЮ́К Володимир Михайлович (9.V 1871, с. Велеснів, тепер Монастириського р-ну Тернопільської обл.— 6.X 1926, Львів) — український фольклорист, етнограф, громадсько-літературний діяч, акад. АН УРСР (з 1924), чл.-кор. Петерб. АН (з 1902). Друг і соратник І. *Франка*. Закінчив Львів. ун-т (1898). З 1898 — секретар На-

М. П. Глущенко.

К.-В. Глюк.

Б. Р. Гмиря.

М. В. Гнатенко.

В. М. Гнатюк.

Ф. І. Гвідяй. Півень. Глина, полива. 1964.

Гнетум:
1 — гілка з стробілами;
2 — жіночі стробіли;
3 — жіночий стробіл;
4 — чоловічі стробіли;
5 — чоловічий стробіл.

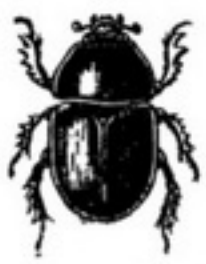

Гнойовики. Гнойовик звичайний (Geotrupes stercorarius).

ук. т-ва ім. Шевченка, один з редакторів «*Літературно-наукового вістника*» й «Етнографічного збірника», один з організаторів і редакторів «*Українсько-руської видавничої спілки*». Автор праць з фольклористики, етнографії, історії л-ри, мовознавства, демографії тощо. Прихильник *порівняльно-історичного методу* в фольклористиці. Нар. творчість вивчав у тісному зв'язку з соціально-екон. умовами життя трудящих («Словацький опришок Яношік в народній поезії», 1899). Заперечував антинаук. «теорію» згасання нар. творчості, постійну увагу приділяв фольклорним новотворам («Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності», 1902). Розробив, разом з І. Франком, принципи наук. збирання й видання нар. поезії («Українська народна словесність», 1916). Поклав початок систематизованому виданню фольклорних та етногр. матеріалів: збірки «Коломийки» (т. 1—3, 1905—07), «Гаївки» (1909), «Галицько-руські анекдоти» (1899), «Колядки і щедрівки» (т. 1—2, 1914), «Українські народні байки» (т. 1—2, 1916), «Знадоби до української демонології» (т. 1—2, 1904—12), «Галицько-руські народні легенди» (т. 1—2, 1902—03), «Похоронні звичаї й обряди» (1912) та ін. Автор багатьох досліджень і видань із історії духовної і матеріальної культури України, зокрема Закарп. України: «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» (т. 1—6, 1897—1911), «Руські оселі в Бачці» (1898), «Русини Пряшівської єпархії і їх говори» (1900) та ін. Г. популяризував ідеї соціал-демократії, наук. комунізму, видавав твори Ф. Енгельса, передової укр. і рос. л-р (І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Л. Толстого, М. Горького, А. Чехова та ін.). У Велесневі 1969 відкрито меморіальний музей Г. і встановлено йому пам'ятник.

Тв.: Вибрані статті про народну творчість. К., 1966; Українські народні пісні в записах Володимира Гнатюка К., 1971.

Літ.: Франко І. Вибрані статті про народну творчість. К., 1955; Яценко М. Т. Володимир Гнатюк. К., 1964.

М. Т. Яценко.

ГНАТЮ́К Дмитро Михайлович (н. 28.III 1925, с. Старосілля, тепер с. Новосілка Кіцманського р-ну Чернівецької обл.) — український рад. співак (баритон) і режисер, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1962. У 1951 закінчив Київ. консерваторію; тоді ж став солістом Київ. театру опери та балету. Партії: Остап, Микола («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» Лисенка), Мартин, Максим («Милана», «Арсенал» Г. Майбороди), Мазепа, Євгеній Онєгін (однойменні опери Чайковського), Демон («Демон» Рубінштейна), Ріголетто («Ріголетто» Верді), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні) та ін. Вистави: «Князь Ігор» Бородіна (1975), «Тихий Дон» Дзержинського (1976). Концертна діяльність. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції, Дружби народів, медалями. Держ. премія СРСР, 1977. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973. Премія Ленінського комсомолу, 1967.

Літ.: Станішевський Ю. О. Дмитро Гнатюк. К., 1975.

ГНЕЙС (нім. Gneis) — гірська порода, що складається головним чином з *польових шпатів*, а також *кварцу* та кольорових мінералів (*біотиту, мусковіту, амфіболів, піроксенів*). Має більш-менш чітко виявлену паралельно-сланцювату *текстуру*. Утворюється внаслідок глибокого *метаморфізму* осадочних (парагнейс) або вивержених (ортогнейс) гірських порід. Г. поширені в районах розвитку порід *докембрію*, рідше — в молодих складчастих областях. Використовують Г. для одержання щебеню, тротуарних плит та як облицьовувальний матеріал.

ГНЕ́НИЙ Петро Демидович (н. 25.VIII 1920, с. Каленики, тепер Решетилівського р-ну Полтавської обл.) — передовик і новатор виробництва в чорній металургії, сталевар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1944. Працюючи з 1947 на *Ждановському металургійному заводі «Азовсталь»*, вніс цінні раціоналізаторські пропозиції при розробці технології нагрівання спец. сталей. Ініціатор руху «Дев'ятій п'ятирічці — метал відмінної якості». З 1974 — на пенсії. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

О. В. Грушко.

ГНЕ́ТУМ (Gnetum) — єдиний рід рослин родини гнетових. Ліани, невеликі дерева або кущі. Листки супротивні, широкі, шкірясті, з сітчастим жилкуванням. Дводомні рослини. Спороносні колоски (мікро- і мегастробіли) зібрані в кільця. Жіночий *гаметофіт* не має *архегоніїв*, яйцеклітини утворюються з вільних ядер, у верхній частині гаметофіта. При достиганні насіння внутр. покрив мегастробіла утворює твердий, кам'янистий шар, а зовнішній (яскраво забарвлений) стає м'ясистим. Бл. 40 видів, поширених у вологих тропічних лісах Пд. та Пд.-Сх. Азії, а також Пд. Америки і Зх. тропічної Африки. В тропічній Азії деякі види Г. (напр., G. gnemon) культивують заради їстівних насіння та молодих листків і стробіл.

ГНЄДА́Ш Вадим Борисович (н. 21.VII 1931, Москва) — український рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1974. У 1955 закінчив Київ. консерваторію. Працював у симф. оркестрі Донец. філармонії (1956—61, з 1959 — гол. диригент). З 1961 — худож. керівник і гол. диригент симф. оркестру Укр. телебачення і радіо. В репертуарі Г.— вокально-симфонічні й симфонічні твори світової класики, рад. композиторів, зокрема укр. Б. Лятошинського, А. Штогаренка, Л. Ревуцького, К. Данькевича, Г. Майбороди та ін.; озвучення кінофільмів.

ГНЄДЄ́НКО Борис Володимирович [н. 19.XII 1911 (1.I 1912), м. Симбірськ, тепер Ульяновськ] — український рад. математик, акад. АН УРСР (з 1948). Закінчив Сарат. ун-т (1930). Працював в ун-тах Москви (1937—1945 та з 1960), Львова (з 1945) і Києва (з 1950). У 1955—58 — директор Ін-ту математики АН УРСР. Осн. праці стосуються *імовірностей теорії, математичної статистики*, теорії надійності, історії та методології математики. Премія ім. П. Л. Чебишова АН СРСР, 1950.

Тв.: Курс теорії імовірностей. К.—Львів, 1949; Математические методы в теории надёжности. М.—Л., 1965 [у співавт.]; Приоритетные системы обслуживания. М., 1973 [у співавт.]; Элементарное введение в теорию вероятностей. М., 1976 [у співавт.].

ГНЄ́ДИЧ Микола Іванович [2 (13). II 1784, Полтава — 3 (15).II 1833, Петербург] — російський поет, перекладач. Навчався в Полтав. духовній семінарії, Харків. колегіумі та в Моск. ун-ті. Був близький до поетів-радищевців, згодом — до декабристів. Волелюбні настрої Г. виявилися в поезіях «Співжиття» (1804), «Перуанець до іспанця» (1805) та ін. Переклав рос. мовою «Простонародні пісні нинішніх греків» (1825), трагедію Шіллера «Змова Фієско в Генуї» та «Іліаду» Гомера. Г. добре знав укр. мову, історію й культуру укр. народу. Україні присвятив ряд віршів («Ластівка» та ін.), писав вірші укр. мовою, листувався з І. Котляревським.

Тв.: Стихотворения. М.— Л., 1963.

ГНИЛА́ — річка в Тернопільській обл. УРСР, права притока Збручу (бас. Дністра). Довж. 58 км, площа бас. 747 км². Живлення снігове і дощове. На Г.— м. Скалат.

ГНИЛА́ ЛИ́ПА — річка у Львівській та Івано-Франківській областях УРСР, ліва притока Дністра. Довж. 87 км, площа бас. 1320 км². Тече Подільською височиною. У верхній частині долина річки має мальовничі схили, порослі лісом, у нижній — терасовані (тераси до 15—40 м заввишки). Ширина річища до 20 м. Використовують для водопостачання і зрошування (Бурштинське водосховище). На Г. Л.— міста Перемишляни і Рогатин.

ГНИЛИ́Й ЄЛА́НЕЦЬ — річка в Кіровоградській і Миколаївській областях УРСР, ліва притока Пд. Бугу. Довж. 103 км, площа бас. 1235 км². Влітку часто пересихає. На річці збудовано 2 водосховища, воду яких використовують для зрошування. На Г. Є.— м. Нова Одеса.

ГНИЛИ́Й ТАШЛИ́К — річка в Черкаській обл. УРСР, ліва притока Тясмину (бас. Дніпра). Довж. 66 км, площа бас. 572 км². Живлення снігове і дощове. Використовують для пром. водопостачання, зрошування, риборозведення.

ГНИЛИ́Й ТІ́КИЧ — річка в Київській і Черкаській областях УРСР, один з витоків Тікичу (бас. Пд. Бугу). Довж. 157 км, площа бас. 3150 км². Використовують для пром. і комунального водопостачання, зрошування та риборозведення; три невеликі ГЕС. На Г. Т.— м. Звенигородка.

ГНИЛОП'ЯТЬ — річка у Вінницькій і Житомирській областях УРСР, права притока Тетерева. Довж. 99 км, площа бас. 1312 км². Долина вузька, кам'яниста, річище місцями порожисте. Ширина його у верхній течії до 0,8 м, у нижній — 10—20 м. Використовують для тех. водопостачання і зрошування. На Г.— м. Бердичів.

ГНИЛОРИ́БОВ Тимофій Яремович [н. 18.IV (1.V) 1901, с. Гусєво, тепер Каменського р-ну Ростовської обл.] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1954). Член КПРС з 1947. Закінчив мед. ф-т Ростов. ун-ту (1925). З 1945 — професор Дніпроп. мед. ін-ту. Більшість праць присвятив питанням відновної та серцево-судинної хірургії, хірургічному лікуванню захворювань периферичного відділу нервової системи та ендокринних залоз тощо.

ГНИЛОСИ́РОВ (Гнилосир) Василь Степанович [9 (21).III 1836, Полтава — 22.X (3.XI) 1901, Канів]— український педагог, журналіст, письменник. Під час навчання в Харків. ун-ті в 60-х рр. брав участь в організації *недільних шкіл*. Друкувався під псевдонімом А. Гавриш на сторінках «*Основи*» і «*Киевской старины*». В 1873—95 — директор повітової школи в Каневі. Доглядав могилу Т. Г. Шевченка. З рукописної спадщини Г. інтерес становлять його щоденники.

ГНИ́ЛЬНІ МІКРООРГАНІ́ЗМИ — мікроорганізми, що спричинюють *гниття*. Серед Г. м. є *аероби* і *анаероби*. Виділяють протеолітичні ферменти, під впливом яких відбувається розклад складних азотвмісних органічних сполук (переважно білків) на простіші хім. сполуки

ГНИ́ТТЯ — процес розщеплення азотвмісних органічних сполук від діяння *гнильних мікроорганізмів*. Має винятково важливе значення для *кругообігу речовин* на Землі. Внаслідок Г. складні органічні сполуки вимерлих рослин і тварин, різних покидьків тощо не нагромаджуються в природі (в грунті та водоймах), оскільки з них утворюються простіші органічні та мінеральні речовини (вуглекислий газ, аміак, сірководень, азотна, азотиста, сірчана і фосфорна к-ти), що використовуються в процесі *фотосинтезу* та *хемосинтезу* для побудови складних органічних компонентів тканин живого організму. Процес Г. багатоетапний, перебіг його залежить від складу органічних залишків, що розпадаються, виду гнильних мікроорганізмів, т-ри, доступу кисню тощо. Білкові молекули при цьому розщеплюються на поліпептиди (див. *Пептиди*) та *амінокислоти*, останні, підлягаючи *дезамінуванню*, звільнюють аміак. Г. білків супроводиться утворенням отруйних речовин з неприємним запахом (індол, скатол, сірководень та ін.). Вуглеводи та ліпіди розкладаються до низькомолекулярних жирних кислот та альдегідів (оцтова, пропіонова, масляна к-ти та ін.). Г. відбувається і в організмі тварин та людини. При деяких патологічних станах шлунково-кишкового тракту (отруєннях, непрохідності кишечника тощо) гнильні процеси можуть значно посилюватись і ускладнювати перебіг осн. захворювання. Г. зазнають харчові продукти; для зберігання їх стерилізують, висушують, заморожують та ін. У деревообробній пром-сті деревину оберігають від Г. за допомогою просмолювання і обробки антисептичними речовинами.

О. М. Федоров.

ГНІ́ВАНЬ — селище міського типу Тиврівського р-ну Вінницької обл. УРСР, на р. Пд. Бузі. Залізнична станція. 8 тис. ж. (1977). Ремонтно-підшипниковий, шиноремонтний, залізобетонних конструкцій, цукр. з-ди, гранітні кар'єри, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. 4 заг.-освітні школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 клуби, 4 б-ки. Відома з 1629.

ГНІДА́ВСЬКИЙ ЦУКРО́ВИЙ КОМБІНА́Т — підприємство цукрової промисловості. Розташований у смт Вересневому поблизу залізничної ст. Гнідава Волин. обл. Утворений 1960. До складу комбінату входять цукровий з-д (введений в експлуатацію 1958) і бурякорадгосп. Осн. продукція: цукор-пісок, патока, сушений і свіжий жом, сінне вітамінне борошно. Виробнича потужність підприємства (1977) — 4,2 тис. т переробки цукр. буряків на добу. На з-ді встановлено сучас. устаткування, впроваджено нову технологію: безперервний дифузійний процес, фільтрацію соку й сиропу на дискових фільтрах тощо.

Л. С. Тараненко.

ГНІДИЙ Федір Іванович [н. 18.IV (1.V) 1893, м. Валки, тепер Харківської обл.] — український рад. майстер художньої кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1967). Серед творів: куманці, глечики, вази, іграшки-свистунці (коники, баранчики, корівки); декоративна скульптура малих форм («Баран», «Лев», 1949), композиції («Мені тринадцятий минало...», 1961; «Чапаєвці на привалі», 1967, та ін.). Твори Г. зберігаються в багатьох музеях України, зокрема в ДМУНДМі.

ГНІ́ДИНЦІВСЬКЕ НАФТОГА́ЗОВЕ РОДО́ВИЩЕ — родовище нафти й газу в пд. частині Чернігівської обл. УРСР. У геол. відношенні являє собою брахіантиклінальну складку (див. *Брахіантикліналь*). Виявлено три поверхи нафтогазоносності. Перший (верхній) поверх пов'язаний з нижньопермськими і верхньокам'яновуг. відкладами і містить 5 нафт. горизонтів, що залягають на глиб. 1720—1900 м. Нафта малосірчиста (0,25—0,5% сірки), малосмолиста (4—7% смол), вихід бензинової фракції до 40—45%, густ.— 800—840 кг/м³. Розчинений газ складається гол. чин. з *пропану, бутану* й *етану*. Другий поверх становлять верхньовізейські відклади. Поклади газоконденсатні (див. *Конденсат газовий*). Газ метановий (до 79—95% метану). В складі конденсату до 65—70% бензинових фракцій, густ. його від 750 до 780 кг/м³. Третій поверх пов'язаний з турнейсько-візейськими відкладами, представлений 2 нафтогазоконденсатними горизонтами. Родовище відкрито 1959. Видобувати нафту почали 1965, газ — 1968. Нафта надходить на Кременчуцький нафтопереробний з-д, газ — до газопроводу Шебелинка — Київ.

В. Г. Дем'янчук.

ГНІ́ДИНЦІВСЬКИЙ ГАЗОПЕРЕРО́БНИЙ ЗАВО́Д — підприємство нафтової промисловості. Осн. виробнича частина з-ду розміщена поблизу с. Гнідинців Варвинського району Черніг. обл. Введено в експлуатацію 1974. Продукція: зріджений газ для комунально-побутового споживання, стабільний газовий бензин, газ для комунально-побутового споживання. В 1977 на з-ді перероблено 400,4 млн. м³ попутного нафт. газу. Рівень механізації виробничих процесів на Г. г. з. становив 1977 понад 90%; осн. технологічні процеси автоматизовано.

М. С. Теплов.

ГНІЗДИ́ЧІВ — селище міського типу Жидачівського р-ну Львівської обл. УРСР, на р. Стрий (прит. Дністра). Залізнична станція. 4,3 тис. ж. (1978). В Г.— комбікормовий з-д, філіал Львів. з-ду газової апаратури, цех целюлозно-паперового виробн. Жидачів. картонно-целюлозного з-ду, спиртозавод, виробниче відділення райсільгосптехніки, міжколг. птахоінкубаторна станція. 3 заг.-освітні школи, фельдшерсько-акушерський пункт. Будинок культури, 2 клуби, 4 б-ки. Відомий з 13 ст.

ГНІЗДІ́ВКА (Neottia) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *зозулинцевих*. Жовтувато-бурі *сапрофіти* з редукованими листками. Квітки зібрані в китицю. Кореневище Г. густо вкрите м'ясистими корінцями, скупченими у вигляді пташиного гнізда (звідси й назва). Не маючи *хлорофілу*, гніздівка не здатна до *фотосинтезу*; всі поживні речовини одержує з грунту за допомогою гриба, який живе в *симбіозі* з її корінням (*мікориза*). 9 видів, поширених у помірній смузі Європи і Азії. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — один: Г. звичайна (N. nidus-avis) з буруватими квітками. Росте в тінистих листяних і мішаних лісах. Іл. с. 72.

ГНІЗДОВА́ СІВБА́ — один із способів *рядкової сівби* просапних культур, коли насіння висівають (спеціальними сівалками) не суцільним рядком, а гніздами (на певній відстані одне від одного) із заданою кількістю насінин у гнізді. Перевага Г. с. порівняно з широкорядною полягає в економії насіння, поліпшенні умов живлення рослин, зменшенні затрат на догляд за посівами.

ГНІЗДУВА́ННЯ — період розмноження у птахів, пов'язаний з влаштуванням гнізда, висиджуванням кладки яєць і вигодовуванням пташенят. Розрізняють Г. моноциклічне, що відбувається раз на рік, і поліциклічне — повторюється кілька разів на рік. З Г. пов'язаний ряд змін, що відбуваються в цей час в організмі птахів (нагромадження за-

Д. М. Гнатюк.

П. Д. Гнений.

В. Б. Гнєдаш.

Б. В. Гнєденко.

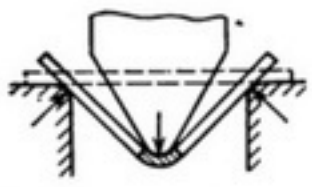

Гнуття (схема).

Гну звичайний.

Гоацин з пташеням.

Гніздівка звичайна:
1 — суцвіття;
2 — стебло з кореневищем;*3* — квітка.

пасів енергетичних речовин, зокрема жиру, глікогену, збільшення розмірів та активізація функції статевих залоз, поява т. з. «шлюбного вбрання» тощо) та в їхній поведінці (сезонні переміщення, влаштування гнізда, *токування*).

ГНІ́ЗНА — річка в Тернопільській обл. УРСР, ліва притока Серету (бас. Дністра). Довж. 81 км, площа бас. 1110 км². Тече Подільською височиною. Живлення снігове і дощове. Використовують для зрошування і тех. водопостачання. На Г.— м. Теребовля.

ГНІЙ у медицині — *випіт*, який утворюється внаслідок гнійного запалення. До складу Г. входять багата на білок рідина, *лейкоцити* в стані розпаду, частинки змертвілої тканини, ферменти й мікроорганізми — здебільшого збудники нагноєння (в деяких випадках у Г. може й не бути мікробів). Колір і консистенція Г. залежать від характеру запального процесу. Г. токсично впливає на організм і тому звичайно підлягає видаленню шляхом розрізу або відсмоктуванням через прокол гнійної порожнини.

ГНІЙ у сільському господарстві — суміш твердих і рідких тваринних виділень; найпоширеніше *органічне добриво*. Г. буває з підстилкою — підстилковий Г. або без неї — рідкий (безпідстилковий) Г. на тваринницьких комплексах пром. типу. Підстилковий Г містить (у %): азоту — 0,5, фосфору — 0,25, калію — 0,6, кальцію — 0,4, а також магній, марганець, сірку, бор та ін. елементи, необхідні для живлення рослин. Органічні речовини, що містяться в Г., позитивно впливають на фіз.-хім. властивості й *структуру ґрунту*. Кожна тонна внесеного в ґрунт підстилкового Г. забезпечує загальний щорічний (протягом 7—10 років) приріст урожаю в сівозміні (в перерахунку на зерно) на 1—2 ц. Середньорічний вихід Г. від однієї тварини: від дорослих тварин великої рогатої худоби 6—12 т, від молодняка — 4—6 т, від коней — 5—6 т, від свиней — 1,5 т, від овець — 0,6 т. Вносять Г. у польових сівозмінах: на Поліссі — 30—40 т/га (насамперед під картоплю і озимину); в Лісостепу — 20—25 т/га (під цукр. буряки і озиму пшеницю, яка є їхнім попередником); у Степу — 15—20 т/га (під озиму пшеницю, соняшник, кукурудзу). Дози рідкого Г. рекомендують збільшувати в 1,5—2 рази. Для правильного зберігання і найраціональнішого використання підстилкового Г. у кожному господарстві необхідно мати *гноєсховище*.

Літ.: Вышинский А. М. Органические удобрения и значение торфа в их накоплении. К., 1965; Довідник по удобренню сільськогосподарських культур. К., 1975.

П. О. Дмитренко.

ГНОЄСХО́ВИЩЕ — споруда для зберігання *гною* свійських тварин, нагромадження і приготування цінного *органічного добрива*; на випадок *інвазійних хвороб* чи *інфекційних хвороб* тварин Г. використовують для знезараження гною. Будують Г. при фермі або на полях *сівозміни* як окремими спорудами, так і під підлогою тваринницьких приміщень. Г. бувають відкриті й закриті; заглиблені, напівзаглиблені й наземні. Твердий гній у відкритих Г. (на площадках; у заглибленнях, напівзаглиблених траншейних сховищах, дно і стінки яких роблять водонепроникними) укладають штабелями завширшки не менше як 2 м, заввишки — 2—3 м. Бетоновані Г. під підлогою тваринницьких приміщень завантажують крізь решітки або люки, зроблені в перекритті над сховищем.

Ю. Г. Розов.

ГНОЄТВО́РНІ БАКТЕ́РІЇ, піогенні бактерії — *бактерії*, що спричинюють гнійні інфекції (абсцеси, сепсис, гнійне запалення серозних оболонок порожнин тіла тощо) у тварин і людини. До Г. б. належать *стафілококи, гонококи, стрептококи, менінгококи,* синьогнійна паличка тощо. Властивостей Г. б. за певних умов можуть набувати численні види негноєтворних бактерій. Так, збудник *черевного тифу* (Salmonella typhi) не є гноєтворним мікробом, але може спричинювати гнійний холецистит. Див. також *Інфекція*.

ГНОЇ́ВКА — рідка частина *гною*, що утворюється з рідких виділень тварин під час стійлового утримання їх. Цінне, переважно азотно-калійне, добриво, яке зберігають у гноївкозбірниках і *гноєсховищах*. Використовують Г. при виготовленні компостів з торфом, а також як основне удобрення та для підживлення с.-г. культур суцільного посіву, розбавляючи її в 2—3 частинах води.

ГНОЙОВИКИ́ — група пластинчатовусих жуків (підродини Geotrupinae, Aphodiinae, Coprinae). Більшість Г. та їхні личинки живляться екскрементами, деякі — трупами хребетних тварин і рослинним перегноєм. Довж. тіла 2,5—40 мм; колір чорний, бурий, жовтий, строкатий, іноді яскравий з металевим блиском. Личинка схожа за формою на літеру С, у Coprinae — з горбом на спинному боці. Мають одне, рідше 2 покоління на рік. Бл. 6000 видів, поширених на всіх материках, в СРСР — бл. 450, з них в УРСР — 129. Г. виконують у природі роль асенізаторів, деякі — проміжні хазяї паразитичних червів. Іл. с. 70.

С. І. Медведєв.

ГНО́МИ — у зх.-європейській міфології ду́хи, що жили в надрах землі й охороняли підземні скарби. Уявляли їх як карлят, чоловіків-потвор або жінок-красунь (гноміди), що могли прибирати різного вигляду. Образи Г. часто використовувалися в казках і романтичній поезії.

ГНО́МОН (грец. γνώμων, букв.— знавець) — вертикальний стрижень, який відкидає тінь на горизонтальну поверхню (див. *Годинник сонячний*). За довжиною тіні визначають *зенітну віддаль* Сонця, за її напрямом у полудень — *полудневу лінію*.

ГНОСЕОЛО́ГІЯ (від грец. γνῶσις — пізнання і λόγος —вчення)— вчення про сутність і закономірності пізнання; *пізнання теорія*.

ГНОСТИЦИ́ЗМ (від грец. γνωστικός — пізнавальний, той, хто пізнає) — збірна назва релігійно-філософських учень, що поєднали в собі ідеї раннього християнства з ідеями релігій Стародавнього Сходу та античної філософії (*неоплатонізму*, неопіфагореїзму тощо). В 2—3 ст. Г. поширився в країнах Бл. Сходу. Гол. представники Г.— Валентин з Єгипту (2 ст.) і Василід з Сирії (2 ст.). За вченням Г., *матерія* як гріховне і зле начало протистоїть духовному непізнаванному первоначалу, що виявляє себе в *еманації* (витіканні нижчих форм буття з вищих). Г. проповідував віру у вище містичне знання (гносис), яке нібито вказує людській душі істинний шлях до спасіння від покарання в загробному житті. Християнська церква проголосила Г. єрессю, а праці гностиків знищувала. Лише 1945—46 у Хенобоскіоні (Єгипет) було знайдено гностичні тексти. Пізньою формою Г. є *маніхейство*. Вплив Г. певною мірою позначився на ідеях *антропософії і теософії*.

ГНОТОБІОЛО́ГІЯ (від грец. γνωτός — відомий, очевидний та *біологія*), гнотобіотика, біологія безмікробних тварин — галузь експериментальної біології, медицини і ветеринарії, основним завданням якої є з'ясування значення мікроорганізмів та інших симбіонтів (див. *Симбіоз*), включаючи збудників хвороб, у нормальній життєдіяльності та в патології тварин і рослин. З цією метою гнотобіологи опрацьовують і удосконалюють методи одержання та утримання експериментальних рослин і тварин (гнотобіонтів), вільних від будь-яких організмів.

О. П. Маркевич.

ГНОЯ́К — те саме, що й *абсцес*.

ГНУ (Connochaetes) — рід *антилоп*. Довж. тіла до 2 м, вис. в холці до 1,3 м, маса до 275 кг. Має вигляд коня з бичачою головою. Роги є у самців і самок. Волосяний покрив темно-бурого кольору. Г.— полігамні тварини. Живуть невеликими стадами. Самка після майже 9-місячної вагітності народжує 1 теля. В роді 2 види, поширені в Пд. і Сх Африці: смугастий, або блакитний, Г. (C. taurinus) і звичайний, або білохвостий, Г. (C. gnou). Мисливські тварини. У зв'язку зі зменшенням чисельності перебувають під охороною закону. В СРСР Г. акліматизовано в *Асканії-Новій*.

ГНУС — комплекс кровосисних двокрилих комах: *комарів, мошок*, мокреців (див. *Мокрецеві*), гедзів (див. *Гедзеві*), *москітів* та ін., які тримаються в повітрі великими масами й нападають на людину і тварин. Поширений скрізь, крім Антарктиди і Арктики. Водиться в заболочених і низинних місцях, по берегах річок тощо. Г. завдає великих екон. збитків, спричинюючи зниження продуктивності та роботоздатності с.-г. тварин; багато видів Г. є переносниками збудників ряду хвороб людини і тварин (малярії людини і птахів, япон. енцефаліту, туляремії та ін.). Заходи боротьби: переважно меліоративні (*дренаж*, осушування та ін.), що обмежують

розмноження Г. Для індивідуального захисту людей застосовують *репеленти,* а також мех. засоби (сітки на вікна тощо).

ГНУТТЯ́, вигинання — обробка металів тиском, при якій заготовці або її частині надається вигнута форма. В процесі Г. (мал.) від діяння згинального моменту зовн. шари заготовки розтягуються, внутрішні — стискуються. До Г. належать виготовляння гнутих профілів, навивання пружин, профілювання (напр., *гофрування*), правка тощо. Здійснюється Г. ручним способом, на *вигинальних машинах* або універсальних *пресах*.

ГНУЧКИ́Й ВА́Л — вал, яким передається обертання і крутний момент між осями, що постійно зміщені або змінюють своє положення під час експлуатації. Відзначається малою жорсткістю при згині і значною при крученні. Розрізняють Г. в. дротяні і шарнірні. Дротяні Г. в. (мал.) складаються з власне вала, звитого з кількох шарів дроту, укладеного в гнучку захисну оболонку (броню), і арматури на кінцях для приєднання до *привода*. Такі вали використовують у *механізованих інструментах*, верстатах з переставними *шпинделями*, приладах дистанційного керування і контролю тощо. Шарнірні Г. в. складаються з шарнірно-з'єднаних коротких ланок, вміщених в оболонку; застосовують їх рідко (напр., у багатокорпусних парових турбінах).

М. С. Тривайло.

ГНЬО́ЗДОВСЬКІ КУРГА́НИ — давньоруські кургани (бл. 3000 насипів) 10 — поч. 11 ст. поблизу с. Гньоздова, за 12 км від Смоленська. З 1874 археологи розкопали бл. 850 насипів. Осн. обряд поховання — трупоспалення. При розкопках курганів знайдено мечі, наконечники стріл, списів, сокири, шоломи, монети, прикраси, знаряддя праці та ін. В одному з курганів знайдено амфору з найдавнішим слов. написом. У Г. к. поховані переважно слов'яни. Трапляються й поодинокі поховання *варягів,* однак твердження норманістів про те, що Г. к. належали варягам, безпідставні.

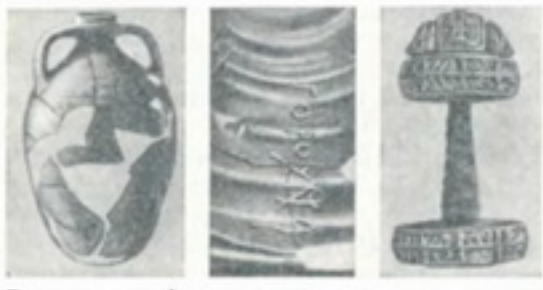

Гньоздовські кургани: глиняна посудина з кургану 10 ст.; напис («гороухща» — гірчиця) на тій же посудині; рукоятка меча

ГО́А, ДАМА́Н І ДІ́У — союзна територія в Індії, на зх. узбережжі п-ова Індостан. Пл. 3,8 тис. км². Нас. 860 тис. чол. (1971). Гол. місто — Панаджі. Гоа (на Малабарському березі) було захоплено португальцями 1510. Фортеці Даман і Діу (на протилежних берегах Камбейської зат.) на поч. 16 ст. належали д-ві Гуджарат; 1535 португальці захопили Діу, 1558—59 — Даман. Ці володіння утворили колонію Португ. Індія. Гоа стало центром португ. володінь на Сході (від Ормуза до Макао). В 17 ст. колонія занепала. З 30-х рр. 20 ст. поширився антипортуг. рух. У 1961 інд. війська визволили ці території. З 1962 — в складі Республіки Індія. Рельєф переважно низовинний, на Сх.— схили Зх. Гат. Основа економіки — с. г. Гол. культура — рис. Вирощують також цукр. тростину, кокосову й арекову пальми, манго, банани. Видобувають залізну, марганцеву й феромарганцеву руди, на узбережжі — сіль. Рибальство. Лісорозробки. Підприємства по переробці риби. Гол. порт — Мармаган.

ГОАЦИ́Н (Opisthocomus hoatzin)— птах, єдиний вид родини гоацинових ряду *куроподібних*. Довж. тіла до 62 см, маса до 800 г. Оперення верху темно-буре з оливковим відтінком, низу — бруднувато-руде. Грудна мускулатура і кіль слабо розвинені. Г. поширений у Пд. Америці. Населяє вологі ліси бас. р. Амазонки. Тримається зграйками, літає мало. Живиться рослинною їжею. В кладці 2—4 яєць. Пташенята вилуплюються майже голими, на крилах є добре розвинені фаланги 1-го і 2-го пальців з кігтями, за допомогою яких пташенята добре лазять по гілках. Викопні Г. відомі з міоценових (Пд. Америка) і еоценових (Франція) відкладів.

М. Гоббема. Алея в Мідделгарнісі. 1689. Національна галерея. Лондон.

ГО́ББЕМА (Hobbema) Мейндерт (хрещений 31.X 1638, Амстердам— 7.XII 1709, там же) — голландський художник. Є припущення, що 1656—57 Г. навчався в *Я. Рейсдала.* Працював в Амстердамі. Зображував природу рідного краю. Малював переважно млини, лісові галявини («Млин», «Дорога у лісі», 1663; «Алея в Мідделгарнісі», 1689; «Ліс», «Водяний млин», «Ставок у лісі»). Твори Г. зберігаються в музеях Лондона, Вашінгтона.

ГОББС (Hobbes) Томас (5.IV 1588, Малмсбері — 4.XII 1679, Гардуїк) — англійський філософ-матеріаліст, ідеолог англійської бурж. революції середини 17 ст., один з основоположників механістичного матеріалізму. Систематизуючи і розвиваючи матеріалізм *Ф. Бекона,* Г. звільнив його від поступок теології, водночас надавши йому завершеної механістичної форми. Вважав матерію єдиною субстанцією світу, однак усі її необхідні властивості зводив до протяжності і фігури, а різноманітність форм руху матерії — до мех. руху. В теорії пізнання Г. розвивав беконівський *емпіризм,* намагаючись поєднати його з ученням про аксіоматичний метод геометрії як нібито універсальний метод пізнання. Г. був атеїстом, ототожнював релігію з марновірством, а її коріння вбачав у страхові, породженому неуцтвом. Проте, відображаючи інтереси буржуазії, схилявся до *деїзму* і вважав можливим для д-ви використовувати релігію для утримання нар. мас у покорі. В своїй соціальній доктрині Г. дотримувався ідеалістичних, проте прогресивних для 17 ст. завдяки їхній антифеод. та антитеологічній спрямованості теорій «природного стану» людей і «договірного» походження д-ви. Розглядаючи людину як природженого індивідуаліста та егоїста, Г. робив висновок, що «природним станом» людства є «війна всіх проти всіх», і вимагав беззастережного підкорення громадян д-ві, яку визнавав абсолютним сувереном. Ученню Г. про суспільство були притаманні *антиісторизм* та антидемократизм. Це спричинилося до використання його окремих тверджень сучас. бурж. соціологами.

Т. Гоббс.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1964. *Літ.:* Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство... Твори, т. 2; История философии, т. 1. М., 1957; Мееровский Б. В. Гоббс. М., 1975.

А. О. Пашкова.

ГОБЕЛЕ́Н — витканий вручну килим-картина (*шпалера*). Власне — виріб паризької мануфактури, яка існує й тепер (заснована 1662 як королівська в передмісті Сен-Марселя на базі килимової майстерні та фарбарні родини Гобеленів). Розквіт виробництва Г. припадає на 17—18 ст. Серії Г. на реліг. теми, на сюжети з лицарських романів і з життя королів виготовляли часто за картонами відомих художників — Ш. Лебрена, Ф. *Буше,* Ш. Купеля. Г. ткали з вовни, з домішкою шовкових, а часом золотих і срібних ниток. Основа була не фарбована. Піткання складалося з ниток величезної кількості різних відтінків і проходило не через усю ширину Г., а лише в межах кожного кольору; його обірвані кінці надавали зворотному бокові Г. вор-

Гобелен «Туалет Псіхеї» (за Рафаелем). 1-а половина 17 ст.

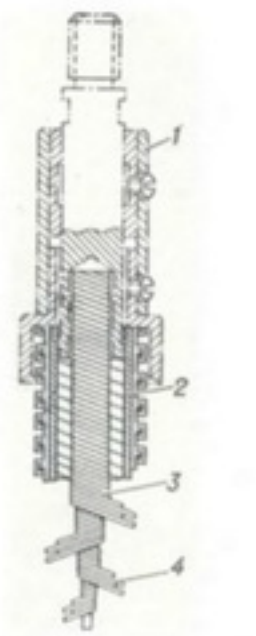

Гнучкий вал дротяний: *1* — арматура; *2* — оболонка (броня); *3* — гнучкий вал; *4* — шар навитого дроту.

І. О. Говоров.

). М. Гоголєва.

3. П. Гоголь.

. Гогарт. Дівчина кревetками. 40—)-і рр. 18 ст. Національна галерея. Лон-он.

систості, тоді як лицьовий бік був рубчастий. Згодом Г. почали називати й шпалери багатьох мануфактур Франції та інших європейських країн, а з 19 ст.—і взагалі шпалери і навіть машинні оббивні тканини й тематичні килими (див. *Килимарство*). Цінна колекція Г. зберігається в ДЕ. Кілька Г. є в Київ. музеї зх. та сх. мистецтва.

ГО́БІ — пустельні та напівпустельні області в Центральній Азії, в межах Монголії та Китаю. Рельєф рівнинний, переважні висоти 900—1200 м, подекуди — окремі хребти. Численні сухі русла. Клімат різко континентальний, сухий. У річках вода буває тільки влітку. Багато солоних озер, солончаків. Рослинність розріджена, дуже бідна (злаки, солянки, полин тощо). З тварин водяться дикий верблюд, осел-кулан, кінь Пржевальського, антилопи та ін. Поширені гризуни. Населення займається в основному скотарством, на поливних землях розвинуте землеробство. Г. досліджували рос. вчені М. М. *Пржевальський*, П. К. *Козлов*, В. О. *Обручев*.

ГОБІНО́ (Gobineau) Жозеф-Артюр де (14.VII 1816, поблизу Парижа — 13.X 1882, Турін) — французький письменник, соціолог і публіцист, один із засновників расистської теорії і расово-антропологічної школи в соціології (див. *Расизм, Антропосоціологія*). В праці «Про нерівність людських рас» (1853—55) висунув реакційні ідеї про те, що расові ознаки окремих народів є визначальним фактором їхнього розвитку. Боротьбу рас вважав рушійною силою істор. прогресу, а білу расу — найвищою. Расово-антропологічними відмінностями Г. намагався виправдати соціальний гніт і колоніальну експансію капіталізму.

А. К. Бичко.

ГОБО́Й (нім. Hoboe, від франц. hautbois, букв.— високе дерево) — дерев'яний духовий музичний інструмент. В 17—18 ст. набув сучас. вигляду. Являє собою конічну трубку з системою клапанів і невеликим розтрубом. Використовується в симф., оперних, інколи естрадних оркестрах. Серед різновидів Г.: теноровий (англ. ріжок), альтовий (Г. д'амур), баритоновий (гекельфон).

ГО́БСОН (Хобсон; Hobson) Джон-Аткінсон (6.VII 1858, Дербі — 1.IV 1940, Лондон) — англійський бурж. економіст. У 1887—97 читав курс політ. економії в Оксфордському та Лондон. ун-тах. Праці Г. присвячені гол. чин. дослідженню розвитку капіталістичного г-ва. Осн. причину екон. криз він вбачав у недостатній купівельній спроможності мас, виступав за заг. зростання заробітної плати і деяке обмеження прибутків капіталістів. Закликав повернутися до умов домонополістичного капіталізму, окремі вади якого вважав можливим усунути шляхом парламентських реформ. Відкидаючи в цілому концепцію Г., В. І. Ленін використав фактичний матеріал і деякі висновки його праці «Імперіалізм» (1902, рос. перекл. 1918) у творі «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму».

ГО́ВДЯ Петро Іванович (н. 1.XI 1922, с. Копачів, тепер Обухівського р-ну Київської обл.) — український рад. мистецтвознавець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. В 1949 закінчив Ін-т ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Автор книг «Т. Г. Шевченко-художник» (1955), «М. К. Пимоненко» (1957), «Українське радянське образотворче мистецтво» (1958), «Абстракціонізм і кому він служить» (1963), «Українське мистецтво другої половини XIX — початку XX ст.» (1964); співавтор «Нарисів з історії українського мистецтва» (1966).

ГОВЕЛА́К (Hovelacque) Александр-Абель (1843, Париж — 1896, там же) — французький лінгвіст і антрополог. Осн. праці: «Лінгвістика» (1875), де серед слов. мов розглядає й українську, вказуючи на її спорідненість з російською; «Етюди з лінгвістики й етнографії» (1878), «Короткий нарис антропології» (1887).

ГОВЕ́РЛА — найвища вершина *Карпат Українських* і всієї України. Вис. 2061 м. Підноситься над хребтом Чорногора, на межі між

Говерла

Закарп. та Івано-Фр. областями. На схилах — букові й хвойні ліси, вище — чагарникове криволісся, гірські луки. На вершині — кам'яні осипища. Входить до складу *Карпатського заповідника*.

ГО́ВІР — різновид загальнонародної мови. Г. є істор. категорією, що виникла внаслідок мовних і сусп. процесів. Особливості Г. виявляються в фонетиці, морфології, лексиці тощо. У *лінгвістичній географії* риси тер. Г. відображають на картах; ті з Г., що територіально сходяться, можуть дати пасмо *ізоглос*. Кілька Г. об'єднують у групу Г., або *наріччя*. Г. укр. мови складаються з *говірок*. Г. ототожнюють з *діалектом* або вважають вужчим за нього. Карту див. на окремому аркуші, с. 192—193.

І. О. Варченко.

ГОВІ́РКА — найменший різновид загальнонародної мови, належить до *говору*. Одна Г. може вживатися в одному або кількох населених пунктах, і, навпаки, кілька говірок може співіснувати в одному населеному пункті.

ГО́ВОРОВ Леонід Олександрович [10 (22).II 1897, с. Бутирки, тепер Кіровської обл.— 19.III 1955, Москва] — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), Герой Рад. Союзу (1945), дійсний член Академії арт. наук (з 1946). Член КПРС з 1942. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1938—Академію Генштабу. Брав участь у рад.-фінл. війні 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни з 1941 командував 5-ю армією, яка брала участь у *Московській битві 1941—42*, з 1942 — Ленінгр. фронтом. Після війни послідовно обіймав посади команд. військами Ленінгр. військ. округу, гол. інспектора Рад. Армії, заст. міністра оборони СРСР і головнокоманд. військами ППО країни. Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом «Перемога», 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГО́ВТВА, Голтва — село Козельщинського р-ну Полтавської обл. Г. згадується в літописі під 1097. В 1638 під Г. відбулися бої між сел.-козацькими загонами, очолюваними *Я. Остряниною*, і польс.-шляхетським військом. У 1648—1781 Г.— сотенне містечко Полтав., потім Миргород. полку. В 1919 поблизу Г. діяв партизанський загін. У 1897 і 1900 Г. відвідав О. М. Горький. Він присвятив їй оповідання «Ярмарок у Говтві».

ГОВ'ЯДО́ВСЬКА Надія Олександрівна (н. 15.III 1893, Київ — 5.IV 1971, там же) — український рад. педагог-методист, засл. вчителька УРСР (з 1941). Член КПРС з 1940. З 1912 вчителювала на Київщині. В 1940—59 — інспектор-методист М-ва освіти УРСР. Г.— автор букваря й читанки для першого класу шкіл УРСР (11 видань). Нагороджена орденом Леніна, медалями. *П. Л. Уховська.*

ГО́ГАРТ (Хогарт; Hogarth) Уїльям (10.XI 1697, Лондон — 25.X 1764, там же) — англійський художник і теоретик мистецтва. Навчався у гравера Е. Геймбла, з 1720 — в академії Дж. Торнгілла в Лондоні. З 1757 — придворний живописець. Г.— автор картин і серій гравюр, в яких викривав вади тогочасної англ. дійсності. Твори: серії — «Кар'єра повії» (1732), «Кар'єра марнотрата» (1732—35), «Модний шлюб» (1743—45), «Вибори» (бл. 1754); «Дівчина з кревetками» (40—50-і рр. 18 ст.), та ін. Іл. див. також до ст. *Великобританія*, т. 2, с. 448—449.

Тв.: Укр. перекл.— Про красу. К., 1978.

Літ.: Герман М. Ю. Уильям Хогарт и его время. Л., 1977.

ГОГЕБАШВІ́ЛІ Яків Семенович [15 (27).X 1840, с. Варіані, тепер Горійського р-ну Груз. РСР — 1 (14).VI 1912, Тбілісі] — грузинський педагог і дитячий письменник. Навчався в Київ. духовній академії, слухав лекції у Київ. ун-ті (1861—63). Працював інспектором Тбіліської духовної семінарії. У пед. діяльності був послідовником К. Д. *Ушинського*, виступав за навчання рідною мовою. У 1873 звільнений з роботи як політично неблагонадійний. Г. належать численні наук.-пед. праці. Основоположник груз. дитячої л-ри, автор понад 130 оповідань. Пропагував творчість Т. Г. Шевченка в Грузії, присвятив йому статті «Маленька замітка про великого поета», «Тарас Шевченко — великий поет України» (обидві —

груз. мовою, 1911). У 1960 уряд Груз. РСР встановив медаль ім. Гогебашвілі.

ГОГЕ́Н (Gauguin) Поль-Ежен-Анрі (7.VI 1848, Париж — 8.V 1903, с-ще Атуона, Маркізькі острови) — французький живописець. У 60—70-х рр. 19 ст. служив моряком, пізніше — біржовим маклером; з 1883 цілком присвятив себе мистецтву. В 1886—91 працював у Бретані, в Арлі (разом з В. *Ван Гогом*), на о. Мартініка, з 1891 — переважно на о. Таїті. Ранній період творчості Г. пов'язаний з *імпресіонізмом*, зрілий — з *символізмом*. Найвідоміші полотна, створені в Океанії («А, ти ревнуєш?», 1892, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві; «Таїтянські пасторалі», «Жінка тримає плід», обидва — 1893, ДЕ, та ін.); ці твори насичені мотивами полінезійської культури і міфології, оспівують духовну й фіз. красу тубільців, які живуть у гармонійній єдності з природою. Творчість Г. мала значний вплив на мистецтво 1-ї чверті 20 ст. Г. працював також у галузі скульптури, графіки й кераміки.

Тв.: Рос. перекл.— Письма.— Ноа-Ноа.— Из книги «Прежде и потом». Л., 1972.
Літ.: Кантор-Гуковская А. С. Поль Гоген. Л.— М., 1965; Даниельссон Б. Гоген в Полинезии. Пер. со швед. М., 1973.

ГОГЕНЦО́ЛЛЕРНИ (Гоенцоллерни; Hohenzollern) — династія бранденбурзьких курфюрстів (1415—1701), прусських королів (1701—1918), німецьких імператорів (1871—1918). Г. виражали інтереси *юнкерства*, згодом — монополістичного капіталу. Гол. представники Г.: *Фрідріх II, Фрідріх-Вільгельм III, Вільгельм I, Вільгельм II*. Представники швабської лінії Г.— Гогенцоллерни-Зігмарінгени 1866—1947 були королями Румунії.

ГОГЕНШТА́УФЕНИ (Hohenstaufen), Штауфени — династія німецьких королів та імператорів «*Священної Римської імперії*» 1138—1254; швабський князівський рід. Найвідоміший представник — *Фрідріх I* Барбаросса.

ГО́ГОЛЕВЕ — селище міського типу Великобагачанського р-ну Полтавської обл. УРСР. Залізнична станція. 2,6 тис. ж. (1978). В Г.— видобування нафти (цехи управління «Полтавнафтагаз»), відділення радгоспу «Перемога» по вирощуванню племінного молодняка великої рогатої худоби. 2 заг.-освітні школи, лікарня, Будинок культури, 3 6-ки. Утворене 1957.

ГО́ГОЛЄВА Олена Миколаївна [н. 25.III (7.IV) 1900, Москва] — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1949), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1948. З 1918 працює в Малому театрі. Ролі: Софія («Лихо з розуму» Грибоєдова), Панова («Любов Яровa» Треньова), герцогиня Мальборо («Склянка води» Скріба), леді Макбет («Макбет» Шекспіра), Падолист («Крила» Корнійчука) та ін. Знімалася в кіно («Гобсек», «Про це забувати не можна» та ін.). Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1948, 1949.

ГО́ГОЛЯ М. В. МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей у с. Великих Сорочинцях Миргородського р-ну Полтавської обл. Засн. 1929 у будинку, де народився письменник. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 музей був зруйнований нім.-фашист. загарбниками. У 1951 в новозбудованому приміщенні музей відновлено. У

Музей М. В. Гоголя в селі Великих Сорочинцях

фондах музею — 3,5 тис. експонатів: унікальні документи, особисті речі письменника, власноручні малюнки, перші видання та рукописи творів, ілюстрації до них, роботи художників І. Рєпіна, П. Коровіна, К. Трутовського.

ГО́ГОЛЬ Василь Панасович (Яновський; 1777, х. Купчинський, тепер с. Гоголеве Шишацького р-ну Полтавської обл.— березень 1825, с. Кибинці, тепер Миргородського р-ну Полтавської обл.) — український письменник, батько М. В. *Гоголя*. Навчався в Полт. духовній семінарії. Був організатором домашнього театру укр. поміщика Д. П. Трощинського в с. Кибинцях. Тут поставив два власні водевілі з укр. нар. побуту [«Собака-вівця» (текст не зберігся) і «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені солдатом»].
Тв.: Простак. К., 1955

ГО́ГОЛЬ Микола Васильович [20.III (1.IV) 1809, с. Великі Сорочинці, тепер Миргородського р-ну Полтавської обл.— 21.II (4.III) 1852, Москва] — російський письменник. Основоположник критичного реалізму в рос. л-рі. Син В. П. *Гоголя*. Дитинство минуло в с. Василівці (тепер Гоголеве) поблизу Миргорода. Закінчив Ніжинську гімназію вищих наук (1828). Того самого року переїхав до Петербурга. Ранні твори (1825—27) не збереглися. В 1829 видав поему «Ганц Кюхельгартен», яка дістала негативну оцінку критики. Творчому зростанню сприяло знайомство з представниками передової громадськості Росії, особливо з О. Пушкіним. Літ. славу Г. приніс цикл повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» (ч. 1—2, 1831—32) — «Сорочинський ярмарок», «Майська ніч, або Утоплена», «Страшна помста» та ін., в яких змальовано поетичний образ України, овіяний повір'ями й легендами. З 1834 Г.— ад'юнкт-професор на кафедрі загальної історії при Петерб. ун-ті. Опублікував розвідки з історії України та загальної історії («План викладання загальної історії», «Погляд на утворення Малоросії», 1834, тощо), статтю «Про малоросійські пісні» (1834). Збирав укр. нар. пісні, матеріали до рос.- укр. словника, про що писав у листах до М. Максимовича, І. Срезневського та ін. У 1835 вийшли збірки «Миргород» (повісті «Старосвітські поміщики», «Повість про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем», «Вій») та «Арабески» (статті й т. з. петерб. повісті — «Невський проспект», «Портрет» і «Записки божевільного»). Ці твори, як і повісті «Ніс» (1836) і «Шинель» (1842), свідчать про утвердження письменника на позиціях реалізму. В цих повістях зазвучав гоголівський «сміх крізь сльози». Повість-епопея «Тарас Бульба» (1835) — про героїчну боротьбу укр. народу проти іноз. гнобителів. У 1-й пол. 30-х рр. Г. працював над комедіями «Володимир 3-го ступеня» (незакінчено), «Одруження» (опубліковано 1842). У комедії «Ревізор» (поставлено 1836 у петерб. Александринському театрі) Г. затаврував деспотизм і сваволю царських урядовців, казнокрадство. У 1836 Г. виїхав за кордон, де перебував, з перервами на приїзди до Росії, до 1848. Жив у Веве (Швейцарія), Парижі, Римі. Вершина творчості Г.— поема-роман «Мертві душі» (т. 1, 1842), в якій письменник дав узагальнюючу картину кріпосної Росії, показав представників усіх соціальних верств, викривав кріпосницьку дійсність. В поемі зазвучала віра в майбутнє батьківщини. В 40-і рр. посилились реакційні засади в світогляді Г., що виявилося в книзі «Вибрані місця з листування з друзями» (1847), яку різко критикував В. Бєлінський у «Листі до Гоголя». В 1848 Г. повернувся до Росії. Продовжував роботу над 2-м томом «Мертвих душ», однак зазнав творчої невдачі при спробі вивести ідеальних героїв — поміщиків, чиновників і купців. За кілька днів до смерті спалив рукопис. Творчість Г.— важлива ланка становлення рос. критичного реалізму. Під впливом Г. в рос. л-рі виник напрям — «натуральна школа». М. Чернишевський назвав цілий період у розвитку рос. л-ри (40—50-і рр.) «гоголівським». Творчість Г. мала великий вплив на укр. л-ру, насамперед на творчість Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка. У вірші «Гоголю» (1844) Шевченко говорив про свою ідейно-творчу близькість до письменника. П'єси Г. на укр. сцені ставилися з серед. 19 ст. (Чернігів, Ніжин, Полтава, Київ). Для театру твори Г. переробляли М. Кропивницький та М. Старицький, укр. мовою їх перекладали І. Франко, Леся Українка, С. Васильченко, М. Рильський, Остап Вишня, П. Панч та ін. За сюжетами творів Г. створено опери М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, П. Чайковського, М. Лисенка, балет В. Соловйова-Сєдого, кінофільми. Гоголівська тематика широко відображена в рос. та укр. живописі. Г. встановлено пам'ятники в Моск-

М. В. Гоголь.

Пам'ятник **М. В. Гоголю** на Суворовському бульварі в Москві. Скульптор М. А. Андреєв.

П. Гоген. Жінка тримає плід. 1893. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Гоголь звичайний (на передньому плані — самець).

Пісковий **годинник**.

1

2

Годинники сонячні:
1 — вертикальний;
2 — горизонтальний.

ві (два). Миргороді, Ніжині, Полтаві, в селах Великих Сорочинцях, Гоголевому, Диканці, Шишаках. Музеї М. В. Гоголя відкрито в с. Великих Сорочинцях та в Ніжині. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—14. М., 1937—52; Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1976—78; Укр. перекл.— Твори, т. 1—3. К., 1952; Драматичні твори. К., 1952; Вечори на хуторі біля Диканьки. К., 1975.

Літ.: Бєлінський В. Г. Про Гоголя. К., 1952; Чернышевский Н. Г. Очерки гоголевского периода русской литературы. В кн.: Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений, т. 3. М., 1947; Крутікова Н. Є. М. В.Гоголь і українська література XIX століття. К., 1952; Гоголь і українська література XIX ст. К., 1954; Храпченко М. Б. Творчество Гоголя. М., 1959; Степанов Н. Л. Н. В. Гоголь. М., 1959; Карпенко А. И. О народности Н. В. Гоголя. К., 1973; Бойко І. З., Гімельфарб Г.М. Гоголь і Україна. Бібліографічний покажчик. К., 1952.

О. І. Гончар.

ГО́ГОЛЬ (Bucephala) — рід птахів родини *качачих*. Найпоширеніший Г. звичайний (B. clangula). Довж. тіла 48—50 см, маса 600—1100 г. Забарвлення строкате, біле з чорним. Водиться в Європі, Азії, Пн. Америці; в СРСР — у лісовій, частково лісостеповій зонах. В УРСР буває лише під час весняного (березень — квітень) і осіннього перельотів. Живе на незаросліх озерах і ріках зі швидкою течією. Гніздиться в дуплах. Кладку з 8—12 яєць насиджує бл. 20 днів. Живиться Г. безхребетними, дрібною рибою, насінням водяних рослин. Об'єкт спортивного полювання.

М. А. Воїнственський.

ГОГО́ЦЬКИЙ Сильвестр Сильвестрович [5(17).I 1813 — 29.VI (11.VII) 1889] — вітчизняний філософ-ідеаліст. Професор Київ. духовної академії (1841—50) і Київ. ун-ту (1851—86). Автор праць з історії філософії та одного з перших у Росії словникового видання — «Філософського лексикона». Спочатку виступав як послідовник Г.-В.-Ф. *Гегеля*, переважно його істор.-філос. концепції, згодом став на шлях критики Гегеля з позицій *теїзму* та християнського містицизму. Активно підтримував русифікаторську політику царського уряду на Україні, заперечуючи існування укр. нації та укр. культури. Реакційні погляди Г. були піддані рішучій критиці М. Г. Чернишевським, Д. І. Писарєвим, М. О. Антоновичем та ін.

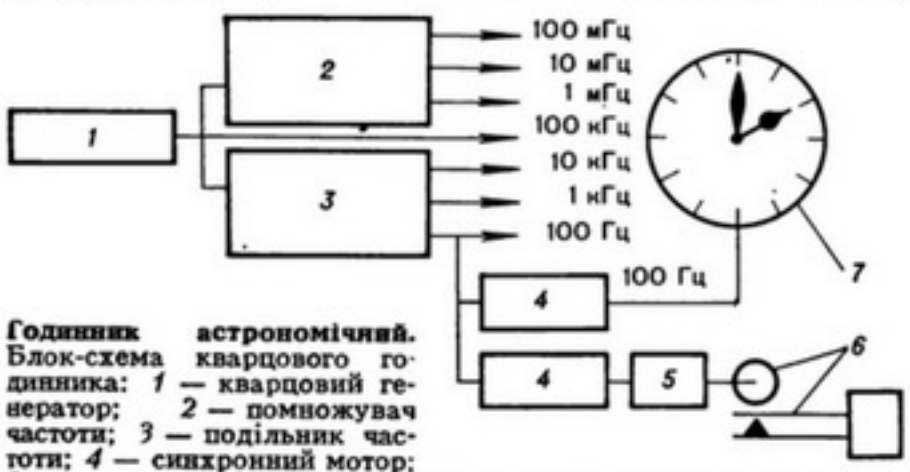

Годинник астрономічний. Блок-схема кварцового годинника: *1* — кварцовий генератор; *2* — помножувач частоти; *3* — подільник частоти; *4* — синхронний мотор; *5* — редуктор; *6* — контактний пристрій для подавання сигналів точного часу; *7* — годинник.

ГОДА́ВАРІ, Годі — ріка в Індії. Довж. 1450 км, площа бас. 290 тис. км². Бере початок на схилах Зх. Гат, тече на Сх., перетинає плоскогір'я Декан, впадає в Бенгальську зат., утворюючи велику (понад 2 тис. км²) дельту. Гол. притока — Пранхіта (ліва). Живлення дощове. Режим мусонний. У серед. течії і в районі дельти судноплавна. В пониззі широко використовують для зрошування. На Г.— м. Раджамандрі.

ГО́ДВІН (Годуїн; Godwin) Уїльям (3.III 1756, Уїсбіч — 7.IV 1836, Лондон) — англійський письменник, публіцист, історик. Політ. погляди Г. виразив у трактаті «Міркування про політичну справедливість» (1793), де він піддав критиці існуючий суспільний лад Англії і змалював утопічну картину ідеального суспільства без приватної власності. Автор романів «Сент-Леон» (1799), «Флітвуд» (1805), «Мендвілл» (1817) та ін. В соціальному романі «Речі, якими вони є, або Пригоди Калеба Уїльямса» (1794) Г. викривав насильство панівних класів.

Тв.: Рос. перекл.— О собственности. М., 1958: Калеб Уильямс. М.—Л., 1961.

ГО́ДДАРД (Goddard) Роберт (5.X 1882, Вустер, штат Массачусетс — 10.VIII 1945, Балтімор)— американський учений, один з піонерів ракетної техніки. В 1908 закінчив Вустерський політех. ін-т. У 1914—43 працював у Кларківському ін-ті (з 1919 — професор). У 1942—45 — директор Дослідного авіац. бюро. В 1920 почав проводити досліди з кисневовуглеводневим паливом, 1921 — стендові випробування *рідинного ракетного двигуна*. Г. розробив і випробував ряд експериментальних рідинних ракет і двигунів. Його ім'ям названо кратер на зворотному боці Місяця.

ГОДЕ́ЦІЯ (Godetia) — рід одно- або багаторічних трав'янистих рослин род. онагрових. Бл. 36 видів, поширених у Пн. і Пд. Америці (переважно в Каліфорнії, Чілі). Деякі види, зокрема Г. гарну (G. amoena) і Г. великоквіткову (G. whitneyi), вирощують як декоративні. Іл. с. 78.

ГОДЗІАШВІ́ЛІ Василь Давидович [14 (27).XI 1905, Тбілісі — 30.I 1976, там же] — грузинський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1958). Член КПРС з 1943. В 1924—30 — у театрі ім. Ш. Руставелі, з 1930 — в театрі ім. К. Марджанішвілі (обидва — в Тбілісі). Ролі: Ахма («Анзор» Шаншіашвілі), Аветік («Інші тепер часи» Цагарелі), Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Хлестаков («Ревізор» Гоголя), Тутті («Три товстуни» Олеші), боцман («Загибель ескадри» Корнійчука), Річард III (однойменна трагедія Шекспіра). Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ГОДИ́ННИЙ КУТ — кут з вершиною у полюсі світу між небесним меридіаном і колом схилення світила. Див. *Координати небесні*.

ГОДИ́ННИК — прилад для вимірювання часу. Для роботи Г. використовують рівномірний поступальний або обертовий рух, а також постійні періодичні процеси, напр. обертання Землі навколо осі, коливання кварцової пластинки при наявності різниці електр. потенціалів на її гранях (кварцовий Г.), атомів (атомний, або *квантовий годинник*), молекул (молекулярний Г.) тощо. Час визначають пройденим шляхом, кутом повороту або числом коливань регулятора з відомим періодом, які відбуваються безперервно і мають по

Принципова схема механізму кишенькового годинника: *1* — пружина; *2* — барабан; *3* — зчіпні колеса; *4* — спускове колесо; *5* — баланс; *6* — волосок.

змозі високу стабільність. У мех. Г. (маятникових, балансових тощо) регулятором є *маятник* або баланс. Джерелом енергії, яка підтримує амплітуду коливань регулятора і роботу передавального механізму, в мех. Г. є гиря або спіральна пружина, а в пізніших конструкціях — електромагнітне поле. Найважливішою характеристикою Г. є точність його ходу. Для досягнення якомога більшої точності в мех. Г. передбачено компенсацію температурних змін довжини маятника і спец. його підвіси. Найбільшої точності досягнуто в *годинниках астрономічних*. До «приладів часу», крім Г., входять також *секундомір, таймер*, хронометр тощо.

Першими Г. (вживалися ще в 3-му тис. до н. е.) були *годинники сонячні*, які визначали час за видимим рухом Сонця. Поряд із сонячними Г. у 2-му та 1-му тис. до н. е. використовували й рідинні, зокрема водяні (клепсидра, мал. с. 78) та пісковий годинники, у яких вода (іноді ртуть) чи пісок під впливом тяжіння переміщувалися за строго визначений час із верхньої посудини в нижню (такі Г. застосовують і тепер у хімії, медицині тощо). Перші мех. Г.— шпиндельні з'явились у 14 ст. Точність їхнього ходу не перевищувала 0,5 год за добу. Після відкриття Г. *Галілеєм* явища незалежності періоду малих коливань маятника від амплітуди Х. *Гюйгенс* сконструював точніший, маятниковий Г. (1657). У 1675 він запропонував замість шпиндельного балансовий регулятор, що привело до створення точного переносного балансового Г. В кін. 18 ст. І. П. *Кулібін* запропонував оригінальну конструкцію біметалевого балансу. Унікальна колекція європейських Г. 16—20 ст. зберігається в *Українському музеї етнографії та художнього промислу* у Львові. В її складі настільні, настінні, консольні, камінові і кишенькові годинники з різноманітними і складними механізмами та високохудожнім оформленням. Див. також *Годинникова промисловість*.

Я. Ю. Гордон.

ГОДИ́ННИК АСТРОНОМІ́ЧНИЙ — годинник високої точності, який застосовують при астрономічних спостереженнях (див. *Служба часу*). Найдосконаліші з Г. а. мають похибку серед. добового ходу порядку 0,001—0,002 с. Для забезпечення максимальної стійкості періоду коливань *маятника* його виготовляють з матеріалів, коеф. термічного розширення яких малий; влаштовують різні компенсаційні пристосування; годинники розміщують у спец. камерах чи приміщеннях, в яких підтримується стала т-ра, тиск тощо. З відкриттям п'єзоелектр. ефекту (див. *П'єзоелектрика*) і розвитком теорії будови атома застосовують електронні кварцові (мал.) і *квантові годинники*. Похибка ходу цих годинників порядку 10^{-7}—10^{-8} секунди за добу.

Я. Ю. Гордон.

ГОДИ́ННИК СО́НЯЧНИЙ — *годинник* для визначення сонячного часу. Стрілкою служить тінь від штиря (напр., *гномона*) або пластинки, паралельної осі світу і розміщеної на циферблаті, який можна розташовувати вертикально (мал., 1) на південній, східній (вранішні години), західній (вечірні години) стіні, на горизонтальній площині (мал., 2) або під деяким кутом (напр., у площині, паралельній екваторові). У 18 ст. в Києві за проектом викладача математики *Київської академії* француза Брульйона споруджено сонячний годинник з вертикальним циферблатом. Після винаходу точних хронометричних приладів Г. с. використовують як декоративні.

Я. Ю. Гордон.

ГОДИННИКО́ВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *приладобудування*, підприємства якої виробляють *годинники* наручні, кишенькові, будильники, настільні, стінні маятникові та балансові, електричні різного призначення, баштові, годинники і годинникові механізми для тех. потреб багатьох галузей нар. г-ва (хронометри, *секундоміри, хронографи*, фотолабораторні механізми для спец. потреб тощо). Пром. виготовлення годинників почалось у Франції в серед. 15 ст. В дореволюц. Росії існувало лише кілька складальних годинникових підприємств, що належали в основному іноз. капіталові; на Україні, у Львові, 1766 організовано цех годинникарів.

Г. п. в СРСР практично розвинулася за роки Рад. влади, особливо після Великої Вітчизн. війни. Було збудовано ряд великих підприємств: 1-й і 2-й держ. годинникові з-ди (Москва), Пензенський, Ленінгр., Челябінський, Єреванський, Мінський. Налагоджено масовий випуск високоякісних годинників різноманітного асортименту. В 1977 випущено 60,8 млн. шт. побутових годинників, у т. ч. наручних — 35,3 млн. (1940 — відповідно 2,8 млн. і 0,2 млн.). З ін. соціалістичних країн розвинуту Г. п. має НДР та Чехословаччина. Серед капіталістичних країн Г. п. найбільш розвинута в Швейцарії, Японії, ФРН, США та Франції.

ГО́ДІ — ріка в Індії. Див. *Годаварі*.

ГОДІ́ВЛЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ ТВАРИ́Н — 1) Один з найважливіших виробничих процесів у тваринництві, полягає в згодовуванні тваринам *кормів* для одержання продуктів тваринництва. 2) Розділ *зоотехнії*, який розробляє наукові основи і методи годівлі тварин, що забезпечує їхній нормальний ріст, розвиток, високу продуктивність та вдосконалення існуючих і створення нових порід. Г. с. т. розвивалася відповідно до матеріальних і тех. можливостей суспільства, розвитку природничих наук (фізіології, біохімії та ін.). Для Г. с. т. використовують пасовищні та сінокісні угіддя, посіви кормових культур на *зелені корми, сіно* і *силос*, соковиті й *концентровані корми, комбікорми*, відходи с. г. (*солому, полову*, послід тощо), харч., цукрової, рибної та м'ясної пром-сті. До проблем Г. с. т. відносять вивчення потреби тварин у поживних речовинах, визначення хім. складу і *поживності кормів*, складання *кормових раціонів* згідно з нормами і типами годівлі по зонах, технологію годівлі. З 19 ст. почало розвиватися вчення про поживність кормів. В СРСР створено широку мережу дослідних установ по тваринництву, в яких вивчається і питання Г. с. т. В 1922 запроваджено рад. *кормову одиницю*. Вивчалися кормові ресурси країни (М. Ф. Іванов, М. І. Дьяков, Є. В. Лискун, І. С. Попов). У 1933 складено таблицю хім. складу й поживності кормів різних зон. На основі даних про потребу тварин у поживних речовинах визначено кормові норми, що дало змогу контролювати витрачання кормів і планувати тваринництво в г-вах країни. Крім кормових одиниць, перетравного протеїну, кальцію, фосфору і *каротину*, почали враховувати потребу тварин і в *мікроелементах, вітамінах, амінокислотах*. Визначено кратність і черговість згодовування кормів. Запроваджено нові види кормів — *трав'яне борошно, сінаж, брикети кормові*, гранули, а встановлення калорійності кормів дало змогу нормувати годівлю за *енергетичними кормовими одиницями*. В Г. с. т. застосовують біол. речовини, що активізують обмін речовин в організмі (антибіотики, ферменти, гормони, тканинні препарати тощо). Розроблено рецепти повнораціонних комбікормів-концентратів, замінників незбираного молока, *премі́ксів* та ін. добавок. Удосконалюються методи заготівлі, консервування і зберігання кормів. У затратах на виробництво продуктів тваринництва на корми припадає 50—75%, тому запровадження в практику досягнень науки і передового досвіду в Г. с. т. має велике значення в зниженні собівартості продукції. Сучас. методи ведення тваринництва на пром. основі вимагають удосконалення способів Г. с. т., які забезпечували б оптимальний перебіг обмінних процесів у тварин, швидке зростання їхньої продуктивності та найраціональніше використання кормів. Див. також *Відгодівля сільськогосподарських тварин, Корми*.

Літ.: Хімічний склад і поживність кормів. К., 1973; Дмитроченко А. П., Пшеничный П. Д. Кормление сельскохозяйственных животных. Л., 1975; Пікуль М. С. Годівля сільськогосподарських тварин (Рекомендаційний покажчик літератури). К., 1977.

Г. В. Танцуров.

Р. Годдард.

В. Д. Годзіашвілі.

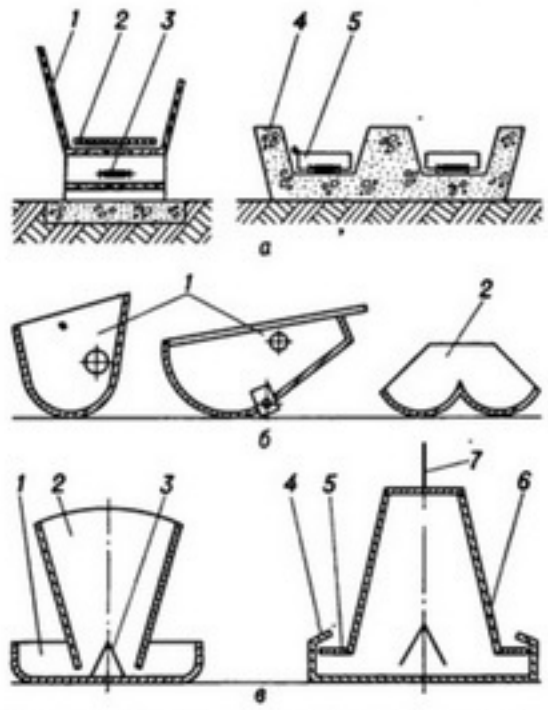

Годівниці: *а* — годівниці-транспортери: *1* — годівниця; *2* — стрічка; *3* — ланцюг; *4* — годівниця двобічна: *5* — скребковий транспортер;
б — годівниці для свиней: *1* — годівниці поворотні; *2* — годівниця спарена;
в — самогодівниці: *1* — корито; *2* — бункер; *3* — розподільний конус; *4* — чаша кругла; *5* — пруток; *6* — бункер конусний; *7* — підвіска.

ГОДІ́ВНИЦІ в сільському господарстві — спеціальне обладнання для згодовування тваринам кормів і запобігання втратам їх. Г. бувають стаціонарні, напівстаціонарні (підйомні) й автоматичні (самогодівниці), індивідуальні і групові. Найпоширеніші Г.-транспортери. Для великої рогатої худоби застосовують Г. стаціонарні та Г.-транспортери. Стаціонарні Г. мають вигляд корита з низьким переднім (25—30 см) і високим заднім (75—80 см) бортами, їх завантажують кормами за допомогою транспортерів стрічкового чи платформного типу. На доїльних майданчиках ставлять індивідуальні Г., розраховані не більше як на 3 кг сухого комбікорму, прикріплюють їх до доїльних станків чи підлоги; над ними встановлюють дозувальники з автом. регулятором для видачі на кожний літр надоєного молока 200 г комбікормів. Г.-транспортери (мал., *а*) бувають з однобічним чи двобічним підходом, встановлюють їх і вздовж корівників, корм подається за допомогою скребкових чи стрічкових транспортерів. У свинарниках, де застосовують тракторні та електрифіковані роздавачі кормів, встановлюють стаціонарні Г. Крім цих Г., часто застосовують металеві поворотні (мал., *б*), які бувають групові та індивідуальні. На пром. комплексах застосовують

Годинник сонячний, споруджений у 18 ст. в Києві (вулиця Набережно-Микільська, 2).

Годеція велико квіткова.

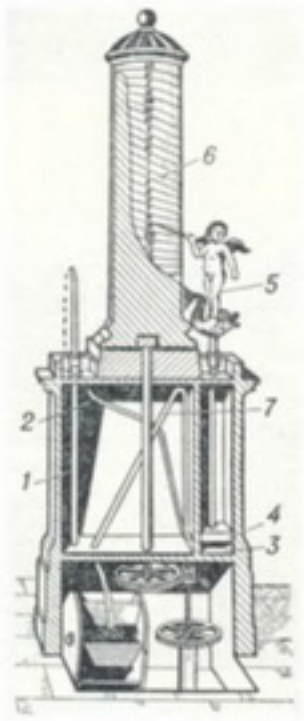

Розріз водяного **годинника** (клепсидри): *1* — трубка подавання води із стороннього джерела; *2* — трубка, по якій вода крапля за краплею рівномірно надходить в резервуар *3*; *4* — пробка з закріпленою на ній фігурою *5*, що показує паличкою час на циліндричному циферблаті *6*; *7* — трубка сифона, по якій у кінці доби вода витікає з наповненого резервуара *3*, повертаючи циліндр *6* навколо вертикальної осі на 1/365 частину кола.

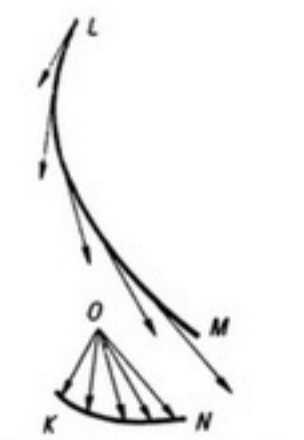

Годограф швидкості точки, що рухається вздовж кривої

поворотні чи стаціонарні Г., виготовлені з металу. Завантажують їх кормом за допомогою різних транспортерів. Поширені також спарені Г., які завантажують кормом за допомогою *роздавача кормів*. Для малих поросят застосовують бункерні годівниці (самогодівниці). У пташниках найчастіше встановлюють Г.- транспортери. Застосовують і самогодівниці (мал., *в*), вони заповнюються кормом за допомогою ланцюгово-шайбового чи тросо-шайбового транспортера. У вівчарнях для згодовування кормів дорослим вівцям застосовують комбіновані Г. Соковиті корми кладуть у корито, а грубі — в грату над коритом. Для ягнят роблять Г. у вигляді звичайного риштака (довгого коритця). Переносні годівниці застосовують у вівчарнях з комплексом обладнання КОО-5. Для кролів застосовують самогодівниці, які завантажують гранульованими кормами за допомогою тросошайбових транспортерів, для сіна в кожній клітці ставлять решітчасту годівницю.

О. О. Омельченко.

ГОДЛЕ́ВСЬКИЙ Едуард Вікентійович [н. 26.VI (9.VII) 1912, Жлобін, тепер Гомельської обл.] — український рад. театральний художник, засл. художник УРСР (з 1977). В 1927—31 навчався у Вітебському худож. технікумі у В. *Волкова*. В 1933—39 працював у Мінську, 1940—48 — в Саранську, 1949—55 — в містах Красноярського краю, з 1956 — у Ворошиловграді. Оформив вистави «Платон Кречет» Корнійчука (1947), «На золотому дні» Маміна-Сибіряка (1956), «Розлом» Лавреньова (1957), «Піднята цілина» за романом Шолохова (1964), «Горлиця» О.Коломійця (1969), «А зорі тут тихі» Васильєва (1972), «Друге весілля в Малинівці» Бакова та Куруца (1975). Відомий і як автор ряду графічних творів.

ГО́ДЛІН Михайло Михайлович [14 (26).XI 1886, м. Новозибков, тепер Брянської обл.— 5. IX 1973, Київ] — український рад. грунтознавець. У 1914 закінчив с.-г. відділення Київ. політех. ін-ту. З 1930 — професор Київ. с.-г. інституту (тепер Українська с.-г. академія).

Г. створив нові методи визначення механічного, мікроагрегатного і агрегатно-дисперсного складу грунту, заг. *кислотності грунту* і його солонцюватості; розробив класифікацію грунтів за їхнім механічним і мікроагрегатним складом. Запропонував показники, що характеризують здатність різних грунтів до оструктурювання. За працю «Почвы УССР» (К.— Х., 1951), разом з ін. авторами, удостоєний премії ім. В. В. Докучаєва 1-го ступеня. Нагороджений 2 орденами Леніна. *М. І. Поляков.*

ГО́ДНЄВ Тихон Миколайович [н. 24.III (5.IV) 1893, м. Задонськ, тепер Липецької обл.] — рад. фізіолог рослин, акад. АН БРСР (з 1940). Засновник рад. школи дослідників біосинтезу *хлорофілу*. Праці Г. присвячені питанням біохімії хлорофілу, його утворення і стану в рослинах. Г. висунув гіпотезу біосинтезу хлорофілу, яка пізніше значною мірою підтвердилася; довів наявність у хлоропластах хлорофіл-білкових комплексів і показав різний характер зв'язків між хлорофілом і білками. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медаллю.

ГОДО́ВАНЕЦЬ Микита Павлович [14 (26).IX 1893, с. Вікнина, тепер Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.— 27.VII 1974, м. Кам'янець-Подільський] — український рад. поет-байкар. Працював учителем, журналістом. Друкуватися почав 1917. Автор збірок «Незаможник Клим» (1927), «У колективі» (1930), «Осел на хаті» (1958), «Ріка Мудрості» (1964), «Талановита Тріска» (1968) та ін. Перекладав твори Езопа, Леонардо да Вінчі, Д. Бєдного, І. Красіцького.

Тв.: Байки за Леонардо да Вінчі, Федром, Бабрієм. К., 1967; Байки, т. 1—2. К., 1968; Рос. перекл.— Медвежьи танцы. М., 1977.
Літ.: Альперін Ю. Й. Микита Годованець. К., 1973.

ГОДО́ГРАФ, (від грец. ὁδός — шлях, напрям, рух і γράφω — пишу) — 1) *Геометричне місце* кінців векторів, які відкладені від спільного початку і дорівнюють різним значенням деякої векторної функції (див. *Поля теорія*). Так, Г. швидкості (на мал. крива *KN*) наз. крива, на якій лежать кінці відкладених з однієї довільної точки *векторів* швидкості тіла, що рухається вздовж деякої кривої *LM*. Поняття «годограф» запровадив У.-Р. *Гамільтон*. 2) Графік залежності між віддаллю і часом, протягом якого сейсмічні коливання поширюються від центра *землетрусу* або вибуху до пункта спостереження. Форма Г. залежить від геол. будови місцевості та пружних властивостей гірських порід. Аналіз Г. має велике значення для розв'язання питань, пов'язаних з будовою Землі, та під час розвідки корисних копалин.

ГО́ДСКІН (Ходжскін; Hodgskin) Томас (1787—1869) — англійський економіст, соціаліст-утопіст. Доводив, що єдиним джерелом *вартості* є праця, *капітал* розумів як засіб здобуття влади над працею, заперечував його як самопродуктивну силу. Вважав, ніби вільна федерація незалежних виробників спроможна зупинити розвиток капіталізму. К. Маркс назвав твір Г. «Захист праці від домагань капіталу» (1825) одним з найзначніших у політ. економії (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 26, с. 252). Г. мав вплив на формування світогляду Р. *Оуена*.

ГОДУНО́В Борис Федорович — російський цар з 1598. Див. *Борис Годунов*.

ГОДФРУА́ ДЕ ВІТЕ́РБ (Godefroy de Viterbe), Готфрід Вітербський (1120, м. Вітербо, Італія — 1191)— французький хроніст. Автор універсальної хроніки «Пантеон» (охоплює період від найдавніших часів до 1184). У творі, зокрема, подано короткі відомості про Галицьке і Волинське князівства, які Г. де В. називає Рутенією.

ГОЕЛРО́ — перший загальнодерж. перспективний план розвитку нар. господарства Рад. республіки на основі *електрифікації* країни. Складений за вказівкою і під керівництвом В. І. Леніна Держ. комісією по електрифікації Росії (ГОЕЛРО) і затверджений 8-м Всеросійським з'їздом Рад 29.XII 1920. План ГОЕЛРО був розрахований на 10—15 років. Він передбачав відбудову і реконструкцію на новій тех. основі наявних електростанцій і спорудження 30 нових районних електростанцій (20 теплових і 10 ГЕС) заг. потужністю 1750 тис. кВт. Ці електростанції мали забезпечити індустріальний розвиток осн. екон. районів Рад. республіки, сприяти раціональному розміщенню пром-сті по всій країні. В. І. Ленін назвав план ГОЕЛРО другою програмою Комуністичної партії (див. Повне зібр. тв., т. 42, с. 150). В 1931 план ГОЕЛРО було виконано за осн. показниками. В 1935 потужність районних електростанцій досягла 4,34 млн. кВт. Замість 30 було збудовано 40 районних електростанцій. Значно перевиконано план і за ін. показниками.

На Україні було споруджено передбачені планом ГОЕЛРО 5 районних електростанцій заг. потужністю 480 тис. кВт. У 1932 став до ладу *Дніпрогес* імені В. І. Леніна — найпотужніша ГЕС в Європі того часу.

В СРСР 1977 вироблено електроенергії — 1150,1 млрд. кВт · год, потужність усіх електростанцій становила 237,8 млн. кВт, в УРСР — відповідно 216 млрд. кВт · год і 42,9 млн. кВт.

ГОЖАЛ́ЧЙНСЬКИЙ (Gorzałczyński) Антоній (рр. н. і см. невід.)—польський письменник, історик і перекладач. У кінці 50-х рр. 19 ст. навчався в Київ. ун-ті. Статті 60—70-х рр. з історії Польщі й України пройняті співчуттям до пригнобленого українського селянства.

Переклав польс. мовою 24 твори Т. Шевченка (поеми «Катерина», «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Наймичка» тощо), які видано окремою збіркою в Києві 1862 з передмовою Г. Збірку перевидано 1873 у Кракові.

ГО́ЙДА Юрій Андрійович (15.III 1919, с. Зняцеве, тепер Мукачівського р-ну Закарпатської обл.— 2.VI 1955, Ужгород) — український рад. поет. Член КПРС з 1945. Закінчив Дебреценський ун-т в Угорщині (1944). Друкуватися почав 1939. Після визволення Закарпаття і возз'єднання його з Рад. Україною Г. брав активну участь у громад.-політ. житті. Нове життя рідного краю, дружбу народів оспівав у віршах і поемах, які ввійшли до збірок «Люди моєї землі» (1948), «Верховинська поема» (1949), «Сонце над Карпатами» (1951), «Угорські мелодії» (1955). Писав і для дітей.

Тв.: Весна Верховини. К., 1969; Рос. перекл.— Избранное. М., 1960.
Літ.: Поп В. С. Юрій Гойда. К., 1963

ГО́ЙЄН (van Goyen) Ян ван (13.I 1596, Лейден — 27.IV 1656, Гаа-

га) — голландський живописець. У 1616—17 навчався у Е. ван де Велде в Гарлемі. З 1618 працював у Лейдені, з 1634 — в Гаазі. Один із засновників реалістичного голл. пейзажного живопису. Серед творів: «Зимовий вид в околицях Гааги» (1645), «Вид річки Ваал біля Неймегена» (1649), «Вид Дордрехта» (40—50-і рр. 17 ст.) та ін. Твори Г. є в ДЕ, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна в Москві.

Ян ван Гойєн. Вид Дордрехта. 40—50-і роки 17 ст. Рейксмузей. Амстердам.

ГОЙТІСО́ЛО (Гойтісоло Гай; Goytisolo Gay) Хуан (н. 5.I 1931, Барселона) — іспанський письменник і публіцист. З 1956 з політ. мотивів жив у Парижі. В кінці 1975 повернувся на батьківщину. Осн. теми соціальних романів «Вправність рук» (1954), «Сум у раю» (1955), «Острів» (1961), «Ла Чанка» (1962), «Особливі прикмети» (1966), трилогії «Цирк» (1957), «Свята», «Прибій» (обидва — 1958) — іспанська дійсність часів диктатури Франко. Автор зб. оповідань «Щоб жити тут» (1960), документальної повісті «Поля Ніхара» (1960), зб. публіцистичних статей, зокрема про революц. Кубу (1963).

Тв.: Укр. перекл.— Прибій.— Острів. К., 1971; Рос. перекл.— Ловкость рук.— Прибой.— Цирк.— Остров. М., 1964; Особые приметы. М., 1976. *Р. Ф. Естрела-Льопіс.*

ГО́ЙЯ (Гойя-і-Лусьєнтес; Goya y Lucientes) Франсіско-Хосе де (30.III 1746, Фуендетодос, поблизу Сарагоси — 16.IV 1828, Бордо, Франція) — іспанський живописець і гравер, акад. Мадрідської АМ (з 1780). Худож. освіту здобув у майстерні Х. Лусана-і-Мартінеса. Перші значні твори Г.— картони для шпалер королівського мисливського замку зі сценами нар. гулянь і свят (виконані між 1776 і 1791). З 1786 Г. призначено придворним живописцем, з 1789 — першим живописцем короля. У груповому портреті «Сім'я Карла IV» (1800, Прадо, Мадрід) викрив пиху й ницість іспанських правителів. У графічній серії «Капрічос» показав сваволю дворян, жорстокість і розбещеність духівництва. У той же період розквітла майстерність Г.-портретиста (портрети — герцогині Альба, 1795; Ф. Гіймарде, 1798; І. Ковос де Порсель, бл. 1806, та ін.). Під час наполеонівської навали (1808—12) джерелом натхнення для Г. стали героїзм і мужність повсталого народу (картина «Розстріл повстанців вночі проти 3-го травня 1808 р.», 1814; графічна серія «Лихоліття війни», 1810—20). Розписи, гравюри й малюнки Г. часів реакції, після вигнання окупантів і придушення революції 1823, сповнені розчарування й відчаю (розписи «Будинку Глухого», 1820—22; графічна серія «Діспаратес», 1820—23, та ін.). Поряд із цими похмурими алегоріями Г. створює й оптимістичні картини («Одягнена маха», бл. 1802; «Махи на балконі», бл. 1814; «Ковалі», 1819; «Водоноска», 1820, та ін.). Твори Г. зберігаються в музеях Прадо в Мадріді, Луврі в Парижі та ін. колекціях. З 1824 Г. жив у Франції. В 1898 його прах перевезено до церкви Сан-Антоніо де ла Флоріда в Мадріді. Іл. див. на окремому аркуші с. 80—81.

Літ.: Левина И. М. Гойя. Л.— М., 1958; Прокофьев В. Н. «Капричос» Гойи. М., 1970; Седова Т. А. Франсиско Гойя. Альбом. М., 1973.

Л. П. Логвинська.

ГО́ЛА ПРИ́СТАНЬ — місто Херсонської обл. УРСР, райцентр, за 18 км від Херсона. Пристань на рукаві Дніпра — Конці. Перші відомості про Г. П. належать до 1786. Під час першої рос. революції у Г. П. відбувалися виступи селян; діяла с.-д. група, що виникла 1905. Рад. владу в Г. П. встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. П. (13.IX 1941 — 4.XI 1943) у с-щі діяло парт.-комсомольське підпілля. З 1958 Г. П.— місто. У Г. П. розташовані з-ди «Комунар» (дерев'яні човни, предмети широкого вжитку) та маслоробний, харчосмакова ф-ка, елеватор, ліспзаг, комбінат побутового обслуговування. 8 заг.-освітніх, 2 муз. та спортивна школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 13 б-к. У Г. П. народився двічі Герой Рад. Союзу П. О. *Покришев.* На околиці міста грязьовий приморський курорт Гопри. Лік. засоби — мулова грязь і ропа оз. Гопри. Показання: захворювання суглобів, периферичної нервової системи, гінекологічні захворювання.

ГОЛАРКТИ́ЧНА БІОГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ (від грец. ὅλος — увесь і ἀρκτικός — північний) — біогеографічний підрозділ, що охоплює позатропічну частину Пн. півкулі; єдина біогеографічна область *Арктогеї*. Її пд. межі проходять приблизно по пн. тропіку (див. карту до ст. *Біогеографічне районування*, т. 1, с. 416—417). Г. б. о. становить майже половину всього суходолу земної кулі. Г. б. о. поділяють на два відділи — *Палеарктику* (Сх. півкуля) і *Неарктику* (Зх. півкуля). В них є багато *вікаруючих видів* (напр., норки європейська й американська), відмінності ж у органічному світі між ними виявлені значною мірою тільки в пд. частинах. Флора Г. б. о. має в своєму складі бл. 40 ендемічних (див. *Ендеміки*) родин (платанові, півонієві, адоксові, сусакові тощо). Широко представлені загалом не ендемічні родини рослин — складноцвіті, жовтецеві, розові, хрестоцвіті, зонтичні, осокові, злакові, бобові та ін. Характерні й представники вербових, березових, горіхових, соснових тощо. Біля пд. межі області ростуть представники миртових, пальмових, таксодієвих; на Пн. Г. б. о.— мохи та лишайники. Із ссавців характерні родини собачих, ведмедевих, з птахів — куликоподібні, качачі. Ендемічними є родини бобрових, кротових, рід тушканчик тощо, серед птахів — ряд гагароподібних і родина тетеревових; переважно в Г. б. о. поширені хвостаті земноводні, з прісноводних риб характерні щукові, лососеві, колючкові, які також є майже ендемічними. Г. б. о. поділяють на 8 підобластей (є й ін. схеми районування). Арктична підобласть охоплює зону тундри. Фауна і флора бідні як за кількістю видів, так і за їхньою чисельністю. В рослинному покриві переважають мохи й лишайники, в низинах — різні осоки; поширені ломикаменеві, жовтецеві, деякі хрестоцвіті, карликові форми берези і верби. З тварин характерні пн. олень, ендемічний вівцебик, песець, білий ведмідь, біла куріпка, біла сова, лемінги. Багато водоплавних і болотяних птахів — диких гусей і качок, мартинів, куликів, які на зиму відлітають на Пд. Органічний світ Європейсько-Сибірської підобласті значно багатший. Переважають хвойні (модрини, ялини, сосни), мішані та широколистяні (дуби, бук лісовий, граб звичайний, ясен звичайний та ін.) ліси. В степах первинна рослинність з ковили, типчаку, бобових майже не збереглася, бо ці райони повністю окультурені. Характерними тваринами в лісах є вовк, лисиця, ведмідь бурий, соболь, куниця лісова, лось, олень звичайний, козулі, свиня дика, з птахів — глухар, рябчик, тетерев; у степах водяться сайга, ховрахи, сіра куріпка, степовий жайворонок та ін. Трапляються два види гадюк і два види тритонів. Китайсько-Гімалайська підобласть відзначається мішаними флорою і фауною, в яких поряд з субтропічними *реліктами* є й пн. види. Тут поширені модрина даурська, ялини, сосни кедрові і разом з ними ліани — лимонник та актинідія, бархат амурський, женьшень. Ссавці — тигр, олень плямистий, горал; птахи — фазан, широкорот східний, личинкоїд сірий, білоочка буробока, а також м'якошкіра черепаха живуть майже поряд з пн. оленем, зайцем-біляком, соболем, летягою звичайною, рябчиком, білою куріпкою та ін. Флора Центральноазіатської підобласті, в якій панують степи, пустелі й гірські хребти, досить бідна; її складають лободові (бл. 15 ендемічних родів), тамариксові, полини, ковили, астрагали (бл. 1600 видів), кандими (з 20 видів 19 ендемічні), саксаули (в піщаних пустелях). У горах поширені ліси з ялин, горіха волоського, яблунь, фісташки справжньої. Пустельна фауна представлена дуже рідкісними верблюдом диким, конем Пржевальського, джейраном, куланом, гепардом, дикобразом, з птахів — дрохвою, стрепетом, сірим журавлем, з плазунів — ефою, гюрзою, агамою, ящіркою-вертункою, черепахою середньоазіатською. Фауна і флора Середземноморської підобласті характеризуються значною кількістю ендемічних видів. Ліси з вічнозелених дубів, сосни алепської, ялівцю, фісташки, мирти, лаврового дерева, рожевого олеандра, ліани — плющу, виноградної лози, жимолості. Серед тварин — ендемічні муфлон, козел безоарний, дикий кіт, з птахів — куріпка, сорокопуд, з плазунів — ящірки, змії, черепахи. Флора Середземноморської підобласті має багато спільних видів з флорою Європейсько-Сибірської підобласті. Ендемічні види є також серед тварин. Флора Монгольської підобласті бідна, характерні ендемічні види. Ліси з модрини, сосни, ялини, берези, осики, ліани — лимонник, актинідія, бархат амурський, женьшень. Тварини — тигр, олень плямистий, горал, ссавці, птахи — фазан, широкорот, личинкоїд, білоочка буробока, м'якошкіра черепаха. Флора Монголь

Т. М. Голембієвська. Подруги. 1959. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

вальського, куланом, а також численними газелями — джейраном і дзереном, тушканчиками. Зустрічаються заєць-толай, піщанки, лисиця корсак та ін. З птахів характерні саксаульна сойка, саджа, рябкоподібні; з плазунів — кобра, гюрза, ефи (отруйні змії), круглоголовки, агами, гекони, сірий варан. У горах поширені ірбіс, архар, сибірський гірський козел, у Тібеті — як (рідкісний); з птахів — улар, кеклик тощо. Флора і фауна Середземноморської підобласті досить багаті, теплолюбні. У флорі багато вічнозелених рослин — сосни, дуби, маслина (центр розселення), лавр, олеандр, рускус понтійський, суничне дерево, з листопадних — каштан справжній і платан східний. Бл. 1000 видів квіткових рослин — ендеміки. З тварин характерні лань, сарна, дикий кріль, дикобраз білохвостий, чубата зозуля. В афр. частині підобласті чимало представників флори і фауни *Ефіопської біогеографічної області*: пальми, марокканське залізне дерево, хамелеон звичайний, вівери, деякі антилопи, безхвостий макак магот. Біогеографічні підобласті в Пн. Америці (Східно-Американська, Західно-Американська та Сонорська) мають досить своєрідне ядро флори і фауни, проте чимало видів споріднені з європ.-сибірськими формами, а на Пд. зустрічаються вихідці з *Неотропічної біогеографічної області*: броненосці, пума, пекарі, крокодили тощо. Широколистяні ліси з амер. видів клена, ясена, гополі, а також тюльпанного дерева, каштана зубчастого та ін. поширені переважно на Сх. Хвойні ліси з секвойями, ялинами, кипарисами, псевдотсугою тощо — в горах Зх. Флора крайнього Пд.— субтропічна і тропічна з пальмами (зокрема, хамеропс). У пустелях переважають полини, на кам'янистих нагір'ях Мексіки — *сукуленти* (кактуси, агави, юки). З тварин характерні бізон, віргінський олень, ведмідь чорний, койот, скунс звичайний, північноамериканський дикобраз, опосум, індик дикий, тетерев лучний, з плазунів — гримучникові, з амфібій — саламандра велетенська.

Літ. див. до ст. *Біогеографічне районування*. *О. Б. Кістяківський.*

ГОЛГО́ФА (грец. Γολγοθά, від арамейського гулгута, букв.— череп) — 1) Пагорб поблизу *Єрусалима*, де, за євангельською легендою, було розіп'ято *Христа*. 2) Переносно — місце страти, мук, джерело страждань, тяжке ярмо.

ГОЛД (Gold) Майкл (справж. ім'я та прізв.— Ірвінг Граніч; 12.IV 1894, Нью-Йорк — 15.V 1967, Сан-Франціско) — американський письменник, публіцист, критик. З 1914 — учасник соціалістичного, з 1919 — комуністичного руху в США. Автор зб. віршів і оповідань «120 мільйонів» (1929), автобіограф. роману «Євреї без грошей» (1930), істор. драми «Бойовий гімн» (1936, у співавтор., в рос. перекл.— «Джон Броун» — присвячено борцеві за права негрів), циклу віршів «Весна у Бронксі» (1952). Перу Г. належать також стаття «Назустріч пролетарській літературі» (1921), зб. статей «Перетворимо світ!» (1936).

Тв.: Укр. перекл.— Іст-Сайдські новели. Х., 1930; 120 мільйонів. Х., 1931; Рос. перекл.— Проклятый агитатор. М., 1925

ГО́ЛДСМІТ (Goldsmith) Олівер (10.XI 1728, с. Паллас, Ірландія — 4.IV 1774, Лондон) — англ. письменник-сентименталіст. Продовжував традиції демократичного крила англ. Просвітительства. Сатиричні соціально-побутові нариси «Громадянин світу, або Листи китайського філософа з Лондона своїм друзям на Сході» (1762) написав під впливом «Перських листів» Ш. Монтеск'є. Кращі твори — поема «Покинуте село» (1770) й роман «Векфілдський священик» (1766). Відомий і як драматург («Добрячок», 1768; «Ніч помилок», 1773). Г. осуджував соціальне свавілля, але критика бурж. моралі в його творах пов'язана з ідеалізацією патріархального укладу, закликав пануючі класи до милосердя. Поезії Г. укр. мовою перекладав П. Грабовський.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1978. *Н. Ю. Жлуктенко.*

ГОЛЄ́ГО Микола Лукич [н. 2 (15). VI 1914, Христинівка, тепер місто Черкаської обл.] — український рад. учений у галузі механіки і машинобудування, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1943. Після закінчення (1938) Київ. авіац. ін-ту працював на авіац. з-дах. У 1954—75 — ректор (з 1957 водночас зав. кафедрою) Київ. ін-ту інженерів цивільної авіації. Осн. праці — з питань контактної міцності, надійності та довговічності машин. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ГОЛЕМБІЄ́ВСЬКА Тетяна Миколаївна (н. 7.XI 1936, Київ) — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1966). У 1962 закінчила Київ. худож. ін-т, де навчалася у В. *Костецького*, К. *Трохименка* і С. О. *Григор'єва*. Автор картин: «Подруги» (1959), «Українські куманці» (1960), «З високою нагородою» (1966), «Урожай» (1967), «Безсмертя» (1973). Твори Г. зберігаються в ДМУОМ. Премія ЦК ЛКСМУ імені Миколи Островського, 1968.

Літ.: Блюміна І. М. Тетяна Голембієвська. Альбом. К., 1972

ГОЛЄ́НКО Майя Федорівна (н. 19.V 1940, с. Котовка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.) — українська рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), засл. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1977. Закінчила Полтав. муз. училище ім. М. Лисенка (1961) та Київ. держ. консерваторію ім. П. Чайковського (1971). З 1961 разом із Н. *Писаренко* і Т. *Гриценко* виступає в складі тріо бандуристок. У їхньому репертуарі — укр. нар. пісні, твори вітчизн. і зарубіжних класиків, рад. композиторів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.

ГОЛЄ́ЦЬ — назва двох родів риб з різних родин. 1) Salvelinus — рід риб род. *лососевих*. Поширений в Європі, Пн. Азії і Пн. Америці. В СРСР — 2 (за ін. даними — 4) види: Г. арктичний (S. alpinus) і кунджа (S. leucomaenis); на Далекому Сході трапляється й підвид Г. арктичного — мальма (S. a. malma); в УРСР— немає. Тіло (довж. до 80—90 см,

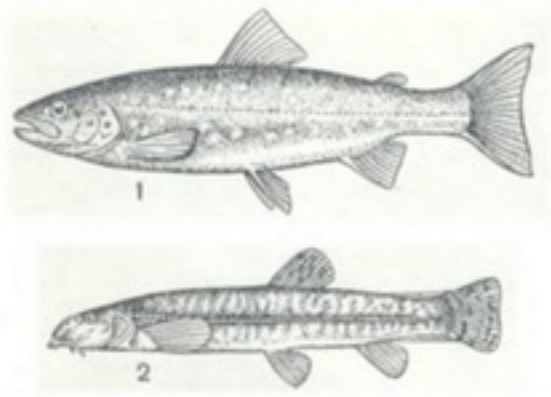

Голець: 1 — арктичний; 2 — європейський.

маса до 15—16 кг) видовжене, вкрите дрібною лускою. Прохідні риби (на 6—7-му році життя заходять для нересту в річки). Молодь виходить у море в 2—4-річному віці. В озерах Г. утворюють жилі (постійно живучі) форми. Г. живляться дрібною рибою і водяними безхребетними. Поїдаючи ікру цінних промислових риб, завдають шкоди. Пром. значення Г. невелике. 2) Nemachilus — рід риб родини *в'юнових*. В СРСР поширено понад 10 видів, з них на Україні — 1: голець європейський (N. barbatus), тіло (довж. до 15 см) веретеновидне, майже голе, вкрите слизом. Нечисленний. Промисл. значення не має. *П. Д. Носаль.*

ГО́ЛИЙ Гнат (рр. н. і см. невід.)— один з керівників *гайдамацького руху* на Правобережній Україні в 30—40-х рр. 18 ст. На поч. 30-х рр. організував у *Чорному лісі* загін, що діяв в околицях Тульчина, Немирова, Звенигородки, Липовця. В 1741 Г. стратив кол. гайдамацького ватажка С. Чалого, який перейшов на службу до польс. шляхти. 14 (25).III 1743 здобув Звенигородку. Загін під керівництвом Г. діяв до 1748. В боротьбі проти шляхти Г. прославився хоробрістю. Народ оспівав його в своїх піснях. І. Карпенко-Карий відтворив образ Г. в істор. драмі «Сава Чалий».

ГО́ЛИЙ Микита (р. н. невід.— січень 1709) — донський козак, один з керівників *Булавінського повстання 1707—09*. Після загибелі К. О. *Булавіна* та С. *Драного* Г. об'єднав рештки повстанських загонів (бл. 7 тис. чол.) і продовжував боротьбу на Слобідській Україні. 4 (15).XI 1708 Г. був захоплений карателями і відправлений до Москви, де його, ймовірно, згодом стратили.

ГО́ЛИК Олександр Захарович [н. 16 (29).IV 1906, м. Мерефа, тепер Харківської обл.] — український рад. фізик, доктор фізико-математичних наук, засл. діяч науки УРСР (з 1966). Учасник Великої Вітчизн. війни. Член КПРС

До ст. **Гойя Ф. І. 1.** Портрет І. Ковос де Порсель. Близько 1806. Національна галерея. Лондон. **2. Портрет Ф.** Гіймарде. 1798. Лувр. Париж. **3.** Розстріл повстанців у ніч на 3-є травня 1808 року. 1814. Прадо.Мадрід.

1
2

До ст. **Давід Ж.-Л.**

1. Портрет Лазаря Гоша. 1793 (?). Київський музей західного та східного мистецтва.

2. Смерть Марата. 1793. Музей сучасного мистецтва. Брюссель.

3. Портрет пані Рекам'є. 1800. Лувр. Париж.

4. Жінка з народу («Зеленярка»). 1795 (?). Музей красних мистецтв. Ліон.

3
4

з 1939. Закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти (1930). В 1930—41 працював у вузах Дніпропетровська й одночасно в Дніпроп. фізико-тех. н.-д. ін-ті. З 1951 — професор Київ. ун-ту (1951—55 — ректор). Осн. праці — з мол. фізики, зокрема дослідження фіз. властивостей рідин та структури і мех. властивостей волокноутворюючих полімерів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛИКОВ Пилип Іванович [н. 16 (29).VII 1900, с. Борисово, тепер Катайського р-ну Курганської обл.] — рад. військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1961). Член КПРС з 1918. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Командував 6-ю армією, що у вересні 1939 брала участь у визволенні Зх. України. В 1940—41 — заст. нач. Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 10-ю армією, військами Брян., Ворон. фронтів. З 1943 — заст. наркома оборони СРСР, потім — нач. Гол. управління кадрів Збройних Сил СРСР, з 1950 — на командній роботі в Рад. Армії. У 1958—62 — нач. Гол. політ. управління Рад. Армії і ВМФ. З 1962 — на керівній роботі в М-ві оборони СРСР. Автор книг «Червоні орли» (1959) і «В Московській битві» (1967). Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛИКОВ Сергій Зіновійович [н. 17 (30).IX 1911, с. Александровка, тепер Оренбурзької обл.] — рад. історик, доктор історичних наук (з 1961), професор (з 1962), генерал-майор. Член КПРС з 1939. Н. в сел. сім'ї. В 1940 закінчив істор. ф-т Московського пед. ін-ту ім. В. І. Леніна; 1941 — ВПШ при ЦК ВКП(б) в Москві. В 1941—45— на політ. роботі в Рад. Армії. З 1945 — на військ.-викладацькій роботі. З 1953 — нач. кафедри історії КПРС в Арт. радіотех. академії (Харків), з 1972 — завідуючий кафедрою історії КПРС Харків. політех. ін-ту. Праці гол. чин. з питань історії Великої Вітчизн. війни 1941—45. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1970.

ГОЛИНСЬКИЙ Михайло Теодорович (2.I 1890, с. Вербівка, тепер Івано-Франківської обл.— 1.XII 1973, м. Едмонтон, Канада) — український співак (драматичний тенор). Навчався вокалу у Львові і Мілані. В 1927—30 виступав у містах України (Харків, Одеса, Київ) і в Москві, Ленінграді, Тбілісі; 1930—38 співав на сценах оперних театрів Варшави, Львова, Познані, Торуня. З 1938 жив у Канаді. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Герман («Пікова дама» Чайковського), Каніо («Паяци» Леонкавалло), Радамес («Аїда» Верді). Відомий як камерний співак, пропагандист укр. класичного романсу (виступав у країнах Європи, у США,Канаді).

ГОЛИЦЫН Борис Борисович [18.II (2.III) 1862, Петербург — 4 (17).V 1916, там же] — російський фізик і геофізик, основоположник вітчизняної сейсмології, акад. Петербурзької АН (з 1908). Закінчив Морську академію в Петербурзі (1886) і Страсбурзький ун-т (1890). Викладав у вищих учбових закладах Москви і Петербурга. З 1913 — директор Гол. фіз. обсерваторії. Розв'язав задачу визначення вогнища землетрусу за даними однієї сейсмічної станції (1902); побудував перший електродинамічний *сейсмограф* і розробив його теорію. Дослідження з теорії теплового випромінювання, оптики, молекулярної фізики і спектроскопії. Ім'ям Г. названа зона в нижній частині верхньої *мантії* Землі (див. *Голицина шар*).

ГОЛИЦЫН Дмитро Михайлович [1665—14 (25). IV 1737] — російський держ. діяч, князь. У 1701 був посланий до Стамбула з метою добитися від Туреччини згоди на вільне плавання рос. кораблів по Чорному м. В 1711—21 — київ. генерал-губернатор. З 1718 — президент камер-колегії та сенатор. У 1726—30 — член Верховної таємної ради (з 1730 — голова). Марно домагався від імп. *Анни Іванівни* підписання «Кондицій» (умов), що мали обмежити самодерж. владу на користь феод. аристократії. Після розпуску ради жив у підмосковному с. Архангельському, де зібрав велику бібліотеку з рос. літописів і перекладів іноз. істор. л-ри. В 1736 Г., запідозреного в антиурядових настроях, було ув'язнено до Шліссельбурзької фортеці, де він і помер.

ГОЛИЦЫН Лев Сергійович [12 (24).VIII 1845, маєток Стара Весь Люблінської губернії, тепер ПНР— 12 (25). XII 1915, Феодосія] — російський винороб, князь. Закінчив Сорбонну (1862) та Моск. (1872) ун-т. За фахом юрист. Придбав (1878) біля Судака (в Криму) маєток «Новий Світ», де заснував з-д шампанських вин. У 1890—98— гол. винороб відомства *Удільних земель*. Дослідив *сортамент*, біол. та госп. особливості виноградної лози; запровадив періодичні виробничі дегустації. Поклав початок колекції вин «Масандри». Першим домігся міжнар. визнання вітчизн. вин, зокрема ігристих (Гран-прі Паризької всесвітньої виставки, 1900).

ГОЛИЦЫН Михайло Михайлович [1 (11).XI 1675—10 (21).XII 1730, Москва] — російський генерал-фельдмаршал (з 1725), князь. Брат Д. М. *Голицина*. Брав участь в *Азовських походах 1695—96, Північній війні 1700—21, у Полтавській битві 1709*. Учасник *Прутського походу 1711, Гангутського бою 1714*. У 1723—28 командував військами на Україні. З вересня 1728 — президент Військ. колегії і член Верховної таємної ради. За царювання *Анни Іванівни* зазнав опали.

ГОЛИЦЫНА ШАР — зона *верхньої мантії* Землі, що характеризується найвищим у мантії значенням градієнта швидкості поширення сейсмічних хвиль. Зумовлений різким збільшенням у цій зоні густини зі зміною структури речовини під впливом зміни з глибиною фіз. умов. Виявив Б. Б. *Голицин* 1915, вивчаючи залежність кутів виходу сейсмічної радіації від епіцентральної віддалі. За сучас. оцінками, Г. ш. міститься в інтервалі глибин 400—900 км. Див. також *Геосфери*.

Г. М. Бугаєвський.

ГОЛІАФ — за біблійною легендою, велетень-силач із племені філістимлян. Загинув у поєдинку з *Давидом*. Переносно — фізично дужа людина, що хизується своєю силою.

ГОЛІНАСТІ — ряд птахів. Те саме, що й *лелекоподібні*.

ГОЛІНКА, гомілка — 1) У людини — частина нижньої кінцівки між *стегном* і *стопою*. Скелет Г. становлять велика і мала гомілкові кістки, з'єднані на кінцях суглобами і зв'язками, а на протягу — міжкістковою перетинкою. М'язи Г. поділяють на 3 групи: м'язи передньої поверхні Г.— вони розгинають стопу і пальці; м'язи зовн. поверхні Г., що повертають стопу всередину і згинають її; м'язи задньої поверхні Г.— згинають стопу і пальці (найсильнішим є *литковий м'яз*). Кровопостачання Г. здійснюється з гілок підколінної артерії; відтікає кров по передній і задній великогомілковій вені. Іннервується Г. великогомілковим і загальним малогомілковим нервами.
2) У членистоногих — членик ноги, нерухомо з'єднаний зі стегном (у комах) або з колінним членик (у павукоподібних), що має на кінці лапку.

ГОЛІНСЬКИЙ Марцин (рр. н. і см. невід.) — польський хроніст 17 ст. Залишив записки, які охоплюють події 1648—54 і подають цінні відомості з історії України. Певний інтерес становлять повідомлення про *Пилявецьку битву 1648* та виступи українських і білоруських селян проти польської шляхти.

ГОЛКИ у тварин — тверді різноманітні утвори, що входять до складу внутрішнього скелета (губки, кишковопорожнинні) або виступають над поверхнею тіла; виконують головним чином опорну і захисну функції. У губок Г., або спікули,— вапнякові чи кремнеземні утвори; у більшості кишковопорожнинних і голкошкірих Г.— вапнякові утвори. Костисті риби (окунь, йорж та ін.) мають Г., або колючки, що утворюють кісткові промені плавців. Г. у деяких ссавців (єхидна, їжак та ін.) являють собою видозмінене *волосся*.

ГОЛКОВИЙ МИС, Агульяш — мис на Пд. Африки, крайня пд. точка материка (34° 52′ пд. широти і 19° 59′ сх. довготи).

ГОЛКОНДА — феодальна держава в Індії, що існувала 1512—1687. Столицею її була фортеця Голконда, а після 1589 — м. Бхагнагар (пізніше перейменовано на Гайдарабад). Г. славилася високо розвинутими ремеслами та гірничорудними промислами (особливо видобуванням алмазів). У 1687 Г. захопили *Великі Моголи*.

П. І. Голиков.

Б. Б. Голицин.

Дж. Голлав.

ГОЛКОТЕРАПІ́Я, акупунктура — метод лікування різних захворювань введенням у тканини організму спеціальних металевих голок різної довжини через певні точки на поверхні тіла. На тілі людини відомо бл. 700 таких точок, з яких 150 «активних». Вони відзначаються найбільшою больовою чутливістю та активністю процесів обміну, найвищим *електричним потенціалом* і найнижчим електрошкірним опором. При введенні голок у ці точки відчуття, що виникають, залежать від виду захворювання, обраної точки, способу введення і витягання голки. Звичайно призначають 10—15 сеансів Г., які провадять через день або щодня. В разі необхідності курс лікування повторюють. Г. є одним з методів кит. нар. медицини («чжень-цзю»). При ряді захворювань, залежно від стану хворого, Г. поєднують з припіканням, для якого застосовують спресовані з сухого полину сигарети (метод «цзю»).

ГОЛКОШКІ́РІ (Echinodermata) — тип безхребетних тварин. Тіло (довж. від кількох мм до 5 м) має вигляд зірки, огірка, кулі тощо, у дорослих характеризується променевою (найчастіше п'ятипроменевою) симетрією. Скелет Г. складається з вапнякових пластинок, часто з шипами чи голками, що виступають на поверхні тіла. Найхарактернішим у будові Г. є *амбулакральна система* — заповнені рідиною канали, з якими зв'язані численні амбулакральні ніжки — органи руху, що в деяких класів Г. набули вигляду щупалець і виконують функції органів дихання або почасти дотику. Г. мають вторинну порожнину тіла. Розмноження переважно статеве. Личинка — *диплеврула*. Розвиток з *метаморфозом*. Живляться рослинною їжею, органічним *детритом*, дрібними тваринами; морські зірки поїдають риб, молюсків, великих ракоподібних та ін. тварин, чим завдають шкоди мор. промислу. Бл. 6 тис. видів, поширених переважно в морях з високою солоністю води. В СРСР у Балтійському м.— 2 види, у Чорному — 4. Розрізняють 5 сучас. класів Г.: *морські зірки, офіури, морські їжаки, голотурії, морські лілії*. У викопному стані відомі з нижнього кембрію.

О. П. Маркевич.

Головатень руський: *1* — нижня і верхня частини рослини; *2* — сім'янка; *3* — квітка з обгорткою.

ГО́ЛЛАН (Gollan) Джон (2.IV 1911, Едінбург — 5.IX 1977, Лондон) — діяч англійського й міжнар. комуністичного руху. Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1927. Н. в сім'ї робітника. В 1935—40 — нац. секретар комсомолу Великобританії. В 1935—75— член ЦК (з 1943 — Виконкому) КПВ; 1940—75 — член Політбюро (з 1943 — Політ. к-ту) КПВ. У 1956—75 — генеральний секретар КПВ. У 1957—62 — гол. редактор теоретичного журн. КПВ «Марксізм тудей» («Марксизм сьогодні»). Автор праць з питань брит. політ. системи, робітн. руху, діяльності КПВ.

Тв.: Рос. перекл.— Коммунисты Великобритании в борьбе за социализм. М., 1968.

ГОЛЛА́НДІЯ — неофіційна назва *Нідерландів*.

ГОЛЛА́НДСЬКА МО́ВА — традиційна назва мови основного населення Нідерландів (за назвою нідерландських провінцій — Північної й Південної Голландії). Див. *Нідерландська мова*.

ГОЛЛА́НДСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — одна з давніх порід молочного напряму. Виведена в Голландії. Розрізняють три відрідлля Г. п.: власне голландське, або фризьке, чорно-рябої масті; гронінгенське, чорної й червоної мастей, білоголове; маас-рейн-ізельське, червоно-рябої масті. Найпоширеніша — фризька худоба. Тулуб у неї широкий, глибокий, з добре розвиненою задньою частиною. Вим'я велике з правильно розміщеними дійками. Жива маса корів 550—750 кг, бугаїв — до 1000 кг. Середньорічний надій молока 4500 кг жирністю 4%. Г. п. поширена в Нідерландах (бл. 70%), НДР, ФРН, США, Великобританії, Швеції, Італії, Югославії та ін. В СРСР Г. п. використовувалась при виведенні чорно-рябої, холмогорської, тагільської, аулієатинської, бестужевської та ін. порід.

ГОЛЛА́НДСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО — мистецтво *Нідерландів* з поч. 17 ст.

ГОЛЛА́НДЦІ — нація, основне населення Нідерландів. Живуть також у США, Канаді, Вест-Індії, Індонезії та ін. країнах. Заг. чисельність Г.— 14 млн. чол. (1975). Говорять *нідерландською мовою*. Більшість віруючих — протестанти (кальвіністи, баптисти та ін.), є католики та ін. Г. сформувалися в народність у 14—15 ст. в результаті змішання герм. племен *фризів, саксів*, батавів, *франків* з *кельтами*. В 16 ст. Г. консолідувалися в націю, до складу якої ввійшла більша частина фризів і *фламандців*, які жили в межах Нідерландів. Значна частина Г. працює в пром-сті. Осн. заняття нечисленного сільс. населення — м'ясомол. тваринництво, городництво, квітникарство (вирощування тюльпанів на експорт), рибальство, худож.-кустарні промисли (вишивання, мереживо). До Г. близькі мовою, походженням і культурою фламандці. Про історію, г-во і культуру Г. див. *Нідерланди*.

Літ.: Народы зарубежной Европы, т. 2. М., 1965.

ГОЛЛЕ́НДЕР (Hollender) Тадеуш (30.V 1910, Лежайськ — 31.V 1943, Варшава) — польський поет, журналіст і перекладач. У 1932—34 — один із засновників і редакторів львівських журналів польс. мовою «Вчорай, дзісь, ютро» («Вчора, сьогодні, завтра») і «Сигнали», в яких вміщував матеріали про польс.-укр. літ. зв'язки. Надрукував кілька статей на цю тему. В 1936 підготував антологію укр. поезії у власних перекладах (вид. 1972). Учасник *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. Переклав і 1938 надрукував кілька віршів Т. Шевченка. Після окупації Львова нім. фашистами переїхав до Варшави. За участь у Русі Опору розстріляний гітлерівцями. Автор збірок віршів «Час, який проминув» (1936), «Люди і пам'ятники» (1938), «Вірші. Сатири. Фрашки» (вид. 1949), редактор і один з авторів «Воєнних анекдотів і дотепів» (видано підпільно, 1943).

В. Т. Полек.

Корова **голландської породи.**

ГО́ЛЛІВУ́Д — район м. Лос-Анджелеса в штаті Каліфорнія у США (до 1910 — самостійне місто). Як осередок для зйомок фільмів С. Де Мілля і Д.-У. *Гріффіта* був відкритий 1908—10. У 1913—15 Г. став центром кінопромисловості США. У 20-х рр. виникли діючі й тепер кінокомпанії «Метро-Голдвін-Майєр», «20 століття — Фокс», «Парамаунт», «Уорнер бразерс», «Коламбія», «РКО». В Г. склались осн. риси амер. кінематографії: система «кінозірок», стандартизація кінодраматургії, конвеєрне виробн. фільмів. Поряд з цим у Г. в різні часи працювали такі прогресивні митці, як Ч. *Чаплін*, Е. Штройгем, К. *Відор*, Дж. *Форд*, У. *Уайлер*, Ф. Капра, які порушували гострі соціальні проблеми. Реакційність керівництва кінокомпаній, низький худож. рівень продукції, втрата ними монополії на кінопрокат, конкуренція телебачення, а також незалежних кінодіячів, зосереджених у Нью-Йорку, призвели до кризи Г., особливо в 50—60-х рр. В 70-х рр. Г. активізував свою діяльність, випускаючи переважно фільми-видовища, покликані відвертати увагу трудящих від сучас. соціальних питань.

Літ.: Соболев Р. П. Голливуд. 60-е годы. М., 1975.

ГОЛЛЬ (Gaulle) Шарль де (22.XI 1890, Лілль — 9.XI 1970, Коломбе-ле-Дез-Егліз) — французький політ., держ. і військ. діяч, генерал (1940). Учасник 1-ї світової війни. В 1921—32 — на викладацькій і штабній роботі, 1932—36 — генеральний секретар Вищої ради оборони Франції, 1937—39 — командир танкового полку. На поч. 2-ї світової війни командував дивізією. Після капітуляції Франції 1940 очолив у Лондоні к-т «*Вільна Франція*» (з 1942 — «Франція, що бореться»). В 1943—44 — голова Франц. к-ту нац. визволення, створеного в Алжірі. В 1944—46 — глава франц. уряду (тимчасового до листопада 1945). 10.XII 1944 Г. підписав у Москві Договір про союз і взаємну допомогу між СРСР і Францією. В 1947—53 — керівник заснованої ним партії «Об'єднання франц. народу». В 1958 нац. збори Франції призначили Г. прем'єр-міністром. Був ініціатором створення конституції *П'ятої республіки*, яка значно розширила права президента. В 1959—69 — президент. Підписав Евіанські угоди 1962 про

самовизначення Алжірської Республіки. У зовн. політиці сприяв відродженню незалежного міжнар. курсу Франції. В 1966—67 домігся виходу країни з воєнної орг-ції *НАТО*. В серед. 60-х рр. прийшов до висновку про необхідність перегляду політики «*холодної війни*» та нормалізації відносин з соціалістичними країнами. Вніс значний вклад у розвиток відносин і співробітництва між СРСР та Францією на принципах мирного співіснування. В 1966 під час візиту в СРСР відвідав Рад. Україну. Автор праць з воєнної історії та теорії.

Тв.: Рос. перекл.— Военные мемуары, т. 1—2. М., 1957—60.

Літ.: Молчанов Н. Н. Генерал де Голль. М., 1975. *В. П. Меньшов.*

ГОЛО́БИ — селище міського типу Ковельського р-ну Волинської обл. УРСР. Залізнична станція. 3,4 тис. ж. (1978). Плодоконсервний, цегельний з-ди, дільниця Луцької ф-ки «Побутова хімія», комбінат побутових підприємств, льононасіннєва станція. Середня та музична школи; поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки. Архіт. пам'ятки: кам'яна башта (18 ст.), костьол (1-а пол. 18 ст.) та церква (1783). Г. відомі з середини 16 ст.

ГОЛОБОРО́ДЬКО Олександр Олександрович (н. 28.IX 1938, Дніпродзержинськ) — російський рад. актор, засл. арт. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1973. Закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1960). В 1960—76 (з перервою) — в Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького (Сімферополь), з 1976 — в Малому театрі. Ролі: Федір Іоаннович («Цар Федір Іоаннович» О. Толстого), Дон Жуан («Камінний господар» Лесі Українки), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Рюї Блаз і Дон Сезар («Рюї Блаз» Гюго), Річард III (однойменна трагедія Шекспіра) та ін. Знімається в кіно. Держ. премія СРСР, 1977.

ГОЛОБУ́ЦЬКИЙ Володимир Олексійович [н. 15 (28).VII 1903, с. Великий Бір, тепер Суразького р-ну Брянської обл.] — укр. рад. історик, доктор історичних наук (з 1948), професор (з 1949). Член КПРС з 1950. В 1930 закінчив ун-т у Ростові-на-Дону. В 1935—71 працював у вузах РРФСР і України, зокрема 1961—71 — зав. кафедрою Київ. ін-ту народного господарства. Одночасно 1947—61 і з 1974 — в Ін-ті історії АН УРСР. Осн. дослідження з соціально-екон. та політ. історії України 15—19 ст., гол. чин. історії укр. козацтва й визвольної війни укр. народу 1648—54. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Черноморское казачество. К., 1956; Запорожское казачество. К., 1957; Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. К., 1970.

ГОЛОВА́ — передній або верхній відділ тіла рухливих тваринних організмів, у якому містяться вищі відділи *нервової системи*, деякі *чуттів органи*, а також початкові відділи *травної системи* і дихальної системи (див. *Дихання органи*). У вищих тварин і людини Г. має міцний череп і складається з лицьової і мозкової частин. У ній міститься *головний мозок*. Він виконує найскладніші функції, включаючи мислення (у людини). В Г. розміщені *рівноваги органи*, ендокринні залози (див. *Внутрішня секреція*) — *гіпофіз*, *епіфіз*, а також *нюху органи*, *зору органи*, *слуху органи*, початкові відділи травної системи, зокрема жувальний апарат, слинні залози, верхні дихальні шляхи, *голосовий апарат* тощо. Ступінь рухливості Г. у різних тварин різний.

А. П. Ромоданов.

ГОЛОВАНІ́ВСЬК — селище міського типу Кіровоградської обл. УРСР, райцентр, за 6 км від залізничної ст. Голованівськ. 6,7 тис. ж. (1978). Перша згадка про населений пункт належить до 1764 (є припущення, що назва походить від імені гайдамацького ватажка Голованя). В 1905—07 у Г. відбувалися сел. заворушення. Рад. владу проголошено в січні 1918. Пром. і хлібний комбінати, маслозавод, цегельня, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

ГОЛОВАНІ́ВСЬКИЙ Сава Овсійович [н. 16 (29).V 1910, с. Єлизаветградка, тепер смт Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.] — український рад. поет і драматург. Член КПРС з 1942. Навчався в Одес. та Харків. с.-г. ін-тах. Перша зб. поезій «Кіньми залізними» (1927). В роки Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент. Г.— автор понад 30 збірок поезій, романів «Тополя на тому березі» (1965), «Корсунь» (1972), оповідань і нарисів, п'єс «Смерть леді Грей» (1934), «Марія» (1936), «Сонячна сторона» (1955), «Дальня луна» (1967) та ін. Драм. поема «Поетова доля» (1939) присвячена Т. Шевченкові, трагедія про народовольців «Перший грім» (1956). Працює в галузі перекладу з літератур братніх республік і зарубіжних країн. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня.

Тв.: Драми. К., 1958; 35 літ. К., 1963; Люстро. К., 1971; П'єси. К., 1973; Тополя на тому березі, кн. 1—2. К., 1976; Від нашого кореспондента. К., 1977; Рос. перекл.— Стихи. М., 1966; Опыт. М., 1972; Избранное. М., 1978. *П. П. Хропко.*

Ш. де Голль.

С. О. Голованівський.

М. С. Голованов.

О. Є. Голованов.

ГОЛОВАНІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Зх. Кіровоградської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,0 тис. км². Нас. 45,7 тис. чол. (1978). В районі — 51 населений пункт, підпорядкований 2 селищним і 14 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Голованівськ*. Поверхня району в основному рівнинна; окремі відроги *Придніпровської височини*. Корисні копалини: залізонікелеві руди, граніти, глини тощо. Річки: *Південний Буг*, *Ятрань*. Грунти чорноземні. Район лежить переважно в лісостеповій зоні. Лісів (дуб, граб, клен, ясен)— 12,1 тис. га. Гол. підприємства: побузькі нікелевий і плодоовочевий, Перегонівський цукр., Межирічківський спиртовий з-ди, голованівські маслоробний з-д, хлібний комбінат. Комбінат побут. обслуговування (Голованівськ) і 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерновобуряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. С.-г. угіддя 1977 становили 74,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 71,3 тис. га. Гол. культури: пшениця, цукр. буряки, соняшник, овочі. В Г. р.— 11 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Голованівськ, Ємилівка, Нікель Побузький. Автошляхів — 297 км, у т. ч. з твердим покриттям — 224 км. У районі — 32 заг.-освітні, 2 муз. і спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 51 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень. 19 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 36 кіноустановок, 37 б-к. У с. Красногірці Г. р.— меморіальний музей, присвячений діяльності підпільної комсомольської організації «*Спартак*»; у с. Грузькому народився укр. рад. співак В. Ф. *Козерацький*. В Г. р. видається газ. «Комуністична праця» (з 1932). *А. А. Касуркін.*

ГОЛОВА́НОВ Микола Семенович [9 (21).I 1891, Москва — 28.VIII 1953, там же] — російський рад. диригент, піаніст, композитор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1948). У 1914 закінчив Моск. консерваторію (1925—29, 1943—48 — професор). У 1919—28 та 1930—36 — диригент, 1948—53 — гол. диригент Великого театру СРСР, одночасно з 1937 — гол. диригент і худож. керівник Великого симф. оркестру Всесоюзного радіокомітету. Вистави: «Борис Годунов» (1948), «Хованщина» (1950) Мусоргського, «Садко» (1949) Римського-Корсакова. Автор 2 опер, симфоній, романсів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1950, 1951.

ГОЛОВА́НОВ Олександр Євгенович [25.VII (7.VIII) 1904, Нижній Новгород — 22.IX 1975, Москва] — рад. військовий діяч, Головний маршал авіації (1944). Член КПРС

Є. О. Головань.

Я. Ф. Головацький.

О. О. Головачов.

П. Я. Головачов.

з 1929. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. З 1924 працював в органах ОДПУ, 1933—41— в системі Цивільного повітр. флоту. В 1939—40 брав участь у боях на р. Халхін-Голі та в рад.-фінл. війні. З 1941 — командир авіадивізії, з 1942 — команд. далекосяжною авіацією, з 1944 — 18-ю повітр. армією. Після війни — на відповідальних посадах у ВПС Рад. Армії. В 1950 закінчив Вищу військ. академію. З 1953 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛОВА́НЬ Євгенія Олексіївна (н. 15.XII 1925, с. Веселий Кут, тепер Шполянського р-ну Черкаської обл.) — голова колгоспу ім. М. І. Калініна с. Тишківки Добровеличківського р-ну Кіровоградської обл., Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1957. До обрання (1965) головою колгоспу працювала гол. зоотехніком. Делегат XXIV з'їзду КПРС. Делегат XXIII і XXV з'їздів Компартії України. Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

І. Г. Братченко.

ГОЛОВА́ТЕНЬ (Echinops) — рід рослин род. *складноцвітих*. Багаторічні, рідше однорічні трави з колючими перисторозсіченими листками. Квітки двостатеві, трубчасті, в одноквіткових кошиках, зібраних у кулясті суцвіття; голубі, білі. Плід — сім'янки. Бл. 80 видів, поширених у Європі, Африці та Азії, гол. чином у помірному поясі. В СРСР — 50 видів, з них в УРСР — 4. Г. здебільшого рослини степів; багато видів — медоноси. Для Лісостепу і Степу УРСР характерні: Г. кругловий (E. sphaerocephalus) і Г. руський (E. ritro). В плодах останнього є алкалоїд ехінопсин, отруйний для великої рогатої худоби і коней. Деякі види Г. вирощують як декоративні. Іл. с. 82.

ГОЛОВА́ТИЙ Антон Андрійович [р. н. невід.— 8 (19).II 1797] — кошовий отаман *Чорноморського козацького війська* (1797). В 1787 за дорученням царського уряду Г. разом із запорізьким старшиною С. Білим формував Військо вірних козаків, 1788 перейменоване на Чорномор. козац. військо. Був у ньому військ. суддею, а потім кошовим отаманом. Під час рос.-тур. війни 1787—91 очолював флотилію і піхоту Чорномор. козац. війська. У перс. поході 1796—97 командував двома полками чорномор. козаків у складі рос. армії.

ГОЛОВА́ТИЙ Ферапонт Петрович [24 V. (5.VI) 1890, с. Воскресенськ, тепер с. Перше Травня Гребінківського р-ну Полтавської обл.— 25.VII 1951, с. Степне, тепер смт Совєтського р-ну Саратовської обл.] — колгоспник, один з ініціаторів всенар. патріотичного руху по збиранню коштів у фонд Рад. Армії під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Соціалістичної Праці (1948). Член Комуністичної партії з 1944. В грудні 1942 і в травні 1944 вніс власні заощадження на будівництво бойових літаків. З 1946 — голова колгоспу «Стахановець» (Сарат. область).

ГОЛОВАТЮ́К Євген Іванович (н. 28.IX 1938, с. Лозовата Липовецького р-ну Вінницької обл.) — український рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1976. Закінчив Київ. ін-т театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого (1961). Працював у театрах Миколаєва, Алма-Ати, Дніпропетровська. З 1971 — режисер Донец. обл. рос. ТЮГу, з 1976 — гол. режисер Донец. укр. муз.-драм. театру ім. Артема. Вистави: «Тримайся, Альошо!» (за романом Микитенка «Вуркагани»), «Сміливі не вмирають» Собка, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Одна ніч» Горбатова, «Піднята цілина» за Шолоховим, «Дуенья» Шерідана та ін.

ГОЛОВА́ЦЬКИЙ Іван Федорович (криптонім — И; 1814—99) — український громадський діяч і журналіст, брат Я. Ф. *Головацького*. Тривалий час жив у Відні, де здобув вищу мед. освіту. Видав альманах «*Вінок русинам на обжинки*» (т. 1—2, 1846—47). У 1849—50 був співробітником редакції газ. «*Галичо-руський вісник*», 1850—51 — відповідальним редактором австр. урядової газ. «Вісник... русинів Австрійської держави». Читав лекції з рос. мови у Віденському ун-ті, був членом орг-ції москвофільського (див. «*Москвофіли*») напряму «Літературний заклад» у Пряшеві.

ГОЛОВА́ЦЬКИЙ Яків Федорович (17.X 1814, с. Чепелі, тепер Бродівського р-ну Львівської обл.— 13.V 1888, Вільно) — український поет, учений і педагог. Закінчив Львів. ун-т (1841). З 1848 — професор укр. мови та л-ри Львів. ун-ту, з 1849 — ректор цього ун-ту. В 1867 переїхав до Росії, жив у м. Вільні. Разом з М. Шашкевичем та І. Вагилевичем входив до прогресивного літ. гуртка «*Руська трійця*», що видав альманах «*Русалка Дністровая*» (1837), в якому Г. опублікував кілька поезій. У 1846 у зб. «*Вінок русинам на обжинки*» надрукував 20 серб. нар. пісень у перекладі укр. мовою. Г. належить багато філологічних праць («Розправи о язиці южноруськім і його нарічіях», 1848; «Граматика руської мови», 1849, та ін.), статей з питань історії, фольклору, етнографії, археології, розвитку освіти в Галичині. У своїх творах пропагував ідею єдності всього укр. народу, обстоював розвиток укр. л-ри нар. мовою. В 50-х рр. перейшов у табір реакції, став прихильником слов'янофільських ідей. Найважливішою працею Г. є зб. «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (кн. 1—4. М., 1878).

Тв.: Твори. Львів, 1913; [Твори]. В кн.: Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965.

Літ.: Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910; Гуменюк М. П., Кравченко Є. Є. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Бібліографічний покажчик. Львів, 1962.

Ф. П. Погребенник

ГОЛОВАЧО́В Олександр Олексійович [27.XI (10.XII) 1909, селище Любохна, тепер смт Дятьковського р-ну Брянської обл.— 6.III 1945, район Логау, Сілезія] — рад. військовослужбовець, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1931. В Рад. Армії з 1929. В 1932 закінчив військ. школу ім. ВЦВК. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував стрілецьким полком, мотострілецькою бригадою на Зх. і 1-му Укр. фронтах. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛОВАЧО́В Павло Якович [2 (15).XII 1917, с. Кошелево, тепер Буда-Кошелевського р-ну Гомельської обл.— 2.VII 1972, Мінськ] — рад. військовий льотчик, генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1938. В 1941—45 як командир ланки, ескадрильї воював на Пд.-Зх., Пд., Сталінградському, 4-му Укр., 1 і 3-му Білорус. фронтах. Зробив 457 бойових вильотів, особисто збив 26 літаків. У 1951 закінчив Військ.-повітр. академію, 1959 — Академію Генштабу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГО́ЛОВЕНЬ, клень (Leuciscus cephalus) — прісноводна риба родини *коропових*. Довж. тіла до 50—80

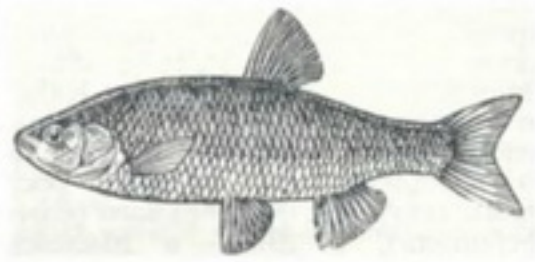

Головень.

см, маса до 4 (іноді до 8) кг. Голова товста з широким плескатим лобом (звідси назва). Тіло вкрите великою лускою. Спина темно-зелена, боки сріблясті. Поширений у річках Європи і Перед. Азії; в УРСР — у невеликій кількості — майже в усіх річках. Статевозрілим стає на 3—4-му році життя. Живиться комахами, їхніми водяними личинками, іноді — дрібною рибою. Нерест — у квітні — травні. Відкладає до 200 тис. ікринок. Промисл. значення невелике; об'єкт спортивного рибальства.

ГОЛОВИ́НСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ЛАБРАДОРИ́ТІВ — у Черняхівському р-ні Житомирської обл. УРСР. В геол. будові родовища беруть участь піщано-глинисті відклади антропогенового віку і кристалічні породи *докембрію*. Лабрадорит темно-сірий до чорного, нерівномірно-грубозернистий, порфіровидний. Порфіровидні виділення представлені кристалами *плагіоклазу* з *іризацією* в яскраво-синіх і синьо-блакитних тонах. Об'ємна маса лабрадориту 2840 кг/м³, межа міцності при стисканні 1144 — 1305 кг/см². Родовище розробляє Головинське кар'єроуправління тресту «Житомирнерудпром» М-ва пром-сті буд. матеріалів УРСР. Лабрадорит використовують як облицьовувальний матеріал, для спорудження пам'ятників і монументів. Лабрадорит цього родовища викори-

стано при спорудженні Мавзолею В. І. Леніна.

К. О. Суходольський.

ГОЛОВІ́Н Павло Васильович [21.VI (3.VII) 1885, с. Іжевське, тепер Спаського р-ну Рязанської обл.— 22.I 1964, Київ] — рад. хімік-технолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1951). Член КПРС з 1922. В 1914 закінчив Моск. вище тех. училище. У 1922—32 викладав у Моск. хіміко-технологічному ін-ті ім. Д. І. Менделєєва. З 1939 до 1961 працював в Ін-ті органічної хімії АН УРСР. Водночас очолював кафедру цукристих речовин у Київ. технологічному ін-ті харч. пром-сті. Осн. праці присвячені технології і методам контролю в харч. пром-сті, дифузії, кристалізації в цукр. виробн., очищенню цукр. соків тощо. Нагороджений орденами Леніна та «Знак Пошани».

ГОЛОВІ́Н Федір Олексійович [1650—30.VII (10.VIII) 1706] — російський дипломат і держ. діяч, генерал-адмірал (1700), граф (з 1702). Підписав з Китаєм *Нерчинський договір 1689*. Брав участь у створенні рос. флоту і регулярної армії. В 1699 Г.— нач. Військ.-Мор. приказу, з 1700 — Посольського, а також підпорядкованого йому Малоросійського приказів, що відав тоді управлінням Лівобереж. України. Під керівництвом Г. 1703—05 визначено рос.-тур. кордон на Кубані і Наддніпрянщині.

ГОЛО́ВКІНА Софія Миколаївна [н. 30.IX (13.X) 1915, Москва] — рос. рад. балерина, нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1942. У 1933 закінчила Моск. хореографічне уч-ще. В 1933—59 — солістка балету Великого театру, з 1960 — директор Моск. хореографічного уч-ща. Виконувала гол. партії в балетах «Лебедине озеро», «Спляча красуня» та «Лускунчик» Чайковського, «Раймонда» Глазунова, «Полум'я Парижа» й «Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва та ін. Нагороджена 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1951, 1965, 1971.

ГОЛО́ВКІНСЬКИЙ Микола Олексійович [17 (29).XI 1834, Казанська губ.— 9 (21). VI 1897, Алушта] — російський геолог. У 1861 закінчив Казанський ун-т, з 1868 — професор цього ун-ту. В 1871—86 — професор і ректор (1877—81) Новоросійського ун-ту в Одесі. На знак протесту проти нового реакційного університетського статуту залишив пед. діяльність. З 1886 — гідрогеолог Таврійського земства. Досліджував гідрогеологічні умови Криму. Г. перший дав уявлення про коливальні рухи *земної кори* та про зв'язок їх з переміщенням берегової лінії, зміною *фацій* і процесом утворення верствуватості в осадочних гірських породах. Дослідив і сформулював (1868) осн. принципи осадкоутворення. Довів зв'язок сучас. форм рельєфу з вертикальними рухами земної кори.

ГОЛОВКІ́НСЬКОГО ВОДОСПА́Д — водоспад на р. Узень-Баші в Кримській обл. УРСР. Висота падіння води 12 м. Поблизу водоспаду — гай реліктової рослини — берези бородавчастої. Міститься на тер. *Кримського заповідно-мисливського господарства*. Об'єкт туризму.

ГОЛОВКО́ Андрій Васильович [21.XI (3.XII) 1897, с. Юрки, тепер Козельщинського р-ну Полтавської обл.— 5.XII 1972, Київ]— український рад. письменник, один із зачинателів української рад. прози. Н. в сел. сім'ї. Навчався в Кременчуцькому реальному училищі (1908—14), звідки був виключений за участь у нелегальному літ. гуртку. З 1915 — на фронті. В 1917 повернувся на Україну, працював учителем. У 1919 видав зб. віршів «Самоцвіти». Влітку 1920 добровільно вступив до Червоної Армії. Повернувшись з фронту, викладав у школі червоних старшин (Харків), а після демобілізації знову вчителював на селі. З 1922 цілком перейшов на літ. працю, вступив до літ. орг-ції «*Плуг*». Уже в ранніх творах («Дівчинка з шляху», 1923) Г. виступив як майстер реалістичної, соціально глибокої прози. Особливої популярності набули оповідання «Пилипко» та «Червона хустина» (обидва — 1924). В 1926 вийшла збірка оповідань і повістей Г. «Можу». Визначним твором укр. рад. л-ри став роман «Бур'ян» (1927), в якому Г. відобразив класову боротьбу на селі в період відбудови, вперше в рад. л-рі змалював образ сільс. комуніста. В романі «Мати» (1932, друга редакція 1934) відтворено події першої рос. революції 1905 на Україні і роки реакції, показано провідну роль ідей пролетаріату в зростанні революц. свідомості сел. мас. Під час Великої Вітчизн. війни Г.— військ. кореспондент газ. «Комуніст», писав про подвиги рад. воїнів на фронті, про дружбу рад. народів (збірка «Бойові епізоди», нарис «Дружба», обоє — 1942). Роман «Артем Гармаш» — складова частина задуманої Г. трилогії про боротьбу укр. народу за перемогу Рад. влади (ч. 1—1951; ч. 2 — 1960; ч. 3 — 1970). Автор п'єс «В червоних шумах» (1924), «Райське яблуко» (1926) та кількох кіносценаріїв. Твори Г. перекладено багатьма мовами народів СРСР і зарубіжних країн. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1969.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1976—77; Артем Гармаш. Неопубліковані розділи роману з коментарем Н. Головко. «Дніпро», 1977, № 12; Рос. перекл. — Бурьян. М., 1957; Артём Гармаш. М., 1973.

Літ.: Килимник О. Андрій Головко. К., 1954; Андрієві Головку. К., 1958; Коваленко Л. Андрій Головко. К., 1958; Новиченко Л. М. Світлий талант. В кн.: Новиченко Л. М. Не ілюстрація — відкриття! К., 1967; Пасічник М. О., Фролова К. П. Андрій Головко. К., 1967; Маєвська Т. П. Андрій Головко. Бібліографічний покажчик. К., 1964

І. Г. Турбай.

ГОЛОВКО́ Арсеній Григорович [10 (23).VI 1906, станиця Прохладна, тепер м. Прохладний Кабардино-Балкарської АРСР — 17.V 1962, Москва] — рад. військовий діяч, адмірал (1944). Член КПРС з 1927. У ВМФ з 1925. В 1938 закінчив Військ.-мор. академію. В 1938—40 — командир дивізіону есмінців і нач. штабу Пн. флоту, команд. Каспійською й Амурською військ. флотиліями. В 1940—46 — команд. Пн. флотом, 1946 — заст. начальника, 1947—50 — нач. Гол. штабу ВМФ, 1950—52 — нач. Мор. Генштабу і перший заст. військ.-мор. міністра СРСР, 1952—56— команд. Балт. флотом. З 1956 — перший заст. головнокоманд. ВМФ. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОЛОВКО́ Григорій Володимирович [н. 13 (26).X 1900, с. Дібрівка, тепер Миргородськ. р-ну Полтав. обл.] — український рад. архітектор, дійсний член Академії будівництва і архітектури УРСР (1958—63), засл. архітектор УРСР (з 1970). Член КПРС з 1921. В 1935 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Був головою Спілки архітекторів України (1937—74). Архіт. твори: проекти планування міст Новограда-Волинського, Білої Церкви: станцій Київ. метрополітену — «Університетська» (1960), «Політехнічна» (1963), «Святошине» (1970); будинок Ін-ту гідрології та гідротехніки АН УРСР у Києві (всі — у співавт.). Брав участь у виданні «Історії українського мистецтва» (т. 1—6. К., 1966—70). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1971.

ГОЛОВКО́ Дмитро Федорович [24.X (6.XI) 1905, Умань — 29.VI 1978, Київ] — український рад. художник-кераміст, нар. художник УРСР (з 1972), дійсний член Міжнар. Академії кераміки в Женеві (з 1970). Навчався в школі нар. мистецтва ім. Т. Г. Шевченка в Умані (1920—22). У 1928 закінчив технологічний ін-т кераміки та скла в Межигір'ї. Розвиваючи традиції укр. нар. гончарства, створював оригінальні за формою декоративні вази, фігурний посуд у вигляді баранів, левів, оленів. Портрет та іл. с. 86.

Літ.: Мартиненко В. Кераміка Дмитра Головка. «Образотворче мистецтво», 1971, № 3.

ГОЛОВКО́В Герасим Семенович [4 (16).III 1863, Одеса — 3 (16).XI 1909, Берлін] — український живописець. Навчався в Одес. рисувальній школі (1881—83) та петерб. АМ (1883—89) у М. *Клодта*. Член Т-ва пд.-рос. художників (з 1893). Брав участь у виставках Т-ва *передвижників*. Твори: «Ранок на Малому фонтані» (1890), «Прибій в Ялті» (1893), «Сосновий ліс» (1895), «Відлига» (1899), «Осінь на рейді» (1903), «Морозний день. На санчатах» (1898) та ін. Твори Г. зберігаються в ДМУОМ та Одес. худож. музеї. Іл. с. 87.

Літ.: Каталог виставки творів художників Г. С. Головкова, П. О. Нілуса, П. Г. Волокидіна. Одеса, 1962.

ГОЛОВНА́ ПЕРЕДА́ЧА — механізм, що передає обертальний момент від двигуна автомобіля та інших самохідних машин на півосі і збільшує тягове зусилля на ведучих колесах. Являє собою одинар-

С. М. Головкіна.

М. О. Головкінський.

А. В. Головко.

А. Г. Головко.

Д. Ф. Головко.

Д. Ф. Головко. Декоративна посудина. Поли'яна глина.

ну або подвійну *зубчасту передачу*. В одинарній Г. п. обертання передається з малого конічного зубчастого колеса на велике конічне. В подвійній Г. п. (мал.) — з малого конічного зубчастого колеса на велике конічне і далі з малого циліндричного на велике циліндричне. Є також двоступінчаста Г. п., що складається з двох перемикальних передач з різними *передаточними відношеннями*.

ГОЛОВНА́ РЕДА́КЦІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ РАДЯ́НСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЇ, Головна редакція УРЕ — наукова редакційно-видавнича установа, що випускає довідково-енциклопедичну літературу в Українській РСР. Засн. 1957 в Києві у складі Академії наук УРСР. З 1974 перебуває в системі Держ. Комітету Української РСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі. Видає універсальні й галузеві енциклопедії, енциклопедичні словники, довідники з різних галузей знань та ін. фундаментальні наук. праці. На 1978 випущено понад 100 томів різних видань. Серед них — перша в історії укр. народу *Українська Радянська Енциклопедія* (УРЕ; т. 1—17, 1959—65); Український Радянський Енциклопедичний Словник (УРЕС; т. 1—3, 1964—67); галузеві енциклопедії: Радянська енциклопедія історії України (РЕІУ; т. 1—4, 1969—72), Енциклопедія народного господарства Української РСР (т. 1—4, 1969—72), Українська сільськогосподарська енциклопедія (т.1—3, 1970—72), Енциклопедія кібернетики (т.1—2, 1973, укр. і рос. мовами; Держ. премія УРСР, 1978; переклад нім. мовою в НДР, 1978), Енциклопедія неорганічних матеріалів (т. 1—2, 1977, рос. мовою). Вийшли персональне енциклопедичне видання — Шевченківський словник (т. 1—2, 1976—77); однотомні енциклопедичні довідники і словники: Політичний словник (два видання — 1971 і 1976), Філософський словник (1973), Економічний словник (1973), Словник художників України (1973), Юридичний словник (1974), Біологічний словник (1974), Словник іншомовних слів (1975), Словник з кібернетики (1979, рос. мовою) та ряд інших. Здійснено видання Історії міст і сіл Української РСР (т. 1—26, 1967—74; Держ. премія СРСР, 1976; частина томів з 1976 перевидається рос. мовою); «Історії українського мистецтва» (т. 1—6, 1966—68; Держ. премія УРСР, 1971), «Історії Академії наук Української РСР» (т. 1—2, 1967). З 1975 ведеться робота над другим виданням УРЕ (у 12 тт.) — укр. і рос. мовами. *М. П. Бажан.*

ГОЛОВНА́ РУ́СЬКА РА́ДА — політична організація української бурж. інтелігенції та уніатського духівництва Галичини проавстрійського напряму. Створена в травні 1848 у Львові під час революції в Австрії. Програма Г. р. р. обмежувалася вимогами культур.-нац. реформи для укр. населення Галичини, поділу Галичини на самостійні адм. одиниці — українську (сх.) і польську (зх.) з об'єднанням в одну провінцію укр. землі — Східної Галичини й Закарпаття — під владою Австрії, викладання укр. мовою в нар. школах. Г. р. р. організувала культур.-освітнє т-во *Галицько-руську матицю*, відкрила Нар. дім у Львові, провела з'їзд діячів укр. культури (Собор руських учених), видавала першу в Галичині укр. газету «*Зоря галицька*». В соціальних питаннях Г. р. р. стояла на реакційних позиціях, намагалася відвернути укр. нар. маси від революц. боротьби, закликала населення до покори австр. уряду, розпалювала нац. ворожнечу. В 1848 пішла на союз з контрреволюцією, вітала придушення революц. руху поляків, угорців та ін. Розпущена 1851.

Літ.: Косачевская Е. И. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов, 1965. *Ф. І. Стеблій.*

«ГОЛОВНА́ УКРАЇ́НСЬКА РА́ДА» — організація українських бурж. націоналістів австрійської орієнтації. Засн. в серпні 1914 у Львові. В її створенні брали участь укр. націонал-демократи, радикали, УСДП, укр. націоналістичні військ. орг-ції «Український січовий союз», «Українські січові стрільці» й «Сокіл-Батько». «Г. у. р.» у блоці з контрреволюц. «*Союзом визволення України*» ставила своїм завданням відірвати Україну від Росії і створити укр. бурж.-поміщицьку монархію під нім. протекторатом.

ГОЛОВНЕ́ — селище міського типу Любомльського р-ну Волинської обл. УРСР, за 12 км від залізничної ст. Любомль. 3,9 тис. ж. (1978). Овочесушильний з-д, цех кондитер. виробів, лісництво. 2 загальноосв. школи; мед. амбулаторія, дит. санаторій. Будинок культури, 2 б-ки. Відоме з 1564.

ГОЛОВНЕ́ ПА́СМО КРИ́МСЬКИХ ГІР — південна, найвища частина *Кримських гір*. Довж. понад 150 км. Вис. до 1545 м (г. *Роман-Кош*). Простягається від мису Фіолент на Зх. до мису Іллі на Сх. Пн. схили положисті, пд. — стрімкі, обриваються до прибережної смуги — *Південного берега Криму*. Пд.-зх. і центр. частини складаються з столових масивів з плескатими вершинами — *яйлами* (*Ай-Петринська яйла, Ялтинська яйла, Бабуган-яйла* та ін.). На Сх. пасмо розчленоване на окремі масиви (*Чатирдаг, Демерджі-яйла, Довгоруківська яйла* та ін.). На яйлах поширений карст, численні шахти, печери — *Червона печера, Каскадна печера* та ін. (див. *Печери Кримські*). На схилах — ліси з дуба, бука, сосни, вище — чагарники. На яйлах — луки. На Г. п. К. г. — *Ялтинський гірсько-лісовий заповідник* і *Кримське заповідно-мисливське господарство*. Район туризму.

ГОЛОВНЕ́ ПОЛІТИ́ЧНЕ УПРАВЛІ́ННЯ РАДЯ́НСЬКОЇ А́РМІЇ І ВІЙСЬКО́ВО-МОРСЬКО́ГО ФЛО́ТУ (ГОЛОВПУ) — керівний партійний орган у Збройних Силах СРСР. Працює на правах відділу ЦК КПРС. Через ГОЛОВПУ ЦК КПРС здійснює керівництво парт.-політ. роботою в Рад. Армії та Військ.-Мор. Флоті. Першим політ. органом у Збройних Силах з квітня 1918 було Всерос. бюро військ. комісарів. Відповідно до рішення VIII з'їзду РКП(б) його 18.IV 1919 перетворено на Політ. відділ Реввійськради (РВР) Республіки, перейменовано 15.V 1919 на Політ. управління РВР Республіки — ПУР. З переходом країни на мирне становище ПУР почав наз. Політуправлінням Червоної Армії (ПУ РСЧА). У зв'язку з утворенням Наркомату ВМФ в грудні 1937 поряд з ПУ РСЧА було створено Політ. управління ВМФ (ПУ РСЧФ). В липні 1940 ПУ РСЧА та ПУ РСЧФ перетворено на Гол. управління політ. пропаганди (ГУПП ЧА та ГУПП ВМФ). 16.VII 1941 ГУПП ЧА було реорганізовано в Гол. політ. управління РСЧА (ГОЛОВПУ РСЧА), а ГУПП ВМФ — в Гол. політ. управління ВМФ (ГОЛОВПУ ВМФ). В лютому 1946 у зв'язку з об'єднанням Наркомату оборони і Наркомату ВМФ в один орган — Наркомат Збройних Сил СРСР — створюється єдине Гол. політ. управління, яке з квітня 1958 наз. Гол. політ. управлінням Рад. Армії і ВМФ. Політ. органи Збройних Сил СРСР відіграли велику роль під час *громадянської війни і воєнної інтервенції 1918—20, Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* в досягненні перемоги над ворогами Рад. Вітчизни. В сучас. умовах ГОЛОВПУ осн. увагу приділяє втіленню в життя політики партії по зміцненню обороноздатності країни, згуртуванню особового складу армії і флоту навколо КПРС та підвищенню їхньої бойової готовності.

Літ.: Партия и армия. М., 1977. *В. Т. Дементьєв.*

ГОЛОВНИ́Й БІЛЬ — відчуття болю в ділянці мозкової частини голови. Виникає при різних патологічних станах організму і є одним із симптомів ураження головного мозку та його оболонок, внутр. органів, інфекційних захворювань, отруєнь тощо. Механізм Г. б. пов'язаний з подразненням больових *рецепторів* чутливих черепномозкових і спинномозкових нервів. Ці рецептори містяться в мозкових оболонках, стінках артерій і вен мозку, венозних пазухах твердій мозковій оболонці, в слизових оболонках пазух черепа. Найчастіше Г. б. виникає при запальних процесах в оболонках мозку або в кісткових пазухах черепа як наслідок розтягнення артеріальних стовбурів і вен, особливо в місцях впадіння їх у венозні пазухи, при патологічному спазмуванні артерій або значному венозному застої. Г. б. може поширюватися по всій голові або локалізуватись у певній ділянці — лобній, виско-вій, потиличній. Особливого характеру Г. б. (т. з. гіпертензійні) виникають при внутрішньочерепних патологічних процесах, що супроводяться підвищенням внутрішньочерепного тиску. Своєрідні больові синдроми виникають при мігренях, гіпертонічній хворобі тощо. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання; симптоматичне — судинорозширювальні, болезаспокійливі засоби, фіз. ме-

тоди тощо. Г. б., спричинені перевтомою, неврастенією, вегетативними неврозами, нерідко ліквідуються впорядковуванням режиму праці й відпочинку, сну і харчування. *А. П. Ромоданов.*

ГОЛОВНИ́Й КОМІТЕ́Т СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІЇ УКРАЇ́НИ — керівний орган більшовицьких організацій Пд.-Зх. краю. Обраний на *обласному (крайовому) з'їзді РСДРП(б) у Києві*, що відбувся 3—5 (16—18). XII 1917; перебував у Харкові. До комітету входили 9 членів (Є. Б. Бош, О. Б. Горвіц, А. В. Гриневич, В. П. Затонський, І. Ю. Кулик та ін.) і 4 кандидати. Для роботи в Києві було залишено В. П. Затонського. Завдання к-ту— консолідація сил більшовиків України і підготовка Всеукр. з'їзду Рад. Після утворення уряду України — *Народного Секретаріату* — більшість членів к-ту було включено до його складу. Створення Гол. к-ту було першим кроком на шляху до оформлення всеукр. парт. центру. К-т існував до *Таганрозької наради більшовиків України* (квітень 1918), на якій представника к-ту було введено до складу *Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*. *Б. І. Корольов.*

ГОЛОВНИ́Й МО́ЗОК — вищий відділ *центральної нервової системи* людини і хребетних тварин. Міститься в черепній коробці і через великий потиличний отвір переходить у *спинний мозок*. У Г. м. людини розрізняють стовбур мозку, *мозочок* і великий мозок (великі півкулі). Г. м. вкривають три оболонки: тверда, павутинна і судинна. В ньому є система порожнин, заповнених ліквором — рідиною, що продукується судинним сплетенням. Тканина мозку складається з сірої речовини — скупчення нервових клітин (див. *Нервова тканина*) і білої — скупчення відростків цих клітин — *нервових волокон*. Сіра речовина утворює *кору великих півкуль головного мозку*, зовн. частину мозочка і ядра стовбура мозку. Нервові клітини та їхні відростки оточені *нейроглією*, яка виконує опірну й трофічну (див. *Трофіка*) функції. Стовбур Г. м.— це продовження спинного мозку. В ньому розрізняють ромбовидний мозок, *середній мозок* і *проміжний мозок*. Ромбовидний мозок складається з *довгастого мозку* і мосту. Порожнину ромбовидного мозку наз. четвертим шлуночком, дно якого являє собою ромбовидну ямку. В ромбовидному мозку розміщені ядра 5—12 пар *черепномозкових нервів*, а також бульбарний відділ дихального і судинорухового центрів. Тут частково міститься *ретикулярна формація*, яка полегшує і гальмує рефлекторну діяльність спинного мозку; вона здатна й активувати кору півкуль головного мозку. Через неї йдуть *провідні шляхи* від спинного мозку до Г. м. та в зворотному напрямі. До ромбовидного мозку прилягає мозочок, який відіграє важливу роль у регулюванні рівноваги тіла, координації рухів і підтримуванні тонусу м'язів. Середній мозок складається з чотиригорбикового тіла і ніжок мозку. Тут містяться ядра чотиригорбикового тіла, чорна субстанція, червоне ядро, ядра 3 і 4-ї пар черепномозкових нервів. З цим відділом Г. м. пов'язані існування орієнтувальних *безумовних рефлексів* на світлові та звукові подразнення, а також здійснення статичних рефлексів і рефлексів положення тіла. До проміжного мозку відносять надгорбову ділянку разом з *епіфізом*, зорові горби з прилеглими до них колінчастими тілами і підгорбову ділянку. В цьому відділі мозку міститься третій (щілиновидний) шлуночок, з'єднаний отворами з кожним з бокових шлуночків і водопроводом — з четвертим шлуночком. Зоровий горб є колектором *доцентрових нервових волокон*, що передають імпульси від більшості рецепторів організму і в свою чергу передають їх до кори Г. м., смугастого тіла, підгорбової ділянки, червоного ядра, ромбовидного мозку і мозочка. Підгорбова, або гіпоталамічна, ділянка включає в себе сірий горб, сосковидне тіло й воронку, на кінці якої розташований *гіпофіз*. Ця ділянка є вищим підкірковим вегетативним центром (див. *Вегетативна нервова система*) і разом з гіпофізом являє собою єдиний нейроендокринний механізм, який великою мірою здійснює регуляцію процесів *обміну речовин* в організмі. Великий мозок складається з двох півкуль, з'єднаних мозолистим тілом. Кожна з них поділена на частки (лобну, тім'яну, вискову, потиличну і острівкову). Поверхня півкуль поділена борознами на звивини. У глибині півкуль містяться бокові шлуночки. Нервові клітини в глибині півкуль утворюють т. з. підкіркові вузли — смугасте тіло і бліду кулю, що є вищими відділами т. з. екстрапірамідної системи, яка здійснює безумовнорефлекторну діяльність організму. У вищих тварин і людини екстрапірамідна система займає підпорядковане корі положення. Кора Г. м. складається з нервових клітин, розташованих у вигляді шести основних шарів, що відрізняються один від одного величиною, формою і густотою розміщення клітин. У корі виділяють окремі кіркові центри: руху, чутливості, зору, слуху, нюху тощо. Біла речовина півкуль сформована з нервових волокон, що забезпечують зв'язок клітин кори і підкіркових вузлів між собою та з клітинами нижчезалеглих відділів центр. нервової системи. Через мозолисте тіло здійснюється зв'язок між обома півкулями. До кори по відповідних шляхах надходять доцентрові імпульси від *рецепторів* (больових, тактильних, хеморецепторів, барорецепторів тощо) поверхневих і глибинних відділів організму, а також від органів нюху, зору, слуху. Відцентрові нервові імпульси (див. *Відцентрові нервові волокна*) по низхідних шляхах надходять до м'язів. Частина імпульсів проходить прямо від кори до передніх рогів спинного мозку (пірамідний шлях) і до рухових ядер черепномозкових нервів (кортиконуклеарний шлях), а частина спочатку надходить до червоного ядра, мозочка; крім того, частина імпульсів надсилається до підкіркових вузлів, зорового горба, вегетативних центрів надгорбової ділянки. Кора мозку, за образним висловом І. П. Павлова, є розпорядником і розподільником усієї діяльності організму (див. Повне зібр. тв., т. 3, кн. 2, 1951, с. 409). З її функцією пов'язано пристосування до постійно змінюваних умов середовища; у людини, крім того, бере участь у здійсненні мислення, мови. Маса Г. м. становить бл. 2% маси тіла, разом з тим він утилізує 20% ввібраного організмом кисню. Г. м. забезпечують кров'ю артерії басейну внутр. сонних і хребетних артерій та кілька рівнів колатерального *кровообігу*, основним з яких є артеріальне (вілізієве) коло великого мозку. Відтікає кров через поверхневі та глибокі вени в синуси твердої мозкової оболонки. Обмін речовин у мозку змінюється від змін його функціонального стану. Захворювання Г. м. дуже численні й пов'язані зі змінами запального, дегенеративного, травматичного та ін. характеру. Вони супроводяться ознаками випадіння функцій мозку або його подразненням; порушеннями центр. регуляції вегетативних функцій, змінами психіки тощо. При лікуванні їх зважають на фактори походження, патологічні механізми розвитку захворювання. Нерідко лікування буває симптоматичним. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385. *А. П. Ромоданов.*

Г. С. Головков. Морозний день. На санчатах. 1898. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ГОЛОВНИ́Й ПОКА́ЖЧИК — відношення найбільшої ширини *голови* до її найбільшої довжини, виражене у процентах. Г. п. застосовують в *антропології* для характеристики розмірів і форми голови. Залежно від величини Г. п. розрізняють долiхокефалію (до 74,9), мезокефалію (75,0—79,9) і брахікефалію (вище 80,0). Серед представників однієї раси трапляються групи людей, відмінні за Г. п., тому його використовують для визначення місц. антропологічних типів. Групові відміни в Г. п. виявляються вже в ранньому дит. віці. Г. п. не пов'язаний з розумовими здібностями. Див. також *Антропометрія*.

ГОЛОВНИ́Й ХРЕБЕ́Т, Вододільний хребет — осьовий хребет *Великого Кавказу*. Найбільшої висоти досягає в центр. частині (г. Шхара, 5068 м). Складається з гранітів, гнейсів, сланців. Родовища міді, свинцю, цинку, поклади мармуру, розсипного золота, миш'яку та ін. Термальні й мінеральні джерела. Г. х. є вододілом річок, що течуть на Пн. (басейни Кубані, Тереку тощо) та на Пд. (басейни Ріоні, Кури та ін.). На схилах — букові, дубові, вище — хвойні ліси, що змінюються чагарниками й гірськими луками. На вершинах — оголені, зазубрені скелясті гребені. Льодовики. В межах Г. х.— *Кавказький заповідник*, Тебердинський, Лагодехський та ін. заповідники.

ГОЛОВНІ́ НАРО́ДНІ УЧИ́ЛИЩА — початкові (підвищеного типу) навчальні заклади в доре-

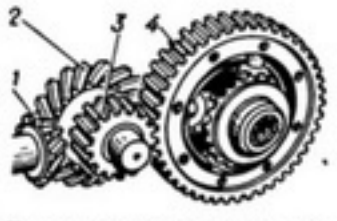

Головна передача подвійна: *1, 2* — конічні зубчасті колеса; *3, 4*— циліндричні зубчасті колеса.

волюційній Росії. За статутом 1786 були засновані в 25 губернських містах. У 1788—89 з'явились і на Україні (в Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Харкові, Катеринославі). У Г. н. у. приймали дітей всіх станів, крім кріпаків. Строк навчання — 5 років (4 класи, четвертий клас — дворічний). Перші два класи відповідали курсові малого народного училища (див. *Малі народні училища*). В 3—4 класах вивчали рос. мову, арифметику, геометрію, механіку, фізику, природничу історію, географію, архітектуру з кресленням планів і, за бажанням,— латинську мову та одну з нових мов. У Г. н. у. бажаючі могли готуватися до посади вчителя малих нар. училищ. Після шкільної реформи 1804 Г. н. у. було реорганізовано в *гімназії*.

ГОЛОВНІ́Н Василь Михайлович [8 (19).IV 1776, с. Гулинки, тепер Старожиловського р-ну Рязанської обл.— 29.VI (11.VII) 1831, Петербург] — російський мореплавець, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1818). Закінчив Мор. корпус (1792). Здійснив 2 кругосвітні подорожі: у 1807—09 — на шлюпі «Діана», у 1817—19 — на шлюпі «Камчатка». В 1811 описав Курильські о-ви і склав їх карту. Доповнив відомі на той час дані про Камчатку і пн.-зх. береги Америки. Ім'ям Г. названо протоку між Курильськими о-вами, гору й мис на о-вах Нова Земля та ін.

ГОЛОВНОКОМА́НДУЮЧИЙ — командуючий, що очолює один з видів збройних сил (сухопутні війська, ракетні війська, ВПС, ВМС, війська ППО) або частину збройних сил на стратегічному напрямі театру воєнних дій. Г. наділений верховним головнокомандуванням та урядом високими повноваженнями, є вищим начальником підлеглих йому армій, фронтів.

ГОЛОВНЯ́ Анатолій Дмитрович [н. 20.I (2.II) 1900, Сімферополь]— російський рад. кінооператор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1935). Член КПРС з 1944. Один із засновників рад. операторської школи. Закінчив Держ. технікум кінематографії (1926). У співдружності з режисером В. І. *Пудовкіним* зняв фільми «Мати» (за М. Горьким, 1926), «Кінець Санкт-Петербурга» (1927), «Потомок Чінгісхана» (1929). Інші фільми: «Мінін і Пожарський» (1939), «Суворов» (1941, разом з Т. Г. Лобовою), «Адмірал Нахімов» (1947) та ін. З 1934 — на викладацькій роботі у ВДІКу. Автор книг, присвячених операторському мистецтву. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1951.

ГОЛОВНЯ́ Гаврило Матвійович (1706, м. Глухів, тепер Сумської обл. — 1786, там же) — український співак (бас). Муз. освіту здобув у *Глухівській співацькій школі* і в Петербурзі, де був солістом придворної співацької капели. В 1742 приїздив на Україну, щоб відібрати для капели співаків. Разом з ним із Києва до Петербурга виїхав Г. *Сковорода*. Г. підготував нотний ірмологій (півчу книгу) для початкуючих співаків (1766, вид. 1772). Разом з інспектором Моск. синодальної друкарні С. Бишковським поклав початок нотному друкові в Росії.

І. М. Лисенко.

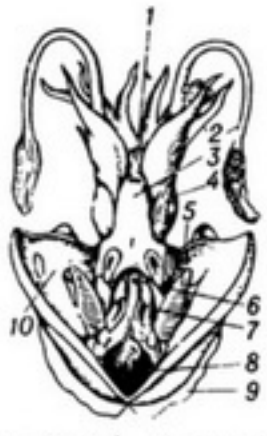

Головоногі молюски. Каракатиця (Sepia officinalis) з розрізаною мантійною порожниною: *1* — рот; *2* — щупальця; *3* — лійка; *4* — око; *5* — зябра; *6* — анальний отвір; *7* — статевий отвір; *8* — чорнильний мішок; *9*—плавець; *10* — мантія.

ГОЛОВОГРУ́ДИ — відділ тіла членистоногих тварин, що утворився внаслідок злиття головних і грудних сегментів. Г. характерні для вищих ракоподібних, павукоподібних, мечохвостів і вимерлих палеозойських евриптерид.

ГОЛОВОНО́ГІ МОЛЮ́СКИ (Cephalopoda) — клас безхребетних тварин типу *молюсків*. Тіло (довж. 1 см — 18 м) двобічно-симетричне, складається з голови й тулуба. Навколо рота розміщені щупальця (т. з. «руки» або «ноги»), озброєні присосками або гачками, за допомогою яких Г. м. пересуваються й захоплюють здобич. Раковини здебільшого немає або вона внутрішня, часто рудиментарна, у деяких видів — зовнішня, спірально закручена; Г. м. мають і внутр. хрящовий скелет. Нервова система, органи чуття, особливо очі, дуже розвинені. Г. м.— донні або *пелагічні організми*. Роздільностатеві. Розвиток прямий, без перетворення. Г. м. — хижаки, живляться рибою, ракоподібними, молюсками; самі є поживою мор. ссавців, особливо кашалотів, великих риб, а також птахів. Багато Г. м. їстівні і є об'єктами промислу. Бл. 600 видів, поширених у морях від екватора до найвищих широт. В СРСР (далекосхідні моря) — 27 видів. Г. м. поділяють на 2 підкласи: четырезяброві (Tetrabranchia) — *кораблик, амоніти* (викопні) та двозяброві (Dibranchia) — *кальмари, каракатиці, восьминоги*, аргонавти й *белемніти* (викопні). У викопному стані Г. м. відомі починаючи з кембрію.

А. Л. Путь.

ГОЛОВОХО́РДОВІ (Cephalochordata) — єдиний клас примітивних хордових тварин підтипу *безчерепних*. Типовий представник — *ланцетник*. Деякі вчені вживають термін «головохордові» як другу назву усього підтипу безчерепних.

ГОЛОВПОЛІТОСВІ́ТА, Головний політико-освітній комітет — комітет у складі республіканських Наркоматів освіти. Створено 1920. Керував організацією всієї держ. агітаційно-пропагандистської та політико-освітньої роботи серед молоді й дорослого населення. На чолі Г. Наркомосу УРСР стояла колегія. Беззмінним головою Головполітосвіти РРФСР була Н. К. Крупська. В 1930 Г. перетворено на сектор масової роботи Наркомосу.

ГОЛОВПРОФОСВІ́ТА, Головний комітет професійної і спеціальної наукової освіти — комітет, створений у складі республіканських Наркоматів освіти 1921. Керував підготовкою кваліфікованих працівників для всіх галузей нар. г-ва й культури. В його віданні перебували ФЗУ, профес. курси, технікуми, робітфаки, вузи, академії. В 1928 підготовку кадрів з різних спеціальностей було передано окремим відомствам, а Г. перетворено на Управління підготовки пед. кадрів Наркомату освіти.

ГОЛОВСОЦВИ́Х, Головний комітет соціального виховання дітей — одне з управлінь республіканських Наркоматів освіти для керівництва дошкільним вихованням, шкільною освітою дітей, соціально-правовою охороною неповнолітніх і підвищенням педагогічної кваліфікації всіх працівників соціального виховання. Засн. 1921. У складі Г. були відділи: дит. закладів, соціально-правової охорони неповнолітніх і наук.-пед. комітет. На чолі Г. в УРСР стояла колегія. У зв'язку з постановами ЦК ВКП(б) про школу (1931 і 1932) Г. було реорганізовано. Для керівництва школою створено спец. управління.

ГОЛО́ВЧЕНКО Георгій Геннадійович (н. 5.VII 1931, Луганськ) — український рад. архітектор. У 1957 закінчив Харків. інженерно-буд. ін-т. Архіт. твори: будинки філармонії (1962) і Облпрофради (1971), драматичний театр (1970), всі—у Ворошиловграді. Меморіальний комплекс на могилі молодогвардійців у Краснодоні, мону-

Г. Г. Головченко. Будинок Облпрофради у Ворошиловграді. 1971.

мент Героям Рад. Союзу у Ворошиловграді (обидва — 1965), у співавт. зі скульпторами П. Кізієвим, О. Редькіним, Я. Самусем); монумент «Україна — визволителям» у смт Міловому Ворошиловгр. обл. (у співавт. з А. Єгоровим, скульптори В. Мухін, І. Чумак, І. Овчаренко, В. Федченко). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973.

ГОЛО́ВЧЕНКО Іван Харитонович (н. 14.X 1918, с. Лиман Другий, тепер Дворічанського р-ну Харківської обл.) — український рад. письменник і держ. діяч. Член КПРС з 1939. Закінчив ВПШ при ЦК КПРС (1948). Перша зб. оповідань — «Записки чекіста» (1957). Повісті «Третя зустріч» (1960), «Чорна стежка» (1961), «Міліцейські бувальщини» (1974). У співавт. з О. Мусієнком написав романи «Золоті ворота» (1962), «Чорне сонце» (1966), «Білий морок» (1970), «Голубий берег» (1978) — про події Великої Вітчизн. війни, героїчну оборону Києва 1941, трудові й ратні подвиги рад. людей. З 1962 Г.— міністр внутр. справ УРСР, генерал-полковник. На XXIII—XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 6—9-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Г. П. Донець.

ГОЛОВЩИ́НА — термін давньоруського права, що за змістом

«*Руської правди*», «*Псковської судної грамоти*» та ін. джерел означав: 1) вбивство, душогубство; 2) певну суму грошей, яку сплачував убивця на користь родичів убитого. Див. також *Віра*.

ГОЛОВ'Я́НКО Зіновій Степанович [12 (24).XI 1876, с. Талова Балка, тепер Світловодського р-ну Кіровоградської обл.— 23.IX 1953, Київ] — український рад. лісівник і ентомолог. У 1901 закінчив Петерб. лісовий ін-т (тепер Ленінгр. лісотех. академія ім. С. М. Кірова); працював у різних лісництвах на Україні. В 1937—53 — професор Київ. лісогосп. ін-ту. В 1924 заснував Дарницьку дослідну лісівницьку станцію біля Києва, яку очолював до 1934. Праці Г. присвячені екології і морфології комах — шкідників лісу, заходам боротьби з ними тощо.

С. А. Генсірук.

ГОЛОГА́МІЯ (від грец. ὅλος — увесь, цілий і γάμος — шлюб) — тип статевого процесу в одноклітинних організмів, при якому не утворюються *гамети* (статеві клітини). Полягає в злитті цілих особин, що на час статевого процесу функціонують як гамети, але морфологічно не відрізняються від вегетативних клітин. Г. спостерігається в небагатьох зелених водоростей і деяких нижчих грибів.

ГОЛОГО́РИ — частина *Гологоро-Кременецького кряжа* в межах Львівської обл. УРСР. Вис. до 471 м (г. *Камула* — найвища вершина всієї Волино-Подільської височини). Являють собою розчленований річковими долинами уступ, який круто обривається до *Малого Полісся*. Є вододілом між басейнами Бугу і Дністра. На схилах ярів і балок — залишки дубово-букових лісів. Район розвинутого с. г. (льон, картопля, жито, кормові трави тощо).

ГОЛОГО́РО - КРЕМЕНЕ́ЦЬКИЙ КРЯЖ — крайня пн.-зх. частина *Подільської височини*, в межах Львівської і Тернопільської областей УРСР. Внаслідок інтенсивної ерозії набув вигляду плескатих останцевих масивів, розчленованих річковими долинами, балками та ярами. Г.-К. к. поділяють на *Гологори*, *Вороняки* та *Кременецькі гори*.

ГОЛОГРАФІ́ЧНЕ КІНО́ — виробництво і демонстрування кінофільмів з кольоровим повністю об'ємним зображенням об'єктів, створюваним методами *голографії*; вид *кінематографії*. Для знімання голографічного кінофільму використовують апарати, що дають змогу фіксувати на плівці зображення об'єкта під різними кутами. Кожен кадр такої плівки складається з трьох голограм (на них зафіксовано не зображення об'єкта, а структура відбитої ним світлової хвилі), одержаних у червоному, зеленому і синьому кольорах. При демонструванні кінофільму плівку, вміщену в проекційний апарат, освітлюють трьома *лазерами*, що генерують світло відповідної довжини хвилі,— на спец. екрані (майже прозорому) виникає видиме зображення об'єкта. На відміну від *стереоскопічного кіно* це зображення неможливо відрізнити від реального об'єкта, навіть змінюючи точку спостереження. Осн. принципи Г. к. розроблено в серед. 70-х рр. 20 ст. у Всесоюзному н.-д. кінофотоінституті (Москва), де знято і продемонстровано (1976) перший у світі експериментальний голографічний кінофільм тривалістю 30 с.

М. О. Лисенко.

ГОЛОГРА́ФІЯ (від грец. ὅλος — увесь, повний і γράφω — пишу) — спосіб одержування об'ємного зображення предметів шляхом записування і наступного відтворювання розсіяних ними хвиль. Винайшов англ. фізик Д. *Габор* (1948), удосконалив Ю. М. *Денисюк* (1962). Бурхливий розвиток Г. почався в 60-і рр. після створення *лазера*. Запис інформації про монохроматичне випромінювання, розсіяне предметом (предметна хвиля), здійснюють на реєструючому середовищі (мал., *а*), розташованому в ділянці інтерференції предметної хвилі з допоміжною (опорною) когерентною хвилею (див. *Когерентність хвиль*). За схемою Денисюка хвилі спрямовуються на реєструюче середовище з протилежних боків. Записана картина (голограма) містить повну інформацію про предметну хвилю, тобто не лише про розподіл *амплітуд* (інтенсивності) розсіяного випромінювання (як звичайна фотографія), а й розподіл *фаз*. Голограма є складною *дифракційною граткою* (у випадку запису на фотоемульсію — чергування світлих і темних смуг). При зчитуванні на голограму спрямовують лише опорну хвилю, при дифракції якої відтворюється предметна хвиля (мал., *б*). Вимоги до монохроматичності і когерентності опорної хвилі тут значно нижчі, ніж при записуванні. Так, для зчитування голограми, записаної за схемою Денисюка, придатне сонячне світло, а також випромінювання штучних *джерел світла*. Г. характеризується властивостями, яких не має звичайна фотографія. Відтворене об'ємне зображення не відрізняється від предмета: його можна розглядати під різними кутами. За допомогою голограми, записаної на чорно-білому фотоматеріалі трьома монохроматичними лазерами, можна одержати кольор. зображення. Частина голограми, записаної за схемою малюнка (*а*), відтворює зображення всього предмета. На одній ділянці середовища можна записати, а потім зчитати сотні голограм. Зображення можна додавати і віднімати; за допомогою ЕОМ синтезують голограму й отримують «зображення» неіснуючого об'єкта. Г. можлива на хвилях будь-якого типу, напр. акустичних. Голограму можна записати одними хвилями, а відтворити іншими (напр., акустооптична Г. дає змогу «бачити» крізь непрозорі середовища). При цьому зображення збільшується у λ_2/λ_1 разів (λ_1 і λ_2 — довжина хвиль відповідно при запису і відтворенні зображення), що дає можливість створити рентгенооптичний або електронооптичний мікроскоп із збільшенням до 10^6 раз. Г. застосовують для одержання об'ємного зображення творів мистецтва, створення *голографічного кіно* і об'ємного телебачення, для неруйнуючого контролю форми складних об'єктів (напр., лопаток турбін з точністю до 1 мкм). Г. відкриває широкі можливості для *обчислювальної техніки*. Провадяться роботи над створенням оптичних обчислювальних машин із швидкодією до 10^8 операцій за секунду і об'ємом пам'яті до 10^{12} біт. На Україні перші дослідження з Г. почалися в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР під керівництвом О. Я. *Усикова* (1965). Питання Г. вивчають інститути фізики та напівпровідників АН УРСР, кафедри ряду вузів республіки. Вчені України створили нові методи записування голограм у *кристалах*, напівпровідникових структурах, термопластиках (М. С. *Бродин*, М. Г. *Находкін*, М. Т. *Шпак*), розробили методи динамічної Г. і корекції лазерних пучків (В. Л. Вінецький, М. С. *Соскін*) та надвисокочастотної Г. (В. П. *Шестопалов*).

Літ.: Островский Ю. И. Голография и её применение. Л., 1973; Василенко Г. И. Голографическое опознавание образов. М., 1977; Кольер Р., Берхарт К., Лин Л. Оптическая голография. Пер. с англ. М., 1973.

М. С. Соскін.

ГО́ЛОД Наум Павлович (9.XII 1891 — 27.IX 1938) — держ. і партійний діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1909. Н. у с. Скородному (тепер Мозирського р-ну Гом. обл.). Робітник. З 1909—учасник революц. руху в Києві й Катеринославі. В 1912—16—на засланні. У 1917 — 19 — на парт. роботі в Києві, на Пд.-Зх. фронті, був секретарем Київ. губкому КП (б)У. Працював в апараті ЦК КП(б)У, 1932—33 — секретар ЦК КП(б)У. З 1934 — на керівній парт. і рад. роботі в Узб. РСР. У 1925—27— кандидат у члени ЦКК КП(б)У, 1927—33 — член ЦК КП(б)У.

ГОЛО́ДНИЙ Михайло Семенович [справж. прізв.— Епштейн; 11(24). XII 1903, м. Бахмут, тепер Артемівськ Донецької обл.— 20.I 1949, Москва] — російський рад. поет. Член Комуністичної партії з 1939. Перша кн. «Палі» (1922) — про комсомол. Осн. тематика творів Г.— героїка громадян. війни. Писав пісні та вірші про Україну — «Пісня про Щорса» (1935), «Партизан Железняк» (1936), «Шлях на Запоріжжя» (1940), «Балада про Дніпропетровськ» (1941). Т. Шевченкові присвятив «Пісню про Тараса Шевченка» (1939). Перекладав твори Т. Шевченка, Я. Райніса, А. Міцкевича.

Тв.: Стихотворения, баллады, песни. М., 1959; Укр. перекл.— Пісня чапаївця. В кн.: Чтець-декламатор. К., 1941.

ГОЛО́ДНИЙ СТЕП — 1) Північний Голодний степ — пустеля в Каз. РСР, на Пн. від р. Чу. Див. *Бетпак-Дала*. 2) Південний Голодний степ — лесова рівнина в Узб. РСР, на лівобережжі *Сирдар'і*. Простягається вздовж підніжжя гір Нуратау і Туркестанського хребта, на Пн. і Пн. Зх. зливається з піщаними просторами *Кизилкуму*. Площа бл. 10 тис. км². Вис. до 385 м.

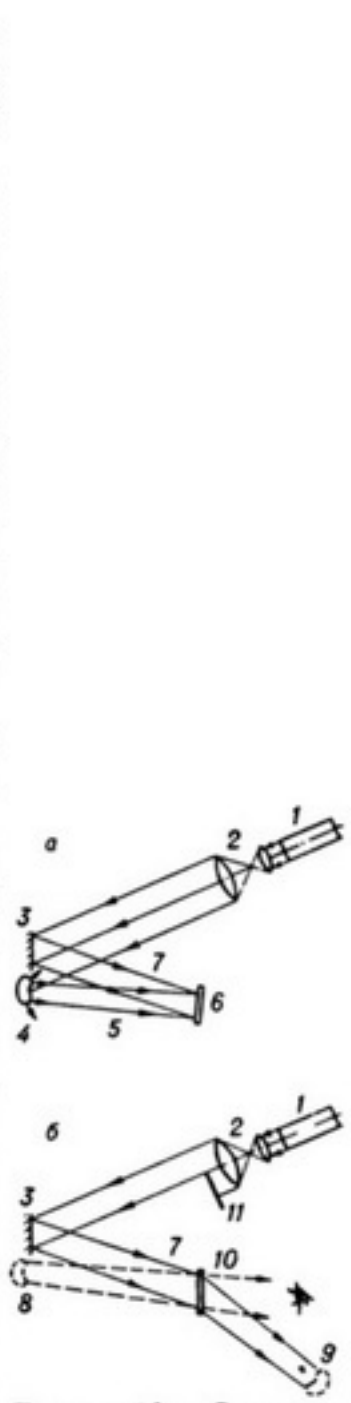

Голографія. Схеми записування (*а*) і зчитування (*б*) голограми: *1* — лазер; *2* — розширювач пучка; *3* — дзеркало; *4* — предмет; *5* — предметна хвиля; *6* — реєструюче середовище; *7* — опорна хвиля; *8* — уявне зображення; *9* — дійсне зображення; *10* — голограма; *11* — екран.

Г. С. Голубкіна. Ізергіль. Гіпс. 1904. Державний Російський музей. Ленінград.

Поверхня — плеската, слабо похилена на Пн. і Пн. Зх. Клімат різко континентальний, посушливий. Опадів до 240 мм на рік. Річок немає. Грунтові води засолені. Грунти — сіроземи, з ділянками солончаків. Освоєння Г. с. почалося в 2-й пол. 19 ст. За роки соціалістичного будівництва в Г. с. проведено реконструкцію споруджених раніше каналів (зокрема, Північного каналу ім. С. М. Кірова), збудовано Центральний, Південно-Голодностепський та ін. канали. Г. с. перетворився на один з великих бавовницьких районів СРСР.

«ГОЛО́ДНІ ПОХО́ДИ» — походи безробітних у США до законодавчих органів у Вашінгтоні та столицях штатів, одна з форм боротьби робітників за свої права в період світової екон. кризи 1929—33. На поч. 1933 армія повністю незайнятих у США становила 17 млн. чол. Провідну роль в організації «Г. п.» і боротьбі з безробіттям відіграла Компартія США. Правлячі кола були змушені задовольнити деякі вимоги цього руху безробітних. «Г. п.» мали місце також у Великобританії (1932—33), Канаді.

ГОЛОДУВА́ННЯ — стан організму, який спричинюється повним або частковим позбавленням їжі або порушенням засвоєння її. У людини Г. розвивається при деяких захворюваннях органів *травлення*. У деяких тварин трапляється як фізіологічне явище (під час сплячки тощо). Розрізняють: п о в н е Г. (повне позбавлення їжі), а б с о л ю т н е (позбавлення їжі та рідини), н е п о в н е (потреба в калоріях і поживних речовинах задовольняється неповністю), ч а с т к о в е (різке зменшення в їжі кількості важливих поживних речовин). Тривалість життя людини при повному Г. становить у середньому 65—70 діб і залежить від віку, статі та індивідуальних особливостей людини. Г. як метод лікування використовується найчастіше при ожирінні, подагрі, алергічних захворюваннях (бронхіальна астма, дерматити), поліартритах, психічних захворюваннях тощо. В процесі Г. організм звільняється від надлишкового жиру і т. з. шлаків (сечовина, солі та ін.). Курс лікування складається з 2 періодів: голоду і відновлення. Перший період (не більше 2—3 тижнів) — повне позбавлення їжі, необмежене споживання води, дезинтоксикаційні заходи (клізми, душі, тривале перебування на свіжому повітрі). Період відновлення починають з харчування хворих розведеними фруктовими і овочевими соками. Поступово раціон розширюють. Лікувальне Г. може проводитись тільки в стаціонарних умовах.

ГОЛОЛО́БОВ Юрій Григорович (н. 2.IX 1930, Москва) — український рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1957. Закінчив (1953) Моск. хіміко-технологіч. ін-т ім. Д. І. Менделєєва. З 1970 працює в Ін-ті органічної хімії АН УРСР. Осн. напрям роботи — хімія фосфорорганічних сполук: розробка нових шляхів їхнього синтезу, вивчення хім., фізико-хім. і біол. властивостей, дослідження механізмів реакцій і пошук нових ефективних речовин — *пестицидів*, комплексоутворювачів, *антипіренів*, лікар. препаратів.

ГОЛОНАСІ́ННІ (Gymnospermae, або Pinophyta) — група (відділ) вищих насінних рослин. Характерні риси Г.— наявність насінних зачатків, розміщених відкрито, а не замкнено в *зав'язь*, як у *покритонасінних* рослин, і відсутність *плодолистків*. Усі сучасні види Г. мають стробіли — вкорочені репродуктивні пагони, на яких містяться *спорофіли* (споролистки) з споротворними органами. Дерева і кущі. Деревина розвивається з відкритих колатеральних пучків і завдяки діяльності камбію може вторинно потовщуватись. У більшості Г. вона складається з *трахеїд*; справжніх судин — трахей здебільшого немає. Усі Г.— різноспорові рослини; мега- і мікроспорофіли мають різні будову, форму і розміри; мегаспорофіли з насінними зачатками переважно зібрані в шишки, або жіночі шишки, мікроспорофіли — в стробіли, або мікростробіли. Перші Г.— *насінні папороті* з'явилися в кінці девонського періоду. Провідне становище серед рослин Г. зайняли в мезозойську еру, в кінці якої більшість їх витіснили покритонасінні. Відомо бл. 600 сучас. видів. Г. поділяють на такі класи (за деякими авторами — порядки): насінні папороті (Pteridospermopsida), *бенетити* (Bennettitopsida), *кордаїти* (Cordaitopsida), *саговники* (Cycadopsida), *хвойні* (Pinopsida, або Coniferae), гінкгові (Ginkgopsida), гнетові (Gnetinae). Виходячи з того, що у гнетових є зачаткова «оцвітина» і трахеї і немає смоляних ходів, ряд ботаніків виділяють їх в окремий клас оболонконасінних — Chlamydospermatopsida. Перші 3 класи — викопні рослини. Саговники досягли свого розквіту в палеозої, в наш час у тропіках їх бл. 90 видів. З дуже поширених у юрський період гінкгових зберігся лише один вид — *гінкго*. Гнетові відомі з палеогенового періоду; тепер їх налічують бл. 100 видів. Хвойні з'явилися в пермський період, у наш час вони досить поширені. Більшість їх росте в Пн. півкулі. Вони є найважливішою групою Г. як за кількістю видів (понад 400) і зайнятою ними територією, так і за своїм госп. значенням. Це великі дерева або кущі. З Г. одержують деревину і добувають смоли, що їх широко застосовують у господарстві.

ГОЛОПРИ́СТАНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Херсонської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 3,6 тис. км². Нас. 56,9 тис. чол. (1978). В районі — 54 населені пункти, підпорядковані міській і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Гола Пристань*. Лежить на Пд. Причорноморської низовини. Територію Г. р. омивають: на Пд.— Тендрівська затока Чорного м., на Зх.— Ягорлицький, на Пн. Зх.— Дніпровський лимани. В межах району — *Олешківські піски*. Корисні копалини: торф, сіль. На Пн. протікає *Дніпро*. Вздовж морського узбережжя багато солоних озер. Грунти в основному каштанові. Розташований у степовій зоні. В Г. р.— більша частина *Чорноморського заповідника*. Найбільші підприємства — голопристанські з-ди «Комунар» (дерев'яні човни, предмети широкого вжитку), маслоробний, харчосмакова ф-ка, лісгоспзаг, Кардашинське торфопідприємство, Збур'ївський лісгоспзаг, Пам'ятненський ремонтний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Гола Пристань) і 4 будинки побуту. Осн. напрям розвитку с. г. району — виробн. зерна, кормових культур, молока, м'яса та вовни. С.-г. угіддя 1977 становили 123,4 тис. га, в т. ч. орні землі — 93,2 тис. га, сади і виноградники — 4,2 тис. га, луки і пасовища — 3,7 тис. га. Зрошуваних земель — 24,2 тис. га (Краснознам'янська зрошувальна система). Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, рис, соняшник. У тваринництві розвинуті м'ясо-мол. скотарство, свинарство та вівчарство. В Г. р.— 15 радгоспів, 6 колгоспів, райсільгосптехніка, племінна інкубаторна птахівнича станція. Автошляхів — 815 км, у т. ч. з твердим покриттям — 483 км. У районі — 48 заг. освітніх, 3 муз. і спортивна школи, с.-г. технікум (с. Бехтери), 48 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень, санаторій «Гопри» (Гола Пристань), 16 будинків культури, 19 клубів, 2 кінотеатри, 52 кіноустановки, 45 б-к. Уродженці району — двічі Герої Соціалістичної Праці М. А. *Брага* (с. Малий Клин) та І. І. *Стрельченко* (с. Рибальче). У Г. р. видається газ. «Заповіти Леніна» (з 1930). *М. А. Зленко.*

ГО́ЛОС — 1) Сукупність різних за висотою, силою і тембром звуків, що їх видає людина (або тварини, які дихають легенями) за допомогою *голосового апарата*. Звук виникає внаслідок активного (під впливом *центральної нервової системи*) та пасивного (від діяння повітря, що проходить через голосову щілину) змикання *голосових зв'язок*. Посилюються звуки в глотці та в порожнинах рота й носа. Звуки виникають довільно (мовлення, спів) або внаслідок рефлекторних рухів м'язів гортані (чхання, кашель). Висота Г. залежить від частоти коливання голосових зв'язок, яка зумовлюється їхньою довжиною, товщиною та напруженням, а сила Г.— від розмаху коливань голосових зв'язок. Властивості Г. змінюються залежно від віку, статі, стану здоров'я людини тощо. 2) Окрема мелодична лінія в бага-

тоголосому творі. 3) Партія ансамблевого твору (хору, оркестру, квартету тощо). 4) Мотив, мелодія пісні. Див. також *Співочий голос*.

«ГО́ЛОС АМЕ́РИКИ» («The Voice of America») — радіостанція, входить до складу Американського агентства по інформації та культурному обміну. Засн. 1942. Бере участь в амер. пропаганді на зарубіжні країни. Веде передачі 38 мовами (в т. ч. рос. та укр.) через радіостанції, які містяться в різних частинах земної кулі. Радіопрограми «Г. А.», особливо ті, що розраховані на соціалістичні країни, часто суперечать принципам, зафіксованим у *Заключному акті* Хельсінкської наради 1975.

«ГО́ЛОС ЖИТТЯ» — газета, заснована 1929 крайовою комуністичною організацією Закарпаття як суспільно-політ. і літературний двотижневик. У 1931 став органом Союзу працюючого селянства, 1932 — Об'єднання трудящого селянства. З незначними перервами, через заборону бурж. владою, виходив до жовтня 1938. Відіграв значну роль в організації боротьби трудящих Закарпаття проти соціального і нац. гноблення, широко популяризував серед населення краю укр. дореволюц. і рад. художню л-ру, виступав поборником возз'єднання Закарп. України з УРСР.

«ГО́ЛОС МО́РЯ» — звукове явище над поверхнею моря, що виникає під час сильного вітру внаслідок утворення вихорів за гребенями морських хвиль. Людина не чує «Г. м.», бо це явище належить до діапазону ультразвукових хвиль (див. *Ультразвук*). Його фіксують спец. гідроакустичні прилади. Можливо, «Г. м.» чують деякі мор. тварини. Відкритий рад. ученим В. В. *Шулейкіним*.

«ГО́ЛОС НАРО́ДА» — щоденна газета, орган Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів. Видавався з 24.V (6.VI) 1917 під назвою «Голос солдата». З середини грудня 1917 газета стала на більшовицькі позиції, приділяла велику увагу мобілізації мас на боротьбу проти австро-нім. окупантів та укр. бурж. націоналістів. Під назвою «Г. н.» виходила з серед. березня 1918 (до окупації Катеринослава австро-нім. військами).

«ГО́ЛОС ПРА́ЦІ» — щомісячний журнал української прогресивної еміграції в Канаді. Виходив з квітня 1922 по березень 1924 у м. Вінніпегу. Редактором журналу був М. *Попович*. У «Г. п.» широко висвітлювалось екон. і культурне життя Рад. України, вміщувалися твори укр. класичної та рад. л-ри, канадських укр. письменників (М. *Шатульського*, М. Поповича, І. Залеза). В березні 1924 «Г. п.» об'єднався з журн. «*Голос робітниці*» і виходив під назвою «*Робітниця*».

«ГО́ЛОС ПРОЛЕТА́РИЯ» — газета, видавалася в Одесі з 6(19). VII 1917 по 28.II 1918. Спочатку була органом об'єднаних с.-д. інтернаціоналістів. З жовтня 1917 (з № 19) — орган Одес. к-ту РСДРП(б), з 30.X (12.XI) — Херсон. губ. і Одес. міського к-тів РСДРП(б). На сторінках «Г. п.» публікувалися статті, виступи В. І. Леніна, матеріали VI з'їзду РСДРП(б). «Г. п.» відіграв значну роль у мобілізації трудящих мас на боротьбу за перемогу Рад. влади на Пд. Україні. Видання газети припинилось у зв'язку з окупацією Одеси австро-нім. військами.

«ГО́ЛОС РАБО́ЧИХ» — нелегальна більшовицька газета. Орган Єлизаветградської орг-ції РСДРП. Виходив з 15(28).VIII по 15(28).IX 1905 в Єлизаветграді (тепер Кіровоград). Всього надрук. 3 номери.

«ГО́ЛОС РЕВОЛЮ́ЦИИ» — щоденна газета, орган ЦВК Рад солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеського військ. округу (*Румчероду*). Видавався в Одесі з 11 (24).VII 1917 до квітня 1918. З 15(28).XII 1917, після перевиборів ЦВК Румчероду, «Г. р.» зайняв більшовицькі позиції і відіграв значну роль у боротьбі за встановлення і зміцнення Рад. влади на Пд. Україні. Видання газети припинилось у зв'язку з окупацією Одеси австро-нім. військами.

«ГО́ЛОС РОБІТНИ́ЦІ» — щомісячний журнал жіночої секції прогресивної організації укр. трудящих у Канаді *Товариство Український Робітничо-Фермерський дім*. Виходив з січня 1923 по березень 1924 у Вінніпегу. Журнал висвітлював становище жінок і жіночий рух у капіталістичних країнах, у Рад. Союзі, в т. ч. на Рад. Україні, приділяв значну увагу вихованню дітей. У березні 1924 «Г. р.» об'єднався з журн. «*Голос праці*» і виходив під назвою «*Робітниця*».

«ГО́ЛОС СОЛДА́ТА» — нелегальна газета, орган Київської військ. організації РСДРП. Виходив з 28.III (10.IV) по 16(29).IX 1906 в Києві. Надруковано 8 номерів. «Г. с.» з більшовицьких позицій висвітлював боротьбу трудящих проти самодержавства. Майже в кожному номері передруковувався матеріал з ін. більшовицьких газет («*Казарма*», «*Волна*», «*Эхо*» тощо).

«ГО́ЛОС СОЦИА́Л-ДЕМОКРА́ТА» — нелегальна більшовицька газета, орган Харківського комітету РСДРП. Вийшло два номери, перший — 12(25).XI 1916. В газеті надруковано резолюції Бернської конференції, написані В. І. Леніним, і статті «Про масові політичні страйки», «Дорожнеча і заробітна плата», які висвітлювали політ. становище в Росії, закликали робітників до революц. боротьби.

«ГО́ЛОС СОЦИА́Л-ДЕМОКРА́ТА» — більшовицька газета, орган Київського комітету РСДРП(б). Виходив з 14(27).III по 25.X (7.XI) 1917. Надруковано 100 номерів. У липні 1917 за рішенням конференції більшовиків Пд.-Зх. краю «Г. с.-д.» став і органом обл. к-ту РСДРП(б). У газеті друкувалися статті й промови В. І. Леніна, пропагувалися найважливіші рішення партії, зокрема резолюції VII (Квітневої) парт. конференції і VI з'їзду РСДРП(б).

ГОЛОСІ́ННЯ, тужіння — жанр усної нар. поетичної творчості, пов'язаний із похоронними та деякими іншими обрядами. Г. по мертвому виникли ще в первіснообщинному суспільстві. Різновиди Г. відомі в багатьох народів світу. За часів кріпосництва в дореволюц. Росії побутували рекрутські Г. В деяких Г. відобразилася тяжка дійсність експлуататорського суспільства. Як і *думи*, укр. Г. виконуються речитативом, але з більшою експресивністю та імпровізаційністю. Генетично, функціонально й тематично укр. Г. близькі до рос. *плачів* і причетів. За рад. часу Г. майже зникли з побуту.

Літ.: Стельмах М. П. Голосіння. В кн.: Українська народна поетична творчість, т. 1. К., 1958.

ГОЛОСНИ́К — маленькі камери або посудини (звичайно керамічні), які закладають у стіни та склепіння споруди для посилення звуку (див. *Резонатор*). Іноді Г. застосовують як порожнисті конструктивні елементи для зменшення ваги склепіння.

Голосники. Архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей». Київ.

ГОЛОСНІ́ ЗВУ́КИ, голосні — звуки людської мови, в основі яких лежить музичний тон, утворюваний внаслідок періодичних коливань голосових зв'язок і модифікації коливань у надгортанних порожнинах. На основі артикуляції Г. з. укр. літ. мови класифікують за місцем підняття язика — голосні переднього (і, и, е) й заднього (а, о, у) ряду; за ступенем підняття язика — звуки високого (і, и, у), середнього (е, о) й низького (а) підняття; за участю губ — Г. з. огублені, або лабіалізовані (о, у), й неогублені (а, е, и, і). З акустичного боку Г. з. розрізняють за формантною структурою (розподілом складових тонів), тривалістю й інтенсивністю. За положенням м'якого піднебіння Г. з. бувають чисті, неносові, або неназалізовані, й носові, або назалізовані (польс. ę, ą). *Н. І. Тоцька*.

ГОЛОСОВИ́Й АПАРА́Т — у дихаючих легенями тварин, а також у людини сукупність анатомічних утворів, що беруть участь в утворенні звуків. Складається з власне Г. а.— розміщених у *гортані* еластичних *голосових зв'язок* або перетинок, і допоміжних органів — легенів, бронхів, трахеї, глотки, носоглотки, носової порожнини, пазух носа і порожнини рота. Голосових зв'язок немає у китоподібних. У птахів Г. а. утворюється в т. з. нижній гортані.

Коливання голосових зв'язок, зумовлювані струменем видихуваного повітря, передаються в порожнини дихальних шляхів голови, в результаті чого виникають звуки (*голос*), що посилюються системою резонаторів.

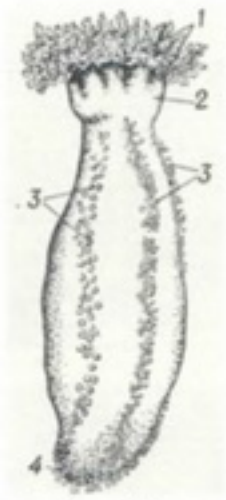

Голотурії. Cucumaria frondosa: *1* — щупальця; *2* — ампули щупалець; *3* — амбулакральні ніжки; *4* — анальний отвір.

ГОЛОСОВІ́ ЗВ'Я́ЗКИ — дві складки слизової оболонки *гортані* з еластичними волокнами у безхвостих земноводних, деяких плазунів, більшості ссавців, у т. ч. людини. Беруть участь в утворенні *голосу*, а також у захисті від потрапляння сторонніх тіл у дихальні шляхи. У людини і деяких ін. ссавців над Г. з. є т. з. несправжні Г. з., що не беруть участі в утворенні голосу.

ГОЛОСУВА́ННЯ — 1) Подання голосів під час виборів до органів держ. влади чи інших виборних

Голуб'явкові. Голуб'янка красива (метелик і гусениця).

Голота. Заставка О. Данченка до книжки «Думи». Київ. 1959.

органів. Г. буває таємним (виборець заповнює бюлетень в ізольованому приміщенні і опускає його в урну) і відкритим (як правило, підняттям руки). Див. також *Балотування*. 2) Спосіб виявлення волі правомочних учасників зборів, засідань тощо при розв'язуванні тих чи інших питань.

ГОЛО́ТА Ілля (р. н. невід.— липень 1649) — козацький полковник, сподвижник Б. Хмельницького у *визвольній війні українського народу 1648—54*. Походив з *реєстрових козаків*. Посланий з 10-тисячним загоном на допомогу білорус. повстанцям, Г. навесні 1649 завдав лит. армії Я. Радзивілла нищівної поразки. Це сприяло розгортанню нар. повстання в Білорусії. Майже три місяці загони, очолені Г., вели боротьбу проти переважаючих сил ворога. 17(27).VII 1649 7-тисячний загін Г. в районі містечка Загалля (тепер село Любанського р-ну Мін. обл.) був оточений переважаючими силами ворога. Майже всі повстанці і сам Г. загинули.

ГОЛО́ТА Петро Іванович (справж. прізв.— Мельник; 1902, с. Балашівка, тепер у складі Кіровограда — 8.XI 1949, м. Снятин, тепер Івано-Франківської обл.) — український рад. письменник. З першою зб. поезій «Тернистий шлях до волі й освіти» виступив 1921. Належав до літ. орг-цій «*Плуг*», «*Молодняк*». Автор збірок віршів «Степи — заводові» (1925), «Пісні під гармонію» (1928), поеми «Будні» (1928), у яких відобразив соціалістичне будівництво на селі. Зб. повістей і оповідань «Бруд» (1929), роман «Сходило сонце» (1930) — про героїку громадян. війни. *П. М. Довгалюк.*

ГОЛО́ТА, сірома — біднота, неімущий і безпритульний люд на Україні (в Росії, на Дону — голитьба) за феодально-кріпосницького та капіталістичного ладу. Виникнення Г. пов'язане з розвитком товарно-грошових відносин, посиленням кріпацтва і майнового розшарування селянства на Україні. Ще в кін. 15 ст. Г. в пошуках заробітків покидала рідні місця, переселялася на *Брацлавщину*, Київщину, Черкащину і становила значну частину *козацтва*. В 16—18 ст. Г. тікала переважно на Запоріжжя, була там найбіднішою верствою населення. Більшість Г. наймалася на роботу до заможних козаків на зимівники (хутори), на рибальські й соляні промисли, в чумацькі валки, а також ішла на заробітки в Крим, Молдавію, Валахію (див. *Аргати*). Г. разом з ін. верствами трудового козацтва становила гол. масу запорізького війська, виступала осн. силою козац.-сел. повстань 16—18 ст. Активну участь Г. взяла у *визвольній війні українського народу 1648—54*, в *гайдамацькому русі*. Термін «голота» існував і в 19 — на поч. 20 ст. стосовно до найбідніших верств населення. Узагальнений образ представника Г. втілено в нар. *думах* («Дума про козака Голоту», «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер»), піснях («Ой, заступила та чорна хмара»), в л-рі («Гайдамаки» Т. Г. Шевченка), живописі.

Голуб свійський:
1 — ніжинський;
2 — миколаївський;
3 — київський;
4 — павиний.

ГОЛО́ТА — персонаж однієї з найдавніших укр. нар. *дум*. Публікувалася вона під назвами: «Голота», «Схватка с татарином», «Про козака Голоту», «Дума про козака Голоту» та ін. Відомо вісім варіантів цього твору. Перший запис— кін. 17 ст., перша публікація—в зб. П. Лукашевича «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (СПБ, 1836). У думі розповідається про героїчний поєдинок козака Г. з татарином. В образі Г. втілено такі риси укр. народу, як сміливість, кмітливість, мужність. Деякі дослідники припускали, що в думі відтворено істор. постать І. *Голоти*. Як персонаж думи Г. зображений у творах художників С. *Васильківського*, М. *Дерегуса*, Г. *Якутовича*, О. *Данченка*.

М. М. Шубравська.

ГОЛОТУ́РІЇ, морські огірки (Holothuroidea) — клас безхребетних тварин типу *голкошкірих*. Тіло (довж. від 2—3 см до 2,1 м) видовжене, червоподібне або циліндричне, дуже скоротливе, часто набуває форму кулі, огірка або дині; має п'ятипроменеву симетрію, але вона порушена білатеральним (двобічно-симетричним) та асиметричним розміщенням багатьох органів. Рот оточений щупальцями, за допомогою яких Г. захоплюють їжу. Поверхня тіла вкрита *епідермісом*, скелет редукований (мікроскопічні вапнисті тільця). Г.— малорухливі мешканці мор. дна. Розмноження статеве. Розвиток з *метаморфозом*. Живляться *детритом* і дрібним *планктоном*. Багатьох Г. поїдають риби, деяких (напр., *трепангів*) використовує в їжу людина. Відомо бл. 1100 видів, поширених в усіх морях і океанах. В СРСР більшість видів — у північних і далекосхідних морях; у Чорному м.— 8 видів. Клас Г. поділяють на 5 рядів: деревовиднощупальцеві (Dendrochirota), щитовиднощупальцеві (Aspidochirota), боконогі (Elasipoda), бочонковидні (Molpadonia) та безногі (Apoda). Іл. с. 91.

О. П. Маркевич.

ГОЛОЦЕ́Н (від грец. ὅλος — увесь і καινός — новий) — сучасна (пізня) епоха антропогенового (четвертинного) періоду, яка охоплює післяльодовиковий час. Початок — бл. 10 тис. років тому. Г. поділяють на відрізки (віки), що відповідають етапам зміни клімату. Ці зміни встановлюють гол. чин. на основі вивчення рослинних решток з торфовищ. Для Г. характерні піщано-глинисті відклади. В голоценову епоху сформувалися сучасні гідрографічна сітка та географічні зони (див. *Зони фізико-географічні*).

ГО́ЛСУОРСІ (Galsworthy) Джон (14.VIII 1867, Лондон — 31.I 1933, там же) — англійський письменник, один з представників критичного реалізму в літературі 20 ст. Перші твори — зб. оповідань (1897). У соціально-побутових романах «Острів фарисеїв» (1904), «Садиба» (1907), «Братерство» (1909), «Патрицій» (1911), «Фріленди» (1915) відтворив життя англ. суспільства з його класовими і становими суперечностями. Соціально-критичне спрямування мають і п'єси «Срібна скринька», «Боротьба» (обидві — 1909), «Правосуддя» (1910), «Мертва хватка» (1920), «Вірність» (1922). Центр. місце в творчості Г. займає епопея, що складається з трилогій «Сага про Форсайтів» (романи «Власник», 1906; «У петлі», 1920; «Здається в найми», 1921) і «Сучасна комедія» (романи «Біла мавпа», 1924; «Срібна ложка», 1926; «Лебедина пісня», 1928) та кількох окремих новел і зб. оповідань «На форсайтській біржі» (1930). В романах, новелах, драмах Г. подано широку картину занепаду англ. бурж. суспільства. Консерватизм світогляду Г. ослаблював соціально-викривальні тенденції в його творчості, що особливо виявилось у трилогії «Кінець розділу» (1931—33). У статтях і виступах захищав і розвивав принципи реалізму. Нобелівська премія 1932.

Тв.: Укр. перекл.— Сага про Форсайтів. К., 1976; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—16. М., 1962.

Літ.: Воропанова М. И. Джон Голсуорси. Красноярск, 1968; Тугушева М. П. Джон Голсуорси. М., 1973; Левидова И. М. Джон Голсуорси. Биобиблиографический указатель. М., 1958.

ГО́ЛУБ Олефір Остапович (р. н. невід.— п. 1628) — гетьман *реєстрових козаків* 1622—23. За гетьманування Г. було організовано мор. походи козаків проти Туреччини; 1623 відправлено козац. посольство у Варшаву з вимогами припинити утиски укр. населення та підтвердити привілеї реєстрового козацтва. В 1625 Г. брав участь у сел.-козац. повстанні під проводом М. *Жмайла*. Під час походу 1628 козаків на Крим Г. загинув у бою проти татар.

ГО́ЛУБ СВІЙСЬКИЙ (Columba domestica) — свійський птах ряду *голубоподібних*; походить від сизого голуба (Columba livia). Відомо понад 150 порід Г. с., які поділяють на поштові, спортивні, декоративні й м'ясні. Поштові Г. с. (червоний поштар, бельгійські) здатні пролітати до 1000 км з швидкістю 100 км/год. Їх використовували для зв'язку. Спортивні Г. с. (київський, ніжинський, миколаївський та ін.) відзначаються швидким і своєрідним польотом. Декоративних Г. с. (дутиші, капуцини, якобіни, турмани, космачі та ін.) розводять заради гарного оперення, своєрідної форми тіла і воркування. М'ясні Г. с. (вуличний, кінг, карно, римські та ін.) дають смачне біле м'ясо; їх жива маса 800—1000 г. Г. с. утримують у голуб'ятниках на 20—30 голів. Живуть вони парами і розмножуються цілорічно. Голубка відкладає щоразу двоє яєць. Період насиджування 17—21 день. Насиджують самка і самець по черзі. Осн. корми для Г. с.— зернові суміші.

ГОЛУБЕ́НКО Микола Васильович (1897 — 9.III 1937) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, держ. і партійний діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1914. За фахом слюсар. Проводив революц. роботу в Києві. В 1914—17 — на засланні в Тобольській губ. В

1917 — секретар виконкому робітн. секції Київ. Ради робітн. і солдатських депутатів, член Київ. к-ту РСДРП(б). У 1918 — на підпільній роботі в Одесі: член губкому КП(б)У, голова повстанського к-ту. В 1919—20 — комісар 45-ї д-зії, член Реввійськради 3-ї Укр. армії, брав участь у боях проти військ внутр. контрреволюції та іноз. інтервентів. З 1921 — на керівній парт. і рад. роботі. На XI з'їзді КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК, на XII з'їзді — членом ЦК КП(б)У.

ГОЛУБЕ́ЦЬ Михайло Андрійович (н. 30.X 1930, с. Великий Любінь, тепер Городоцького р-ну Львівської обл.) — український рад. ботанік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1967. Працює в галузі ботаніки і біогеоценології. Г. належать теоретичні розробки з питань еколого-фітоценологічної класифікації рослинності, висотно-зональної диференціації рослинного покриву, геобот. районування гірських країн, структурно-функціональної організації *екосистем*, механізмів саморегуляції в живих системах, охорони природи тощо.

ГО́ЛУБЄВ Віктор Максимович [4.(17).I 1916, Петроград — 17.V 1945] — рад. військовий льотчик, гвардії майор, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1943). Член Комуністичної партії з 1942. В Рад. Армії з 1936. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки і ескадрильї воював на Пд.-Зх., Центр. і Сталінградському фронтах. Зробив 157 бойових вильотів на штурмування. З 1943 навчався у Військ.-повітр. академії ім. М. Є. Жуковського. Загинув при виконанні службових обов'язків. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГО́ЛУБЄВ Павло Васильович (28. VI 1883, Бахмут, тепер Артемівськ Донецької обл.— 3.III 1966, Харків) — укр. рад. педагог-вокаліст, засл. діяч мист. УРСР (з 1953). У 1906 закінчив муз. уч-ще в Харкові. З 1939 — професор Харків. консерваторії. Серед вихованців Г.— нар. арт. СРСР Б. *Гмиря*. *Тв.:* Борис Романович Гмыря. М., 1959; Советы молодым педагогам-вокалистам. М., 1963.

ГО́ЛУБЄВ Степан Тимофійович (1849—1920) — бурж. історик. Професор Київ. ун-ту і Київ. духовної академії. Писав переважно про історію освіти, культури і церк. життя на Україні. Осн. праці: «Київський митрополит Петро Могила та його сподвижники» (т. 1—2, 1883—98), «Історія Київської духовної академії» (в. 1, 1886). Г. перебільшував роль церк. діячів у розвитку освіти і культури на Україні. Цінним у працях Г. є публікація документів 16—17 ст.

ГОЛУБИ́НСЬКИЙ Дмитро Михайлович [справж. прізв.— Тростянський; 17(29).XI 1880, хутір Голубинський, тепер Калачевського р-ну Волгоградської обл.— 29.I 1958] — російський рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1947). Творчу діяльність почав 1905 в Астрахані. Працював у театрах Єлизаветграда, Ростова, Владимира, Сімферополя, Катеринодара (1906—16), в ленінградських Великому драм. театрі (1918—25), Першому пересувному драм. театрі (1925—28), Дніпроп. рос. драм. театрі (1928—31), в театрі Київ. особливого (1931—44) і Одеського (1944—54) військ. округів. Ролі: Безсеменов («Міщани» Горького), Лопахін («Вишневий сад» Чехова), вчитель Пешек («Прага залишається моєю» Буряківського), Клавдій («Гамлет» Шекспіра). Знімався у фільмах («Щорс», «Молодість», «Устим Кармелюк»). Держ. премія СРСР. 1952.

ГОЛУ́БКА — український нар. парний танець. Танцюють його по колу. Танц. фігури змінюються під команду: «Голубка — раз наперед!», «Голубка — два наперед!» і т. д. («голубкою» наз. дівчину, яка танцює з парубком у парі). Побутує переважно на Буковині. Муз. розмір 2/4.

ГОЛУ́БКІНА Ганна Семенівна [16 (28).I 1864, Зарайськ, тепер Московської обл.— 7.IX 1927, там же] — російський рад. скульптор. Навчалася в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури (1891—94), петерб. АМ (1894) і в Парижі, де користувалася порадами О. *Родена*. Брала участь у революц. подіях 1905. Одна з перших у рос. скульптурі відтворила образ К. Маркса (1905). Автор композицій («Залізний», 1897; «Робітник», 1909) і гостро психологічних портретів («Мар'я», 1903; «Іван Безродний», 1908; О. М. Толстой, 1911; В. Чертков, 1926, та ін.). Іл. с. 90.

ГОЛУБНИ́ЧИЙ Володимир Степанович (н. 2.VI 1936, м. Суми) — український рад. спортсмен, засл. майстер спорту з легкої атлетики. Олімпійський чемпіон 1960 та 1968 в ходьбі на 20 км (1:34. 07,2 та 1 : 33.58,4). Чемпіон Європи 1974 (1 : 29.30,0). Неодноразовий чемпіон СРСР. Встановив найвищі світові досягнення в ходьбі на 20 км — 1 : 30.02,8 (1955) і 1 : 27.05,0 (1958). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

ГОЛУБО́ВИЧ Михайло Васильович (н. 21.XI 1943, м. Золотоноша, тепер Черкаської обл.) — український рад. актор театру й кіно, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1964. В 1967 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Відтоді працює у Ворошиловгр. укр. муз.-драм. театрі. Серед ролей: Василь («Циганка Аза» Старицького), Колесник («Повія» за П. Мирним), Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Іван Туркенич («Молода гвардія» за Фадєєвим), Фердінанд («Підступність і кохання» Шіллера). Ролі в кіно: Базіль (Порик, фільм «В'язні Бомона»), генерал Гурко (рад.-югосл. фільм «Весілля»), Карпенко («Дума про Ковпака»).

ГОЛУБО́ВСЬКИЙ Захарій (н. 1736, Полтава — р. см. невід., Київ) — український живописець. Навчався в Київ. духовній академії і Лаврській іконописній майстерні, якою керував 1772—76. Брав участь у розписах і реставрації Успенського собору (1772—73) Києво-Печерської лаври. Під його керівництвом виконувались розписи у Ближніх Печерах. З творів Г. відома «Свята мучениця з квіткою в руці» (кін. 18 ст.). Г. був одним з останніх визначних майстрів т. з. українського *барокко*.

ГОЛУБО́ВСЬКИЙ Петро Васильович [16 (28).VI 1857, Мінусінськ, тепер Красноярського краю — 18(31).III 1907, Київ] — російський бурж. історик. Закінчив Київ. ун-т. Очолював кафедру рос. історії цього ун-ту. Належав до школи В. Б. *Антоновича*. Автор «Історії Сіверської землі до половини XIV ст.» (1881), «Історії Смоленської землі до початку XV ст.» (1895), праць про кочовиків пд. степів, зокрема «Печеніги, торки і половці до навали татар» (1884), та з істор.-бібліографічної тематики. Праці Г. містять значний фактичний матеріал, але написані вони з позицій бурж. методології.

ГОЛУБОПОДІ́БНІ, голуби (Columbiformes) — ряд птахів. Поділяється на 2 підряди: р я б к и (Pterocletes) і г о л у б и (Columbae), що об'єднує 2 род.: *дронтові* — цілком вимерла і голубові (Columbidae). Сучас. Г.—птахи серед. розмірів (довж. тіла до 75 см, маса від 30 г до 1 кг), голова маленька, ноги короткі. Основу дзьоба вкриває м'яка шкіра — восковиця. Забарвлення різноманітне. Більшість Г.— осілі птахи. Моногами. Гнізда — на деревах, у дуплах, розщілинах скель, на будівлях тощо. За рік по 2 (іноді 4—5) кладки, найчастіше з 2 білих яєць. Насиджують 14—30 діб. Пташенят, які вилуплюються сліпими і майже голими, вигодовують «пташиним молоком» — білковою речовиною, що її виділяють тканини стінок *вола*. Живляться дорослі Г. переважно насінням. М'ясо Г. їстівне, але пром. значення вони не мають. Відомо 310 сучас. видів, поширених у тропічних і помірних широтах усієї земної кулі. В СРСР — 12 видів, в УРСР — 5: *припутень, горлиця* звичайна, горлиця кільчаста, голуб-синяк, або клинтух, і голуб сизий — предок *голуба свійського*. У викопному стані Г. відомі з міоцену.

О. Б. Кістяківський.

ГОЛУБ'Я́НКОВІ, синявці (Lycaenidae) — родина денних *метеликів*. Розмах крил 2—4 см, забарвлення зверху яскраве, переважно блакитне, оранжеве або зелене з металевим відблиском, темно-бурe, знизу — з численними дрібними «очками». Гусениці дрібні, мокрицеподібні, з опуклою спиною; фітофаги (рослиноїдні), але великої шкоди не завдають; у деяких видів Г. гусениці — хижаки (поїдають *попелиць* та червеців); окремим видам властиве явище мірмекофілії — *симбіозу* гусениць з мурашками. Г. чутливі до зрушень рівноваги навколишнього середовища і можуть бути індикаторами його стану. Бл. 3500 видів Г., у фауні СРСР — бл. 250, у т. ч. на Україні — 60, з них найпоширеніші голуб'янки сріблясті і красива, хвостатка березова та інші. Іл. с. 91.

Ю. П. Некрутенко.

ГО́ЛШТИНО-ФРИ́ЗЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочного напряму. Походить від худоби, завезеної пересе-

Дж. Голсуорсі.

В. М. Голубєв.

Д. М. Голубинський

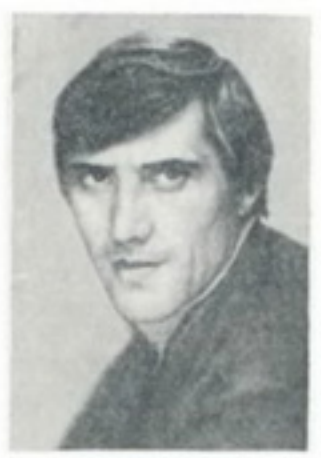

М. В. Голубович.

П.-А. Гольбах.

Г. Гольбейн Молодший. Портрет юриста Б. Амербаха. 1519. Приватне зібрання у Базелі.

О. Б. Гольденвейзер.

О. Г. Гольдман.

ленцями з Голландії в Америку в 2-й пол. 19 ст. Г.-ф. п. за типом належить до молочної худоби голл. кореня; тварини міцної конституції, скороспілі, з великим залозистим і ванноподібним вим'ям. Масть чорно-ряба. Жива маса корів 650—680 кг, бугаїв — до 1000 кг. Середньорічний надій молока 5300—5900 кг жирністю 3,6—3,7%. Світовий рекорд зажиттєвої молочної продуктивності 138 976 кг (1974) належить 17-річній корові Г.-ф. п. При відгодівлі молодняка на м'ясо одержують високі щодобові прирости. Г.-ф. п. розводять у США, Канаді та ін. На Україні використовують для поліпшення продуктивних якостей худоби.

ГО́ЛЬБАХ (Holbach) Поль-Анрі (грудень 1723, Гайдесгайм, Пфальц — 1.VI 1789, Париж) — французький філософ-матеріаліст, атеїст, один з ідеологів революц. французької буржуазії 18 ст. Належав до *енциклопедистів*. У численних творах, спрямованих проти феод. ідеології, насамперед проти релігії і церкви, Г. дав систематичний виклад принципів філософії франц. матеріалістів 18 ст. Відстоював первинність і нестворюваність матеріального світу, існування його незалежно від людської свідомості. Матерія, за Г., є сукупністю всіх існуючих тіл. В основі її лежать незмінні й неподільні атоми. Матерія перебуває в постійному русі, який є її невід'ємною властивістю. Рух нестворюваний, незнищуваний, безконечний. Проте, будучи представником *метафізичного матеріалізму*, Г. розумів рух як мех. переміщування тіл у просторі. Він обстоював пізнаванність світу. Пізнання, за Г.,— відображення дійсності за допомогою *відчуттів* і *понять*. Висунуті Г. ідеї про пізнаванність світу були спрямовані проти ідеалістичного *сенсуалізму* і *теології*. Бурж. характер світогляду Г. розкривається в його суспільно-політ. поглядах. Суспільні явища він намагався пояснити через закономірності природи, а сутність людини — через абстрактне поняття «природа людини». Г. критикував феод. сусп. відносини і феод. форми експлуатації, вважав, що феод. лад суперечить «природі людини» і вимагав заміни його бурж. ладом. Суспільство, держава, за Г., мають договірне походження. Гол. рушійними силами сусп. розвитку Г. вважав діяльність видатних людей і урядів, а також ідеї, поширення освіти. Ідеал політ. ладу Г. вбачав в «освіченому абсолютизмі». Осн. твір — «Система природи» (1770).

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1963.
Літ.: Кочарян М. Т. Поль Гольбах. М., 1978. *В.І. Даниленко.*

ГО́ЛЬБЕЙН (Holbein) — родина німецьких живописців і графіків 15—16 ст. Ганс Г. Старший (бл. 1465, Аугсбург — 1524, Ізенгайм, тепер передмістя Гебвіллера, Ельзас, Франція). Твори: вівтарі — діви Марії (1493, собор у Аугсбургу), св. Катерини (1512, музей в Аугсбургу); «Джерело життя» (1519), портрети. Ганс Г. Молодший (бл. 1497—98, Аугсбург — між 7.X і 29.XI 1543, Лондон). Син Ганса Г. Старшого. Навчався в батька. Працював у Базелі та в Англії. З 1532 — придворний художник короля Генріха VIII. Автор реалістичних портретів (портрети бурмистра Я. Мейєра та його дружини, 1516; Еразма Роттердамського, 1523; Томаса Мора, 1527; Георга Гісце, 1532, та ін.), композицій на реліг. теми («Мадонна бурмистра Мейєра», 1525—26), соціально загострених графічних творів (серія рисунків «Образи смерті», або «Танок смерті», 1524—26, та ін.).

Літ.: Немилов А. Г. Гольбейн Младший. Альбом. М.—Л., 1962.
Л. М. Сак.

ГО́ЛЬБЕРГ (Holberg) Людвіг (3. XII 1684, Берген, Норвегія — 28.I 1754, Копенгаген) — датський письменник та історик, діяч скандінавського Просвітительства. За походженням норвежець. В істор. працях виступав прихильником просвітительського абсолютизму. Літ. діяльність почав сатир. поемою «Педер Порс» (1719—20). Популярність Г. принесли комедії «Жан де Франс» (1722), «Еразм Монтанус», «11-е червня» (обидві — 1723) та ін. У п'єсі «Йєппе з гори» (1722) показав тяжке життя селян. Роман «Підземна подорож Нільса Кліма» (1741) — сатира на сучасну Г. Європу. Автор філос. праць, підручників тощо. Творець нового театру в Данії.

Тв.: Рос. перекл.— Комедии. Л.— М., 1957.
Літ.: Чернявский Е. М. Людвиг Хольберг. Биобиблиографический указатель. М., 1970.

ГОЛЬД, хольд (угор. hold) — міра земельної площі в Угорщині. Дорівнює 0,57 га. Застосовувалася на Закарпатті України з 12 до поч. 20 ст.

ГО́ЛЬДБАХА ПРОБЛЕ́МА — полягає в доведенні того, що всяке ціле число, більше або рівне 6, є сумою трьох простих чисел. Висунув акад. Петерб. АН математик Х. Гольдбах (1690—1764) у листі до Л. *Ейлера*. У відповідь Ейлер висловив думку, що для розв'язання проблеми достатньо довести, що всяке парне число, більше 2, є сумою двох *простих чисел*. У 1937 І. М. *Виноградов* довів, що всяке достатньо велике непарне число є сумою трьох простих чисел. Твердження, що всяке парне число є сумою двох простих чисел, досі ще не доведено.

ГОЛЬДЕНВЕ́ЙЗЕР Олександр Борисович [26.II (10.III) 1875, Кишинів — 26.XI 1961, Москва] — російський рад. піаніст, педагог, композитор, музичний письменник, громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1946). Закінчив Моск. консерваторію 1895 по класу фортепіано, 1897 — композиції. У 1906—61 — професор, 1922—24 та 1939—42— її директор. Г. створив одну з визначних рад. піаністичних шкіл. Його учні — Г. Гінзбург, Д. *Кабалевський*, Р. Тамаркіна, Т. Ніколаєва та ін. Автор 3 опер, кантати «Світло Жовтня», камерно-інструм. ансамблів, фп. п'єс, романсів. Г. належать критичні статті, спогади «Вблизи Толстого» (т. 1—2. М.— Пг., 1922—23). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

Корова голштинно-фризької породи

ГО́ЛЬДЖІ (Golgi) Камілло (7.VII 1844, Кортено — 21. I 1926, Павія) — італійський гістолог. Професор ун-ту в Павії (з 1875). Г. розробив хромосрібний метод виготовлення мікроскопічних препаратів нервової тканини (1873), який дав змогу одержати силуетні зображення *нейронів* з відростками та вивчити і класифікувати різні форми нейронів кори великих півкуль головного мозку. Описав *Гольджі комплекс*. Нобелівська премія, 1906 (разом з Рамон-і-Кахалем).

ГО́ЛЬДЖІ КО́МПЛЕКС, апарат Гольджі, внутрішньоклітинний сітчастий апарат — органоїд клітини, основні функції якого пов'язані з секреторною діяльністю клітин, ліпідним і білковим обміном. Складається з системи взаємопов'язаних плоских цистерн, трубочок (діаметром 200—400 Å), малих і великих пухирців (діаметром від 300—500 Å до 0,3 мкм), обмежених тришаровими мембранами (див. *Мембрани біологічні*). Міститься здебільшого поблизу *ядра* або навколо *центросоми*. Містить ліпіди, ліпопротеїди, фосфоліпіди, невелику кількість ферментів. Вперше Г. к. описав 1898 італ. гістолог К. *Гольджі*.

ГО́ЛЬДИ — застаріла назва *нанайців*, які живуть у Хабаровському та Приморському краях РРФСР.

ГО́ЛЬДМАН Олександр Генріхович (3.II 1884, Варшава — 30.XII 1971, Київ) — український рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1929). Член КПРС з 1932. Закінчив Лейпцігський (1908) і Київ. (1909) ун-ти. У 1929—38 — директор Ін-ту фізики АН УРСР, 1938—59 — на викладацькій роботі, з 1959 — керівник відділу Ін-ту фізики АН УРСР. Осн. праці — з фізики діелектриків і напівпровідників, електролюмінесценції, історії фізики. Вивчав явища випрямлення у напівпровідниках, явища на контакті метал — напівпровідник, інфрачервону люмінесценцію оксиду міді (Cu_2O) та електролюмінесценцію деяких складних сполук. Одержав і дослідив об'ємну електролюмінесценцію, яка супроводиться емісією «гарячих» електронів.

ГОЛЬДО́НІ (Goldoni) Карло (25. II 1707, Венеція — 6.II 1793, Париж) — італійський драматург, один із засновників національної комедії. Літ. діяльність почав 1732. Популярність Г. принесла трагікомедія «Велізарій» (1734). Автор 267 п'єс, серед яких найвідоміші комедії «Хитра вдовичка» (1748), «Феодал» (1752), «Слуга двом панам», «Жіночі плітки», «Хазяйка заїзду» (усі три — 1753), «Самодури» (1760), а також ряду

трагедій, лібретто опер. Здійснив реформу італ. театру, надавши йому нац. і демократичного характеру. Створив жанр просвітительської соціально-побутової комедії. Реалістично показував життя народу, занепад дворянства, висміював бурж. звичаї. «Мемуари Карло Гольдоні...» (1784—87) — цінний документ з історії італ. театру 18 ст. На рад. сцені, зокрема на Україні, поставлено комедії Г. «Брехун», «Забавна пригода», «Хазяйка заїзду».

Тв.: Укр. перекл.— Шахрай. Х.— К., 1930; Комедії. К., 1960; Рос. перекл.— Комедии, т. 1—2. Л.—М., 1959; Комедии. М., 1971. *Літ.:* Реизов Б. Карло Гольдони. Л.—М., 1957; Дзюба Т. В. Карло Гольдони. Биобиблиографический указатель. М., 1959.

ГОЛЬДФА́ДЕН Авром [13(25).VII 1840, м. Старокостянтинів, тепер Хмельницької обл.— 9.I 1908, Нью-Йорк] — єврейський поет і драматург. Збірки віршів 60-х рр. пройняті співчуттям до тяжкої долі бідноти. Автор п'єс «Чаклунка», «Два йолопи», «Шмендрик», «Рекрути», «Суламіф», «Бар-Кохба» та ін., в яких зобразив побут і злидні нар. мас, картав містечкових глитаїв. У 1883 виїхав до США.

ГО́ЛЬМІВСЬКИЙ — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Горлівській міськраді, за 4 км від залізничної ст. Доломіт. 8,9 тис. ж. (1978). У Г.— Микитівський доломітовий з-д, хлібозавод. 3 заг.-освітні та музична школи, тех. уч-ще, лікарня, санаторій. Палац культури, кінотеатр, 2 б-ки. Г. виник 1875.

ГО́ЛЬМІЙ (Holmium; від лат. Holmia — Стокгольм), Ho — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 67, ат. м. 164, 9304; належить до *лантаноїдів*. Відкрив 1879 швед. хімік П. Клеве. Вміст у земній корі $1{,}3\ 10^{-7}$ %. Сріблясто-білий метал, густ. 8781 кг/м³; $t_{пл}$ 1460; $t_{кип}$ 2700° С. Г.— хімічно активний; взаємодіє з киснем, галогенами. На повітрі окислюється. Перспективний у сплавах з залізом, кобальтом і нікелем як магнітний матеріал.

ГОЛЬФ (англ. golf) — спортивна гра з м'ячем і ключкою. Проводиться на площі (50 тис. м²— 200 тис. м²), розміченій на 9 або 18 доріжок (завдовжки 150—470 м і завширшки 30—40 м). У кінці кожної доріжки роблять ямки (глибиною 11 см, діаметром 10 см), які позначають прапорцями. Мета гри полягає в тому, щоб ключкою (клебом) загнати м'яч (литий з гуми) вагою 42,5 г по доріжках в усі 9 або 18 ямок найменшим числом ударів. Г. особливо популярний у США, Англії та Японії.

ГОЛЬФСТРІ́М — потужна тепла течія в пн. частині Атлантичного ок. Починається у Флорідській протоці, тече вздовж сх. узбережжя Пн. Америки, поблизу мису Гаттерас повертає на Пн. Сх. і проходить уздовж пд. краю Великої Ньюфаундлендської банки (мілини). Продовженням Г. є *Північно-Атлантична течія*, одне з відгалужень якої досягає берегів Пн. Європи. Після виходу з Флорідської прот. Г. має шир. бл. 75 км, швидкість 6—10 км/год; у районі Великої Ньюфаундлендської банки ширина Г. досягає 200 км, швидкість зменшується до 3—4 км/год. При виході в океан має вигляд вузького потоку; на широті мису Гаттерас розбивається на численні струмені, вихори, бокові потоки. Г. є межею між відносно теплими й солоними водами Саргасового м. й холоднішими та більш опрісненими водами материкової обмілини. Тому різниця в т-рі, солоності та ін. гідрологічних показниках між Г. та навколишніми водами більше виявляється в зх. частині течії. Т-ра води на поверхні коливається від +24° у лютому до +28° у серпні. Г. великою мірою впливає на гідрологічний режим пн. частини Атлантичного ок. та Пн. Льодовитого ок., а також на клімат європ. країн. Теплова потужність Г. не постійна. Сучас. дослідження Г. проводять у зв'язку з вивченням синоптичної мінливості Світового ок., зокрема за міжнар. програмами. Перспективними є дослідження динаміки Г. методами супутникової гідрофізики. *Б. О. Нелепо.*

ГОЛЬЦІ́ — гірські вершини, що підносяться вище за межу лісу. На Г. рослинності немає. Поширені на Пн. Уралі, в горах Сх. Сибіру, на Алясці тощо.

ГОЛЬЯ́Н (Phoxinus) — рід прісноводних риб род. *коропових*. Тіло (довж. до 20 см, маса до 100 г) веретеновидне, луска дрібна. Бл. 10 видів, поширених у річках Європи, Азії та Америки. В

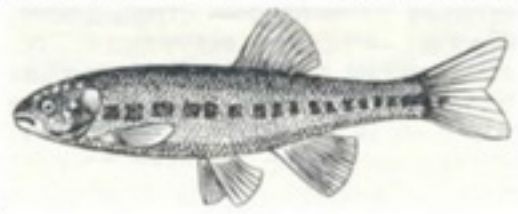

Гольян звичайний.

СРСР — 8 видів, з них в УРСР — 2: Г. озерний (Ph. percnurus) населяє невеликі, слабо проточні водойми верхнього та серед. Дніпра; Г. звичайний (Ph. phoxinus) поширений у невеликих притоках Дністра та гірських річках (Закарп. обл.) з чистою холодною водою та швидкою течією. Має значення як їжа для *форелі*. *П. Д. Носаль.*

ГОМБОЖАВ Доржійн (н. 1932, Сухе-Баторський аймак) — монгольський письменник і перекладач. Автор поетичних збірок «Роки молодії» (1956), «Новорічні пісні» (1959), «Слово про тебе» (1962). Популяризатор творчості Т. Шевченка. Переклав монг. мовою його поеми «Наймичка», «Кавказ», «Єретик», «Невольник», «Сова», баладу «Тополя» та кілька віршів [все ввійшло до збірки Шевченкових творів під назвою «Наймичка» (Улан-Батор, 1964)].

І. О. Дяченко.

ГО́МЕЛЬ — місто, обласний центр БРСР, на правому березі р. Сожу (прит. Дніпра). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, річковий порт. 360 тис. ж. (1977). Поділяється на 4 міські р-ни. Вперше згадується в літописі під назвою «Гомій» 1142, коли був у складі *Чернігівського князівства*. В 1335 увійшов до *Великого князівства Литовського*, 1569 — до Польщі, 1772 возз'єднаний з Росією. 30.X (12.XI) 1917 в Г. проголошено Рад. владу. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (19.VIII 1941 — 26.XI 1943) в місті діяв підпільний міськком партії. Г. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Значний центр маш.-буд. та металообр. пром-сті (з-ди: «Гомсельмаш», верстатобуд., торфових машин, підшипниковий, вимірювальних приладів, «Гомелькабель», «Центроліт» та ін.). Розвинута хім. (з-ди: хім., пластмасових виробів, паперово-лісохім. та ін.), деревообр. (виробниче об'єднання «Гомельдрев»), буд. матеріалів (з-д буд. деталей, комбінат буд. матеріалів та збірного залізобетону), скляна, легка та харч. пром-сть. У Г.— ун-т, ін-т інженерів залізничного транспорту, ф-т Московського кооп. ін-ту, філіал Білоруського політех. ін-ту, 9 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, театр ляльок, філармонія, краєзнавчий музей, планетарій, цирк, телецентр.

Архіт. пам'ятки: палац Румянцевих-Паскевичів (кін. 18 — 1-а пол. 19 ст.) з парком, собор Петра і Павла (закладений 1809, арх. Кларк) — обидва в стилі *класицизму*.

ГО́МЕЛЬСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі БРСР. Лежить на Пд.-Сх. республіки. Утворена 15.I 1938. Пл. 40,4 тис. км². Нас. 1576 тис. чол. (на 1.I 1978), переважають білоруси, живуть також росіяни, євреї, українці, поляки та ін.; міськ. нас.— 52%. Поділяється на 21 район, має 17 міст і 17 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Гомель*. Поверхня області — погорбована рівнина. На Зх.— Поліська низовина з окремими моренними підняттями (Мозирське пасмо, заввишки до 206 м, та ін.), на Сх.— Придніпровська низовина та Чечерська рівнина. Корисні копалини: нафта, торф, кам'яна та калійна солі, пісок, крейда та ін. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —6,5°, липня +18,5°. Опадів 550—650 мм на рік. Гол. ріки: *Дніпро* та його притоки — *Прип'ять, Березина, Сож* та ін. На тер. Г. о. багато озер, найбільше — Червоне. Грунти переважно дерново-підзолисті, підзолисті, торфово-болотні, а також родючі алювіальні лучні. Під лісами —

К. Гольдоні.

Гомель. Ленінський проспект.

ГОМЕЛЬСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Гомер.

38,6% території (сосна, дуб, граб, береза, вільха та ін.), під болотами — 12,6%. В межах Г. о.— *Прип'ятський заповідник*. У нар.-госп. комплексі республіки Г. о. виділяється виробн. кордних тканин, суперфосфатних добрив, паперу, силосозбиральних комбайнів. Енергетика базується на місц. торфі та довізних природному газі й кам. вугіллі. Діють Василевичська ДРЕС, Гомельська та Мозирська ТЕЦ. Розвивається нафтодобувна та нафтопереробна пром-сть. Машинобудування представлене виробн. с.-г. машин, верстатів, торфових машин, підшипників, вимірювальних приладів, двигунів, меліоративних машин та ін. Дедалі більшого значення набуває електротех. пром-сть. Зросли хім. та лісохім. галузі, представлені виробн. добрив, штучного волокна, пластмасових і лакофарбових виробів тощо. Високомеханізовані галузі пром-сті — лісова, деревообр., целюлозно-паперова та буд. матеріалів, у т. ч. скляна. Розвинуті легка (трикотажна, швейна, взут., льонообробна та ін.) і харч. (жирова, м'ясна, молочна, кондитерська, маслоробна, борошномельнокруп'яна, плодоовочеконсервна) галузі. Гол. пром. центри: Гомель, *Мозир, Рєчиця, Свєтлогорськ,* Жлобин. Провідне місце в с. г. належить землеробству. Переважають зернові (жито, гречка, пшениця кукурудза, просо, ячмінь) і технічні (льон, коноплі) культури та картопля. Вирощують також кормові культури та овочі. Садівництво. Тваринництво молочно-м'ясного напряму. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець. Осн. вид транспорту — залізничний. Гол. магістралі: Мінськ — Харків, Ленінград — Одеса, Брянськ — Гомель — Брест. Важливе значення має автомоб. транспорт (автомагістралі Москва — Брест, Ленінград — Київ). Судноплавство по Дніпру та його притоках Сожу, Прип'яті й Березині. Порти: Гомель, Мозир, Рєчиця. Територією Г. о. проходить нафтопровід «Дружба». Розвивається повітр. транспорт. У Г. о.— ун-т та ін-т інженерів залізничного транспорту (Гомель), пед. ін-т (Мозир); 18 серед. спец. навч. закладів; театри драм. і ляльок, телецентр, 6 музеїв.

ГОМЕ́ЛЬСЬКИЙ УНІВЕ́РСИТЕ́Т. Заснований 1969 на базі Гомельського пед. ін-ту. В складі ун-ту 7 ф-тів: історико-філол., матем., фіз., біологічний, геол., екон., фіз. виховання. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. В 1978/79 навч. р. налічувалося 7300 студентів. При ун-ті працюють галузева лабораторія електродинаміки складних систем, б-ка (фонд — 560 тис. одиниць зберігання). За роки існування вузу підготовлено 9545 спеціалістів. Ун-т видає респ. міжвідомчі тематичні наук. збірники з білорус. мови та л-ри, геології і географії.

Б. В. Бокуть.

ГОМЕОМОРФІ́ЗМ (від грец. ὅμοιος — подібний, однаковий і μορφή — вигляд, форма), топологічне відображення — взаємно-однозначне і взаємно-неперервне відображення одного *топологічного простору* на інший. Про простори в цьому випадку говорять, що вони належать до одного топологічного типу і наз. гомеоморфними, або топологічно еквівалентними. Вони є ізоморфними (див. *Ізоморфізм* в математиці) об'єктами в категорії топологічних просторів і неперервних *відображень*. Г. відрізняють від у щ і л ь н е н н я, для якого необхідні взаємна однозначність і неперервність тільки прямого відображення. Див. також *Топологія*.

Ю. Ю. Трохимчук.

ГОМЕОПА́ТІЯ (від грец. ὅμοιος — подібний і πάθος — страждання, хвороба) — метод лікування, основою якого є принцип: подібне лікується подібним і призначення ліків у малих дозах. Метод Г. запропонував проф. Лейпцігського ун-ту С. Ганеман (1755—1843). Вивчаючи дію лікар. речовин, він встановив, що одна й та сама речовина може спричинити в організмі хворобливі явища, а може й ліквідувати їх. Для лікування за принципом подібності призначаються в малих дозах такі ліки, які у великих дозах спричинюють в організмі практично здорової людини симптоми, подібні до симптомів хвороби, яку лікують. Великі й малі дози визначались експериментально за їхньою фізіол. дією на організм. Дія лікар. речовин на організм вивчалась шляхом призначення великих, але не токсичних доз. Сукупність суб'єктивних і об'єктивних симптомів реакцій організму на дію лікар. речовин і опис типу чутливих суб'єктів становлять характеристику ліків. Ця характеристика в Г. використовується для призначення їх за принципом подібності. Симптоми дії ліків на організм порівнюються з симптомами захворювання. Сучас. Г. використовує досягнення біології і медицини для розуміння сутності патологічного процесу і керується принципом лікування хворої людини, а не окремих симптомів захворювання. В Г. використовуються речовини рослинного, тваринного і мінерального походження, більшість яких входить до рад. фармакопеї. Існує міжнар. асоціація гомеопатів, щороку скликаються конгреси з питань гомеопатії. В УРСР у великих містах при поліклініках ведеться спеціалізований гомеопатичний прийом лікарями-гомеопатами, є гомеопатичні аптеки. Проте результати контрольних перевірок гомеопатичного методу лікування в клініках СРСР (1936 і 1974—75) показали, що він не має переваг перед методами *алопатії*.

Літ.: Липницкий Т. М. Гомеопатия. М., 1964; Гомеопатические лекарственные средства. М., 1967.

Т. Д. Попова.

ГОМЕОСТА́З (від грец. ὅμοιος — подібний, однаковий і στάσις — стан)—у ф і з і о л о г і ї — відносна динамічна сталість фізико-хімічних і біологічних властивостей внутрішнього середовища організму людини, тварин і рослин (сталість складу крові, осмотичного тиску в тканинах, температури тіла, оводненості листя тощо). Г. забезпечується взаємодією складних процесів регуляції й координації, які включаються і виключаються в клітині автоматично та підпорядковуються (у людини і тварин) *центральній нервовій системі*, ендокринній системі, нейро-гуморальним механізмам тощо. Г е н е т и ч н и м Г. наз. здатність *популяції* підтримувати динамічну рівновагу свого генетичного складу.

ГОМЕ́Р (Ὅμηρος) — легендарний давньогрецький поет. Час життя Г. визначають по-різному — від 12 до 7 ст. до н. е. З його ім'ям пов'язують створення епічних поем «*Іліада*» й «*Одіссея*», які мають велике значення для пізнання соціальних взаємин, матеріальної й духовної культури Стародавньої Греції. Поеми написано *гекзаметром*. Т. з. гомерівську проблему, тобто питання про те, як і хто створив поеми, досі повністю не розв'язано. Укр. мовою твори Г. перекладали С. Руданський, П. Ніщинський, І. Франко, Леся Українка, В. Самійленко та ін. Повністю за рад. часів «Іліаду» та «Одіссею» переклав Борис Тен (1964). «Іліаду» для дітей переказала (1974) К. Гловацька.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Одіссея. К., 1968; Іліада. К., 1978; Р о с. п е р е к л. — Илиада.— Одиссея. М., 1967: Илиада. М., 1978.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1. М., 1976; Белецкий А. И. Поэмы Гомера. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 5. К., 1966; Сахарный Н. Л. Гомеровский эпос. М., 1976.

ГОМІ́ЛКА — див. *Голінка*.

ГО́МІН Лесь [справж. прізв., ім'я та по-батькові — Королевич Олександр Дмитрович; 17(30).III 1900, Черкаси — 16.I 1958, там же] — український рад. письменник. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1924). Писати і друкувати вірші, оповідання й нариси почав 1919. Належав до літ. організації «*Гарт*». Автор зб. оповідань «Контрольні цифри» (1931), п'єси «Маски» (1933), роману «Голгофа» (надруковано 1959; про реакційну суть сектантства), а також критичних праць.

Тв.: Голгофа.— Люди. К., 1975; Р о с. п е р е к л.— Голгофа. Кишинев, 1972.

Г. П. Донець.

ГОМІНДА́Н (кит., букв.— національна партія) — заснований 1912 шляхом злиття революційного то-

вариства *Тунменхой* з кількома ліберально-бурж. організаціями Китаю як антифеодальна і антиімперіалістична партія. В кін. 1923 — на поч. 1924 за участю кит. комуністів Г. перетворився на масову революц. партію, яка в союзі з КПК проводила *революцію 1925—27 в Китаї*. В ході поглиблення і розвитку революції, особливо після смерті *Сунь Ятсена*, праве крило Г. почало відходити від співробітництва з комуністами. У квітні 1927 праві на чолі з Чан Кайші при підтримці імперіалістів здійснили контрреволюц. переворот і захопили владу в Китаї. Г. перетворився на контрреволюц. партію, що відображала інтереси поміщиків і великої буржуазії, зв'язаної з іноз. капіталістами. В країні було розв'язано кривавий терор проти прогресивних сил. У 30-х рр. Г. організував 5 воєнних походів проти створених під керівництвом компартії революц. баз. Одночасно Г. здійснював тактику пасивної війни проти япон. агресорів. Після закінчення 2-ї світової війни Г. розв'язав у країні громадян. війну (1946—49). Кит. народ на чолі з компартією, використавши сприятливу міжнар. обстановку та допомогу Рад. Союзу, розгромив армію Г. і 1.X 1949 проголосив створення КНР. Залишки гоміндановців втекли на о. Тайвань під захист збройних сил США і створили тайванський гоміндан. *Ю. І. Патлажан.*

ГОМІНІ́ДИ (Hominidae) — родина ряду *приматів*. Охоплює сучасних і викопних людей (*архантропи, палеоантропи*), яких відносять до роду Homo (людина). Більшість учених відносять до Г. й *австралопітеків*. Згідно з цією точкою зору, Г. виникли в кінці третинного періоду (бл. 3,5 млн. років тому). До складу роду Homo входять 2 види: людина розумна — Homo sapiens і вид викопної людини — Homo primigenius (*пітекантропи, неандертальці*). В усіх представників роду Homo — великий мозок складної будови, вертикальна хода, рухома, здатна до тонких маніпуляцій, кисть руки. *Г. П. Зіневич.*

ГОМО... (від грец. ὁμός — рівний, однаковий, загальний) — частина складних слів, що означає рівність, однорідність, однаковість, напр. *гомозиготність, гомофонія*.

ГОМОГАМЕ́ТНІСТЬ (від *гомо...* і *гамета*) — рівноцінність гамет однієї із статей (чоловічої або жіночої) в людини, тварин і дводомних рослин за типом *статевої хромосоми*. Стать особини, у якої утворюються гамети, що містять однакові статеві хромосоми, наз гомогаметною. У людини, більшості тварин і дводомних рослин Г. властива жіночій статі; у птахів, метеликів і деяких плазунів та риб — чоловічій. Див. також *Гетерогаметність*.

ГОМОГЕНІЗА́ЦІЯ (від грец. ὁμογενής — однорідний) в металургії — створення в сплавах гомогенної (однорідної) структури або однорідного хімічного складу. Для Г. сплави піддають гомогенізуючому (дифузійному) *відпалу* (як правило, при т-рі 1000—1200° С і тривалому витримуванні), під час якого вирівнюється хім. склад у мікрооб'ємах, сумірних з розміром зерен сплаву. Г. підвищує стабільність мех. властивостей і зменшує їхню *анізотропію*, поліпшує технологічну пластичність сплавів.

ГОМОГЕ́ННА СИСТЕ́МА — фізико-хімічна система, що складається з однієї *фази* і не має поверхні розділу. Складові частини Г. с. не можна відокремити механічно. Прикладом багатокомпонентних Г. с. є суміші газів, рідкі або тверді розчини тощо.

ГОМОГЕ́ННИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, у якому ланцюгова *ядерна реакція* поділу протікає в гомогенній (однорідній) суміші *ядерного пального* зі сповільнювачем нейтронів або *теплоносієм*. Г. р. діють на теплових (див. *Тепловий реактор*) або швидких (див. *Швидкий реактор*) нейтронах. У тепловому Г. р. пальним, що його розміщують в *активній зоні*, є розчин (або *суспензія*) хім. сполук урану чи плутонію у воді (важкій або звичайній), просочений ураном графіт тощо. Активна зона швидкого Г. р. містить пальне у вигляді розчину (або суспензії) хім. сполук урану чи плутонію в рідкому металі або газі. Через технологічні й конструктивні труднощі Г. р. застосовують гол. чин. як експериментальні й *дослідні реактори*. *В. Б. Климентов.*

ГО МОЖО́ (16.XI 1892, м. Шаванъ, пров. Сичуань — літо 1978, Пекін) — китайський держ. і громад. діяч, письменник і вчений. Член КПК. Учасник революції 1925—27 в Китаї. З 1949 — президент АН Китаю, з 1954 — заст. голови Постійного к-ту Всекит. зборів нар. представників. Друкуватися почав з 1919. Автор збірок поезії, зокрема «Зоряний простір» (1923), «Повернення» (1928), «Гімн новому Китаю» (1953), п'єс («Тигровий знак», «Цюй Юань»; обидві — 1942, та ін.), істор. праць. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951. З 60-х рр. виступав з антирад. позицій, в дусі офіційної великодерж. маоїстської пропаганди.

ГОМО́З (від грец. κόμμι — камедь), камедетеча — хвороба рослин; виникає внаслідок несприятливих умов культури, поранення й ураження рослин комахами й мікроорганізмами. Найчастіше уражуються кісточкові плодові дерева. Хвороба проявляється у виділенні із стовбурів, гілок і коріння, рідше — з листків рідкої маси — *камеді*, яка потім застигає. Від Г. часто терплять цитрусові, шовковиця й бавовник. У цитрусових, уражених Г., кора біля основи стовбурів дерев здувається, потім тріскається, і з щілин виділяється липка рідина.

Заходи боротьби: висока агротехніка, *дезинфекція* ран на деревах, прочищення посівів, знищення післяжнивних решток тощо.

ГОМОЗИГО́ТНІСТЬ (від *гомо...* і *зигота*) — спадкова однорідність організму, яка виникає внаслідок злиття двох *гамет*, ідентичних за одним — кількома чи всіма *алелями* (напр., АА, аа, ААВВсс та ін.). Повна Г. можлива в самозапильних рослин. У тварин у зв'язку з їхньою роздільностатевістю Г. буває лише частковою, за окремими *генами*. При схрещуванні між собою або самозапиленні гомозиготних особин утворюється тільки один вид гамет за даним геном. Див. також *Гетерозиготність*.

ГОМОЙОСМОТИ́ЧНІ ТВАРИ́НИ (від грец. ὁμοιος — подібний, однаковий і ὠσμός — штовханина, тиск) — водяні тварини, здатні зберігати приблизно однаковий *осмотичний тиск* крові і тканинної рідини, не відповідний осмотичному тискові зовнішнього середовища. Напр., у мор. костистих риб осмотичний тиск крові й тканинної рідини нижчий за тиск зовн. середовища (мор. води). Багато Г. т. є серед безхребетних. У збереженні відповідного осмотичного тиску велику роль у Г. т. відіграють видільні органи. Див. також *Пойкілосмотичні тварини*.

ГОМОЙОТЕ́РМНІ ТВАРИ́НИ (від грец. ὁμο ος — подібний, однаковий і θέρμη — тепло), теплокровні тварини — тварини з відносно сталою температурою тіла, що майже не залежить від т-ри навколишнього середовища. Для Г. т. характерна наявність механізмів хім. і фіз. *терморегуляції*. До Г. т. належать птахи і ссавці (крім однопрохідних і деяких гризунів, у яких т-ра тіла коливається в певних межах залежно від т-ри середовища). Див. також *Пойкілотермні тварини*.

ГОМОЛОГІ́ЧНИХ РЯДІ́В ЗАКО́Н — сформульований М. І. *Вавиловим* закон, що встановлює паралелізм у спадковій мінливості організмів. За Г. р. з., для близьких у систематичному відношенні видів і родів організмів внаслідок подібності їхніх *генотипів* характерні подібні ряди спадкової *мінливості*, завдяки чому, знаючи ряд форм у межах одного виду, можна передбачити знаходження паралельних форм у ін. споріднених видів. Чим спорідненіші види й роди, тим повніша подібність у характері їхньої мінливості. Заг. риси мінливості характерні для всіх видів і родів рослин, з яких складається та чи ін. родина. Так, з 38 вивчених спадкових змін ознак, характерних для представників родини злакових, у жита і пшениці виявлено по 37, у ячменю — 32, у проса —27, у кукурудзи й рису — по 32. Г. р. з. було відкрито на основі широкого порівняльного вивчення (в природних умовах, у культурі й у дослідах) мінливості ознак у рослин багатьох родин, у яких є ряд добре вивчених культурних видів. М. І. Вавилов показав, що, розміщуючи всі відомі в одного виду варіації мінливості ознак в певному порядку у вигляді таблиці, можна виявити подібні варіації у ін. близького виду. Відсутність деяких ланок в ряду гомологічної мінливості виду при наявності цих ланок у споріднених видів свідчить про потенціальну можливість заповнення порожніх місць ряду при детальнішому дослідженні мінливості цього виду. М. І. Вавилов поклав Г. р. з. в основу пошуків нових форм рослин. При-

Гомологічних рядів закон. Паралельна мінливість остистості колоса у м'якої (*1—4*) і твердої (*5—8*) пшениць та в шестирядного ячменю (*9—12*).

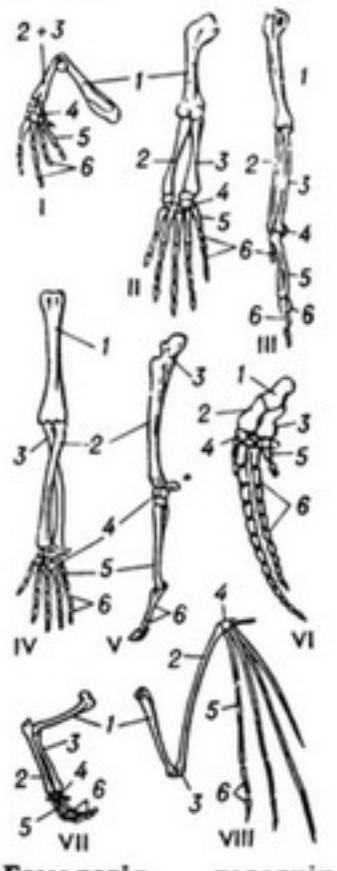

Гомологія передніх кінцівок. Скелет кінцівок: I — жаби; II — варана (плазун); III — птаха; IV — мавпи; V — коня; VI — кита; VII — кішки; VIII — кажана; *1* — плечова кістка; *2* — променева кістка; *3* — ліктьова кістка; *4* — кістки зап'ястка; *5* — кістки п'ястка; *6* — фаланги пальців.

ГОМОЛОГІЧНІ РЯДИ

В. Говдіус. Фрагмент титульного аркуша «Скіфо-козацької війни» Й. Пасторія. 1652.

кладом практичного використання Г. р. з. є виявлення в цукрового буряка рослин з однонасінними плодами, відомими раніше лише в диких форм. Виявлений спочатку тільки при вивченні морфологічних ознак у квіткових рослин Г. р. з. пізніше було підтверджено при дослідженні біохім. і фізіол. властивостей рослин і поширено на ін. систематичні групи організмів (найпростіші, нижчі рослини, комахи, ссавці).

Літ.: Вавілов М. І. Вибрані твори. К., 1970. *В. А. Труханов.*

ГОМОЛОГІ́ЧНІ РЯДИ́ — групи схожих складом і будовою органічних сполук, у яких молекулярний склад членів ряду послідовно змінюється на групу CH_2— гомологічну різницю. Кожний клас органічних сполук має свої Г. р. Так, метан CH_4, етан C_2H_6, пропан C_3H_8, бутан C_4H_{10}, пентан C_5H_{12} та ін. є членами Г. р. алканів, заг. формули C_nH_{2n+2}; етилен C_2H_4, пропілен C_3H_6, бутилен C_4H_8 та ін.— Г. р. алкенів — C_nH_{2n}; метанол CH_3OH, етанол C_2H_5OH, пропанол C_3H_7OH та ін.— Г. р. насичених одноатомних спиртів — $C_nH_{2n+1}OH$ та ін. З ускладненням членів у Г. р. закономірно змінюються фіз. константи: т-ра кипіння, т-ра плавлення, питома маса, молекулярний об'єм, теплота згоряння та ін. Члени одного Г. р. добуваються однаковими методами.

Л. К. Мушкало.

ГОМОЛО́ГІЯ в біології (грец. ὁμολογία — відповідність) — подібність органів у різних рослин або тварин за планом будови, положенням в організмі і за розвитком з однакових за походженням вихідних зачатків. Органи, яким властива Г., наз. гомологічними; вони виконують у різних організмів однакові або різні функції, різняться за зовн. виглядом і будовою (напр., рука людини, передня нога коня, крило птаха, плавці риби чи тюленя). Визначення поняття «гомологія» і протиставлення їй *аналогії* запропонував англ. учений Р. Оуен (1843); він же виділив Г. спеціальну, тобто відповідність органа за положенням і зв'язком з ін. частинами організму органові ін. тварини (напр., рука людини, ласт кита, крило птаха та ін.), і серіальну, тобто подібність органів або їхніх частин, розташованих послідовно по поздовжній осі тіла тварин (напр., крила і ноги птахів). Розрізняють також Г. повну, при якій змінюються лише форма і розміри органа при збереженні всіх його частин, та неповну що є наслідком зникнення в процесі еволюції якихось частин органа або виникнення нових. У випадку комбінації втрати одних і новоутворення ін. частин організму говорять про імітативну гомологію. Іл. с. 97.

ГОМОЛО́ГІЯ в математиці. 1) Важливе поняття *топології*. В *топологічних просторах* розглядають, напр., підмноговиди, гомологічні нулеві, тобто такі замкнені r-вимірні підмноговиди, які є межею $(r+1)$-вимірного підмноговиду. Так, крива l на поверхні *тора* (мал.) буде гомологічна нулеві, бо вона обмежує частину s цієї поверхні; крива λ не гомологічна нулеві, бо не обмежує ніякої частини поверхні. 2) В *проективній геометрії* — взаємно однозначне перетворення проективної площини в себе, яке зберігає прямолінійне розміщення точок, переводить усі точки деякої прямої (осі гомології) в себе.

Гомологія в математиці. Поверхня тора з кривими l, гомологічною нулеві, і λ — не гомологічною нулеві.

Літ.: Александров П. С. Введение в гомологическую теорию размерности и общую комбинаторную топологию. М., 1975; Хартсхорн Р. Основы проективной геометрии. Пер. с англ. М., 1970. *Ю. А. Амінов.*

ГОМОЛЯ́КА Вадим Борисович [н. 17(30).X 1914, Київ] — український рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). Член КПРС з 1953. В 1946 закінчив Київ. консерваторію. Твори: балети («Чорне золото», 1957; «Кіт у чоботях», 1958; «Оксана» — за поемою Шевченка «Слепая», 1964; «Либідь», 1973, та ін.), муз. комедії («Альонушка», 1959; «Соловей у міліції», 1964); твори для оркестру (сюїта «Закарпатські ескізи», 1950), музика до драм. вистав і кінофільмів, пісні. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, медалями. Державна премія СРСР, 1951.

ГОМОМОРФІ́ЗМ (від *гомо...* і грец. μορφή — вигляд, форма) — одне з основних понять сучасної математики. Дає змогу вивчати складні матем. структури за допомогою простіших структур. Якщо задано дві системи об'єктів A і B з визначеними для цих об'єктів *відношеннями*, то Г. системи A в систему B — це таке *відображення* з A у B, при якому кожному об'єктові a з A відповідає рівно один об'єкт b (образ a) з B, а кожному відношенню в A — рівно одне відношення в B, причому так, що відношенню об'єктів системи A відповідає відношення їхніх образів у B. Сукупність об'єктів системи B, які є образами об'єктів з A, разом з відношеннями системи B, що відповідають відношенням системи A, наз. гомоморфним образом системи A. Так, якщо A — система всіх цілих чисел з відношенням додавання їх, B — система всіх додатних *раціональних чисел* з відношенням множення їх, то відображення з A в B, при якому числу n відповідає число 2^n, є Г. системи A в систему B, бо сумі чисел m і n відповідає число 2^{m+n}, яке дорівнює добуткові 2^m 2^n їхніх образів 2^m і 2^n.

Я. П. Сисак.

ГОМОСЕКСУАЛІ́ЗМ (від *гомо...* і лат. sexus — стать) — протиприродний статевий потяг до осіб своєї статі, одне із *статевих збочень*. Г. жінок наз. лесбійською любов'ю, або сапфізмом, чоловіків — мужолозтвом. Статеве збочення, при якому гомосексуалістичні тенденції в чоловіків проявляються як наслідок певних соціально-побутових обставин, зокрема тимчасової відсутності жіночого оточення, і зникають при можливості гетеросексуальних (з особою протилежної статі) статевих зносин, наз. педерастією. При педерастії суттю і метою зближення є лише статевий акт. У гомосексуалістів першорядне значення має психічна сторона статевого потягу — закоханість, ревнощі, самопожертвування тощо. Є й особи, які виявляють статевий потяг до обох статей (бісексуалізм), Г. відомий із старод. часів. Твердження деяких бурж. учених про те, що Г. є психопатологічним явищем і виникає внаслідок конституціонально природженої аномалії, не має під собою обгрунтованих підстав. В капіталістичних країнах Г. — досить поширене явище і тісно пов'язане з соціально-побутовими умовами. В СРСР кримінальним законодавством передбачено карність Г., за винятком тих випадків, коли Г. є одним із проявів виражених психічних розладів.

ГОМОСТИЛІ́Я (від *гомо...* і грец. στῦλος — стовп), рівностовпчастість — однакова довжина стовпчиків і тичинок у квіток усіх екземплярів рослин даного виду. Г. сприяє *самозапиленню* рослин. Див. також *Гетеростилія*.

ГОМОТАЛІ́ЗМ (від *гомо...* і грец. θαλλός — пагін, росток) — двостатевість у деяких водоростей і грибів. Усі особини даного гомоталічного виду мають морфологічно і фізіологічно рівноцінні *слані;* при цьому можуть копулювати (див. *Копуляція*) між собою *гамети* (статеві клітини), що походять від однієї рослини або слані.

ГОМОТЕ́ТІЯ (від *гомо...* і грец. θετός — розміщений) — перетворення площини (простору) відносно довільної точки O, при якому точці X ставиться у відповідність така точка X_1, для якої $OX_1 = |k|\ OX$, де k — стале число, причому точка X_1 при $k > 0$ лежить на промені OX, а при $k < 0$ — на його продовженні. Точка O наз. центром Г., а число k — коеф. Г. Якщо $k < 0$, Г. називається оберненою; окремим випадком її ($k = -1$) є центр. *симетрія*.

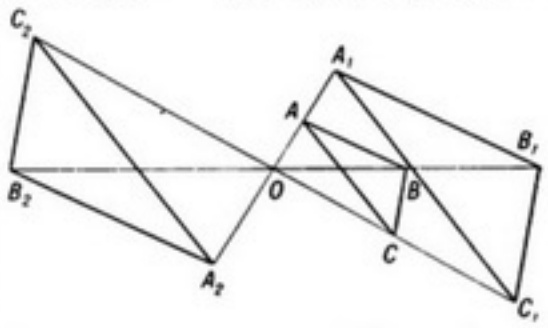

Гомотетія трикутника ABC при $k = 2$ (трикутник $A_1B_1C_1$) та при $k = -2$ (трикутник $A_2B_2C_2$).

При Г. пряма (площина) переходить у пряму (площину), зберігається паралельність прямих (площин) і кут між прямими (площинами), кожна фігура переходить у подібну (див. *Подібність*) до себе фігуру (мал.).

ГОМОФО́НІЯ (грец. ὁμοφωνία — однакове звучання) — тип *багатоголосся*, в якому один голос виконує мелодію, решта — акомпанемент (на відміну від *поліфонії*). У Старод. Греції — виконання мелодії кількома голосами або муз. інструментами в *унісон*.

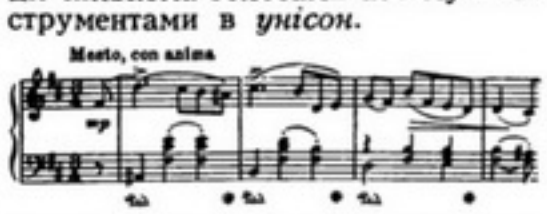

Гомофонія. М. В. Лисенко. «Меланхолійний вальс».

ГОМРУ́ЛЬ, рух за гомруль (англ. Home Rule — самоврядування) — програма автономії Ірландії в межах Британської імперії. Передбачав створення ірл. парламенту та нац. органів управління. Висунутий 1869. Рух за Г. був підтриманий ірл. народом. Лідер партії Г. (Ірл. парламентська партія, засн. 1874) — Ч. *Парнелл* уклав угоду про взаємну підтримку з англ. лібералами, змусивши уряд У. *Гладстона* 1886 і 1893 вносити в парламент білль про Г. (був двічі відхилений). У 1912 уряд Г. *Асквіта* вніс 3-й білль про Г. Реакція стала на шлях збройної боротьби проти Г., вчинивши в *Ольстері* заколот (1914). Проект автономії Ірландії був затверджений 18.VIII 1914, але уряд відклав його здійснення до кін. 1-ї світової війни. В результаті нац.-визвольної війни 1919—21 в Пд. Ірландії Г. був частково втілений в життя після створення *домініону* — Ірл. вільна д-ва. Див. *Англо-ірландський договір 1921*.

ГО́МСТЕД-АКТ (від англ. homestead — садиба) — закон про земельні наділи, прийнятий під час *громадянської війни в США 1861—65* в травні 1862 урядом А. *Лінкольна* під тиском народних мас. Згідно з Г.-а., кожний громадянин США, який досяг 21 року і не воював проти Пн., мав право одержати з федерального фонду, сплативши внесок у 10 дол., ділянку землі розміром до 160 акрів (65 га) і стати її власником, проживши на ній 5 років. Було роздано бл. 2 млн. гомстедів (бл. 285 млн. акрів). Г.-а. сприяв переломові в ході війни на користь Півночі і перемозі фермерського, «американського» шляху розвитку капіталізму в с. г. США. Гомстеди колоністам надавав також уряд Канади.

ГОНА́ДИ (від грец. γονή — сім'я) — те саме, що й *статеві залози*.

ГОНАДОТРО́ПНІ ГОРМО́НИ, гонадотропіни (від *гонади...* і грец. τρόπος — напрям) — *гормони*, що стимулюють функцію *статевих залоз*. Виробляються в *гіпофізі* — фолікулостимулюючий гормон (ФСГ, фолітропін) і лютеїнізуючий гормон (ЛГ, лютропін) та в *плаценті* — хоріонічний гонадотропін (ХГ). Білкова молекула Г. г. містить вуглеводний компонент. ФСГ і ЛГ людини мають мол. м. бл. 30 000. Г. г. виробляються в організмі самців і самок хребетних тварин усіх класів. Г. г. стимулюють ріст і гормональну активність статевих залоз, дозрівання *сперматозоїдів*, регулюють циклічні процеси в яєчниках — дозрівання *фолікулів*, *овуляцію*, утворення *жовтого тіла*. Визначення Г. г. у сечі важливе для ранньої діагностики вагітності. Препарати Г. г. (ХГ, сироватка жеребних кобил, пергонал та ін.) застосовують для лікування затриманого статевого розвитку, неплідності, а в нар. г-ві — для стимуляції багатоплідця у вівцематок і для розведення цінних порід риб.

Літ.: Савченко О. Н. Гормоны яичника и гонадотропные гормоны. Л., 1967; Биохимия гормонов и гормональной регуляции. М., 1976; Патологическая физиология. К., 1977. *О. Г. Резников.*

ГОНГ (малайське gong) — ударний музичний інструмент. Поширений у народів Азії. Має форму ввігнутого диска. Виготовляють Г. з литої бронзи (рідше латуні). Звук певної висоти, співучий, довго не стихає; утворюється ударом колотушки. Різновид Г.— тамтам.

ГОНДВА́НА — материк, який, на думку багатьох учених, існував у Пд. півкулі в палеозойській і мезозойській ерах. До складу Г. входили: більша частина сучас. Пд. Америки, Африки, пд. частина Атлантичного ок., Індійський ок., Пд. Азія, майже вся Австралія, можливо і більша частина Антарктиди. Багато геологів вважають, що Г. розпалася внаслідок горизонтального розсунення її частин (це підтверджується даними *палеомагнетизму*). Є припущення, що Гондвана не була суцільним материком.

ГО́НДИ — загальна назва ряду народностей і племен Центральної Індії (маріа, халабі, муріа, коламі, бхатра, дхакар, дорла, койя), які говорять діалектами мови гонда дравідійської мовної сім'ї і мовами сусідніх народів. Заг. чисельність Г.— 2,7 млн. чол. (1977). Г. живуть у гірських і лісистих районах нагір'я Чхота-Нагпур, переважно в окрузі Бастар шт. *Мадх'я-Прадеш*. Заняття Г.— землеробство, ремесла (обробка металів, плетіння). В релігії поєднується шанування індуїстських і давніх гондських божеств.

ГО́НДІУС (Hondius) Вільгельм (1597, Гаага — 1658, Гданськ) — голландський гравер. З 1634 жив у Гданську. Виграві рував карти України (1640, 1648, 1650), на яких є зображення укр. козаків, жителів Волині; портрети Б. Хмельницького (три варіанти, 1651, один за малюнком А. *Вестерфельда*); титульну сторінку до книги Й. Пасторія «Скіфо-козацька війна» (1652), де зобразив полонених укр. селян і козаків під час визвольної війни 1648—54; гравюри за малюнками Г.-Л. *Боплана* до його книги «Опис України» (1650).

ГОНДО́ЛА (італ. góndola) — 1) Одновесловий плоскодонний венеціанський човен з піднятими фігурними носом і кормою (мал.). 2) Саморозвантажувальний залізничний піввагон з люками в підлозі. 3) Кабіна *аеростата* (дирижабля, стратостата) — для екіпажу, устаткування і *балласту*. 4) Фюзеляж (корпус) літака, у якого оперення кріплять на спец. хвостових балках.

Гондола венеціанська.

ГОНДУРА́С, Республіка Гондурас — держава в Центральній Америці. На Пн. омивається Карибським м., на Пд.—зат. Фонсека Тихого ок. В адм. відношенні поділяється на 18 департаментів.

Державний лад. Г.— республіка. Внаслідок держ. перевороту 1972 законодавчий орган — однопалатний нац. конгрес — розпущено. Держ. владу здійснює військова хунта. Глава держави та уряду— президент.

Природа. Берегова лінія розчленована. Вздовж узбережжя простягаються вузькі смуги низовинних рівнин, на Пн. Сх.— заболочена низовина (Москітовий берег). Рельєф переважно гористий — нагір'я (вис. до 2865 м), розчленоване долинами численних річок на окремі масиви. Поклади срібла, золота, руд кольор. металів і заліза, бокситів, сурми. Клімат тропічний, пасатний. Пересічні місячні т-ри повітря протягом року від +10° до +26°. Опадів на навітряних схилах гір до 3000—5000 мм на рік, у внутр. районах зволоженість менша. Річки короткі, переважно гірські. Бл. 50% тер. країни вкрито лісами. В горах до вис. 700 м ростуть вічнозелені тропічні ліси на фералітних ґрунтах, вище — вічнозелені й мішані ліси, в долинах — ксерофітні **чагарники**.

Населення. Бл. **90%** нас. становлять іспано-індіанські метиси, бл. 7% — індіанці; живуть також вихідці з країн Європи та Азії. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— понад 30 чол. на 1 км². 31% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Тегусігальпа*, *Сан-Педро-Сула*.

Історія. Доісп. колонізації більшість корінного індіанського нас. Г. (за винятком племен *майя* на Зх.) перебувала на стадії первіснообщинного ладу. В 1502 Г. відкрив Х. *Колумб*. У 1524 іспанці почали завоювання країни. В 1536 вибухнуло повстання індіанців, що його жорстоко придушили колонізатори. Значну частину місц. нас. завойовники винищили. З 1539 Г. входив до складу генерал-капітанства Гватемала. На поч. 19 ст. народ піднявся на боротьбу проти ісп. панування. 15.IX 1821 Г. став незалежною д-вою. В 1821—23 Г.— частина мексіканської імперії, 1823—38 — федерації Сполучені провінції Центр. Америки. В 1838 Г. знову став незалежним. У 19 ст. почалася експлуатація країни амер. капіталом. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції активізувався антиімперіалістичний визвольний рух у Г., але місцева реакція при підтримці США встановила в країні терористичну диктатуру (1933—49). В 50-х рр. тру-

Герб Гондурасу.

ГОНДУРАС

Площа — 112,1 тис. км²

Населення — 3,38 млн. чол. (1977, оцінка)

Столиця — м. Тегусігальпа

дящі, очолені Компартією Г. (засн. 1954), посилили страйкову боротьбу (найбільший страйк — 1954). У 1963—65 владу захопила військ. хунта (фактично до 1971). В 1972—75 уряд О. Лопеса Арельяно проводив помірковані прогресивні реформи. 22.IV 1975 реакційна вояччина поставила при владі ген. Х.-А. Мельгара Кастро, політика якого відповідала інтересам латифундистів, консервативної буржуазії та амер. монополій. Відмова уряду від проведення реформ в інтересах нац. розвитку викликала загострення внутріполіт. боротьби в країні. 7.VIII 1978 до влади прийшла військ. хунта, яка заявила про наступність попереднього політ. курсу. *А. А Стрілко.*

Політичні партії, профспілки. Національна партія, засн. 1891. Виразник інтересів латифундистів і католицького духівництва. Ліберальна партія, засн. 1891. Виражає інтереси буржуазії, зв'язаної з іноз. капіталом. *Комуністична партія Гондурасу,* засн. 1954. Конфедерація трудящих Гондурасу, засн. 1964. Входить до МКВП. Генеральний центр трудящих, оформився 1966.

Господарство. Г.— відстала агр. країна, в економіці якої панівні позиції належать капіталові США. У володінні іноз. монополій — бл. 220 тис. га землі, більшість підприємств гірничодобувної та ін. галузей пром-сті. Доход на душу населення в Г. найнижчий з усіх країн Центр. Америки, велика кількість безробітних. С. г. дає 36% валового внутр. продукту (в цінах 1973), в ньому зайнято бл. 70% населення. Зберігаються напівфеодальні пережитки, поширена оренда. Переважають дрібні сел. г-ва. Багато великих латифундій і капіталістич плантацій. В обробітку 14% тер. країни. Осн. напрям с. г.— вирощування експорт культур (збір 1976, тис. т): бананів — 1428, кави — 56, бавовни-сирцю — 9, а також тютюну й абаки. З прод. культур вирощують кукурудзу, рис, квасолю, сорго. На Сх. екстенсивне пасовищне скотарство. Поголів'я (млн., 1977): великої рогатої худоби — 1,8, свиней — 0,73. Іноз. компанії розробляють родовища корисних копалин (видобуток 1976, тис. т): свинцю (23,3), цинку (27,6), кадмію (0,23), срібла (99 т), золота (0,65). У 1975 вироблено 510 млн. кВт год електроенергії. Нафтопереробний з-д, целюлозно-паперовий комбінат. Обробна пром-сть представлена переважно кустарними й напівкустарними харч., текст., швейними підприємствами. Осн. пром. центри: Сан-Педро-Сула, Тегусігальпа, Пуерто-Кортес. Довжина з-ць — 1 тис. км, асфальтованих автошляхів — 1,3 тис. км. Гол. мор. порти: Пуерто-Кортес, Ла-Сейба. В Тегусігальпі та Ла-Сейбі — міжнар. аеропорти. Осн. статті експорту: банани, кава, лісоматеріали; імпорту: пром. устаткування, прод. та пром. товари. Осн.

частка зовнішньоторг. обороту припадає на США. Г. підтримує торг. відносини і з країнами Центр. Америки, ФРН, Японією та Великобританією. Грош. одиниця — лемпіра. 1 лемпіра = 0,5 дол. США. *О. С. Деоабов.*

Медичне обслуговування. В 1975 в Г. було 4,6 тис. лікарняних ліжок (15,2 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 919 лікарів (1 лікар на 3,3 тис. ж.). Лікарів готують на мед. ф-ті ун-ту.

Освіта та наукові заклади. Понад 50% населення країни — неписьменні (1976). Проголошене обов'язкове навчання літей віком від 7 до 12 років не здійснюється. Тривалість навчання в поч. школі — 6 років, у середній — 6 (3 + 3). У 1975/76 навч. р. в поч. школах налічувалося 460,7 тис. учнів, у серед. навч. закладах (с.-г., тех. та комерційних школах) — 66,7 тис., у нац. автономному ун-ті в м. Тегусігальпі (засн. 1847) — 10,6 тис. студентів. Академія Г. (засн. у 18 ст.), академія географії та історії (засн. 1968), Нац. ін-т географії, ін-т антропології та історії, ряд наук. т-в. Нац. б-ка (засн. 1880), б-ка ун-ту. Нац. музей у Тегусігальпі. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в країні виходило 8 щоденних газет заг. тиражем понад 100 тис. примірників, 95 ін. періодичних видань. Найпоширеніші видання: щоденні газети «Гасета» («Газета», з 1906), «Діа» («День», з 1948), «Насьйональ» («Національна»), «Кроніста» («Репортер», з 1912), щомісячник — «Комерсіо» («Торгівля», з 1970). Орган Компартії Г. «Трабахо» («Праця», з 1954). Хоч формально радіомовлення контролюється урядовим Генеральним управлінням зв'язку, урядові належить лише кілька радіостанцій; 84 станції приватні. Телебачення ведеться з 1959. Телецентр у Тегусігальпі, належить приватній Гондураській телевізійній компанії. *О. В. Ткачов.*

Література Г. (ісп. мовою) почала розвиватися після проголошення незалежності і довгий час мала наслідувальний характер. Поети 19 ст. Х.-Т. Рейєс, Т. Агілус, Х. Сіснерос та ін. орієнтувалися на ісп. класицистичні зразки. Перший у країні роман створив К. Гутьєррес («Анхеліна», 1898). Найвизначніша постать у л-рі на рубежі 19 і 20 ст.— Ф. Турсіос, автор романів і віршів, написаних у дусі модернізму. Соціальні проблеми порушував поет А. Гільєн Селая, поет і прозаїк Р.-Е. Вальє — патріотичні теми. Після 2-ї світової війни соціальний протест зазвучав у віршах К. Баррери, Х. Каркамо, в романах К. Ісагірре («Під зливою»), Р. Амаї Амадора («Зелена тюрма», 1950; «Операція „Горила“», 1966). Побут гондурасців зобразив романіст А. Мехіа Ньєто. Багато письменників Г змушені жити в еміграції.

Архітектура та образотворче мистецтво. Від 1-го тис. н. е. на тер. Г. збереглися залишки пірамід, храмів, кам. стел культури майя. З 16 ст. за регулярними планами будувалися міста (Комаягуа, Тегусігальпа), в 17—18 ст.— церкви-базиліки з баштами, оздоблені розписами, різьбленням і статуями (собор у Комаягуа, кін. 17 ст.— бл. 1825). Серед споруд 20 ст. — Палац президента, Нац. театр, обидві — в Тегусігальпі, та ін. З традиційних видів мистецтва збереглися розмальовані маски й поліхромна кераміка. В кін. 19 — на

А. Каналес. Пейзаж. Фрагмент. 1959.

поч. 20 ст. формувалося нове мистецтво. Основоположниками нац. живопису були П.-С. Сьєрра, К. Суньїга Фігероа. В 1940 в Тегусігальпі засновано першу худож. школу. Серед сучас. митців — М.-А. Руїс, Х. А. Веласкес, А.-Л. Родесіо, Д. Ласароні, А. Каналес.

Літ.: Леонов Н. С. Очерки новой и новейшей истории стран Центральной Америки. М., 1975.

Панорама міста Тегусігальпи.

ГОНДУРА́С БРИТА́НСЬКИЙ — колишня (до 1973) назва *Белізу* — володіння Великобританії в Центральній Америці.

ГО́НИ — українська старовинна народна міра довжини. Великі («добрі») Г. становили 120 сажнів, середні — 80, малі — 60 (*сажень* дорівнював 2,13 м).

ГОНІ́ДІЇ (від грец. γονή — сім'я, потомство та ... ιδιον— зменшувальний суфікс) — 1) Застаріла назва

водоростей, що входять до складу *лишайників*. Термін було запроваджено, коли лишайники вважали єдиним організмом, а водорості — органами його розмноження. 2) Дрібні клітини, що відокремлюються від нитчастих бактерій і служать для розмноження. 3) Нерухливі клітини, що служать для розмноження в деяких *синьо-зелених водоростей*. 4) Застаріла назва утворених нестатевим шляхом спор водоростей і грибів.

ГОНІ́МОВ Ілля Олександрович [6(18).XII 1875, с. Кайнес Вітебської губернії, тепер БРСР — 24. VIII 1966, Донецьк] — російський рад. письменник. З 1908 жив у Донбасі. Почав друкуватися 1927. Осн. тема творів Г.— життя робітн. класу. Найвідоміші його істор. повісті про шахтарів Донбасу — «Шахтарчук» (1930—40), «Стара Юзівка» (1937), «На березі Кальміусу» (1940).

Тв.: Повести и рассказы. К., 1956; Старая Юзовка. Донецк, 1962; У к р. п е р е к л.— На березі Кальміусу. К., 1948; Шахтарчук. К., 1951.

ГОНІО́МЕТР (від грец. γωνία — кут і μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання кутів між гранями кристалів. У *кристалографії* застосовують кілька видів Г. Найпростішим є прикладний Г. (мал.,1), що являє собою транспортир з лінійкою (точність вимірювання — до 30′). Досконалішим Г. є відбивний (теодолітний) Є. С. *Федорова* (мал., 2). Він складається з зорової труби і двох лімбів — горизонтального й вертикального з двома взаємноперпендикулярними осями обертання. Положення кожної грані в просторі фіксується двома сферичними координатами. Точність вимірювання від 1 до 20′.

ГОНІ́Т (від грец. γόνυ — коліно)— запалення колінного суглоба. Причини виникнення і перебіг Г. такі самі, як і при ін. *артритах*.

ГО́НКА ОЗБРО́ЄНЬ — реакційна політика імперіалістичних кіл капіталістичних держав, спрямована на дальше нагромадження зброї всіх типів, насамперед *ядерної зброї*, та створення величезних запасів усіх засобів масового винищення. Г. о. являє собою процес матеріальної підготовки імперіалізмом світової війни. Вона стала невід'ємною рисою капіталістичного розширеного відтворення, призвела до поглиблення мілітаризації капіталістичної економіки, постійного зростання воєнних бюджетів, якісного вдосконалення в небувалих масштабах найруйнівніших видів зброї, відволікання матеріальних засобів і коштів від розв'язання невідкладних проблем соціально-екон. характеру. Г. о. посилила позиції *мілітаризму* і *воєнно-промислового комплексу*, обмежила бурж.-демократичні свободи в капіталістичних д-вах, стала причиною приходу до влади в ряді їх фашист. режимів. Розвиток новітніх видів зброї становить пряму небезпеку для природного середовища, загрожує існуванню людства. За даними ООН на 1978, у світі нагромаджено ядерний арсенал, який дорівнює потужності 1 млн. 300 тис. таких бомб, яку вояччина США скинула на Хіросіму 1945. Г. о. породила масштабну торгівлю зброєю, що приносить воєнно-пром. монополіям прибутки на 50—60% вищі, ніж у невоєнній сфері. На США, Францію, Великобританію, ФРН і Канаду припадає понад 2/3 світової торгівлі зброєю. Після 2-ї світової війни монополії США від торгівлі зброєю мали понад 100 млрд. дол. прибутків. Г. о., розв'язана реакційними колами та воєнно-пром. компаніями, тісно пов'язана з посиленням експлуатації та зубожінням трудящих мас. Лише країни НАТО за 1968—78 витратили на воєнні цілі 1,3 трильйона доларів. У 1976—78 уряд США прийняв ряд рішень про розгортання нових видів озброєння (крилаті ракети, система ракет «МХ», атомні підводні човни «Трайдент», нейтронна бомба). Воєнні приготування імперіалізму змушують країни *Організації Варшавського Договору* виділяти необхідні кошти на оборону, відривати їх від цілей мирного будівництва. В орбіту Г. о. втягнено десятки молодих країн, що розвиваються. Це призводить до посилення їхньої політ. і екон. залежності від імперіалістичних д-в, до виникнення збройних конфліктів у багатьох районах світу. З політикою імперіалістичної реакції в галузі Г. о. в 60—70-х рр. тісно зімкнулася позиція маоїстського керівництва КНР. Прихильники Г. о. намагаються зірвати процес *розрядки міжнародної напруженості*, загальмувати перші зрушення, досягнуті в справі *роззброєння*. СРСР та ін. соціалістичні д-ви ведуть наполегливу боротьбу за стримання Г. о. (див., зокрема *Радянсько-американські документи*). Широкі заходи, спрямовані на розв'язання цієї проблеми, накреслено в рад. *Програмі миру*, виробленій XXIV з'їздом і розвинутій XXV з'їздом КПРС. На стримання Г. о. спрямовані пропозиції СРСР в ООН, зокрема на спец. сесії її Ген. Асамблеї по роззброєнню в травні 1978, а також прийняті Організацією Об'єднаних Націй на основі рад. пропозицій рішення (див. *Декларації ООН*). Обмеженню Г. о. служить ряд положень *Заключного акта* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Вагомий внесок у цю справу зробили *Всесвітній конгрес миролюбних сил* 1973 в Москві, *Конференція комуністичних і робітничих партій Європи 1976*. Пропозиції СРСР щодо припинення Г. о. та ряд ін. рад. ініціатив у цьому напрямі знайшли якнайширшу підтримку всього прогрес. людства.

Г. М. Цвєтков.

ГОНКУ́Р (Goncourt), брати Едмон (26.V 1822, Нансі — 16.VII 1896, Шанпросе) і Жюль (17.XII 1830, Париж — 20.VI 1870, там же) — французькі письменники. В 50—60-х рр. разом створили романи з життя різних верств франц. суспільства: «Шарль Демайї» (1860), «Сестра Філомена» (1861), «Рене Мопрен» (1864), «Жерміні Ласерте» (1865). Багато в чому Г. дотримувалися традицій франц. критичного реалізму, але їхня творчість ускладнена натуралізмом та імпресіонізмом, що особливо позначилося на останніх романах «Манетт Саломон» (1867) і «Мадам Жервезе» (1869). Едмон після смерті Жюля написав ще кілька романів, з яких найвідоміший «Брати Земганно» (1879). Г.— автори книг з історії Франції 18 ст. і франц. мистецтва того часу та «Щоденника». За заповітом Едмона його власність перейшла у фонд щорічної Гонкурівської премії за найкращий худож. твір, яка присуджується й тепер.

Е. і Ж. Гонкур. Літографія П. Гаварні. 1853.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Дневник, т. 1—2. М., 1964; Жермини Ласерте.— Братья Земганно.— Актриса Фостен. М., 1972.

ГОНОКО́КИ (від грец. γόνος — сім'я і *коки*) — гноєтворні бактерії, що належать до групи коків (кулястих бактерій). Г. — специфічні паразити людини, що спричинюють *гонорею* й можуть уражати суглоби, залози, ендокард, очі. Відкрив Г. нім. лікар А. Нейссер (1879).

ГОНОЛУ́ЛУ — місто на пд. узбережжі о. Оаху з групи Гавайських о-вів, адм. центр штату США *Гавайї*. Важливий вузол мор. і повітряних сполучень через Тихий ок. 629,2 тис. ж. (1970, з передмістями). Підприємства харч. (цукрової, фрукто- та рибоконсервної) пром-сті. Судноверфі. Курорт. Центр туризму. Поблизу міста в бухті Перл-Харбор — військ.-мор. і військ.-повітряна база США.

ГОНОРА́Р А́ВТОРСЬКИЙ (лат. honorarium — винагорода за послуги) — винагорода, яка в СРСР за *авторським правом* виплачується авторам за використання їхніх творів. Г. а. сплачується й спадкоємцям авторів, твори яких видаються, екранізуються тощо, протягом 25 років після смерті автора. Розмір Г. а. встановлюється

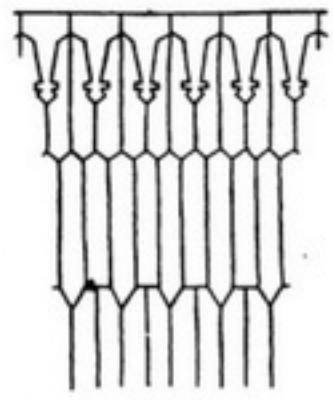

Обшивка з **гонти.**

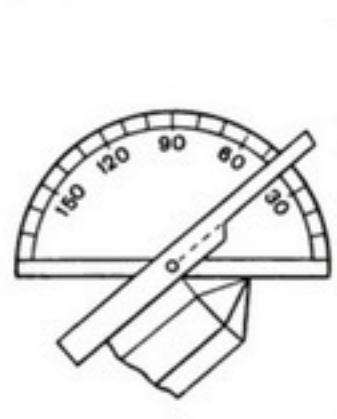

1

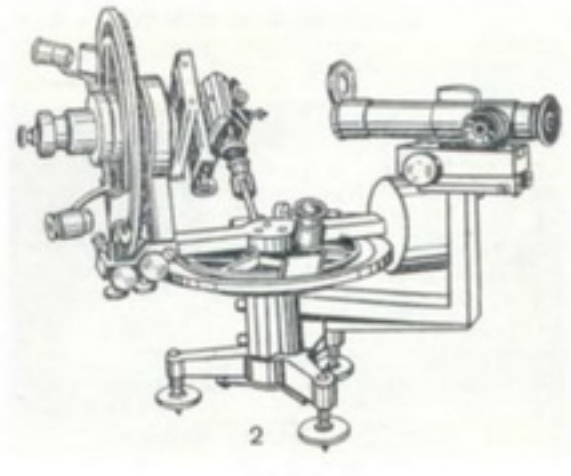

2

Гоніометри:
1 — прикладний;
2 — відбивний.

відповідно до союзних та респ. нормативних актів і визначається в *авторському договорі* в межах затверджених ставок (якщо таких ставок немає,— за угодою сторін). В УРСР Г. а. виплачується відповідно до постанов Ради Міністрів УРСР від 23.III 1963 і 1.IX 1967 «Про авторський гонорар за твори політичної, наукової, виробничо-технічної, учбової та іншої літератури», від 25.XII 1968 — «Про авторський гонорар за літературно-художні твори», від 4.VIII 1967 — «Про авторську винагороду за драматичні і музичні твори» тощо. Ставки та порядок виплати Г. а. за художньо-графічні роботи визначено наказом по Міністерству культури СРСР від 20.VII 1963.

Є. М. Гриценко.

ГОНОРЕ́Я (від грец. γόνος — сім'я і ῥέω — течу), трипер — інфекційна *венерична хвороба* людини з переважним ураженням слизових оболонок сечостатевих органів. Збудника хвороби — *гонокок* уперше виявив нім. лікар А. Нейссер (1879) в гною хворих, уражених гонококом. При Г. можуть уражатися і суглоби, м'язи, кістки, серце, нервова система, слизові оболонки повік (бленорея), зіва (ангіна) тощо. Відомі випадки смерті від гонорейного сепсису. Зараження Г. відбувається найчастіше під час статевих зносин з хворим, рідше — при пологах та через забруднені предмети туалету (рушники, губки, мочалу тощо). У водопровідній воді гонокок зберігається протягом 5—6 годин. Перші ознаки Г.— різі в сечовивідному каналі та гноєтеча з нього — з'являються через 3—5 днів, рідше через 2—3 тижні після зараження. Г.— найчастіша причина хронічних запалень сечостатевих органів чоловіків (простатит, куперит, везикуліт) і жінок (оофорит, *ендометрит,* метрит, аднексит), а також чоловічої і жіночої *безплідності*. Профілактика: додержання правил особистої гігієни в статевому житті, висока моральність, суспільна профілактика. Лікування: антибіотики, імунотерапія, місцеве лікування.

Літ.: Потоцький І. І., Шеремет Є. Г. Захворювання сечостатевих органів у дівчаток. К., 1970; Задорожный Б. А., Петров Б. Р Уретриты. К., 1978.

В. Г. Коляденко.

ГОНО́РСЬКИЙ Розумник Тимофійович [1791, Тула — 15(27).VIII 1818, Харків] — вітчизняний письменник і вчений. Вищу освіту здобув у Петерб. пед. ін-ті (1810). Вчителював в Осколі. З 1816 викладав л-ру, статистику й географію в Харківському університеті. В 1816—18 редагував журн. «*Украинский вестник*». Автор праць з естетики.

І. Гонта.

І. Т. Гончар.

ГОНСА́ЛВІШ (Гонсалвес; Gonçalves) Бенту-Антоніу (2.III 1902, Фіайш — 2.IX 1942, Таррафал) — діяч португальського робітничого руху. Член Португ. компартії (ПКП) з 1928. З 1929 — генеральний секретар ПКП. За революц. діяльність не раз зазнавав арештів. Наприкінці 1935 ув'язнений у концтаборі Таррафал (о-ви Зеленого Мису); закатований фашистами.

ГОНСА́ЛЕС (González) Кармело (н. 16.VII 1920, Гавана) — кубинський художник. Навчався в Академіях мистецтв Сан-Алехандро в Гавані та Нью-Йорку. Засновник Асоціації графіків Куби (1948) і майстерні плаката при Спілці письменників і художників. Твори: цикл «Куба — вільна територія Америки», 1963, та ін.

ГОНСА́ЛЕС ДÍАС (González Díaz) Гало (22.II 1894, Ногалес, пров. Вальпараїсо — 8.III 1958, Сантьяго) — діяч робітн. й комуністич. руху Чілі. Член Компартії Чілі (КПЧ) з 1927. Н. в сел. сім'ї. В 1917—29 працював чорноробом на мідних рудниках, пізніше — вантажником у порту Вальпараїсо. В 1925 організував і очолив профспілку трансп. робітників. З 1930— член ЦК КПЧ. В 1946—49 — секретар, з 1949 — генеральний секретар ЦК КПЧ.

ГОНТА Іван (р. н. невід., с. Росішки, тепер Христинівського р-ну Черкаської обл.— п. 1768, с. Сербн, тепер с. Гонтівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) — один з керівників нар.-визвольного антифеодального повстання 1768 — *Коліївщини*. Н. в сел. сім'ї. Служив козаком, пізніше сотником надвірного війська польс. магнатів Потоцьких у м. Умані. Коли повстанське військо на чолі з М. *Залізняком* підійшло до Умані, Г. разом із загоном надвірних козаків перейшов на бік повсталих. 9—10 (20—21).VI спільними силами вони штурмом оволоділи містом. Командування царських військ, що перебували на Правобережній Україні (див. *Барська конфедерація 1768*), з метою запобігти поширенню нар. руху на Лівобережну Україну, допомогло польс. шляхті придушити повстання. М. Залізняка і І. Гонту було підступно схоплено, а повстанців роззброєно. Польс. влада, якій було передано Г., після страшних катувань стратила його. Про Г. складено багато пісень, легенд і переказів. Т. Г. Шевченко увічнив героїчний образ Г. в поемі «Гайдамаки». У с. Гонтівці 1968 Г. встановлено пам'ятник.

В. М. Кулаковський

ГО́НТА — український нар. чоловічий танець. Названий на честь І. *Гонти*. Виконується одним танцюристом (або групою) з шаблею в руці. Символізує героїзм, мужність, патріотизм. Муз. розмір 2/4.

ГО́НТА — покрівельний матеріал у вигляді клинчастих дощечок з пазом у широкій частині (дерев'яна черепиця). Іл. с. 101.

ГОНЧАКИ́, гончі собаки — 1) Група порід *мисливських собак*. 2) Укр. нар. назва сузір'я *Гончих псів*.

ГОНЧА́Р Іван Тарасович (1888, с. Кришинці, тепер Тульчинського р-ну Вінницької обл. — 1944, Київ) — український рад. гончар, майстер нар. мистецтва (з 1936). Походив з родини потомствених гончарів. Основоположник рад. нар. станкової керамічної скульптури малих форм. Створив численні композиції на основі традиційної гончарної іграшки та обрядового фігурного посуду. Серед них: «Один з сошкою — семеро з ложкою» (1910), «Білі тікають» (1921), «Челюскінці», «Пани на прогулянці» (1936), «Як миші кота ховали» (1937), на тему байки Л. Глібова «Демидові вареники» (1935—36), за поемою О. Пушкіна «Казка про попа та його наймита Балду» (1937) і ін. Значне місце в творчості Г. належить анімалістичній скульптурі. Відомі його вази з ліпним декором. Твори Г. зберігаються в музеях Києва та ін. міст СРСР.

Літ.: Мусієнко П. Іван Гончар. К., 1952.

ГОНЧА́Р Олесь (Олександр) Терентійович (н. 3.IV 1918, с. Сухе, тепер Кобеляцького р-ну Полтавської обл.) — український рад. письменник, громадський діяч, акад. АН УРСР (з 1978), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1946. З 1938 навчався в Харків. ун-ті. Закінчив Дніпроп. ун-т (1946). У 1941 добровільно пішов на фронт. Перші оповідання опублікував 1938. Видатним твором рад. л-ри стала трилогія Г. «Прапороносці» («Альпи» та «Голубий Дунай», 1946—47, Держ. премія СРСР, 1947; «Злата Прага», 1948, Держ. премія СРСР, 1948). У цьому творі, пройнятому почуттям рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, Г. яскраво відтворив істор. визвольну місію Рад. Армії, показав духовну, моральну велич і красу воїнів країни соціалізму. Героїка Великої Вітчизн. війни, мужність борців проти фашизму стали темами оповідань «Весна за Моравою», «Модри камінь», «Ілонка», «Гори співають» і повісті «Земля гуде» (1947) — про подвиг полтавських комсомольців-підпільників на чолі з Лялею Убийвовк. У творах 50-х рр.— оповіданнях «Пороги», «Соняшники», «Жайворонок», «Маша з Верховини», «Чари-комиші» та ін., в повістях «Микита Братусь» (1951) і «Щоб світився вогник» (1954) Г. змалював творчі будні рад. людей, цілісні, духовно багаті характери сучасників. Важливим етапом у творчості Г. стала дилогія «Таврія» і «Перекоп» (1952—57), в якій показано гартування класової свідомості сільс. бідноти в передреволюц. роки й героїчну боротьбу трудящих проти контрреволюції та іноз. інтервентів в часи громадян. війни. В романі «Людина і зброя» (1960, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1962) зображено події війни проти нім. фашизму на її першому етапі, утверджується думка про необхідність відвернення нової війни. Герої роману в новелах «Тронка» (1963, Ленінська премія, 1964) — наші сучасники, будівники комуністичного майбутнього. В романі «Циклон» (1970) значне місце приділено темі соціалістичного мистецтва. Те-

І. Т. Гончар. Коник. Демидові вареники. 1935—36. Будьоннівець. Всі — у Державному музеї українського народного декоративного мистецтва в Києві.

му виховання молодого покоління, наступності традицій рад. людей порушено в повісті «Бригантина» (1975) і романі «Берег любові» (1976). В галузі новелістики — оповідання «За мить щастя», «На косі», «Кресафт», «Пізнє прозріння» та ін. Написав кіноповість «Партизанська іскра» та сценарій фільму «Абітурієнтка». Літ.-критичні статті та есе Г. зібрано в книжці «Про наше письменство» (1972). Твори Г. перекладено більш як сорока мовами народів СРСР і зарубіжних країн.

Г.— кандидат у члени ЦК КПРС. На XXI, XXII, XXIV і XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 4—5-го скликань. У 1959—71 — голова правління Спілки письменників України. Секретар правління Спілки письменників СРСР (з 1959). Голова Укр. респ. комітету захисту миру (з 1973). Член Всесвітньої Ради Миру. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоної Зірки і Слави 3-го ступеня, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1959—60; Твори, т. 1—5. К., 1966—67; Твори, т. 1—6. К., 1978—79; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1973—75; Избранное. М., 1978.

Літ.: Шумило М. Олесь Гончар. К., 1951; Семенчук І. Вогонь творення. К., 1968; Бабишкін О. Олесь Гончар. К., 1968; Малиновська М. Ю. Олесь Гончар. К., 1971; Новиченко Л. М. Про Олеся Гончара. В кн.: Новиченко Л. М. Життя як діяння. К., 1974; Дончик В. У знайомому світі людського багатства й краси. «Дніпро», 1976, № 8; Про Олеся Гончара. К., 1978.

Л. М. Новиченко.

ГОНЧАРЕ́НКО Андрій (Агапій) Онуфрійович [19(31).VIII 1832, с. Кривин, тепер с. Криве Попільнянського р-ну Житомирської обл.— 23.IV (5.V) 1916, Гейвард, штат Каліфорнія, США] — учасник визвольного руху 19 ст. В 1840—53 вчився в київ. бурсі й семінарії. З листопада 1857 служив ієродияконом при рос. посольстві в Афінах. За листування з О. *Герценом* і М. *Огарьовим*, за статті в «*Колоколе*», в яких викривав рос. духівництво, був заарештований (лютий 1860). Після втечі з березня 1860 до серпня 1861 жив у Лондоні, працював у *Вільній російській друкарні*, надрукував у «Колоколе» (квітень 1861) укр. мовою некролог Т. Шевченка. З 1865 жив у США. Перший перекладач творів Т. Шевченка англ. мовою, автор перших статей укр. мовою про Україну і її великого поета на амер. континенті. В листопаді 1867 у Сан-Франціско заснував першу на амер. континенті слов. друкарню. Видавав (1868—72) англ. і рос. мовами двотижневик «Вестник Аляски», випустив (1872—73) 5 номерів рос. і укр. мовами журн. «Свобода». В цих виданнях надрукував свої статті про М. Гоголя, О. Герцена, уривки з поеми Т. Шевченка «Кавказ». Листувався з М. *Павликом*, який 1894 у журн. «Народ» опублікував спогади Гончаренка.

Літ.: Варварцев М. М. Агапій Гончаренко — піонер української еміграції в США. «Український історичний журнал», 1969, № 6; Зорівчак Р. П. Піонер англомовної шевченкіани. «Всесвіт», 1973, № 3.

Р. П. Зорівчак.

ГОНЧАРЕ́НКО Борис Аврамович (н. 18.VII 1925, м. Новомиргород, тепер Кіровоградської обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив Чернівецький учительський ін-т (1952) і ВПШ при ЦК КПРС (1961). Друкуватися почав з 1946. Автор збірок оповідань і нарисів «Твоя школа» (1957), «Естафета» (1960), «Гості буковинської орлиці» (1964) та повістей «Дні нашого тижня» (1967), «Повість про перше й останнє» (1974) та ін. Літературно-критичні статті.

Тв.: Головую другий рік. К., 1976.

ГОНЧАРЕ́НКО Гнат Тихонович (1835, с. Ріпки, тепер Богодухівського р-ну Харківської обл.— бл. 1917) — український кобзар. У трирічному віці осліп, у 22 роки почав учитися грати на кобзі. Леся Українка з К. *Квіткою* записали на фонографі (1911) у виконанні Г. варіанти укр. дум, пісень і танців: «Про сестру та брата», «Олексій Попович», «Про вдову» та ін. Учнями Г. були П. *Древченко*, К. Вудянський.

Літ.: Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. В кн.: Матеріали до української етнології, т. 14. Львів, 1913.

ГОНЧАРЕ́НКО Іван Іванович [н.30.VII(12.VIII)1908, с. Яблуневе, тепер Оржицького р-ну Полтавської обл.] — український рад. поет. Член КПРС з 1931. Закінчив Ін-т червоної професури (1934, Харків). Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1925. Перша зб. віршів — «Друзі» (1930). Автор збірок віршів і поем, присвячених рад. молоді, життю колг. села, подвигам народу в роки Великої Вітчизн. війни. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Літа ідуть. К., 1968; Обеліски. К., 1974; Сіяйте, зорі. К., 1977; Вибране, т. 1—2. К., 1978; Рос. перекл. — Матрос Гайдай. М., 1968; Обелиски. М., 1978.

ГОНЧА́РЕНКО Микола Гаврилович [н. 13 (26).XII 1912, с. Суслове, тепер Компаніївського р-ну Кіровоградської обл.] — український рад. історик, доктор. істор. наук (з 1964). Член КПРС з 1941. В 1940 закінчив істор. ф-т Сарат. ун-ту. З 1946 — зав. кафедрою історії КПРС Ворошиловгр. пед. ін-ту. Автор праць з історії революц. робітн. руху і боротьби більшовицьких орг-цій за встановлення Рад. влади на Україні. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія УРСР, 1969.

ГОНЧАРЕ́НКО Ніна Іванівна (н. 20.VIII 1919, с. Покровці, тепер Верхньорогачівського р-ну Херсонської обл.) — українська рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1953. В 1944 закінчила Київ. консерваторію. В 1944—69 — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Соломія, Варвара («Богдан Хмельницький» Данькевича), Солоха, Настя («Різдвяна ніч», «Тарас Бульба» Лисенка), Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Кармен (однойменна опера Бізе) та ін. Нагороджена орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ГОНЧАРЕ́НКО Олег Георгійович (н. 18.VIII 1931, Харків) — український рад. ковзаняр, засл. майстер спорту (з 1953). Член КПРС з 1953. Перший рад. спортсмен, який завоював першість світу з швидкісного бігу на ковзанах. Чемпіон світу (1953, 1956, 1958); чемпіон Європи (1957—58); чемпіон СРСР (1956, 1958). Нагороджений орденом Леніна.

ГОНЧА́РНІ ГЛИ́НИ — глини, що їх використовують для виготовлення посуду, декоративних гончарних виробів тощо. Осн. ознаками Г. г. є висока пластичність (при незначній домішці до них води число пластичності — 15—30), здатність після висушування та спікання (при т-рі до 1350°) давати щільний черепок, відсутність шкідливих домішок, які зумовлюють тріщинуватість і значну усадку. В занадто пластичні глини додають *кварц, польовий шпат, шамот,* для утворення щільного черепка — *нефелін*. На Україні найкращими Г. г. є глини неогенового віку (т. з. рябі та ін. глини). Вони поширені в Черніг., Київ., Полтав., Харків., Сум., Донец. та ін. областях.

Е. Я. Жовинський.

ГОНЧАРО́В Іван Олександрович [6(18).VI 1812, Симбірськ (тепер Ульяновськ) — 15(27).IX 1891, Петербург] — російський письменник. Закінчив Моск. ун-т (1834). У 1835—67 (з перервою) служив цензором у Петербурзі. В романтичних віршах, повістях і нарисах Г. середини 40-х рр. виявляються демократичні тенденції. Написав три романи з життя Росії 40—60-х рр. «Звичайна історія» (1847) — один з перших реалістичних творів рос. л-ри. В романі «Обломов» (1859) зображено глибоку кризу феод.-кріпосницького ладу. Завдяки типізації життєвих явищ терміни «обломов» і «обломовщина» стали заг. іменами для характеристики ряду негативних рис тогочасної дійсності. В «Обриві» (1869) правдиво відтворив картини життя рос. дореформеної провінції, але не зрозумів прагнень демократич. молоді 60-х рр. З жовтня 1852 по серпень 1854 як секретар адмірала Є. В. Путятіна брав участь в експедиції на військ. фрегаті „Паллада". Враження від подорожі відобразив у книзі «Фрегат „Паллада"» (1858). Автор літ.-критичних статей «Мільйон терзань» (1872) — про «Лихо з розуму» О. Грибоєдова та «Нотатки про особу Бєлінського» (1871).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1972; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1977—79; Укр. перекл.— Обломов. К., 1950; Обрив. К., 1955.

Літ.: Алексеев А. Д. Летопись жизни и творчества И. А. Гончарова. М.—Л., 1960; Лощиц Ю. Гончаров. М., 1977; Алексеев А. Д. Библиография И. А. Гончарова. Л., 1968.

ГОНЧА́РСТВО — виготовлення з обпаленої *гончарної глини* різноманітних виробів: *посуду, кахлів, іграшок,* скульптур тощо. Г. виникло в епоху неоліту і знаменувало собою значний крок у розвитку продуктивних сил. Г. існувало там,

О. Т. Гончар.

Н. І. Гончаренко.

І. О. Гончаров.

Р. Гоор.

де були придатні для цього глини. Добуту глину очищали від механічних домішок, потім місили, виготовляли з неї вироби, підсушували їх і випалювали. Спочатку вироби ліпили вручну і випалювали на відкритих вогнищах або в звичайних печах. На стадії розкладу первіснообщинного ладу і становлення класового суспільства з'являлися ремісники-гончарі (вперше — в Старод. Шумері в кін. 4-го тис. до н. е.), які починали користуватися *гончарським кругом*. Г. стало окремим ремеслом. Вироби Г. мали лінійний гравірований по глині орнамент уже в часи неоліту, а починаючи з енеоліту вони оздоблювалися розписом, виконаним глиняними кольоровими фарбами (*трипільська культура* на Україні, культура Анау в Серед. Азії, Яншао — в Китаї). У Старод. Греції та Старод. Римі посуд розписували чорно- й червонофігурними малюнками, виконаними лаком. За середньовіччя Г. досягло значного розвитку в країнах Зх. Європи і Сходу. На Русі ще в 9—13 ст. майстри Києва, Чернігова, Новгорода, Пскова, Москви широко застосовували в Г. кольорові поливи, емалі. З 15 ст. Г. на Україні — розвинутий самобутній худож. промисел, який уже тоді досяг високого мистецького рівня. Протягом 19 — поч. 20 ст. склалися видатні центри Г.: *Опішня*, Хомутець, Комишня — на Полтавщині; *Дибинці*, Нові Петрівці, Васильків — на Київщині; *Ічня*, Городня, Короп — на Чернігівщині; Нова Водолага, Ізюм, Просяне — на Харківщині; Адамівка, *Бубнівка*, Зіньків, Бар, *Смотрич* — на Поділлі; Рокита, Дубровиця — на Волині; *Пистинь, Косів*, Кути — на Івано-Франківщині; Ужгород, Хуст, Гудя — на Закарпатті. На Україні гончарні вироби випускають керамічний завод в Опішні, майоліковий завод у Василькові, виробничо-худож. об'єднання «Гуцульщина» в Косові та ін. підприємства. Див. також *Кераміка*.

П. Н. Мусієнко.

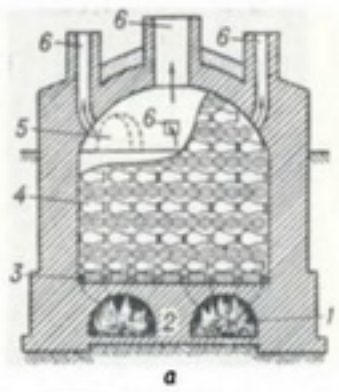

Гончарські горна: *а* — велике вертикального типу; *б* — мале горизонтального типу; *1* — мала піч (топка); *2* — козел; *3* — черінь; *4* — велика піч; *5* — завантажувальний отвір; *6* — комин.

Горал

Гончарство. Верхній ряд. 1. Димлений глечик. 17 ст. 2. Тиквач. Майоліка. Місто Васильків Київської області. 3. М. Лівандовська. Куманець. Село Крива Таращанського району Київської області. Нижній ряд. 4. О. Г. Шиян. Індик. Глина. Одеса. 5. Н. В. Вербівська. Таріль. Глина, розпис. Місто Косів Івано-Франківської області. 6. П. Цвілик. Горщик. Глина, розпис. Косів Івано-Франківської області. Всі — 20 ст.

ГОНЧА́РСЬКЕ ГО́РНО — піч для випалювання гончарних виробів. Уперше з'явилося в кін. 4-го тис. до н. е. на Старод. Сході. У сх. слов'ян Г. г. звичайно містилося в землі; на поверхню виходив тільки верх склепіння із завантажувальним отвором. На тер. України Г. г. виявлені при розкопках давньорус. міст і городищ. Більшість з цих горен належала до 12—13 ст. і призначалася для випалювання посуду. Відомі й Г. г. для випалювання черепиці, іграшок (Москва, 17 ст.), цегли (Київ, 17 ст.). У сучас. виробництві застосовуються горна вертикального і горизонтального типів.

ГОНЧА́РСЬКИЙ КРУГ — станок для формування гончарних виробів (переважно посуду). Г. к. почали застосовувати з 4-го тис. до н. е. в Месопотамії, в Індії і Єгипті — з 3-го тис. до н. е., в Греції, Ірані, на Пд. Серед. Азії — з 2-го тис. до н. е.; у деяких сх.-слов. племен — з 1-ї пол. 1-го тис. н. е. З появою Г. к. *гончарство* виділилося в окреме ремесло. Спочатку користувалися ручним Г. к., пізніше було винайдено ножний. Ручний і ножний Г. к. подекуди існували поряд до 19 ст. На Україні в кін. 19 ст. був поширений важкий ножний Г. к. Він складався з двох з'єднаних веретеном дерев'яних кругів: нижнього (більшого) — т. з. спідняка і верхнього (меншого) — т. з. верхняка, на якому гончар руками формував посудину. В сучас. пром-сті застосовується гончарський круг з електр. приводом. Іл. с. 106.

ГО́НЧІ ПСИ, гончаки — сузір'я Пн. півкулі неба. В серед. широтах СРСР видно протягом року. В пн. частині сузір'я розташована спіральна туманність. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ГО́ОР (Goor) Раймон (н. 1908, Шатліно) — бельгійський громадський діяч, канонік. У роки 2-ї світової війни — учасник *Руху Опору*, після війни — європ. *Руху прихильників миру*. Г. брав участь у *Всесвітньому конгресі миролюбних сил* у Москві (1973), член секретаріату Міжнар. к-ту за європ. безпеку та співробітництво, член Міжнар. комісії по розслідуванню злочинів фашист. хунти в Чілі. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами». 1975. Портрет с. 103.

ГОПА́К — український нар. танець імпровізаційного характеру. Назва походить від дієслова гопати — плигати, скакати. Виник у Запорізькому війську як чоловічий танок. Тепер Г. виконують разом чоловіки й жінки. Провідна партія чоловіча. Танцювальні рухи чоловіка — стрибки, присядки, дрібушки; жінки — дрібушки, вихиляснки, кружіння. Існує кілька варіантів Г.— сольний, парний, груповий; у зх. областях України виконується замкненим колом (т. з. гопак-коло). Нерідко має величний, героїчний характер. Темп швидкий, муз. розмір 2/4. Мелодії Г. виконуються в народі як самостійні муз. п'єси. Муз. форму Г. широко використано в укр. і рос. класичній музиці (Гулак-Артемовський, Мусоргський, Чайковський, Лисенко), в творчості рад. композиторів (Хачатурян, Соловйов-Сєдой, Штогаренко). Г.— в репертуарі багатьох профес. (Ансамбль нар. танцю СРСР, Ансамбль танцю УРСР) і самодіяльних танц. колективів. На його основі виник козачок.

ГО́ПКАЛО Вадим Іванович (н. 26. II 1917, Полтава) — український рад. архітектор. Член КПРС з 1947. В 1940 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Найголовніші споруди: річковий вокзал (1961), Інженерно-буд. ін-т (1961), ресторан «Дубки» (1971), готель «Турист» (1974), новий корпус пед. ін-ту ім. М. Горького (1975) — у Києві (всі — у співавторстві). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора й медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ГОПЛІ́ТИ (грец. ὁπλῖται) — давньогрецькі важкоозброєні воїни-піхотинці. Комплектувалися з середніх вільних власників, які

Гопліти. Малюнок на давньогрецькій вазі.

справляли озброєння і спорядження (спис, меч, щит, шолом, панцир, поножі) за власний рахунок. Бойовий порядок Г. становила щільно зімкнена шерега — *фаланга*. В 4 ст. до н. е. ополчення Г. втратило значення, їх було замінено загонами найманців.

ГО́ПНЕР Серафима Іллівна [26. III (7.IV) 1880, Херсон — 25.III 1966, Москва] — професіональна революціонерка, рад. партійний і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1960), доктор істор. наук (з 1934). Член КПРС з 1903. Н. в сім'ї дрібного торговця. З 1901 — учасниця с.-д. гуртків. З 1903 вела підпільну парт. роботу в Одесі, Катеринославі (секретар к-ту РСДРП), Миколаєві. В 1910 еміг-

Гопак.

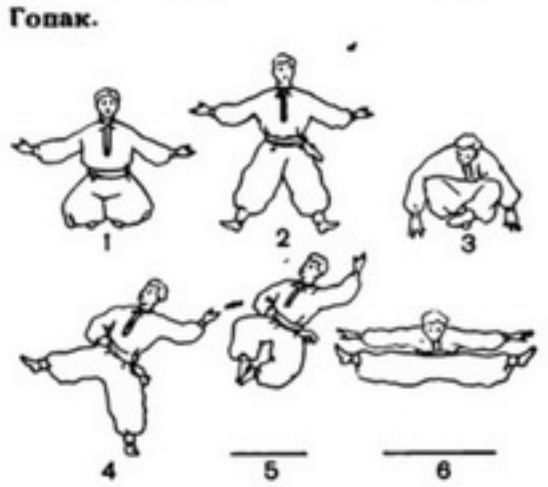

Гопак. Деякі па танцю: 1, 2 — присядка з розтяжкою на підлозі; 3 — «гарбуз»; 4, 5 — «високий голубець»; 6 — розтяжка в повітрі.

рувала; працювала в паризькій групі більшовиків. Після повернення в Росію в 1916 — на підпільній роботі. В 1917 — член Катеринославського к-ту більшовиків, делегат VII (Квітневої) конференції РСДРП(б). У 1918 — секретар ЦК КП(б)У. З 1919 — на відповідальній парт. і рад. роботі, зокрема 1927—29 — в Харкові (редактор газ. «Всеукраинский пролетарий»). Делегат усіх конгресів Комінтерну; з 1928 — кандидат у члени Виконкому Комінтерну (ВККІ). В 1929—38 — зав. відділом агітації та пропаганди ВККІ. В 1938—45 — заст. гол. редактора «Исторического журнала». З 1945 — старший наук. співробітник ІМЛ при ЦК КПРС. В 1927—38 — член ЦК КП(б)У. Обиралась членом ВЦВК, ЦВК і ВУЦВК. Автор праць з питань міжнар. робітн. руху. Нагороджена 3 орденами Леніна.

ГО́ПРИ — грязьовий приморський курорт. Див. *Гола Пристань*.

ГОР — у давньоєгипетській міфології бог сонця. Син *Осіріса* й *Ісіди*. Його вважали покровителем влади фараона, який нібито був земним втіленням Г. Після перемоги над богом темряви *Сетом*, який убив його батька Осіріса, Г. став володарем Всесвіту. Міфи про Г. відображують чергування в природі світла й темряви. Іл. с. 106.

ГО́РА (Hora) Йосеф (8.VII 1891, с. Добржінь, побл. Роудніце — 21.VI 1945, Прага) — чеський поет. Збірки поезій «Дерево в цвіту» (1920), «Буремна весна» (1923) та ін. написані під впливом Великого Жовтня. В романах «Соціалістична надія» (1922), «Голодний рік» (1926) відтворив зростання робітн. руху в Чехословаччині. В 1925 відвідав СРСР, зокрема Україну. В 1927 виступив в укр. журн. «*Молодняк*». Віршам поета притаманне патріотичне звучання. Автор мемуарів «Нотатки хворого».

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; [Вірші]. В кн.: Ленін іде по планеті. К., 1969.

ГОРА́, монтаньяри — 1) Під час *Великої французької революції* — ліва течія *Конвенту*, тісно пов'язана з нар. масами та *якобінцями*. Перебуваючи на революц.-демократичних позиціях, виступала за поглиблення революції. Представники Г. займали в Конвенті верхні лави (звідси назва течії). 2) Дрібнобурж. угруповання в Установчих зборах під час *революції 1848 у Франції*. Називаючи себе «Новою Горою», підкреслювали спадкоємність щодо якобінців 1793—94. Боягузлива поведінка дрібнобурж. демократів 1848—49, їхній страх перед пролетаріатом показали, що дрібна буржуазія практично втратила свою революційність.

Т. Г. Солтановська.

ГО́РАК (Horák) Їржі (4.XII 1884, Бенешов — 1975, Прага) — чеський фольклорист, етнограф і літературознавець, дійсний член Чехословацької АН (з 1956). В 1945—48 — посол Чехословаччини в СРСР. Вивчав укр.-чес. та укр.-словацькі фольклорні й літ. зв'язки. Автор праць «Малоросійські пісні в збірці Челаковського» (1914), «Три чеські письменники в Галичині» (1915), «Народні українські елементи в творчості І. Гануша та К.-Я. Ербена» (1921), «Драми Фріча з історії України»(1930),«З історії слов'янських літератур» (1948). Досліджував творчість Т. Шевченка, виступав у 20—30-х рр. зі статтями, лекціями і доповідями про укр. поета, був організатором багатьох шевченківських вечорів. Г. студіював фольклористичні праці І. Франка і В. Гнатюка, надрукував некролог І. Франка.

ГОРА́Л (Nemorhaedus) — рід ссавців родини *бичачих*. Один вид — горал амурський (N. goral). Тіло (довж. до 125 см, вис. до 75 см, маса до 42 кг) міцної будови. Роги (довж. 19—23 см) дугоподібні, майже паралельні, чорні; є у самців і самок. Волосяний покрив довгий, рудувато-бурий, вздовж голови і спини з темною смугою. Г. поширені в гірських районах Центр. і Сх. Азії, в СРСР — на Сіхоте-Аліні та в Буреїнських горах. Живуть у лісах або скелястих місцях, тримаються невеликими групами (по 8—10 голів). Статевозрілими стають на 2-му році життя. *Гін* у вересні — листопаді. Самка після 250—260-денної вагітності народжує 1 козеня. Тривалість життя — до 15 років. Мисливська тварина, але через нечисленність перебуває під охороною.

О. П. Корнєєв.

ГОРА́ЦІЙ (Квінт Горацій Флакк; Quintus Horatius Flaccus; 65 до н. е., м. Венузія — 8 до н. е., Рим) — римський поет. Автор двох книг сатир і зб. віршів «Еподи» на злободенні й побутові теми, чотирьох книг ліричних віршів (од), листа, відомого під назвою «Наука поезії» тощо. Творчість Г. мала вплив на поетів Відродження. «Наука поезії» була основою для «Поетичного мистецтва» Н. Буало. Перекладали й переспівували його твори П.-Ж. Беранже, Й.-В. Гете, О. Пушкін, А. Міцкевич та ін., в укр. поезії — П. Гулак-Артемовський, І. Франко, М. Рильський.

Тв.: Укр. перекл.— Про поетичне мистецтво. Послання до Пісонів. «Жовтень», 1973, № 1; Оди. «Всесвіт», 1973, № 9; Рос. перекл.— Полное собрание сочинений. М.—Л., 1936: Оды.— Эподы.— Сатиры.— Послания. М., 1970.

ГОРБ у людини — деформація хребта, що полягає у викривленні його під кутом у передньо-задньому й бічному напрямах. Виникає внаслідок руйнування хребців (звичайно кількох) або порушення їхньої будови, спричинюваних різними захворюваннями і ушкодженнями хребта, найчастіше туберкульозним ураженням його (див. *Спондиліт*), *рахітом* тощо. Утворення Г. супроводиться деформацією й грудної клітки. Профілактика (при загрозі виникнення Г.): витягання хребта, застосування спец. корсетів, іноді — т. з. гіпсових ліжок. Лікування спрямоване на усунення осн. причини захворювання.

ГОРБА́НЬ Григорій Якович (н. 1. IV 1932, с. Шаповалівка, тепер Борзнянського р-ну Чернігівської обл.) — передовик і новатор виробництва в чорній металургії, сталевар, двічі Герой Соціалістичної Праці (1971, 1978). Член КПРС з 1959. Працюючи з 1955 на *ждановському металургійному заводі «Азовсталь»*, досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів. Один з ініціаторів руху за відмінну якість сталі та найвищі темпи приросту виробництва і кращу якість продукції на кожному агрегаті. На XXIV і XXV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС, на XXIII з'їзді Компартії України — членом ЦК Компартії України. Нагороджений орденами Леніна, медалями. Держ. премія УРСР, 1975.

О. В. Грушко.

ГОРБА́ТИЙ Павло Анастасович [25.X (6.XI) 1890, м. Бар, тепер Вінницької обл. — 25.VI 1962, Київ] — український рад. педагог, методист у галузі математики, засл. учитель УРСР (з 1941). Пед. діяльність почав 1905. В 1931 закінчив Харків. ін-т соцвиху. Г. належать численні праці з питань методики викладання математики в школі, серед них «З досвіду викладання математики в середній школі» (премія ім. К. Д. Ушинського, 1955), «Уроки по вивченню логарифмічної лінійки в середній школі» (1959). Нагороджений орденом Леніна.

ГОРБАТКО́ Віктор Васильович (н. 3.XII 1934, с. Вєнці-Заря Кавказького р-ну Краснодарського краю) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1969, 1977). Член КПРС з 1959. Після закінчення Батайського військ. авіац. училища (1956) служив у ВПС. З 1960 — в загоні космонавтів. У 1968 закінчив Військ.-повітряну академію ім. М. Є. Жуковського. Разом з А. В. *Філіпченком* і В. М. *Волковим* здійснив політ на космічному кораблі «Союз-7» (12—17.X 1969), що перебував 3 доби в груповому польоті з космічними кораблями «Союз-6» і «Союз-8». Разом з Ю. М. *Глазковим* брав участь у польоті космічного корабля «Союз-24» (7—25.II 1977). Після стикування з орбітальною наук. станцією «Салют-5» космонавти 16 діб працювали на її борту. Нагороджений 2 орденами Леніна та орденом Червоної Зірки.

ГОРБА́ТОВ Борис Леонтійович [2(15).VII 1908, Петромар'ївський рудник, тепер м. Первомайськ Ворошиловградської обл.— 20.I 1954, Москва]—російський рад. письменник. Член КПРС з 1930. Друкуватися почав 1922. Повість «Осередок» (1928) — про комсомольців Донбасу 20-х рр., повість «Моє покоління» (1933) — про рад. молодь. Автор зб. оповідань «Звичайна Арктика» (1940), п'єси «Юність батьків» (1943), сценарію «Донецькі шахтарі» (1950, у співавт. з В. М. Алексєєвим; Держ. премія СРСР, 1952), нарисів, публіцистичних творів: «Листи товаришеві» (1941 — 42), «Олексій Куликов, боєць...» (1942). Повість «Нездоланні» (1943; Держ. премія СРСР, 1946) — про патріотизм рад. людей; за мотивами її створено оперу Д. Кабалевського «Сім'я Тараса». Роман «Донбас» (кн. 1, 1951) присвячений молоді 30-х рр. і зародженню стахановського руху. Після смерті Г. опубліковано його п'єсу «Одна ніч» (1956) і незакін-

С. І. Гопнер.

Горацій.

Г. Я. Горбань.

В. В. Горбатко.

Б. Л. Горбатов.

І. І. Горбачевський.

Гор і фараон Нектанебос. Близько 350 до н. е. Базальт. Метрополітен-музей. Нью-Йорк.

Гончарський круг ножний.

чену повість «Олексій Гайдаш» (1955). Нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1955—56; Избранная проза. М., 1969; Укр. перекл.— Бойові лихтарі. Х., 1929; Нашгород. Х., 1931; Олексій Куликов, боєць. К., 1944; Нездоланні. Сталіно, 1952; Донбас. Сталіно. 1954; Моє покоління. К., 1970.

Літ.: Карпова В. М. Чувство времени. М., 1970.

ГОРБА́Ч, горбатий кит, довгорукий кит (Megaptera nodosa, синонім M. novaeangliae) — кит родини смугачевих підряду *беззубих китів*. Тіло (довж. 16—18 м, маса до 45 т) товсте й відносно коротке, грудні плавці довгі, хвостовий плавець великий і широкий; спинний — у вигляді горба, товстий і низький. На голові 3—5 рядів великих бородавок; на череві широкі смуги. Забарвлення спини і боків чорне, черева — біле. Поширений в усіх океанах від Арктики до Антарктики. Живиться рачками, рибами, зрідка головоногими молюсками. Статева зрілість настає в 5—6 років, самки народжують 1 маля. Через нечисленність Г. полювання на них заборонене міжнар. угодою. Іл. с. 108.

ГОРБАЧЕ́ВСЬКИЙ Іван Іванович [22. IX (4.X) 1800, Ніжин — 9(21).I 1869, Петровський Завод, тепер Петровськ-Забайкальський Читинської обл.] — декабрист, підпоручик артилерії. Н. в сім'ї збіднілих дворян. Наприкінці 1823 вступив до *Товариства об'єднаних слов'ян* і став одним з активних його членів. Був прихильником повалення царизму і встановлення федеративної республіки слов'ян. Під час *Чернігівського полку повстання* намагався організувати виступ сусідніх військ. частин. У лютому 1826 Г. заарештували і засудили на довічну каторгу, строк якої зменшено (1839) до 20 років. На засланні належав до найбільш демократичної частини декабристів. Автор «Записок», які є цінним джерелом з історії Т-ва об'єднаних слов'ян.

Тв.: Записки. Письма. М., 1963.

ГОРБАЧЕ́ВСЬКИЙ Іван Якович [3(15).V 1854, с. Зарубинці, тепер Збаразького р-ну Тернопільської обл.— 24.V 1942, Прага] — український біохімік, гігієніст та епідеміолог, акад. АН УРСР (з 1925). Закінчив Терноп. гімназію, мед. ф-т Віденського ун-ту, з 1875 працював у ньому. В 1883—1917 — професор Чеського ун-ту в Празі (1902—03 — його ректор). Г. вперше в науці 1882 синтезував сечову к-ту з сечовини і гліцину, встановив джерела і шляхи її утворення в організмі; відкрив 1889—91 фермент ксантиноксидазу; вивчав питання харчування на Поділлі. Склав 4-томний підручник з хімії і фізіологічної хімії, виданий укр. та чес. мовами. Брав участь у розробці укр. хім. термінології.

ГОРБАЧО́В Ігор Олегович (н. 20.X 1927, Ленінград) — російський рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1972). Член КПРС з 1969. В 1959 закінчив Ленінгр. театр. ін-т ім. О. М. Островського. З 1952 — актор Ленінгр. Великого драм. театру ім. М. Горького, з 1954 — Ленінгр. театру драми ім. О. С. Пушкіна (з 1975 — худож. керівник цього театру). Ролі: Трепльов («Чайка» Чехова), Кудряш («Гроза» О. Островського), Олексій («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Антуан де Сент-Екзюпері («Життя Сент-Екзюпері» Малюгіна) та ін. Поставив спектаклі: «Платон Кречет» Корнійчука (грав роль Платона), «Марія Тюдор» Шіллера (грав роль Гільберта) та ін. Знімається в кіно (Хлестаков у фільмі «Ревізор», Якушев у телефільмі «Операція „Трест"» та ін.). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Дружби народів, медалями.

ГОРБАЧО́В Михайло Сергійович (н. 2.III 1931, с Привольне, тепер Красногвардійського р-ну Ставропольського краю) — рад. партійний діяч. Член КПРС з 1952. Н. в сел. сім'ї. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1955), Ставроп. с.-г. ін-т (1967, заочно). В 1946—50 працював помічником комбайнера МТС. У 1956—62 — перший секретар Ставропольського міськкому, другий, перший секретар крайкому ВЛКСМ. В 1966—70 — перший секретар Ставропольського міськкому, другий, 1970—78 — перший секретар крайкому КПРС. З листопада 1978 — секретар ЦК КПРС Член ЦК КПРС з 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 ін. орденами, медалями

ГОРБАЧО́В Омелян Григорович [31.VII (12.VIII) 1892, Київ — 24.X 1965, там же] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1910. Н. в сім'ї робітника. В 1911 обраний секретарем Шулявського к-ту РСДРП (Київ); 1913 висланий у Наримський край. Після Лютневої революції 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), делегат VII (Квітневої) конференції РСДРП(б). В 1923—31 — заст. наркома, нарком праці УРСР. У 1931—54 — на керівній госп. і профспілковій роботі. На IX—XI з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК і ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. З 1954 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ГОРБИЛЕ́ВІ (Sciaenidae) — родина риб ряду *окунеподібних*. Тіло високе, стиснуте з боків; рот нижній або напівнижній; спинний плавець складається з двох частин — високої колючої і низької м'якої. Бл. 150 видів, поширені в мілководних ділянках, переважно тропічних і субтропічних мор. вод; деякі види заходять у прісні води. В СРСР (у Чорному й Азовському морях) — 2 види: с в і т л и й г о р б и л ь (Umbrina cirrhosa), довж. до 2 м, масою до 70 кг, з темними косими смугами на спині; т е м н и й г о р б и л ь (Sciaena umbra), довж. до 0,7 м, масою до 4 кг, з темним забарвленням тіла. Г.— хижаки, живляться дрібною рибою. Ікра пелагічна (плаває в товщі води). Личинки розвиваються на мілководді, швидко ростуть і восени мігрують у глибші шари води. Г.— об'єкт промислу.

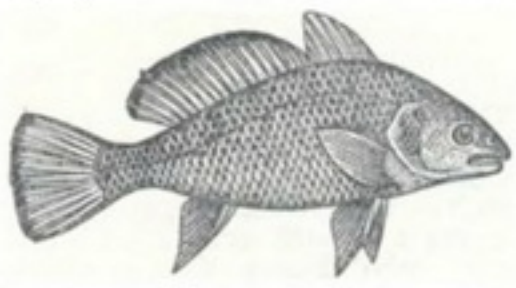

Темний горбиль.

ГОРБУНО́В Борис Миколайович [22. I(4.II) 1901, Київ — 28.VII 1944, там же] — український рад. учений у галузі будівельної механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київський політех. ін-т (1925). Працював (1925—29) в Управлінні по будівництву великих мостів, з 1932 — в Електрозварювальному комітеті (тепер Ін-т електрозварювання ім. Є. О. Патона) АН УРСР, з 1941—в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР. Водночас (з 1926) займався пед. діяльністю у вузах Києва. Автор праць з питань міцності мостів і зварних конструкцій (з Є. О. Патоном), розвитку спец. аналітичного методу розрахунку просторових систем, теорії розрахунку рам з тонкостінних стрижнів тощо.

Літ.: Стрельбицька О. І. Борис Миколайович Горбунов. К., 1959.

ГОРБУНО́В Микола Петрович [9(21).VI 1892 — 7.IX 1937] — рад. державний діяч, акад. АН СРСР (з 1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. у Красному Селі (тепер у складі Ленінграда) в сім'ї інженера. В 1917 закінчив Петерб. технологічний ін-т. З липня 1917 — зав. Інформаційним бюро ВЦВК, з листопада 1917 — секретар Раднаркому і особистий секретар В. І. Леніна. Працюючи на посаді зав. наук.-тех. відділом ВРНГ (1918—19), провів значну роботу по залученню Рос. АН та ін. наук. установ до співробітництва з Рад. владою. В 1919—20 — на політ. роботі в Червоній Армії. В 1920 за пропозицією В. І. Леніна призначений керуючим справами РНК РРФСР, з 1922 — РНК СРСР і РПО. Був одним з організаторів Всесоюзної с.-г. академії імені В. І. Леніна. З 1935 — неодмінний секретар АН СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ГОРБУНО́ВСЬКЕ ТОРФО́ВИЩЕ — торфовище біля населеного пункту Горбуново поблизу м. Нижнього Тагіла Свердловської обл., де 1908 виявлено залишки поселень часів *неоліту* і *бронзового віку* (3—1-е тис. до н. е.). Пам'ятки досліджувалися 1926—39, 1948—49, 1963. При розкопках 8 різночасних поселень відкрито залишки жител,знайдено багато дерев'яних предметів неолітичного часу (весла, бумеранг, полозки саней, ковші, що мали форму водоплавних птахів, ідоли тощо), які збереглися завдяки консервуючим властивостям торфу. Виявлено й знаряддя праці з каменю, кістки і рогу (мотики, сокири, гарпуни) та уламки орнаментованої кераміки. Заняттями жителів поселень були рибальство, мисливство і, можливо, землеробство. Іл. с. 111

ГОРБУ́ША (Oncorhynchus gorbuscha) — риба родини *лососевих*.

Тіло (довж. до 50 см, іноді й більше, маса 1,5—1,7 кг) вкрите дрібною сріблястою лускою. Г.— прохідна риба: нагулюється в морі, нерест—у річках. Статевозрілою стає на 2-му році життя. Під час нересту (липень — жовтень) забарвлення тіла змінюється на коричневе з темними плямами, плавці чорнішають, у самців на спині з'являється горб (звідки й назва), скривлюються щелепи, на них виростають великі зуби. Самка відкладає до 2 тис. ікринок, заси-

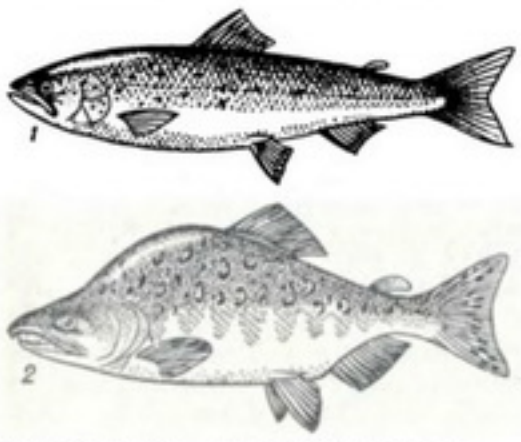

Горбуша: *1* — дорослий самець; *2* — самець під час нересту.

паючи їх галькою, під якою і зимує молодь. Після нересту риби гинуть. Живиться Г. дрібною рибою і ракоподібними. Поширена в пн. частині Тихого ок., зокрема в СРСР — у морях Далекого Сходу і Сх. Сибіру; акліматизована в Баренцовому і Білому морях. Об'єкт промислу.

Ю. В. Мовчан.

ГО́РВІЦ Олександр Борисович [1897, Київ — 20.I (2.II) 1918, там же] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член РСДРП(б) з 1915. Під час 1-ї світової війни вів підпільну роботу в Києві. В 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), виконкому Ради робітн. депутатів. На обласному з'їзді РСДРП(б) Пд.-Зх. краю (грудень 1917) обраний членом Гол. к-ту соціал-демократії України, на 1-му Всеукр. з'їзді Рад — до складу ВЦВК. В січні 1918 — уповноважений Рад. уряду України по організації збройного повстання в Києві (див. *Київське січневе збройне повстання 1918*) проти Центр. ради, входив до Військ.-революц. к-ту. Під час повстання, поранений, був схоплений петлюрівцями і замордований.

ГОРГА́НИ — система гірських хребтів у *Карпатах Українських*, у Івано-Фр. та Закарп. областях УРСР. Розташовані між долинами річок Мизунки й Ріки на Зх. та р. Прутом і *Яблуницьким перевалом* на Сх. Г. поділяють на Берегові, Зовнішні (Скибові) і Внутрішні (Привододільні). Вис. до 1818 м (г. Сивуля). Для Г. характерні круті схили й гострі гребені, вершини вкриті кам'янистими осипищами (місцева назва «горгани»). Г. розчленовані глибокими поперечними долинами річок Бистриці, Пруту й Тереблі. На річках — пороги, водоспади. Є озера. До вис. 1450 м — буково-ялинові і смерекові ліси, вище — чагарникове криволісся з гірської сосни та луки. Розвинуте лісове г-во. Держ. заказник Горгани. Район туризму.

ГОРГІ́ППІЯ — античне місто на сх. узбережжі Чорного м., на місці сучасної Анапи. Виникло з появою грец. колоністів у 6—5 ст. до н. е. на місці поселення *синдів* (Синдська гавань), що існувало тут раніше. В 1-й пол. 4 ст. до н. е. місто ввійшло до *Боспорської держави* і почало називатися Г. на честь Горгіппа (син Сатіра I — правителя Боспору з династії *Спартокідів*). Була значним торг.-ремісничим центром і опорним пунктом Боспору. В 2—3 ст. місто досягло значного розквіту; в 4 ст. занепало.

ГОРГОНА́РІЇ — ряд безхребетних тварин класу *коралових поліпів*. Те саме, що й *горгонієподібні*.

ГОРГО́НИ (Γοργώ, Γοργών, одн.) — у грецькій міфології три жінки-страховища (Стено, Евріала й *Медуза*), погляд яких обертав на камінь усе живе. З трьох сестер-Г. тільки Медуза була смертною (їй відрубав голову *Персей*). Г. мали золоті крила й руки з залізними пазурами, а на величезних головах у них замість волосся були змії. Іл. с. 108.

ГОРГОНІЄПОДІ́БНІ, горгонарії, рогові корали (Gorgonaria) — ряд безхребетних тварин класу *коралових поліпів*. Поліпи (довж. до 3 мм) утворюють розгалужені (дерево-, пір'ясто- й віялоподібні) колонії розміром від кількох см до кількох м. Осьовий скелет у більшості видів з рогоподібної речовини, просоченої вапном, у деяких видів (напр., *червоний корал*) рогової речовини немає. Живляться Г. найчастіше органічними частками, завислими у воді. Бл. 1200 видів, поширених у всіх відкритих морях від полярних районів до екватора; в СРСР — бл. 23 видів (у пн. і далекосхідних морях). Червоний корал, з якого виготовляють різні прикраси — об'єкт промислу. Іл. с. 108.

О. П. Маркевич.

ГОРДЄ́ЄВ Семен Мойсейович [справж. прізв.— Гольдфайн, н. 29.VI (12.VII) 1902, Макарів, тепер смт Київської обл.] — російський рад. поет. Член КПРС з 1929. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1920. Перша зб. поезій — «Вірші» (1932). Людям трудової слави, подвигові рад. народу у Великій Вітчизн. війні присвячені збірки Г. «Чуття Батьківщини» (1936), «Лірика» (1940), «Україна» (1944), «Доля» (1946), «Приазов'я» (1955), «Гімн труду» (1947), «Зустріч з юністю» (1963), «Золоті ворота» (1971) та ін. Перекладач рос. мовою творів укр. поетів. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Лирика. К., 1969; Незамерзающее течение. М., 1973; Лирическая летопись. К., 1977.

ГОРДІЄ́НКО Вадим Максимович (н. 29.X 1930, Харків) — український рад. гістолог, професор, доктор мед. наук. Закінчив Харків. мед. ін-т (1955). З 1965 працює в Київ. ін-ті ендокринології та обміну речовин. Осн. праці присвячені вивченню структури й функції органів ендокринної системи і її регуляторних центрів в умовах функціонального напруження; діяння фармакологічних речовин за різних патологічних станів. Держ. премія УРСР, 1976.

ГОРДІЄ́НКО Дмитро Прокопович [26.XI (8.XII) 1901, с. Плужники, тепер Яготинського р-ну Київської обл.— 1.I 1974, там же] — український рад. письменник. Учасник громадян. війни. Перші вірші надрукував 1923. Автор нарисів, оповідань і репортажів про колективізацію й індустріалізацію країни, романів з життя донецьких шахтарів: «Тинда» (1930) і «Завойовники надр» (1932).

Тв.: Вибране. К., 1965; Тинда. К., 1966.

ГОРДІЄ́НКО Костянтин (Кость; р. н. невід.— 1733) — кошовий отаман *Запорізької Січі*, співучасник зради І. *Мазепи*. Після поразки швед. загарбників у *Полтавській битві 1709* Г. разом з швед. королем *Карлом XII* та І. Мазепою втік у Бендери, де невдовзі став прибічником Туреччини. Очолюючи до 1728 *Олешківську Січ*, Г. продовжував ворожу укр. народові діяльність: виступав за приєднання України до Туреччини, брав участь у наскоках крим. татар на Україну.

ГОРДІЄ́НКО Костянтин Олексійович [н. 20. IX (3.X) 1899, с. Микитинці, тепер Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.] — український рад. письменник. Друкуватися почав 1923. Належав до літературної організації «*Гарт*». У творах 20—30-х рр. (зб. оповідань і нарисів «Автомат», 1928; повісті «Славгород», 1929; «Повість про комуну», 1930; «Атака», 1931; «Зерна», 1934; роман «Діти землі», 1937) змалював життя рад. села періоду колективізації. В романі «Чужу ниву жала» (1939—40), повісті «Заробітчани» (1949) показав зростання революц. свідомості сел. мас та їхню участь у революції 1905. Під час Великої Вітчизн. війни написав ряд оповідань і нарисів про героїзм рад. воїнів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. За роман-трилогію «Чужу ниву жала», «Дівчина під яблунею» (1954), «Буймир» (1968) удостоєний Держ. премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1973).

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1969; Буймир. К., 1975; Рос. перекл.— Девушка под яблоней. М., 1961; Чужую ниву жала. М., 1974.

ГО́РДІЄВ ВУ́ЗОЛ — за давньогрецьким міфом, надто заплутаний і складний вузол, яким фрігійський цар Гордій прив'язав ярмо до дишла свого воза, подарованого ним храмові Зевса. *Оракул* пророкував, що той, хто розв'яже вузол, стане володарем світу. *Александр Македонський* нібито розрубав Г. в. мечем. Звідси вираз «розрубати Гордіїв вузол» — швидко й просто розв'язати складне й заплутане питання.

ГОРДІЙЧУ́К Микола Максимович (н. 9.V 1919, с. Чорнорудка, тепер Ружинського р-ну Житомирської обл.) — український рад. музикознавець, доктор мистецтвознавства (з 1972), професор (з 1972). Член КПРС з 1950. В 1947 закінчив Київ. консерваторію. Праці з історії укр. класичної і сучас. музики. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

І. Я. Горбачевський.

І. О. Горбачов.

М. С. Горбачов.

К. О. Гордієнко.

Горгона й леви. Рельєф колісниці з Перуджі. Близько 400 до н. е. Бронза. Музей античного ужиткового мистецтва. Мюнхен.

Горгонієподібні. Колонія горгонарії Leptogorgia.

Гордовина. Гілка з квітками і гілка з плодами.

Горбач.

Тв.: Микола Віталійович Лисенко. К., 1963 [у співавт.]; Українська радянська симфонічна музика. К., 1969; Українська музична Леніниана. К., 1970: На музичних дорогах. К., 1973: Николай Леонтович. К., 1977.

ГОРДЛЄВСЬКИЙ Володимир Олександрович [25.IX (7.X) 1876, Свеаборг — 10.IX 1956, Москва]— російський рад. сходознавець, акад. АН СРСР (з 1946). Закінчив Лазаревський ін-т сх. мов (1899) і Моск. ун-т (1904). З 1907 працював у Лазаревському ін-ті сх. мов (пізніше — Моск. ін-т сходознавства), 1918—48 — професор цього ін-ту. З 1948 очолював сектор в Ін-ті сходознавства АН СРСР. Праці з тур. мови, л-ри й історії: «З життя цехів у Туреччині» (1927); «Граматика турецької мови» (1928), «Внутрішній стан Туреччини в 2-й пол. 16 ст.» (1940), «Держава Сельджукідів Малої Азії» (1941). Автор численних розвідок з питань рос.-тур. літ. зв'язків. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора.
Тв.: Избранные сочинения, т. 1—4. М., 1960—68.

ГОРДО́В Василь Миколайович [30.XI (12.XII) 1896, с. Матвєєвка, тепер Мензелинського р-ну Татарської АРСР — 12.XII 1951] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністичної партії з 1918. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями ряду фронтів і, зокрема, 3-ю гвард. армією 1-го Укр. фронту, що брала участь у визволенні України. В 1945—46 — команд. військами Приволзького військ. округу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОРДОВИ́НА, калина цілолиста (Viburnum lantana) — кущ або невелике дерево з роду *калина* родини жимолостевих. Вис. до 5 м. Молоді гілки, черешки і нижній бік листків вкриті зірчастими волосками. Листки овальні, зморшкуваті. Квітки білі, двостатеві, зібрані в густі щитковидні суцвіття. Плоди — кістянки, спочатку червоні, при достиганні стають чорними. Дико росте в Зх. Європі, Пн. Африці і Малій Азії, в СРСР — на Пд. Зх. Європ. частини, зокрема в УРСР. Вирощують у садах і парках. Використовують у степовому лісонасадженні. Деревина тверда, йде на виготовлення різних виробів.

ГОРДО́Н Володимир Михайлович [13 (25). X 1871, м. Лохвиця, тепер Полтавської обл.— 3.I 1926, Харків] — український рад. юрист, спеціаліст у галузі цивільного права і процесу, акад. АН УРСР (з 1925). З 1906 — професор Харків. ун-ту; з 1920 працював у Харків. ін-ті нар. г-ва. Автор багатьох праць, серед яких «Статут цивільного судочинства» (1899), «Позови про визнання» (1906), «Система радянського торговельного права» (1924).
Літ.: Сборник статей, посвящённых памяти академика, профессора Владимира Михайловича Гордона. Х., 1927.

ГО́РДОН (Gordon) Річард (н. 5.X 1929, Сіетл, штат Вашінгтон)— астронавт США. В 1951 закінчив Вашінгтонський ун-т, за спеціальністю хімік. З 1963 — в групі астронавтів. Разом з Ч. *Конрадом* (12—14.IX 1966) здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-11», під час якого двічі виходив у космос. З Ч. Конрадом і А. *Біном* (14—24.XI 1969) брав участь у польоті до Місяця на космічному кораблі «Аполлон-12». Пілотував осн. відсік під час висадки астронавтів на Місяць.

ГОРЕЛЬЄ́Ф (франц. haut-relief, букв.— високий *рельєф*) — скульптурний твір, у якому зображення виступає над площиною фону більш

Л. М. Орленко. Горельєф «Велика Жовтнева соціалістична революція перемогла». Мідь. 1977

як на половину свого об'єму. Окремі деталі зображення на Г. інколи тільки торкаються фону, а часом і зовсім відокремлюються від нього. Г. використовують і в архітектурі.

ГОРЕ́ЦЬКИЙ (Gorecki) Леонард (бл. 1525, Великопольща — після 1582) — польський історик, письменник, діяч реформаційного руху. В 1578 опублікував у Франкфурті «Опис війни Івоні» — істор. працю про боротьбу 1574 військ господаря Молдавії *Івана Лютого* й загону укр. козаків проти військ тур. султана *Селіма II*. З істор. праць Г. збереглася ще хроніка про події в *Речі Посполитій* 1576—82 (опубліковано 1939—50).

ГОРЕ́ЦЬКИЙ Петро Йосипович [24.XI (6.XII) 1888, с. Мутин, тепер Кролевецького р-ну Сумської обл.— 16.VIII 1972, Київ] — український рад. мовознавець. Закінчив Київ. ун-т (1914). З 1919 працював в АН УРСР, 1930—63 — наук. співробітник Ін-ту мовознавства АН УРСР. Автор праць з історії укр. літ. мови, лексикографії й діалектології («Про полтавсько-київський діалект як основу української національної мови», 1953; «Вивчення української мови в дожовтневий період», 1958). Один з авторів «Курсу сучасної української літературної мови» (т. 1—2, 1951) й «Курсу історії української літературної мови» (т. 1—2, 1958—62).
Тв.: Історія української лексикографії. К., 1963.

ГОРЄВ Микола Миколайович [н. 8 (21).VI 1900, Казань] — український рад. патофізіолог, дійсний член АМН СРСР (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1951). Закінчив мед. ф-т Іркутського ун-ту (1926). У 1934—58 — зав. відділом Ін-ту фізіології ім. О. О. Богомольця. Один з організаторів і перший директор (1958—62) Ін-ту геронтології АМН СРСР (Київ), з 1962 — зав. відділом цього ін-ту. Праці Г. присвячені фізіології й патології кровообігу (питанням шоку, гіпертонії, інфаркту міокарда, атеросклерозу). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Премія АН УРСР імені О. О. Богомольця, 1962.
Тв.: Очерки изучения гипертонии. К., 1959; Экспериментальный атеросклероз и возраст. М., 1972.

ГОРЄ́ЛОВ Гаврило Микитович [22.III (3.IV) 1880, с. Покровське, тепер Волоколамського р-ну Московської обл.— 16.VIII 1966, Москва] — російський рад. живописець, дійсний член АМ СРСР (з 1953). В 1903—11 навчався в петерб. АМ у І. *Рєпіна* та Ф. *Рубо*. Брав участь у виставках Т-ва *передвижників* і *Товариства південноросійських художників* в Одесі. З 1924 — член АХРР. Автор картин на істор. теми («Страта Пугачова», 1925; «Повстання Болотникова», 1944, та ін.), портретів сталеварів з-ду «Серп і Молот». Держ. премія СРСР, 1950.

ГО́РИ, гірські споруди — ділянки земної поверхні заввишки понад 600 м над р. м., що характеризуються різкими коливаннями відносних висот і контрастними формами рельєфу. За характером простягання розрізняють гірські ланцюги, хребти, масиви тощо; за типом горизонтального розчленування — радіальні, пір'ясті, решітчасті, кулісні, гілчасті гори. Важливими елементами Г. є вершини їхніх гребеневих частин, перевальні сідловини, *поверхні вирівнювання*, поздовжні й поперечні долини. За морфологічними ознаками Г. поділяють на високі (понад 2000 м над р. м.), середньовисокі (1000—2000 м), низькі (600—1000 м). Високі (альпійські) Г. підносяться вище за снігову лінію, мають найконтрастніші форми рельєфу, гострі вершини. Коливання відносних висот поверхні досягає 1000 м. Окремі гори досягають 7000—8000 м над р. м. Найвищі Г. земної кулі — *Гімалаї*, в СРСР — *Памір*. Середньовисокі Г. характеризуються значною крутизною схилів і м'якими обрисами привершинних ділянок. Глибина розчленування — 600—1000 м (*Карпати Українські, Кримські гори*, Пд. Урал). Низькі Г. (горбогір'я) поширені переважно на ділянках зруйнованих високих і середньовисоких Г. Для них властиві незначні (в межах 175—500 м) амплітуди відносних висот (напр., *Казахський дрібносопковик*). Вивчення морфології Г. дає змогу робити висновки щодо історії їхнього геол. розвитку. Виділяють Г. байкальської, каледонської, герцинської та альпійської складчастостей.
За походженням розрізняють Г. тектонічні, вулканічні й денудаційні (див. *Гороутворення*). Тектонічні Г. поділяють на складчасті, брилові (столово-брилові), складчасто-брилові. Складчасті

Г. виникають у *геосинкліналях* у процесі нагромадження товщі осадочних порід, зминання їх у складки, пронизування *інтрузіями* та наступного підняття всієї складчастої зони (*Анди, Альпи, Кавказ*). Брилові (столово-брилові) Г. характерні для давніх складчастих областей, на які повторно впливали гороутворюючі процеси. Вони виникають внаслідок розламування земної кори на окремі брили, одні з яких (*горсти*) піднімаються і створюють гірські масиви, хребти, інші (*грабени*) опускаються, утворюючи міжгірні улоговини. Складчасто-брилові Г. найпоширеніші на земній кулі. У своєму розвитку вони пройшли етап складчастих Г. і етап брилових піднять та опускань по лініях тектонічних розломів. Вулканічні Г. є результатом акумуляції на земній поверхні виверженних вулканічних продуктів, що створюють вулканічні конуси (Коряцька сопка, Мауна-Кеа, *Кілауеа*). Денудаційні Г. виникають у межах підвищених ділянок земної поверхні в умовах глибокого розчленування їх внаслідок *денудації* та *ерозії* (напр., крайові гірські споруди Середнього Сибіру).

Від прилеглих рівнин Г. чітко відрізняються *висотною поясністю* ландшафтів. Геогр. положення Г. у широтній зоні, напрям простягання хребтів, їхня абсолютна й відносна висота, наявність гірських улоговин, різний вік елементів рельєфу та ін. фактори визначають кількість ландшафтних поясів, їхні висотні межі та природні особливості.

Г. є ареною актив. прояву тектонічних і денудаційних процесів, що сприяють виходові на поверхню глибинних магматичних утворень (з ними пов'язані відповідні корисні копалини), мінеральних джерел та ін. Невелика площа рівних ділянок, значні коливання відносних висот на невеликих віддалях, крутизна схилів створюють труднощі при пром. та с.-г. освоєнні гір.

Літ.: Щукин И. С., Щукина О. Е. Жизнь гор. М., 1959; Бондарчук В. Г. Основные вопросы тектоорогении. К., 1961; Резанов И. А. Образование гор. М., 1977. *Ю. Л. Грубрін.*

Найбільші гірські системи

Назва	Найвища вершина	Висота, м
СРСР		
Памір	Пік Комунізму	7495
Тянь-Шань	Пік Перемоги	7439
Кавказ	Ельбрус	5642
Карпати Українські	Говерла	2061
Зарубіжна Європа		
Альпи	Монблан	4807
Зарубіжна Азія		
Гімалаї	Джомолунгма	8848
Каракорум	Чогорі	8611
Гіндукуш	Тірічмір	7690
Ельбурс	Демавенд	5604
Африка		
Масив Кіліманджаро	Кіліманджаро	5895
Масив Кенія	Кенія	5199
Масив Рувензорі	пік Маргерита	5109
Північна та Центральна Америка		
Кордільєри	Мак-Кінлі	6193
Аппалачі	Мітчелл	2037
Південна Америка		
Анди	Аконкагуа	6960
Австралія		
Австралійські Альпи	Косцюшко	2230
Антарктида		
Гори Елсуерта	Вінсон	5140

ГОРИЗО́НТ [грец. ὁρίζων (ὁρίζοντος), від ὁρίζω — обмежую] — межа доступного для спостереження відкритого ландшафту. Видимий Г.— лінія, по якій для спостерігача небо ніби зливається з поверхнею Землі; далекість видимості (d, км) його визначають за формулою $d \approx 3{,}83\sqrt{h}$, де h — висота спостерігача над навколишньою місцевістю (в м). Математичний Г.— велике коло *небесної сфери*, площина якого перпендикулярна до прямовисної лінії в пункті спостереження.

В. П. Цесевич.

«ГОРИЗО́НТ» — рад. супутник зв'язку, запущений 19.XII 1978. Через «Г.» планується проведення трансляції телепередач з XXII Олімпійських ігор. Див *Штучні супутники Землі*.

ГОРИЗО́НТ у геології — одиниця підрозділу регіональної *стратиграфічної шкали*. Характеризується однорідністю складу гірських порід, наявністю певних включень, викопних решток тощо.

ГОРИЗО́НТ у гірничій справі — сукупність *гірничих виробок*, що лежать на одному рівні. Розрізняють Г. вентиляційні (для провітрювання шахти) і відкотні (для транспортування вантажів і переміщування людей). Є також Г., по яких випускають відокремлену від масиву руду (Г. випуску), де підготовляють гірський масив знизу до руйнування (Г. підсікання) і Г. для скреперного (див. *Скрепер*) доставляння відокремленої корисної копалини до місця навантажування (Г. скреперування). В разі *відкритої розробки родовищ* корисних копалин на т. з. робочому Г. кар'єру розміщують осн. гірниче устаткування для розробляння одного уступу.

ГОРИЗОНТА́ЛЬНІ КООРДИНА́ТИ — координати (висота і азимут), що визначають положення точки на *небесній сфері*. Див. *Координати небесні*.

ГОРИ́ЛА (Gorilla) — рід *людиноподібних мавп*. Вис. самців до 2 м, шир. в плечах до 80 см, маса до 180 кг (іноді до 250 кг), об'єм мозкової коробки 500—685 см³. Самки значно менші за самців. Усе тіло Г., крім морди, грудей і тильного боку кисті й ступні, вкрите темно-бурим волоссям. Шкіра чорна. Поширені в густих тропічних лісах екваторіальної Африки; живуть невеликими групами, ведуть кочове життя, гнізда будують на деревах, живляться рослинною їжею. Розмножуються цілий рік. Самка після 251—289-денної вагітності народжує 1 маля, яке тримається біля неї до 3 років. Вважають, що тривалість життя Г.— 30—35 років. У роді 1 вид — горила (G. gorilla) з трьома підвидами: Г. берегова (G. g. gorilla), Г. гірська (G. g. beringei) і Г. низинна (G. g. manyema). Іл. с 110.

Н. Л. Корнієць.

ГОРИ́НЬ — річка в Тернопільській, Хмельницькій і Ровенській областях УРСР і Брестській обл. БРСР, права притока Прип'яті (бас. Дніпра). Довж. 659 км, пл. бас. 27,7 тис. км². Бере початок з джерел на Кременецьких горах Подільської височини, нижче тече Поліською низовиною. Найбільша притока — Случ (права). У середній і нижній течії судноплавна. Використовують для технічного водопостачання, зрошування, риборозведення. На Г.—міста Ізяслав, Славута, Дубровиця, Давид-Городок.

ГОРИХВІ́СТКА (Phoenicurus) — рід співочих птахів родини *дроздових*. Довж. тіла 13,5—16 см; забарвлення строкате з білого, чорного, сірого і рудого кольорів; самці яскравіші за самок; дзьоб короткий з щетинками при основі. 10 видів, поширених у Європі, Азії (крім пн. і пд. частин), Пн. Африці. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 2: Г. звичайна (Ph. phoenicurus) і Г. чорна (Ph. ochruros) — перелітні птахи. Живуть у лісах, садах, чагарниках, часто поблизу жител людини. Гнізда в'ють у дуплах, щілинах будівель або скель та в ін. закритих місцях. Кладка (іноді дві на рік) з 5—9 яєць. Живляться комахами. Іл. с. 110. *А. П. Федоренко.*

ГОРИ́ЦВІТ, адоніс (Adonis) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин род. *жовтецевих*. Листки розсічені. Квітки поодинокі, великі, здебільшого червоні або жовті. Бл. 20 видів, поширених у Європі та помірній смузі Азії. В СРСР — бл. 15 видів, з них в УРСР — 5. Найвідоміший Г. весняний (A. vernalis) — багаторічник з жовтими квітками. Лікарська рослина, містить (як і деякі ін. види Г.) серцеві глікозиди, що їх застосовують при серцево-судинних захворюваннях. Розмножують насінням і кореневищами. Серед Г. є бур'яни. Деякі види, зокрема Г. весняний, потребують охорони. Іл с 111

ГО́РІ — місто республіканського підпорядкування Груз. РСР, райцентр. Розміщений при злитті рік Великої Ліахві і Кури. Залізнична станція. 54 тис. ж. (1977). З-ди: приладобуд., шпалопросочувальний. Бавовняний, млинарський, м'ясний, хлібний, домобудівний комбінати та ін. Пед. ін-т, с.-г. технікум, мед. та муз. уч-ща. Драм. театр. Історико-етнографічний музей. У Г. народилися Й. В. *Сталін* (є його Будинок-музей), професіональний революціонер *Камо*. Відоме з поч. 7 ст., з 1801 — місто. В Г.— руїни середньовічної фортеці Горісціхе.

В. О. Гордлевський.

В. М. Гордон.

Р. Гордон.

М. М. Горєв.

Горила.

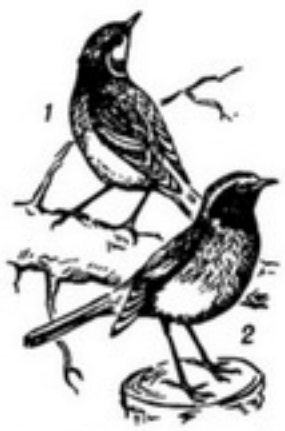

Горихвістка звичайна: *1* — самка; *2* — самець.

Горіхівка.

Горлиця звичайна (на передньому плані — самець).

ГОРІ́ЛИЙ Павло Петрович (28.I 1908, Харків — 31.XII 1941) — український рад. графік. У 1929 закінчив Харків. худож. ін-т. Працював у галузі політ. плаката («Хай живе Червона Армія!», 1933; «Привіт бійцям-прикордонникам...», 1936; «Клянемося тобі, товаришу Ленін», «Всі до виборчих урн!», обидва — 1937) і станкової графіки («Т. Шевченко в майстерні К. Брюллова», 1939, та ін.). Загинув на фронті під час Великої Вітчизн. війни 1941—45.

ГОРІ́ЛКА — алкогольний напій міцністю 40—45%. Виготовляють Г. з ректифікованого (див. *Ректифікація*) етилового спирту з додаванням зм'якшеної води. В процесі приготування водно-спиртовий розчин пропускають через *активне вугілля,* а потім фільтрують. Залежно від виду Г. може містити деяку кількість цукру, питної соди, оцтовокислого натрію тощо. Додаючи у водно-спиртовий розчин настої трав, коріння, прянощі, одержують *настойки*. Переганяючи збродженні плоди і ягоди, виготовляють Г. виноградну, вишневу, сливову та ін. Виробн. Г. було відоме в Давній Русі з 10—11 ст. Див. *Лікеро-горілчана промисловість, Спиртова промисловість.*

П. В. Рудницький

ГОРІ́ННЯ — складний фізико-хімічний процес на основі *екзотермічних реакцій* окислення-відновлення, який характеризується значною швидкістю перебігу й виділенням великої кількості тепла і світла. При Г., як правило, утворюється полум'я. Г. починається при підпалюванні горючої суміші розжареним тілом, полум'ям, електр. іскрою, а іноді внаслідок самозапалювання. В техніці та в побуті широко застосовують Г. твердого, рідкого і газоподібного палива в різних печах, топках, двигунах внутр. згоряння, пальниках для одержання тепла, а подекуди і світла.

Літ.: Мальцев В. М. Основные характеристики горения. М., 1977.

В. Л. Павлов.

ГОРІ́Х (Juglans) — рід рослин родини горіхових. Однодомні дерева з черговими непарноперистими листками. Тичинкові квітки зібрані у висячі сережки, маточкові — по 1—3 на верхівках пагонів. Плід — кістянковидний з м'ясистим зовнішнім і дерев'янистим внутрішнім шарами оплодня. Насінина їстівна. Понад 10 видів, поширених у помірній зоні Пн. півкулі, переважно в Сх. Азії; 1 вид — на Ямайці. В СРСР — 3 дикорослі види. В УРСР вирощують 4 види горіха, з них найвідоміший *волоський горіх*. Менш поширені в УРСР Г. чорний (J. nigra), Г. сірий (J. cinerea) і Г. маньчжурський (J. mandschurica). Див. також *Горіхоплідні культури.*

ГОРІ́ХІВКА (Nucifraga caryocatactes) — птах родини *воронових*. Довж. тіла 31—38 см, маса 190—200 г. Оперення темно-коричневе з білими плямочками. Поширена в хвойних лісах Євразії. В СРСР — у зоні тайги та в гірських лісах. В УРСР — у лісах Карпат. Осілий, почасти мандрівний птах. Гніздиться на деревах. Кладку з 4—5 строкатих яєць насиджує 16—20 днів. Живиться насінням хвойних порід дерев. Розносячи їхнє насіння (зокрема кедра), сприяє поширенню цих рослин.

Л. О. Бабенко.

ГОРІХОПЛІ́ДНІ КУЛЬТУ́РИ — деревні породи, в яких плоди мають господарську назву «горіхи». До Г. к. відносять породи рослин род. горіхових — *волоський горіх* і пекан; ліщинових — *фундук, лі́щину;* розових — *мигдаль;* букових — *каштан, бук;* соснових — *кедрову сосну*; сумахових — *фісташку* справжню та ін. Плоди Г. к. мають суху дерев'янисту оболонку, в якій є їстівне й поживне ядро, багате на жири (до 75%) і білки (до 22%). Майже всі Г. к. дико зростають на великих площах. Г. к. вирощують в СРСР на Кавказі, в Серед. Азії, на Україні. Вони займають бл. 4% площі усіх садів. Про окремі Г. к. див. статті за їхніми назвами.

ГОРІХОТВО́РКОВІ (Cynipidae) — родина паразитичних *перетинчастокрилих*. Довж. тіла здебільшого 1—6 мм, забарвлення чорне або буре; груди випуклі, черевце здавлене з боків; жилкування крил спрощене. Бл. 1900 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. Для більшості видів Г. характерне чергування двостатевого і одностатевого поколінь. Самки відкладають яйця в тканини рослин, де й розвиваються білі, червоподібні личинки, спричинюючи утворення *галів* у вигляді горішків (звідси й назва Г.). В дібровах УРСР дуже поширені горіхотворки: яблуковидна (Cynips quercus-folii), коренева (Biorrhiza pallida). Деякі види Г. шкідливі, напр. плюскова горіхотворка (Cynips quercus-calicis) ушкоджує жолуді, малинова горіхотворка (Diastophus rubi) — стебла малини. Іл. с. 112.

І. К. Загайкевич.

ГОРІ́ШНА, Велика Горішна — карстова печера у сх. частині Саянів, у межах Краснояр. кр. РРФСР. Розташована у вапняково-доломітових конгломератах. Довж. 11 км, глиб. 190 м (одна з найбільших в СРСР). Складається з системи нахилених ходів та залів. У печері є невеликий струмок і озеро, з дна якого до глиб. 30 м веде сифонний хід. Досліджена 1969—70.

Ю. І. Шутов.

ГО́РКА Лаврентій [1671, Львів — 10 (21).IV 1737, Вятка, тепер м. Кіров] — український письменник, освітній і церковний діяч. Вихованець Києво-Могилянської академії, потім її професор. Учень Ф. *Прокоповича*. В 1707—08 прочитав в академії свій курс поетики. Тоді ж написав трагікомедію «Йосиф Патріарха», до якої уперше в укр. театрі було включено балетні сценв. Г. осуджував зрадництво Мазепи й підтримував реформи Петра I. Обіймав високі церк. посади в Росії (в Москві, Астрахані, Рязані, Вятці).

Ф. Я. Шолом.

ГО́РКИ ЛЕ́НІНСЬКІ — селище Ленінського району Московської обл., за 35 км на Пд. Сх. від Москви і за 4 км від станції Ленінська Московської залізниці, на березі р. Пахри. Маєток Горки існував з кін. 18 ст. З Г. Л. пов'язаний значний період у житті В. І. Леніна. Вперше він приїхав сюди наприкінці вересня 1918, щоб відновити здоров'я після поранення 30.VIII 1918. В. І. Ленін бував у Горках у дні відпочинку й під час відпусток, з 15.V 1923 жив постійно. Тут він написав ряд праць. Разом з В. І. Леніним у Горках жили Н. К. Крупська та М. І. Ульянова. 21.I 1924 о 18 год. 50 хв. В. І. Ленін помер у Горках. За рішенням ЦК КПРС у січні 1949 тут відкрито меморіальний Будинок-музей В. І. Леніна. Г. Л.— центр колгоспу імені В. І. Леніна.

Горки Ленінські. Будинок, у якому жив і працював В. І. Ленін в останні роки свого життя.

ГОРКУ́ША (Гаркуша) Филон (рр. н. і см. невід.) — козацький полковник, сподвижник Б. *Хмельницького*. Влітку 1648 очолював козац. загін, що допомагав у Білорусії повстанцям у боротьбі проти лит. шляхти. Навесні 1651 разом з загонами М. *Небаби* і А. *Ждановича* захищав пн. кордони України від нападу лит.-шляхет. війська Я. Радзивілла. В березні — квітні 1654 їздив як посол до царського уряду. Влітку 1657 очолював козац. військо на Пд. Волині.

ГО́РЛЕНКО Василь Петрович [1 (13).I 1853, с. Ярошівка, тепер Роменського р-ну Сумської обл.— 13 (26).IV 1907, Петербург] — український письменник, мистецтвознавець і фольклорист ліберально-буржуазного напряму. Н. в поміщицькій сім'ї. Навчався в *Ніжинському ліцеї* та Сорбоннському ун-ті (Париж). Автор праць про укр. письменників (Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка та ін.), художників (В. Боровиковського, Д. Левицького), кобзарів і лірників (Г. Любистка, І. Кравченка, Ю. Перепелицю та ін.). Праці Г. цінні фактичними даними.

Тв.: Южнорусские очерки и портреты. К., 1898; Украинские были. К., 1899; Отблески. СПБ, 1908; Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. К., 1928.

ГО́РЛЕНКО Яким Андрійович [Іоасаф; 8 (19).XI 1705, м. Прилуки — 10 (21).XII 1754, Грайворон, тепер місто Бєлгородської обл.] — український освітній і церковний діяч, письменник. У 1725 закінчив *Київську академію,* працював викладачем цієї академії, обіймав

різні духовні посади. Дбав про розвиток освіти, виступав проти латинізації шкіл на Україні. Автор повчань, родинних записок, віршів («Брань чесних седми добродѣтелей зъ седми грѣхами смертными», вид. у Києві 1892 В. П. *Горленком*).

ГО́РЛИЦЯ (Streptopelia) — рід птахів ряду *голубоподібних*. Розміри невеликі (довж. тіла 14—30 см), на шиї є темний «ошийник» або темна пляма. Бл. 50 видів, поширених у Європі, Азії та Африці. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — 2: Г. звичайна (S. turtur), довж. тіла бл. 30 см, маса 90—150 г, зверху строката, на боках шиї — пера з голубими кінчиками, Г. кільчаста (S. decaocto), довж. тіла бл. 32 см, маса 220 г, зверху піщано-рожева з чорним півкільцем на шиї. На Україні вона з'явилася тільки в 40-х рр. 20 ст. Поширилася із Зх. на Сх. до Куйбишева, Оренбурга. Г. гніздяться на деревах; у кладці 2 білих яєць. Живляться Г. насінням. Другорядні мисливські птахи. У викопному стані відомі з плейстоцену.

О. Б. Кістяківський.

ГО́РЛИЦЯ — 1) Український нар. парний танець давнього походження. Виконується дівчиною («горлиця») та хлопцем. Темп помірно швидкий. Муз. розмір 2/4. Ритм:

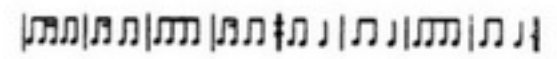

2) Українська нар. пісня з інструментальним супроводом.

ГО́РЛІВКА — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР, на каналі Сіверський Донець — Донбас. Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. В адм. відношенні поділяється на 3 міські райони. 337 тис. ж. (1979). Засн. 1867. Названа за ім'ям гірничого інж. П. М. Горлова, який заклав тут першу кам.-вуг. шахту. В 70—80-х рр. у Г. відбувалися масові стихійні виступи робітників проти експлуататорів. На поч. 20 ст. Г.— значний пром. центр Донбасу. В 1905 в Г. виникла більшовицька орг-ція. Тут відбулися *Горлівське збройне повстання 1905* і *Горлівсько-Щербинівський страйк 1916*. У лютому 1917 створено Раду робітн. і солдатських депутатів. У квітні 1917 виникла *Горлівсько-Щербинівська організація РСДРП(б)*. В листопаді 1917 в Г. встановлено Рад. владу. В 1932 в місті зародився ізотовський рух (див. М. О. *Ізотов*). Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (29.X 1941—5.IX 1943) в місті діяла підпільна парт. орг-ція, очолювана С. М. *Щетиніним*.

Г. нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1968). Провідні галузі пром-сті: вугільна (9 шахт, серед яких найбільші — «Кочегарка», ім. В. І. Леніна, ім. Ю. О. Гагаріна; 5 центральних збагачувальних ф-к), машинобудівна (*Горлівський машинобудівний завод* імені С. М. Кірова, рудоремонтний, авторемонтний та 2 ремонтно-механічні заводи), хімічна (виробниче об'єднання «Стирол») та металург. (Микитівський ртутний комбінат, доломітовий, коксохім. з-ди, Пантелеймонівський з-д вогнетривів). Розвинута харч. (2 хлібні, м'ясний, виноробний комбінати, молочний і виноробний з-ди) та легка (Горлівське виробниче швейне об'єднання, ф-ка трикотажного полотна, експериментальний фурнітурний з-д) пром-сть. Виробн. буд. матеріалів, підприємства деревообр. пром-сті. Будинок побуту. В місті — пед.

Горлівка. Площа Перемоги.

ін-т, філіал Донецького політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів (у т. ч. автотранспортний, індустріальний, політехнічний технікуми), 80 заг.-освітніх, 3 музичні, 3 спортивні школи, 12 профес.-тех. уч-щ. 31 лік. заклад, у т. ч. 21 лікарня. Працює 14 палаців культури, 11 клубів, 8 кінотеатрів, 209 б-к; музеї: художній, історії міста, історії шахти «Кочегарка»; 2 палаци спорту.

Літ.: Горловка. Биография города. Донецк, 1967.

ГО́РЛІВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «СТИРО́Л» імені Серго Орджонікідзе — виробниче об'єднання хімічної пром-сті. Розташоване в м. Горлівці Донец. обл. Утворене 1975 на базі Горлівського хім. комбінату ім. Серго Орджонікідзе (до 1966 — Горлівський азотно-туковий з-д). Будівництво азотно-тукового з-ду почалося 1930. Перші цехи введено в експлуатацію 1933. З-д виробляв кисень, рідкий аміак, сульфат амонію, сірчану к-ту, аміачну селітру та азотну к-ту. Це було перше спеціалізоване підприємство *азотної промисловості* в СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни з-д зазнав великих руйнувань. В післявоєнні роки підприємство відбудовано й значно розширено. Збудовано ряд нових цехів, освоєно випуск нових видів продукції. В 1952 вперше в СРСР на підприємстві одержано етилбензол. У 1977 в складі Г. в. о. «С.» було 3 осн. виробництва: аміачне, кислотно-сольове, продуктів органічного синтезу та пластичних мас. Осн. продукція: аміак і продукти його переробки (гранульована та водостійка аміачна селітра, газова сірка, сірчана к-та, етилбензол, стирол, полістирол, сополімери стиролу, поропласт, мед. закис азоту, культур.-побутові товари з пластмас тощо). Г. в. о. «С.» виробляє продукцію понад 30 найменувань. У 1977 обсяг виробн. продукції об'єднання зріс проти 1970 в 1,3 раза. Всі цехи об'єднання оснащено сучас. високопродуктивним устаткуванням (апарати розділення коксового газу, контрольно-вимірювальні прилади й автомати та ін.). В 1966 Горлівський азотно-туковий завод нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

П. Г. Апаткін.

ГО́РЛІВСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1905 — наймасовіший збройний виступ робітників на Україні під час революції 1905—07. Відбулося під впливом *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві; було спрямоване проти самодержавства. 9 (22).XII у Горлівці почався заг. страйк, яким наступного дня був охоплений весь Горлівський район. Влада на ст. Горлівка перейшла до бойових дружин. Перші збройні виступи відбулися в Дебальцевому (див. *Дебальцівське збройне повстання 1905*) і Ясинуватій. 16 (29).XII під час переговорів делегації робітників з адміністрацією Горлівського маш.-буд. з-ду про поліпшення умов праці поліція і війська оточили територію заводу і відкрили вогонь по беззахисних робітниках. Багато робітників було вбито й поранено. Горлівський бойовий страйковий к-т звернувся по допомогу до всіх бойових дружин Донбасу. На заклик горлівців прибуло 4 тис. робітників з Єнакієвого, Ясинуватої, Авдіївки (див. *Авдіївський виступ робітників 1905*), Дебальцевого, Харцизька, Дружківки. 17 (30).XII озброєні загони робітників почали наступ на військ. казарми. Після двогодинного бою війська відступили в степ. Дістявши підкріплення, вони зайшли в тил повсталим і почали наступ. Протягом 4 годин робітники чинили героїчний опір. Втративши бл. 300 чол., вони змушені були відступити. Г. з. п. показало високу політ. свідомість і організованість робітників Донбасу, збагатило їх досвідом боротьби й загартувало до нових боїв проти самодержавства і буржуазії.

Літ.: Донбасс в революции 1905—1907 годов. Сборник документов и материалов. Сталино, 1957.

Ф. Є. Лось.

ГО́РЛІВСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д імені С. М. Кірова — одне з найбільших підприємств вугільного машинобудування СРСР. Розташований у м. Горлівці Донец. обл. Засн. 1895 як підприємство, що виготовляло й ремонтувало металургійне і шахтне устаткування, парові котли та ін. Робітники з-ду брали активну участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*, вели боротьбу за створення Горлівської Ради робітн. і солдатських депутатів 1917. За роки Рад. влади з-д докорінно реконструйовано і оснащено сучас. технікою, спеціалізовано на випуску гірничошахтного устаткування. Тут сконструйовано нові машини для механізації трудомістких процесів вуглевидобування, організовано серійний випуск вугільних комбайнів «Донбас», «Гірник» і «Шахтар», комбайнів для виймання вугілля в пластах крутого падіння та ін.

Сучасні вугледобувні комбайни обладнано надійною автоматикою, гідравлічною й пиловидаляючою апаратурою. Комбайни ІГШ-68, 2К-52М, КШ-3М та ін. дають

Горлівське збройне повстання 1905. Обеліск, встановлений у місті Горлівці до 50-річчя революції 1905—07 в Росії.

Горбуновське торфовище: 1 — уламок глиняної орнаментованої посудини; 2 — бумеранг; 3 — дерев'яний жертовний ківш з ручкою у вигляді голови птаха; 4 — дерев'яне весло.

Горицвіт весняний. Пагін з квіткою, плід (вгорі) і насінина.

ГОРЛІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ

змогу видобувати з лави 1000—2500 т вугілля на добу, можуть працювати в автом. комплексах і комплексах по безлюдному вийманню вугілля. В 1977 валова продукція підприємства зросла проти 1970 в 1,5 раза. На Г. м. з. впроваджено подетальну спеціалізацію цехів і дільниць, оснащених високопродуктивними верстатами, в т. ч. автом. та напівавтом., гідрокопіювальними, з числовим програмним управлінням; застосовується електроімпульсна обробка металу і обробка деталей штучними алмазами та ін., що забезпечує високу якість продукції в умовах серійного й дрібносерійного виробн. З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1945).

А. Д. Хунов

ГО́РЛІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ІНОЗЕ́МНИХ МОВ — вищий навч. заклад Мін-ва освіти УРСР. Засн. 1949 як учительський ін-т у м. Білій Церкві Київ. обл. на базі пед. уч-ща, згодом реорганізований у пед. ін-т іноз. мов. У 1954 переведено до м. Горлівки Донец. обл. Ін-т має два ф-ти: англ. та франц. мов. У 1978/79 навч. р. тут налічувалося 393 студенти. У б-ці вузу — 153,7 тис. одиниць зберігання. За час існування ін-т підготував понад 7 тис. спеціалістів.

Г. С. Іваненко

ГО́РЛІВСЬКО-ЩЕРБИ́НІВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Створена в квітні 1917 на правах районної організації на партійній конференції за участю делегатів від більшовиків Щербинівського, Нелепівського, Північного, Байрацького, Ртутного, горлівських № 5 і № 8 рудників, а також артилерійського заводу. Конференція обрала районний к-т, який очолив Ш. А. Грузман. На момент створення орг-ція налічувала 1450 комуністів, у жовтні 1917 — 2660. У зв'язку зі швидким зростанням кількості членів орг-ції РСДРП(б) на шахтах районна парт. конференція в жовтні 1917 поділила її на 4 райони. З початку існування орг-ція мала зв'язок з ЦК РСДРП(б), з липня 1917 працювала під керівництвом обл. к-ту РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну. Представники орг-ції С. Г. Головін і С. І. Лапін були делегатами VI з'їзду РСДРП(б). Більшовицький к-т очолив боротьбу трудящих району за владу Рад, проти *каледінщини* і австро-нім. окупантів.

Б. І. Корольов

ГО́РЛІВСЬКО - ЩЕРБИ́НІВСЬКИЙ СТРАЙК 1916 — один з масових політ. страйків робітників на Україні в роки 1-ї світової війни. В страйку 14 (27). IV—11 (24).V, підготовленому більшовиками, брало участь бл. 25,5 тис. шахтарів. Керував ним страйковий к-т. У листівці, випущеній напередодні виступу, було вміщено політ. і екон. вимоги страйкарів; більшовики закликали робітників до посилення боротьби проти імперіалістичної війни, самодержавства та капіталістів. Шахтовласники відмовилися задовольнити вимоги страйкарів. Уночі проти 29.IV (12.V) поліція заарештувала 11 найактивніших учасників і організаторів страйку. 2 (15).V поліція і солдати оточили збори страйкарів, які вимагали звільнення заарештованих товаришів. 4 робітників було вбито, 20 тяжко поранено і понад 300 чол. заарештовано. На знак протесту проти кривавої розправи над шахтарями пролетарі ін. районів Донбасу провели страйки солідарності.

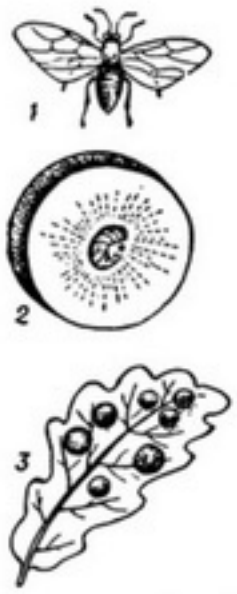

Горіхотворкові. Горіхотворка яблуковидна: *1* — комаха; *2* — розріз гала з личинкою всередині; *3* — гали на листку дуба.

ГО́РЛО (поморське) — протока між внутрішнім і окраїнним морями (напр., горло Білого м.). Іноді Г. називають протоку при впадінні річки в озеро або в море (горло р. Єнісею).

ГОРЛЯ́НКА — рід трав'янистих рослин родини *губоцвітих*. Те саме, що й *живучка*.

ГОРМІ́ЧНА ПСИХОЛО́ГІЯ — ідеалістична, біологізаторська течія в сучасній бурж. психології. Заснував її англ. психолог У. *Макдугалл* (1908). Представники Г. п. вважають основою людської поведінки т. з. гормічну енергію (від грец. ὁρμή — порив, потяг, прагнення). Джерелом цієї енергії, за Г. п., є *інстинкти* людини і тварин, які виступають рушійною силою психічного і соціального життя. Саме вони зумовлюють, на думку прихильників Г. п., свідому діяльність індивідів. Інстинкти, в їхньому розумінні, визначають активне прагнення людини до мети, в основі якого лежить більш або менш усвідомлена потреба. Хоч Г. п. і критикує *фрейдизм* за гіпертрофію статевого інстинкту, але визнає психоаналітичну концепцію про визначальну роль підсвідомих потягів. Соціальна практика довела наук. неспроможність тверджень представників гормічної психології.

В. І. Войтко

ГОРМОНА́ЛЬНА РЕГУЛЯ́ЦІЯ — регуляція життєдіяльності організму тварин і людини під впливом *гормонів*. Гормони, які виділяються в кров *залозами* внутр. секреції, регулюють обмін білків, жирів, вуглеводів, води і мінеральних солей (напр., *інсулін* впливає переважно на обмін вуглеводів). Утворення та виділення гормонів регулює нервова система. Г. р. тісно пов'язана з *гуморальною регуляцією*. Виявлено вплив гормонів на синтез *ферментів*; припускають, що гормони здатні активізувати *гени*. Серед механізмів Г. р. найкраще вивчений вплив гормонів на *біосинтез* білків, прискорення якого лежить в основі таких процесів, як ріст, розвиток, диференціація тканин, визрівання фолікулів яйцеклітин тощо. Порушення в організмі Г. р. призводить до виникнення тяжких ендокринних (цукровий *діабет*, *тиреотоксикоз*, *гіпотиреоз*, хвороба Іценка — Кушінга та ін.), а також ряду неендокринних захворювань (серцево-судинні, гормоно-залежні злоякісні новотвори, алергічні, гінекологічні тощо).

Літ.: Руководство по эндокринологии. М., 1973; Биохимия гормонов и гормональной регуляции. М., 1976.

В. П. Комісаренко

ГОРМОНА́ЛЬНА РЕГУЛЯ́ЦІЯ ПОВЕДІ́НКИ ТВАРИ́Н — регуляція поведінки тварин під впливом *гормонів*. Г. р. п. т. особливо чітко проявляється в тих випадках, коли залози *внутрішньої секреції* функціонують з певною періодичністю. Напр., характерна поведінка тварин під час розмноження значною мірою визначається ступенем гормональної активності *гіпофіза* і *статевих залоз*. Штучним введенням *гонадотропного гормону* у самця ропухи можна викликати статеву поведінку (весняний голос тощо) в будь-яку пору року. Введення *пролактину* горлицям спричинює виділення залозами *вола* «молочка», яке звичайно утворюється в період вигодовування пташенят. *Кастрація* тварин може призводити до припинення або ослаблення прояву статевої поведінки. Проте вплив гормонів на організм не однозначний, їхні функції різноманітні; разом з тим на *поведінку тварин* впливають і фактори зовн. середовища. Завдяки цьому поведінка тварин відзначається доцільністю, вона завжди відповідає їхньому фізіол. станові й тим конкретним умовам середовища, в яких у певний момент перебуває тварина.

О. Б. Кістяківський

ГОРМОНА́ЛЬНІ ПРЕПАРА́ТИ — лікарські препарати, що їх діючим началом є *гормони* та їхні синтетичні аналоги. Розрізняють Г. п., які містять гормони, одержувані з *залоз* внутр. секреції тварин і людини, синтетичні гормональні речовини й синтетичні аналоги, подібні лік. властивостями до природних гормонів, але відмінні від них хім. будовою. Залежно від хім. природи гормонів, що входять до складу препаратів, їх поділяють на дві групи: Г. п., що містять гормони білкової й поліпептидної природи, та Г. п. з гормонами стероїдної природи. Препарати з гормонами білкової й поліпептидної природи: Г. п. *гіпофіза* (кортикотропін, гонадотропін хоріонічний, гонадотропін сироватковий, тиротропін, адипозин, соматотропін, інтермедин, аліурекрин, пітуїтрин, гіфотоцин, окситоцин та його синтетичні аналоги, дезаміноокситоцин та ін.), що їх використовують при недостатній функції цього органа, надниркових і статевих залоз, колагенозах, алергіях, для стимуляції родової діяльності та ін.; Г. п. щитовидної залози (тиреоїдин і його синтетичний аналог грийодтиронін) застосовують при захворюваннях цього органа, рідше при атеросклерозі; Г. п. паращитовидних залоз (паратиреоїдин і його синтетичний аналог дигідротахістерон) призначають при зниженій функції цієї залози, а також для лікування тетанії, спазмофілії алергії; Г. п. підшлункової залози (препарати *інсуліну*) призначаються для лікування цукрового діабету. Г. п., що містять гормони стероїдної природи (див. *Стероїди*): препарати з кори надниркових залоз (кортизон, гідрокортизон, їхні синтетичні похідні преднізон, преднізолон, метилпреднізолон, дексаметазон, триамцинолон, флюоциналон, флюметазон, бетаметазон) — *глюкокортикоїди*, що ма-

ють виявлену протизапальну, протиалергічну й протишокову дію. Їх застосовують для лікування ревматизму, алергічних захворювань, запалень, хвороб крові, недостатньої функції кори надниркових залоз. Запальні та алергічні захворювання шкіри лікують локакортеном, синаларом, ультраланом, деперзолоном та ін. З кори надниркових залоз виділяють і *мінералокортикоїди,* які в складі Г. п.— дезоксикортикостерону і кортину — вживаються для лікування захворювань надниркових залоз і регуляції водно-сольового обміну в організмі. Г. п. жіночих статевих гормонів — естрогени (фолікулін, естрадіол, метилестрадіол, етинілестрадіол) призначають при гіпофункції жіночих статевих залоз для стимуляції родів, а також для лікування гормонозалежних пухлин (рак молочної залози у жінок, передміхурової залози у чоловіків). Дію, подібну до природних стероїдних статевих гормонів, мають нестероїдні естрогени (синестрол, діетилстильбестрол, диместрол, октестрол, сегетин), які призначають при тих самих захворюваннях. Г. п. гормонів *жовтого тіла,* або гестагени (прогестерон, оксипрогестерон, ацетоксипрогестерон, прегнін), регулюють процеси запліднення і нормального перебігу вагітності. Естрогени і гестагени, поєднані в певних співвідношеннях (інфекундин, бісекурин), використовуються для запобігання вагітності. Г. п. чоловічих статевих гормонів — тестостерон, тестенат, тетрастерон, метилтестостерон (вони також стероїдної природи) призначають для лікування зниженої функції чоловічих статевих залоз, а також для лікування раку молочної залози і яєчників у жінок. До Г. п. відносять і стероїдні речовини (метандростенолон, феноболін, ретаболіл, метиландростендіол), що майже не мають статевостимулюючого впливу, проте їм властиве анаболічне діяння (див. *Анаболічні засоби*) на обмін речовин. Їх використовують при сильному виснаженні (напр., після операцій, тяжких захворювань тощо).

Ф. П. Трінус.

ГОРМО́НИ (від грец. ὁρμάω — рухаю, збуджую), інкрети — біологічно активні речовини, що виділяються ендокринними (див. *Внутрішня секреція*) залозами безпосередньо в кров або лімфу і є найважливішими біологічними регуляторами обміну речовин і функцій організму людини й тварин. До осн. залоз внутр. секреції та їхніх Г. відносять: 1) *гіпофіз,* передня частка якого виробляє *росту гормон, адренокортикотропний гормон* (АКТГ), *тиреотропний гормон, пролактин* і *гонадотропні гормони* (фолікулостимулюючий і лютеїнізуючий); проміжна частка — меланофорний Г.; задня — депонує і виділяє *вазопресин* і *окситоцин,* які виробляються нервовими клітинами гіпоталамуса (див. *Головний мозок*); 2) *щитовидна залоза* виділяє *тироксин* і *кальцитонін;* 3) *паращитовидні залози — паратиреоїдні гормони;* 4) *надниркові залози,* їхній мозковий шар виділяє *адреналін* і *норадреналін,* кірковий — кортикостероїди — *альдостерон, гідрокортизон* і кортикостерон; 5) острівці Лангерганса *підшлункової залози* виробляють *інсулін* і *глюкагон;* 6) *статеві залози:* жіночі продукують *естрогени* (естрон, естрадіол, естріол і *прогестерон*), чоловічі — *андрогени* (*тестостерон*). У безхребетних тварин також є Г. (напр., Г. линяння та заляльковування в комах). Г. іноді називають деякі біологічно активні речовини рослин (див. *Фітогормони*). За хім. природою Г. поділяють на три групи: стероїдні Г., похідні *холестерину,* до яких належать усі Г. кори надниркових і статевих залоз; поліпептидні й білкові Г.— це АКТГ, гормон росту, інсулін, фолікулостимулюючий Г., пролактин, кальцитонін та ін.; похідні амінокислоти тирозину — адреналін, норадреналін, тироксин. Усього відомо понад 50 Г., а також багато гормоноподібних речовин (біологічно активних речовин, що утворюються в тканинах — *ацетилхолін, гістамін, гастрин, секретин, серотонін* та ін.). Утворення й надходження Г. в кров регулюється передусім нервовою системою, яка контролює секрецію Г. за допомогою хім. сигналів з гіпоталамуса (т. з. рилізинг-факторів). Ці речовини виробляються нервовими клітинами (*нейронами*) *гіпоталамуса* і стимулюють виділення гіпофізарних гормонів, що регулюють функцію периферичних ендокринних залоз. Напр., тиреотропін-рилізинг-фактор стимулює виділення тиреотропного Г. гіпофіза, який, у свою чергу, стимулює виділення Г. щитовидної залози. Другий шлях регуляції — це механізм зворотного зв'язку, який полягає в тому, що надмірний вміст Г. в крові гальмує утворення і виділення відповідного Г. залози, а недостатня кількість — стимулює виділення його. Третій, поширений в організмі механізм регуляції — це авторегуляція. Напр., надмірний вміст глюкози в крові призводить до підвищеного виділення інсуліну, який забезпечує обмін і засвоєння глюкози. Недостатня кількість в організмі хлористого натрію спричинює виділення Г. альдостерону — він затримує цю сіль в організмі. Незважаючи на те, що Г. швидко руйнуються в організмі відповідними ферментами, постійне виділення їх забезпечує координацію біохім. реакцій обміну речовин і підтримує його на постійному рівні (див. *Гормональна регуляція*). Це забезпечує адаптацію організму до змін як зовн., так і його внутр. середовища.

Доведено, що Г. статевих залоз і гіпофіза відіграють велику роль у процесах розмноження; це привело до прогресу як у *гормонотерапії* деяких хвороб людини, так і в підвищенні продуктивності тварин. Г. великою мірою впливають на *вищу нервову діяльність* людини і тварини. Встановлено вплив гормонів на процеси пристосування організму до змін умов зовн. середовища, опірності організму в умовах різноманітних шкідливих впливів на нього (стрес-реакції). Велике значення для прогресу *ендокринології* мають досягнення в розробці методів визначення Г. Більшість Г. в крові і виділеннях організму тепер визначають біохім. і радіоімунологічними методами.

Природні й синтетичні Г., їхні аналоги, а також гормоноподібні речовини широко використовують у медицині (див. *Гормональні препарати*) та в тваринництві для підвищення продуктивності с.-г. тварин.

Літ.: Комиссаренко В. П. Некоторые вопросы и задачи в изучении механизма действия гормонов. В кн.: Механизм действия гормонов. К., 1959; Новое о гормонах и механизме их действия. К., 1977. *В. П. Комісаренко.*

ГОРМОНОТЕРАПІ́Я (від *гормони* і *терапія*) — застосування з лікувальною метою гормонів і синтетичних *гормональних препаратів.* Умовно розрізняють: заміснУ Г. (під час випадіння або часткової недостатності функції будь-якої ендокринної *залози*); стимулюючу Г. (якщо необхідно підвищити функцію будь-якої ендокринної залози); гальмівну, або блокуючу, Г. (при абсолютній або відносній *гіперфункції* якоїсь ендокринної залози). Застосовують Г. й при багатьох неендокринних захворюваннях (запаленнях, *алергіях,* імунологічних захворюваннях, різних інфекційних захворюваннях тощо).

ГОРН (Horn) Філіпп де Монморансі (бл. 1524 — 5.VI 1568, Брюссель) — нідерландський політич. діяч, граф. Член нідерл. держ. ради (з 1561). Під час *Нідерландської буржуазної революції 16 століття* був одним з лідерів знаті, опозиційної щодо icп. *Габсбургів.* Страчений разом з графом Егмонтом за вироком icп. ради в справах про заколоти.

ГОРН — мис на Пд. Південної Америки, на о. Горн, на Пд. від о. *Вогняна Земля* (55° 59′ пд. широти і 67° 16′ зх. довготи). В районі Г.— сильні вітри й тумани. Відкритий 1616 голландцями Я. Лемером і В. Схаутеном.

ГО́РНО — 1) Відкрита піч, де плавлять або нагрівають метали. Розрізняють Г. сиродутні — для добування заліза сиродутним способом (див. *Сиродутний процес*), кричні (де чавун переробляють на *крицю*), тигельні (для *тигельної плавки* металів), ковальські. Є й Г. для виплавляння свинцю з рудних концентратів. 2) Нижня частина шахтної печі (*доменної печі, вагранки* тощо), де нагромаджується (перед випусканням) рідкий метал. 3) Піч для випалювання гончарних виробів. Див. *Гончарське горно.*

«ГО́РНО» — літературна група західноукраїнських пролетарських письменників (Львів, 1929—33). Входила до складу Міжнар. бюро революц. письменників (МБРП) у Москві. До творчого активу «Г.» належали В. Бобинський, С. Тудор, Я. Галан, П. Козланюк, О. Гаврилюк, М. Сопілка, С. Масляк, І. Михайлюк, біль-

шість із яких після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною стали рад. письменниками. Літ. органом групи був журн. «*Вікна*». «Горнівці» пропагували ідеї соціалістичної революції, вели боротьбу проти укр. бурж. націоналістів.

ГО́РНО-АЛТА́ЙСЬК (до 1932 — Улала, 1932—48 — Ойрот-Тура) — місто, центр Горно-Алтайської а. о. Алт. краю РРФСР, на р. Маймі (притока Катуні). У Г.-А.—гардинно-тюлева, ткацька, швейна, взут. ф-ки; електропобутових приладів, цегельний, обозних, залізобетонних виробів, пивоварний, хлібний з-ди. Н.-д. ін-т історії, алтайської мови і літератури. Пед. ін-т, технологічний, зоовет. і кооперативний технікуми, мед. і пед. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей. Виник на поч. 19 ст.; з 1928 — місто.

1. В одному з нових районів міста Горно-Алтайська. 2. Курайський хребет Алтаю. 3. Стадо яків на пасовищі.

ГО́РНО-АЛТА́ЙСЬКА АВТОНО́МНА О́БЛАСТЬ (до 1948 — Ойротська автономна область) — у складі Алтайського краю РРФСР. Утворена 1.VI 1922. Пл. 92,6 тис. км². Нас. 172 тис. чол. (1979, перепис). Поділяється на 8 районів, є одне місто й 3 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Горно-Алтайськ*.

Природа. Г.-А. а. о. лежить у межах *Алтаю* (найвища точка — г. Бєлуха, 4506 м). Гірські хребти (Катунський, Курайський, Пн.-Чуйський, Пд.-Чуйський та ін. завишки до 4000 м) чергуються з широкими улоговинами («степами»). Корисні копалини: золото, ртуть, руди рідкісних металів, мармур, буре вугілля та ін. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —16° до —31°, липня від +14° до +18°. Опадів від 300 (у міжгірних улоговинах) до 1500 м (у горах) на рік. Гол. ріки — Бія і *Катунь*, багаті на гідроенергію. В межах області — *Телецьке озеро*. На нижніх схилах гір і в долинах рік на чорноземних грунтах — степова рослинність, у горах на гірсько-підзолистих грунтах — ліси (модрина, кедр, ялиця, ялина, сосна). В улоговинах — гірсько-степова й напівпустельна рослинність. У межах Г.-А. а. о.— Алтайський заповідник.

Населення. Згідно з переписом 1970 на тер. Г.-А. а. о. живуть *алтайці* (27,8%), росіяни (65,6%) і казахи (4,3%). Пересічна густота населення—бл. 2 чол. на 1 км² (1979). Міськ. населення 28%.

Історія. Тер. сучасної Г.-А. а. о. заселена з давніх часів. З поч. 13 ст. вона входила до складу монг. імперії *Чінгісхана*, пізніше — до різних феод. об'єднань. Під час поселення в Сибіру росіян окремі алтайські скотарські племена почали приймати рос. підданство (напр., кумандинці 1628). В 1756 Горний Алтай на прохання місц. населення було приєднано до Росії. Рад. владу встановлено в січні — березні 1918. В червні край захопили місц. націоналісти й білогвардійці. В результаті дій Червоної Армії і партизанів у квітні 1920 Рад. владу в Горному Алтаї було відновлено. 1.VI 1922 утворено Ойротську а. о. у складі РРФСР. 7.I 1948 її перейменовано на Г.-А. а. о. В результаті соціалістичних перетворень трудящі області, минувши стадію капіталістичного розвитку, перейшли від патріархально-феод. відносин до соціалізму. За роки Рад. влади в Г.-А. а. о. створено пром-сть, прокладено автошляхи, організовано колгоспи й радгоспи, здійснено культурну революцію. Г.-А. а. о. нагороджено орденами Леніна (1967), Дружби народів (1972).

Господарство. За роки Рад. влади в Г.-А. а. о. розвинулися гірничодобувна та лісова пром-сть. Значна частка пром. продукції припадає на легку (виробн. бавовняних тканин, взуття тощо) та харч. (6 маслосироробних з-дів, 2 м'ясокомбінати; з-ди: пивоварний, винороб ний і харч. барвників) та ін. галузі. З-ди: мотороремонтний, електропобутових приладів і керамзитобетону. Зростає виробн. буд. матеріалів, енергетика. Більшість пром. підприємств — у м. Горно-Алтайську. Провідна галузь с. г.— тваринництво, гол. чин. вівчарство (1977 — 1135 тис. голів овець і кіз). Розводять велику рогату худобу, коней, яків (сарликів), маралів і плямистих оленів. Важливе значення мають хутровий промисел (білка, лисиця, соболь, колонок та ін.), звірівництво (чорносріблясті лисиці), бджільництво, збирання кедрових горіхів. Землеробство розвинуте в міжгірних улоговинах. Переважають кормові культури, вирощують також овес, ячмінь, кукурудзу і соняшник. Розвивається садівництво (дослідно-виробниче г-во н.-д. ін-ту садівництва Сибіру). Осн. трансп. магістраль — Чуйський автомоб. тракт (Новосибірськ — Бійськ — кордон МНР). Гірський кліматичний курорт Чемал. Район туризму, альпінізму.

Культура. В 1977/78 навч. р. в області налічувалась 191 загальноосв. школа, 5 серед. спец. навч. закладів, 4 профес.-тех. уч-ща, пед. ін-т. Працювало 6 н.-д. установ, серед них н.-д. ін-т історії, алтайської мови та л-ри. В області — 145 масових б-к, 252 клубні заклади, 245 кіноустановок (1978), нац. драм. театр, філармонія, краєзнавчий музей (усі — в м. Горно-Алтайську). Виходять обл. газ. «Алтайдин чолмони» («Зірка Алтаю») алтайською мовою та «Звезда Алтая». Обл. радіомовлення рос. та алтайською мовами.

Л-ра алтайців сформувалась лише за Рад. влади. В дореволюц. час був віломий один письменник — М. Чевалков. Сучас. алт л-ра представлена творчістю П. *Кучіяка*, Ч. Чуніжекова, С Суразакова, Л. Кокишева, Е. Пилкіна та ін

В Г.-А. а. о. відомі «писаниці» — *наскельні зображення* тварин (2-е тис. до н. е.). Знайдено твори декор.-ужиткового мистецтва, т. з. «*звіриного стилю*» (бляхи з золота, гривни та речі з *Пазирикських курганів*), візерунчасті тканини, вироби з повсті. З часів тюркського каганату збереглися кам'яні баби, художні вироби з слонової кістки. В рад. час розвивається далі декоративно-ужиткове мистецтво (килимарство, аплікація, тиснення на шкірі тощо).

Нар. житло кочовиків — юрта (конічна з жердин, вкрита корою, або кругла з повсті). За рад. часу в с-щах збудовано школи, клуби, кінотеатри, житл. будинки сучас. архітектури. В Горно-Алтайську споруджено Будинок Рад, Будинок культури (в декорі нац. орнамент), б-ку, готель та ін.

Літ.: Советский Союз. Западная Сибирь. М., 1971; Преображенный Алтай. Барнаул, 1971; Борьба за власть Советов на Алтае. Барнаул, 1957: Алтайский край. М., 1976.

К. І. Тишков.

ГО́РНО-БАДАХША́НСЬКА АВТОНО́МНА О́БЛАСТЬ — у складі Тадж. РСР. Розташована в сх. частині республіки. Утворена 2.I 1925. Пл. 63,7 тис. км². Нас. 127 тис. чол. (1979, перепис). Поділяється на 6 районів. Центр — м. *Хорог*.

Природа. Область розташована в межах *Паміру*. Зх. частина — високогірна країна (хребти Дарвазький, Академії наук з найвищою точкою — *Комунізму піком*, 7495 м, Ванчський, Язгулемський та ін.), сх.— високе нагір'я (3500—4500 м) з хребтами Заалайським (*Леніна пік*, 7134 м), Музкольським, Пд.-Алічурським та Пн.-Алічурським. Значне зледеніння (льодовики Федченка — 77 км, Грум-Гржимайла, Гармо, Гандо та ін.).

Пік Гармо на Памірі.

Корисні копалини: золото, вугілля, слюда, молібден, вольфрам, азбест, гірський кришталь; є мінеральні джерела. Клімат різко континентальний, суворий, особливо на Сх. На вис. до 2000 м пересічна т-ра на Зх.: січня — 7,6°, липня +22,5°, опадів 200—250 мм на рік; на Сх. відповідно — 19,7°, +13° і опадів 100—200 мм. Гол. ріки: Пяндж та його притоки — Гунт з Шахдарою, *Мургаб*, Язгулем, Ванч (бас. *Амудар'ї*). Найбільші озера: Каракуль і Сарезьке (утворене внаслідок землетрусу 1911). Грунти гірсько-степові, гірсько-лучні та щебенюваті, в сх. частині — високогірні сіроземи та солончакові. Бідна чагарникова, гірсько-степова й пустельна рослинність.

Населення. В зх. частині області живуть в основному таджики (91,3%), в східній — киргизи (7,1%), а також росіяни (0,8%) та ін. Пересічна густота населення — 2 чол. на 1 км² (1979). Міськ. населення 14%.

Історія. Тер. Г.-Б. а. о. заселена з давніх часів. Входила до складу д-ви *ефталітів* (5 ст. н. е.), *Тюркського каганату* (з 6 ст.) або до сфери впливу Бухарського і Кокандського ханств. У 1885 рос. війська зайняли Сх. Памір. У 1895 за рос.-англ. угодою Бадахшан, всупереч інтересам місц. населення, було розділено: територія на лівому березі р. Пянджу відійшла до Афганістану, а Правобережний Бадахшан приєднано до *Бухарського ханства*, яке ще 1868 визнало протекторат Росії. Рад. владу встановлено в листопаді 1918, але в грудні 1919 Памір захопили білогвардійці. Остаточно Рад. влада в Бадахшані утвердилась у кін. червня 1920. В січні 1925 в складі Тадж. АРСР (тепер Тадж. РСР) утворено особливу Памірську обл. (у грудні 1925 перейменовано на Г.-Б. а. о.). Внаслідок соціалістичних перетворень трудящі Г.-Б. а. о., минувши стадію капіталістичного розвитку, перейшли від патріархально-феод. відносин до соціалізму. Г.-Б. а. о. нагороджено орденами Леніна (1967), Дружби народів (1972).

Вид частини міста Хорога.

Господарство. За роки Рад. влади в області створено гірничодобувну пром-сть (видобування кухонної солі, гірського кришталю, золота, вугілля). Є підприємства буд. матеріалів, металообр., по виробн. килимів, взуття, швейних виробів, тваринного масла. Поширені кустарні промисли: в'язання, виготовлення одягу, головних уборів тощо. Поблизу Хорога — ГЕС. Осн. заняття населення — землеробство (на Зх.) та тваринництво (на Сх.). Землеробство переважно поливне, збудовано зрошувальні канали. Вирощують пшеницю, ячмінь, горох, овочі, картоплю. В долинах Пянджу та Ванчу — садівництво, виноградарство та шовківництво. Тваринництво відгінно-пасовищне. Розводять гіссарських, дарвазьких, киргизьких курдючних овець і кіз (1977 — 340,8 тис. голів), велику рогату худобу, зокрема яків (єдиний в СРСР Булункульський радгосп по розведенню яків, засн. 1945). Частина худоби випасається в Алайській долині (Киргизія). Осн. види транспорту: автомоб. (Сх.-Памірський тракт Ош — Хорог і Великий Памірський тракт Душанбе — Хорог) та повітряний.

Культура. В 1977/78 навч. р. в області працювали 264 загальноосв. школи, профес.-тех. уч-ще, медичне уч-ще. Діють 160 масових б-к, 180 клубних закладів, 82 кіноустановки, обл. краєзнавчий музей, театр муз. комедії в Хорозі (1978). Памірський біол. ін-т та біологічна станція АН Тадж. РСР. Виходить обл. газ. «Бадахшоні совєті» («Радянський Бадахшан») тадж. мовою. Радіомовлення тадж. і рос. мовами. У Г.-Б. а. о. збереглися наскельні зображення, знайдено бронзові бляхи, кинджали з художньо оформленими рукоятками тощо. Розвинуте декоративно-ужиткове мистецтво (різьблення на дереві, вишивання, ткацтво тощо). На тер. Г.-Б. а. о. збереглися руїни великих фортець (1 ст. н. е.). Нар. житло киргизів Сх. Паміру — кругла юрта, крита повстю; таджиків Зх. Паміру — з каменю або цегли-сирцю, прямокутне в плані, без вікон, з плоским перекриттям на дерев'яних стовпах, часто оздоблене різьбленням або розписом. За рад. часу збудовано кам'яні житл. й громад. споруди.

Літ.: Советский Союз. Таджикистан. М., 1968; История таджикского народа, т. 3, кн. 1—2. М., 1964—65; Зелинский А. Н. Древние крепости на Памире. В кн.: Страны и народы Востока, в. 3. М., 1964; Ранов В. А., Гурский А. В. Краткий обзор наскальных рисунков Горно-Бадахшанской автономной области Таджикской ССР. «Советская этнография», 1966, № 2.

М. Ю. Мамаджанова (природа, господарство).

ГОРНОСТА́ЄВІ МО́ЛІ (Yponomeutoidea) — надродина *метеликів*. Включає 4 родини: справжні Г. м. (Yponomeutidae), аргіреститі (Argyresthiidae), серпокрилі молі (Plutellidae), акролепії (Acrolepidae). Небезпечними шкідниками садових і лісових культур є справжні Г. м. Передні крила (розмах 9—31 мм) у більшості видів сніжно-білі (подібно до зимового хутра горностая — звідки й назва) з крапками або смугами. Гусениці (довж. 2—20 мм) утворюють павутинні гнізда (поодиноко або групами) на гілках дерев, листям яких живляться. Відомо бл. 250 видів Г. м., поширених по всьому світі; в СРСР — бл. 50, у т. ч. в УРСР — 22, з яких найшкідливішими є Г. м.: плодова, яблунева, бруслинова, вербова. Викопні Г. м. відомі з палеогенових відкладів.

З. С. Гершензон.

Горностаєва міль яблунева:
1 — метелик; 2 — гусениця; 3 — гніздо з коконами на яблуневій гілці.

ГОРНОСТА́ЇВКА — селище міського типу Херсонської обл. УРСР, райцентр, пристань на лівому березі Каховського водосховища, за 30 км від залізничної ст. Братолюбівка. 5,6 тис. ж. (1978). Засн. в кін. 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1956 Г.— с-ще міськ. типу. Маслозавод, пром., харч. та побутового обслуговування комбінати, райсільгосптехніка. З заг.-освітні та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

ГОРНОСТА́ЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Херсонської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 20,4 тис. чол. (1978). В районі — 32 населені пункти, підпорядковані селищній і 10 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Горностаївка*. На Пн. Зх. Г. р. омивається Каховським водосховищем. *Лежить у межах Причорноморської низовини.* Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства: горностаївські маслозавод, пром. та харч. комбінати. Комбінат побутового обслуговування (Горностаївка) та 2 будинки побуту. С. г. району спеціалізується

на вирощуванні зернових, технічних та овочевих культур і виробн. м'яса, молока та вовни. Площа с.-г. угідь 1977 становила 85,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 83 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, просо, кукурудза, соняшник, рицина, овочеві й баштанні. В межах району — 9 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Братолюбівка. Автошляхів — 185 км, у т. ч. з твердим покриттям — 162 км.

В районі — 28 заг.-освітніх і музична школи, 20 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 9 будинків культури, 25 клубів, кінотеатр, 26 кіноустановок, 20 бібліотек. У Г. р. видається газ. «Сільські новини» (з 1935). *М. В. Перелигін.*

ГОРНОСТА́Й (Mustela erminea) — хижий *ссавець* родини *куницевих*. Довж. тіла до 38 см, маса до 300 г. Хутро на спині влітку шоколадно-буре, на шиї, боках і череві — білувато-лимонне, взимку Г. зовсім білий, лише кінчик хвоста чорний. Г. поширений у Пн. Америці, Європі й Азії. В СРСР, у т. ч. й в УРСР, трапляється скрізь, крім пустельних районів. Самка після 9—10-місячної вагітності народжує навесні 4—8 малят, які через рік стають статевозрілими. Живиться дрібними тваринами, зокрема мишовидними гризунами, чим і корисний. Цінний хутровий звір, але через його нечисленність на Україні полювання на нього заборонено. *К. А. Татаринов.*

Горностай у зимовому хутрі.

ГОРОБЕ́ЦЬ (Passer) — рід птахів родини ткачикових ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 14—18 см, маса 19—37 г. У забарвленні переважають сірі, коричневі й чорні тони. 16 видів, поширених по всій земній кулі, крім Пн. Азії, Центр. Африки й Антарктиди. В СРСР — 7 видів, з них на Україні 2: Г. звичайний (P. domesticus), що селиться поблизу жител людини, і Г. польовий (P. montanus) — живе як поблизу, так і далеко від осель. Гніздяться в дуплах, щілинах будівель, на деревах. За літо 2—3 кладки по 4—8 яєць. Переважно зерноїдні. Пташенят вигодовують комахами. Залежно від сезону року і місц. умов бувають шкідливими або корисними. *А. П. Федоренко.*

Горобець звичайний: *1* — самець; *2* — самка.

Горобина звичайна: *1* — гілка з суцвіттям; *2* — плоди.

ГОРОБИ́НА (Sorbus) — рід рослин род. *розових*. Дерева й кущі заввишки відповідно до 18 і 3—5 м. Листки чергові, черешкові, лопатеві або перистоскладні, по краю зубчасті з прилистками. Квітки двостатеві, 5-пелюсткові, зібрані в багатоквіткові щитковидні суцвіття. Плоди яблукоподібні, кулясті або овальні, червоні, жовті чи коричневі. Бл. 100 видів, поширених у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 34 дикорослі види, з них в УРСР — 8, багато видів інтродуковано. Досить поширена Г. звичайна (S. aucuparia) — дерево з сірою гладенькою корою, опушеними молодими гілками, білими квітками й червоними плодами. Часто вирощують і як декоративну рослину; придатна для степового лісорозведення; плоди використовуються у харчовій і кондитерській пром-сті та медицині, в них є цукри, яблучна й лимонна к-ти та *вітаміни*. Шляхом *гібридизації* І. В. Мічурін вивів сорти Г. зі смачними плодами (мічурінська десертна, гранатна, лікерна, чорноплода). В УРСР ростуть також *берека* (S. torminalis) — у Карпатах, правобережному Лісостепу і Криму, Г. кримська (S. taurica) та Г. садова (S. domestica) — в Криму. *Чорноплідна горобина* є ін. родом роглин.

І. Н. Гегельський.

ГОРОБИ́НА НІЧ, Горовина ніч, Горовинова ніч — на Україні нар. назва сильної й тривалої нічної грози. Назва сягає часів поганства, коли частина сх. слов'ян вірила в бога Горовина, що уособлював грім і блискавку (подібно до *Перуна*).

ГОРОБИ́ННИК (Sorbaria) — рід рослин родини *розових*. Кущі до 6 м заввишки. Листки непарноперисті з ланцетними прилистками. Квітки дрібні двостатеві, білі або рожевуваті, зібрані в верхівкові пірамідальні волоті. Плід збірний, складається з 5 листянок. Бл. 10 видів, поширених в Азії. В СРСР — 4 види, в УРСР у садах і парках вирощують як декоративний Г. горобинолистий (S. sorbifolia) — кущ заввишки до 3 м, з опушеними молодими листками і гілками. Медонос. Використовують для живоплотів, закріплення берегів і схилів.

ГОРОБЦЕПОДІ́БНІ, горобині (Passeriformes) — ряд птахів. Розміри малі й середні; найбільший представник Г. в УРСР — крук — важить до 1500 г, найменший — корольок — 5—6 г. Забарвлення дуже різноманітне — від яскравого строкатого до однотонного сірого й чорного. Самки відрізняються від самців розмірами, забарвленням та ін. ознаками, проте в деяких родин (*воронові, дроздові, жайворонкові* та ін.) таких відмін немає. Серед Г. є перелітні, кочові й осілі види. Г.— *нагніздні птахи*. Статевої зрілості досягають переважно у віці бл. 1 року; багато видів виводять пташенят двічі і більше на рік. Самці більшості видів у період розмноження співають. Яйця здебільшого строкаті крапчасті, у кладці від 1 (деякі австралійські види) до 16 штук (окремі види синиць), найчастіше — 4—6. Живуть Г. в тундрі й тропіках, пустелях і болотах, у горах, степах і на полях. Комахоїдні й рослиноїдні (в більшості мішаний характер живлення). Понад 5 тис. видів, поширених по всій земній кулі, крім Антарктиди. Г. поділяють переважно на 3 підряди: широкодзьобі, або рогодзьобі (Eurylaimi); кричучі, або одноголосі (Tyranni, син. Clamatores), і співочі (Passeres, син. Oscines). В СРСР поширені представники лише підряду співочих Г.— понад 300, у т. ч. в УРСР — бл. 130 видів, що належать до 21 родини. Це більше як половина всіх видів птахів, що живуть на території України. Г., за окремими випадками,— корисні птахи: знищують велику кількість шкідливих комах, насіння бур'янів тощо.

Літ.: Дементьев Г. П. [та ін.]. Птицы Советского Союза, в. 5—6. М., 1954; Воїнственський М. А., Кістяківський О. Б. Визначник птахів УРСР. К., 1962; Жизнь животных, т. 5. М., 1970; Карташев Н. Н. Систематика птиц. М., 1974.; Иванов А. И. Каталог птиц СССР. Л.,1976. *А. П. Федоренко.*

ГОРОВЕ́НКО Григорій Гаврилович [н. 21.I (3.II) 1914, с. Піщана, тепер Тальнівського р-ну Черкаської обл.] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1942. Закінчив 1-й Харків. мед. ін-т (1938). З 1946 — в Київському н.-д. ін-ті туберкульозу ім. акад. Ф. Г. Яновського (з 1970 — заступник директора по наук. частині). Праці Г. присвячені розробці і вдосконаленню хірургічних втручань на легенях, впровадженню в хірургічну практику ряду оригінальних операцій при легеневій *патології*. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ГОРОДЕ́ЛЬСЬКА У́НІЯ 1413 — договір великого князя литовського *Вітовта* з польським королем *Ягайлом*. Підписана 2.X в замку Городлі (на Зх. Бузі). За *Великим князівством Литовським* визнавалося право мати свого правителя під зверхністю польс. короля за умови обрання після смерті Вітовта на князювання запропонованої Польщею кандидатури. В Литві запроваджувався однаковий з Польщею адм.-тер. поділ, польс. і лит. феодали-католики урівнювалися в правах і привілеях. Г. у. зміцнила сили Литви й Польщі для боротьби проти агресії *Тевтонського ордену*. Водночас унія сприяла проникненню польс. феодалів на рос. і укр. землі, що були під владою Литви.

ГОРОДЕ́НКА — місто Івано-Франківської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція, вузол автошляхів. Перші писемні згадки про Г. належать до кін. 12 ст. В кін. 14 ст. Г. захопила шляхет. Польща. В 1668 Г. дістала *магдебурзьке право*. За 1-м поділом Польщі (1772) Г. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1906, 1925 відбувалися масові страйки трудящих. З 1932 у Г. діяв повітовий к-т, з 1934 — підпільний міський к-т КПЗУ. В 1939 Г. в складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (3.VII 1941—25.III 1944) в місті діяла підпільна партизансько-диверсійна група.

В Г.— цукровий комбінат та сироварний, сокоекстрактний, хліб-

ний з-ди, заводоуправління буд. матеріалів, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-освітні, муз. і спорт. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 5 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. Палац і 4 будинки культури, клуб, 2 кінотеатри, 12 б-к. Пам'ятка архітектури 18 ст.— костьол.

ГОРОДЕ́НКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Івано-Франківської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 0,8 тис. км². Нас. 71,5 тис. чол.

(1978). В районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 25 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Городенка*. Район розташований у Прикарпатті. Поверхня — хвиляста рівнина. Корисні копалини: пісковики, вапняки, глини, піски, гіпс, фосфорити, торф. Річки: *Дністер* (на пн. та на пн.-сх. межі району) та *Чорнява*. Грунти чорноземні й сірі опідзолені. Ліси (сосна, ялина, дуб, береза, граб) займають 5,9 тис. га.

Переважають підприємства харч. пром-сті. Найбільші з них: городенківські цукр. комбінат, сироварний і хлібний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Городенка) та 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого й тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 64,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 57,0 тис. га, сіножаті та пасовища — 6,7 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, картопля, овочі. Розвинуті скотарство молочно-м'ясного напряму, свинарство, вівчарство та птахівництво. В Г. р.— 11 колгоспів, 2 міжгосподарські підприємства, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Городенка, Вікно, Гвіздець та ін. Майже всі автошляхи (393 км) — з твердим покриттям. У районі — 46 заг.-освітніх, 2 муз., спортивна школи, профес.-тех. уч-ще; 59 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, Палац і 26 будинків культури, 30 клубів, 3 кінотеатри, 54 кіноустановки, 62 б-ки, музеї: істор.-краєзн. у с. Воронові та укр. письменника *Л. Мартовича* в с. Торговиці, де він народився. В Г. р. видається газ. «Колгоспник Придністров'я» (з 1939). *П. М. Лукашов.*

ГОРОДЕ́ЦЬКИЙ Владислав Владиславович [23.V (4.VI) 1863, с. Шолудьки, тепер Немирівського р-ну Вінницької обл.— 3.I 1930, Тегеран] — український архітектор. У 1890 закінчив петерб. АМ. Довгий час жив у Києві, де спорудив будинок кол. Худож.-істор. музею (1897—1900, тепер Держ. музей укр. образотворчого мистецтва), будинки — тепер на вул. Орджонікідзе (1902—03) зі скульптурними прикрасами на міфологіч. й мисливські теми (скульптор — Е. Саля) та на вул. Гоголівській, костьол (1899 — 1909) і кенасу (1899—1900). Проектував і для ін. міст України, зокрема Умані (гімназія, торг. школа), Черкас (гімназія, тепер палац піонерів; торг. зал, церква), Сімферополя (ф-ка штучного льоду), с. Печори Немирівського р-ну Вінн. обл. (костьол) та ін. Для творчості Г. характерне еклектичне використання старих стилів. У 1920 переїхав до Варшави, 1928 — до Ірану.

ГОРОДЕ́ЦЬКИЙ Олексій Опанасович [18 (30).III 1897, с. Новокостичі, тепер Куйбишевської обл.— 9.I 1967, Київ] — український рад. біофізик, рентгенолог і радіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1957). Член КПРС з 1952. Закінчив мед. факультет Сарат. ун-ту (1924). З 1946 — зав. лабораторією Ін-ту фізіології АН УРСР. Праці Г. присвячені рентгенологічному дослідженню функціональної здатності серця, вивченню біол. дії ядерних випромінювань, методам лікування раку та захворювань крові тощо.

ГОРОДЕ́ЦЬКИЙ Сергій Митрофанович [5 (17).I 1884, Петербург— 8.VI 1967, Москва] — російський рад. поет. Друкуватися почав 1907. Один з активних діячів *акмеїзму*. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в сатиричних памфлетах викривав ворогів революції, оспівував нову рад. людину (збірки «Серп», 1921; «З темряви до світла», 1926; «Грань», 1929). У роки Великої Вітчизн. війни складав патріотичні вірші й пісні, написав поему «Три сини». Йому належить нове лібретто опери «Іван Сусанін» (1937—44). Перекладав поезії Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського.

Тв.: Северное сиянье. М., 1968; Стихотворения и поэмы. Л., 1974.

ГОРОДИ́СЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ, Бучацьке євангеліє — пам'ятка давньоруської писемності (12—13 ст.). Зберігалось у Городиському та Бучацькому монастирях (звідки й назви). Г. є.— важливе джерело для вивчення історії укр. мови. Г. є. досліджували І. Свенціцький і О. Колесса. Зберігається у Львівському музеї укр. мистецтва.

ГОРОДИ́СЬКИЙ Олександр Володимирович (н. 1.V 1930, Київ) — український рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1969. В 1951 закінчив Київ. політех. ін-т. З 1951 працює в Ін-ті загальної й неорганічної хімії АН УРСР (з 1973 — директор). Осн. праці — в галузі *електрохімії*. Вивів ряд закономірностей електрохім. кінетики, розробив теорію нестаціонарного стану електрохім. систем, методи й апаратуру електрохім. досліджень, виконав квантово-мех. розрахунки процесів переносу електрона в конденсованих середовищах, розробив біфункціональні електродні системи, що дають змогу проводити *електроліз* вище напруги розчинника), а також технологію електрохім. одержання багатьох неорганічних матеріалів.

ГОРОДИ́СЬКИЙ АПО́СТОЛ, Христинопільський апостол — пам'ятка давньоруської писемності (12—13 ст.). Назви походять від монастирів Городиського й Христинопільського, де зберігався цей рукопис. Г. а. є важливим джерелом для вивчення історії укр. мови. В ньому відобразилося чимало рис, що пізніше стали характерні для укр. мови. Спочатку було знайдено 291 аркуш. Їх видав О. *Калужняцький* (1896). Зберігаються в Москві. Пізніше знайдено 8 аркушів, які видав С. *Маслов* (1910). Зберігаються в Центр. наук. б-ці АН УРСР у Києві.

ГОРОДИ́ЩЕ — село Шепетівського р-ну Хмельницької обл., поблизу якого 1957—59 було досліджено залишки давньоруського міста-фортеці. Місто було укріплене трьома лініями валів і ровів. При розкопках виявлено залишки спалених глинобитних жител і госп. будівель, знайдено с.-г. знаряддя (залізні частини плугів, серпи, коси, лопати), знаряддя і вироби ремісників. У госп. приміщеннях збереглося багато обгорілого жита, пшениці, вівса, ячменю, проса та ін. с.-г. культур. На всій площі міста знайдено сотні кістяків людей, які загинули під час бою, а також зброю. Відкрито кілька скарбів срібних ювелірних виробів. Археол. дані й літописні відомості дають можливість припускати, що місто виникло в 2-й пол. 12 ст., його зруйнували і спалили монголо-татари 1241. Вважають, що це місто Ізяславль, яке згадується в давньоруських літописах.

ГОРОДИ́ЩЕ — залишки стародавнього укріпленого поселення або міста, що було оточене ровами та валами й часто захищене ще й природними перепонами (ярами, річками, болотами тощо). Найдавніші Г. на території УРСР датуються *мідним віком*. Відомі великі т. з. скіфські городища 6—5 ст. до н. е. (Немирівське, Гаврилівське, Кам'янське, Більське та ін.), що їх збудували осілі землеробські племена. Найдавніші давньоруські Г. належать до 2-ї пол. 1-го тис. н. е. (напр., Київське, 6 ст.) Більшість давньорус. Г. 9—13 ст.— це залишки феод. міст з *дитинцями* і *посадами* (Г. на місці давніх *Білгорода, Галича* тощо) або феод. замків (Г. на *Княжій горі*).

ГОРОДИ́ЩЕ — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, на р. Білій (бас. Сіверського Дінця), за 6 км від залізничної ст. Фащівка. 4,3 тис. ж. (1978). Птахорадгосп. Середня школа; мед. амбулаторія, клуб, 3 б-ки. Виникло на поч. 18 ст.

О. В. Городиський.

В. В. Городецький. Костьол у Києві. 1899—1909.

Городище. Пам'ятник С. С. Гулаку-Артемовському. Граніт. Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. 1971.

ГОРОДИ́ЩЕ — місто Черкаської обл. УРСР, райцентр, на р. Вільшанці (притока Дніпра). Залізнична станція. Вперше згадується в істор. джерелах 16 ст. як населений пункт на території, загарбаній феод. Литвою. Після *Люблінської унії 1569* Г. захопила шляхет. Польща. Населення Г. брало участь у нар.-визвольній війні 1648—54, *гайдамацькому русі*. Після 2-го поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1848 збудовано одну з перших на Україні цукроварню. Рад. владу в Г. встановлено 26.XI 1917. З 1956 Г.— місто. У Г.— цукрорафінадний комбінат, маслоцех Черкас. молокозаводу, пивоварний, хлібний, комбікормовий, цегельний з-ди, кар'єроуправління по видобуванню та обробці лабрадориту, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побут. обслуговування. 7 заг.-освітніх, музична, і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще цукр. пром-сті, радгосп-технікум, 3 лік. заклади, у т. ч. 2 лікарні; дит. санаторій. Палац культури, 3 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 7 б-к. У Г. народилися поет П. П. *Гулак-Артемовський,* композитор і співак С. С. *Гулак-Артемовський,* на честь якого в місті створено літ.-меморіальний музей. У Г. приїздив Т. Г. Шевченко до заслання і двічі влітку 1859. Архіт. пам'ятка — Покровська церква (1771). Пам'ятник С. С. Гулаку-Артемовському (1971, скульптор Г.Н.Кальченко, архітектор А. Ф Ігнащенко).

ГОРОДИ́ЩЕНСЬКИЙ РАЙО́Н— у центральній частині Черкаської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 63,7 тис. чол. (1978). У районі — 33 населені пункти, підпорядковані міській, 2 селищним і 16 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Городище*.

Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована річковими долинами та балками. Корисні копалини: граніти, лабрадорит, каолін, керамічні глини, піски. Найбільша річка — *Вільшанка*. Грунти чорноземні, темно-сірі та сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, берест, липа, ясен, клен) займають 16,1 тис. га. Переважає харч. пром-сть, є підприємства по виробн. буд. матеріалів та ін. Найбільші з них: городищенські цукрорафінадний комбінат, пивоварний з-д, Вільшанський цукр. комбінат, Мліївський технологічного обладнання, хлистунівські залізобетонних конструкцій та щебеневий з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Городище) та

ГОРОДИЩЕНСЬКИЙ РАЙОН ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

9 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво молочно-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 56,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 49,3 тис. га. Гол. культури: зернові (озима пшениця, кукурудза, ячмінь, горох, жито) й технічні (цукр. буряки і соняшник). Розвинуте садівництво. Тваринництво спеціалізується на виробн. молока, м'яса (яловичини і свинини), яєць і частково вовни. У Г. р.— 20 колгоспів, радгосп. Мліївська дослідна станція садівництва ім. Л. П. Симиренка, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Городище і Цвіткове. Автошляхів— 772 км; у т. ч. з твердим покриттям — 310 км.

В районі — 32 заг.-освітні, 4 муз. та спортивна школи, однорічна школа садоводів, профес.-тех. уч-ще цукр. пром-сті, радгосп-технікум, 38 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень. Палац культури, 20 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 32 кіноустановки, 50 б-к. У с. Млієві Г. р.— меморіальний музей укр. вченого-садовода Л. П. *Симиренка* (він тут народився і працював), у с. Старосіллі, на батьківщині зачинателів соціалістичного змагання буряководів (рух п'ятисотенниць) М. С. *Демченко* і М. В. *Гнатенко*,— музей п'ятисотенницького руху. В смт Вільшані народився герой нар.-визвольної війни 1648—54 М. *Кривоніс*, у с. Валяві — вітчизн. живописець Г. Г. *Лапченко*, в с. Зеленій Діброві — укр. рад. живописець Ф. С. *Красицький*, в с. Журавці — укр. рад. письменник Є. М. *Кротевич*. У січні — лютому 1944 на території району відбувалися жорстокі бої в ході *Корсунь-Шевченківської операції 1944*. В Г. р. видається газета «Колгоспні лани» (з 1930).

О. Т. Москаленко.

ГОРОДИ́ЩЕНСЬКИЙ СКАРБ — скарб золотих і срібних речей, виявлений 1970 в одній із клітей давньоруського городища кінця 11—13 ст. поблизу с. Городища Деражнянського р-ну Хмельницької обл. Скарб складався з 206 ювелірних виробів. Інтерес становлять орнаментовані браслети-наручі, колти, персні з печатками *Рюриковичів*. Дослідники пов'язують цей комплекс з літописним м. Бозьким, яке входило до складу *Болохівської землі*.

Літ.: Якубовський В. І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області. «Археологія», 1975, в. 16.

О. М. Приходнюк.

ГОРОДКИ́, рюхи, чушки — російська нар. гра, що відбувається на спеціальному майданчику. Мета гри: кидками битки (палиця завдовжки до 1 м) вибити з майданчика («города», 2 × 2 м) послідовно певну кількість фігур (одна партія має 15 різних фігур), кожна з яких складається з 5 городків (дерев'яних циліндричних стовпчиків завдовжки 20 см, діаметром 4,5—5 см). Віддаль від місця кидка — дальня («кон») 13 м, ближня («напівкон») 6,5 м. Переможцем вважається гравець або команда, які витратили на це найменшу кількість биток. Гра складається з 3 або 5 партій. На тер. СРСР Г. відомі протягом кількох століть. У 1923 вперше встановлено єдині правила гри в Г. В 1936 засновано Всесоюзну федерацію городкового спорту.

ГОРО́ДНИКИ — категорія феодально залежних селян на Україні в 14—19 ст. Були власниками присадибних ділянок (городів) і відбували шляхті пішу *панщину*. Наймитували в заможних селян, купців, багатих чумаків, цехових майстрів тощо. Становлячи значну частину сільс. бідноти, Г. брали участь у сел.-козац. повстаннях 16—17 ст., у *гайдамацькому русі* 18 ст. проти польс.-шляхет. гніту, в сел. виступах проти поміщиків у 1-й пол. 19 ст. Після *селянської реформи 1861* переважна більшість Г. дістала *дарчі наділи*.

ГОРО́ДНИЦЯ — селище міського типу Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. УРСР, на р. Случі (бас. Дніпра), за 45 км від

Вироби Городницького фарфорового заводу

залізничної ст. Новоград-Волинський. 5,8 тис. ж. (1978). В Г.— фарфоровий завод (з 1799), де виготовляють чайні сервізи, речі столового посуду, невеликих розмірів скульптуру. В усіх виробах (формах і розписах) зберігаються нар. традиції. Лісовий з-д. 3 заг.-освітні школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Ста-

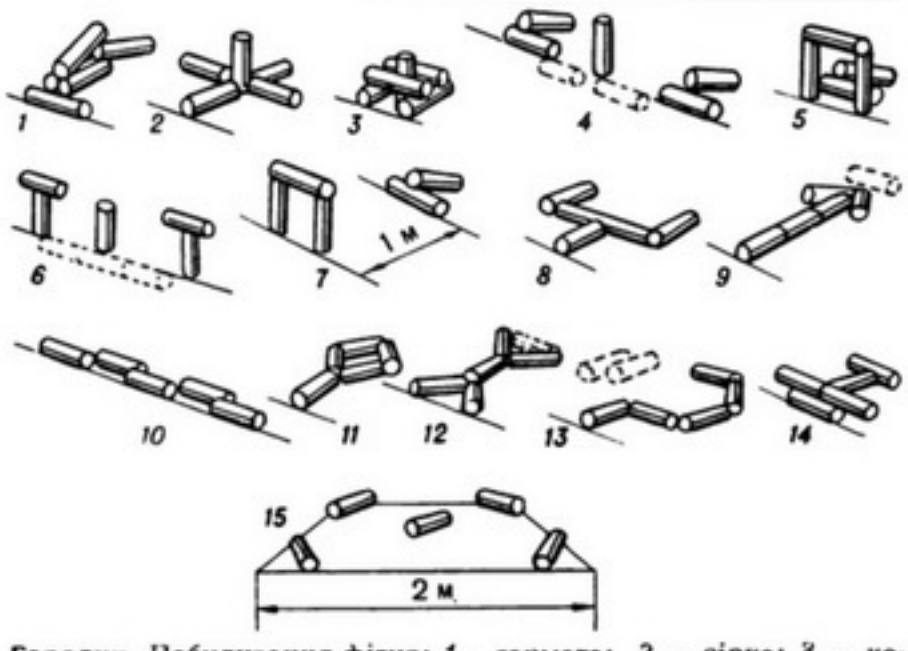

Городки. Побудування фігур: *1* — гармата; *2* — зірка; *3* — колодязь; *4* — артилерія; *5* — кулеметне гніздо; *6* — вартові; *7* — тир; *8* — виделка; *9* — стріла; *10* — колінчастий вал; *11* — ракета; *12* — рак; *13* — серп; *14* —літак; *15* — закритий лист.

ровинний парк. Г. виникла на поч. 18 ст.

ГОРО́ДНЯ — місто Чернігівської обл. УРСР, райцентр, за 4 км від залізничної ст. Городня. Г. вперше згадується в писемних джерелах поч. 17 ст. В 1654 Г. у складі Лівобережної України возз'єднана з Росією. Напередодні революції 1905—07 в Г. виникла с.-д. орг-ція. В листопаді 1905 в Городнянському пов. відбувалися масові сел. виступи (див. *Вихвостівська трагедія 1905*). Рад. владу в Г. встановлено в грудні 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Г. (28.VIII 1941—24.IX 1943) в селищі і районі діяли підпільний райком партії, патріотична підпільна група, партизанські загони обласного з'єднання і з'єднання С. А. *Ковпака*. З 1957 Г.— місто. У Г.— льонозавод, хлібний, маслоробний, комбікормовий, обозобудівний і цегельний з-ди, харч. комбінат, торфопідприємство, міжколгоспна буд. орг-ція, лісгоспзаг, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-освітніх і музична школи. Лікарня, дит. санаторій. Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 2 бібліотеки. У Г. 1846 приїздив Т. Г. Шевченко. В Г. народилися укр. рад. хірург, акад. АН УРСР М. М. *Волкович*, нар. художник УРСР О. М. *Лопухов*.

ГОРОДНЯ́НСЬКИЙ Авксентій Михайлович [6 (18).II 1896, слобода Тали, тепер село Кантемировського р-ну Воронезької обл.— 27.V 1942] — рад. військовий діяч, генерал-лейтенант. Член Комуністичної партії з 1919. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни на Україні. В 1924 закінчив Вищі стрілецькі курси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував 13-ю, потім — 6-ю арміями. Загинув під час боїв у районі Харкова. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ГОРОДНЯ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Чернігівської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,6 тис. км². Нас. 49,8 тис. чол. (1978). В районі — 79 населених пунктів, підпорядкованих міській і 25 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Городня*. Лежить у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: торф, глини. Найбільша річка — *Снов* (прит. Дніпра). Переважають дерново-підзолисті, є також торфово-болотні грунти. Розташований у межах зони мішаних лісів. Ліси (гол. чин. сосна, дуб, береза, осика, вільха, липа) займають 42 тис. га. Найбільші підприємства: городнянські льонозавод, маслоробний, обозобуд., комбікормовий та Ковалівський спиртовий з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (м. Городня). Спеціалізація с. г.— землеробство картопляно-льонарського і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. У 1977 площа с.-г. угідь становила 94,8 тис. га, в т. ч. орні землі — 66,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 26,7 тис. га. Гол. культури: картопля, льон, зернові. У Г. р.— 28 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 7 заг.-освітніх і музична школи, 2 лікарні, 2 поліклініки, 2 лікарні, 2 амбулаторії, 2 фельдшерсько-акушерські пункти, 2 аптеки, 2 дит. садки-ясла, 2 дит. садки, 2 будинки культури, 2 клуби, 2 кінотеатри, 2 бібліотеки, 2 музеї. Газ. «Сільські новини» (з 1917).

Залізничні станції: Городня, Хоробичі. Автошляхів — 320 км, у т. ч. з твердим покриттям — 127 км.

У районі — 39 заг.-освітніх, музична школи; 51 лік. заклад, у т.ч. 6 лікарень. 18 будинків культури, 44 клуби, 54 кіноустановки, 58 б-к. У с. Сеньківці Г. р.— музей Ленінської дружби народів, біля села, на межі РРФСР, БРСР та УРСР, 1975 споруджено Монумент дружби народів. В с. Солонівці

народилася революціонерка-народниця М. Ф. *Вєтрова*, в с. Тупичеві —укр. рад. поет П. О. *Дорошко*. Масовий виступ селян с. Вихвостова в роки першої рос. революції (див. *Вихвостівська трагедія 1905*) відображено в повісті М. Коцюбинського «Фата моргана». В Г. р. видається газ. «Сільські новини» (з 1917).

П. Т. Сердюк.

ГОРОДОВИКО́В Ока Іванович [19.IX (1.X) 1879, хутір Мокра Єльмута, тепер станиця Пролетарська Ростовської обл.— 26.II 1960, Москва] — рад. військовий діяч, генерал-полковник (1940), Герой Рад. Союзу (1958). Член КПРС з 1919. В Рад. Армії з 1918. Під час громадян. війни командував кав. частинами, з'єднаннями 1-ї і 2-ї Кінних армій. У 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, обіймав ряд командних посад, зокрема командира корпусу червоного козацтва. З 1941 — команд., з 1943 — заст. команд. кавалерією Червоної Армії. З 1947 — у відставці. Автор книг: «В лавах Першої кінної» (1939), «Спогади» (1957). Нагороджений 3 орденами Леніна, 6 орденами Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ГОРОДОВІ́ КОЗАКИ́ — офіційна назва козаків на Лівобережній Україні з 2-ї пол. 17 до поч. 80-х рр. 18 ст. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 становили значну частину війська Б. Хмельницького. Після *возз'єднання України з Росією 1654* кількість Г. к. була визначена в 60 тис. чол., хоч фактично їх було більше. Г. к. володіли зем. ділянками, звільнялися від заг. податків і повинностей. Поділялися на «кінних», що брали участь у походах, «піших», які несли гарнізонну й сторожову службу, і «тяглих», що відбували повинності старшині. Г. к. зобов'язані були з'являтися у військо, маючи зброю і все бойове спорядження. Після *Андрусівського перемир'я 1667* частина рядових козаків потрапила в економічну, а згодом і кріпацьку залежність від старшини й була перетворена на *посполитих селян*. За царським указом 1735 попередні права збережено лише за *виборними козаками*. В 1783 Г. к. остаточно втратили привілеї й були прирівняні до *державних селян*, одержавши офіц. назву «малоросійські козаки».

ГОРОДО́К — місто Львівської обл. УРСР, райцентр, на р. Верещиці (притока Дністра). Залізнична ст. Городок-Львівський. Уперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1213. Входив до складу *Галицько-Волинського князівства*. В 1349 Г. захопили польс. феодали. На поч. 15 ст. Г. дістав *магдебурзьке право*. В 16—18 ст. тут діяло *Городоцьке братство*. В Г. відбувся ряд повстань укр. населення проти польс. шляхти (найбільші 1611—17, 1648 і 1655; див. також *Городоцький бій 1655*). За 1-м поділом Польщі (1772) Г. відійшов до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 Г. у складі Зх. України загарбала бурж.-поміщицька Польща. На поч. 1921 в Г. виникла комуністична організація. В 1927, 1929 в містечку відбувалися страйки робітників під гаслами возз'єднання. В 1939 у складі Зх. України Г. возз'єднано з УРСР. З 1939 Г.— місто. В Г.— швейна та харчосмакова ф-ки, буд. кераміки та молочний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-освітніх і музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки. Архіт. пам'ятки: церква Благовіщення (1540—1600), дерев'яна церква Іоанна Хрестителя (1754), костьол з дзвіницею (15—18 ст.) Пам'ятники: В. І. Леніну, Б. Хмельницькому, рад. воїнам, що загинули під час визволення міста.

ГОРОДО́К — місто Хмельницької обл. УРСР, райцентр, на р. Смотричі (притока Дністра). Залізнична ст. Вікторія. Вперше згадується в істор. джерелах під 1392 як населений пункт на території, загарбаній феод. Литвою. В 2-й чверті 15 ст. Г. захопила шляхет. Польща. Населення Г. брало участь у нар.-визвольній війні 1648—54. Після 2-го поділу Польщі (1793) Г. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1906 в Г. виникла більшовицька група. Рад. владу встановлено в січні 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в с-щі і районі діяв партиз. загін. З 1957 Г.— місто. В Г.— верстатобуд., цукр., плодоконсервний з-ди, молочноконсервний і харч. комбінати, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 8 заг.-освітніх і музична

О. І. Городовиков.

Городнянський район.
Монумент дружби народів на межі РРФСР, БРСР і УРСР біля села Сеньківки.

Городищенський скарб.
Срібні підвіска (1), сережка (2) і перстень (3).

Горох посівний.

школи, 6 лік. закладів, у т. ч. лікарня. 2 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 б-ки, музей історії району.

ГОРОДО́ЦЬКЕ БРА́ТСТВО — громадська організація українських православних міщан Городка (тепер місто Львівської обл.) в кінці 16—18 ст. В 1590 Г. б. прийняло статут *Львівського братства*. В 1592—93 виступало проти сваволі перемишльського православного єпископа З. *Копистенського* і городоцького попа-намісника Г. Попеля, які намагалися підпорядкувати Г. б. своїй владі. В 1611 керівники братства очолили масовий виступ міщан, які вимагали права участі представників укр. населення в *магістраті*. З 2-ї пол. 17 ст. громад.-політ. значення Г. б. занепало, діяльність його обмежувалась утриманням школи і шпиталю.

ГОРОДО́ЦЬКИЙ БІЙ 1655 — відбувся між російсько-українськими військами та польсько-шляхетською армією біля м. Городка (тепер Львівської обл.) під час російсько-польської війни 1654—67. Розгромивши польс. кінноту під м. Бучачем (тепер Терноп. обл.), рос.-укр. війська змусили коронного гетьмана С. Потоцького відступити до Городка. Гол. сили військ Б. Хмельницького і В. В. *Бутурліна* почали облогу Львова, а проти польс.-шляхет. армії (40 тис.) під Городок було послано кінні (рейтарські) полки Г. Г. *Ромодановського* і козац. піхоту. 19 (29).IX поблизу Городка відбувся бій. Розгорнувши наступ на центр польс.-шляхет. табору, рос. рейтари не змогли відбити контратаку переважаючих сил ворога і відступили. Коли польс.-шляхет. військо почало переслідувати їх, укр. козаки несподівано вдарили з флангів і навальною атакою розгромили противника. Перемога в Г. б. мала велике значення для дальшої боротьби рос.-укр. військ проти шляхет. Польщі. Восени 1655 майже всі укр. і білорус. землі було визволено з-під влади польс.-шляхет. загарбників.

В. В. Грабовецький.

ГОРОДО́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у центральній частині Львівської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 79,1 тис. чол. (1978). У районі — 80 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським, селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Городок*. Лежить у межах Прикарпаття. Поклади вапняків. Найбільша річка — *Верещиця* (прит. Дністра). Грунти в основному темно-сірі опідзолені та чорноземні опідзолені. Ліси (сосна, бук, дуб, ясен) займають 9,2 тис. га. Найбільші підприємства: городоцькі з-д буд. кераміки, швейна та харчосмакова ф-ки, Комарнівський деревообр. комбінат, Великолюбінський спиртовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Городок) і 7 будинків побуту.

Спеціалізація с. г.— землеробство буряківничо-зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 55,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 39,5 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, льон. Розвинуті скотарство, свинарство. В Г. р.— 12 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Городок-Львівський, Любінь Великий, Комарне-Бучали. Автошляхів — 264 км, у т. ч. з твердим покриттям — 196 км.

В районі — 56 заг.- освітніх, 2 муз. школи, радгосп-технікум (с. Вишня); 60 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; санаторій «Великий Любінь», 13 будинків культури, 54

клуби, 4 кінотеатри, 56 кіноустановок, 69 б-к. У с. Бірчому Г. р. народився укр. драм. актор А. С. *Шеремета*. В Г. р. видається газ. «Серп і молот» (з 1939).

М. І. Гетьман.

ГОРОДО́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Хмельницької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 76,9 тис. чол. (1978). В районі — 76 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 28 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Городок*. Лежить у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: вапняки, піски, глини. Є мінеральні води. Гол. річки — *Смотрич* і *Збруч* (бас. Дністра). Грунти сірі та темно-сірі опідзолені, а також чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Під лісами (дуб, граб, осика, ялина, береза, ясен) — 11,7 тис. га. Підприємства маш.-буд. та харч. пром-сті. Найбільші з них: городоцькі верстато-буд. і плодоконсервний з-ди, цукр. і молочноконсервний комбінати. Комбінат побутового обслуговування (Городок) і 2 будинки побуту.

Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 83,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 75,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 4,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля, кормові. В районі — 27 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Вікторія та Лісоводи. Автошляхів — 475 км (з твердим покриттям — 320 км).

У районі — 51 загальноосв., музична та спортивна школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 78 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень. 30 будинків культури, 42 клуби, кінотеатр, 64 кіноустановки, 64 б-ки, музей історії району. В смт Сатанові — залишки фортеці 16—18 ст. В Г. р. видається газ. «Прапор Ілліча» (з 1931).

А. І. Лісовський.

ГОРОДО́ЦЬКИЙ ЦУКРО́ВИЙ ЗАВО́Д імені XXV з'їзду КПРС —підприємство цукрової промисловості. Розташований у м. Городку Хмельн. обл. До складу Г. ц. з. входять два цукр. з-ди. Перший збудовано 1839, другий введено в дію 1952. В 1957 з-ди об'єднано. Потужність обох заводів 1977 становила 6,6 тис. т переробки цукр. буряків на добу (1-й з-д — 1,5 тис. т, 2-й з-д — 5,1 тис. т). Осн. продукція: цукор-пісок, кормова патока та сухий жом. У 1977 на комбінаті перероблено 841,2 тис. т буряків, вироблено 68,5 тис. т цукру-піску, 7,5 тис. т жому, 37,7 тис. т кормової патоки (1965 — відповідно 93,1 тис. т, 5,1 тис. т, 25,5 тис. т). На Г. ц. з. механізовано трудомісткі виробничі процеси; автоматизовано процеси живлення парових котлів, роботу мірників сирового дифузійного соку, регулювання температурного режиму нагрівання соків тощо.

О. Я. Виньковецький.

ГОРОДО́ЦЬКО-ЗДО́ВБИЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура кінця 3-го — 1-ї чверті 2-го тис. до н. е., пам'ятки якої поширені на території Ровенської, Волинської, частково Львівської областей і Пд.-Сх. Польщі. Назва культури походить від назв сіл Городок Ровенського р-ну і Здовбиця Здолбунівського р-ну Ровенської обл., поблизу яких виявлено поселення цієї культури. Носієм Г.-з. к. була одна з груп племен *шнурової кераміки культури*. Г.-з. к. поділяється на ранній (городоцький) і пізній (здовбицький) етапи. При розкопках пам'яток Г.-з. к. відкрито залишки наземних жител і поховання в курганах, ямах і кам'яних гробницях, знайдено посуд, оздоблений шнуровим орнаментом, кам'яні й кістяні знаряддя, мідні прикраси. Заняття племен Г.-з. к.— скотарство, землеробство, виготовлення крем'яних знарядь для власних потреб і для обміну. Г.-з. к. була осн. компонентом пізніших *комарівської культури* і *тшинецької культури*.

І. К. Свєшников.

ГО́РОДСЬК, Городеськ — давньоруське місто на березі р. Тетерева поблизу сучасного с. Городського Коростишівського р-ну Житомирської обл. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1257. Археол. дослідження Г. провадилися 1936, 1946—47, 1955—58. Відкрито 3 городища та 4 могильники. При розкопках «Малого городища» й городища «Червона гора» виявлено залишки житлових і ремісничих зрубних будівель, зернові ями, залізоплавильні горна, знайдено землеробські знаряддя, побутові речі, зброю тощо. Центром Г. було городище «Вали» (11—13 ст.), оточене земляним валом, внутр. частина якого складалася з двох рядів дерев'яних клітей-зрубів. Під руїнами знайдено коси, серпи, сокири, ножі, замки, точильні бруски, жорна, глиняний кружальний посуд, обгоріле зерно пшениці, ячменю та ін. культур, а також прикраси з бронзи, срібла й скла. До городища прилягав неукріплений посад, у якому жили ремісники. При розкопках його було знайдено залізоплавильні горна, піч для випалювання посуду. Г. був одним з центрів давньорус. металургії, його населення займалося видобуванням і обробкою заліза, гончарством, ювелірною справою, с. г. Місто зруйноване під час монголо-тат. навали.

ГОРОДСЬКО́Й Яків Зіновійович [11 (23).X 1898, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 5.I 1966, Київ] — російський рад. письменник. Член КПРС з 1926. Учасник Великої Вітчизн. війни. Почав друкуватися 1916. Автор збірок віршів: «Моя країна» (1935), «Дорога на Ірпінь» (1936), «Зелене листя» (1938), «Зброя» (1942), «Повернення» (1946) та ін.; п'єс: «Залізна бригада» (1933), «Останній раунд» (1935). Перекладав рос. мовою вірші Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського, В. Сосюри.

Тв.: Киевские стихи. К., 1958; Отступление смерти. К., 1968; Укр. перекл.— Поезії. Х., 1934.

ГОРОДЦО́В Василь Олексійович [11 (23).III 1860, с. Дубровичі, тепер Рязанського р-ну Рязанської обл.— 3.II 1945, Москва] — російський рад. археолог, засл. діяч науки РРФСР (з 1943). Член Комуністичної партії з 1938. З 1918 — професор Моск. ун-ту. Вивчав пам'ятки різних епох — від *палеоліту* до середньовіччя. Склав періодизацію *бронзового віку* Сх. Європи. Провів значні археол. дослідження на Полтавщині, Харківщині й Донеччині. Нагороджений орденом Леніна.

Літ.: Крупнов Е. И. О жизни и научной деятельности В. А. Городцова. В кн.: Советская археология, т. 25. М., 1956.

ГОРОЖА́НКІН Іван Миколайович [16 (28). VIII 1848, Воронеж — 7 (20).XI 1904, Москва] — російський ботанік. Професор (з 1881) Моск. ун-ту; основоположник порівняльно-морфологічного напряму у вітчизн. ботаніці. Дослідив статевий процес у хвойних, вперше описав *плазмодесми*; запровадив поняття *архегоніальні рослини* як окрему таксономічну одиницю; вивчав морфологію зелених водоростей. Створив моск. морфологічну школу ботаніків.

ГОРОСКО́П (грец. ὡροσκόπος, від ὥρα — час, тривалість і σκοπέω — спостерігаю) — таблиця для «провіщання долі» людини й майбутніх подій, яку «визначають» на основі розміщення небесних світил у момент народження людини чи на початку якої-небудь події. Одна з форм марновірства. Див. також *Астрологія*.

ГОРОСУ́В, Горосов — герой українських нар. фантастичних казок. Як і *Вернигора,* Г. уособлював собою велетня, здатного пересувати гори; втілення нар. ідеалу величі людської праці. Побратим *Котигорошка,* Випийморя й Ломиліса.

ГОРОТЕЛІ́Я (від грец. ὥρα — час, тривалість і τέλος — здійснення, завершення) — звичайний середній темп еволюційного процесу. Характерний для *еволюції* багатьох груп організмів (напр., для хижих ссавців, деяких черевоногих молюсків та ін.). Див. також *Брадителія*.

ГОРОУТВО́РЕННЯ — сукупність внутрішніх і зовнішніх геологічних процесів, що спричинюють утворення гір. Г. пов'язане з тектономагматичними перетвореннями в *мантії* та *земній корі,* що зумовлюють підняття окремих ділянок земної поверхні.

Причиною таких піднять, як вважають, можуть бути збільшення щільності й об'єму *верхньої мантії,* дегазація мантії, *метаморфізм* осадочних гірських порід, переміщення плит земної кори і верхньої мантії тощо.

На ранніх етапах Г. провідна роль належить внутр. процесам (*тектонічним рухам* і вулканізмові), на пізніших — зовнішнім (*денудації, ерозії, вивітрюванню* тощо). На відміну від внутрішніх, створюючих, зовн. процеси — руйнівні. Згасання тектонічної й магматичної активності свідчить про старіння гір, які поступово руйнуються.

Залежно від переважання того чи ін. гороутворюючого процесу розрізняють тектонічні, вулканічні й денудаційні гірські споруди (див. *Гори*). Гороутворюючі процеси охоплюють різні типи земної кори. На місці *геосинкліналей* утворюються складчасті гірські споруди (Карпати, Кавказ), на платформах — епіплатформені гори зі слабо виявленою складчастістю (Становий хр., плато Колорадо та ін.). На океанічній корі виникають серединно-океанічні (*Серединно-Атлантичний хребет*), брилові (хр. Ломоносова та ін.) хребти та острівні дуги (Курильська, Алеутська). Вулканічні гори утворюються на корі як материкового (напр., Везувій), так і океанічного (вулкани Мауна-Кеа, Мауна-Лоа на Гавайських о-вах) типів. Г. супроводиться формуванням родовищ корисних копалин: на підняттях — металевих, у передгірних прогинах — нафти й газу. *Ю. М. Довгаль.*

ГОРО́Х (Pisum) — рід однорічних і багаторічних трав'янистих рослин родини *бобових*. Стебло сланке або прямостояче заввишки 15—250 см. Листки складні, парноперисті, закінчуються вусиками. Квітки різного кольору — від білого до пурпурово-фіолетового. Плід — біб. 6 видів, поширених переважно в Середземномор'ї і Передній Азії. В СРСР 6 видів, у т. ч. в УРСР — 3, з них у культурі 2: Г. посівний і Г. польовий, або *пелюшка*. Найважливіше госп. значення має Г. посівний (P. sativum) — цінна зернобобова культура, містить білки, 20—48% крохмалю, 4—10% цукрів, жир, клітковину, золу, каротин, вітаміни B_1, B_2, C та ін. Зерно Г. споживають недостиглим, вареним, консервованим (зелений горошок), переробляють на борошно — цінний концентрований корм для с.-г. тварин (табл.). Урожайність на Україні 18—25 ц/га, в передових г-вах 30—40 ц/га. На Україні поширені районовані сорти (табл.). В УРСР посівна площа Г. 1977 становила 886 тис. га.

Літ.: Чорнобривенко С. И. Зернобобовые культуры на Украине. К.—Х., 1947; Федотов В. С. Горох. М., 1960; Генералов Г. Ф., Шалаєв М. С. Сорти і агротехніка зернобобових. К., 1961; Шульга М. С. Горох. К., 1971; Макарієва Р. Х. Горох. Л., 1973.

ГОРО́ХІВ — місто Волинської обл. УРСР, райцентр, на р. Липі (бас. Дніпра), за 9 км від залізничної ст. Горохів. Уперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1240. Входив до складу *Галицько-Волинського князівства.* В 2-й пол. 14 ст. Г. загарбала феод. Литва, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Після 3-го поділу Польщі (1795) возз'єднаний з Росією. В липні 1919 Г. загарбали білополяки. За *Ризьким мирним договором 1921* відійшов до Польщі. В 1939 Г. в складі Зх. України було возз'єднано з УРСР. З 1939 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації міста (26.VI 1941—18.VI 1944) в районі Г. діяли загони партизан-

Районовані сорти гороху на Україні в 1979

Беладонна 136
Віола
Ворошиловградський 29
Глоріоза поліпшений
Горьковський 186
Зерноградський
Кубанець 1126
Льговський зеленозерний
Миронівський 186
Невиснажний 195
Неосипаючий 1
Овочевий 76
Одеський 58
Рамонський 77
Ранній грибовський 11
Ранній консервний 20/21
Союз 10
Узбецький 71
Укісний 1
Уладівський 6
Уладівський 9
Уладівський 10
Уладівський ювілейний
Харківський 74
Харківський 131
Чернігівський 190
Чудовий 240

Хімічний склад (%) і кормова цінність гороху

Корми з гороху	Вода	Азотисті речовини		Жир	Клітковина	Безазотисті екстрактивні речовини	Зола	Кормових одиниць, у 100 г корму	Перетравного протеїну, у 100 г корму
		протеїн	в т.ч. білки						
Зерно	13,6	22,2	19,8	1,9	5,4	54,1	2,8	114,8	19,5
Солома	15,6	7,4	6,8	1,7	33,0	37,9	5,0	30,0	3,5
Сіно	16,2	16,6	11,5	3,0	24,5	32,3	7,4	49,5	12,8
Полова	14,9	7,1	6,1	2,1	35,1	34,6	6,2	51,0	3,5
Зелена маса	80,9	3,9	2,8	0,6	3,2	9,6	1,8	16,0	2,8
Силос	80,5	2,9	1.6	1,0	5.5	8.3	1,8	15,0	2,0

Горохівка річкова.

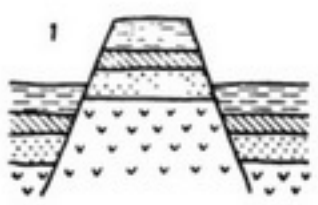

Горсти:
1 — одноступінчастий;
2 — багатоступінчастий.

Гортензія великолиста.

Гортань людини:
1 — надгортанник; *2* — під'язиково-щитовидна перетинка; *3* — черпакуваті хрящі; *4* — голосова зв'язка; *5* — порожнина гортані; *6* — порожнина трахеї; *7* — персневидні хрящі; *8* — щитовидний хрящ.

ських з'єднань П. П. *Вершигори* і М. І. *Наумова*. В місті — ливарномех., 2 цегельні, первинного виноробства з-ди, хлібокомбінат, лісництво, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Радгосптехнікум, 2 заг.-освітні і музична школи; 3 лік. заклади, в т. ч. лікарняний комплекс. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. Меморіальний комплекс Холм Слави (1967) з Музеєм Слави.

ГОРО́ХІВКА (Pisidium) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина дуже маленька (довж. 2—10 мм), овальна або клиноподібна, верхівка наближена до заднього краю. Поширені по всій земній кулі. Живуть у прісних водоймах повсюди (в ріках, озерах, ставках, болотах, печерних водах тощо). У фауні СРСР — 25 видів, у т. ч. УРСР — 11, з них звичайні: Г. р і ч к о в а (P. amnicum), б л и с к у ч а (P. nitidum), б о л о т я н а (P. casertanum). Г. є кормом для деяких риб. У викопному стані відомі з еоцену.

А. Л. Путь.

ГОРО́ХІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Волинської обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 64,6 тис. чол. (1978). У районі — 96 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським, 2 селищним і 24 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Горохів*. Лежить у межах *Волинської височини*. Корисні копалини: торф, крейда, пісок, глина. Найбільші річки: Липа і Стир (бас. Дніпра). Грунти чорноземні, сірі і темно-сірі опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, сосна, береза, граб, осика) займають 11,1 тис. га. Найбільші підприємства: горохівські цукрокомбінат, маслосироробний, плодоконсервний і ливарно-мех. з-ди. Килимарство, гончарний промисел. Комбінат побутового обслуговування (м. Горохів) і 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство буряківничо-зернового й тваринництво молочно-м'ясного напрямів. С.-г. угіддя 1977 становили 82,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 74,6 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля. В Г. р.— 22 колгоспи, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Горохів, Сенкевичівка, Брани, Звиняче. Автошляхів — 377 км, у т. ч. з твердим покриттям — 250 км. У районі — 76 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, зоотехнічний технікум (м. Берестечко), радгосп-технікум (м. Горохів), 84 лік. заклади, в т. ч. 2 лікарні, 29 будинків культури, 56 клубів, кінотеатр, 87 кіноустановок, 69 б-к. Музеї: історичний (Берестечко) та революц. і бойової слави (Горохів). Архіт. пам'ятки: в м. Берестечку — Троїцький костьол та дзвіниця (1711); в селах Вільхівці, Квасові, Підбереззі та ін.— дерев'яні церкви (17—18 ст.). У Г. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1939).

А. Д. Семерей.

ГОРОХОВА́ТСЬКИЙ Ярослав Борисович (17.IX 1925, м. Олександрія, тепер Кіровоградської обл.— 28.V 1976, Київ) — український рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1947. У 1950 закінчив Київ. ун-т. З 1950 працював в Ін-ті фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. Осн. праці присвячені гетерогенному *каталізу*. Дослідив закономірності кінетики, макрокінетики та механізму неповного окислення вуглеводнів у газовій і рідинній фазах, вплив будови олефінів на їхню адсорбційну і реакційну златність, зв'язок між каталітичними й електрофіз. властивостями каталізаторів, фотокаталітичне окислення вуглеводнів. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

К. М. Холявенко.

ГОРОХО́ВСЬКА Марія Кіндратівна (н. 17.X 1921, м. Євпаторія) — українська рад. гімнастка, засл. майстер спорту (з 1952). Абсолютна олімпійська чемпіонка (1952) з спортивної гімнастики. Абсолютна чемпіонка СРСР (1951—52); чемпіонка СРСР (1948—54) з окремих видів спортивної гімнастики. Виступала 1951—56 за «Будівельник» (Харків). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ГОРОХУВА́ТКА — річка в Київській обл. УРСР, ліва притока Росі (бас. Дніпра). Довж. 53 км, площа бас. 489 км². Використовують для зрошування і риборозведення.

ГОРО́ШОК (Vicia) — рід багаторічних, рідше однорічних трав'янистих рослин род. *бобових*. Листки парноперистоскладні. Квітки по 1 або 2—3 в пазухах листків або зібрані в китиці. Понад 160 видів, поширених переважно в Пн. півкулі. В СРСР — 83 види, в т. ч. в УРСР — 30, майже всі вони — кормові рослини, з них 3 види в культурі. Найбільше значення має Г. п о с і в н и й, або *вика* (V. sativa). Культивують і Г. о з и м и й, або в о л о х а т и й (V. villosa), та Г. п а н н о н с ь к и й (V. pannonica) — однорічні кормові рослини.

ГО́РСТ (нім. Horst, букв.—гніздо) — тектонічна форма порушення залягання гірських порід. Являє собою переважно видовжену, відносно підняту ділянку *земної кори*, обмежовану опущеними по лініях *скидів* ділянками. Розрізняють Г. прості, або одноступінчасті (обмежовані двома скидами), та багатоступінчасті (з кількома скидами). Г. виявлені в рельєфі і вигляді гір (Алтай, Тянь-Шань

тощо), іноді вони знівельовані пізнішими геол. процесами і їх можна встановити лише за характером залягання гірських порід.

ГОРТА́ННІ МІШКИ́ — випини слизової оболонки *гортані* у деяких ссавців; беруть участь в утворенні *голосу* (як резонатори). Добре розвинені парні Г. м. у людиноподібних мавп, є в осла, коня, тапіра та деяких зубатих китоподібних. У куниці, більшості мавп, деяких беззубих китоподібних, антилоп та ін. іноді утворюється ще й непарний Г. м. Особливо розвинені Г. м. у мавп *ревунів*, крики яких чути за кілька кілометрів.

ГОРТА́НЬ, горлянка — початковий відділ *трахеї* в наземних хребетних тварин і людини. Складається з хрящів, з'єднаних рухомо *зв'язками* і *м'язами*. Порожнина Г. вистелена зсередини *слизовою оболонкою*. Г. проводить повітря з глотки в трахею (при вдиху) і назад; надгортанником закриває вхід до трахеї при ковтанні; у ссавців Г. є частиною *голосового апарата*.

ГОРТЕ́НЗІЯ, гідрангія (Hydrangia) — рід рослин родини гортензієвих. Кущі, зрідка дерева. Листки супротивні або розташовані кільчасто по 3, з зубчастими краями. Квітки зібрані в щитки або волоті. Плід — коробочка. 80 видів, поширених у Пд. і Пн. Америці і в Сх. Азії. Розводять Г. заради великих, красивих суцвіть. В СРСР, у т. ч. УРСР, у садах і парках вирощують Г. в о л о т и с т у (H. paniculata), Г. ч е р е ш ч а т у (H. petiolaris), Г. п р о м е н е в у (H. radiata) та ін., а в оранжереях для вигонки квітів — Г. в е л и к о л и с т у, або с а д о в у (H. macrophylla). Квітки у Г. великолистої рожеві, білі або червоні.

Т. М. Черевченко.

ГО́РТОБАДЬ — національний парк в Угорщині, на лівому березі р. Тиси, в межах Середньодунайської рівнини. Пл. 52 тис. га. Створений 1973 для вивчення й охорони природних ландшафтів найбільшого степового масиву Центр. Європи. Переважає сухолюбна рослинність на деградованих чорноземах та галофітна на солонцях і солончаках. З тварин в Г. водяться ховрах, тхір, полівки, ласка, а також куріпка, перепілка, жайворонок, боривітер.

О. К. Ющенко.

ГОРУ́ЦЬКІВСЬКИЙ РО́ЗСТРІЛ 1907 — розправа австрійської влади над селянами в с. Горуцькому (тепер с. Гірське Миколаївського р-ну Львівської обл.). Під тиском революц. боротьби трудящих Австро-Угорщини, під впливом рос. революції 1905—07 в країні було введено новий виборчий закон. Однак він позбавляв виборчого права багатьох трудящих українців, усіх жінок. Під час виборів 24.V на виборчій дільниці в с. Горуцькому зібралося бл. 1 тис. селян-виборців сіл Раделичі, Липівці та ін. Селяни замість місц. поміщика висунули кандидатами в депутати до рейхсрату своїх представників. Влада застосувала проти селян зброю: 4 чол. було вбито, 9 — тяжко поранено. Ці події стали поштовхом до заворушень

у Дрогобицькому й Турківському повітах.

ГОРЧАКО́В Олександр Кирилович [1(14). VII 1900, м. Єкатеринодар, тепер Краснодар — 11. VIII 1960, Київ] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1954). Член КПРС з 1949. Закінчив Харків. мед. ін-т (1924). Працював асистентом і доцентом 2-го Харків. мед. ін-ту (1933—41). З 1950 — професор Київ. стоматологічного ін-ту, з 1954 — Київ. мед. ін-ту. Праці Г. присвячені проблемі шоку й хірургічному лікуванню ендокринних захворювань, зокрема щитовидної залози і надниркових залоз. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ГОРЧАКО́В Олександр Михайлович [4 (15).VII 1798, Хаапсалу — 27.II (11.III) 1883, Баден-Баден, поховано в Петербурзі] — російський держ. діяч, дипломат, канцлер (з 1867), князь. В 1856—82 — міністр закорд. справ. Активно захищав інтереси Росії на Віденській конференції 1855 (див. *Кримська війна 1853—56*). На Лондонській конференції 1871 добився ліквідації статті *Паризького мирного договору 1856* про обмеження суверенітету Росії на Чорному м. Очолював рос. делегацію на *Берлінському конгресі 1878*.

ГОРЧАКО́ВА Галина Олександрівна (н. 18.VIII 1925, с. Жихар Харків. обл., тепер ввійшло у межі м. Харкова) — український рад. лікар-біохімік і курортолог, професор (з 1970), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1957. У 1947 закінчила Харків. мед. ін-т. З 1966 — директор Одес. н.-д. ін-ту курортології. Праці Г. присвячені біохімії мікробів, одержанню *алергенів*, вивченню механізмів діяння на організм людини природних лікувальних факторів, організації курортологічної справи. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю.

ГОРШКО́В Андрій Андрійович [22.IX (4.X) 1898, с. Нікольське, тепер Камишловського р-ну Свердловської обл.— 12.IV 1972, Київ] — рад. вчений у галузі ливарного виробництва, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1953. Закінчив Уральський політех. ін-т (1926), викладав у ньому (1937—57). Перший директор (1958—62) Ін-ту ливарного виробництва (тепер Ін-т проблем лиття) АН УРСР. Створив курс «Теоретичні і технологічні основи ливарного виробництва» (1947). Удосконалив технологію виготовлення чавунних вагонних коліс, досліджував проблеми модифікування чавуну, використання бентонітів у формувальних сумішах тощо. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ГОРШКО́В Сергій Георгійович [н. 13 (26).II 1910, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельницької обл.] — рад. військ. діяч, Адмірал флоту Рад. Союзу (1967), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1942. На флоті з 1927. В 1941 закінчив курси при Військ.-мор. академії. З жовтня 1941 — команд. Азовською військ. флотилією, з серпня 1942 — заст. команд. Новорос. оборонним районом, з листопада 1942 — команд. 47-ю армією. З 1943 — команд. Азовською, з 1944 — Дунайською військ. флотиліями. З січня 1945 — команд. ескадрою, з 1948— нач. штабу, з 1951 — команд. Чорномор. флотом. У 1955 — перший заст. головнокоманд., з січня 1956 — головнокоманд. ВМФ і заст. міністра оборони СРСР. На XXII—XXV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОРЮНО́В Сергій Кіндратович [25.IX (7.X) 1889, с. Ушаковка, тепер Атяшевського р-ну Мордовської АРСР — 2.X 1967, Київ] — рад. військ. діяч, генерал-полковник авіації (1944), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ.-повітр. академію. Брав участь у боях у районі оз. Хасан (1938), рад.-фінл. війні 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував ВПС фронту, напряму та повітр. армією в складі Пд., Пн.-Кавказ. і 2-го Укр. фронтів. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1956 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГОРЮ́ЧІ СЛА́НЦІ — тверда горюча корисна копалина, що складається переважно з мінеральної речовини (70—90%) і частково з органічної (10—30%) речовини. Мінеральна речовина представлена кальцитом, доломітом, гідрослюдами, монтморилонітом, каолінітом, польовими шпатами, кварцом, піритом тощо. До складу органіч. речовини входять гол. чин. рештки найпростіших водоростей. Колір коричнювато-сірий або оливково-сірий. Утворюються на дні водойм при розкладанні органічних решток без доступу кисню. В СРСР родовища Г. с. відомі в РРФСР (Куйб. та Ленінгр. області, Забайкалля та ін.), в Ест. РСР, БРСР, на Україні (зокрема в Карпатах) та в ін. районах. Використовують як енерг. паливо та для одержання горючих газів, бензину, гасу, мастил, парафіну, фенолу, буд. матеріалів. Див. також *Сланці*.

ГОРЮ́ШКІН Микола Іванович [18.XI (1.XII) 1915, с. Шарапкине, тепер м. Свердловськ Ворошиловградської обл.— 12.XI 1945] — рад. військовослужбовець, гвардії майор, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1943. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти, батальйону і заст. командира полку воював на Пд.-Зх., Брянському, Сталінградському і 1-му Укр. фронтах. Відзначився при форсуванні Дніпра й Одеру. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, медалями.

ГОРЯ́ЧКІН Василь Прохорович [17 (29).I 1868, с. Викса, тепер Горьковської обл.— 21.IX 1935, Москва] — рад. учений, засновник науки про с.-г. техніку, почесний член АН СРСР (з 1932) і дійсний член ВАСГНІЛ (з 1932). Закінчив фіз.-матем. факультет Моск. ун-ту (1890) і Моск. вище технічне училище (1894). З 1896 викладав курс «С.-г. машини і двигуни» в Моск. с.-г. ін-ті. В 1919—20 — ректор Петровської (тепер Тімірязєвської) с.-г. академії, 1929 — директор Всесоюзного ін-ту с.-г. механіки (згодом — с.-г. машинобудування).

ГО́РЬКИЙ Максим [літ. псевд. Пєшкова Олексія Максимовича; 16 (28).III 1868, Нижній Новгород, тепер Горький — 18.VI 1936, Горки, під Москвою, похований у Москві на Красній площі] — російський рад. письменник, основоположник літератури соціалістичного реалізму. Родоначальник рад. л-ри. Н. в сім'ї столяра. Рано втратив батьків. З 11 років змушений піти «в люди»; працював «хлопчиком» у крамниці, вантажником, пекарем тощо; глибоко пізнав життя тогочасної Росії. В 1884—88 відвідував революц. гуртки. Учасник революц. пролет. руху, першої рос. революції. Тричі був заарештований (1889, 1901, 1905). Співробітничав у більшовицьких газетах «Звезда» і «Правда». В 1915 заснував журн. «Летопись». У період підготовки і проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції Г. недооцінював організуючу силу партії, революц. пролетаріату, можливість союзу його з селянством, побоювався натиску анархо-індивідуалістичної дрібновласницької стихії. Позбувшись цих помилок Г. допоміг В. І. Ленін, який відіграв велику роль в ідейному і творчому зростанні письменника. В перші роки після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції Г. проводив напружену громадську і літ. роботу як один з керівників літ.-худож. життя країни. Восени 1921 за порадою і при сприянні В. І. Леніна виїхав за кордон на лікування; з 1924 жив в Італії (Сорренто). В 1931 повернувся на батьківщину. Був організатором і головою 1-го Всесоюзного з'їзду рад. письменників (1934). З 1934 очолював Спілку письменників СРСР. Брав участь в організації міжнар. антифашист. конгресів. Почав друкуватися 1892 (оповідання «Макар Чудра»). У зб. «Нариси і оповідання» (т. 1—3, 1898—99) показав загнивання тодішнього суспільного ладу, відобразив наростання пролет. революц. руху в Росії. В романах «Фома Гордєєв» (1899), «Троє» (1900) критикував капіталізм з пролет. позицій, виступав проти анархічного бунтарства одинаків; у п'єсі «Міщани» (1901) викрив бурж. ідеологію, створив образ революціонера-робітника, у п'єсі «На дні» (1902) змалював долю людей «дна», розвінчав псевдогуманізм. П'єси «Дачники» (1904), «Діти сонця», «Варвари» (обидві — 1905) — з життя рос. інтелігенції. П'єса «Вороги» та роман «Мати» (1906), який високо

С. Г. Горшков

С. К. Горюнов.

М. І. Горюшкін.

В. П. Горячкін.

Максим Горький.

оцінив В. І. Ленін,— про зростання революц. свідомості мас, боротьбу рос. пролетаріату. Г. в своїй творчості показував приреченість і розклад рос. буржуазії, викривав ренегатство бурж. інтелігенції, «філософію» провінційного міщанства (п'єси «Останні», 1908; «Васса Желєзнова», 1910; «Зикови», 1913; повісті: «Городок Окуров», 1909; «Життя Матвія Кожем'якіна», 1910—11). Новим, вищим етапом літ. діяльності Г. є його післяжовтнева творчість. Він написав серію літ. портретів — спогадів про письменників (Л. Толстого, В. Короленка, Л. Андрєєва, С. Єсеніна), діячів революц. руху (Л. Красіна, Камо), нарис «В. І. Ленін», завершив автобіографічну трилогію («Дитинство», 1912—13; «В людях», 1914) романом «Мої університети» (1922). Худож. узагальненням історії трьох поколінь рос. буржуазії є твір «Діло Артамонових» (1925). В епопеї «Життя Клима Самгіна» (4 тт., 1925—36) правдиво відтворив життя Росії за 40 років на шляху до Великого Жовтня. У п'єсі «Єгор Буличов та інші» (1933) показав неминучість загибелі бурж. світу і перемоги соціалістичної революції. В публіцистичних статтях, нарисах (зб. «По Союзу Рад», «Оповідання про героїв»), п'єсі «Сомов та інші» (1931) стверджував успіхи соціалістичного будівництва в країні, виступав на захист миру, демократії й соціалізму. Г.— літ. критик й теоретик л-ри. У зб. «Про літературу» (1937, посмертно) обґрунтовано принципи соціалістичного реалізму, розроблено осн. проблеми марксистсько-ленінської естетики.

Життя і творчість Г. пов'язані й з Україною. В різні роки він відвідав Київ, Харків, Херсон, Одесу та ін. У 1897 і 1900 жив у с. Мануйлівці на Полтавщині. Високо оцінював творчість Т. Шевченка, сприяв виданню його творів і творів ін. укр. письменників. Життя укр. народу до революції змалював у творах «Омелян Пиляй», «Ярмарок у Голтві», «Мати», «М. М. Коцюбинський», «Мій супутник», «Велика любов» та ін. З кінця 90-х рр. в укр. журналах і газетах з'явилися переклади ранніх творів Г. Про Г. як одного з світочів рос. народу писав І. Франко. Близька дружба зв'язувала Г. з М. Коцюбинським. За рад. часу Г. побував у Куряжі під Харковом в дит. колонії, якою завідував А. Макаренко, на новобудовах України. Одним з перших писав про трудівників Дніпрогесу (нариси «По Союзу Рад»), зустрічався й листувався з П. Тичиною, О. Корнійчуком, І. Микитенком. П'єси Г. ставляться в укр. театрах. Уперше на укр. рад. сцені п'єсу Г. («На дні») поставив 1920 Київський укр. драм. театр ім. І. Франка. На Україні за оповіданням «Мальва», романом «Мати» знято однойменні фільми; композитор Г. Жуковський за поемою Г. «Дівчина і Смерть» створив однойменний балет. Укр. мовою твори Г. перекладали Леся Українка, П. Тичина, М. Рильський, А. Головко, П. Панч, С. Скляренко та ін. Г. споруджено пам'ятники у багатьох рад. містах, зокрема в Харкові, Донецьку, Ялті, с. Кандибиному Миколаївської обл., де в 1891 побував Г. В с. Мануйлівці відкрито *Горького О. М. музей.*

Г. нагороджений орденом Леніна. Іл. див. між с. 448—449

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—25. М., 1968—76; Собрание сочинений, т. 1—4, М., 1979 [В 16-ти томах]; Укр. перекл.— Твори, т. 1—16. К., 1952—55.,

Літ.: В. И. Ленин и А. М. Горький. Письма. Воспоминания. Документы. М., 1969; Луначарский А. В. О Горьком. М., 1975; Летопись жизни и творчества А. М. Горького, в. 1—4. М., 1958—60; М. Горький в воспоминаниях современников. М., 1955; Велика дружба. Максим Горький у зв'язках з українським народом, його культурою і літературою. К., 1959; Воробьев В. Ф. А. М. Горький о партийности и народности литературы. К., 1968; Жук Н. Й. Горький і Україна. К., 1968; Слово про Буревісника. Максим Горький і українська культура. К., 1968; Овчаренко А. И. Публицистика М. Горького. М., 1965; Волков А. А. А. М. Горький и литературное движение советской эпохи. М., 1971; Бялик Б. А. М. Горький — драматург. М., 1977; Федин К. А. Горький среди нас. М., 1977.

М. Ф. Матвійчук.

ГО́РЬКИЙ (до 1932 — Нижній Новгород) — місто, обласний центр РРФСР. Розташований біля злиття ріки Оки з Волгою. Значний річковий порт, залізничний вузол, аеропорт. 1344 тис. ж. (1979). Поділяється на 8 міських р-нів.

Засн. 1221 під назвою Новгород Нижній. З 1350 центр *Суздальсько-Нижегородського князівства.* В 1392 Нижній Новгород увійшов до складу Моск. князівства. В 1611—12 став центром формування нар. ополчення на чолі з К. *Мініним* і Д. *Пожарським* проти польських інтервентів. З 1719 — центр Нижегородської губернії. У 80-х рр. 19 ст. організовано перші робітн. гуртки, 1891 — марксистський гурток. У 1893, 1894 і 1900 до міста приїздив В. І. Ленін. У 1901 створено Нижегородський к-т РСДРП. У Сормові (тепер район м. Горького) 1902 відбулася одна з перших першотравневих політ. демонстрацій у Росії. Під час революції 1905—07 робітники міста брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905,* який у грудні переріс у Сормові в збройне повстання (див. *Грудневі збройні повстання 1905*). Рад. владу в Нижньому Новгороді встановлено 28.X (10.XI) 1917. До 1936 — центр Горьковського (до 1932 — Нижегородського) краю; з 1936 — обл. центр. У 1970 м. Горький нагороджено орденом Леніна.

За роки Рад. влади Г. став значним пром. і культур. центром СРСР. Провідна галузь пром-сті — машинобудування, зокрема автомобілебудування (*Горьковський автомобільний завод* та з-ди, що випускають спеціалізовані машини, штампи, устаткування та ін.), а також суднобудування (*горьковський завод «Красное Сормово»* імені А. О. Жданова, «Двигатель Революции» тощо). Інші підприємства цієї галузі: авіаційний, фрезерних верстатів, торфових машин, телевізійний. Розвивається металургія (переробна), хім., деревообр. та буд. матеріалів пром-сть. Харч. пром-сть представлена млинарським, м'ясним, молочним комбінатами; макаронною, кондитерською ф-кою, пивоварним і шампанських вин з-дами тощо; легка — льонокомбінатом, швейними ф-ками та ін. Енергетична база — Горьковська ГЕС на Волзі, Балахнинська ДРЕС та теплоелектроцентралі. В Г.— ун-т і 8 вузів, філіали Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту та Всесоюзного заочного ін-ту інженерів залізнич. транспорту, факультет заочного ін-ту рад. торгівлі, 22 серед. спец. навч. заклади; 5 театрів, філармонія, цирк, історико-архіт. музей-заповідник, літ.-меморіальні музеї М. Горького (з філіалом «Будинок Каширіна»), «Будинок М. О. Добролюбова», худож. музей. Серед архіт. пам'яток Г.— кремль (1500, 1508—11) з Архангельським собором (1624—31, архітектори Л. і А. Возоуліни), монастирі Благовіщенський і Печерський (обидва — 17 ст.); Успенська церква на Іллінській горі (1672—1715); театр драми (1896, арх. В. Шретер), будинок Сироткіна (тепер Художній музей, 1913, архітектори брати Весніни) та інші споруди.

За рад. часу в Г. збудовано багато нових житл. масивів та громад. пром. споруд (Будинок Рад, 30-і рр. 20 ст.; автозавод, 1934; цирк, 1964; спортивний комплекс, 1965, та ін.). Пам'ятники: В. І. Леніну (1970, скульптор Ю. Нерода, архітектори В. Воронков і Ю. Воскресенський), В. П. Чкалову (1940, скульптор П. Менделевич, арх. В. Андрєєв), О. М. Горькому (1952, скульптор В. Мухіна). У місті народилися І. П. *Кулібін,* М. І. *Лобачевський,* М. О. *Добролюбов,* М. О. *Балакірєв,* О.М. *Горький,* Я. М. *Свердлов,* П. М. *Нестеров.* З вересня 1857 до березня 1858 в Нижньому Новгороді жив Т. Г. Шевченко.

Горький. Площа Мініна.

ГО́РЬКОВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Розташована в Середньому Поволжі. Утворена 14.I 1929. Пл. 74,8 тис. км². Нас. 3695 тис. чол. (1979, перепис), переважають росіяни, живуть також татари, мордва та ін.; міськ. нас. 73%. Поділяється на 47 районів, має 25 міст і 69 селищ міськ. типу. Центр — м. *Горький.* Територія Г. о. Волгою поділяється на низовинне лісове Заволжя (переважна вис. 100—150 м) і лісостепове Правобережжя, зайняте Приволзькою

височиною (вис. до 247 м). Корисні копалини: торф, буд. матеріали, заліз. руда. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня —11, —13°, липня +18, +20°. Опадів 450—600 мм на рік. Гол. ріки: Волга з притоками Окою, Сурою (правими) та Узолою, Керженцем і Ветлугою (лівими). На Волзі — Горьковське водосховище. Переважають дерново-підзолисті, сірі лісові та чорноземні грунти. Поширені верхові й низинні болота. Понад 30% території — під лісом (сосна, ялина, ялиця сибірська, модрина, дуб).

Г. о.— район з розвинутими маш.-буд., хім., деревообр., паперовою та ін. галузями пром-сті. Енерг. базу становлять електростанції, що входять до Центр. енергосистеми (Горьковська ГЕС, Балахнинська ДРЕС та ряд ТЕС). Маш.-буд. підприємства виробляють вантажні та легкові автомобілі, автобуси, двигуни внутр. згоряння, газові двигуни й компресори, верстати з програмним числовим керуванням, судна, телевізори, магнітофони, устаткування для електротех., хім., торфової, буд., борошномельної пром-сті; залізничного транспорту. В області — заводи вторинної металургії. Розвинута нафтопереробна, нафтохім. та хім. пром-сть (виробн. мінеральних добрив, штучних шкір, синтетичних смол і полімерів, білково-вітамінних кормів). Підприємства целюлозно-паперової, картонної, лісопильної, меблевої, лісохім. галузей. Значні шкіряні, льоноткацькі, швейні, борошномельні виробництва. Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють силікатну й червону цеглу, гіпс, керамзит, збірні залізобетонні конструкції, віконне та автомоб. скло. Відомі художні промисли (вишивальний, хохломський розпис, філігранні вироби та ін.). Гол. пром. центри — Горький, *Дзержинськ, Арзамас, Павлово, Кстово, Бор,* Балахна. С. г. спеціалізується на молочно-м'ясному тваринництві, вирощуванні зернових, картоплі, овочевих, льону-довгунця, цукр. буряків, конопель. У приміській зоні — комплекси по виробн. молока, по відгодівлі великої рогатої худоби, свиней та птахофабрики. Осн. залізничні лінії: Москва — Казань, Москва — Горький — Кіров, Горький — Рузаєвка. Судноплавство по Волзі, Оці, Сурі, Ветлузі. Значні порти: Горький, Дзержинськ, Кстово, Бор. Сітка автомоб. шляхів, нафто- та газопроводів. У Горькому — аеропорт. В Г. о.— 12 вузів, 20 серед. спец. навч. закладів, 7 театрів, цирк, філармонія, телецентр, 11 музеїв, у т. ч. істор.-архіт. музей-заповідник з ленінськими пам'ятними місцями, меморіальним будинком Я. М. Свердлова, кремлем; літ.-меморіальні музеї М. Горького (з філіалом «Будинок Каширіна») та «Будинок М. О. Добролюбова» — в Горькому; музеї: О. С. Пушкіна — в Болдіно, А. Гайдара — в Арзамасі. *І. К. Орфанов.*

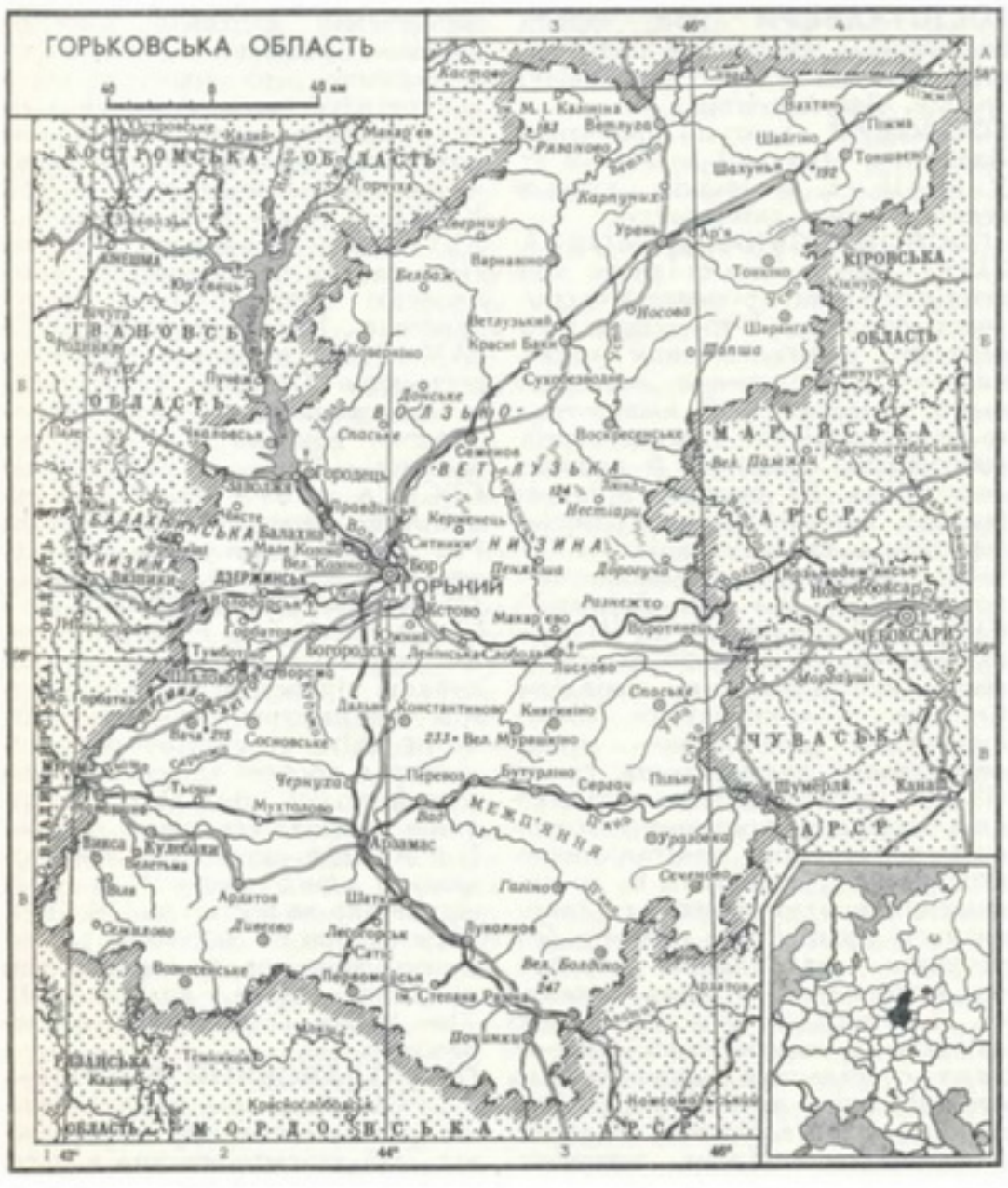

ГО́РЬКОВСЬКИЙ АВТОМОБІ́ЛЬНИЙ ЗАВО́Д (ГАЗ) — одне з найбільших підприємств автомобільної промисловості СРСР. Розташований у м. Горькому. Осн. продукція — легкові й вантажні автомобілі. Будівництво почато 1930, став до ладу в січні 1932. В довоєнні роки виробляв вантажні автомобілі ГАЗ-АА вантажопідйомністю 1,5 т, легкові — ГАЗ-А, М-1 та ін. Під час Великої Вітчизн. війни випускав воєнну техніку. В післявоєнні роки освоїв виробн. вантажних автомобілів ГАЗ-51, ГАЗ-63, легкових — ГАЗ-20 «Побєда», ГАЗ-12, ГАЗ-69. З 1956 почато випуск легкового автомобіля ГАЗ-21 «Волга». На з-ді створено осн. моделі вантажних автомобілів ГАЗ-66, ГАЗ-53А та їхні модифікації. З 1970 Г. а. з. виробляє комфортабельний і швидкохідний автомобіль ГАЗ-24 «Волга», з 1977 — легковий автомобіль великого класу ГАЗ-14 «Чайка». Обсяг виробн. продукції з-ду 1977 зріс проти 1940 більше як у 15 раз. Г. а. з. перетворено на виробниче об'єднання, до складу якого входять 11 з-дів. Об'єднання, крім осн. продукції, випускає двигуни, велосипеди, запасні частини, металорізальні верстати, пресове та металург. устаткування, інструмент, литво, поковки. Г. а. з. нагороджено орденами Леніна (1941, 1971), Червоного Прапора (1944), Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945). *І. І. Кисельов.*

Пам'ятник **Максиму Горькому** в місті Донецьку. Бронза, граніт. Скульптор М. В. Ясиненко. 1975.

ГО́РЬКОВСЬКИЙ ЗАВО́Д «КРА́СНОЕ СО́РМОВО» імені А. О. Жданова — підприємство суднобудування. Розташований у м. Горькому, в Сормовському р-ні. Засн. 1849. Випускав металеві пароплави, гвинтові шхуни, парові машини, вагони, паровози, мости, дизелі, понтони тощо. В 1903 тут уперше в світовій техніці збудовано судно з двигуном внутр. згоряння — дизель-електрохід. З-д має славне революц. минуле. Політ. демонстрацію 1 Травня 1902 в Сормові описав М. Горький у романі «Мати». В роки громадян. війни 1918—20 підприємство будувало бронепоїзди, броневагони. В 1920 створено перший танк для Червоної Армії, 1933 — перший в СРСР суцільнозварний річковий буксир і зварний корпус дизеля. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 випускав танки. В післявоєнні роки з-д приступив до секційного та великоблокового будування суден, мор. і річкових танкерів, землесосів, землечерпалок. На Г. з. «К. С.» випущено перші судна вітчизн. флоту на підводних крилах; спроектовано й збудовано пасажирські дизель-електроходи — флагмани волзького річкового пароплавства «Ленін» і «Радянський Союз» та перше пасажирське судно на повітряній подушці «Сормович»; збудовано серію дизель-електр. залізничних поромів для лінії Баку — Красноводськ, унікальне 250-тонне двокорпусне кранове судно. Для безперевалочних перевезень уперше в країні спроектовано і будуються суховантажні теплоходи мішаного плавання (ріка — море). З-д нагороджено орденами Леніна (1943, 1949), Жовтневої Революції (1970), Вітчизняної війни 1-го ступеня (1945), Трудового Червоного Прапора (1939). *М. Ю. Леонов.*

ГО́РЬКОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені М. І. Лобачевського — вищий навч. заклад Мін-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Заснований 1918 в Нижньому Новгороді декретом, який підписав В. І. Ленін. У 1956 присвоєно ім'я М. І. Лобачевського. В складі ун-ту 8 ф-тів: радіофіз., механіко-матем., фіз., хім., історико-філол., біол., промислово-екон., обчислювальної математики й кібернетики. Є підготовче, вечірнє та заочне відділення, аспірантура. В 1978/79 навч. р. налічувалося 10,5 тис. студентів, з них 6050 — на денному відділенні. При ун-ті — 4 н.-д. ін-ти (фіз.-тех., механіки, прикладної математики й кібернетики, хімії), спец. н.-д. лабораторія по засвоєнню атмосферного азоту живими організмами, галузева н.-д. лабораторія фоторезистів, бот. сад, широтна станція, фундаментальна б-ка (фонд — 1270 тис. одиниць зберігання). Ун-т видає міжвузівські тематичні наук. збірники, навч. посібники, збірники задач тощо. За роки існування у вузі підготовлено бл. 28,5 тис. спеціалістів. У 1976 ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

А. Г. Угодчиков.

ГО́РЬКОГО О. М. МУЗЕ́Й — літературно-меморіальний музей у с. Мануйлівці Козельщинського району Полтавської обл. Засн. 1937. Під час Великої Вітчизн. війни музей зруйнували фашист. загарбники. В 1944 відновив свою роботу. В 1960 збудовано нове приміщення музею. Тут бл. 1000 експонатів: фотокопії рукописів, видання творів, малюнки, фотографії, макети, особисті речі письменника. Експозиція музею відтворює життя й діяльність М. Горького під час його перебування в цьому селі 1897 та 1900.

ГОСЛА́ВСЬКИЙ (Gosławski) Маурицій (5.X 1802, містечко Франпіль, тепер с. Косогірка Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.— 17.XI 1834, м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ) — польський поет, представник *«української школи» в польській літературі*. Учився у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Кременецькому ліцеї (1821—24).

В Одесі 1826 написав вірш «На смерть Пестеля, Муравйова та інших мучеників російської свободи». В 1828—30 — у рос. армії. Учасник *польського повстання 1830—31*, після поразки якого емігрував до Галичини, де був заарештований австр. жандармерією. Помер у тюрмі. У найзначнішому творі — поемі «Поділля» (1826), у віршах «Дума про Нечая» (1827), «Пророк України» (1833), пройнятих демократичними і волелюбними почуттями, оспівав героїчне минуле й красу природи України.

Р. Я. Пилипчук.

ГО́СЛЯР (Goslar) Юліан-Мацей (24.II 1820, Львів — 3.II 1852, Відень) — польський революційний демократ. З 30-х рр. 19 ст.— учасник таємних польс. патріотичних орг-цій у Галичині. З 1845 — соратник Е. *Дембовського*. Разом з ним брав участь у підготовці *Краківського повстання 1846*. Вів революц. агітацію на Укр. Прикарпатті, зокрема на Самбірщині. Брав участь у *Галицькому повстанні 1846*. У відозвах до селян і солдатів закликав до боротьби за повалення кріпацтва й абсолютизму, встановлення демократичного ладу, відновлення нац. незалежності Польщі. В 1848 брав участь у повстанні у Відні. Не раз Г. заарештовували. Страчений за вироком військ. суду.

ГО́СПІТАЛЬ (від лат. hospitalis — гостинний) — в СРСР медичний заклад, призначений для стаціонарного лікування військовослужбовців. Г. підпорядковані мед.-сан. управлінню Рад. Армії. Розрізняють Г. постійні (існують як у воєнний, так і в мирний час) і тимчасові (формуються у воєнний час). Постійні Г. поділяються на центральні (напр., Г. ім. акад. М. Н. Бурденка), окружні та гарнізонні (належать окремим видам Збройних Сил).

Вони забезпечують подання всіх видів спеціалізованої мед. допомоги, мають відповідні стаціонарні та амбулаторні відділення, лабораторії, є базою удосконалення військ.-мед. кадрів, проводять н.-д. роботу. Тимчасові Г. бувають польові пересувні (хірургічні, терапевтичні, інфекційні та ін.) і евакуаційні. Після Великої Вітчизн. війни створено Г. для інвалідів війни з метою забезпечення якнайкращих умов їх лікування. В ряді країн Європи, США Г. наз. і деякі цивільні лікувальні заклади. Перший Г. створено в Іспанії (15 ст.), в Росії — 1717.

А. М. Сердюк.

ГОСПІТАЛЬЄ́РИ (від франц. hospitalier — лікарняний, госпітальний) — члени духовно-лицарського ордену. Див. *Іоанніти*.

ГОСПО́ДАР — титул правителів Валахії і Молдавії в 14—19 ст. У 14—16 ст. Г. інколи називали великого князя литовського.

«ГОСПОДА́РСЬКА ДЕМОКРА́ТІЯ» — реформістська і бурж. концепція про нібито рівноправну співучасть буржуазії і трудящих в управлінні капіталістичним виробництвом і здійснення внаслідок цього демократизації економічного життя, політики класового співробітництва. Виникла й поширилася після 1-ї світової війни як реакція на загострення класової боротьби в країнах капіталу. Сучасні представники апологетич. концепції «Г. д.» (П. Дракер у США, Р. Дарендорф у ФРН) пропагують «Г. д.» як засіб трансформації капіталізму в соціалізм. Спільно з концепціями *«демократичного соціалізму»*, *«індустріального суспільства»* та ін. «Г. д.» підпорядкована намаганням буржуазії примирити трудящих з системою капіталістичної експлуатації, спонукати їх до підвищення продуктивності та інтенсивності праці і тим самим забезпечувати максимальні прибутки монополіям. Однак розгляд «Г. д.» проблем демократії поза зв'язком з *виробничими відносинами* суспільства, висунення на перший план питань управління виробн., а не власності на засоби виробництва, свідоме затушовування класової природи управління капіталістич. виробн. свідчать про неспроможність цієї концепції.

П. М. Леоненко.

ГОСПОДА́РСЬКЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО — в СРСР сукупність законів та інших нормативних актів, що регулюють господарську діяльність соціалістичних організацій; одна з форм керівництва економікою. Норми Г. з. встановлюють порядок соціалістичного господарювання й регулюють відносини між *господарськими органами*. Початок Г. з. покладено першими декретами про націоналізацію землі, пром-сті, транспорту і банків. Згодом було прийнято кодифікаційні акти, які визначали правове становище органів, що безпосередньо здійснювали госп. діяльність; акти про правовий режим майна госп. органів, порядок фінансування, планування, постачання та збуту, розрахунків між орг-ціями тощо. Г. з. поділяється на союзне і республіканське. Більшу частину норм Г. з. подано в загальносоюзних актах, зокрема в *Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік*, Положенні про соціалістичне державне виробниче підприємство, Загальному положенні про всесоюзне і республіканське промислове об'єднання, Правилах про договори підряду на капітальне будівництво й *Статуті залізниць СРСР*. Союзне Г. з. регулює госп. відносини майже всіх видів трансп. орг-цій, а також установ зв'язку і кредитних закладів з клієнтурою і між собою та ін. Республіканське Г. з. регулює порядок перевезення вантажів автотранспортом, відносини в галузі комунального г-ва тощо, а також конкретизує, виходячи з умов даної союзної республіки, окремі положення союзного Г. з. Надаючи великого значення Г. з., ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 25.VI 1975 прийняли постанову «Про заходи по дальшому вдосконаленню господарського законодавства». На її основі в УРСР 23.VII 1975 прийнято відповідну постанову. Основою для дальшого вдосконалення рад. законодавства, зокрема його складової частини — Г. з., є Конституція СРСР, в якій у ст. 15 і 16 закріплено широку компетенцію Рад. д-ви у галузі управління економікою.

О. Г. Павшукова.

ГОСПОДА́РСЬКЕ ПРА́ВО — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють планово-госпрозрахункові відносини, які виникають між соціалістичними організаціями та їхніми структурними підрозділами в процесі здійснення ними господарської діяльності, управління соціалістичним майном. Г. п. як навч. дисципліну запроваджено в юрид. вузах і на ф-тах відповідно до постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку юридичної науки і поліпшенню юридичної освіти в країні» (1964). Див. також *Господарське законодавство*.

ГОСПОДА́РСЬКИЙ ДО́ГОВІР — в СРСР угода між соціалістичними організаціями, яка опосередковує їхні взаємовідносини в сфері

господарської діяльності; юридична форма закріплення їхніх економічних зв'язків, спрямованих на досягнення певної господарської мети. Г. д. є одним з видів *договорів* у цив. праві. Характерною особливістю Г. д. є укладення його відповідно до планових завдань, обов'язкових для однієї чи обох сторін. Г. д. є важливим засобом конкретизації і взаємопогодження планових завдань орг-цій, що уклали цей договір, координації їхньої госп. діяльності. Ці угоди укладаються не лише *господарськими органами,* а й орг-ціями, які здійснюють адм., соціально-культур. та ін. діяльність. Г. д. має велике значення у справі розв'язання осн. завдань *економічної стратегії КПРС,* що передбачає, зокрема, персональну відповідальність керівників підприємств, *службових осіб* апарату управління, міністерств і відомств тощо за своєчасне виконання Г. д. До госп. договорів належать договори *поставки, підряду договір на капітальне будівництво,* договори на виконання проектно-конструктор. робіт, *перевозки* договір, *контрактації* тощо. Зміст Г. д., права й обов'язки сторін у них визначено не лише заг. цивільно-правовими актами (*Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік,* цивільними кодексами союзних республік), а й спец. нормативними актами (напр., *Статут залізниць СРСР,* загальносоюзні положення про поставки та ін.). Спори, які виникають при укладенні, зміні, виконанні або розірванні Г. д. (див. *Господарські спори*), розглядаються, як правило, органами арбітражу. Див. також *Господарське законодавство.*

В. К. Мамутов.

ГОСПОДА́РСЬКИЙ КОНТРО́ЛЬ — функція управління виробництвом; система форм, методів і засобів перевірки перебігу виробництва і результатів його роботи. Зміст і форми Г. к. визначаються сусп. ладом і панівними виробничими відносинами. В умовах капіталізму Г. к. є знаряддям посилення експлуатації виробників і підпорядкований єдиній меті — збільшенню прибутків капіталістів. В СРСР Г. к. сприяє неухильному піднесенню сусп. виробн. і на цій основі — поліпшенню добробуту трудящих; грунтується на органічній єдності *державного контролю* з контролем самих трудящих мас. Органами Г. к. є контрольно-ревізійні управління міністерств, контори і філії *Державного банку СРСР* і *Будбанку СРСР,* відділи тех. контролю, *виробничі наради,* комісії при Радах нар. депутатів тощо. Г. к. здійснюють і керівники госп. орг-цій. Значну роль у системі Г. к. відіграє Комітет нар. контролю СРСР. Розрізняють Г. к. попередній, поточний і наступний, суцільний і вибірковий. Г. к. може бути постійним (*бухгалтерський облік*) і періодичним (інвентаризація). Він буває також всебічний (повна перевірка роботи госп. одиниці) і функціональний (перевіряється окрема ланка роботи). Органи Г. к. спрямовують свою діяльність на збереження соціалістичної власності, посилення *режиму економії,* на краще використання резервів тощо. Посилення Г. к.— важлива умова підвищення ефективності виробн. і якості роботи.

Літ. див. до ст. *Народний контроль.*

Г. П. Жеребкін.

ГОСПОДА́РСЬКИЙ МЕХАНІ́ЗМ — система зв'язків і відносин та властивих їм економічних форм функціонування і розвитку господарства. Кожний *спосіб виробництва* зумовлює відповідний йому Г. м. В умовах капіталізму приватна власність на засоби виробництва породжує конкуренцію та *анархію виробництва,* перетворює товарну форму зв'язку на загальну і всеохоплюючу, визначає стихійно-ринковий характер функціонування капіталістичної економіки, зумовлює неминучість *безробіття,* екон. криз тощо. За соціалізму Г. м. являє собою таку систему зв'язків і відносин, яка створює безпосередньо сусп. організацію виробництва, забезпечує планомірний розвиток економіки, централізоване управління *єдиним народногосподарським комплексом СРСР* на основі свідомого використання *економічних законів.* Панування сусп. власності на засоби виробн. породжує єдність корінних екон. інтересів трудящих, єдність мети і дій, а отже, планомірність сусп. виробн. в інтересах усього суспільства і кожного його члена (див. *Економічна політика*). Ця принципово нова форма екон. зв'язків виражає безпосередньо сусп. регулювання виробн., при якому організатором діяльності людей по створенню матеріальних благ виступає суспільство в особі соціалістичної д-ви. На першій фазі комуністич. способу виробн. його усуспільнення характеризується істотними відмінностями в рівні усуспільнення держ. і колг.-кооперат секторів виробн., в ступені зрілості безпосередньо сусп. характеру праці, що виявляється в істотних відмінностях між пром. і с.-г., розумовою і фіз. працею, в особливостях держ. і колгоспно-кооперативного секторів економіки. Все це визначає екон. структуру й організацію сусп. виробн., яка органічно поєднує загальнонар. усуспільнення з відносною екон. відокремленістю підприємств у межах загальнонар. (державної) власності, безпосередньо сусп. планомірне регулювання економіки як гол. екон. метод управління соціалістичним г-вом (а отже, і осн. зміст госп.-організаторської функції соціалістичної д-ви) з використанням планомірно організованих товарно-грош. відносин. Г. м. не є сталим, незмінним. Розвиток *продуктивних сил* і *виробничих відносин* зумовлює вдосконалення механізму соціалістичного господарювання. Підвищення рівня усуспільнення виробн. визначає зростання ролі й значення безпосередньо сусп. зв'язків, зміну меж відносної екон. відокремленості, орг. структури сусп. виробн., методів і форм господарювання, що вимагає поліпшення структури управління, планування й стимулювання (див. *Економічні реформи*). В матеріалах XXIV і XXV з'їздів КПРС та наступних пленумів ЦК партії розкрито особливості економіки *розвинутого соціалістичного суспільства,* далі розвинуто теорію і практику соціалістичного господарювання, розроблено зміст категорії Г. м., його структуру і закономірності розвитку на сучас. етапі. XXV з'їзд КПРС розробив єдину систему заходів по вдосконаленню Г. м., що охоплює осн. його ланки. Йдеться, насамперед, про поліпшення планування, піднесення його на рівень, який би забезпечував успішне розв'язання істор. завдання, а саме: органічне з'єднання досягнень НТР з перевагами соціалістич. системи господарювання, концентрацію сил і ресурсів на виконанні найважливіших загальнодерж. програм, раціональне поєднання галузевого і тер. розвитку, перспективних і поточних проблем, забезпечення збалансованості економіки. Управлінська і, насамперед, планова діяльність спрямовується на кінцеві нар.-госп. результати.

Другим напрямом роботи щодо вдосконалення Г. м. є поліпшення використання екон. стимулів і важелів: *господарського розрахунку, прибутку, ціни, премій.* Це досягається дальшим вдосконаленням всієї системи показників, які лежать в основі оцінки діяльності м-в, об'єднань і підприємств, і перш за все показників ефективності і якості їх роботи (див. *Економічна робота на підприємстві*). Ці показники якнайкраще поєднують інтереси працівника з інтересами підприємства, підпорядковують їх загальнодерж. інтересам, заохочують до взяття і виконання напружених планів, дають змогу економити ресурси й водночас швидше освоювати нові види виробів, випускати продукцію високої якості й потрібного суспільству асортименту (див. *Економічне стимулювання соціалістичного виробництва*). Цьому сприяє дійова система матеріального і морального стимулювання в поєднанні з суворими санкціями за порушення планової й договірної дисципліни (див. *Економічна відповідальність*).

Третій напрям полягає в удосконаленні організаційної структури і методів управління шляхом створення виробничих об'єднань у пром-сті, міжгосп. об'єднань і комплексів у с. г., підвищенні ефективності їхньої роботи. Всі напрями роботи щодо вдосконалення Г. м. базуються на всебічному використанні принципу *демократичного централізму.* Вдосконалення Г. м., приведення його у відповідність з новими масштабами та рівнем зрілості економіки — одна з найважливіших передумов реалізації переваг розвинутого соціалізму, успішного просування країни по шляху будівництва комуністич. суспільства.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 42. Про єдиний господар-

ський план; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Абалкин Л. И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества. М., 1973; Совершенствование хозяйственного механизма. М., 1976. *А. А. Чухно.*

ГОСПОДА́РСЬКИЙ О́РГАН — в СРСР соціалістична організація, спеціально створена для господарської діяльності або керівництва нею. Є ланкою системи органів управління соціалістичною власністю і сусп. виробництвом. До Г. о. належать підприємства (виробничі об'єднання), управління пром. об'єднань, пром. міністерства й аналогічні органи в ін. галузях нар. г-ва. За законом (див. *Господарське законодавство*) Г. о. має права і обов'язки в межах своєї компетенції в галузі управління майном, планування, капітального будівництва тощо. Г. о. відповідає за результати своєї діяльності, у встановленому порядку може звертатись за захистом своїх прав. Див. *Господарські спори.* *В. К. Мамутов.*

ГОСПОДА́РСЬКИЙ РІК — період часу, на який складають річні господарські плани й за який підсумовують результати минулої господарської діяльності. В СРСР Г. р. починається 1 січня, дорівнює календарному рокові, збігається з *бюджетним роком.*

ГОСПОДА́РСЬКИЙ РОЗРАХУ́НОК — метод соціалістичного господарювання. За допомогою Г. р. підприємства, виробничі об'єднання порівнюють витрати на виробн. з його результатами у грош. формі, покривають ці витрати й створюють потрібні нагромадження за рахунок своїх доходів від реалізації продукції. У Г. р. проявляються *виробничі відносини* соціалізму. Як екон. категорія Г. р. відображає відносини між д-вою і підприємствами та виробничими об'єднаннями, підприємств між собою, між підприємствами та їхніми працівниками. В цих відносинах проявляється система економічних інтересів за соціалізму, що характеризується поєднанням сусп. інтересів з колективними та особистими. Г. р. тісно пов'язаний з товарно-грош. відносинами. За умов Г. р. одна частина новоствореної вартості надходить д-ві, друга, розмір якої перебуває в певній, планомірно визначеній залежності від результатів виробничо-госп. діяльності підприємств, залишається в їхньому розпорядженні для винагороди за працю відповідно до її кількості та якості, поліпшення житл.-побутових і соціально-культур. умов працівників, розширення і вдосконалення виробн. Г. р. є одним із засобів використання дії *економічних законів* соціалізму, зокрема *планомірного, пропорційного розвитку народного господарства закону, вартості закону* тощо. В СРСР на всіх етапах комуністичного будівництва Г. р. відігравав значну роль у досягненні тих величезних успіхів у розвитку нар. г-ва, які здобуто за роки Рад. влади. Г. р. вперше в Рад. Союзі почали застосовувати з 1922 в держ. пром-сті. З розвитком соціалістичного виробн. в організації Г. р. відбувалися значні зміни. В умовах *нової економічної політики* він мав комерційний характер. Госпрозрахунковою одиницею були об'єднання підприємств — трести, яким надавалося право реалізовувати значну частину продукції, та купувати сировину, матеріали тощо на ринку за цінами, що складалися там, для одержання прибутку. Г. р. розвивався в напрямі посилення в ньому планового начала. Великі зміни в його організації сталися на поч. 30-х рр. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 5.XII 1929 «Про реорганізацію управління промисловістю» осн. ланкою виробн. і госпрозрахунковою одиницею стало окреме підприємство, почато застосування внутрізаводського Г. р. Кредитною реформою 1930—32 ліквідовано комерційний кредит і запроваджено порядок розрахунків між підприємствами через Держбанк СРСР, а також впорядковано формування на підприємствах власних і позичкових коштів. Зміцненню Г. р. сприяло й надання підприємствам 1936 права створювати за рахунок прибутку фонд директора. В післявоєнні роки важливе значення для дальшого розвитку Г. р. мали заходи щодо посилення контролю за діяльністю підприємств з боку Держбанку СРСР, підвищення ролі кредиту в розвитку виробн., а також розширення госп. самостійності підприємств і прав директорів, майстрів, начальників виробничих дільниць, що були здійснені 1954—55, тощо. Вжито ряд заходів і для зміцнення Г. р. у колгоспах і радгоспах.

Значні зміни в організації Г. р. сталися в процесі здійснення *економічної реформи* (1965). Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про деякі заходи по дальшому вдосконаленню управління промисловістю», прийнятої в березні 1973, було взято курс на укрупнення підприємств, створення *виробничих об'єднань.* Осн. (первинною) ланкою виробн. і госпрозрахунковою одиницею стали виробничі об'єднання і великі підприємства.

Г. р. поширюється на середню ланку виробн. — загальносоюзні й респ. пром. об'єднання. Особливо зросла потреба в дальшому вдосконаленні Г. р. в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства,* коли виробн. досягло величезних масштабів і відбувається перехід до переважно інтенсивного його розвитку. Важливі завдання щодо поліпшення Г. р. поставлені в рішеннях XXV з'їзду КПРС, у яких передбачено дальше вдосконалення системи якісних показників господарювання, оцінки виробничо-госп. діяльності підприємств, екон. стимулювання, зростання ефективності виробн., підвищення якості тощо. Г. р. грунтується на певних організаційних принципах. Одним з них є поєднання централізованого планового керівництва виробничими об'єднаннями і підприємствами з боку д-ви з їхньою певною госп. самостійністю. В його основі лежить ленінський принцип *демократичного централізму* в управлінні нар. г-вом. Гол. напрями виробничо-госп. діяльності об'єднань і підприємств визначаються держ. планами. До них доводяться тільки осн. показники плану, кількість яких у процесі здійснення реформи скорочена. Підприємства самостійно визначають шляхи й засоби виконання завдань держ. плану. Кожному госпрозрахунковому підприємству, виробничому об'єднанню надаються права юридичної особи. Важливим в організації Г. р. є також принцип самоокупності й *рентабельності.* Саме цей принцип відрізняє госпрозрахункове підприємство від негоспрозрахункового (тобто такого, що утримується за рахунок держ. бюджету). Доходи, за рахунок яких покриваються витрати на виробн. продукції й утворюються нагромадження, підприємства й виробничі об'єднання одержують від реалізації продукції за цінами, що утворюються не стихійно, а в плановому порядку. Неодмінним принципом Г. р. є матеріальна заінтересованість підприємств і об'єднань та їхніх працівників у результатах виробничо-господарської діяльності. Вона забезпечується доходами підприємств, що залежать від результатів їхньої роботи, а також відповідною винагородою праці, зокрема застосуванням різних видів преміювання. В забезпеченні матеріальної заінтересованості працівників важливу роль відіграє *фонд заробітної плати* й відповідні системи розподілу *прибутку.* Значна частина прибутку залишається у підприємств і виробничих об'єднань. За рахунок цієї частини прибутку створюють *фонд матеріального заохочення, фонд соціально-культурних заходів і житлового будівництва,* а також *фонд розвитку виробництва* та ін. Щоб підвищити заінтересованість підприємств в ефективному використанні виробничих фондів, введено *плату за фонди.* З принципом матеріальної заінтересованості тісно пов'язаний принцип матеріальної відповідальності за результати виробничо-госп. діяльності. В умовах Г. р. при невиконанні планів випуску і поставок продукції згідно з договорами зменшуються доходи підприємств і виробничих об'єднань, і до них застосовують фінанс. санкції (штрафи, пені тощо). Одним з принципів Г. р. є контроль карбованцем, який полягає в тому, що через грош. форми контролю виявляється якість роботи підприємств і об'єднань, здійснюється вплив на їхню виробничо-госп. діяльність. Контроль карбованцем проводять банки і держ. органи, що керують підприємствами і виробничими об'єднаннями. Складовою частиною Г. р. підприємств є внутрізаводський Г. р. За його допомогою осн. принципи Г. р. використовуються в діяльності різних підрозділів підприємств з деякими обмеженнями і особливостями реалізації. У виробничих об'єднаннях порядок використання принципів Г. р., властивий внутрізаводському Г. р. , поширюється

ГРЕЦІЯ

Б О Л Г А Р І Я
Ю Г О С Л А В І Я
Ф І Л І П О П О Л І С
Х А Л К І Д І К І
П І В Н І Ч Н І
С П О Р И
Е Г Е Й С Ь К Е
М О Р Е
І О Н І Й С Ь К Е
М О Р Е
К Р І Т С Ь К Е
М О Р Е
С Е Р Е Д З Е М Н Е М О Р Е
М А Р М У Р О В Е М О Р Е
Т У Р Е Ч Ч И Н А
о. Тасос
о. Самотраки (Греч.)
о. Лемнос (Грец.)
о. Лесбос (Греч.)
о. Скіатос
о. Скірос
о. Іскенділь (Турец.)
о. Бозджаада (Турец.)
о. Іскенділь (Турец.)
о. Хіос (Греч.)
о. Самос (Греч.)
о. Лефкас
о. Кефалонія
о. Закінф
о. Ітака
о. Керкіра
о. Парос
о. Наксос
о. Серифос
о. Сіфнос
о. Мілос
о. Кіметос
о. Фолегандрос
о. Сікінос
о. Іос
о. Аморгос
о. Астіпалея
о. Тіра
о. Тірасія
о. Анафі
о. Крістіана
о. Кіпріда
о. Антікіфіра
о. Кіферія
о. Андрос
о. Тінос
о. Міконос
о. Сірос
о. Ріна
о. Ікарія
о. Фурні
о. Самос
о. Патмос
о. Кос
о. Нісірос
о. Карпатос
о. Родос
о. Гавдопулу
о. Гавдос
о. Гавдуронісі
Афіни
Салоніки
Ларісса
Волос
Патри
Іракліон
Ханья
Родос
Додеканес
Кіклади
Споради
Північні Споради
Південні Споради
Ефірський Епір
Пелопоннес
Македонія
Фракія
Фессалія
Крит
Родос
Ю Г О С Л А В І Я
Б О Л Г А Р І Я
Т У Р Е Ч Ч И Н А
Г Р Е Ц І Я
Родос
о. Родос (Греч.)
о. Кастелоріссо (Греч.)
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
МАСШТАБ 1:4 000 000
710-К

ГРЕЦІЯ
ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:6 000 000

60 0 60 120 км

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ
(5–4ст. до н. е.)

МАСШТАБ 1:7 500 000

75 0 75 150 км

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Деревообробна й паперова
- Силікатно-керамічна

ПОТУЖНІСТЬ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ

- понад 100 тис. кВт
- від 10 тис. до 100 тис. кВт

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- Зернові культури (пшениця, кукурудза) в поєднанні з тютюнництвом та бавовництвом
- Гірськопасовищне тваринництво з підсобним землеробством у долинах
- Субтропічні культури (оливки, цитрусові, мигдаль, виноград)
- Райони ловлі губок

- Області материкової Греції
- Інші області, населені греками
- Приблизні межі областей та їхніх поділів
- Приблизні кордони Перської держави Ахеменідів на поч. 5 ст. до н. е.
- ×490 Місця й роки найважливіших битв у період греко-перських воєн
- Великі населені пункти
- Інші населені пункти

Цифрами на карті позначені:

1	Лаконія	11	Мегаріда	21	Етолія	31	Афаманія
2	Мессенія	12	Аттіка	22	Акарнанія	32	Молоссія
3	Еліда	13	Беотія	23	Фтіотіда	33	Теспротія
4	Аркадія	14	Локріда Опунтійська	24	Магнесія	34	Тімфея
5	Кінурія	15	Фокіда	25	Пеласгія	35	Паравея
6	Арголіда	16	Локріда Епікнемідська	26	Фессалія	36	Хаонія
7	Фліунт	17	Доріда	27	Гестіея	37	Орестіда
8	Корінфія	18	Локріда Озольська	28	Долопія	38	Емафія
9	Сікіонія	19	Меліда	29	Амфілохія	39	Елімія
10	Ахайя (Ахея)	20	Етея і Фтія	30	Амбракія	40	Пієрія

й на підприємства, які входять до складу їх і не мають права юрид. особи. Осн. принципи Г. р. є загальними для всього нар. г-ва. Але є деякі відмінності реалізації їх в окремих галузях виробн., зумовлені галузевими особливостями.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 44. До четвертих роковин Жовтневої революції.— Проект тез.— Про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 1—11. М., 1967—77; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975; Абалкин Л. И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества. М., 1973; Бунич П. Г. Хозяйственный расчёт и эффективность производства. М., 1974; Шокун В. К. Господарський розрахунок на промисловому підприємстві. К., 1974.

О. К. Агафонов.

ГОСПОДА́РСЬКИЙ СПО́СІБ БУДІВНИ́ЦТВА — одна з організаційних форм будівництва, коли об'єкт споруджує безпосередньо організація-забудовник, без залучення підрядних організацій. Г. с. б. здебільшого застосовують на діючих підприємствах для будівництва невеликих об'єктів, реконструкції, спорудження підсобних будинків. Г. с. б. економічно менш ефективний, ніж *підрядний спосіб будівництва*. Він обмежує можливості механізації буд. робіт, тому що придбання буд. машин і механізмів для виконання разових або незначних за обсягом робіт є нерентабельним. Залучення тимчасових робітників, що не мають належної кваліфікації та досвіду роботи, знижує продуктивність праці. Г. с. б., як менш досконалий, поступово витісняється підрядним. Так, 1935 обсяг буд.-монтажних робіт в СРСР, виконаних госп. способом, становив понад 70%, 1977 — лише бл. 10%. При організації і проведенні будівництва госп. способом до планової, проектно-кошторисної та ін. документації ставляться такі самі вимоги, як і при будівництві підрядним способом. Кошториси на нове будівництво або реконструкцію об'єктів складають у встановленому порядку на основі проектів і загальносоюзних норм.

Літ. див. до ст. *Підрядний спосіб будівництва.*

О. В. Колюбакін.

ГОСПОДА́РСЬКІ ЗЛО́ЧИНИ — за рад. правом суспільно небезпечні діяння, що посягають на нормальну господарську діяльність установ, підприємств, організацій. Г. з. можуть бути вчинені з необережності чи навмисно (див. *Вина*) *службовими особами,* ін. працівниками, приватними особами. В кримінальних кодексах союзних республік Г. з. виділено в окрему главу (в УРСР — глава VI). Ці злочини поділяються на загальні, тобто такі, що завдають шкоди будь-якій галузі соціалістичного г-ва (безгосподарність та ін.), і такі, що вчинені в пром-сті (напр., *випуск недоброякісної промислової продукції*); в с. г. (злочинно-недбале використання або зберігання сільськогосп. техніки, потрава посівів і пошкодження насаджень у колгоспах, ін. громад. г-вах, радгоспах тощо); в торгівлі (*спекуляція*, обмірювання та обважування покупців тощо); у фін. галузі (напр., несплата податків або зборів по обов'язковому окладному страхуванню); протизаконне заняття промислами і порушення правил експлуатації природних багатств (самогоноваріння, *браконьєрство,* протизаконна розробка земних надр та ін.). За Г. з. передбачено такі покарання: позбавлення волі на різні строки, виправні роботи, штраф, звільнення з посади. Боротьба з Г. з. спрямована на всемірне зміцнення соціалістичного господарства.

Літ.: Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий. К., 1969.

І. П. Лановенко.

ГОСПОДА́РСЬКІ СПО́РИ — правові спори, що виникають між *господарськими органами* при укладенні й виконанні *господарських договорів,* а також спори про відшкодування збитків, викликаних спричиненням шкоди майну. Г. с. можуть виникати з приводу асортименту продукції, строків поставки або виконання робіт, ін. умов госп. договору, зокрема, про стягнення санкцій за неналежне виконання *зобов'язань* та відшкодування збитків у зв'язку з недостачами при поставках і перевезеннях, якістю продукції і товарів, а також з приводу застосування прейскурантів, тарифів тощо. Г. с. можуть мати майновий і немайновий характер. Відповідно до ст. 163 Конституції СРСР Г. с. розв'язуються державними *арбітражами,* компетенція яких визначається законом. Г. с. між орг-ціями одного міністерства (відомства) вирішують відповідні відомчі арбітражі. Дрібні Г. с. (по претензіях до 100 крб.) розв'язують вищестоящі органи боржників. Окремі категорії спорів (напр., таких, що виникають при погодженні тех. умов, встановленні цін, про користування зем. ділянкою, з приводу податків тощо) вирішуються ін. відповідними органами. Орг-ції зобов'язані вживати заходів до безпосереднього врегулювання Г. с. і лише в разі недосягнення згоди мають право передавати їх на вирішення арбітражу.

С. А. Буткевич.

ГОССЕ́К (Gossec) Франсуа-Жозеф (17.I 1734, с. Верньє, пров. Ено, Бельгія — 16.II 1829, Пассі, поблизу Парижа) — французький композитор, диригент, педагог і музичний діяч. Родоначальник франц. симфонізму (29 симфоній). Республіканець за переконаннями, Г. став визначним муз. діячем Великої франц. революції. Автор масових муз. композицій для нар. революц. свят, гімнів, пісень, творів для духового оркестру, бл. 20 опер («Дар свободі», 1792; «Тріумф Республіки, або Табір при Гранпре», 1793), 3 балетів, ораторій, мес.

ГО́ССЕНА ЗАКО́НИ — математична розробка основних принципів бурж. вульгарної концепції *«граничної корисності»*. Названі за ім'ям нім. економіста Г. Госсена (1810—58). Висунувши як осн. завдання політ. економії розробку правил збільшення заг. суми корисності або насолоди людини, він створив свою концепцію споживання, що відома під назвою двох законів Госсена. Перший з них констатує спад корисності наступних одиниць продукту в міру того, як задовольняється потреба людини; в точці повного насичення продуктом корисність від його споживання досягає нульової оцінки. Другий закон формулює раціональний варіант індивідуального споживання шляхом досягнення однакових граничних корисностей усіх споживаних продуктів. Обидва закони Госсена належать безпосередньо до сфери споживання і зовсім абстраговані від сфери виробництва. Вони грунтуються на ідеалістичному уявленні про природу людини, яка нібито є істотою, ізольованою від усього соціального світу, а її психіка — від існуючих сусп.-виробничих відносин. З них випливає апологетичний висновок, що характер розподілу і споживання матеріальних благ не залежить від соціально-екон. форми виробництва. Капіталістичне виробн. заради прибутку виступає нібито як виробн. для заг. блага. Цим маскується суперечність між капіталістичним виробн. і споживанням.

А. І. Кредісов.

ГОСТ (Государственный стандарт Союза ССР), Державний стандарт Союзу РСР — одна з основних категорій стандартів, встановлених держ. системою *стандартизації.* Є обов'язковим до застосування підприємствами, орг-ціями, установами союзного, респ. і місц. підпорядкування в усіх галузях нар. г-ва СРСР і союзних республік.

ГОСТИ́НА, овеча десятина — феодальна данина на *Волині* у 18 ст. Сплачували Г. натурою або грішми. Селяни, які мали в своїх г-вах овець, були зобов'язані щороку віддавати поміщикам кожну двадцяту вівцю або платити по 6 грошів за утримувану вівцю. Після возз'єднання Правобережної України з Росією в кін. 18 ст. та запровадження *подушної податі* Г. було скасовано.

ГОСТИ́ННИЙ ДВІР — місце, де зберігалися товари і велася торгівля. В 16—17 ст. Г. д. мав вигляд прямокутної площі, обнесеної кам'яними або дерев'яними торг. і житл. приміщеннями, об'єднаними критими галереями. Знадвору Г. д. був схожий на фортецю — гладенькі стіни з оборонними вежами, проїзні брами (Г. д. в Архангельську, 1668—84, арх. Д. Старцев). На Україні Г. д. часто будували разом з ратушами (Г. д. у Гуся-

Гостиний двір. Торгові ряди в Білій Церкві. 1809—14.

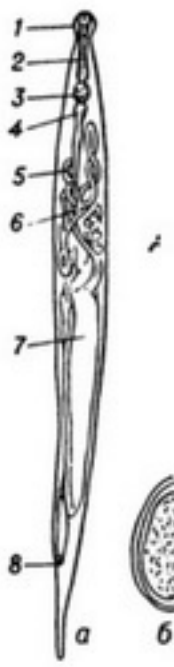

Гострик: *а* — статевозріла самка (*1* — везикула; *2* — стравохід; *3* — бульбус; *4* — кишечник; *5* і *6* — яєчники; *7* — матка; *8* —анус); *б* — яйце

Гострорилий кит.

тині, кін. 17—18 ст.). У 2-й пол. 18—1-й пол. 19 ст. інтенсивне спорудження Г. д. у Росії й на Україні було пов'язане з розвитком міст. На архітектурі Г. д. позначився стиль *класицизму*. Г. д. планували у вигляді замкнутого прямокутника з відкритими аркадами-галереями або колонадами (Г. д. у Ленінграді, 1761—85, арх. Ж. Б. Валлен-Деламот; у Києві, 1809—28, архітектори Л. Руска та А. Меленський; у Білій Церкві, 1809—14; Новгороді-Сіверському, поч. 19 ст.). *Г. Н. Логвин.*

ГОСТО́МЕЛЬ — селище міського типу Київської обл. УРСР, підпорядковане Ірпінській міськраді, на р. Ірпені (прит. Дніпра), за 6 км від залізничної ст. Буча. 9,1 тис. ж. (1978). Склотарний і Бучанський крохмальний з-ди, пром. комбінат. 4 заг.-освітні школи, лікарня, поліклініка. 3 клуби, Будинок культури, 4 б-ки. Відомий з 1496.

ГО́СТРА МОГИ́ЛА — висота на околиці Ворошиловграда, яку героїчно обороняли проти значно переважаючих сил денікінців частини Червоної Армії та загони трудящих міста 21.IV—25.V 1919 (див. *Луганська оборона 1919*). На Г. М. споруджено пам'ятники героям оборони 1919 і воїнам Рад. Армії, які загинули 1943 в боях за визволення Ворошиловграда від нім.-фашист. загарбників. Іл. див. до ст. *Ворошиловградська область*.

ГО́СТРИК (Enterobius vermicularis) — круглий черв'як, паразитує у людини. Живе в тонких і верхній частині товстих кишок. Довжина самця 2— 5 мм, самки — 9—13 мм. Запліднені самки спускаються в пряму кишку, виповзають назовні й навколо анального отвору відкладають яйця (бл. 12 тис.), що супроводиться сверблячкою. Після відкладення яєць самки гинуть. Яйця через 4—6 годин досягають інвазійної (заразливої) стадії. Зараження людини настає при попаданні яєць Г через рот у кишечник. Г. спричинює захворювання на *ентеробіоз*. Заходи боротьби: застосування протиглистяних засобів, особиста гігієна.

ГОСТРОКОНЕ́ЧНИК — крем'яне знаряддя праці, характерне для мустьєрської епохи середнього *палеоліту*. Виготовляли його з трикутної пластини, яку відколювали з дисковидного *нуклеуса*. Кінець і краї Г. були загострені. Його використовували як наконечник дерев'яного списа або як мисливський ніж.

ГОСТРОНІ́С [Mugil (Liza) saliens] — риба род. кефалевих. Довжина 50—55 см, маса до 1 кг. Живиться водоростями та детритом. Статевозрілим стає на третьому році життя. Нерест у червні — серпні. Плодючість до 21 млн. ікринок Ікра пелагічна (вільно плаває у воді). Г. поширений у сх. частині Атлантичного ок., Середземному й Чорному морях, влітку заходить в Азовське м. та лимани Причорномор'я; акліматизований у Каспійському м. Об'єкт промислу. *К. О. Виноградов.*

ГОСТРОРИ́ЛИЙ КИТ, малий смугач (Balaenoptera acutorostrata) — водяний ссавець родини справжніх *смугачів* підряду *беззубих китів*. Довж. до 10,5 м, маса — 6—7 т. Голова видовжена (становить 1/4—1/5 частину тіла), закінчується загостреним рилом (звідси й назва). Забарвлення спини темно-сіре, боків — світліше, черева — біле. На черевному боці є поздовжні смуги. Поширений у всіх океанах (від криг Арктики до Антарктики). Здійснює регулярні міграції. Живиться рибою, ракоподібними, молюсками. Статева зрілість настає при довж. тіла бл. 7 м. Раз на два роки після 10-місячної вагітності самка народжує 1 маля. Г. к.— об'єкт китобійного промислу. *О. П. Корнєєв.*

ГО́ТА — місто в НДР, в окрузі Ерфурт. 59 тис. ж. (1975). Значний наук. і картовидавничий центр країни — геогр.-картографічне підприємство ім. Г. Гака (засн. 1785). Підприємства маш.-буд. (вагонобудування), харч. та ін. галузей пром-сті. Як місто відоме з 12 ст.

ГОТА́ЛОВ-ГО́ТЛІБ Артемій Григорович [3 (15).I 1866, Могилів-Подільський повіт Подільської губ.— 28.VII 1960, Одеса] — український рад. історик і педагог. У 1892 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. Викладав у гімназіях Одеси, Петербурга, Ялти, Пскова З 1918 — професор Одес. ін-ту нар. освіти, з 1940 — Одес. ун-ту. Автор праць з історії та педагогіки: «Ранній італійський гуманізм», «Історія політичних учень на Заході в середні віки», «Педагогічна освіта в Європі й Америці», «Про естетичне виховання в середній школі».

ГО́ТВАЛЬД (Gottwald) Клемент (23.XI 1896, с. Дедіце, Моравія — 14.III 1953, Москва, похований у Празі) — діяч чехословацького й міжнародного комуністичного руху, політ. і держ. діяч Чехословаччини. Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1921; один з її засновників. Н. в сім'ї селянина. В 1922—25 — редактор комуністичних газет. З 1925 — член ЦК і Політбюро ЦК КПЧ. 1926—29 — зав. відділом пропаганди та агітації ЦК КПЧ. З 1929 — генеральний секретар ЦК, з 1945 — голова КПЧ. З 1928 — член Виконкому Комінтерну (ВККІ), 1935—43 — секретар ВККІ. Під час нім.-фашист. окупації Чехословаччини за рішенням ЦК КПЧ емігрував до СРСР, де очолив закордонне керівництво КПЧ Після визволення Рад. Армією сх. частини Чехословаччини від фашист. загарбників (квітень 1945) — заст. голови уряду Нац. фронту. В 1946—48 очолював коаліційний уряд. З 14.VI 1948 — президент Чехословаччини. В ЧССР встановлено орден К. Готвальда.

ГО́ТВАЛЬД (до 1976 — Зміїв) — місто Харківської обл. УРСР, райцентр, при впадінні річки Можу в Сіверський Донець. Залізнична станція Зміїв. Перша згадка про Зміїв належить до 12 ст. Козаки Зміївської сотні брали участь у *Дзиковського повстанні 1670, Булавінському повстанні 1707—09*. В районі Змієва в грудні 1905 відбувалися сел. заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. В період тимчасової нім.-фашист. окупації (22.X 1941—17. VIII 1943) в районі діяв партизанський загін. Поблизу Змієва, між селами Козачкою і Таранівкою, 25 бійців під командуванням лейтенанта П. М. Широніна повторили подвиг 28 панфіловців (див. *Широнінці*). З 1948 Зміїв — місто. На честь видатного діяча чехословацького і міжнар. комуністичного руху К. *Готвальда* Зміїв перейменовано на Готвальд. У місті— маш.-буд., буд. матеріалів з-ди, паперова й харчосмакова ф-ки, тарний комбінат, виробниче спеціалізоване відділення райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування, 5 заг.-освітніх і музична школи, 3 лік. заклади, в т. ч. лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 3 б-ки. У Змієві народився двічі Герой Рад. Союзу З. К. *Слюсаренко*.

ГО́ТВАЛЬДІВСЬКИЙ РАЙО́Н (до 1976 — Зміївський район) — у центр. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 87,4 тис. чол. (1978). У районі — 81 населений пункт, підпорядкований міській, 3 селищним і 12 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Готвальд*. Поверхня району — хвиляста рівнина, подекуди розчленована долинами річок, балками та ярами. Поклади буд. і формувальних пісків, глини.

Річки: *Сіверський Донець* з прит. *Можу, Уди*

Грунти чорноземні, темно-сірі опідзолені, піщані дерново-підзолисті. Пн.-зх. частина району розташована в лісостеповій зоні, пд.-сх.— у степовій. Під лісами (дуб, клен, липа, вільха, сосна, береза) — 42 тис. га. Підприємства маш.-буд. та енергетичної пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші з них: *Зміївська ДРЕС* імені Г. М. Кржижановського, готвальдівські маш.-буд., буд. матеріалів з-ди, паперова ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Готвальд) і 12 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні овочів, картоплі, виробн. молока, м'яса та яєць. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 66,3 тис. га,

Гостроніс.

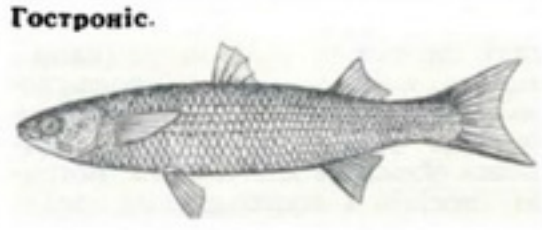

у т. ч. орні землі — 50,2 тис. га. Гол. культури: картопля, овочі, озима пшениця, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. В районі — 14 радгоспів, 2 птахофабрики, Укр. н.-д. ін-т птахівництва з дослідним г-вом (обидва — у с. Бірках), райсільгосптехніка з виробничим спеціалізованим відділенням. Залізничні станції: Зміїв, Бірки, Безпалівка, Занки. Автошляхів — 496 км, у т. ч. з твердим покриттям — 211 км.

У районі — 38 загальноосв., 3 муз. та спортивна школи, профес.-тех. уч-ще; 51 лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень; санаторій «Занки». 10 палаців і будинків культури, 35 клубів, кінотеатр, 27 кіноустановок, 53 б-ки. У с. Соколовому Г. р.— музей рад.-чехословацької дружби (тут 1943 почав бойові дії 1-й окремий Чехословацький батальйон під командуванням Л. *Свободи*), в с. Таранівці — музей бойової слави *широнінців*, що повторили подвиг *панфіловців*; у цьому ж селі народився двічі Герой Соціалістичної Праці В. С. *Пустовойт*.

У Г. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1930).

О. С. Пушкарьов.

ГО́ТВАЛЬДОВ — місто в центральній частині Чехословаччини, в Південно-Моравській обл., у передгір'ях Зх. Карпат. Розташований в долині р. Држевніце (прит. Морави). 69, 8 тис. ж. (1975). Гол. центр взуттєвої пром-сті країни (держ. підприємства «Світ», на яких виробляється 70% всієї взут. продукції країни). Машинобудування (гол. чином устаткування для взут. пром-сті), підприємства хім., шкіряної, харч. та ін. галузей. Утворений 1949 злиттям м. Злин з навколишніми населеними пунктами.

ГОТЕ́ЛЬ (франц. hôtel, від лат. hospitalis — гостинний) — в СРСР державне підприємство, що надає житло тимчасового користування та комунально-побутові послуги приїжджим громадянам. У давні часи притулком для приїжджих були заїжджі двори, *караван-сараї*, іноді корчми. З розвитком госп. і культур. зв'язків, транспорту і туризму склався сучас. тип Г. Розрізняють Г. (мал.) заг. призначення, туристські (для автотуристів — *мотелі*) й курортні. Крім того, є Г. для транзитних пасажирів, спортсменів, персоналу, що обслуговує трансп. засоби, а також відомчі — для людей однієї професії або виду діяльності. За місткістю (кількістю спальних місць) Г. поділяють на великі (понад 500), середні (100—500) та малі (25—100). Г. має житлові кімнати-номери, як правило, з сан.-гігієн. вигодами, холи, буфети, ресторани, приміщення побутові (напр., перукарню, пральню та ін.), адм. та підсобні. У великих Г. є кіноконцертні зали, приміщення для конференцій і виставок, басейни тощо. Спорудження Г.— невід'ємна частина *містобудування*. В 60—70-х рр. для задоволення зростаючих потреб у підприємствах такого типу в містах, на курортах, туристських маршрутах СРСР споруджено значну кількість комфортабельних Г., зокрема на Україні — в Києві, Донецьку, Запоріжжі, Одесі, Черкасах, Сімферополі, Каневі, на Яблуницькому перевалі, в Трускавці, Моршині, Ялті тощо. Див. також *Кемпінг*.

Літ.: Архитектурное проектирование общественных зданий и сооружений. М., 1970; Техника обслуживания и культура работы в гостиницах. К., 1977.

Г. О. Урусов.

ГОТЕРИ́ВСЬКИЙ ВІК І ЯРУС [за назвою м. Отрів (Hauterive) у Швейцарії] — другий вік раньокрейдової епохи та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Г. я. (вапняки, мергелі, глини, піски та пісковики) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*, Карпатах, на Кримському п-ові та в ін. районах. Потужність їх до 500 м. З цими відкладами пов'язані поклади нафти й газу. Див. також *Крейдовий період і крейдова система*.

ГО́ТИ, готони — племена сх. *германців*. На поч. н. е. жили на пд. узбережжі Балтійського м. та в пониззі Вісли. З кін. 2 ст. почали пересуватися на Пд. Сх. і в 1-й пол. 3 ст. осіли в Пн. Причорномор'ї. Тут Г. змішалися з місцевими, переважно скіфо-сарматськими племенами, створивши сильне політ. об'єднання. У 3 ст. вели війну проти Рим. імперії, захопили античні міста-д-ви *Тіру*, *Ольвію*, а також *Боспорську державу*, здійснили ряд мор. походів, у т. ч. в Малу Азію. В цей час відбувся поділ Г. на *остготів* (жили в пониззі Дніпра) та *вестготів* (у пониззі Дністра). В 2-й пол. 4 ст. проти Г. вели успішні війни *анти*. В 375 готський союз розгромили *гунни*, після чого осн. частину Г. було витіснено з Пн. Причорномор'я. Невелика частина їх залишилася в Криму (див. *Готи кримські*, *Готська мова*).

ГО́ТИ КРИ́МСЬКІ — невелика частина *готів*, яка залишилася в Криму після навали *гуннів* (4 ст.). Готи вперше з'явилися в Криму в 3 ст. Після оселення там вони змішалися з місц. племенами скіфо-аланського, сарматського і таврського походження. У візант. джерелах термін «Готія», що поширювався на Крим, вживався як географічне, а не етнічне поняття.

ГО́ТИКА (від італ. gòtico, букв.— готський), готичний стиль — художній стиль країн Зх. і Центральної Європи часів пізнього середньовіччя. Г. виникла в 12 ст. і прийшла на зміну *романському стилю*. Провідне місце в Г. зайняла архітектура. Міський собор став не лише культовою, а й громад. спорудою, де влаштовувались урочисті збори, театр. містерії тощо. Для будівництва соборів було розроблено нову конструктивну систему, в основу якої покладено каркасну структуру, стрілчасті арки й ребристі (нервюрні) склепіння, що передають свій розпір через опорні напіварки (*аркбутани*) на зовн. стіни й підпірні стовпи (*контрфорси*). Розпалубки склепінь заповнювалися легкою кладкою, а проміжками між стовпами були великі вікна, прикрашені *вітражами*; на зх. фасадах споруджували вежі — «бефруа» (завишки до 150 м). Нова архіт.-конструктивна схема давала змогу набагато збільшити ширину *нефів* і висоту будівель. Споруди стали легкими, а за композицією стрімко спрямованими вгору. *Синтез мистецтв* у Г. став набагато складнішим. Зовні і всередині собори оздоблювали численними скульптурами й витонченим різьбленням на камені. В композиції готичного собору значне місце займали високі ажурні башти. Для форм готичної архітектури характерними були гострокінцеві завершення прорізів-вімпергів, стрілчасті вікна й портали, круглі вікна-рози, декоративні деталі — фіали тощо. Водночас із культовою архітектурою розвивалися *містобудування* та громад. архітектура (житл. будинки, ратуші, палаци, торг. ряди, міські башти — «бефруа» тощо).

Г. зародилась у Пн. Франції в серед. 12 ст. і в 1-й пол. 13 ст. досягла найвищого розквіту. Розвиткові франц. Г. сприяло нац. піднесення, пов'язане з об'єднанням країни, а також формування міста як самостійного політ. та екон. центру. Зразками ранньої франц. Г. є собори в Лані (бл. 1150—1215), Паризької богоматері (Нотр-Дам, 1163—1257, іл. див. на окремому арк. до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), Шартрі (1194—1260), зрілої Г.— собори в Реймсі (1211—1311), *Ам'єні* (1220—88) та ін. Для англ. Г. характерне прагнення до зовн.

К. Готвальд.

Готелі: «Либідь» у Києві; «Турист» у Черкасах; «Беркут» на Яблуницькому перевалі в Карпатах.

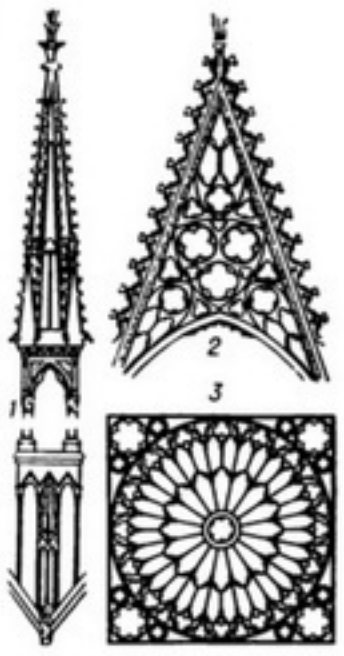

Готика. Елементи готичної архітектури: 1— фіал; 2 — вімперг; 3 — роза.

Значок «Готовий до праці й оборони СРСР».

ефектів; інтер'єри соборів нижчі за франц., фасади трактовані більш площинно (собори в Солсбері, 1220—85; Ексетері, між 1275—1375; Глостері, 1329—77). У Нідерландах і особливо в Пн. Німеччині, а також у Скандінавії Г. відзначається лаконічністю й масивністю форм (собори в Кельні, 1248—1880; Гамбурзі, після 1249; Марбурзі, 1235—83, всі — в Німеччині; суконні ряди в Брюгге, 1248—1364; ратуші в Брюсселі, 1401—55; Ауденарде, 1526—37, всі — в Нідерландах). В Іспанії (собор у Бургосі, 1221—1599) і в Італії (собор у Сієні, почато в 12 ст., *Палац дожів* у Венеції, 14—16 ст.) на Г. позначився вплив місц. традицій. Готична архітектура Чехії (собор св. Віта в Празі, 1344—1420), Польщі (ратуші в Гданську. 1378—1492, і Торуні, 13—14 ст.; Мар'яцький костьол у Кракові, 1226—1478) також має багато місц. своєрідних рис. Г. певною мірою позначилася на архітектурі Латвії (Домська церква в Ризі, 1211 — бл. 1300), Литви (костьол св. Анни, 1581), Естонії (церква св. Алая в Талліні, 13—14 ст.). Поява елементів Г. на Україні в 14—15 ст. зумовлена як зв'язками з країнами Зх. Європи, так і посиленням будівництва католицьких костьолів, що його провадила шляхетська Польща на загарбаних нею в 14 ст. укр. землях (Кафедральний костьол у Львові, 14—15 ст.; костьоли в Дрогобичі, 15 ст., в с. Вижнянах Золочів. р-ну Львів. обл., 15 ст.), хоч разом з тим у цих спорудах виявився вплив укр. архіт.-будівельної культури. Риси Г. простежуються і в формах завершень дерев'яних церков на Закарпатті (церкви Параскеви в с. Олександрівці, 17 ст., Миколи в с. Даниловому, 1779, обидві — в Хустському р-ні), а також в оздобленні оборонних укріплень (замок у місті Хотині, 13 ст.; *Верхній замок* у Луцьку, кін. 13—14 ст., перебудова 15—16 ст.). Конструктивні прийоми Г. мали позитивний вплив на розвиток архітектури доби *Відродження* і *барокко*, а потім стали об'єктом наслідування й стилізації (див. *Псевдоготика*). Образотворче мистецтво Г., зберігаючи органічний зв'язок з реліг. світоглядом, водночас прагнуло до широкого охоплення дійсності, передачі окремих її явищ. Найбільшого розвитку досягла скульптура: для декорування соборів широко застосовували статуї й рельєфи (напр., у Реймському соборі — понад 2300 скульптур), а також вітраж, який відзначався насиченістю й чистотою кольорів (собори в Сен-Дені, Шартрі, Бурже). Твори образотворчого мист. підпорядковувалися ритміці архітектури, вони вражають емоційною виразністю й характерністю окремих деталей. Поряд з релігійними трапляються жанрові сцени, зображення трудових процесів, іноді навіть сатиричні фольклорні сюжети (скульптури соборів у Парижі, Ам'єні, Страсбурзі та ін.). Високого худож. рівня досягло ужиткове мистецтво (різьблення на камені та слоновій кістці, вироби з металу, емалі тощо). Живопис у мист. Г. був розвинутий мало (франц. художник М. Брудерлам та чес. *Теодорік*). Риси Г. простежуються в творах італ. (*Джотто*), нідерл. (*Я. Ван Ейк*, Р. ван дер Вейден) та ін. майстрів. Розквіту набула кольорова книжкова мініатюра, в якій досить правдиво зображено істор. і побутові сцени (напр., «Книга ремесел» у Кракові). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Нессельштраус Ц. Г. Искусство Западной Европы в средние века. Л.—М., 1964; Всеобщая история архитектуры, т. 4. Л.—М., 1966; Лясковская О. А. Французская готика. М., 1973.

Ю. С. Асєєв (архітектура), *Л. М. Сак* (образотворче мистецтво).

Плакетка. Різьблення на слоновій кістці. 14—15 ст. Франція. Мадонна з немовлям. Розфарбоване дерево. 15 ст. Німеччина. Обидві — в Київському музеї західного та східного мистецтва.

ГОТИ́ЧНЕ ПИСЬМО́, готичний мінускул — почерк латинського письма періоду середньовіччя (12—15 ст.). Г. п. прийшло на зміну каролінгському *мінускульному письму*. Перші зразки Г. п. трапляються в Італії (з 10 ст.). Розрізняють чотири різновиди Г. п.: текстуру, швабахер, фрактуру й круглоготичне письмо — перехідне від готичного до гуманістичного письма періоду Відродження. Найдовше Г. п. проіснувало в Німеччині, де його обмежено застосовують і в 20 ст.

abrocfghiklmnoprstuvwx

Готичне письмо. Текстура.

ГО́ТЛАНД — найбільший острів у Балтійському м. Є частиною території Швеції. Пл. 2960 км². Нас. понад 50 тис. чол. Поверхня рівнинна. Вис. до 83 м. Поширений *карст*. Хвойні ліси, луки. Більша частина Г. зайнята с.-г. угіддями. Гол. місто і порт — Вісбю.

ГОТО́ВА ПРОДУ́КЦІЯ — сукупність виготовлених і повністю оброблених на підприємстві продуктів і виробів, що фактично відпущені або призначені для відпускання за межі підприємства. До Г. п. належать і вироби (*напівфабрикати*), обробку яких закінчують на ін. підприємствах.

ГОТОВА́ЛЬНЯ — набір *кресляр ських інструментів* у спеціальному футлярі. У готовальні є *циркуль*, циркуль-вимірник, кронциркуль, *рейсфедер*, *транспортир* тощо. Г. бувають універсальні, шкільні, портативні, для конструкторських і копіювальних робіт.

«ГОТО́ВИЙ ДО ПРА́ЦІ Й ОБОРО́НИ СРСР» (ГПО) — всесоюзний фізкультурний комплекс, програмна і нормативна основа рад. системи *фізичного виховання*. Має на меті сприяти всебічному гармонійному розвиткові рад. людей, зміцненню їхнього здоров'я, їхній підготовці до високопродуктивної праці й захисту Батьківщини. Комплекс запроваджено 1931 за ініціативою ВЛКСМ. У 1932—58 зміст і нормативи комплексу змінювалися відповідно до вимог розвитку фіз. культури в СРСР. У 1972 затверджено новий комплекс ГПО, що забезпечує організацію фізкультурної і спортивної роботи з осн. населенням країни (віком від 10 до 60 років). Кожний ступінь нового комплексу має свої особливості й назву: 1-й ступінь «Сміливі й спритні» (розрахований на дітей 10—13 років); 2-й — «Спортивна зміна» (для 14—15-річних); 3-й — «Сила і мужність» (для 16—18-річних); 4-й — «Фізична досконаліть» (для 19—39-річних чоловіків і 19—34-річних жінок); 5-й — «Бадьорість і здоров'я». Кожний ступінь складається з двох розділів: вимог теоретичного характеру і норм фіз. вправ, що визначають рівень розвитку фіз. якостей людини, а також сприяють засвоєнню прикладних рухових навичок. *Ю. М. Теппер*

ГО́ТОРН (Хоторн: Hawthorne) Натаніел (4.VII 1804, Сейлем — 19.V 1864, Плімут) — американський письменник-новеліст, один з представників амер. романтизму. Автор збірок «Двічі розповіджені історії» (1837), «Легенди старої садиби» (1846), романів «Червона літера» (1850), «Будинок на сім фронтонів» (1851), «Роман про Блайтдейл» (1852), «Мармуровий фавн» (1860). Творам Г. властиві психологізм, символіка, іронічність, сатиричне зображення бурж. моралі.

Тв.: Рос. перекл.— Алая буква. М., 1957; Новеллы. М.—Л., 1965; Дом о семи фронтонах. Л., 1975.

ГО́ТСЬКА МО́ВА — мова *готів*. Належить до сх.-германської підгрупи германської групи індоєвроп. сім'ї. Г. м.— *мертва мова*, відома переважно з писемних пам'яток 4 ст.

Вважають, що в 4 ст. Вульфіла (церковний діяч *вестготів*) створив готський алфавіт на основі грецького, використавши й лат. та рунічне письмо (див. *Руни*), і переклав Біблію з грец. мови на готську. Г. м. дає цінний матеріал для порівняльно-істор. вивчення герм. мов.

Літ.: Гухман М. М. Готский язык. М., 1958; Задорожний Б. М. Порівняльна фонетика і морфологія готської мови. Львів, 1960.

ГО́ТСЬКА ПРОГРА́МА — програма німецької соціал-демократії, прийнята на з'їзді в м. Готі (22—27.V 1875), на якому С.-д. робітнича партія Німеччини *(ейзенахці)* і лассальянський Заг. нім. робітн. союз об'єдналися в Соціалістичну робітн. партію Німеччини. Об'єднання відбулося переважно на опортуністичній, лассальянській платформі. Г. п. спотворювала програмні й тактичні основи про-

лет. руху. В ній не знайшла місця ідея соціалістичної революції й завоювання пролетаріатом політ. влади. Замість положення про диктатуру пролетаріату вона пропонувала тезу про надкласову «вільну д-ву», містила помилкові твердження про реакційність порівняно з пролетаріатом усіх ін. класів, включаючи селянство; про створення за допомогою бурж. д-ви виробничих кооперативів як шляху до соціалізму; про незалежність розподілу матеріальних благ від існуючого виробництва та ін. Опортуністичні помилки Г. п. піддав нищівній критиці К. Маркс у праці «*Критика Готської програми*». В 1891 Г. п. було замінено *Ерфуртською програмою*.

В. Д. Лисоченко.

ГОТТЕНТО́ТИ (самоназва — койкоїн, тобто справжні люди) — народ, що живе в центр. і пд. районах Намібії (бл. 60 тис. чол., 1975). Мова — готтентотська койсанської групи. За релігією — переважно протестанти. Г., як і *бушмени*,— найдавніші жителі (кочовики-скотарі) Пд. Африки, яких народи *банту* відтіснили в пд.-зх. пустельні райони материка і в 17 — на поч. 20 ст. значною мірою винищили європ. колонізатори. Частина сучас. Г. живе в *резерваціях* і займається скотарством і землеробством, більшість працює на фермах європейців і в містах.

ГО́ТФРІД СТРА́СБУРЗЬКИЙ (Gottfried von Strassburg; кін. 12 ст.— бл. 1220) — німецький поет. Представник світського напряму в *куртуазній літературі*. Автор незакінч. роману у віршах «*Трістан та Ізольда*» (1205—15), в основу якого покладено мотиви однойменного старофранц. роману англо-нормандського *трувера* Томаса Британського. Твір Г. С. став джерелом опери «Трістан та Ізольда» Р. Вагнера.

ГО́ТШАЛК (р. н. невід.— 1066) — князь *бодричів* з 1031 (фактично з 1044). Засновник слов. *Вендської держави*. Проводив незалежну політику. Щоб протистояти загрозі з боку Саксонського герцогства, вступив у союз з архієпископом Бремена і королем Данії *Кнудом I* Великим (одружився з його дочкою). Намагався створити незалежну слов. церкву. Загинув під час повстання, спровокованого племінною знаттю, яка діяла в згоді з саксонськими феодалами.

ГО́ТШЕ (Gotsche) Отто (н. 3.VII 1904, Вольфероде) — німецький письменник (НДР). Комуніст з 20-х рр. У період *Веймарської республіки* і фашист. режиму за політ. діяльність зазнавав репресій. Після розгрому фашизму взяв участь у будівництві демократичної Німеччини. В романах відтворив революц. рух нім. пролетаріату 1918—23 («Березневі бурі», перше видання 1933 знищило гестапо, повторно видано 1953, 2-й т. 1971), діяльність антифашист. підпілля та демократичне відродження Німеччини («Між ніччю і ранком», 1955), зем. реформу в повоєнному селі («Глибокі борозни», 1949). В романі «Криворізький прапор» (1959) відобразив солідарність нім. і укр. робітників.

Тв.: Укр. перекл.— Глибокі борозни. К., 1956; Криворізький прапор. Дніпропетровськ, 1961; Рос. перекл.— Криворожское знамя. М., 1977.

А. Г. Баканов.

ГО́ТШЕД (Gottsched) Йоганн-Крістоф (2.II 1700, Кенігсберг — 12.XII 1766, Лейпціг) — німецький письменник і критик. Представник раннього нім. Просвітительства. Відстоював принципи класицизму в л-рі і мистецтві, намагався створити нац. театр і впорядкувати літ. мову. Осн. праці: «Нарис критичної поетики для німців» (1730), «Німецький театр, відповідно до правил Давньої Греції і Риму» (т. 1—6, 1741—45).

ГОТЬЄ (Gautier) Теофіль (31. VIII 1811, м. Тарб — 22.X 1872, Нейї, поблизу Парижа) — французький письменник і критик. Літ. діяльність почав як романтик (зб. «Вірші», 1830). Пізніше став одним з ідейних натхненників парнаської школи (див. «*Парнас*»). Обстоював принципи теорії «*мистецтва для мистецтва*». Автор зб. віршів «Емалі і камеї» (1852), романів «Мадмуазель Мопен» (1835—36), «Роман мумії» (1858), «Капітан Фракасс» (1863). Праці з історії л-ри — «Гротески» (1844), «Історія романтизму» (вид. 1874), кн. «Подорож до Росії» (1867) тощо. Укр. мовою вірші Г. перекладали П. Грабовський, В. Щурат, М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972.

ГОТЬЄ Юрій Володимирович [18 (30).VI 1873, Москва — 17.XII 1943, там же] — рад. історик і археолог, акад. АН СРСР (з 1939). В 1895 закінчив Моск. ун-т. З 1903 — приват-доцент, 1915—41 — професор Моск. ун-ту. Вивчав історію господарства Рос. д-ви 17 ст., місц. управління у 18 ст., історію пд. слов'ян, розвиток феодального землеволодіння та закріпачення селянства в Рос. д-ві, зокрема на Україні. З 1900 вів археол. дослідження, зокрема в Криму. Брав участь у створенні першого підручника для вузів — «Історії СРСР» (т. 1, 1939).

Літ.: Асафова Н. М. Юрий Владимирович Готье. М., 1941.

ГО́ФМАН (Hofmann) Август-Вільгельм (8.IV 1818, Гісен — 5.V 1892, Берлін) — німецький хімік-органік. Учень Ю. *Лібіха*. Закінчив Гісенський ун-т. З 1845 — перший директор Королівського хім. коледжу в Лондоні. В 1868 заснував нім. хім. т-во, яке очолював до кінця життя. У 1841 знайшов у кам.-вуг. смолі *анілін* і *хінолін*. У 1845 виділив з кам.-вуг. дьогтю *бензол*, з якого добув нітробензол і відновленням нітробензолу одержав анілін. Дослідження Г. сприяли розвиткові виробн. синтетич. *барвників*. Відкрив реакції утворення первинних, вторинних і третинних *амінів* (див. *Гофмана реакції*); 1866—*ізонітрили*.

ГО́ФМАН Ернст Карлович (3.I 1801, поблизу с-ща Феліна, тепер м. Вільянді Ест. РСР — 23.V 1871, м. Дерпт, тепер Тарту) — російський геолог, мандрівник. У 1823 закінчив Дерптський ун-т, в якому 1833—36 викладав мінералогію. В 1837—42 — професор Київського, 1845—63 — Петерб. ун-тів, 1861—65 — директор Рос. мінералогічного т-ва. Досліджував геологію України, зокрема територію колишніх Київської, Подільської та Херсонської губерній, Кримського п-ова, Серед. і Пн. Уралу, де експедиція під його керівництвом відкрила хребет Пай-Хой. Брав участь у кругосвітній подорожі О. Є. *Коцебу* (1823—26).

ГО́ФМАН (Hoffmann) Ернст-Теодор-Амадей (24.I 1776, Кенігсберг — 25.VI 1822, Берлін) — німецький письменник-романтик, композитор, музичний критик, диригент, художник-декоратор. За освітою юрист. Почав друкуватися 1809. У своїх творах яскраво відобразив трагізм мистецтва і митця в феодально-бюргерському суспільстві. Характерним для Г. є поєднання сатири на тогочасну нім. дійсність з невтримною фантастикою. Найвідоміші твори Г.— збірки оповідань і казок «Фантазії в дусі Калло» (т. 1—4, 1814—15), «Серапіонові брати» (т. 1—4, 1819—21), романи «Еліксир диявола» (1815—16), «Життєві переконання кота Мурра...» (т. 1—2, 1820—22). Автор опер «Аврора» (1812), «Ундіна» (1816), симфоній. Поетичні образи творів Г. використовували А. Адан («Жізель»), П. Чайковський («Лускунчик»), Л. Деліб («Коппелія»), Р. Вагнер та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Музичні новели. К., 1969; Золотий горнець. К., 1976; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—3. М., 1962.

Літ.: Шамрай А. П. Ернест Теодор Амадей Гофман. К., 1969; Житомирская З. В. Э. Т. А. Гофман. Библиография русских переводов и критической литературы. М., 1964.

ГО́ФМАН (Hoffmann) Курт (н. 12.XI 1910, Фрайберг) — німецький кінорежисер (ФРН). У кіно з 1931. Поставив фільми-екранізації: «Фокус-покус» (1953, за К. Гецем), «Зізнання авантюриста Фелікса Круля» (1957, за Т. Манном), «Шлюб пана Міссісіпі» (1961, за Ф. Дюрренматтом). Найвідоміші картини мають антифашистське спрямування: сатиричний муз. фільм «Ми вундеркінди» (1958) і феєрична кіноопера «Привиди в замку Шпессарт» (1961). Фільми: «Будинок на Карпфенгассі» (1964), «Капітан» (1973) та ін.

ГО́ФМАН (Hofmann) Юзеф-Казімеж (20.I 1876, Подгуже, поблизу Кракова — 16.II 1957, Лос-Анджелес) — польський піаніст, педагог і композитор. Учень польс. композитора М. Мошковського й А. *Рубінштейна*. З 1898 жив у США. В 1896—1913 (майже щороку) концертував у Росії й на Україні (Київ, Одеса, Харків). Автор 2 симфоній, 5 фп. концертів, салонних п'єс, а також книг «Фортепіанна гра» та «Відповіді на піаністичні питання».

ГО́ФМАНА РЕА́КЦІЇ — хім. реакції, які відкрив А.-В. *Гофман*. До них належать: 1) Синтез третинних аліфатичних *амінів* з галогеналкілів і надлишку *аміаку*, напр. $CH_3I + 4NH_3 \rightarrow (CH_3)_3N + NH_4I$. Одночасно утворюються первинні і вторинні аміни та четвертинні со-

Ю. В. Готьє.

Е.-Т.-А. Гофман.

Гохуа. Ци Байші. Ло тос і качки «юаньяо» Кольорова туш. 20 ст

лі амонію. 2) Перегрупування *амідів кислот* у первинні аміни діянням гіпохлоритів або гіпобромітів, напр. $CH_3CONH_2 + NaOCl \rightarrow CH_3NH_2 + NaCl + H_2O$. 3) Термічний розклад органічних четвертинних основ амонію з утворенням олефінів і третинних амінів (вичерпне метилювання), напр. $[CH_3CH_2N(CH_3)_3]OH \rightarrow CH_2=CH_2 + N(CH_3)_3 + H_2O$. Г. р. широко застосовують у пром. синтезі й лабораторній практиці.

ГО́ФМАНСТАЛЬ (Hofmannsthal) Гуго фон (1.II 1874, Відень — 15.VII 1929, Родаун) — австрійський письменник. Літ. діяльність почав у 90-х рр. Творчість пройнята песимістичними мотивами, культом абстрактної краси. Найвідоміші драми «Вчора» (1891), «Смерть Тіціана» (1892), «Безумець і смерть» (1899) та ін. Лірика (зб. «Вибрані вірші», 1903; «Збірка віршів», 1907, тощо) має символістський характер. Автор праці «Поет і наш час» (1907). Окремі твори Г. («Жах», «Смерть Тіціана», деякі ліричні вірші) перекладено укр. мовою.

ГОФМА́РШАЛ (нім. Hofmarschall, букв.— маршал двору) — придворний титул, чин (і посада) у деяких монархічних країнах, зокрема в Німеччині за пізнього середньовіччя та в Росії 18 — поч. 20 ст. Г. і обер-Г., як правило, відали двірцевим постачанням. влаштуванням прийомів.

ГОФРУВА́ННЯ (від франц. gaufrer — пресувати складки) — надання поверхні листових металевих і неметалевих матеріалів складчастої хвилеподібної форми, щоб підвищити їхню жорсткість; різновид *гнуття*. Г. провадять на *пресах* або профілювальних станах. Гофровані матеріали (напр., сталеві й алюмінієві листи, тканини, картон) застосовують у будівництві, літакобудуванні та ін. галузях промисловості.

ГО́ФУНГ Юхим Михайлович (1876, м. Костянтиноград, тепер м. Красноград Харків. обл.— 29.IX 1944) — український рад. стоматолог, засл. діяч науки УРСР (з 1941). Закінчив зуболікарську школу у Варшаві (1899) й Харків. мед. ін-т (1924). У 1906—41 — викладач зуболікарської школи, мед. (з 1921) і стомат. ін-тів у Харкові. Праці Г. присвячені питанням стоматології, зокрема вивченню пульпітів. Г. є автором підручників і одним з організаторів вищої стоматологічної освіти в СРСР.

ГОФШТЕ́ЙН Давид Наумович [25.VII (6.VIII) 1889, Коростишів, тепер Житомир. обл.— 12.VII 1952] — єврейський рад. поет. Член Комуністичної партії з 1940. Друкуватися почав 1917. Один із зачинателів євр. рад. поезії. Перша зб. «Біля шляхів» (1919). Автор збірок поезій «Червоне цвітіння» (1920), «На світлих руїнах» (1927), «Київ» (1936), «В наші грізні дні» (1942), «Я вірю» (1944), в яких оспівував велич Жовтня, пафос соціалістичного будівництва. Ряд поезій написав про Україну, перекладав твори Т. Шевченка, О. Пушкіна, І. Франка, Лесі Українки та інших.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані поезії. К., 1965; Рос. перекл.— Стихотворения. М., 1970.

ГОХУА́ (кит.— національний живопис) — китайський живопис водяними фарбами на шовкових або паперових сувоях. Виник на поч. 20 ст. Г. відновив традиції давнього нац. живопису. Художники Г. малювали пейзажі й жанрові композиції. Серед представників: Жень Бонянь, Чень Шіцзен, *Ци Байші*, *Пань Тяньшоу*, Сюй Бейхун, Цзян Чжаохе та ін. Іл. с. 133.

ГО́ЦЦІ (Gozzi) Карло (13.XII 1720, Венеція — 4.IV 1806, там же) — італійський драматург. Був прихильником феод. старовини й противником ідей *Просвітительства*. Захищаючи комедію масок (див. *Комедія дель арте*), виступав проти К. *Гольдоні*. Створив оригінальний жанр — віршовані фантастичні театральні казки — фіаби. Найвідоміші з них: «Любов до трьох апельсинів» (1761), «Турандот», «Король-Олень» (обидві — 1762), «Зелена пташка» (1765). Г. належать і 23 романтичні прозові трагікомедії в манері ісп. «комедії плаща і шпаги». У «Марних мемуарах» (1797) відобразив тогочасне театр. життя Венеції. Фіаби Г. ставляться в театрах Рад. Союзу, зокрема й на Україні.

Тв.: Рос. перекл.— Сказки для театра. М., 1956

ГОЧЕ́МСЬКІ — українські гравери на міді й дереві 40—80-х рр. 18 ст. Працювали в Почаєві. Адам Г. (рр. н. і см. невід.). Автор гравюр: «Решневська богоматір» (1770, 1774), «Почаївська богоматір» (1773), «Василій Великий» (1775), види Єрусалима й Константинополя (1778), «Розп'яття» (1778, 1784). Ілюстрував книги «Трефологіон» (1777), «Служебник» (1778). Йосип Г. (рр. н. і см. невід.). Серед творів: естампи «Йосип з братами», «В'їзд до Єрусалима» (обидва — 1745), «Притча про фарисея» (1767), ілюстрації до «Требника» (1741), «Тріоді цвітної» (1747), «Тріоді пісної» (1767), «Апостола» (1768).

ГОШ (Ош; Hoche) Луї-Лазар (24. VI 1768, Монтрей — 19.IX 1797, Вецлар, тепер ФРН) — французький військ. діяч, генерал (1793). Н. в сім'ї солдата. З 1784 — у гвардії. В 1789 перейшов на бік революції, брав участь у штурмі *Бастилії*. В 1792—93 відзначився в боях проти інтервентів у Пн.-Сх Франції. Командуючи армією, завдав поразки австр. військам біля Верта і Фрешвіллера. В 1794 керував придушенням контрреволюц. повстання в *Бретані* й *Вандеї*, потім — розгромом десанту роялістів на п-ові Кіберон, що поклало край *вандейським війнам*. У 1797 командував армією, яка розгромила австр. війська біля Нейвіда й Альтенкірхена. Портрет Г. роботи Ж.-Л. *Давіда* зберігається в Київ. музеї зх. та сх. мистецтва (див. іл. на вклейці до ст. Давід, т. 3, с. 80—81).

ГО́ША МХІТА́РА СУДЕ́БНИК — кодекс феод. права Вірменії. Склав його наприкінці 12 ст. вчений монах Мхітар Гош. Офіц. не був затверджений. Г. М. с. закріпив права і привілеї церк і світських феодалів, узаконив фактичне закріпачення селян, встановлював порядок судочинства тощо. Діяв у Вірменії протягом восьми століть. Ним користувалися й вірм. переселенці в Грузії, Криму та Галичині (див., напр., *«Статут львівських вірмен»*).

ГОШКЕ́ВИЧ Віктор Іванович [9 (21).III 1860, Київ — 2.III 1928, Херсон] — український рад. археолог. Закінчив матем. ф-т Київ. ун-ту. З 1890 працював у Херсоні в губернському статистичному к-ті та редактором газ. «Юг» (1898—1907). Досліджував археол. пам'ятки на тер. Херсон. губ. Створив у Херсоні музей з великою колекцією археол. матеріалів, переважно античного й скіфо-сарматського часу (тепер — у Херсон. обл. краєзнавчому музеї), друкував «Літопис музею».

Тв.: Клады и древности Херсонской губернии, кн. 1, Херсон, 1903; Древние городища по берегам низового Днепра. СПБ, 1913

ГО́ЩА — селище міського типу Ровенської обл. УРСР, райцентр, на р. Горині (бас. Дніпра), за 33 км від Ровно. 4,3 тис. ж. (1978). Відома з 14 ст. З серед. 14 ст. перебувала під владою Литви, а після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польщі. З кін. 16 до серед. 17 ст. Г.— один з центрів социніанства (див. *Социніани*) на Україні. Після 2-го поділу Польщі (1793) Г. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Під час революції 1905—07 в грудні 1905 в Г. відбувся страйк робітників. Рад. владу встановлено в січні 1918. За панування бурж.-поміщицької Польщі (1920—39) в Г. діяли підпільні райком КПЗУ і райком комсомолу. З 1959 Г.— с-ще міськ. типу.

У Г.— маслосироробний, комбікормовий, прод. товарів з-ди, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-освітні, музична школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки; парк, закладений на поч. 18 ст.

ГОЩА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Ровенської обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 0,7 тис. км². Нас. 47,2 тис. чол. (1978). У районі — 64 населені пункти, підпорядковані селищній і 22 сільс. Радам народних депутатів. Центр— смт *Гоща*.

Й. Гочемський. Христос. Требник. Гравюра на міді. Почаїв. 1741.

І. Е. Грабар. Лютнева блакить. 1904. Державна Третьяковська галерея в Москві.

Граб звичайний: *1* — гілка з чоловічими і жіночими суцвіттями; *2* — гілка з плодами; *3* — жіноча квітка; *4* — чоловіча квітка; *5* — плід.

На Пн. району — *Поліська низовина*, на Пд.— відроги *Волинської височини*. Корисні копалини: глина, пісок, вапняки, торф. Найбільша річка — *Горинь* (бас. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті, опідзолені та чорноземні, трапляються торфово-болотні. Пн. частина району розташована в зоні мішаних лісів, південна (більша)— в лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, осика, береза, дуб) займають 3,8 тис. га. Головна галузь пром-сті—харчова. Найбільші підприємства: Бабино-Томахівський цукр., гощанські маслосироробний і прод. товарів з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Гоща) та 2 будинки побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, цукр. буряків, картоплі й льону і тваринництві молочно-м'ясного напряму. С.-г. угіддя 1977 становили 55,2 тис. га, в т. ч. орні землі — 44,2 тис. га. Великі роботи провадяться щодо осушування земель (осушено 14,7 тис. га). У Г. р. — 18 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Автошляхів — 448 км, у т. ч. з твердим покриттям — 179 км.

У районі — 47 заг.-освітніх, музична і спортивна школи, 55 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 11 будинків культури, 49 клубів, 2 кінотеатри, 48 кіноустановок, 55 б-к. У с. Липках Г. р.— музей історії села, в с. Дорогобуші — залишки городища 11 ст. У Г. р. видається газ. «Радянське життя» (з 1945).

І. А. Булига.

ГОЩИ́НСЬКИЙ (Goszczyński) Северин (4.XI 1801, Іллінці, тепер смт Вінн. обл.— 25.II 1876, Львів) — польський поет-романтик і публіцист, представник *«української школи» в польській літературі*. Належав до революц. напряму польс. романтизму. Багато подорожував по Україні, вивчав життя народу, його фольклор. Учасник *польського повстання 1830—31*. Після його поразки емігрував до Галичини. З 1838 жив у Франції. В 1872 оселився у Львові. Літ. діяльність почав у 20-х рр. У поемі «Канівський замок» (1828) з демократичних позицій висвітлив боротьбу укр. селян проти польс. шляхти за часів *Коліївщини*. Автор поеми «Вечір напередодні Івана Купайла» (1834), повісті «Король старого замку» (1842), «Щоденника подорожі до Татр» (1832).

Літ.: Франко І. Поет-герой. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955.

ГОЯ́НІЯ — місто в Бразілії, адм. центр штату Гояс. Розташована на р. Мея-Понті (бас. Паранаїби). Трансп. вузол. 388,9 тис. ж. (1970). Виробн. буд. матеріалів, підприємства хім., харч. пром-сті. В районі Г.— видобування алмазів, титанової руди тощо.

ГРАА́ФІВ ПУХИ́РЧИК — утвір (*фолікул*) у яєчнику ссавців, у т. ч. людини, де відбувається дозрівання *яйцеклітини*. Утворюється з т. з. первинних фолікулів у кірковому шарі яєчника під впливом фолікулостимулюючого гормону. Складається з стінки (сполучна й епітеліальна тканини) і порожнини, виповненої серозною рідиною, яка виділяється *серозними оболонками*. Яйцеклітина міститься в товщі епітелію стінки, за рахунок якого відбувається її живлення. Після *овуляції* яйцеклітина потрапляє до яйцепроводу, де може зустрітися зі сперматозоїдом і де може відбутися *запліднення*. На місці Г. п. утворюється т. з. *жовте тіло*. В багатоплідних тварин одночасно ростуть і дозрівають кілька Г. п. Описав Г. п. голл. анатом Р. Грааф (17 ст.).

ГРАБ (Carpinus) — рід листопадних дерев, зрідка кущів родини березових. Листки прості овальні, по краю зубчасті. Квітки роздільностатеві, зібрані в сережки. Плід — ребристий горішок. Бл. 50 видів, поширених у Європі, Сх. Азії та Пн. Америці. В СРСР — 4 види, в т. ч. в УРСР — 2, з них найпоширеніший Г. з в и ч а й н и й (C. betulus) — дерево до 30 м заввишки, зі стовбуром до 60—80 см у діаметрі. Плодоносить з 20-річного віку. Живе 100—150 (іноді 300) років. Деревина біла, дуже тверда й міцна, використовується в с.-г. машинобудуванні, для виготовлення муз. інструментів, паркету тощо. На Україні Г. звичайний поширений здебільшого на Правобережжі, в Карпатах і в горах Криму. На Правобережжі часто трапляються чисті грабові ліси — грабняки, площа яких на Україні становить понад 200 тис. га. Г. придатний для живоплотів. Має декоративні форми — пірамідальну, колоновидну, плакучу й пурпуролисту. Рекомендується для групових і алейних посадок у лісопарках, парках, садах і бульварах. У горах і передгір'ях Криму росте Г. с х і д н и й (C. orientalis) — посухостійкий кущ або дерево заввишки до 15 м з дрібними листками.

Г. В. Дубинін. В. С. Наконечний.

ГРАБА́Р Володимир Еммануїлович (22.I 1865, Відень — 26.XI 1956, Москва) — рад. юрист-міжнародник, академік АН УРСР (з 1926). Н. у родині закарпат. українців. З 1893 — доцент, з 1901 — проф. Юр'євського (Тартуського) ун-ту. З 1918 — проф. Воронезького, з 1923 — Моск. ун-тів; наук. співробітник Ін-ту права АН СРСР та Всесоюз. ін-ту юридичних наук. Консультант Наркомату зовн. торгівлі 1922—29, експерт рос.-укр. делегації на *Лозаннській конференції 1922—23*. Опублікував численні наук. праці (рос., укр., лат., франц., нім. мовами) з питань теорії та історії міжнар. права.

Тв.: Римское право в истории международно-правовых учений. Юрьев, 1901; Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 1958.

Літ.: Корецкий В. Памятник русской науке международного права. В кн.: Советский ежегодник международного права. 1959. М., 1960.

В. М. Корецький.

ГРАБА́Р Ігор Еммануїлович (25.III 1871, Будапешт—16.V 1960, Москва) — російський рад. живописець і мистецтвознавець, нар. художник СРСР (з 1956), дійсн. член АН СРСР (з 1943) та АМ СРСР (з 1947). Брат В. Е. *Грабаря*. В 1894—96 навчався в петерб. АМ у В. *Савинського* та І. *Рєпіна*. 1896—98 — у Мюнхені в А. *Ажбе*. Належав до художніх об'єднань *«Світ мистецтва»* й *«Союз російських художників»*. Зазнав впливу *імпресіонізму*. Автор пейзажів («Вересневий сніг», 1903; «Лютнева блакить», 1904; «Зимовий сонячний день», 1941, всі — в ДТГ), портретів (М. Зелінського, 1932; С. Прокоф'єва, 1941, та ін.), істор. полотен («В. І. Ленін біля прямого проводу», 1933; «Селяни-ходоки на прийомі у В. І. Леніна», 1938, обидва — в Центр. музеї В. І. Леніна у Москві). Г. належать монографії про В. Сєрова, І. Рєпіна, А. Рубльова та ін. Був редактором і одним з авторів «Історії російського мистецтва» (т. 1—13, 1953—69). Твори Г. зберігаються також у Закарпатському худож. музеї в Ужгороді, в Київ. музеї рос. мистецтва. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Літ.: Подобедова О. И. Игорь Эммануилович Грабарь. М., 1964.

ГРАБЕЛЬКИ́ (Erodium) — рід рослин род. геранієвих. Одно- і багаторічні трав'янисті рослини та напівкущі. Листки перистороздільні, рідше лопатеві. Квітки червонуваті, зібрані в зонтиковидні суцвіття. Стулка плоду з остюковидним придатком, який при достиганні плоду спірально скручується. Понад 90 видів, переважно в помірній зоні Сх. півкулі. В СРСР 20 видів, з них в УРСР — 5. Найпоширеніші Г. з в и ч а й н і (E. cicutarium), ростуть по всій УРСР (у степах і як бур'ян на полях та городах).

ГРА́БЕН (нім. Graben, букв.— рів, канава) — ділянка *земної кори*, що опустилася по лініях *скидів* нижче від сусідніх ділянок. У плані Г. мають переважно видовжену форму. Розрізняють простий Г. (один ступінь опускання) і складний (багатоступінчастий). Морфологічно на земній поверхні Г. має вигляд западини (напр., западина оз. Байкал). Система великих Г. на Сх. Африки відома як *Східно-Африканська зона розломів*. Іл. с. 136.

ГРА́БЕЦЬ (Hrabec) Стефан (14.I 1912, Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 25.XII 1972, Лодзь) — польський мовознавець. Закінчив Львів. ун-т (1936). Професор Лодзинського ун-ту (з 1954). Автор праць з історії польс. мови, *ономастики*, діалектології («Діалектні елементи в мові деяких польських письменників 16 і 17 ст.», 1949, та ін.). Працював і в галузі україністики («Географічні назви Гуцульщини», 1950, «Нарис історії української мови», 1956, у співавт. з Т. Лером-Сплавінським і П. Зволінським).

Т. Б. Лукінова.

ГРА́БІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водойма на р. Міусі, в межах Донецької та Ворошиловградської областей УРСР. Пл. 166 га, об'єм 13,7 млн. м³. Корисна водовіддача в дуже маловодні роки 8,6 млн. м³ за рік. Споруджене 1957 для водопостачання міст Сніжного, Тореза та Красного Луча. З введенням у дію *Сіверський Донець — Донбас каналу* відіграє роль резервного джерела. Мальовничі береги

С. Гощинський.

В. Е. Грабар.

І. Е. Грабар.

Грабельки звичайні.

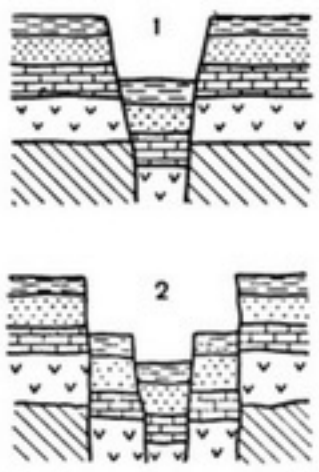

Грабени: 1 — простий; 2 — багатоступінчастий

Гравілат міський.

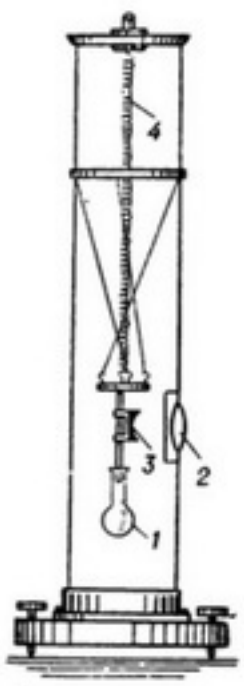

Гравіметр: *1* — тягар; 2 — лінза; *3* — дзеркало; *4* — пружина.

водосховища, озеленені лісовими насадженнями, використовуються для відпочинку трудящих.

О. О. Русинов.

ГРАБІЖ — за рад. кримінальним правом, *злочин*, що полягає у відкритому викраденні держ., громадського або особистого майна громадян. Закон встановлює окремо відповідальність за Г. держ. або громад. майна та за Г. особистого майна громадян. Від *крадіжки* Г. відрізняється відкритим способом викрадення майна, від *розбою* — насильством, таким, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого. Закон (в УРСР — ст. 82, 141 КК УРСР) розрізняє Г. без обтяжуючих обставин, тобто без насильства, та Г. з обтяжуючими обставинами. Такими вважаються: Г., поєднаний з насильством; Г., що завдав значної шкоди потерпілому або вчинений за попередньою змовою групою осіб чи повторно. Найбільш суспільно небезпечним є Г., вчинений особливо небезпечним *рецидивістом* або у великих розмірах. Залежно від характеру Г. карається позбавленням волі строком до 15 років. Г. держ. або громад. майна в особливо великих розмірах може каратися смертю. Див. також *Злочини проти особистої власності громадян, Злочини проти соціалістичної власності.*

Б. С. Беззуб.

ГРА́БІН Василь Гаврилович [н. 28.XII 1899 (9.I 1900), Єкатеринодар, тепер Краснодар] — рад. конструктор артилерійської зброї, генерал-полковник тех. військ (1945), Герой Соціалістичної Праці (1940), доктор тех. наук (з 1941). Член КПРС з 1921. В Рад. Армії з 1920. В 1930 закінчив Військ.-тех. академію РСЧА. В 1942—46 — нач. Центр. арт. конструкторського бюро, з 1946 — нач. і гол. конструктор Н.-д. арт. ін-ту. З 1960 — на викладацькій роботі. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1941, 1943, 1946, 1950.

ГРАБО́ВИЧ Іларіон Михайлович (літ. псевд.— Квасний; 6.VI 1856, с. Шманьківці, тепер Чортківського р-ну Терноп. обл.— 11.VII 1903, Львів) — український поет. Закінчив Львів. гімназію, працював учителем (Бучач, Самбір, Львів). Уперше виступив з віршами 1879. Друкувався в журналах «Зоря», «Світ» та ін. виданнях. У деяких поезіях Г. звучать соціальні мотиви («Чи буде доля?», «Пісня бурлацька»). Писав і прозові твори на істор. теми («Коротка історія Новгорода» та ін.).

Тв.: Вибір поезій. Львів, 1905.

ГРАБО́ВСЬКИЙ (Grabowski) Амвросій (Амброжи; 7.XII 1792, м. Кенти, тепер ПНР — 4.VII 1868)— польський книгар, історик. Автор праць з історії Кракова. Видав збірники документів, що містять листи та мемуари з історії визвольної боротьби укр. народу в 17 ст.: «Листи короля Владислава IV», «Польські історичні старожитності» (т. 1—2, 1845), «Вітчизняні пам'ятки» (т. 1—2, 1909). В останніх опублікував добірки листування Б. Хмельницького з польс. урядовими колами.

ГРАБО́ВСЬКИЙ Еміліан Романович (20.XI 1892, Ужгород — 20.X 1955, там же) — український рад. живописець і графік. У 1918 закінчив Будапештську академію образотворчих мистецтв. Автор ліричних творів, присвячених природі Карпат і Закарпаття («Гірський краєвид», 1914; «Копиці сіна», 1922; «Гірська долина», 1942; «Говерла», 1946; «Зимові

Е. Р. Грабовський. Гірська долина. 1942. Закарпатський художній музей в Ужгороді.

сутінки», 1947; «Колгоспний пейзаж», 1950; «Гора в Ясінях», 1951; «Гірські луки», 1951—53). Кращі твори Г. зберігаються в Закарпатському худож. музеї в Ужгороді.

Літ.: Шандор Л. З. Еміль Грабовський. К., 1962.

ГРАБО́ВСЬКИЙ Ігор Авксентійович (н. 1.VII 1934, м. Могилів-Подільський Вінн. обл.) — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. (з 1975). Член КПРС з 1977. Після закінчення Київ. ін-ту театрального мист. (1958) працював режисером на Одес. студії худож. фільмів. З 1962 — режисер Укр. студії хронікально-документальних фільмів. Кращі роботи: «Керманичі» (1965), «Буковина, 28-е літо» (1968); повнометражні — «Леся Українка» (1971), «Крила перемоги» (1972), «Вогненний шлях» (1974), «Стратегія якості» (1976). Г.— автор сценаріїв більшості поставлених ним фільмів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ГРАБО́ВСЬКИЙ (Grabowski) Міхал (літ. псевд.— Едвард Тарша; 25.IX 1804, с. Золотіїв, тепер у складі м. Ровно — 19.XI 1863, Варшава) — польський письменник, літ. критик і публіцист, представник *«української школи» в польській літературі*. Жив переважно на Україні. В повістях з укр. життя «Коліївщина і степи» (1838), «Станиця Гуляйпільська» (т. 1—5, 1840—41), «Тайкури» (т. 1—4, 1845—46), «Пан канівський староста» (1856), «Заметіль у степах» (1862) та ін. згладжував соціальні суперечності між гнобленим укр. народом і польс. шляхтою. Автор статей «Про українські пісні» (1837), «Про українську школу поезії» (1840), «Про українські народні легенди» (1845), публікацій з історії України тощо.

Р. Я. Пилипчук.

ГРАБО́ВСЬКИЙ Павло Арсенович [30.VIII (11.IX) 1864, с. Пушкарне, тепер с. Грабовське Краснопільського р-ну Сум. обл.— 29.XI (12.XII) 1902, Тобольськ] — український поет, публіцист, революційний демократ. У 1874—78 навчався в Охтирському духовному уч-щі, з 1879 — в Харків. духовній семінарії. За революц. агітацію й участь у харків. групі «*Чорного переділу*» 1882 Г. заарештували й вислали в с. Пушкарне під нагляд поліції. В 1885 нагляд було знято, і Г. переїхав до Харкова, де працював коректором у газ. «Южный край». З осені 1885 Г. на військ. службі в Туркестанському військ. окрузі. В 1886 його знову заарештували за участь у складанні й розповсюджуванні революц. листівок і після тривалого ув'язнення заслали в Іркутську губ. За протест-відозву проти розправи царизму над політ. засланцями в серпні 1889 був заарештований і ув'язнений в Іркут. тюрмі, в січні 1893 засланий у Вілюйськ. Через кілька років Г. переїхав у Якутськ, потім у Тобольськ. Похований поруч з могилами декабристів. У громадсько-політ. і літ. діяльності Г. був революц. демократом, послідовником Т. Г. Шевченка й М. Г. Чернишевського. Почавши як революц. народник, Г. в 90-х рр. звернувся до марксизму, під впливом якого наблизився до діалектико-матеріалістичного розуміння класової боротьби, вирішальної ролі нар. мас в історії. Перебуваючи в Тобольську, Г. пропагував ідеї марксизму серед передової молоді. «Тепер все що є в Росії живого, рухливого та працюючого,— писав він,— йде під окликом марксизму...». Виступав проти укр. бурж. націоналізму, розглядав нац. питання у зв'язку з класовою боротьбою. Націоналізмові й шовінізмові Г. протиставляв ідеї дружби й братерства укр. і рос. та ін. народів, ідеї інтернаціоналізму. В галузі філософії стояв на позиціях матеріалізму й атеїзму, розглядаючи природу та її розвиток як результат діяння внутр. законів, притаманних самій природі, вважав, що ідеальне виникає тільки внаслідок дії на людину зовнішнього, незалежного від неї матеріального світу. Розглядаючи л-ру як одну з форм відображення сусп. дійсності, Г. боровся за її ідейність, реалізм і народність, розвінчував теорію «мистецтво для мистецтва».

Ідейно-політ. спрямованість творчості й громад. діяльності Г. єднала його з І. Франком, Лесею Українкою та ін. передовими представниками укр. культури. Поетичне слово Г. (збірки «Пролісок», 1894; «З півночі», 1896; «Кобза», 1898) було гострою зброєю в боротьбі за справедливий сусп. лад. Г. відображав тяжке життя трудящих у капіталістичному світі («Робітникові», «Швачка», «Сироти»). Він рішуче відкидав переспіви старих тем, вимагав сучас. тематики, виступав проти аполітичної беззмістовності й занепадницьких настроїв, обстоював служіння мистецтва народові. Г. звеличив героїку революц. боротьби з царизмом, оспівав тяжкий тернистий шлях революціонера-професіонала («В тюрмі», «Не раз ми ходили в дорогу», «Уперед»).

Багато віршів Г. присвятив темі України, її багатостраждального минулого («До України», «Народові українському»). Г.— поет переважно малих форм, майстер короткого, але сповненого глибокого почуття й думки ліричного вірша. Перекладав укр. мовою поетичні твори з рос., груз., вірм., болг., польс., англ., італ., франц. та ін. мов світу. Г. був видатним критиком і публіцистом (стаття «Дещо про творчість поетичну», 1897; статті про Шевченка, Чернишевського, Пушкіна). Приділяв увагу шкільній справі, вимагаючи освіти, «вільної від туману релігійного й шовіністичного». Залишив цінну епістолярну спадщину.

Тв.: Зібрання творів, т. 1—3. К., 1959—60; Твори, т. 1—2. К., 1964; Рос. перекл.— Избранное. М., 1964.

Літ.: Киселъов О. І. Література гарту й боротьби. К., 1972; Бухалов Ю. Ф. Суспільно-політичні погляди П. А. Грабовського. К., 1957; Мороз М. О. Павло Грабовський. Бібліографічний покажчик. К., 1964.

Ю. Ф. Бухалов.

ГРА́БОРОВ Олексій Миколайович (1885, Почеп Черніг. губернії, тепер місто Брянської обл. РРФСР — 1949, Ленінград) — російський рад. педагог-дефектолог, один із засновників рад. *олігофренопедагогіки*. Освіту здобув (1908—12) у Психоневрологічному ін-ті в Петербурзі. В перші роки Рад. влади брав активну участь у створенні держ. системи установ для виховання й навчання розумово відсталих дітей — *допоміжних шкіл* і спец. дитячих будинків. Проводив наук.-пед. роботу до 1938 і з 1945 — в Ленінграді, 1938—45 — в Москві. Осн. праці— «Допоміжна школа» (1923), «Нариси з олігофренопедагогіки» (1961).

ГРАБЧА́К Андрій Михайлович [н. 10 (23).XI 1910, с. Вознівці, тепер Жмеринського р-ну Вінн. обл.] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1932. З 1932 служив у прикордонних військах. Командував заставою. З січня 1943 — командир групи, яка розгорнула бойові дії на комунікаціях ворога в Житомир. обл. З грудня 1943 до травня 1944 командував партизан. з'єднанням. У 1945—46 працював в органах НКВС. З 1947 — на госп. роботі. Нагороджений орденом Богдана Хмельницького 2-го ступеня, медалями.

ГРА́БЧЕНКО Іван Митрофанович [6 (18). IV 1894, с. Барвінкове, тепер місто Барвінківського р-ну Харків. обл.— 10.VII 1977, Вінниця] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1967). Закінчив Ленінгр. військ.-мед. академію (1924). У 1926—42 працював у Ленінгр. онкологічному ін-ті. В 1945—51 — зав. кафедрою Львів., 1951—70 — Вінн. мед. ін-тів. Працював над проблемами клінічної онкології (профілактика й лікування раку, зокрема раку шлунково-кишкового тракту, статевих органів тощо).

ГРАБЯ́НКА Григорій Іванович (р. н. невід.— п. бл. 1738) — український козацький літописець. Обіймав посади гадяцького полкового осавула, обозного, судді, з 1729 — полковника. Брав участь в *Азовських походах 1695—96* та *Північній війні 1700—21*. В 1723 їздив до Петербурга клопотати перед Петром I про скасування *Малоросійської колегії* та відновлення виборів гетьмана, за що був ув'язнений до Петропавловської фортеці. Після смерті Петра I (1725) вернувся на Україну. Брав участь у рос.-тур. війні 1735—39. Помер від ран. Відомий як автор великого істор. твору літописного характеру «Действия презельной и от начала поляков крававшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки... Року 1710». Майже половину твору (відомий у багатьох списках 18 ст.) присвячено описові *визвольної війни українського народу 1648—54*. Г. позитивно оцінював возз'єднання України з Росією.

Тв.: Летопись Григория Грабянки. К., 1853.

Літ.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

ГРА́ВЕ Дмитро Олександрович [25.VIII (6.IX) 1863, м. Кирилов, тепер Волог. обл.— 19.XII 1939, Київ] — український рад. математик, акад. АН УРСР (з 1919), почесний член АН СРСР (з 1929). Закінчив Петерб. ун-т (1885). Працював у Петерб. (з 1889), Харків. (з 1897) та Київ. (з 1899) ун-тах. Г. розв'язав проблему знаходження всіх незалежних від закону дії сил інтегралів системи *диференціальних рівнянь* для *трьох тіл задачі*, а також осн. задачі картографічної *проекції*, знайшов деякі класи рівнянь 5-го степеня, що розв'язуються в радикалах. Г. належать і праці в галузі застосовної математики й механіки. В Києві Г. створив першу вітчизн. алгебр. школу; його учнями були Б. М. *Делоне*, М. Г. *Чеботарьов*, О. Ю. *Шмідт* та ін. У 1934 очолив Ін-т математики АН УРСР і керував його роботою до 1939. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Трактат з алгебраїчного аналізу, т. 1—2. К., 1938; Вибрані праці. К., 1971.

Літ.: Добровольский В. А. Дмитрий Александрович Граве. М., 1968.

ГРА́ВІЙ (від франц. gravier) — пухка осадова гірська порода, що складається з незцементованих обкатаних уламків гірських порід. Розрізняють Г. дрібний (1—2 мм), середній (2,5—5) і крупний (5—10, рідше до 50 мм); річковий, озерний, морський та льодовиковий. Є також штучний Г.— керамзитовий, одержуваний з легкоплавкої глинястої сировини (див. *Керамзит*), та зольний — з паливних відходів ТЕС (золи та золошлакової суміші). Г. застосовують як крупний *заповнювач* для бетонів, у дорожньому будівництві тощо.

ГРАВІЛА́Т (Geum) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *розових*. Прикореневі листки ліровидно-перисті, стеблові — трійчасті або трироздільні. Квітки жовті або жовто-оранжеві, поодинокі або в щитковидних суцвіттях. Плід збірний, складається з горішковидних сім'янок. 40 видів, поширених переважно в помірній смузі земної кулі. В СРСР — 7 видів, з них в УРСР—3: Г. м і с ь к и й (G. urbanum), Г. а л е п с ь к и й (G. aleppicum) — ростуть по лісових галявинах, чагарниках; Г. р і ч к о в и й (G. rivale) — на вологих луках, по берегах боліт і річок. Кореневище Г. міського під назвою «гвоздичний корінь» використовували як в'яжучий і загальнозміцнювальний засіб. Деякі Г. вирощують як декоративні.

ГРАВІМЕ́ТР (від лат. gravis — важкий і грец. μετρέω — вимірюю) — прилад для вимірювання відносних значень прискорення вільного падіння (прискорення сили тяжіння). Користуються пружинними Г. Вимірювання різниць прискорення полягає у визначенні за шкалою Г. змін положення тягарця, вага якого зрівноважується пружною силою пружини. Точність вимірювання пружинними Г.— від 10^{-5} до 10^{-4} см/с².

ГРАВІМЕТРИ́ЧНА РО́ЗВІДКА, гравірозвідка — один з методів розвідувальної *геофізики*. Базується на вивченні аномалій *гравітаційного поля Землі*, зумовлених будовою *земної кори* та ін. *геосфер* (див. *Гравітаційна аномалія*). При Г. р. вимірюють відносні значення прискорення вільного падіння (прискорення сили тяжіння) і другі похідні гравітаційного потенціалу. Відповідно до застосовуваних приладів розрізняють знімання гравіметрове, варіометричне та градієнтометричне. Гравіметрове знімання здійснюють на земній поверхні, під нею, на морі та в повітрі, варіометричне та градієнтометричне — на поверхні Землі й у шахтах. Г. р. застосовують при геологорозвідувальних роботах для вивчення геол. будови Землі, пошуків та розвідки родовищ корисних копалин (нафти й газу, вугілля, руд, підземних вод та ін.). Ефективність Г. р. визначається детальністю гравірозвідувальних робіт, повнотою вивчення району геол. та ін. геофіз. методами, правильним комплексуванням їх. Застосовують автоматизовані системи обробки польових спостережень. Г. р. підвищує ефективність геологорозвідувальних робіт, прискорює і здешевлює їх.

Літ.: Федынский В. В. Разведочная геофизика. М., 1967; Маловичко А. К. Основной курс гравиразведки, ч. 1—2. Пермь, 1966—68; Миронов В. С. Курс гравиразведки. Л., 1972.

Є. І. Антонюк, Є. Г. Булах.

ГРАВІМЕТРИ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ, ваговий аналіз — метод кількісного аналізу хім. складу речовини, що полягає у вимірюванні зважуванням маси визначуваного компонента або його сполуки. Г. а. оснований на законі збереження маси речовини при хім. перетвореннях і на *сталості складу законі*. За вимірювальний прилад для Г. а. служать аналітичні терези. Найчастіше Г. а. здійснюють методом осаджування: визначуваний компонент осаджують з розчину у

П. А. Грабовський.

А. М. Грабчак.

Д. О. Граве.

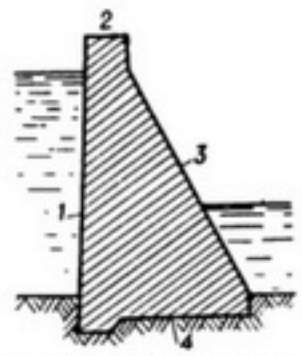

Гравітаційна гребля бетонна глуха: *1* — верхова, або напірна, грань; *2* — гребінь; *3* — низова грань; *4* — підошва.

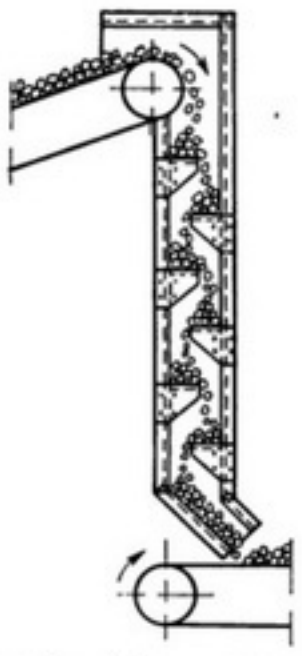

Гравітаційне транспортування вантажів східчастим спуском.

вигляді малорозчинної хім. сполуки (осаду), яку переводять у стійку сполуку певного складу (вагову форму). Осади звичайно являють собою сульфіди, фосфати, карбонати або гідроксиди металів, а також комплексні сполуки металів з органічними реагентами. Вони практично нерозчинні, але іноді внаслідок співосадження містять домішки сторонніх речовин. Для зменшення співосадження (захвату осадом з розчину добре розчинних речовин) застосовують маскуючі речовини, певний порядок зливання розчинів, а також регулюють швидкості осадження, т-ру й концентрацію речовин у розчині. Різновиди Г. а.— електрогравіметричний і термогравіметричний аналізи. Г. а. відзначається високою точністю; його вади — тривалість і складність проведення.

Літ.: Бабко А. К., Пятницкий И. В. Количественный анализ. М., 1968.

І. В. П'ятницький.

ГРАВІМЕ́ТРІЯ (від лат. gravis — важкий і грец. μετρέω — вимірюю) — галузь *геофізики*, що вивчає *гравітаційне поле Землі*. Прискорення вільного падіння (прискорення сили тяжіння) вимірюють *гравіметрами* та маятниковими приладами, а другі похідні гравітаційного потенціалу — гравітаційними варіометрами та градієнтометрами. Прискорення вільного падіння визначають абсолютним або відносним методами. В Потсдамському геодезичному ін-ті 1898—1904 одержано абс. значення прискорення вільного падіння для м. Потсдама (981 274 10^{-5} м/с²), яке було прийнято за основу світової гравіметричної системи. 15-а генеральна асамблея Міжнар. геодезичного і геофіз. союзу в Москві (1971) затвердила поправку ($-14 \cdot 10^{-5}$ м/с²) до Потсдамської системи. Інформацію про характер гравітаційного поля дають спостереження за траєкторіями штучних супутників Землі. Гравіметричні дані використовують в астрономії, *метрології*, геодезії, геології (див. *Гравіметрична розвідка*), космонавтиці та ін.

Літ.: Шокин П. Ф. Гравиметрия. М., 1960; Грушинский Н. П. Теория фигуры Земли. М., 1976; Огородова Л. В., Шимбирев Б. П., Юзефович А. П. Гравиметрия. М., 1978.

Є. І. Антонюк, Є. Г. Булах.

ГРАВІ́НА (Gravina) Альфредо-Данте (н. 31.X 1913, провінція Такуарембо, Пн. Уругвай) — уругвайський письменник. Комуніст. Літ. діяльність почав 1936. Перша зб. оповідань — «Кров на межах» (1938). Вперше в уругвайській л-рі відобразив життя пролетаріату, боротьбу народу за соціальне визволення. Автор романів «Історія однієї історії» (1944), «Макадам» (1948), «Кордони відкриті вітрам» (1951), «Від страху до гордості» (1959), «Час наверх» (1964), книг «Подорож по СРСР і Чехословаччині» (1955) та «Знайомство з Румунією» (1956), «Зльоти» (1974), «Пісня Монтевідео» (1977).

Тв.: Укр. перекл.— Кордони відкриті вітрам. К., 1975; Рос. перекл.— Границы, открытые ветру. М., 1954; Остров любви. М., 1960; От страха к гордости. М., 1962.

ГРАВІРУВА́ННЯ (від франц. graver — вирізувати) — спосіб виконання рисунка чи напису на поверхні металу, дерева, каменю, скла та ін. твердих матеріалів за допомогою спец. інструментів або травлення кислотою (на металі). Зображення може бути опукле або заглиблене. Г. застосовується для виготовлення друкарських форм, у *гравюрі* й текстильному виробн., а також для оздоблення зброї, ювелірних виробів тощо. Г. на кістці відоме ще з часів *палеоліту*.

ГРАВІТАЦІ́ЙНА АНОМА́ЛІЯ, аномалія сили тяжіння — відхилення спостереженого в даній точці значення сили тяжіння від нормального (теоретичного) її значення. Перед зіставленням спостережених і нормальних значень у спостережені вносять поправки (редукції), що дає змогу звести їх до одного рівня (напр., до рівня моря). Г. а. тотожні аномаліям притягання. Вони виникають через те, що гірські породи Землі неоднакові за щільністю. Це дає змогу використовувати Г. а. для вивчення внутр. будови Землі, в *гравіметричній розвідці*. Обчислюючи Г. а., використовують такі редукції: за висоту точки спостереження (редукція Фая), притягання проміжного шару (редукція Буге), за рельєф, ізостатичні та ін. Г. а. називають за видом редукції. Див. також *Геофізичні аномалії*.

Є. І. Антонюк, Є. Г. Булах.

ГРАВІТАЦІ́ЙНА ВОДА́ — підземна вода, що заповнює порожнини в гірських породах і не підлягає впливові капілярних, молекулярних і поверхневих сил. Г. в. переміщуються від діяння сили тяжіння (*грунтові води*) або гідродинамічного напору (*напірні води*).

ГРАВІТАЦІ́ЙНА ГРЕ́БЛЯ — масивна гребля, стійкість якої проти зусиль зсуву (горизонтального тиску води, криги, хвиль тощо) зумовлюється переважно власною вагою. Г. г. (мал.) споруджують найчастіше з бетону або каменю як на скельних (наприклад, гребля Красноярської ГЕС), так і на нескельних (водозливні греблі волзьких гідровузлів) грунтах. Співвідношення товщини греблі по низу та її висоти (0,6—1,2) залежить від виду грунту. Найраціональнішою формою поперечного профілю Г. г. є трикутна або трапецоїдна. Г. г. будують глухими (без скидання води) та водоскидними, у т. ч. водозливними (див. *Водозливна гребля*). Найвища у світі (300 м) — Г. г. Нурекської ГЕС (Таджицька РСР).

М. І. Губина.

ГРАВІТАЦІ́ЙНА СТА́ЛА — універсальна фізична стала γ (або G) у формулі, що виражає *Ньютона закон тяжіння*. Г. с. чисельно дорівнює силі взаємного притягання двох *матеріальних точок* масою 1 кг кожна при віддалі між ними 1 м; $\gamma = (6{,}672 \pm 041) \cdot 10^{-11}$ м³ · кг$^{-1}$ · с$^{-2}$.

ГРАВІТАЦІ́ЙНЕ ЗБАГА́ЧУВАННЯ корисних копалин — спосіб *збагачування корисних копалин*, що грунтується на використанні властивостей гравітаційного поля, в якому мінерали відокремлюються від порожньої породи внаслідок різниці їхньої густини й розміру частинок. Здійснюється у водному або повітр. середовищі. Розрізняють збагачування у вертикальному безперервно пульсуючому потоці води або повітря (т. з. відсаджування), у важких *суспензіях*, розчинах і рідинах, на концентраційних столах і в *шлюзах*, у *сепараторах* (пневматичних, гвинтових, шнекових і протитечійних) і *гідроциклонах*. Гравітаційним способом збагачують кам'яне вугілля, антрацит, сланці, руди (напр., залізні, марганцеві, рідкісних і благородних металів), азбест, каолін тощо.

О. М. Коткін.

ГРАВІТАЦІ́ЙНЕ ПО́ЛЕ — див. *Тяжіння*.

ГРАВІТАЦІ́ЙНЕ ПО́ЛЕ ЗЕМЛІ́ — поле сили тяжіння, зумовленої притяганням Землі та відцентровою силою — наслідком осьового обертання Землі. На Г. п. З. позначається й невелике притягання Сонця, Місяця і планет. Г. п. З. характеризується розподілом сили тяжіння на поверхні *геоїда* і складається з нормальної частини, яка залежить від геогр. широти, та аномалій, що створюються неоднорідностями розподілу притягуючих мас як у глибинних частинах Землі, так і в її корі. Дослідження Г. п. З. є одним з *геофізичних методів розвідки*. Силу тяжіння вимірюють маятниковими приладами і *гравіметрами*, а також встановлюють за спостереженнями збурень у русі *штучних супутників Землі*.

Літ.: Грушинский Н. П. Теория фигуры Земли. М., 1976.

В. П. Цесевич.

ГРАВІТАЦІ́ЙНЕ ТРАНСПОРТУВА́ННЯ — переміщування сипких та поштучних вантажів під дією власної ваги. Для Г. т. застосовують похилі дерев'яні настили, металеві листи, жолоби, труби, гірничі виробки (*скати*), вантажоспускні конвейєри, східчасті (каскадні) спуски (мал.), *гвинтові спуски* тощо. Швидкість Г. т. (2—3 м/с) залежить від виду переміщуваного вантажу, кута нахилу і довжини поверхні, по якій вантаж переміщується, а також коеф. тертя між вантажем і цією поверхнею. Г. т. характеризується нескладністю конструктивних рішень, невеликими експлуатаційними витратами, значною пропускною спроможністю. Вадами Г. т. є часткове подрібнювання матеріалів під час руху, залежність продуктивності від стану вантажів (напр., вологості), значне зношування поверхні засобів транспортування. Г. т. застосовують на багатоповерхових складах, у ливарних, мех. та ін. цехах, у гірничій пром-сті — для переміщування породи з одного *горизонту* на інший.

В. Ш. Лукавенко.

ГРАВІТАЦІ́ЙНІ ХВИ́ЛІ — поперечні коливання поля *тяжіння*, які виникають при нерівномірному русі масивних тіл і поширюються зі *швидкістю світла*. Г. х. досі експериментально не виявлено (енергія, яку вони переносять, дуже мала, а чутливість приймачів недостатня). Імовірні дже-

рела Г. х.— *подвійні зорі* з малим періодом орбітального руху, переміщування речовини при вибухах зірок тощо. У першому випадку можуть бути виявлені періодичні коливання поля, у другому — коливання, що мають характер поштовхів. Виникнення Г. х. передбачено заг. *відносності теорією* А. Ейнштейна.

Літ.: Брагинский В. Б. Гравитационные волны и попытки их обнаружения. «Земля и Вселенная», 1965, № 5.

В. П. Цесевич.

ГРАВІТА́ЦІЯ [від лат. gravitas (gravitatis) — тягар, вага] — те саме, що й *тяжіння*.

ГРАВІТО́Н — гіпотетичний *квант* поля тяжіння, має нульову масу і *спін*, рівний 2. Див. також *Тяжіння*.

ГРАВЮ́РА (франц. gravure) — вид *графіки*, спосіб розмножування малюнка за допомогою друкарської форми з дерева, металу, пластмаси чи каменю. Існує три способи розмножування: високим (зображення у вигляді опуклого *рельєфу*), глибоким (зображення у вигляді заглиблення, рівчака) і плоским (літографським) друком. Матеріалами для виготовлення форми високого друку є дерево твердої породи поздовжнього (*дереворіз*) чи поперечного (*дереворит*) розпилу, лінолеум (лінорит), глибокого — мідні, цинкові або сталеві пластини (мідерит, металогравюра), плоского — спец. літографський камінь. Кожний із способів виготовлення друкарської форми має своє коло граверних технік. При глибокому друку — суха голка, пунктир, *меццо-тинто* (чорна манера), офорт з такими його варіантами, як *акватинта*, *м'який лак* і *лавіс*. Репродукування зображень відоме з давніх давен, але як вид графіки (на дереві) його запроваджено в 6 ст. в Китаї. В Зх. Європі Г. розвивається з 14 ст. Розквіт цього виду графіки припадає на добу *Відродження* (А. Дюрер, А. Альтдорфер — в Німеччині; П. Саутман — у Фландрії; М. Раймонді — в Італії; У. Граф — у Швейцарії; Ж. Дюве — у Франції). Особливе місце серед художників, що займалися Г., належить *Рембрандту*. В 16—18 ст. *естампи* і книжкові ілюстрації розвиваються в Росії (С. Ушаков, А. Трухменський), Білорусії (М. Вощанка), на Україні, в Чехії, Польщі, у слов. народів на Балканах. Граверне мист. поширюється в багатьох країнах Зх. Європи, Далекого Сходу, Пн. Америки, Передньої Азії. Високого рівня досягла гравюра на дереві в Японії, де було введено багатокольорову Г. (С. Харунобу, К. Утамаро). На межі 18 і 19 ст. нові можливості передачі в Г. настрою, людських переживань, станів природи виявили Ф. Гойя (Іспанія), У. Блейк (Англія), К. Хокусай (Японія), митці Німеччини, Франції, США, Росії (Ф. Йордан), сканд. країн. В 19 ст. в галузі Г. працювало багато живописців (Ж.-Ф Мілле, К. Коро, Ш.-Ф. Добіньї — у Франції; Д.-М. Уїстлер — у США; Л. Корінт — у Німеччині; І. Шишкін та І. Рєпін — в Росії). В 20 ст. зростає публіцистична гострота Г. у творчості таких майстрів, як К. Кольвіц (Німеччина), Ф. Мазерель (Бельгія), Р. Кент (США), У. Макото, Т. Оно (Японія), К.-Е. Альварес (Бразілія); в соціалістичних країнах — В. Клемке (НДР), М. Швабінський (Чехословаччина), Т. Кулісевич (Польща), В. Захарієв (Болгарія), А. Вюрц (Угорщина), Б. Гі Сабо (Румунія), Дж. Андреєвич-Кун (Югославія). Рад. Г. характеризується різноманітністю нац. шкіл, багатством засобів виразності, розвитком творчих напрямів, у яких висока ідейність поєднується з гуманістичним пафосом (В. Фаворський, Г. Остроумова-Лебедєва — РРФСР; Й. Кузмінскіс — Литва; Е. Окас — Естонія; Г. Поплавський — Білорусія; Д. Нодія — Грузія; М. Абегян — Вірменія; А. Рзакулієв — Азербайджан та ін.).

На Україні мист-во гравюри започаткували народні майстри, що виготовляли т. з. паперові ікони. Розвиток профес. гравірування пов'язаний із запровадженням книгодрукування. Розквіт укр. Г. на дереві припадає на кін. 16 — серед. 17 ст., коли працювали такі майстри, як Л. Филипович, П. Мстиславець, П. Беринда, Т. Петрович, Л. Монах, Н. Зубрицький, Ілля. Г. на міді запроваджується майже одночасно в Чернігові й Києві, розвиваючись у творчості О. та Л. Тарасевичів, І. Щирського, Л. Крщоновича, М. Карновського, І. Мигури, Г. Тепчегорського, Г. Левицького, О. Козачківського. В 19 ст. на Україні працювала ціла плеяда граверів. Перше місце серед них належить Т. Шевченкові, якому було надано звання академіка гравюри. В рад. час розширились тематичні обрії, урізноманітнилися жанри, тех. можливості укр. Г. Серед визначних рад. майстрів укр. гравюри — О. Кульчицька, В. Касіян, О. Пащенко, В. Заузе, Л. Левицький, В. Мироненко, М. Дерегус, Г. Якутович, О. Данченко. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Попов П. Матеріали до словника українських граверів. К., 1926; Попов П. Матеріали до словника українських граверів. Додаток І. К., 1927; Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра. М., 1951; Касіян В. І., Турченко Ю. Я. Українська радянська графіка. К., 1957; Касіян В. І., Турченко Ю. Я. Українська дожовтнева реалістична графіка. К., 1961; Турченко Ю. Я. Український естамп. К., 1964; Степовик Д. В. Олександр Тарасевич. К., 1975; Кристеллер П. История европейской гравюры XV—XVIII века. Пер. с нем. Л., 1939.

Д. В. Степовик.

ГРАД — атмосферні опади у вигляді частинок льоду діаметром від 5 до 55 мм (іноді до кількох сантиметрів). Утворюється в переохолоджених хмарах при замерзанні водяних крапель. Випадає в теплу пору року, супроводиться зливами, грозою. Завдає шкоди с. г. Існують методи боротьби з Г., які полягають у тому, що в переохолоджені хмари (з літаків, ракет, наземних установок) вносять йодисте срібло, тверду вуглекислоту та ін. реагенти, які зумовлюють зміни фазового стану хмар і запобігають випаданню Г. В СРСР, зокрема в Грузії, Молдавії і Вірменії, створено оперативну службу боротьби з Г. Див. *Опади атмосферні*.

ГРАД ПРА́ЗЬКИЙ — історичне ядро м. Праги, укріплена резиденція чеських правителів. Г. П. заснований в 9 ст. на місці давньослов. городища. Розташований на пагорбі на лівому березі р. Влтави. Г. П. являє собою складний комплекс будівель 11—20 ст., серед яких — залишки кам. стін і башт (12—15 ст.), романська базиліка св. Їржі (12 ст., зх. фасад — 18 ст.), готичний собор св. Віта (1344—1420, арх. Матвій з Аррасу та П. *Парлер*), королівський палац (12—16 ст.) з пізньоготичним «Владиславським» залом (кін. 15 ст., арх. Б. Рейт) та ін. У будівлях Г. П. зберігаються багаті історико-худож. колекції. Резиденція президента ЧССР.

Гравюра. О. Тарасевич. Портрет князя В. Голицина. Фрагмент. Гравюра на міді. 1690.

ГРАДА́ЦІЯ (лат. gradatio — поступове підвищення) — 1) Стилістична фігура, яка полягає в послідовному підсиленні або послабленні засобів художньої мови. «Чого серце плаче, ридає, кричить?» (Т. Шевченко). 2) Принцип удосконалення (біол.), принцип ступеневого розвитку від простого до складного під впливом прагнення до вдосконалення, яке приписують живій природі. Термін «градація» запровадив Ж.-Б. Ламарк у своєму еволюційному вченні (див. *Ламаркізм*).

ГРА́ДЕЦЬ-КРА́ЛОВЕ — місто в Чехословаччині, адм. центр Східно-Чеської обл. 87,2 тис. ж. (1975). Значний трансп. вузол. Гол. галузь — машинобудування (двигуни, котли, устаткування для хім., газової та харч. пром-сті). Виробн. фотоматеріалів, меблів, швейних виробів, підприємства харч. пром-сті. У Г.-К.— мед. і пед. ін-ти. Архіт. пам'ятки: готичний собор (з 1306), церква єзуїтів у стилі *барокко* (1666), будівлі 20 ст. (архітектори Я. Котера і Й. Гочар).

ГРА́ДИЗЬК — селище міського типу Глобинського р-ну Полтав. обл. УРСР. Розташований на пн.-сх. узбережжі Кременчуцького водосховища, за 18 км від залізнич. ст. Рублівка. 9,5 тис. ж. (1978). У Г.— з-ди: госп. товарів, хлібний та рибний, цех Кременчуцького філіалу полт. худож. об'єднання «Полтавчанка», виробниче відділення райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств, міжрайонна птахоінкубаторна станція, держ.

Град Празький. Загальний вигляд.

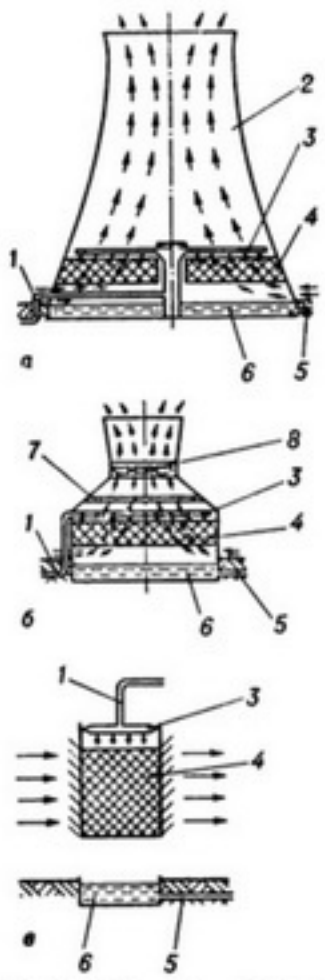

Градирні: *а* — баштова; *б* — вентиляторна; *в* — відкрита; *1* — водопідвідний канал; *2* — башта; *3* — водорозподільник; *4* — зрошувач; *5* — водовідвідний канал; *6* — водозбірний резервуар; *7* — водовловлювач; *8* — вентилятор (стрілками показано напрям руху повітря).

племінна станція, рибоколгосп, лісництво. 4 заг.-освітні та муз. школи; лікарня. Будинок культури, клуб, 3 б-ки. В Г. народилися нар. арт. УРСР А. А. *Верменич*, композитор О. І. *Білаш*.

ГРАДИ́РНЯ (від нім. gradieren — згущати соляний розчин; спочатку Г. застосовували для видобування солі випаровуванням) — споруда для охолоджування води висхідним потоком атмосферного повітря. В Г. вода, що стікає по зрошувачу, стає холоднішою внаслідок часткового випаровування (при випаровуванні 1% води т-ра її знижується приблизно на 6° С) і тепловіддачі в повітря. Розрізняють Г. (мал.) за способом подачі повітря — баштові, вентиляторні та відкриті, або атмосферні; за типом зрошувача — бризкальні, плівкові та крапельні. Г. застосовують гол. чин. у системах оборотного *водопостачання* пром. підприємств та *кондиціювання повітря*, знижуючи т-ру води, що відводить тепло від компресорів, трансформаторів, теплообмінних апаратів тощо. Див. також *Басейн бризкальний*.

ГРАДІЄ́НТ [від лат. gradiens (gradientis) — крокуючий] — *вектор*, що показує напрям найшвидшої зміни скалярної величини Φ, значення якої змінюється від однієї точки простору до іншої (див. *Поля теорія*). Позначається grad Φ. Якщо $\Phi = u(x, y, z)$, то

$$\operatorname{grad}\Phi = \frac{\partial u}{\partial x}\vec{i} + \frac{\partial u}{\partial y}\vec{j} + \frac{\partial u}{\partial z}\vec{k}$$

де $\vec{i}$, $\vec{j}$, $\vec{k}$ — координатні орти. Поняття Г. широко використовують у фізиці, метеорології, океанології тощо. Так, напруженість *електричного поля* є Г. електричного *потенціалу*.

ГРАДІЄ́НТ у біології — поступові просторово орієнтовані кількісні відміни у фізіологічних або морфологічних властивостях організму чи його частин. Ділянка організму, де певна властивість найбільше виявлена, наз. вищим рівнем Г., де найменше,— нижчим рівнем Г. Приклади Г.: різна щільність жовтка в *яйцях* тварин, що зменшується від їхнього вегетативного до анімального кінця; неоднакова частота скорочень кишечника, що зменшується в напрямі до заднього його кінця. *С. М. Гершензон.*

ГРАДОНАЧА́ЛЬСТВО — адм. одиниця в Росії з 1862, що включала місто й прилеглу до нього територію. Г. були в Петербурзі, Москві, Одесі, Миколаєві, Керчі, Севастополі, Ялті та деяких ін. містах. На чолі Г. стояв градоначальник (на правах *губернатора*). Скасовані після встановлення Рад. влади.

ГРА́ДУС (лат. gradus — крок, ступінь) — 1) Загальна назва різних одиниць температури (див. *Температурні шкали*). 2) Позасистемна одиниця виміру плоского *кута*, дорівнює 1/90 частині прямого кута. Позначається ...° . Г. вживають і для вимірювання дуг *кола*; повне коло містить 360°. 1° = $= \pi/180$ рад $= 1{,}745329 \cdot 10^{-2}$ рад. Див. *Радіан*. 3) Одиниця виміру густини рідин (Г. за Боме — °Bé). 4) Одиниця вмісту алкоголю в напоях, дорівнює процентному вмісту.

ГРА́ДУСНІ ВИМІ́РЮВАННЯ — сукупність точних астрономічних та геодезичних вимірювань на земній поверхні, які проводять з метою встановити розміри і форму Землі. Перші Г. в. полягали у визначенні віддалі між двома точками на одному меридіані та різниці геогр. широт цих точок астр. методом. Так визначали довжину одного градуса дуги земного меридіана. Цим самим способом давньогрец. учений *Ератосфен* у 3 ст. до н. е. вперше обчислив радіус земної кулі. З 2-ї пол. 17 ст. для Г. в. застосовують метод *тріангуляції*. В СРСР обчислення елементів земного еліпсоїда проведено 1940 під керівництвом Ф. М. Красовського (див. *Красовського еліпсоїд*). Результати цих обчислень застосовують у всіх геодезичних і картографічних роботах. Дані про розміри та форму Землі уточнюються на основі гравітаційних вимірювань та спец. спостережень і досліджень орбіт штучних супутників Землі.

Гражда.

ГРА́ЖДА — комплекс житлового будинку й госп. приміщень у *гуцулів*, що утворює замкнутий, здебільшого прямокутний дворик.

ГРАЖДА́НСЬКИЙ ШРИФТ — шрифт, яким, замість давньоруського (кириличного), почали друкувати в Росії світську літературу після проведеної 1708 Петром I реформи. Першою книгою, складеною Г. ш., була «Геометрія»

Відбиток азбуки, розробленої в Москві під керівництвом словолитця М. Єфремова, з його власноручним написом. 1707.

(1708). Для створення Г. ш. використано скоропис кін. 17 — поч. 18 ст., нові шрифти в гравюрах на металі, а також лат. шрифт «антиква». Внаслідок реформи було спрощено правопис і змінено склад алфавіту порівняно з *кирилицею*: вилучено букви ксі, псі, омегу, знаки сили (наголосу) й *титли*; йотовану лігатуру Є замінено буквою е, йотований малий юс — буквою я, введено букву э; запроваджено араб. цифри замість букв тощо. З 18 ст. Г. ш. поширювався на Україні, де його пристосовували до звукового складу укр. літ. мови. На Г. ш. базується сучас. рос. шрифт; він став графічною основою алфавітів більшості народів СРСР, а також болг., серб. і монг. писемності.

Літ.: Шицгал А. Г. Русский гражданский шрифт. 1708—1958. М., 1959.

ГРАК, гайворон (Corvus frugilegus) — птах родини *воронових*. Довж. тіла 43 —50 см, маса 313—580 г. Оперення чорне з металевим блиском. У дорослих Г. шкіра навколо дзьоба білувата й без оперення. Пошир. у помірній зоні Європи та Азії. Перелітні птахи; зимують на Пд. Європи, в Передній, Серед. і Сх. Азії. В УРСР трапляються протягом цілого року. Гніздяться колоніями на деревах. Кладку з 4—7 яєць насиджують до 20 днів. Г. всеїдні. Знищуючи шкідливих комах та гризунів, приносять велику користь, особливо в р-нах бурякосіяння. Іноді шкодять посівам, зокрема кукурудзи, та баштанам, викльовуючи насіння та сходи. *Л. О. Бабенко.*

Грак

ГРА́КОВ Борис Миколайович [1 (13). XII 1899, м. Онега, тепер Архангельської обл.— 14.IX 1970, Москва] — російський рад. археолог. У 1922 закінчив істор.-філологічний ф-т Моск. ун-ту. З 1917 працював у наук. установах Москви. З 1939 — професор Моск. ун-ту. Фахівець з грец. *епіграфіки*, скіфо-сарматської та античної археології. З 1925 провадив археол. розкопки в Поволжі та Приураллі, з 1937 — на Україні. Розробляв питання етногеографії Скіфії, сусп. ладу й виробництва у скіфів і сарматів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Каменское городище на Днепре. М., 1954; Скифы. М., 1971; Ранний железный век. М., 1977.

ГРА́КХИ, брати Тіберій (Tiberius Gracchus; 162 до н. е., Рим — 133 до н. е., там же) і Гай (Gajus Gracchus; 153 до н. е., Рим — 121 до н. е., там же) — політичні діячі Стародавнього Риму. Походили із знатного плебейського роду Семпроніїв. Провели ряд реформ, які мали зміцнити рим. д-ву й армію, припинити зубожіння селянства. Тіберій, обраний нар. *трибуном* на 133 до н. е., провів законопроект, що обмежував користування держ. землею і тисячею югерів (бл. 300 га) на родину. Решта землі мала розподілятися по 30 югерів (бл. 9 га) серед безземельних громадян. Невдоволена реформою знать звинуватила Тіберія в прагненні до царської влади і вбила. Гай, нар. три-

бун 123 і 122 до н. е. , відновив агр. законодавство Тіберія, провів ряд демократичних реформ (дешевий продаж хліба в Римі, створення колоній в Італії та на тер. Карфагену з метою наділення землею незаможних громадян тощо). Прагнучи розширити соціальну базу аграрного руху, Гай поставив питання про надання *італікам* прав рим. громадянства. Це викликало не тільки опір сенату, а й опозицію *вершників* та плебсу, які не бажали ділитися своїми привілеями з новими громадянами. На 121 до н. е. Гай не був обраний нар. трибуном. Внаслідок провокації сенаторів Гая і його прихильників було вбито.

ГРАМ (франц. gramme, від лат. gramma, грец. γράμμα — дрібна міра ваги), г, g — частинна одиниця маси у *Міжнародній системі одиниць*; 1 г = 10^{-3} кг (див. *Кілограм*). Див. також *Метрична система мір*.

ГРА́МА МЕ́ТОД — метод диференціального забарвлювання бактерій. Запропонував 1884 дат. лікар Г.-К. Грам. В основу методу покладено здатність бактерій, забарвлених осно́вними барвниками (напр., генціановим або метиловим фіолетовим) та оброблених з метою фіксації барвників йодом, зберігати забарвлення (т. з. грампозитивні бактерії) або знебарвлюватися (т. з. грамнегативні бактерії) в розчинах спирту чи ацетону. Забарвлення за Грамом залежить від хім. структури оболонки й цитоплазматичної мембрани. Поділ бактерій відповідно забарвленню за Г. м. має велике значення в систематиці бактерій та в мікробіол. діагностиці деяких інфекц. захворювань. *В. І. Самойленко.*

ГРАМА́ТИКА (грец. γραμματική, від γράμμα — літера, написання) — розділ мовознавства, який вивчає граматичну будову мови, тобто закономірності формотворення слів і структуру словосполучень та речень, абстрагуючись від їхнього матеріального, або лексичного, значення. Термін «граматика» вживається і як назва граматичної будови мови. Г. складається з *морфології*, що вивчає форми слів, та *синтаксису*, що вивчає правила поєднання слів у словосполучення й речення. Осн. поняттям у морфології є *частини мови*, які характеризуються властивими їм категорійними ознаками (відмінка, роду й числа для іменних частин мови; особи, часу, виду тощо—для дієслова), а в синтаксисі — *речення* в усій різноманітності його структурних типів. Г., поряд з *фонетикою* й *фонологією*, об'єктом яких є *звук* та *фонема*, і *лексикологією*, що вивчає *словниковий склад мови*, є одним з найважливіших розділів науки про мову. В сучас. мовознавстві як окрему галузь із морфології виділяють дериватологію — вчення про словотвірну систему мови; деякі вчені виділяють і морфеміку, тобто вчення про значимі частини слова — *морфеми*. Розрізняють описову Г., до завдань якої входить синхронічний (див. *Синхронія*) опис граматичної будови мови, історичну Г., або діахронічну (див. *Діахронія*), яка досліджує істор. зміни в формах слів і в будові словосполучень та речень, а також порівняльно-істор. Г., що вивчає форми слів та сполучуваність їх у групі споріднених мов у їхньому істор. розвитку, тощо. Залежно від методологічного спрямування й методів дослідження розрізняють Г. логічну, *граматику формальну*, універсальну та ін.

Специфіка граматичної будови кожної мови визначається системою вживаних *граматичних категорій*, способами вираження їх і типами сполучуваності слів. Це й становить об'єкт вивчення Г. певної мови. Але осн. граматичні категорії поширені в багатьох мовах — і споріднених, і різних за походженням. Найпоширенішими граматичними категоріями є *відмінок, число, рід*, особа, вид, спосіб, час, стан та ін. Граматична будова надзвичайно стійка, і вона разом зі стійкою частиною лексичного складу визначає нац. специфіку мови. Проблеми Г. розробляли ще в Старод. Індії (граматичний трактат Паніні, 5—4 ст. до н. е.), а пізніше — в Старод. Греції (Арістотель, 4 ст. до н. е., «Граматика» Діонісія Фракійця, бл. 100 до н. е., «Про синтаксис» та ін. Аполлонія Діскола 2 ст. н. е. тощо). Грецькі граматичні традиції розвивались у вивченні лат. мови (Варрон, Донат, Квінтіліан). Граматику Елія Доната в 16 ст. було перекладено рос. мовою. У вивчення Г. *російської мови* великий внесок зробили М. В. *Ломоносов*, О. Х. *Востоков*, О. О. *Потебня*, О. О. *Шахматов*, Л. В. *Щерба*, О. М. *Пєшковський*, В. В. *Виноградов* та ін. На Україні перші граматики з'явились у кін. 16 — на поч. 17 ст. («*Адельфотес*», 1591; «Граматика словенська...» Л. *Зизанія*, 1596; «*Граматика словенська*» М. *Смотрицького*, 1619), їхнім об'єктом була церковнослов. мова слов'яноукр. редакції. Опис граматичної будови староукр. літ. мови зроблено в «Граматиці словенській» І. *Ужевича* (рукопис лат. мовою, 1643; видано 1970). Першою граматикою живої української мови є «Грамматика малороссийского наречия» О. П. *Павловського* (1818). Для дослідження граматичної будови укр. мови багато зробили М. О. *Максимович*, О. О. Потебня, П. Г. *Житецький*, А. Ю. *Кримський*, О. О. Шахматов, О. Н. *Синявський*, Є. К. *Тимченко*, Л. А. *Булаховський* та ін. Про граматичну будову різних мов див. у статтях про відповідні мови.

Літ.: Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Исследования по общей теории грамматики. М., 1968; Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К., 1973; Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. В кн.: Булаховський Л. А. Вибрані праці. т 1 К., 1975.

М. А. Жовтобрюх.

«ГРАМА́ТИКА СЛОВЕ́НСЬКА» — одна з перших друкованих граматик старослов'янської мови, складена М. *Смотрицьким*. Видана 1619 у Єв'є під Вільно. Перевидана в Москві 1648 і 1721, «Г. с.» вплинула на створення пізніших граматик, які використали її осн. норми, термінологію і структуру (граматика Мразовича для сербів, М. Совича для далматів та ін.). М. В. Ломоносов назвав «Г. с.» серед творів, які були, за його висловом, «брамами» його вченості.

ГРАМА́ТИКА ФОРМА́ЛЬНА — 1) В математичній лінгвістиці — сукупність правил побудови й опису системи послідовностей, утворених з окремих символів. Послідовності (ланцюжки) символів наз. реченнями, а система їх — мовою. Як символи можуть виступати елементи природної мови (найчастіше слова) або позначення, прийняті для різних формальних мов — алгоритмічних, інформаційних, мов програмування тощо. Є два різновиди Г. ф.— породжувальна граматика й розпізнавальна (особливим видом Г. ф. є категоріальні граматики, які можна віднести і до розпізнавальних, і до породжувальних). Породжувальна граматика являє собою систему правил, за якими будуються речення мови, розпізнавальна — алгоритм або (частіше) сукупність алгоритмів, які розпізнають, чи є мовою певна послідовність символів. Найбільшого значення набули породжувальні граматики. До складу кожної такої граматики входить набір символів (т. з. словник) і сукупність правил (власне граматика) для утворення речень з цих символів. Найкращою породжувальною граматикою вважають таку, що утворює всі граматично правильні речення даної мови і не утворює неправильних.

2) У загальному мовознавстві — розділ лінгвістики, який аналізує лише ті граматичні відношення, що виражені формально (тобто передані граматичними формами); з цієї Г. ф. вилучають актуальне членування речення, ритмомелодичні характеристики тощо.

Літ.: Гладкий А. В. Формальные грамматики и языки. М., 1973.

Ф. О. Нікітіна.

ГРАМАТИ́ЧНА КАТЕГО́РІЯ — 1) Сукупність однорідних граматичних значень. Напр., значення окремих відмінків об'єднуються в категорію *відмінка*, значення окремих форм роду — в категорію *роду* тощо. Зміну слів за властивими їм Г. к. відображує *парадигма*. 2) Найбільші лексико-граматичні розряди слів, об'єднаних на основі спільних семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак (напр., категорія дієслова, для якої характерні Г. к. виду, часу, особи, способу та ін.).

ГРАМАТИ́ЧНІ ШКО́ЛИ — 1) В Стародавніх Афінах — початкові школи для хлопчиків 7—12 років з викладанням читання, письма й лічби. 2) В Стародавньому Римі — підвищені (після елементарних) школи для дітей патриціїв і вершників, де навчали лат. граматики, рим. л-ри та грец. мови. 3) В Росії 17 ст.— школи при деяких монас-

ГРАММАТІКИ

Титульна і перша сторінки «Граматики словенської» М. Смотрицького. Єв'є. 1619.

Гранатник звичайний: *1* — гілка; *2* — квітка; *3* — плід.

А. Грамші.

Нагрудний знак до **Грамоти Президії Верховної Ради УРСР** (лицевий бік і зворотний).

тирях. У них вивчали грец. і лат. граматику й античну л-ру. 4) В сучасній Великобританії та деяких країнах Британської Співдружності — загальноосв. середні школи.

ГРАМ-А́ТОМ — кількість грамів хім. елемента, яка чисельно дорівнює його *атомній масі*. Напр., Г.-а. заліза, що має ат. м. 55,847, дорівнює 55,847 г.

ГРАМ-ЕКВІВАЛЄ́НТ — кількість простої речовини або сполуки в грамах, яка чисельно дорівнює еквівалентній масі. Г.-е. дорівнює його *атомній масі*, поділеній на *валентність*. Напр., Г.-е. заліза (ат. м. 55,847) двовалентного дорівнює 27,924 г. тривалентного — 18,616 г.

ГРАМ-МОЛЄ́КУЛА — кількість речовини в грамах, яка чисельно дорівнює *молекулярній масі* цієї речовини. Напр., мол. маса сірчаної к-ти H_2SO_4 — 98,082, а Г.-м. відповідно становить 98,082 г. Див. також *Моль*.

ГРА́МОТА [від грец. γραμμα(γράμματος) — лист, послання] — 1) У *Київській Русі* і за рос. феод. правом будь-який письмовий документ, згодом (з 15 ст.) — тільки акт правового значення. Г. складали князі й царі (або за їхнім дорученням), а також церква й приватні особи. Розрізняють *жалувані грамоти, уставні грамоти* і судні Г. (напр., «*Новгородська судна грамота*», «*Псковська судна грамота*»). Спершу Г. писалися на бересті, дошках, лубі, пергаменті, а з 14—15 ст.— на папері. Найдавнішою відомою Г. є Г. князя *Володимира Святославича*, видана київ. церкві Богородиці на володіння землею (згадується в літописі 896). 2) У наук. істор. л-рі термін «грамота» застосовували й до зх.-європ. документів феод. періоду (напр., Г. франкських королів). 3) Форма нагородження окремих громадян і колективів за досягнення у виробничій, громад. роботі, спорті тощо (напр., *Грамота Президії Верховної Ради УРСР*; Почесна грамота ВЦРПС, Почесна грамота ЦК ЛКСМУ). 4) Назва деяких видів дипломатичних документів (див. *Вірча грамота. Відклична грамота*).

В. С. Кульчицький.

ГРА́МОТА ПРЕЗИ́ДІЇ ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УРСР — держ. нагорода, якою Президія Верх. Ради УРСР відзначає окремих громадян, підприємства, установи, орг-ції, колективи трудящих, населені пункти за успіхи в розвитку нар. г-ва, науки і культури, за активну трудову і громадсько-політ. діяльність та ін. Грамотою відзначають і військ. частини та з'єднання —за високі показники в бойовій і політ. підготовці, активну участь у виконанні нар.-госп. завдань. Відповідно до Положення про Г. П. В. Р. УРСР, затвердженого 25.VII 1969, особи, нагороджені Грамотою, одержують нагрудний знак. Нагороджують Г. П. В. Р. УРСР з 1944. Див. також *Почесна Грамота Президії Верховної Ради УРСР*.

ГРА́МОТНІСТЬ [від грец. γράμμα (γράμματος) — писемність]—1) Ступінь знання законів і правил рідної мови та вміння користуватися ними для висловлювання своїх думок усно й на письмі. Зміст поняття Г. змінюється на різних етапах політ., екон. і культур. розвитку суспільства. В дореволюц. Росії, за даними перепису 1897, серед населення віком від 9 до 49 років письменні становили тільки 28,4% (на Україні — 27,9%); в окремих губерніях (Подільській та ін.) кількість їх не перевищувала 10%, на Кавказі — 17%, у Сибіру — 16%, у Серед. Азії — 6%. Ще менше письменних було серед жінок,

Грамотність населення СРСР
(за даними переписів)

Роки	Процент письменних у віці 9—49 років		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
1897	28,4	40,3	16,6
1920	44,1	57,6	32,3
1926	56,6	71,5	42,7
1939	87,4	93,5	81,6
1959	98,5	99,3	97,8
1970	99,7	99,8	99,7

Грамотність населення УРСР
(за даними переписів)

Роки	Процент письменних у віці 9—49 років		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
1897	27,9	41,7	14,0
1920	51,9	67,8	37,2
1926	63,6	81,1	47,2
1939	88,2	93,9	82,9
1959	99,1	99,6	98,6
1970	99,8	99,8	99,8

особливо на селі. Рівень Г. міськ. населення (57%) значно перевищував рівень сільського (23,8%). Дітей нерос. національностей було позбавлено можливості навчатися рідною мовою. Більше як 40 народностей, що населяли Росію, не мали писемності. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції відповідно до декрету, підписаного В. І. Леніним (1919), усе населення країни у віці від 8 до 50 років, яке не вміло писати, зобов'язане було навчатися грамоти рідною або рос. мовою. Широко розгорнулася робота по *ліквідації неписьменності* серед дорослих. За роки Рад. влади СРСР став країною суцільної письменності й високого рівня освіченості народу, в країні закінчується перехід до обов'язкової заг. серед. освіти (див. *Загальна освіта*). В 1977 понад 75% працюючого населення Рад. Союзу мало вищу й серед. (повну й неповну) освіту. Великих успіхів у піднесенні Г. і рівня освіченості народу досягли соціалістичні країни. Відносно висока Г. населення в економічно розвинутих капіталістичних країнах (Великобританії, США, Франції, ФРГ, Швеції, Швейцарії, Японії та ін). Але і в цих країнах у результаті низького життєвого рівня певних категорій трудящих, нац. та расової дискримінації серед населення старшого за 16 років значний процент неписьменних (напр., у США — 23 млн. чол.). У країнах Азії та Африки, що стали на шлях незалежного розвитку, в 60—70-х рр. 20 ст. вжито різних заходів у боротьбі за подолання масової неписьменності населення. Однак рівень Г. у багатьох із них залишається низьким. У більшості країн Пд. Америки кількість неписьменних серед підлітків і дорослих досягає 50—60%. За даними ЮНЕСКО, на поч. 70-х рр. 20 ст. у світі було бл. 700 млн. неписьменних. 2) Ступінь обізнаності з певної галузі знання (політична Г., технічна Г. тощо). Див. також *Народна освіта, Обов'язкове навчання*.

Б. М. Мізерницький.

ГРАМПІА́НСЬКІ ГО́РИ — найвищі гори острова Великобританія. Довж. бл. 250 км, шир. до 100 км. Вис. до 1343 м (г. Бен-Невіс). Поверхня слабохвиляста, розчленована ріками й озерами.

ГРА́МШІ (Gramsci) Антоніо (23.I 1891, Алес, о. Сардінія — 27.IV 1937, Рим) — діяч італійського й міжнар. робітн. і комуністичного руху. Н. в сім'ї дрібного службовця. В 1911—14 навчався в Турінському ун-ті. З 1913 — член Італ. соціалістичної партії (ІСП). В 1919—20 — один з керівників страйкового руху за створення фабрично-заводських рад; видавав журн. «Ордіне нуово» («Новий лад»), навколо якого згуртувалося революц. крило ІСП. У 1921 Г. разом з П. *Тольятті* та ін. заснував Італ. компартію (ІКП). В 1922—23 — представник ІКП у ВККІ, до 1924 жив у Рад. Союзі. В 1924—26 очолював парламентську групу комуністів. За ініціативою Г. в лютому 1924 почала виходити газ. «*Уніта*» («Єдність»). У 1926 заарештований і засуджений до 20 років тюрми, де тяжко захворів; помер через кілька днів після звільнення. Автор праць з питань історії, філософії й культури.

Тв.: Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—3. М., 1957—59. *Літ.:* Григорьева И. В. Исторические взгляды Антонио Грамши. М., 1978.

ГРАН (від лат. granum — зерно, зернятко, крупинка) — 1) Англійська одиниця маси, дорівнює 1/7000 частині *фунта*; 1 гран = = 64,7989 10^{-6} кг. 2) Стара російська одиниця аптекарської маси, дорівнює 62,209 мг.

ГРАН ПА (франц. grand pas — великий танець) — ансамблевий танець у балеті за участю солістів і *кордебалету* (найчастіше наприкінці акту або картини).

ГРАНА́ДА — історична область Іспанії. З 756 тер. Г.— в складі Кордовського емірату (з 929 — халіфату). Після його розпаду входила до володінь Зіридів, *Альморавідів* та *Альмохадів*. З 1238 Г.— основа Гранадського емірату, з 1492 —в складі Ісп. королівства. В сучас. Іспанії тер. Г. входить до провінцій Г., Малага й Альмерія.

ГРАНА́ДА — місто на Пд. Іспанії, в Андалусії. Адм. центр провінції Гранада. Вузол з-ць і автошляхів. 190,4 тис. ж. (1970). Г. уперше згадується в істор. джерелах 8 ст. З 11 ст.— центр араб. князівства, з 1238 — Гранадського

емірату. В ході *Реконкісти* відвойована іспанцями (1492). В часи громадян. війни 1936—39 — опорний пункт фашист. заколотників. Переважають підприємства по переробці с.-г. продукції, виробн. тканин, килимів тощо. Цем., хім. пром-сть. Центр туризму. Пам'ятки культової архітектури 16—18 ст. В палаці Каса де Кастріль (1539) — Музей образотворчих мистецтв і археології; на сх. околиці Г.— палацовий комплекс *Альгамбра*.

ГРАНА́ДОС (Гранадос-і-Кампінья; Granados y Campiña) Енріке (27.VII 1867, Леріда, Каталонія — 24.III 1916) — іспанський композитор, піаніст і педагог. Навчався в Барселоні й Парижі. Відомий як інтерпретатор Е. *Гріга* і Ф. *Шопена*. В 1900 організував у Барселоні Т-во класичних концертів, 1901 — Академію музики (керував нею до 1916). В своїй творчості використовував народнопісенні мелодії та ритми (фп. цикл «Іспанські танці», 1892—1900, 2 цикли «Гойєски» за картинами Ф. Гойї, 1911, однойменна опера, 1916). Автор 6 опер, симфонічних поем, фп. творів, хорів, пісень. Загинув у прот. Ла-Манш під час аварії корабля.

ГРАНА́Т ЕНЦИКЛОПЕДИ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К — одна з найбільших російських універсальних енциклопедій, яку видавали в Москві брати О. та І. Гранат. Протягом 1891—1903 рр. здійснено 6 видань. Сьоме, перероблене видання під назвою «Энциклопедический словарь Гранат» в 58 тт. виходило протягом 1910—48 (з них 21 том видано за рад. часу; 56-й т. не вийшов). У редагуванні Г. е. с. і написанні статей брали участь видатні діячі науки й культури. В 28-му т. опубл. статтю В. І. Леніна про Карла Маркса, а написану В. І. Леніним статтю «Аграрне питання в Росії на кінець 19 століття» (1908) не було вміщено через заборону царської цензури і надруковано в 36-му т. за рад. часу. Ряд статей до словника написали визначні рос. і укр. вчені (А. В. Луначарський, К. А. Тімірязєв, Л. С. Берг, П. Л. Капіца, В. І. Палладін, Є. В. Тарле, П. І. Лященко, Б. Д. Греков, А. Ю. Кримський, О. І. Білецький та ін.). Матеріал у Г. е.с. згруповано у великі комплексні статті, а невеликі довідкові замітки мають лише допоміжний характер. Видання містить великий фактичний матеріал і зберігає наук.-довідкову цінність, проте в ньому є серйозні вади. Особливо це стосується статей з суспільних наук. Частину статей про Україну написано з буржуазно-націоналістичних позицій.

ГРАНА́ТА (італ. granata, від лат. granatus — зернистий) — 1) Боєприпас, призначений для ураження живої сили і військ. техніки противника на близьких дистанціях. Г. складається з корпуса, заряда і висадника (запалу). Уражають осколки, ударна хвиля або кумулятивний струмінь (див. *Кумулятивний ефект*). Розрізняють Г. ручні й вистрілювані з *гранатометів*; за призначенням — протитанкові, протипіхотні, запалювальні, а також спец. призначення. Ручні Г. з'явилися в 16 ст. У 17 ст. їх метали спеціально підготовлені для цього солдати — *гренадери*. 2) Застаріла назва арт. *снарядів*.

ГРАНА́ТИ (від лат. granatus — зернистий) — група мінералів класу *силікатів*. Групова назва Г. об'єднує шість мінеральних видів, крайніми членами яких є такі мінерали: *піроп, альмандин,* спесартин $Mn_3Al_2[SiO_4]_3$, уваровіт $Ca_3Cr_2[SiO_4]_3$, *гросуляр* і *андрадит*. *Сингонія* кубічна. Густина 3,51—4,25. Тв. 6,5—7,5. Колір — від безбарвного до чорного. На Україні поширені серед гнейсів, сланців та деяких гранітів *Українського щита* й на Закарпатті. Використовують Г. у ювелірній справі, непрозорі — як абразивний матеріал.

ГРАНА́ТНИК, гранатове дерево, гранат (Punica) — рід рослин родини гранатових. Невеликі дерева або кущі заввишки 3—5 м. Листки супротивні, шкірясті, цілокраї, видовжено-ланцетні або ланцетні. Квітки двостатеві, поодинокі або зібрані в пучки на кінцях пагонів, яскраво-червоні. Плід несправжній, ягодоподібний (до 12 см у діаметрі), зі шкірястим *оплоднем*. Насінини оточені соковитим їстівним м'якушем. Відомо 2 види — P. protopunica — *ендемік* острова Сокотра і P. granatum, Г. звичайний — дико росте в сухих субтропіках СРСР (Закавказзя, Середня Азія), Малій Азії, Ірані, Афганістані та ін. В УРСР (Крим) культивують від Севастополя до Судака як плодове й декоративне дерево. М'якуш містить цукри, лимонну к-ту, вітамін С. Плоди споживають свіжими, переробляють на сиропи, напої, вино. З шкірки плодів і кори добувають *дубильні речовини* та барвники. Іл с. 141.

ГРАНАТОМЕ́Т — зброя, переважно переносна, призначена для ураження бронецілей, живої сили й військ. техніки противника кумулятивною (див. *Кумулятивний ефект*) чи осколково-фугасною *гранатою*. Г. бувають одноразової або багаторазової дії, за конструкцією — ручні, гвинтівкові й станкові (калібром 30—90 мм, прицільна дальність — до 1000 м); за призначенням — протитанкові й протипіхотні; за будовою ствола — гладкоствольні, нарізні, з рознімними й складаними стволами. Метання гранати забезпечується пороховими газами заряду холостого патрона.

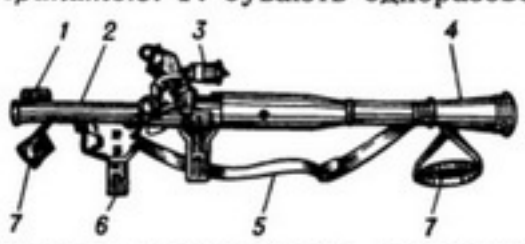

Ручний протитанковий гранатомет: *1* — механічний приціл; *2* — ствол; *3* — оптичний приціл; *4* — розтруб; *5* — ремінь; *6* — ударно-спусковий механізм; *7* — чохол.

ГРА́НДИ (ісп. grandes, букв. — великі, значні) — у середньовічній Іспанії вище духовне і світське дворянство; з 16 ст. до 1931 Г.— дворянський титул. Уперше згадуються в документах 13 ст. Спочатку посідали вищі держ. посади, мали право утримувати військо, оголошувати війну королю, переходити на службу до ін. правителя. Після посилення королівської влади (70-і рр. 15 ст.) права Г. було обмежено. З утвердженням *абсолютизму* (16 ст.) Г. перетворилися на придворну знать.

Будинок театру «Гранд-Опера». Архітектор М.-Л.-Ш. Гарньє. 1861—75.

«ГРАНД-ОПЕРА́» (Grand Opéra; офіц.— Національна академія музики і танцю з 1871) — державний оперний театр у Парижі; центр муз.-театрального мистецтва Франції. Засн. 1669. З 1875 спектаклі відбуваються в сучасному будинку, спорудженому 1861—75 арх. М.-Л.-Ш. *Гарньє*; тоді ж дістав назву «Г.-О.». Діяльність театру пов'язана з розвитком франц. опери: в 17—18 ст.— ліричної трагедії та опери-балету (твори Ж.-Б. Люллі, Ж.-Ф. Рамо, К.-В. Глюка), на рубежі 18—19 ст.— опери спасіння — опери, пройнятої ідеєю боротьби з тиранією (Ф.-Ж. Госсека, Л. Керубіні та ін.), у 19 ст.— т. з. великої опери на героїко-патріотичну й героїчну теми (твори Д.-Ф.-Е. Обера, Дж. Россіні, Дж. Мейєрбера, Ж.-Ф.-Е. Галеві). В 2-й пол. 19 ст. у «Г.-О.» ставились твори Ш.-Л.-А. Тома, Ш.-Ф. Гуно, К.-Ф.-Л. Деліба, Ш.-К. Сен-Санса, Ж.-Е.-Ф. Массне та ін. У 20 ст. поряд з класичними йдуть твори сучас. композиторів — Р. Штрауса, І. Стравинського, Дж.-Ф. Маліп'єро, А. Онеггера, Дж. Енеску, А. Берга, С. Прокоф'єва та ін. У театрі виступали видатні майстри сцени, серед них російські — Ф. Шаляпін, А. Павлова, В. Ніжинський, А. Нежданова, Н. Єрмоленко-Южина, Є. Петренко; українські — С. Крушельницька, І. Алчевський. В «Г.-О.» виступали балетна (1958, 1972, 1976) та оперна (1969—70) трупи Великого театру СРСР. Балет «Г.-О.» гастролював у нашій країні (1958, 1970). В Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка виступали артисти балету «Г.-О.» — І. Шовіре, Л. Дейде та ін. *І. М. Лисенко.*

ГРАНИ́ЦЯ — одне з найважливіших понять *математичного аналізу*. Використовуючи Г., досліджують аналітичні властивості *функції*: неперервність, диференційовність, інтегровність. Нехай функція $y = f(x)$ визначена в деякому *околі* $]a; b[$ точки x_0 числової осі, крім, можливо, самої точки x_0. Тоді число A наз. Г. функції $f(x)$ в точці x_0, якщо для будь-якого числа $\varepsilon > 0$ існує число $\delta(\varepsilon) > 0$ таке, що для всіх $x \in]a; b[$, які задовольняють нерівність

Гранати: *а* — ручні протипіхотні; *б* — ручна протитанкова; *1* — кільце запобіжної чеки; *2* — спусковий важіль запалу; *3* — запал; *4* — корпус; *5* — розривний заряд; *6* — рукоятка; *7* — запобіжна пружина; *8* — ударник; *9* — стабілізатор; *10* — запобіжна планка; *11* — шплінт.

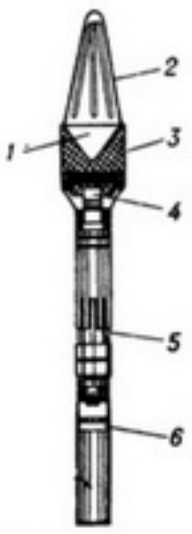

Кумулятивна граната **гранатомета:** *1* — кумулятивна виїмка; *2* — конічний обтічник; *3* — вибухова речовина; *4* — донний висадник; *5* — стабілізатор; *6* — пороховий заряд.

Т. М. Грановський.

У.-С. Грант.

$0 < |x - x_0| < \delta$, справджується нерівність $|f(x) - A| < \varepsilon$. Це записують так: $\lim\limits_{x \to x_0} f(x) = A$ або $f(x) \to A$. Так, $\lim\limits_{x \to 2} x^2 = 4$, тому що, напр., в інтервалі]1; 3[нерівність $|x^2 - 4| < \varepsilon$ виконується для всіх значень x, які задовольняють нерівність $|x - 2| < \varepsilon/5 = \delta$. Нехай функція означена в проміжку $]x_0; b[$, який лежить праворуч від точки x_0 (в проміжку $]a; x_0[$ — ліворуч від точки x_0). Тоді число A наз. правосторонньою (відповідно лівосторонньою) Г. функції в точці x_0, якщо для будь-якого числа $\varepsilon > 0$ існує число $\delta > 0$ таке, що для всіх значень $x \in]x_0; b[$ (відповідно $x \in]a; x_0[$), які задовольняють нерівності $x_0 < x < x_0 + \delta$ (відповідно $x_0 - \delta < x < x_0$), справджується нерівність $|f(x) - A| < \varepsilon$. Так, правостороння Г. функції $y = |x|/x$ в точці $x = 0$ дорівнює 1, а лівостороння — 1. Функція $y = \frac{\sin x}{x}$ в точці $x = 0$ має обидві границі, які дорівнюють одиниці. *Необхідною і достатньою умовою* існування Г. функції $y = f(x)$ в точці x_0 є існування і рівність між собою правосторонньої і лівосторонньої Г. функції в цій точці. Отже, функція $y = |x|/x$ в точці $x = 0$ Г. не має, а функція $y = \sin x/x$ в точці $x = 0$ має Г., яка дорівнює 1.

Якщо функція визначена на множині натурального ряду чисел, то вона наз. цілочисловою і позначається $y_n = f(n)$. Ряд чисел $y_1, y_2, \ldots, y_n, \ldots$ (його ще записують $\{y_n\}$), які є відповідними значеннями функції $f(n)$, наз. числовою послідовністю. Число A наз. Г. послідовності $\{y_n\}$, якщо для будь-якого числа $\varepsilon > 0$ існує натуральне число $N = N(\varepsilon)$ таке, що для всіх $n > N$ виконується нерівність $|y_n - A| < \varepsilon$. Так, послідовність $\{1/n!\ (n = 1, 2, \ldots)\}$ має Г., що дорівнює 0, а послідовність $\{(-1)^n\}$ Г. не має. Найзагальніші означення Г. даються в *топології*.

Літ.: Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления, т. 1. М., 1970; Кудрявцев Л. Д. Математический анализ, т. 1. М., 1973; Давидов М. О. Курс математичного аналізу, ч. 1. К., 1976; Хинчин А. Я. Восемь лекций по математическому анализу. М., 1977; Шкіль М. І. Математичний аналіз, ч. 1. К., 1978.

М. І. Шкіль.

«ГРАНИ́ЧНА КО́РИСНІСТЬ» — буржуазна екон. теорія *вартості*, що виникла в останній третині 19 ст. на противагу марксовій теорії вартості. Розробляли її У. Джевонс (Великобританія), Л. *Вальрас* (Швейцарія), К. *Менгер*, О. *Бем-Баверк* (Австрія) та ін. представники *вульгарної політичної економії*.

Теоретики «Г. к.» висунули положення про те, що вартість або «цінність» має суб'єктивну оцінку. Вони пов'язують суб'єктивну цінність з рідкісністю благ, розглядаючи їхню корисність залежно від того, наскільки задоволена потреба індивіда в тих або ін. благах. Корисність останньої одиниці кожного даного блага, тобто тієї одиниці, яка задовольняє найменш настійну потребу, і є «Г. к.». Визначаючи ринкову ціну товару граничною корисністю, прихильники концепції «Г. к.» намагаються саме так дати пояснення процесам ціноутворення за капіталізму. Вони повністю заперечують вирішальну роль виробництва, споживання розглядають в абсолютному відриві від процесу праці й створення споживної вартості, а проблему вимірювання та співвимірювання цін переносять із галузі суспільно-виробничих відносин у галузь суб'єктивно-психологічних оцінок. Осн. мета концепції «Г. к.» полягає в намаганні відійти від класових суперечностей, завуалювати суть капіталістичних *виробничих відносин*.

А. І. Кредісов.

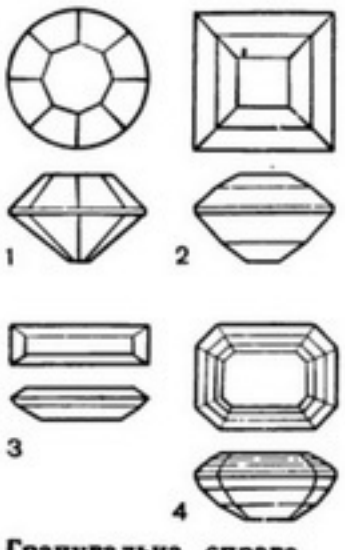

Гранувальна справа. Форми огранки: 1 — кругла; 2 — квадратна; 3 — прямокутна; 4 — прямокутна зі зрізаними гранями.

«ГРАНИ́ЧНА ПРОДУКТИ́ВНІСТЬ» — буржуазна концепція, згідно з якою кожне нове нарощування затрат праці при даному розмірі капіталу нібито дає нижчу продуктивність порівняно з попереднім, а кожне нове зростання капіталу при незмінній кількості робітників дає менші результати, ніж попереднє. Виникла в кінці 19 ст. Родоначальником її був Дж.-Б. *Кларк*. З метою замаскувати справжнє джерело вартості й *додаткової вартості*, яким є виключно праця найманих робітників, прихильники «Г. п.» твердять, що в створенні продукту беруть участь три осн. фактори — праця, капітал і земля, кожний з яких певною мірою створює *вартість*. При цьому участь різних факторів у створенні вартості визначається їхньою «Г. п.» і враховується при розподілі сусп. продукту пропорційно частці кожного фактора. Цим обгрунтовується право експлуататорських класів на одержання прибутку, затушовується та обставина, що доходи експлуататорів дістаються їм не в результаті взаємодії факторів виробн., а внаслідок капіталістичних форм власності. «Г. п.» спрямована на замаскування експлуатації найманої праці і класових антагонізмів.

Д. П. Богиня.

ГРАНИ́ЧНИЙ СТАН конструкції — стан машинобудівної або *будівельної конструкції*, при якому вона втрачає спроможність чинити опір зовнішньому діянню й дальша її експлуатація стає неможливою. Характеризується крихким або в'язким руйнуванням матеріалу, втратою стійкості, зміною форми й положення конструкції. Щоб запобігти такому станові, конструкціям надають належної міцності, *жорсткості*, тріщиностійкості тощо. Поняттям про Г. с. користуються в розрахунках буд. конструкцій за методом граничного стану, яким найточніше визначають фактичну несучу спроможність і надійність споруд.

ГРА́НІН (справж. прізв.— Герман) Данило Олександрович (н. 1.I 1919, с. Волинь, тепер Курської обл.) — російський рад. письменник. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1949 (зб. «Суперечка через океан»). Осн. тема творів — наук. пошук, моральна відповідальність вченого перед суспільством (романи «Шукачі», 1954; «Іду на грозу», 1962; повість «Хтось мусить», 1970; кіноповість «Вибір мети», 1975). Автор істор. повісті «Ярослав Домбровський» (1951), худож.-біографічної повісті «Це звичайне життя» (1974), документальної книги «Клавдія Вілор» (1976; Держ. премія СРСР, 1978), «Блокадної книги» (1977; у співавт.), дорожніх нарисів. Нагороджений орденами Дружби народів, Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—2. Л., 1978—79 [В 4-х т.]; Избранные произведения, т. 1—2. Л., 1969; Дождь в чужом городе. Л., 1977; Укр. пер ек л.— І. у на грозу. К., 1969; Дім на Фонтанці. В кн.: Російське радянське оповідання, в. 2. К., 1975.

І. Д. Бажинов.

ГРА́НІТ (Granit) Рагнар (н. 1900) — шведський нейрофізіолог, член (з 1944) Шведської Королівської академії наук, її президент (1963—65), потім віце-президент. Закінчив Хельсінкський ун-т (1923). З 1945 — директор Нобелівського ін-ту нейрофізіології. Осн. праці присвятив вивченню фізіології органів чуттів, зокрема біоелектричних процесів у сітківці й зоровому аналізатору. Пояснив фіз.-хім. механізм зору. Нобелівська премія, 1967.

ГРАНІ́Т — кристалічна гірська порода. Складається з *кварцу*, *польових шпатів* (*мікрокліну* або *ортоклазу*, кислого *плагіоклазу*) і кольорових мінералів (*біотиту*, *мусковіту*, *роговой обманки* та *піроксенів*), *акцесорних мінералів* (циркону, апатиту, магнетиту) тощо. Структура переважно середньо- або грубозерниста. За хім. складом Г. належать до кислих порід. Залягають у вигляді *батолітів*, *штоків*, *жил* різної форми. Дуже поширені в земній корі. В УРСР великі родовища є в межах *Українського щита*. Г. використовують як буд. та облицьовувальний матеріал. Деякі укр. граніти (янцевські, лезниківські, житомирські, новомосковські та ін.) за своїми якостями є одними з найкращих в СРСР.

І. С. Усенко.

ГРАНІТИЗА́ЦІЯ — процес перетворювання різних твердих гірських порід на породи, близькі або тотожні за складом і структурою з *гранітом*. Г. розглядається як метасоматичний процес (див. *Метасоматизм*), зумовлений паровою *інфільтрацією* газових розчинів і дифузією іонів у міжзернових рідинних плівках або навіть у твердому середовищі. Г. проходить з привнесенням кремнекислоти, лугів і винесенням магнію, заліза, кальцію; іноді переходить у процес утворення *магми*. Характерна для кореневих частин докембрійських рухомих поясів, відбувається під час утворення складчастих структур.

І. С. Усенко.

ГРАНІТОГНЕ́ЙС — сланцювата гірська порода, за мінералогічним складом тотожна з *гранітом*. Сланцюватість зумовлена в основному паралельним розміщенням лусочок *слюди*. Більшість дослідників відносить Г. до гранітів, деякі — до *гнейсів*.

ГРАНІТО́ЛЬ — штучна шкіра з тканини; те саме, що й *дерматин*.

ГРА́НКА — 1) Стовпець рядків тексту, виготовлених різними по-

1
2
3
4

До ст. **Графіка.**

1. І. Ю. Рєпін. Жебрак з торбою. Олівець. 1879.
2. В. О. Сєров. Портрет балерини Т. П. Карсавіної. Олівець. 1909.
3. Д. О. Шмаринов. Ілюстрація до роману М. Горького «Діло Артамонових». Чорна темпера, вугіль. 1951.
4. І. М. Тоїдзе. Ілюстрація до народної поеми «Арсен». Олівець, олія. 1941.
5. Р. Рейндорф. Вид на озеро. Графітний олівець. 1957.
6. Б. Ангелушев. Його величність праця. Малюнок. 1964.
7. Леонардо да Вінчі. Голова воїна. Олівець. 1505.
8. Г. Гольбейн Молодший. Жіночий портрет. Італійський олівець, вугіль. Початок 16 ст.
9. А. Мендес. З'єднані нещастям. Гравюра на лінолеумі. 20 ст.
10. А. Стейнлен. Страйк. Автолітографія. 1898.
11. Р. Кент. Пожежа. Літографія. 20 ст.
12. А. Хіросіге. Переправа через річку. Кольорова гравюра. 19 ст.
13. Ці Байші. Орел. Туш. 1932.

5

6
7
8
9

10
11
12
13

До ст. **Графіка.**

1. О. Г. Сластіон. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки». Туш, перо, пензель. 1886.
2. Т. Г. Шевченко. Знахар. Ілюстрація до однойменного твору Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. 1841.
3. Г. І. Нарбут. Заставка до журналу «Мистецтво». Туш. 1919.
4. А. Д. Базилевич. Ілюстрація до роману Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський». Туш, акварель. 1959.
5. О. Г. Данченко. Іван Богун. Із серії «Народні герої України». Офорт, акватинта, м'який лак. 1962.
6. А. І. Рєзниченко. Ілюстрація до роману М. О. Островського «Як гартувалася сталь». Вугільний олівець, чорна акварель. 1949.
7. О. М. Довгаль. Молодь на відбудові шахт. Автолітографія. 1957.
8. Г. М. Пустовійт. Ілюстрація до повісті І. Я. Франка «Захар Беркут». 1946.
9. Н. Й. Лопухова. З роботи (частина триптиха). Офорт. 1973.
10. І. М. Селіванов. Ілюстрація до роману А. В. Головка «Бур'ян». Лінограв'юра. 1959.
11. О. І. Губарєв. Сонячні грона. З серії «Людина і праця». Лінограв'юра. 1972

ліграфічними способами. З Г. формують сторінки певного розміру (див. *Верстка*). 2) Пробний відбиток чи копія із стовпця рядків тексту, призначені для перевірки тексту й виправлення помилок (див. *Коректура*). 3) Металева пластинка з трьома бортами, на якій зберігають або переносять друкарський набір.

«ГРА́НМА» («Granma») — газета, орган ЦК Комуністичної партії Куби (КПК). Засн. у жовтні 1965 на базі газет «Ой» («Сьогодні») та «Революсьйон» («Революція»). Назву дістала від невеликого судна, з якого Ф. Кастро Рус і його соратники-революціонери здійснили 1956 висадку на Кубі, поклавши тим самим початок партизан. війні проти диктатури Ф. Батісти. Друкується в Гавані іспан., франц. та англ. мовами.

ГРАНОВИ́ТА ПАЛА́ТА — будівля на території *Кремля Московського*. Споруджена для урочистих прийомів 1487—91 італ. архітекторами М. Руффо та П.-А. Соларі

Грановита палата в Москві. Архітектори М. Руффо й П.-А. Соларі. 1487—91 Інтер'єр.

в стилі італ. *Відродження*. Назву дістала від гранованих каменів, якими облицьовано її гол. фасад. В середині склепіння і стіни оздоблено розписом і позолотою. У Г. п. було підписано акт про *Возз'єднання України з Росією 1654*.

ГРАНО́ВСЬКИЙ Тимофій Миколайович [9(21).III 1813, Орел — 4(16).X 1855, Москва]— російський історик і громадський діяч. Н. у дворянській сім'ї. В 1835 закінчив Петерб. ун-т. Професор Моск. ун-ту (з 1839). Належав до *західників*. Лекції Г. були спрямовані проти кріпосництва, самодержавного деспотизму, реакційного слов'янофільства (див. *Слов'янофіли*). В істор. працях розвивав ідею закономірного й прогресивного розвитку суспільства, але залишався на ідеалістичних позиціях.

Тв.: Лекции Т. Н. Грановского по истории средневековья. М., 1961; Лекции Т. Н. Грановского по истории позднего средневековья. М., 1971.

Літ.: Тимофей Николаевич Грановский. М., 1970; Тимофей Николаевич Грановский. Библиография (1828—1967). М., 1969.

ГРАНОДІОРИ́Т — магматична гірська порода, за мінералогічним складом проміжна між *гранітом* і кварцовим *діоритом*. До складу Г. входять польові шпати, кварц, рогова обманка, біотит, піроксен, як домішки — апатит, магнетит, сфен. Г. є інтрузивним (див. *Інтрузія*) аналогом *дациту*. На Україні поширений у межах *Українського щита*. Використовують як буд. матеріал.

ГРАН-ПАРАДІ́ЗО — національний парк на Пн. Італії, в Альпах. Пл. понад 55 тис. га. Засн. 1922 для збереження високогірних ландшафтів з їхньою своєрідною рослинністю й тваринним світом. На території парку — кілька вершин (Гран-Парадізо та ін.), вкритих вічними снігами й льодовиками. На схилах — *альпійська рослинність*, нижче — ліси з модрини і ялиці. У Г.-П. охороняються альпійський козоріг, сарна, лисиця, горностай, альпійський бабак, з птахів — беркут, біловолий дрізд та ін.

О. К. Ющенко.

ГРАНТ (Grant) Улісс-Сімпсон (27.IV 1822, Пойнт-Плезант — 23.VII 1885, Маунт-Мак-Грегор, шт. Нью-Йорк) — військовий і держ. діяч США, генерал. Належав до Республіканської партії. Закінчив військ. академію в Уест-Пойнті (1843). Брав участь в *американо-мексіканській війні 1846—48*. Під час *громадянської війни в США 1861—65* — командуючий військами пн. штатів (1864—65). У 1869—77 — президент США.

ГРАНУВА́ЛЬНА СПРА́ВА — обробка (різання, обдирання, створення граней, полірування) поверхні природних і синтетичних мінералів при виготовленні ювелірних виробів або для технічних цілей. Ювелірним каменям надають геометрично правильної або асиметричної форм багатогранника Підбираючи найраціональніші форми (мал.) і вид огранки, досягають макс. оптичного ефекту (блиску і «гри світла» в камені). Найпоширенішими видами огранки є брильянтова і ступінчаста. При брильянтовій огранці грані (у вигляді ромба, дельтоїда, трикутника) суміжних поясів розміщують у шаховому порядку. Застосовують її до *алмазу*, гірського *кришталю*, *топазу*, *турмаліну* та ін. При ступінчастій огранці грані (у вигляді трапеції, рівнобедреного трикутника) суміжних поясів містяться одна над одною. Так гранують алмаз, *гранат*, *гіацинт*, *ізумруд* тощо. Ювелірні камені обробляють в основному абразивними порошками синтетичних алмазів і окису хрому на спец. верстатах і пристроях, що забезпечують точний нахил граней, їхнє взаємне розміщення й необхідну чистоту обробки поверхні. Для обробки ювелірних каменів із штучного *корунду* використовують *алмазний інструмент*. Корундові різці (голки) для звукозапису, алмазні склорізи й ін. вироби також гранують алмазним інструментом. Природні мінерали обробляли ще в 3-му тис. до н. е. в Старод. Єгипті та Дворіччі. В Росії Г. с. виникла у 18 ст. Найкращі вироби з мінералів зберігаються в Алмазному фонді СРСР (Москва), Ермітажі (Ленінград), Музеї істор. коштовностей УРСР (Київ) тощо. Див. також *Дорогоцінне каміння*, *Ювелірна промисловість*.

Літ.: Епифанов В. И., Песина А. Я., Зыков Л. В. Технология обработки алмазов в бриллианты. М., 1976; Технология ювелирного производства. Л., 1978.

В. І. Єпіфанов.

ГРА́НУЛА (від лат. granulum—зернятко)—1) Дрібні щільні грудочки будь якої речовини, які мають вигляд зерен. 2) Зернисті включення в *цитоплазмі* клітини. 3) Утворення зернистої форми на поверхні Сонця.

ГРАНУЛЕ́МА, гранульома (від лат. granulum — зернятко і грец. ὄγκωμα — пухлина) — пухлиноподібне розростання сполучної тканини запального походження, що виникає в організмі людини і тварин. Г. бувають інфекційні — вірусні, інфекційно-алергічні (при *туберкульозі*, *сифілісі*, *туляремії*, *черевному тифі*, *ревматизмі*, ревматоїдному *артриті* тощо); неінфекційні, спричинювані сторонніми тілами, які потрапили в тканини, тривалим мех. подразненням тощо. Локалізація різноманітна. Лікування: усунення осн. причини, часто — хірургічне.

ГРАНУЛОМЕ́ТРІЯ (від лат. granulum — зернятко і грец. μετρέω — вимірюю) — метод визначення процентного вмісту частинок різних розмірів у пухких гірських породах, грунтах тощо. За допомогою гранулометричного (механічного) аналізу встановлюють процентний вміст гранулометричних фракцій порід (гравійних, піщаних, пилуватих, глинистих та ін.). Гравійні частинки діаметром більш як 2 мм та середні, або піщані,— від 2 до 0,05 мм розділяють за допомогою сит, дрібні, або пилуваті, — від 0,05 до 0,002 мм і глинисті — менше як 0,002 мм — за швидкістю падіння в спокійній воді або за допомогою *центрифуги*. Переважання тих чи ін. фракцій у складі породи визначає її назву (напр., *гравій*, *пісок*, *глина* тощо).

В. Ф. Краєв.

ГРАНУЛОЦИ́ТИ (від лат. granulum — зернятко і грец. κύτος — клітина), зернисті лейкоцити — одна з форм білокрівців (*лейкоцитів*) тварин і людини. Для Г. характерна наявність білкових гранул (специфічна зернистість) і більш або менш сегментованого ядра. Залежно від здатності гранул фарбуватися розрізняють Г. базофільні, еозинофільні та нейтрофільні. В крові людини Г. становлять осн. кількість лейкоцитів. Виконують переважно захисну функцію. Кількісне співвідношення окремих видів Г. є одним з показників стану організму. Див. також *Агранулоцити*.

ГРАНУЛЯ́ЦІЯ (від лат. granulum — зернятко), гранулювання — надання матеріалам форми дрібних частинок (гранул). Г. поліпшує технологічні властивості матеріалів, запобігає спіканню їх, полегшує навантаження й транспортування тощо. До Г. вдаються в металургії, обробляючи рідкі продукти плавки (*шлаки*, *штейни*, деякі сплави) струменем води, стиснутого повітря, азоту або водяної пари. В хім. пром-сті гранулюють аміачну селітру, розбризкуючи її в порожнистих високих баштах, суперфосфат (див. *Гранульовані добрива*), термопластичні полімери, продавлюючи їх через спец. пристрій, та ін. Г. використовують і в с. г. (Г. кормів) та в енергетиці (Г. котельних шлаків).

Просторові **грат**часті **конструкції** (структурне покриття).

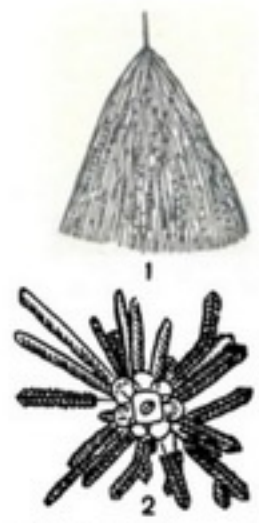

Граптоліти: 1 — деревовидний — Dictyonema flabelliforme; 2 — справжній — Diplograptus pristis.

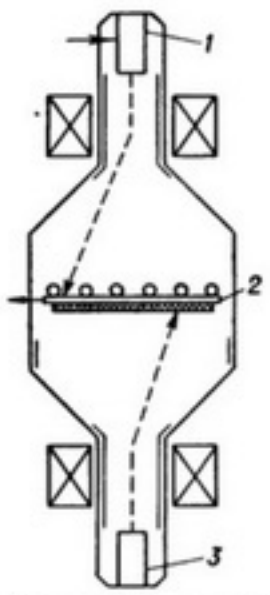

Графекон: *1* — записуючий електронний прожектор; *2* — мішень; *3* — зчитуючий електронний прожектор (суцільними стрілками показано вхід і вихід сигналів).

Графіті. Настінний напис у Софійському соборі в Києві. Запис про смерть Ярослава Мудрого. 11 ст.

А. Канова. Три **грації**. Мармур. 1814—15. Державний Ермітаж у Ленінграді

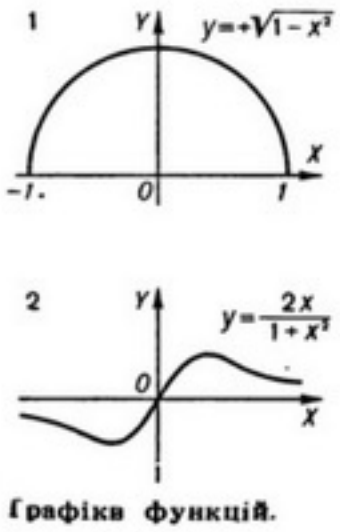

Графікв функцій.

ГРАНУЛЬО́ВАНІ ДО́БРИВА — мінеральні добрива у вигляді зерен (гранул) або дрібних грудочок різної форми (кульок, циліндриків, лусочок тощо). Г. д. відзначаються кращими фіз. властивостями (сипкістю, незлежуваністю і меншою гігроскопічністю), ніж порошкоподібні, рівномірніше розподіляються в грунті, що зумовлює вищу ефективність їхньої дії на врожайність с.-г. культур. Найпоширеніші Г. д.: звичайний і концентрований (подвійний) *суперфосфат, аміачна селітра,* а також кальцієва й вапниста сечовина, *складні добрива* та складномішані добрива.

П. О. Дмитренко.

ГРАН-ЧА́КО — природна область у Пд. Америці, в межах Аргентіни, Парагваю та Болівії. Зайнята Лаплатською низовиною (вис. до 70 м) та передгір'ями *Анд* (вис. до 600 м). Клімат тропічний, на Пн.—субекваторіальний, переважно посушливий. Гол. річки — *Парагвай, Парана* та їхні притоки. Переважає сухе рідколісся з цінними породами дерев, на Зх.— ксерофітні чагарники.

ГРАПТОЛІ́ТИ (Graptolithina) — підтип викопних морських тварин типу *первиннохордових*. Г. поділяють на 2 класи: стереостолонати (Stereostolonata), представлені бентосними (див. *Бентос*) організмами, що мали тверді *столони* й утворювали деревовидні або конусовидні колонії, та граптолоїдеї (Graptoloidea) — планктонні (див. *Планктон*) чи псевдопланктонні (прикріплені до плаваючих водоростей), позбавлені столонів організми, з яких складалися колонії різноманітної форми. Г. відомі з середини кембрію до нижнього карбону. Мають значення як провідні викопні форми. Іл. с. 145.

А. Л.Путь

ГРА́СМАН (Grassmann) Герман [15.IV 1809, Штеттін (тепер Щецін. ПНР) — 26.IX 1877, там же] — німецький математик, фізик і мовознавець. Створив алгебр. апарат (т. з. алгебру Грасмана) для вивчення багатовимірних геометрій, дав першу систематичну побудову багатовимірного *евклідового простору*. Алгебру Г. застосовують у теорії *диференціальних рівнянь, диференціальній геометрії* тощо. У фізиці Г. відомий працями з теорії кольору, електромагнетизму та ін., у мовознавстві —працями з *санскриту*.

ГРАТЧА́СТІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції з прямолінійних стрижнів, скріплених між собою вузловими *з'єднаннями*. Розрізняють Г. к. плоскі (напр., *арки, ферми, рами*) й просторові (*склепіння, куполи,* перехреснострижневі та структурні покриття); зі з'єднанням стрижнів між собою безпосередньо (безфасонкові) й за допомогою проміжних елементів (фасонок, *фланців* тощо). Є Г. к. металеві, залізобетонні, дерев'яні та комбіновані (напр., металодерев'яні, металозалізобетонні). Г. к. характеризуються меншою порівняно з т. з. суцільностінними конструкціями масою. Застосовують їх гол. чин. як *несучі конструкції* перекриттів і покриттів громад. і спортивних споруд, а також у мостах, підпорах ліній електропередачі тощо. Іл. с. 145.

ГРАФ (Graff) Антон (18.XI 1736, Вінтертур — 22. VI 1813, Дрезден) — швейцарський живописець. Працював переважно в Німеччині. Автор портретів і портретних мініатюр. Твори Г. відзначаються правдивістю й природністю відтворення натури.

ГРАФ (Graf) Оскар-Марія (22.VII 1894, Берг, Баварія — 28.VI 1967, Нью-Йорк) — німецький письменник. Брав участь у революц. і антифашист. русі. В 1933 емігрував (Австрія, Чехословаччина, з 1938 — США). Автор антинацистського листа-памфлету «Спаліть мене» (1933), романів соціальнокритичного спрямування «Ми в пастці» (1927), «Безодня» (1936), «Антон Зіттінгер» (1937), «Завоювання світу» і «Хвилювання, викликане миротворцем» (обидва — 1948) та п'єси «Балада маленького містечка» (1952) і зб. оповідань «Велике дзеркало селянина» (1962).

Тв.: Рос. перекл.—Бездна. М., 1935; Торжество праведных. М., 1937; Антон Зиттингер. Л., 1939.

ГРАФ (нім. Graf) — у Зх. Європі в епоху раннього середньовіччя королівська службова особа, в період феод. роздробленості — феодальний володар; з утвердженням *абсолютизму* — титул вищого дворянства. В Росії титул Г. існував з 18 ст. до 1917; формально зберігається в країнах Європи з монархічною формою правління.

ГРАФЕКО́Н (від грец. γράφω — пишу, записую і εἰκών — зображення, подоба) — перетворювач електричного сигналу одного виду на інший; запам'ятовувальна *електроннопроменева трубка* з мішенню й записуючим та зчитуючим електронними прожекторами. Від дії вхідного електр. сигналу й електронів, що їх випромінює записуючий прожектор графекона, в *діелектрику* мішені (металевої плівки з шаром діелектрика) збуджується *електропровідність*, на її поверхні виникає *електричний заряд*. Цей заряд можна тривалий час (десятки діб) зберігати; багаторазове (кілька тисяч раз) відтворювання його відбувається за допомогою зчитуючого прожектора. Г. застосовують для перетворювання радіолокаційних сигналів на телевізійні, зберігання інформації в електронних обчислювальних машинах, перетворення телевізійного сигналу одного стандарту на інший тощо. Іл. с. 145.

Г. Ф. Семенов

ГРАФЕ́МА (від грец. γράφω — пишу) — 1) Найменша смислорозрізнювальна одиниця писемної мови, що звичайно відповідає *фонемі* в усній мові. 2) Одиниця письма, вживана в різних варіантах залежно від стилю письма, від місця в слові чи реченні тощо (напр., Г. «т» має різні варіанти — велика друкована буква, мала друкована, велика писана, мала писана, курсивна та ін.).

ГРА́ФІВ ТЕО́РІЯ — розділ математики, особливістю якого є геометричний підхід до вивчення об'єктів. Осн. об'єктом Г. т. є граф. Він задається множиною вершин (точок), множиною ребер (ліній) та списком, у якому кожному ребру ставиться у відповідність пара його граничних вершин (мал.). Множина ребер складається з дуг (напрямлених ліній), ланок (ненапрямлених ліній) та петель (дуг, у яких початок і кінець збігаються). Задачами Г. т. є аналіз графів, визначення різних характеристик їхньої будови, підрахунок графів або їхніх частин, що мають задані

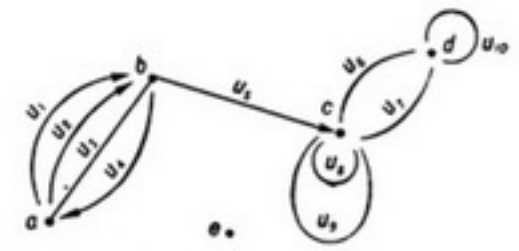

Граф: *a, b, c, d, e* — вершини;
(u_1, u_2, u_4, u_5) — дуги } — ребра.
(u_3, u_6, u_7) — ланки }
(u_8, u_9, u_{10}) — петлі

властивості, тощо. Методи її грунтуються на систематизації багатьох ідей та прийомів комбінаторно-логічного характеру (див. *Комбінаторний аналіз*) і спрямовані на пошук оптимальних розв'язків різних задач дискретної математики. Г. т. тісно пов'язана з такими розділами математики, як *алгебра, топологія, чисел теорія*, матем. *програмування* тощо.

Одним із засновників Г. т. був Л. *Ейлер* (1736). Дальшого розвитку вона набула в працях Г. *Кірхгофа* й англ. математика А. Келі (1821—95). Як матем. дисципліна Г. т. сформувалася 1936 з виходом монографії угор. математика Д. Кеніга «Теорія скінченних і нескінченних графів». Великі досягнення в Г. т. мають іноз. математики К. Берж, О. Оре, Ф. Харарі, радянські — О. О. Зиков, В. Г. Візінг та ін. Розвиток Г. т. безпосередньо пов'язаний з інтенсивним розвитком *обчислювальної техніки*. Багато задач і методів теоретичної *кібернетики* формулюються в термінах Г. т. Дедалі ширше застосовується Г. т. для розв'язування практичних питань, таких як транспортні задачі, сіткове й календарне планування, оптимізація маршрутів і потоків у мережах тощо.

Літ.: Зыков А. А. Теория конечных графов, т. 1. Новосибирск, 1969; Берж К. Теория графов и ее применения. Пер. с франц. М., 1962; Харари Ф. Теория графов. Пер. с англ. М., 1973.

Г. О. Донець.

ГРА́ФІК ВИРОБНИ́ЧИЙ (від грец. γραφικός — письмовий, зображений) — заздалегідь складений розпорядок ходу виробництва й виконання робіт на короткий відрізок часу (місяць, декаду, добу, зміну) для всього підприємства або його окремих ланок. Див. *Оперативно-виробниче планування*.

ГРА́ФІК ЗМІ́ННОСТІ — розпис по днях і годинах виходів на роботу трудящих, зайнятих на підприємствах і в орг-ціях, які потребують чергування працівників на закріплених робочих місцях протягом доби. Порядок чергування (заміни) відображується у вигляді графіків або схем. Затверджує Г. з. адміністрація за погодженням з

к-том профспілки. Г. з. сприяє забезпеченню безперебійної роботи відповідних підприємств і орг-цій, передбачає раціональний перехід працівників з однієї зміни в іншу в межах встановленої норми *робочого часу*, враховує порядок і частоту чергування в змінах, а також міжзмінного відпочинку робітників на підприємствах з безперервним виробництвом. Г. з. складають не менш як на місяць і оголошують не пізніше як за два тижні до введення його в дію.

ГРА́ФІК ФУ́НКЦІЇ — зображення лінією на площині функціональної залежності. Вид Г. ф., крім характеру функції, залежить від вибору системи *координат*. Найчастіше Г. ф. будують у прямокутній *декартовій системі координат* (мал.). Г. ф. у полярних координатах особливо зручні при зображенні *функцій* кутового *аргументу*. Г. ф. дають змогу наочно уявити характер зміни функції, а також визначити її величину відповідно до аргументу. Є прилади, що автоматично записують графік функціональних залежностей, напр., *барограф* креслить графік тиску повітря як функції часу. Див. також *Номограма, Номографія*.

Літ.: Вірченко Н. О., Ляшко І. І., Швецов К. І. Графіки функцій. Довідник. К., 1977.

ГРА́ФІК ЦИКЛІ́ЧНОСТІ — графік, яким зображують послідовність, тривалість і взаємозв'язок операцій виробничих процесів, що відбуваються за певним циклом. Поширений на підприємствах з циклічними процесами роботи, зокрема в *гірничій промисловості*. Г. ц. складають на основі розрахунків, які визначають: обсяг роботи й тривалість окремих операцій циклу з урахуванням можливості суміщення ряду операцій за часом; кількість робітників за професіями, достатню для виконання повного циклу робіт; розподіл робіт повного циклу щодо змін на добу. Залежно від кількості циклів, що їх виконують протягом однієї доби, графіки бувають одно,- двобагатоциклічні.

ГРА́ФІКА [грец. γραφική (τέχνη) — живопис] — вид образотворчого мистецтва. Базується на *рисунку*, але має специфічні зображувальні засоби: лінію, штрих і пляму у взаємодії з незайманим (здебільшого — білим, інколи — кольоровим або чорним) тлом паперу — осн. матеріалу, на якому виконуються твори Г. В поєднанні з цими засобами в Г. нерідко застосовують суто живописні, тональні ефекти, часом — колір. За технікою виконання Г. поділяють на рисунок твердими матеріалами (олівець, вугіль, крейда, *пастель, сангіна*), малюнок — рідкими (чорнило, туш, *акварель*, соус) та друковану Г. (*гравюра, літографія, офорт* тощо). Г. має багато жанрових різновидів. Найгол. з них: Г. станкова — твори самостійного значення, які нерідко становлять цикли, серії, сюїти, об'єднані спільними темами; Г. книжкова — *ілюстрації*, зовнішні та внутр. оздоби (*віньєтки, заставки*, ініціали, кінцівки тощо), шрифт (текст); Г. журнальна й газетна, окремою галуззю якої є сатирична й гумористична Г. (*карикатура*); Г. ужиткова — поштові марки, етикетки та малюнки на упаковці товарів, фірмові й фабричні знаки, *екслібриси*, дипломи, грамоти тощо; *плакат* (політичний, рекламний, видовищний). Масовість, яка досягається тиражуванням у вигляді окремих відбитків (див. *Естамп*), друкованих у книжках і періодичних виданнях, здатність оперативно відгукуватись на події та явища сучасності зумовлюють важливу суспільно-політ. роль Г. Г. сягає своїм корінням у первісні *наскельні зображення* й гравірування на кістці (див. *Палеоліт*). Найдавнішими її різновидами є рисунок і малюнок, на основі яких зросло мистецтво середньовічної рукописної книги. З 6—7 ст. в Китаї, а з 14—15 ст. в Європі з'явилася гравюра, на основі якої виникло книгодрукування. З поширенням його почався бурхливий розвиток книжкової та нерозривно пов'язаної з нею станкової Г. У цій галузі працювало багато видатних художників: у Німеччині — А. Дюрер, Л. Кранах, Г. Гольбейн Молодший, К. Кольвіц, в Італії — Д. Піранезі, в Нідерландах — Л. Лейденський, у Голландії — Рембрандт, у Фландрії — П. Рубенс, у Франції — Ж. Калло, О. Дом'є, в Іспанії — Ф. Гойя. Вагомий внесок у світову Г. зробили російські художники: О. Зубов, О. Венеціанов, О. Кіпренський, І. Шишкін, В. Мате, В. Сєров та ін. На Україні видатними майстрами Г. були: в 16—18 ст.— Ілля, О. Тарасевич і Л. Тарасевич, І. Щирський, Н. Зубрицький та ін. Основи укр. реалістичної станкової та книжкової Г. заклав Т. Шевченко. Його традиції розвинули Л. Жемчужников, К. Трутовський, О. Сластіон та ін. В СРСР розквіт багатонац. культури зумовлює успішний розвиток усіх різновидів Г. Серед її видатних майстрів: Д. Моор, В. Дені, М. Черемних, В. Маяковський, В. Фаворський, Г. Остроумова-Лебедєва, Г. Верейський, О. Кравченко, Д. Шмаринов, Є. Кибрик, Кукринікси, Т. Абакелія, С. Кобуладзе, Е. Окас, Й. Кузьмінскіс, І. Богдеско та ін. Зачинателем укр. рад. Г. був Г. Нарбут. Серед її провідних майстрів — І. Їжакевич, В. Заузе, В. Касіян, О. Кульчицька, С. Налепинська-Бойчук, О. Сахновська, А. Страхов, Г. Пустовійт, О. Пащенко, М. Дерегус, О. Данченко, Г. Якутович та ін. Майстри Г. в країнах соціалістичної співдружності: Г. та Л. Грундіг, О. Нагель, В. Клемке — в НДР, Т. Кулісевич, Ю. Мрощак, Т. Трепковський — у Польщі, М. Швабінський — в Чехословаччині, І. Бешков — у Болгарії та ін.; в капіталістичних країнах — П. Пікассо, Ж. Еффель — у Франції, Р. Гуттузо, Г. Муккі — в Італії, Ф. Мазерель — у Бельгії, Г. Бідструп — у Данії, Р. Кент — у США та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145 та до ст. про окремих художників.

Літ.: Сидоров А. История оформления русской книги. М., 1964; Чегодаев А. Русская графика. 1928—1940. М., 1971; Касіян В. І. Український радянський естамп. В кн.: Касіян В. І. Про мистецтво. К., 1970.

Л. В. Владич.

ГРА́ФІКА в мовознавстві — 1) Сукупність усіх рукописних і друкованих знаків певної писемності (напр., російська Г., українська Г.). 2) Розділ мовознавства, який встановлює співвідношення писемних знаків з фонетичною системою мови.

ГРАФІ́Т (нім. Graphit, від грец. γράφω — пишу) — мінерал класу самородних неметалів. С. *Сингонія* гексагональна. Густ. 2,09—2,23. Твердість 1. Колір залізочорний до сталево-сірого. Блиск металевий, іноді матовий, землистий. Г. властиві висока електро- й теплопровідність, вогнетривкість, низька хім. активність, пластичність. У Рад. Союзі родовища Г. є в РРФСР (Забайкалля, Серед. Урал), на Україні (*Завалліївське родовище графіту*). Г. одержують і штучно. Використовують для виготовлення вогнетривких матеріалів і виробів, фарб, олівців, в електротехніці, як мастило для машин тощо.

ГРАФІТИЗА́ЦІЯ — утворення (виділення) часток *графіту* в структурі металевих сплавів (переважно на основі заліза), де вуглець міститься у вигляді нестійких *карбідів*. Оскільки графіт відзначається високими змащувальними властивостями (його кристали легко розколюються), Г. підвищує стійкість сплавів проти зношування, полегшує їхню оброблюваність різанням, гасить *вібрацію* й резонансні (див. *Резонанс*) коливання. Г. провадять при підвищеній т-рі, під впливом якої в металевій основі сплаву формуються й ростуть зародки графіту. Прискорюють Г. попереднім *гартуванням* сплавів, деформуванням їх, опромінюванням частками з високою енергією, введенням кремнію, рідше — алюмінію. Найчастіше Г. використовують при виготовленні виробів з *ковкого чавуну*. Для деяких сталей (наприклад, інструментальних, пружинних) Г. є небажаною, бо знижує конструкційну *міцність* виробів. Цей процес припиняють, додаючи у сплави хром, марганець та ін. домішки, що підвищують стійкість карбідів. Іноді під Г. розуміють утворення графіту у сплавах, що не містять карбідів, а також зміну структури матеріалів на основі вуглецю.

ГРАФІ́ТІ (італ. graffiti — видряпані) — написи та малюнки, видряпані на стінах і архітектурних деталях давніх будівель, а також на посудинах та інших предметах, що їх знаходять під час археол. розкопок. Виявлені в Єгипті, Греції, Італії, Болгарії, на Пд. Франції тощо. На тер. України предметом вивчення є Г. античного часу (гол. чин. на керамічному посуді, інколи на металевих платівках з *Тіри, Ольвії, Херсонеса* Таврійського, *Пантікапея*) та давньоруські (на глиняних посудинах, шиферних прясельцях тощо). Інтерес становлять Г. 11—17 ст. на давніх будівлях Києва: в Софійському соборі, церкві Михайла Видубиць-

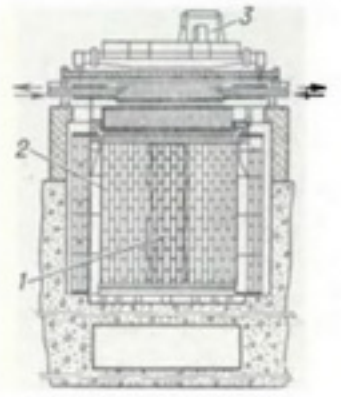

Графіто-водяний реактор: *1* — активна зона з графітовою кладкою; *2* — кожух; *3* — перевантажувальний пристрій (стрілками показано вхід і вихід теплоносія).

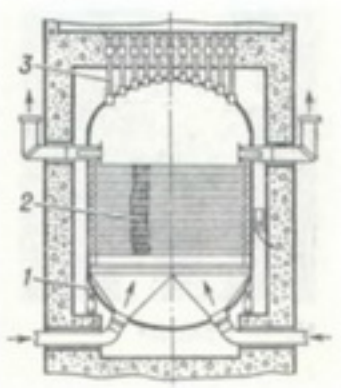

Графіто-газовий реактор: *1* — корпус; *2* — активна зона з графітовою кладкою; *3* — канали для перевантажувального пристрою (стрілками показано вхід і вихід теплоносія).

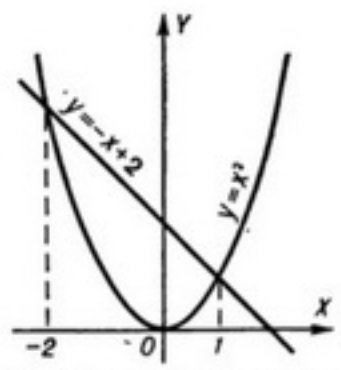

Графічне обчислювання коренів рівняння $x^2 + x - 2 = 0$.

Г. Й. Графтіо.

Я. І. Гродзинський

І. В. Гребенщиков.

Гребінець Pecten maximus.

кого монастиря, на руїнах Золотих воріт.

Літ.: Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., в. 1. К., 1966; Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI—XVII вв.). К., 1976.

ГРАФІ́ТО (італ. graffito) — техніка декоративного оздоблення стін. Див. *Сграфіто.*

ГРАФІ́ТО-ВО́ДНИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, де сповільнювачем нейтронів, що приводять до ланцюгової *ядерної реакції* поділу, є графіт, а *теплоносієм* — звичайна вода, пароводяна суміш або водяна пара; вид теплового *гетерогенного реактора*. В *активній зоні* такого реактора є значна кількість (1000—2000) ізольованих вертикальних технологічних каналів з *тепловидільними елементами*. Всередині кожного каналу, що пронизує графітову кладку, рухається під тиском теплоносій. Графітову кладку розміщують у герметичному кожусі, наповненому інертним газом, який запобігає вигоранню графіту. Тепловидільні елементи Г.-в. р. можна перевантажувати, не зупиняючи реактор, за допомогою спец. пристрою з дистанційним керуванням. Через малу сповільнюючу спроможність графіту активна зона Г.-в. р. відзначається порівняно великими розмірами (6 × 7 м) і відносно невеликою енергонапруженістю. *Ядерним пальним* для Г.-в. р. є слабозбагачений уран. Графіто-водним був реактор, встановлений (1954) на першій у світі АЕС в м. Обнінську. Г.-в. р. електр. потужністю 100 і 200 МВт діють на *Бєлоярській АЕС*, електр. потужністю 1000 МВт — на *Ленінградській АЕС, Курській АЕС* і *Чорнобильській АЕС*. Іл. с. 147

В. Б. Климентов

ГРАФІТО-ГА́ЗОВИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, де сповільнювачем нейтронів, що приводять до ланцюгової *ядерної реакції* поділу, є графіт, а *теплоносієм* — газ (повітря, вуглекислий газ, гелій); вид теплового *гетерогенного реактора*. В *активній зоні* такого реактора є вертикальні технологічні канали з *тепловидільними елементами*. Канали пронизують графітову кладку, розміщену в міцному (сталевому або залізобетонному) корпусі, де циркулює під тиском теплоносій. Для перевантажування тепловидільних елементів Г.-г. р. призначені спец. пристрої. Висока т-ра (350—750° С) газового теплоносія дає змогу застосовувати на АЕС з Г.-г. р. паротурбінний цикл високого тиску. Оскільки сповільнююча спроможність графіту мала, для активної зони Г.-г. р. характерні великі розміри (9 × 10 м) і відносно низька енергонапруженість. *Ядерним пальним*, використовуваним у Г.-г. р., є природний уран або двоокис урану, збагаченого ізотопом ^{235}U. Г.-г. р.— осн. вид реакторів, застосовуваних в Англії і Франції. Перший реактор такого типу було встановлено (1956) в Колдер-Холлі (Англія). АЕС з Г.-г. р. діють також у США, Японії, Італії. Іл. с. 147.

В. Б. Климентов.

ГРАФІ́ЧНІ ОБЧИ́СЛЮВАННЯ — визначення чи́сельних розв'язків задач за допомогою графічних побудов; окремий випадок *наближених обчислювань*. Використовують їх при диференціюванні та інтегруванні *функцій*, обчислюванні *коренів* алгебр. чи трансцендентних рівнянь, розв'язуванні *диференціальних рівнянь* тощо. Дійсні корені рівняння $f(x) = 0$ можна знайти графічно, якщо подати його у вигляді $\Phi_1(x) - \Phi_2(x) = 0$ і побудувати *графіки функцій* $y = \Phi_1(x)$ і $y = \Phi_2(x)$ (на вибір функцій $\Phi_1(x)$ і $\Phi_2(x)$ накладається умова, щоб їхні графіки будувалися найпростіше). Абсциси точок перетину графіків і дадуть відповідь. Зокрема, корені *квадратного рівняння* $x^2 + px + q = 0$ є абсцисами точок перетину параболи $y = x^2$ з прямою $y = -px - q$ (мал.). Важливим напрямом Г. о. є *номографія*. Перевагою Г. о. перед аналітичними є простота і швидкість виконання та наочність розв'язку, вадою — невисока точність розв'язків. Іл. с. 147.

Літ.: Фільчаков П. Ф. Математичний практикум. Обчисления. К., 1958; Положий Г. Н. [та ін.]. Математический практикум. М., 1960

ГРАФОМА́НІЯ [від грец. γράφω — пишу і μανία — безумство, шал) — розлад психічної діяльності, який проявляється у хворобливому потязі до письменництва в осіб позбавлених літературного хисту.

ГРА́ФСТВО — 1) В період раннього феодалізму у Франкській державі й Англії—округи, що їх очолювали призначувані королем службові особи (*графи, шерифи*). З 9—11 ст.—спадкове феод. володіння графа. 2) Адм.-тер. одиниця в деяких бурж. д-вах (США, Великобританії, Канаді та ін.).

ГРА́ФТІО Генріх Йосипович [14(26).XII 1869, м. Двінськ, тепер Даугавпілс — 30.IV 1949, Ленінград] — рад. інженер-енергетик, акад. АН СРСР (з 1932). Закінчив Новоросійський (тепер Одеський) ун-т (1892) та Петерб. ін-т інженерів шляхів (1896). Створив проекти електрифікації з-ць Криму й Закавказзя, ГЕС на рр. Вуоксі (1904), Волхові (1910—11) та ін. З 1907 викладав у Петерб. (тепер Ленінгр.) електротех. ін-ті (з 1921 — професор). У 1918—35 керував будівництвом Волховської ГЕС та Нижньосвірської ГЕС, що названа його ім'ям. Член комісії по розробці плану *ГОЕЛРО*. В 1938—45— гол. інспектор по будівництву гідроелектростанцій М-ва електростанцій СРСР. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Шевцов В. Н. Генрих Осипович Графтио. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ГРАФФ Віктор Єгорович [25.XI (7.XII) 1819, м. Овруч, тепер Житомир. обл.— 7(19).XII 1867, Москва] — вітчизняний лісівник, піонер степового лісорозведення. В 1843 закінчив петерб. Лісовий ін-т, після чого працював лісничим у Катеринославській губ. В 1866 — професор Петровської землеробської і лісової академії. Створив і очолював (1843—66) Великоанадольське зразкове лісництво (див. *Великоанадольський лісовий масив*), організував там лісову школу (тепер — лісовий технікум). Довів можливість заліснення безводного відкритого степу такими деревними породами, як ясен, дуб, клен та ін. За 23 роки Г. заклав у степу понад 150 *га* лісових насаджень. У 1910 у Великоанадольському лісництві Г. поставлено пам'ятник.

С. А. Генсірук

ГРАЦ — місто в Австрії, в долині р. Муру (бас. Дунаю). адм. центр провінції Штірія. Важливий трансп. вузол. 248 тис. ж. (1975). Гол. галузь пром-сті — машинобудування (трансп., с.-г., гірниче, металург., енергетичне, оптика й точна механіка та ін.). Підприємства хім., скляної, шкіряної, текст., поліграф., харч. пром-сті. В Г.— ун-т (засн. 1586). В ньому, зокрема, вчився укр. письменник Ю. *Опільський*. Архіт. пам'ятки: пізньоготичний собор (1438—62), єпископський палац (13 ст.; перебудований 1781—82), Ландгауз (1557—65, арх. Д. Алліо). Музей Штірії Іоаннеум.

ГРА́ЦІЇ (лат. Gratiae) — у римській міфології три богині вроди й витонченості. Відповідали грец. *харитам*. Образи трьох Г. відображено в мистецтві (С. Боттічеллі, П.-П. Рубенс, А. Канова, Б. Торвальдсен). Іл. с. 146.

ГРАЧА́НИЦЯ — монастир, пам'ятка середньовічної архітектури Сербії, в автономній обл. Косово, поблизу м. Приштина. Засн. бл. 1315. В центрі монастиря — п'ятиверха хрестовокупольна церква

Грачаниця. Церква Благовіщення. 1315—21

Благовіщення (1315—21). Споруда відзначається стрункими пропорціями й витонченістю декору; всередині — розписи 14 ст. та 2-ї пол. 16 ст.

ГРАЧО́В Микола Васильович [н. 29.XII 1905 (11.I 1906), Петербург] — український рад. кінорежисер і кінодраматург, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). У 1930 закінчив Вищі держ. курси мистецтвознавства при Ленінгр. ін-ті історії мистецтв. З 1942 — режисер Київ. кіностудії науково-популярних фільмів. Серед кінокартин: «У пісках Середньої Азії» (разом з О. Згуріді, 1942), «Вони бачать знову» (1948) — за власними сценаріями; «Слідами невидимих ворогів» (1955), «Портрет хірурга» (1964), «Сила, що керує світами» (1973).

ГРДИ́НА Ярослав Іванович (2.II 1871, Пльзень, Чехословаччина — 2.VI 1931, Дніпропетровськ) — український вчений у галузі механіки. Закінчив (1894) Петерб. технологічний ін-т. У 1902—31 — профе-

сор Дніпроп. гірничого ін-ту. Створив розділ теор. *механіки* — механіку живих організмів, що стала першоосновою механіки керованих машин. Праці стосуються й теорії стійкості регуляторів при неперервному й перервному регулюванні, проблем обгрунтування теор. механіки тощо.

Літ.: Путята Т. В., Фрадлин Б. Н. Ярослав Иванович Гридина. М., 1970.

ГРЕБЕНЕЧЕСА́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, на якій волокнисті матеріали піддають гребінному *чесанню,* виготовляючи з них малозміцнену стрічку. Осн. робочими органами Г. м. є сталеві гребені, які вичісують з матеріалу (вовни, льону, бавовни) короткі й ушкоджені волокна та сміттєві домішки. Водночас вони роз'єднують, розпрямляють і розміщують паралельно довгі волокна в стрічці. Розрізняють Г. м. періодичної (найпоширеніші) й безперервної (гол. чин. для довгої грубої вовни) дії. З Г. м. стрічка надходить на *стрічкову машину* для вирівнювання за товщиною й розпрямляння волокон, а потім на *рівничну машину*, де виготовляють напівфабрикат прядильного виробництва — рівницю (слабозсукану нитку).

В. Г. Савельєв.

ГРЕБЕНИКІ́ВСЬКА СТОЯ́НКА — стоянка часів пізнього *мезоліту* поблизу с. Гребеників Великомихайлівського р-ну Одеської обл. Виявлена 1954, досліджувалася в різні роки з 1954 по 1962. При розкопках знайдено *мікроліти,* численні скребки, пластинки з т. з. ретушшю тощо, а також кістки коня. Від Г. с. походить назва гребениківського типу пам'яток пізньомезолітичного часу в Нижньому Придністров'ї.

ГРЕБЕНЩИКО́В Ілля Васильович [12(24).VI 1887, Петербург — 8.II 1953, Ленінград] — російський рад. хімік і технолог, акад. АН СРСР (з 1932). Закінчив (1910) Петерб. ун-т. З 1922 працював у вищих навч. закладах Ленінграда. Г.— один з основоположників вітчизн. виробн. оптичного скла. Встановив залежність хім. тривкості багатьох видів скла й силікатів від утворення на їхній поверхні щільної аморфної плівки кремнекислоти. Відкрив нове пористе скло з адсорбційними властивостями. Запропонував нову хім. теорію полірування й шліфування скла та металів. Розробив метод зниження відбиття світла від скла (просвітлення оптики). Керував роботами по вивченню властивостей і синтезу нових прозорих пластмас для потреб оптики. Досліджував вплив великих тисків на т-ру кристалізації деяких органічних сполук. Нагороджений 2 орденами Леніна,ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1952.

ГРЕ́БЕНЬ Леонід Кіндратович [н. 5 (17).VIII 1888, с. Кринки, тепер Каменецького р-ну Брест. обл. БРСР] — український рад. учений у галузі тваринництва. Герой Соціалістичної Праці (1968), акад. АН УРСР (з 1948), дійсний член ВАСГНІЛ (з 1948). Член КПРС з 1936. Закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва (1924). Учень акад. М. Ф. *Іванова.* З 1953 — наук. співробітник Укр. н.-д. ін-ту тваринництва степових районів ім. акад. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова». Вивів *українську степову рябу породу свиней.* Наук. праці з питань розведення й вирощування нових порід с.-г. тварин. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ГРЕБІНЕ́ЦЬ (Pecten) — рід *двостулкових молюсків.* Раковина майже рівнобічна, нижня стулка менша й плескатіша за верхню, від вершини раковини розходяться радіальні ребра. Г. поширені переважно в пн.-європ. та далекосх. морях. В СРСР — 2 види, в т. ч. у Чорному м.— 1 вид: P. maximus. Придонні форми. Здатні пересуватися стрибками, витискаючи з черепашки струмину води. Деякі види — об'єкти промислу (вживають у їжу). Викопні види Г. відомі починаючи з карбону. Часто Г. називають молюсків з ін. родів — Chlamys, Delectopecten тощо.

А. Л. Путь.

ГРЕБІ́НКА Євген Павлович [21.I (2.II) 1812, хутір Убіжище, тепер с. Мар'янівка Пирятинського р-ну Полтав. обл.— 3(15).XII 1848, Петербург, похований у с. Мар'янівці] — український і рос. письменник. Н. у сім'ї дрібного поміщика. Закінчив Ніжинську гімназію вищих наук (1831). З 1834 жив у Петербурзі, викладав рос. мову й л-ру в військ.-навч. закладах. Брав активну участь у літ. житті. Створив гурток, який об'єднував укр. мистецьку й літ. інтелігенцію. В 1836 познайомився з Т. Шевченком, сприяв викупові його з кріпацтва, допоміг видати «Кобзар» (1840). Г. підготував і видав один з перших українських альманахів «*Ластівка*» (1841), в якому опубліковано твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Друкуватися почав 1831 в рос. журналах і альманахах. У 1834 в Петербурзі вийшла зб. його байок «Малороссийские приказки». Розвиваючи традиції народної сатири, використовуючи досвід І. Крилова, Г. Сковороди, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. показав соціальну несправедливість, поміщицьку сваволю, бюрократизм чиновників («Ведмежий суд», «Рибалка», «Віл», «Ячмінь» та ін.). В окремих байках («Злий кінь») виявились консервативні риси його світогляду. Поетичну спадщину Г. становлять ліричні вірші укр. і рос. мовами та романтична поема «Богдан» (1843), присвячена істор. дружбі укр. і рос. народів. Деякі вірші Г. стали популярними піснями — «Українська мелодія» («Ні, мамо, не можна нелюба любить»), «Чёрные очи» («Очи чёрные, очи страстные»), «Молода ещё я девица была». Г. належить перший повний переклад укр. мовою поеми О. Пушкіна «Полтава». У прозі рос. мовою Г. змальовував укр. життя спочатку в романтичному дусі, згодом з позицій критичного реалізму («Розповіді пирятинця», 1837; «Ніжинський полковник Золотаренко», 1842; «Чайковський», 1843). Увійшовши до «натуральної школи» рос. л-ри, Г. зображав побут чиновників («Лука Прохорович», 1838), гніт кріпосництва («Кулик», 1841; «Пригоди синьої асигнації», 1847) й загибель «маленької людини» в бездушному суспільстві («Записки студента», 1841; «Лікар», 1844; «Заборов», 1848). Творчість Г. сприяла становленню реалізму в укр. і рос. літературах.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1957; Поетичні твори. К., 1959.

Літ.: Зубков С. Д. Євген Павлович Гребінка. К., 1962.

С. Д. Зубков.

Є. П. Гребінка.

Є. П. Гребінка. «Малороссійские приказки». Титульна сторінка другого видання.

ГРЕБІ́НКА — місто Полт. обл. УРСР, райцентр, на р. Гнилій Оржиці (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. Засн. 1895 під час будівництва залізниці Харків — Київ. Названа на честь укр. письменника Є. П. *Гребінки* — уродженця ближнього хутора Убіжище (тепер с. Мар'янівка). В січні 1905 відбувся заг. страйк залізничників Г. Рад. владу в Г. встановлено в січні 1918. З 1959 Г.—місто. Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту (локомотивне й вагонне депо), цегельня, пром. комбінат, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 7 загальноосвітніх, муз. та спортивна школи, 4 лік. заклади, в т. ч. 2 лікарні. Будинок культури, 2 кінотеатри, 5 б-к, краєзнавчий музей.

ГРЕБІ́НКИ — селище міського типу Васильківського р-ну Київ. обл. УРСР, за 12 км від залізничної ст. Устимівка. 8,1 тис. ж. (1978). Цукр., комбікормовий, молочний з-ди, з-д «Цукропроммеханізація», виробниче відділення райсільгосптехніки, дослідно-виробниче г-во Всесоюзного н.-д. ін-ту цукр. буряків, будинок побуту. 4 заг.-освітні та музична школи; 4 лік. заклади, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 2 б-ки. Засн. на поч. 17 ст.

ГРЕБІ́НКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Полтавської обл. УРСР. Утворений 1935. Пл. 0,6 тис. км². Нас. 30,1 тис. чол. (1978). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській та 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Гребінка.* Г. р. лежить у межах *Придніпровської низовини.* Поклади торфу. Річки: Гнила Оржиця та *Сліпорід* (бас. Дніпра). Грунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Найбільші підприємства: гребінківські локомотивне й вагонне депо, харчосмакова

Л. К. Гребець.

Гребінник звичайний: *1* — нижня частина рослини; *2* — суцвіття; *3* — частина судвіття.

Грегарини: 1 — Corycella armata; 2— Lophorhynchus insignis; 3 — Stylocephalus longicollis.

Суцільний п'ятилопатевий **гребний гвинт.**

ф-ка, промкомбінат, Мар'янівський ремонтний з-д. Працює комбінат побутового обслуговування (м. Гребінка). С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, цукр. буряків, кукурудзи, соняшнику, картоплі та виробн. м'яса, молока і яєць. У Г. р.— 10 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка. Залізничний вузол Гребінка, залізничні станції — Мар'янівка і Писарщина. Автошляхів — 174 км, у т. ч. з твердим покриттям — 98 км. У районі — 31 заг.-освітня, музична та спортивна школи, 29 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 11 будинків культури, 17 клубів, 2 кінотеатри, 30 кіноустановок, 29 б-к, краєзнавчий музей (Гребінка). У с. Мар'янівці Г. р. народився укр. і рос. письменник Є. П. *Гребінка,* у с. Кулажинцях — укр. фольклорист і етнограф О. В. *Маркович*, у с. Березівці — укр. рад. композитор М. Т. *Коляда*. В Г. р. видається газ. «Серп і молот» (з 1935).

М. І. Кадура.

ГРЕБІ́ННИК (Cynosurus) — рід одно- й багаторічних трав'янистих рослин родини *злакових*. Суцвіття — густа, однобічна колосовидна волоть, складається з неплідних і плідних колосків. 5 видів, поширений у помірній смузі Європи і Азії, Пн. і Пд. Африки. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 2. Найпоширеніший Г. звичайний (C. cristatus) — багаторічний нещільнокущовий злак з тонкими гладенькими стеблами. Росте на луках, узліссях і лісових галявинах. Кормова рослина.

ГРЕБІ́НСЬКИЙ Сергій Орестович [н. 21.IX (4.X) 1905, м. Фергана Узб. РСР] — український рад. фізіолог рослин, професор (з 1944), заслужений діяч науки УРСР (з 1961). Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр ун-т (1935). З 1945 почав працювати у Львів. ун-ті. Праці з питань радіаційної фізіології та біохімії рослин. Встановив гол. біохім. закономірності пристосування рослин до гірських умов, дослідив біохімію каучуко- й ефіроносів, розробив способи радіостимуляції росту рослин.

ГРЕ́БІНЬ Аврам Родіонович (8. XI 1878, с. Березна, тепер смт Менського р-ну Черніг. обл.— 27. XII 1961, с. Дмитрівка, тепер Менського р-ну Черніг. обл.) — український рад. лірник. На 21-му році життя осліп. Оволодів мистецтвом гри на лірі й скрипці. Учень Т. М. *Пархоменка*. У 1905—06 поширював революц. л-ру. В репертуарі Г. були нар. думи, істор. і ліричні пісні («Про Марусю Богуславку», «Про самарських братів», «Смерть козака-бандурника» та ін.), твори на слова Т. Шевченка та пісні, присвячені поетові.

Літ.: Полотай М. П. Лірник Аврам Гребень — народний музика. «Народна творчість та етнографія», 1958, № 4.

ГРЕ́БЛЯ — гідротехнічна споруда, яка перегороджує річку або інший водотік, створюючи напір води. Є звичайно осн. частиною *гідровузла*. За напором — різницею рівнів води перед спорудою (у верхньому б'єфі) і за нею (у нижньому б'єфі) — Г. поділяють на низьконапірні (до 10 м), середньонапірні (від 10 до 40 м) і високонапірні (понад 40 м). За водогосп. значенням Г. бувають водопідйомні (утворюване ними водосховище не виходить за межі старого річища) й водосховищні (водосховище розливається по заплаві, що забезпечує регулювання стоку води). Розрізняють Г.: глухі (водотримні), в яких немає отворів для пропускання води і які не пристосовані для переливання води через гребінь споруди; водоскидні (див. *Водоскидна споруда, Водозливна гребля*) й комбіновані. За конструктивною ознакою розрізняють *аркові греблі, гравітаційні греблі, контрфорсні греблі* та *консольні греблі*. На невеликих судноплавних річках споруджують і розбірні Г. (напр., з поворотними фермами) з низькою основою (*флютбетом*). Такі Г. практично підпирають воду у верхньому б'єфі верхньою частиною — затворами. Під час паводку затвори укладають на флютбет, відкриваючи суднам і плотам шлях через Г. За осн. матеріалом, з якого зводять Г., розрізняють *бетонні греблі, залізобетонні греблі, земляні греблі, кам'яні греблі* та *дерев'яні греблі*. Вибір типу Г. залежить від призначення, місцевих умов (кліматичних, геологічних, топографічних, гідрологічних) тощо.

М. М. Біляшівський.

ГРЕБНИ́Й ГВИНТ — пристрій, що обертається у воді *судновим двигуном* і створює рушійну силу; різновид *суднового рушія*. Складається з маточини й лопатей (двох, трьох і більше) з *гвинтовою поверхнею*. Розрізняють Г. г. (мал.) суцільні (лопаті виготовлені разом з маточиною), зі знімними і з поворотними лопатями (т. з. Г. г. регульованого кроку). Виготовляють їх з латуні, бронзи, чавуну, сталі або пластмаси. Розміщують звичайно в кормовій частині судна. Г. г. трансп. машин-«*амфібій*» може діяти і в повітр. середовищі.

ГРЕГАРИ́НИ (Gregarinina) — підклас паразитичних безхребетних тварин класу *споровиків*. Тіло (довж. 10 мкм —16 мм) видовжене, червоподібне, зрідка кулясте; вкрите кутикулою. На передньому кінці в більшості видів Г. є спец. апарат — епімерит, за допомогою якого Г. прикріплюються в кишечнику або порожнині тіла живителів (переважно *членистоногих* та *кільчастих червів*). Розмноження: статеве; відоме також чергування нестатевих поколінь з статевим. Бл. 500 видів, поширених у всьому світі.

О. П. Маркевич.

ГРЕ́ГОРІ (Gregory) Джеймс (1638, Абердін — 1675, Едінбург) — шотландський математик і астроном, член Лондон. королівського т-ва (з 1668). Автор одного з перших проектів дзеркального *телескопа*. Розробив спосіб обчислювання площі сектора *круга, гіперболи* та *еліпса*; з цим пов'язана його спроба довести, що обчислювання *обернених тригонометричних функцій* і *логарифмічних функцій* не можна звести до алгебр. операцій. Майже одночасно з І. *Ньютоном* і незалежно від нього одержав *Ньютона біном*; ще 1671 користувався рядом, що його згодом названо *Тейлора ряд*. Знайшов (1668) формулу *наближеного інтегрування,* яку пізніше вивів і англ. математик Т. Сімпсон (1710—61).

ГРЕГУА́Р (Grégoire) Анрі (21.III 1881, Гюї — 28.IX 1964, Брюссель) — бельгійський еллініст, візантиніст і славіст. З 1935 був директором Ін-ту слов. і сх. філології та історії Брюссельського ун-ту, з 1946 керував Візантинознавчим і новогрец. ін-том у Брюсселі. Праці з візантійської л-ри, яку Г. досліджував у зв'язках з ін. л-рами, зокрема з давньоруською («Дігеніс Акріт», 1942, та ін.); видавав літ. і істор. пам'ятки.

ГРЕЗ (Greuze) Жан-Батіст (21.VIII 1725, Турню, Бургундія — 21.III 1805, Париж) — французький живописець. Навчався в Ліоні (1745—50) й Парижі. В 50—60-х рр. 18 ст. створив ряд жанрових картин («Читання біблії», 1755; «Сільські заручини», 1761; «Паралітик», 1763, ДЕ), в яких відобразив моральну перевагу представників третього стану над дворянством. Пізніші твори Г. позначені *сентименталізмом* («Дівчина з пташкою», «Дівчинка в сірому». Київ. музей зх. та сх. мистецтва, та ін.).

Літ.: Каменская Т. Д. Жан-Батист Грез. Л., 1947.

ГРЕ́ЗЕ Володимир Миколайович [н. 26.XI (9.XII) 1915, Москва] — український рад. гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1966. Закінчив Харків. ун-т (1939). Працює в галузі мор. і прісноводної гідробіології, зокрема розробляє питання *біологічної продуктивності*. Провів різноманітні дослідження продуктивності, біол. структури, трофічних зв'язків у *біоценозах* товщі води (пелагічних) у Середземному м. та в тропічній зоні Атлантичного ок. Запропонував ряд методів визначення вторинної продукції в популяціях тварин, на основі яких провадять розрахунки відтворення кормової бази риб. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Ю. П. Зайцев.

ГРЕЙ (Gray) Джон (1798 — 1850) — англійський дрібнобурж. економіст, соціаліст-утопіст, послідовник Р. *Оуена*. В своїх працях викривав капіталістичну експлуатацію, стверджував, що продуктивні класи одержують лише незначну частину продукту своєї праці, решту привласнюють непродуктивні класи. Захищав дрібну приватну власність, засновану на особистій праці. На противагу Р. Оуену, який вимагав усуспільнення виробн. й розподілу, план Г. щодо організації суспільства обмежувався вимогами усуспільнення обміну.

ГРЕ́ЙДЕР (англ. grader, від grade — нівелювати) — землерийно-транспортна машина, якою планують і профілюють земляні насипи, перемішують і розрівнюють грунт, до-

Причіпний грейдер

рожньобудівельні матеріали тощо. Розрізняють Г. (мал.) причіпні й самохідні, або *автогрейдери*. Осн. робочий орган Г.— поворотний відвал криволінійного профілю з ножами, що ріжуть грунт (довж. відвалу 2,5—4,5 м). Допоміжні органи — розпушувач і бульдозерний відвал.

ГРЕ́ЙДЕР-ЕЛЕВА́ТОР — землерийно-транспортна машина з похилим стрічковим транспортером (елеватором). Під час руху Г.-е. (мал.) грунт, зрізаний ножем сфе-

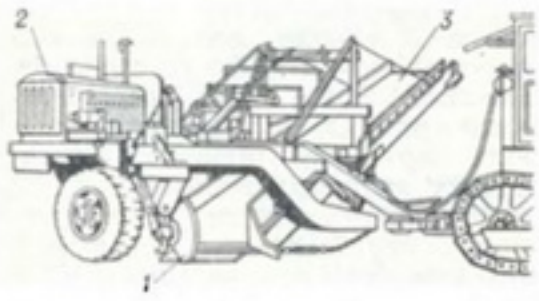

Напівпричіпний грейдер-елеватор: *1* — ніж; *2* — двигун стрічкового транспортера; *3* — стрічковий транспортер

ричної або сідлоподібної форми діаметром 600—1000 мм, переміщується *транспортером* (довж. 8—15 м) убік від напряму руху в насип або в транспорт. засоби. Є й Г.-е. з кидальником, що відкидає грунт на віддаль до 10—15 м. Розрізняють Г.-е. причіпні, напівпричіпні й самохідні. Продуктивність Г.-е. 500—1600 м³/год. Їх застосовують при зведенні насипів і дамб, копанні каналів тощо.

ГРЕ́ЙЗЕН (нім. Greisen) — кристалічна гірська порода, що складається гол. чин. з *кварцу* і світлих слюд — *лепідоліту* й *мусковіту*. Нерідко містить вкрапленості цінних рудних мінералів (*касситериту, вольфраміту, танталіту* тощо) в таких кількостях, що їх доцільно добувати. Утворюється Г. внаслідок гідротермальних змін гранітних порід. Часто залягає по периферії рудних жил і є розшуковою ознакою їх.

ГРЕ́ЙПФРУТ (Citrus paradisi) — вічнозелене плодове дерево роду цитрус родини рутових, заввишки до 15 м. У дикому стані Г. невідомий. Широко культивується в США, Єгипті та ін. країнах. В СРСР вирощують у субтропічних районах. Плодоносить на гілках поточного року. Плоди Г. великі, поодинокі або в гронах, соковиті, запашні, гіркувато-солодкі, мають тонізуючі властивості, поліпшують травлення, збуджують апетит; їх споживають свіжими й перероблеными (соки, варення, консерви). Плодоносить на 3—5-й рік. Середня врожайність 200—300 плодів з дерева. Іл. с. 152.

ГРЕ́ЙФЕР (нім. Greifer, від greifen — хапати) — вантажозахватний пристрій, навішуваний на вантажопідйомні машини й екскаватори. Осн. частиною Г. (мал.) для сипких матеріалів є дво- або кількащелепний ківш. Найпоширеніші двощелепні Г. місткістю 0,8—1,2 м³. Різновидом Г. є захватні пристрої для довгомірних або великокускових матеріалів та деяких вантажів.

ГРЕК Григорій (Болгарин; р. н. невід., Болгарія — п. 1473) — київський митрополит (1458—73). В 1452 втік з Києва до Рима і став прихильником підкорення православної церкви папській владі. В 1458 Г. повернувся до Києва й за допомогою лит. князів був настановлений київ. митрополитом. Проте спроби Г. привернути православне населення України до унії з католицькою церквою не вдалися. В 1469 Г. порвав зв'язки з Ватіканом і визнав церк. владу православного константинопольського патріарха.

ГРЕК Данило (Д. Калугер, Д. Оліверберг; рр. н. і см. невід.) — посол Б. Хмельницького до Швеції. За походженням грек. Був ченцем. Емігрував з Греції на Україну. В 1655 за дорученням Б. Хмельницького вів переговори з швед. урядом про спільну боротьбу проти Польщі. Влітку 1657 за згодою Б. Хмельницького перейшов на службу до Швеції і був її резидентом у Молдавії, де намагався схилити молд. уряд до союзу з Україною, спрямованого проти шляхет. Польщі і Крим. ханства.

ГРЕ́КИ (самоназва — елліни) — нація, основне населення Греції. Живуть також на о. Кіпр, в Єгипті, Італії, Албанії, СРСР (переважно в Донецькій і Кримській обл., Груз. РСР і Краснодарському краї), Канаді, Австралії, США та ін. країнах. Заг. чисельність — 11,0 млн. чол. (1977). Мова —новогрецька (див. *Грецька мова*). За релігією — православні. Г.— народ з багатовіковою історією (див. *Греція* Стародавня). Давньогрец. народність почала складатися на поч. 2-го тис. до н. е. після переселення на Балкан. п-ів протогрец. племен — *ахейців* та *іонійців*, а в 12 ст. до н. е. — *дорійців*, які асимілювали автохтонне населення (*пеласгів* та ін.). В епоху грец. колонізації (8—6 ст. до н. е.) виникла самоназва «елліни». За середньовіччя на основі еллінської народності за участю валахів, слов'ян (6—7 ст.), албанців (13—15 ст.) сформувалася новогрецька народність. У 19 ст. склалася грец. нація. Осн. заняття Г.- селян — землеробство (вирощують виноград, тютюн, оливки, цитрусові, зернові), в гірській місцевості — скотарство, на узбережжі — рибальство. Розвинуті й кустарні промисли (килимарство, золотошвейна справа, різьблення на дереві, гончарство). Значна частина Г. працює в пром-сті, торгівлі, на транспорті. Про історію, економіку й культуру Г. див. *Греція*.

М. Б. Греков. У загін до Будьонного. 1923. Державна Третьяковська галерея в Москві.

ГРЕ́КО-БАКТРІ́ЙСЬКЕ ЦА́РСТВО — рабовласницька держава на території Середньої Азії, Афганістану і Пн.-Зх. Індії (бл. 250—140 або 130 до н. е.). Виникла в результаті відокремлення від держави *Селевкідів* середньоазіатських областей. Засновником Г.-Б. ц. був селевкідський намісник *Бактрії* Діодот, який проголосив себе царем. У 230—200 до н. е. в Г.-Б. ц. царював кол. правитель Согду Евтідем. За правління Евтідема і його сина Деметрія Г.-Б. ц. досягло найбільших розмірів. У 190—180 до н. е. до складу держави входили, крім Бактрії, Согду й Маргіани, сучас. Афганістан, прикордонні області Сх. Ірану та провінції Пн.-Зх. Індії. Бл. 175 до н. е. розпалося на Г.-Б. ц. і Греко-Індійське царство. Тоді ж у Бактрії підняв повстання й захопив владу воєначальник Евкратід. За його правління Г.-Б. ц. почало занепадати. За царювання Геліокла — сина Евкратіда—Г.-Б. ц. захопили *масагети* і між 140—130 до н. е. Г.-Б. ц. перестало існувати. На його місці виникло *Кушанське царство*. В екон. і культурному відношеннях Г.-Б. ц. було однією з високорозвинутих д-в того часу. Осн. заняття населення — землеробство, скотарство, особливо конярство. Високого розвитку досягли ремесла: ювелірна справа, гончарство, ткацтво та ін. Найбільшими містами були Бактра (Балх), Мараканда (Самарканд), Деметріас (Термез). Через Бактрію проходили торг. шляхи в Іран, Індію, Китай. У Г.-Б. ц. поряд з рабовласництвом існувала сільс. громада з землероб. населенням. Була сильна армія. В культурі, мистецтві й релігії Г.-Б. ц. переплітались місцеві, іран. і грецькі риси з кит. та індійськими впливами.

Літ.: Всемирная история, т. 2. М., 1956; Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР. М., 1956.

Е. В. Максимов.

ГРЕ́КОВ Борис Дмитрович [9 (21). IV 1882, Миргород, тепер Полтав. обл.— 9.IX 1953, Москва] — рад. історик і громад. діяч, акад. АН СРСР (з 1935), член ряду іноз. академій. У 1907 закінчив Моск. ун-т. Викладав у вузах (з 1910), професор Ленінгр. і Моск. ун-тів. З 1937 — директор Ін-ту історії АН СРСР, одночасно 1944—46 — директор Ін-ту історії матеріальної культури, 1947—51 — директор Ін-ту слов'янознавства. Розробляв питання історії слов'ян, Давньої Русі, історії рос. селянства, історіографії, джерелознавства. Довів, що сх. слов'яни перейшли від общинного ладу до феодального, минувши рабовласницьку формацію; що Київська Русь була спільною колискою рос., укр. і білорус. народів. Заст. голови Рад. к-ту захисту миру (з 1951). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР. 1943, 1948, 1952.

Тв.: Избранные труды, т. 1—4. М., 1957—60; Укр. перекл.— Київська Русь. К., 1951.

ГРЕ́КОВ Митрофан Борисович [до 1911 — Мартищенко Митрофан Павлович; 3 (15).VI 1882, хутір Шарпаєвка, тепер Ростов. обл.—

Б. Д. Греков

М. Б. Греков.

Ж.-Б. Грез. Дівчинка в сірому. Київський музей західного та східного мистецтва.

Грейфер.

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Герб Гренади.

ГРЕНАДА

Площа — 344 км²
Населення — 110 тис. чол. (1976)
Столиця — м. Сент-Джорджес

Грейпфрут. Гілка з плодами.

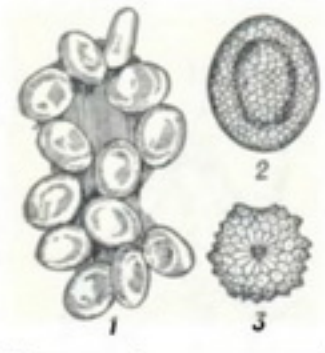

Грена: *1* — загальний вигляд зимуючої грени; *2* — яйце; *3* — мікропілярний апарат.

27.XI 1934, Севастополь] — росій. рад. живописець-баталіст. Навчався в Одес. худож. уч-щі (1898—1903) у К. *Костанді* і Г. *Ладиженського* та в петерб. АМ (1903—1911) в І. *Рєпіна* і Ф. *Рубо*. Член АХРР (1925—29). З 1918 жив і працював у Новочеркаську (тепер там будинок-музей Г.), з 1931 — у Москві. Г.— учасник громадян. війни, в його картинах відображено бої й походи 1-ї Кінної армії. Твори: «У загін до Будьонного» (1923), «Тачанка» (1925), «Кавалерійська атака» (1927), «Бій під Єгорлицькою» (1928—29), «Сурмачі Першої Кінної» (1934) та ін. Багато картин Г. зберігаються в ДТГ. Г. належить ініціатива створення перших рад. діорам і панорам («Взяття Ростова», 1929; ескізи до діорам «Штурм Перекопу», 1931, та «Оборона Царицина», 1933). Ім'я Г. присвоєно Студії військ. художників (1935) та Одес. худож. уч-щу. АМ СРСР щороку (з 1966) присуджує медалі ім. Грекова за кращі твори на військово-патріотичні теми. Іл. див. також до ст. *Батальний жанр*, т. 1, с. 368—369.

Літ.: Халаминский Ю. Митрофан Борисович Греков. М., 1956; Тимошин Г. А. Митрофан Борисович Греков. М., 1961; М. Б. Греков в воспоминаниях современников. Л., 1966.

В. А. Афанасьєв.

ГРЕ́КО-КАТОЛИ́ЦЬКА ЦЕ́РКВА — християнська церква, що виникла в 16—17 ст. на зх.-укр. і зх.-білорус. землях внаслідок укладення унії між католицькою й місц. православною церквами. Див. *Уніатська церква*.

ГРЕ́КО-КАТОЛИ́ЦЬКІ ДУХО́ВНІ СЕМІНА́РІЇ — виховно-навчальні заклади, які готували священнослужителів для *уніатської церкви*. Існували Перемишльська (засн. між 1700—13), Ужгородська (1767), Львівська (1779) і Станіславська (1907) семінарії. Навчання тривало від 1 до 8 років. Система навчання й виховання нагадувала єзуїтську (див. *Єзуїтські школи*).

ГРЕ́КО-ПЕ́РСЬКІ ВІ́ЙНИ (500—449 до н. е.) — війни грецьких міст-держав проти агресії перського царства *Ахеменідів*. Приводом до Г.-п. в. була підтримка в 500 до н. е. Афінами й Еретрією (на о. Евбея) повстання грец. міст на узбережжі Малої Азії проти перс. панування. Внаслідок першого походу в Грецію 492 до н. е. перси зайняли Фракію. Друге вторгнення персів у Грецію 490 до н. е. закінчилося їхньою поразкою біля *Марафона*. В 480 до н. е. перс. військо на чолі з *Ксерксом*, знищивши біля *Фермопіл* загін з 300 спартанців під командуванням царя *Леоніда*, вдерлося в Серед. Грецію, спустошило Аттіку, Беотію, зруйнувало Афіни. Проте того самого року перс. флот зазнав поразки біля о. *Саламін*. У 479 до н. е. греки здобули перемогу на суші (під *Платеями*) й на морі (біля мису Мікале). Воєнні дії було перенесено з тер. Греції в район Егейського м. і в Малу Азію. Після перемоги грец. військо 449 до н. е. біля м. Саламін (о. Кіпр) було укладено т. з. Каллієв мир, за яким Персія позбавлялася володінь в Егейському м., навколо Мармурового м., Босфору й визнавала незалежність грец. *полісів* Малої Азії.

ГРЕ́НА (франц. graine, букв.— сім'я, насінина) — яйця метелика шовкопрядів. З Г. виводять гусінь, яка при заляльковуванні утворює шовковисті кокони, з яких виробляють натуральний шовк. Розмір Г., форма й забарвлення залежать від виду шовкопряда. Г. *шовковичного шовкопряда* овальна, трохи сплюснута, солом'яно-жовтого кольору, в діаметрі 1,5 мм. На звуженому кінці яйця є мікропілярний апарат, крізь який проникають сперматозоїди. За період яйцекладки самка відкладає 400—800 яєць масою 0,25—0,75 мг кожне. Г. *дубового шовкопряда* більша — маса яйця 7—8 мг; колір сірувато-бурий. Зберігають Г. при т-рі 2—4° й відносній вологості повітря 60—70%. Див. також *Гренаж*.

ГРЕНА́ДА — держава на о. Гренада і ряді інших островів у групі Малих Антільських о-вів у Карибському м.

Населення — гол. чин. негри й мулати. Офіц. мова — англійська.

Державний лад. Г.— конституційна монархія, що входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. король (королева), якого представляє призначуваний ним генерал-губернатор. За конституцією Гренади діє парламент у складі палати зборів (15 депутатів, що обираються населенням строком на 5 років) і сенату (13 членів, що призначаються генерал-губернатором). З березня 1979 владу фактично здійснює революц. рада, очолювана прем'єр-міністром. *В. Н. Денисов.*

Природа. Острови вулканічного походження, гористі (вис. до 840 м). Клімат субекваторіальний, морський. Пересічна річна т-ра повітря бл. +26°. Опадів понад 1500 мм на рік. Переважають вологі тропічні вічнозелені ліси.

Історія. Корінне населення — індіанці, майже винищені колон-заторами. Острів відкрив 1498 Х. *Колумб*. У 1650 Г. відійшла до Франції. За *Версальським мирним договором 1783* — брит. колонія. В 1967 Великобританія проголосила її «д-вою, асоційованою з метрополією». В 1974 Г. стала незалежною. З 1967 при владі перебував уряд Об'єднаної лейбористської партії, що проводив диктаторську антинар. політику. 13.III 1979 внаслідок держ перевороту влада перейшла до революційної ради. З 1974 Г. — член ООН. Г. входить до *Карибського співтовариства* та *Організації американських держав*.

Політичні партії, профспілки. «Новий об'єднаний похід за добробут, освіту й визволення», засн 1973. Правляча з 1979 коаліція. Рада профспілок Гренади, засн. 1955. Входить до МКВП.

Господарство. Основа економіки — с. г. Гол. експортні культури (збір, тис. т, 1976): мускатний горіх — 2 (бл. третини світового виробн.), банани — 14, цукр. тростина — 6, какао — 3. Плантації кокосової пальми, цитрусових, бавовнику, кави та ін. тропічних культур. Розводять велику рогату

худобу, свиней. Пром-сть представлена невеликими підприємствами по переробці с.-г. продукції. Виробн. електроенергії — 25 млн. кВт год (1975). Велике значення для економіки країни має іноз. туризм. З-ць у Г. немає. Автошляхів — 923 км. Гол. мор. порт і аеропорт — Сент-Джорджес. З Г. вивозять мускатний горіх, банани, какао; ввозять прод. і пром. товари, трансп. засоби, паливо тощо. Гол. торг. партнери — Великобританія та ін. країни ЄЕТ, а також США. Грош. одиниця —східнокарибський долар. 2,7 східнокарибського долара = 1 дол. США (січень 1977).

Освіта. Система освіти в Г. склалася під впливом англійської. Запроваджено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 14 років. Викладання англ. мовою. Поряд із держ. існують приватні школи. Строк навчання в поч. школі — 7, у серед.— 7 (5 + 2) років. У 1973/74 рр. в поч. школах налічувалося 29 тис. учнів, у серед. школах, профес.-тех. і пед. учщах — 5,4 тис. Вузів у країні немає. У Сент-Джорджесі діє філіал заочних курсів Вест-Індського університету (м. Кінгстон на Ямайці).

В. З. Клепиков.

ГРЕНАДЕ́РИ (франц. grenadiers, від grenade — граната) — рід піхоти в європ. арміях 17—20 ст. Спочатку Г. наз. солдат-гранатометників. У кін. 17 ст. в усіх європ. арміях формувалися гренадерські роти, пізніше — окремі частини. В Росії гренадерські частини створено 1694. В кін. 18 ст. Г. перетворилися на добірні за складом війська. Формування Г. є в англ. гвардії, в армії ФРН.

Південно-східне узбережжя **Гренландії.**

ГРЕНА́Ж (франц. grainage) — одержання високоякісної *грени* (яєць) від *шовковичного шовкопряда* й *дубового шовкопряда*. Г. включає виведення метеликів, парування їх, одержання й обробку яєць, виявлення хворих самок. В СРСР на племінних шовківницьких станціях готують племінну грену (супереліту й еліту), на гренажних заводах — промислову. Є кілька способів виготовлення грени: целюлярний, промисловий та ін. Целюлярний спосіб застосовують здебільшого для одержання племінної грени, коли метеликів-самок після папільйонажу (парування) ізолюють по одній у паперові мішечки або комірки, де вони відкладають яйця. При промисловому способі метеликів для відкладання грени відсаджують групами по 50—500 шт. і більше.

ГРЕ́НДЖА-ДО́НСЬКИЙ Василь Степанович (23.IV 1897, с. Волове, тепер смт Міжгір'я, райцентр Закарпатської обл.— 25.XI 1974, м. Братіслава)— український письменник у Чехословаччині. Член КПЧ з 1945. У творах 20—30-х рр. відобразив тяжке становище закарпатських трудящих під соціальним і нац. гнітом чес. буржуазії, закликав до боротьби за возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. В деяких творах кінця 30-х рр. помітні бурж.-націоналістичні впливи. В 1939 був кинутий до фашист. концтабору, звідки втік; брав участь у антифашист. русі. Повоєнна творчість (вірші, повісті, романи, п'єси) присвячена відображенню нового життя укр. населення Чехословаччини.

Тв.: Тернові квіти полонин. Х., 1928; Шляхом терновим. К., 1972.

О. В. Мишанич.

ГРЕНІ́ВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення раннього етапу *трипільської культури*, досліджене 1947—48 на території с. Гренівки (тепер у складі с. Луполового Ульяновського р-ну Кіровоград. обл.). При розкопках виявлено залишки наземного глинобитного житла, знайдено кам'яну зернотерку та ін. знаряддя праці (кам'яні сокири, крем'яні скребки), велику посудину для зберігання зерна, уламки чашоподібних посудин (мали вигляд стилізованих антропоморфних фігур) та кілька антропоморфних глиняних статуеток.

ГРЕНЛА́НДІЯ — найбільший острів земної кулі. Лежить біля пн.-сх. берегів Пн. Америки, входить до складу Данії, користуючись внутр. автономією. Омивається Пн. Льодовитим і Атлантичним океанами.

Пл. 2176 тис. км². Нас. бл. 50 тис. чол. Бл. 85% Г. вкрито потужним (до 3400 м) шаром льоду. На узбережжі, де немає льоду,— плато й гірські масиви (г. Гунбйорн, 3700 м). З корисних копалин є кріоліт, графіт, мармур, буре вугілля та цинкові, свинцеві й уранові руди. Клімат арктичний і субарктичний. Березове криволісся, зарості ялівцю, луки; на Пн.— мохово-лишайникова тундра. В Г. водяться пн. олень, білий ведмідь, песець, полярний заєць та ін.; на Пн. зберігся вівцебик.

Г. відкрив бл. 875 ісл. моряк Гунбйорн. У 983 в Г. засновано перші норманнські колонії (існували до 15 ст.). В 1721 Данія поновила колонізацію Г. Після розірвання дат.-норв. унії (1814) — дат. колонія (з 1953 — частина Дат. королівства). З 2-ї половини 19 ст. Г.— об'єкт експансії США. В 1941 сюди введено амер. війська (їхнє перебування легалізовано дат.-амер. угодою «про оборону Г.» 1951). Дат. парламент вирішив надати Г. автономію з 1.V 1979

Осн. заняття населення — рибальство, тівчарство, оленярство, звіроводство. Гол. міста: Готхоб, Юліанехоб. Карту див. т. 1, с. 200—201.

ГРЕНЛА́НДСЬКЕ МО́РЕ — окраїнне море Пн. Льодовитого ок., між о-вами Гренландія, Шпіцберген, Ведмежий, Ян-Майєн та Ісландія. Пл. 1174 тис. км². Глиб. до 5527 м. Т-ра води на поверхні — —1, +2° у лютому, 0°. +6° у серпні. На Зх. Г. м.— холодна Східно-Гренландська, на Сх.— тепла Шпіцбергенська течії. Часто бувають тумани. Солоність 32—34,5‰. Промисел тюленів; рибальство. Гол. порти: Баренцбург (о. Шпіцберген), Акурейрі (о. Ісландія).

ГРЕНЛА́НДСЬКИЙ КИТ, полярний кит (Balaena mysticetus) — морський ссавець родини гладеньких китів. Один з найбільших сучас. *беззубих китів*. Довж. тіла 15—18, іноді до 21 м; голова велика (1/3 довж. тіла); черево й голова гладенькі, без поздовжніх борозен; у ротовій порожнині до 400 довгих (понад 4 м) пластин т. з. китового вуса; спинного плавника немає; забарвлення переважно сіре, іноді чорне, горло — біле. Поширений в арктичних морях, найчастіше поблизу Чукотського п-ова.

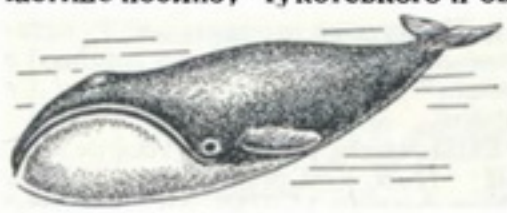

Гренландський кит.

Живиться дрібними ракоподібними й молюсками. В лютому —травні самка народжує 1 маля. Полювання на Г. к. заборонено з 1946 Міжнародною конвенцією.

О. П. Корнєєв.

ГРЕНЛА́НДСЬКИЙ ТЮЛЕ́НЬ, лисун (Pagophoca groenlandica) — ссавець родини справжніх тюленів ряду *ластоногих*. Довж. до 193 см, маса до 160 кг. Забарвлення дорослих Г. т. жовтувато-біле, на боках тулуба й на голові темні плями, малята (більки) чисто білі. Поширений в арктичних водах від Канадського архіпелагу й п-ва

Гренландський тюлень. Самки і більок

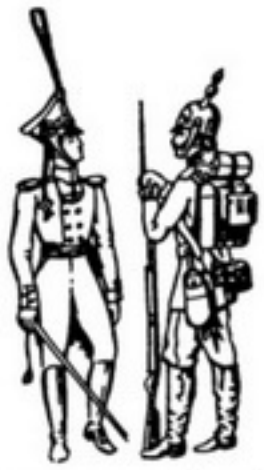

Гренадери. Обер-офіцер (ліворуч). 1812. Рядовий лейб-гренадерського Катеринославського полку. 1857.

Лабрадор до Карського м. Живиться ракоподібними, молюсками й рибою. Статева зрілість настає у самців на 8—9-му, самок — на 4—8-му році життя. Самка після 11,5-місячної вагітності в лютому — березні народжує 1 (рідше 2) маля. Тривалість життя Г. т. бл. 30 років. Г. т.— об'єкт звіробійного промислу (використовується жир, шкура, хутро більків). У Білому м. корабельний промисел Г. т. заборонено. *О. П. Корнєєв.*

ГРЕНО́БЛЬ — місто на Пд. Сх. Франції, адм. центр департаменту Ізер. Розташований на р. Ізері в оточенні гір. 169,7 тис. ж. (1975). Трансп. вузол. Підприємства електротех., хім., паперової, легкої (переважно текст. і шкіряної) та харч. пром-сті. Поблизу міста — кілька великих ГЕС. У Г.— ун-т (засн. 1339), ін-т ядерних досліджень. Відомий центр туризму, альпінізму й зимових видів спорту (в Г. проходили X зимові Олімпійські ігри 1968). Архіт. пам'ятки: крипта Сен-Лоран (кін. 8 ст.), собор Нотр-Дам (11—13 ст.); церква Сент-Андре (13 ст.), Палац юстиції (15—16 ст.), ратуша (16 ст.). Серед будівель 20 ст.— Палац виставок (арх. К. і Ж. Пруве), Будинок культури (арх. А. Воженські), «Крижаний палац» (арх. Р. Демартіні, П. Жюнійон), олімпійське містечко (арх. М. Новаріна). В Г. нар Стендаль. музей його імені. Музей красних мистецтв.

ГРЕНОСКА́НДІЯ — суходіл, що існував у пн. частині Атлантичного ок. між Гренландією і Скандінавією від початку кайнозою до середини антропогену. Г. відділяла холодні води Пн. Льодовитого океану від теплих вод Атлантичного ок., внаслідок чого в Європі, в т. ч. й на Україні, клімат був теплим (на широті Києва в палеогені росли пальми). Поступове зменшення й остаточне зникнення Г. було однією з причин похолодання клімату в Європі.

ГРЕПП (Grepp) Улав-Кюрре (6. VIII 1879, Бреннесунн, пров. Гельгеланд — 15.VIII 1922, Осло) — діяч норвезького робітн. руху. Член Норв. робітн. партії (НРП) з кінця 90-х рр. 19 ст. З 1912 — член ЦК НРП, в якому представляв революц. ліву, найближчу до революц. марксизму, групу. З 1918 — голова НРП. Сприяв входженню 1919 НРП в Комінтерн. З 1919 — член Виконкому Комінтерну.

Герб Греції

ГРЕЦІЯ
Площа — 131,9 тис. км²
Населення — понад 9 млн. чол. (1977)
Столиця — м. Афіни

ВИРОБНИЦТВО ОЛИВКОВОЇ ОЛІЇ
(тис. т)

Гренобль. Вид частини міста.

ГРЕ́СІВСЬКИЙ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Залізничній райраді м. Сімферополя, на р. Салгирі, за 8 км від Сімферополя. 6,5 тис. ж. (1977). Сімферопольська ДРЕС ім. В. І. Леніна, з-д залізобетонних виробів тощо. Засн. 1962.

ГРЕЦІ́НГЕР Борис Євгенович (н. 23.VI 1927, Дніпропетровськ)— український рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1975). Член КПРС з 1956. Закінчив (1949) Дніпроп. гірничий ін-т. Працював на комбінаті «Сахалінвугілля» (1949—57), з 1962 — в Ін-ті геотех. механіки АН УРСР.
Осн. праці присвячені дослідженню аерогазодинамічних процесів у вугільних шахтах, в атмосфері яких є багато газу, й підвищенню ефективності провітрювання виїмкових ділянок таких шахт. Держ. премія УРСР, 1976.

ГРЕ́ЦІЯ, Грецька Республіка — держава на Пд. Європи. Розташована на Пд. Балканського п-ова і прилеглих до нього островах (найбільші з них: Кріт, Евбея, Родос, Лесбос, Хіос, Кефалінія). Омивається Середземним м. і його морями — Іонічним та Егейським. В адм. відношенні поділяється на 53 номи (округи). На тер. Г.— 10 істор.-геогр. областей. Карти див. на окремому аркуші, с. 128—129.
Державний лад. Г.— республіка. Діє конституція 1975. Глава д-ви — президент, який обирається парламентом і наділений широкими повноваженнями. Він, зокрема, призначає главу уряду, має право накладати вето на законодавчі акти, прийняті парламентом, розпускати уряд і парламент, запроваджувати без згоди парламенту надзвичайний стан тощо. Законодавча влада належить однопалатному парламенту, який обирається населенням. Виконавчу владу здійснює уряд на чолі з прем'єр-міністром.

В. Н. Денисов.

Природа. Берегова лінія розчленована численними затоками, береги звивисті. Більша частина тер. Г.— гори і плоскогір'я. На Зх. підноситься гірська система Пінд, продовженням якої є гори на п-ові Пелопоннес та о-вах Кріт і Родос. Гірська смуга на Сх. країни включає гори Грамос, масиви Отріс та *Парнас* і переходить на о. Евбею й о-ви Кіклади. Найвища вершина країни — г. *Олімп*, 2911 м. На Пн. Сх.— південні відроги Пірину й Родопських гір. Низовини переважно в долинах річок і на узбережжі Егейського моря (Фессалійська, Салонікська). Корисні копалини: боксити, пірити, нікелева, залізна, хромова й марганцева руди, магнезит, лігніт і мармур. Клімат середземноморський субтропічний. Пересічна т-ра січня від +4° до +11°, липня — від +24° до +28°. Річна кількість опадів на Сх. до 350 мм, на Зх.— до 1500 мм. Річки невеликі, переважно гірські, несудноплавні. Найважливіші з них Вардар, Марица, Стрімон, Нестос (у межах країни — нижні течії). Багато озер, є мінеральні джерела. Грунти приморських і низькогірних районів переважно коричневі й буро-коричневі, по долинах річок — алювіальні. В горах — бурі гірсько-лісові й малопродуктивні скелетні грунти. На ниж. частинах гірських схилів переважають вічнозелені чагарники. Лісами вкрито бл. 15% площі країни (дуб, бук, каштан, волоський горіх, в'яз, ясен, ялиця та ін.). З вис. 2000—2200 м — гірські луки.

Населення. Понад 95% населення (8,6 млн. чол.; 1975, оцінка) становлять *греки*. В центр. областях живуть групи албанців і аромунів (народ, близький до румунів), на Пн.— македонці, на Сх. країни — групи турків. Живуть також євреї, цигани, болгари та ін. Офіц. мова — грецька. Пересічна густота нас.— 68 чол. на 1 км² (1977). 65% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Афіни, Салоніки, Патри*.

Історія. На тер. сучас. Г. в давні часи існувала антична цивілізація (див. *Греція* Стародавня). В 4 ст. н. е. Г. ввійшла до складу *Візантії*. В 14—15 ст. була підкорена *Османською імперією*. Грец. народ не раз піднімався на боротьбу проти іноз. загарбників (1571, 1611). Тисячі біженців із Г. селилися на Україні — в Києві, Львові, Ніжині. Чимало їх було й серед козаків *Запорізької Січі*. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* Данило *Грек* не раз виконував доручення Б. *Хмельницького*. З Г. пов'язаний значний період життя й діяльності укр. мандрівника й письменника 18 ст. В. Г. *Григоровича-Барського*. В кін. 18 ст. на Пд. України (в районі Одеси, Херсона та ін.) виникли грец. поселення. В той час у Г. та грец. колоніях у Європі створювалися *грецькі патріотичні товариства*, гетерії. Найбільше т-во «*Філікі етерія*», засн. 1814 в Одесі, з 1820 очолили брати *Іпсіланті*. В результаті *грецької національно-визвольної революції 1821—29* Г. було проголошено незалежною д-вою (1830). З 1832 — монархія. В 19 ст. Г. продовжувала боротьбу за визволення своїх земель. У 1864 до Г. було приєднано Іонічні о-ви, 1881 — Фессалію та частину Епіру. В 1898 дістав автономію о. *Кріт*.
Під впливом революцій 1848—49 в європ. країнах у Г. вибухнув ряд селянських повстань. У 70-х рр. 19 ст. зародився робітничий і соціалістичний рух. Г. брала участь у створенні Балканського союзу 1912, в *Балканських війнах 1912—13*. 29.VI 1917 Г. вступила в 1-у світову війну на боці *Антанти*. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції посилився революц. рух у Г. В 1918 засн. Соціалістичну робітн. партію Г. (з 1924— Компартія Г., КПГ). Г. зазнала поразки у війні з Туреччиною 1919—22. В 1924 Г. встановила дипломатичні відносини з СРСР. 25.III 1924 Г. було проголошено республікою. В роки світової екон. кризи 1929—33 в країні розгорнувся масовий робітн. і сел. рух. У 1934 Г. ввійшла до складу *Антанти Балканської*. В 1935 в країні було реставровано монархію. В 1936 встановлено військ.-фашист. диктатуру: КПГ та ін. демократ. організа-

ції було оголошено поза законом. На поч. 2-ї світової війни Г. дотримувалася нейтралітету. Проте 28.X 1940 війська фашист. Італії вторглися на тер. Г.

Після розгрому італ. військ грец. армією в Г. 1941 вдерлися війська фашист. Німеччини, які окупували країну. Під керівництвом КПГ народ піднявся на боротьбу. В 1941 створено Нац.-визвольний фронт (*ЕАМ*) і Нар.-визвольну армію (*ЕЛАС*). В складі її окремих підрозділів, зокрема 34-го піх. полку 13-ї д-зії, боролися громадяни СРСР, в т. ч. представники укр. народу. До літа 1943 ЕЛАС визволив від окупантів третину тер. Г. У визволених районах зароджувались органи нар.-демократичної влади. В 1944 створено Політ. к-т нац. визволення, що виконував функції тимчасового демократичного уряду. В травні 1944 в еміграції було створено бурж. уряд «нац. єдності», який закликав правлячі кола Великобританії надіслати війська для придушення антифашист. руху в Г. В жовтні бурж. уряд прибув до Афін у супроводі англ. військ. Реакція, спираючись на англ. окупаційні сили, вдалася до терору. Англ. війська почали воєнні дії проти ЕЛАС. В атмосфері терору було проведено парламентські вибори, реставровано монархію (1946). Громадян. війна, що велася Демократичною армією Г. (засн. 1946) проти реакції, тривала до 1949. В ці роки посилилась екон. і політ. залежність Г. від США. В 1952 Г. вступила в *НАТО*. 1962 приєдналася до *Європейського економічного товариства* на правах асоційованого члена. В 60-х рр. у Г. почалося могутнє піднесення демократичного руху проти антинар. політики правлячої кліки. Значно посилився страйковий рух трудящих (1966 — 1 млн. страйкарів). 21.IV 1967 реакційна вояччина при підтримці мілітаристських кіл США і НАТО встановила військ.-фашист. диктатуру. Конституцію було анульовано, всі демократичні партії та орг-ції заборонено. На чолі військ. хунти «чорних полковників» став Г. Пападопулос. Король був змушений залишити країну. На поч. 1973 посилились антидиктаторські виступи трудящих, керованих КПГ. Президент Г. Пападопулос у жовтні передав владу цивільному урядові прогресистів на чолі з С. Маркезінісом. У результаті держ. перевороту 25.XI 1973 владу захопив ген. Ф. Гізікіс, прибічник кривавих репресій проти прогресивних сил. Хунта почала 15.VII 1974 збройну авантюру на Кіпрі з метою приєднання його до Г. Провал путчу на Кіпрі, організованого при підтримці НАТО, привів до падіння військ.-фашист. режиму в Г. 23.VII 1974 до влади прийшов цивільний уряд К. *Караманліса* (прем'єр-міністр 1955—63), який заявив про вихід Г. з воєнної орг-ції НАТО, легалізував КПГ та ін. прогресивні орг-ції. На виборах до парламенту 1974 перемогу здобула партія «Нова демократія». Референдум про визначення форми правління підтвердив скасування монархії 1973 і проголосив Г. республікою. 15.IV 1976 уряд Г. підписав грец.-амер. угоду про принципи військ. співробітництва, що поставило Г. в залежність від США і НАТО.

Важливою віхою в боротьбі за єдиний демократичний антиімперіалістичний фронт трудящих Г. став X з'їзд КПГ (травень 1978). В жовтні 1978 партії демократичної опозиції досягли значних успіхів на виборах до місц. органів влади. Між СРСР і Г. укладено морську (1975), торг. (1977), культур., наук.-тех. (1978) угоди.

К. А. Шеменков.

Політичні партії, профспілки. «Нова демократія», засн. 1974 на базі Нац. радикального союзу. Правляча, правобурж. партія. Всегрецький соціалістичний рух, засн. 1974 на базі лівого крила Союзу центру. Партія с.-д. напряму. Союз демократичного центру (до 1976 — Союз центру — нові сили), засн. 1974 на базі правого крила Союзу центру. Правоцентристська партія. Національне угруповання, засн. 1977. Реакційна політ. партія, включає крайньо правих і монархістів. Єдина демократична ліва партія (ЕДА), засн. 1951. Виступає за демократизацію життя країни. *Комуністична партія Греції*, засн. 1918. Загальна конфедерація праці Греції, засн. 1918. Об'єднує більшість галузевих профспілок.

К. А. Шеменков.

Господарство. Греція — індустріально-аграрна капіталістична країна, г-во якої перебуває в залежності від іноз. капіталу (гол. чин. США і ФРН). Для економіки країни 70-х рр. характерні зростання інфляції, дорожнечі (лише в 1977 роздрібні ціни збільшилися на 12,8%), хронічний дефіцит торгового балансу. В 1977 в країні налічувалося 35 тис. безробітних, бл. 250 тис. греків змушені шукати роботу за кордоном.

Промисловість. У пром-сті зайнято бл. 25% самодіяльного населення країни. Бл. 70% пром. виробн. припадає на текст., харчосмакову й хім. пром-сть. Виробляють бавовняні (1977 — 81,4 тис. т бавовняної пряжі), вовняні та штучні тканини; килимарство на базі місц. сировини. Харчосмакова пром-сть представлена олійницькими (за виробн. оливкової олії Г. належить 3-є місце в світі), борошномельними, плодоконсервними, тютюновими, винобними та ін. підприємствами. Продукція хім. пром-сті: сірчана к-та, синтетичні матеріали, азотні й фосфорні добрива, вибухові речовини; нафтопродукти (1977 вироблено 8,5 млн. т) з довізної нафти. Добувають (млн. т, 1977): боксити — 2,9, лігніт — 23,4, феронікелеві руди — 2,0 та ін. Значну частину руди вивозять у необробленому вигляді й концентратах. У 1977 вироблено 17,2 млрд. кВт год електроенергії, в основному на ТЕС. Виплавляють (тис. т, 1977): алюміній — 125, сталь — 780, чавун, деякі кольорові метали. Судноверфі, автомобіле- й тракторобудівні з-ди; пром-сть буд. матеріалів. Невеликі шкіряно-взуттєві й деревообр. ф-ки. Осн. пром. центри — Афіни, Салоніки.

Сільське господарство. Гол. галузь с. г.— землеробство, яке дає бл. 75% вартості с.-г. продукції. Характерне поєднання дрібного сел. землеволодіння й великих поміщицьких г-в. Поширена оренда. В обробітку бл. 30% площі країни. Г. здавна спеціалізується на вирощуванні трудомістких експортних культур: тютюну, олив, винограду, цитрусових, бавовнику. Бл. 75% посівів зернових становить пшениця. Вирощують також цукрові буряки, ячмінь, кукурудзу, овочі, рис та ін. Тваринництво розвинуте мало. Розводять овець, кіз, велику рогату худобу, свиней.

У приморських районах — рибальство, промисел губки. Важлива стаття доходів — іноз. туризм.

Транспорт. Гол. вид транспорту — морський, тоннаж морського торгов. флоту — 33,3 млн. брутто реєстрових т (1977, одне з перших місць у світі). Гол. морпорти — Пірей, Салоніки. З-ць — 2,6 тис. км, асфальтованих автошляхів — 14 тис. км. Міжнар. аеропорти — Афіни й Салоніки. Г. експортує маслинову олію, оливки, виноград, цитрусові, тютюн і мінеральну сировину; імпортує машини, устаткування, паливо й сировину для металург. та хім. пром-сті. Гол. зовнішньоторг. партнери: ФРН, США, Італія, Франція, Великобританія, СРСР. У 1977 частка європ. соціалістич. країн у зовнішньоторг. обороті становила 11,3%. Грош. одиниця —

Збір головних сільськогосподарських культур (тис. т)

Культура	1971	1977
Пшениця	1933	1700
Ячмінь	795	706
Кукурудза	585	557
Рис	98	96
Цукрові буряки	1252	2650
Тютюн	88	112
Бавовна-сирець	333	432
Цитрусові	526	900
Виноград (столовий)	176	250
Оливки столові	77	100

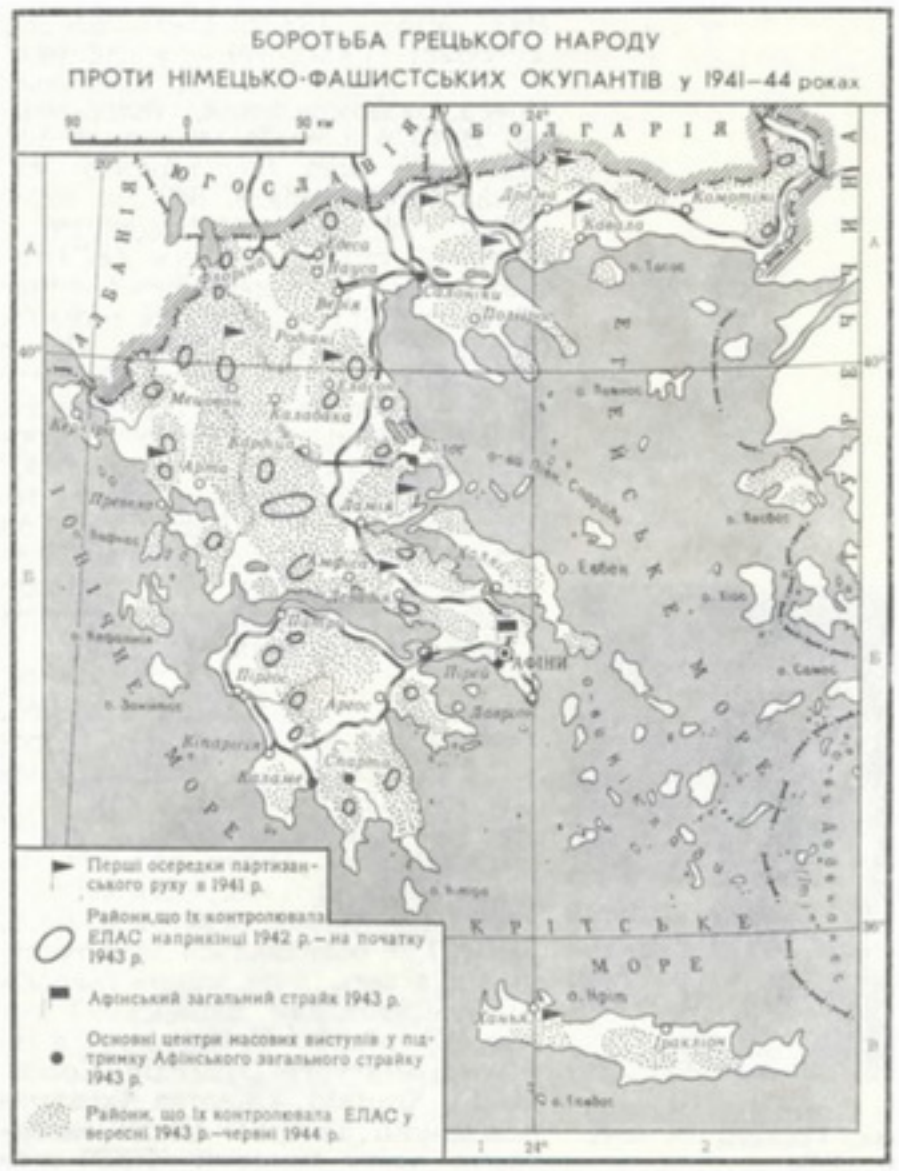

Таріль з грецьким написом (родоська кераміка). 1666

драхма. За курсом Держбанку СРСР 100 драхм = 1,88 крб. (грудень 1978). *В. М. Юрковський.*

Медичне обслуговування. В 1975 ліжковий фонд лікарень країни становив 58,5 тис. (6,5 ліжка на 1 тис. ж.); було 18,4 тис. лікарів (1 лікар на 491 ж.). Позалікарняну допомогу подавали гол. чин. приватні лікарі. Лікарів готують на мед. факультетах ун-тів в Афінах і Салоніках. Відомі курорти в Дельфах, Салоніках, Патрах, на о-ві Керкіра та ін.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1975 у Г. 10 % дорослого населення становили неписьменні. За конституцією 1975 в країні до 1980 має бути впроваджено обов'язкове 9-річне навчання дітей віком від 6 до 15 років. Тривалість навчання в поч. школі — 6 років, у серед.— 6 (3 + 3). Поряд з держ. є приватні школи. В 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалося 926,6 тис. учнів, у серед. навч. закладах (гімназіях і ліцеях) — 656,5 тис., у вищих навч. закладах — 107 тис. студентів. Вузи: ун-ти в Афінах (засн. 1837; понад 33 тис. студентів; 1856 його філол. та богослов. ф-ти закінчив укр. поет і композитор П. І. *Ніщинський*), Салоніках і Патрах, Політех. ін-т в Афінах (засн. 1836) та ін. Учителів поч. школи готують 3-річні пед. академії, викладачів серед. школи — ун-ти. Наук. установи: Афінська академія (засн. 1926), при академії є 7 н.-д. ін-тів і 3 комітети. Крім того, працює 14 ін. н.-д. ін-тів і 20 наук. т-в, Нац. обсерваторія в Афінах (засн. 1842). Б-ки: Нац. (1828), Палати депутатів в Афінах, ун-тів. Гол. музеї: Нац. археол. (1874), Акрополь (відкрито 1878), Візантійський (1914), Нац. істор. (1882), Нац. галерея живопису (1900), усі — в Афінах. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1976 в країні виходило 106 щоденних газет заг. тиражем бл. 1 млн. примірників, 642 ін. періодичні видання. Найпоширеніші щоденні газети: «Авгі» («Світанок», з 1951), «Акрополіс» («Акрополь», з 1881), «Елефтерос козмос» («Вільний світ», з 1966), «Неа» («Новини», з 1931). Орган Компартії Г.— «*Різоспастіс*» («Радикал», з 1918). Нац. «Афінське інформаційне агентство АА» засн. 1896. Держ. служба «Грецьке радіо і телебачення — ЕРТ» засн. 1975 на базі акціонерного товариства. Працює 51 радіостанція, в т. ч. ретрансляційні. Радіомовлення ведеться з 1938, телебачення — з 1966. *О. В. Ткачов.*

Література. Зародження новогрец. л-ри пов'язане з першими творами нар. мовою, як усними (епос «Дігеніс Акріт», 10 ст.), так і писемними (див. *Візантія*, розд. «Література»). Після падіння Візантії (1453) літ. осередки залишилися на островах, переважно на о. Кріт. Тут розвивалися успадковані від візант. л-ри жанри (вершина — віршований лицарський роман «Еротокріт» В. Корнаро), а також драматургія (трагедія «Ерофілі» Г. Хортаці, «Жертва Авраама» невідомого автора). Після завоювання Кріту турками (1669) л-ра існувала в двох формах — «вчена» з осередками на Афоні (тут, зокрема, в кін. 16 ст. жив укр. письменник-полеміст І. *Вишенський*) і в Фанарі (квартал у Стамбулі — див. *Фанаріоти*) та народна — пісні клефтів (повстанців проти османського ярма). Великого значення у 18 ст. набула поезія революц. демократа *Ріги Ферео*. У 18 ст. точилася гостра боротьба навколо питання, якою мовою повинна розвиватися л-ра — димотикою (нар. мовою), кафаревусою (архаїзованою) чи якоюсь середньою. На поч. 19 ст. провідна роль у л-рі переходить від фанаріотів (А. Хрістопуло та ін.) до поетів Іонійських островів, співців нар.-визв. боротьби грец. народу — Д. *Соломоса*, А. Кальвоса, А. Валаоритіса та ін. Волелюбні мотиви характерні й для афінських поетів — революц. романтиків 30—50-х рр. братів А. й П. Суцо, А. Рангаві та ін. У 50—70-х рр. в л-рі запроваджено кафаревусу. В 80-х рр. виник літ.-громадський рух димотикізм на чолі з Я. *Псіхарісом*. Найбільш розвинувся димотикізм у творчості поетів К. *Паламаса*, пізніше А. *Сікеліаноса*, К. Кавафі, драматурга Г. Ксенопулоса. З визволеного 1912 Кріту в л-ру ввійшли Н. *Казандзакіс*, твори якого набули світового значення, Т. Корнарос, О. Елітіс, а після виселення греків з Малої Азії 1923 — поет Г. *Сеферіс*, прозаїки І. Венезіс, Д. Сотіріу, С. Дукас. У 20-х рр. 20 ст. антивоєнний роман створив С. Мірівіліс. Велика Жовтн. соціалістична революція і зростання робітничого руху в Г. сприяли появі пролетарської л-ри. Вплив марксистської естетики позначився на творчості К. *Варналіса*, Д. Глініоса, М. Ав'єріса, Я. Кордатоса, Я. *Ріцоса*. Антифашистська л-ра Опору, яку очолювали К. Паламас та А. Сікеліанос, представлена також іменами Н. Карвуніса, С. Мавроїді-Пападакі, В. Ротаса, Я. Ріцоса, І. Сімопулоса, Ф. Ангулеса, М. Дімакіса, Р. *Бумі-Папа*, Н. Папаса, Т. Ліваді тіса, Е. *Алексіу*, Т. Патрікіоса та ін. Після поразки прогресивних сил у громадян. війні 1946—49 деякі письменники емігрували — К. Кодзяс в СРСР, М. Лудеміс — в Румунію. В еміграції почали творчу діяльність письменники — М. Александропулос (СРСР), Д. Рендіс (Румунія), Д. Хадзіс (НДР). У 60-х рр. відзначилися В. Василікос, А. Самаракіс, А. Франгяс. В укр. л-рі до тем грец. життя зверталися М. Костомаров, Я. Щоголів, у рад. час — Л. Первомайський. Переклади творів новогрец. л-ри укр. мовою з'явилися після 2-ї світової війни. На Україні видано твори М. Лудеміса, Н. Казандзакіса, К. Кодзяса, Я. Ріцоса, Е. Алексіу та ін. У Греції 1964 вийшли переклади творів Т. Шевченка під редакцією Е. Алексіу. С. Мавроїді-Пападакі перекладала твори Лесі Українки, І. Франка. Грец. л-ра розвивається й на Кіпрі. Див. *Кіпр*, розділ «Література». *Т. М. Чернишова.*

Архітектура. На тер. Г. збереглися численні визначні архіт. пам'ятки античності (див. *Греція* Стародавня) й Візантії (комплекси монастирів *Дафні* поблизу Афін, 11 ст., Хосіос Лукас у Фокіді, 10—11 ст., в Містрі на Пелопоннесі, 13—15 ст., та ін.). З 15 до поч. 19 ст. у спустошеній турками Г. розвивалося переважно нар. будівництво. Архітектура сучас. Г. сформувалася на традиціях античного та нар. будівництва. З 30-х рр. 19 ст. інтенсивно забудовувалися міста, особливо Афіни (у псевдокласич. стилі — королівський палац, тепер парламент, 1834—38, арх. Ф. Гертнер, за участю Л. Кленце; Нац. б-ка, 1832, ун-т, 1837, обидва — архітектор Г.-К. Гансен, Академія наук, 1859—85, арх. Т.-Е. Гансен; Нац. музей, 1866—69, арх. Л. Ланге). З 50-х рр. 20 ст. споруджуються переважно готелі з використанням нових матеріалів і конструкцій (Атенепалас, 1957, арх. Кіцікіс; готель Хілтон, 1959—63, арх. П. Василіадіс, Е. Вурекас, С. Стойкос). Забудовується центр Афін (площі Омонія та Синтагма, арх. Василіадіс, та ін., вул. Стадіу), виросли нові споруди в Піреї, Салоніках, нові житл. масиви («Агіос Іоаніс Рендіс» біля Пірея, 1950, арх. А. Константівідіс).

Ю. С. Асєєв

Образотворче мистецтво нового часу зародилося в 1-й пол. 19 ст. Провідну роль відігравали майстри наївного й правдивого портрета (Н. Кандуніс, Н. Кунелакіс). Живописці 2-ї пол. 19 ст., застосовуючи прийоми мюнхен. академізму, створювали картини на нар. теми (Н. Літрас, Н. Гізіс). У 20-х рр. 20 ст. на творчість живописця К. Парфеніса, скульптора Я. Халепаса та ін. вплинули новітні західноєвроп. течії. В серед. 20 ст. склалося кілька напрямів: живописці А. Георгадіс, Е. Томопулос наслідували традиції 19 ст.; Я. Мораліс, Я. Царухіс спиралися на західноєвроп. реалістичний живопис 20 ст.; живописець Ф. Кондоглу, графік С. Василіу — на спадщину середньовічного й нар. мист.; графіки Д. Галаніс, Я. Кефалінос, скульптори М. Томброс, А. Сохос — на античність. Визвольна боротьба в роки 2-ї світової війни сприяла піднесенню демократичного реалістичного мист. (живописці й графіки В. Семерцідіс, Д. Кацікояніс, скульптори Х. Капралос, М. Томброс; графіки А. Тасос, В. Катракі). Водночас у серед. 20 ст. й особливо в наступні роки поширилися модерністичні течії (живописці Н. Хадзікір'якос-Гікас і А. Кондоглу, скульптор Л. Ламерас та ін.). Із серед. 70-х рр. 20 ст. розвивається демократичне реалістичне мист. (А. Тасос, В. Семерцідіс та ін.). *Ь М Полевой.*

В. Семерцідіс. На жнивах. Гравюра на металі. 1960

Музика Грец. муз. культура має давні традиції (див. *Греція* Стародавня). Нар. музика різноманітна за жанрами й формами. Пісні — епічні, історичні, побутові, балади. Нар. танці беруть назву від місцевості (напр., кріт ський), професії, характеру виконання (сиртос, сиртакі). Серед нар. муз. інструментів — лютня, ліра, флейта, волинка, популярні й бузукі, мандоліна, скрипка. Профес. музика почала розвиватися в 30-х рр. 19 ст. Серед композиторів 19—20 ст.— Н. Мандзарос, П. Карер, С. Сама-

рас, . Коромілас, Д. Кокос. Основоположник нової грец. муз. школи М. Каломіріс — автор опер і симф. творів. Відомі муз. діячі й композитори — Д. Лавранга, М. Варволіс, Г. Ламбелет, Е. Ріадіс, А. Ксенос, А. Незеритіс, А. Євангелатос. У 40—50-х рр. 20 ст. поширилася масова пісня (М. *Теодоракіс*, М. Хадзідакіс та ін.). Серед виконавців: диригенти—Ф. Ваваяніс, Ф. Візантіу, А. Парідіс, співачка М. *Каллас*: піаністи—Г.

Фольклорний ансамбль з острова Кріт

Темеліс, В. Девеці; скрипалі—Б. Коласіс, Н. Дікеос, бузукісти—М. Хйотіс, К. Пападопулос. У Г. функціонують: Нац. оперний театр (Афіни), 5 симф. оркестрів (у т. ч. Афінський держ. оркестр), ансамбль пісні й танцю Дори Страту; консерваторії — державна (в Салоніках), приватні — Афінська, Пірейська, Грецька й Національна.

М. П. Загайкевич.

Театр. Традиції античного театр. мист. Г. були перервані в період тур. панування. Становлення сучас. театр. мист. почалося на поч. 19 ст. водночас із нац.-визвольною боротьбою грец. народу. Після проголошення держ. незалежності сформувався профес. театр. Серед провідних акторів 19 ст.— Д. Алексіадіс, Н. Лекацас, П. Суцас, Д. Тавуларіс. У 1901 в Афінах створено театр «Неа скіні» («Нова сцена», існував до 1906), того самого року — Грец. королівський театр (існував до 1908), 1932 — Грец. нац. театр. Провідні режисери 1-ї пол. 20 ст. — Ф. Політіс, А. Мінотіс, Т. Музенідіс; актори — К. Паксіну, К. Коцопулос, Г. Глінос та ін. В 50—60-х рр. великого значення набула діяльність таких колективів, як Афінський худож. театр (засн. 1942, гастролював в СРСР 1965), Грец. нар. театр (засн. 1955), Пірейський театр (засн. 1957; гастролював в СРСР 1962, 1963), театри в Салоніках, Сіракузах та ін. містах. З серед. 70-х рр. у репертуарі театрів чільне місце посідають твори часів античності, нац. драматургія, твори світової, в т. ч. рос. (Гоголь, Чехов, Горький) класики. Серед режисерів — Д. Рондіріс, С. Карандінос, П. Кацеліс, М. Какояніс; акторів — А. *Папатанасіу* (гастролювала в Києві 1967, 1974), А. Александракіс, С. Кафкарідіс, Т. Карусос, М. Меркурі.

І. Г. Посудовська.

Кіно. Перші короткометражні фільми знято 1911—12. В 1914 засновано першу кіностудію, яка випускала повнометражні картини. В 1928—31 фірма «Даг-фільм» знімала історичні стрічки й екранізувала літ. твори «Любов і хвилі» (1927), «Прикутий Прометей» (1929, реж. обох — Д. Газіадіс), «Дафніс і Хлоя» (1931, реж. Д. Ласкос). Серед відомих грец. фільмів: «Криваве різдво» (1951, реж. Г. Зервос), «Фальшива монета» (1955), «Антігона» (1961, реж. обох — Д. Дзавелас), «Стелла» (1955), «Дівчина в чорному» (1957), «Електра» (1962), «Грек-Зорба» (1964), «Іфігенія» (1977, реж. усіх—М. Какояніс), «Мисливці» (1977, реж. Т. Ангелопулос). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Попов В. Д. Экономика современной Греции. М., 1971; Кирьякидис Г. Д. Греция во второй мировой войне. М., 1967; Меньшиков В. М. На стратегическом перекрестке. М., 1975; Станиславская А. М. Россия и Греция в конце XVIII — начале XIX века. М., 1976; Русос П. Октябрьская революция и Греция. Пер. с греч. М., 1967; Куцукалис А. Влияние идей В. И. Ленина в Греции. Пер. с греч. М., 1970; История национального сопротивления в Греции. 1940—1945. Пер. с греч. М., 1977; Мочос Я. Современная греческая литература. М., 1973; Дмитрова Л. Підручна книга з історії всесвітнього театру, в. 1. Х., 1929; Полевой В. М. Архитектура Греции. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 11. М., 1973; Полевой В. М. Искусство Греции. М., 1975; Мартынов И. И. Очерки о зарубежной музыке первой половины XX века. М., 1970.

ГРЕ́ЦІЯ Стародавня, Еллада (Ἑλλάς) — загальна назва групи рабовласницьких держав, які існували на території пд. частини Балканського п-ова, о-вів Егейського м., зх. узбережжя Малої Азії, на берегах Мармурового й Чорного морів, узбережжі Пд. Італії, Пд. Франції та сх. частини о. Сіцілія. Карту див. на окремому аркуші, с. 128—129

Історія. Найдавніші поселення на тер. Г. належать до серед. *палеоліту* (бл. 100—40-е тис. до н. е.). В період *неоліту* (бл. серед. 7-го тис.— бл. 2800 до н. е.) населення тер. Г. перебувало на стадії первіснообщинного ладу. В 30 ст. до н. е. значно піднеслась острівна Г. Осн. населення Г. в той час становили *пеласги*, пізніше їх відтіснили й асимілювали протогрец. племена, серед яких посилились *ахейці, іонійці* та *еолійці*. У 20—15 ст. до н. е. розвинулися ранньорабовласницькі д-ви на о. Кріт (Кнос, Фест та ін.). Створена там культура мала великий вплив на розвиток ін. грец. д-в (див. *Егейська культура*). З 17 ст. до н. е. почалося формування ранньорабовласницьких ахейських д-в на материковій Г. (*Мікени, Тірінф* та ін.). В 16—13 ст. до н. е. ці д-ви досягли значного розвитку. Бл. 1260 до н. е. вони завоювали і зруйнували *Трою* (див. *Троянська війна*). В 12 ст. до н. е. територію Г. завоювали *дорійці*, які перебували на стадії первіснообщинних відносин. В кін. 9 ст. до н. е. еолійці заселяли Пн. Г., іонійці — *Аттіку*, ахейці—*Аркадію* та Ахайю (Ахею). Дорійське завоювання привело до пожвавлення родових відносин у Г. В країні склалися дрібні самостійні громади на чолі з *басилевсами*, посилилася родова знать. Підкорене місц. населення стало власністю родів завойовників. У 9 ст. до н. е. грец. племена почали колонізацію островів і узбережжя Малої Азії. В 8—6 ст. до н. е. швидкими темпами розвивалися продуктивні сили грец. суспільства. Зросла соціально-майнова нерівність, формувалися класи. Протягом 8—6 ст. до н. е. греки колонізували узбережжя Середземного, Мармурового й Чорного морів (див. *Колонії античні*).

В 2-й половині 7 ст. до н. е. греки почали колонізацію Пн. Причорномор'я. В 6—5 ст. до н. е. грец. колонії були на всьому пн. узбережжі Чорного м. від гирла Дунаю до берегів Кавказу (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Колонізація прискорила розвиток продуктивних сил Г. В грец. міста ввозили рабів, продукти харчування, сировину тощо. Посилилися позиції рабовласників. Проте осн. засіб виробн. — земля, а також політ. влада залишалися в руках родової знаті. Боротьба *демосу* проти родової аристократії й довгострокового рабства становила гол. особливість періоду 8—6 ст. до н. е. Внаслідок цієї боротьби в деяких *полісах* демос домігся скасування боргової *кабали* (напр., в *Афінах* внаслідок *Солона реформ* 594—593 до н. е.). В 7—6 ст. до н. е. осн. силою в боротьбі проти родової знаті стала *тиранія* (*Пісістрата* в Афінах та ін.). Внаслідок реформ, здійснених тиранами, було ліквідовано екон. і політ. привілеї родової аристократії. У 8—6 ст. до н. е. формувався поліс. Належність до полісу забезпечувала повноправним громадянам право власності на землю й рабів. Поліси за своїм ладом були олігархічними (*Спарта*) й демократичними (Афіни) республіками. В 6 ст. до н. е. виникли об'єднання полісів на чолі зі Спартою (див. *Пелопоннеський союз*) і з *Фівами* (див. *Беотійський союз*).

Греція. Кадр з фільму «Електра». Режисер М. Какояніс. 1962.

Розквіт Г. пов'язаний з піднесенням Афін у результаті їхньої перемоги в *греко-перських війнах* (500—449 до н. е.). Період найбільшої могутності Афін припав на правління *Перікла* (443—429 до н. е.). Афіни перетворилися на гол. екон. і культур. центр Г., стали великою мор. д-вою. В 478 до н. е. вони очолили *Делоський союз* (або Перший афінський мор. союз). Загострення екон. і політ. суперечностей між Делоським і Пелопоннеським союзами, посилення боротьби між демократією й *олігархією* призвели до *Пелопоннеської війни* (431—404 до н. е.), яка закінчилася перемогою Спарти. Війна загострила внутр. суперечності грец. суспільства. В 1-й пол. 4 ст. до н. е. збільшилася майнова нерівність, посилився процес зубожіння селянства. В результаті постійних міжусобних воєн усі грец. поліси ослабли й потрапили в залежність від Персії. Контроль за грец. містами остання передала Спарті, яка перетворилася на гол. ворога грец. незалежності й демократії. Втручання Спарти у внутр. справи грец. д-в викликало *Коринфську війну 395—387 до н. е.* В 4 ст. до н. е. відбулося тимчасове піднесення Фів, військо яких у битві під *Левктрами* (371 до н. е.) завдало поразки

Храм Ніке Аптерос. 420 до н. е. Архітектор Каллікрат.

спартанцям. Афіни, налякані посиленням Фів, 378—377 до н. е. створили Другий афінський мор. союз. Але намагання Афін встановити свою гегемонію в цьому союзі викликали опір полісів — членів союзу, і це призвело до його розпаду. Ослаблення грец. полісів дало *Македонії* змогу здобути перемогу над грец. силами біля Херонеї (338 до н. е.) і встановити гегемонію в Г. В усіх грец. полісах було встановлено олігархічний режим, який спирався на силу македонського війська. Завоювання греко-македонської армії на Сх. під проводом *Александра Македонського* поклали початок періодові *еллінізму*. Але створена Александром Македонським величезна д-ва від Дунаю до Інду після його смерті (323 до н. е.) розпалася на кілька д-в. Для Г. елліністичного періоду було характерне переважання д-в і союзів воєнізованого типу (Македонія, *Ахейський союз*, *Етолійський союз*, деякий час — Спарта). В більшості грец. д-в влада належала олігархам або царям. Боротьба Македонії, Ахейського та Етолійського союзів за панування в Г. призвела до спустошення країни, розорення населення. Після поразки, яку завдали рим. війська Македонії в битві біля Кіноскефалів 197 до н. е., Стародавній *Рим* постійно втручався в грец. справи, підтримуючи олігархічні верстви. В 148 до н. е. Македонія, Іллірія та *Епір* стали рим. провінціями. В 146 до н. е. після розгрому римлянами Ахейського союзу Г. підпала під владу Риму. З утвердженням Рим. імперії (27 до н. е.) Г. було перетворено на рим. пров. Ахайю (Ахею), лише Афіни номінально вважалися вільним містом. З 4 ст. н. е. Г становила ядро *Візантії*.

Філософія Старод. Г. поклала початок розвиткові всіх галузей філос. знання і майже всіх філос. течій. У ній, як відзначав Ф. Енгельс, «вже є в зародку, в процесі виникнення, майже всі пізніші типи світоглядів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 347). Формування філос. напрямів у Старод. Г. відбувалося на грунті гострої ідейної боротьби між рабовласницькою демократією та аристократією. Це зрештою й зумовило виникнення в давньогрец. філософії двох протилежних філос. течій — *матеріалізму* й *ідеалізму*. Поява перших наївно матеріалістичних філос. поглядів пов'язана з діяльністю *мілетської школи* (6 ст. до н. е.). *Фалес* і його послідовники *Анаксімандр* і *Анаксімен*, визнаючи матеріальну першооснову всіх речей, зробили перший крок у матеріалістичному поясненні природи. Другий важливий крок зробив *Геракліт* Ефеський, який сформулював поняття про взаємоперехід і боротьбу протилежностей як внутрішнє джерело постійної плинності явищ. Він був основоположником стихійної діалектики давньогрец. мислителів, що виникла на грунті заг. споглядання природи. Найвищого розквіту давньогрец. філософія досягла в 5—4 ст. до н. е., в період діяльності видатних матеріалістів *Емпедокла*, *Анаксагора*, *Левкіппа* й *Демокріта*, які висунули ряд нових філос. ідей, зокрема поняття про утворення всіх речей з неподільних матеріальних елементів, про причинну зумовленість усіх явищ природи та ін. У 5 ст. до н. е. остаточно склався ідеалістичний напрям у філософії, елементи якого існували вже у вченні піфагорейців (6 ст. до н. е.) — поняття про число як першооснову речей, про переселення душ та ін. (див. *Піфагореїзм*); у філософії *елейської школи* (6—5 ст. до н. е.), представники якої обгрунтовували «неістинність» рухомого чуттєвого світу. Виразно виступала ідеалістична тенденція у вченні *софістів*, які схилялися до *суб'єктивізму* й *релятивізму*. Проте виникнення ідеалізму як системи філос. світогляду пов'язане з діяльністю *Сократа* й особливо *Платона*. Сократ висунув ідею породження одиничного загальним, яка стала для Платона керівним принципом розробки філос. системи *об'єктивного ідеалізму*. Разом з тим твори Платона привернули увагу філософів до вивчення форм мислення, заг. понять і категорій. Систематизацію й логічне узагальнення всіх наук. знань своєї епохи здійснив *Арістотель*, який піддав критиці ідеалізм Платона, в деяких важливих питаннях теорії пізнання Арістотель виявляв хитання між ідеалізмом і матеріалізмом, залишаючись у цілому на позиціях об'єктивного ідеалізму.

У 4—3 ст. до н. е. поширилися філос. вчення *академії платонівської*, *перипатетичної школи*, *стоїцизму*. Визначну роль у розвитку матеріалізму відіграли *Епікур* і *епікурейська школа*.

На ін. школах позначалася тенденція до занепаду філос. думки, виник філос. *скептицизм*. У 2 ст. до н. е. всі ці школи, за винятком школи Епікура, впали в *еклектизм*. У 3 ст. виникло містико-ідеалістичне вчення *неоплатонізму* (Прокл, Ямвліх, Плотін та ін.). Найціннішим надбанням філос. думки Старод. Г. є наївний матеріалізм і стихійна діалектика, які поклали початок теор. поясненню природи такою, якою вона є.

Література. Тематичною основою давньогрец. л-ри, як і образотворчого мистецтва, були міфи, місц. оповідання про богів і героїв. Історію давньогрец. л-ри поділяють на періоди: 1) М і к е н с ь к и й (разом із субмікенським, від 17—16 до 10 ст. до н. е.), коли існувало письмо, але літ. тексти не записувалися, розвивалась усна словесність. 2) «Г е о м е т р и ч н о г о с т и л ю» (від 10—9 до 7 ст. до н. е.), умовно названий за особливостями мистецтва (наївне, сильно геометризоване зображення людини). Розвивався героїчний епос. 3) А р х а ї ч н и й (7—6 ст. до н. е.), коли епос дістав письмовий вираз. Найвизначніші його пам'ятки — поеми «*Іліада*» та «*Одіссея*», приписувані *Гомерові*. На цей період припала й творчість *Гесіода*. Лірична поезія мала політ. характер (Солон, Феогнід, Мімнерм). Давньогрец. лірика була синкретичною — слово поєднувалося з музикою і танцем. Ліричні й ліро-епічні твори виконувалися соло (монодія) й хором (хородія). Хорична лірика досягла вершин в одах Алкмана, Піндара, дифірамбах Бакхіліда. Монодична лірика представлена одами Алкея, *Сапфо*, віршами *Анакреонта*, Архілоха. Розвиток жанру байки пов'язується з ім'ям *Езопа*. 4) К л а с и ч н и й (550—350 до н. е.). У той час сформувалися й досягли розквіту драматургія й худож. проза. Найвидатнішими творцями трагедії були *Есхіл*, *Софокл*, *Еврипід*, комедії — *Арістофан*. Філос. прозу представляли Платон, Арістотель, історичну — Геродот, Фукідід, Ксенофонт, ораторську — Демосфен, Ісократ, Лісій. 5) Е л л і н і с т и ч н и й (350—31 до н. е.). При дворах елліністичних династій розвивалися «вчена» поезія (*Феокріт*, Мосх, Біон), філологія (Зенодот, Арістарх, Арістофан Візантійський), історія, філософія. Комедія (*Менандр*, Філемон) втратила політ. характер і перетворилася на побутову драму. 6) Р и м с ь к и й (31 до н. е.— 476 н. е.) — л-ра значною мірою втратила зв'язок із нар. творчістю й зазнала впливу л-р народів Бл. Сходу. Виник новий жанр — грец. роман на основі казок, істор. оповідань і любовних елегій (Геліодор, Ксенофонт Ефеський, *Лонг*). Розвивалася філос. проза (Плутарх, Лукіан, Марк Аврелій). З'явилася християнська л-ра грец. мовою (Євангелія, Апокаліпсис, Діяння й Послання апостолів, полемічні твори тощо). Давньогрец. л-ра мала великий вплив на пізніші європ. л-ри, зокрема на українську. Перші переклади та переспіви з неї в укр. л-рі належать до 19 ст. У 1859 К. Думитрашко видав «Жабомишодраківку» — переспів «Батрахоміомахії» — пародії на героїчний епос. «Іліаду» й «Одіссею» перекладали С. Руданський, О. Навроцький, П. Ніщинський, О. Потебня, В. Самійленко. Високохудож. переклади обох поем здійснив Борис Тен. Твори давньогрец. л-ри перекладав І. Франко. Леся Українка черпала мотиви з цієї л-ри («Кассандра», «Іфігенія в Тавріді»). За роки рад. влади вийшли укр. переклади творів давньогрец. авторів — Есхіла, Софокла, Евріпіда, Арістофана, Менандра, Арістотеля.

До образів і тем давньогрец. л-ри зверталися І. Франко, М. Драгоманов, М. Рильський, М. Зеров, О. Білецький та ін. *А. О. Білецький.*

Архітектура. Давньогрец. архітектура бере свій початок від традицій кам. будівництва Егейської культури (ансамблі Мікен, Тіринфа та ін.) і дерев'яно-глинобитної архітектури еллінських племен часів первісно-общинного ладу. В «гомерівський» період формувалися типи оборонних, культових і житл. споруд (храм Артеміди в Спарті). В період архаїки з розвитком міст-держав (полісів) створювалися реліг.-громад. центри (*акрополі*), громад. життя зосереджувалося на торг. площі (агорі). Поширилося кам. буд-во (системи «циклопічного», «полігонального» і «квадрового» мурування). На

основі стояково-балкових конструкцій виникла система *архітектурних ордерів*. Формувалися типи храмів — доричні *періптери* з місц. каменю (Гери в Олімпії, Аполлона в Корінфі, Базиліка в Посейдонії) та іонічні мармурові *диптери* (храми Артеміди в Ефесі, арх. Херсіфрон і Метаген, Гери на о. Самос, Аполлона в Дідимах), усі — 7—6 ст. до н. е. Найвищого розквіту архітектура Г. досягла в класичний період. Виникло регулярне планування міст, пов'язане з ім'ям Гіпподама («Гіпподамова система»; забудова Пірея, *Мілета* та ін.). Поширився тип житл. будинку, що мав подвір'я з критою галерейкою-пастадою, чоловічу (андрон) і жіночу (гінекей) кімнати, кімнату з вогнищем (ойкос) та ін. приміщення. Споруджувалися значні архіт. ансамблі, багато культових, громад. і спорт. споруд: зали для зборів, театри, храми, мавзолеї тощо. Доричний та іонічний архіт. ордери набули досконалості, різноманітніше трактувалися, було створено новий, *корінфський ордер*. Серед визначних пам'яток того часу — ансамбль афінського акрополя (Пропілеї, 437—432 до н. е., арх. Мнесікл; храми — *Парфенон*, 447—438 до н. е., арх. Іктін і Каллікрат; храм богині Ніке Аптерос, 420 до н. е., арх. Каллікрат; *Ерехтейон*, 421—406 до н. е.), мавзолей у *Галікарнасі* (353 до н. е., арх. Піфей і Сатір) та ін., численні стадіони, театри в Олімпії, Дельфах, Епідаврі й Елевсіні. В епоху еллінізму інтенсивно розвивалося містобудування, ускладнювалася композиція архіт. об'ємів, збільшувалися масштаби споруд, зростало значення декоративних деталей. Зразки архітектури тієї епохи — храм Зевса Олімпійського в Афінах (2 ст. до н. е., арх. Коссутій), Фароський маяк в Александрії, Пергамський вівтар (бл. 180 до н. е.), руїни центрів у Прієні, Мілеті, Пергамі, Ефесі. Худож. пам'ятки збереглися не тільки на тер. Балканського п-ова, а й у Малій Азії, на Пд. Апеннінського п-ова, о-вах та на узбережжі Середземного м. і в Пн. Причорномор'ї, де було багато грец. міст і селищ (залишки храмів у Пантікапеї, 6 ст. до н. е.; Ольвії, 3 ст. до н. е.; театру й оборонних споруд у Херсонесі, 4—3 ст. до н. е.). Архіт. форми Стародавньої Г. та її ордерна система відіграли велику роль у дальшому розвитку світової архітектури. *Ю. С. Асєєв*

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мистецтва на тер. Г. належать до *Егейської культури*. Першим етапом власне грец. мистецтва був «гомерівський» період (11—8 ст. до н. е.), представлений гол. чин. розписною керамікою *геометричного стилю*. Переломним у мист. Г. став період архаїки (7—6 ст. до н. е.). Інтенсивне громад. життя грец. полісів сприяло підвищенню інтересу до людини, що в монументальній скульптурі виявилось у все більшому олюдненні міфологічних образів. Поряд із культовою скульптурою в мистецтво в цей час увійшли громадянські образи (статуї юнаків-атлетів — «куросів», святково одягнених дівчат — «кор»). У застиглі постаті майстри вносили все більше життєвих спостережень (Аполлон Тенейський), вирішувалася проблема зображення постаті в русі (Ніке Архерма). У *вазописі* на зміну орнаментально-декоративному, «*килимовому стилю*» (6 ст. до н. е.) прийшов силуетний *чорнофігурний стиль*. Реалістичні тенденції остаточно перемогли в класичний період (5—4 ст. до н. е.), хоч

Танець з барабанами. Розпис червонофігурної вази. Лувр. Париж.

на початку його певною мірою й відчувалася архаїчна умовність (скульпт. група «Тирановбивці» Крітія й Несіота). В класичний період мист. Г. досягло свого найвищого розквіту, висунувши великих майстрів. *Мірон* вирішував проблему реалістичного відтворення руху (статуя дискобола, група «Афіна і Марсій»). *Фідій* у піднесено величних міфологічних образах втілював морально-етичні ідеали античної демократії (рельєфи Парфенона), *Поліклет* на основі вимірів постатей уславлених атлетів свого часу виводив норми правильної будови людського тіла, створив образ воїна-громадянина демократ поліса (статуя дорифора-списоносця), *Скопас* у скульптурах передав сильні драм. почуття (фриз мавзолея в Галікарнасі), *Праксітель* створив багаті на тонкі почуття образи («Гермес із немовлям Діонісом»), *Лісіпп* — образ грека-громадянина, сповнений внутр. напруги й енергії (статуї Апоксіомена, Геракла). У вазописі запанував новий, *червонофігурний стиль*. В елліністичний період (4—1 ст. до н. е.) грец. мист. поширилося на деякі сх. елліністичні держави й зазнало певного впливу місц. культур. У мист. Г. широко використовувались традиції класичного періоду (Венера Мілоська, Ніке Самофракійська, Лаокоон), водночас зростав інтерес митців до ширшого кола явищ (статуї святилища Афіни в Пергамі). В живописі старод. греки утвердили нові принципи обсягово-просторового зображення на площині, але таких зразків збереглося мало. Твори грец. скульптури дійшли до нас переважно в рим. копіях або фрагментах. Багато пам'яток грец. мистецтва знайдено на Україні, на тер., де були античні міста Північного Причорномор'я. *Л. М. Сак.*

Театр. Театр Старод. Г. виник із культових ігрищ на честь Діоніса й Деметри в 6 ст. й досяг найвищого розквіту в 5 ст. до н. е. За Арістотелем, саме пісні про Діоніса, т. з. *дифірамби*, й були першоджерелами давньогрец. трагедії. За згадками грец. істориків, один із найдавніших творів цього жанру — «Здобуття Мілета» Фрініха (494 до н. е.). В первісній формі грец. трагедія була *кантатою*, що складалася з діалога соліста з хором, останній залишився неодмінною належністю грец. драми. Згодом розширилася діалогічна частина: Есхіл увів, крім першого актора (протагоніста), ще й другого (девтерагоніста), а Софокл — третього (тритагоніста). Три актори могли виконувати в тій самій п'єсі по кілька ролей кожен. Хор виступав як своєрідний посередник між акторами і глядачами, коментував дію вистави, а крім того був нерідко й самостійною колективною дійовою особою. Значення хору виявилось і в самій побудові театру, осн. частиною якого була т. з. орхестра — круглий майданчик, на якому співав, а іноді й танцював хор. За орхестрою, оточеною з трьох боків місцями для глядачів, було приміщення, що відділялося від неї стіною з трьома дверима («скене» — звідси сучас. слово «сцена»). Вистави відбувалися просто неба. Найдавніша театр. будова — Театр Діоніса в Афінах (кін. 6—4 ст. до н. е.). Актори виступали у вбранні, подібному до жрецького, в *масках* і *котурнах*. Жіночі ролі виконували чоловіки. Театр в Афінах був держ. закладом. З 6—5 до 4 ст. до н. е. в Афінах поставлено не менш як 1500—1600 трагедій. З них до наших днів дійшло тільки 33 трагедії Есхіла, Софокла й Евріпіда. Осн. ідейні проблеми, що стояли перед трагедійними поетами 5 ст. до н. е.,— це взаємини між державою і громадянином. Театр був ареною боротьби політ. партій; під міфологічною оболонкою сюжетів ставилися й розв'язувалися гострі філос та етичні проблеми. Ще наоч-

Грецький театр (античний). Маска гетери. Маска трагедійного героя. Зображення Андромеди в театральному костюмі (вазопис). Трагедійний актор (статуетка з слонової кістки).

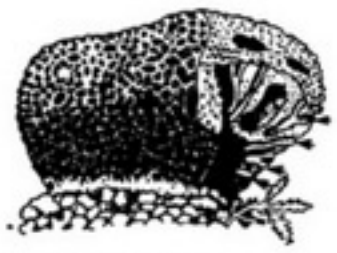

Грецька губка.

нішими є злободенні теми в комедіях Арістофана. У веселих ігрищах, крім нар. хору, брали участь мандрівні блазні (т з. *міми*). В 4 ст. до н. е., після розпаду афінської демократії, почався занепад давньогрец. театру. В кін. 4 —на поч. 3 ст. до н. е. домінувала «новоаттічна» комедія Менандра. Театр поступово перетворювався на місце розваги. Театр. культура Г. відіграла велику роль у розвитку світового театру.

Музика. Для античного грец. мист. характерний нерозривний зв'язок тексту, музики й танцю. Музика була одноголосою — хорові й сольні пісні (застольні, жалібні, гімни). Муз. інструменти — струнні (*ліра, кіфара*), духові (*авлос*, флейта Пана) та ін. Хоровий спів був основою трагедії — найвищого досягнення муз.-поетичного мистецтва Г. Зразки давньогрец. муз. творчості збереглися тільки у фрагментах. Розвивалися муз. естетика (Геракліт, Платон, Арістотель. Арістоксен) і теорія музики, зокрема вчення про лади й звукоряди (Евклід, Нікомах, Піфагор та ін.). Музика входила в систему виховання молоді. Деякі муз. терміни, запроваджені давньогрец. теоретиками (напр., «музика», «мелодія», «ритм», «гама», «гармонія»), вживаються в дещо іншому значенні й тепер. Укр. композитор і фольклорист П. П. *Сокальський* у праці «Російська народна музика великоруська і малоруська в її будові мелодійній і ритмічній...» (1888) використав теор. засади грец. музики для з'ясування закономірностей будови рос. і укр. нар. мелодій. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

М. П. Загайкевич.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об античности. Л., 1932; Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. К., 1955; Колобова О. М., Глускіна Л. М. Нариси історії стародавньої Греції. К., 1961; История Древней Греции. М., 1972; Андреев Ю. В. Раннегреческий полис. Л., 1976; История античной диалектики. М., 1972; Асмус В. Ф. Античная философия. М., 1976; Тронський І. М. Історія античної літератури. К., 1959; Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Антична література. К., 1976; Радциг С. И. История древнегреческой литературы. М., 1977; Полевой В. М. Искусство Греции. Древний мир. М., 1970; Асеєв Ю. С. Подорож в античний світ. К., 1970; Всеобщая история архитектуры, т. 2. М., 1973; Блаватский В. Д. Искусство Северного Причерноморья античной эпохи. М., 1947; Виппер Б. Р. Искусство Древней Греции. М., 1972; Дмитрова Л. Підручна книга з історії всесвітнього театру, в. 1. [Вступ. ст. О. Білецького]. Х., 1929; Головня В. В. История античного театра. М., 1972; Музыкальная культура древнего мира. Л., 1937; Античная музыкальная эстетика М., 1960.

ГРЕ́ЦЬКА ГУ́БКА, туалетна губка (Euspongia officinalis) — безхребетна тварина з ряду кремнієрогових *губок*. Пошир. у сх. частині Середземного м. Об'єкт промислу.

ГРЕ́ЦЬКА МО́ВА, еллінська мова — мова *греків*. Становить окрему групу індоєвропейської сім'ї мов. Під заг. назвою «Г. м.» розуміють: давньогрец. діалекти — іонійський, аттічний, еолійський, беотійський, ахейський, або аркадокіпрський, дорійський тощо (бл. 20 ст. до н. е.— кін. 4 ст. до н. е.); койне, або спільногрец. мову елліністичної й римської епох (бл. 3 ст. до н. е.— 5 ст. н. е.); середньовічну Г. м.— архаїчну літературну й відмінну від неї розмовну (бл. 6 ст.— 13 ст.) та новогрецьку. Характерні фонетичні риси давньогрец. мови: наявність довгих і коротких простих голосних і *дифтонгів*, придихових і непридихових глухих змичних приголосних; музичний наголос. У морфології: 4 відмінки іменників, розгалужена система дієвідмінювання, надзвичайно розвинений словотвір. Давньогрец. мова вплинула на формування лат. літ. мови й сучас. європ. мов, зокрема на їхню лексику (див. *Інтернаціоналізми*). В укр. мові є лексичні запозичення з Г. м., яких немає в ін. слов. мовах (левада, троянда, халепа тощо). Новогрец. мова виникла на основі нар. розмовної мови візантійської епохи. Існує в двох різновидах: димотика — спільногрец. розмовна й літ. мова (з тер. діалектами) та кафаревуса — архаїчна літ. мова, що донедавна обслуговувала адм. і наук. сфери. Для фонетичної системи новогрец. мови характерна наявність 5 простих голосних фонем, свистячих *африкат*, міжзубних щілинних і середньоязичних приголосних. У морфології: 3 відмінки, 3 роди, складна система дієвідмінювання, дуже розвинений словотвір.

Літ.: Соболевский С. И. Древнегреческий язык. М., 1948; Белецкий А. А. Краткий очерк грамматики новогреческого языка. В кн.: Новогреческо-русский словарь. М., 1950; Козаржевский А. Ч. Учебник древнегреческого языка. М., 1975.

А. О. Білецький.

ГРЕ́ЦЬКА НАЦІОНА́ЛЬНО-ВИЗВО́ЛЬНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1821—29 — війна грецького народу за незалежність від *Османської імперії*. В підготовці антитур. повстання велику роль відіграли *грецькі патріотичні товариства*, частина яких діяла на тер. України. В березні 1821 А. *Іпсіланті* підняв повстання в Молдавії, яке стало поштовхом до розгортання революц. боротьби в Греції. 25.III повстання охопило Морею (Пелопоннес), незабаром — майже всю країну. В січні 1822 нац. збори Греції проголосили її незалежність і прийняли конституцію. Тур. уряд відповів на повстання кривавими репресіями. Грец. патріоти продовжували боротьбу. Влітку 1822 нац.-визвольні сили примусили 30-тисячну тур. армію відступити з Мореї, очистили Егейське м. від тур. флоту. В 1823—24 загострилася внутр. боротьба в таборі повстанців. Суперечності між селянством (рушійною силою, масовою базою революції) та заможними верствами населення Греції, які очолили повстання, призвели до двох громадян. воєн (1823—24 і 1824—25). В 1825—27 Туреччина за допомогою васальних єгип. військ намагалася відновити своє панування. Патріоти втратили більшість визволеної території. Після обрання 1827 І. *Каподістрії* президентом Греції англ., франц. та рос. уряди висунули вимогу надати Греції автономію. Відмова Туреччини призвела до вступу великих д-в у війну. В 1827 Туреччина зазнала поразки на морі. В результаті рос.-тур. війни 1828—29 Османська імперія за *Адріанопольським мирним договором 1829* визнала автономію Греції (з 1830 — незалежна). Проте революція не була завершена — значна частина грец. нас. залишилася під тур. пануванням (див. *Греція*, історія).

Літ.: Енгельс Ф. Що буде з Європейською Туреччиною? Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 9; Фадеев А. В. Россия и восточный кризис 20-х годов XIX века. М., 1958; Шпаро О. Б. Освобождение Греции и Россия (1821—1829). М., 1965

ГРЕ́ЦЬКЕ ПИСЬМО́ — алфавітне письмо *греків*. Виникло на основі *фінікійського письма* з 8 ст. до н. е. Наприкінці 5 ст. до н. е. в Афінах було прийнято алфавіт із 24 букв, що став загальногрецьким. Різновиди Г. п.: монументальне (на твердих матеріалах — з 8 ст. до н. е.), унціальне (на папірусі — з 4 ст. до н. е.; на пергамені — 2 ст. до н. е.), маюскульне й мінускульне (на пергамені й папері — до застосування книгодрукування в 15—16 ст.), сучасне — друкований шрифт і рукописне, або курсивне. У сучас. грец. алфавіті збер. глося 24 букви, але їхня вимова змінилася. Давні назви знаків (їх наведено в табл.) також вимовляються накше — «віта», «зіта», «мі», «ні» та деякі ін. На основі давнього Г. п. створено *латинський алфавіт* і слов. *кирилицю*, від якої (через рос. *гражданський*

До ст. **Думи. 1.** Л. М. Жемчужников. Кобзар на шляху. 1854. **2.** В. С. Кравченко. «Хведір Безродний». Ілюстрація до книжки «Думи». Київ. 1959 **3.** Д. І. Безперчий. Бандурист. 60-і роки 19 ст. 1 і 3 — в Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві.

1

2

3

До ст. **Думи.**

1. І. С. Їжакевич. Перебендя. 1938. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

2. О. Г. Сластіон. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки». 1885. Туш. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

3. М. Г. Дерегус. Дума про козака Голоту. 1957. Офорт. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

4. М. І. Хмелько. «Хвесько Ганжа Андибер». Ілюстрація до книжки «Думи». Київ. 1959.

5. В. І. Штернберг. Кобзар з поводирем. Офорт. Фронтиспіс до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка 1840.

6. І. Д. Принцевський. «Сорочинські події 1905 року». Ілюстрація до книжки «Думи». Київ. 1959.

4

5

6

шрифт) походить рос., білорус., *український алфавіт* і багато ін. алфавітів. *А. О. Білецький*

ГРЕ́ЦЬКИЙ ГОРІ́Х — плодова рослина родини горіхових; те саме, що й *волоський горіх*.

ГРЕ́ЦЬКІ КОЛО́НІЇ ПІВНІ́ЧНОГО ПРИЧОРНОМО́Р'Я — див. *Античні держави Північного Причорномор'я*.

ГРЕ́ЦЬКІ ПАТРІОТИ́ЧНІ ТОВАРИ́СТВА — таємні нац.-визвольні товариства *(гетерії)* в кін. 18 — на поч. 19 ст., метою яких була боротьба за визволення Греції від тур. панування. Т-ва («Гетерія» Ріґаса Велестінліса та ін.) об'єднували вузьке коло учасників, переважно представників бурж. верств населення грец. колоній у містах ряду європ. країн. Загальнонац. орг-цією стала лише «*Філікі етерія*» («Т-во друзів»), засн. 1814 в Одесі. Її відділення були в Херсоні й Таганрозі, в Греції, грец. колоніях у містах Європи. Значний вплив на т-во мали рос. дворянські революціонери — майбутні *декабристи*. З 1820 т-во очолили брати А. і Д. *Іпсіланті*. Розпочате гетеристами 6.III 1821 повстання в Молдавії було поштовхом до розгортання *грецької національно-визвольної революції 1821—29*.

ГРЕЧ Микола Іванович [3 (14).VIII 1787, Петербург — 12 (24). I 1867, там же] — російський реакційний журналіст і письменник. Разом з Ф. *Булгаріним* видавав журн. «Сын отечества» (1812—39) й газету «Северная пчела» (1831—59). Автор романів «Чорна жінка» (1834), «Подорож до Німеччини» (1836), мемуарів «Записки про моє життя» (повне вид. 1886), книг «Нарис короткої історії російської літератури» (1822), «Читання про російську мову» (1840) та ін. Зустрічався з Т. Шевченком. Укр. поет полемізував з Г. щодо його оцінки «малоросійських» творів О. Шаховського «Козак-віршувальник» і «Малоросійська Сафо».

ГРЕЧА́НИЙ Парфентій Карпович (21.XI 1924, с. Кримка, тепер Первомайського р-ну Микол. обл.— 1.III 1943) — учасник підпільної боротьби проти німецько-фашистських загарбників під час Великої Вітчизн. війни, Герой Рад. Союзу (1958). Один із засновників підпільної комсомольської орг-ції «*Партизанська іскра*», а згодом — її командир. Загинув у сутичці з жандармами.

ГРЕЧА́НИКИ — 1) Хліб, а також млинці, випечені з гречаного борошна. 2) Українська нар. пісня-танець імпровізаційного характеру. Перша частина мелодії — повільного або помірного темпу, друга — швидкого й дуже швидкого (часто її використовують для супроводу *гопака*). Розмір 2/4.

ГРЕЧАНІ́НОВ Олександр Тихонович [13 (25).X 1864, Москва — 4.I 1956, Нью-Йорк] — російський композитор і педагог. Навчався в Моск. (1881—90) і Петерб. (1890—93) консерваторіях. Викладав у муз. школі Гнесіних. У 1925 виїхав за кордон. Автор 3 опер (у т. ч. «Добриня Нікітич», 1901), 6 симфоній, хорових, камерних та інструм. творів, романсів, музики для дітей, до вистав МХТ («Цар Федір Іоаннович», 1898, «Смерть Іоанна Грозного», 1899). Обробив укр. нар. пісні «Люлі, люлята», «Віє вітер» та «Ой чия це хатинка». В 1943 написав симфонічну поему «До перемоги», присвячену героям Великої Вітчизн. війни 1941—45.

ГРЕЧЕ́НКО Василь Миколайович [17 (30). I 1906, м. Кобеляки, тепер Полт. обл.— 14.IX 1967, Харків] — український рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1953). Закінчив 1930 Харків. худож. ін-т, де навчався в О. *Хвостенка-Хвостова* й М. *Бурачека*. З 1933 працював у театрі «*Березіль*» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка; з 1944 — гол. художник). Оформив спектаклі: «Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького, «Платон Кречет» Корнійчука (обидва — 1936), «Генерал Ватутін» Дмитерка (1948), «Гамлет» Шекспіра (1956), «Третя патетична» Погодіна (1958). Держ. премія СРСР, 1948.

ГРЕЧИ́НА Михайло Гнатович (II. IV 1902, с Булище, тепер Черкас. р-ну Черкас. обл.— 21. VI 1979, Київ) — укр. рад. арх-р. У 1930

М. Г. Гречина, Г. І. Гранаткін, В. І. Стариков. Будинок Торговельно-промислової палати в Києві. 1964.

закінчив архіт. ф-т Київ. худож. ін-ту. Споруди: у співавторстві — стадіон «Динамо» (1937; реконструкція 1956—58, 1978—79), Центр. стадіон (будівництво й реконструкція 1937—41, 1967, з 1978), Палац спорту (1960), житл. масив Комсомольський (1963), будинок Торг.-пром. палати (1964), готель «Русь» (1965—79), усі — в Києві, готель «Тарасова гора» в Каневі (1961; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225). Г.— автор наук. праць з питань архітектури й будівництва.

ГРЕ́ЧКА (Fagopyrum) — рід однорічних, рідше багаторічних трав'янистих рослин родини гречкових. Стебло ребристе, голе, гіллясте. Листки чергові, трикутно-серцевидні. Квітки двостатеві білі, рожеві, червоні, запашні, зібрані в китиці, які у верхній частині рослини утворюють щиток або напівзонтик. Плід — гостро тригранний горішок. 15 видів, поширених в областях з помірним кліматом. В СРСР 2 дикорослі види, з них в УРСР — один: Г. татарська (F. tataricum), трапляється на Поліссі і в Лісостепу як бур'ян у посівах Г. звичайної та ін. культур. Квітки жовто-зелені, всі листки черешкові, ребра горішків унизу тупі й зморшкуваті. Самозапильна рослина. Важливе госп. значення має Г. звичайна (F. sagittatum, або F. esculentum), що її вирощують у багатьох країнах, зокрема в СРСР, у т. ч. на Україні (переважно в Лісостепу, менше на Поліссі й у Степу). Зерно Г. містить повноцінніші, ніж у зернових злаків, білки (10—13%), вуглеводи, жири, органічні к-ти (лимонну, яблучну, щавлеву), вітаміни B_1, B_2 і РР, мінеральні солі й глікозид Р (рутин), що має лікувальне значення, мікроелементи (бор, йод, кобальт). З зерна Г. виготовляють крупи, що мають високі дієтичні якості, та борошно. Гречана солома й полова — добрі корми для худоби. Г.— цінний медонос: з 1 га посіву бджоли можуть взяти 60—100 кг меду. Врожайність Г. пересічно 10—12 (20) ц/га. На Україні вирощують переважно середньостиглі сорти (табл.). В УРСР посівна площа Г. 1977 становила 329 тис. га. Іл. с. 164.

Літ.: Савицкий К. А. Гречиха. М., 1970; Демиденко П. М. Просо и гречиха в степи Украины. Днепропетровск, 1974; Алексеєва О. С. Гречка. К., 1976; Генетика, селекция, семеноводство и возделывание гречихи. М., 1976. *К. А. Савицький.*

ГРЕ́ЧКА — сучасний український нар. груповий жіночий танець. Відображає процес сіяння і збирання гречки. Створений у селі Клесові Сарненського р-ну Ровен. обл. Муз. розмір 2/4.

ГРЕ́ЧКО Андрій Антонович [4 (17).X 1903, Голодаївка, тепер с. Куйбишево, райцентр Ростов. обл.— 26.IV 1976, Москва] — рад. партійний, держ. та військовий діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1958, 1973). Член КПРС з 1928. В Рад. Армії з 1919. В складі 1-ї Кінної армії брав участь у громадян. війні. В 1936 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1941 — Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував кав. д-зією, корпусом, армією

П. К. Гречаний.

Районовані сорти гречки на Україні в 1978

Сорт	Середній урожай, ц/га
Аеліта	18.7
Богатир	16,5
Вікторія	16.3
Глорія	17.3
Майська	17.7
Одеська	16.6
Радехівська поліпшена	18.1
Чернігівська 17	19,4
Шатилівська 4	18,4
Шатилівська 5	18.0

Грецьке письмо.

ФОРМИ ЗНАКІВ		НАЗВИ ЗНАКІВ	ВИМОВА ЗНАКІВ		ФОРМИ ЗНАКІВ		НАЗВИ ЗНАКІВ	ВИМОВА ЗНАКІВ	
у 4 ст. до н. е.	сучасні		давня	сучасна	у 4 ст. до н. е.	сучасні		давня	сучасна
Α	Αα	альфа	a, ā	a	Ν	Νν	ню	н	н
Β	Ββ	бета	б	в	Ξ	Ξξ	ксі	кс	кс
Γ	Γγ	гамма	[g, ŋ]	г	Ο	Οο	о мікрон	о	о
Δ	Δδ	дельта	д	[д]	Π	Ππ	пі	п	п
Ε	Εε	е́ псилон	е	е	Ρ	Ρρ	ро	р	р
Ζ	Ζζ	зета	з	з	Σ	Σσς	сигма	с	с
Η	Ηη	ета	ē	і	Τ	Ττ	тау	т	т
Θ	Θϑ	тета	t^h	[θ]	Υ	Υυ	[ü] псилон	[ü]	і
Ι	Ιι	йота	і, ī	і	Φ	Φφ	фі	p^h	ф
Κ	Κκ	каппа	к	к	Χ	Χχ	хі	k^h	х
Λ	Λλ	ламбда	л	л	Ψ	Ψψ	псі	пс	пс
Μ	Μμ	мю	м	м	Ω	Ωω	омега	ō	о

Гриб-зонтик великий.

Гриби, поширені на Україні

Їстівні

Білий гриб, боровик
Глива, плеврот черепичастий
Гнойовик білий
Зеленушка
Лисичка
Маслюк звичайний
Моховик жовтобурий
Опеньок справжній
опеньок їстівний
Печериця польова
Печериця садова
Печериця степова
Підберезовик
Підосичник
Польський гриб
Порхавка гігантська, дощовик гігантський
Порхавка їстівна, дощовик їстівний
Рижик
Сироїжка бездоганна
Сироїжка запашна
Сироїжка зелена
Сироїжка їстівна
Сироїжка луската
Хрящ-молочник перцевий
Хрящ-молочник справжній

Умовно їстівні *

Валуй
Вовнянка
Зморшок їстівний
Свинушка
Синяк, дубовик

* Їх використовують у їжу після відварювання (відвар знищують).

Неїстівні

Гірчак
Лисичка несправжня
Порхавка отруйна, дощовик несправжній
Сироїжка неїстівна
Хрящ-молочник неїстівний

Отруйні

Бліда поганка, або мухомор зелений
Мухомор пантерний
Опеньок несправжній
опеньок отруйний
Печериця рудіюча
печериця отруйна
Строчок звичайний
Чортів гриб

(12, 47, 18, 56, 1-ю гвардійською). З жовтня до грудня 1943 — заст. команд. 1-м Укр. фронтом. У 1945—53 — команд. військами Київ. військ. округу, 1953—57 — головнокоманд. групою рад. військ у Німеччині. З 1957 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і головнокоманд. сухопутними військами. З квітня 1960 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і з липня 1960 по липень 1967 одночасно — головнокоманд. Об'єднаними збройними силами країн Варшавського договору. З квітня 1967 — міністр оборони СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС (1952—61), член ЦК КПРС (з 1961). З квітня 1973 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—8-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Через Карпаты. М., 1972; Вооруженные Силы Советского государства. М., 1975; Годы войны. М., 1976.

ГРЕ́ЧКО Георгій Михайлович (н. 25.V 1931, Ленінград) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Рад. Союзу (1975, 1978), Герой ЧССР (1978). Член КПРС з 1960. Закінчив (1955) Ленінгр. механічний ін-т. Канд. тех. наук. У загоні космонавтів з 1966. Разом з О. О. *Губарєвим* здійснив (11.I—9.II 1975) політ на космічному кораблі «Союз-17» (див. «*Союз*»). Після стикування корабля «Союз-17» з орбітальною наук. станцією «Салют-4» космонавти виконували програму польоту. Разом з Ю. В. *Романенком* здійснив політ (10.XII 1977 — 16.III 1978) на космічному кораблі «Союз-26». Після стикування корабля «Союз-26» з орбітальною станцією «Салют-6» космонавти виконали велику н.-д. програму. Під час польоту, що тривав 96 діб, вони здійснили вихід у космос; до орбітальної станції пристиковувались кораблі «Союз-27» (В. О. *Джанібеков* і О. Г. *Макаров*) і перший у світі міжнар. екіпаж корабля «Союз-28» (О. О. Губарєв і В. *Ремек*); було проведено дозаправку станції за допомогою вантажного корабля «Прогресс-1» (див. «*Прогресс*»). Г. і Ю. В. Романенко повернулися на Землю на кораблі «Союз-27». Золота медаль АН СРСР ім. К. Е. Ціолковського (1978).

ГРЕЧУ́ХА Михайло Сергійович (19.IX 1902, с. Мошни, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.— 15.V 1976, Київ) — державний і парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1926. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1936 закінчив Харківський автодор. інститут. В 1938—39 — перший секретар Житомир. обкому й міськкому КП(б)У. В 1939—54 — Голова Президії Верховної Ради УРСР, 1954—59 — перший заст., 1959—61 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. У 1956—61 — кандидат у члени ЦК КПРС. У 1938—61 — член Політбюро (з 1953 — Президії) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань і Верховної Ради УРСР 1—5-го скликань. З 1966 — персональний пенсіонер. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

«ГРЕ́ШЕМА ЗАКО́Н» — економічний закон *грошового обігу*, за яким «гірші гроші витісняють з обігу кращі». Сформулював його в 16 ст. англ. фінансист Т. Грешем. «Г. з.» відображає типове для *біметалізму* явище, коли з двох металів (золота й срібла), які законодавчо виконують у встановленому співвідношенні роль *загального еквівалента*, один знецінюється. Це призводить до того, що монети, викарбувані з металу, вартість якого в даний час вища, витісняються з обігу й перетворюються на скарб.

«Г. з.» діє й під час *інфляції*, коли населення намагається приховати повноцінні металеві гроші, а в обігу в основному залишаються *гроші паперові*. Ця закономірність діє і на сучас. світовому капіталістичному ринку. Золото, що являє собою світові гроші, витісняється з обігу своїм замінником — паперовими грошима. Наук. аналіз явища, відображеного в «Г. з.», дав К. Маркс у теорії *грошей*.

А. І. Кредісов.

ГРЖІ́МАЛІ (Hrimali) Адальберт (Войтех; 30.VII 1842, Пльзень — 15.VI 1908, Відень) — чеський композитор, скрипаль, муз. діяч і педагог. У 1861 закінчив Празьку консерваторію. В 1874—1907 жив у Чернівцях, де очолював «Музичне товариство», муз. школу, керував симф. оркестром, струнним квартетом, чоловічим хором; виступав як концертмейстер в укр. концертах. З 1902 викладав музику в Чернів. ун-ті. Автор опер, оркестрових, інструм. і вокальних творів, у т. ч. на укр. теми (п'єси для віолончелі і фп. «Думка», «Коломийка» та ін.). Г. належить праця нім. мовою «Тридцять років музики на Буковині (1874—1904)» (Чернівці, 1904).

Р. Я. Пилипчук.

ГРИБ Кузьма Кіндратович [н. 17 (30).X 1910, с. Верхівка, тепер Тростянецького р-ну Вінн. обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1964. Закінчив Вінницький пед. ін-т (1933). Працював учителем. У роки Великої Вітчизн. війни був командиром партизанського загону. Перші вірші надрукував 1929. Автор повістей і оповідань про юних месників, учасників боротьби проти фашист. окупантів: «Бойове завдання» (1958), «Климко» (1966), «Дванадцять і одна» (1969) та ін., документальної повісті «За Унавою — партизани» (1977). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

Тв.: В зоряну ніч. К., 1970; Перший постріл. К., 1974; Рос. перекл.— Рассказы. М., 1964; Митя — партизан. М., 1972.

Г. П. Донець.

ГРИБАЧО́В Микола Матвійович [6 (19). XII 1910, с. Лопуші, тепер Брян. обл.] — російський рад. письменник, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1935 (зб. «Північний Захід»). До зб. «Дорогами війни» (1945) увійшли вірші воєнного часу. Життя колгоспного селянства показав у поемах «Колгосп „Більшовик"» (1947) і «Весна у „Перемозі"» (1948), удостоєних Держ. премії СРСР (1948, 1949). Зб. «Вірші і поеми», 1964; «Любов, і тривога, і бій», 1966; «Стрілка секундоміра», 1977 — про боротьбу народів світу за мир і свободу. Автор оповідань (зб. «Серпневі зорі», 1958; «Нічна гроза», 1964; «Любов моя шалена», 1967, та ін.), публіцистичних статей, дорожніх нарисів («Деснакрасуня», 1956), повісті «Білий ангел у чистім полі» (1968) — про події Великої Вітчизн. війни. На XXII—XXV з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія. 1960.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1971—73; Укр. перекл.— Оповідання про першу любов. К., 1956; До звершень. В кн.: Сузір'я, в. 10. К., 1976.

І. Д. Бажинов.

ГРИБ-ЗО́НТИК, лепіота (Lepiota) — рід шапинкових базидіальних грибів (див. *Базидіоміцети*). Бл. 100 видів. В СРСР — бл. 30 видів, з них на Україні — 25. Найвідоміші: Г.-з. великий (L. procera) з плоскоопуклою, до 30 см. у діаметрі, білувато-сірувато-коричнюватою шапинкою й довгою (до 25 см і більше завдовжки) ніжкою, біля основи з бульбою; трапляється в лісах, садах, парках і на галявинах у серпні — жовтні; і Г.-з. польовий (L. excoriata) — менший за попередній вид; шапинка білувата, іноді коричнювато-кремова; трапляється в степах і на луках у червні — серпні. В їжу використовують лише шапинки молодих грибів.

ГРИБИ́ (Fungi, Mycota) — група безхлорофільних організмів. Одні дослідники відносять Г. до нижчих рослин, інші — до відособленої групи організмів, близьких до тваринних. Бл. 100 тис. видів Г., поширених на всій земній кулі. Гриби — *гетеротрофи*, живляться органічними речовинами осмотично (адсорбтивне живлення), дістаючи їх або з неживого субстрату — *сапрофіти*, або з живих організмів — *паразити*. Види деяких Г. перебувають у *симбіозі* з водоростями *(лишайники)* та деревними рослинами, утворюючи *мікоризу*. Вегетативне тіло Г. складається з міцелію (*грибниці*), тобто сплетення нитчастих *гіф*. У нижчих Г. гіфи прості або розгалужені, без перегородок (одноклітинні); у вищих — з перегородками (багатоклітинні). Клітини Г. одно-, дво- або багатоядерні. Клітинна оболонка гіф щільна. Важливою ознакою вищих Г. *(сумчастих грибів* і *базидіоміцетів)* є здатність утворювати специфічні для певних груп *плодові тіла*, що розвиваються з вегетативного міцелію. В одних груп — це вмістища спороносних органів, в інших — утвори різної форми (в численних видів — шапинка на ніжці, іноді сидяча), на поверхні яких або на певних ділянках їх розвиваються спороносні органи. Сплетення розгалужених гіф утворює грибну тканину — *плектенхіму*. Щільна міцеліальна тка-

нина наз. стромою, дуже щільне сплетення гіф — *склероцієм*. Г. різноманітні за типом онтогенетичного розвитку (див. *Онтогенез*), розмірами, формою, будовою плодоношень, особливостями розмноження — нестатеве (вегетативне) і статеве. При вегетативному розмноженні ізольована частина грибниці може продовжувати розвиток: у гіфах з'являються численні перегородки, що ділять їх на окремі клітини, які оформлюються як спори — тонкостінні (*оїдії*, артроспори) або товстостінні, здебільшого забарвлені (хламідоспори); при проростанні їх утворюється грибниця. У деяких Г. відоме й *брунькування*. Статеве розмноження полягає в злитті гаплоїдних (див. *Гаплоїдія*) гамет різних статевих знаків, внаслідок чого утворюється *зигота*. Форми статевого процесу в Г. дуже різноманітні. Г. містять білки, жири, вітаміни різних груп, ферменти, біологічно активні речовини, ефективні ростові речовини (гібереліни та ін.), глікоген (запасний продукт). В оболонках клітин гіф хітин (полісахарид) є майже в усіх груп Г. (в ооміцетів — целюлоза). За специфікою будови й розмноження Г. поділяють на 4 відділи, а кожний відділ—на класи. І. Слизовики — Myxomycota, класи: Protosteliomycetes, Labyrinthulomycetes, Acrasiomycetes, Myxogastromycetes, Plasmodiophoromycetes. 2. Хітридієві Г.— Chytridiomycota, клас Chytridiomycetes. 3. Сапролегнієві Г.— Saprolegniomycota, класи: Saprolegniomycetes (Oomycetes, Phycomycetes s. str.), Hyphochytriomycetes. 4. Вищі Г.— Eumycota, класи: Zygomycetes, Ascomycetes, Basidiomycetes. В окрему групу виділяють незавершені Г. (Fungi imperfecti, або Deuteromycetes); до них належать конідійні (нестатеві) стадії переважно сумчастих Г.

Є екологічні групи Г., умови існування яких специфічні й дуже відмінні: водяні Г., грунтові сапрофіти, грунтові мікоризні, лишайникові лабульбеніальні Г. та ін. Значення Г. велике. Загальновідома роль грунтових мікоризних Г. у розвитку й стані лісу: вони забезпечують нормальний розвиток деревних і чагарникових рослин. Грунтові сапрофітні Г. беруть участь у мінералізації органічних речовин. Багато видів Г. їстівні. Деякі Г. використовують у хлібопекарській, кондитерській, спиртовій та виноробній (*дріжджі*), молочній (виготовлення сиру рокфору), фармацевтичній (джерела антибіотиків та онкостатичних речовин), харчовій (заготовлюють їстівні Г., культивують їстівні печериці, гливу) та ін. галузях пром-сті. Все більшого значення набувають Г як джерело біологічно активних речовин. Велика кількість видів паразитних Г. є збудниками хвороб людини і тварин (див *Мікози*). Значної шкоди завдають збудники *грибних хвороб рослин* культурним і лісовим рослинам. Є Г., що можуть спричинити тяжкі або й смертельні отруєння. Про окремі види Г. див. статті за їхніми назвами. Іл. див. на окремому аркуші, с. 400—401.

Літ.: Визначник грибів України, т. 1—5. К., 1967—79; Зеров Д. К. Очерк филогении бессосудистых растений. К., 1972; Зерова М. Я. Атлас грибів України. К., 1974; Жизнь растений, т. 2. М., 1976; Кириленко Т. С. Атлас родов почвенных грибов. К., 1977; Пидопличко Н. М. Грибы—паразиты культурных растений. Определитель, т. 1—3. К., 1977.

М. Я. Зерова.

ГРИБКО́ВІ ХВОРО́БИ — група захворювань, що спричинюються паразитичними грибками (нижчими грибами). Див. *Дерматомікози, Кандидамікоз, Мікози.*

ГРИБНИ́ЦЯ, міцелій — вегетативне тіло грибів. Складається з одноклітинних (у більшості нижчих грибів) або багатоклітинних розгалужених (у деяких нижчих та всіх видів вищих грибів) *гіф*, що утворюють велику поверхню, через яку всмоктуються органічні сполуки, мінеральні речовини, вода тощо.

ГРИБНІ́ ХВОРО́БИ РОСЛИ́Н — хвороби, що їх спричинюють паразитичні гриби. Іноді Г. х. р. наз. мікозами. Збудниками Г. х. р. є гриби, що належать до різних класів: плазмодіофорові (збудники *гили* капусти, порошистої парші картоплі тощо), хітридіоміцети (збудники раку картоплі, чорної ніжки капусти тощо), ооміцети (збудники фітофторозу картоплі, мільдью винограду, несправжньої борошнистої роси цибулі тощо), зигоміцети (деякі збудники плісняviння насіння тощо), сумчасті (збудники парші яблуні, білої гнилі соняшника, *борошнистої роси* злаків тощо), базидіальні (збудники іржі рослин, сажки тощо) та багато незавершених грибів (збудники клястероспоріозу кісточкових, *плодової гнилі*, антракнозу гарбузових тощо). Відомі різні типи Г. х. р.: гниль, плямистість, пустула, деформація, в'янення (див. *Вілт*) та ін. Оселяючись на поверхні рослин або в їхніх тканинах, гриби живляться готовими органіч. речовинами, що дуже ослаблює рослину й може призвести до загибелі їх. Збудники Г. х. р. поширюються за допомогою спор, які зберігаються в насінні, вегетативному та посівному матеріалі, на післязбиральних рештках, у грунті, в ушкоджених тканинах багаторічних рослин. Спори розносяться вітром, водою, краплями дощу, переносять їх і комахи. Інкубац. період Г. х. р. може тривати від кількох днів до кількох місяців, що залежить від типу збудника, зовн. умов (гол. чином температурних та вологості) і сортових особливостей рослин. Для діагностики Г. х. р. має значення знання симптомів даної хвороби та виявлення її збудника (див. *Діагностика хвороб рослин*). Заходи боротьби. Застосування комплексу агротех., хім., біол. та фіз.-мех. методів, проти карантинних об'єктів — карантинні заходи. Див. також статті про Г. х. р. за їхніми назвами.

В. Ф. Пересипкін.

ГРИ́БОВ Олексій Миколайович [18 (31). I 1902, Москва — 29.XI 1977, там же] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1972). Член КПРС з 1944. Закінчив студію МХТ. З 1924 — актор МХАТу. Ролі: Лука («На дні» Горького), Чебутикін («Три сестри» Чехова), 2-й мужик («Плоди освіти» Л. Толстого), Хома («Село Степанчиково» за Достоєвським), матрос Соловцов («Офіцер флоту» Крона) та ін. Г. був першим виконавцем на сцені МХАТу ролі В. І. Леніна («Кремлівські куранти» Погодіна). Знімався в кіно- і телефільмах («Весілля», «Ревізор», «Сміливі люди», «Вірні друзі», «Шведський сірник», «День за днем»). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1946, 1951, 1952.

ГРИБОЄ́ДОВ Олександр Сергійович [4 (15).I 1795, Москва — 30.I (11.II) 1829, Тегеран, похований у Тбілісі] — російський письменник. Закінчив три факультети Моск. ун-ту. В 1812 добровольцем вступив до армії, 1816 вийшов у відставку. Протягом ряду років займав дипломатичні посади на Сході. В червні 1825 відвідав Київ, де зустрівся з керівниками *Південного товариства декабристів*. З 1828 — рос. посланник у Персії. Загинув внаслідок політ. провокації. Ранні літ. спроби Г.— комедії та вірші. В реалістичній комедії «Лихо з розуму» (1822—24; повне вид. 1833) виражено найпередовіші на той час суспільні погляди, відтворено конфлікт між передовою молоддю, близькою за поглядами до декабристів, і представниками реакційного феодально-кріпосницького табору. Комедія дістала високу оцінку прогресивної громадськості Росії. В 1831 п'єсу було вперше поставлено в Москві й Петербурзі. «Лихо з розуму» укр. мовою перекладали М. Рильський, Є. Дроб'язко та ін. Трагедії «Родаміст та Зенобія», «1812 рік», «Грузинська ніч», над якими Г. працював після 1825, не було завершено. Портрет с. 165.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1971; Избранное. М., 1978; Укр. перекл.— Лихо з розуму. К., 1951.

Літ.: А. С. Грибоедов. В кн.: Литературное наследство, т. 47—48. М., 1946; Орлов В. Грибоедов. Л., 1967; Пиксанов Н. Творческая история «Горе от ума». М., 1971; А. С. Грибоедов Творчество. Биография. Традиции. Л., 1977; Нечкина М. В. А. С. Грибоедов и декабристы. М., 1977.

Ю. І. Корзов.

ГРИ́ВА Матвій (рр. н. і см. невід.) — один з керівників *гайдамацького руху* на Правобережній Україні в 30-х рр. 18 ст., запорізький козак. Брав участь у повстанні під проводом *Верлана*. Очолюючи загін запорожців і селян, Г. 1734 здобув Вінницю і розгромив ряд шляхет. маєтків у Вінн. повіті. Після придушення повстання відступив із загоном на Запорізьку Січ. Восени 1736 гайдамаки на чолі з Г. захопили Паволоч (тепер село Попільнянського р-ну Житомир. обл.) і Погребище (тепер смт Вінн. обл.). Дальша доля Г. невідома.

ГРИВА́СТА ВІВЦЯ́ (Ammotragus lervia) — парнокопитний сса-

А. А. Гречко.

Г. М. Гречко.

М. М. Грибачов.

О. М. Грибов.

Гречка: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — квітка з довгими стовпчиками і короткими тичинками; *3* — квітка з короткими стовпчиками і довгими тичинками.

Грива́ста вівця.

Гривастий вовк.

вець родини *бичачих*. Довж. тіла до 165 см, вис. в холці до 100 см, маса 40—140 кг. У самців великі загнуті роги (довж. до 80 см), у самок менші (до 40 см). Довге густе волосся на нижній частині шиї і передніх кінцівках утворює гриву (звідси й назва Г. в.). Забарвлення рудувато-жовте. Самка щороку після 150—165-денної вагітності народжує 1—2 ягнят. Г. в. поширена в Пн. Африці. Живе невеликими стадами в гірських р-нах, тримається серед скель. Живиться трав'янистими рослинами. Об'єкт полювання, Г. в. дуже винищена. На значній частині ареалу взята під охорону. Г. в.— предок місцевих свійських овець.

О. П. Корнєєв.

ГРИВА́СТИЙ ВОВК (Chrysocyon brachyurus, синонім Canis jubatus) — хижий ссавець род. *собачих*. Довж. тіла бл. 125 см, вис. в холці до 75 см, маса 20—23 кг, хвіст (довж. до 30 см) пухнастий. Забарвлення на спині яскраво-руде, на ногах майже чорне, кінчик хвоста — білий. Видовжене волосся на шиї утворює гриву (звідси й назва Г. в.). Поширений у Пд. Америці. Зустрічається в пампасах і навколо боліт з високою травою. Живиться дрібними тваринами, а також рослинною їжею. Самка кожної зими народжує по 2—3 малят. Іноді Г. в. нападають на свійських тварин (птицю, овець), але через нечисленність значної шкоди не завдають.

О. П. Корнєєв

ГРИ́ВЕНИК — розмінна 10-копійкова монета. Випускали в Росії з 1701 із срібла. В СРСР карбується з 1924; до 1932 — з срібла, потім — з нікелю; з 1961 — з мідно-нікелевого сплаву.

ГРИ́ВИ — видовжені підвищення в рельєфі. Утворюються внаслідок *ерозії*. Крутизна схилів залежить від порід, з яких складаються Г. Відомі на *Західно-Сибірській рівнині*, в *Кулундинському степу* тощо. На Україні Г. характерні для рельєфу Донбасу, де вони мають вис. до 10 м і простягаються іноді на кілька кілометрів.

ГРИ́ВНА шийна — шийна прикраса (у сх. слов'ян — переважно жіноча), що мала вигляд металевого обруча; знак гідності вождя, нагорода. Відома в різних народів з часів *бронзового віку*. Г. були бронзові, срібні, золоті або залізні.

ГРИ́ВНЯ — зливок срібла, що був грошовою і ваговою одиницею в Давній Русі в 10—14 ст. Різні Г.— київська, чернігівська, новгородська, литовська тощо — мали неоднакову вагу (київ. Г.— бл. 160 г, новгородська — бл. 200 г). В 13 ст. з'явився зливок, що дістав назву карбованця і в 15 ст. витіснив з обігу гривню.

ГРИГОРА́ШЕНКО Леонід Павлович (н. 21.X 1924, ст. Бірзула, тепер м. Котовськ) — молдавський рад. графік і живописець, нар. художник Молд. РСР (з 1963), чл.-кор. АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1962. Працює в галузі живопису, станкової і книжкової графіки. Автор акварельних серій («Котовський», 1950; «Вікова дружба», 1950—63), акварелей і офортів («За владу Рад!», 1966—67), істор. картин («Данина кров'ю», 1958—66, та ін.). Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани», медалями.

ГРИГОРЄ́НКО Грицько (літ. псевд. Судовщикової-Косач Олександри Євгеніївни; березень 1867, м. Макар'єв, тепер Костром. обл.— 27.IV 1924, Київ) — українська письменниця. Навчалася на істор.-філос. відділі Вищих жіночих курсів у Києві. Перша зб. оповідань Г. «Наші люди на селі», в яких показано тяжкі умови життя сільської бідноти, вийшла 1898. В оповіданнях поч. 900-х рр.: «Смерди», «Пересельці», «Ніяк не вмре», «Чи по правді?» зображено поневіряння селян-переселенців, безробіття в місті, наростання стихійного протесту мас. Писала оповідання з життя дітей («Дітки», 1918), п'єси. На окремих творах Г. позначився вплив натуралізму.

Тв.: Твори, т. 1—2. Х., 1930; Вибрані твори. К., 1959.

Н. Й. Жук.

ГРИГОРЄ́НКО Ярослав Михайлович (н. 12.X 1927, Київ) — український рад. вчений у галузі механіки і прикладної математики, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1965. Після закінчення (1955) Київ. ун-ту працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1971 водночас і в Київ. ун-ті). Осн. праці — з теорії оболонок із змінними параметрами в класичній і некласичній постановках, в галузі аналітичних і числових методів розв'язування задач про напружено-деформований стан оболонкових конструкцій.

ГРИГО́Р'ЄВ Андрій Олександрович [20.X (1.XI) 1883, Петербург — 2.IX 1968, Москва] — рад. географ, акад. АН СРСР (з 1939). Член КПРС з 1946. Закінчив Петерб. ун-т (1907), вивчав географію в Берлін. і Гейдельберзькому ун-тах. Професор Ленінгр. ун-ту (1925—36). Гол. редактор Короткої геогр. енциклопедії (1960—66). За пропозицією Г. при АН СРСР створено (1918) відділ пром.-геогр. вивчення Росії, що був перетворений на Ін-т географії, яким Г. керував протягом 1930—51. Досліджував Большеземельську тундру, Пд. Урал, Якутію, Кольський півострів. Осн. праці присвячені теоретичним питанням фіз. географії, геогр. зональності, фіз.-геогр. районування, характеристиці типів *географічного середовища*, історії геогр. знань тощо. Г. розробив вчення про *географічну оболонку* Землі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1947. Портрет с. 166.

ГРИГО́Р'ЄВ Володимир Сергійович [н. 1 (14).X 1910, Луганськ, тепер Ворошиловград] — український рад. вчений у галузі будівництва, доктор тех. наук (з 1966). Член КПРС з 1940. Закінчив (1936) Харків. інженерно-буд. ін-т. Працював на буд. підприємствах Харкова, 1944—52 — у Південному н.-д. ін-ті пром. будівництва (з 1948 — директор). У 1952—56 — міністр пром-сті буд. матеріалів УРСР. У 1956—73 — директор Н.-д. ін-ту буд. матеріалів і виробів (Київ). Осн. праці з технології виробн. буд. матеріалів, гол. чин. з металург. шлаків. Депутат Верховної Ради УРСР 4-го скликання. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ГРИГО́Р'ЄВ Йосип Федорович [28.V (10.VI) 1890, Петербург — 14.V 1949] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1946). Після закінчення Петрогр. гірничого ін-ту (1916) досліджував Рудний Алтай. З 1918 працював у *Геологічному комітеті*, з 1921 — в Гірничому ін-ті, 1929—36 — в Моск. гірничій академії. З 1933 — співробітник Геол. ін-ту АН СРСР (1941—42 і 1947—49 — директор цього ін-ту). Розробив мінераграфічні методи дослідження руд, уперше дав класифікацію їхніх структур. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 166.

ГРИГО́Р'ЄВ Сергій Олексійович [н. 22.VI (5.VII) 1910, Луганськ, тепер Ворошиловград] — український рад. живописець і графік, дійсн. член АМ СРСР (з 1958), нар. художник СРСР (з 1974). Член КПРС з 1941. В 1932 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у Ф. *Кричевського* та Ф. *Красицького*. Ранні твори Г. присвячені молоді (панно «Фізкультурники», «Діти на пляжі», «Баяніст» — усі 1937; «Комсомольська сім'я», 1939, «Свято молоді», 1937—38); портрети, зокрема М. Горького. В повоєнні роки він малює жанрові полотна, переважно на теми сім'ї та школи: «На зборах» (1947), «В рідній сім'ї» (1948), «Воротар» (1949, ДТГ), «Прийом до комсомолу» (1949, ДМУОМ), «Обговорення двійки» (1950), «Повернувся» (1954) — обидва — в ДТГ, «Батьківські збори» (1960), «Діти за книгою» (1969), «Рідна мати» (1970). В 60—70-і рр. 20 ст. чільне місце в творчості Г. посідають портрети (художників С. Отрощенка, 1957; Т. Голембієвської, 1960; письменників — А. Головка, 1966; П. Панча, 1967; П. Усенка, 1969; М. Бажана, 1976) та пейзажі. Викладав у Харків. (1933—34) та Київ. (1934—60, з перервами) художніх ін-тах, професор (з 1947). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. Державна премія СРСР, 1950, 1951. Портрет с. 166. Іл. див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Літ.: Гурьева Т. Сергей Алексеевич Григорьев. М., 1957; Афанасьев В. А. Сергей Алексеевич Григорьев. М., 1967.

В. А. Афанасьєв.

ГРИГО́Р'ЄВ Сергій Петрович [20.IX (2.X) 1878, Харків — 25.X 1920, там же] — укр. рад. рентгенолог. Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1902), працював у Харкові. Висвітлив ряд нових на той час питань рентгенології, зробив значний внесок у діагностику захворювань нирок, розробляв рентгенологічну методику і техніку. В 1920 заснував у Харкові Укр. рентгенологічну академію, яку згодом було перетворено на *Радіології медичної харківський науково-дослідний інститут*.

ГРИГО́Р'ЄВЩИНА — антирадянський куркульсько-есерівський

заколот на Пд. України в травні 1919. На чолі заколотників стояв кол. петлюрівський отаман Г. Григор'єв, який у царській армії був штабс-капітаном, 1917 перейшов на службу до *Центральної ради*, 1918 — до *гетьманщини*, в грудні 1918 — до петлюрівської *Директорії*. В лютому 1919, після краху Директорії, Григор'єв формально перейшов на бік Рад влади. Т. з. повстанські загони Херсонщини, які він очолював, було зведено в 1-у Задніпровську бригаду, 13.IV 1919 переформовану в 6-у стріл. д-зію. Григор'єв перетворив довірені йому частини на оплот націоналістичної контрреволюції. Він не раз ігнорував накази командування Укр. фронту, провадив незаконні реквізиції, влаштовував погроми, розстрілював місц. парт. і рад. активістів. На поч. травня 1919 Григор'єв став на шлях відкритого заколоту, центром якого було м. Олександрія. Він проголосив себе отаманом України і закликав до боротьби проти Рад. влади. Заколотники захопили Єлизаветград, Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Кременчук, Черкаси. Уряд УРСР оголосив Григор'єва поза законом. Воєнні операції по ліквідації Г. очолив К. Є. Ворошилов. Для організації її розгрому ЦК КП(б)У надіслав на місця В. П. Затонського, С. В. Косіора, Ю. М. Коцюбинського та ін. В бойових діях взяли участь рад. війська під командуванням П. Ю. *Дибенка*, кораблі *Дніпровської військової флотилії*. Рад. війська при активній підтримці трудящих розгромили Г. до кінця травня, Григор'єву вдалося втекти в розташування банд Махна. 27.VII 1919 його вбили махновці.

В. С. Левін.

ГРИГОРІА́НСЬКИЙ КАЛЕНДА́Р, новий стиль — система літочислення, запроваджена 1.VIII 1582 за римського папи Григорія XIII (звідси назва). Див. *Календар*.

ГРИГО́РІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — давнє городище біля с. Григорівки Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Досліджували його 1947—48 і 1952—53. Г. г. має сліди заселення в різні епохи. До раннього скіфського часу (7—6 ст. до н. е.) належать залишки землянок, наземних жител і госп. ям. Серед речових знахідок — ліпні горщики, оздоблені валиком, миски, чарки, кухлі й корчаги. В сх. частині городища виявлено залишки жител часів *липицької культури*. При розкопках культурних шарів, що датуються 9—10 ст., знайдено залишки землянок з печами-кам'янками, а також залишки виробничого комплексу (25 залізорудних горнів).

ГРИГО́РІЙ (рр. н. і см. невід.)— давньоруський каліграф 11 ст., диякон. Написав і оздобив *Остромирове євангеліє* (1056—57, Держ. публічна б-ка ім. М. Салтикова-Щедріна в Ленінграді) для новгородського посадника Остромира, родича київ. князя Ізяслава.

ГРИГО́РІЙ ТУ́РСЬКИЙ (франц. Grégoire de Tours, лат. Gregorius Turonensis; бл. 540, Клермон-Ферран — бл. 594, Тур) — історик *франків*. Походив із знатної галло-рим. родини. Був однією з найвпливовіших духовних осіб д-ви *Меровінгів*. З 573 — єпископ Турський. Твір Г. Т. «Історія франків» (лат. мовою, в 10 кн.) є осн. джерелом з історії *Франкської держави* 5—6 ст.

ГРИГО́РІЯ ГІ́КИ ГРА́МОТА — видана буковинським воєводою Г. Гікою грамота (1766), за якою селян зобов'язували працювати на поміщиків 12 днів на рік і платити їм десятину від урожаю (див. *Буковина Північна*). Розмір *панщини* фактично був більший, ніж визначений грамотою, оскільки було встановлено великі норми робіт. Формально Г. Г. г. діяла до *селянської реформи 1848*, але буковинські поміщики протягом 1-ї пол. 19 ст., укладаючи угоди з селянами, збільшували панщину до 100 і навіть 150 днів.

Літ.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

ГРИГОРО́ВИЧ Василь Іванович (1786, м. Пирятин, тепер Полт. обл.— 15.III 1865, Петербург) — російський історик мистецтва. В 1803 закінчив Київську академію. З 1824 брав активну участь у роботі *Товариства заохочування художників* (1829—54 — його секретар). У 1829—59 конференц-секретар петерб. АМ. З 1839 — дійсний член Російської Академії, з 1841 — почесний член АН. Видавець першого художнього наук. журналу в Росії («Журнал изящных искусств», 1823, 1825). Сприяв розвиткові мистецької освіти на Україні, допомагав молодим укр. художникам, які навчалися в Петербурзі. Брав діяльну участь у звільненні Т. Г. Шевченка з кріпацтва (поет присвятив йому поему «Гайдамаки»).

ГРИГОРО́ВИЧ Віктор Іванович [30.IV (12.V) 1815, Балта, тепер Одес. обл.— 19 (31).XII 1876, м. Єлизаветград, тепер Кіровоград] — російський мовознавець - славіст. Один з основоположників слов. філології в Росії. В 1833 закінчив Харків., 1838 — Дерптський (тепер Тартуський) ун-ти. Професор Казанського, Моск. і Новоросійського в Одесі (1865—76) ун-тів. Автор праць з історії, мови й л-ри слов'ян. У лекціях «Слов'янські наріччя» (опубл. 1884) Г. дав характеристику й укр. мови.

ГРИГОРО́ВИЧ Дмитро Васильович [19 (31).III 1822, Симбірськ, тепер Ульяновськ — 22.XII 1899 (3.I 1900), Петербург] — російський письменник. Навчався в інженерному училищі і петерб. АМ (1836—40), де зблизився з Т. Шевченком. Повісті «Село» (1846) і «Антон Горемика» (1847) написані в дусі *натуральної школи* і мають антикріпосницький характер. Романи «Рибалки» (1853), «Переселенці» (1855—56) — з життя селян. На поч. 60-х рр. Г. відійшов від л-ри, проте 1883 вийшла його повість «Гутаперчовий хлопчик». У «Літературних спогадах» (1892—93) розповів про свої зустрічі з Т. Шевченком і Є. Гребінкою.

Тв.: Литературные воспоминания. М., 1961; Избранное. М., 1976; Укр. перекл.— Бурлака. К., 1956; Гутаперчовий хлопчик. К., 1956.

ГРИГОРО́ВИЧ Дмитро Павлович [25.I (6.II) 1883, Київ — 26.VII 1938, Москва] — рад. конструктор літаків. У 1909 закінчив Київ. політех.ін-т. Створив літаючі човни М-1 (1913); М-5 (1914) з високими льотними якостями; М-9, озброєний кулеметами (1915) й гарматою (1916); 1916 — перший у світі гідролітак-винищувач (М-П). У рад. час сконструював винищувачі І-2 та І-2-біс, літаючий човен М-24 і морський розвідник РОМ-2; разом з М. М. *Полікарповим* — винищувач І-5 (1930) та перший винищувач (ПІ-1) з висувним шасі й гарматним озброєнням (1930—33).

ГРИГОРО́ВИЧ Євгенія Зинонівна [17 (30).IV 1905, Дубно, тепер Ровен.обл.— 15.VII 1978, Київ] — україн. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Закінчила Одес. кінотехнікум (1928). З 1930 — режисер на Одеській, з 1943 — на Київ. кіностудії наук.-популярних фільмів, де поставила переважну більшість картин, серед яких: «Паша Ангеліна» (1947), «Олександр Довженко» (1964, повнометражний), «У світлі невидимих променів» (1965), «Микола Самокиш» (1966), «Молодший брат» (1967, про Д. І. Ульянова), «Пам'ятники Древньої Русі» (1969), «Бережіть рідну природу» (1974), «Ліс — наше багатство» (1975).

ГРИГОРО́ВИЧ Іван (псевд. на польській сцені — Ян Яніцький; 1876, с. Гнильче, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.— 3.IV 1937, Львів) — український драм. актор і співак (тенор). Виступав в укр. *Театрі товариства «Руська бесіда»* (1895—1900, 1907—12), в польс. театрі Т. Павліковського у Львові (1900—05). Гастролював у театрах Кракова (1899), Загреба (1901), Белграда (1903). У 20—30-х рр. проводив пед. роботу у Львові. Партії: Петро, Іван («Наталка Полтавка», «Чорноморці» Лисенка), Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Йонтек («Галька» Монюшка), Мозаніелло («Німа з Портічі» Обера) та ін. В концертах виконував укр. нар. пісні, романси М. В. Лисенка, О. Нижанківського, В. Матюка та ін.

І. М. Лисенко.

ГРИГОРО́ВИЧ Юрій Миколайович (н. 1.I 1927, Ленінград) — російський рад. артист балету й балетмейстер, нар. арт. СРСР (з 1973). В 1946 закінчив Ленінгр. хореографічне уч-ще. До 1964 — соліст балету, 1962—64 — балетмейстер Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. З 1964 — гол. балетмейстер Великого театру СРСР. Постановки: «Кам'яна квітка» Прокоф'єва (Ленінград, 1957; Москва, 1959; Стокгольм, 1962; Софія, 1965); балети Чайковського; «Спартак» Хачатуряна (Москва, 1967; Новосибірськ, 1977), «Іван Грозний» на музику Прокоф'єва (Москва, 1975; Париж, 1976), «Ангара» Ешпая (Москва, 1976), «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва (Париж, 1978). Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1977. Портрет с. 166

О. С. Грибоєдов.

Грицько Григоренко (О. Є. Судовщікова-Косач).

Гривна шийна. Золота князівська гривна, прикрашена перегородчастою емаллю, із скарбу, знайденого біля села Кам'яного Броду Володарсько-Волинського району Житомирської області.

Гривня.

А. О. Григор'єв.

Й. Ф. Григор'єв

С. О. Григор'єв.

Ю. М. Григорович.

ГРИГОРО́ВИЧ-БА́РСЬКИЙ Василь Григорович [псевдоніми — Плака, Альбов; 1701, Київ — 26.IX (7.X) 1747, там же] — український мандрівник і письменник. Н. в сім'ї дрібного крамаря. В 1715—23 навчався в *Київській академії*.

В 1723—47 подорожував по Угорщині, Болгарії, Австрії, Румунії, Молдавії, Італії, Греції, Палестині, Сирії, Аравії, Єгипту. В Тріполі (1729—30), Дамаску (1730—34) й на о. Кіпр (1734—35) вивчав грецьку й викладав лат. мови. В 1736—43 жив на о. Патмос, працював над складанням латинської граматики для греків. В дорожніх записках, що супроводяться 150 малюнками, розповів про екон. становище, освіту, звичаї та істор. минуле населення й торгівлю країн, де він побував. 25.VIII (5.IX) 1747 повернувся до Києва. Записки Г.-Б. поширювалися на Україні й у Росії спочатку в рукописах. Перше друковане видання записок вийшло 1778; останнє (7-е), найповніше, під ред. М. Барсукова,— 1885—87. Г.-Б. було поховано в Києво-Брат. монастирі.

Тв.: Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г., ч. 1—4. СПБ, 1885—87.

Літ.: Данциг Б. М. Русские путешественники на Ближнем Востоке. М., 1965; Родаченко І. Мандрівки Василя Барського. К., 1967.

М. Д. Семенчук.

ГРИГОРО́ВИЧ-БА́РСЬКИЙ Іван Григорович (1713, Київ — 1785, там же) — український архітектор, видатний представник укр. *бароко*. Брат В. Г. *Григоровича-Барського*. Навчався в Київ. академії. Серед споруд Г.-Б.: міський водопровід на Подолі з павільйоном-фонтаном Самсона (1748—49, не зберігся), тридільні однобанні й грибанні храми — надбрамна церква з дзвіницею в Кирилівському монастирі (1760) й *Покровська церква* (1766), центричні однобанні — дзвіниця Петропавлівського монастиря (1761—63) та церква Миколи Набережного (1772—85), магістратська хлібна крамниця (1756), бурса (1760—65), гостиний двір (1778) — всі в Києві; келії у Межигірському (1766) та дзвіниця й церква в Красногірському Золотоніському (1760—70) монастирях. Разом з А. В. *Квасовим* працював над спорудженням (виконав гол. чин. скульптурні роботи) собору і дзвіниці в Козельці (1752—65). Вважають, що Г.-Б. брав участь у будівництві будинку магістрату в Козельці (1756), Костянтинівської церкви на Подолі в Києві (1757), Трьохсвятительської церкви в с. Лемешах Черніг. обл. (1760—61). Для творчості Г.-Б. характерні різноманітність композиційних прийомів, мальовнича пластика фасадів, стриманий, витончений декор.

Літ.: Холостенко М. В. Іван Григорович-Барський — зодчий Києва XVIII сторіччя. «Архітектура Радянської України», 1940, № 11; Заболотний В. Український архітектор XVIII століття Григорович-Барський. «Українська література», 1942, № 5—6.

Ю. С. Асєєв.

ГРИГОРУ́К Євген Максимович [25.XII 1898 (6.I 1899), с. Троянка, тепер Голованівського р-ну Кіровогр. обл.— 24.X 1922, Ялта] — український рад. поет і громадський діяч. Член Комуністичної партії з 1918. Деякий час був зв'язаний з організацією лівих есерів-боротьбистів, але невдовзі відійшов від них. Брав участь у повстаннях проти Центр. ради й гетьманщини. Закінчив Феодосійський учительський ін-т (1920). Займався організацією видавничої справи на Україні й в РРФСР. У 1921—22 працював у Москві. Літ. діяльність почав 1919. В Києві видав віршовану агітаційну брошуру «Звідкіль пішли бандити» (1920). Писав вірші про героїчні події громадян. війни («Минуле», «Марш перемоги» та ін.). Автор одного з перекладів «Інтернаціоналу».

Тв.: Твори. К., 1962.

Літ.: Історія української літератури, т. 6. К., 1970. *Ф. П. Погребенник.*

ГРИ́ЖА — випинання органа або його частини через природний чи штучний отвір у стінці певної порожнини тіла без порушення цілісності шкірного покриву. У людини залежно від локалізації розрізняють Г. мозкові, легеневі, м'язові й черевні (найпоширеніші); за походженням — природжені (вади внутрішньоутробного розвитку) й набуті (післяопераційні й травматичні, зокрема грижі слабкості). Складовими частинами черевної Г. є ворота (отвір у м'язовому шарі стінки живота), мішок (випинання очеревини) і вміст мішка (кишкові петлі, сальник тощо). Виникають черевні Г. як наслідок тривалого підвищення внутрішньочеревного тиску (при важкій фіз. праці, родах, запорах, ожирінні тощо). При поверхневих черевних Г. (пахових, пупкових та ін.), коли хворий встає, кашляє чи ходить, на поверхні живота виникає припухлість, яка зникає в лежачому стані або в разі натискування на неї рукою. Внутрішні Г. (діафрагмальна та ін.) цієї ознаки не мають, тому діагностика їх утруднена. Г. спричинює біль у місці виходу (особливо при ходінні й напруженні), зниження працездатності, іноді — порушення функції органів черевної порожнини. Майже всі Г. з часом збільшуються й нерідко ускладнюються. Найнебезпечнішим ускладненням Г. є защемлення її, що може призвести до *перитоніту*. Профілактика: раціональний режим фіз. праці, систематичні заняття фізкультурою тощо. Лікування — хірургічне. Утвариин Г. бувають пупкові, мошонкові, черевні, промежинні й діафрагмальні; розрізняють Г. природжені й набуті; вправимі, невправимі, защемлені. Лікування хірургічне, защемлених Г.— негайне. При пупкових Г. у молодняка іноді застосовують спец. пов'язки, бандажі.

М. П. Черенько (грижа у людини)

ГРИЗА́ЙЛЬ (франц. grisaille, від gris — сірий) — вид одноколірного декоративного живопису в сірому або коричневому тоні, що імітує скульптурний *рельєф*. Відомий з 14—16 ст. переважно в розписах стін. Найбільшого розквіту досяг в епоху *класицизму*, в Росії — з кін. 18 — поч. 19 ст. (розписи палаців у Пушкіно, Гатчині). Г. наз. і розписи одноколірною емаллю, в яких досягається ефект рельєфного зображення (напр., ліможські емалі у Франції, 16 ст.). Г. застосовували, зокрема, П.-П. *Рубенс*, І. *Рєпін*; на Україні — І. *Їжакевич*.

ГРИ́ЗЛІ, сірий ведмідь (Ursus arctos cinereus) — хижий ссавець родини *ведмедевих*; підвид *ведмедя бурого*. Довж. тіла 2,5—2,75 м, маса 450—500 кг. Хутро сіре. Поширений у Пн. Америці (Аляска, частково Канада). Спосіб життя Г. такий самий, як і в європейсько-сибірського підвиду бурого ведмедя. Г.— промислова тварина.

ГРИЗОДУ́БОВА Валентина Степанівна [н. 18 (31).I 1910, Харків] — рад. льотчиця, полковник, Герой Рад. Союзу (1938). Член КПРС з 1941. Закінчила аероклуб (1929), працювала в цивільному повітр. флоті. 24—25. IX 1938 разом з П. Д. *Осипенко* й М. М. *Расковою* на літаку АНТ-37 здійснила безпосадочний переліт з Москви на Далекий Схід, встановивши жіночий міжнар. рекорд дальності. З березня 1942 командувала 101-м авіац. полком далекосяжної дії (пізніше — 31-м гвард. бомбардувальним авіац. полком), який допомагав партизан. загонам.

ГРИЗУНИ́ (Rodentia, синонім Glires) — ряд *ссавців*. Довж. тіла 5 см — понад 1 м. Зуби пристосовані до зрізування й пережовування рослинної їжі. Різці добре розвинені, долотоподібної форми, ростуть протягом усього життя тварини, самозагострюються (передній ріжучий край завжди лишається гострим через те, що передня поверхня вкрита твердою *емаллю зубною*, а бічні та задня — *дентином*, який швидше стирається); ікол у Г. немає, кутні зуби — з горбкуватою або складчастою жуйною поверхнею. Серед Г. є наземні (*ховрахи*, *миші*, полівки), підземні (*сліпаки*, цокори), напівводні (*бобер річковий*, *ондатра*) й деревні (*білка*, *летяга*). Поширені Г. на всій земній кулі, живуть у тундрі, лісах, степах, пустелях, горах і поблизу жител людини. Найчисленніший ряд ссавців, що об'єднує понад третину видів цього класу. Охоплює 355 родів, об'єднаних у 35 родин. На тер. СРСР поширені бл. 140 видів з 11 родин, у т. ч. на Україні — 40 видів з 7 родин: боброві (Castoridae), *білячі*, *соневі*, тушканчикові (Dipodidae), сліпакові (Spalacidae), *мишачі*, хом'якові (Cricetidae). Серед Г. чимало шкідників сільського, лісового й комунального г-ва; багато Г. є природними носіями збудників небезпечних хвороб людини, свійських і мисливсько-промисл. тварин. Особливої шкоди Г. завдають у роки масового розмноження, що буває за сприятливих кормових, погодних та ін. умов. Про заходи боротьби з Г. див. ст. *Дератизація*. Деякі види Г. є об'єктами хутрового про-

мислу (білка, бобер, хом'як, ховрахи) чи акліматизації й розведення заради м'яса або хутра (ондатра, нутрія); як лабораторних тварин використовують хом'яків, мишей, морських свинок (див. *Кавія*). Г. виникли в крейдовому періоді; за походженням пов'язані з *комахоїдними*. Викопні рештки Г. відомі з нижнього палеоцену й нижнього еоцену.

Літ.: Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. К., 1952; Сокур І. Т. Ссавці фауни України і їх господарське значення. К., 1960; Млекопитающие фауны СССР, ч. 1. М.—Л., 1963; Соколов В. Е. Систематика млекопитающих. М., 1977. *І. Т. Сокур.*

ГРИМ (франц. grime, букв.—кумедний дідуган, від італ. grimo — зморшкуватий) — мистецтво змінювати обличчя актора за допомогою спеціальних фарб (гриму), пластичних і волосяних наклейок, парика, зачіски відповідно до ролі. Характер Г. залежить від ідейних і худож. вимог драм. твору, від задуму актора й режисера, а в кіно й на телебаченні — ще й від вимог операторської техніки.

Літ.: Шатохін І. О. Грим у театрі і в кіно. К., 1971.

ГРИМА́ЙЛІВ — селище міського типу Гусятинського р-ну Тернопільської обл. УРСР, на р. Гнилій (бас. Дністра). Залізнична станція. Вузол автошляхів. 2,7 тис. ж. (1978). Консервний, хлібний і цегельний з-ди; держ. племінна станція. Дві заг.-осв. школи, філіал Хоростківської муз. школи; лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки. Парк і залишки замку (18 ст.). Відомий з 1600.

ГРИМА́ЙЛО Ярослав Васильович [н. 19.XI (2.XII) 1906, с. Рогинці, тепер Хмільницького р-ну Вінн. обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1940. Навчався в Харків. ін-ті нар. освіти. Перша зб. віршів «Вітрила піднято» (1930). Автор книг віршів, нарисів, оповідань, повісті «Подробиці листом...» (1956), романів «Кавалер ордена Слави» (1955), «Незакінчений роман» (1962), «Зачарований на схід» (1971) та ін. — про трудовий подвиг рад. людей, героїку Великої Вітчизн. війни.

Тв.: Син лейтенанта. К., 1950; Подробиці листом. К., 1976; Рос. перекл. — Христя Шовкунова. М., 1968; Очарованный восходом. М., 1977.

ГРИМУ́ЧА РТУТЬ, $Hg(OCN)_2$ — ртутна сіль гримучої (фульмінатної) кислоти H—O—N ⇉ C, *вибухова речовина*. Г. р.—безбарвні або сірі кристали, малорозчинні у воді. Отруйна, дуже легко вибухає при ударі, терті тощо. Одержують при взаємодії *етилового спирту* з розчином нітрату ртуті в азотній к-ті. Застосовують у капсулях-детонаторах, капсулях-запальниках.

ГРИМУ́ЧИЙ ГАЗ — суміш двох об'ємів *водню* й одного об'єму *кисню*. При запалюванні вибухає, виділяючи велику кількість теплоти, т-ра досягає ~2800° С. Полум'я Г. г. використовують для плавлення *кварцу, платини,* для газового зварювання й різання металів.

ГРИМУ́ЧНИКОВІ, ямкоголові (Crotalinae) — підродина отруйних *змій*. Близькі до *гадюкових*, але відрізняються від них наявністю ямки з кожного боку голови між оком і ніздрею (особливий термолокаційний орган). Понад 120 видів, що належать до 6 родів. Поширені в Америці, тропічній і помірній Азії. В СРСР — 2 види роду *щитомордик*. З Г. найвідоміші амер. гримучі змії зі своєрідним погримком на кінці хвоста, утвореним видозміненими роговими щитками, які залишилися після попередніх линянь; за допомогою погримка ці змії видають специфічний тріскучий звук. Укуси Г. небезпечні для тварин і людини. *В. І. Таращук.*

ГРИНЕВЕ́ЦЬКИЙ Іван Миколайович (24.VI 1850, с. Саночок, тепер ПНР — 25.I 1889, м. Перемишль, тепер ПНР) — український актор і режисер. У 1869—1881 (з перервами) виступав у польс. театрах у Тарнові, Львові, Кракові та ін. В 1874—80 — актор (з 1876 — режисер), 1882—89 — директор (спільно з І. *Біберовичем*) укр. *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові. Учень М. Л. *Кропивницького,* з яким працював 1875 (в Галичині) й 1876 (в Катеринославі). Ролі: Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Кичатий («Назар Стодоля» Шевченка), Бичок («Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Городничий («Ревізор» Гоголя), Тихін («Гроза» О. Островського), Максиміліан Моор («Розбійники» Шіллера); був водночас режисером цих вистав. Поставив спектаклі: «Підгоряни» Гушалевича, «Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна, «Тартюф» Мольєра, «Дивна пригода» Гольдоні, «Корневільські дзвони» Планкетта, «Весела війна» Й. Штрауса, «Відчинений дім» Балуцького. Переклав укр. мовою деякі драм. твори. Портрет с. 168. *Р. Я. Пилипчук.*

ГРИНЕВИ́ЦЬКИЙ Ігнатій Йоахимович [серпень 1855 (або осінь 1856), маєток Басін у Бобруйському пов. Мінської губ.— 1(13).III 1881, Петербург] — революційний народник. У 1875—80 навчався в Технологічному ін-ті в Петербурзі. В 1879 вступив до *«Народної волі»*. Разом з А. І. *Желябовим,* С. Л. *Перовською* та ін. проводив пропаганду серед робітників і студентів. Один з організаторів «Рабочей газеты», працював складачем у її підпільній друкарні. 1 (13).III 1881, здійснюючи підготовлений за рішенням виконавчого к-ту «Народної волі» замах на *Олександра II,* кинув бомбу, якою смертельно поранив царя й себе.

ГРИНЕ́ВИЧ Феодосій Борисович (н. 1.XI 1922, с. Ріпна, тепер Волочиського р-ну Хмельн. обл.) — український рад. вчений у галузі електричних вимірювань, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Закінчив (1953) Львів. політех. ін-т. Працював в Ін-ті машинознавства й автоматики (тепер Фізико-механічний ін-т) АН УРСР, з 1958 — в Ін-ті автоматики й електрометрії Сибірського відділення АН СРСР, з 1966 працює в Ін-ті електродинаміки АН УРСР. Створив теорію й нові методи побудови автом. високоточних дискретних і аналогових приладів і систем для вимірювання комплексних електр. величин. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1976.

ГРИНЕ́ВИЧЕВА Катря Василівна (19.XI 1875, м. Винники, тепер у складі Львова — 25.XII 1947, Берхтесгаден, Австрія) — українська письменниця. З 1898 друкувала вірші й прозові твори в *«Буковині»*, *«Літературно-науковому вістнику»*, *«Світі»*, в альманахах *«З-над хмар і долин»*, *«За красою»* та ін. виданнях. Творчість Г. в основному реалістична, але окремі вірші й оповідання позначені декадентськими настроями. Авторка циклу антивоєнних новел «Непоборні» (1926), істор. повістей «Шоломи в сонці» (1929), «Шестикрилець» (1936). У деяких творах 30-х рр. виявились націоналістичні тенденції.

Тв.: Шеломи в сонці. Харків, 1929.
Л. І. Міщенко.

ГРИНЙШИН Михайло Петрович (н. 30.XII 1921, Обертин, тепер смт Тлумацького р-ну Івано-Фр. обл.) — український рад. хоровий диригент, засл. діяч мист УРСР (з 1968). В 1956 закінчив Одес. консерваторію. В 1956—70 — хормейстер, згодом худож. керівник і гол. диригент *Гуцульського ансамблю пісні і танцю*. З 1970 — на пед. роботі (з 1977 — професор Київ. ін-ту культури). Г.— збирач, дослідник гуцульських пісень (зб. «Гей, Карпати», «Співає чоловічий хор»). Серед здійснених ним програм — «Щедрий вечір у сучасному гуцульському селі», «Сучасне гуцульське весілля». Автор пісень «Вівці мої, вівці», «Гей, Карпати», «Ой, зелена полонина» та ін.

ГРИНЙШИН (Гринюк) Тимко Федорович (1863, Тернопільщина — р. см. невід.) — український народний оповідач-гуморист. З 11 років наймитував у поміщиків і куркулів. Від Г. багато сатирично-гумористичних розповідей про багатіїв і духівництво записав В. *Гнатюк*.

Літ.: Галицько-руські анекдоти. В кн.: Етнографічний збірник, т. 6. Львів, 1899.

ГРИНЧУ́ШИН Микола Кирилович (н. 1.XII 1914, м. Мус-Джо, провінція Саскачеван, Канада) — діяч українського прогресивного руху в Канаді, журналіст. Член Комуністичної партії Канади (КПК) з 1936. Н. в робіти. сім'ї. Член ЦК КПК (з 1964). З 1936 працює в редакціях газет *«Українські робітничі вісті»*, *«Народна газета»*, «Українське слово» (з 1952 — відповідальний редактор), *«Життя і слово»* (з 1965 — відповідальний редактор).
В. Л. Чорний.

ГРИНЮК Лесь (Олекса Якимович; 25.III 1883, с. Воскресинці, тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.— 7.VIII 1911, там же) — український письменник. Закінчив коломийську гімназію (1902). В 1904 видав зб. реалістичних нарисів та оповідань «Весняні вечори» з життя трудящих Галичини. Виступав з публіцистичними статтями в буковинських газетах.

Є. М. Григорук.

В. С. Гризодубова.

І. Г. Григорович-Барський. Церква Миколи Набережного в Києві. 1772—85.

І. М. Гриневецький.

М. Г. Гринько.

Грифон. Зображення грифона на сходах південної башти Софійського собору в Києві.

Гриф. Гриф чорний.

писав і вірші. Перекладав укр. мовою твори Л. *Андрєєва* й норв. письменника Б. *Бйорнсона*.

Тв.: Весняні вечори. Коломия, 1904.

ГРИНЯ́ВИ — гірський масив у *Карпатах Українських*, на Пд. Івано-Франківської обл. УРСР. Підноситься на межиріччі Чорного Черемошу й Білого Черемошу. Вис. до 1586 м (г. Народна). На схилах — широколистяні та хвойні ліси, вище — субальпійські луки (полонини). Район випасного тваринництва.

ГРИНЬ ІВА́НОВИЧ (р. н. невід., Заблудов, тепер БРСР — р. см. невід.) — український гравер і друкар кінця 16 ст. В 1577—78 навчався в Л. *Филиповича* (Пухальського). В 1579—81 працював в Острозі, 1583 — у Львові разом з І. *Федоровим*, 1582 — у Вільнюсі. Можливо, йому належать гравюри до Біблії 1581 (острозького видання І. Федорова).

ГРИНЬКО́ Григорій Федорович [18 (30). XI 1890 — 15.III 1938] — рад. державний діяч. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в с. Штепівці (тепер Лебединського р-ну Сум. обл.) в сім'ї службовця. Як представник *боротьбистів* 1919 входив до складу ВУЦВК і РНК УРСР та ЦВК РРФСР, а також до Всеукр. ревкому. Учасник громадян. війни на Україні. В 1920—22 — нарком освіти УРСР, 1922—26 (з перервою) — голова Держплану УРСР. У 1926—29 — заст. голови Держплану СРСР, з 1930 — наркомфін СРСР. З 1934 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). В 1924—27 — член ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК, ЦВК СРСР.

ГРИНЬКО́ Дмитро Григорович [н. 5 (18). VI 1905, хутір Чернещина, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1944. Закінчив Моск. ун-т (1930). Учасник Великої Вітчизняної війни. Друкуватися почав з 1924. Автор збірок оповідань і нарисів «Вогні Донбасу» (1930), «Дмитро Остапенко» (1943), «По гоголівських місцях» (1952), «Любов і мужність» (1954), «Під квітучим райдеревом» (1965) та літ.-критичних праць. Переклади з рос., білорус. та польс. мов.

Тв.: В народів вольних колі. К., 1967; Незвичайна історія. К., 1974; Панас Кочура. К., 1975 [у співавт.].

Г. П. Донець.

ГРИНЬКО́ Микола Григорович (н. 30.IV 1920, Херсон) — український рад. кіноактор, нар. арт. УРСР (з 1973). В 1946—55 — актор Запорізького театру ім. Щорса. З 1951 знімається в кіно, з 1963 — актор кіностудії ім. Довженка. Ролі: американський солдат («Мир тому, хто входить», 1961), комісар Артем («Загибель ескадри», 1966), Данило Чорний («Андрій Рубльов», 1968), А. П. Чехов («Сюжет для невеликого оповідання», 1969), єгер Орлов («Літо в Бережках», 1971), Полунін («Полковник у відставці», 1976), товариш Дем'ян («Карпати, Карпати», 1977).

ГРИП (франц. grippe) — гостре вірусне захворювання людини і тварин. Вірус Г. вперше виділили англ. вірусологи У. Сміт, К. Ендрюс і П. Лейдло. На основі відмінностей в антигенній структурі (див. *Антигени*) розрізняють типи вірусу Г.— А, В і С. Найчастіше Г. у л ю д и н и спричинюється вірусом типу А, який має підтипи A_0, A_1 і A_2. У зв'язку з високою контагіозністю (заразністю) та повітряно-крапельним способом поширення збудника Г. в осінньо-зимовий період звичайно дає *епідемії*, що періодично набувають характеру *пандемій*.

Джерелом інфекції при Г. звичайно є хвора людина. Вже в інкубаційному періоді хворий може виділяти вірус Г. в навколишнє середовище через дихальні шляхи (під час кашлю, чхання, розмови). Інкубаційний період при Г. типу А — від кількох годин до двох діб, при Г. типу В — до трьох діб. Початок хвороби гострий — практично здорова людина за кілька годин перетворюється на тяжкохвору. Захворювання в людини характеризується ураженням слизової оболонки дихальних шляхів (катаральні явища), вираженою *інтоксикацією* і температурною реакцією. В неускладнених випадках захворювання минає за кілька днів, залишаючи після себе строго типовий *імунітет*, який триває 1—2 роки щодо типу А і 3—4 роки — щодо типу В. У разі ускладнень можливі ураження легень, центральної нервової системи, приєднання будь-якої іншої (бактеріальної) інфекції тощо. Основою ранньої діагностики Г. є характерна клінічна картина, *анамнез*, оцінка епідемічної обстановки й лабораторні дані (вірусологічні, серологічні, цитологічні та ін.). П р о ф і л а к т и к а спрямована на захист населення від зараження (*імунізація* введенням живої грипозної вакцини в дихальні шляхи тощо), обмеження розповсюдження інфекції (ізоляція хворих). Боротьба з Г.— одне з першочергових завдань охорони здоров'я, що координується Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ). Л і к у в а н н я спрямоване на усунення інтоксикації; специфічної терапії немає. Г. т в а р и н уражає велику рогату худобу, свиней, коней і птицю. У хворих тварин підвищується т-ра тіла, виникають кашель, риніт, кон'юнктивіт. Смертність незначна. З а х о д и б о р о т ь б и. Г-во карантинують, хворих тварин ізолюють і лікують. Приміщення дезинфікують. Поліпшують утримання й годівлю тварин.

Літ.: Соколов М. И. Острые респираторные вирусные инфекции. М., 1968; Дяченко С. С., Синяк К. М., Дяченко Н. С. Патогенні віруси людини. К., 1974; Ващенко М. А., Тринус Е. К. Поражение нервной системы при гриппе и других респираторных вирусных инфекциях. К., 1977.

В. М. Гирін (грип у людини).

ГРИ́ПИЧ Володимир Григорович (н. 2.IX 1923, Харків) — український рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1957. В 1949 закінчив Харків. театр. ін-т, де навчався у М. *Крушельницького*, О. *Сердюка*. В 1949—74 — гол. режисер театрів у Луцьку, Тернополі, Одесі, Донецьку, Чернівцях. З 1974 — в Запорізькому укр. муз.-драм. театрі ім. М. Щорса. Спектаклі: «Гайдамаки» за Шевченком, «Не судилось» Старицького, «Під золотим орлом» Галана, «Зачарований вітряк» Стельмаха, «Кремлівські куранти» Погодіна. «Марія Тюдор» Гюго.

ГРИ́ФИ — група хижих птахів ряду *соколоподібних*. До неї належать а м е р и к а н с ь к і Г. (підряд Cathartidae, 6 видів), пошир. в Америці, і с п р а в ж н і Г., або Г. Старого Світу (14 видів родини *яструбових*), пошир. в Європі, Азії та Африці. Більшість Г.— великі птахи (розмах крил до 3 м). Г. живуть у гірських місцевостях поблизу відкритих просторів. Живляться майже виключно падлом. В СРСР поширені 5 видів, у т. ч. в УРСР — 3: Г. чорний (Aegypius monachus), сип білоголовий (Gyps fulvus) і *стерв'ятник*. На Україні вони гніздяться лише в гірській частині Криму і трапляються рідко. В СРСР, зокрема в УРСР, перебувають під охороною. Викопні рештки Г. відомі з пліоцену і плейстоцену.

В. М. Зубаровський.

ГРИФО́Н, гриф (франц. griffon, від лат. gryps, із грец. γρύψ) — у міфології стародавнього світу — фантастична істота, крилатий лев, іноді з головою орла. Був уособленням пильності й зіркості. Стародавні греки ставили зображення Г. на могилах, на двосхилій покрівлі храмів. У мист. пізніших епох Г.— декоративний або геральдичний мотив.

ГРИЦА́Й (справж. прізв.— Колтановський) Василь Овсійович [1856, с. Куковичі, тепер Менського р-ну Черніг. обл.— 2 (15).III 1910, там же] — український актор, співак (баритон) і режисер. Співу навчався у професора Харків. муз. т-ва Мауреллі. Сценічну діяльність почав 1883 у *Трупі М. Л. Кропивницького*, працював у трупах М. П. Старицького (1883—92), П. Саксаганського (1893—96), Д. Гайдамаки (1897—99). У 1900—07 очолював власну групу. Партії: Петро, виборний Макогоненко («Наталка Полтавка» Котляревського), Вакула («Різдвяна ніч» Старицького за Гоголем, муз. Лисенка), Андрій, султан («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського). Ролі в драматичному репертуарі: Хома, Юрко Довбиш («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Юрко Довбиш» Старицького), Микита («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького) та ін.

Є. С. Хлібцевич.

ГРИЦЕВЕ́ЦЬ Сергій Іванович [6 (19).VII 1909, с. Боровці, тепер Корелицького р-ну Гродненської обл. — 16.IX 1939, Оршанський р-н Вітебської обл.] — рад. військовий льотчик, майор, перший двічі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1939). Член Комуністичної партії з 1931. В Рад. Армії з 1931. Служив у винищувальній авіації льотчиком, командиром ланки, загону та інструктором-льотчиком. Брав участь у нац.-революц. війні в Іспанії (1936—38), в боях з япон. інтервентами на р. Халхін-Голі (1939). Особисто

збив понад 40 літаків противника. Загинув при виконанні службових обов'язків.

ГРИЦЕ́НКО Микола Олімпійович [н. 11 (24). VII 1912, ст. Ясинувата, тепер Донец. обл.] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1964). Після закінчення 1940 уч-ща при театрі ім. Вахтангова працює в трупі цього ж театру. Ролі: князь Мишкін («Ідіот» за Достоєвським), Федір Протасов («Живий труп» Л. Толстого); в укр. п'єсах — Степан Груша, Гаврило («Приїздіть у Дзвонкове», «Макар Діброва» Корнійчука), Марко Безсмертний («Правда і кривда» Стельмаха). Роботи в кіно: Рощин (трилогія «Ходіння по муках» за О. Толстим), Каренін («Анна Кареніна» за Л. Толстим) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Портрет с. 170.

ГРИЦЕ́НКО Тамара Олександрівна (н. 25.VIII 1938, с. Старий Орлик, тепер с. Радянське Кобиляцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), засл. арт. УРСР (з 1973). Після закінчення 1960 Полтав. муз. уч-ща ім. М. Лисенка працювала в ансамблі укр. музики при об'єднанні «Укрконцерт». З 1961 виступає на естраді в складі тріо бандуристок разом із М. *Голенко* та Н. *Писаренко*. В репертуарі — укр. нар. пісні, твори вітчизн. і зарубіжних класиків, рад. композиторів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.

ГРИ́ЦИКИ (Capsella) — рід одно- або дворічних трав'янистих рослин родини *хрестоцвітих*. Стебла прості або розгалужені, негусто волосисті; прикореневі листки черешкові цілісні, зібрані в розетку, здебільшого перистороздільні; стеблові — сидячі, виїмчасто-зубчасті або суцільні; плід — стручечок. Відомо 8 видів, поширений у помірних субтропічних областях земної кулі; в СРСР — 4 види, з них в УРСР — 3. Найпоширеніші (C. bursa-pastoris) — ростуть як бур'ян майже по всій земній кулі. Є озимі та ярі форми. Лікарська рослина. Містять *алкалоїди*, бурсин, ефірні олії, яблучну та лимонну к-ти, *дубильні речовини*, вітамін С. В насінні понад 20% олії. Введені в Державну фармакопею VIII видання.

ГРИ́ЦІВ — селище міського типу Шепетівського р-ну Хмельн. обл. УРСР, на р. Хоморі (бас. Дніпра), за 20 км від залізничної ст. Чотирбоки. 3,7 тис. ж. (1978). На території селища — з-ди: ковальсько-пресових вузлів, буд. конструкцій та хлібний, три з-ди стінових матеріалів, консервний цех Шепетівського з-ду безалкогольних напоїв, відділення Шепетівської міжколг. буд. орг-ції, виробниче відділення сільгосптехніки, дільниця по експлуатації та осушуванню земель, комбінат комунальних підприємств, міжколг. орг-ція «Рибгосп», спецгосп «Комінтерн» по відгодівлі свиней. 2 заг.-освітні та музична школи, профес.-тех. та худож. промислів уч-ша; лікарня. Будинок культури, кінотеатр. 2 б-ки. Засн. в 11 ст.

ГРИЦУНЯ́К Антін (бл. 1820 — 29.III 1900) — український народний оповідач. Селянин-агітатор із Збаража на Тернопільщині. У 1895 з Г. познайомився І. Франко і записав від нього кілька дотепних сатиричних розповідей: «Притча про графа Бадені», «Розбійник і піп» та ін. Розповідь Г. «Свинська конституція» І. Франко поклав в основу свого однойменного сатиричного твору, на початку якого розповів про самого Грицуняка.

Літ.: Антін Грицуняк, єго житє та смерть і опадщина, яка по нім лишилася для нас. Перемишль, 1902.

ГРИЦЮ́К Владилен Григорович (н. 9.III 1933, м. Томашпіль, тепер Вінн. обл.) — український рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1963. В 1959 закінчив Київ. консерваторію. В 1954—57 — соліст Львів., з 1957 — Київ. театру опери та балету. Партії: Тарас Бульба, Виборний («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Іван Хованський («Хованщина» Мусоргського), Кончак («Князь Ігор» Бородіна), Мефістофель («Фауст» Гуно). Портрет с. 170.

ГРИЦЮ́К Олександр Йосипович (н. 10.X 1923, Київ) — український рад. терапевт, чл.-кор. АМН СРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. У 1951 закінчив Київ. мед. ін-т, працював у ньому до 1970. 1970—74 — директор Київ. н.-д. ін-ту клінічної медицини ім. М. Д. Стражеска. З 1973 — зав. кафедрою госпітальної терапії Київ. мед. ін-ту. Праці Г. присвячені питанням кардіології, ревматології, проблемам зсідання крові, фібринолізу та тромбоутворення, організації терапевтичної служби тощо. Вперше (1973) описав перехід дрібновогнищевого інфаркту міокарда у великовогнищевий. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ГРИ́ШИН Віктор Васильович [н. 5 (18). IX 1914, м. Серпухов] — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1939. В 1932 закінчив Моск. геодезичний технікум, 1937 — Моск. технікум паровозного г-ва, заочно навчався у Вищій парт. школі при ЦК КПРС. У 1932—33 — технік-землевпорядник Серпуховського райземвідділу Моск. обл., 1937—38 та з 1940 — заст. начальника паровозного депо ст. Серпухов. У 1938—40 — в Рад. Армії. З квітня 1941 — секретар вузлового парткому ст. Серпухов. У 1942—50 — секретар, другий секретар, перший секретар Серпуховського міськкому партії. В 1950—52 — зав. відділом машинобудування, 1952—56 — другий секретар Моск. міськкому КПРС. У 1956—67 — голова ВЦРПС, віце-голова Всесвітньої федерації профспілок. З червня 1967 — перший секретар Моск. міськкому КПРС. Член ЦК КПРС з 1952. В 1961—66 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, з квітня 1971 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради СРСР з 1967. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями.

ГРИ́ШКІВЦІ — селище міського типу Бердичівського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 8 км від залізничної ст. Бердичів. 5,0 тис. ж. (1978). Консервний з-д Бердичівського радгоспу-заводу, комбінат побутового обслуговування. 2 восьмирічні школи, мед. амбулаторія. Будинок культури, кінотеатр. 2 б-ки. Г. відомі з 1775.

ГРИШКО́ Григорій Єлисейович [12 (25).I 1906, с. Великофедорівка, тепер Казанківського р-ну Микол. обл.—9. II 1959, Київ] — партійний і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1930. Під час Великої Вітчизн. війни — чл. Військ. ради армії; ген.-майор. У 1946—48 — голова Терноп. облвиконкому, 1949—51 — перший секретар Херсон. обкому КП(б)У. В 1951—52 — секретар ЦК КП(б)У, 1952—57 — перший секретар Київ. обкому партії; з 1957 — в апараті ЦК КП України. З 1952 — чл. Центр. ревізійної комісії КПРС, з 1956 — кандидат у члени ЦК КПРС. З 1949 — член ЦК КП України. В 1952 — канд. у члени Бюро (1953—57 — Президії) ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—4-го скликань, Верховної Ради УРСР 2-го скликання. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами.

ГРИШКО́ Микола Миколайович [24.XII 1900 (6.I 1901), Полтава — 3.I 1964, Київ] — український рад. ботанік, акад. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1945. Закінчив Полтав. с.-г. ін-т (1925) і пед. відділ Київ. с.-г. ін-ту (1926). В 1932—40 — зав. відділом генетики й селекції Всесоюзного н.-д. ін-ту конопель (м. Глухів Сумської обл.). У 1939—44 — директор Ін-ту ботаніки АН УРСР. В 1940—43 — голова Бюро відділу біол. наук, а 1945—48 — відділу с.-г. наук АН УРСР. З 1944 працював у Бот. саду АН УРСР (до 1959 — його директор). Праці Г. присвячені питанням генетики, селекції, *акліматизації* й *інтродукції* рослин. Важливе значення мають його дослідження з питань статі вищих рослин. Нагороджений орденом Леніна та медалями. Портрет с. 170.

ГРИШКО́ Михайло Степанович [14 (27). II 1901, Маріуполь, тепер Жданов — 3.VI 1973, Київ] — український рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1950). В 1926 закінчив Одес. муз. уч-ще. Соліст Одеського (1924—27), Харківського (1927—36), Київського (1936—64) театрів опери та балету. Партії: Остап («Тарас Бульба» Лисенка), Богдан Хмельницький (однойменна опера Данькевича), Горбенко, Шибак («Арсенал», «Милана» Майбороди), Грязной («Царева наречена» Римського-Корсакова), князь Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Ріголетто («Ріголетто» Верді), Кіазо («Даїсі» Паліашвілі) та ін. У концертному репертуарі Г. були романси, укр. і рос. народні пісні. Знімався у фільмі «Щит Джургая» (1944). Нагород-

В. В. Гришин.

В. Г. Гриппч.

В. О. Грвцай.

С. І. Грвцевець.

М. О. Гриценко.

В. Г. Грвцюк.

М. М. Гришко.

жений орденом Леніна, орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

ГРИЩЕНКО Валентин Іванович (н. 27.XI 1928, Харків) — український рад. акушер-гінеколог, доктор мед. наук. Член КПРС з 1956. Син І. І. *Грищенка*. Закінчив (1951) Харків. мед. ін-т, з 1956 — співробітник ін-ту, з 1965 — проректор і 1968 — зав. кафедрою. Основні праці присвячені вивченню *токсикозів вагітності* та фізіології і патології скорочувальної здатності матки, *асфіксії* плоду і новонародженого, застосуванню *гіпотермії* і кріохірургії в акушерстві й гінекології. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1978.

ГРИЩЕНКО Іван Іванович [н. 29.III (10.IV) 1897, с. Колибелка, тепер Ліскинського р-ну Воронеж. обл.] — український рад. акушер-гінеколог, засл. діяч науки УРСР (з 1956). Член КПРС з 1945. В 1922 закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту і до 1942 працював у клініці Харків. мед. ін-ту. В 1944—72 — зав. кафедрою акушерства і гінекології цього ін-ту. Праці Г. присвячені проблемам пренатальної охорони плода і новонародженого, дії антропозоонозних і вірусних інфекцій, що мають значення в акушерстві, питанням відновлювальної хірургії в гінекології. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

ГРИЩЕНКО Микита Минович [14 (27).IX 1900, с. Трушки, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.] — український рад. педагог і вчений, засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1927. В 1926 закінчив Київ. ін-т нар. г-ва. Пед. діяльність почав 1923. В 1948—55 — директор н.-д. ін-ту дефектології, 1955—58 — директор н.-д. ін-ту педагогіки, 1958—75 — професор, зав. кафедрою педагогіки Київ. ун-ту. Осн. праці: «Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади» (1957), «Ленін і народна освіта в Українській РСР» (1968), «Спадщина К. Д. Ушинського і питання педагогіки вищої школи» (1975). Нагороджений медаллю А. С. Макаренка М-ва освіти УРСР (1967).

ГРИЩЕНКО Олексій Васильович (1883, м. Кролевець, тепер Сум. обл.— 13.I 1977, Париж) — український живописець і мистецтвознавець. Навчався в Київ. ун-ті, потім — в худож. школі у К. *Юона* в Москві. В 1918 емігрував до Франції. В експресіоністичній манері малював пейзажі, портрети, натюрморти. Твори: «Порт Додьєрн» (1925), «Корсіка» (1928, ЛМУМ), «Парусне судно. Тулон» (1932), «Барки. Іспанія» (1939), «Жінка в блакитному» (1944), «Веселка» (1959), «Венеція» (1962). Автор мистецтвознавчих праць: «Про зв'язки російського живопису з Візантією і Заходом» (1913), «Російська ікона як мистецтво живопису» (1917).

ГРІВА Жан [літ. псевд. Фолманіса Жана Карловича; н. 24.XI (7.XII) 1910, Курземе, Айзупської волості, тепер Тукумського р-ну Латвійської РСР] — латиський рад. письменник. Член КПРС з 1934. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1931. Зб. оповідань «По той бік Піренеїв» (1948), «Оповідання про Іспанію» (1950) — про боротьбу іспан. народу проти фашизму; «Чи людина ти?» (1958), «Полум'яна маслина» (1974) — про людей Рад. Латвії. Автор романів «Дорога життя» (1953), «Діти землі» (1969), п'єс «Розігралась хуртовина» (1957), «Злочин у Гранаді» (1964), нарисів, мемуарів, творів для дітей. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Оповідання про Іспанію. К., 1954; Ноктюрн. К., 1965; Рос. перекл.— Антирассказы. Рига, 1968; Человек ждет рассвета. М., 1970; Дни далекие, дни близкие. М., 1972. *Б. К. Звайгзне.*

ГРІГ (Grieg) Едвард-Гагеруп (15. VI 1843, Берген — 4.IX 1907, там же) — норвезький композитор, диригент, піаніст, музичний діяч. Основоположник норв. нац. муз. школи. В 1862 закінчив Лейпцігську консерваторію як піаніст і композитор. У 1863 переїхав до Копенгагена, де зблизився з Н. *Гаде* та Р. Нурдроком — автором норв. гімну. Спільно з останнім і групою дат. композиторів організував муз. т-во «Євтерпа», що пропагувало творчість дат. і норв. композиторів. У 1866 повернувся до Норвегії, 1871 заснував Муз. т-во (тепер Філармонічне т-во). В 1880—82 керував у Бергені муз. т-вом «Гармонія». В 1888 в Лейпцігу відбулося знайомство з П. Чайковським. У 1889 обраний членом Франц. академії, доктором музики Кембріджського (1893) та Оксфордського (1906) ун-тів, почесним доктором Берлінської академії. Через усю творчість Г. проходить тема батьківщини (фп. п'єси «Весна», вокальний цикл «По скелях та фіордах», «Норвезькі танці», 1878, «Норвезькі народні пісні» для фп., 1896, «Симфонічні танці» для оркестру, 1898, фп. п'єси «Кобольд», «Пісня пастуха» й ін.). Музика до драми Б. Бйорнсона «Сігурд Хрестоносець» і незакінчена опера «Улаф Трюгвасон» (3 сцени) присвячені істор. подіям. Світову славу принесли композиторові камерні ансамблі (3 сонати для скрипки й фп., 2 струнні квартети), концерт для фп. з оркестром (1868), музика до драми Г. Ібсена «Пер Гюнт» (1874—75), 2 сюїти з неї. Більшість творів Г.— інструм. і вокальна мініатюра: 10 зошитів «Ліричних п'єс» (66 творів, 1867—1901), сонати, балада, квартет. Романси (бл. 150) на тексти сканд. поетів («Лебідь», «Сон», «Люблю тебе», «Під квітами», «Батьківщині»). В останні роки життя Г. працював над ораторією на слова Бйорнсона «Мир» (незакінчена), в якій виразив свої мрії про мир і щастя людства.

Літ.: Асафьев Б. В. Григ. М.—Л., 1948; Левашева О. Эдвард Григ. М., 1975.

ГРІГ (Grieg) Нурдаль (1.XI 1902, Берген — 2.XII 1943, під Берліном) — норвезький письменник. Перші твори — збірки віршів, роман «Корабель іде далі» (1924). В 1933—35 жив в СРСР. У 1937 брав участь у нац.-революц. війні в Іспанії, події якої відобразив у публіцистичній зб. «Іспанське літо» (1937) та романі «Світ ще повинен стати молодим» (1938). У 30-х рр. створив і драми «Наша слава і наша могутність» (1935), «Але завтра...» (1936), «Поразка» (1937; про Паризьку комуну). Після окупації Норвегії (1940) боровся проти гітлерівців. Загинув на борту бомбардувальника під час повітряного нальоту на Берлін. Вірші Г. воєнного часу ввійшли до збірок «Свобода» (вид. 1945) та «Надія» (вид. 1946).

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1956; Избранная лирика. М., 1969.

Літ.: Крымова Н. И. Нурдаль Григ. М., 1965; Морщинер М. С. Нурдаль Григ. Биобиблиографический указатель. М., 1958.

ГРІГАШІ (Grigássy) Ева (н. 22.VIII 1925) — угорська перекладачка. Твори укр. дожовтневої л-ри (Лесі Українки, П. Мирного, І. Нечуя-Левицького та ін.) і рад. л-ри (Ю. Яновського, О. Вишні, О. Копиленка, Л. Первомайського, Ю. Дольда-Михайлика та ін.) перекладає з оригіналу. Для видання Шевченкового «Кобзаря» 1961 переклала угор. мовою 10 віршів укр. поета.

ГРІГОРЕСКУ (Grigorescu) Ніколає Йон (15. V 1838, с. Пітару, повіт Димбовіца — 21.VII 1907, Кимпіна) — румунський живописець. У 1848—50 навчався в Бухаресті. Здобув визнання розписами монастиря Агапія поблизу м. Пятра-Нямц (1858—61). В 1861—87 (з перервами) жив і працював у Франції, був близький до *барбізонської школи*. Створив реалістичні пейзажі батьківщини («Повернення з роботи», «На волах», 1902), образи рум. селянок («Селянка з куделею», 1874; «Селянка з Мусчела», 1877). У 1877 — 78 брав участь у нац.-визвольній війні проти Туреччини. Автор ряду батальних картин («Штурм Смирдана», 1885; «У дозорі»). Іл. с. 172.

Літ.: Элиасберг Н. Е. Николае Григореску. Альбом. М., 1974.

ГРІГУЛІС Арвід Петрович [29.IX (12.X) 1906, маєток Юмправмуйжа Ладської волості, тепер Лімбажського р-ну Латв. РСР] — латиський рад. письменник і літературознавець, нар. письменник Латв. РСР (з 1976). Член КПРС з 1954. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1927. Видав збірки: оповідань «Крізь вогонь і воду» (1945); віршів «В бурю» (1946) та «Вітер співає у вербах над озером» (1968); п'єси «Глина і фарфор» (1947; Держ. премія СРСР, 1948), «Балтійське море шумить» (1957), «Свою кулю не чують» (1966); роман «Коли дощ і вітер стукають у вікно» (1961—63), літ. спогади «Червона горобина схилилась над потоком» (1975). Переклав «Слово о полку Ігоревім» (1950). Склав зб. «Латиська літературна критика» (вип. 1—5, 1956—64). Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Біля вогнища. К., 1965; Як учив нас Ленін. В кн.: Сузір'я, в. 10. К., 1976; Рос. перекл.— Когда дождь и ветер стучат в окно. Рига, 1967; Осенний дождь. М., 1969. *Б. К. Звайгзне.*

ГРІДНЄВ Віталій Никифорович [н. 25.VII (7.VIII) 1908, с. Уварово, тепер місто Тамбовської обл.] — український рад. вчений у галузі металургії й металознавства, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1951. Закінчив (1930) Пн.-Кавказький металург. ін-т (м. Новочеркаськ). Працював у Дніпроп. металург. ін-ті (з 1931), на Магнітогорському металург. комбінаті (1941—45), в Київ. політех. ін-ті (1952—55 — директор). З 1955 — директор Ін-ту металофізики АН УРСР. Осн. праці присвячені розробці теорії фазових перетворень і концентраційних змін при нагріванні сплавів на залізній, титановій і мідній основах; теорії електровідпуску сплавів; дослідженню «зворотних» мартенситних перетворень, фіз. основ низькотемпературної крихкості перехідних металів; розробці і впровадженню процесів термічної обробки при високих і надвисоких швидкостях нагрівання тощо. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1974. Портрет с. 172.

ГРІЛЬПАРЦЕР (Grillparzer) Франц (15.I 1791, Відень — 21.I 1872, там же) — австрійський письменник. Основоположник нової австр. драми. Світогляд Г. відзначався суперечливістю: виступаючи проти реакц. режиму Меттерніха, він відкидав політ. боротьбу. Найвідоміші драми — «Прамати» (1817), «Сафо» (1818), «Золоте руно» (1821), «Велич і падіння короля Оттокара» (1825), «Вірний слуга свого пана» (1828), «Лібуша» (1844). Автор новел (найзначніша — «Бідний музикант», 1848), віршів, епіграм. У 20-х рр. 20 ст. на сценах укр. театрів поставлено п'єсу «Горе брехунові». Твори Г. укр. мовою перекладав П. Карманський.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Л.—М., 1961.

ГРІМ — звукове явище, яке супроводить електричні розряди в атмосфері під час *грози*. Виникає внаслідок раптового нагрівання і розширення повітря вздовж шляху електричного розряду. Має характер гуркоту, бо звукові хвилі приходять до нас з різних точок шляху блискавки, а також після відбиття їх від хмар і поверхні землі. Див. також *Електричні явища* в атмосфері.

ГРІМАЛЬДІ (Grimaldi) Франческо-Марія (2.IV 1618, Болонья — 28.XII 1663, там же) — італійський фізик і астроном. Викладав філософію і математику в Болонській єзуїтській колегії. У творі «Фізична наука про світло, кольори і веселку» (1665, посмертно) описав відкрите ним явище *дифракції* світла. Уявлення Г. про світло містили зародки хвильової теорії світла. Спільно з єзуїтом Дж.-Б. Річчолі склав карту Місяця. Запроваджені ними назви ділянок місячної поверхні збереглися й досі. Г. був противником *геліоцентричної системи світу*, брав участь у складанні трактату Річчолі, направленого проти М. *Коперника*.

ГРІМАЛЬДІ — група печер поблизу італ. м. Вентімільї на березі Середземного м. біля франко-італ. кордону. В одній з печер 1901 було відкрито подвійне поховання (стара жінка і юнак) пізнього *палеоліту*. Деякі особливості в побудові черепа і кістяка дали підставу першим дослідникам помилково віднести цих людей до особливої протонегроїдної «раси Грімальді». Дослідження 1962 показали, що вони належать до типу *кроманьйонців*.

ГРІМАУ ГАРСІА (Grimau García) Хуліан (18.II 1911, Мадрід — 20.IV 1963, там же) — діяч іспан. робітн. руху. Член Компартії Іспанії (КПІ) з 1936. За фахом — робітник-друкар. У 1936—39 в рядах респ. армії боровся проти фашизму. Після падіння республіки 1940—47 вів революц. роботу серед іспан. емігрантів на Кубі і в Домініканській Республіці. З 1954 — член ЦК КПІ. В 1958 нелегально повернувся на батьківщину, брав участь у боротьбі проти франкістської диктатури. В листопаді 1962 заарештований і страчений.

ГРІММ (Grimm) брати Якоб (4.I 1785, Ганау — 20.IX 1863, Берлін) і Вільгельм (24.II 1786, Ганау — 16.XII 1859, Берлін) — німецькі філологи. Академіки Прусської АН (з 1841). Професори Геттінгенського, потім Берлін. (з 1841) ун-тів. Близькі до нім. романтиків. У дослідженнях спиралися на порівняльний метод. Засновники *міфологічної школи* в фольклористиці. Видали «Дитячі й родинні казки» (т. 1—2, 1812—14), «Німецькі легенди» (т. 1—2, 1816—18), які ввійшли в скарбницю світової л-ри. Якоб Г. працями «Німецька граматика» (т. 1—4, 1819—37), «Історія німецької мови» (т. 1—2, 1848) заклав основи германського порівняльно-істор. мовознавства. Портрети с. 172.

Тв.: Die Kinder- und Hausmärchen. Bd.1—4. Berlin, 1956; Укр. перекл. —Казки. К., 1976; Рос. перекл.— Сказки. М., 1978.

ГРІММЕЛЬСГАУЗЕН (Grimmelshausen) Ганс-Якоб-Крістоф фон (бл. 1621, Гельнгаузен, Гессен — 17.VIII 1676, Ренхен) — німецький письменник. Автор сатиричного роману «Сімпліціссімус» (1669), у якому висловлено нар. протест проти війни і соціальної несправедливості. Цикл романів «Волоцюжка Кураж», «Шпрінгінсфельд» (обидва — 1670) і «Дивовижне пташине гніздо» (1672), пов'язаних завдяки спільному головному героєві з «Сімпліціссімусом».

Тв.: Рос. перекл.— Симплициссимус. М., 1976.

ГРІН (Greene) Грем (Грехем; н. 2.X 1904, Беркгемстед) — англійський письменник. Літ. діяльність почав у 20-х рр. як журналіст. Жив у Мексіці, Зх. Африці, В'єтнамі. В 1957 і 1960 відвідав СРСР. У романах «Це поле бою» (1934), «Влада і слава» (1940), «Суть справи» (1948), п'єсах «Кімната для живих» (1952), «Оранжерея» (1957) та інших ставить морально-психологічні проблеми особистості, що живе в капіталістичному суспільстві. Романи «Тихий американець» (1955), «Наш резидент у Гавані» (1958), «Комедіанти» (1966), «Почесний консул» (1973) — антиколоніалістського спрямування. Криза в світогляді Г. негативно позначилась на окремих творах кінця 60-х рр., зокрема на романі «Подорож з тіткою» (1969). У 1971 видав автобіографію «Таке життя».

Тв.: Укр. перекл.— Хто третій? К., 1960; Комедіанти. К., 1969; Тихий американець.— Наш резидент у Гавані. К., 1971; Рос. перекл.— Наш человек в Гаване.— Тихий американец. М., 1959; Путешествие без карты. М., 1961; Поездка за город. М., 1967. *В. П. Березинський.*

ГРІН (Green) Джон-Річард (12.XII 1837, Оксфорд — 7.III 1883, Ментона) — англійський історик ліберального напряму. Гол. твори — «Коротка історія англійського народу» (1874; рос. перекл.— 1897—1900) та «Історія англійського народу» (т. 1—4, 1877—80; рос. перекл. — 1891—92).

ГРІН (Green) Джордж (14.VII 1793, Снейнтон, поблизу Ноттінгема — 31.III 1841, там же) — англійський математик. Запровадив у матем. фізику поняття *потенціалу*, розвинув теорію *електрики* і *магнетизму*, встановив співвідношення між інтегралами по об'єму і поверхні, яка його обмежує (див. *Гріна формули*), виконав важливу роботу з питань *відбиття світла* і *заломлення світла* в кристалічних середовищах і вивів осн. рівняння теорії *пружності*. Його ім'ям названо т. з. функцію поширення у теор. фізиці (див. *Гріна функція*).

ГРІН (справж. прізв.— Гріневський) Олександр Степанович [11 (23).VIII 1880, м. Слободський, тепер Кіровської обл. — 8.VII 1932, Старий Крим] — російський рад. письменник. З 1924 жив у Криму (в Севастополі, Феодосії). Друкуватися почав 1906. Автор романтичних творів — «Червоні вітрила» (1923; однойменні балет, 1942, і фільм, 1961), «Гладіатори» (1925), «Та, що біжить по хвилях» (1928, однойменний фільм, 1967). В 1970 в Феодосії відкрито літ.-меморіальний музей Гріна. Портрет с. 173.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1965; Укр. перекл.—Скарби африканських гір. Х.—К., 1930; Червоні вітрила. К., 1959.

ГРІНА ФОРМУЛИ — формули, що пов'язують між собою інтеграли різних типів. Найпростішою є

$$\iint\limits_D \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y} \right) dxdy = \int\limits_L P dx + Q dy,$$

де L — границя плоскої області D. Ця формула траплялася в працях Л. *Ейлера*, дві інші вперше опублікував Дж. *Грін*:

$$\iiint\limits_D \left(\frac{\partial u}{\partial x} \cdot \frac{\partial v}{\partial x} + \frac{\partial u}{\partial y} \cdot \frac{\partial v}{\partial y} + \right.$$

$$\left. + \frac{\partial u}{\partial z} \cdot \frac{\partial v}{\partial z} \right) dxdydz = \iint\limits_S v \frac{\partial u}{\partial n} ds -$$

$$- \iiint\limits_D v \Delta u dxdydz$$

$$\iiint\limits_D (u \Delta v - v \Delta u) dxdydz =$$

$$= \iint\limits_S \left(u \frac{\partial v}{\partial n} - v \frac{\partial u}{\partial n} \right) ds$$

М. С. Грушко.

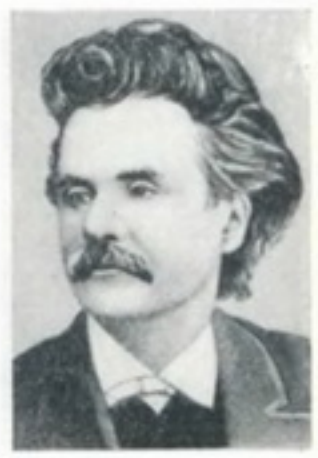

Е.-Г. Гріг.

Н. Гріг.

А. П. Грігуліс

В. Н. Гріднєв

Я. Грімм

В. Грімм

Н. Грігореску. Селянка з Мусчела. 1877. Національна галерея в Бухаресті.

Тут S — поверхня, що обмежує гривимірну область D, $\Delta = \frac{\partial^2}{\partial x^2} + \frac{\partial^2}{\partial y^2} + \frac{\partial^2}{\partial z^2}$ — оператор Лапласа, $\frac{du}{dn}$ і $\frac{dv}{dn}$ — похідні за напрямом зовн. нормалі до S.

М. П. Слободенюк.

ГРІ́НА ФУ́НКЦІЯ, $G(x, x')$ — розв'язок лінійного диференціального рівняння в частинних похідних для неоднорідної задачі з точковим джерелом (див. *Рівняння математичної фізики*). Для такої самої задачі з розподіленим джерелом і густини $\rho(x)$ розв'язок виражається через Г. ф. інтегралом $\psi(x) = \int G(x, x') \rho(x') dx'$. Г. ф. описує поширення хвильового збурення, силового впливу і т. д. з точки x' у точку x, тому її наз. і функцією поширення. Метод Г. ф. застосовують у *квантовій теорії поля, статистичній фізиці* та ін. галузях теор. фізики. В квантовій теорії для наближених обчислень Г. ф. використовують *Фейнмана діаграми*. Названо за ім'ям Дж. *Гріна*, який першим розглянув її окремий випадок у своїх дослідженнях з теорії *потенціалу*.

Літ.: Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1976; Морс Ф. М., Фешбах Г. Методы теоретической физики, т. 1. Пер. с англ. М., 1958; Каданов Л., Бейм Г. Квантовая статистическая механика. Пер. с англ. М., 1964.

П. І. Фомін, І. Р. Юхновський.

ГРІН-А́ЙЛЕНД — перший у світі підводний національний парк біля пн.-сх. узбережжя Австралії, в штаті Квінсленд. Міститься на о. Грін-Айленд, майже в центр. частині *Великого Бар'єрного рифу*. Створений 1967 для збереження мальовничих унікальних коралових заростей, коралових рифів, своєрідної флори й фауни коралових островів. Охороняються птахи (ліріхвіст, райський птах, какаду, зимородок), а також іхтіофауна навколишніх морів (окуневі, вугрі, камбала, скати, парусники та ін. риби).

О. К. Ющенко.

ГРІ́НБЕРГ Олександр Абрамович [20.IV (2.V) 1898, Петербург — 16.VII 1966, Ленінград] — рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1958). В 1924 закінчив Ленінгр. ун-т. Учень Л. О. *Чугаєва*. З 1936 працював у Ленінгр. технологічному ін-ті. Осн. праці — з хімії платини і платинових металів. Досліджував окислювально-відновні та кислотно-основні властивості комплексних сполук. Один з перших застосував *атоми мічені* в хімії цих сполук. Держ. премія СРСР, 1946.

ГРІ́НВІЦЬКА АСТРОНОМІ́ЧНА ОБСЕРВАТО́РІЯ — науково-дослідна установа Великобританії. Заснована 1675 у *Гріньвічі*. В 1954 обсерваторію переведено в замок Герстмонсо за 70 км від Лондона. Через колишнє місце розташування обсерваторії проходить Гріньвіцький меридіан. В Г. а. о. визначають положення зір, Сонця, планет, точний час, власні рухи й *паралакси* зір, обчислюють дані для Мор. астроном. щорічника.

ГРІ́НВІЧ — один з округів м. Лондона на правому березі Темзи. Понад 220 тис. ж. У Г. до 50-х рр. 20 ст. працювала *Гріньвіцька астрономічна обсерваторія*. Нац. мор. музей.

ГРІНЧЕ́НКО Борис Дмитрович [літ. псевд.— Василь Чайченко, П. Вартовий, Б. Вільхівський та ін.; 27.XI (9.XII) 1863, хутір Вільховий Яр, що був на території тепер. Харківського р-ну Харків. обл.— 23.IV (6.V) 1910, Оспедалетті, Італія, похований у Києві] — український письменник, вчений і громад. діяч бурж.-ліберального напряму. Походив з дрібнопоміщицької родини. Навчався в реальному уч-щі в Харкові. З 1881 вчителював, працював у Черніг. земстві. Видавав популярні книжки для народу. З 1902 працював у Києві, 1906—09 був головою Київського товариства «Просвіта». Був одним з організаторів бурж. *Української радикальної партії* (УРП). З художніми творами виступив у 80-х рр. У кращих повістях і оповіданнях Г. реалістично відобразив тяжке життя сел. бідноти, класове розшарування села («Без хліба», 1884; «Хата», 1886; «Серед темної ночі», 1900; «Під тихими вербами», 1901), нестерпні умови праці на шахтах («Батько та дочка», «Панько», обидва — 1893), життя старої школи. В деяких драмах («Нахмарило», 1895—99; «На новий шлях», 1905) і повістях («Сонячний промінь», 1890; «На розпутті», 1891) ідеалізував просвітительську діяльність. Істор. темам присвятив п'єси «Степовий гість», «Серед бурі» (обидві — 1897) та ін. З поетичних творів Г. кращими є байки та ліричні вірші. Основні мотиви лірики [зб. «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Під хмарним небом» (1893), «Пісні та думи» (1895) та ін.] — недоля рідного краю, тяжке життя сел. бідноти. Перекладав твори О. Пушкіна, Г. Гейне, Ф. Шіллера, В. Гюго та ін. Г. належать цінні етнографічні дослідження і збірки нар. творчості («Пісні та думи», 1895; «Думи козарські», 1897). Впорядкував і видав «Словарь української мови» (т. 1—4. К., 1907—09). Г.— автор першої книги для читання в школі укр. мовою «Рідне слово», «Української граматики» та ін. підручників. Суспільно-політичні погляди Г. суперечливі. Для нього характерна еволюція від ліберального народництва до бурж. радикалізму. Г. перебільшував значення освітньої діяльності, нац. проблему вважав головною проблемою в сусп. житті. Ці хибні погляди виявились у деяких публіцистичних статтях і худож. творах, особливо в «Листах з України Наддніпрянської» (1892—93). На обмеженість світогляду Г. вказували, зокрема, П. Грабовський, І. Франко, Леся Українка.

Тв.: Твори, т. 1—10. Х., 1928—30; Твори, т. 1—2. К., 1963; Словарь української мови, т. 1—4. К., 1958—59; Рос. перекл.— В тёмную ночь. — Под тихими вербами. М., 1961.
Літ.: Білецький О. І. Борис Грінченко. В кн.: Білецький О. І. Письменник і епоха. К., 1963; Пільгук І. І. Поетична творчість Бориса Грінченка. В кн.: Грінченко Б. Поезії. К., 1965.

І. І. Пільгук.

ГРІНЧЕ́НКО Марія Миколаївна (літ. псевд.— М. Загірня, М. Чайченко, М. Доленко та ін.; 1863, м. Богодухів, тепер Харків. обл.— 15.VII 1928, Київ) — українська письменниця. Дружина Б. Д. *Грінченка*. За освітою — педагог. Уперше виступила з віршами 1891. Авторка прозових творів (зб. оповідань «Під землею», 1897; «Чередник і дівчина», 1905; повість «В шахтах», вид. рос. мовою в Москві 1911), спогадів про І. Нечуя-Левицького, В. Самійленка, науково-популярних брошур. Перекладала укр. мовою твори І. Тургенєва, Д. Маміна-Сибіряка, Л. Толстого, Г. Ібсена, А. Доде та ін. Багато працювала над упорядкуванням «Словаря української мови», укладеного Б. Грінченком.

ГРІ́НЧЕНКО Микола Олексійович [22.IV (4.V) 1888, Київ — 27.XI 1942, Уфа] — український рад. музикознавець, фольклорист, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1941). В 1912 закінчив Київ. муз. уч-ще, 1920 — ун-т у Кам'янці-Подільському. В 1925—34 — викладач (згодом професор) історії музики і нар. творчості Київ. муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка (1925—28 — ректор), 1934—37 — професор Київ. консерваторії. З 1938 працював в Ін-ті укр. фольклору АН УРСР, в 1942 — директор. Наукові праці: «Історія української музики», «Українська народна інструментальна музика», «Шевченко і музика», «Українські народні думи», розвідки, присвячені творчості М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, Я. Степового та ін.

Тв.: Вибране. К., 1959.

М. М. Гордійчук.

ГРІ́НЧЕНКО Олександр Маркович [н. 10(23).VI 1904, с. Довгеньке, тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл.] — український рад. учений-грунтознавець, засл. діяч науки УРСР (з 1964). В 1926 закінчив Уманський с.-г. ін-т. З 1926 до 1929 — наук. співробітник Уманської с.-г. дослідної станції. У 1929 почав працювати в Харків. с.-г. ін-ті; з 1959 до 1969 — ректор цього ін-ту, з 1969 там же — зав. кафедрою грунтознавства. Г. розробив теор. основи й практичні заходи по окультуренню й підвищенню родючості солонцевих і підзолистих (кислих) грунтів Лісостепу й Полісся УРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами та медалями.

А. Ф. Яровенко.

ГРІ́НШПУН Ізакій Абрамович [н. 9(22).XII 1912, Одеса] — рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. В 1934 закінчив Харків. студію сценічного мистецтва. Працював (1934—47) режисером Харків. (з 1944 — Львів.) театру юного глядача, 1947—61 — Львів. (переведеного 1954 до Одеси) театру муз. комедії, 1961—64 — в Одес. рос. драм. театрі ім. А. Іванова; з 1965— в театрах Ленінграда. Поставив спектаклі: «За двома зайцями» Старицького, «Вільний вітер» І. Дунаєвського, «Тригрошова опера» Брехта та ін.

ГРІНЬЯ́Р (Grignard) Франсуа-Огюст-Віктор (6.V 1871, Шербур — 13.XII 1935, Ліон) — франц.

хімік-органік. Член франц. Академії наук (з 1926). Разом зі своїм учителем Ф. Барб'є вперше 1900 добув мішані галогенмагнійорганічні сполуки, які застосував для синтезу багатьох класів органічних сполук (див. *Гріньяра реакція*). Досліджував хімію *терпенів*, алюмінійорганічних сполук, каталітичне гідрування, отруйні речовини. Багато уваги приділяв розробці номенклатури органічних сполук. Нобелівська премія, 1912. Портрет с. 174.

ГРІНЬЯ́РА РЕА́КЦІЯ — загальний метод синтезу різноманітних органічних сполук за допомогою реактивів Гріньяра — алкіл- або арилмагнійгалогенідів типу RMgX (R — вуглеводневий радикал, X — галоген). При взаємодії RMgX з CO_2 утворюються солі карбонових к-т:

$RMgX + CO_2 \rightarrow R — COOMgX$;

з кетонами — третинні спирти:

$RMgX + CH_3COCH_3 \rightarrow (CH_3)_2C(OH)R$ тощо. Відкрив реакцію 1900 Ф.-О.-В. *Гріньяр*.

ГРІО́ТИ, морелі — група сортів *вишні* з темно-червоними, майже чорними, кислуватими плодами і темним соком плодів. Г. переробляють на вино, варення і споживають свіжими. До Г. належать такі сорти вишні: Гріот український, Любська, Гріот остгеймський, Лотівка розложиста, Подбєльський, Анадольська, Гріот Лігеля та ін.

ГРІ́РСОН Джон (н. 26.IV 1898, Дінстон) — англійський кінорежисер. Закінчив ун-ти в Глазго і Чікаго. Перший фільм — «Рибальські судна» (1929) поклав початок школі англ. документального кіно. В 1937 Г. заснував кіноцентр, що об'єднав режисерів-документалістів. Ін. фільми Г.: «Індустріальна Британія» (1933, разом з Р. Флаерті), «Нічна пошта» (1936), «Північне море» (1938). З 50-х рр. виступав як продюсер.

ГРІ́ССОМ (Grissom) Вірджіл (3.IV 1926, Мітчелл, штат Індіана — 27.I 1967, полігон на мисі Кеннеді, тепер мис Канаверал) — астронавт США, полковник. Закінчив 1950 ун-т Пердью в м. Лафейєтт (шт. Індіана), 1955 — Технологічний ін-т ВПС. У групі астронавтів з 1959. В 1961 здійснив суборбітальний політ за програмою «Меркурій», 1965 разом з Дж. *Янгом* — політ на космічному кораблі «Джеміні-3». В польоті вперше в США здійснено зміни параметрів орбіти. Загинув з Е. *Уайтом* і Р. *Чаффі* під час наземних випробувань першого корабля «Аполлон». Портрет с. 174.

ГРІ́ФФІТ (Griffith) Дейвід-Уорк (22.I 1875, Ла-Грейндж — 23.VIII 1948, Голлівуд) — американський кінорежисер. Діяльність у кіно почав 1907 на кіностудіях Нью-Йорка; з 1913 — в Голлівуді. Як постійний і осмислений прийом вперше застосував паралельний монтаж і великий план, перебудував техніку кінознімання. Творчість Г. ідейно суперечлива: фільм «Народження нації» (1915) пройнятий расистськими тенденціями, стрічка «Серця світу» (1918) стверджує єдність білих і негрів. Найзначніший кінотвір «Нетерпимість» (1916), що порушує моральні й етичні проблеми. Ін. фільми: «Зламані пагінці» (1919), «Шлях на Схід» (1920), «Сирітки бурі» (1922). В 1931 залишив кіно.

ГРІХ — релігійна морально-етична категорія, в якій виражається заборона віруючим порушувати встановлені церквою норми поведінки. Переносно — непорядний, недозволений, недобрий вартий осуду вчинок, якась помилка, недогляд.

ГРІШ, грош — старовинна монета, поширена в багатьох країнах Європи, зокрема на території України. З'явився в 12 ст., замінивши знецінений *денарій*. Спочатку Г.— срібна монета великого розміру. В 14—15 ст. на Русі в обмеженому вжитку були срібні празькі Г., а також польські й литовські. В 16—18 ст. польс. і лит. Г. в значній кількості були в обігу на Україні і в Білорусії. В 1654 Г. почали карбувати і в Росії. З часом Г. був перетворений на дрібну розмінну монету. В 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в Росії, в т. ч. й на Україні, Г.— монета вартістю 2, пізніше — 1/2 копійки.

ГРІШАШВІ́ЛІ (справж. прізв.— Мамулаїшвілі) Йосиф Григорович [12 (24).IV 1889, Тбілісі — 3.VIII 1965, там же] — грузинський рад. поет і літературознавець, нар. поет Грузії (з 1959), акад. АН Груз. РСР (з 1946). Друкуватися почав 1904. У творах «Прощання з старим Тбілісі» (1925), «Батьківщині» (1938) та ін. відображував духовний світ рад. людини. Поезії «Батьківщина і перемога» (1941), «Ленінграду» (1943) пройняті патріотизмом, вірою в перемогу над фашизмом. Соціалістичній Грузії присвячені вірші «Світло» (1947), «Нагорода» та ін. Перекладач творів рос., укр., вірм. поетів. Автор досліджень з історії грузинсько-російсько-українських літ. зв'язків, статей про Т. Шевченка. Держ. премія СРСР, 1950. Портрет с. 175.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу, т. 2. К., 1961; [Вірші]. В кн.: Тичина П. Твори, т. 4. К., 1962; Рос. перекл.— Лирика. Тбилиси, 1959; Стихи. М., 1967.

ГРІШКЯ́ВІЧУС Пятрас Пятрович (н. 19.VII 1924, с. Кряунай, тепер Рокішкського р-ну Лит. РСР) — партійний діяч Лит. РСР. Член КПРС з 1945. Н. в сім'ї службовця. Закінчив ВПШ при ЦК КПРС (1958). Учасник Великої Вітчизн. війни (1942—43 — в Рад. Армії, 1943—44 — в партизан. загоні ім. Жемайте на окупованій фашистами тер. Литви). З 1944 — на журналіст. роботі. В 1948—50, 1964—71 працював в апараті ЦК КП Литви. В 1950—51 — відповідальний редактор респ. газ. «Вальстечю лайкраштіс» («Селянська газета»), 1951—53 — редактор Вільнюської газети «Раудоної жвайгжде» («Червона зірка»). В 1953—55 — заст. редактора респ. газ. «Тієса» («Правда»). В 1955—64 — секретар, другий секретар, 1971—74 — перший секретар Вільнюського міськкому КП Литви. З лютого 1974 — перший секретар ЦК КП Литви. Член ЦК КПРС з 1976. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Портрет с. 175.

ГРО (Gros) Антуан (16.III 1771, Париж — 26.VI 1835, там же) — французький живописець. З 1785 навчався в Парижі — у Ж.-Л. *Давіда* та Королівській академії живопису і скульптури (1787). У батальних полотнах та в парадних портретах відтворив походи Наполеона («Бонапарт на Аркольському мосту», 1797—98; «Битва при Назареті», 1801; «Наполеон у госпіталі чумних у Яффі», 1803—04; «Битва при Ейлау», 1808; «Полковник Ф. Фурньє-Сарловез», 1812). Твори Г. мали значний вплив на Е. *Делакруа* і Т. *Жеріко*. Картини Г. зберігаються в *Луврі*. Іл. с. 176.

ГРОБНИ́ЦЯ — архітектурна споруда, *саркофаг* для поховання померлих, увічнення їхньої пам'яті, прославлення діяльності. Такими є давньоєгип. *піраміди*, підземні склепи з надземною спорудою у вигляді будинку — *мастаби*, підземні склепи-Г. (склеп Деметри в Керчі, 4 ст.), наземні Г.— *мавзолеї* (*Галікарнас*, де поховано царя Карії Мавсола— звідси і назва — мавзолей, 3 ст. до н. е.), скельні Г. в Індії, Передній Азії та Етрурії. Найдавніші також Г., що складалися з поховальної камери з саркофагом, коридору — дромосу й насипної могили (Г. Атрея в Мікенах, 14 ст. до н. е., *Царський курган* у Керчі, 4 ст. до н. е.), а також скіфські могили з дерев'яними домовинами (*Товста могила* на Дніпропетровщині, 4 ст.). Християнські Г. влаштовувалися в підземних приміщеннях — катакомбах (див. також *Печери Київські*), згодом у невеликих храмах (каплиця над могилою дружини Данила Галицького, тепер церква Василія у Володимирі-Волинському, кін. 13 — поч. 14 ст.). Мусульманські Г.— великі, багато оздоблені споруди (Г.-мавзолеї Саманідів у Бухарі, 9—10 ст.; *Гур-Емір* у Самарканді, 15 ст., *Тадж-Махал* в Індії, 1630—52). Кам'яні Г.-саркофаги іноді вміщувались у спеціальному приміщенні в храмах (саркофаг *Ярослава Мудрого* в Софійському соборі в Києві); їх оздоблювали орнаментальним або сюжетним різьбленням. Відомі також каплиці-Г. з скульптурними *надгробками*. Унікальною архітектурною спорудою нашого часу є *Мавзолей В. І. Леніна* в Москві. Іл. с. 176.

Г. Н. Логвин.

ГРОДЗЙНСЬКИЙ Моріц Маркович [14 (26).I 1887, поблизу м. Бердянська, тепер Запоріз. обл.— 22.XI 1962, Харків] — український рад. юрист, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Закінчив юрид. ф-т Харків. ун-ту (1910). З 1920 — на викладацькій роботі, професор Харків. юрид. ін-ту. Автор наук. праць із кримінального права й процесу, більшість яких присвячена проблемам теорії доказів і перегляду вироків.

Тв.: Обвиняемый, его обязанности и права в процессе. М., 1926; Докази в радянському кримінальному процесі, ч. 1. Х., 1933; Улики в советском уголовном процессе. М., 1945; Кассационное и надзорное производство в советском уголовном процессе. М., 1953.

Р. І. Гричук.

ГРОДЗЙНСЬКИЙ Олександр Олександрович [29.V (10.VI) 1891,

О. С. Грін.

О. А. Грінберг.

Б. Д. Грінченко.

М. О. Грінченко.

Ф.-О.-В Гріньяр.

В. Гріссом.

с. Думанці, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.— 26.II 1973, Київ] — український рад. співак (бас) і педагог-вокаліст, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). У 1918—22 навчався в Київ. консерваторії. В 1925—54 — соліст Київ. (в 1935—36—Дніпроп.) театру опери та балету; в 1949—71 — викладач Київ. консерваторії. Серед учнів Г.— нар. артисти СРСР М. *Кондратюк* та А. *Мокренко*, нар. арт. УРСР М. *Полуденний* та ін.

ГРОДЗІ́НСЬКИЙ Андрій Михайлович (н. 3. XII 1926, м. Біла Церква Київ. обл.) — український рад. ботанік, фізіолог рослин, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1952. Закінчив Білоцерк. с.-г. ін-т (1954). Директор Ботанічного саду АН УРСР (з 1965), академік-секретар Відділення загальної біології АН УРСР (з 1974). Очолив в СРСР наук. напрям по вивченню хім. взаємодії рослин (*алелопатії*). Праці в галузі *інтродукції* і *акліматизації* рослин. Премія АН УРСР ім. М. Г. Холодного, 1977.

ГРОДЗІ́НСЬКИЙ Дмитро Михайлович (н. 5.VIII 1929, м. Біла Церква Київ. обл.) — український рад. фізіолог рослин, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Брат. А. М. *Гродзінського*. Член КПРС з 1975. Закінчив Білоцерківський с.-г. ін-т (1952) та Моск. ун-т (1954). З 1955 працює в системі АН УРСР; з 1974 — директор Ін-ту фізіології рослин АН УРСР. Дослідження в галузі фізіології, біохімії, біофізики та радіобіології рослин. Створив теорію надійності рослинного організму. Праці Г. присвячені з'ясуванню ролі природної радіоактивності в житті рослин, розробці питань захисту рослин від променевого ураження, застосуванню *мічених атомів методу* у фізіології та біохімії рослин для вивчення процесів *фотосинтезу* тощо.

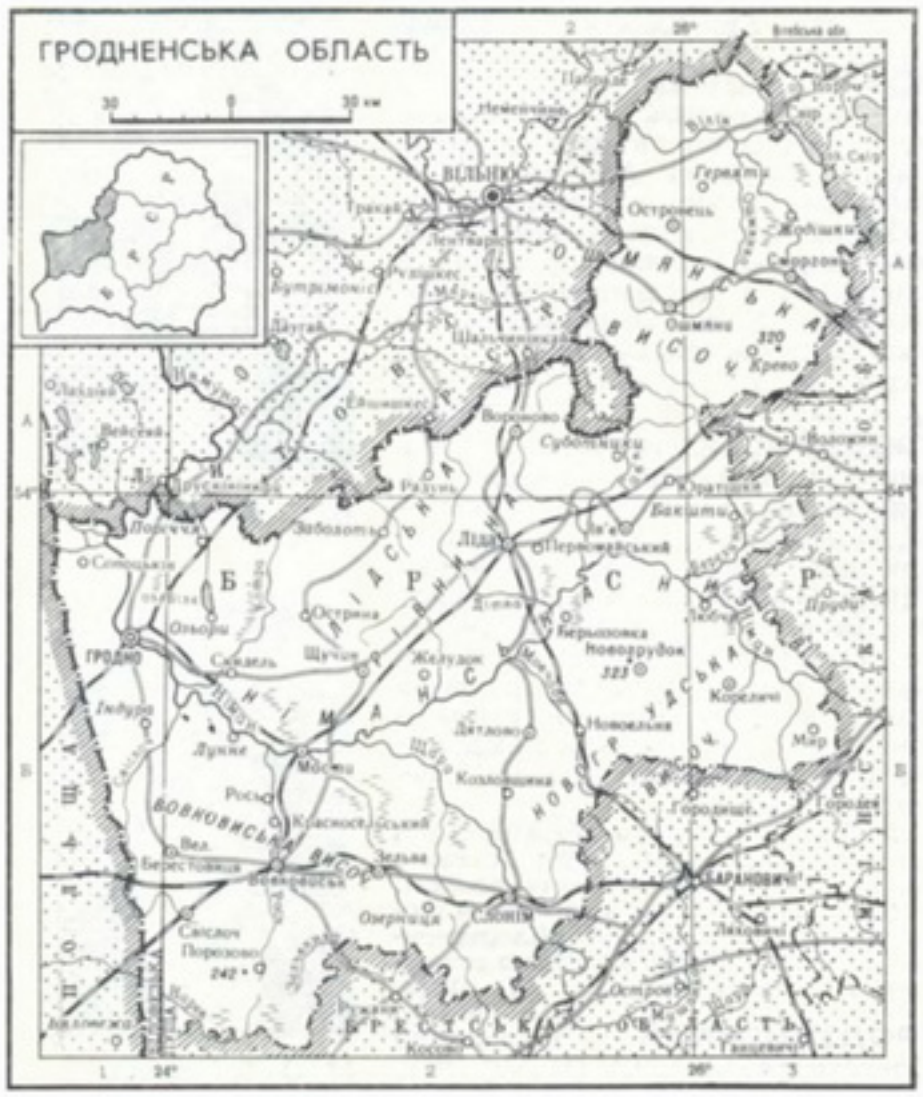

ГРО́ДІВКА — селище міського типу Красноармійського р-ну Донецької обл. УРСР, на р. Казенному Торці (бас. Дону), за 5 км від залізничної ст. Гродівка. 3,7 тис. ж. (1978). Цегельний з-д. Середня школа, мед. амбулаторія. Будинок культури. Засн. у 70-х рр. 18 ст.

ГРО́ДНЕНСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі БРСР. Розташована в зх. частині республіки. Утворена 20. IX 1944. Пл. 25 тис. км². Нас. 1131 тис. чол. (1979, перепис), осн. нас. —білоруси, живуть також росіяни, українці, поляки та ін.; міськ. нас.—44%. Поділяється на 17 районів, має 10 міст і 22 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Гродно*.

Поверхня Г. о. рівнинна, центр. частина зайнята Німанською низиною, її оточують Ошмянська, Гродненська, Вовковиська, Новогрудська височини. На Пн.— Лідська рівнина. Корисні копалини: торф, крейда, мергель, вапняки, глини, піски. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —4,5, —6,5°, липня +17, +18°. Опадів 550—650 мм на рік. Гол. ріка — *Німан* з притоками *Березиною*, Щарою, *Россю* та ін. Найбільше озеро — Біле. Грунти переважно дерново-підзолисті, в зниженнях — торфово-болотні; подекуди — родючі перегнійно-карбонатні грунти. Бл. 32% тер. області зайнято лісами (гол. чином сосна, ялина, береза, вільха, осика, дуб), бл. 20% — болотами та заболоченими землями. В межах області — частина *Біловезької Пущі*.

Нар. г-во області спеціалізується на виробн. буд. матеріалів, мінеральних добрив, с.-г. машин, картону, фанери, взуття та харч. продуктів. Енергетика базується на місцевому торфі, довізному вугіллі, природному газі з України, нафтопродуктах з Новополоцька. В 1970 збудовано Гродненську ТЕЦ-2. За роки Рад. влади створено маш.-буд. та металообр. пром-сть (виробн. с.-г. машин, автозапасних частин та автом. агрегатів, ливарного устаткування, електровиробів та ін.). Серед галузей пром-сті буд. матеріалів виділяються цементна, а також виробн. залізобетону, великих блоків та панелей, цегли, вапна. Розвивається хім. пром-сть (азотні добрива, капролактам, лаки та фарби). Харч. пром-сть представлена м'ясною, маслосироробною, молочною, спиртовою, крохмале-патоковою, цукровою та ін. галузями; легка — шкіряно-взут., швейною, вовняною, бавовняною та лляною. На місцевій сировині працює деревообр. (лісопильна, виробн. меблів, фанери, картону, паперу) пром-сть. Гол. пром. центри: Гродно, *Ліда*, Вовковиськ, Слонім. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (жито, ячмінь, пшениця, овес) і тех. (цукр. буряки, льон) культур. Вирощують і картоплю та кормові культури. Значні площі осушені й використовуються в землеробстві. У тваринництві провідну роль відіграє скотарство молочно-м'ясного напряму та свинарство. Гол. з-ці: Молодечно—Ліда—Мости—Гродно; Вільнюс—Ліда—Новоєльня—Барановичі та ін. Автомоб. сполучення (Гродно—Вільнюс та ін.). Судноплавство по р. Німану. В Г. о.—ун-т, мед. та с.-г. ін-ти (Гродно), 18 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, 8 музеїв.

ГРО́ДНЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти БРСР. Засн. 1978 на базі пед. ін-ту. Має 5 ф-тів: матем., фіз., філол., істор., юрид. Є заочне й підготовче відділення, аспірантура. В 1978/79 навч. р. в ун-ті налічувалося 3488 студентів, зокрема 1922 — на денному відділенні. Працюють 14 навч. і н.-д. лабораторій, навч. майстерні. В б-ці — 400 тис. одиниць зберігання. Ун-т видає тематичні збірники наук. праць *С. А. Габрусевич.*

ГРО́ДНО — місто, обласний та районний центр БРСР. Розташоване на берегах р. Німану. Вузол залізничних і шосейних шляхів. Пристань на р. Німані. 195 тис. ж. (1979). Вперше згадується в літописі під 1128 як місто Городень. Із 40-х рр. 13 ст. Г.— у складі *Великого князівства Литовського*, з 1569 — шляхет. Польщі. Після 3-го поділу Польщі (1795) возз'єднано з Росією. З 1801 — губернське місто. Г.— центр сел. повстання 1863—64 в Білорусії під керівництвом К. С. *Калиновського*. У 1899 відбувся перший великий страйк робітників. Під час революції 1905—07 виступами трудящих керувала військ.-революц. орг-ція РСДРП (створена 1902). Рад. владу встановлено в липні 1920. З жовтня 1920 до вересня 1939 Г.— під владою бурж.-поміщицької Польщі. В Г. діяли міські і окружні к-ти Комуністич. партії Зх. Білорусії (КПЗБ) і Комуністич. спілки молоді Зх. Білорусії (КСМЗБ). У 1926—38 працювала підпільна друкарня КПЗБ. В 1939 Г. в складі Зх. Білорусії возз'єднано з БРСР. Під час окупації Г. нім.-фашист. загарбниками (25.VI 1941 — 16.VII 1944) в місті діяли 2 підпільні орг-ції. З 1944 Г.— обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1978)

Провідні галузі пром-сті — машинобудування і металообробка (з-ди: карданних валів, автомоб. агрегатів, торговельного машинобудування, побутових електронагрівальних приладів) та хім. (виробниче об'єднання «Азот», з-д синтетичного волокна). Підприємства легкої (тонкосуконний та прядильно-нитковий комбінати, швейна і взут. ф-ки, шкірзавод) і харч. пром-сті. Меблева ф-ка, виробн. буд. матеріалів. Ун-т, мед та с.-г. інститути, 8 серед. спец навч. закладів; драм. театр історико-археологічний музей, зоопарк. Серед архіт. пам'яток Г.: Борисоглібська церква (12 ст., іл. див на окрем. арк., т. 1, с. 528—529); ансамблі численних бароккових монастирів і костьолів (костьол і монастир бернардинців, 1595—1618); палаци — Стефана Баторія на Замковій горі (після 1579) та Новий

замок (серед. 18 ст., арх. Й. Крістіан, Ф. Кнебель).

ГРО́ЗА (Groza) Александер-Кароль (30.VI 1807, с. Закриниччя, тепер Погребищенського р-ну Вінн. обл.— 3.XI 1875, с. Халаїмгородок, тепер с. Городківка Андрушівського р-ну Житомир. обл.) — польський поет і драматург, представник *«української школи» в польській літературі* . В 1838—42 редагував і видавав у Вільні польс. календар «Русалка», в якому висвітлював і життя на Україні. Автор творів на укр. тематику — поем «Канівський староста» (1836), «Сорока» (1838), «Про вмерлі душі» (1848), «Мартин» (1849), «Заклад» (1855), «Смецінський» (1855—60), драми «Гриць» (1858) тощо.

Р. Я. Пилипчук.

ГРО́ЗА (Groza) Петру (7.XII 1884, Бечія, повіт Хунедоара — 7.I 1958, Бухарест) — румунський державний і політ. діяч. Доктор права. В 1921—22 і 1926—27 обіймав міністерські посади. В 1927 порвав з реакційною Нар. партією. В 1933 заснував і очолив демократичну сел. орг-цію «Фронт землеробів». За антифашист. діяльність 1943—44 був ув'язнений. Після повалення військ.-фашист. диктатури в Румунії (серпень 1944) — заступник прем'єр-міністра (листопад 1944 — лютий 1945) в коаліційних урядах. З травня 1945 очолив уряд концентрації демократичних сил. У 1947—52 — голова Ради Міністрів РНР. З 1952 — голова Президії Великих нац. зборів РНР

Портрет с. 176.

ГРО́ЗА (Groza) Сильвестер-Венжик (7.I 1793, м. Меджибіж, тепер смт Хмельн. обл.— 4.VIII 1849, с. Безіменне, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.) — польський письменник, представник *«української школи» в польській літературі*. Брат А.-К. *Грози*. В книгах «Поезії» (т. 1—2, 1836), «Подільсько-українські повісті, взяті з дійсних образів» (т. 1—2, 1842) та в опублікованих у періодичних виданнях повістях «Банкрутство» (1843), «Попрядки українки» (1844), в нарисі «Купайло» (1842) змалював життя і побут укр. народу.

Р. Я. Пилипчук

ГРОЗА́ — атмосферне явище, полягає у виникненні електричних розрядів між хмарами або хмарою і поверхнею Землі. Часто супроводиться зливами, градом, сильним вітром. Найбільше Г.— у тропічних країнах. На Пн. СРСР Г. бувають рідко (в Карелії — бл. 9 на рік), на Пд.— до 20—30. На Україні пересічна кількість днів з Г.— 25—30 на рік. Див. також *Електричні явища* в атмосфері.

ГРО́ЗІН Борис Дмитрович [4 (16). X 1898, Київ — 22.X 1962, там же] — український рад. вчений-металознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1924. Закінчив (1930) Київ. політех. ін-т. Працював в Укр. н.-д. ін-ті хім. машинобудування і металообробки, з 1935 — в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР. Г. запропонував метод дослідження мех. властивостей загартованої сталі та ін. високоміцних і водночас крихких матеріалів у спец. умовах складного напруженого стану; розробляв способи підвищення довговічності деталей машин; розробив комплексний метод вивчення поверхнево-активних шарів металу. Один з перших застосував радіоактивні ізотопи для вивчення зношування деталей машин. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Износ металлов. К., 1951; Повышение эксплуатационной надёжности деталей машин. М.—К., 1960 [у співавт.].

ГРО́ЗНЕНСЬКИЙ НАФТОНО́СНИЙ РАЙО́Н — група родовищ нафти в передгір'ях Пн. Кавказу, в межах Чечено-Інгушської АРСР, частково Пн.-Осетинської АРСР і Кабардино-Балкарської АРСР. Пл. 19,5 тис. км². В тектонічному відношенні Г. н. р. пов'язаний з Терсько-Каспійським передовим прогином, що складається з товщ гірських порід мезозойського і кайнозойського віку потужністю до 12 км. Поклади нафти — у відкладах юрського, крейдового, палеогенового і неогенового віку. Осн. родовища: Старогрозненське, Малгобек-Вознесенське, Октябрське, Брагунське. Нафтові поклади пластові, склепінні і пластово-масивні з водонапірним і пружно-водонапірним режимами. Нафта метаново-нафтенова, малосірчиста. Пром. видобування нафти почалося 1893. Нафта Г. н. р. надходить на Грозненський нафтопереробний завод, частково експортується.

В. І. Коновалов.

ГРО́ЗНИЙ (Hrozný) Бедржих (6. V 1879, Лиса на Лабі — 12.XII 1952, Прага) — чеський сходознавець, академік Чехословацької АН (з 1952), професор Празького ун-ту (з 1919). Засновник хеттології. Перший 1915 дешифрував найдавніші хеттські написи й довів, що *хеттська мова* належить до індоєвроп. сім'ї мов. Досліджував і *хеттську ієрогліфічну мову* та її писемні пам'ятки. Видав у власному перекладі багато хеттських пам'яток, займався й питаннями ассірології та історії Передньої Азії. Осн. праці: «Хеттська мова...» (1916), «Хеттські ієрогліфічні написи...» (т. 1—3, 1933—37).

ГРО́ЗНИЙ Іван — прізвисько першого російського царя *Івана IV*.

ГРО́ЗНИЙ — столиця Чечено-Інгушської АРСР, на р. Сунжі (прит. Тереку). Залізнична станція, вузол шосейних шляхів. 375 тис. ж. (1979). Виник 1818 як рос. фортеця Грозна. З 1869 — місто з сучас. назвою. Після прокладення через Г. залізниці (1893) місто швидко розвивалося як один з центрів нафт. пром-сті. Робітники Г. брали активну участь у революції 1905—07. Рад. владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1929 Г.— центр Чеченської (з 1934 — Чечено-Інгушської) а. о., з 1936 — Чечено-Інгушської АРСР (1944—57 — обл. центр). Г. нагороджено орденом Червоного Прапора (1924).

Г.— центр нафтової і нафтопереробної пром-сті Пн. Кавказу. Розвинуті також електроенергетична, нафтохім. (виробн. поліетилену, синтетичного спирту та ін.) і маш.-буд. пром-сть. Харч. галузь представлена вино-коньячним, молочним комбінатами; консервним, маслоробним та пивоварним з-дами. Швейна і взуттєва ф-ки, виробн. буд. матеріалів, деревообробка. Газопроводи: Ставрополь — Г., Вознесенська — Г., Карабулак — Г., ряд нафтопроводів. У Г.— університет, нафтовий ін-т, 9 серед. спец. навч. закладів, 2 драм. театри, театр ляльок, філармонія, цирк. Музеї: краєзнавчий, образотворчого мистецтва.

ГРОЗОЗА́ХИСТ, блискавкозахист — захист промислових і цивільних об'єктів від пошкоджень блискавкою. Для захисту від грозових розрядів застосовують стрижньові та тросові блискавковідводи. Стрижньовий блискавковідвід являє собою металевий стрижень, електрично з'єднаний із заземлюючим пристроєм (див. *Заземлення* електричне) і розміщений біля об'єкта або над ним. Тросовий блискавковідвід — заземлений сталевий трос, яким захищають протяжні об'єкти, гол. чин. високовольтні *повітряні лінії електропередачі*, від ударів блискавки. Його підвішують над струмоведучими проводами і заземлюють. Для захисту електр. устаткування, з'єднаного з проводами повітряної електр. лінії, від грозових *перенапруг* використовують *розрядники*.

І. Б. Дедеркало.

ГРО́ЗОС (Γκρόζος) Апостолос (н. 12.VI 1892, Комотіні, Фракія) — діяч робітничого і комуністичного руху Греції. За фахом робітник-тютюнник. Член компартії Греції (КПГ) з 1920. В 1937—43 перебував в ув'язненні й засланні. Учасник *Руху Опору* (1944—45). З 1945 — член ЦК КПГ. В 1946 обраний генеральним секретарем Загальногрецької федерації тютюнників і членом Нац. ради Заг. конфедерації праці Греції. В 1948—49 — на політ. роботі в Демократичній армії Греції. В 1953—56 — голова Центр. контрольної комісії КПГ. З 1956 — член Політбюро, в 1957—74 — голова ЦК КПГ; з 1974 — почесний голова КПГ. Нагороджений орденом Жовтневої Революції (1972).

ГРОМА́ДА, община — сільське адм.-тер. поземельне об'єднання на Україні та в Білорусії в дореволюц. період. У середні віки Г. наз. «копа», «купа». На зборах Г. розв'язувалися питання про переділи землі та суд. справи на основі звичаєвого права. У 15—18 ст. в зв'язку з посиленням закріпачення селянства і зростанням феод.-поміщицької сваволі Г. поступово втратила право самоврядування.

Й. Г. Грішашвілі

П. П. Грішкявічус

Грозний. В одному з районів міста.

П. Гроза.

Після *селянської реформи 1861* діяльність Г. обмежувалася переважно розподілом та стягненням податків і повинностей.

«ГРОМА́ДА» — 1) Українські громадсько-політ. й наук.-літературні збірники. Видавалися в Женеві за ред. М. П. *Драгоманова*. Протягом 1878—82 вийшло 5 збірників. У «Передньому слові» до «Г.» Драгоманов висунув утопічно-народницькі й націоналістичні твердження. У збірниках уміщено праці переважно громад.-політ. і соціально-екон. змісту, насичені злободенним матеріалом з життя в Росії, на сх. і зх. укр. землях. У 3-му збірнику опубліковано повість Панаса Мирного «Лихі люди», у 4-му — праці Ф. К. Вовка та М. П. Драгоманова про Т. Г. Шевченка. 2) Журнал революц.-демократичного напряму, два номери якого вийшли в Женеві 1880 за редакцією М. П. Драгоманова, С. А. *Подолинського* і М. І. *Павлика*. Друкував огляди селянського і робітн. руху на Сх. Україні, в Галичині й у Зх. Європі, а також худож. твори.

ГРОМА́ДИ — організації укр. ліберально-бурж. інтелігенції в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. на Україні. Першу укр. Г. засновано в Києві 1859. В 1861 до її складу влилися учасники гуртка «хлопоманів» на чолі з В. Б. *Антоновичем*, Т. Р. *Рильським* та ін. Майже одночасно Г. виникли в Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та багатьох повітових містах. Хоч Г. відігравали деяку позитивну роль в укр. нац.-визвольному русі, вони були нездатні здійснити будь-які радикальні перетворення в соціальному і нац. питаннях. Ідеї громадівців відображено в журн. «*Основа*» (1861—62, Петербург). В кін. 60—70-х рр. гурток київ. інтелігентів, що іменувався «Старою громадою», видавав різну л-ру укр. мовою. В роботі Г. активну участь брав М. П. *Драгоманов*. Прихильники радикальніших методів боротьби в Київ. Г. в 70-х рр. утворили т. з. «Молоду громаду», яка, проте, не мала чіткої програми. Царський уряд звинуватив громадівців у «сепаратизмі» і почав переслідувати їх; після прийняття *Емського акта 1876* заборонив діяльність Г. Частину громадівців було заарештовано й відправлено на заслання. Чимало громадівців у зв'язку з репресіями емігрували за кордон, де під керівництвом М. П. Драгоманова в Женеві почали видавати збірник, а потім журн. «*Громада*». Через кілька років Г. таємно відновили свою діяльність. У 80-х рр. поміркована частина громадівців об'єднувалася навколо журн. «*Киевская старина*», зблизилася з ліберальними народниками, бурж. лібералами, підтримувала зх.-укр. «*народовців*», що висували бурж.-націоналістичну програму. Громадівці брали участь у заснуванні «*Просвіт*». У кін. 19 —на поч. 20 ст. переважна більшість членів Г. брала участь у створенні укр. бурж.-націоналістичних партій і груп і відігравала контрреволюц. роль під час боротьби трудящих за встановлення і зміцнення Рад. влади на Україні. Ліве крило Г. становили представники радикально-демократичної інтелігенції (М. М. Коцюбинський, М. В. Лисенко, М. П. Старицький та ін.), які виступали за більш прогресивний, демократичний напрям їхньої діяльності, критикували націоналістичні погляди.

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гнип М. Громадський рух 1860 р. на Україні (Полтавська громада). «Україна», 1930, № 1; Мияковский В. «Киевская громада». «Летопись революции», 1924, № 4; Житецький І. Київська громада за 60-тих років. К., 1928.

Г. Я. Сергієнко.

А. Гро. Бонапарт на Аркольському мосту. Етюд. Близько 1797—98. Лувр. Париж.

Гробниця. Дромос Царського кургану біля Керчі. 4 ст. до н. е.

ГРОМА́ДСЬКА ДИСЦИПЛІ́НА — в соціалістичному суспільстві поведінка людей, що відповідає правовим і моральним нормам, або вимогам норм *громадських організацій, трудових колективів*. Г. д. в СРСР, як і ін. види соціалістичної дисципліни, виражає волю й інтереси всього рад. народу. Вона характеризується єдністю особистих і суспільних інтересів громадян, поєднанням їхніх реальних прав і свобод з обов'язками і відповідальністю перед суспільством. Дбаючи про всемірний розвиток особи, здійснення прав громадян, КПРС і Рад. д-ва приділяють велику увагу зміцненню Г. д., додержанню всіма громадянами їхніх обов'язків перед суспільством. XXV з'їзд КПРС підкреслив, що «саме відповідальний підхід кожного громадянина до своїх обов'язків, до інтересів народу створює єдино надійну базу для найповнішого втілення принципів соціалістичного демократизму, справжньої свободи особи» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 95). Норми Г. д. сформульовано в *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу*, у *Конституції СРСР*, Конституціях союзних і авт. республік, у статутах громадських орг-цій тощо.

Р. В. Бершеда.

ГРОМА́ДСЬКА ДУ́МКА — спосіб формування і вияву масової свідомості, що виражає ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів; важливий фактор соціальної комунікації. Формується в процесі спілкування людей як стихійно, незалежно від діяльності тих чи ін. соціальних інститутів, так і цілеспрямовано — під впливом держ. інститутів, політ. партій, громад. орг-цій, *агітації*, *засобів масової інформації і пропаганди* тощо. Осн. формами виявлення Г. д. є вибори органів влади, участь мас у законодавчій та виконавчій діяльності, преса, збори, референдуми тощо. Схвалюючи на основі певних ідеологічних і моральних норм одні й засуджуючи інші дії та вчинки, Г. д. відображує соціальні інтереси різних людських спільностей. Г. д.— явище історичне, її соціальна роль визначається класовою структурою суспільства, мірою участі нар. мас в управлінні ним, розвитком демократичних свобод. У класово антагоністичному суспільстві завжди наявні дві, основні й взаємовиключаючі Г. д., які відображують протилежні класові інтереси експлуататорів і експлуатованих. Правлячі кола капіталістичних держав намагаються за допомогою насадження бурж. ідеології підпорядкувати своїм інтересам Г. д. нар. мас. Історично нову роль Г. д. відіграє за соціалізму, де вона є ефективним засобом залучення трудящих до соціального управління. В соціалістичному суспільстві на грунті єдності корінних susp., колективних та особистих інтересів стає можливою єдина для всього суспільства Г. д. щодо осн. соціальних проблем. Соціалістична Г. д.— дійовий соціально-творчий чинник у створенні матеріально-тех. бази комунізму, становленні комуністичних susp. відносин, формуванні нової людини, в удосконаленні *соціалістичного способу життя*.

Ю. Д. Прилюк.

ГРОМА́ДСЬКЕ ХАРЧУВА́ННЯ — галузь нар. господарства, яка здійснює виробництво, реалізацію і організацію споживання продуктів харчування населенням. Г. х. певною мірою виконує й функцію розподілу susp. продукту через їдальні дитячих та лікувальних закладів, шкіл-інтернатів, санаторіїв, будинків відпочинку тощо, де їжу відпускають безплатно або за пільговою ціною. В СРСР мережа підприємств Г. х. включає фабрики-кухні, заготовочні, їдальні та домові кухні, ресторани, чайні, кафе, закусочні та буфети. Підприємства Г. х. входять в орг-ції держ. торговлі або споживчої кооперації. Частина з них підпорядкована соціально-культур. закладам.

Соціалістична організація Г. х. сприяє економії суспільної праці, підвищує її продуктивність, створює умови для дедалі ширшого залучення жінок до суспільно корисної праці та громад. життя. Г. х. забезпечує впровадження раціональних, науково обгрунтованих норм харчування членів суспільства. Розвиток Г. х., поряд з поліпшенням торгівлі, комунального та побут. обслуговування населення, є осн. фактором збільшення фонду *вільного часу* трудящих. На кінець 1977 мережа підприємств Г. х. країни становила 286,2 тис., товарооборот — 21,4 млрд. крб. (на кінець 1940 відповідно — 87,6 тис. і 2,3 млрд. крб.). Із заг. кількості підприємств Г. х. у сільс. місцевості 1977 налічувалось 89,6 тис., їхній товарооборот становив 2,5 млрд. крб. (1940 відповідно — 28,4 тис. і 0,4 млрд. крб.). У 1977 галузь обслуговувала понад 100 млн. чол., з урахуванням соціально-культур. і дит. закладів — бл. 115 млн. чол.

Швидкими темпами розвивалось Г. х. на Україні. Якщо 1918 тут було відкрито 20 громад. їдалень, то на кінець 1924 вже діяло 1488 держ. і кооп. підприємств Г. х. В 1940 послугами підприємств Г. х. в республіці користувалось бл. 3,5 млн. чол.; в 1977 користувалося понад 20 млн. чол., а враховуючи пункти харчування в дит. і соціально-культ. закладах — бл. 23 млн. чол.

Г. х. швидко розвивається і на селі. На кін. 1977 споживча кооперація УРСР налічувала 21,5 тис. підприємств, а безпосередньо сільс. населення обслуговувало 17,6 тис. підприємств (1940 відповідно — 4,5 тис. і 5,9 тис.). У сільс. місце-

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА та ВОЄННА ІНТЕРВЕНЦІЯ 1918–20 років

ВОЄННІ ДІЇ в СИБІРУ й на ДАЛЕКОМУ СХОДІ. Травень 1918 р. – березень 1919 р.

Підпільні організації РКП(б)

Положення сторін у Забайкаллі на травень 1918 р.

Положення сторін у Приморті на липень 1919 р.

450 0 450 900 км

ВОЄННІ ДІЇ в лютому 1918 р. – лютому 1919 р.

Лінія фронту австро-німецьких і турецьких військ на 18 лютого 1918 р.

Радянська територія, загарбана військами австро-німецьких і турецьких інтервентів у лютому-травні 1918 р.

Основні напрями наступу військ Антанти та білогвардійців

Угруповання частин чехословацького корпусу і напрями дій чехословацьких та білогвардійських військ у травні – жовтні 1918 р.

Лінії фронтів на середину серпня 1918 р.

Територія, що залишалась під контролем уряду Радянської республіки при найбільшому просуванні інтервентів та білогвардійців у серпні – вересні 1918 р.

Райони дій партизанських загонів

Бойові дії Червоної Армії

по ліквідації заколоту чехословацького корпусу та білогвардійців у серпні – грудні 1918 р.

на Східному фронті в листопаді 1918 р. – лютому 1919 р.

на Північному, Західному, Південному, Каспійсько-Кавказькому, Закаспійському, Українському фронтах

Лінії фронтів на березень 1919 р.

Територія, звільнена Червоною Армією з серпня 1918 р. по березень 1919 р.

220 0 220 440 660 880 км

710–К

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА та ВОЄННА ІНТЕРВЕНЦІЯ 1918–20 років

ВОЄННІ ДІЇ
у березні 1919 р. – березні 1920 р.

Лінії Східного фронту на початку березня 1919 р.–перед наступом військ Колчака

Лінії фронтів наприкінці квітня 1919 р.–на початок контрнаступу Східного фронту проти військ Колчака

Лінії фронтів на початок липня 1919 р.–перед наступом військ Денікіна на Москву

Лінії фронтів на середину жовтня 1919 р.–перед контрнаступом Південного й Південно-Східного фронтів проти військ Денікіна

Лінії фронтів наприкінці березня 1920 р.

Напрями дій Червоної Армії

Напрями наступу й відходу військ інтервентів та білогвардійців

Цифрами на карті позначені:

1 Німеччина
2 Австро-Угорщина
3 Болгарія
4 Туреччина

МАСШТАБ 1:25 000 000

250 0 250 500 км

ВОЄННІ ДІЇ
у квітні–листопаді 1920 р.

Лінія фронту на 25 квітня

Лінія Південно-Західного фронту на 26 травня.

Лінія найбільшого просування Червоної Армії (16 серпня)

Кордон Радянської республіки з Польщею за Різьким мирним договором 1921 р.

Лінія Південного фронту на початок контрнаступу Червоної Армії проти військ Врангеля (перша половина жовтня)

Напрями дій Червоної Армії

Напрями дій військ буржуазно-поміщицької Польщі та Врангеля

150 0 150 300 км

ВОЄННІ ДІЇ на ДАЛЕКОМУ СХОДІ
(1920–22 рр.)

400 0 400 800 км

Напрями наступу і відходу військ інтервентів та білогвардійців

Райони дій партизанських загонів

Напрями ударів партизанів, частин Червоної Армії та Народно-Революційної Армії ДСР

× Місця найбільш запеклих боїв

вості збудовано ряд великих кулінарних комплексів (комбінатів харчування).

Для вивчення наук. проблем Г. х. в республіці створено *Торгівлі і громадського харчування український науково-дослідний інститут*. Над цими самими проблемами працюють і в вузах республіки: *Харківському інституті громадського харчування, Донецькому інституті радянської торгівлі, Київському торговельно-економічному інституті* та в ін. Працівників масових професій громадського харчування готують десятки технікумів та шкіл торговельно-кулінарного учнівства.

Розвиток громадського харчування в УРСР

Показники	1940	1965	1977
Кількість підприємств, тис. (на кінець року)	18,7	38,4	54,7
Місць у них, тис.	555	1310	3075
Товарооборот, млн. крб.	386	1960	4114

Дальший розвиток Г. х. в СРСР базується на індустріалізації галузі шляхом створення високомеханізованих підприємств. Особлива увага приділяється тех. прогресові та спеціалізації підприємств Г. х., розширенню асортименту, підвищенню якості продукції, впровадженню прогресивних форм обслуговування споживачів — самообслуговування, відпускання скомплектованих обідів за місцем споживання та додому, доставка їх на місце роботи, попередній продаж абонементів і чеків на сніданки, обіди й вечері тощо, організації пром. виробн. їжі (виробн. напівфабрикатів, кулінарних та кондитерських виробів на заготовочних кулінарних ф-ках та в спеціалізованих цехах і постачання їх розгалуженій мережі середніх і дрібних підприємств Г. х.), організації дієтичного харчування, а також розширенню й поліпшенню підготовки кадрів для Г. х. Див. також *Внутрішня торгівля, Торгівля*.

Літ.: Кочерга А. И. Экономические проблемы общественного питания. М., 1972; Экономика общественного питания. М., 1977. *О. І. Кочерга.*

«ГРОМА́ДСЬКИЙ ГО́ЛОС» — українська газета в США. Видається з жовтня 1941 в Нью-Йорку. Висловлює погляди амер. українців, які прихильно ставляться до Рад. України, хоч і не входять до прогресивних укр. орг-цій у США. Викриває укр. бурж. націоналізм, зв'язки його верховодів з реакційними колами Заходу. Виступає за поліпшення амер.-рад. відносин, за мир і дружбу між народами. *В. Л. Чорний.*

«ГРОМА́ДСЬКИЙ ДРУГ» — перший укр. літературно-політ. журнал революц.-демократичного напряму. Видавали його 1878 у Львові М. І. *Павлик* та І. Я. *Франко*. «Г. д.» друкував матеріали про тяжке становище трудящих, виступав з критикою капіталістичного ладу, викривав духівництво, морально-етичні основи бурж. суспільства, пропагував соціалістичні ідеї. Проте в журналі допускалися й помилкові твердження, друкувалися окремі матеріали бурж. інтерпретаторів наукового соціалізму.

В «Г. д.» вміщено твори І. Франка «Товаришам із тюрми» й «Патріотичні пориви», М. Павлика — «Ребенщукова Тетяна» та ін. Після конфіскації двох номерів австр. цензурою журнал було замінено неперіодичними збірниками, яких вийшло два — «*Дзвін*» і «*Молот*». *Ф. Д. Пустова.*

ГРОМА́ДСЬКИЙ ЗАХИСНИ́К — особа, що за дорученням громадської організації або *трудового колективу* бере участь у судовому розгляді кримінальної справи з метою захисту прав та інтересів *підсудного*. Участь представників громадськості в суді передбачена ст. 162 Конституції СРСР (ст. 160 Конституції Україн. РСР). Відповідно до ст. 41 Основ кримінального судочинства СРСР і союзних республік (в УРСР — ст. 253, 265, 284 КПК УРСР) питання про можливість участі певної особи як Г. з. вирішує суд на підставі клопотання, прийнятого на заг. зборах або на засіданні керівного органу громад. орг-ції по місцю роботи підсудного. Г. з. має широкі права, зокрема може брати участь у дослідженні доказів, у суд. дебатах, висловлювати міркування про обставини, що пом'якшують *вину* підсудного або виправдовують його, а також про застосування доцільної міри покарання або звільнення від неї. *В. В. Леоненко.*

ГРОМА́ДСЬКИЙ ОБВИНУВА́Ч — особа, що за дорученням громадської орг-ції або трудового колективу здійснює *обвинувачення* в суді в конкретній кримінальній справі. Участь представників громадськості в суд. процесі передбачена ст. 162 Конституції СРСР (ст. 160 Конституції Україн. РСР). Відповідно до ст. 41 Основ кримінального судочинства СРСР і союзних республік (в УРСР — ст. 253, 265, 284 КПК УРСР) питання про можливість участі певної особи як Г. о. вирішує суд на підставі клопотання, прийнятого на заг. зборах або на засіданні керівного органу громад. орг-ції по місцю роботи *підсудного*. Г. о. може брати участь у дослідженні доказів, у суд. дебатах, висловлювати міркування з приводу застосування кримінального закону і міри *покарання* щодо підсудного та з інших питань справи. *В. В. Леоненко.*

ГРОМА́ДСЬКИЙ ПОРЯ́ДОК — в СРСР урегульована моральними і правовими нормами система соціалістичних суспільних відносин, що має на меті гарантування громадської безпеки і спокою, *захисту честі і гідності* громадян і нормальних умов для діяльності держ. та громадських орг-цій. Г. п. є складовою частиною рад. *правопорядку*. Ст. 65 Конституції СРСР зобов'язує громадян СРСР всемірно сприяти охороні Г. п. Особливо велика роль у додержанні Г. п. належить громад. орг-ціям (див., зокрема, *Добровільні народні дружини*). Важливими напрямами *охорони громадського порядку* є боротьба з *хуліганством*, дармоїдством та ін. правопорушеннями, контроль за додержанням правил паспортної системи, здійснення заходів по *охороні природи* тощо. *О. М. Якуба.*

ГРОМА́ДСЬКІ ІНСПЕ́КЦІЇ — в СРСР одна з організаційних форм громадського контролю за додержанням громадянами загальнообов'язкових правил користування суспільними фондами та за діями *службових осіб*. Відповідно до цих завдань створені і діють Г. і. по *охороні природи* (мисливські, рибоохоронні, лісові тощо) при місц. відділеннях респ. т-в по охороні природи; торг. інспекції при відділах торгівлі виконкомів місц. Рад; Г. і. по контролю за розглядом та вирішенням скарг і заяв трудящих; громад. автоінспекції; правові й тех. інспекції праці тощо. Повноваження Г. і. закріплено в положеннях, що приймаються (затверджуються) органами держ. управління або місц. Радами нар. депутатів. Г. і. розробляють пропозиції, рекомендації щодо усунення вад, запобігання та викорінювання правопорушень. Ряд Г. і. наділено певними повноваженнями юрид. характеру: перевіряти документи, вимагати пояснень тощо. *Л. В. Коваль.*

ГРОМА́ДСЬКІ КОМІТЕ́ТИ — в СРСР виборні колегіальні органи громадськості (*громадських організацій*, масового громад. руху, певних груп громадян). Залежно від завдань одні Г. к. представляють рад. громадськість на міжнар. арені, інші — вирішують питання громад. життя всередині країни. Органами масового громад. руху, напр., є *Радянський комітет захисту миру*, Радянський комітет за європейську безпеку. В системі органів громад. самодіяльності діють будинкові, вуличні, квартальні, сільс., селищні, батьківські к-ти тощо. Організація і діяльність Г. к., як правило, визначаються статутами, положеннями про них чи про громад. орг-ції, складовою частиною яких вони є. 17.X 1975 Президія Верховної Ради УРСР затвердила «Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети в Українській РСР».

ГРОМА́ДСЬКІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ — в СРСР добровільні об'єднання громадян, що утворюються відповідно до цілей комуністичного будівництва і сприяють розвиткові політ. активності й орг. самодіяльності нар. мас, задоволенню їхніх різноманітних інтересів; складова частина *політичної системи суспільства*. Один з важливих каналів участі громадян в управлінні справами суспільства (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 93). Право громадян СРСР об'єднуватись у Г. о. закріплено Конституцією СРСР (ст. 51), конституціями союзних (ст. 49 Конституції УРСР) і авт. республік. Конституція СРСР визначила, що ядром Г. о. є Комуністична партія Радянського

Союзу. Як невід'ємна частина політ. системи СРСР, Г. о., відповідно до своїх статутних завдань, беруть участь в управлінні держ. і сусп. справами, у вирішенні політ., госп. і соціально-культур. питань. Величезна роль і значення Г. о. в житті рад. суспільства, їхні широкі повноваження в усіх сферах держ., сусп. і госп. життя країни є одним з яскравих проявів *соціалістичної демократії*. Можливість для рад. громадян активно працювати в Г. о. є однією з гарантій здійснення ними закріпленого в Конституції СРСР права брати участь в управлінні держ. і громад. справами, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодерж. і місцевого значення. Конституція СРСР гарантує Г. о. умови для успішного виконання ними своїх статутних завдань (ст. 51). Г. о. мають право висувати кандидатів у *депутати* Рад, вільно й всебічно обговорювати їхні політ., ділові й особисті якості, а також право агітації на зборах, у пресі, по телебаченню, радіо (ст. 100); представники Г. о. входять до складу виборчих комісій (ст. 101). Розрізняють масові Г. о. (напр., *професійні спілки, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, кооперативні організації*); творчі спілки (напр., *Спілка композиторів СРСР, Спілка письменників СРСР*); *добровільні товариства* (напр., наукові, наук.-тех., оборонні т-ва); Г. о., що діють у сфері міжнар. зв'язків і боротьби за мир тощо. Загалом Г. о. охоплюють майже все доросле населення країни. Організацію, повноваження і форми діяльності Г. о. визначено їх статутами. Г. о. мають необхідне їм для здійснення статутних завдань *майно*, яке є соціалістичною власністю.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977; Брежнєв Л. І. Питання розвитку політичної системи радянського суспільства. К., 1978; Вопросы теории и истории общественных организаций. М., 1971; Ямпольская Ц. А. Общественные организации в СССР. М., 1972; Данченко Н. И. Общественные организации СССР в условиях развитого социализма. К., 1978.

І. П. Бутко.

ГРОМАДЯНИ́Н СРСР — особа, що має *громадянство радянське* і завдяки цьому користується всіма правами і свободами, які рад. держава забезпечує і гарантує своїм громадянам. У Конституції СРСР 1977, яка поглибила й значно розширила коло *основних (конституційних) прав і обов'язків громадян СРСР*, у розділі «Держава і особа» регламентовано правовий статус Г. СРСР. Насамперед Конституція СРСР (ст. 34) і конституції союзних (в УРСР — ст. 32 Конституції УРСР) та авт. республік закріплюють рівноправність громадян СРСР перед законом незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової й нац. належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та ін. обставин. Рівноправність Г. СРСР, як встановлює Конституція СРСР, забезпечується і гарантується в усіх галузях екон., політ., соціального та культур. життя (див. *Соціально-економічні права громадян СРСР, Політичні права громадян СРСР, Особисті права громадян СРСР, Право на користування досягненнями культури, Гарантії прав особи* тощо). Здійснення прав і свобод Г. СРСР невіддільне від виконання ним своїх конституційних обов'язків. Г. СРСР зобов'язаний додержувати Конституції СРСР і рад. законів, поважати правила соціалістич. співжиття, з гідністю нести своє високе звання, оберігати інтереси Рад. д-ви, сприяти зміцненню її могутності й авторитету, бути вірним своїй соціалістич. Батьківщині.

Кожний Г. СРСР є *суб'єктом права*, тобто має *правоздатність* і, як правило, *дієздатність*. Використання Г. СРСР прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства та д-ви, правам ін. громадян.

В. В. Мрига.

ГРОМАДЯ́НСТВО — правова належність особи до певної держави. Передбачає сукупність прав та обов'язків цієї особи й забезпечує їй захист прав та законних інтересів як усередині країни, так і за її межами. Питання Г. регулюється законодавством кожної країни, а окремі з них (напр., про Г. заміжньої жінки) — *договорами міжнародними*. Осн. способи набуття Г.: в силу народження (філіація); шляхом *натуралізації*, у випадках *репатріації* та в результаті *оптації*. Законодавство різних країн встановлює два осн. принципи набуття Г. в силу народження: набуття дитиною Г. тієї д-ви, громадянами якої є її батьки (див. «*Права крові*» *принцип*) і надання особі Г. тієї д-ви, на тер. якої вона народилася (див. «*Права ґрунту*» *принцип*). У законодавчому порядку регламентуються як втрата громадянства, так і випадки *подвійного громадянства* та *безгромадянства*. У державах з монархічною формою правління застосовується термін «підданство». Див. також *Громадянство радянське*.

ГРОМАДЯ́НСТВО РАДЯ́НСЬКЕ — правова належність особи до Радянської соціалістичної загальнонародної держави. Правове регулювання питань Г. р. (умов належності особи до Рад. д-ви, підстав і порядку набуття, зміни та втрати цього громадянства тощо) здійснюється відповідно до Конституції СРСР, конституцій союзних республік, а також до закону СРСР «Про громадянство СРСР» від 1.XII 1978 та ін. актів законодавства Рад. Союзу. Громадянами СРСР є особи, що перебували в громадянстві СРСР на 1.VII 1979, а також особи, які набувають Г. р. відповідно до закону СРСР «Про громадянство СРСР». Згідно зі ст. 33 Конституції СРСР цей закон для рад. громадян встановив єдине союзне *громадянство*. Кожний громадянин союзної республіки є *громадянином СРСР*. Рад. громадянином визнається особа, де б вона не народилася (в СРСР або за його межами), батьки якої під час її народження були громадянами СРСР. При різному громадянстві батьків, один з яких на час народження дитини був громадянином СРСР, дитина є рад. громадянином, якщо хоч би один з батьків у цей час проживав на території СРСР. При зміні Г. р. батьків відповідно змінюється Г. р. їхніх дітей, які не досягли 14-річного віку. Г. р. дітей віком від 14 до 18 років змінюється лише з їхньої згоди, висловленої у письмовій формі. Втрата Г. р. відбувається в разі виходу з нього, позбавлення його, за підставами, передбаченими міжнар. договорами, укладеними СРСР, та за ін. підставами, передбаченими законом «Про громадянство СРСР». Вихід з Г. р. дозволяється *Президією Верховної Ради СРСР*. Позбавлення Г. р. здійснюється у винятковому випадку за рішенням Президії Верховної Ради СРСР. Особу, яка втратила Г. р., може бути за її клопотанням поновлено в Г. р. рішенням Президії Верховної Ради СРСР. Громадяни СРСР за кордоном користуються захистом і покровительством Рад. д-ви. Див. також *Подвійне громадянство*.

Р. К. Давидов.

ГРОМАДЯ́НСЬКА ВІЙНА́ — організована збройна боротьба за державну владу між класами і *групами соціальними* всередині країни; одна з найгостріших і найвищих форм *класової боротьби*. Виникнення Г. в. пов'язане з появою класів і *держави*, насамперед з революц. переходом від однієї *суспільно-економічної формації* до іншої, з *революцією соціальною*. Екон. основою Г. в. є крайнє загострення внутр. суперечностей *способу виробництва*; соціально-класовою основою — суперечності між інтересами класів чи соціальних груп усередині класів, у їхньому ставленні до розв'язання корінних соціальних завдань. Істор. типи і форми Г. в. різноманітні: повстання рабів, сел. і партизан. війни тощо, які мають в осн. характер боротьби пригноблених класів проти експлуататорів. Проте в класово антагоністичних суспільствах мали місце Г. в. й між окремими угрупованнями експлуататорських класів (напр., *Червоної і Білої троянд війна*). Для епохи імперіалізму і пролет. революцій характерні Г. в. між антагоністичними класами капіталістичного суспільства в масштабах усієї країни. Г. в. є справедливою, коли її ведуть пригноблені класи в боротьбі за своє соціальне визволення (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії), і несправедливою, якщо вона має на меті повернення до влади реакційних сил. Марксизм-ленінізм, визнаючи справедливі Г. в., разом з тим відкидає вимогу Г. в. як єдиного засобу класової боротьби, що її висувають *анархізм* і «лівий» ревізіонізм, вимогу експорту Г. в. шляхом втручання у внутр. справи ін. д-в. Робітн. клас заінтересований у поваленні монополістичного капіталу й придушенні опору контрреволюц. сил без Г. в. Необхідність її визначається мірою опору контрреволюц. класів. У сучас. умовах, при зміні співвідношення сил у світі на користь со-

ціалізму, робітн. клас у ряді капіталістичних країн може здійснити революц. перетворення суспільства мирним шляхом, як було, напр., у країнах народної демократії. Проте це не виключає можливості того, що в конкретній ситуації Г. в. може на певному етапі стати гол. формою боротьби за демократичні перетворення, за соціалізм.

ГРОМАДЯ́НСЬКА ВІЙНА́ В США 1861—65 — війна між північними та південними штатами. Мала характер бурж.-демократичної революції. Рабство на Пд. (в 16 з 34 штатів, 1861) гальмувало розвиток капіталізму в США. В економіці країни зберігався аграрний, напівколоніальний уклад. Інтереси плантаторів представляла Демократична партія. В 1854 засн. Респ. партію, радикальне крило якої разом з аболіціоністами (див. *Аболіціонізм*) виступало за скасування рабства. Рабовласники шукали виходу з кризи в колонізації земель на Зх. країни й намагалися поширити рабство на Пн. Обрання А. *Лінкольна,* кандидата від республіканців, президентом 1860 було приводом до заколоту й виходу південних штатів із складу США. 4.II 1861 було створено Конфедерацію з 11 рабовласницьких штатів на чолі з Дж. Девісом. Рабовласники, які розраховували на збройну підтримку з боку Англії і Франції, 12.IV 1861 нападом на Форт-Самтер (Пд. Кароліна) розв'язали громадянську війну. Її 1-й етап (1861—62) характеризувався військ. перевагою Пд. Під тиском нар. мас уряд Пн. перейшов до революц. методів боротьби, вжив заходів, що сприяли переломові в ході війни (*гомстед-акт,* звільнення рабів, конфіскація майна заколотників, страта за держ. зраду, реорганізація армії, чистка офіцерського корпусу). На командні посади було призначено нових генералів — У. *Гранта*, В. Шермана, Ф. Шерідана. До армії влилося бл. 190 тис. негрів, кол. рабів. На боці Пн. воювали й волонтери — німці, ірландці, італійці, французи, росіяни, поляки. З них було сформовано окремі військ. частини, в т. ч. «Польс. легіон» з Нью-Йорка. Командиром полку добровольців м. Чікаго був росіянин І. В. Турчанінов (бригадний генерал, 1865). Доброзичливе ставлення Росії та ряд кроків, зроблених нею на користь уряду Лінкольна, зміцнило міжнар. становище Пн. штатів. Революц. характер війни та провал планів іноз. інтервенції різко змінили хід воєнних дій. Виявилась екон. перевага Пн. На 2-му етапі війни (1863—65) армія Пд. зазнала серйозних поразок. 9.IV 1865 війська Пд. під командуванням ген. Р. *Лі* капітулювали біля Аппоматоксу, в червні було розгромлено рештки заколотників. Рабство було скасовано. Вся держ. влада перейшла до рук буржуазії. Рушійну силу революції становили робітники, фермери й негри-раби. Проте її не було завершено; негри не дістали землі й рівноправ'я. Залишилися великі латифундії плантаторів. В 1869—70 почався наступ реакції, яка частково відновила на Пд. довоєнні порядки. Однак громадян. війна поклала край екон. і політ. роздробленості США, відкрила шлях розвиткові капіталізму в пд. районах країни (т. з. бурж. Реконструкція Півдня 1865—77).

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 15. Маркс К. Громадянська війна в Північній Америці.— Громадянська війна в Сполучених Штатах.— Енгельс Ф. Уроки американської війни; Ленін В. І. Лист до американських робітників. Повне зібрання творів, т. 37; Малкин М. М. Гражданская война в США и царская Россия. М.—Л., 1939; К столетию гражданской войны в США. М., 1961; Иванов Р. Ф. Авраам Линкольн и гражданская война в США. М. 1964. *Н. М. Маркіна.*

ГРОМАДЯ́НСЬКА ВІЙНА́ І ВОЄ́ННА ІНТЕРВЕ́НЦІЯ 1918—20 в Росії — збройна боротьба трудящих Рад. країни під керівництвом Комуністичної партії, спрямована на захист завоювань Великого Жовтня, за свободу і незалежність Рад. Батьківщини проти сил внутр. і зовн. контрреволюції. Почалася безпосередньо після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції,* що викликала опір повалених експлуататорських класів усередині країни, а також сил світового імперіалізму. Об'єднана контрреволюція намагалася збройним шляхом повалити Рад. владу, знищити першу д-ву робітників і селян, ліквідувати базу світової революції, відновити владу буржуазії та поміщиків. Вже перші антирад. заколоти (*каледінщина,* дутовщина), боротьба бурж.-націоналістичної *Центральної ради* проти влади Рад на Україні тощо набрали характеру громадян. війни. Внутр. контрреволюцію підтримали іноз. інтервенти. В січні 1918 бурж.-поміщицька Румунія захо-

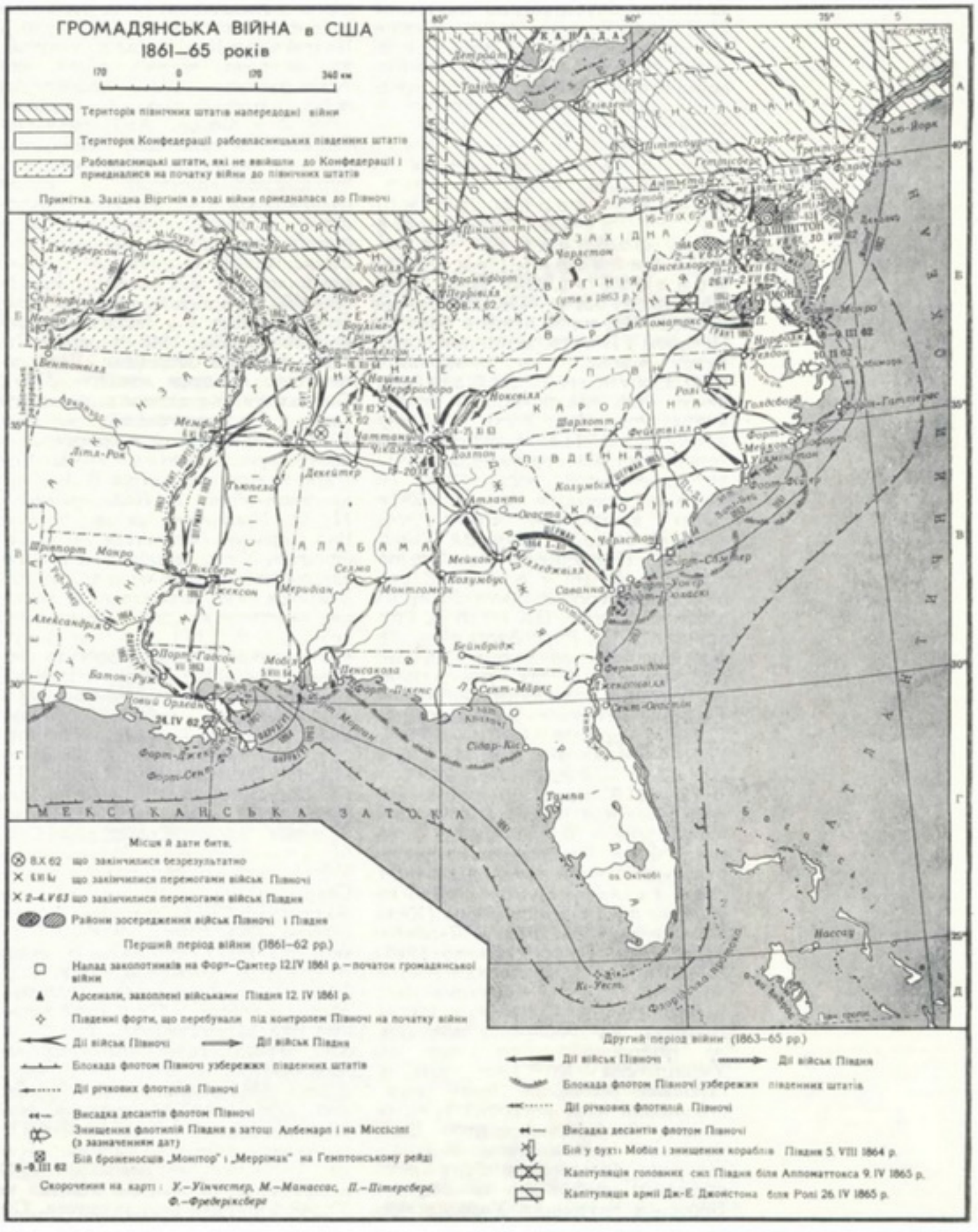

пила Бессарабію. В лютому—квітні 1918 австро-нім. війська окупували Фінляндію, Прибалтику, Білорусію, Україну, частину Закавказзя. В березні 1918 англ. інтервенти загарбали Мурманськ, у квітні япон. війська — Владивосток. Особливу небезпеку для Рад. д-ви в перший період громадян. війни становив нім. імперіалізм. Виходячи з принципів *Декрету про мир*, Рад. уряд 2 (15).XII 1917 підписав з Німеччиною договір про перемир'я, а 9(22).XII у Брест-Литовську почав з нею мирні переговори. Однак австро-нім. імперіалісти, спираючись на *Брест-Литовську угоду 1918*, по-зрадницькому підписану Центр. радою, й скориставшися з провокаційної поведінки керівника радянської делегації в Бресті Троцького, порушили перемир'я. 18.II 1918 почався наступ нім. військ проти Країни Рад. 22.II було опубліковано написаний 21.II В. І. Леніним декрет «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!», який закликав захищати країну всіма можливими засобами й передбачав ряд оборонних заходів. У декреті, зокрема, вказувалося, що «...німецький мілітаризм хоче задушити російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 35, с. 343). 23.II загони молодої Червоної Армії в боях під Псковом і Нарвою зупинили просування військ нім. загарбників. Щоб здобути необхідний для зміцнення Рад. влади мирний перепочинок, уряд Рад. Росії 3. III змушений був підписати висунуті нім імперіалістами грабіжницькі умови *Брестського миру 1918*. На Україну вдерлася майже 450-тисячна австро-нім. армія (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Під керівництвом більшовицьких орг-цій у республіці розгорнулася збройна боротьба проти ворожих військ. ЦК РКП(б), Раднарком РРФСР, особисто В. І. Ленін подавали трудящим України всю можливу за тих умов допомогу. Але сили були надто нерівними. 1.III 1918 окупанти захопили Київ, 12.III — Чернігів, 14.III — Одесу, 17.III — Миколаїв, 8.IV — Харків, 22.IV — Мелітополь, 28.IV — Луганськ. У серед. квітня нім. війська захопили Крим. Тоді ж вони висадилися в Фінляндії, де допомогли фінл. буржуазії ліквідувати революц. владу трудящих. Балт. флот у складних умовах було перебазовано з Гельсінгфорса (Хельсінкі) в Кронштадт (див. *Льодовий похід Балтійського флоту 1918*). 8.V нім. частини захопили Ростов-на-Дону, 25.V на прохання груз. меншовиків висадилися в Грузії. Водночас на Закавказзі розгорнула інтервенцію Туреччина. На Україні 29.IV 1918 австро-нім. загарбники розігнали Центр. раду, створивши маріонетковий уряд гетьмана П. Скоропадського. Встановлення *гетьманщини* означало відкриту реставрацію бурж.-поміщицького монархізму на Україні. Боротьба трудящих України проти окупантів і бурж.-націоналістичної контрреволюції ставала все більш масштабною; ширшав повстансько-партизанський рух. 20.III спалахнуло *Херсонське збройне повстання 1918*, 22.III — *Миколаївське збройне повстання 1918*. Могутнього удару окупантам завдав *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*. Велику роль в організації визвольної боротьби укр. народу відіграло утворення в 1918 Комуністичної партії України — складової й невід'ємної частини РКП(б) [див. *Перший з'їзд КП(б) України*]. Створений у липні 1918 *Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет* очолив повстанську боротьбу трудящих України проти австро-німецьких окупантів та гетьманщини (див. *Звенигородське збройне повстання 1918, Ніжинське збройне повстання 1918, Таращанське збройне повстання 1918, Канівське селянське повстання 1918* та ін.). На цей час у Країні Рад надзвичайно складна воєнна обстановка ускладнилася госп., насамперед прод., труднощами. На Закавказзі й у Серед. Азії активізувалася інтервенція *Антанти*, що підтримувала контрреволюц. бурж.-націоналістичні уряди (меншовиків у Грузії, дашнаків у Вірменії, мусаватистів в Азербайджані, есеро-меншовиків у Закаспії). На її кошти було створено ряд військ.-змовницьких орг-цій. При підтримці інтервентів білогвардійці й Чехословацький корпус у травні 1918 захопили Сибір і Далекий Схід (див. *Чехословацького корпусу заколот 1918*). Спалахнув ряд антирад. заколотів (див. *Лівоесерівський заколот 1918, Ярославський контрреволюційний заколот 1918*). 30.VIII 1918 есери вчинили замах на В. І. Леніна, вони вбили В. *Володарського*, М. С. *Урицького* та ін. У 1918 Рад. країна опинилася в кільці фронтів. У червні похід на Кубань здійснила *Добровольча армія* ген. Денікіна, яка змусила рад. частини відступити (див. *Таманської армії похід 1918*). 31.VI на Закавказзі інтервенти ліквідували Бакинську комуну (див. *Бакинські комісари*), до влади прийшов есеро-меншовицький уряд Центрокаспію. В червні — липні білогвардійці захопили владу в Оренбурзькій та Уральській областях. На тер. Донської області закріпилася білокозача армія ген. Краснова. У липні білочехи оволоділи Симбірськом (тепер м. Ульяновськ), Уфою, Єкатеринбургом (тепер м. Свердловськ). 2.VIII десант військ Антанти і США захопив Архангельськ. На кінець літа 1918 3/4 тер. Рад. Росії опинилося в руках інтервентів і білогвардійців. 2.IX Рад. республіку було оголошено воєнним табором. Рад. уряд здійснив ряд надзвичайних екон. і політ. заходів (див. *«Воєнний комунізм»*).

Восени 1918 сталися зміни в міжнар. обстановці: Німеччина зазнала поразки в 1-й світовій війні; розпалась *Австро-Угорщина*. Після *Листопадової революції 1918* в Німеччині окупаційні війська на Україні швидко розкладалися. Озброєні рішеннями *Другого з'їзду КП(б) України* (жовтень 1918, Москва), підпільні більшовицькі організації очолили всенародну боротьбу проти іноз. окупантів. Почалося масове вигнання їх. У ряді міст Донбасу трудящі відновили владу Рад. 13.XI 1918 ВЦВК анулював Брестський мир. Рад. уряд почав відкриту боротьбу за визволення України, Білорусії й Прибалтики. 28.XI 1918 сформувався *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України*. 29.XI 1918 відновлено Рад. владу в Естонії, 16.XII — в Литві, 17.XII — в Латвії, 1.I 1919 проголошено Білоруську РСР. Під ударами повстанців та укр. рад. військ, що сформувалися восени 1918 в *«нейтральній зоні»*, гетьманський режим розвалювався. Укр. дрібнобурж.-націоналістичні партії спробували використати масовий нар. рух проти австро-нім. загарбників і гетьманців, щоб захопити владу. В ніч проти 14.XI 1918 було створено націоналістичну контрреволюц. *Директорію*, яка протягом 2-ї пол. листопада — 1-ї пол. грудня захопила більшу частину України. Трудящі під проводом партії більшовиків ставали на шлях збройної боротьби за відновлення влади Рад. Повстанський рух сприяв успішному наступові військ Укр. фронту, створеного в січні 1919. 3.I 1919 рад. війська у взаємодії з повсталими робітниками (див. *Харківське січневе збройне повстання 1919*) визволили від петлюрівців Харків, 27.I — Катеринослав, 5.II *богунці* й *таращанці* вступили в Київ. До серед. квітня війська Директорії було розгромлено, недобитки їх втекли на Зх. З визволенням України розгорталося рад.

Група київських робітників, мобілізованих на боротьбу проти буржуазно-націоналістичного бандитизму Червень 1919

будівництво. 29.I 1919 Тимчасовий Робітн.-Сел. уряд України було реорганізовано в Раду Народних Комісарів. *Третій Всеукраїнський з'їзд Рад* (6—10.III 1919, Харків) прийняв першу Конституцію УРСР. Почалося створення *комітетів бідноти*.

Відповідно до рішень *Восьмого з'їзду РКП(б)* (18—23.III 1919, Москва) вдосконалювалося військ. будівництво, створювалася регулярна Червона Армія. Зокрема, на Україні діючі частини, крім особливої групи військ Донецького напряму під назвою 13-ї армії (передана Пд. фронтові), було зведено в три Укр. рад. армії. На поч. травня утворено 4-у Кримську армію. В березні 1919 почалося формування *Дніпровської військової флотилії*. В складі Червоної Армії створювалися й інтернац. фор-

мування (див. *Інтернаціональні формування на Україні в роки громадянської війни*). Складовою частиною широкої інтервенції проти Країни Рад було вторгнення військ Антанти на Пд. України. В листопаді — грудні 1918 англ. імперіалісти захопили Баку, Батумі, Тбілісі. Військові кораблі Великобританії, Франції й Італії 23.XI з'явились у Севастополі, 27.XI в Одесі почали висаджуватися франц., грецькі та білогвардійські

Возвание к солдатам Антанты.

(На английском, французском, итальянском, румынском и сербском языке).

Зачем Вас послали на Украину?

ppeal to the Soldiers of the Allies.

What have they sent you to the Ukraine for?

Aux Soldats de France.

Pourquoi vous a-t-on envoyés en Ukraine?

Perhè vi hanno mandato in Ukraina?

Pentru ce v-au trimis în Ucraina?

Зашто су вас послали на Украјину?

Відозва до солдатів Антанти «Для чого Вас послали на Україну?».

війська. На кін. січня 1919 війська інтервентів вийшли на лінію Тирасполь — Бірзула (тепер м. Котовськ) — Колосівка — Веселий Кут — Миколаїв — Херсон. В окупованій зоні на Пд. України і в Криму на поч. березня зосереджувалося бл. 50 тис. військ інтервентів і 25 тис. білогвардійців.

Боротьбу трудящих мас проти інтервентів і білогвардійців очолили підпільні партійні орг-ції (див. *Біляївське повстання 1919*). Успішні дії рад. військ, масовий повстанський рух на окупованій тер., поширення революц. настроїв у військах інтервентів [під впливом більшовицької агітації, що її проводила «*Іноземна колегія*» при Одеському обласному комітеті КП(б)У, спалахнуло *Чорноморське повстання французького флоту 1919*] привели до провалу планів Антанти. 10.III 1919 рад. війська визволили Херсон, 15.III — Миколаїв, 6.IV — Одесу, до кінця квітня було визволено Крим. Залишкам білогвард. військ удалося закріпитись на Керченському п-ові. На поч. 1919 уряди Великобританії, Франції і США за активною допомогою внутр. контрреволюції почали готувати новий похід проти Рад. країни. Гол. удар намічалося завдати на Сх. фронті силами 400-тисячної колчаківської армії (див. *Колчаківщина*). З Пд. планувався наступ денікінців, з Пн. Зх.— корпусу генерала Юденича, з Пн.— військ генерала Міллера. Завдяки вжитим ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніним заходам внаслідок *контрнаступу Східного фронту 1919* армію Колчака влітку 1919 було відкинуто за Урал. Було зупинено наступ білогвардійських військ у Прибалтиці. Білорусії та на Петроградському фронті (див. *Петроградська оборона 1919*). Навесні 1919 на Дону й Кубані активізувалася *денікінщина*, з якою іноз. імперіалізм пов'язував свої дальші плани повалення Рад. влади. Денікінці загрожували Україні, насамперед Донбасові (див. *Луганська оборона 1919*). Фактичними пособниками їх були укр. бурж. націоналісти, які стали на шлях антирад. заколотів (див. напр., *Григор'євщина, Махновщина*). В травні — на поч. червня денікінці захопили Донбас і Крим, у червні — Харків, Катеринослав, Царицин.

Напружена обстановка вимагала централізації оборони всіх рад. республік. 1.VI 1919 в Москві на засіданні ВЦВК за участю представників РРФСР, України, Латвії, Литви і Білорусії було прийнято декрет про укладення воєнно-політичного союзу радянських республік і створення єдиного командування, про об'єднання наркоматів нар. г-ва, транспорту, фінансів, праці. 9.VII було опубліковано написаний В. І. Леніним лист ЦК РКП(б) «Всі на боротьбу з Денікіним!» — програму мобілізації сил для одночасної боротьби проти Денікіна і Колчака. Війська Сх. фронту завдали поразки колчаківцям, і ті почали відступати в Сибір. Це дало змогу перекинути значну частину рад. військ на Пд. фронт. Денікін був змушений відмовитися від наступу на Москву і спрямував свої військ. сили на захоплення України. В липні білогвардійці зайняли Полтаву, Кременчук. Вони почали наступ на Київ, куди з заходу в цей час просувалися петлюрівські недобитки й т. з. *Українська галицька армія* — військові частини «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР). 30.VIII націоналістичні частини ввійшли в Київ. 31.VIII до міста вступили денікінці. Петлюрівці відійшли на захід. Білогвардійці захопили майже всю Україну, встановивши тут криваву диктатуру. Розгорнулася масова підпільна і партизан. боротьба проти військ Денікіна, для керівництва якою в липні 1919 було створено *Зафронтове бюро ЦК КП(б) України* на чолі з С. В. *Косіором*. Восени 1919 збройні сили внутр. контрреволюції з допомогою Антанти знов активізували свої дії. Добровольча армія почала новий наступ на Москву на курсько-орловському напрямі. Погіршилося становище і на Сх. фронті, ускладнилась ситуація під Петроградом, де армія ген. Юденича, перейшовши в кін. вересня в наступ, 16.X опинилася на підступах до міста. На захист Петрограда було кинуто значні сили. В грудні війська Юденича було розгромлено й відкинуто на тер. Естонії. Допомога Петроградові не ослабила уваги ЦК РКП(б) й особисто В. І. Леніна до Пд. й Пд.-Сх. фронтів. До військ Пд. фронту прийшло по парт. мобілізації бл. 30 тис. комуністів і 10 тис. комсомольців. Під керівництвом В. І. Леніна було розроблено план розгрому Денікіна. 10.X 1919 рад. війська Пд. фронту перейшли в контрнаступ. Гол. удару рад. війська завдавали в напрямі Харків — Донбас — Ростов-на-Дону. В жовтні 1919 в результаті успішного здійснення Орловсько-Кромської операції ударне угруповання Добровольчої армії було розгромлено. Рад. частини визволили Орел і Воронеж, 11.XII — Харків, 16.XII — Київ, 7.II 1920 — Одесу. 27.III 1920 вони оволоділи останнім оплотом денікінців — Новоросійськом. Але значне угруповання білогвардійців (35—40 тис.) встигло пробитися на пд. і закріпитися в Криму. В лютому частини Пд.-Зх. фронту завершили визволення Правобережної України, вийшовши на рубіж Коростень — Шепетівка — Проскурів (тепер м. Хмельницький) — р. Дністер. У квітні було визволено Дагестан, відновлено Рад. владу в Азербайджані. На поч. 1920 завершилася боротьба в Сибіру і на Пн. На тер. Далекого Сходу було створено *Далекосхідну республіку*. Для керівництва рад. і госп. будівництвом на визволеній тер. України 11.XII 1919 було створено надзвичайний орган влади — *Всеукраїнський революційний комітет*. Після визволення всієї тер. України відновили діяльність ВУЦВК і Раднарком. Проте мирна передишка тривала недовго. 25.IV 1920 війська бурж.-поміщицької Польщі без оголошення війни напали на Країну Рад (див. *Радянсько-польська війна 1920*). Для прикриття своїх агресивних планів правлячі кола Польщі використали укр. бурж. націоналістів, ватажок яких Петлюра уклав зрадницьку *Варшавську угоду 1920*. 6.V польс. війська захопили Київ. Рад. республіка була змушена знову мобілізовувати свої сили для відсічі інтервентам. Конкретну програму дій було накреслено в тезах ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання», опублікованих 23.V 1920. Проведено нові парт., комсомольські і профспілкові мобілізації. Важливу роль у мобілізації сил укр. народу на боротьбу проти інтервентів відіграв *Четвертий Всеукраїнський з'їзд Рад* (травень

Збори партизанів в Аджимушкайських каменоломнях. 1919.

Проводи комуністів на врангелівський фронт. Полтава, 4 вересня 1920

А. А. Громико.

1920). В травні за планом, розробленим під керівництвом В. І. Леніна, війська Зх. і Пд.-Зх. фронтів розгорнули контрнаступ. 12.VI було визволено Київ (див. *Київська операція 1920*). На поч. липня рад. війська перейшли в рішучий наступ, розвиваючи гол. удар на Бялисток, Варшаву. На поч. серпня 1-а Кінна армія почала бої за Львів (див. *Львівська операція 1920*). На визволеній тер. Сх. Галичини було встановлено владу Рад' (див. *Галицька Соціалістична Радянська Республіка*). Проте в серед. серпня 1920 польс. війська, які одержали нову значну допомогу від Антанти, перейшли в контрнаступ. Рад. війська змушені були відступити. Однак, оскільки польс. правлячі кола не мали змоги продовжувати війну, вони, всупереч вимогам Антанти, 12.X 1920 підписали договір про перемир'я, а згодом — *Ризький мирний договір 1921*. Згідно з цим договором Зх. Україна і Зх. Білорусія відійшли до Польщі.

У планах Антанти по підготовці нападу на Країну Рад у 1920 велике місце відводилось очолюваним ген. Врангелем залишкам білогвардійських військ у Криму. 6.VI Врангель почав наступ на Пн. Таврію і до 24.VI захопив її. Виникла загроза Донбасові. Закінчення війни з бурж.-поміщицькою Польщею створило умови для ліквідації *врангелівщини*. У вересні 1920 за рішенням ЦК РКП(б) організовано самостійний Пд. фронт під командуванням М. В. *Фрунзе*. 28.X рад. війська перейшли в наступ і 31.X розгромили осн. сили Врангеля в Пн. Таврії, але частині білогвардійців удалося відійти в Крим. 7—11.XI рад. війська в *Перекопсько-Чонгарській операції 1920* штурмом здобули укріплення Перекопського перешийку, переправились через Сиваш і 17.XI завершили визволення Криму. Рештки врангелівців евакуювалися до Туреччини. В листопаді 1920 рад. війська розгромили 40-тисячну петлюрівську армію, рештки якої втекли в Польщу. В 1920 Червона Армія завершила вигнання інтервентів і сил націоналістичної контрреволюції з Серед. Азії, 1920 — на поч. 1921 — з Закавказзя, 1922 — з Далекого Сходу (див., зокрема, *Волочаєвський бій 1922*, *Спаськ-Дальній*). Рад. влада перемогла, довівши тим самим життєздатність нового держ. і сусп. ладу, перемогла тому, що ця війна була справедливою, велася в інтересах широких нар. мас. Вирішальною умовою перемоги було керівництво Комуністичної партії, яка завдяки ленінській соціальній і нац. політиці згуртувала навколо себе трудящих усіх націй країни. «Тільки завдяки тому, що партія була на сторожі, що партія була якнайсуворіше дисциплінована, і через те, що авторитет партії об'єднував усі відомства й установи, і на заклик, що його дав ЦК, як один ішли десятки, сотні, тисячі і кінець кінцем мільйони, і тільки через те, що нечувані жертви були принесені,— тільки через це чудо, яке сталося, могло статися. Тільки через це, незважаючи на дворазовий, триразовий і чотириразовий похід імперіалістів Антанти та імперіалістів усього світу, ми спроможні були перемогти» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 40, с. 230).

Період іноз. воєнної інтервенції й громадян. війни став для народів Країни Рад, у т. ч. для укр. народу, суворою школою політ. досвіду, практичною перевіркою програм різних політ. партій. Трудящі України, як і трудящі ін. рад. республік, згуртувалися навколо Комуністичної партії, очолюваної В. І. Леніним. Комуністична партія забезпечила створення могутньої Червоної Армії, висунула з середовища рад. народу видатних воєначальників, таких, як В. О. Антонов-Овсієнко, П. Й. Баранов, В. К. Блюхер, С. М. Будьонний, Й. Й. Вацетіс, С. С. Вострецов, П. Ю. Дибенко, Р. П. Ейдеман, О. І. Єгоров, Д. П. Жлоба, С. С. Каменєв, В. С. Кіквідзе, Г. І. Котовський, М. Г. Кропив'янський, М. В. Куйбишев, М. К. Левандовський, О. Я. Пархоменко, В. М. Примаков, М. М. Тухачевський, І. П. Уборевич, Я. Ф. Фабріціус, І. Ф. Федько, М. В. Фрунзе, В. І. Чапаєв, М. О. Щорс, Й. Е. Якір та ін. Політ. роботу в армії вели керівні парт. працівники А. А. Андрєєв, А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, С. І. Гусєв, Ф. Е. Дзержинський, Р. С. Землячка, С. М. Кіров, С. В. Косіор, В. В. Куйбишев, А. І. Мікоян, О. Ф. Мясников, Г. К. Орджонікідзе, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, Й. В. Сталін та ін. Запорукою перемоги над силами контрреволюції були міцний союз робітн. класу й селянства, братерська взаємодопомога рад. республік, серед яких провідна роль належала Рос. Федерації. Перемогам Червоної Армії сприяли революц. боротьба трудящих капіталістичних країн і виступи міжнар. пролетаріату проти інтервенції під лозунгом «*Руки геть від Росії*». Перемога Рад. д-ви в громадян. війні зміцнила завоювання Великої Жовтн. соціалістич. революції, що поклала початок ері переходу від капіталізму до соціалізму в усьому світі. Іл. див. на окрем. арк., с. 448—449. Карту див. на окремому аркуші, с. 176—177

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 35—42; Ленин В. И. О защите социалистического отечества. М., 1975; Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2. М., 1970; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2. К., 1970; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов, т. 1—3. М., 1960—61; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1—3. К., 1967; История гражданской войны в СССР, кн. 1—5. М., 1937—60; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—70; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр. К., 1956; Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны. К., 1964; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Спирин Л. И. Классы и партии в гражданской войне в России (1917—1920 гг.). М., 1968; Гринишин Д. М. О военной деятельности В. И. Ленина. К., 1970; Крах первого нашествия империалистов на Страну Советов. М., 1973; Липицкий С. Военная деятельность ЦК РКП(б). 1917—1920. М., 1973; Голинков Д. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917—1925 гг.). М., 1975; Боротьба за владу Рад на Україні. К., 1977; В борьбе за власть Советов на Украине. К., 1977; Кузьмин Г. В. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917—1922 гг. М., 1977; Мельниченко В. Ю. Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні. 1918—1920. К., 1977; Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978; Советская страна в период гражданской войны 1918—1920. Библиографический указатель документальных публикаций. М., 1961; Герои Октября и гражданской войны (1917—1922 гг.). Рекомендательный указатель литературы. М., 1974.

М. І. Супруненко.

«ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА У ФРАНЦІЇ» — твір К. Маркса, в якому на основі всебічного аналізу досвіду й історичного значення *Паризької комуни 1871* розвинуто вчення про класи і класову боротьбу, революцію, *державу* та *диктатуру пролетаріату*. Написано у квітні — травні 1871, надруковано в червні 1871 в Лондоні. В «Г. в. у Ф.» розкрито класову природу бурж. держ. влади, яка є знаряддям гноблення трудящих, поневолення праці капіталом. Тому «робітничий клас не може просто оволодіти готовою державною машиною і пустити її в хід для своїх власних цілей» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 330). Комуна підтвердила зроблений К. Марксом ще 1852 в праці «*Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта*» висновок про необхідність зламу пролетаріатом бурж. держ. машини. Революція паризького пролетаріату зламала старий, бурж. держ. апарат і зробила спробу створити новий держ. апарат на засадах виборності й відповідальності урядовців перед народом, чим поклала початок пролет. демократії. Паризька комуна була першою, хоч і недостатньо розвиненою істор. формою диктатури пролетаріату. За висловом К. Маркса, «вона була, по суті справи, урядом робітничого класу, результатом боротьби продуктивного класу проти класу привласнюючого; вона була відкритою, нарешті, політичною формою, при якій могло відбутись економічне визволення праці» (там же, с. 336).

Паризька комуна була першою революцією, в якій пролетаріат було відкрито визнано єдиним класом, здатним до сусп. ініціативи. Вона певним чином поєднувала *інтернаціональне і національне* в класовій боротьбі пролетаріату. Аналізуючи конкретні заходи Комуни, її сильні й слабкі сторони та помилки, К. Маркс показав, що в умовах іноземної інтервенції лише пролетаріат продемонстрував зразки справжнього патріотизму, а буржуазія зрадила нац. інтереси і в ім'я егоїстичних, вузькокласових

цілей пішла на зговір з ворогом. Ідеї К. Маркса про класи й *класову боротьбу*, революцію, державу та диктатуру пролетаріату, висунуті в «Г. в. у Ф.», були далі розвинуті В. І. Леніним у його працях «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*», «*Держава і революція*», «Про державу» тощо. Книгу К. Маркса рос. мовою вперше опубліковано 1871 в Цюріху, укр. мовою — 1925 в Харкові.

Видання: Маркс К. Громадянська війна у Франції. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. т. 17. *В. І. Куценко.*

ГРОМАДЯ́НСЬКІСТЬ — усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства, певного класу, почуття відповідальності за їхнє становище. Г. завжди має класовий характер і є важливою рисою морального обличчя людини. За соціалізму Г. обумовлена спільністю інтересів соціалістичної д-ви та її громадян, єдністю реальних прав і свобод громадян з їхніми обов'язками й відповідальністю перед суспільством. Г. становить істотну рису *соціалістичного способу життя*. Формування почуття Г.— важливе завдання *комуністичного виховання*. *Б. О. Рутковський.*

ГРОМАШЕ́ВСЬКИЙ Лев Васильович [н. 1 (13).X 1887, м. Миколаїв] —укр. радянський епідеміолог, акад. АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1905. Закінчив мед. ф-т Новоросійського ун-ту в Одесі. Учень Д. К. *Заболотного*. Брав участь у революц. русі, зазнав переслідування з боку царизму. В 1918—28 працював в Одес. мед. ін-ті (асистентом, професором, зав. кафедрою епідеміології, ректором); 1928—51 — директором ряду ін-тів епідеміології і мікробіології; 1951—63 — зав. кафедрою епідеміології Київ. мед. ін-ту. Праці — з питань епідеміології висипного та черевного тифів, дизентерії, інфекційного гепатиту, холери та ін.; розробив класифікацію інфекційних хвороб тощо. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 2 ін. орденами, медалями.

ГРОМИ́КА (Громека) Михайло (р. н. невід.— 1651, Корсунь, тепер м. Корсунь-Шевченківський Черкас. обл.) — білоцерківський полковник (1649—51). Походив з дрібної укр. шляхти. Служив у реєстровому війську. На поч. *визвольної війни українського народу 1648—54* перейшов на бік повстанських військ. Брав участь у Корсунській, Зборівській, Берестецькій битвах. Після підписання *Білоцерківського договору 1651* Г. керував складанням нового козац. реєстру. Вбитий козаками під час заворушення, спрямованого проти скорочення козац. реєстру та перетворення виписних козаків на кріпаків.

ГРОМИ́КО Андрій Андрійович [н. 5 (18).VII 1909, с. Старі Громики, тепер Вєтковського р-ну Гом. обл.] — рад. держ. і парт. діяч, дипломат, двічі Герой Соціалістич. Праці (1969, 1979). Член КПРС з 1931. Доктор екон. наук. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1932 закінчив Мінський екон. ін-т. У 1936—39 — старший наук. співробітник Ін-ту економіки АН СРСР. З 1939 — зав. Відділом амер. країн Наркомату закордонних справ СРСР, радник посольства СРСР у США; з 1943 — посол СРСР у США і одночасно посланник у Республіці Куба; з 1946 — постійний представник СРСР у Раді Безпеки ООН і одночасно заст. міністра, 1949—52 — перший заст. міністра закорд. справ СРСР. З червня 1952 — посол СРСР у Великобританії, з квітня 1953 — перший заст. міністра, з лютого 1957 — міністр закорд. справ СРСР. Очолював делегації СРСР на конференції в Думбартон-Оксі по створенню ООН (1944) і на сесіях Ген. Асамблеї ООН. Учасник Кримської та Потсдамської конференцій 1945, нарад Політ. консультативного к-ту країн — учасниць Варшавського Договору, ін. міжнар. конференцій і нарад. Автор наук. праць з питань міжнар. відносин, голова комісії по виданню дипломатичних документів при М-ві закорд. справ СРСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1952, член ЦК КПРС з 1956. Член Політбюро ЦК КПРС з квітня 1973. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го і 5—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, іншими орденами, медалями.

ГРОМІЙЧУ́К Пелагея Тимофіївна [н. 28.X (10.XI) 1916, с. Клинове, тепер Голованівського р-ну Кіровогр. обл.] — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1956. Понад 40 років працювала ланковою колгоспу ім. XX з'їзду КПРС (с. Клинове). Очолювана Г. ланка щороку вирощувала по 400—700 ц/га цукр. буряків. Делегат XXII з'їзду КПРС та XX, XXI і XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 4—8-го скликань. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

І. Г. Братченко.

ГРОМ-МАЗНИЧЕ́ВСЬКИЙ Леонід Гнатович (н. 18.III 1929, Київ) — український радянський вчений у галузі с.-г. техніки, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1972). Член КПРС з 1975. Закінчив Київ. політех. ін-т (1952). В 1952—60 — конструктор Київ. мотоциклетного з-ду. З 1960 — наук. співробітник, з 1967 — зав. лабораторією, з 1970 — зав. відділом автоматизації мобільних с.-г. агрегатів Укр. н.-д. ін-ту механізації і електрифікації с. г. З 1972 — заст. голови Президії Пд. відділення ВАСГНІЛ. Праці з питань застосування об'ємних гідропередач у тракторах і автоматизації управління режимами роботи машинно-тракторних агрегатів.

С. М. Козирєв.

ГРОМНИ́ЦЬКИЙ Петро Федорович [1803 — 31.V (12.VI) 1851, Іркутськ] — декабрист. За походженням дворянин Пенз. губ. Служив у Старокостянтинові поручиком Пенз. полку. На поч. 1824 вступив до *Товариства об'єднаних слов'ян*, став одним з найактивніших його діячів, а незабаром — заст. голови т-ва. Брав участь у підготовці збройного виступу, але під час *Чернігівського полку повстання* виявив нерішучість. Заарештований і засуджений до 20-річної каторги й довічного заслання в Сибіру. Каторгу відбував на Нерчинських рудниках (з 1827). У 1835 переведений в с. Більське Ірк. губ. на поселення. В 1842 за розповсюдження творів декабриста М. С. *Луніна* Г. вдруге заарештовано і віддано під особливий нагляд поліції.

ГРО́МОВ Михайло Михайлович [н. 12 (24).II 1899, Тверь, тепер м. Калінін] — рад. військовий діяч, генерал-полковник авіації (1944), Герой Рад. Союзу (1934), засл. льотчик СРСР, професор (1937). Член КПРС з 1941. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. Після її закінчення — льотчик-інструктор, льотчик-випробувач. У 1934 встановив світовий рекорд дальності (12 тис. км). У липні 1937 разом з А. Б. Юмашевим і С. О. Даниліним здійснив переліт Москва — Пн. полюс — США. В 1940—41 — нач. льотно-дослідного ін-ту. В 1942—45 — командир авіадивізії, команд. ВПС Калінінського фронту, 3-ю і 1-ю повітр. арміями, нач. Гол. управління бойової підготовки фронтової авіації. Згодом — на відповідальній роботі в Рад. Армії, в М-ві авіац. пром-сті. З 1955 — в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Л. В. Громашевський.

ГРО́МОВА Уляна Матвіївна (3.I 1924, с-ще Первомайка, тепер у складі с-ща Верхньої Краснянки Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл. — 15.I 1943) — комсомолка-підпільниця, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). У вересні 1942, під час нім.-фашист. окупації, організувала в своєму с-щі комсомольську підпільну групу, яка ввійшла до складу «*Молодої гвардії*». Стала членом штабу цієї орг-ції. Г. було заарештовано гестапо і після катувань кинуто в шурф Краснодонської шахти № 5.

П. Т. Громійчук.

ГРОМОКЛІ́Я — річка в Кіровогр. і Микол. областях УРСР, права притока Інгулу (бас. Пд. Бугу). Довж. 102 км, площа бас. 1545 км². Рівнинна, має широку долину. Використовують для зрошування.

ГРО́НДСЬКИЙ (Grondski, Grądzki) Самуель (р. н. невід., Галичина — п. бл. 1672) — дипломат на службі в Польщі, Швеції і Трансільванії, історик. Н. в родині шляхтича. Восени 1655 супроводив польс. посла Любовицького під час його переговорів з Б. Хмельницьким. Перейшовши до шведів під час польс.-швед. війни 1655—60, Г. 1656 їздив у Чигирин до Б. Хмельницького з листами від короля Карла X Густава. В липні 1657 від імені князя Трансільванії Дєрдя II Ракоці вів переговори з А. *Ждановичем*. Автор «Історії козацько-польської війни» (опублікував К. Коппі 1789 в Пешті), що є цінним джерелом з політ. історії України 1648—72.

М. М. Громов.

ГРО́НІНГЕН — місто на Пн. Нідерландів, адм. центр провінції Гронінген. Вузол з-ць і автошляхів, порт на судноплавних каналах. 170.9 тис. ж. (1972). Підприємства

У. М. Громова.

О. А. Гроссгейм.

Ж. Грос. З ілюстрацій до творів Р.-М. Рільке. Туш. 1923.

Гронянка півмісяцева.

металообр., хім., поліграф., харч. (гол. чин. цукрової пром-сті). В районі Г.— добування газу. Ун-т (з 1614), вища с.-г. школа. Відомий з 11 ст.

«ГРО́НО» — літературно-мистецький збірник творів письменників, що належали до літ. групи «Гроно». Вийшов у Києві в листопаді 1920. У зб. вміщено поезії, оповідання, критичні статті В. Поліщука, М. Терещенка, Д. Загула, П. Филиповича, М. Любченка (Кость Котко), Г. Косинки, Ю. Меженка та ін. Група «Г.» (1920—21) в цілому стояла на революц. позиціях, проголошувала, що мистецтво повинне бути зрозумілим для пролет. мас. Свій худож. метод «Г.» визначало як середнє між імпресіонізмом і футуризмом. Різнорідна за складом, група «Г.» розпалася. *А. А. Тростянецький.*

ГРОНЯ́НКА (Botrychium) — невеликі трав'янисті кореневищні рослини род. вужачкових класу папоротевидних. Неплідна частина листка перисто-розсічена; плідна — волотисто-розгалужена, спорангії розміщені на її гілочках у два ряди. 34 види в помірній смузі Пн. півкулі. В УРСР — 4 види, найбільш поширений Г. півмісяцева, або ключ-трава (B. lunaria), і Г. віргінська (B. virginianum). Трапляється в лісах, серед чагарників, на луках.

ГРО́ПІУС (Gropius) Вальтер (18.V 1883, Берлін — 5.VII 1969, Бостон, Массачусетс, США) — німецький архітектор і теоретик архітектури. Навчався в Мюнхені (1903—05) й Берліні (1907). Засн. (1919) худож.-технічну школу «Баугауз», яка зробила визначальний вплив на розвиток *функціоналізму*. Споруди Г.— в Німеччині — ф-ка «Фагус» у м. Альфельді (1911—14), будинок «Баугауз» в м. Дессау (1925—26). З 1928 Г. розробляв проблему масового житл. будівництва (робітниче містечко Сіменс, Берлін, 1929). Зробив конкурсні проекти театру масових дій у Харкові (1930) і Палацу Рад у Москві (1931). В 1934 емігрував з фашист. Німеччини до Великобританії, 1937 переїхав до США, де 1945 організував творчий колектив, з яким проектував комплекси споруд Гарвардського ун-ту в Кембріджі (1949—50), ун-ту в Багдаді (1960—69) та ін.

ГРО́ППЕР (Gropper) Уїльям (н. 3.XII 1897, Нью-Йорк) — американський художник. Навчався в Дж. *Беллоуза*. Працював у галузі книжкової ілюстрації, карикатури й монументального живопису. В своїх творах виступив проти соціального гноблення, фашизму, расової дискримінації («Країна золота», 1927; серії на теми громадян. війни в Іспанії, 1936—39; «Лідіце», 1943, та ін.). Ряд творів присвятив Рад. Союзові.

ГРОС (Grosz) Жорж [справж. ім'я та прізв.— Георг Еренфрід (Ehrenfried); 26.VII 1893, Берлін — 6.VII 1959, Зх. Берлін] — німецький художник. Член Компартії Німеччини з 1918. В 1909—11 навчався в Дрезденській АМ, 1911—13 — в Берлін. художньо-пром. школі. У своїх творах, виконаних переважно в експресіоністичній манері, показав жорстокість буржуазії, злиденність життя народу, зростаючу свідомість робітників (графічні цикли «Обличчя пануючого класу», 1921; «Се людина», 1922; «Розплата прийде!», 1922—23, та ін.). В 1932—59 жив у США, де створив ряд соціально-критичних картин («Мир», 1946).

ГРОСМЕ́ЙСТЕР (нім. Großmeister, букв.— великий майстер) — 1) Глава *духовно-лицарського ордену*, великий магістр у католицькій церкві. 2) Найвище спортивне звання з шахів і шашок. Присуджується міжнар. федераціями. Звання «гросмейстер СРСР» запроваджено 1935 і вперше присуджено М. М. *Ботвиннику*. В 1949 Міжнар. шаховою федерацією (ФІДЕ, засн. 1924) запроваджено звання «міжнародний гросмейстер». У 1948 встановлено звання міжнародний Г. Всесвітньої федерації шашок.

ГРОССГЕ́ЙМ Олександр Альфонсович [23.II (6.III) 1888, с. Лихівка, тепер смт Дніпроп. обл.— 4.XII 1948, Ленінград] — рад. ботанік, акад. АН СРСР (з 1946), акад. АН Аз. РСР (з 1945). З 1934 — зав. кафедрою Азерб. ун-ту в Баку. Організатор і директор Бот. інституту АН Аз. РСР (1936—47). З 1947 — зав. кафедрою Ленінгр. ун-ту і зав. сектором у Бот. ін-ті АН СРСР. Праці Г. присвячені флорі й географії вищих рослин Кавказу та систематиці рослин. Г. описав багато нових видів рослин, запропонував оригінальну філогенетичну систему покритонасінних. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

Літ.: Александр Альфонсович Гроссгейм. Материалы к биобиблиографии учёных СССР. М.—Л., 1953.

ГРО́ССМАН Василь Семенович [29.XI (12.XII) 1905, Бердичів — 14.IX 1964, Москва] — російський рад. письменник. Закінчив Моск. ун-т (1929). Жив і працював на Донбасі. Перша повість «Глюкауф» (1934) — з життя рад. шахтарів. Роман «Степан Кольчугін» (2 кн., 1937—40) — про більшовицьке підпілля Донбасу в передреволюц. роки. Під час Великої Вітчизн. війни Г.— військ. кореспондент. Автор зб. оповідань «Роки війни» (1945), роману «За справедливу справу» (1952, незакінч.) і ліричного щоденника — нарису про поїздку до Вірменії «Добро вам!» (1965). Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Степан Кольчугин, кн. 1—2. М., 1966; Добро вам! М., 1967; Укр. перекл.— Народ безсмертний. К., 1945.

В. Гропіус. Будинок «Баугауз» в Дессау. 1925—26.

ГРО́ССУ Семен Кузьмич (н. 18. III 1934, с. Новоселівка Саратського р-ну Одес. обл.) — державний і парт. діяч Молд. РСР. Член КПРС з 1961. Н. в сел. сім'ї. В 1959 закінчив Кишинівський с.-г. інститут. У 1959—64 працював агрономом, головою колгоспу в Молд. РСР. Кандидат екон. наук. У 1964—67 — нач. Суворовського районного виробничого управління с. г. Молд. РСР. У 1967—70 — перший секретар Кріулянського райкому партії, 1970—76 — секретар ЦК КП Молдавії. З вересня 1976 — Голова Ради Міністрів Молд. РСР, міністр закорд. справ. Депутат Верховної Ради СРСР 6—7, 10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

ГРОСУЛЯ́Р (від лат. grossularia — агрус) — мінерал класу *силікатів*, групи *гранатів*. $Ca_3Al_2[SiO_4]_3$. *Сингонія* кубічна. Густ. 3,53—3,60. Твердість 7—7,5. Безбарвний або зеленуватий. Блиск скляний. В СРСР Г. є на Уралі, в Якутії. Використовують у ювелірній справі.

ГРОТ Микола Якович [18(30).IV 1852, Хельсінкі — 23.V (4.VI) 1899] — російський психолог і філософ-ідеаліст. Син Я. К. *Грота*. Працював на Україні: з 1876 — професор Ніжинського істор.-філологічного ін-ту, з 1883 — Новоросійського ун-ту (в Одесі). З 1886 — професор Моск. ун-ту, голова Моск. психологічного т-ва (з 1888), перший редактор журн. «Вопросы философии и психологии» (з 1889). На ранніх психологічних працях Г. позначився вплив рефлекторної теорії І. М. *Сєченова*. Для світогляду Г. характерна еволюція від позитивізму до відвертого ідеалізму та богошукання.

ГРОТ Яків Карлович [15(27).XII 1812, Петербург — 24.V (5.VI) 1893, там же] — російський філолог, академік (з 1858), віце-президент Петерб. АН (з 1889). Професор Гельсінгфорського ун-ту (1840—52), Петерб. ліцею (1852—62). Праці — з історії швед. і фін. л-р, рос. мови й л-ри. «Російським правописом» (1885) Г. встановив норми рос. правопису, який діяв (з деякими змінами) до 1918. Автор досліджень про В. Жуковського, І. Крилова, О. Пушкіна та ін.

ГРО́ТГЕР (Grottger) Артур (11.XI 1837, Оттиньовіце, тепер с. Отиневичі Жидачівського р-ну Львів. обл.— 13.XII 1867, Амелі-ле-Бен, Франція) — польський художник, представник *романтизму*. Навчався в Ю. *Коссака* у Львові (1848—52), в Краківській школі красних мистецтв (1852—54) і Віденській АМ (1855—58). Здобув визнання патріотичними циклами малюнків («Варшава I», 1861; «Варшава II», 1862; «Подонія», 1863), присвяченими нац.-визвольній боротьбі та польському повстанню 1863. Створив цикли «Літуанія» (1864—66) й «Війна» (1866—67). Автор істор. і жанрових картин.

Літ.: Puciata — Pawłowska I. Artur Grottger. Toruń, 1962.

ГРО́ТЕВОЛЬ (Grotewohl) Отто (11.III 1894, Брауншвейг — 21.IX 1964, Берлін) — діяч німецького робітн. руху, держ. діяч НДР, тричі Герой Праці НДР (1954, 1959, 1964). З 1912 — член С.-д. партії

Німеччини (СДПН), з 1918 — Незалежної с.-д. партії, з 1922 — СДПН. У 1925—33 — депутат рейхстагу від СДПН. Після захоплення влади нацистами (1933) вів активну антифашист. діяльність; 1938 і 1939 був ув'язнений. У 1945— голова Центр. правління СДПН. Брав активну участь в об'єднанні в Сх. Німеччині 1946 СДПН з КПН. З часу об'єднавчого з'їзду — член Центр. секретаріату правління, з 1949 — Політбюро ЦК *Соціалістичної єдиної партії Німеччини* (СЄПН). У 1948—49 — голова Нім. нар. ради. З 1949 — прем'єр-міністр НДР. З 1960 одночасно — один із заступників голови Держ. ради НДР. Нагороджений орденом Леніна.

ГРОТЕ́СК (італ. grottésco, від gròtta — печера, грот) — один із видів художньої (переважно сатиричної) типізації в літературі й мистецтві, який ґрунтується на фантастично-карикатурному зміщенні реальних життєвих співвідношень і контрастах, різкій деформації зовн. правдоподібності речей і явищ, несподіваному поєднанні трагічного й комічного, сарказму і гумору. Термін «гротеск» походить від назви химерних орнаментів, які знайшов *Рафаель* зі своїми учнями при розкопках античних споруд у Римі, що тоді мали вигляд підземних гротів. Г. широко користувалися в своїх сатиричних творах Ф. Рабле, Дж. Свіфт, А. Франс, Б. Брехт, М. Гоголь (напр., «Ніс»), Т. Шевченко, І. Франко, Остап Вишня, Я. Галан та ін.

В. Д. Тимченко.

ГРО́ТЕФЕНД (Grotefend) Георг-Фрідріх (9.VI 1775, Мюнхен —15. XII 1853, Ганновер) — німецький філолог. Учитель гімназій у Геттінгені й Франкфурті-на-Майні, 1821—49 — директор ліцею в Ганновері. Заклав основи дешифрування *клинопису* (перший 1802 прочитав напис, зроблений давньоперським клинописом). Досліджував й *італьські мови*.

ГРО́ФА — гірська вершина в *Карпатах Українських* на гірському масиві Зовнішні Горгани, в межах Івано-Франківської обл. УРСР. Вис. 1752 м. Має конічну форму. На схилах — кам'яні розсипища («горгани»), нижче — лісова рослинність (бук, дуб, смерека, ялина тощо).

ГРОХО́ЛЬСЬКІ (Grochólski) — родина польських поміщиків. У 18 ст. обіймали керівні посади в Речі Посполитій. Мали значні володіння на Правобережній Україні і в Сх. Галичині. Найвідоміший з Г.— К а з и м и р (1815 — 10.XII 1880) — політ. діяч Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). З 1861 — член галицького сейму й австр. парламенту (рейхсрату), з 1871 — міністр у справах Галичини. Захищав інтереси польс. поміщиків, проводив лінію на ополячування укр. населення в Галичині.

ГРО́ХОТ — пристрій для механічного сортування сипких (кускових) матеріалів за крупністю частинок. Розрізняють Г. нерухомі й рухомі. Осн. частинами нерухомих Г. (колосникових, дугових, конічних) є нерухоме похиле (кут нахилу не менший за 50°) сито та пристрій, яким воно кріпиться. В рухомих (найефективніших) Г. (барабанних, хитних, вібраційних — мал., напіввібраційних) з одним або кількома ситами є й механізм, що надає ситам руху. Грохотами розділяють на фракції вугілля, руду, щебінь тощо, а також зневоднюють матеріали (напр., збагачене вугілля).

ГРО́ЦІЙ (Grotius) Гуго де Гроот (10.IV 1583, Делфт — 28.VIII 1645, Росток, тепер НДР) — голландський юрист, філософ та історик, держ. діяч; один із засновників бурж. теорії *природного права* й науки міжнар. права. Н. в сім'ї вченого. Автор багатьох творів, зокрема «Вільне море» (1609), «Про право війни і миру» (1625; в СРСР повністю опубліковано рос. мовою 1956), в яких розглядав заг. проблеми д-ви і права, захищав принцип свободи морів, виступав за заборону несправедливих воєн тощо.

ГРОШ Сергій Іванович [н. 22.XI (5.XII) 1911, с. Бражниці, тепер Полонського р-ну Хмельн. обл.] — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1944. В 1947 закінчив Київ. художній ін-т, де навчався у Ф. *Кричевського* і К. *Трохименка*. Працює в галузі тематичної картини й пейзажу. Твори: «Сталь і троянди» (1951), «Дружба» (1952), «Ленінський парламентарій» (1957), «Олекса Довбуш» (1960), «Назустріч волі» (повернення Т. Шевченка з заслання, 1964), «Осінь у Пороніні» (1970), «Море в полудень» (1977). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Іл. с. 186.

ГРО́ШІ — особливий *товар*, що виконує роль *загального еквівалента*, в якому виражається вартість усіх інших товарів. Г. виникли стихійно в процесі тривалого розвитку *товарного виробництва* і *обміну* товарами. На ранній стадії, коли обмін мав випадковий характер, продукти обмінювались безпосередньо один на інший. Пізніше роль еквівалента виконували товари, які найчастіше вступали в обмін — худоба, хутро, зерно, метали тощо. На більш розвинутій стадії обмін товарами виходить за рамки місцевих ринків і роль загального еквівалента закріплюється за одним певним товаром, що стає грош. товаром, виконує роль Г. З розвитком капіталізму, коли товарне виробн. набуло заг. характеру, всі товари, що виступали як Г., були поступово витіснені золотом завдяки таким його властивостям, як висока *вартість*, портативність, однорідність, подільність, схоронність. Г., виділившись із світу товарів, зберігають товарну природу. Але вони є специфічним товаром, що протистоїть всім ін. і монопольно виконує роль заг. еквівалента. Як і кожний товар, Г. мають вартість і *споживну вартість*. Вони виступають як безпосереднє й заг. втілення сусп. праці. Конкретна праця, що міститься в грош. товарі, є заг. формою прояву абстрактної, загальнолюдської праці. Кожний звичайний товар виступає як особлива споживна вартість, тобто може задовольняти лише певну, одиничну потребу. Споживна вартість Г. полягає в їхній здатності безпосередньо обмінюватися на всі товари і таким чином задовольняти будь-які потреби. Тому вони мають заг. споживну вартість. Г.— не вічна екон. категорія, вона притаманна сусп.-екон. формаціям, у яких існує товарне виробн. і діє *вартості закон*. Природа і суть Г., як вираз *виробничих відносин*, зумовлюються тим способом виробн., в якому вони функціонують. У досоціалістичних формаціях Г. виконують такі функції: Г. як м і р а в а р т о с т і. Ця функція полягає в тому, що в Г. вимірюється вартість усіх товарів. Вартість товару, виражена в Г., наз. *ціною* товару. Для зіставлення цін різних товарів необхідно виразити їх в однакових одиницях, тобто звести до єдиного масштабу. Масштабом цін наз. вагова кількість грош. металу (золота), прийнята в даній країні за грош. одиницю. При вимірюванні вартості товару не треба реальної наявності Г., вони виступають у цій функції як ідеальні, в уяві. Г. як з а с і б о б і г у — в цій функції Г. виступають посередником у процесі обігу товарів (Т — Г — Т). Єдиний акт обміну поділяється на два самостійні акти: перетворення товару на Г. (Т — Г) і перетворення Г. на товар (Г — Т). Поділ товарного обігу на два протилежні акти може не збігатися в часі і просторі. Оскільки роль Г. в цій функції скороминуща, дійсні Г. можуть замінюватись знаками вартості — неповноцінною монетою, кредитними й паперовими Г. (див. *Гроші паперові*). В сучас. умовах у жодній країні немає в обігу золотих грошей.

Г. як з а с і б у т в о р е н н я с к а р б у — в цій функції виступають повноцінні й реальні Г. Вони виконують цю функцію тому, що є заг. втіленням сусп. багатства. Нагромадження Г.— необхідна умова регулярного процесу товарного виробн. Запаси золота, як класична форма скарбів, зосереджені в основному в руках д-в. Великі грош. нагромадження приватних осіб перебувають гол. чин. на рахунках у *банках*. Г. як з а с і б п л а т е ж у виступають тоді, коли відчуження товару і платіж за нього не збігаються у часі, а також при погашенні боргових та ін. грош. зобов'язань. Для цієї функції необхідні реальні Г. Однак

С. К. Гроссу.

О. Гротеволь.

А. Гротгер. Перехід через кордон. Епізод з повстання 1863 року. Національний музей у Кракові.

У. Гроппер. Сенат. 1935. Музей сучасного мистецтва. Нью-Йорк.

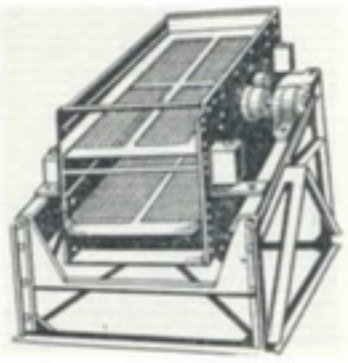

Грохот вібраційний двоситний.

значна частина взаємних боргів погашається шляхом зарахувань, і Г. тут виступають в ідеальній формі. На основі цієї функції Г. виникли різні кредитні засоби обігу— *векселі, чеки,* банкноти. Функція світових грошей пов'язана з міжнар. екон. і політ. відносинами. Цю функцію виконують повноцінні й реальні Г., роль яких у процесі розвитку товарно-грош. обігу між країнами монополізувало золото. Світові Г. є заг. платіжним засобом при розрахунках по міжнар. боргових зобов'язаннях; заг. купівельним засобом при купівлі товарів в ін. країнах за наявні Г.; заг. втіленням багатства, а також засобом перенесення його з однієї країни в ін. (зовн. позики, *інвестиції,* субсидії, *контрибуції*). В сучас. умовах золото використовують як світові Г. не безпосередньо, а внаслідок купівлі-продажу його на нац. валюти. В світовому обігу як купівельний і платіжний засіб функціонують і нац. валюти — *долар* США й англ. *фунт стерлінгів,* але їхні претензії на цю роль істотно підірвані в результаті *валютних криз* і знецінювання. В умовах капіталізму Г. перетворюються на *капітал,* обслуговують кругообіг та *відтворення* його, тобто процес експлуатації *найманої праці*. В епоху імперіалізму, особливо в період *загальної кризи капіталізму,* Г. є знаряддям монополій для привласнювання високих прибутків. Обслуговуючи зовн. торгівлю та *вивіз капіталу,* Г. в руках бурж. д-ви є знаряддям експлуатації залежних країн, підкорення їхніх економік розвинутим капіталістичним д-вам. У соціалістичних країнах Г. існують у зв'язку з наявністю товарного виробн., обміну і дією закону вартості. Вони зберігають форму, успадковану від попередніх формацій, але докорінно змінюють свою роль і суть. За соціалізму Г. не можуть перетворюватися на капітал і бути знаряддям експлуатації людей; вони виражають соціалістичні виробничі відносини, використовуються в інтересах планомірного розвитку нар. г-ва й підвищення *добробуту* народу. Рух Г. за соціалізму має організований, планомірний характер. За допомогою їх здійснюється планування нар. г-ва й контроль за виконанням планів, вимірюються і враховуються затрати праці, провадиться оплата її, здійснюється контроль за мірою праці й мірою споживання. Г. є знаряддям *господарського розрахунку,* розподілу ресурсів і забезпечення екон. зв'язків між ланками нар. г-ва, обліку і контролю діяльності підприємств. В умовах соціалізму Г. мають золоту основу. Всередині країни в обігу перебувають замінники золота — *банківські білети, казначейські білети* та металева монета, які за своїм характером є кредитними Г. В соціалістичному суспільстві Г. виконують функції міри вартості й масштабу цін, засобу обігу, засобу платежу, засобу нагромадження та світових Г. Але ці функції принципово відмінні від функцій Г., виконуваних у капіталістичних країнах. Відмінність Г. як міри вартості полягає в тому, що виробн. і реалізацію товарів, затрати на них і ціни планує д-ва. Для здійснення цієї функції в СРСР встановлено масштаб цін, роль якого виконує *карбованець*. У функції засобу обігу виступають наявні Г., гол. чин. у сфері обігу споживчих товарів, що реалізуються через мережу держ. і кооп. торгівлі. Планування виробн. товарів, товарного і *грошового обігу,* доходів і витрат населення, а також стабільність роздрібних цін забезпечують стійкість купівельної спроможності грош. одиниці. Як засіб платежу Г. обслуговують різні сфери платіжного обороту — безготівкові розрахунки в нар. г-ві, розрахунки готівкою по заробітній платі та ін. доходах населення, операції по банківському, держ. і споживчому кредиту тощо. Їх використовує соціалістична д-ва в інтересах розвитку економіки й підвищення рівня життя народу, для зміцнення госп. розрахунку й контролю за госп.-фінанс. діяльністю підприємств. Функціонування Г. як засобу нагромадження пов'язане зі зростанням *рентабельності* соціалістичного виробн. і матеріального добробуту народу. Джерелом сусп. нагромадження є чистий доход, що виступає у вигляді *прибутку, податку з обороту* й відрахувань на соціальне страхування. Індивідуальне нагромадження — заощадження населення (вклади в ощадних касах, резерви готівки та облігації держ. позик). У процесі планомірного нагромадження утворюються кошти, які використовуються як фінанс. і кредитні ресурси. У функції світових Г. соціалістичних країн виступає золото. В розрахунках з капіталістичними країнами використовуються валюти ін. країн, рідше — золото. У взаємовідносинах між соціалістичними країнами золото виконує функцію міри вартості, а при розрахунках використовують переважно *перевідний карбованець,* інколи — іноз. валюту. Всі функції Г. тісно взаємопов'язані, оскільки являють собою різні форми єдиної суті Г. в соціалістичному г-ві і тих специфічних рис, які вони як заг. еквівалент набувають у цій системі. Див. також *Валюта.*

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 23; Капітал, т. 1; Ленін В. І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму. Повне зібрання творів, т. 44; Денежное обращение и кредит СССР. М., 1976; Денежное обращение и кредит капиталистических стран. М., 1977.

М. Т. Берков.

ГРО́ШІ ПАПЕРО́ВІ — номінальні знаки *вартості,* що їх випускає держава примусовим *курсом* замість повноцінних *грошей* для покриття своїх витрат. Г. п., як правило, не розмінюються на золото, не мають власної вартості й не можуть виконувати функції міри вартості. Вперше Г. п. з'явилися в Китаї в середні віки, потім, наприкінці 17 ст.— в США, в Європі — наприкінці 17 — на поч. 18 ст., в Росії — в 2-й пол. 18 ст. Відносна вартість Г. п. визначається вартістю золота, яке вони заміщують в обігу. Якщо маса випущених Г. п. перевищує кількість відповідних металевих монет, необхідну для обігу, вони знецінюються, виникає *інфляція,* характерна для капіталістичних країн, особливо в епоху *імперіалізму*. В умовах *загальної кризи капіталізму* значно поширився новий вид Г. п.— *воєнні гроші*, або окупаційна *валюта*.

За соціалізму соціально-економічний зміст Г. п. докорінно відмінний від капіталістичного. Соціалістичні д-ви використовують Г. п. для соціалістичних перетворень у різних сферах госп. життя. Емісію Г. п. строго регламентує д-ва в плановому порядку. Див. також *Банківські білети, Казначейські білети.*

ГРОШОВИ́Й КАПІТА́Л — гроші, що функціонують як капітал-вартість і які внаслідок експлуатації *найманої праці* дають капіталістам *додаткову вартість*. У докапіталістичних формаціях Г. к. існував у формі *торговельного капіталу* й *лихварського капіталу*. Нагромадження Г. к. було необхідною передумовою виникнення капіталістичного *способу виробництва,* одним з осн. факторів т. з. *первісного нагромадження капіталу*. За капіталізму Г. к.— це одна з функціональних форм промислового капіталу. Капіталіст виступає власником грошей, які він авансує як вартість, що має повернутися до нього збільшеною на величину додаткової вартості. Він використовує гроші для купівлі товарів, необхідних для процесу виробн., у т. ч. й специфічного товару — *робочої сили*. В результаті реалізації товарів, вироблених найманими робітниками в процесі *виробництва,* пром. капітал знову набуває форми Г. к., який більший за авансований на величину додаткової вартості. Г. к. існує й у формі грош. нагромаджень у *банках*.

ГРОШОВИ́Й О́БІГ — постійний рух *грошей* у сфері *обігу,* функціонування їх як засобу обігу і засобу платежу. Існує в рамках *грошових систем* кожної країни. У сфері Г. о. діє ряд екон. законів. Кількість грошей, необхідних для обігу, визначається відношенням суми цін товарів до числа оборотів однойменних грош. одиниць. Г. о. виник разом з появою грошей. Він пов'язаний з обігом товарів і зумовлений ним. При *товарному виробництві,* основаному на приватній власності на засоби виробн., Г. о. має стихійний характер. За капіталізму, особливо на стадії імперіалізму, Г. о. здійснюється в умовах хронічного розладу, інфляційного стану (див. *Інфляція*), частих *девальвацій* валюти, що спричинюють розлад усієї капіталістичної економіки. За соціалізму, коли виробн. товарів основане на соціалістичній власності на засоби виробн., Г. о. відбувається планомірно. Д-ва регулює і планує Г. о. на основі вимог *економічних законів* соціалізму, особливо *основного економічного закону соціалізму,* в інтересах розвитку всього нар. г-ва. В СРСР реалізація маси матеріальних благ виробничого споживання здійснюється на основі *безго-*

С. І. Грош. Назустріч волі. 1964.

тівкових розрахунків, предметів особистого споживання — за готівку. Планування й регулювання Г. о. в СРСР покладено на Держбанк СРСР. Їх проводять за допомогою касового й кредитного планів, які складають установи Держбанку. Планова організація Г. о. дає змогу збільшувати або зменшувати масу наявних грошей і мати в певний період часу в кожному районі, місті, в усій країні в цілому таку кількість грошей, яка потрібна для задоволення потреб д-ви та населення. Співвідношення між товарною і грош. масами, що перебувають в обігу, в найбільш узагальнюючому вигляді характеризують пропорції сусп. *відтворення.*

П. І. Верба.

ГРОШОВИ́Й РИ́НОК — сфера зосередження попиту на *позичковий капітал* та пропонування його; складова частина *ринку позичкових капіталів.* На відміну від товарних ринків, де реалізують товари, що мають різну *споживну вартість,* на Г. р. товар виступає в єдиній формі — грошовій і має однакову споживну вартість. Ціна ж капіталу як товару, тобто позичковий процент, у кожний даний момент однакова і не залежить від способу використання капіталу позичальником. Пропонування позичкових капіталів на Г. р. має концентрований характер, бо вони зосереджуються в *банках,* і залежить насамперед від розмірів *виробництва* й *товарообороту* в тій чи ін. капіталістичній країні. Г. р. зазнає значних коливань, особливо під час *економічних криз.*

ГРОШОВІ́ НАГРОМА́ДЖЕННЯ соціалістичних підприємств і господарських організацій — в СРСР чистий доход суспільства, що утворюється в соціалістичних об'єднаннях, на підприємствах і в господарських організаціях у вигляді *податку з обороту, прибутку* та відрахувань на соціальне страхування. Однотипні за своїм екон. змістом прибуток і податок з обороту різняться характером використання і впливу на госпрозрахункову діяльність підприємства. Податок з обороту надходить у бюджет повністю і спрямовується на фінансування загальнодерж. потреб. Прибуток значною мірою (бл. 40% його суми) забезпечує покриття планових потреб госпрозрахункових об'єднань, підприємств і орг-цій (фінансування капітальних вкладень, приріст нормативу оборотних коштів тощо) і створення фондів екон. стимулювання (див. *Фонди стимулювання*). Невикористаний у нар. г-ві прибуток надходить у бюджет (див. *Платежі від прибутку*) у вигляді *плати за фонди, фіксованих платежів,* вільного лишку прибутку та ін. відрахувань. Ці платежі разом з податком з обороту становлять осн. частину доходів *бюджету державного.* Осн. факторами зростання Г. н. є зниження витрат виробн. на основі впровадження досягнень науки і техніки, підвищення *продуктивності праці* та економії матеріальних витрат, прискорення темпів реалізації продукції тощо.

А. І. Даниленко.

ГРОШОВІ́ РЕФО́РМИ — перетворення в сфері *грошового обігу,* що їх здійснює держава з метою впорядкування і зміцнення *грошової системи.* Зміст і методи здійснення Г. р. визначаються класовою природою д-ви, заг. соціально-екон. умовами проведення їх, ступенем знецінення валюти. Г. р. в капіталістичних країнах проводяться методами *дефляції,* нуліфікації (див. *Нуліфікація грошей*), *деномінації, девальвації* та *ревальвації.* Буржуазія використовує Г. р. для зміцнення своїх політ. позицій та збагачення за рахунок трудящих. Г. р. супроводяться, як правило, підвищенням цін на товари, зниженням реальної заробітної плати, збільшенням *податків,* скороченням держ. видатків на соціально-культур. потреби тощо. В епоху домонополістичного капіталізму проведення Г. р. зумовлювалося знеціненням *грошей паперових* і срібла, необхідністю заміни паперових грошей, срібного *монометалізму* і біметалізму золотим монометалізмом. Ці заходи вели до відносної *стабілізації валюти.* 1-а світова війна призвела до краху золотого стандарту і глибокої *інфляції* в усіх воюючих д-вах.

В період *загальної кризи капіталізму* ряд країн провели Г. р. з метою стабілізації валют, але внаслідок світової екон. кризи 1929—33 почалась нова ланцюгова реакція розладу грош. систем капіталістичних країн. Спочатку Англія (1931) і залежні від неї д-ви, а потім США (1933) змушені були припинити розмін банкнот на золото і скасувати обіг золотих монет. Відтоді капіталістичні країни припинили проведення Г. р. методом запровадження золотомонетного обігу. Банківські білети втратили свою стабільність і по суті перетворилися на паперові гроші. *Емісію* банкнот капіталістичні д-ви широко використовували для покриття видатків на мілітаризацію г-ва, ведення імперіалістичних воєн та ін. паразитичних витрат. Інфляція та валютні кризи, девальвації та систематичні зміни валютних курсів стали постійними супутниками світової системи капіталізму. Проведення Г. р. у країнах, що визволилися від колоніальної залежності, спрямоване на створення нац. грош. систем або на оновлення і зміцнення грош. систем, які дісталися їм від колоніалізму. Г. р. у багатьох країнах, що розвиваються, проведено з метою забезпечення їхньої економічної незалежності.

Г. р. в СРСР та ін. соціалістичних країнах забезпечили створення нових, принципово відмінних від капіталістичних, грош. систем. Вони є важливим знаряддям розвитку нар. г-ва та підвищення життєвого рівня трудящих. В СРСР проведено дві Г. р.: першу — 1922—24, другу — 1947, після завершення Великої Вітчизн. війни. Г. р. 1922—24 полягала у випуску в обіг червінців — банківських білетів, золотий вміст яких становив 7,74234 г чистого золота, казначейських білетів вартістю 1, 3 і 5 крб. та срібних і мідних монет. Ця реформа привела до стабілізації карбованця й значною мірою сприяла швидкій відбудові нар. г-ва, зростанню соціалістичного сектора в економіці країни, здійсненню соціалістичної *індустріалізації* країни, *колективізації сільського господарства,* зміцненню союзу робітн. класу і селянства. В період Великої Вітчизн. війни кількість грошей в обігу зросла в 3,8 раза, купівельна спроможність їх знизилася. Г. р. 1947 не зачіпала основ грош. системи, вона ліквідувала наслідки війни в грош. обігу. Старі гроші обмінювалися на нові у співвідношенні 10 : 1. На пільгових умовах було переоцінено вклади населення в ощадних касах і Держбанку та кошти кооперативних орг-цій і колгоспів, проведено *конверсію* держ. позик. Г. р. відновила повноцінний рад. карбованець і створила умови для переходу до торгівлі за єдиними *роздрібними цінами,* що сприяло відбудові й дальшому розвиткові нар. г-ва та підвищенню реальних доходів трудящих. Г. р. набула дальшого розвитку в переведенні курсу карбованця 1950 на золоту базу. Щодо іноз. валюти курс карбованця почав визначатися безпосередньо на золотій основі. В 1961 грош. знаки, що перебували в обігу, було обмінено без обмежень на нові за співвідношенням 10 : 1 і відповідно змінено масштаб цін. Враховуючи реальне співвідношення цін в СРСР і в гол. капіталістичних країнах, було встановлено новий (сучас.) золотий вміст карбованця — 0,987412 г золота.

В ін. європ. соціалістичних країнах Г. р. проведено в 40—50-х рр. з урахуванням досвіду СРСР і специфіки соціально-екон. стану кожної країни з метою ліквідації в грош. обігу наслідків 2-ї світової війни і фашист. окупації. Г. р. супроводилися ліквідацією і блокуванням спекулятивних прибутків буржуазії й були спрямовані на побудову нових грош. систем соціалістичного типу.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; т. 36. Доповідь на І Всеросійському з'їзді представників фінансових відділів Рад 18 травня 1918 р.; Денежное обращение и кредит СССР. М., 1976.

І. М. Галь.

ГРОШОВІ́ СИСТЕ́МИ — встановлені держ. законодавством форми організації *грошового обігу.* Визначаються природою *грошей,* сусп.-екон. ладом і станом економіки країни. Основою Г. с. є певний грошовий товар, що виконує роль *загального еквівалента.* Згідно з класифікацією Г. с. відносять до таких осн. типів: системи метал. обігу, за якими всі функції грошей виконує в своїй речовій формі грош. товар (*монометалізм,* коли грош. товаром виступає один метал, і *біметалізм,* коли таким товаром виступають два метали); система обігу номінальних знаків вартості, коли грош. товар перестає функціонувати в монетній формі й заміщується в обігу кредитними і паперовими грошима (див. *Гроші паперові*). Кожна Г. с. має свою грош. одиницю (*карбованець, фунт стерлінгів, долар, марка, франк* тощо). Величина її визна-

чається золотим вмістом, який встановлює д-ва прямо чи посередньо через *валютний курс*. Формування єдиних централізованих Г. с. почалося з розвитком капіталізму. В домонополістичну епоху вони розвивалися по висхідній лінії від срібного монометалізму через біметалізм до золотого монометалізму, класичною формою якого був золотомонетний стандарт. В епоху *загальної кризи капіталізму* відбувається еволюція Г. с. від золотомонетного стандарту до обігу нерозмінних на золото знаків вартості. В сучас. умовах у капіталістичних країнах існують системи обігу нерозмінних банкнот, які по суті нічим не відрізняються від паперових грошей. *Інфляція* і постійне знецінення капіталістичних *валют* стали характерною рисою бурж. Г. с. Принципово відмінний соціально-екон. зміст і механізм функціонування мають соціалістичні Г. с. Вони є системами планомірно організованого в загальнодерж. масштабі обігу кредитних грошей. У їхній основі лежить золото як грош. товар. В СРСР з 1.1 1961 золотий вміст карбованця становить 0,987 412 г чистого золота. У внутр. обігу золото представлене грош. знаками: *банківськими білетами, казначейськими білетами* та розмінною металевою монетою. Випуск грошових знаків має подвійне забезпечення — товарне й золотовалютне. Основним є товарне. Специфічними ознаками Г. с. соціалістичних країн є планування грош. обігу, централізоване регулювання *емісії*, встановлення держ. *валютної монополії*. Г. с. соціалістичних країн забезпечують високу сталість грошей, еластичність грош. обігу, сприяють успішному виконанню завдань екон. і соціального розвитку країн.

М. І. Савлук.

ГРУБОВО́ВНІ ВІ́ВЦІ — породи овець з неоднорідною і неоднаковою за тониною і довжиною волокон вовною. За виробничим напрямом Г. в. поділяються на групи: *овчинно-шубні вівці* (романовська, кулундинська, північна короткохвоста); *смушково-молочні вівці* (каракульська, сокільська); м'ясосальні, або *курдючні вівці* (гіссарська, едильбаївська, джайдара, калмицька, казахська, киргизька та ін.); м'ясо-вовнові (кучугуровська, міхновська, черкаська, бакурська та ін.), м'ясо-вовново-молочні (балбас, мазех, бозах, карабахська, тушинська, імеретинська, карачаївська, осетинська, рацка, цуркан, цакель, волошка та ін.). Г. в. дають незначний настриг вовни (0,8—2,5 кг), з якої виготовляють валянки, килими, грубі сукна, бурки, повсть. Із Г. в. одержують також м'ясо, сало, молоко, *смушки* та *овчини*, з яких виготовляють шубні вироби. Г. в. мають міцну конституцію і добре пристосовані до місцевих умов розведення.

ГРУД — грабово-дубовий ліс (грабові *діброви*) з домішкою інших листяних порід. Займає площі з родючими суглинистими грунтами в поясі помірного клімату. *Деревостан* Г. складається з двох ярусів. Переважаючою породою I ярусу є дуб звичайний. Поряд з ним ростуть ясен звичайний, клен гостролистий, липа, у деяких рослинних зонах ще й ялина, черешня, явір, осика та ін. У II ярусі головною породою є граб. Поняття «груд» запровадили фінський вчений А.-А. Крюденер і рад. учений Є. В. *Алексєєв*.

ГРУДЗІ́НСЬКИЙ (Grudziński) Станіслав (27.IV 1852, с. Водяники, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 3.VI 1884, Варшава) — польський письменник. Навчався в Київ. ун-ті. З 1876 жив у Варшаві. В книгах «Дві могили. Поема, заснована на тлі переказів українського народу» (1879) та «Українські повісті» (т. 1—2, 1879—80) зобразив життя укр. селян. Переклав польс. мовою твори Т. Шевченка «Нащо мені чорні брови» (уривок), «Тополя» і «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами».

Р. Я. Пилипчук.

ГРУДНА́ ДИТИ́НА — дитина в період від 10-го дня життя (по закінченні періоду новонародженості) і до 12 місяців. Критеріями тривалості цього періоду дитинства є не лише характер вигодовування (материнським молоком), а й специфічні особливості фізіол. відправлень цілісного організму та морфофункціональні особливості життєво важливих систем, від стану яких залежить спосіб взаємодії організму Г. д. з умовами навколишнього середовища. Для Г. д. характерні інтенсивний ріст у довжину, швидке збільшення маси тіла, швидкі темпи змін у діяльності різних систем і організму в цілому. Істотною рисою організму Г. д. є високий рівень енергетичних витрат і відповідно до цього дуже інтенсивна діяльність травної, дихальної, серцево-судинної та ін. систем. Обмін речовин інтенсивний, напружений, має виявлену анаболітичну (див. *Анаболізм*) спрямованість. Потреба в білках і калоріях значно вища, ніж у ін. періоди дитинства. Оптимальними умовами, що забезпечують гармонійний розвиток Г. д., є природне вигодовування — материнським молоком з додаванням вітамінів, соків (з 1,5—2 місяців), поступове введення в раціон овочевих пюре, круп'яних страв — каш, супів (з 4—5 місяців), м'ясних страв, сиру (з 6—7 місяців). З 10—12 місяців дитину можна повністю перевести на різноманітну їжу з відповідною кулінарною обробкою. При нераціональному вигодовуванні в Г. д. часто виникають розлади травлення, пов'язані з відносною незрілістю травної системи. При правильному вигодовуванні дитини в сприятливих санітарно-гігієнічних умовах життя й чітко організованому режимі в перші місяці довжина її тіла щомісяця спочатку збільшується на 3—3,5 см, з 3 до 6 місяців — на 2 см, потім — на 1,5 см, а всього за рік — на 25—27 см. Маса тіла за 5 місяців подвоюється порівняно з початковою (при народженні), за 10 місяців потроюється, на кінець року становить 10,5—11 кг. Ознаками нормального розвитку Г. д. є своєчасна поява зубів (з 6—7 місяців), опанування заг. рухів (піднімає і тримає голову в положенні на животі, бере в руки предмети, перевертається зі спини на живіт і назад, сидить, стоїть). В 11—12 місяців дитина повинна мати 8 зубів, уміти ходити. Розвиток рухів тісно пов'язаний з розвитком нервової системи, *першої сигнальної системи* і *другої сигнальної системи*. У 8 місяців дитина розуміє значення слів, що їй говорить доросла людина, адекватно реагує на них, у віці 1 року вимовляє 10—20 слів. Грудний вік можна розцінювати як період запам'ятовування, період раннього навчання, тому велика роль у цей період належить матері та персоналові, який оточує дитину. У зв'язку зі слабкістю резервних можливостей організму Г. д. перебіг багатьох захворювань у неї тяжкий і складний; у цьому віці часто виникають *діатези, рахіт, анемії*, гіпотрофії тощо. При інфекційних та ін. захворюваннях можуть спостерігатися ознаки ураження різних систем, а також порушення обміну речовин. На кінець року організм Г. д. досягає певного ступеня зрілості, що забезпечує якісно новий рівень реакцій дитини і перехід до нового етапу — періоду раннього дитячого віку.

Літ.: Основы морфологии и физиологии организма детей и подростков. М., 1969; Бисярина В. П. Анатомо-физиологические особенности детского возраста. М., 1973; Здоровье вашего ребёнка. К., 1978; Спок Б. Дитина і догляд за нею. Пер. з англ. К., 1973.

О. М. Лук'янова.

ГРУДНА́ ЖА́БА — образна назва, що вживається в медицині на позначення приступу болю в ділянці серця при стенокардії. Див. *Ішемічна хвороба серця*.

ГРУДНА́ КЛІ́ТКА — відділ тулубового скелету вищих хребетних, складений грудними хребцями, ребрами і *грудниною*. Поява Г. к. в процесі еволюції хребетних тварин пов'язана з пристосуванням до життя на суші. Вперше Г. к. розвивається у плазунів; потім у птахів і ссавців, у яких вона є міцною опорою для дихальних м'язів та пояса пере́дніх кінцівок. У більшості плазунів, тулуб яких торкається землі, Г. к. сплющена зверху вниз, у ссавців (копитні) і деяких плазунів (напр., хамелеони) — з боків. Бочкоподібна Г. к. властива тваринам, що стрибають на задніх лапах (кенгуру, тушканчик), літаючим (птахи, летючі миші, з викопних — *птерозаври*), плаваючим (кити, з викопних — *іхтіозаври*). У людини Г. к. має форму сплющеного, спереду назад зрізаного конуса, основа якого звернена донизу.

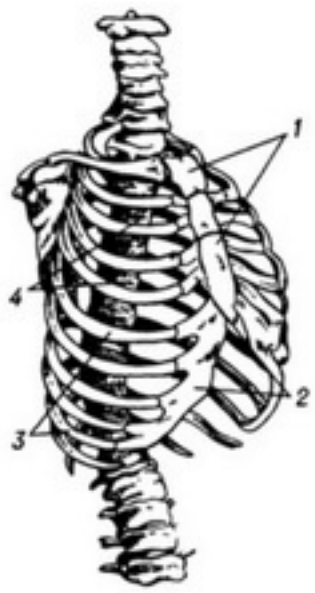

Грудна клітка людини: *1* — груднина; *2* — хрящові частини ребер; *3* — ребра; *4* — грудні хребці.

ГРУДНА́ ПОРОЖНИ́НА — передня частина порожнини тіла ссавців (у людини — верхня). Вкрита серозною оболонкою — *плеврою*. В Г. п. містяться дихальні шляхи, легені, стравохід, серце, вилочкова залоза, проходять кровоносні й лімфатичні судини та нерви. Г. п. відокремлена від черевної порожнини *грудочеревною перепоною*. Форма Г. п. залежить від форми *грудної клітки* та від положення грудочеревної перепони.

ГРУДНА́ ПРОТО́КА — головний лімфатичний стовбур у тілі людини та деяких тварин. Утворюється

в *черевній порожнині* при злитті поперекових та кишкових лімфатичних стовбурів, проходить у грудну порожнину, де впадає у венозну систему. Г. п. збирає лімфу від нижніх кінцівок, органів таза, черевної і грудної порожнин, лівої верхньої кінцівки й лівої половини шиї та голови. Див. також *Лімфатична система*.

ГРУДНЕ́ВІ ЗБРО́ЙНІ ПОВСТА́ННЯ 1905 — найвищий етап розвитку *революції 1905—07 в Росії*. Курс на організацію збройного повстання було визначено В. І. Леніним і схвалено III з'їздом РСДРП. Для підготовки повстання більшовики організували тех. групу ЦК РСДРП на чолі з Л. Б. *Красіним*. Члени її таємно купували зброю, створювали майстерні для її виготовлення, а також організовували бойові дружини (див. *Бойові дружини 1905—07*), які разом з загонами повсталих селян і революц. частин армії мали стати гол. силою повстання. Очолити повстання повинні були *Ради робітничих депутатів 1905*.

Прологом Г. з. п. став *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*. На початку грудня рівновага сил, що склалась у зв'язку з опублікуванням маніфесту 17(30). X, порушилася. Царизм перейшов у наступ. 3 (16).XII було заарештовано членів Петерб. Ради. У відповідь на це моск. більшовики на конференції 5 (18).XII висловилися за оголошення страйку і за збройне повстання. Вирішальну роль у розгортанні збройної боротьби відіграв пролетаріат Москви, очолюваний к-том РСДРП. 7—8 (20—21).XII моск. страйк переріс у загальний і охопив понад 150 тис. чол. Увечері 9 (22).XII страйк переріс у повстання. Боротьба робітників Москви тривала 10 днів. Було споруджено бл. 1 тис. барикад, діяло понад 6 тис. дружинників. Центрами повстання стали Пресня, Замоскворіччя, Рогозько-Симоновський р-н і околиці Казанської з-ці. Слідом за пролетаріатом Москви піднялися робітники ін. міст і районів країни. З 13 (26).XII протягом 8 днів вів бої проти царських військ пролетаріат Ростова-на-Дону. В Новоросійську Рада робітн. депутатів 2 тижні утримувала в своїх руках владу. В Грузії повстання охопило всю *Гурію*. На чолі повстання у Красноярську стала Об'єднана Рада робітн. і солдатських депутатів (див. «*Красноярська республіка*»). Збройні виступи робітників відбулися в Прибалтиці, Читі (див. «*Читинська республіка*»), Нижньому Новгороді (тепер м. Горький), у Пермі та ін. містах. Повстання спалахнули і в ряді міст України (див. *Горлівське збройне повстання 1905*, *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905*, *Харківське збройне повстання 1905*). *Катеринославський загальнополітичний страйк 1905* також фактично переріс у збройний виступ. На Донбасі особливо активно діяли робітники на ст. Ясинувата, Гришине, Авдіївка (див. *Авдіївський виступ робітників 1905*) та ін. Царському урядові вдалося придушити повстання лише через 1.5 міс. Кілька тисяч його учасників було заарештовано, понад 1 тис.— розстріляно. Гол. причиною поразки Г. з. п. було те, що селянство й армія не піднялися на боротьбу разом з робітниками. Виступи в окремих містах не злилися в єдиний загальнорос. збройний виступ проти царизму. Повстанці оборонялись, а не наступали, в них не було досвіду збройної боротьби, не вистачало зброї. Керівництво повстанням у цілому відставало від стихійно наростаючого руху мас.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 13. Уроки Московського повстання; т. 17. До оцінки російської революції; т. 30. Доповідь про революцію 1905 року; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Яковлев Н. Н. Вооруженные восстания в декабре 1905 года. М., 1957; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

Ф. Є. Лось.

ГРУДНИ́НА, грудна кістка — у людини і багатьох хребетних тварин — частина скелету, що з'єднує хрящові кінці грудних ребер і частини плечового пояса. Г. людини — плеската непарна кістка; утворює середню частину передньої стінки *грудної клітки*

ГРУДОЧЕРЕВНА́ ПЕРЕПО́НА, діафрагма — перепона, що відмежовує *грудну порожнину* від *черевної порожнини*. Має вигляд поперечно розташованої куполоподібної м'язово-сухожильної пластинки, краї якої прикріплені до стінок *грудної клітки*, з боку черевної порожнини вкрита *очеревиною*. Має отвори, крізь які проходять стравохід, великі кровоносні судини та нерви. Бере участь у процесі дихання (при вдиху скорочується і цим збільшує об'єм грудної порожнини), регулює тиск у грудній і черевній порожнинах.

ГРУЗД — рід грибів родини сироїжкових. Те саме, що й *хрящ-молочник*.

ГРУЗИ́НИ (самоназва — картвелі) — нація, основне населення Груз. РСР. Живуть компактними групами в Аз. РСР, а також у Туреччині та Ірані. Заг. чисельність Г.— 3,6 млн. чол. (1975, оцінка). За переписом 1970 чисельність Г. в СРСР — 3 245 800, з них у Груз. РСР — 3 130 741 чол., в УРСР — 14 650 чол. Мова — грузинська картвельської групи кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов. Віруючі Г.— переважно християни (православні й католики), частина — мусульмани. За лінгвістичними даними припускається існування племінних об'єднань предків Г., які в 3-му тис. до н. е. мали картвельську загальномовну основу. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. виникли великі етносоціальні об'єднання (діаухи, мушки, тубали, кулхи), які стали основою груз. державності (1-е тис. до н. е.). Але процес утворення єдиної груз. народності завершився тільки за раннього середньовіччя. В 2-й пол. 19 ст. сформувалася груз. бурж. нація. В минулому Г. поділялися на ряд тер. груп, які до наших днів зберегли деякі локальні етногр. риси. Найголовніші групи: карталіни, кахетини, *імеретини, мегрели, лази, свани, аджарці, гурійці* (в Груз. РСР). Після перемоги Рад. влади в ході соціалістич. будівництва Г. сформувались у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. З давніх часів осн. заняттям Г. були землеробство, скотарство, виноградарство, металург. виробн. і різні ремесла. У Г. були розвинуті кустарні промисли (золотокувальство, гончарство, килимарство, ткацтво та вишивання, обробка металів, каменю, шкіри, дерева і рогу). Ці давні галузі г-ва зберігаються і розвиваються в умовах соціалістичного ладу. Докорінно змінився побут Г. Традиційні житла (в Зх. Грузії — дерев'яний будинок на палях, з балконом і дво- або чотирисхилим дахом, у Сх. Грузії — кам'яний зі сходовим перекриттям і куполоподібним дахом — дарбазі; в гірських районах — будинок-фортеця) замінюються сучас. будинками, при спорудженні яких використовуються елементи і форми нац. архітектури. Нац. одяг (у чоловіків — чоха-ахалухі, куладжа, бурка та ін., у жінок — довге плаття — каба) витісняється сучас. міським одягом. За роки Рад. влади груз. народ досяг значних успіхів у пром-сті, с. г., науці і культурі. Г.— нація суцільної письменності. Л-ра, музика, мистецтво Г. відомі далеко за межами республіки. Про історію, економіку й культуру Г. див. *Грузинська Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: Народы Кавказа, т. 2. М., 1962; Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959; Из истории украинско-грузинских связей. Тбилиси, 1968.

Г. С. Читая, Н. О. Брегадзе.

ГРУЗИ́НСЬКА МО́ВА — мова *грузинів*. Належить до картвельської групи *кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов*. Розмовляє нею в СРСР бл. 3,2 млн. чол. (1970, перепис). В історії літературної Г. м. розрізняють два періоди: давньогрузинський (5—11 ст.) і новогрузинський (з 12 ст.). Основою літ. Г. м. є картлійський діалект. Діалектна диференціація слабка. У фонетиці сучас. Г. м. 5 голосних фонем і 28 приголосних, система яких троїста: дзвінкий, глухий і надгортанний (абруптивний). У морфології використовується префіксація й суфіксація. Морфологічна будова аглютинативна. Граматичні роди (й класи) не розрізняються. *Відмінків* шість — немає знахідного, є ергативний (див. *Ергативна конструкція* в мовознавстві). Вживаються *післяйменники*. Дієвідмінювання особове — суб'єктно-об'єктне (у перехідних дієслів). У синтаксисі розрізняють три предикативні конструкції: номінативну, дативну й ергативну конструкцію. Розвинуті складні речення з підрядністю. Див. також *Грузинське письмо*.

Літ.: Чикобава А. С. Грузинский язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 4. М., 1967; Шанідзе А. Г. Граматика грузинської мови, ч. 1. Тбілісі, 1962 [груз. мовою].

ГРУЗИ́НСЬКА ПРАВОСЛА́ВНА ЦЕ́РКВА — одна з найдавніших православних християнських церков. Виникла в 1-й пол. 4 ст. У 484 стала самостійною (автокефаль-

Герб Грузинської РСР.

ГРУЗИНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 69,7 тис. км²

Населення — 5016 тис. чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Тбілісі

ною), вийшовши з підпорядкування антіохійського патріарха. З приєднанням Грузії до Росії Г. п. ц. 1811 ввійшла до складу *Руської православної церкви* на правах екзархату. В березні — вересні 1917 оголосила себе самостійною. У 1943 синод Руської православної церкви визнав її автокефалію. Має незначні відмінності в літургічних правилах від ін. православних церков. Вищим органом Г. п. ц. є Помісний собор. Очолює церкву католікос-патріарх, резиденція якого в Тбілісі. З 1962 Г. п. ц. є членом *Всесвітньої ради церков.*

П. Д. Пилипенко.

ГРУЗИ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Грузія.

Загальні відомості. Груз. РСР утворена 25.II 1921. Розташована в центр. та зх. частинах Закавказзя. На Пн. межує з РРФСР, на Сх. й Пд. Сх.— з Аз. РСР, на Пд. — з Вірм. РСР і Туреччиною. На Зх. омивається Чорним м. До складу Г. входять *Абхазька Автономна Радянська Соціалістична Республіка, Аджарська Автономна Радянська Соціалістична Республіка* та *Південно-Осетинська автономна область*. Поділяється на 65 районів, має 51 місто й 62 с-ща міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Державний лад. Груз. РСР — суверенна радянська соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Груз. РСР прийняла 15.IV 1978 позачергова 8-а сесія Верховної Ради Грузинської РСР 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — однопалатна Верховна Рада Груз. РСР, що обирається строком на 5 років. Верховній Раді Груз. РСР підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Груз. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Груз. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між її сесіями. Верховна Рада Груз. РСР утворює Уряд Груз. РСР — Раду Міністрів Груз. РСР — найвищий виконавчий та розпорядчий орган держ. влади республіки. Найвищими органами держ. влади і єдиними законодавчими органами в авт. рад. соціалістичних республіках, що входять до складу Груз. РСР, є їхні Верховні Ради, що обирають відповідні Президії Верховних Рад; виконавчими й розпорядчими — утворені Верховними Радами уряди — Ради Міністрів цих республік. Місц. органами держ. влади в авт. області, р-нах, містах, селищах і селах Груз. РСР є відповідні *Ради народних депутатів*, що обираються населенням строком на 2,5 року. У виборах до всіх Рад народних депутатів Груз. РСР беруть участь громадяни, які досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки — Верховний Суд Груз. РСР, який Верховна Рада Груз. РСР обирає строком на 5 років.

Природа. Берегова лінія Г. розчленована слабо, значних заток і півостровів немає. В основному Г.— гірська країна. Понад 80% її території — гори і височини. На Пн. підноситься *Головний хребет* (найвища частина *Великого Кавказу*; вершини в межах республіки — г. Шхара, 5068 м; г. Казбек, 5033 м) з перевалами Клухорським (2782 м), Мамісонським (2829 м), Хрестовим (2379 м) та ін. Із Зх. на Сх. простягаються поздовжні хребти: Бзибський, Абхазький, Кодорський, Сванетський, Лечхумський, Рачинський та ін., а також поперечні — Гагрський, Картлійський, Кахетський та ін. На Пд. Г.— система *Малого Кавказу* (хребти Месхетський, Тріалетський та ін.). Між Великим Кавказом та Малим Кавказом — міжгірна улоговина, зайнята на Зх. *Колхідською низовиною*, на Сх.— Алазанською та ін. рівнинами. Корисні копалини: марганцеві руди (*Чіатурський марганцевий басейн*), кам. вугілля, нафта, поліметалеві, сурм'яно-миш'якові, мідні руди, буд. матеріали (мармур, сланці, туфи, глини тощо). Багато мінеральних і термальних джерел. Клімат Г. перехідний від субтропічного до помірного; на Зх.— теплий, вологий, на Сх.— сухий. Пересічна т-ра січня на узбережжі +5, +6°, на Сх. республіки — трохи нижча за 0°, липня — відповідно +22, +23° та +23, +25°. Опадів на Зх.— 1000—3000 мм на рік (на Аджарському узбережжі — 2400—2800 мм), на Сх.— 300—800 мм. Для гірських районів Г. характерна вертикальна поясність кліматичних умов. У Г. багато річок, найбільші з них — *Кура* (з притоками Алазані, Арагві, Іорі, Ксані, Велика Ліахві); *Ріоні*, Чорох, Інгурі, Кодорі, Бзиб та ін. В Г. бере початок найбільша річка Пн. Кавказу — *Терек*. Верхів'я деяких річок живляться льодовиками. Озера: Паравані, Карцахі, Палеостомі, Ріца, Амткелі та ін.

Грунти на Зх. Г.— червоноземні й жовтоземні (найпридатніші для вирощування субтропічних культур); є також болотні, торфово-болотні, підзолисті й алювіальні. В рівнинних районах Сх. Г. поширені чорноземні, каштанові та коричневі грунти, в горах — бурі гірсько-лісові та бурі опідзолені, вище — гірсько-лучні грунти. Флора Г. багата, налічує, зокрема, понад 4500 видів квіткових рослин. Багато ендемічних видів (понтійський і кавказ. рододендрони, самшит, лавровишня, хурма та ін.). Лісами вкрито бл. 37% території. На Зх. поширені дубово-грабові та букові ліси з вічнозеленим підліском (рододендрон, лавровишня, падуб, місцями ліани), є тисові й самшитові гаї; в серед. поясі гір — ялиново-смерекові та соснові ліси. На верхніх схилах гір — альпійські та субальпійські луки. В рівнинній сх. частині республіки переважає напівпустельна рослинність, у горах — широколистяні (дуб, граб, липа, клен, бук) та соснові ліси. Трапляється ксерофітне рідколісся (фісташки, ялівець тощо). В лісах водяться дика свиня, кавказ. олень, козуля, бурий ведмідь, вовк, рись, борсук; птахи: чорний гриф, яструб, грак, дятли, фазан, вальдшнеп, іволга тощо. В горах — тури, сарна, безоарова коза, кавказ. гірська індичка (улар), у степах — лисиця, вовк, шакал, гризуни; на Сх. збереглися джейрани.

Для охорони рослинного й тваринного світу в Г. створено 17 заповідників, у т. ч. Піцунда-Мюссерський заповідник, *Аджаметський заповідник*, *Бацара-Бабанеурський заповідник* та ін.

Населення. Осн. нас.— *грузини* (66,8%, 1970, перепис). Живуть також вірмени, росіяни, азербайджанці, осетини, греки, абхази, українці, євреї, курди, татари та ін. Пересічна густота нас.— бл. 72 чол. на 1 км² (1979). 52% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Тбілісі, Кутаїсі, Руставі, Сухумі, Батумі*.

Історія. Люди жили на тер. Г. з часів раннього палеоліту. Перші ранньокласові держ. утворення виникли в кін. 2 — на поч. 1-го тис. до н. е. в пн.-зх. частині Г. На тер. Г. в результаті об'єднання союзів споріднених племен виникли дві д-ви: на Зх.— *Колхіда* (приблизно в 6 ст. до н. е.) і на Сх.— *Іверія* (4—3 ст. до н. е.). В 3—1 ст. до н. е. Г. підтримувала політ. і культур.-екон. зв'язки з Вірменією та елліністичними д-вами. В 65 до н. е. Г. підкорив Рим. У 2—6 ст. н. е. в Зх. Г. існувало Лазьке царство (Егрісі). В 3—4 ст. в Г. поширилося християнство. З 4 ст. Іверії довелося вести боротьбу проти агресії Сасанідського Ірану (див. *Сасаніди*). Згідно з договором 562 між Іраном і Візантією Лазіка (Егрісі) підпала під владу Візантії, вплив якої на поч. 7 ст. поширився і на Картлі. З серед. 7 до 9 ст. значну частину тер. Г. захопили араби. В кін. 8 — на поч. 9 ст. виникли великі феод. князівства; міжусобна боротьба між ними завершилась у 2-й пол. 10 — на поч. 11 ст. об'єднанням груз. земель у єдину феод. д-ву на чолі з Багратом III (975—1014). У 6—10 ст. в основному завершився процес формування груз. народності. 11—12 ст.— період найбільшої політ. могутності та розквіту економіки й культури феод. Г. За царювання *Давида Будівника* (1089—1125) Г., успішно відбивши навалу турків-сельджуків, визволила значну частину Закавказзя — Ширван і Пн. Вірменію, приєднавши їх до себе. В роки правління Георгія III (1156—84) і *Тамар* (1184—1213) Г. стала однією з найсильніших д-в Закавказзя і Близького Сходу. Високого ступеня розвитку досягли феод. відносини. В 12 ст. завершився процес закріпачення селян. За тих часів посилилися культур.-екон. та політ. зв'язки Г. з *Київською Руссю*. В 2-й чверті 13 ст. Г. підкорили монголо-татари, які завдали їй великих руйнувань. Навала *Тимура* в 2-й пол. 14 ст. ще більше сплюндрувала країну. Посилилася феод. роздробленість. У кін. 15 ст. Г. розпалася на незалежні царства — Картлійське, Кахетинське, Імеретинське та князівство Самцхе-Саатабаго (Пд. Г.). У 16 — на поч.

17 ст. в Імеретинському царстві виділилися незалежні князівства — *Мегрелія*, Гурія і Абхазія. В 16—18 ст. Г. стала ареною боротьби між Іраном і Туреччиною за панування на Закавказзі. Груз. народ героїчно боровся проти загарбників. У 1625 в Картлі під керівництвом Г. *Саакадзе* спалахнуло повстання проти іран. панування. В 1659 повстало населення *Кахеті*. Зв'язки Г. з Росією, що були перервані в період монг.-тат. навали, в кін. 15 ст. відновились, а в 16—18 ст. стали регулярними. Груз. правителі не раз зверталися до рос. уряду з проханням про подання Г. військ. допомоги і про спільні дії проти Туреччини й Ірану. В кін. 17 ст. в Москві виникла груз. колонія, де знайшла притулок значна кількість політ. і культурних діячів Г. (зокрема, Д. *Гурамішвілі*). Україна в 18 ст. стала для багатьох грузинів, які оселилися на тер. Полтавського, Миргородського, Лубенського та ін. полків, другою батьківщиною. Зміцнення рос.-груз. відносин у 2-й пол. 18 ст. завершилося укладенням 1783 в Георгієвську дружнього договору-трактату між Росією та Картлійсько-Кахетинським царством про встановлення протекторату Росії над Сх. Г. В 1801 Сх. Г. приєдналася до Росії. Слідом за цим, до 1810, відбулося приєднання Зх. Г. (1803 — Мегрелії, 1804 — *Імеретії*, 1810 — Абхазії).

В результаті рос.-тур. війни 1877—78 до складу Росії увійшла Аджарія. Приєднання Г. до Росії мало прогресивне значення. Воно було єдиним порятунком від агресії Туреччини та Ірану, панування яких загрожувало груз. народові фіз. знищенням. Включення в госп. життя Росії, що ставала на шлях капіталістичного розвитку, сприяло соціально-екон. прогресові Г. Утиски царизму і тяжкий гніт кріпосництва викликали в Г. масові сел. виступи. Це змусило царський уряд скасувати 1864—71 в Г. кріпаччину. Розвиток капіталістичних відносин, політ. і екон. консолідація Г. створили передумови для завершення формування груз. бурж. нації. Рос. визвольний рух мав вплив на груз. передову громадськість, яку очолювали революц. демократи й письменники І. *Чавчавадзе*, А. *Церетели*, Г. *Церетелі* та ін., які здобули освіту в Росії і прилучилися до революц. ідей В. Г. Бєлінського, М. О. Добролюбова, М. Г. Чернишевського, Т. Г. Шевченка. В 70-х рр. у Г. зародився народницький рух. У 80—90-х рр. виникли робітн. гуртки в Батумі, Кутаїсі та ін. містах. Робітн. рух у Г. з самого початку мав інтернац. характер. Першими пропагандистами ідей марксизму серед робітників у Г. були рос. соціал-демократи С. Я. *Аллілуєв*, М. І. *Калінін*, В. К. *Курнатовський* та ін. В 1892 в Г. оформилася с.-д. орг-ція «Месаме дасі» («Третя група»). В 90-х рр. під впливом революц. соціал-демократії робітн. рух набрав організованого характеру. В 1900—02 відбулися великі страйки на підприємствах Тбілісі, в Чіатурському пром. р-ні, в Батумі (див. *Батумський страйк і демонстрація 1902*). В Баку 1901 почала виходити перша груз. ленінсько-іскрівська газ. «*Брдзола*» («Боротьба»). В 1901 в Тбілісі створено к-т РСДРП. У березні 1903 відбувся І з'їзд с.-д. орг-цій Кавказу, який оформив Кавказ. союзний к-т РСДРП, до складу якого 1903—06 входили П. І. *Махарадзе*, Й. В. *Сталін*, С. Г. *Шаумян* та ін. Пролетаріат Г. брав участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. В період революції 1905—07 в Г. розгорнулась революц. боротьба робітників і селян. Після повалення царського самодержавства в лютому 1917 в Г. виникли Ради робітн. і сел. депутатів, більшість у яких захопили меншовики та есери. 9 (22).III 1917 створено Особливий Закавказ. к-т (ОЗАККОМ) — орган бурж. Тимчасового уряду. В Г., як і в усій Росії, встановилося *двовладдя*. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції поклала початок соціальному й національному визволенню груз. народу. 15(28).XI 1917 блок контрреволюц. сил організував замість ОЗАККОМу Закавказ. комісаріат. Владу в Г. захопили меншовики. Більшовики продовжували боротьбу в умовах підпілля. Створений у лютому 1918 контрреволюц. Закавказ. сейм оголосив Г. незалежною республікою. В результаті антинар. політики бурж. уряду порушилися екон. зв'язки Г. з Росією. В 1-й пол. 1918 в Г. відбулися збройні повстання трудящих проти меншовицького уряду. Щоб зберегти владу, меншовики пішли на зговір з інтервентами. В квітні 1918 тур. війська окупували Карс, Ардаган, Батумі. В кін. травня — на поч. червня 1918 до Г. вступили нім. війська. 4.VI 1918 груз. меншовицький уряд уклав договір з Туреччиною, згідно з яким до останньої відходила частина тер. Г. У грудні 1918 на зміну тур. і нім. військам прибули англ. окупанти; вони залишалися в Г. до липня 1920.

В 1919 більшовики Г. під керівництвом Г. К. *Орджонікідзе* почали підготовку збройного повстання. В жовтні — листопаді 1919 повстали трудящі більшості повітів Г. Зміцнення Рад. Росії, вимоги нар. мас змусили груз. меншовицький уряд укласти 7.V 1920 договір з РРФСР, за яким він повинен був розірвати зв'язки з рос. контрреволюцією, вивести з Г. іноз. війська. Повноважним представником РРФСР в Г. було призначено С. М. *Кірова*. В травні 1920 створено Комуністичну партію Г. Представники груз. народу героїчно відстоювали молоду владу Рад на всіх фронтах громадян. війни. На Україні проти контрреволюції боролися Г. К. Орджонікідзе, В. С. *Кіквідзе*, Л. Й. *Картвелішвілі* та ін. Сини укр. народу самовіддано билися за перемогу Рад. влади в Г.

Вночі проти 12.II 1921 у Борчалінському повіті почалося збройне повстання, яке незабаром охопило всю Г. 16.II було створено ревком, який проголосив Г. Рад. Соціалістичною Республікою. Ревком звернувся по допомогу до Рад. Росії. 25.II 1921 загони груз. повстанців разом з частинами Червоної Армії визволили Тбілісі, скинули меншовицький уряд і встановили Рад. владу. До кін. березня всю тер. Г. було очищено від меншовицьких військ. 16.III 1921 між РРФСР і Туреччиною підписано договір, за яким Батумі і пн. частину Аджарії повернуто Г. 21.V 1921 Груз. РСР уклала договір з РРФСР про військ.-госп. союз. До складу Г. увійшли Адж. АРСР (16.VII 1921), Абх. АРСР (16.XII 1921), Пд.-Осет. а. о. (20.IV 1922). 13.III 1922 Г. увійшла до *Закавказької федерації*, а 30.XII 1922 в її складі — до Союзу РСР. 5.XII 1936 Г. безпосередньо ввійшла до складу Союзу РСР на правах союзної республіки. В результаті соціалістичного будівництва, успішного виконання перших п'ятирічок у Г. було здійснено індустріалізацію пром-сті, колективізацію с. г. й культур. революцію. Груз. народ консолідувався в соціалістичну націю. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 груз. народ разом з усіма народами СРСР став на захист соціалістичної Батьківщини. В роки війни в Г. сформовано кілька нац. дивізій, що брали участь у *битві за Кавказ 1942—43*, у боях за визволення Таманського п-ова, Криму й на ін. ділянках фронту. Грузини-воїни були учасниками героїчної оборони Севастополя, Одеси, Києва та ін. міст. Грузини брали участь у партизанському русі, зокрема на Україні (напр., однією з партизанських частин командував Д. І. *Бакрадзе*), в Русі Опору народів Європи. За бойові подвиги 137 чол. з Г. удостоєно звання Героя Рад. Союзу (з них 15 чол.— за форсування Дніпра 1943). Понад 240 тис. воїнів та учасників партизанського руху нагороджено орденами і медалями СРСР. У роки повоєнних п'ятирічок трудящі Г. під керівництвом КПРС успіш-

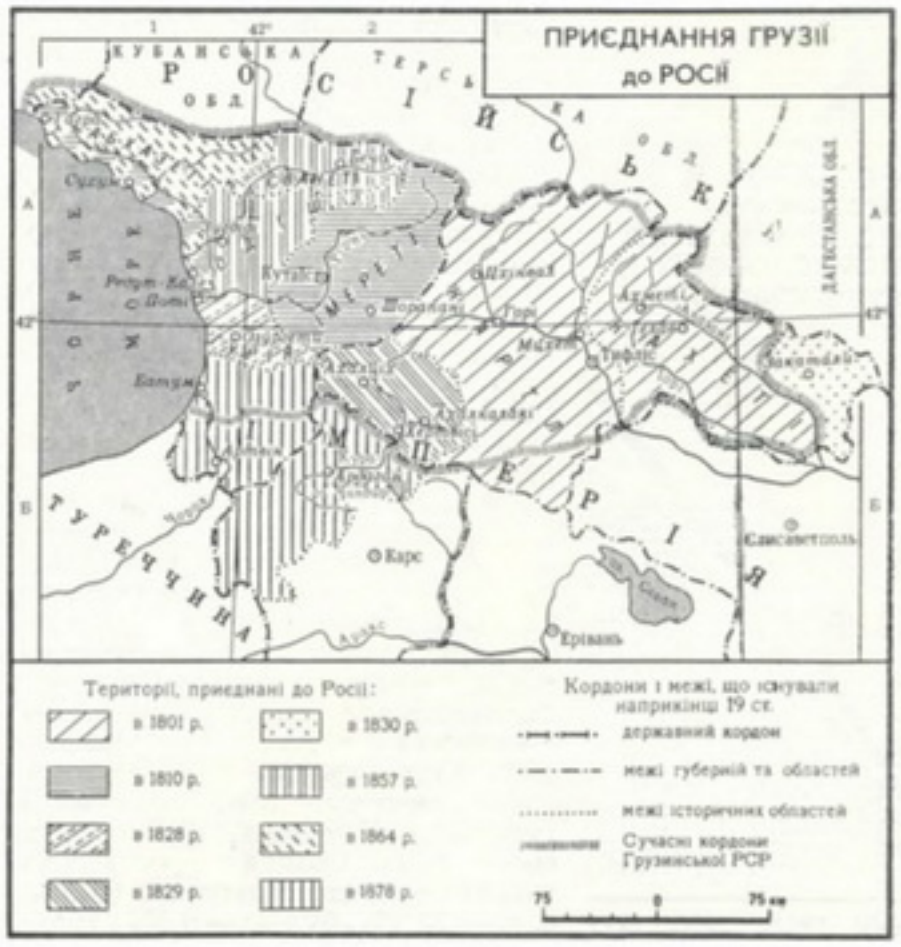

но працювали над завершенням побудови соціалізму в країні, дальшим розвитком економіки й культури республіки. Зміцнилися зв'язки з народами СРСР, у т. ч. з українським. Проявом цих зв'язків є розмах соціалістичного змагання між гірниками Чіатури і Нікополя, Ткібулі й Донбасу, між трудівниками Геніческого р-ну (Херсон. обл.) і Махарадзевського р-ну (Груз. РСР) та ін. Трудящі Г., як і всі рад. народи, беруть активну участь у створенні матеріально-тех. бази комунізму. Г. нагороджено 2 орденами Леніна (1935, 1965), орденами Жовтневої Революції (1971), Дружби народів (1972). *Е. В. Хоштарія.*

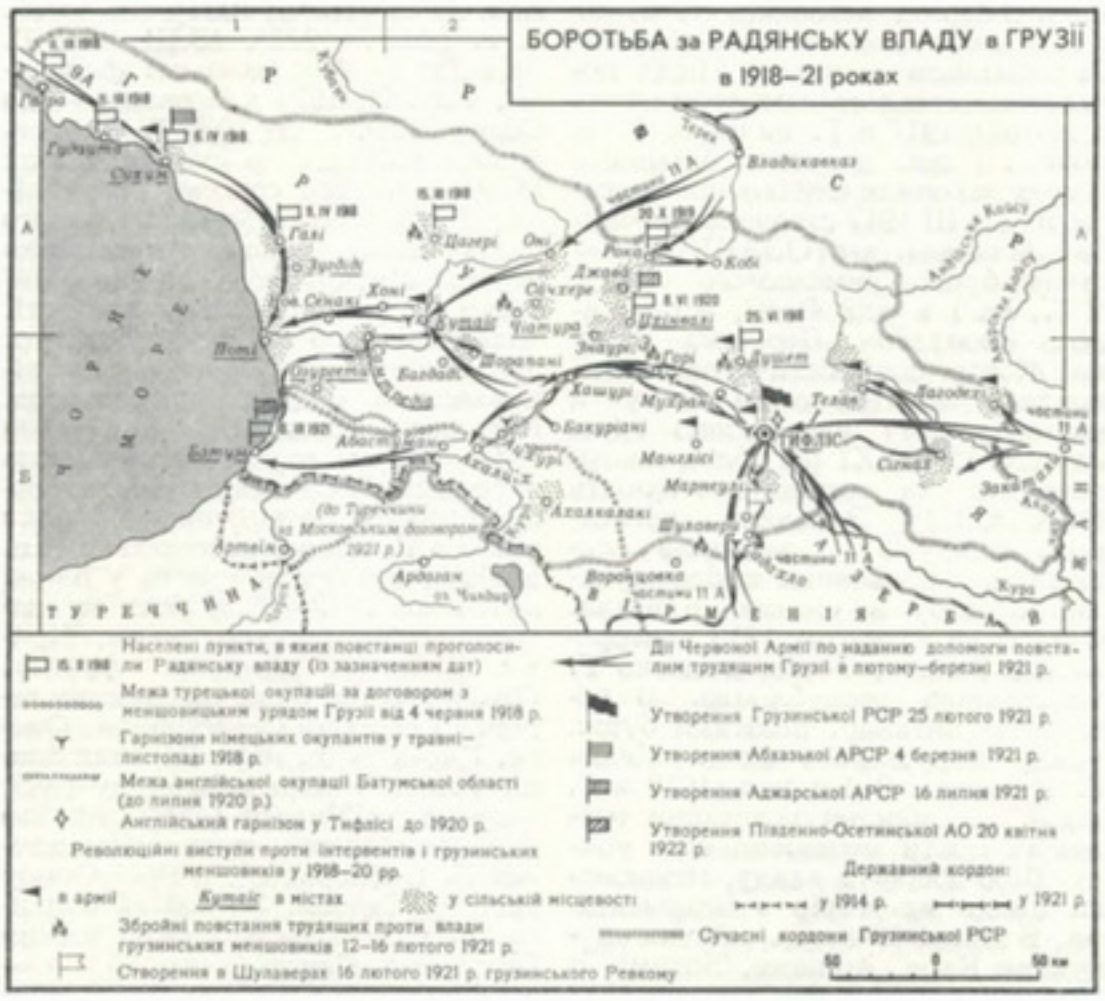

Г. нагороджено 2 орденами Леніна (1935, 1965), орденами Жовтневої Революції (1971), Дружби народів (1972). *Е. В. Хоштарія.*

Комуністична партія Грузії створена в травні 1920 під назвою Комуністична партія (більшовиків) Грузії — КП(6)Г. З жовтня 1952 має сучас. назву. На 1.I 1978 налічувала 331 282 члена і кандидата в члени партії. Черговий, XXV з'їзд відбувся 22—24.I 1976. Перший секретар ЦК Компартії Грузії — Е. А. *Шеварднадзе* (з 1972). ЛКСМ Грузії засн. в серпні 1920. На 1.I 1978 в її лавах було 692 647 комсомольців.

Профспілки Грузії на 1.I 1978 налічували понад 2 млн. чоловік.

Народне господарство. Г. — індустр.-агр. республіка. Нар. г-во Г. є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Виділяється видобуванням марганцевих руд, виробн. феросплавів, сталевих труб, електровозів, вантажних автомобілів, металорізальних верстатів, деяких електротех. виробів і приладів, ряду харч. продуктів — чаю, цитрусів, тютюну, вин, ефірних і тунгової олії тощо. В 1977 у валовому сусп. продукті республіки частка пром-сті становила 60,3%, с. г.— 20.0%, буд-ва — 9.5%, транспорту і зв'язку — 2,8%. Капіталовкладення в нар. г-во Г. 1977 становили 1548 млн. крб. (1965 — 758 млн. крб.). Продуктивність праці 1977 зросла проти 1965: в пром-сті — в 1,9 раза, в с. г.— в 1,9 раза, в буд-ві — в 1,54 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1971—77 в 1,45 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за 1971—77 на 52%, роздрібний товарооборот — на 50%. За цей час введено в дію 12 129 тис. м² житл. площі. Союзне значення має курортне г-во Г. на узбережжі Чорного м. і в гірських районах.

П р о м и с л о в і с т ь. У структурі пром-сті Г. важливого значення набув комплекс галузей важкої індустрії. В поєднанні з інтенсивним с. г. союзне значення має харч. пром-сть республіки, яка разом із легкою виробляє бл. 60% валової продукції всієї пром-сті. Електроенергетика представлена в основному гідроелектростанціями (Інгурі ГЕС, ЗАГЕС, Ріоні ГЕС, Храмі ГЕС, Ладжанурі ГЕС, Гуматі ГЕС, Варціхе ГЕС та ін.) і тепловими електростанціями (Тбіліська, Ткварчельська ДРЕС та ін.). Енергосистема Г. входить до Закавказької енергосистеми, яку підключено до Єдиної енергосистеми Європ. частини СРСР. Осн. галузь гірничорудної пром-сті — марганцеворудна (район Чіатури); видобувають і вугілля (Ткібулі, Ткварчелі), руди кольорових металів, барит, гумбрин, діатоміт тощо. За роки Рад. влади створено чорну металургію (з-ди: металург. у Руставі та феросплавів у Зестафоні). хім. (Руставі, Кутаїсі), нафтопереробну (Батумі) пром-сть. Новою галуззю є видобування і збагачування мідно-поліметалевих руд (Маднеулі). Машинобудування й металообробка представлені великими підприємствами авто-, електровозо-, авіа-, верстатобудування, електротех. і приладобудівної пром-сті, с.-г. машинобудування (Тбілісі, Кутаїсі, Руставі, Батумі, Поті). З буд. матеріалів у Г. виробляють цемент, шифер, стінові блоки, залізобетонні вироби тощо. Є підприємства лісової, деревообр. пром-сті, поблизу Зугдіді — целюлозно-паперовий комбінат. Осн. галузі легкої пром-сті: шовкова, вовняна, бавовняна, трикотажна, шкіряно-взут. (Тбілісі, Кутаїсі, Батумі, Горі та ін.). У харч. пром-сті Г. значну питому вагу має виробн. чаю (понад 80 чайних ф-к у Зх. Грузії), вина, тютюну, плодових консервів. Широко налагоджено розливання місц. мінеральних вод, особливо з Боржомського джерела.

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. Осн. галуззю с. г. є землеробство, що спеціалізується на вирощуванні субтропічних культур (чай, лимони, мандарини), винограду та овочів і дає майже вдвоє більше продукції за вартістю, ніж тваринництво. Заг. обсяг продукції с. г. 1977 зріс проти 1960 в 2 рази, а порівняно з 1970 — на 33%. На кін. 1977 в республіці було 698 колгоспів, у т. ч. 4 риболовецькі, і 416 радгоспів. Площа зрошуваних

ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ПРОДУКЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ГРУЗИНСЬКОЇ РСР
(1913=1)

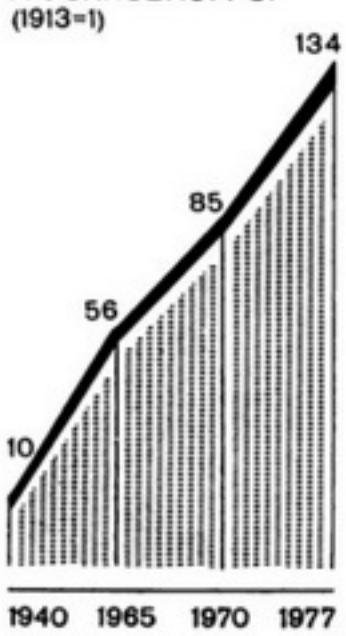

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1913	1940	1970	1977
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,02	0,7	9	12,0
Марганцева руда	тис. т	966	1449	1569	1928
Мінеральні добрива, в ум. одиницях	»	—	—	467	748
Верстати металорізальні	шт.	—	803	3439	4076
Автомобілі вантажні	тис. шт	—	—	14,0	20,3
Шовк-сирець	т	7	312	424	426
Панчішно-шкарпеткові вироби	млн. пар	—	2,8	15,7	22,2
Трикотажна білизна	млн. шт.	—	2,4	20,5	21,7
Верхній трикотаж	»	—	1,5	9,6	14,9
Взуття шкіряне	млн. пар	—	8,7	14,6	14,8
Консерви	млн. ум. банок	0,1	29,1	234,0	389,3
Вино виноградне **	млн. дал	0,2	1,7	5,5	7,1 •
Чай байховий первинної переробки	тис. т	—	11	64	92,6 •

• 1976.
** Без вина, яке доробляють і розливають на територіях інших республік.

ГРУЗИНСЬКА РСР

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

- Тальк
- Діатоміт
- Андезит
- Гумбрин
- Асканіт
- Сланці покрівельні

МАСШТАБ 1:2 750 000

27.5 0 27.5 55.0 82.5 км

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

глибше 1000 200 0 200 500 1000 1500 2000 3000 4000 вище

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:3 500 000

35 0 35 70 105 км

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

- Виноробство

ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН

- Тальк
- Андезит
- Асканіт
- Діатоміт
- Гумбрин
- Сланці покрівельні

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- Приміське господарство
- Плодівництво з розвинутим виноградарством, буряківництво; зернові культури (пшениця, кукурудза); м'ясо-молочне тваринництво
- Виноградарство, тютюнництво, плодівництво, зернові культури (пшениця, кукурудза); молочно-м'ясне скотарство, м'ясо-вовнове вівчарство
- Виноградарство, плодівництво, осередки вирощування чаю; м'ясо-молочне скотарство, шовківництво
- Вирощування чаю і субтропічне плодівництво, ефіроолійне рослинництво, молочно-м'ясне скотарство, свинарство, шовківництво
- Субтропічне плодівництво й тютюнництво, вирощування чаю, приміське господарство курортного напряму
- Плодівництво і м'ясо-молочне скотарство; зернові культури, картоплярство
- Тютюнництво і м'ясо-молочне скотарство; плодівництво з виноградарством і картоплярство
- Зернові культури; м'ясо-вовнове і м'ясо-молочне тваринництво на зимових пасовищах; нові осередки виноградарства
- Молочно-м'ясне і м'ясо-вовнове тваринництво; зернові культури (ярі колосові) й картоплярство
- Гірське тваринництво м'ясо-молочного напряму на літніх пасовищах, у долинах—із зерновим господарством (кукурудза) і картоплярством
- Гірське тваринництво м'ясо-вовнового напряму на літніх пасовищах, у долинах—із зерновим господарством (ярі колосові)
- Гірське лісівництво; частково розвинуті скотарство і свинарство

КАРТА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ПІВНІЧНІ ГОВОРИ
(ПІВНІЧНЕ НАРІЧЧЯ)
Східнополіський говір
Середньополіський говір
Західнополіський говір
Говірки з деякими рисами північного наріччя
ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ГОВОРИ
(ПІВДЕННО-ЗАХІДНЕ НАРІЧЧЯ)
Волинський говір
Подільський говір
Наддністрянський говір
Надсянський говір
Покутсько-буковинський говір
Гуцульський говір
Бойківський говір
Закарпатський говір
Лемківський говір
Говірки з деякими рисами південно-західного наріччя
ПІВДЕННО-СХІДНІ ГОВОРИ
(ПІВДЕННО-СХІДНЕ НАРІЧЧЯ)
Середньонаддніпрянський говір
Слобожанський говір
Степовий говір
Говірки з деякими рисами південно-східного наріччя
Українські говірки відповідних наріч на території інших республік і держав
МАСШТАБ 1:6 000 000
60 0 60 120 180 км
ПОЛІССЯ
ПОДІЛЛЯ
ВОЛИНЬ
ПОЛІССЯ
ПОЛІССЯ
ПОЛІССЯ

земель (в основному на Сх. республіки) 1977 становила 392 тис. га. Зрошувальні системи — Самгорська, Тіріпонська, Алазанська, Совмашвельська, Мухранська; будується (1979) Верхньоалазанська зрошувальна система. Осушено (включаючи землі Колхіди) 153 тис. га. Гірський рельєф обмежує землеробські площі, тому с.-г. угіддя Г. 1977 становили тільки 44,3% тер. республіки (3,1 млн. га), з них орні землі — 11,4%

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1940	1977
Уся посівна площа	896	742
Зернові культури	749	358
Технічні культури	52	46
Овочі і картопля	39	64
Кормові культури	53	268

Валовий збір найважливіших сільськогосподарських культур (тис. т)

Сільськогосподарська культура	1940	1977
Зернові культури	538	716
Цукрові буряки (фабричні)	72	137
Овочі	104	509
Плоди і ягоди	143	698
Виноград	150	585
Чайний лист (сортовий)	51,3	412,1

(0,8 млн. га). В субтропічній зоні вирощують чайні кущі, цитрусові (культивують у приморських районах), плодові (хурма, гранат, мушмула, фейхоа), тунг (Г.— єдиний в СРСР виробник високоякісної тунгової олії), благородний лавр, бамбук та ін. Під чайними плантаціями — 65,5 тис. га (95% заг. виробн. СРСР). Традиційна галузь с. г.— виноградарство. В 1977 площа плодоягідних насаджень досягла 175 тис. га (1940 — 109 тис. га), виноградників — відповідно 139 тис. га (70 тис. га).

Осн. зернові культури — кукурудза, пшениця; тех.— тютюн, соняшник, цукр. буряки, ефіроолійні. Тваринництво переважно м'ясо-молочного і м'ясо-вовнового напрямів. Поголів'я (тис., на 1.I 1978): великої рогатої худоби — 1531 (у т. ч. корів — 593), свиней — 827, овець і кіз — 2024. Вівчарство зосереджене здебільшого в гірських районах. Розвинуте птахівництво, а також шовківництво (переважно на Зх.). У 1977 було вироблено: м'яса(в забійній вазі) — 138 тис. т, молока — 612 тис. т, яєць — 576 млн. шт., вовни — 5,1 тис. т. Парк с.-г. машин становив (тис. шт., кін. 1977): тракторів (фіз. одиниць) — 23,6, зернозбиральних комбайнів — 1,7. В республіці широко здійснюється спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі міжгосподарського кооперування і агропром. інтеграції. На кін. 1977 в Г. створено 275 міжгосп. підприємств та об'єднань, у т. ч. будівельних — 51, тваринницьких — 64.

Транспорт. У заг. вантажообороті республіки 66% припадає на залізничний транспорт. Довжина з-ць заг. користування на кін. 1977 становила 1,42 тис. км. Територією Г. вздовж Чорного м. проходить з-ця Самтредіа — Цхакая — Сухумі — Туапсе, а також частина гол. з-ці Закавказзя Баку — Батумі з відгалуженнями. Всі з-ці електрифіковано. Розвинутий мор. транспорт. Гол. порти: Батумі, Поті. Автошляхів (кін. 1977) — 21,7 тис. км, у т. ч. 18,3 тис. км з твердим покриттям. Найважливіші автошляхи: Тбілісі — Орджонікідзе (*Військово-Грузинська дорога*), Батумі — Новоросійськ (Чорноморська дорога), Самтредіа — Тбілісі — Баку тощо. Авіалінії сполучають Г. з найбільшими містами країни. Діють нафтопровід Баку — Батумі (перший у дореволюц. Росії), газопроводи Грозний — Тбілісі та Карадаг — Акстафа (Аз. РСР) з відгалуженням на Тбілісі. В Тбілісі — метрополітен. У десятій п'ятирічці в Груз. РСР передбачено: збільшити обсяг пром. продукції на 41%; забезпечити випереджаюче зростання електротех., верстатобуд., інструментальної та хім. пром-сті, дальший розвиток електроенергетики в основному за рахунок використання гідроенергоресурсів, завершити будівництво Інгурської ГЕС; розвивати легку й харч., особливо винобробну пром-сть; збільшити середньорічний обсяг валової продукції с. г. за п'ять років на 29%, а середньорічний збір винограду — приблизно в 1,5 раза; здійснювати дальші роботи по зрошуванню земель, осушуванню Колхідської низовини; поліпшити використання меліорованих земель; забезпечити дальший розвиток курортних зон і туристичних баз на узбережжі Чорного м. і в гірських районах.

Г. Г. Гвелесіані.

Охорона здоров'я. В 1977 в республіці було 51 тис. лікарняних ліжок — 101,3 ліжка на 10 тис. ж. (в 1913 було 2 тис. ліжок — 8 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 21,3 тис. лікарів — 42,3 лікаря на 10 тис. ж.(в 1913 — 461 лікар, тобто 1,8 лікаря на 10 тис. ж.) та 52,8 тис. осіб серед. мед. персоналу. Відомі бальнеологічні курорти — *Цхалтубо, Боржомі,* Тбілісі, приморські кліматичні — *Гагра,* Новий Афон, Піцунда, Сухумі, Кобулеті, гірськокліматичні — *Абастумані* та *Бакуріані*. Лікарів готує мед. ін-т у Тбілісі.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. До встановлення Рад. влади в Г. переважна більшість населення була неписьменною. В 1914/15 навч. р. діяло 1677 поч. шкіл (127,7 тис. учнів), 48 серед. навч. закладів, один вуз — Вищі жіночі курси (300 студенток). За роки Рад. влади Г. стала республікою суцільної письменності. В 1977/78 навч. р. в республіці діяло 4,2 тис. загальноосв. шкіл усіх видів (1 млн. учнів), 95 серед. спец. навч. закладів (52,9 тис. учнів). У 1977 профес.-тех. уч-ща підготували 29 тис. кваліфікованих робітників. У 19 вищих навч. закладах налічувалося 843 тис. студентів. Найбільші вузи: *Тбіліський університет,* Груз. політех. ін-т ім. В. І. Леніна, мед. ін-т, Груз. зооветеринарний навч.-дослідний ін-т, Академія мистецтв тощо. На 1000 чол., зайнятих у нар. г-ві, 802 мають вищу й серед. (повну й неповну) освіту. В республіці є *Академія наук Грузинської РСР* (103 академіки, дійсні члени і чл.-кор.; 42 наук. установи із 5477 наук. працівниками, зокрема 382 докторами і 1898 канд. наук, 1978). Усього в наук. установах і вузах республіки працюють 24,9 тис. науковців (1977). Функціонують 3,9 тис. масових б-к (27,9 млн. одиниць зберігання), 25 театрів, 2,4 тис. клубних закладів, 2 тис. кіноустановок, 87 музеїв (Держ. музей Г. ім. Джанашіа, Музей мистецтв Грузинської РСР, Картинна галерея Грузії тощо). Серед позашкільних закладів — палаци та будинки піонерів, станції юних техніків, натуралістів, дит. спорт. школи, парки культури і відпочинку школярів тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 у Г. видано 2470 книг і брошур тиражем 17,7 млн. примірників, зокрема 1576 назв груз. мовою тиражем 14,3 млн. примірників; 74 журнали та ін. періодичні видання річним тиражем 31,4 млн. примірників; 142 газети разовим тиражем 3190 тис. примірників. Друковані органи ЦК Компартії Грузії: газ. «Сопліс цховреба» («Сільське життя»), журн. «Сакартвелос комуністі» («Комуніст Грузії»). Друковані органи ЦК Компартії Грузії, Верховної Ради і Ради Міністрів Груз. РСР: газ. «Комуністі», «Заря Востока», «Радянська Грузія» (азерб. та вірм. мовами). З 1936 працює Груз. телеграфне агентство (Груз. ТАГ). Радіомовлення ведеться з 1927, телебачення — з 1956.

Література. Джерела груз. л-ри сягають у глибоку давнину, до часів поганства. Проте пам'ятки дохристиянської груз. л-ри до нас не дійшли. Велике значення для розвитку груз. л-ри мала усна нар. творчість. Відомі образи груз. фольклору — богоборець Амірані, закохані царевич Абесалом і пастушка Етері, злий демон Мурман, мудрець Міндіа, юнак Зураб. В л-рі 5—11 ст. переважали реліг. мотиви. Першою високохудож. пам'яткою оригінальної груз. агіографічної л-ри, яка дійшла до нас, є «Мучеництво Шушаніки» Я. Цуртавелі (5 ст.). З кінця 11 ст. розвивалася світська л-ра, особливо поезія. Створено такі худож. пам'ятки, як «Аміран-Дареджаніані» та «Вісраміані». Вершина цієї поезії — «Витязь у тигровій шкурі» Ш. *Руставелі*. Монгольське іго, навала персів і турків, розпад централізованої груз. монархії на ворогуючі між собою феод. царства й князівства надовго затримали розвиток груз. культури, зокрема л-ри. Протягом 17—18 ст. груз. л-ра переживала епоху Відродження, що характеризувалася гострою боротьбою проти сх. впливу, за утвердження і розвиток нар. основ

С. С. Кобуладзе. Ілюстрація до поеми Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі». 1937.

Мозаїка в головному храмі Гелатського монастиря. Архангел Михаїл. Фрагмент. 1125—30.

Пам'ятник Шота Руставелі в Тбілісі. Бронза, мармур. 1942. Скульптор К. М. Мерабішвілі, архітектор Ш. Тулашвілі.

Е. Д. Амашукелі. Вахтанг Горгасал. Бронза. 1960. Державна картинна галерея Грузії. Тбілісі.

духовної культури. Відомі поети того часу — Теймураз I, Арчил II, *Вахтанг VI*, Сулхан Саба *Орбеліані*, Давид Гурамішвілі, *Бесікі* (Віссаріон Габашвілі). У цей же час прославився поет-ашуг *Саят-Нова*. З поч. 19 ст. панівним напрямом у груз. л-рі став романтизм. Його представники — О. *Чавчавадзе*, Г. *Орбеліані*, Н. *Бараташвілі* та ін. З 50-х рр. 18 ст. почав переважати реалізм, першим представником якого був драматург Г. *Еріставі*. У той час виступали драматург З. Антонов, прозаїки Л. Ардазіані і Д. *Чонкадзе*, поет Р. *Еріставі*. У 60-х рр. розвинувся критичний реалізм (І. Чавчавадзе, А. Церетелі, Н. Ніколадзе, Г. Церетелі, К. *Лордкіпанідзе*, С. Месхі). В груз. худож. л-рі 70—80-х рр. відображено народницький рух (Н. *Ломоурі*, К. Габашвілі, С. Мгалоблішвілі, І. Давіштавілі та ін.). У 80-х рр. здобули популярність письменник-романіст О. *Казбегі* і поет *Важа Пшавела*. З наростанням пролет. революц. руху в л-рі кін. 19 ст. переважали теми класової боротьби та ідеї соціалізму (Н. Ніношвілі, І. *Євдошвілі*, Ч. Ломтатідзе, Г. Кучишвілі). Серед письменників, що виступили на межі двох століть, найвідоміші: В. *Барнові*, А. Еріставі-Хоштарія, Д. Мегрелі, Д. *Клдіашвілі*. Ш. Арагвіспірелі. В роки реакції виникла декадентсько-символістська група «Голубі роги». В той же час творчість Ш. *Дадіані*, Л. *Кіачелі*, Н. *Лордкіпанідзе* мала реалістичне спрямування. Напередодні Великої Жовтн. соціалістичної революції були популярними твори перших груз. пролет. письменників — С. *Еулі*, *Вакелі*, І. Лісашвілі, П. Самсонідзе та ін.

Після встановлення Рад. влади в Г. (1921) почалася нова епоха в історії груз. л-ри. Перший період її розвитку характеризувався гострою ідеологічною боротьбою. З 2-ї пол. 20-х рр. кращі представники груз. л-ри відображали нову соціалістичну дійсність, героїчне револю. минуле груз. народу (Г. *Табідзе*, Г. *Леонідзе*, М. *Джавахішвілі*, Л. Кіачелі, Й. *Грішашвілі*, С. *Чиковані*, Ш. Дадіані). В 30-і рр. в груз. л-рі остаточно утвердився як осн. творчий метод соціалістичний реалізм (К. Лордкіпанідзе, К. *Гамсахурдіа*, І. *Абашидзе*, Г. *Абашидзе*, О. *Кутателі* та ін.). В роки Великої Вітчизн. війни і в повоєнний період в груз. л-рі виступили поети Й. *Нонешвілі*, Р. Маргіані, Х. Берулава, О. Челідзе, К. *Каладзе*, драматурги М. Бараташвілі, Г. *Мдівані*, прозаїки Д. *Шенгелая*, Р. Джапарідзе, В. Аваліані та ін. В галузі літ. критики відомі В. *Жгенті*, Г. Джибладзе, Ш. Радіані, Л. *Асатіані* та ін. Спілка письменників з 1932.

Груз.-укр. літ. зв'язки розвивалися з 17 ст. Яскравий вияв це знайшло у 18 ст. у творчості Д. Гурамішвілі. Укр. л-ру в Г. популяризували Л. Кецховелі, Ш. Читадзе, Н. Ломоурі, Іасамані та ін., які навчалися в ун-тах у Києві та Харкові. Значним успіхом у Г. користувалися п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка в постановці укр. труп, які гастролювали в Г. Зближенню л-р сприяла діяльність М. *Гулака* і О. *Навроцького*, які в різний час жили в Г. Між 1903—13 у Г. перебувала Леся Українка. Вона підтримувала зв'язки з груз. діячами культури Ш. Читадзе, С. Хундадзе, була знайома з З. Паліашвілі. Дружбі укр. і груз. рад. народів присвячені численні худож. твори. Груз. л-ра збагатилася на переклади творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, О. Довженка, М. Бажана, О. Гончара та ін.; українська — на твори Ш. Руставелі, Д. Гурамішвілі, Н. Бараташвілі, І. Чавчавадзе, А. Церетелі, О. Казбегі, Ш. Дадіані, Г. Леонідзе, С. Чиковані, Н. Думбадзе. Символом укр.-груз. дружби є спорудження пам'ятників Лесі Українці в Сурамі і Д. Гурамішвілі — в Миргороді.

О. Барамідзе. Д. Гамезардашвілі.

Архітектура. На тер. Г. збереглися найдавніші пам'ятки архітектури: від епохи енеоліту — городище Урбнісі; бронзи й залізного віку — городище Нацар-гора; від кін. 1-го тис. до н. е.— поч. н. е.— акрополь стародавньої столиці *Мцхети*, городище Вані в Зх. Г., скельні комплекси (печерне місто Уплісціхе). Різноманітна архітектура нар. житла (напр., дарбазі). В 5—6 ст. будувалися великі тринефні склепінчасті базиліки (Болніський Сіон, 478—493, в Урбнісі, Анчісхаті в Тбілісі, обидві — 6 ст.). З 2-ї пол. 6 ст. споруджувалися великі центральнокупольні храми з тесаного каменю (храм *Джварі* поблизу Мцхети, 586/87 — 604; кафедрал Бана, 7 ст.), типу *тетраконх* (храм Цромі, 626—634). Будівлі кін. 10—13 ст.— легкі, витягнуті вгору, з багатим декором на фасадах, розписами на внутр. стінах і склепіннях (храми в Кумурдо, арх. Сакоцарі; в с. Ошкі, обидва — 10 ст.; храм Баграта в Кутаїсі; 10—11 ст.; собори *Алаверді*, *Светіцховелі* в Мцхеті, арх. Арсукісдзе; храм в Самгавісі, будівничий І. Самтавнелі, всі —11 ст.; *Гелатський монастир*, засн. на поч. 12 ст.; церкви Бетаніа, Пітареті, 12—13 ст., та ін.). Від 12—13 ст. збереглися печерні монастирі (*Вардзіа*, 12 ст., Давид Гареджа, 6, 12—13 ст.); від 16—18 ст.— феод. городища (Гремі, 16 ст., в Кахеті), палаци, замки (Ананурі), фортеці (Кварасціхе). В 19 ст. архітектура поєднувала риси *класицизму* й нац. традиції, з 2-ї пол. ст. їй властивий і *еклектизм*. За рад. часів проведено грандіозні реконструктивні роботи в містах і багатьох с-щах. Виросли нові міста — Руставі, Ткварчелі та ін. Значне місце посідає курортне будівництво (в Цхалтубо, Боржомі, Гагрі, Піцунді та ін.). Кращі зразки груз. рад. архітектури: Будинок Уряду Груз. РСР (1938—53, арх. В. Кокорін, Г. Лежава), Палац спорту (1961, арх. В. Алексі-Месхішвілі та ін.), готель «Іверія» (1967, арх. О. Каландарішвілі та ін.), новий корпус Тбіліського університету (1970, архітектори М. Шалішвілі, Ш. Качкачишвілі), концертний зал філармонії (1971, арх. І. Чхенкелі), ресторан «Арагві» (70-і рр., арх. О. Мачабелі та ін.), усі — в Тб лісі; санаторій «Сухумі» в Сухум (1976, арх. С. Цінцабадзе, Я. К хіані). В 1934 засн. Спілку арх текторів Груз. РСР.

В. В. Берідз

Образотворче мистецтво. Найда ніші зразки образотворчого ми тецтва Г. (керамічні й металеп худож. вироби) належать до епох енеоліту. Високою худож. май терністю відзначалося мист. часі Іберії та Колхіди. За доби фе далізму образотворче мистецтв Г. сприйняло від культурни центрів християнського Сход (зокрема, Візантії) нові риси, зб рігаючи, однак, і місц. традиці В рельєфах стел, церк. фасадів вівтарних огорож поряд із занов сприйнятими християнськими й ба гатьма дохристиянськими мотив ми простежується еволюція ві елліністичних традицій до нови пошуків пластичності (рельєф храму Нікорцмінда, 1010—14; пл стика на металі; тондо з Гелат «Св. Мамай», 11 ст.). У 12 ст. ро квітло мистецтво багатого декор тивного оздоблення (ікона Хахул ської богоматері, серед. 12 ст оправа Анчійської ікони майстр Бека *Опізарі*, кін. 12 ст.), пер городчастої емалі. В оздоблен будівель широко використовувал мозаїку (ранні зразки її належат до 5—7 ст.). Високого рівня в 10-13 ст. досяг стінопис. З'явилис оригінальні цикли житій святи портрети історичних осіб. Форму валися живописні школи, пов'яза ні з окремими провінціями або в ликими монастирями (розписи хр мів Атени, 11 ст., Вардзіа, Кінцв сі, кін. 12 — поч. 13 ст.; мозаїка Гелаті, 12 ст.). Відомі числен рукописні кодекси 11—13 ст., ба гато прикрашені заголовними бу вами й мініатюрами. З пізніши рукописів найцікавіші ілюстро вані списки поеми Ш. Руставе «Витязь у тигровій шкурі (17 ст.).

В 1-й пол. і серед. 19 ст. в Тбіліс розвивався станковий живопис склалася школа портретного живо пису. В кін. 19 ст. середньовічн традиції поступилися місцем но вому реалістичному малярству, ш правдиво відтворювало життя, по рушувало соціальні й нац. про блеми (найвідоміші представник які здобули освіту в Петербурзі т Москві або в Зх. Європі,— Р. Гв лесіані, О. Берідзе, Г. *Габашвіл* М. *Тоїдзе*). Зародилася кругл скульптура, насамперед портретн (*Я. Ніколадзе*). Наприкінці 19 - на поч. 20 ст. в цій галузі працюва Н. *Піросманашвілі*.

Після встановлення в Г. Рад. вл ди почався новий етап у розвитк образотворчого мистецтва. В 192 засн. Академію мистецтв у Тбіл сі. Становлення груз. рад. мистец ва проходило в боротьбі за реалі тичне відображення докорінни перетворень у житті народу. В 20-30-х рр. розвивалися такі жанр як пейзаж (Д. Какабадзе, О. Ц макурідзе, О. Ахвледіані, Д. Гв лесіані) та портрет (К. Мага лашвілі). Митці створювали ка тини на теми індустріалізації й со ціалістичного перетворення сел (І. *Тоїдзе*, К. Санадзе). Відзнач

лася своєрідністю творчість Л. *Гудіашвілі*, в якій переважали казково-алегоричні сюжети. В 30-х рр. багато художників зверталися до істор.-революц. тематики (М. Тоїдзе, У. *Джапарідзе*, А. *Кутателадзе*); успішно розвивалася книжкова графіка (Л. Гріголія), ілюстрація (С. Кобуладзе, Т. *Абакелія*, І. Габашвілі), станкова графіка. Поряд з портретним бюстом (Я. Ніколадзе, М. Канделакі) розвивалася монумент. скульптура, рельєф (Т. Абакелія, К. Мерабішвілі, В. *Топурідзе*). Успіхів досягнуто в галузі театр.-декораційного мистецтва (В. Сідамон-Ериставі, Д. Какабадзе, І. Гамрекелі, О. Ахвледіані). В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 розвинулися агітаційний плакат і живопис на військ.-патріотичні теми. З 2-ї пол. 50-х рр. посилився інтерес до нар. мистецтва, до декоративно-монументального вирішення творів (Р. Стуруа, К. Махарадзе). Розвивалася тематична картина (Г. Тотібадзе, Д. Хахуташвілі, Р. Тордія), портрет (О. Бандзеладзе, З. Ніжарадзе), пейзаж (Е. Каландадзе, Дж. Хундадзе), книжкова й станкова графіка (Д. Габашвілі, Д. Лолуа, Д. Нодія, Р. Тархан-Моураві, Б. Бердзенішвілі). В галузі монументальної та портретної скульптури виступили Т. Асатіані, М. Бердзенішвілі, М. Мерабішвілі, Г. та І. Очіаурі; мистецтва мозаїки — З. Церетелі; карбування на металі— І. Очіаурі, Г. Габашвілі, І. Коїава; кераміки — З. Майсурадзе, А. Какабадзе. В галузі театр.-декораційного мистецтва відомі роботи С. *Вірсаладзе*, П. Лапіашвілі, Ю. Чікваїдзе та ін. Між Груз. РСР і УРСР здійснюються обміни худож. виставками (напр., виставка груз. театр.-декораційного мист. у Києві, 1978). Спілку художників Г. засновано 1933. *В. В. Берідзе.*

Музика. Історія груз. муз. культури сягає в глибину тисячоліть. Муз. фольклор характеризується поліфонічним багатоголосим хоровим складом, розмаїттям форм, жанрів, ладово-інтонаційних зворотів. Відзначаються різноманітністю нар. танці (картулі, перхулі, церулі, хорумі та ін.). Серед нар. муз. інструментів: чонгурі, пандурі, гудаствірі (волинка) та ін. З 4 ст. на основі нар. багатоголосся розвивався церк. спів. У 10 ст. зародилася професс. гімнографічно-композиторська школа, склалося давньогруз. нотне письмо. В 12—13 ст. розвивалася світська музика. Після 1801 встановилися постійні зв'язки з рос. та європ. муз. культурами. В 1851 в Тбілісі відкрито оперний театр (1919 тут уперше поставлено груз. класику: «Оповіль про Шота Руставелі» Д. *Аракішвілі*, «Абесалом і Етері» З. *Паліашвілі*, «Кето і Коте» В. Долідзе). В 1873 за ініціативою співака Х. Саванелі і піаніста А. Мізандарі засновано хорові, згодом муз. курси (з 1886 — муз. училище). Було організовано перший груз. етногр. хор (Л. Агнішвілі, 1885), створено філармонічне т-во (1905), консерваторію (1917), оперну студію (1919). Після 1921 настало піднесення груз. нац. культури. Створено опери «Даїсі» (1923) та «Латавра» (1928) З. Паліашвілі, «Дареджан підступна» М. *Баланчивадзе* (остаточний варіант, 1926), «Оповідь про Тарієля» Ш. Мшвелідзе (1946), «Міндія» (1961), «Викрадення місяця» (1977) О. Тактакішвілі та ін.; балети — «Серце гір» А. *Баланчивадзе* (1938), «Горда» Д. Торадзе (1949), «Отелло» А. Мачаваріані (1957), «Демон» С. Цінцадзе (1961), «Гамлет» Р. Габічвадзе (1971) та ін. У жанрі оперети працюють Ш. Мілорава, Г. Цабадзе, Р. Лагідзе, Н. Гудіашвілі. В розвиток симф., кантатно-ораторіальної, камерної музики значний внесок зробили А. Баланчивадзе, А. Мачаваріані, Д. Торадзе, О. Тактакішвілі, С. Цінцадзе, Р. Габічвалзе, Р. Лагідзе та ін. Серед виконавців — співаки: О. *Інашвілі*, П. *Аміранашвілі*, М. *Аміранашвілі*, Д. *Андгуладзе*, З. *Анджапарідзе*, Л. *Чконія*; майстри балету: В. *Чабукіані*, Н. *Рамішвілі*, І. *Сухішвілі*; диригенти: І. Паліашвілі, О. *Дімітріаді* та ін. У Г. працюють: академічний театр опери та балету ім. З. П. Паліашвілі (з філіалом у Кутаїсі), театр муз. комедії ім. В. Абашидзе, симф. оркестр, струнний квартет Г., Засл. академічний ансамбль нар. танцю Груз. РСР, філармонія, естрадний оркестр «Реро», вокально-інструм. ансамбль «Орера», консерваторія, хореографічне й музичні уч-ща. Спілку композиторів Груз. РСР засн. 1932. Муз. зв'язки між Україною і Г. мають давні традиції. В Грузинському акад. театрі опери та балету ім. З. П. Паліашвілі йшли укр. опери «Тарас Бульба» М. Лисенка (1932, 1972), «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (1954). В укр. театрах поставлено опери «Даїсі» (1938 — Київ, 1973 — Харків) та «Абесалом і Етері» (1931 — Харків, 1967 — Київ) З. Паліашвілі, балети «Серце гір» А. Баланчивадзе (1940 — Київ, 1941 — Харків), «Отелло» А. Мачаваріані (1964 — Одеса), комічну оперу «Кето і Коте» В. Долідзе (1938, Київ. театр оперети, 1955 — Одес. театр муз. комедії).

В. О. Гвахарія.

Театр. Театр. мист. Г. зародилося в нар. обрядових святах. У давнину в Г. існували різні види нар. театру — берикаоба (нар. театр масок), кеєноба (масові карнавальні свята), сахіоба (палацовий театр) та ін. У 2-й пол. 18 ст. виникли *шкільні театри* в Тбілісі й Телаві, в яких, зокрема, ставились драми Ф. *Прокоповича*, Д. Ростовського. В 1790 при дворі царя Іраклія II засновано світський театр на чолі з Г. Авалішвілі. В 1795 всі актори театру загинули в битві з іран. полчищами. Професс. театр виник знову лише 1850. В ньому ставилися п'єси засновника театру Г. *Ериставі*. В 1845 в Г. відкрито рос.-укр. драм. театр, до якого акторів запрошували з Таганрога, Харкова, Сімферополя, Одеси та ін. міст. У репертуарі, зокрема, були п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Я. Кухаренка. В 1856—57 за сатиричне антиурядове спрямування репертуару театри було закрито. Революц. демократи І. Чавчавадзе та А. Церетелі відновили театри в Тбілісі (1879) і Кутаїсі (1880). В кін. 19 — на поч. 20 ст., в період піднесення робітн. руху виникли нар. театри в Тбілісі, Батумі, Чіатурі. Високого ідейно-худож. рівня досягло нац. театр. мистецтво Г. після встановлення Рад. влади (1921). Велике значення для театр. мист. Г. мала діяльність основоположників і реформаторів груз. сцени К. *Марджанішвілі* та О. *Ахметелі*, акторів В. *Абашидзе*, Ш. Гамбашидзе, Н. Гоціридзе, Е. Черкезішвілі, У. Чхеїдзе. Серед провідних театрів Г.: Театр ім. Шота Руставелі (засн. 1921), Театр ім. К. Марджанішвілі (засн. 1928 в Кутаїсі), Рос. драм. театр ім. О. Грибоєдова, Театр вірм. драми ім. С. Шаумяна, груз. і рос. ТЮГи, Груз. лялковий театр, експериментальний молодіжний театр-студія в замку Метехі, всі — в Тбілісі, театри в Кутаїсі (ім. Л. Месхішвілі), Сухумі (груз. та абх. групи), Цхінвалі (груз. і осет. групи), Батумі (ім. І. Чавчавадзе), Горі, Телаві, Зугдіді, Поті, Руставі та ін. містах. На сценах театрів Г. йдуть п'єси класичних і сучас. груз. драматургів, твори західноєвроп., рос. і укр. авторів (зокрема, М. Куліша, Микитенка, Кочерги, Корнійчука, Галана та ін.). Серед визначних діячів — нар. артисти СРСР В. *Анджапарідзе*, А. *Васадзе*, В. *Годзіашвілі*, С. *Закаріадзе*, А. *Хорава*, Д. *Алексідзе*, І. *Антадзе*, А. *Чхартішвілі* та ін. Театр. ін-т ім. Ш. Руставелі (з 1939), Груз. театр. т-во (з 1945) — в Тбілісі. Здавна розвиваються груз.-укр. театр. зв'язки. В Г. гастролювали укр. трупи М. *Старицького* (1889), М. *Кропивницького* (1890), Г. *Деркача* (1892), М. *Садовського* і М. *Заньковецької* (1897), О. *Суслова* і О. *Сходольського* (1895, 1896, 1907), Д. *Гайдамаки* (1915) та ін. У 1919 К. Марджанішвілі — перший комісар Київ. театрів поставив на сцені київ. *Театру* «*Соловцов*» «Фуенте овехуна» Лопе де Вега. В 1931 на Декаді укр. мист. в Г. виступав Харків. театр «*Березіль*». У Г. гастролювали Київ. театр ім. І. Франка (1936), Харків. театр ім. Т. Шевченка (1939), Запоріз. театр ім. М. Щорса (1948), Львів. театр ім. М. Заньковецької (1954), Дніпроп. театр. ім. Шевченка (1961). На Україні виступали Театр ім. Ш. Руставелі (1930, 1939, 1960) і Груз. Держ. театр (1930). В репертуарі груз. театрів — п'єси укр. авторів (І. Франка, О. Корнійчука), в укр. театрах — груз. (Ш. Дадіані, М. Бараташвілі, А. Шервашидзе).

Н. М. Шалуташвілі.

Кіно. Перші кінознімання в Г. здійснили 1908—10 В. Амашукелі та О. Дігмелов. У 1921 при Наркомосі Груз. РСР було організовано кіносекцію, 1938 перейменовану на Тбіліську кіностудію (з 1953 — «Грузія-фільм»). У 1921 вийшов перший груз. рад. худож. фільм «Арсен Джорджіашвілі», в 1923 — перша рад. героїко-пригодницька стрічка «Червоні дияволята» (реж. обох — І. Перестіані). Видатний твір «німого» кіно — «Елісо» (1928, реж. М. Шенгелая). В роки Великої Вітчизн. війни

Полювання святого Євстафія. Стела з монастиря Давида Гареджі, Камінь. 5—6 ст.

Я. І. Ніколадзе. Портрет поета 12 ст. Чахрухадзе. Мармур. 1948. Державний музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

поставлено фільми: «Георгій Саакадзе» (1943, реж. М. *Чіаурелі*), «Щит Джургая» (1944, реж. С. *Долідзе*, Д. Ронделі). Новий етап у розвитку груз. кіно почався в серед. 50-х рр. Фільми: «Вони спустилися з гір» (1955, реж. М. Санішвілі), «Батько солдата» (1965), «Саджанці» (1975, реж. обох — Р. Чхеїдзе), «Я, бабуся, Іліко та Іларіон» (1962), «Благання» (1968), «Древо бажань» (1977, реж. усіх — Т. Абуладзе), «Хевсурська балада» (1965, реж. Ш. Манагадзе), «Піросмані» (1969, реж. Г. Шенгелая), «Листопад» (1968), «Жив співучий дрізд» (1974, реж обох — О. Іоселіані), «Сади Семіраміди» (1972, реж. С. Долідзе — про дружбу укр. та груз. колгоспів). Серед режисерів документального і наук.-популярного кіно — Г. *Асатіані*, Д. Абашидзе, І. Канделакі. Актори груз. кіно: Н. *Вачнадзе*, В. Анджапарідзе, М. *Геловані*, С. Закаріадзе, Л. Абашидзе, С. Чіаурелі. В 1957 засновано Спілку кінематографістів Грузинської РСР. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 42. Промова на засіданні Пленуму Московської Ради робітничих і селянських депутатів 28 лютого 1921 р.; т. 43. Товаришам комуністам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горської республіки. 14 квітня 1921 р.; Советский Союз. Грузия. М., 1967; Очерки истории Коммунистической партии Грузии. 1883—1970. Тбилиси, 1971; История Грузии, т. 1—3. Тбилиси, 1962—73; Эсаиашвили В. Г. В. И. Ленин и Грузия. Тбилиси, 1970; Чхеидзе С. История Грузии. Пер. с груз. Тбилиси, 1976; Из истории украинско-грузинских связей. К., 1971; Гвазава-Санадзе Л. А. Вони билися за Дніпро. Пер. з груз. К., 1977; Дзоценідзе І. С. Грузинська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Гуния А. Л. Грузинская ССР к 60-летию Великого Октября. Индустрия. Тбилиси, 1977; Кахетелидзе М. К. Грузинская ССР к 60-летию Великого Октября. Сельское хозяйство. Тбилиси, 1977; Народное хозяйство СССР за 60 лет. Юбилейный статистический ежегодник. М., 1977; Барамидзе А., Радиани Ш., Жгенти Б. История грузинской литературы. Тбилиси, 1958; Імедадзе В. К. Т. Г. Шевченко і Грузія. К., 1963; Райдужними мостами. К., 1968; История грузинской советской литературы. М., 1977; Беридзе В. В. Грузинская архитектура с древнейших времен до начала XX века. Альбом. Тбилиси, 1967; Апакидзе А. Города древней Грузии. Тбилиси, 1968; Урушадзе И. А. Искусство Грузинской ССР. М., 1967; Аладашвили Н. А. Монументальная скульптура Грузии. М., 1977; Кикнадзе Н. Г. Современная грузинская керамика и гобелен. Тбилиси, 1977; Грузинская музыкальная культура. М., 1957; Торадзе Г. Г. Композиторы Грузии. Тбилиси, 1973; Джанелидзе Д. С. Грузинский театр с древнейших времен до второй половины XIX века. Тбилиси, 1959; Шалуташвили Н. Н. Страницы великой дружбы. К., 1966; Спектакль, звавший в бой. К., 1970.

Г. Грундіг. Забороніть атомну бомбу! 1954. Національна галерея в Берліні.

Л. Грундіг. У в'язниці. З циклу «Під свастикою». Суха голка. 1935.

ГРУЗИ́НСЬКЕ ПИСЬМО́ — оригінальна система письма, яку використовують для *грузинської мови*. Веде початок від арамейського письма. Найдавніша пам'ятка — напис на Болніському храмі (Сіон) — від 493. Історично Г. п. існувало в трьох варіантах: церк. уставне (з великих букв), церк. кутасте (з малих букв) і гражданське (світське) — округле письмо, що виникло з церк. кутастого. Книгодрукування — з 1709. Сучас. Г. п. складається з 33 букв і точно передає фонемний склад груз. мови: 5 букв для голосних і 28 — для приголосних фонем.

А. С. Чикобава.

ГРУЗИ́НСЬКИЙ Олександр Сергійович (22.XII 1881, м. Ніжин, тепер Черніг. обл.— 11.I 1954, Київ) — український рад. філолог і палеограф. Закінчив Київ. ун-т (1909). Був професором вузів Ніжина, Харкова, Ленінграда, Києва. Автор праць про мову, графіку й орнамент староукр. писемних пам'яток, розвідок про творчість Г. Сковороди, Ф. Прокоповича та ін. («Пересопницьке євангеліє як пам'ятка мистецтва епохи Відродження в Південній Росії в 16 ст.», «Із історії перекладу євангелія в Південній Росії в 16 ст. Літківське євангеліє», обидві — 1911; «Палеографічні й критичні замітки про Пересопницьке євангеліє», 1912, тощо).

Літ.: Регушевський Є. С. Рукописи професора О. С. Грузинського. «Радянське літературознавство», 1970, № 10.

П. Д. Тимошенко.

ГРУ́ЗІН Борис Юхимович (н. 30. VI 1937, Ташкент) — український і російський рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1969. В 1963 закінчив Моск. консерваторію. В 1963—69 та з 1976 — диригент Новосибірського, 1969—76 — гол. диригент Одес. театру опери та балету. Вистави: опери «Тарас Бульба» М. В. Лисенка, «Арсенал» Г. Майбороди, «Пікова дама» П. Чайковського; балет «Спартак» А. Хачатуряна та ін.

ГРУ́ЗІН Олексій Іванович [27.II (11.III) 1889, с. Калинівка, тепер Артемівського р-ну Донец. обл.— 7.V 1954, Одеса] — український рад. терапевт, засл. діяч науки УРСР (з 1951). Член КПРС з 1919. В 1925 закінчив Київ. мед. ін-т. У 1938—54 — зав. кафедрою терапії Одес. мед. ін-ту. Праці Г. присвячені проблемам ревматизму, серцево-судинних захворювань (зокрема, гіпертонічної хвороби), питанням курортології. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Буква	Фонетична транскрипція	Українські відповідники	Буква	Фонетична транскрипція	Українські відповідники	Буква	Фонетична транскрипція	Українські відповідники
ა	a	а	მ	m	м	ღ	ɣ	ґ
ბ	b	б	ნ	n	н	ყ	q̣	к̇
გ	g	г	ო	o	о	შ	š	ш
დ	d	д̣	პ	p̣	п'	ჩ	č	ч
ე	e	е	ჟ	ž	ж	ც	c	ц
ვ	v	в	რ	r	р	ძ	ǯ	дз
ზ	z	з	ს	s	с	წ	ç	ц'
თ	t	т	ტ	ṭ	т'	ჭ	č̣	ч'
ი	i	і	უ	u	у	ხ	x	х
კ	ḳ	к'	ფ	p	п	ჯ	ǯ	дж
ლ	l	ѧ	ქ	ḳ	к	ჰ	h	h

Грузинське письмо.

ГРУ́ЗМАН Шулим Айзикович (р. н. невід.— п. 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1912. В 1915 засланий до Сибіру. В 1917 — голова Горлівсько-Щербинівського районного к-ту РСДРП(б). Делегат VII (Квітневої) конференції РСДРП(б); делегат 1-го Всерос. з'їзду Рад, на якому обраний членом ЦВК. Один з організаторів Військ.-революц. к-ту й Центр. штабу Червоної гвардії Донбасу. В 1918—19 — член ЦК КП(б)У. Після II з'їзду КП(б)У (1918) — член Виконавчого бюро ЦК КП(б)У, яке діяло на окупованій австро-нім. військами тер. України. Загинув у бою з петлюрівцями.

ГРУЗЬКИ́Й ЄЛА́НЧИК — річка в Донецькій обл. УРСР, впадає в Таганрозьку зат. Азовського м. Довж. 91 км, площа бас. 1250 км². Рівнинна. Використовують для зрошування. На Г. Є.— м. Новоазовськ.

ГРУ́ЗЬКО-ЗО́РЯНСЬКЕ — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Гірницькій райраді м. Макіївки. Розташоване на р. Грузькій (прит. Кальміусу), за 6 км від залізнич. ст. Рясне. 1,9 тис. ж. (1978). Видобування вугілля, радгосп, восьмирічна школа, клуб, б-ка. Виникло 1938.

ГРУМ-ГРЖИМА́ЙЛО Володимир Юхимович [12(24).II 1864, Петербург — 30. X 1928, Москва] — російський рад. вчений-металург, чл.-кор. АН СРСР (з 1927). Брат Г. Ю. *Грум-Гржимайла*. Після закінчення Петерб. гірничого ін-ту (1885) працював на уральських металург. з-дах. Професор Петерб. політех. (1911—18) і Уральського гірничого (1918—24) ін-тів. З 1924 — керівник Бюро металург. і теплотехніч. конструкцій, де створювались проекти металург. та ін. печей. Г.-Г. довів екон. доцільність т. з. російського бесемерування; вперше науково обгрунтував (1909) методи калібрування прокатних валків; запропонував (1910) гідравлічну теорію розрахунку полуменевих печей; створив теорію «перероджування» динасу, яка і тепер є основою технології виробн. цього матеріалу.

ГРУМ-ГРЖИМА́ЙЛО Григорій Юхимович [5(17).II 1860, Петербург — 3.III 1936, Ленінград] — рос. географ, дослідник Азії, засл. діяч науки РРФСР (з 1928), віце-президент Географічного товариства СРСР (1920—31). Закінчив Петерб. ун-т (1884). У 1884—87 подорожував по гірських районах Серед. Азії, зокрема по Паміру. В 1889—90 керував експедицією в Центр. Азію, матеріали якої покладено в основу «Опису подорожі до Західного Китаю» (тт. 1—3, 1896—1907). Подорожував по Зх. Монголії і Туві, Далекому Сходу та ін. районах. Автор багатьох праць з географії Азії. Ім'ям Г.-Г. названо перевал на Сіхоте-Аліні,

льодовики на Памірі та на масиві Богдо-Ула.

ГРУ́НДІГ (Grundig) Ганс (19.II 1901, Дрезден — 11.IX 1958, там же) — німецький художник. Член Компартії Німеччини з 1926. В 1922—26 навчався в Дрезденській АМ. Під час фашист. режиму був ув'язнений (в 1939—44 перебував у концтаборі Заксенгаузен). Твори Г. присвячені революц. боротьбі нім. пролетаріату («Збори осередку компартії», 1932; цикл «Звірі і люди», 1933—38; «Жертвам фашизму», 1946—49; «Заборонiть атомну бомбу!», 1954, та ін.).
Літ.: Либман М. Я. Ганс Грундиг. М.. 1974.

ГРУ́НДІГ [Grundig; уроджена Лангер (Langer)] Леа (н. 23.III 1906, Дрезден) — німецька художниця, член Німецької АМ (з 1961). Дружина Г. *Грундіга*. Член Компартії Німеччини з 1926. В 1923—26 навчалася в Дрезденській АМ. Під час фашист. режиму зазнала репресій. Виконала цикл «Під свастикою», 1933—38. У 1939 емігрувала, повернулася на батьківщину 1949. Твори Г. пов'язані з робітн. рухом, у них відображено нові соціалістичні перетворення в НДР (цикли «Боротьба проти атомної смерті», 1957—58; «Вугіль і сталь світу», 1951, та ін.).

ГРУ́НСЬКИЙ Микола Кузьмич [28.IX (10.X) 1872, Суми — 13.VIII 1951, Київ] — укр. рад. мовознавець-славіст. Засл. діяч науки УРСР (з 1941). Закінчив Харків. ун-т (1896). Професор Юр'євського (тепер Тартуський) і Київ. (з 1915) ун-тів. Автор праць із славістики, історії вітчизн. мовознавства, рос. і укр. мовознавства, літературознавства й педагогіки: «Пам'ятки й питання давньослов'янської писемності» (т. 1—2, 1904—05), «Лекції з давньоцерковнослов'янської мови» (1906), «Життя, діяльність і погляди К. Д. Ушинського» (1906), «Нариси з історії розробки синтаксису слов'янських мов» (т. 1—2, 1910—11), «Основи нового українського правопису» (1929).
Тв.: Вступ до слов'янського мовознавства. К.— Львів, 1946.
Літ.: Лукінова Т. Б. Микола Кузьмич Грунський. «Мовознавство», 1972, № 6.

ГРУНТ — придатний для життя рослин верхній шар землі, що утворився під впливом природних факторів (клімат, рослинні й тваринні організми, рельєф місцевості, геологічний вік території) та діяльності людини на грунтоутворювальній — *материнській породі*; основний засіб виробництва в сільському г-ві На відміну від ін. засобів виробн. (будівель, машин), які старіють і зношуються в процесі виробн., властивості Г. (при правильному використанні його) поліпшуються, а основна властивість — *родючість грунту* підвищується. Наук. поняття про Г. як самостійне природне тіло, що безперервно змінюється, і про *грунтоутворювальний процес* розроблено в останній чверті 19 ст. (див. *Грунтознавство*).

Грунти формуються на продуктах *вивітрювання* масивних гірських порід, на т. з. материнських породах. Процес грунтоутворення проводиться великою кількістю різних біол., фіз. і хім. явищ, серед яких провідна роль належить синтезові зеленими рослинами органіч. речовин, розкладові їх мікроорганізмами й утворенню гумусу, або *перегною*,— найважливішої частини органічної речовини грунту, що зумовлює його родючість, є джерелом поживних речовин. Поряд з утворенням органічної речовини в Г. відбуваються процеси вивітрювання його мінеральної частини, розпад одних мінералів і утворення інших. Від переміщення продуктів розкладу рослинних решток і вивітрювання мінералів грунтова товща розчленовується на відмінні один від одного генетичні *горизонти*, з яких і складається профіль Г. (вертикальний розріз Г. від поверхні до материнської породи). За морфологічними ознаками генетичних горизонтів, їхнім складом і властивостями визначають тип або вид грунту, його походження (генезис) і характер грунтоутворювальних процесів, що відбуваються в ньому. Всі Г., незалежно від їхнього походження, мають певний мех. склад (див. *Механічний склад грунту*). За цією ознакою розрізняють Г. піщані й супіщані, глинисті й суглинисті. В глинистих і суглинистих Г. окремі механіч. елементи можуть з'єднуватися в грудочки (агрегати) того або ін. розміру, внаслідок чого Г. набуває певної структури (див. *Структура грунту*). Г. легкого мех. складу (піщані й супіщані) бідні на гумус і мулисті частинки, тому вони завжди перебувають в роздільночастинковому стані.

Для зручності вивчення і картографування Г. класифікують (див. *Грунтові карти*). В СРСР бл. 30 осн. типів грунтів, у т. ч. на Україні — 13 типів: *дерново-підзолисті грунти*, дернові, болотні, сірі лісові, бурі лісові, опідзолені чорноземи, чорноземно-лучні Г., *чорноземи, каштанові грунти, солончаки* тощо. Залежно від різноманітних природних умов грунтоутворювання і від стадії розвитку Г. природна родючість його може перебувати на різних рівнях. Значна частина Г. зазнала змін під впливом госп. діяльності людини: експлуатації лісів, використання природних лук і пасовищ, *обробітку грунту*, внесення добрив, вирощування культур. рослин, *осушення земель, зрошення* тощо. В процесі госп. впливу на Г. розвивається його ефективна родючість. Вона залежить від рівня розвитку науки й техніки, а також від системи сусп.-екон. відносин. Іл. див. на окремому аркуші, с. 304—305.

Літ.: Вернандер Н. Б. [та ін.]. Почвы УССР. К.—Х., 1951; Вернандер Н. Б. Географія грунтів з основами грунтознавства. К., 1965; Скорина С. О., Розумний І. А. Грунти України та їх раціональне використання. К., 1970. Див. також літ. до ст. *Агрономія. Грунтознавство.*

Г. С. Гринь.

ГРУНТ у будівництві — гірські породи, що є об'єктом інженерно-будівельної діяльності людини. Розрізняють Г. скельні та пухкі (нескельні). До скельних Г. належать виверженi, метаморфічні та осадові породи, що залягають у вигляді монолітного або тріщинуватого масиву, із жорстким зв'язком між зернами. Пухкі Г. бувають: великоуламкові (з частинками понад 2 мм), напр. щебеневі; піщані (гравелисті, крупні, середні, дрібні та пиловидні); лесові та глинисті (глини, суглинки, супіски). Властивості Г. поліпшують, закріплюючи в'яжучими речовинами (див. *Бітумізація грунтів, Силікатизація грунтів, Цементація*), вдаючись до *заморожування грунтів, ущільнення грунтів*, осушування їх тощо. Г. служить основою будинків і споруд, буд. матеріалом (див. *Грунтоматеріали*). В Г. будують підземні споруди (напр., тунелі).

ГРУНТОВА́ ФА́УНА, тваринний світ грунтів — сукупність тварин, які населяють грунт. У Г. ф. розрізняють нанофауну, до складу якої входять насельники капілярної та плівкової води (найпростіші, коловертки, нематоди); мікрофауну — дрібні членистоногі (кліщі, ногохвости та ін.), що заселюють повітряні проміжки між твердими частками грунту; мезофауну, до якої належать більші безхребетні, що прокладають ходи в грунті (дощові черви, багатоніжки тощо) й макрофауну, яку складають риючі хребетні (напр., кроти). Найбільше в грунті найпростіших (тисячі в 1 г грунту), менше — представників мікрофауни (до кількох сотень тисяч на 1 м²) та мезофауни (від десятків до кількох сотень на 1 м²). Більшість представників Г. ф. живиться рослинними рештками, гумусом, але деяка частина їх (личинки хрущів, буряковий довгоносик, деякі нематоди тощо) — тканинами живих рослин, ушкоджуючи їх. Г. ф. відіграє велику роль у грунтоутворюванні. В результаті життєдіяльності представників Г. ф. прискорюється кругообіг речовин у природі, швидше мінералізуються органічні рештки у грунті, поліпшуються його мех., фіз., хім. і біол. властивості, тобто покращується його структура.

ГРУНТОВИ́Й ВБИРНИ́Й КО́МПЛЕКС, колоїдний комплекс — сукупність нерозчинних у воді дисперсних (найдрібніших) грунтових частинок, що зумовлюють вбирання твердою фазою грунту з грунтового розчину іонів та молекул (див. *Вбирна здатність грунту*). Г. в. к. складається з органічних речовин грунту (переважно гумусових, див. *Гумус*), неорганічних (мінеральних — в основному SiO_2, Al_2O_3, Fe_2O_3) речовин та їхніх сполук. Ємкість вбирання катіонів органічною частиною Г. в. к. становить 300—400 мг-екв на 100 г речовини, а мінеральною — до 100 мг-екв на 100 г речовини. Органічна частина Г. в. к.— найважливіший показник *родючості грунту*. Кількість органічної частини є важливою класифікаційною ознакою грунтів. На властивості грунту і його родючість великою мірою впливає й катіонний склад Г. в. к. Грунти, в яких Г. в. к. насичений кальцієм (*чорноземи*),— нейтральні, здатні набувати агрономічно цінної структури і є най[illegible]щими

В. Ю. Грум-Гржимайло.

М. К. Грунський.

для росту і розвитку с.-г. рослин. Якщо в Г. в. к. є увібрані іони водню та алюмінію, то реакція таких грунтів кисла (*підзолисті грунти*). Реакція грунтового розчину солонців лужна, бо до катіонного складу їхнього Г. в. к. входять іони натрію, які й зумовлюють утворення соди. Поняття «грунтовий вбирний комплекс» вперше запровадив у науку рад. грунтознавець К. К. *Гедройц*. Дослідження Г. в. к. конче необхідні для розробки найефективніших заходів до поліпшення земель.

Літ.: Гедройц К. К. Избранные сочинения, т. 1. М., 1955.

ГРУНТОВІ ВО́ДИ — безнапірні *підземні води* першого від поверхні постійного водоносного горизонту. Утворюються в місцях, де на поверхні землі лежать водопроникні гірські породи, підстелені водотривкими породами. Поповнення Г. в. відбувається на всій площі поширення їх внаслідок просочування атм. або річкових вод. Якщо поповнення відбувається повільно при значному випаровуванні (як у степових районах України), Г. в. стають солоними або гірко-солоними, непридатними для водопостачання. В бурових і копаних колодязях рівень Г. в. завжди встановлюється на тій глибині, на якій виявлено воду. Г. в. використовують як джерело водопостачання.

Літ.: Руденко Ф. А., Попов О. Є. Гідрогеологія. К., 1975.

А. Є. Бабинець.

ГРУНТОВІ КА́РТИ — зображення на площині картографічними методами грунтового покриву, особливостей і властивостей грунтів на земній поверхні. За своїм призначенням і змістом Г. к. поділяють на загальні, що показують геогр. поширення генетичних груп грунтів; грунтово-меліоративні — характеризують меліоративні особливості грунтів (запаси продуктивної вологи, кількість солей, фільтраційні властивості тощо); грунтово-ерозійні — зображують ступінь еродованості грунтів, їхню протиерозійну стійкість, наявність активних вогнищ ерозії. Залежно від призначення Г. к. бувають дрібномасштабні (менше як 1 : 300 000), середньомасштабні (масштаб 1 : 100 000—1 : 300 000), великомасштабні (1 : 10 000—1 : 50 000), детальні (у масштабі від 1 : 200 до 1 : 5000). Наук. основою для складання Г. к. є грунтові обстеження, найважливіші положення і методика яких були розроблені В. В. *Докучаєвим* та М. М. *Сибірцевим*. Г. к. є основою для складання агрономічних картограм. Протягом 1956—61 в УРСР під керівництвом *Грунтознавства і агрохімії українського науково-дослідного інституту* імені О. Н. Соколовського та респ. ін-ту по землевпорядженню «Укрземпроект» проведено суцільне великомасштабне (1 : 10 000—1 : 25 000) грунтове обстеження на площі понад 44 млн. га. Кожному господарству передано Г. к. і картограми по раціональному використанню земель, хімізації, боротьбі з ерозією тощо. Ці матеріали допомагають поліпшувати використання грунтів, підвищувати культуру землеробства та врожайність с.-г. культур. В результаті узагальнення матеріалів великомасштабного грунтового обстеження розроблено середньо- і дрібномасштабні Г. к. усіх зон України, які також супроводжувалися картограмами різного призначення: типів земель, типів ерозійного районування, *бонітування грунтів*, земельного кадастру тощо. З урахуванням запитів с.-г. виробн. в республіці проводяться повторні грунтові обстеження для коректування Г. к. і картограм.

Літ.: Методика крупномасштабного дослідження грунтів колгоспів і радгоспів Української РСР, ч. 2. Х., 1958; Руководство по составлению почвенных и агрохимических карт. М., 1964; Вернандер Н. Б., Самбур Г. М., Харченко Б. З. Використання грунтових карт при розробленні і впровадженні системи землеробства. К., 1964.

М. К. Шикула.

ГРУНТОВТО́МА — погіршення фіз., хім. і особливо біол. властивостей грунту, нагромадження в грунті шкідливих мікроорганізмів (гриби, бактерії, віруси) та шкідників (нематоди тощо). Спричиняє різке зниження врожаїв культурних рослин при вирощуванні їх на тому самому полі протягом кількох років. Найяскравіше проявляється грунтовтома при беззмінній культурі буряків, льону й конюшини (т. з. буряковтома, льоновтома, конюшиновтома).

Засоби боротьби: дотримання *сівозмін*, обробка грунту *пестицидами*.

ГРУНТОЗАХИСНА́ СИСТЕ́МА ЗЕМЛЕРО́БСТВА — *система землеробства*, основним завданням якої є захист грунту від водної та вітрової ерозії; комплекс науково обґрунтованих орг.-госп., агротех., лісомеліоративних, гідротех. та ін. заходів, спрямованих на боротьбу з ерозією грунту. Високоефективною є нова Г. с. з., розроблена Всесоюзним н.-д. ін-том зернового г-ва під керівництвом акад. О. І. Бараєва для посушливих районів Пн. Казахстану і Зх. Сибіру. Нова Г. с. з. на відміну від звичайної системи полицевого *обробітку грунту* основана на застосуванні системи плоскорізного обробітку. При полицевій системі на цілинних і перелогових землях грунт після розорювання швидко втрачає структурний стан, розпилюється і не може чинити опір руйнівній силі вітру (див. *Ерозія грунту*). При Г. с. з. надійним захистом грунту від руйнування вітром є рослинний покрив і збереження на поверхні грунту стерні та інших рослинних решток, що можливо лише завдяки застосуванню комплексу плоскорізних грунтообробних знарядь. Важливою складовою ланкою Г. с. з. є зернопарові чотири-, п'ятипільні сівозміни, де *чисті пари* займають 20—25% ріллі. На чистих парах застосовують *куліси*, посмужний обробіток грунту (смуги пару завширшки 100—150 м чергують зі смугами такої самої ширини зернових культур). На полях з легким *механічним складом грунту* ефективним заходом Г. с. з. є впровадження грунтозахисних *сівозмін*, у яких при смуговому розміщенні посіви багаторічних трав чергують з посівами однорічних культур.). Г. с. з. передбачає й будівництво *протиерозійних гідротехнічних споруд, лиманне зрошення*, здійснення комплексу ін. заходів *меліорації*. Г. с. з. поклала кінець прояву вітрової ерозії на сході СРСР на площі бл. 30 млн. га. В степовій зоні Української РСР Г. с. з. із застосуванням плоскорізного обробітку та сівби зернових культур стерньовими *сівалками* є високоефективним заходом захисту грунту від вітрової ерозії і підвищення урожайності с.-г. культур. На дальший розвиток Г. с. з. спрямована Постанова (серпень 1976) ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про заходи по збільшенню виробництва протиерозійної техніки для сільського господарства; прийнято також Постанову Верховної Ради Української РСР (липень 1978) про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці. В умовах загрози водної ерозії Г. с. з. спрямована на створення глибокого орного шару, проведення обробітку грунту впоперек схилу, застосування спец. агромеліоративних заходів (обвалування, лункування, переривчасте борознування зябу, щілювання, смугове розміщення культур та ін.).

Літ.: Шикула Н. К. Агротехнические мероприятия по защите почв от эрозии. В кн.: Комплекс мероприятий по защите почв от эрозии в УССР, ч. 1. Х., 1971; Щербак И. Е. Почвозащитная обработка полей в южных районах. М., 1974; Почвозащитное земледелие. М., 1975; Нарциссов В. П. Научные основы систем земледелия. М., 1976; Воробьев С. А., Буров Д. И., Туликов А. М. Земледелие. М., 1977.

І. С. Руденко.

ГРУНТОЗНА́ВСТВА І АГРОХІ́МІЇ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені О. Н. Соколовського — установа в системі Південного відділення ВАСГНІЛ. Створений 1956 в Харкові на базі лабораторії грунтознавства АН УРСР. В 1959 ін-ту присвоєно ім'я О. Н. *Соколовського*. В ін-ті є 4 відділи (грунтознавства, хім. меліорації грунтів, протиерозійних меліорацій грунтів, агрохімії), кожен зі своїми лабораторіями, центральний архів грунтознавчих матеріалів УРСР. У віданні ін-ту Донецька (Ясинуватський р-н) протиерозійна дослідна станція і дослідне господарство — радгосп «Комунар» (смт Коротич, Харків. обл.).

Ін-т розробляє теор. і практичні питання з грунтознавства й агрохімії. Ін-том проведено великомасштабне грунтове обстеження землекористувань колгоспів і радгоспів УРСР, ним вручено господарствам грунтові плани й картограми агрогрунтових груп, рекомендації по боротьбі з ерозією грунтів і підвищенню родючості; складено й видано грунтові карти України. Ін-т має очну й заочну аспірантури, видає наук. зб. «Агрохімія і грунтознавство».

М. Ф. Севастьянов.

ГРУНТОЗНА́ВСТВО — наука про *грунти*, їхнє походження, утворення, розвиток (генезис), будову, склад і властивості, закономірності географічного поширення (*географія грунтів*), формування

й розвиток найважливішої якісної ознаки — *родючості грунту* та найраціональніше використання її. Г. розглядає грунт як природне тіло, засіб виробництва, предмет і продукт праці. Найважливішими розділами Г. є генезис грунтів і класифікація грунтів, фізика, хімія та фізико-хімія, мінералогія, географія та картографія грунтів тощо. Останнім часом визначились *бонітування грунтів* та захист від ерозії.

Г. як система знань про грунт почало розвиватися на рубежі 18 і 19 ст. («гумусова теорія» живлення рослин нім. ученого А. Теєра, теорія мінерального живлення рослин нім. ученого Ю. Лібіха). Але як нова галузь науки Г. вперше виникло й сформувалось у Росії в другій половині 19 ст. завдяки працям В. В. *Докучаєва*, П. А. *Костичева* і М. М. *Сибірцева*. В. В. Докучаєв створив генетичне Г., обгрунтувавши основні його положення в монографії «Російський чорнозем» (1883). Цей рік прийнято вважати датою виникнення нової науки — грунтознавства. Зокрема, в Полтав. губ. (1888—94) Докучаєв провів велику роботу по вивченню грунтів з метою оцінки їх. У 1924 році було створено Міжнар. товариство грунтознавців, яке відіграло велику роль у поширенні генетичного Г. та заснуванні в 1930—40 нац. грунтознавчих шкіл у США, Німеччині, Англії, Голландії, Югославії та ін. країнах. Основоположник агрономічного Г.—П. А. Костичев висвітлив питання взаємозв'язку рослин з грунтом, його родючості. Ідеї П. А. Костичева розвинули і створили чітку систему вчення про роль біол. факторів у грунтоутворенні В. Р. *Вільямс*, О. Н. *Соколовський* та ін. Г.— науково-природнича дисципліна. В пізнанні властивостей грунтів і *грунтоутворювального процесу* воно тісно пов'язане з геол., геогр., біол., хім. науками. В Г. застосовуються рентгеноскопія, потенціометрія, спектроскопія, термографія, хроматографія та ін. Г. тісно пов'язане з кліматологією, геоморфологією, фізіологією рослин та ін. Широко використовує польові експедиційні, стаціонарні, аналітичні, порівняльно-геогр. та картографічні дослідження. Г. є фундаментальною дисципліною при вивченні *землеробства, агрохімії* та картографуванні грунтів, розробці агротех., агрохім. і меліоративних рекомендацій. На вченні про грунт значною мірою основана розробка науково обґрунтованих *систем землеробства*, удобрення, *сівозміни*, хімічної меліорації грунтів, складання проектів *зрошення* та *осушення земель*; Г. забезпечує й чітке планування практичних заходів по трансформації угідь. На Україні в розвиток Г. значний вклад внесли О. Н. Соколовський, К. К. *Гедройц*, Г. М. *Висоцький*, Н. Б. Вернандер, О. М. *Грінченко*, М. К. Крупський, П. С. Гринь, М. М. *Годлін*, Г. М. Самбур, Г. О. Андрущенко та ін. Питання Г. розробляють і вивчають, зокрема, в *Грунтознавства і агрохімії українському науково-дослідному інституті* імені О. Н. Соколовського, *Землеробства українському науково-дослідному інституті*, у навчальних закладах — Українській с.-г. академії та ін. Дослідження з Г. публікуються у періодичних виданнях «Почвоведение», «Агрохимия», «Микробиология» (Москва); «Агрохімія і грунтознавство», «*Вісник сільськогосподарської науки*» (Київ).

Літ.: Глинка К. Д. Почвоведение. М., 1935; Докучаев В. В. Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1949—61; Костычев П. А. Избранные труды. М., 1951; Сибирцев Н. М. Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1951—53; Вільямс В. Р. Грунтознавство. К., 1953; Гедройц К. К. Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1955; Высоцкий Г. Н. Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1962; Соколовский А. Н. Избранные труды. К., 1971; Почвоведение. М., 1975; Шкварук М. М., Делеменчук М. І. Грунтознавство. К., 1976; Принципы организации и методы стационарного изучения почв. М., 1976. Див. також *літ.* до ст. *Грунтові карти*.

М. К. Шикула.

ГРУНТОМАТЕРІА́ЛИ — будівельні безвипальні матеріали, виготовлені з *грунтів* (глин, суглинків, супісків). Г. поділяють на грунтобетони й грунтосилікатні матеріали, зміцнені *в'яжучими речовинами*; сирцеві — виготовлені з глини без домішок і саманні — з глини й волокнистих *заповнювачів* (соломи, кострищі тощо). В'яжучими речовинами в грунтобетонах є цемент, вапно або гіпс, у грунтосилікатних матеріалах — грунтоцементи (суміші алюмосилікатних речовин зі сполуками лужних металів, що у водних розчинах мають лужну реакцію, напр. шлаколужний цемент). Грунтобетони, сирцеві й саманні матеріали неводостійкі, їхня міцність на стиск — відповідно 1,2—10; 1,5—2 і 1,5—3 МПа. Грунтосилікатні матеріали відзначаються значними водо- та *морозостійкістю* й міцністю на стиск (понад 20 МПа). Г. застосовують у сільс., дорожньому, аеродромному й гідротех. будівництві.

ГРУНТОУТВО́РЮВАЛЬНИЙ ПРОЦЕ́С — сукупність явищ, взаємно пов'язаних з перетворюванням і переміщуванням речовин та енергії в *грунті*, з обміном між грунтом та ін. природними тілами, що відбувається на земній поверхні; процес зародження, еволюційного розвитку грунту і його родючості під впливом природних факторів (клімату, *материнської породи*, рослинного і тваринного світу) й госп. діяльності людини (експлуатації лісів, *осушення земель*, *зрошення* тощо).

ГРУНЬ — річка в Сум. і Полтав. областях УРСР, права притока Псла (бас. Дніпра). Довж. 85 км, пл. басейну 1090 км². Частково використовують для водопостачання. Біля гирла Г.— м. Гадяч.

ГРУНЬ-ТАША́НЬ — річка в Полтав. обл. УРСР, ліва притока Псла (бас. Дніпра). Довж. 91 км, площа бас. 1870 км². Утворюється від злиття Груні й Ташані, що починаються в Сум. обл Рівнинна. Використовують для водопостачання.

ГРУП ТЕО́РІЯ — розділ *алгебри*, в якому вивчають властивості груп. Г р у п а — *алгебраїчна система* G з визначеною в ній асоціативною (див. *Асоціативність*) бінарною операцією, для якої виконуються умови: 1) в G існує нейтральний елемент, тобто такий елемент e, що $a \cdot e = e \cdot a = a$ для кожного a з G; 2) для будь-якого a з G існує обернений, тобто такий елемент b з G, що $a \cdot b = b \cdot a = e$. Як правило, операція, визначена в групі, наз. множенням, а нейтральний елемент — одиницею. Якщо операція задовольняє умову *комутативності*, групу наз. комутативною. Історично поняття «група» виникло при дослідженні розв'язності *алгебраїчних рівнянь* у радикалах, а також у *геометрії* й *чисел теорії*. Г. т. широко застосовують у математиці (напр., у *топології*), в кібернетиці (в теорії лінійних кодів), у фізиці (*кристалографії*, *квантовій механіці* тощо). Сучас. Г. т. складається з розділів, які вивчають скінченні групи, комутативні групи, групи з умовами скінченності, топологічні групи, зображення груп та ін. Вивчаються й різні узагальнення поняття групи. Значний внесок у розвиток Г. т. зробили рад. учені А. І. *Мальцев*, Л. С. *Понтрягін*, С. М. *Черников*, О. Ю. *Шмідт*, О. Г. Курош та інші.

Літ.: Курош А. Г. Теория групп. М., 1967; Граве Д. О. Вибрані праці. К., 1971; Понтрягин Л. С. Непрерывные группы. М., 1973; Каргаполов М. И., Мерзляков Ю. И Основы теории групп. М., 1977.

Д. І. Зайцев.

ГРУ́ПА в г е о л о г і ї — один з підрозділів загальної *стратиграфічної шкали*, який об'єднує гірські породи, що утворилися протягом геологічної *ери*. Кожна Г. відповідає певному етапові в розвитку Землі й характеризується своєрідністю геол. утворень і особливостями викопних решток організмів. Комплекс гірських порід на Землі поділяють на п'ять Г.: архейську, протерозойську, палеозойську, мезозойську й кайнозойську. Г. поділяються на *системи геологічні*

ГРУ́ПА А́РМІЙ — оперативно-стратегічне об'єднання сухопутних військ у збройних силах деяких іноземних держав. Склад Г. а. непостійний, залежить від стратегічного значення театру воєн. дій. До Г. а. звичайно входять польові армії, великі з'єднання рухливих військ та бойової авіації. Г. а. виникли під час 1-ї світової війни. В роки 2-ї світової війни нім.-фашист. війська на рад.-нім. фронті об'єднувалися в Г. а. «Північ», «Центр», «Південь» тощо.

ГРУ́ПА «ВИ́ЗВОЛЕННЯ ПРА́ЦІ» — перша рос. марксистська організація; існувала з вересня 1883 до серпня 1903. Заснували її в Женеві (Швейцарія) кол. народники-чорнопередільці (див. «*Чорний переділ*») Г. В. *Плеханов*, П. Б. Аксельрод, В. І. *Засулич*, Л. Г. *Дейч*, В. М. Ігнатов, які визнали помилковість народницьких поглядів і перейшли на позиції марксизму. Гол. своїм завданням Г. «В. п.» вважала пропаганду ідей наук. соціалізму, критику *народництва*, розробку найважливіших питань революц. руху й сусп. життя Росії, вироблення програми рос. с.-д.

ГРУПА «ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦЕНТРАЛІЗМУ»

Група переклала рос. мовою й видала ряд творів К. Маркса й Ф. Енгельса, які потім розповсюджувала в Росії серед революц. інтелігенції й передових робітників. Велику роль у поширенні марксизму, в критиці теорії й тактики народництва відіграли праці Г. В. Плеханова «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші незгоди» (1885), «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895) та ін. Важливе значення мали два проекти програми рос. с.-д., видані Г. «В. п.» (1883, 1885), в яких на той час в основному правильно визначалися завдання рос. марксистів. Група мала зв'язки з марксистськими групами Д. *Благоєва*, П. В. *Точиського* й М. І. *Бруснєва* в Петербурзі, з марксистськими групами Москви, Києва, Одеси, Харкова, Вільна, Риги, міст Поволжя й Закавказзя.

Діяльність Г. «В. п.» відіграла велику роль у поширенні марксизму й на Україні. Видання групи різними шляхами доставлялись у Київ, Харків, Катеринослав, Одесу та ін. міста. Група мала вплив на передових робітників та інтелігенцію Зх. України, підтримувала зв'язки з І. Я. Франком, М. І. Павликом та ін. У 1894 група ввійшла до створеного в Женеві за її ініціативою «Союзу російських соціал-демократів за кордоном», проте 1900 вийшла з нього, оскільки там переважали опортуністи. Важливим етапом діяльності Г. «В. п.» (1901—03) було перебування її в рамках *Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії*. Представники групи брали участь у конгресах II Інтернаціоналу. Постійну допомогу надавав групі Ф. Енгельс. Проте в теоретичній і практичній діяльності групи були помилки, які виявлялися в тому, що, будучи відірваною від практики масового робітн. руху, вона не зуміла чітко визначити місце й роль ліберальної буржуазії й селянства в революції, оцінити значення пролетаріату як гегемона в бурж.-демократичній революції. На II з'їзді РСДРП (1903) Г. «В. п.» заявила про припинення свого існування. В. І. Ленін вбачав істор. значення Г. «В. п.» в тому, що вона «теоретично заснувала соціал-демократію і зробила перший крок назустріч робітничому рухові» (Повне зібр. тв., т. 25, с. 127).

Літ.: Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 4. Проект програми нашої партії; т. 26. Соціалізм і війна; Плеханов Г. В. К тридцатилетию группы «Освобождение труда». В кн.: Плеханов Г. В. Сочинения, т. 24. М.—Л., 1927; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965; Шморгун П. М. Роль групи «Визволення праці» в поширенні марксизму на Україні. К., 1958; Жуйков Г. Группа «Освобождение труда». М., 1962; Котов В. Н. К. Маркс, Ф. Енгельс і Росія. К., 1971.

В. Н. Котов.

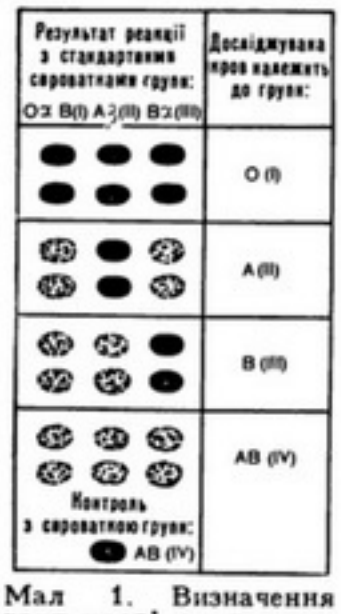

Мал. 1. Визначення **груп крові** за допомогою стандартних сироваток.

ГРУ́ПА «ДЕМОКРАТИ́ЧНОГО ЦЕНТРАЛІ́ЗМУ», «децисти» — опозиційна антиленінська група в РКП(б), яка виникла 1919 й оформилася 1920 у фракцію. Прикриваючись принципом *демократичного централізму*, «децисти» фактично виступали проти нього. Вони заперечували керівну роль партії в Радах і профспілках, виступали проти ленінських норм парт. і держ. керівництва, проти єдиноначальності в госп. будівництві, обстоювали необмежену колегіальність в управлінні г-вом, вимагали свободи фракцій і груп. Платформа Г. «д. ц.» по суті виражала ідеологію дрібнобурж. контрреволюції. Яскравим прикладом цього була антипарт. діяльність «децистів» на *Четвертій конференції КП(б) України* (березень 1920), на якій вони шляхом фракційних махінацій захопили більшість у ЦК КП(б)У. ЦК РКП(б) визнав вибори ЦК КП (б)У неправомочними і звернувся з відкритим листом до всіх парт. орг-цій України, в якому роз'яснив заходи, вжиті для припинення фракційної діяльності «децистів» на Україні. Лист був схвалений парт. орг-ціями республіки. Спроби «децистів» протиставити свої фракційні погляди генеральній лінії партії дістали рішучу відсіч В. І. Леніна, делегатів *Восьмого з'їзду РКП(б)*, *Дев'ятого з'їзду РКП(б)*, місцевих парт. орг-цій, зокрема під час *дискусії про профспілки* (1921). Після *Десятого з'їзду РКП(б)*, який прийняв рішення про ліквідацію всіх фракцій і угруповань у партії, Г. «д. ц.» розпалася. В 1923 її залишки блокувалися з троцькістською опозицією, 1926 примкнули до *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку*. *П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б)* (1927) виключив їх з партії.

М. М. Матвійчук.

«ГРУ́ПА НАРОДОВО́ЛЬЦІВ» — дві петербурзькі революційні орг-ції народницького напряму. Перша діяла в 1891 — квітні 1894. Вона визнавала програму «*Народної волі*», але під впливом соціал-демократів відкидала терор як засіб боротьби проти існуючого ладу. Члени «Г. н.» вели пропаганду серед робітників, у своїй нелегальній друкарні надрукували два номери «Летучего листка», кілька відозв. Ці видання розповсюджувались у Петербурзі, Москві, Харкові, Києві, Одесі. Невдовзі після розгрому орг-ції було створено нову групу під такою самою назвою. Вона встановила зв'язки з *петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу»*, відновила підпільну друкарню, де було надруковано брошуру В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи...», 3-й і 4-й номери «Летучего листка». Влітку 1896 у зв'язку з арештом більшості учасників «Г. н.» припинила діяльність.

ГРУ́ПА СОЦІА́ЛЬНА — відносно стала спільність людей, становище якої в суспільстві зумовлене системою суспільно-екон. відносин. Об'єктивний поділ суспільства на Г. с. утворює його соціально-класову структуру. Найважливішими Г. с. є *класи суспільні*. До Г. с. належать і *верстви соціальні*. Профес., реліг., етнічні, різноманітні демографічні групи (жінки, молодь тощо) правомірно відносити до Г. с. лише остільки, оскільки їхнє становище в суспільстві зумовлене панівними сусп.-екон. відносинами. Під Г. с. розуміють і сукупність людей, об'єднаних на основі подібності суспільно значущих характеристик: однакової діяльності, ідентичних соціально-психологічних якостей, спільних цілей і цінностей тощо. Г. с. поділяють на великі й малі (за кількісною ознакою), первинні (засновані на безпосередніх особистих зв'язках і відносинах членів групи) і вторинні (де безпосередніх особистих зв'язків між членами групи немає), формальні (створені дослідником на основі тієї чи ін. ознаки) й неформальні (існують об'єктивно) тощо.

І. М. Попова.

ГРУ́ПИ КРО́ВІ — особливості крові, зумовлені біохімічними властивостями еритроцитарних білків, за якими представників певного виду поділяють на окремі групи. Вперше три Г. к. у людини виявив 1900 австр. лікар К. Ландштейнер. У 1902 відкрито четверту Г. к. Вчення про осн. Г. к. оформив чеський учений Я. Янський (1907). В 1928 Гігієнічна комісія Ліги націй затвердила літерну міжнар. номенклатуру системи АВ0. Г. к. людини залежить від наявності в еритроцитах двох якісно відмінних аглютиногенів (*антигенів*) — А і В, а в плазмі крові — аглютинінів (*антитіл*) — α і β. За системою АВ0 розрізняють такі Г. к.: 0αβ (I Г. к.) — в еритроцитах немає аглютиногенів А і В, а плазма містить аглютиніни α і β; Aβ (II Г. к.) — в еритроцитах є аглютиноген А, у плазмі — аглютинін β; Bα (III Г. к.) — в еритроцитах є аглютиноген В, у плазмі — алютинін α; АВ0 (IV Г. к.) — в еритроцитах містяться аглютиногени А і В, в плазмі немає обох аглютинінів. При взаємодії однойменних аглютиногенів і аглютинінів (напр., А + α, В + β) відбувається склеювання еритроцитів (*гемаглютинація*) з наступним *гемолізом*.

Виявлено, що антиген А представлений кількома підгрупами, але практичне значення при *переливанні крові* мають лише підгрупи A_1 (у 88% людей) та A_2 (у 12%). Г. к. визначають за допомогою гемаглютинуючих стандартних сироваток (див. *Сироватка крові*). На поверхню скла або фарфорової тарілки наносять окремо по 1—2 краплі кожної з цих сироваток і додають до них по краплі досліджуваної крові. За наявністю або відсутністю гемаглютинації визначають належність крові до тієї чи ін. групи (див. мал. 1). Доведено, що є й ін. системи еритроцитарних антиге-

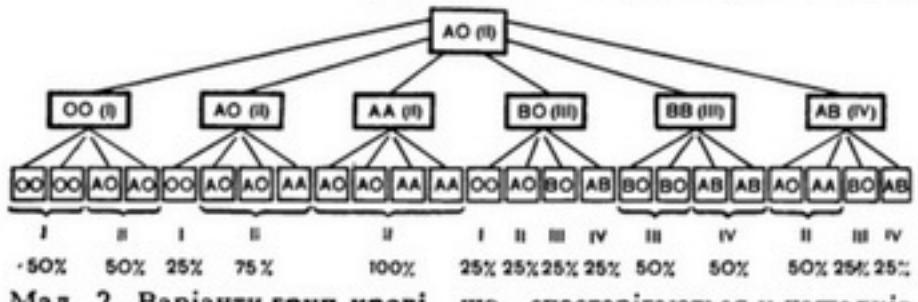

Мал. 2. Варіанти **груп крові**, що спостерігаються у нащадків подружжя, в якому один з батьків має генотип А0, другий — якийсь з генотипів системи АВ0 (римські цифри позначають групи крові, % — імовірність виникнення даної групи крові у нащадків).

нів: *резус-фактор* (Rh — Hr), MN, Ss, Pp, Kk (Келл), Льюїс та ін. Антигени виявлено в лейкоцитах і тромбоцитах. Г. к. не залежить від статі, віку чи раси людини, а є її індивідуальною біол. особливістю, яка формується в ранньому періоді зародкового розвитку, не змінюється протягом життя й успадковується. Напр., у батьків з I Г. к. (0αβ) дитина матиме також I Г. к. Якщо в батьків II (Aβ) і III Г. к. (Bα), дитина може мати будь-яку з чотирьох Г. к. (див. мал. 2). Г. к. добре вивчено в деяких тварин —у свиней, великої рогатої худоби, овець і коней; досліджено у курей, собак, котів, кролів та ін. Г. к. тварин не сумісні з Г. к. людини. Встановлення Г. к. необхідне при переливанні крові, пересаджуванні тканин і органів; у тваринництві — при лінійному *розведенні сільськогосподарських тварин*, визначенні структури породи, аналізі генеалогічних і заводських ліній тощо.

Літ.: Руководство по применению крови и кровезаменителей. Л., 1973; Косяков П. Н. Изоантигены и изоантитела человека в норме и патологии. М., 1974.

Р. Б. Гутник.

ГРУПОВА́ ПСИХОЛО́ГІЯ — 1) Психологія певної соціальної групи, яка виступає як цілісність. 2) Розділ *соціальної психології*, що вивчає психологічні особливості окремих соціальних груп На відміну від бурж. науки, яка намагається вивести Г. п. з «чистої» психології, нібито відірваної від класової ідеології суспільства, марксистська соціальна психологія доводить найтіснішій зв'язок Г. п. з сусп. явищами. Поняття «групова психологія» тісно пов'язане з поняттям психології колективів, але ширше за нього, бо включає в себе і психологію людських угруповань, які не можна назвати колективами. Розрізняють соціально-психологічні групи великі й малі, контактні й неконтактні (стосунки в групах безпосередні або опосередковані), тимчасові й постійні (залежно від часу їхнього існування), формальні й неформальні (організаційно оформлені чи неоформлені), первинні і вторинні (залежно від того, наскільки тісні, емоційно наснажені стосунки в групі) тощо.

О. Т. Губко.

ГРУПОВА́ ШВИ́ДКІСТЬ — швидкість поширення групи хвиль (імпульсу), а отже і швидкість перенесення ними енергії. У вакуумі, де *дисперсії світла* немає, Г. ш. *u* поширення світлового сигналу збігається з його *фазовою швидкістю v*. У середовищах з дисперсією зв'язок між Г. ш. і фазовою швидкістю виражається формулою: $u = v - \lambda \frac{dv}{d\lambda}$, де λ — довжина хвилі. При нормальній дисперсії $\left(\frac{dv}{d\lambda} > 0\right)$ Г. ш. менша за фазову шкидкість, а при аномальній $\left(\frac{dv}{d\lambda} < 0\right)$ — більша. Всі методи вимірювання швидкості світла в речовині, пов'язані з визначенням запізнення світла, дають значення Г. ш. Методами лазерної спектроскопії, де безпосередньо вимірюється частота коливань дуже монохроматичного випромінювання, можна визначити фазову швидкість світла.

Літ.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

І. І. Кондиленко.

ГРУПОВИ́Й ШЛЮБ — найдавніша форма шлюбу, характерна для періоду перетворення «*первісного людського стада*» на родову общину. Плем'я поділялося на 2 групи — «шлюбні класи». Всі чоловіки однієї групи могли вступати в шлюбні стосунки з усіма жінками ін. шлюбної групи. З розвитком суспільства замість Г. ш. виник *парний шлюб*, властивий родовій общині при розвиненому материнському роді. Як пережиток Г. ш. існував до 20 ст. у деяких народів світу, зокрема в корінного населення Австралії.

ГРУПУВА́ННЯ СТАТИСТИ́ЧНІ — один з основних методів обробки й аналізу статистичних даних, за яким досліджувану сукупність явищ поділяють за найістотнішими ознаками на якісно типові групи та підгрупи. Г. с. дають змогу виявити характерні властивості певних явищ і закономірності досліджуваних процесів. Гол. передумовою побудови й наук. застосування Г. с. є попередній соціально-екон. аналіз досліджуваних явищ. За допомогою Г. с. характеризують типи соціально-екон. явищ (типологічні Г. с.), напр. групування класового складу населення, групування осн. фондів за соціально-екон. видами г-в; аналізують структуру й структурні зрушення досліджуваної сукупності (структурні Г. с.), напр. групування населення за віком, підприємств — за розміром; вивчають взаємозв'язки між різними ознаками або факторами (аналітичні Г. с.), напр. залежність зйому сталі з 1 м² поду мартенівських печей від їхнього розміру. В рад. статистиці створено систему групувань для аналізу стану і розвитку соціалістичної економіки (виконання нар.-госп. планів, групування підприємств за кількістю робітників, обсягом продукції, ступенем автоматизації й механізації, електроозброєності праці тощо), а також для аналізу ін. явищ сусп. життя.

ГРУ́ША (Pyrus) — рід рослин родини *розових*, підродини яблуневих. Листки чергові, прості, іноді перисті. Квітки великі двостатеві, білі або блідо-рожеві, зібрані у щитковидні суцвіття. Бл. 60 видів Г., що дико ростуть у Європі, Африці та Азії. В СРСР — бл. 40 видів; в УРСР — 2: Г. звичайна, або лісова, і Г. маслинколиста. Г. звичайна (P. communis), від якої походить переважна більшість культурних сортів,— дерева до 25 м заввишки, з широкою пірамідальною кроною і здебільшого колючими гілками. Деревина щільна, добре полірується, йде на виготовлення токарних і столярних виробів. Г. може жити 200 і більше років. Росте у світлих листяних лісах, чагарниках, на узліссях майже скрізь на Україні. В культурі Г. поширена в обох півкулях. В СРСР пн. межа її вирощування досягає Ленінгр. обл. На Україні Г. найбільше розводять на Пд. Зх. і в Криму. Плоди великі з ніжним м'якушем, містять 6—15% цукрів, 0,2—0,6% органіч. к-т, вітаміни B, C і в невеликій кількості каротин.

Плоди споживають свіжими, сушеними, консервованими, переробляють на цукати, пастилу, повидло, вино, сидр тощо. Вступає в період плодоношення на 6—8-й рік (на дичці), на карликових підщепах — на 4—5-й рік. Плодоносить 30—70 років. Урожайність 50—150 ц/га; в передових г-вах — до 200 ц/га і більше. Відомо бл. 5000 сортів. На Україні налічується понад 300 сортів, з них 1978 районовано 37, у т. ч. 8 нових сортів укр. селекціонерів. З 11 районованих літніх сортів найпоширеніші Улюблена Клаппа, Бере Жіффар, Вільямс, Іллінка, Лимонка, Мліївська рання; з 17 сортів осіннього достигання провідне місце займають Лісова красуня, Бере Боск, Маріанна, Добра Луїза; зимових — Кюре, Бере Арданпон, Деканка зимова та ін.

Літ.: Шиденко И. Х. Груша. К., 1971; Симиренко Л. П. Помологія, т. 2. К., 1972.

І. Х. Шиденко.

Груша звичайна:
1 — квітуча гілка;
2 — квітка в розрізі;
3 — плід у розрізі.

ГРУША́НКА (Pirola) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. грушанкових. Кореневища повзучі, листки цілокраї або трохи зубчасті, шкірясті, здебільшого залишаються на зиму; квітки зібрані в китицю на верхівці стебла; плід — коробочка. Бл. 40 видів, поширених у помірній зоні Пн. півкулі, в СРСР — 7 видів, з них в УРСР — 4; ростуть переважно в лісах. Часто зустрічаються Г. мала (P. minor) і Г. круглолиста (P. rotundifolia). В наземній частині останньої багато дубильних речовин (танідів). Іноді Г. вирощують як декоративні рослини.

ГРУ́ШАС Юозас [н. 16(29).XI 1901, Жаджюнай-Кальнікшяй, тепер Шяуляйський р-н Литовської РСР] — литовський рад. письменник, нар. письменник Лит. РСР (1971). Друкуватися почав 1925. У збірках оповідань «Пані Бертулене» (1928), «Важка рука» (1937), романі «Кар'єристи» (1935) критикував бурж. мораль. Автор драм «Батько і син» (1944), «Геркус Мантас» (1957), «Професор Марк Відін» (1962), «Зигмунт Сераковський» (1966), «Барбора Радвілайте» (1971), «Швитригайла» (1975), «Цирк» (1976), де порушує проблеми моралі, відповідальності людини перед історією і суспільством.

О. А. Шешельгіс.

ГРУШЕ́ВА ПЛОДОЖЕ́РКА (Laspeyresia pyrivora) — комаха родини *листовійкових*, шкідник груші. Поширена в Пд., частково Серед. Європі, на о-вах Середземного м., в Сірії; в СРСР — у лісовій і степовій зонах Європ. ч. (зокрема й в УРСР) і на Кавказі. Метелик (розмах крил 17—22 мм) темно-сірий з поперечними хвилястими смугами. Гусениці (довж. 16—20 мм) жовто-білі, розвиваються в плодах груші, живлячись їхнім насінням. Через 20—32 дні гусениці виходять з плодів, потрапляють у грунт або під опале листя, де й зимують у коконі. На Україні Г. п. має одне покоління. Заходи боротьби. Об-

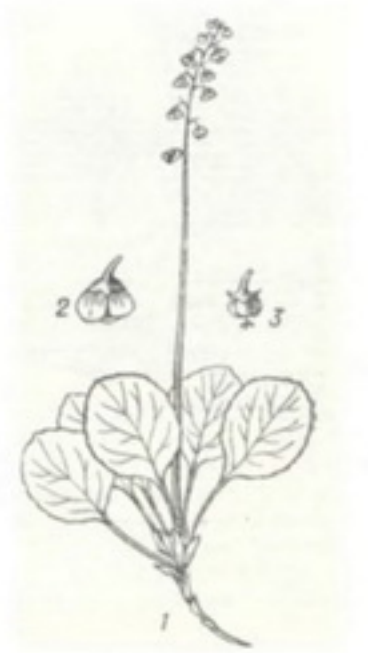

Грушанка мала:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — квітка;
3 — плід.

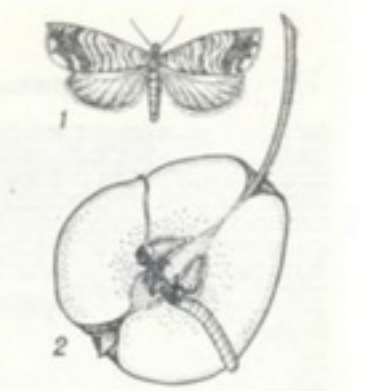

Грушева плодожерка:
1 — метелик;
2 — ушкоджений плід груші в розрізі з гусеницею.

Грязовик.

Грястиця збірна:
1 — нижня частина рослини;
2 — верхня частина рослини;
3 — колосок.

прискування дерев *інсектицидами*; знищування рослинних решток у міжряддях (зяблева оранка, перекопування пристовбурних кругів).

ГРУШЕ́ВСЬКИЙ Михайло Сергійович [17(29).IX 1866, м. Холм, тепер Хелм, ПНР — 25.XI 1934, Кисловодськ, похований у Києві] — український бурж. історик, один з головних лідерів укр. бурж.-націоналістичного руху. В 1890 закінчив істор.-філол. ф-т Київ. ун-ту. На формування політ. і наук. поглядів Г. великий вплив мала ідеалістична, націоналістична концепція В. Б. *Антоновича*. В 1894 очолив кафедру всесвітньої історії Львів. ун-ту, де читав курс історії України. З 1897 — голова *Наукового товариства імені Шевченка*, редактор «Записок» т-ва. На поч. громадсько-політ. діяльності Г.— активний член київ. «*Громади*»; 1899—один з організаторів нац.-демократичної партії в Галичині. Під час революції 1905—07 в Росії засуджував революц. сел. повстання; виступав за бурж. автономію України. З 1908, після переїзду в Київ, увійшов до керівництва *Товариства українських поступовців*. У роки 1-ї світової війни — прибічник нім. орієнтації.

В березні 1917 примкнув до *Української партії соціалістів-революціонерів* і очолив бурж.-націоналістичну *Центральну раду*, яка в жовтні 1917 стала на шлях відкритої боротьби проти влади Рад, закликала на Україну нім. інтервентів. На поч. 1919 емігрував до Австрії. Створив у Відні укр. соціологічний ін-т — ідеологічний центр укр. контрреволюц. еміграції. Остаточна поразка націоналістичної контрреволюції змусила Г. перейти на позиції *зміновіхівства*. Після кількох звернень до Укр. Рад. уряду, в яких Г. засуджував свою контрреволюц. діяльність, ВУЦВК 1924 дозволив йому повернутися на Рад. Україну для наук. роботи. В 1924 був обраний академіком АН УРСР, керував секцією історії України Істор. відділу АН, редагував журн. «Україна» та ін. видання. В 1929 був обраний академіком АН СРСР. З 1930 працював у Москві. Г. вперше в укр. бурж. історіографії створив зведену працю з історії України до серед. 17 ст. Його гол. істор. праці: «Історія України-Руси» (т. 1—10 в 13 кн., 1898—1936; в ній використав великий документальний матеріал, виявлений в архівах Росії, Швеції, Польщі та ін. країн), «Нарис історії українського народу» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911), «Початки громадянства» (1921), «Історія української літератури» (т. 1—5, 1923—27).

Наукове значення праць Г. обмежене тенденційністю в доборі й узагальненні фактів, націоналістичною інтерпретацією джерел. Г. вороже ставився до марксизму. Г. вважав нац. проблему головною в історії, твердив, що нац. інтереси вищі за класові, а класова боротьба заважає боротьбі за нац. інтереси. Пропагуючи націоналістичну теорію «єдиного потоку», Г. зображав укр. націю безкласовою, безбуржуазною, в якій, мовляв, не було експлуататорських класів і місця для класової боротьби. Заперечував наявність укр. пролетаріату і його керівну роль у суспільно-політ. житті. Протиставляв укр. народ російському, ігнорував їхню істор. близькість, великодержавну політику царизму зображував як політику рос. народу. Формування укр. народності відносив не до 14—15 ст., а до 4 ст. і твердив, що Київська Русь належить тільки історії України і не була спільною колискою укр., рос. і білорус. народностей. Засуджував політику возз'єднання України з Росією Б. Хмельницького і вихваляв І. *Виговського* та І. *Мазепу*, які намагалися відірвати Україну від Росії Після повернення з еміграції почав приділяти більше уваги історії класової боротьби, але залишився на націоналістичних позиціях. Бурж.-націоналістична концепція Г. й досі використовується за кордоном реакційними бурж. істориками і укр. націоналістами.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1977; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1961.

М. А. Рубач.

ГРУШЕ́ЦЬКИЙ Іван Самійлович [н. 9 (22).VIII 1904, с. Комишуваха, тепер смт Оріхівського р-ну Запоріз. обл.] — партійний і держ. діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1928. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1922—29 працював на виборних посадах у КНС Запоріз. округу, 1929—37 — на керівній рад. роботі в Запоріз. обл. В 1938 — секретар Дніпроп., з 1939 — другий секретар Станіславського обкомів, з 1940 — перший секретар Чернівецького обкому та міськкому КП(б)У. В 1941—44 — член Військ. ради 40-ї армії, 2-го Укр. фронту; ген.-майор. У 1944—51 (з перервою) та 1961—62 — перший секретар Львів., 1951—61 — Волин. обкомів партії. В 1957 закінчив ВПШ при ЦК КПРС. У 1962—66 — голова К-ту парт.-держ. контролю ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, секретар ЦК Компартії України і заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1966 — голова Парт. Комісії при ЦК Компартії України, 1972—76 — Голова Президії Верховної Ради УРСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1961 — чл. ЦК КПРС. У 1954—59 і з 1960 — член ЦК Компартії України. В 1962—72 — кандидат у члени Політбюро (до червня 1966 — Президії), 1972—76 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—9-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 1—6-го і 8—9-го скликань. З 1976 — персональний пенсіонер. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції та ін. орденами, медалями.

ГРУ́ШИН Петро Дмитрович [н. 2 (15).I 1906, м. Вольськ, тепер Сарат. обл.] — рад. вчений у галузі авіаційної техніки, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1931. Після закінчення Моск. авіац. ін-ту (1932) — на керівній інженерно-тех. роботі (в 1948—51 викладав у Моск. авіац. ін-ті). Осн. праці — в галузі створення літальних апаратів. На XXIII—XXV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Ленінська премія, 1963. Портрет с. 205.

ГРУ́ШІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Михайлівський монастир — православний монастир у с. Грушевому (тепер Тячівського р-ну Закарп. обл.), один з осередків громадсько-політ. і культур. життя на Закарпатській Україні в 14—17 ст. Г. м. відіграв значну роль у боротьбі укр. населення проти запровадження церк. унії. В монастирі переписувалися і зберігалися укр. рукописні книги. Він сприяв поширенню слов. писемності серед рум. населення Трансільванії. В 60-х рр. 17 ст. втратив свої маєтки, а бл. 1690 перестав існувати.

ГРЮ (Гру; Grew) Неємія (26.IX 1641, Атерстон — 25.III 1712, Лондон) — англійський ботанік, лікар, член Лондон. королівського т-ва, з 1677 — його секретар. Г.— один з основоположників анатомії рослин. У своїй фундаментальній праці «Анатомія рослин» (1682) описав мікроскопічну будову тіла рослин, *продихи*; висловив думку про єдність мікроскопічної будови рослинних органів. Займався й питаннями ста́ті у рослин. Запровадив у ботаніку поняття *тканина* та *паренхіма*.

ГРЮ́НБЕРГ (Grünberg) Карл (5. XI 1891, Берлін — 1.II 1972, Берлін) — німецький письменник (НДР). Член Компартії Німеччини з 1920. Учасник революції в Німеччині 1918—19. Один з засновників руху пролетарсько-революц. письменників (1928). У 1933 кинутий у концтабір, пізніше брав участь у підпільній боротьбі проти фашизму. Романи Г. «Рур в огні» (1928) і «Квартет тіней» (1948) — про життя і боротьбу нім. пролетаріату. В п'єсах «Золотом ллється сталь» (1949), «Електроди» (1954) та ін. одним з перших відтворив нове життя в НДР. Автор роману «Глорія Вікторія» (1960), кн. нарисів про СРСР «Від тайги до Кавказу» (1970).

Тв.: Укр. перекл.— Рур в огні. Х., 1930; Рос. перекл.— Побег из отеля «Эдем». М., 1964.

А. Г. Баканов.

ГРЮНВА́ЛЬДСЬКА БИ́ТВА 1410 — відбулася 15.VII 1410 під час *«Великої війни» 1409—11* поблизу

Кратер і конус **грязьових вулканів** Керченського півострова.

с. Грюнвальда між польсько-литовською армією під командуванням польського короля Владислава II *Ягайла* та великого князя литовського *Вітовта* і військом *Тевтонського ордену*. У складі польс.-лит. армії були рос., укр. та білорус. загони з Брянська, Стародуба, Вітебська, Полоцька, Смоленська, Києва, Володимира, Луцька, з Галицької землі й Поділля та загони чехів, молдаван, угорців і татар. Під час Г. б. військо *хрестоносців* було розгромлено (бл. 18 тис. убито, бл. 14 тис. їх потрапило в полон). Важливу роль у розгромі нім. лицарів у Г. б. відіграли три смоленські полки, які, витримавши гол. удар лицарської кінноти, дали польс.-лит. армії змогу перебудувати свій бойовий порядок. Перемога слов. народів у Г. б. припинила експансію ордену на Схід.

ГРЮ́НДЕРСТВО (від нім. Gründer — засновник) — гарячковоквапливе заснування капіталістичних підприємств, акціонерних товариств, часто фіктивних підприємств для одержання капіталістами високого засновницького прибутку. Г. супроводиться кредитною експансією, широкою емісією *цінних паперів* (акцій і облігацій), біржовими спекуляціями тощо. Г. характерне для періодів циклічного піднесення виробн. і торгівлі.

ГРЯЗЕЛІКУВА́ННЯ, пелоїдотерапія — застосування грязей (мулових, торфових, вулканічних) з лікувальною метою. Лікувальний вплив грязей пов'язаний з дією теплового, мех. і хім. факторів. Лік. грязі довго держать тепло, подразнюють хемо- і терморецептори, закладені в шкірі, стимулюють функцію системи сполучної тканини, залоз внутр. секреції, посилюють кровообіг та обмін речовин у хворобливих вогнищах, сприяють поліпшенню їхнього живлення тощо. Найпоширенішим видом Г. є грязьові аплікації (накладання грязьової маси на окремі ділянки тіла). Грязьові ванни, які можуть виснажувати хворих, застосовують рідше. Місця утворення лікувальних грязей в УРСР — Одеські лимани (див. *Одеський курортний район*), Гопри (див. *Гола Пристань*), *Бердянськ*, *Миргород*, *Саки*, *Слов'янськ* та ін., за межами республіки — *Липецьк*, *Друскінінкай*, *Пярну*, *Кавказькі Мінеральні Води* та ін. Показання: захворювання органів руху нетуберкульозного характеру, периферичної нервової системи, запальні захворювання жіночого і чоловічого статевих апаратів, хвороби органів травлення, наслідки травм, опіків, відморожень тощо. Протипоказання: вагітність, усі гострі захворювання, злоякісні новоутворення, схильність до кровотеч, хронічні захворювання нирок, туберкульоз, тиреотоксикоз тощо.

ГРЯЗЬОВИ́К (Limicola) — рід птахів родини *сивкових*. У фауні СРСР єдиний вид — L. falcinellus. Довж. тіла бл. 16 см, маса 30—35 г. Дзьоб досить довгий, плескатий. Оперення зверху чорне з іржастими плямами. Поширений у тундровій зоні Євразії. Перелітний птах. Гніздиться в червні, кладка до 4 яєць. В УРСР Г. буває під час весняного (квітень — травень) і осіннього (серпень — вересень) перельотів; зустрічається на мулистих відмілинах, на болотах з рідкою рослинністю. Живиться дрібними безхребетними, що живуть у мулі.

О. Б. Кістяківський.

ГРЯЗЬОВІ ВУЛКА́НИ — геологічні утворення над тріщинами в осадочних відкладах, з якими пов'язане постійне або періодичне виверження грязі, горючих газів тощо. За особливостями морфології та характером виверження Г. в. подібні до лавових вулканів. Г. в. являють собою конусоподібні горби заввишки до 300—400 м з пологими або чашоподібними вершинами, в центр. частині яких є *кратери*. Осн. умовою утворення Г. в. є наявність потужних тріщинуватих обводнених глин, зібраних в антиклінальні складки (див. *Антикліналь*), що вміщують поклади газу з високим тиском. В СРСР Г. в. є в РРФСР (на Таманському п-ові), Грузії, Азербайджані, Туркменії, УРСР (на Керченському п-ові та в акваторії Азовського м.). На місці Г. в. іноді утворюються т. з. вдавлені синкліналі, до деяких з них, зокрема на Керченському п-ові, приурочені родовища заліз. руд і соляні озера. З продуктами виверження пов'язані пром. концентрації йоду і бору. Грязі Г. в. використовують у *бальнеології*, а сопкову *брекчію* — для виробн. *керамзиту*.

Літ.: Грязевой вулканизм и рудообразование. К., 1971.

І. Г. Губанов.

ГРЯ́СТИЦЯ (Dactylis) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні трав'янисті рослини. Стебла прямостоячі, дуже облиснені, заввишки 50—120 см. 5 видів, поширені у Європі, Пн. Африці й помірній зоні Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, — 2 види, з них найпоширеніший Г. з б і р н а (D. glomerata). Суцвіття — однобічна волоть; колоски скупчені на кінцях гілок волоті. Плід — зернівка. Цінна кормова рослина. В УРСР росте на луках і в лісах в усіх районах, крім Пд. Степу і степової частини Криму. Впроваджена в культуру. Урожай зеленої маси до 250—400 ц/га, сіна — 40—70 ц/га. Районовані на Україні сорти: Московська 222, Нальчицька, Сарненська місцева, Дединівська 4.

ГУА́М — володіння США в зх. частині Тихого ок. Займає о. Гуам — найбільший у групі Маріанських о-вів. Пл. 549 км². Нас. бл. 100 тис. чол. (1974). Адм. центр — м. Аганья. Г. відкрив 1521 Ф. *Магеллан*. У 17 ст. острів захопила Іспанія, з 1898 — володіння США (1941—44 був окупований японцями); військ. база США. Острів вулканічного походження. Часто бувають землетруси. Клімат тропічний, пасатний. Переважають вологі тропічні ліси, на Пн.— ксерофітно-злакові *савани*. Плантації кукурудзи, кави, бананів, цукр. тростини та ін. Заготівля деревини. Рибальство. Більшу частину продовольства довозять.

І. С. Грушецький.

Грюнвальдська битва 1410. Пам'ятник (з рельєфною картою поля бою) на честь 550-річчя битви. Село Грюнвальд Ольштинського воєводства ПНР. Скульптор Є. Бандура. 1960.

ГУА́НАКО (Lama guanicoë) — ссавець родини верблюдових ряду *мозоленогих*. Тіло (довж. до 225 см, вис. до 130 см, маса до 75 кг) вкрите шерстю буруватого кольору. Поширені Г. в Андах, живуть на вис. до 4000 м. Тримаються стадами по 6—20 голів. Гін у листопаді — лютому. Самка після 11-місячної вагітності народжує 1 маля. Г.— об'єкт полювання; дуже винищений. Г. є родоначальником *альпаки* й *лами*. Іл. с. 204.

О. П. Корнєєв.

ГУАНДУ́Н — провінція на Пд. Сх. Китаю, простягається вздовж узбережжя Пд.-Китайського м. Включає о. Хайнань та ін. острови. Пл. 220 тис. км². Нас. понад 42 млн. чол. Адм. центр — м. *Гуанчжоу*. Рельєф погорбований, на Пн. гористий (вис. до 1922 м). Клімат тропічний, мусонний. Гол. ріка — Сіцзян. Масиви вічнозелених лісів. Основа економіки —

О. І. Губарєв. По дикому полю. З серії «Народні балади Закарпаття». Ліногравюра, акварель. 1966.

Гуанако.

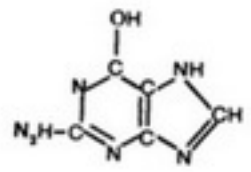

Гуанін.

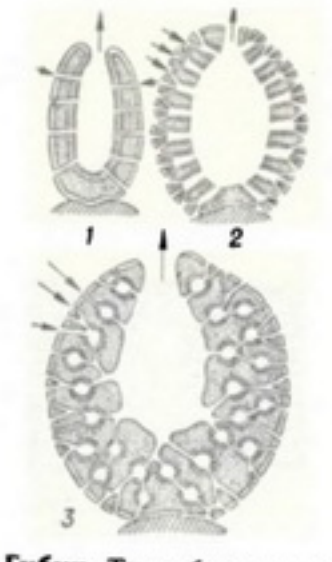

Губки. Типи будови губок (стрілками показано напрям руху води): *1* — аскон; *2* — сикон; *3* — лейкон.

тропічне землеробство. Вирощують рис, цукр. тростину, джут, сизаль, чай, цитрусові, банани, кавове дерево, бавовник, арахіс, ефіроноси, каучуконоси, пшеницю, батат, бобові. Збирають 2—3 урожаї на рік. Розвинуті шовківництво, рибальство та лісове г-во. Гол. галузі пром-сті — харч. і текстильна. Добувають бітумінозні сланці, залізну, марганцеву й вольфрамову руди, вугілля, сурму. Підприємства чорної металургії, машинобудування (зокрема суднобудування), хім., паперової пром-сті. Гол. пром. центри — Гуанчжоу, Шаньтоу, Чжаньцзян.

ГУАНІ́Н — одна з поширених у живій природі *пуринових основ*. Мол. м. 151,14. Було відкрито у складі *гуано* (звідси й назва). Входить до складу гуанінових нуклеотидів та *нуклеїнових кислот*. В *рибонуклеїнових кислотах* (РНК) пов'язаний з рибозою, а в *дезоксирибонуклеїновій кислоті* (ДНК) — з дезоксирибозою. Під дією ферменту гуанази перетворюється на алкалоїд ксантин.

ГУА́НО (іспан. guano, з мови кечуа) — поклади висохлого посліду морських птахів в умовах сухого клімату. Застосовують як органічне добриво [містить бл. 9% азоту, 13% фосфору (P_2O_5), калій, вапно]. Поклади Г.— на о-вах Пд. Африки, зх. узбережжя Пд. Америки та ін. Г. називають і штучні туки, що їх готують у Японії й Норвегії з відходів рибного і звіробійного промислу.

П. О. Дмитренко.

ГУАНСІ́-ЧЖУА́НСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ РАЙО́Н — на Пд. Китаю. Пл. 230 тис. км². Нас. понад 20,9 млн. чол. (живуть китайці, *чжуани*, *яо*, *мяо* та ін. народи). Нац. меншості зазнають дискримінації з боку маоїстської правлячої верхівки Китаю. Адм. центр — м. *Наньнін*. Рельєф переважно низькогірний, вис. до 1000 м, максимальна — 2070 м. Гол. ріка—Сіцзян. Переважає субтропічна й тропічна рослинність. Основа економіки — сільське г-во. Вирощують гол. чин. рис, а також батат, арахіс, цукр. тростину, фрукти; з технічних — кунжут, тютюн, пряноші. Лісорозробки. Видобування олова, свинцю, цинку, кам. вугілля тощо. Підприємства металургійної, маш.-буд., хім. пром-сті та по переробці с.-г. продукції (рисоочисні, олійницькі, текст. тощо). Кустарне виробн. фарфору. Осн. пром. центри — Наньнін, Лючжоу.

ГУАНТА́НАМО — місто на Сх. Кубі, адм. центр провінції Гуантанамо. Вузол з-ць та автошляхів. 145 тис. ж. (1974). Підприємства харч. і текст. пром-сті. В районі Г.— плантації цукр. тростини і кави. На Пд. від міста, в бухті Гуантанамо — військ.-мор. база США (оренда з 1903). Куба вимагає повернення тер. суші і акваторії моря в районі бази.

ГУАНЧЖО́У, Кантон — місто на Пд. Сх. Китаю, адм. центр провінції Гуандун. Розташоване в гирлі р. Чжуцзяну (Перлинної). Один з найбільших мор. портів країни, залізничний вузол, аеропорт. 2,5 млн. ж. (1970). Г. виник приблизно в 3 ст. до н. е. В 90-х рр. 19 ст. в Г. зародився бурж.-демократичний революц. рух, почав свою діяльність *Сунь Ятсен*. З 20-х рр. 20 ст. Г.— значний центр робітн. руху. Після поразки *революції 1925—27 в Китаї* у відповідь на прихід до влади гоміндановської реакції вибухнуло *Гуанчжоуське повстання 1927*. В 1938—45 Г. був окупований япон., 1945—49 — гоміндановськими військами. Г.— значний пром. центр. Провідні галузі: текст. (особливо шовкова, бавовняна, джутова) пром-сть, важке машинобудування, зокрема суднобудування, харч. (цукр., плодоконсервна), паперово-целюлозна пром-сть. Підприємства чорної і кольорової металургії, хім., поліграфічної, шкіряно-взуттєвої галузей, виробн. буд. матеріалів. Рибальство. В Г.— ряд вузів, у т. ч. університет, н.-д. установи, музеї, б-ки, бот. сад, зоопарк. Серед архіт. пам'яток Г.: храм Гуансяоси з заліз. пагодою (963); меморіальний зал Сунь Ятсена, пам'ятник героям революц. битв, комплекс спортивних споруд на о-ві Ершатоу, всі —50-і рр. 20 ст. Г.— центр худож. ремесел (розписна й перегородчаста емаль, лакові вироби, різьблення на слоновій кістці тощо).

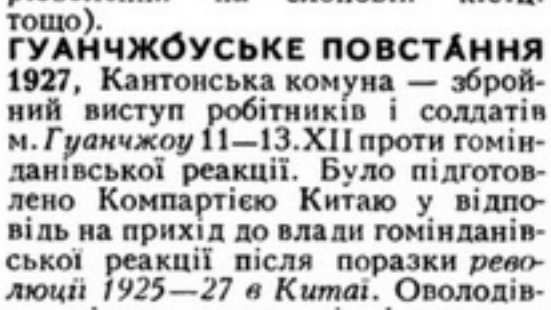

Гуанчжоу. Меморіальний зал Сунь Ятсена.

ГУАНЧЖО́УСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1927, Кантонська комуна — збройний виступ робітників і солдатів м. *Гуанчжоу* 11—13.XII проти гоміндановської реакції. Було підготовлено Компартією Китаю у відповідь на прихід до влади гоміндановської реакції після поразки *революції 1925—27 в Китаї*. Оволодівши містом, повстанці сформували перший у Китаї робітн.-сел. уряд (Кантонську комуну) на чолі з Су Чжаочженом і Чжан Тайлеєм, який проголосив створення Рад. влади, запровадження демократичних свобод, 8-годинного робочого дня, націоналізацію великих пром. підприємств, банків і транспорту, безплатну передачу землі селянам. Гоміндановці при прямій підтримці англ., амер. і япон. імперіалістів жорстоко придушили повстання.

Літ.: Кантонская коммуна. М., 1967.

Ю. І. Патлажан.

ГУА́НЧІ — давнє населення Канарських островів. До відкриття й завоювання островів іспанцями (1402—94) жили в умовах острівної ізоляції. Г. налічувалось бл. 20 тис. чол. Мова була близька до *берберської мови*. Займалися Г. землеробством, застосовуючи кам'яні й дерев'яні знаряддя, а також скотарством. Внаслідок іспан. колонізації більшість Г. було винищено, частину вивезено в рабство; інші змішалися з іспанцями і втратили свою мову.

ГУАРАНІ́ — грошова одиниця Парагваю. Див. *Гварані*.

ГУА́Ш (франц. gouache, від італ. guazzo — водяна фарба) — фарби, розтерті на воді з клеєм і домішкою білила; живопис цими фарбами. Г. використовують для малювання на папері, шовку тощо. В середні віки Г. застосовували для ілюстрування й оздоблювання рукописів; в епоху *Відродження*, крім того,— для ескізів і картонів до фресок; у 18—19 ст.— для портретних мініатюр. Високого розвитку техніка Г. набула в творчості рос. художників П. Соколова, В. Серова, О. Головіна; укр.— Д. Шавикіна, О. Шовкуненка та ін. Г. часто виконують оригінали плакатів і книжкових оправ, малюнки тканин і шпалер, театр. декорації.

ГУАЯКІ́ЛЬ — місто в Еквадорі, адм. центр провінції Гуаяс. Розташований на р. Гуаясі, поблизу впадіння її в зат. Гуаякіль Тихого ок. Мор. порт, залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 814 тис. ж. (1974). Г.— важливий пром. центр країни. Ливарні та механічні з-ди, лісопильні, підприємства легкої та харч. пром-сті. Вивіз бобів какао, кави, лісоматеріалів тощо. Ун-т. Г. засн. 1531.

ГУБА́ — поширена на Пн. СРСР назва морських заток і бухт, в які впадають великі ріки (напр., Онезька губа, Обська губа).

ГУБА́ — територіальний округ у Російській державі 16—17 ст., в якому діяла губна адміністрація, що здійснювала судово-поліцейські функції. Див. *Губна реформа*, *Губні установи*.

ГУБА́НОВ Михайло Костянтинович [9 (21).V 1892, м. Ставрополь — 1959] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1917. Н. в сім'ї робітника. З 1905 працював робітником-металістом на Брянському з-ді в Катеринославі. В 1917 — організатор заводського загону Червоної гвардії, голова завкому й загальнозаводського правління в Катеринославі. В 1918—20 як командир загону, комісар полку, бригади, д-зії, нач. агіт. відділу 11-ї армії брав участь у боях проти банд Григор'єва і денікінців. У 1920—23 — в Укртрудармії, комісар штабу Київ. військ. округу, 14-го стріл. корпусу. З 1927 — на рад. і госп. роботі. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ГУБА́НОВІ (Labridae) — родина риб ряду *окунеподібних*. Довж. тіла більшості видів 10—30 см, маса бл. 250 г (деяких до 27 кг). Забарвлення (особливо самців) переважно яскраве. 440 видів (бл. 50 родів), поширених у морях, гол. чином тропічних і субтропічних; харак-

Губан гребінчастий.

терні для фауни коралових рифів. В СРСР у Чорному морі — 8 видів, Азовському — 1 вид; найпоширеніші *зеленушка* і губан гребінчастий (Ctenolabrus rupestris). Нерест у травні — липні; ікру відкладають переважно у гнізда. Живляться молюсками, ракоподібними, деякі — рослиноїдні. Промислове значення невелике. Відомі з нижнього еоцену.

ГУБАРЕ́НКО Віталій Сергійович (н. 13.VI 1934, Харків) — український рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1960 закінчив Харків. консерваторію. Опери: «Загибель ескадри» (1967), «Мамаї» (1970), «Листи кохання» (моноопера, 1972), «Відроджений травень» (1974), «Крізь полум'я» (1976); балети «Камінний господар» (1969), «Ассоль» (симфонія-балет, 1977), «Запорожці» (1978); 3 симфонії (1961, 1965, 1975), симф. твори, музика до вистав, кінофільмів та ін. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1969.

ГУ́БАРЄВ Олександр Іванович (н. 1.IX 1926, Дніпропетровськ) — український рад. графік, засл. художник УРСР (з 1976). В 1955 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у О. *Пащенка*. Твори в галузі станкової та книжкової графіки: серії «За мотивами „Кобзаря" Т. Г. Шевченка» (1964), «Народні балади Закарпаття» (1966), «Українські пісні про кохання» (1967), «По Туві» (1970), «Різні професії» (1975), «Зустріч з Югославією» (1977); «Індустріальні мотиви» (1978); іл. до книжок Т. Шевченка, Ю. Кругляка та ін.

Літ.: Шевчук В. Олександр Губарєв. Альбом. К., 1967.

ГУ́БАРЄВ Олексій Олександрович (н. 29.III 1931, с. Гвардєйці Борського р-ну Куйб. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1975, 1978), Герой ЧССР (1978). Член КПРС з 1957. Після закінчення (1952) авіац. училища служив в авіац. частинах Військово-Морського Флоту. Закінчив (1961) Червонопрапорну військово-повітряну академію (тепер ім. Ю. О. Гагаріна). В загоні космонавтів — з 1963. Разом з Г. М. *Гречком* здійснив політ (11.I — 9.II 1975) на космічному кораблі «Союз-17». Після стикування корабля «Союз-17» з орбітальною наук. станцією «Салют-4» космонавти виконували програму польоту. В складі першого в світі міжнародного екіпажу за програмою «*Інтеркосмос*» разом з В. *Ремеком* здійснив (2—10.III 1978) політ на космічному кораблі «Союз-28». Після стикування з орбітальною станцією «Салют-6» (осн. екіпаж Ю. В. *Романенко* і Г. М. Гречко) космонавти спільно виконували програму наук.-тех. досліджень.

ГУ́БЕР Олександр Андрійович [19. III (1.IV) 1902, с. Кам'янка, тепер місто Черкас. обл.— 16.VI 1971, Москва] — рад. історик-сходознавець, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1952. В 1925 закінчив Моск. ін-т сходознавства. Працював в Ін-ті історії АН СРСР (1938—45, 1957—68), Ін-ті всесвітньої історії АН СРСР (з 1968), Ін-ті сходознавства АН СРСР (1950—56, 1954—56 — директор інституту). В 1956—62 — головний редактор журн. «Новая и новейшая история». З 1965 — віце-президент, з 1970 — президент Міжнар. к-ту істор. наук. Автор праць з історії Пд.-Сх. Азії, з питань нац.-визвольного руху, історії міжнар. відносин. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Индонезия. М.—Л., 1932; Филиппины. М., 1937; Филиппинская республика 1898 года и американский империализм. М., 1961; Новая история стран Азии и Африки. М., 1975 [у співавт.].

ГУБЕРГРІ́Ц Макс Мойсейович [7 (19).I 1886, м. Ромни, тепер Сум. обл.— 6.V 1951, Київ] — український рад. терапевт, академік АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1935). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1911), після чого працював у клініці В. П. *Образцова*, пізніше — в лабораторії І. П. *Павлова*, де брав участь в експериментальних спостереженнях, що лягли в основу їхньої спільної праці «Рефлекси волі» (1915). У 1920—51 — зав. кафедрою внутрішніх хвороб Київ. мед. ін-ту, одночасно очолював клінічні відділи українських Ін-ту харчування (1930—41) та Ін-ту ендокринології (1932—34). Праці присвячені фізіології й патології кровообігу, захворюванням органів травлення, проблемі болю, питанням нейрогуморальної регуляції тощо. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і Червоної Зірки.

ГУБЕРНА́ТІС (Gubernatis) Анджело де (7.IV 1840, Турін — 1913) — італійський літературознавець і письменник. Досліджував зх.-європейські й слов. л-ри, зокрема російську. В заснованому й редагованому Г. журн. «Рівіста еуропеа» («Європейський огляд», 1869—76) друкувалися статті й про Україну. В 1869 і 1876 був у Росії. Відвідав Київ. Підтримував зв'язки з рос. (І. Тургенєв, Л. Толстой) і укр. (І. Франко, М. Драгоманов, К. Білиловський та ін.) діячами культури. В «Біографічному словнику сучасних письменників» (1879) та в 1-му томі багатотомної «Історії світового письменства» (1882) вмістив матеріали про укр. л-ру і театр. Високо оцінював творчість Т. Шевченка. Наведений в «Історії...» уривок вірша «До Основ'яненка» в перекладі Г. був першим перекладом Шевченкових творів італ. мовою.

Ф. П. Погребенник.

ГУБЕРНА́ТОР (лат. gubernator — правитель) — 1) У дореволюц. Росії з 1708 найвищий уряд. чиновник у *губернії*, призначуваний царем. На Україні першого Г. призначено в Київ 1708 у зв'язку з утворенням Київ. губернії. Після Лютн. бурж. революції 1917 посаду Г. було ліквідовано. 2) В ряді сучас. бурж. д-в — найвища служб. особа в межах певної адм.-тер. одиниці. Напр., у США Г. очолює виконавчу владу штату. В ряді країн Співдружності, очолюваної Великобританією, Г. уособлює владу англ. короля (королеви). Див. також *Генерал-губернатор*.

ГУБЕ́РНІЯ — вища адміністративно-територіальна одиниця в Росії. Вперше запроваджена 1708 указом Петра I, за яким тер. Росії було поділено на 8 Г. (у т. ч. Київ. і Азовську губ.). На чолі Г. стояв *губернатор*. За «Установленням про губернії» 1775 було створено 41 Г. Невдовзі кількість Г. зросла до 50. Г. поділялися на *повіти*. На 1.I 1917 в Рос. імперії була 101 Г., у т. ч. 9 — на тер. України (Київ., Харків., Черніг., Полтав., Волин., Подільська, Катериносл., Херсон. і Таврійська). В результаті *адміністративно-територіальної реформи в УРСР* губернії 1925 ліквідовано. В РРФСР губернії існували до 1929.

«ГУБЕ́РНСКИЕ ВЕ́ДОМОСТИ» — офіційні урядові газети, що виходили в губерніях, а також областях («Областные ведомости») Росії 1838—1917. Видання «Г. в.» здійснювала губернська адміністрація. Складалися з двох частин: офіційної, де друкували постанови й розпорядження влади, і неофіційної — з відомостями про місц. події, матеріалами з етнографії, археології, історії, економіки, географії краю, літ. твори. В «Г. в.», що виходили на Україні, співробітничали О. М. *Лазаревський*, П. С. *Єфименко*, Д. І. *Багалій*, Л. І. *Глібов*, М. М. *Коцюбинський* та ін. У Катериносл. і Херсон. губерніях «Г. в.» виходили до поч. 1918, в Полтавській — до грудня 1919.

ГУ́БИ — анатомічні утвори у людини та деяких тварин. 1) Шкірно-м'язові згортки, що обмежовують спереду вхід до ротової порожнини. В деяких тварин Г. допомагають захоплювати здобич, мають органи дотику і смаку (риби), в інших беруть участь у диханні (більшість земноводних). Г. немає в черепах, птахів і дорослих *однопрохідних*. У плазунів (змій та ящірок) Г. вкриті роговими щитками. У більшості ссавців, у т. ч. і людини, Г. утворені групою м'язів, зовні вкритих шкірою, а зсередини—слизовою оболонкою ротової порожнини; ділянка переходу (т. з. червона кайма) вкрита епітелієм і містить велику кількість кровоносних судин. Відіграють важливу роль під час приймання їжі, в процесі дихання, а в людини — й мовлення. Форма Г. у людини є расовою ознакою (див. *Прохейлія*). 2) Частини зовн. статевих органів та сечівника у самок деяких ссавців і в жінок. 3) Окремі частини внутр. вуха та гортані.

ГУБИ́НИХА — селище міського типу Новомосковського р-ну Дніпропетр. обл. УРСР. Залізнична станція. 6,2 тис. ж. (1978). Цукр. з-д, елеватор, комбінат побутового обслуговування, міжколгоспне об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби. 3 заг.-освітні школи; лікарня. 2 будинки культури, 2 б-ки. Г. засн. 1704.

ГУ́БКИ (Porifera, синонім Spongia) — тип *безхребетних*, що об'єднує найпримітивніших багатоклітинних тварин. Тіло (діаметр від кількох мм до 2 м) не має чітко диференційованих тканин і органів, складається лише з *ектодерми*, *ентодерми* й *мезоглеї*; на поверхні Г. є численні пори, через які вода разом з киснем та харчовими об'єктами (бактерії, найпростіші, водорості та ін.) проходять по каналах

П. Д. Грушин.

О. О. Губарєв.

О. А. Губер.

М. М. Губергріц.

І. М. Губкін.

А. А. Гудайтіс-Гузявічюс.

М. К. Гудзій.

М. Т. Гудцов.

іригаційної системи, де харчові частинки захоплюються комірцевими клітинами — хоаноцитами. Залежно від будови іригаційної системи розрізняють 3 типи Г.: аскон, сикон і лейкон. Продукти виділення по іригаційній системі потрапляють у серединну — атріальну, чи парагастральну, порожнину, а звідти через вихідний отвір (оскулюм) — у зовн. середовище. Г. мають скелет, що складається з вапняних або кремнієвих голок — спікул чи органічної речовини — спонгіну (наприклад, *грецька губка*). Розмноження в Г. статеве й нестатеве. Личинки (*амфібластула, паренхімула*) деякий час вільно плавають у воді, після чого прикріплюються до дна або підводних предметів. Утворюють колонії різноманітної форми: кулясті, деревовидні, келихо- або глечикоподібні тощо. Одиночних Г. порівняно небагато. Відомо бл. 5000 сучас. видів, поширених гол. чином у морях, деякі (напр., *бодягові*) — прісноводні. В СРСР у пн. і далекосхідних морях живе бл. 350 видів Г., у Чорному м. — 26; ендемічні види (див. *Ендеміки*) є в оз. Байкал та Каспійському м. У прісних водах України — 7 видів. Тип Г. поділяють на 3 класи: *вапнякові губки, склянні губки*, звичайні губки.

Літ.: Фауна СССР. Губки, т. 2, в. 2. М.—Л., 1936; Определитель фауны Черного и Азовского морей, т. 1. К., 1968; Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1975. *О. П. Маркевич.*

ГУ́БКІН Іван Михайлович [9(21). IX1871, с. Позднякове, тепер Навашинського р-ну Горьковської обл. РРФСР — 24.IV 1939, Москва] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1929), віце-президент АН СРСР (1936), голова Азерб. філіалу АН (1937). Член КПРС з 1921. Закінчивши Петерб. гірничий ін-т (1910), працював у *Геологічному комітеті*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції керував організацією геол. та гірничої служби в СРСР. З 1920 — професор, а 1922—30 — ректор Моск. гірничої академії. В 1930—36 — голова Ради по вивченню продуктивних сил АН СРСР. Працював у галузі нафт. геології, пошуків та використання корисних копалин, стратиграфії, тектоніки, четвертинної геології тощо. Провадив геол. дослідження на Пн. Кавказі, Кубані, Таманському й Апшеронському п-овах та в ін. районах. Науково обгрунтував прогнози геол. досліджень на тер. *Волго-Уральської нафтогазоносної провінції, Західно-Сибірської рівнини,* Кузбасу, Прибайкалля та ін. районів. У 1949 АН СРСР встановила премію ім. І. М. Губкіна. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

ГУ́БКІН — місто обласного підпорядкування Бєлгородської обл. РРФСР, райцентр. Залізнична станція. Розташований на автомагістралі Бєлгород — Воронеж. 68 тис. ж. (1977). Видобування залізної руди (на базі *Курської магнітної аномалії*), Лебединський гірничо-збагачувальний комбінат і комбінат «КМАруда», ТЕЦ. З-ди: ремонтно-мех., буд. матеріалів, сухих фарб, цегельний, хлібний, молочний; «Буддеталь» і м'ясний комбінати; швейна і взуттєва ф-ки. В районі Г. формується тер.-виробничий комплекс КМА. Н.-д. ін-т проблем КМА, філіал Всесоюзного заочного політех. ін-ту, гірничий технікум, мед. і муз. уч-ща. Названий на честь І. М. *Губкіна*. Засн. 1930.

ГУБНА́ РЕФО́РМА — реформа місцевого управління в Рос. державі 16 ст., викликана загостренням класової боротьби. Організація й компетенція *губних установ* визначалися великокнязівськими (згодом — царськими) губними грамотами. Губне управління було створено в усіх повітах. Округ, що мав губне управління, наз. *губою*. Губні установи стали органами поміщицько-дворянської диктатури. Г р. створила умови для використання губних установ у боротьбі з антифеод. сел. виступами. В результаті *земської реформи Івана IV* вони перетворилися на гол. органи повітового управління.

ГУБНІ́ УСТАНО́ВИ — місцеві органи дворянського управління в Росії 16—17 ст.; ліквідовані 1702. Створювалися на підставі великокнязівських (пізніше — царських) т. з. губних грамот, гол. чин. для боротьби з «лихими людьми» й «розбійниками» (фактично з селянами й *посадськими людьми*, що виступали проти гніту поміщиків і купців). Г. у. виконували судові, поліцейські й деякі фінанс.-госп. функції; підпорядковувалися воєводам і Розбійному приказові (див. *Прикази*). Органом губного управління була губна ізба, до складу якої входили губний староста, губні цілувальники (від виразу «цілувати хрест», присягати) й дяк. Губний староста обирався тільки з дворян чи бояр, цілувальники — з посадських людей і *чорносошних селян*. Г. у. в руках поміщиків і дворян були знаряддям для придушення антифеод. народних рухів.

В. С. Кульчицький.

ГУБОНО́ГІ (Chilopoda) — підклас *багатоніжок*. Тіло (довж. до 25—30 см) сплюснуте в спинно-черевному напрямі, ділиться на голову й тулуб, почленований на сегменти. На кожному сегменті є пара кінцівок. Перша пара — ногощелепи з отруйними залозами, секрет яких допомагає вбивати здобич (різних безхребетних). Г. поділяють на 4 ряди: геофіломорфи (Geophilomorpha), сколопендри (Scolopendromorpha), костяниці (Lithobiomorpha) й мухоловки (Scutigeromorpha). В світовій фауні 2800 видів, у фауні СРСР — бл. 150, з них найвідоміший — *сколопендра* звичайна; на Україні поширена *костяниця* звичайна. Викопні Г. відомі починаючи з верхньокам'яновугільних відкладів.

О. П. Кришталь.

ГУБОЦВІТІ (Labiatae, або Lamiaceae) — родина *дводольних* рослин. Зрослопелюсткові, здебільшого трав'янисті рослини; рідше напівкущі, кущі, ліани. Стебло чотиригранне. Листки прості, без прилистків, супротивні або в кільцях. Квітки двостатеві, неправильні, з подвійною оцвітиною, здебільшого зібрані в пазушні півзонтики, що утворюють на стеблі кільця, або у складні китицевидні чи волотевидні суцвіття. Віночок переважно двогубий з виїмчастою або дволопатевою верхньою губою й трилопатевою нижньою. Плід розпадається на 4 однонасінні горішки. До 3500 видів (бл. 200 родів), поширені майже на всій земній кулі; в СРСР 69 родів, що об'єднують до 1000 дикорослих видів, з них в УРСР — 229 (40 родів). Майже всі Г. багаті на ефірні олії. Деякі Г. використовують у парфюмерії й харч. пром-сті: мелісу, або лимонну м'яту, лаванду, розмарин, мускатну шавлію, пачулі та ін.; у медицині: шавлію лікарську, м'яту, материнку, собачу кропиву та ін.; як гострі приправи до їжі: майоран, чабер, гісоп, васильки справжні та ін. Для одержання тех. олії вирощують перилу й лялеманцію, як декоративні рослини — шавлію блискучу, монарду, тропічні колеуси та ін.

ГУ́ВЕР (Hoover) Герберт-Кларк (10. VIII 1874, Уест-Бранч, штат Айова — 20.X 1964, Нью-Йорк) — держ. діяч США, великий промисловець. Був пайщиком і директором ряду підприємств у багатьох країнах, в т. ч. Рос.-Азіат. акціонерного т-ва в царській Росії. В 1919—23 очолював *Американську адміністрацію допомоги*. В 1921—28 — міністр торгівлі, 1929—33 — президент США від Респ. партії. У зовн. політиці був прихильником відновлення воєнно-пром. потенціалу Німеччини і спрямування фашист. агресії проти СРСР.

ГУГЕНО́ТИ (франц. huguenots, від нім. Eidgenossen — союзники) — прихильники *кальвінізму* у Франції в 16—18 ст. До Г. належали представники буржуазії й плебейства, які виступали проти феод. експлуатації, а також частина дворянства й феод. знаті та міських верхів, що чинила опір королівському *абсолютизмові*. Боротьба між Г. й католиками здобула назву гугенотських, або *релігійних воєн* (див. також *Варфоломіївська ніч*). *Нантський едикт 1598* визнав за Г. свободу віросповідання, але остаточно Г. було зрівняно в правах з католиками під час *Великої французької революції*.

ГУГЕНО́ТСЬКІ ВІ́ЙНИ — одна з назв боротьби між католиками й *гугенотами* у Франції 16 ст. Див. *Релігійні війни*.

ГУГО́ КАПЕ́Т (Hugues Capet; бл. 940 — 24.X 996, Париж) — французький король з 987, засновник дин. *Капетінгів*. Влада Г. К. над Францією була лише номінальною, поширювалася фактично тільки на землі його *домену*.

ГУД (Худ; Hood) Томас (23.V 1799, Лондон — 3.V 1845, там же) — англійський поет. У 1826—27 видав двотомну збірку гумористичних віршів «Химери і примхи» зі своїми карикатурами. Популярність здобув віршами «Пісня про сорочку» (1843), що користувалася особливим успіхом серед чартистів (див. *Чартизм*), «Міст зітхань» (1843) та «Пісня робітника» (1844), у яких викривав соціальну несправедливість. Вірші Г. укр. мовою перекладав П. *Грабовський*.

ГУДА́ЙТІС-ГУЗЯ́ВІЧЮС Александрас Августович [12(25).V 1908, Москва — 18.IV 1969, Вільнюс] — литовський рад. письменник; нар. письменник Лит. РСР (1968). Член КПРС з 1927. З 1921 жив у Литві. Учасник революц. боротьби проти бурж. режиму. Перша зб. оповідань і нарисів — «Прапороносець» (1935) вийшла під псевдонімом С. Броліс. Автор істор. романів «Правда коваля Ігнотаса» (т. 1—2, 1948—49; Держ. премія СРСР, 1951) і «Брати» (т. 1—4, 1951—55) — про революц. події 1918—20 у Литві; істор. повісті «Комісар Жовтня» (1967), п'єс «Невидима зброя» (1958), «Поєдинок» (1961) та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: У к р. п е р е к л.— З ленінським словом. В кн.: Сузір'я, в. 4. К., 1970; Р о с. п е р е к л.— Братья. М., 1958; Правда кузнеца Игнотаса. М., 1963; Заговор. т. 1—2 Вильнюс. 1967.

ГУДАУ́ТА — місто, центр Гудаутського р-ну Абхазької АРСР. Приморський кліматичний курорт на Чорноморському узбережжі Кавказу за 37 км від *Сухумі* та 43 км від *Гагри*. Показання: нетуберкульозні захворювання органів дихання, хвороби обміну речовин та нервової й серцево-судинної систем.

ГУ́ДЕЦЬ (Hudec) Ян (6.X 1856 — 28.IV 1940) — чеський журналіст і перекладач. Автор найгрунтовнішої в чес. періодичній л-рі 19 ст. розвідки «Тарас Григорович Шевченко» (1884). Для цієї праці переклав Шевченкові поеми «Іван Підкова» й «Гамалія» та уривок з епілогу до поеми «Гайдамаки».

ГУДЖАРА́Т — штат у пн.-зх. частині Індії, на узбережжі Аравійського м. Пл. 196 тис. км². Нас. 26,7 млн. чол. (1971), переважно *гуджаратці*. Адміністрат. центр — м. Гандінагар. Поверхня переважно рівнинна, на Пн. Зх.— болота й солончаки. Гол. ріки: Тапті, Нарбада, Махі (нижні течії). Поширені тропічні ліси, *савана*. Основа економіки — с. г., особливо бавовництво (найкращі в країні сорти бавовнику) й вирощування арахісу. З прод. культур найбільше значення мають рис, джовар, кукурудза, пшениця та бобові. Видобувають марганцеву руду, боксити, нафту. Випарюють сіль у зат. Кач. Підприємства текст. (гол. чин. бавовняної), електротех., хім., нафтової (нафтоочистка), цем. і харч. пром-сті. Гол. пром. центри: *Ахмадабад, Вадодара*.

ГУДЖАРА́ТСЬКА МО́ВА, гуджараті — мова *гуджаратців*. Належить до зх. підгрупи індійської групи індоєвропейської сім'ї мов. У гуджаратській мові виділяють діалекти: пн. (ахмадабадський), зх. (катхіяварський) і пд. (суратський). Іменник у Г. м. має 3 роди, 2 числа, 6 відмінків. Дієслову властиві категорії особи, числа, часу, роду, способу і стану. Порядок слів у реченні сталий.

Для л і т е р а т у р и Г. м. на ранньому етапі (12—14 ст.) характерні твори, пов'язані з нар. святами, а також реліг.-дидактичні поеми. В 14—17 ст. л-ра була пройнята ідеями демократичного реліг.- реформаторського руху, який охопив усю Пн. Індію. У 17—18 ст. л-ра дедалі відходить від реліг. тематики. Письменники Аккхо, Прем'ананд і Шамаль викривали реліг. мракобісся, кастову нерівність. Нова гуджаратська л-ра розвивається з 19 ст. Основоположниками її були Далпатрам і Нармадшанкар, які в своїх творах виступали проти індусько-мусульм. розбрату, тяжкого становища жінки. Один з найвизначніших творів — роман Говардханрама Трипатхі «Сарасватічандра». В 20 ст. посилюються реалістичні тенденції (Раманлал Десаї, Каньялал Мунші, Заверчанд Мегхані та ін.), утверджується критичний реалізм.

Літ.: Савельева Л. В. Язык гуджарати. М., 1965.

ГУДЖАРА́ТЦІ — одна з найбільших націй Індії, що населяє штат *Гуджарат*. Чисельність — 32 млн. чол. (1977, оцінка). Говорять *гуджаратською мовою*. За релігією більшість Г.— індуїсти, сповідують також іслам, джайнізм, парсизм і християнство. Г. сформувалися в результаті змішання корінного населення бхілів з народністю гурджара. Осн. заняття Г.— землеробство; розвинуті ремесла (домашнє ткацтво, обробка металів, ювелірна справа та ін.); працюють і в пром-сті (переважно текстильній). Г. створили своєрідні архітектуру, літературу (має давні традиції), нар. театр, танці, пісенну творчість.

Літ.: Народы Южной Азии. М., 1963.

ГУДЖРАНВА́ЛА — місто на Сх. Пакистану, в провінції Пенджаб. 366 тис. ж. (1972). Залізнична станція. Металообробна, текст. і харч. пром-сть. Кустарні промисли (вироби з металу, слонової кістки, шкіри).

ГУДЗЕ́НКО Пантелеймон Петрович [н. 27.VII (9.VIII) 1907, с. Дернове, тепер Тростянецького р-ну Сум. обл.] — український рад. історик, засл. діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1941. В 1931 закінчив Харків. ін-т пед.-професс. освіти. В 1930—48 — на науково-адм. роботі в архівних органах УРСР, 1943—48 — нач. Архівного управління УРСР. З 1950 —співробітник Ін-ту історії АН УРСР (1967—70 — заст. директора). Автор праць з історії рад. суспільства й археографії.

Тв.: Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917—1920 рр. К., 1965; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2. К., 1968 [у співавт.].

ГУДЗІ́Й Микола Каленикович [21.IV (3.V) 1887, Могилів-Подільський, тепер Вінн. обл. — 29.X 1965, Москва] — російський та український рад. літературознавець. Академік АН УРСР (з 1945). Закінчив Київ. ун-т (1911). З 1922 — проф. Моск. ун-ту. В 1945—65 працював в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автор курсу «Історії давньої російської літератури», розвідок про «Слово о полку Ігоревім», про твори протопопа Аввакума, досліджень про М. Ломоносова, Я. Княжніна, В. Озерова, О. Пушкіна, Ф. Тютчева, М. Огарьова, В. Брюсова, статей про Т. Шевченка та ін. Вивчав рос.-укр. літ. зв'язки, л-ру Київської Русі, історію східнослов. л-р. Г.— один з редакторів 90-томного видання творів Л. М. Толстого, видань творів Т. Шевченка, В. Стефаника та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Пушкин. К., 1949; Лев Толстой. М., 1960; История древней русской литературы. М., 1966; Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы. М., 1958.

Літ.: Воспоминания о Николае Каллиниковиче Гудзии. М., 1968.

ГУДЗО́Н (Гадсон; Hudson) Генрі (бл. 1550—1611) — англійський полярний мореплавець. Здійснив (1607—11) чотири експедиції з метою відкрити Пн.-Зх. морський шлях з Атлантичного ок. в Тихий. Досяг Гренландії, дослідив сх. узбережжя Пн. Америки, відкрив ріку, протоку й затоку (в ній загинув), які пізніше було названо його ім'ям.

ГУДЗО́НОВА ЗАТО́КА — затока Пн. Льодовитого ок., глибоко вдається в материк Пн. Америки. Пл. 819 тис. км². Найбільша глиб. 301 м. Більшу частину року вкрита кригою. Рибальство. Звіробійний промисел. Гол. порт — Черчілл (Канада). Затоку відкрив 1610 англ. мореплавець Г. *Гудзон*.

ГУДЗО́НОВА ПРОТО́КА — протока біля пн.-сх. берегів Пн. Америки, між п-овом Лабрадор та о. Баффінова Земля. Сполучає *Гудзонову затоку* з Атлантичним ок. Довж. бл. 800 км, ширина 115—240 км, глиб. до 600 м. Часто бувають шторми, тумани. Судноплавна 4 місяці на рік.

ГУДИ́ЛО — народна назва деяких провальних і тектонічних озер, з дна яких іноді чути глухе «гудіння». Це явище пояснюють рухом води, яка прориває ться в озеро з гірських порід, що підстелюють дно. З «гудінням» озер пов'язаний ряд нар. повір'їв і легенд. У межах УРСР такі озера є на Поліссі.

ГУДІАШВІ́ЛІ Ладо (Володимир) Давидович [18 (30).III 1896, Тифліс] — грузинський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1976). У 1910—14 навчався в Тифліській школі живопису й скульптури, 1919—26 — в академії Ронсона в Парижі. Виконав бл. 2 тис. творів. Серед них — картини: «Ри-

Ж.-А. Гудон.

Ж.-А. Гудон. Портрет сина архітектора Броньяра. Бронза. Київський музей західного та східного мистецтва.

Л. Д. Гудіашвілі. Абесалом і Етері. 1937. Державний музей мистецтв Грузинської РСР. Тбілісі.

Л. Д. Гудіашвілі.

В. М. Гужова.

С. Н. Гуєцький. Портрет колгоспниці. 1970.

Ж. Гужон. Німфа. Рельєф «Фонтана невинних» у Парижі. Камінь. 1547—49. Лувр. Париж.

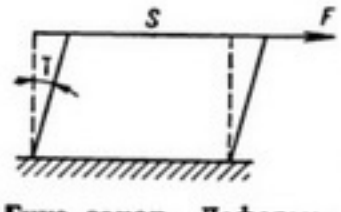

Гука закон. Деформація зсуву.

ба Цоцхалі» (1920), «Танок Вихор», «Абесалом і Етері» (обидві — 1937), «Смерть Ніко Піросманашвілі» (1946), «Зустріч у горах» (1977); портрети — «Т. Табідзе і сині коні» (1918), «Т. Ціцішвілі» (1940), «Елісо» (1963), «В. Маяковський і В. Гудіашвілі в Парижі» (1975); графіка: «Антифашистський цикл» (1942), іл. до зб. «Грузинські народні пісні» Г. Чхіквадзе(1946); театр. декорації та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Златкевич Л. Л. Ладо Гудиашвили. Тбилиси, 1971.

ГУДО́Н (Удон; Houdon) Жан-Антуан (20.III 1741, Версаль — 15. VII 1828, Париж) — французький скульптор. У 1764—68 — пенсіонер Франц. академії в Римі. Автор портретів: Катерини II (1773), Ж.-Ж. Руссо (1778), Вольтера (бюст — 1778, статуя — 1781), О. Мірабо (1791) та ін.

Створив численні жіночі та дитячі портрети, зокрема «Портрет сина архітектора Броньяра» (один з відливів у Київ. музеї зх. та сх. мист.). У творчості Г. яскравий вияв знайшли передові ідеї франц. бурж. просвітителів. Твори Г. зберігаються в ДЕ, в Луврі в Парижі. Портрет та іл. с. 207.

Літ.: Ромм А. Г. Гудон. М.—Л., 1945.

ГУДРО́Н (франц. goudron) — чорна смолиста маса, одержувана після видалення з *нафти* легких і більшості масляних фракцій. Осн. частини Г.: нафтові смоли, тверді асфальтоподібні речовини (асфальтени, карбени, карбоїди), смолисті речовини з кислотними властивостями, масла, що залишилися в процесі перегонки нафти. Густина Г. 0,95—1,0 г/см³. З нафти його виходить 15—30%. Якщо масляних фракцій залишається чимало, одержують напівгудрон. Г. використовують для виготовлення нафтових *бітумів*, як дорожньобуд. матеріал, пом'якшувач у гумовій пром-сті (масляний Г.). Високосмолистий Г. переробляють на автомоб. бензин.

ГУДРОНА́ТОР — машина, що рівномірно розливає органічні в'яжучі речовини на основі *гудрону* (дьогті, *бітуми*) під час будівництва або ремонту шляхів. Осн. частини Г. (мал.): теплоізольована цистерна (бак), нагрівальна та циркуляційно-розподільна системи і насос. В'яжучі речовини, нагріті до температури 150—180° С, розливають під тиском 0,2—0,6 МПа. Найпоширенішими є Г. самохідні (автогудронатори) з цистерною місткістю до 7 тис. л. Крім того, Г. бувають причіпні, напівпричіпні й ручні.

ГУДЦО́В Микола Тимофійович [1(13).XI 1883, м. Мещовськ, тепер Калузької обл.— 29.I 1957, Москва] — рад. вчений-металознавець, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив (1912) Петерб. політех. ін-т. Професор Ленінгр. політех. ін-ту (з 1930) і Моск. ін-ту сталі і сплавів (з 1943). Розробив теорії твердих розчинів, кристалізації і графітизації сталі, ліквації, відпуску загартованої сталі; дослідив вплив домішок на будову і властивості сталі. Вперше в СРСР створив курси «Спеціальна сталь, її властивості, обробка й застосування» (1920—28) та «Металографія і термічна обробка сталі» (1924—32). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Портрет с. 206.

ГУЄ́ЦЬКИЙ Семен Натанович [Симха Нусенович; 2(15).V 1902, Житомир — 20.VIII 1974, Київ] — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1947. В 1929 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у Ф. Г. *Кричевського* і Л. Ю. *Крамаренка*. Автор картин на історико-революц. тематику: «Смольний. 1917 рік» (1955—57, варіант 1966—67), «В останньому підпіллі» (1958—59), «Думи про кріпацьку долю» (1960), «На порозі життя» (1962—63), «Повернення» (1970—71), «1918 рік» (1964—74), «Шуміли прапори» (1971—74). Твори Г. зберігаються в ДМУОМ та ін. музеях.

Літ.: Гуєцький Семен Натанович. Виставка творів. Каталог. К., 1966.

ГУЖО́ВА Віра Микитівна [18 (30).I 1898, Київ — 6.XII 1974, там же] — українська рад. співачка (сопрано) і педагог, нар. арт. УРСР (з 1941). В 1916—19 навчалась у Київ. консерваторії. В 1921—24 — солістка Київ. робітничого театру, 1924—50 — театрів Харкова, Баку, Тбілісі, Києва. В 1950—61 — в Київ. консерваторії. Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Татьяна, Ліза («Євгеній Онєгін», «Пікова дама» Чайковського), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Етері («Абесалом і Етері» Паліашвілі), Аїда (однойменна опера Верді).

Тв.: Спогади. К., 1971.

І. М. Лисенко

ГУЖО́Н (Goujon) Жан (н. бл. 1510 — п. між 1564 — 1568, можливо, в Болоньї) — французький скульптор доби *Відродження*. В 1540—41 працював у Руані, 1543—44 — в Парижі. Серед творів: надгробний пам'ятник Луї де Брезе (1535), рельєфи «Фонтана невинних» у Парижі (1547—49); «Венера з Амуром» (ДЕ); оздоблення сх. фасаду Лувра (кін. 40-х —поч. 50-х рр. 16 ст.). Скульптури Г. відзначаються декоративністю й пластичністю форм.

ГУЗЬ Олександр Миколайович (н. 29.I 1939, селище Ічня, тепер місто Чернігів. обл.) — український рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1972. Закінчив (1961) Київ. ун-т. Працює в Ін-ті механіки АН УРСР (з 1976 — директор). Осн. праці — з механіки твердого деформівного тіла, зокрема: питань хвильової динаміки та тривимірної теорії стійкості деформівних тіл для різних моделей; теорії оболонок та концентрації напружень навколо отворів; механіки композиційних матеріалів та гірських порід; неруйнівних методів визначення напружень у твердих тілах. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Портрет с. 210.

ГУЗЬ Петро Іванович (1895, с. Лютенька, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл.— 2.V 1959, там же) — український рад. кобзар. У 3-річному віці осліп. З 15 років навчався в кобзаря М. *Кравченка*. В репертуарі Г.— укр. народні пісні й думи, а також власні пісні, які він створив за рад. часу («Про дев'ятьох ледачих», «Про білняка, куркуля й попа», «Про трактор» та ін.). Під час Великої Вітчизн. війни Г. був у партизанському загоні. Учасник багатьох респ. і всесоюзних фольклористичних нарад.

ГУЙВА — річка у Вінн. та Житомир. областях УРСР, права притока Тетерева (бас. Дніпра). Довж. 97 км, площа бас. 1505 км². Пересічна ширина русла 20 м. Воду річки використовують для водопостачання та зрошування. На Г.— Андрушівське водосховище, м. Андрушівка.

ГУЙЧЖО́У — провінція в пд. частині Китаю. Пл. 170 тис. км². Нас. понад 17 млн. чол. Адм. центр — м. *Гуйян*. Розташована на Юньнань-Гуйчжоуському нагір'ї (вис. до 2872 м), поверхня якого розчленована численними долинами річок. На схилах гір — ліси з цінними породами дерев. Гол. галузь г-ва — землеробство. Вирощують рис, кукурудзу, пшеницю, рапс, гаолян, тютюн. У лісах — збирання камфорної й гунгової олій, лаку, лікарських рослин. Видобування ртуті (провідне місце в країні), мідної, марганцевої й залізних руд та вугілля. Підприємства чорної і кольорової металургії, машинобудування, харч., текст. і буд. матеріалів пром-сті. Гол. пром. центри: Гуйян і Тунжень.

ГУЙЯ́Н — місто в Китаї, на р. Наньмінхе (бас. Янцзи), адм. центр провінції Гуйчжоу. Вузол з-ць і автошляхів. Понад 500 тис. ж. Підприємства металургійної (переважно кольорової), маш. буд., хім., текст. і харч. пром-сті. Виробн. буд. матеріалів, деревообробка. В Г.— ун-т, кілька вузів.

ГУК (Хук; Hooke) Роберт (18.VII 1635, о. Уайт — 3.III 1703, Лондон) — англійський природознавець, член Лондон. королівського т-ва (з 1663). Навчався в Оксфордському ун-ті. Праці з питань теплоти, пружності, оптики та небесної механіки. Спільно з Х. *Гюйгенсом* встановив сталі точки термометра — точку танення льоду й точку кипіння води. Відкрив закон пропорційності між силою, прикладеною до пружного тіла, і його деформацією (див. *Гука закон*). Встановив клітинну будову рослин (Г. запровадив термін «клітина»). Висловив ідею про існування сил тяжіння між небесними тілами, подав заг. картину руху планет.

ГУКА ЗАКО́Н — закон, який виражає залежність між напруженим станом та *деформацією* пружного тіла. За Г. з., розтяг (стиснення) Δl стрижня довжини l і поперечного

Гудронатор самохідний (автогудронатор).

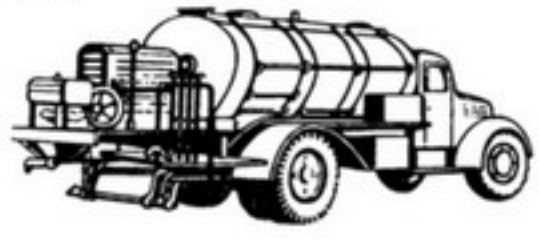

До ст. **Григор'єв С. О.**

1

1. Прийом до комсомолу. 1949.

2. Рідна мати. 1970.

3. Воротар. 1949. Державна Третьяковська галерея. Москва.

4. Мирна земля. 1975. 1, 2 і 4 — в Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві.

2
3

4

1

2
3

До ст. **Дерегус М. Г. 1.** Тарас Бульба на чолі війська. 1955. **2.** Молодиця. 1958. **3.** На шляху до Кирилівки. 1961. **4.** Декабристи в Кам'янці. 1975. Всі — в Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві.

4

перерізу S під дією нормально прикладеної сили N дорівнює: $\Delta l = N\ l/E\ S$, де E — *Юнга модуль*. Для деформації зсуву (мал.) Г. з. записується: $F/S = G\gamma$, де F — дотична сила, γ — кут зсуву, G — модуль зсуву (див. *Модулі пружності*). Г. з. порушується, коли напруження (або деформація) досягає граничних значень, характерних для даного матеріалу. Для випадку розтягу (стиснення) пружного тіла закон експериментально встановив 1660 Р. *Гук*.

ГУ КАЙЧЖІ (*бл.* 344, Усі — бл. 406) — китайський живописець і теоретик мистецтва. Творам Г. К. властиві тонкий малюнок, психологічна виразність персонажів («Поради придворним дамам», копія 6 ст., Британський музей,

Гу Кайчжі. Придворна сцена. Фрагмент сувою. Живопис на шовку. 4 ст. Британський музей. Лондон.

Лондон; цикл «Легенда про фею річки Ло», копії 10—11 ст., Музей Гугун, Пекін). Автор праці «Критичні нотатки про живопис».

ГУ́КОВО — місто обласного підпорядкування Ростов. обл. РРФСР. Залізнична станція. 71 тис. ж. (1977). Один з центрів вугільної пром-сті сх. частини Донбасу. З-ди: цегельний, залізобетонних виробів, металевих та гумотех. виробів; швейна, трикотажна, текст.-галантерейна ф-ки. Буд. технікум. Утворене 1955.

ГУЛА́ЄВ Микола Дмитрович (н. 26.II 1918, станиця Аксайська, тепер місто Аксай Ростов. обл.) — рад. військовий льотчик, генерал-полковник авіації (1972), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1938. В 1941—45 як командир ескадрильї і заст. командира авіаполку воював на Сталінград., Ворон., 2-му і 1-му Укр. фронтах. Зробив 240 бойових вильотів, збив 57 літаків противника. В 1950 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського, 1960 — Академію Генштабу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 210.

ГУЛА́К Микола Іванович [1822, Золотоніський пов. Полтав. губ.— 26.V (7.VI) 1899, Єлизаветполь, тепер Кіровабад] — український революційний демократ, педагог і вчений. Н. в небагатій дворянській сім'ї. В 1843 закінчив юрид. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту. В 1845—47 — чиновник канцелярії київ., подільського і волин. генерал-губернатора. В грудні 1845 — січні 1846 разом з М. І. *Костомаровим* і В. М. *Білозерським* заснував *Кирило-Мефодіївське товариство*. Належав до революц.-демократичної групи т-ва, очолюваної Т. Г. Шевченком; був прихильником революц. методів боротьби проти самодержавства й кріпосництва, виступав за політ. об'єднання всіх слов. народів у формі демократичної федеративної республіки. В березні 1847 Г. заарештовано в Петербурзі й ув'язнено в Шліссельбурзькій фортеці (1847—50); в 1850—55 перебував під наглядом поліції в Пермі. Після повернення з заслання працював педагогом в Одесі (1859—61), Керчі, Ставрополі (1862—63), Кутаїсі, Тбілісі (1863—87). Автор наук. праць з історії, філософії, філології, історії, л-ри (зокрема «Про грузинську поему „Барсова шкура" Руставелі»), перекладів з груз. та азерб. л-ри. Один з перших послідовників геометрії М. І. *Лобачевського*. Портрет с. 210.

Г. Я. Сергієнко.

ГУЛА́К-АРТЕМО́ВСЬКИЙ Петро Петрович [16(27).I 1790, містечко Городище, тепер місто Черкас. обл.— 1 (13).X 1865, Харків] — український поет. Народився в сім'ї священика. Навчався в Київ. академії (до 1813), з 1817 — в Харків. ун-ті. З 1825 — професор історії та географії, 1841—49 — ректор Харків. ун-ту. Почав друкуватися з 1817 в журн. «*Украинский вестник*». Тут надруковано його вільні переклади рос. мовою Ж.-Ж. Руссо, Дж. Мільтона та ін. Популярність здобув після опублікування байки «Пан та Собака» (1818). Твір, написаний живою нар. мовою, осуджував жорстоке ставлення кріпосників до селян. Інші байки Г.-А. «Солопій та Хівря, або Горох при дорозі» (1819), «Тюхтій та Чванько» (1819), «Батько та син» (1827) спрямовані проти скупості, невігластва, консерватизму. Г.-А. ввів в укр. л-ру жанр романтичної балади. Створена за сюжетом Й.-В. Гете балада «Рибалка» відзначається мелодійністю й нар. колоритом мови. Нар. гумору сповнена балада «Твардовський» (1827), сюжет якої запозичено в А. Міцкевича. Г.-А. належав до ініціаторів заснування «*Украинского журнала*» (1824—25), у якому виступав з перекладами рос. мовою. З наступом реакції після поразки повстання декабристів посилились суперечності в творчості Г.-А. Він переспівував у бурлескному стилі оди Горація, все більше відставав від літ. життя. У вірші «Упадок віку» (1856) висловив реакц. думку про непохитність системи соціальної нерівності. В історію укр. л-ри Г.-А. увійшов своїми байками та баладами.

Тв.: Твори. Х., 1930; Байки, балади, лірика. К., 1958; Твори. К., 1964; Твори. К., 1970.

Літ.: Пільгук І. І. Поетична творчість Гулака-Артемовського. В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 2. К., 1961.

І. І. Пільгук.

ГУЛА́К-АРТЕМО́ВСЬКИЙ (Артемовський) Семен Степанович [4.(16).II 1813, містечко Городище, тепер місто Черкас. обл.— 5(17).IV 1873, Москва] — український та російський оперний співак (баритон), композитор, драматичний артист, драматург. Навчався в Київ. духовному уч-щі (1824—30) та Київ. духовній семінарії (1835—38). Як кращого співака хору його відібрав М. *Глинка* для придворної співацької капели. В Петербурзі під керівництвом Глинки готувався до оперної діяльності, за його ж порадою вдосконалював майстерність в Італії (1839—42; 1841 співав у Флорентійському оперному театрі). В 1842—64 — соліст імп. ераторської опери в Петербурзі (періодично виступав у спектаклях італ. опери та драм. виставах), 1864—65 — соліст Великого театру в Москві. На формування прогресивного світогляду митця великий вплив мав Т. *Шевченко* (познайомились 1838), з яким його зв'язувала багатолітня дружба. Г.-А. виконав понад 50 партій, серед яких Руслан («Руслан і Людмила» Глинки), Мазетто («Дон Жуан» Моцарта), Антоніо, Ештон («Лінда ді Шамуні», «Лючія ді Ламмермур» Доніцетті), гол. партії в операх Верстовського, Даргомижського, Рубінштейна. У його концертному репертуарі були арії, романси, рос. та укр. нар. пісні, соло в ораторіях Россіні, Берліоза. До 50-х рр. належать композиторські спроби Г.-А. Найвидатніший його твір — опера «Запорожець за Дунаєм» (лібретто власне і М. Костомарова, 1862; поставлена 1863 в Маріїнському театрі, в ролі Карася виступив сам Г.-А.). Музика опери, сповнена нар.-пісенних інтонацій,— яскрава й мелодійна. В 1864—65 і 1915 опера йшла у Великому театрі в Москві; на укр. сцені вперше поставлена трупою М. Старицького 1884 (Ростов-на-Дону). На рад. сцені — в Харкові (1928, 1938), в ред. В. *Йориша* — 1934 в Києві (1936 показана на Декаді укр.

П. П. Гулак-Артемовський.

С. С. Гулак-Артемовський.

Надгробок на могилі С. С. Гулака-Артемовського в Москві.

С. С. Гулак-Артемовський. Обкладинка першого видання клавіру опери «Запорожець за Дунаєм». С.-Петербург. 1866. Обкладинка видання клавіру опери «Запорожець за Дунаєм». Київ. 1953.

Меморіальна дошка **С. С. Гулаку-Артемовському,** встановлена в Києві на фасаді будинку по вулиці Набережно-Хрещатицькій, 31 (приміщення колишньої бурси). Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. 1974.

О. М. Гузь.

М. Д. Гулаєв.

М. І. Гулак.

В. С. Гулевич.

мист. в Москві) та ін. містах. Творча спадщина Г.-А. різноманітна за жанрами: «Картини степового життя циган» (1851), дивертисмент «Українське весілля» (1851), комедія-водевіль «Ніч на Івана Купала» (1852), музика до драми «Кораблеруйнівники» (1853), романси й пісні — «Стоїть явір над водою» (присвячена Т. Шевченкові), «Спать мені не хочеться» та ін. За свідченням сучасників, Г.-А. був талановитим художником-мініатюристом. Він склав і «Статистико-географічні таблиці міст Російської імперії» (1854) та проект петербурзького водопроводу (1858). На Україні побував 1843 (для добору співаків) та 1850 з італ. оперною трупою. В Городищі на честь Г.-А. створено літ.-меморіальний музей, встановлено пам'ятник. Іл. див. також до ст. *Городище*, с. 118.

Літ.: Кауфман Л. С. С. С. Гулак-Артемовський. К., 1962; Кауфман Л. С. Гулак-Артемовский. М., 1973.

Т. П. Булат.

ГУЛД (Gould) Бенджамін-Анторп (27.IX 1824, Бостон, США — 26. XI 1896, Кембрідж, США) — американський астроном. З 1875 — чл.-кор. Петерб. АН. Закінчив 1844 Гарвардський ун-т. У 1855—59 — директор обсерваторії в Олбані, 1870—85 — директор створеної ним Національної обсерваторії в Кордові (Аргентіна). Осн. праці з *астрометрії* і *зоряної астрономії*. В 1879 Г. звернув увагу на смугу з яскравих зір (пояс Г.), яка охоплює небесну сферу (місцева система *Галактики*). Видав ряд зоряних каталогів, зокрема зонний (1884), що містить 73 160 зірок.

ГУЛЕ́ВИЧ Володимир Сергійович [6 (18).XI 1867, Рязань — 6.XI 1933, Москва] — російський рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив мед. факультет Моск. ун-ту (1890). З 1899 — професор Харків., а з 1901 — Моск. ун-ту. Праці Г. присвячені вивченню азотистого обміну та порівняльної біохімії тварин тощо; відкрив нові азотисті сполуки в складі м'язів (карнозин, карнотин). Розробив ряд методів одержання амінокислот і кілька амінокислот синтезував.

ГУЛЕВИЧІ́ВНА Єлизавета (Галшка) Василівна (Лозчина; 1575 — 1642) — одна з засновниць *Київського братства*, монастиря і школи при ньому. В 1615 склала заповіт, за яким передавала свою садибу з землями в Києві для заснування монастиря, шпиталю та школи для дітей шляхти і міщан. Цим було покладено початок Київ. братській школі (згодом — *Київська академія*). Останні роки життя Г. провела в Луцьку, де брала участь у діяльності *Луцького братства*.

ГУ́ЛИЙ Максим Федотович [н. 18.II (3.III) 1905, с. Нова Басань, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.] — український рад. біохімік, академік (з 1957) та віце-президент (1957—63) АН УРСР, засл. діяч науки УРСР (з 1956). Член КПРС з 1940. Закінчив Київ. вет.-зоотех. ін-т (1929). Зав. кафедрою Укр. с.-г. академії (1944—74), зав. відділом (з 1950) та директор (1970—77) Ін-ту біохімії АН УРСР. Праці присвячені дослідженню ролі *трикарбонових кислот циклу* та реакцій *карбоксилювання* в обміні речовин, вивченню механізмів біосинтезу білків. Розробив методи виділення ряду кристалічних ферментів, у т. ч. методи пром. виробн. ферментів глюкозооксидази і *каталази*. Запропонував спосіб стимуляції біосинтетичних процесів, який використовують для підвищення продуктивності с.-г. тварин. Г.— гол. редактор «Українського біохімічного журналу» (з 1971) та голова Укр. біохім. товариства (з 1977). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1953. Держ. премія УРСР, 1978.

Тв.: Биохимия жирового обмена. К., 1961; Биосинтез белка. К., 1963; Основные метаболические циклы. К., 1968; Природа и биологическое значение некоторых метаболических приспособительных реакций организмов. К., 1977.

Д. О. Мельничук.

ГУ́ЛІА Дмитро Йосипович [9(21). II 1874, с. Уарча, тепер Сухумський р-н Абхазької АРСР — 7.IV 1960, с. Агудзера, похований у Сухумі] — абхазький рад. письменник, нар. поет Абхазії (з 1937). Член КПРС з 1955. В 1892 разом з К. Мачаваріані склав абх. абетку. Перша збірка віршів — 1912. Автор поем «Пісня про Абхазію» (1940), «Осінь у селі» (1946), циклів віршів «Весна в Абхазії», «Вірші про Жовтень», «Моє місто». Роман «Камачич» (1940) — про тяжке життя абх. народу за царизму. Організатор першого абх. театру. Праці з мовознавства, історії та етнографії. У 1938 відвідав Україну, написав вірш «Великий Тарас» (1941), статті «В сім'ї вольній, новій» (1938), «Сонячна Абхазія — поетові України» (1939). До абх. видання «Зібрання творів» Шевченка (Сухумі, 1939) написав передмову й переклав деякі його вірші. Йому належить переклад «Слова о полку Ігоревім». Нагороджений орденом Леніна. Могила Г.— в центрі м. Сухумі, на ній — монумент роботи скульптора Г. Рухадзе.

Тв.: Укр. перекл.— Про Леніна. В кн.: Сузір'я, в. 4. К., 1970; Рос. перекл. — Избранное. Сухуми, 1973; Стихотворения и поэмы. Л., 1976.

ГУЛЛЬ, Галл — місто на Зх. Великобританії, в графстві Гамберсайд. 281,6 тис. ж. (1973). Порт на узбережжі естуарію Гамбер (Північне м.), залізнична станція. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (особливо суднобудування). Підприємства хім., текст., цементної, харч. пром-сті. Риболовецька база. Ун-т. Г. відомий з 10 ст.

ГУЛЯ́ЄВ Олексій Михайлович [17.II (1.III) 1863, Київ — 27.XI 1923, там же] — вітчизн. вчений-юрист, академік АН УРСР (з 1923). Н. в дворянській сім'ї. В 1885 закінчив істор.-філолог. ф-т, а 1887 — юрид. ф-т Київ. ун-ту. Після стажування за кордоном почав викладацьку діяльність у Дерптському (Тартуському) ун-ті. В 1894—1908 — професор цив. права Київ. ун-ту; 1908—11 викладав у Петерб. уч-щі правознавства; 1911—16 — в Моск. ун-ті. З 1920 — професор Київ. ін-ту нар. г-ва. Автор ряду праць («Наймання послуг», 1893; «Російське цивільне право», 1913, та ін.).

ГУЛЯ́ЄВ Юрій Олександрович (н. 9.IX 1930, Тюмень) — російський і український рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1964. В 1954 закінчив Уральську консерваторію (Свердловськ). Працював у Свердлов. (1955—56), Донец. (1956—60), Київ. (1960—74) театрах опери та балету. З 1974 — соліст Великого театру СРСР. Партії: Щорс («Щорс» Лятошинського), Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Лістрат («В бурю» Хренникова), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Ренато («Бал-маскарад» Верді). Концертна діяльність. Автор пісень. Нагороджений орденом Дружби народів. Держ. премія СРСР, 1975.

ГУЛЯЙ-ГО́РОД — давня пересувна бойова споруда, складена з окремих міцних дерев'яних щитів. Г.-г. пересували кіньми, волами або вручну. Щити мали отвори для стрільби з гармат і пищалей. В обороні щити Г.-г. використовували для спорудження замкнутої (кругової) або розтягнутої по фронту стіни. Зі щитів складали пересувні острожки, осадні башти. Г.-г. застосовували рос. війська в 16 ст. (під час здобуття Казані та в Сибірських походах). На Україні його використовували запорізькі козаки. Іл. с. 212.

ГУЛЯЙПІ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх частині Запорізької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,3 тис. км². Нас. 40,2 тис. чол. (1978). В районі — 69 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 17 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Гуляйполе*. Поверхня району — мало розчленована рівнина. Корисні копалини: буре вугілля, залізна руда, граніти, гончарні глини, алебастр тощо. Річки — *Гайчур*, *Янчул*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші підприємства р-ну: гуляйпільські заводи сільськогосподарських машин, ремонтний, лакофарбовий, побутових товарів, сироварний та комбікормовий; харчосмакова та взут. ф-ки. Працює комбінат побутового обслуговування (Гуляйполе). Осн. напрям розвитку с. г.— вирощування зернових і олійних культур та виробн. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1977 становила 115,6 тис. га, в т. ч. орні землі— 100,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник. У Г. р.— 15 колгоспів, 2 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнична станція — Гуляйполе. Ав-

тошляхів — 308 км, у т. ч. з твердим покриттям — 294. У районі — 23 заг.-освітні, 3 муз. школи, профес.-тех. уч-ще; 40 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 18 будинків культури, 31 клуб, кінотеатр, 41 кіноустановка, 69 б-к, істор. музей (в Гуляйполі). У Г. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1930). *М. С. Бєляєв.*

ГУЛЯЙПО́ЛЕ — місто Запорізької обл. УРСР, райцентр, на р. Гайчурі (бас. Дніпра), за 8 км від залізничної ст. Гуляйполе. Виникло 1785 як військ. слобода. Селяни Г. брали участь у революц. подіях 1905—07. Рад. владу в Г. встановлено в січні 1918. З березня по листопад 1918 Г. окупували австронім. загарбники, 9.VI захопили денікінці, одночасно тут діяли банди Махна (див. *Махновщина*). В лютому 1920 Г. визволила Червона Армія.

З 1938 Г.— місто. В Г.— заводи: сільськогосподарських машин, ремонтний, лакофарбовий, побутових товарів, сироварний і комбікормовий; харчосмакова і взуттєва ф-ки, райсільгосптехніка, елеватор, комбінат побутового обслуговування. 9 заг.-освітніх і музична школи; профес.-тех. уч-ще, 12 лік. закладів, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 8 клубів, кінотеатр, 28 б-к, істор. музей.

ГУЛЯНИ́ЦЬКИЙ Олексій Феодосійович (н. 2.III 1933, Мінеральні Води Ставропольського краю) — український рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1959. В 1957 закінчив Київ. консерваторію. В 1957—65 — в Симфонічному оркестрі УРСР, з 1966 — гол. диригент симфонічного оркестру Крим. держ. філармонії.

ГУЛЯНИ́ЦЬКИЙ Трифон Маркович [21.I (2.II) 1875, Єлизаветград — 31.VII 1959, Кіровоград] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1917. Н. у робітн. сім'ї. В 1917 Г.— один з організаторів єлизаветград. Ради робітн. і сел. депутатів, член Військ.-революц. к-ту, організатор загону Червоної гвардії; в січні 1918 — один з керівників розгрому військ. сил Центр. ради в Єлизаветграді. В травні—вересні 1919 в с. Щасливці (тепер на його честь — с. Гуляницьке Врадіївського р-ну Микол. обл.) створив підпільну парт. орг-цію і партизанський загін, який брав участь у боротьбі проти денікінців, махновців, петлюрівців. Після громадян. війни — на рад. і госп. роботі. Нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора.

ГУЛЯ́ШКИ Андрей Стоянов (н. 7.V 1914, с. Болгарська Раковиця Кульського округу) — болгарський письменник. Член БКП з 1934. Герой Соціалістич. Праці НРБ (1974). Романи «Дон Кіхот з Сильвеції» (1936) і «Смертний вирок» (1940), п'єси «Болото» (1937), «Жінки» (1938) тощо пройняті протестом проти бурж. дійсності. Соціалістичні перетворення в країні, становлення нової особистості — осн. теми романів «МТ станція» (1950), «Село Ведрово» (1952), «Золоте руно» (1958), «Романтична повість» (1970) та ін. Романи «Сліди на снігу» (1946), «Любов» (1955) відтворюють історію антифашист. опору в Болгарії. Автор істор. повістей, циклу і пригодницких творів, героєм яких є болг. розвідник Авакум Захов.

Тв.: Укр. перекл.— МТ станція. К., 1955; Ведрово. К., 1962; Спляча красуня. К., 1965; Сім днів нашого життя. К., 1967; Рос. перекл.— Золотое руно. М., 1960; Аввакум Захов против 07. М., 1967; Приключения Аввакума Захова, т. 1—2. София, 1970; Избранное. М., 1972.
О. *В. Шпильова.*

ГУ́ЛЬБИЩЕ — давньоруський курган у Чернігові. Розкопували його 1872. Відкрито залишки великого поховального кострища, знайдено обгорілі кістки чоловіка й жінки, а також кістки тварин, араб. монету кін. 10 ст., обвуглені побутові предмети, зерна злаків, уламки бронзової посудини, срібні позолочені поясні пряжки й накладки, бронзові пряжки, золоті, срібні та бронзові гудзики, намистини тощо. На місці *тризни* виявлено шолом, кольчугу, наконечник списа, кінську збрую, бронзове окуття від щита, прикрашеного сріблом, меч з рукояткою, оздобленою срібною насічкою й камінням, тощо. В кургані, очевидно, було поховано представника знаті.

ГУ́ЛЬДЕН (нім. Gulden, від Gold — золото), флорин — 1) Грошова одиниця Нідерландів, поділяється на 100 *центів*. Запроваджена 1816. За курсом Держбанку на 1.IV 1979 100 Г. дорівнювали 32,88 крб. 2) Золота, потім срібна монета в деяких європ. країнах 14—19 ст.

ГУ́МА — продукт *вулканізації* гумової суміші, основу якої становить *каучук*. Характеризується міцністю, еластичністю, тепло- та морозостійкістю, стійкістю проти зношування, діяння агресивних середовищ та ін. властивостями. До складу Г. входить понад десять різних компонентів, кожний з яких зумовлює певні фіз.-мех. властивості її. Серед них: каучуки різної будови, вулканізуючі системи, які перетворюють каучук на еластичний матеріал, здатний до великих оборотних високоеластичних *деформацій*; підсилювачі (тех. вуглець, мінеральні наповнювачі та ін.), які підвищують міцність і стійкість проти зношування, розриву тощо; пом'якшувачі й *пластифікатори*, що поліпшують технологічні властивості гумової суміші та підвищують морозостійкість гуми; протистарителі (антиоксиданти), які захищають Г. від термічного й окислювального руйнування при експлуатації в різних умовах та ін.

Залежно від вмісту наповнювачів розрізняють Г. наповнені й ненаповнені, а за структурою — монолітні й мікропористі. За ступенем вулканізації Г. поділяють на м'яку, напівтверду й тверду. При значному вмісті сірки (понад 30%) внаслідок вулканізації утворюється твердий матеріал — ебоніт. Г. одержують старанним перемішуванням заготовлених компонентів у закритих гумозмішувачах і наступним вальцюванням суміші. З вальцьованої суміші різними способами (каландруванням, шприцюванням, формуванням під тиском та ін.) виготовляють сирові вироби або їхні деталі, які потім вулканізують. Залежно від температурних та ін. умов експлуатації Г. поділяють на тепло-, вогне- й морозостійкі, рентгенозахисні, вакуумні, електроізоляційні, харчові тощо. Г. застосовують у виробн. шин, конвейєрних стрічок, приводних пасів, рукавів, предметів побутового призначення та ін. Див. *Гумові вироби.*

Літ.: Лепетов В. А. Резиновые технические изделия. Л., 1976; Развитие химической технологии на Украине, т. 2. К., 1976; Кошелев Ф. Ф., Корнев А. Е., Буканов А. М. Общая технология резины. М., 1978.
Г. А. Блох.

ГУ́МА (від лат. gummi — камедь), сифілома — вузлоподібне розрощення сполучної тканини, яке виникає в пізніх періодах *сифілісу*. Належить до інфекційних *гранулем*. Утворюється здебільшого в кістках, печінці, головному мозку. Тканини центральної частини Г. звичайно мертвіють.

ГУМА́Й, джонсонова трава, сорго алепське (Sorghum halepense) — багаторічна трав'яниста рослина род. *злакових*. Стебло до 2 м заввишки. Листки лінійно-ланцетні, до основи звужуються. Суцвіття — багатоколоскова волоть. Плід — зернівка. Росте в тропіч. і субтропіч. р-нах земної кулі. В СРСР поширений у Серед. Азії, на Закавказзі, зустрічається на Пд. України. Належить до злісних карантинних бур'янів, засмічує посіви суданки, бавовнику та ін. культур. Вегетативну масу Г. добре поїдають вел. рог. худоба і коні. В посушливе літо Г. може нагромаджувати синильну к-ту і бути отруйним. Заходи боротьби: глибока і рання оранка на зяб, знищування кореневищ, очищання посівного матеріалу та ін. Іл. с. 212.

ГУМАНІ́ЗМ (від лат. humanus — людський, людяний) — 1) Система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність, що відображує спрямованість ідеології й моралі робітничого класу на знищення будь-яких форм експлуатації і гноблення та створення необхідних суспільних умов для всебічного розвитку кожної особистості. 2) В істор. аспекті Г.— прогресивна течія західноєвроп. культури епохи *Відродження*, спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей. Зародки гуманістичних ідей були ще в стародавніх літ. пам'ятках, фольклорі доби рабовласництва і феодалізму. В них висловлено стихійний протест нар. мас проти поневолення, їхнє прагнення до свободи, справедливості, вільної мирної праці. Під прапором Г. відбувалась боротьба за звільнення від феод. сваволі, духовного гніту церкви і встановлення прогресивних на той час бурж. відносин. Залишаючись на позиціях захисту приватної власності, не розуміючи ролі соціального середовища в процесі становлення особи, Г. епохи Відродження був непослідовним і суперечливим. Новим ступенем у розвитку гуманістич. ідеалів став

М. Ф. Гулий.

Д. Й. Гулів.

О. М. Гуляєв.

Ю. О. Гуляєв.

Гуляй-город. Острожок на колесах.

Гумай. Нижня і верхня частини рослини.

Гуменник.

Гумельницька культура. Речі з пам'яток: 1— фігурка з глини (фрагмент); 2 — крем'яний скребок; 3 — кам'яна сокира; 4, 5 —глиняні горщики.

Г. представників *утопічного соціалізму, революційного демократизму*. Їхній Г. ішов від критики феод. гніту до визнання необхідності визволення людини шляхом знищення соціальної нерівності між людьми. Якісно новий етап розвитку Г. пов'язаний з формуванням світогляду й революційного вчення пролетаріату — марксизму-ленінізму. Теор. основу пролет., соціалістичного Г. становлять діалектико-матеріалістичне розуміння історії, сутності людини як сукупності всіх суспільних відносин, вчення про всесвітньо-істор. місію робітн. класу і комунізм. Марксизм-ленінізм пов'язав проблему людини та її визволення з класовою боротьбою пролетаріату, інтереси якого збігаються з інтересами всіх трудящих усіх народів і націй. Тому пролетарський, соціалістичний Г. є водночас і загальнолюдським. Проблеми Г. перебувають у центрі світової ідеологічної боротьби. Сучас. бурж. псевдогуманістичні теорії — *екзистенціалізм, неофрейдизм, персоналізм, неотомізм, філософська антропологія* використовуються *антикомунізмом* у його боротьбі проти марксистсько-ленінського вчення. Фальшивому буржуазному «гуманізмові» протистоїть дійсно науковий марксистсько-ленінський Г., що знайшов втілення в практиці СРСР, ін. країн соціалістичної співдружності. Характерними морально-етичними рисами соціалістичного Г. є відданість справі комунізму, рад. *патріотизм, соціалістичний спосіб життя, інтернаціоналізм*, відстоювання прав і свобод трудящих, *дружба народів*, засудження будь-яких форм дискримінації та експлуатації людини людиною. Втіленням принципів і рис соціалістичного Г. є політика КПРС, спрямована на утвердження справді гуманних взаємовідносин між народами, звільнення людства від загрози термоядерної катастрофи, створення умов життя і праці, гідних людини. Виявом дійового, реального Г. є *соціальна програма КПРС*, здійснювана під гаслом «Все в ім'я людини, для блага людини!» Гуманістичний характер соціалістичної держави, що ставить перед собою мету побудови комунізму в ім'я інтересів трудящої людини, в ім'я інтересів народів світу, дістав законодавче закріплення в Конституції СРСР.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 19. Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 33. Держава і революція; т. 41. Завдання спілок молоді; Гуманізм радянського суспільства. К., 1973; Попов С. И. Социализм и гуманизм. М., 1974; Ковалев С. М. Реальный гуманизм и его противники. М., 1975; Гонтаржевський І. С., Городиський І. Є. Людина — найвища цінність соціалістичного суспільства. К., 1975. *В. О. Курганський.*

ГУМАНІТА́РНА ОСВІ́ТА — сукупність знань у галузі суспільних наук і пов'язаних з ними практичних навичок та вмінь. Г. о.— важливий засіб формування світогляду, відіграє важливу роль у заг. розвитку людей, в їхньому розумовому, моральному та ідейно-політ. вихованні. В соціалістичних країнах ідейною та методологічною основою Г. о. є марксизм-ленінізм. Розрізняють загальну та професійну Г. о. Заг. Г. о. дає *середня школа*. В СРСР дисципліни гуманітарного циклу викладають і в профес.-тех. та серед. спец. навч. закладах незалежно від їхнього профілю. Заг вищу Г. о. здобувають у вузах у процесі вивчення сусп. наук студенти всіх спеціальностей. В СРСР підвищенню заг. Г. о. трудящих сприяють *університети марксизму-ленінізму, народні університети* та культурно-освітні заклади. Спец. Г. о. в галузі філос., істор., філол., екон., юрид. і педагогічних наук, мистецтвознавства, різних видів мистецтва, культури тощо дають в основному ун-ти й галузеві вузи, а з ряду спеціальностей — і серед. спец. навч. заклади.

ГУМАНІТА́РНЕ ПРА́ВО — сукупність загальновизнаних принципів і норм *міжнародного права*, що регулюють відносини між сторонами, які беруть участь у збройному конфлікті, а також їхні відносини з д-вами, що не беруть участі в конфлікті. Поява Г. п. викликана необхідністю систематизації значної кількості міжнар. конвенцій, спрямованих на обмеження засобів і методів ведення війни, захист прав людини в умовах збройних конфліктів. Норми Г. п. стосуються відносин з приводу засобів і способів ведення війни; захисту жертв війни; прав та обов'язків нейтральних д-в щодо воюючих сторін; кримінальної відповідальності осіб за *агресію* й за порушення *законів і звичаїв війни*; обов'язку сторін, що беруть участь у збройному конфлікті, суворо додержуватись *прав людини* щодо осіб — учасників воєнних дій та цивільного населення. Г. п. застосовується при збройних конфліктах міжнар. характеру, включаючи конфлікти, пов'язані з боротьбою народів проти колоніального панування, іноз. окупації та расистських режимів, за здійснення права народів на самовизначення, а також у таких неміжнар. збройних конфліктах, як *громадянська війна*. До осн. міжнар.-правових документів Г. п., зокрема, належать: *Гаазькі конвенції 1899 і 1907* та декларації про закони і звичаї війни; Женевські конвенції 1949 про захист жертв війни; Додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1949, що стосуються захисту жертв міжнар. збройних конфліктів (Протокол I) та захисту жертв збройних конфліктів неміжнар. характеру (Протокол II) 1977.

В. Н. Денисов.

ГУМАНІТА́РНИЙ (від лат. humanitas — людська природа, освіченість; людство) — такий, що має відношення до свідомості людини й людського суспільства. Гуманітарні науки — сусп. науки (історія, політ. економія, філологія, право та ін.). Див. *Гуманітарна освіта*.

ГУ́МБОЛЬДТ (Humboldt) Александр (14.IX 1769, Берлін — 6.V 1859, там же) — німецький природознавець, географ і мандрівник. Член Берлін. АН (з 1800), почесний член Петерб. АН (з 1818). Досліджував 1799—1804 Центр. та Пд. Америку (разом із франц. ботаніком Е. Бонпланом). У 1829 подорожував по Уралу, узбережжю Каспійського м., Алтаю. Г. був ученим-енциклопедистом. Він розробив методику комплексних геогр. досліджень, розвинув порівняльно-генетичний метод вивчення геогр. явищ. Багато уваги Г. приділяв вулканізмові, земному магнетизмові тощо. Був засновником порівняльної кліматології, дослідив і теоретично обгрунтував наявність широтної та вертикальної зональності рослинного світу, висловив ідеї про взаємозв'язок усіх фіз.-геогр. явищ. Г.— один із засновників сучас. фіз. географії, ландшафтознавства тощо, автор п'ятитомної монографії «Космос» (1845—62) та ін. геогр. праць. На честь Г. названо геогр. об'єкти в Америці, Азії, Австралії, а також течію в Тихому океані.

Літ.: Сафонов В. А. Александр Гумбольдт. М., 1959; Есаков В. А. Александр Гумбольдт в России. М., 1960.

ГУ́МБОЛЬДТ (Humboldt) Вільгельм (22.VI 1767, Потсдам — 8.IV 1835, Тегель, поблизу Берліна) — німецький філолог, прусський держ. діяч. Брат А. *Гумбольдта*. Будучи директором департаменту віросповідань і освіти, запровадив методи Й.-Г. *Песталоцці* в початковій школі, відділив її від церкви, перебудував Прусську АН. Один із засновників *Берлінського університету*. Визначний представник нім. класичного гуманізму. В праці «Про мову каві на острові Ява» (т. 1—3, 1836—39) розробив філос. основи порівняльно-істор. методу в мовознавстві.

ГУМЕЛЬНИ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — культура часів *мідного віку*, пам'ятки якої поширені на Пд. Румунії, на території Пн. і Пд.-Сх. Болгарії, а також у пд.-зх. частині СРСР (Молд. РСР і Одес. обл. УРСР). Назва походить від с. Гумельниці (Румунія), де 1924—25 було досліджено енеолітичне поселення. На тер. СРСР відомо понад 10 поселень Г. к., гол. чин. на Зх. Одес. обл. (Болград, Озерне, Нагірне тощо). Жителі цих поселень займалися землеробством, скотарством, а також мисливством і рибальством.

На поселеннях виявлено залишки жител — великих напівземлянок з ямами-вогнищами та глинобитних наземних жител. Знайдено знаряддя праці — кам'яні сокири-тесла та сокири-молоти, крем'яні скребки, кістяні шила, вістря, посудини, оздоблені наліпними валиками, канелюрами та заглибленим орнаментом, а також розписним орнаментом у вигляді стрічок та спіралі, горщики, миски тощо. До культових предметів належать жіночі глиняні фігурки, різні амулети тощо. Археолог. матеріали свідчать про тісні зв'язки носіїв Г. к. з сусідніми племенами *трипільської культури*.

Літ.: Пам'ятки культури Гумельниця на території УРСР. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

В. Г. Збенович.

ГУМЕ́ННИК (Anser fabalis) — птах ряду *гусеподібних*. Довж. ті-

ла 73—90 см, маса 3—4 кг, оперення бурувато-сіре, строкате. Дзьоб чорний з рожевою або жовтою перев'яззю. Г. поширений у Сх. Гренландії і на Пн. Євразії. В СРСР — у тундрі і пн. частині лісової зони. На Україні буває під час весняного й осіннього перельотів. У невеликій кількості зимує на узбережжі Чорного м. Гнізда робить на землі недалеко від води. Кладку з 3—6 яєць насиджують бл. 25 днів. Живиться Г. переважно рослинною їжею. Мисливсько-промисловий птах, полювання на якого обмежене у зв'язку із зменшенням його чисельності.

М. А. Воїнственський.

ГУ́МІ (лат. gummi, cummi, з грец. κόμμι) — прозора маса, що витікає з поранень на стеблах у деяких дерев'янистих рослин; те саме, що й *камеді*.

ГУМІГУ́Т (від лат. gummi — *камедь* і gutta — краплина) — згущений молочний сік деяких видів рослин з роду Garcinia (родина звіробійних), що ростуть на Шрі-Ланці, в Пд. та Пд.-Сх. Азії. Одержують з надрізів у корі дерев. Г. містить смолу (70—80%) і камедь (20—27%). Застосовується в техніці для виготовлення спиртових лаків, у живописі — як жовта акварельна фарба.

ГУМІ́ДНИЙ КЛІ́МАТ (лат. humidus — вологий) — клімат з надмірним зволоженням, коли кількість опадів перевищує випаровування і просочування вологи в грунт. Розрізняють типи Г. к.— полярний (з багаторічною мерзлотою й відсутністю живлення грунтовими водами) і фреатичний (з частковим просочуванням опадів у грунт і з наявністю грунтових вод). Місцевості з Г. к. в екваторіальних і тропічних широтах вкриті деревною рослинністю, у високих широтах на територіях з Г. к. розвинена тундрова рослинність.

ГУМІЛА́К (від лат. gummi — камедь і *лак*) — речовина, що утворюється на молодих гілках деяких тропічних рослин внаслідок ушкодження їх комахами родів Tachardia та Carteria. До складу Г. входять смола, шелачний віск, білки, вуглеводи та ін. речовини, а також домішки рослинних і тваринних решток. Г. добувають голчин. у Таїланді, Індонезії; переробляють його на сургуч, шелак та ізоляційні лаки.

ГУМІ́НОВІ КИСЛО́ТИ (від лат. humus — земля, грунт) — складна суміш органічних речовин різного складу, властивостей і будови. Хім. природу й будову Г. к. остаточно не з'ясовано. Їх виділяють з природних продуктів (торфу, бурого й кам. вугілля та ін.), обробляючи водними розчинами лугів, які при цьому забарвлюються в темно-бурий колір. У природі Г. к. утворюються з рослинних залишків або внаслідок окислення вугілля та ін. продуктів органічного походження. Г. к. та їхні солі (гумати) використовують у виробн. свинцевих акумуляторів, для зм'якшування води, для виготовлення тех. паперу, як добриво тощо. Див. також *Гумус*.

ГУМОАЗБЕ́СТОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь нафтохіміч. промисловості, на підприємствах якої виготовляють гумові й азбестотехнічні вироби на основі різних типів синтетичного і натурального *каучуків*. При цьому застосовують технічний вуглець та ін. підсилювачі, багато хімікатів-добавок, зм'якшувачі, барвники та різні ефективні наповнювачі. Багато гумових виробів виготовляють, використовуючи регенерат, тех. тканини, азбест, метали й пластмаси. Осн. продукція галузі: шини для автомобілів, мотоциклів, тракторів, велосипедів та ін. машин (усього 140 типорозмірів), гумові рукави, транспортерні стрічки, приводні паси, формові та неформові деталі для механізмів і машин, ебонітові вироби, фрикційні, ущільнювальні, тепло- і електроізоляційні матеріали тощо Крім того, підприємства Г.-а. п. відновлюють автомоб. та с.-г. покришки, виготовляють гумове взуття, прогумовані тканини, предмети санітарії і гігієни, спортивні вироби, іграшки тощо. Продукція Г.-а. п. використовується в різних галузях пром-сті, зокрема в машинобудуванні, хім., вугільній, металург., а також на транспорті та в оборонній техніці. В дореволюц. Росії першу ф-ку по виготовленню гумових виробів було засн. 1832 в Петербурзі. В 1913 працювало лише кілька гумових підприємств на імпортній сировині. Виробляли переважно гумове взуття, а також незначну кількість шин (1913 — 0,1 млн. шт.). За Рад. влади було реконструйовано старі й збудовано багато нових підприємств. З 1932 в СРСР налагоджено масове вироби. синтетичного каучуку. Номенклатура Г.-а. п. налічує десятки тисяч найменувань. У 1976 обсяг виробн. продукції Г.-а. п. в СРСР зріс проти 1970 в 1,6 раза.

На Україні 1929 стали до ладу київський завод «Червоний гумовик» та невеликі підприємства гумотех. виробів у Запоріжжі й кольорової гуми в Одесі.

В 1940 почато масове виробн. гумового взуття на Чернівецькому гумовзуттєвому з-ді; 1956 введено в дію Сумський регенератний з-д; 1966 став до ладу найбільший у республіці *Лисичанський завод гумотехнічних виробів*. Діє ще ряд підприємств по виготовленню гумотех. виробів у Харкові, Донецьку, Сумах, Бердянську, Одесі, Львові. За 1959—65 на Україні створено шиноремонтну й шинну пром-сть. У 1961 став до ладу *Дніпропетровський шинний завод*, 1972 — Білоцерківський шинний з-д (див. *Білоцерківське виробниче об'єднання шин та гумоазбестових виробів* імені XXV з'їзду КПРС). Шиноремонтні з-ди є в Броварах (Київ. обл.), Дніпропетровську, Сімферополі, Лисичанську, Запоріжжі, Одесі, Миколаєві та ін. містах. Розширюється випуск гумового взуття. Обсяг виробн. продукції Г.-а. п. України 1976 зріс проти 1970 більше як у 2 рази. На підприємствах Г.-а. п. країни постійно впроваджуються високопродуктивні технологічні процеси й сучасне устаткування. На Україні проблеми дальшого розвитку Г.-а. п. вивчають, зокрема, у Дніпропетровському філіалі науково-дослідного інституту гумової пром-сті.

А. Ф. Єременко.

ГУ́МОВІ ВИ́РОБИ — вироби з гумової суміші, основу якої становить *каучук*. Основними процесами виробництва Г. в. є одержання гумової суміші (див. *Гума*), виготовлення заготовок або створення напівфабрикатів і *вулканізація* їх при т-рі 140—200° С і тиску 0,3—20 МПа. У виробництві Г. в. (для надання певного комплексу властивостей) використовують і кордшнури, тканини, металевий дріт, корд, троси тощо. Г. в. поділяють на три класи: *шини*, гумотехнічні вироби і вироби нар. споживання. До гумотех. виробів належать конвейєрні стрічки, паси, рукави, а також формові й неформові вироби. Конвейєрні стрічки бувають гумотканинні й металотросові; загального і спец. призначення. Застосовують їх для переміщування сипких та ін. матеріалів. Приводні паси поділяють на плоскі й клинові, що їх використовують відповідно в пасовій і клинопасовій *передачах*. Рукави бувають напірні (їх експлуатують при тиску 0,2—70 МПа) і всмоктувальні (до 80 кПа); прокладкові, обмотувальні, оплітальні, навивальні, круглоткані, спіральні і в'язані. Рукави, що їх експлуатують при тиску й розрідженні, наз. напірно-всмоктувальними. Є й т. з. пружнорозширні рукави. Застосовують рукави як гнучкі трубопроводи, якими транспортують рідини, гази й сипкі матеріали. Формові вироби (напр., сальники, манжети, кільця, амортизатори, прокладки) використовують у вузлах машин, механізмів і приладів. Неформовими виробами (шнурами, трубками, профілями) ущільнюють відповідні місця в автомобілях, літаках, вагонах, герметизують стики буд. конструкцій тощо. До Г. в. нар. споживання належать гумове *взуття*, вироби побутового призначення (напр., килими, іграшки), засоби санітарії і гігієни, а також вироби мед. призначення (джгути, грілки тощо). Деякі Г. в. (напр., тонкостінні оболонки, нитки, сидіння автомобілів) виготовляють з *латексів* (водної дисперсії каучуку). Г. в. виробляють *Білоцерківське виробниче об'єднання шин та гумоазбестових виробів, Дніпропетровський шинний завод, Лисичанський завод гумотехнічних виробів* та ін. Див. також *Гумоазбестова промисловість*.

А. Ф. Єременко.

А. Гумбольдт.

ГУ́МОР (лат. humor — волога, рідина) — різновид *комічного*, відображення смішного в життєвих явищах і людських характерах. На відміну від *сатири* Г. має доброзичливий характер. Г. широко представлений у фольклорі (казках, анекдотах, частівках, прислів'ях), у світовій л-рі, творчості дореволюц. і рад. письменників. Поняття «гумор» вживається і в ширшому розумінні — як взагалі сміх і почуття смішного. Див. також *Гумореска*.

В. Д. Тимченко.

Ш.-Ф. Гуно.

Мавзолей **Гур-Емір** у Самарканді. 1404—05.

Гуньба голуба.

ГУМОРА́ЛЬНА РЕГУЛЯ́ЦІЯ (від лат. humor — волога, рідина) — координація фізіологічних функцій організму людини і тварин через рідкі середовища — кров, лімфу, тканинну рідину. Чинниками Г. р. є біологічно активні продукти обміну речовин, або метаболіти (продукти розпаду білків, вуглекислота та ін.), а також *гормони*, гормоноїди. В людини і високоорганізованих тварин Г. р. підпорядковується нервовій регуляції (становить з нею єдину систему *нейрогуморальної регуляції*). У тварин, які не мають нервової системи або вона розвинена слабо, переважають гуморальні фактори. Свідченням єдності нервової і Г. р. в організмів з високорозвиненою нервовою системою є те, що гуморальні фактори впливають на саму нервову діяльність (напр., *ацетилхолін* бере участь у передачі *імпульсів нервових*; вміст вуглекислого газу в крові впливає на дихальний центр *головного мозку:* збільшення його вмісту збуджує дихальний центр, що сприяє посиленню *дихання*).

ГУМОРЕ́СКА — невеликий прозовий чи віршований твір або музична п'єса жартівливого змісту.

ГУ́МУС (лат. humus — земля, грунт) — переважно темнозабарвлена *органічна речовина грунту*, що утворюється в результаті біохімічних перетворень і життєдіяльності грунтових мікроорганізмів, які розкладають рештки рослин і тварин. До складу Г. входять поживні речовини, він є найважливішим фактором поліпшення фіз. властивостей, *родючості грунту*. Див. *Перегній*.

ГУ́МУСОВЕ ВУГІ́ЛЛЯ — тверда горюча корисна копалина органічного походження. Утворюється з решток вищих рослин шляхом перетворення гол. чином лігніноцелюлозної речовини. До Г. в. належить осн. маса бурого і кам. вугілля. Див. також *Вугілля викопне*.

ГУН Карліс Фрідріхович [1(13). XII 1830, Мадлієна, тепер Огрський р-н Латв. РСР — 16(28).I 1877, Давос, Швейцарія] — латиський живописець. В 1854—61 навчався у П. Басіна в петерб. АМ, її академік (з 1868). Член Т-ва *передвижників* (з 1873). Малював жанрові («Хвора дитина», 1869; «Жінка біля вікна», 1872) й історичні («Епізод Варфоломіївської ночі», 1870) картини, пейзажі та портрети (портрет Марка Вовчка, 1864).

Літ.: Эглит А. Карл Федорович Гун. 1830—1877. Рига, 1955.

ГУНАШЕ́ВСЬКИЙ Михайло Гнатович (рр. н. і см. невід.) — укр. літописець 17 ст. Н. на Поділлі в сім'ї укр. дрібного шляхтича. Навчався в Меджибожі (тепер смт Хмельн. обл.). Деякий час служив у канцелярії Війська Запорізького. Склав рукописну книгу, в якій вміщено істор., реліг.-полемічні та побутові оповідання й твори, в т. ч. «Іспысаніе літа від рождества Христова [1498] і по ньом ідущих», відоме під назвою *Львівського літопису*. В книзі є єдиний, що дійшов до нашого часу, список видатної пам'ятки укр. полемічної л-ри поч. 17 ст.— «*Перестороги*». Г. викривав верхівку укр. духівництва, яка зрадила укр. народ і прийняла унію, осуджував спроби польс. магнатів загарбати Росію й Україну, виступав за возз'єднання України з Росією.

ГУ́НДУЛИЧ (Gundulić) Іван [8.I 1589 (?), Дубровник — 8.XII 1638, там же] — хорватський поет. Один з найвідоміших представників л-ри Дубровника. Літ. діяльність почав бл. 1610. Писав драми, релігійно-дидактичні поеми, любовну лірику. Патріотичним і демократичним почуттям пройнята драма-пастораль «Дубравка» (1627). Головна ідея поеми «Осман» (над нею Г. працював з 1621 чи 1622 до кін. життя; вид. 1826), у якій згадано про перемогу польс. і укр. військ над турками в битві 1621 під Хотином,—спільна боротьба слов'ян проти чужоземного гніту.

Тв.: Рос. перекл.— Осман. Минск, 1969.

ГУ́ННИ (грец. Οὖννοι, лат. Hunni) — давні кочові племена. Велике об'єднання Г. наприкінці 3 ст. до н. е. склалось на тер. Пн. Китаю. На поч. 2 ст. до н. е. вони з'явилися в Серед. Азії, а з 2 ст. н. е.— в степах Пн. Причорномор'я. На серед. 4 ст. припадає масове просування гуннських племен до Приазов'я, де 375 вони розгромили *аланів*, а також *готів*, очолюваних їхнім королем Германарихом. У 5 ст. Г. прийшли в Паннонію (тер. сучас. Угорщини). В 445 правителем Г. став *Аттіла*. При ньому гуннська д-ва з центром у Паннонії зайняла величезну територію від Рейну до Волги. Пн. Причорномор'я ввійшло в д-ву Аттіли під назвою Припонтійської Скіфії, правителем якої був його старший син Еллак. До складу війська Аттіли, крім Г. і акацирів, входили *анти*, алани, роксолани, готи та ін. племена Пн. Причорномор'я. Після смерті Аттіли (453) д-ва Г. розпалася. Частина гуннських племен, вигнана з тер. Паннонії, повернулася до берегів Азовського м. і відома тут у пізніші часи (6 ст.) під різними племінними назвами.

Літ.: Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов. Л., 1951; Історія Української РСР, т. 1, кн. 1. К., 1977.

Л. М. Рутковська.

ГУНО́ (Gounod) Шарль-Франсуа (17.VI 1818, Париж — 18.X 1893, Сен-Клу, передмістя Парижа) — французький композитор. Член Інституту Франції (з 1866). Один з основоположників франц. лірично-

К. Ф. Гун. Жінка біля вікна. 1872. Державний музей латиського та російського мистецтва в Ризі.

ної опери. В 1836—38 навчався в Паризькій консерваторії. Більше як два роки провів в Італії і майже рік у Відні. В 1843—48 — органіст і регент однієї з церков Парижа. В 1852—60— директор об'єднання хорових товариств «Орфеон», керівник співацьких класів у школах. У 1870—75 жив у Лондоні, де заснував т-во «Хор Гуно» (нині Королівське хорове т-во). Вершина творчості Г.— опера «Фауст» за однойменною трагедією *Й. Гете* (1859, 1869 — друга редакція). Г.— автор 14 опер (2 незакінчені), в т. ч. «Мірейль» (1863), «Ромео і Джульєтта» (1865), 4 ораторій, кантат та ін. творів для хору з оркестром, симфонічної, у т. ч. 2 симфоній, камерно-інструм. музики, понад 200 романсів і пісень. У 1856 працював над оперою «Іван Грозний» (фрагменти використано у «Фаусті» і «Царициі Савській»). Нагороджений 2 орденами Почесного легіону.

Літ.: Друскин М. С. История зарубежной музыки, в. 4. М., 1976; Комбарье Ж. Амбруаз Тома и Шарль Гуно. В кн.: Французская музыка второй половины XIX века. Пер. с франц. М., 1938.

К. В. Майбурова

ГУ́НЯ Дмитро Тимошович (рр. н. і см. невід.) — один з керівників селянсько-козацьких повстань на Україні в 30-х рр. 17 ст. проти польсько-шляхет. гніту. Учасник повстання 1637 під проводом П. М. *Павлюка*. Після невдалого бою під Боровицею (тепер село Чигиринського р-ну Черкас. обл.) частина повстанців на чолі з Г. та К. *Скиданом* відступила на Запоріжжя, де козаки обрали Г. гетьманом. Навесні 1638 Г. взяв участь у сел.-козац. повстанні під проводом К. Скидана і Я. *Острянина*. Після бою під Жовнином частина повстанців на чолі з Я. Острянином відступила на Слобідську Україну, інша — продовжувала боротьбу під проводом Г. (див. *Жовнинська битва 1638*). Навесні 1640 Г. керував спільним походом донських і запорізьких козаків проти Туреччини. Його дальша доля невідома.

ГУНЬБА́ (Trigonella) — рід одно- або багаторічних трав'янистих рослин род. *бобових*. Понад 120 видів, поширений переважно в Європі й Азії, деякі Г. ростуть у Пд. Африці й Австралії. В СРСР — 52 види, з них в УРСР — 4. Більшість Г. містить кумарин; деякі види культивують як пряноші. Всі Г. поїдаються худобою, деякі з них — цінні кормові рослини. В УРСР (переважно в пд. р-нах) широко культивують разом з ін. кормовими травами Г. с і н н у, або Г. с в і ж е с і н о (T. foenum-graecum) — однорічник з прямостоячим розгалуженим стеблом і блідо-жовтими квітками. Насіння її містить білки, жирні та ефірні олії, холін, алкалоїд тригонелін, сапонін. Часто культивують і Г. г о л у б у (T. coerulea) — однорічник з блакитними квітками в густих кулястих суцвіттях; використовується як пряноші при виготовленні зеленого сиру; медонос; кормова рослина.

ГУ́ППЕРТ (Huppert) Гуго (н. 5.VI 1902, Біліц, Сілезія, тепер Бельсько-Бяла, ПНР) — австрійський письменник, перекладач, літерату-

рознавець. Член Компартії Австрії з 1921. В 1928—45 жив у Рад. Союзі. Згодом повернувся до Відня. Літ. діяльність почав 1934 (зб. нарисів і репортажів «Сибірський загін»). Автор збірок віршів «Вітчизна» (1940), «Грузинська патериця» (1954). Перекладач творів Ш. Руставелі, рос. рад. поетів. Переклав 14 творів Т. Шевченка («Єретик», «Титарівна» та ін.), які вміщено в двотомному «Кобзарі», що вийшов нім. мовою 1951 в Москві. В праці «Думки» (1973) зробив спробу охарактеризувати сучасну поезію НДР та прогресивну австр. поезію. Нагороджений рад. орденом «Знак Пошани» (1967). *Я. М. Погребенник.*

ГУРАМІШВІЛІ Давид [1705, с. Сагурамо, поблизу Мцхети — 21.VII (1.VIII) 1792, Миргород] — грузинський поет. У 1727 був захоплений лезгинами у полон, звідки втік у Росію. З 1729 жив у Москві. В 1738 прийняв рос. підданство, одержав невеликі земельні наділи на Полтавщині (в Миргороді і с. Зубівці), 1738 вступив на військ. службу в гусарський полк. Брав участь у війнах з турками (зокрема у битві під Хотином), у Семилітній війні. У 1760 в чині відставного поручика оселився в Миргороді. Автор автобіографічної зб. «Давитіані», датованої вереснем 1787, яка складається з двох поем і ліричних віршів. В поемі «Лихоліття Грузії» Г. змалював свавілля зовн. ворогів, злигодні свого народу. Реалістична поема «Весела весна» («Пастух Кацвія»), створена за мотивами укр. пісень, пройнята співчуттям до селян. Життя і творчість Г. тісно пов'язані з Україною. Підтримував зв'язки з Г. Сковородою. У вірші про с. Зубівку створив ліричний образ укр. дівчини. Народні рос. та укр. пісні переспівував у ліричних творах. У 1949 в Миргороді Г. споруджено пам'ятник, 1969 відкрито літ.-меморіальний музей. Твори Г. укр. мовою видані в перекладі П. Тичини, М. Бажана.

Тв.: Укр. перекл.— Давитіані. К., 1955; [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу, т. 1. К., 1961; Зубівка. В кн.: Тичина П. Твори, т. 4. К., 1962; Рос. перекл.— Давитиани. М., 1955; Стихотворения и поэмы. Л., 1956.

Літ.: Тичина П. Давид Гурамішвілі читає Григорію Сковороді «Витязя в тигровій шкурі». В кн.: Тичина П. Вибрані твори, т. 1. К., 1957; Косарик Д. Співець братнього єднання. К., 1955.

ГУ́РВИЧ (Gurvitch) Георгій Давидович (2.XI 1894, Новоросійськ — 10.XII 1965, Париж) — французький бурж. соціолог-ідеаліст. Проф. Томського і Петроград. ун-тів (1915—21). В 1921 емігрував до Франції. З 1948—проф. Сорбонни. Висунув ідеалістичну та формалістичну концепцію «діалектичного гіперемпіризму» (т. з. мікросоціологія), що претендує на всебічне вивчення соціальної реальності. Зводячи соціологію до дослідження психологічних стосунків усередині *груп соціальних*, Г. заперечує об'єктивні сусп. закономірності. Підтримував Рух прихильників миру. Автор багатьох праць з соціології. *А. К. Бичко.*

ГУ́РВИЧ Ірина Борисівна [н. 17 (30).VI 1911, м. Летичів, тепер Хмельн. обл.] — український рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). В 1934 закінчила Київ. худож. ін-т і почала працювати в цеху мультиплікації Київ. кіностудії худож. фільмів, який у 40-х рр. став самостійною студією науково-популярних фільмів. З 1959 — режисер худож. мультиплікації. Серед кращих робіт: «Легенда про полум'яне серце» (за Горьким, 1967), «Як жінки чоловіків продавали» (за укр. жартівливими піснями, 1972), «Теплий хліб» (за казкою К. Паустовського, 1973), «Салют» (1975).

ГУРГА́ЛЬ Володимир Йосипович (н. 3.XI 1924, с. Збойськ, тепер у складі м. Львова) — новатор виробництва в машинобудуванні, один з ініціаторів *руху за комуністичне ставлення до праці*, Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1958. В 1945—66, працюючи токарем на Львів. машинобуд. з-ді, один з перших застосував швидкісне й силове різання металу, розробив і запровадив у виробництво багато раціоналізаторських пропозицій і винаходів. У 1966 закінчив без відриву від виробн. Львів. лісотех. ін-т; у 1974 захистив дисертацію на вчений ступінь кандидата тех. наук. З 1975 — нач. центральної лабораторії вимірювальної техніки Львів. з-ду штучних алмазів і алмазних інструментів. Автор книг з питань висвітлення досвіду токарної обробки металів. Депутат Верховної Ради УРСР 4—6-го скликань. Делегат XXII і XXIII з'їздів КПРС.

М. П. Тесленко.

«ГУРГУЛІ», «Гуруглі» — героїчний таджицький епос. Див. *«Кероглі»*.

ГУРД (франц. gourde) — грошова одиниця Гаїті, поділяється на 100 *сентимо*. Запроваджена 1880. За офіц. курсом 5 Г. дорівнюють 1 доларові США (1976).

ГУРДЗА́Н Ілько Михайлович (29.VII 1907, с. Лісковець, тепер Міжгірського р-ну Закарп. обл.— 3.I 1954, там же) — укр. рад. коломийкар. Грамоти навчився самотужки. Наймитував у панів. Був сількором комуністичної газети «Карпатська правда», поширював її серед селян і лісорубів. За рад. часу створив коломийки про Комуністичну партію, дружбу народів, про нове життя закарпатців.

Тв.: Золота криниця. Коломийки та пісні. Ужгород, 1973.

ГУРЄ́ВИЧ Борис Михайлович (н. 23.II 1937, Київ) — український рад. спортсмен, засл. майстер спорту з вільної боротьби (середня і 2-а середня вага), олімпійський чемпіон 1968. Чемпіон світу 1967, 1969. Чемпіон Європи 1967 (середня вага), 1970. Чемпіон СРСР 1957, 1958, 1961 й 1965—67. Нагороджений медаллю «За трудову доблесть».

ГУРЄ́ВИЧ Григорій Маркович [8 (20).IX 1898, м. Гомель — 6.VII 1969, Харків] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1943). Член КПРС з 1942. Закінчив Київ. мед. академію (1920). В 1934—39 — зав. кафедрою хірургії Вінницького мед. ін-ту, в 1950—69 — Харків. мед. стоматологічного ін-ту. Праці Г. присвячені проблемам хірургічної ендокринології (зокрема зобу), переливання крові, загальної та воєнно-польової хірургії. Нагороджений 4 орденами, медалями.

ГУРЄ́ВИЧ Михайло Йосипович [н.31.XII 1892 (12.I 1893), с. Рубанщина, тепер Суджанського р-ну Курської обл.— 25.XI 1976, Ленінград] — рад. авіаконструктор, Герой Соціалістичної Праці (1957), доктор тех. наук (з 1964). В 1925 закінчив Харків. технологічний ін-т. У 1938—57 — заст. гол. конструктора, 1957—64 — гол. конструктор. В 1940 разом з А. І. *Мікояном* створив винищувач МіГ-1 (після вдосконалення наз. МіГ-3), який широко застосовувався під час Великої Вітчизн. війни. Брав участь у створенні реактивних літаків-винищувачів. Нагороджений 4 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1941, 1947, 1948, 1949, 1953. Ленінська премія, 1962.

ГУРЄ́ЇВ Олексій Іванович [н. 12 (25).X 1913, с-ще рудника Інгулецький, тепер м. Інгулець Дніпроп. обл.] — український рад. письменник. Член КПРС з 1948. Закінчив Київ. пед. ін-т (1940). Перша зб. віршів — «Ентузіасти шахт» (1932). Життя і працю робітн. класу відображено в романах «Наша молодість» (1949), «Життя іде» (1952), «Друзі не зраджують» (1959). Автор повістей «Осінні квіти» (1966), «Творчість» (1968), «За снігами білими» (1973), багатьох зб. оповідань і нарисів.

Тв.: День і все життя. К., 1975; Люди, з якими живу. К., 1975; Рос. перекл.— Осенние цветы. М., 1973. *Д. Г. Гринько.*

ГУР-ЕМІ́Р, Гурі Емір — мавзолей у Самарканді (Узбецька РСР), визначна пам'ятка середньовічної архітектури Середньої Азії (1404—05). Збудований за наказом *Тімура* в архіт. комплексі Мухаммед-Султана (кін. 14 ст., зберігся частково). Восьмигранна, кубічна споруда, завершена барабаном з величним ребристим куполом, облицьованим бірюзовими кахлями. Стіни зовні оздоблено орнаментом з різнокольорової цегли, інтер'єри прикрашено панеллю з плит оніксу, орнаментальним розписом і тонким різьбленням на дереві та камені (двері, грати). В Г.-Е. поховано Тімура, *Улугбека*.

ГУ́Р'ЄВ — місто, обласний центр Каз. РСР. Лежить у гирлі р. Уралу. Залізнична станція, річковий порт. 130 тис. ж. (1979). Засн. 1640. В 1667—68 був зайнятий загонами С. Т. *Разіна*. Рад. владу встановлено в кін. лютого 1918. З 1938 Г.— обл. центр. За роки Рад. влади Г. став значним центром нафт., хім., рибної та металообр. промсті: нафтопереробний, хім., маш.-буд. з-ди, рибоконсервний та деревообр. комбінати. Підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Пед. ін-т, 8 серед. спец. навч. закладів, драм. театр, краєзнавчий музей. У жовтні 1850 в Г. проїздом побував Т. Г. Шевченко.

ГУ́Р'ЄВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Розташована в зх. частині республіки, вздовж пн. і пн.-сх. берегів Каспійського м.

Д. Гурамішвілі.

Пам'ятник **Д. Гурамішвілі** в Миргороді. Скульптори М. Обезюк і А. Німенко, архітектор В. Жигулін. 1969.

В. Й. Гургаль.

І. О. Гуржій.

О. В. Гуров.

Г. ван дер Гус. Свята Катерина і свята Магдалина з донаторами з вівтаря Портінарі. Близько 1474—75. Уффіці. Флоренція.

Утворена 15.I 1938. Пл. 112 тис. км². Нас. 370 тис. чол. (1979, перепис), в основному казахи й росіяни, живуть також українці, татари, білоруси, узбеки та ін.; міськ. нас.— 59%. Поділяється на 7 районів, має 1 місто й 15 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Гур'єв*. Область лежить у межах *Прикаспійської низовини*. Поширені барханні піски, є безстічні улоговини. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня —3,4, —10,6°, липня +24, +26°. Опадів 100—200 мм на рік. Влітку бувають пилові бурі та суховії. Гол. річки — *Урал, Емба, Уїл, Сагиз*. Багато маловодних озер, переважно солоних. Більша частина поверхні вкрита солонцями, солончаками та бурими пустельно-степовими грунтами. Рослинність напівпустельного типу (полин, солянки, житняк, типчак, ковила), в заплавах річок — деревно-чагарникові зарості (тугаї). В нар.-госп. комплексі Каз. РСР Г. о. виділяється нафтодобувною, нафтопереробною та рибною пром-стю загальносоюзного значення. Провідні галузі пром-сті створено за роки Рад. влади. Енергетика базується на місц. та довізних нафтопродуктах, Донецькому й Карагандинському вугіллі. Нафту видобувають на родовищах Емби та в районі Гур'єва, в якому є нафтопереробний з-д, поблизу міста — рибоконсервний комбінат. З інших галузей — машинобудування й металообробка (заводи маш.-буд., судноремонтний), хім., деревообр., буд. матеріалів, видобування мінеральних солей, легка та харч. пром-сть. Провідна галузь с. г.— тваринництво відгінно-пасовищного напряму. Розводять овець (гол. чином грубововних), велику рогату худобу, коней, верблюдів, кіз та домашню птицю. Землеробство богарне й поливне. Значні площі с.-г. угідь — під кормовими культурами (однорічні трави, кукурудза на силос). Вирощують зернові (просо, ячмінь, пшеницю, рис), овочі й картоплю. Розвинуте баштанництво. Осн. вид транспорту — залізничний (гол. лінії Гур'єв — Астрахань, Гур'єв — Орськ). Осн. автотраса — Гур'єв — Уральськ. Нафтопроводи Гур'єв — Орськ, Узень — Гур'єв — Куйбишев. В Г. о.—н.-д. ін-т нафти й природних солей АН Каз. РСР, н.-д. ін-т геології, геофізики нафти і газу; пед. ін-т, 8 серед. спец. навч. закладів (Гур'єв), відділення науково-дослідного інституту осетрового г-ва Мінрибгоспу СРСР (Баликші). Драм. театр, краєзнавчий музей.

ГУРЖІЙ Іван Олександрович [15 (28).IX 1915, с. Худяки, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.— 31.X 1971, Київ] — український рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1958). Член КПРС з 1954. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1941 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1948 працював в Ін-ті історії АН УРСР (1958—71 — заст. директора по наук. частині). В 1963—68 — одночасно академік-секретар Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР. Автор праць переважно з соціально-екон. історії України 2-ї пол. 18—19 ст. Досліджував питання укр. історіографії та джерелознавства. Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1971).

Літ.: Іван Олександрович Гуржій. Біобібліографія вчених УРСР. К., 1974.

ГУРЗУ́Ф — селище міського типу Кримської обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді, на Пд. березі Криму, за 16 км від Ялти. 10,6 тис. ж. (1978). В с-щі — радгосп, 2 загальноосв. та музична школи; лікарня, поліклініка. Клуб, 2 кінотеатри, 3 б-ки. Міжнар. туристський молодіжний табір «Супутник»; поблизу Г.— піонерський табір Артек ім. В. І. Леніна, санаторії, будинки та бази відпочинку. Г.— кліматичний приморський курорт. Показання: захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, хвороби обміну речовин, нервової і серцево-судинної систем. Г. в різний час відвідали О. С. Пушкін, А. Міцкевич, Леся Українка, А. П. Чехов, О. М. Горький, Ф. І. Шаляпін, В. В. Маяковський. В Г.— залишки середньовічної фортеці Гурзувіте (6 ст., перебудовувалась в 14 ст.); палац (тепер санаторій М-ва оборони, поч. 20 ст.) з парком пл. 20 га; дача К. А. Коровіна (тепер Будинок творчості художників, 1911).

ГУРЗУ́ФСЬКА ЯЙЛА́ — хвилясте плато в центральній найвищій частині *Головного пасма Кримських гір*. Вис. до 1540 м (г. Демір-Капу). Складається з вапняків. Поширений *карст*. Вкрита гірсько-лучною рослинністю, у зниженнях — лісові масиви. Входить до складу *Кримського заповідно-мисливського господарства*.

ГУРИЛЬО́В Олександр Львович [22.VIII (3.IX) 1803, Москва —30. VIII (11.IX) 1858, там же] — російський композитор, скрипаль, піаніст і педагог. Один з творців рос. побутового романсу. Син кріпосного музиканта Льва Степановича Г. (1770—1844). В 1831 звільнений з кріпацтва. Жив у Москві, займався композиторською й пед. діяльністю. Автор ліричних романсів, пісень (88), в т. ч. «Матушка-голубушка», «Разлука», «Колокольчик»; обробок нар. пісень (47); фп. музики.

ГУ́РІЇ (перс. хурі, від араб. хур — чорноокі) — за уявленнями мусульман — надзвичайно вродливі, вічно юні діви, які давали насолоду праведникам у раю.

ГУРІ́ЙЦІ, гурули — грузини, які живуть у Зх. Грузії, на території істор. області *Гурії* (сучас. Махарадзевський, Чохатаурський і Ланчхутський р-ни Груз. РСР). Мова — грузинська. Віруючі Г.— християни. Мали своєрідні риси культури і побуту.

ГУ́РІН Василь Іванович (н. 18.III 1939, смт Первомайське Крим. обл.) — український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). В 1965 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у К. Д. *Трохименка*, С. О. *Григор'єва* та ін. Автор тематичних картин: «Перша весна» (1966), «Перед виступом» (1967), «Повернення» (1968), «До колгоспу» (1971), «Матері ждуть. Роки 1945, 1946...» (1974), «А льон цвіте...» (1977).

ГУРІНЕ́НКО Петро Володимирович (н. 25.IX 1923, с. Малий Букрин, тепер Миронівського р-ну Київ. обл.) — український рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1966). Друкуватися почав 1949. Перша зб. оповідань — «Червона скеля» (1958). Автор зб. оповідань «Мала мати сина» (1961), повісті «Дві доби мовчання» (1965), романів «У серця своя пам'ять» (1970) та «Життя одне» (1974), в яких відобразив героїку Великої Вітчизн. війни. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Альпійська айстра. К., 1966; Життя одне. К., 1977; Рос. перекл. — У сердца своя память. М., 1973.

В. Г. Дончик.

ГУ́РІЯ — історична область у Зх. Грузії. В 14 ст. тут виникло Гурійське князівство, яке в 16 ст. стало незалежним. Під його владою була Аджарія. Міжусобиці груз. феодалів, боротьба проти Туреччини призвели до занепаду Гурійського князівства, володарі якого стали васалами царів *Імеретії*. У 18 ст. частину його території (Аджарію та ін.) завоювали турки. В 1811 Гурійське князівство приєднано до Росії зі збереженням автономії. В 1828 автономію ліквідовано.

ГУ́РКА (Górka) Ольгерд (12.XII 1887, Рава-Руська, тепер місто

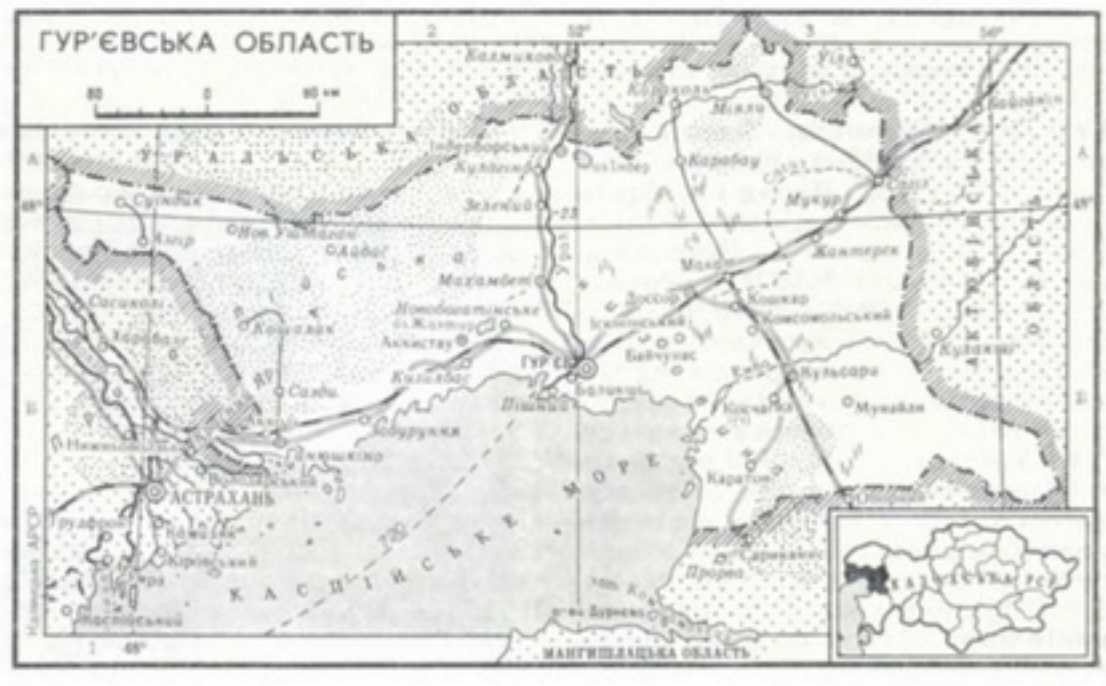

Львів. обл.— 26.XI 1955) — польський історик, дипломат. У 1919—23 і 1946—52 — на дипломатичній роботі. В 1930—31 — професор Львів. ун-ту, 1931—38 — генеральний секретар Ін-ту Сходу у Варшаві. З 1954 — професор Варшав. ун-ту. Досліджував питання історії міжнар. відносин у Пд.-Сх. Європі 14—17 ст. Опублікував татар. хроніку про події на Україні 1648—50. На основі істор. джерел розкрив тенденційну спрямованість і фактичні помилки при висвітленні історії визвольної боротьби укр. народу в творах Г. *Сенкевича*.

ГУ́РКО (Ромейко-Гурко) Йосип Володимирович [16(28).VII 1828, Могильовська губ.— 15(28).I 1901, с. Сахарово, тепер селище Калінінського р-ну Калінін. обл.] — російський військ. діяч, генерал-фельдмаршал (1894). Під час рос.-тур. війни 1877—78 командував значними загонами рос. військ. Тимчасовий петерб. (1879—80) і одеський (1882—83) ген.-губернатор. У 1883—94 — генерал-губернатор Привісленського краю й командуючий військами Варшав. військ. округу. З 1886 — член Держ. ради.

ГУ́РКХИ, гурки — умовна назва народностей, які населяють центральні й пд.-зх. райони *Непалу*. До Г. відносять нащадків вихідців (у 13 ст.) з Індії — кхасів та ін., а також корінних жителів Непалу — магарів, гурунгів, тамангів, сунварів, кіратів (раї). Мова нащадків вихідців з Індії — горкалі (непалі) новоіндійської групи — стала держ. мовою країни. Самі Г. називають себе непальцями. Чисельність — 8,7 млн. чол. (1977, оцінка), в т. ч. в Непалі — 7,1 млн. та в Індії— 1,6 млн. За релігією Г.— переважно індуїсти. Осн. заняття Г.— поливне й богарне землеробство, скотарство, ремесла (килимарство, різьблення на дереві, гончарство, плетіння, виготовлення металевого посуду); частина Г. працює в промисловості.

ГУРЛО́ Алесь [Олександр Кіндратович; 19 (31).I 1892, Копиль, тепер Мін. обл.— 4.II 1938, Мінськ] — білоруський рад. поет. Учасник штурму Зимового палацу. Літ. діяльність почав 1909. В ранніх віршах про тяжку селянську долю звучать волелюбні мотиви. Післяжовтнева поезія Г.— про трудові подвиги рад. людини, дружбу народів, білоруську природу (зб. «Барвінок», 1924; «Зустрічі», 1925; «Сузір'я», 1926; «Межі», 1929). Автор поезії «Пам'яті Шевченка» (1924).

ГУРНИ́ЦЬКИЙ (Górnicki) Лукаш (1527, Освенцім, тепер ПНР —22.VII 1603) — польський письменник, перекладач та історик. Автор «Історії Корони польської в 1538—1572 рр.», в якій подано відомості про гніт польс. феодалів на укр. землях і антифеод. боротьбу в Речі Посполитій. При викладі істор. матеріалу спирався на хроніку Й. Бельського (див. *Бельські*).

ГУ́РОВ Олександр Васильович (1843, Саратов — 1921) — український геолог, професор. Закінчив Харків. ун-т (1869). У 1883 захистив магістерську дисертацію й почав викладати геол. дисципліни в Харків. ун-ті, з 1886 — і в Харків. технологічному ін-ті. Досліджував *докембрій* і кам.-вуг. відклади України, зокрема *Донецького кам'яновугільного басейну*. Описав геол. будову Полтавщини, Харківщини і Приазов'я. Працював на Уралі, в Зх. Сибіру.

ГУРО́Н, Г'юрон — озеро в Пн. Америці, в системі *Великих озер*, на кордоні США й Канади. Лежить на вис. 177 м над р. м. Площа 59,6 тис. км². Глиб. до 228 м. Пн. береги високі, скелясті, південні — низькі. Замерзає у грудні, скресає в квітні. Судноплавний. Рибальство (сиг, лящ, сом, форель). Гол. порти: Сарнія і Мідленд (Канада), Алпіна (США).

ГУ́РСЬКА (Górska) Галина (14.V 1898, Варшава — 4.VI 1942, Львів) — польська письменниця і перекладачка. Жила у Львові. Брала участь в організації *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. Депутат Нар. зборів Зх. України (1939). Під час нім. окупації розстріляна фашистами. Авторка романів «Над чорною водою» (1931), «Другий під'їзд» (1934), «Хлопці з міських вулиць» (1936), «Тупик» (1937), «Втеча» (1939), присвячених дітям польс. пролетарів. Уперше польс. мовою переклала «Щоденник» Т. Шевченка.

ГУ́РСЬКИЙ Валеріан Ярославович [17 (29).IX 1874, Харків — 11 (24).XI 1934, там же] — український рад. лісівник, професор. Закінчив Петерб. лісовий ін-т (1898). В 1903—19 завідував лісомеліоративними роботами в Харків. і Полтав. обл., де під його керівництвом було засаджено сосновими культурами понад 20 тис. га. З 1921 завідував кафедрою меліорації Харків. ін-ту с. г. та лісівництва (тепер Харків. с.-г. ін-т), з 1931 — ст. наук. співробітник Укр. н.-д. ін-ту лісового г-ва та агролісомеліорації. Праці з питань залісення пісків, створення полезахисних лісосмуг тощо.

С. А. Генсірук.

ГУРЯ́Н Татул Самсонович (справж. прізв.— Хачатрян; 4.VIII 1912, с. Теджрлу Сурмалинського повіту, тепер у Туреччині — 21.VI 1942) — вірменський рад. поет. Друкуватися почав 1929. Перша зб. «Кров землі» (1932). Поезія Г. пройнята любов'ю до Батьківщини, ідеєю дружби й братерства народів (зб. «Зростання», 1934; поема «Дніпро», 1933; «Поеми», 1941). Автор вірша «На барикадах» (1933), присвяченого Шевченкові. В роки Великої Вітчизн. війни друкував патріотичні вірші (цикл «Севастополь», 1942). Загинув при обороні Севастополя.

ГУС (Goes) Гуго ван дер [бл. 1435—40, Гент(?) — 1482, монастир Родендале, поблизу Брюсселя] — нідерландський живописець. Працював у Генті. В творчості Г. знайшли широке виявлення демократичні й реалістичні тенденції тогочасного мистецтва Нідерландів. Малював переважно вівтарні картини, в які вводив образи людей з народу («Поклоніння волхвів», ДЕ; «Поклоніння пастухів»— т. з. вівтар Портінарі, бл. 1474—75, Уффіці, Флоренція). Г. писав і портрети.

ГУС (Hus) Ян (1371, м. Гусинець, тепер ЧССР — 6.VII 1415, Констанц, тепер ФРН) — чеський мислитель, ідейний натхненник антифеод., нац.-визвольного руху в Чехії, діяч *Реформації*, нац. герой чеського народу. Н. в сім'ї селянина. В 1393 закінчив ун-т у Празі. З 1396 — магістр, 1401—02 — декан ф-ту вільних мистецтв, 1402—03 та 1409—10 — ректор Празького ун-ту. В своїх творах, зокрема «Про церкву» (1413), в лекціях і проповідях викривав католицьке духівництво й феодалів, вимагав докорінної реформи церкви (позбавлення її зем. володінь, підпорядкування світській владі, скасування привілеїв духівництва тощо); виступав проти торгівлі *індульгенціями*. Розробив систему чеської орфографії, яка в осн. рисах збереглася й досі. Не заперечуючи «святого письма», Г. разом з тим відстоював свободу мислення. Осн. принципом гуманізму й знаряддям сусп. перетворень вважав пізнаний людиною «закон божий». Якщо пануючі класи порушують його, піддані, за Г., мають право не коритися. Т. ч., вчення Г. не виключало можливості нар. виступів проти «несправедливих властей». Як *єретика* Г. було засуджено церк. собором і спалено. Страта Г. викликала піднесення *гуситського революційного руху* в Чехії. Т. Г. Шевченко присвятив пам'яті Г. поему «Єретик».

Літ.: Маркс К. Хронологические выписки, тетрадь 2. В кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 6. Л., 1939; Кратохвил М. В. Ян Гус. Пер. с чеш. М., 1959; Рубцов Б. Т. Ян Гус. М., 1958.

ГУ́САК (Husák) Густав (н. 10.I 1913, Дубравка, поблизу Братіслави) — діяч чехословацького й міжнар. комуністичного руху, парт. і держ. діяч ЧССР. Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1933. Н. в сім'ї робітника. В 1937 закінчив юрид. ф-т Братіславського ун-ту. З 1938 — на підпільній парт. роботі. В 1940—43 — в ув'язненні. В 1943 увійшов до 5-го підпільного ЦК Компартії Словаччини. Один з організаторів і учасників *Словацького національного повстання 1944*. У вересні 1944 обраний заст. голови Компартії Словаччини (КПС). У 1945—50 — чл. ЦК КПЧ. В 1946—50 — голова Корпусу уповноважених (уряду) Словаччини. В 1945—51 — депутат Нац. зборів Чехословаччини. В 1950—51 — зав. відділом ЦК КПС. У 1963—68 — наук. співробітник Ін-ту д-ви і права Словацької АН. У 1968 — заст. голови уряду ЧССР, у 1968—69 — 1-й секретар ЦК КПС. З серпня 1968 — член ЦК КПЧ і Президії ЦК КПЧ, а потім Виконкому Президії ЦК КПЧ. З 1969—1-й (з 1971 — генеральний) секретар ЦК КПЧ, з 1975 одночасно — президент ЧССР. З 1971 — голова ЦК Нац. фронту ЧССР. Двічі Герой ЧССР (1969, 1973), нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції.

ГУСАКО́ВСЬКИЙ Йосип Іраклійович [н. 12(25).XII 1904, с. Вородьково, тепер Кричевського р-ну Могильов. обл.] — рад. військовий діяч, генерал армії (1968),

Ян Гус.

Г. Гусак.

Й. І. Гусаковський.

С. І. Гусєв.

Гусари. Рядовий гусарського полку. 1812 (праворуч). Штаб-офіцер гусарського полку в похідній формі. 1878. Російська армія.

двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1931. В Рад. Армії з 1928. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як нач. штабу і командир танк. бригади воював на Зх., Воронезькому, 1-му Укр., 1 і 2-му Білорус. фронтах. Відзначився при прориві оборони ворога на Львівському напрямі і форсуванні річок Сану і Пилиці. В 1948 закінчив Академію Генштабу. З 1959 — команд. військами Прибалт. військ. округу. В 1963—70— нач. Гол. управління кадрів М-ва оборони СРСР, з 1970 — на відповідальній роботі в цьому м-ві. Нагороджений 3 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГУСА́РИ (угор. huszár, одн.) — рід кавалерії. Вперше виникли 1458 в Угорщині як кінне ополчення з дворян. Пізніше гусарські ескадрони й полки було сформовано в арміях більшості європ. д-в. У рос. армії існували в 1650—1917.

ГУСЕ́ЙН МЕХТІ́ [літ. псевд. Гусейнова Мехті Алі-огли; 22.III (4.IV) 1909, с. Шихли, тепер Казахського р-ну — 10.III 1965, Баку] — азербайджанський рад. письменник і критик. Член КПРС з 1941. Друкуватися почав 1927. В романі «Повінь» (1933—36) відобразив боротьбу за Рад. владу в Азербайджані; повість «Тарлан» (1940) — про соціалістичну перебудову азерб. села. В роки Великої Вітчизн. війни написав повість «Клич», оповідання «Криваві роки», «Квіти». Автор істор. драми «Джаваншир», істор. повісті «Комісар». Романи «Апшерон» (1947; Держ. премія СРСР, 1950) і «Чорні скелі» (1958) — про бакинських нафтовиків. Істор. роман «Ранок» (ч. 1—2, 1949—52), роман «Підземні води течуть в океан» (1966, посм.). Нагороджений двома орденами.

Тв.: Укр. перекл.— Апшерон. К., 1951; Ранок. К., 1955; Сутичка. К., 1971; Рос. перекл.— Черные скалы. М., 1960; Повести. Рассказы. Пьесы. М., 1971.

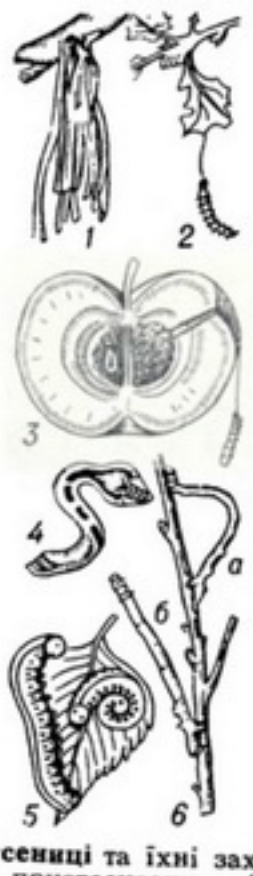

Гусениці та їхні захисні пристосування: 1 — чохлик мішечниці; 2 — дубова листокрутка; 3 — яблунева плодожерка; 4 — гусениця бражника в погрозливій позі; 5 — псевдогусениця березового цимбекса; 6 — криптична форма гусениць п'ядуна (*а* — в русі, *б* — в захисній позі).

ГУ́СЕНИЦЯ — личинка *метелика*. Тіло видовжене, червоподібне. Ротовий апарат гризучий. Крім 3 пар грудних ніжок, є 2—8 пар черевних (несправжніх). Має залози, що виділяють шовк, який іде на виготовлення *кокона*. Інтенсивно живиться, здебільшого рослинною їжею, при цьому нагромаджує харч. речовини для дальшого розвитку й для перетворення на *лялечку*. Г. багатьох метеликів завдають великої шкоди лісовим, садовим та польовим рослинам.

ГУ́СЕНИЧНИЙ ХІД — пристрій (*рушій*) самохідних машин, основною частиною якого є гусениця — суцільний металевий або гумово-металевий ланцюг з шарнірно-з'єднаних ланок. Обертаючись разом з колесами машини, Г. х. (мал.) створює для них безконечний шлях з опором рухові значно меншим, ніж на м'якому грунті. Забезпечує підвищену прохідність на м'якому або слабкому грунті буд. машин, тракторів, тягачів, танків тощо.

ГУСЕПОДІ́БНІ, гуси (Anseriformes) — ряд птахів. Об'єднує 43 роди й 151—154 види, поширені по всій земній кулі. В СРСР — 58 видів, з них в УРСР — 33 з 13 родів; у їхньому числі — *лебідь, гуска,* качка та ін. Ряд об'єднує 2 підряди: паламедеї та пластинчастодзьобі, або власне гуси. Паламедеї (Anhimae) — великі птахи (маса 2—4 кг) з високими ногами без плавальних перетинок між пальцями, з коротким гачкуватим дзьобом і довгим хвостом. Поширені в Пд. Америці. Живуть поблизу боліт, по берегах водойм або в заболочених ділянках лісу. Кладку з 2—6 жовто-білих яєць насиджують бл. 6 тижнів. Живляться переважно рослинною їжею. Пластинчастодзьобі (Lamellirostres) — птахи різних розмірів (маса 200 г — 10 кг). Ноги відносно низькі, з плавальними перетинками, дзьоб видовжений, плескатий, з пластинками або зубчиками по краях; забарвлення різноманітне, у самок і самців часто відмінне. Оперення густе і щільне, добре змащується секретом *куприкової залози*. Більшість видів — моногами (див. *Моногамія* у тварин). Гніздяться парами, рідше — невеликими колоніями. Кладку з 2—15 одноколірних яєць насиджують 20—41 день (у більшості видів — бл. 25). Живляться Г. водяними тваринами або рослинами (гуси — лише прибережними рослинами). Майже всі Г.— об'єкти спортивного, подекуди промислового полювання; рідкісні види перебувають під охороною. Викопні рештки відомі з еоцену.

М. А. Воїнственський.

ГУ́СЄВ Віктор Михайлович [17 (30).I 1909, Москва — 23.I 1944, там же] — російський рад. поет і драматург. У збірках поезій «Герої їдуть у колгосп» (1931), «Слово бригадира» (1932), «Сини диктатури» (1934) відобразив пафос вільної праці. Автор популярних пісень «Полечко-поле», «Пісня про Москву», «Козак від'їжджав на війну» та ін., п'єс у віршах «Слава» (1936), «Весна в Москві» (1941) та «Син Рибакова» (1939—40). Кіносценарії «Свинарка і пастух» (1941; Держ. премія СРСР, 1942), «О шостій вечора після війни» (1944; Держ. премія СРСР, 1946). Україні присвятив вірш «Щастя» та поему «Львівський зошит».

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1955; Пьесы. М., 1959; Укр. перекл.— Вибране. К., 1954; П'єси. К., 1959.

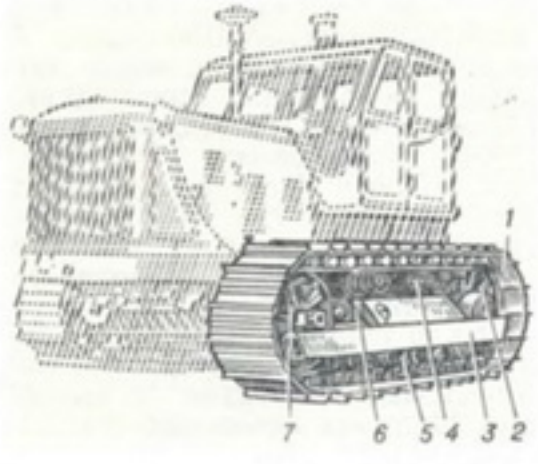

Гусеничний хід трактора: *1* — гусениця; *2* — ведуче колесо; *3* — рама гусеничного візка; *4* — підтримуючий коток; *5* — підпірний коток; *6* — натяжний пристрій; *7* — напрямне колесо.

ГУ́ЄВ Дмитро Миколайович [14 (26).X 1894, Карсун, тепер смт Ульян. обл.— 25.VIII 1957, Москва] — рад. військовий діяч, генерал-полковник (1944), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1932. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1919. В 1926 закінчив Вищі стрілецькі курси, 1950 — Вищі академічні курси Академії Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни з 1941 — нач. штабу Ленінгр. фронту, з 1944 — команд. 21-ю армією, яка в складі 1-го Укр. фронту брала участь у визволенні тер. України. Після війни командував військами Ленінгр., Сх.-Сибірського й Забайкальського військ. округів. З 1955 — в запасі. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ГУ́ЄВ Сергій Іванович [справж. прізв.— Драбкін Яків Давидович; 1(13).I 1874, м. Сапожок (тепер смт Рязанської обл.) — 10.VI 1933, Москва] — професіональний революціонер, рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1896. Член *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1900—03 — один з керівників с.-д. орг-ції в Ростові-на-Дону, з грудня 1904 — секретар *Бюро комітетів більшості*. В 1904—06 — секретар Петерб., Одеського, член Моск. к-тів РСДРП. Не раз зазнавав арештів, відбував заслання. В 1917 — секретар Петроградського Військ.-революційного к-ту. В 1918—20 — член РВР 5-ї та 2-ї армій, Сх., Пд.-Сх. й Пд. фронтів, команд. Моск. сектором оборони, член РВР РРФСР. З 1921 — нач. Політуправління Червоної Армії, з 1923 — секретар ЦКК РКП(6), член колегії Наркомату РСІ СРСР. У 1925—26 —зав. відділом преси ЦК ВКП(6). З 1928 працював у Комінтерні, з 1929 — член Президії ВККІ. З 1920 — кандидат у члени ЦК РКП(6), з 1923 — член ЦКК. Автор праць на істор., екон. та військ. теми. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора. Портрет с. 217.

ГУСИ́ТСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ РУХ — антифеодальний, нац.-визвольний і антикатолицький рух у Чехії в 1-й пол. 15 ст. Причинами Г. р. р. були посилення експлуатації селян з боку світських і духовних феодалів, корупція католицької церкви, засилля німців в екон. і політ. житті країни, тяжке становище ремісників і плебсу в містах. Невдоволення нар. мас Чехії становищем у країні відобразилося в діяльності і проповідях Матвія з Янова, Я. *Гуса*, Ієроніма Празького та ін. діячів чеської *Реформації*. Страта за рішенням Констанцського собору Я. Гуса (1415) та Ієроніма Празького (1416) викликала в країні всенародне обурення. Боротьба проти феод.-католицької реакції переросла в широкий заг.-нац. рух, який дістав назву гуситського (від Я. Гуса). 30. VII 1419 відбулося повстання плебсу в Празі, яке було початком збройної боротьби в країні. В Г. р. р. існували два напрями: поміркований — *чашників* і радикальний — *таборитів*. Гуситам протистояв

феод.-католицький табір, до якого належали вище духівництво, великі й частково серед. феодали, нім. патриціат. Папа римський Мартін V та імп. *Сигізмунд I* 1420—31 організували проти гуситів 5 хрестових походів. Таборити, очолені Я. *Жижкою,* а після його смерті (1424) *Прокопом Великим,* створили передову на той час військ. організацію і, застосувавши нову воєнну тактику, відіграли вирішальну роль в розгромі хрестоносців. У 1427—30 вони здійснили ряд походів до Німеччини, 1433 — до Сх. Словаччини й Балтійського м., які мали революціонізуючий вплив на населення цих територій. Багаторічна війна підірвала економіку країни й спонукала лицарські та бюргерські елементи до перемир'я з імп. Сигізмундом I. Проти компромісної угоди поміркованих гуситів з Сигізмундом I і католицькою церквою виступили таборити, але вони 30.V 1434 зазнали поразки від чашників у бою під Ліпанами. Проте загони таборитів під командуванням Я. *Рогача* чинили опір до 1437.

У Г. р. р. брали участь укр., польс., білорус., словацькі і нім. селяни та міська біднота. В окремі роки на боці гуситів билися воїни загонів волинського кн. Федора Острозького та племінника великого князя литовського Сигізмунда Корибутовича.

Г. р. р., завдавши рішучого удару феод. реакції та католицькій церкві в Чехії, сприяв розвиткові чеської нац. культури й економіки, заклав основи загальноєвроп. Реформації.

Літ.: Рубцов Б. Т. Гуситские войны. М., 1955; Озолин А. И. Из истории гуситского революционного движения. Саратов, 1962. *А. І. Митяєв.*

ГУСИ́ТСЬКІ ПІСНІ, гуситські гімни — чеські народні пісні, створені в період гуситських воєн 15 століття. В них відобразився пафос збройного повстання народ. мас проти нім. загарбників, феод. гніту й католицької церкви. Г. п. вплинули на розвиток чес. і багатьох ін. слов'янських муз. культур.

ГУ́СКА (Anser) — рід птахів род. качачих ряду *гусеподібних*. Довж. тіла 60—95 см, маса 2—6 кг. В забарвленні переважають білі, сірі та бурі тони. Птахи міцної статури, з довгою шиєю, сильними ногами, прямим конічним дзьобом, що має по краях рогові зубчики. Моногами (див. *Моногамія* у тварин), утворюють пари, що тримаються разом багато років. Гнізда на суходолі, в кладці 4—8 яєць. Насиджує самка, але пташенят водять обидва птахи. Живляться переважно рослинною їжею (зелені частини рослин). Усі Г.— перелітні птахи. В році чотири види, поширені в пн. та помірній зонах Євразії й Пн. Америки. В фауні СРСР, зокрема УРСР, є всі 4 види: Г. сіра (A. anser) — один з родоначальників свійських гусей (див. *Гуска свійська*); Г. білолоба (A. albifrons); Г. мала білолоба, або пискулька (A. erythropus); *гуменник*. Цінні мисливсько-промислові птахи, чисельність яких швидко зменшується. Полювання на Г. обмежене. Викопні рештки представників роду відомі з олігоцену. Іл. с. 220.

М. А. Воїнственський.

ГУ́СКА СВІ́ЙСЬКА, гусь свійський (Anser domesticus) — вид м'ясних свійських птахів; походить від дикої сірої *гуски*. Розведення Г. с. — важлива галузь *птахівництва*. Г. с. швидко відгодовуються, добре використовують пасовище й зелені корми і дають найкалорійніше серед с.-г. птиці м'ясо (бл. 16% білка і понад 40% жиру), а також пух і перо. Гусячий жир — найкращі ліки при відморожуванні. Утримують Г. с. групами (бл. 150 голів) або сім'ями (3—4 гуски з одним гусаком). Для інтенсивної відгодівлі використовують молодняк весняного виведення. Середня жива маса дорослих гусок 5—6 кг, гусаків — 6—8 кг (найбільша 12 кг). Статева зрілість у Г. с. настає в 7—11 місяців. За сезон гуска відкладає (залежно від породи) 10—100 яєць. На Україні розводять переважно *роменську породу гусей, холмогорську породу гусей, велику сіру породу гусей, українських гусей, переяславську породну групу гусей, гергелі* та ін.

ГУСЛИ́СТИЙ Кость Григорович [18.IX (1.X) 1902, м. Олександрівськ, тепер м. Запоріжжя — 21. II 1973, Київ] — український рад. історик і етнограф, засл. діяч науки УРСР (з 1968), чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1952. Н. в сім'ї робітника. В 1926 закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти. В 1928—36 працював у н.-д. установах і вузах Харкова і Києва, 1936—54 — в Ін-ті історії АН УРСР, з 1954 — в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР (1954—70 — заст. директора по наук. частині). Автор праць переважно з історії та культури України 14—18 ст. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Кость Григорович Гуслистий. Біобібліографія вчених УРСР. К., 1972.

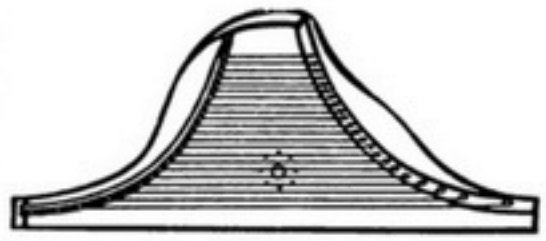

Гуслі шоломоподібні.

ГУ́СЛІ — струнно-щипковий інструмент слов'янських та ін. народів. Уперше згадується в 6 ст. Г. були поширені в Київській Русі, пізніше — в Росії, на Україні, в Білорусії. Являють собою плоский корпус-ящик з натягнутими на ньому струнами. Давні Г.— крилоподібні (т. з. дзвінчаті) мали кілька струн, настроєних діатонічно. З 14 ст. поширилися шоломоподібні (псалтировидні) Г. з 11—36 струнами діатонічної настройки, з кін. 16 — поч. 17 ст.— прямокутні (настільні) з 55—66 струнами, настроєними хроматично. В 20 ст. Г. удосконалено (Г.— пікколо, прима,

С. В. Гусовський.

Троїцький собор Густинського монастиря. 1672—76.

Гуска сіра.

альт, бас, клавішні Г.). Застосовуються в оркестрах рос. нар. інструментів. На Україні Г. збереглися в побуті жителів Карпат.

ГУСО́ВСЬКИЙ Сергій Володимирович [н. 9(22).II 1915, м. Радомишль, тепер Житомир. обл.] — рад. машинобудівник, інженер-механік, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1940. Закінчив (1938) Київ. політех. ін-т. З 1938 працює на київ. з-ді «Арсенал». Пройшов виробничий шлях від майстра до директора з-ду. З 1975 — генеральний директор виробничого об'єднання «Завод „Арсенал"». Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1970.

О. П. Пестов.

ГУ́ССЕРЛЬ (Husserl) Едмунд (8.IV 1859, Просніц, Моравія — 26.IV 1938, Фрайбург) — німецький філософ-ідеаліст, засновник *феноменології*. Останню Г. розумів як метод перетворювання філософії на «строгу науку» шляхом виявляння «абсолютно очевидного», нічим «не зумовленого» в знанні. Претендуючи на світоглядну нейтральність у філософії, Г. намагався виділити «чисту свідомість», відокремлену від буття й свідомості конкретного суб'єкта, тобто досягти «чистих сутностей» у дусі об'єктивного ідеалізму *Платона*. В цілому ж погляди Г. еволюціонували від об'єктивного до суб'єктивного ідеалізму. За вченням Г., предмет, об'єкт пізнання безпосередньо сприймається (і створюється) лише за допомогою звернутої на нього *інтуїції*, а критерієм істини є її «очевидність» для свідомості. Суб'єктивно-ідеалістичні погляди Г. стали, зокрема, ідейним джерелом нім. *екзистенціалізму* (М. *Хайдеггер*).

Літ.: Бичко І. В. На філософському роздоріжжі. К., 1962; Причепій Є. М. Феноменологічна теорія свідомості Е. Гуссерля. К., 1971.

І. В. Бичко.

ГУСТА́В I Ваза (Gustaf I Vasa; 1496—29.IX 1560, Стокгольм) — король Швеції з 1523, засновник династії *Ваза*. Обраний королем після перемоги нар. повстання 1520—23, спрямованого проти дат. панування. Офіційно скасував *Кальмарську унію*. Підірвав могутність католицької церкви, запровадив *лютеранство*, зміцнив королівську владу в Швеції.

ГУСТА́В II Адольф (Gustaf II Adolf; 9.XII 1594, Стокгольм — 6.XI 1632, Лютцен, Саксонія) — король Швеції (з 1611) з дин. *Ваза*, полководець. З метою зміцнення централізованої влади провів деякі реформи (держ. управління, судоустрою). Прагнучи встановити швед. панування на Балтійському м., вів війни проти Данії (1611—13), Росії (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*) й Польщі (1621—29). Очолював швед. армію, яка в складі антигабсбурзької коаліції брала участь у *Тридцятилітній війні 1618—48*. Завдав поразок армії *Габсбургів*. Загинув у бою.

ГУСТЕРА́, плоскирка (Blicca bjoerkna) — риба род. *коропових*. Довж. 16—20 (до 35) см, важить 0,1—0,2 (до 1,2) кг. Зовні схожа на *ляща*, але в неї дворядні глоткові зуби, а луска на верхній частині тіла більша. Нерест з кінця квітня до липня. Поширена у бас. Північного, Балтійського, Каспійського, Чорного й Азовського морів, зокрема у водоймах УРСР. Має промисл. значення.

ГУСТИ́НА, ρ — одна з основних характеристик речовини; чисельно дорівнює *масі* одиниці об'єму речовини. Визначається за формулою: $\rho = dm/dV$, де dm — маса малого елемента речовини об'єму dV. Для однорідного тіла Г. у всіх його точках однакова й дорівнює відношенню маси тіла m до його об'єму V, тобто $\rho = m/V$. Г. збільшується з підвищенням тиску і, як правило, зменшується при підвищенні т-ри (аномально поводяться, напр., *вода*, *чавун*, аморфний кварц). При переході речовини з одного агрегатного стану в інший Г. змінюється стрибкоподібно. Одиницею Г. у *Міжнародній системі одиниць* (СІ) є кг/м^3.

ГУСТИНА́ ІМОВІ́РНОСТІ випадкової величини ξ — функція $p(x)$ така, що для довільних a і b

$$P\{a < \xi < b\} = \int_a^b p(x)\,dx,$$ де

$P\{a < \xi < b\}$ — *імовірність* нерівності $a < \xi < b$. Так, якщо ξ має *нормальний розподіл*, то

$$p(x) = e^{-(x-a)^2/2\sigma^2}/\sigma\sqrt{2\pi},$$

де a — *математичне сподівання* ξ, σ^2 — її *дисперсія*. Якщо $p(x)$ неперервна, то для достатньо малих Δx $P\{x < \xi < x + \Delta x\} \approx p(x)\Delta x$. Г. і. завжди задовольняє умови

$$p(x) \geqslant 0, \quad \int_{-\infty}^{\infty} p(x)\,dx = 1.$$

Літ.: Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. М., 1969.

М. П. Слободенюк.

ГУСТИНОМІ́Р — прилад, яким вимірюють *густину* речовин. Розрізняють Г. вагові, якими безпосередньо зважують певного об'єму речовину, й поплавкові (див. *Ареометр*). Є Г. й ультразвукові, вібраційні, радіоізотопні, оптичні та ін. з вимірюванням відповідних параметрів (швидкості звуку, частоти коливань датчика Г., зміни інтенсивності гамма- чи бета-випромінювання, світлового потоку тощо) залежно від густини речовини. Г. застосовують у виробничих процесах, наук. дослідженнях.

ГУ́СТИНСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — визначний ансамбль споруд у стилі українського *барокко*. Розташований на правому березі р. Удаю в с. Густині (тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.). Засн. 1600. Довгий час був неофіц. центром зв'язків між Україною й Росією і Росією й Молдавією. Найвідоміша архіт. пам'ятка Г. м.— п'ятикупольний дев'ятидільний Троїцький собор (1672—76). Храм було розписано фресками (майже не збереглися), які належали до кращих зразків укр. монументального живопису. Ін. споруди Г. м.: трапезна (17—18 ст.), оборонні мури, пд. ворота, надбрамні церкви — Петропавлівська (кін. 17 ст.), Катерини (17 ст.) й Миколаївська (17—18 ст.). У 1845 в Густині побував Т. Г. Шевченко й виконав три акварельні малюнки монастиря.

ГУ́СТИНСЬКІ ЛІТО́ПИСИ — українські літописи 1-ї половини 17 ст. Літопис під назвою «К р о й н і к а», за деякими припущеннями, склав 1623—27 культурний і церковний діяч З. *Копистенський* у *Густинському монастирі*. Зберігся список, переписаний 1670 ієромонахом цього монастиря М. Лосицьким, де викладено історію України з часів *Київської Русі* до 1597 включно. Це оригінальна істор. праця про внутр. становище України, її зв'язки з Росією, про політику лит. князів, шляхет. Польщі й Туреччини, про грабіжницькі напади турків і татар на Україну. Закінчується трьома розділами: «Про походження козаків», «Про запровадження нового календаря», «Про початок унії». В останньому розділі літописець викриває верхівку православного духівництва України й Білорусії, яка зрадила свій народ і уклала з шляхет. Польщею й Ватіканом *Брестську унію 1596*. Літопис написано мовою, близькою до тогочасної укр. нар. мови. Є видатною пам'яткою укр. історіографії 17 ст.

Г у с т и н с ь к и й м о н а с т и р с ь к и й л і т о п и с, або «Літописець про заснування і створення монастиря Густинського», охоплює період 1600—40. Написаний невідомим автором. Висвітлює історію Густинського монастиря як одного з осередків ідейної боротьби на Україні проти унії й католицької реакції, розповідає про діяльність гетьмана укр. реєстрового козацтва П. К. *Сагайдачного*, під захистом якого відновлено православну ієрархію (1620) на чолі з відомим культур. діячем І. *Борецьким*, про опір селянства, козацтва й міщан наступові католицизму й унії.

ГУСЯ́ТИН — селище міського типу Тернопільської обл. УРСР, райцентр, на р. Збручі (притока Дністра). Залізнична станція. 2,8 тис. ж. (1978). Перша писемна згадка про Г. належить до 1559 (того року місто дістало *магдебурзьке право*). Під час сел.-козац. повстання 1594—96 під керівництвом С. *Наливайка* населення міста вигнало польс.-шляхет. залогу. В 1648 Г. був визволений військом Б. Хмельницького. В 1672—83 Г.— під владою Туреччини, 1683 відійшов до шляхет. Польщі. В 1772—1918 перебував під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919—39 — панської Польщі. Під впливом революції 1905—07 в Росії в повіті

відбулися виступи селян (див. *Гусятинські селянські заворушення 1905—06*). В 1902—03 через Г. проходив один із шляхів, яким транспортувалася в Росію газ. «*Искра*». З возз'єднанням Зх. України 1939 Г. ввійшов до складу УРСР. З 1961 Г.— с-ще міськ. типу. В Г.— філіали ленінгр. з-ду «Русский дизель» і Микулинецького виробничого меблевого об'єднання, хлібокомбінат, райсільгосптехніка, міжколгоспна будівельна орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 б-ки. Архіт. пам'ятки: Онуфріївська церква (2-а пол. 16 ст.), костьол і монастир бернардинців (16 ст.), ратуша (17 ст.). Поблизу Г. в р. Збручі 1848 знайдено *Збруцького ідола*.

ГУСЯ́ТИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Тернопільської обл. УРСР. Утворений 1939. Пл. 1 тис. км². Нас. 73,0 тис. чол. (1978). В районі — 61 населений пункт, підпорядкований 2 міським, 2 селищним та 29 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Гусятин*. Г. р. розташований на Зх. *Подільської височини*. Корисні копалини: буд. каміння, пісок. Є мінеральні джерела. Річки: *Збруч* з прит. *Гнилою* й Тайною, *Нічлава* (усі — басейну Дністра). Ґрунти чорноземні і сірі опідзолені. Г. р. лежить у межах лісостепової зони. Під лісом (граб, дуб, ясен, клен, явір, бук, липа) — 15,3 тис. га.

В р-ні переважають підприємства по переробці с.-г. сировини. Найбільші: хоростківські цукр. з-д «Комсомолець» і спиртовий з-д, Копичинське виробниче об'єднання гумових іграшок, гусятинський філіал ленінгр. з-ду «Русский дизель», Гримайлівський консервний і Самолусківцівський крохмальний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Гусятин) і 15 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Пл. с.-г. угідь 1977 становила 71,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 67,3 тис. га. Гол. культури: пшениця, жито, ячмінь, цукр. буряки, картопля, овочеві, тютюн. Серед галузей тваринництва — скотарство м'ясо-мол. напряму, свинарство, вівчарство. В Г. р.— 18 колгоспів, обласна держ. с.-г. дослідна станція (Хоростків), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Гусятин, Копичинці, Хоростків, Гримайлів. Усі автошляхи з твердим покриттям (250 км).

В районі — 51 заг.-освітня й 3 муз. школи, сільське профес.-тех. уч-ще (Хоростків), с.-г. технікум бухгалтерського обліку (Копичинці); 57 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; 20 будинків культури, 67 клубів, 4 кінотеатри, 64 кіноустановки, 67 б-к, істор.-краєзнавчий музей (Гусятин). У с. Городниці народився укр. письменник Д. Я. *Лукіянович*, у с. Коцюбинцях — укр. рад. поет М. М. *Тарновський*, в с. Клювинцях — укр. композитор Д. В. *Січинський*, в м. Хоросткові — укр. письменник і педагог Д. Я. *Макогон;* у с. Вікні 1883—84 перебував І. Франко. В Г. р. видається газ. «Прапор комунізму» (з 1945). *Л. М. Маланчук.*

ГУ́СЯТНИК (Eragrostis) — рід одно-чи багаторічних трав'янистих рослин род. *злакових*. Суцвіття — розлога волоть; колоски багатоквіткові, лінійно-видовжені, стиснуті з боків. Квітки двостатеві. Плід — зернівка. Бл. 300 видів, поширений в субтропічних, тропічних і почасти помірних зонах. В СРСР бл. 10, зокрема в УРСР,— 5 видів. Найпоширеніші Г. тонконоговидний, або малий (E. poaeoides), та Г. волосистий (E. pilosa) — однорічники, що ростуть переважно в сухих степах, у піщаних місцях і як бур'яни на полях. Один вид — *теф* вирощують як хлібну й кормову культуру. Заходи боротьби. Зяблева оранка, боронування посівів до й після появи бур'янів.

ГУ́СЯЧА ЛА́ПКА (Potentilla anserina) — багаторічна трав'яниста рослина род. *розових*. Стебло повзуче, укорінюється у вузлах. Квітки великі, жовті, поодинокі. Поширена майже на всій земній кулі. В СРСР, у т. ч. й УРСР, — повсюди по вогких місцях, луках, піщаних берегах річок і озер. Кореневище містить *дубильні речовини* й застосовується при шлункових захворюваннях. Г. л. добре поїдає свійська птиця; для коней отруйна. Медонос.

ГУ́СЯЧА ЦИБУ́ЛЬКА — рід рослин родини *лілійних*. Див. *Зірочки*.

ГУСЬ-ХРУСТА́ЛЬНИЙ — місто обласного підпорядкування Владимирської обл. РРФСР, райцентр, на р. Гусі (прит. Оки). Залізнична станція. 70 тис. ж. (1977). Давній центр скляної пром-сті (з-ди: кришталевий, ім. Дзержинського, скловолокна). Текст. комбінат, виробн. буд. матеріалів, підприємства харч. пром-сті. Філіал н.-д. ін-ту скла. Склярський технікум. Місто засн. у середині 18 ст.

ГУ́ТА — 1) Склоробна майстерня, де виробляли *гутне скло*. На тер. України Г. будували ще за часів Київ. Русі. 2) Назва багатьох населених пунктів на Україні, в Білорусії, Польщі, Чехословаччині та на ін. слов. землях. На Україні— місця, де виробляли скло й речі з нього, а згодом—склоробні з-ди. Пізніше Гутами почали називати й деякі села, що виникли на місці гут. На тер. УРСР є бл. 90 населених пунктів, що наз. Гутами або мають назви, похідні від слова «гута». Збереглося багато й урочищ, назви яких пов'язані з цим терміном: Гутище, Гутисько тощо.

ГУТАПЕ́РЧА (англ. gutta-perchia, від малайського getah — смола і Pertja — назва о. Суматра) — тверда шкіроподібна речовина. Осн. компонент Г. (~ 90%) — трансполіізопрен $(C_5H_8)_n$ є ізомером (див. *Ізомерія*) натурального *каучуку*. Добувають з молочного соку гутаперчоносних рослин, які ростуть на о-вах Малайського архіпелагу, Філіппінських о-вах тощо. В СРСР сировиною для Г. є бруслина бородавчаста й *евкомія*. Г.— продукт білого або жовтувато-коричневого кольору, стійкий щодо діяння к-т. При т-рі 45—50° С розм'якшується і стає пластичним, при 130—150° С перетворюється на рухливу рідину. Розчиняється в *ароматичних вуглеводнях;* як і каучук, піддається *вулканізації*. Відзначається електроізоляційними властивостями, водостійкістю, клейовою здатністю. Застосовують як ізоляційний матеріал в електро- й радіопром-сті, для ізоляції підводного кабеля, для виготовлення кислотостійких і клейких матеріалів. Г. поступово витісняється синтетичною Г. (транс-поліізопреном, транс-поліхлоропреном тощо).

Літ.: Справочник резинщика. М., 1971. *Г. А. Блох.*

ГУТАПЕ́РЧОВЕ ДЕ́РЕВО (Palaquium) — рід великих тропічних дерев род. *сапотових*. Листки прості; квітки дрібні, двостатеві, плід — ягода. Бл. 115 видів Г. д., поширений у Пд.-Сх. Азії, на Соломонових о-вах. Містить високополімерний вуглеводень — гуту, з якої добувають *гутаперчу*. Г. д. наз. і деякі види роду пайєна.

ГУТАПЕРЧОНО́СНІ РОСЛИ́НИ, гутоносні рослини — рослини, що нагромаджують у своєму молочному соку органічну речовину — гуту, з якої виготовляють *гутаперчу*. Найбільше пром. значення в тропіках мають дерева з родів палаквіум, пайєна (див. *Гутаперчове дерево*), басія, деревні рослини з родини *сапотових*. В СРСР до Г. р. належать деякі види бруслини й *евкомія* в'язолиста.

ГУТА́ЦІЯ (від лат. gutta — крапля) — виділення рослинами крапель води через *гідатоди* (водяні продихи), розміщені на листках.

Гусятник малий:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — плід;
3 — колосок.

Гусяча лапка. Загальний вигляд рослини та квітка в розрізі.

Й. Гутенберг.

В. С. Гутиря.

Гутне скло. Я. Г. Мацієвський. Свічник. Львів. 1970.

Гюрза.

Г. спричиняється *кореневим тиском*. Спостерігається при утрудненому випаровуванні, тобто у всіх випадках, коли кількість води, яка надходить у рослину, перевищує ту, що випаровується нею. Найпоширеніша Г.у рослин, які розвиваються в умовах вологих тропіків і субтропіків. У помірній зоні Г. добре спостерігати восени на посівах озимини.

ГУ́ТЕНБЕРГ (Gutenberg) Йоганн [1394—99(?), Майнц — 3.II 1468, там же] — німецький винахідник, який поклав початок *книгодрукуванню* в Європі. Заснував (1438) друкарню в Страсбурзі. В 40-х рр. розробив технологію друкарського процесу: винайшов спосіб виготовлення друкарських форм із застосуванням рухомих *літер*, створив ручний словолитний пристрій, сконструював друкарський прес, запропонував рецепти *гарту* і друкарської фарби. З 1447 в Майнці друкував невеликі видання навч. і популярного характеру (астр. календар тощо). В 1452—55 надрукував одну з кращих книг того часу — т. з. 42-рядкову біблію (2 об'ємні фоліанти, 1282 стор.). Точна кількість видань Г. і послідовність їх випуску невідомі.

Літ.: Кацпржак Е. И. История книги. М., 1964; Люблинский В. С. Подвиг Гутенберга. В кн.: Книга, сб. 16. М., 1968; Пятьсот лет после Гутенберга. М., 1968.

ГУ́ТЕНБЕРГА ШАР — шар порід зниженої твердості і в'язкості у верхній частині *мантії* Землі. Те саме, що й *астеносфера*.

ГУ́ТИ — селище міського типу Богодухівського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Мерлі (бас. Дніпра), за 10 км від залізничної ст. Гути. 2,8 тис. ж. (1978). Цукровий з-д, лісгоспзаг, лісництво, філіал Краснокутської меблевої ф-ки, будинок побуту. Заг.-освітня школа, лікарня. Будинок культури, 3 б-ки. Засн. у серед. 17 ст.

ГУ́ТИН — гірський масив у *Вулканічних Карпатах* у межах Закарп. обл. УРСР, закінчується на тер. Румунії. Вис. до 446 м. Район розвинутого с. г. Масиви букових лісів.

ГУТИ́РЯ Віктор Степанович [н. 29.VIII (11.IX) 1910, с. Синявське, тепер Неклинівського р-ну Ростов. обл.] — рад. нафтохімік, академік АН Аз. РСР (з 1949), чл.-кор. АН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1961). Член КПРС з 1940. Закінчив (1932) Азерб. нафтовий ін-т. У 1932—59 працював в Азерб. ін-ті нафт. пром-сті, 1959—63 — в Ін-ті хімії полімерів і мономерів АН УРСР, 1963—74 — віце-президент АН УРСР, з 1974 — в Ін-ті фізико-органічної хімії і вуглехімії АН УРСР. Осн. праці Г. присвячені дослідженню нафти родовищ Азербайджану й України і розробці каталітичних процесів перетворення вуглеводнів. Досліджував процеси каталітичного крекінгу й синтезу алюмосилікатних каталізаторів, вперше сформулював заг. положення про специфічні особливості *каталізу* на *цеолітах*. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942. Премія АН УРСР ім. Л. В. Писаржевського 1976.

В. Т. Скляр.

ГУ́ТНЕ СКЛО — вид декоративно-ужиткового мистецтва (термін походить від слова *гута* — склодувна майстерня); скляні вироби, що виготовляються способом вільного дуття (без застосування форм) і не оздоблюються кольоровими емалями, гранюванням, гравіруванням, позолотою тощо. Термін «гутне скло» застосовують до всього давньоукр. худ. скла. Укр. Г. с. розвинулося на традиціях давньорус. скляного ремесла й досягло найвищого рівня в 17—18 ст. У 19 ст. з появою скляних заводів воно занепало. Серед пам'яток Г. с.— різне питне начиння, своєрідний посуд у вигляді тварин (ведмедів, баранів), свічники, люстри та ін., виготовлені з прозорого або кольорового скла. Традиції Г. с. відроджуються в укр. рад. художньому склі, його виробляють у Львові, Києві. Серед майстрів Г. с. — П. Аверков, М. *Павловський*, Б. Валько та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Рожанківський В. Ф. Українське художнє скло. К., 1959.

ГУ́ТТАРІ Тобіас Осипович [літ. псевд. Леа Хелю; 16 (29).I 1907, с. Муя, тепер Ленінгр. обл.— 14.XII 1953, Петрозаводськ] — карельський рад. поет. Один з організаторів Карельської асоціації пролет. письменників. Писав фін. мовою. Друкуватися почав 1927. Перша зб. «Молоді думки» (1930). Автор збірок поезій «Вірші» (1936), «Пісня весні» (1940), «Моя країна» (1947), книг для дітей, оповідань і нарисів. Переклав фін. мовою ряд творів О. Корнійчука, Л. Первомайського та ін.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Рос. перекл.— Избранные стихотворения. М., 1959; Когда озеро цветет. Петрозаводск, 1964.

Літ.: Суомалайнен Л. С. Тобиас Гуттари. Указатель литературы. Петрозаводск, 1977.

ГУ́ТТЕН (Hutten) Ульріх фон (21.IV 1488, Штеккельберг — 29.VIII 1523, о. Уфенау, Цюріхське оз.) — німецький гуманіст, письменник і політ. діяч. Був одним із авторів сатири «Листи темних людей» (1515—17), у якій викривалися схоластичне неуцтво, аморальність і тупість духівництва. В памфлетах «Вадиск, або Римська Трійця» (1520), «Спостерігачі» (1520), «Розбійники» (1521) закликав до боротьби проти папства, засилля князів, виступав за створення централізованої імперії. Під час *Реформації* підтримував М. *Лютера*. В 1522—23 взяв участь у повстанні нім. лицарства проти князівської влади. Після поразки повстання втік до Швейцарії.

ГУТТУ́ЗО (Guttuso) Ренато (н. 2.I 1912, Багерія, Сіцілія) — італійський живописець і графік, громад. діяч, академік АМ у Римі (з 1960), почесний член АМ СРСР (з 1962). З 1940 член Італ. КП (з 1956 — член її ЦК). Навчався в АМ у Римі. З 1939 примкнув до антифашист. діячів культури. В період 2-ї світової війни брав участь у Русі Опору. Відображав героїчну боротьбу й страждання свого народу («Розстріл», 1938; «Розп'яття», 1940—41; серія малюнків «З нами бог!», 1944—45; «Захоплення вільних поміщицьких земель селянами в Сіцілії» 1948—50, «Натовп», 1960, та ін.). Значне місце у творчості Г. належить пейзажеві й натюрморту. Г.— член Президентської ради т-ва «Італія — СРСР» (з 1963), член Комітету по Міжнар. Ленінських преміях «За зміцнення миру між народами». Золота медаль Миру, 1950. Міжнародна Ленінська премія Миру, 1972. В Рад. Союзі відбулися виставки творів Г. (1972, 1978).

Літ.: Барская А. Г., Русаков Ю. А. Ренато Гуттузо. Альбом. Л.—М., 1965; Ренато Гуттузо. Каталог. М., 1972.

ГУ́ЦАЛО Євген Пилипович (н. 14.I 1937, с. Старий Животів, нині с. Новоживотів Іллінецького р-ну Вінн. обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1978. Закінчив Ніжинський пед. ін-т (1959). Друкуватися почав 1960. Перша зб. оповідань — «Люди серед людей» (1962). У збірках новел «Яблука з осіннього саду» (1964), «Скупана в любистку» (1965), «Олень Август» (1965), «Хустина шовку зеленого» (1966), «Запах кропу» (1969) відобразив духовне багатство людини праці. Книги повістей і оповідань «Весна високосного року» (1973), «Бережанські портрети» (1975) та ін. розкривають героїчну працю рад. людей, подвиг народу у Великій Вітчизн. війні. Автор книжок для дітей.

Тв.: Новели. К., 1969; Передчуття радості. К., 1972; Орлами орано. К., 1977; Рос. перекл.— Поздний гром. М., 1967; Голубые овцы. М., 1973; Бережанские портреты. М., 1977.

В. Г. Дончик.

ГУ́ЦКОВ (Gutzkow) Карл (17.III 1811, Берлін — 16.XII 1878, Заксенгаузен, побл. Франкфурта-на-Майні) — німецький письменник. Один із керівників літ. течії «*Молода Німеччина*». В 1838—42 редагував журн. «Телеграф фюр Дойчланд» («Німецький телеграф»), у якому співробітничав Ф. Енгельс. Виступав, хоч і непослідовно, проти реакції, відстоював ідеї свободи, атеїзму, емансипації жінок. Автор романів «Мага-Гуру, історія одного бога» (1833), «Валлі, що сумнівається» (1835), драм «Вернер» (1842), «Пугачов» (1847). Найзначніша з його драм — «Урієль Акоста» (1847) — про голланд. мислителя 17 ст.

Тв.: Укр. перекл.— Урієль Акоста. Х., 1908; Рос. перекл.— Пьесы. М., 1960.

ГУЦУ́ЛИ — етнографічна група *українців*; живуть у гірських районах Івано-Франківської й Чернівецької областей і Рахівському р-ні Закарпатської обл., на споконвічній сх.-слов'янській території, що входила до складу Київської Русі. Г., як і все населення зх.-укр. земель, протягом століть зазнавали гніту іноземних — польс., угор., австр., чеських, румунських — і місцевих укр. експлуататорів. Особливості істор. долі та

природних умов, культурно-побутові й госп. взаємовідносини з сусідніми народами (молдаванами, румунами, угорцями, поляками, словаками й чехами) зумовили деякі відмінності в г-ві, побуті, мові (див. *Гуцульський говір*) і культурі Г. За капіталізму багато Г. змушені були йти на заробітки або емігрувати з рідного краю. Осн. заняття населення Гуцульщини — скотарство (на полонинах), лісові промисли і сплав лісу по гірських річках. Землеробство мало другорядне значення. Були розвинуті худож. промисли: різьблення, випалювання й інкрустація на дереві, худож. обробка металу, мідне і срібне литво, гончарство, худож. ткацтво, килимарство. Житло Г. (переважно рублена небілена хата, вкрита драницями) за конструкцією й плануванням загальноукраїнське із деякими архіт. рисами скотарських *колиб*. Комплекс житл. будинку й госп. приміщень у Г. має назву *гражда*. Одяг Г., переважно вовняний, відзначався барвистістю, багатством оздоблень, наявністю металевих прикрас. Г. мають багатий пісенний фольклор, у якому, зокрема, відображено їхню класову боротьбу, участь у виступах *опришків* тощо. Г. були активними учасниками виступів проти польс. окупантів (див. *Гуцульське повстання 1920*). Після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною (1939 і 1945) за роки Рад. влади в г-ві, культурі й побуті Г. відбулися докорінні зміни. Ліквідовано неписьменність. Виросла місц. інтелігенція. Дальшого розвитку набули своєрідна уснопоетична творчість Г., гуцульське ужиткове, хореографічне й пісенне мистецтво (див. *Гуцульський ансамбль пісні і танцю*). Високого рівня досягли худож. промисли. Відомі майстри гуцульських худож. промислів *Дудчаки, Корпанюки, Шкрібляки*, П. *Баранюк*, О. *Бахметюк*, П. Й. *Цвілик*, Н. В. Вербівська, Г. В. *Василащук* та ін.

Літ.: Шухевич В. Гуцульщина, ч. 1—5. Львів, 1899—1908; Зеленін Д. К. Про київське походження карпатських українців-гуцулів. В кн.: Українська етнографія. К., 1958; Ковалів С. М. Гуцули. «Народна творчість та етнографія», 1959, № 4; У боротьбі за маси. Діяльність КПЗУ на Прикарпатті. К., 1966.

Ю. Г. Гошко.

ГУЦУ́ЛКА — український парний народний танець. Поширений на Гуцульщині. Виконується в дуже швидкому темпі. Муз. розмір 2/4. Варіант *коломийки*.

ГУЦУ́ЛЬСЬКА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — місцева гірська порода верхово-в'ючних коней. Виведена в Сх. Карпатах схрещуванням гірських коней зх. районів України з кіньми пн. частини Угорщини. Г. п. к. низькорослa, міцної будови, з добре розвиненим тулубом. Осн. масть гніда й рижа, трапляється мишаста й ряба. Г. п.

Кінь гуцульської породи.

к. відзначається великою роботоздатністю, довговічністю (іноді — до 25—28 років), плодючістю й невибагливістю, швидко відновлює вгодованість на пасовищах. У запряжці пара коней вільно везе 25 ц. Під в'юком у 100—150 кг проходять до 100 км за добу. Поширені в Закарпат., Чернів. та Івано-Фр. областях УРСР, а також в Угорщині, Австрії, Румунії, Чехословаччині, Югославії.

ГУЦУ́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1920 — збройний виступ селян Косівського повіту (тепер у межах тер. Івано-Фр. обл.) проти польських окупантів. Осн. ядро повстанців становили кол. солдати австр. армії на чолі з Д. Ф. Карабчуком. Для керівництва повстанням було створено к-т. Почалося Г. п. 16.IV 1920 виступом селян с. Зеленого, які напали на жандармерію. 17.IV повстанці з сіл Зеленого й Голів рушили двома загонами на с. Жаб'є (тепер райцентр Верховина), але урядові війська придушили виступ. Членів повстанського к-ту та ін. активних учасників Г. п. було засуджено до тривалого ув'язнення.

ГУЦУ́ЛЬСЬКИЙ АНСА́МБЛЬ ПІ́СНІ І ТА́НЦЮ — професійний вокально-хореографічний колектив УРСР. Засн. 1940 у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). У складі ансамблю — хор., танц. групи, оркестр нар. інструментів. У 1962—70 ансамбль очолював засл. діяч мист. УРСР М. *Гринишин*, з 1970 худож. керівник — засл. арт. УРСР Б. Дерев'янко. Ансамбль збирає, обробляє і пропагує гуцульський фольклор, створює нові пісні, танці й театралізовані вокально-хореографічні картини з життя Рад. Гуцульщини. В його репертуарі є й твори укр., рос. та зарубіжної класики, рад. композиторів і композиторів країн соціалістичної співдружності. Колектив нагороджено Почесними Грамотами Президії Верховної Ради УРСР (1973) та Президії Верховної Ради БРСР (1976).

А. Й. Кос-Анатольський.

ГУЦУ́ЛЬСЬКИЙ ГО́ВІР — говір української мови. Належить до її південно-західного наріччя. Поширений у гірських р-нах Чернів. та Івано-Фр. областей і в Рахівському р-ні Закарпат. обл. Характерні риси: у фонетиці — перехід **а** в **е** після м'яких приголосних (с'еду, ш'епка), обнижена вимова наголошених **и** й **е** (техо, двар'і), **и** на місці давнього **о** в новозакритих складах (мист, плит); збереження давньої м'якості шиплячих та **р** (лош'е, косар'), стверднiння **з, с, ц** (кріз, дес), перехід **т' у к'** (хок' іти), **д' у г'** (задньоязиковий проривний м'який; напр., г'іўка) тощо.

У морфології: залишки форм перфекта (були-сте) й аориста (ходиў бих), двоїни іменників (штири оц'і) та ін. Вживається своєрідна лексика (люба́ — «кохання», туск — «туга, жаль» тощо).

В. А. Прокопенко.

ГУЦУ́ЛЬСЬКИЙ ТЕА́ТР — українська муз.-драматична аматорська трупа (1910—14). Засн. у с. Красноїлові (тепер Верховинського р-ну Івано-Фр. обл.) Г. *Хоткевичем* із селян (понад 40 чол., з оркестром гуцульських нар. інструментів). Гастролював у містах і селах Сх. і Зх. Галичини, Пд. Буковини (зокрема у Львові й Чернівцях) та у Кракові. Під час гастролей театр очолювали О. Ремез (1911—12), Л. *Курбас* (1912). Репертуар: «Гуцульський рік», «Непросте», «Довбуш», «Прахтикований жовнір» Г. Хоткевича, його ж переробка драми Ю. Коженьовського «Карпатські верховинці» під назвою «Антін Ревізорчук». Декорації — польс. худ. Т. Ліпінського. В 1913—14 група учасників Г. т. виступала з концертною програмою «Гуцульські вечори» в Харкові, Одесі й Москві.

Літ.: Хоткевич Г. Спогади з театральної діяльності. В кн.: Хоткевич Г. Твори, т. 2. К., 1966; Кирчів Р. Гуцульський театр. «Вітчизна», 1959, № 3; Погребенник Ф. До історії гуцульського театру. «Мистецтво», 1959, № 5.

Р. Я. Пилипчук.

ГУЦУ́ЛЬЩИНА — історико-етнографічна область на Україні, що обіймає гірські райони Івано-Фр. і Чернівецької областей і Рахів. р-н Закарп. обл. Див. *Гуцули*.

ГУ́ЧНІСТЬ ЗВУ́КУ — міра сили слухового відчуття, викликаного звуком. Залежить від *звукового тиску* й чутливості вуха, яка неоднакова для звуків різної інтенсивності й частоти. Величина звукового тиску, при якій вухо не відчуває звуку, наз. порогом чутності. Досить інтенсивні звуки вухо не сприймає; вони спричинюють больові відчуття. Поріг больового відчуття — максимальне значення звукового тиску, який ще не викликає цього відчуття,— як і поріг чутності, залежить від частоти звуку. Для порівняння Г. з. різної частоти використовують фіз. величину, яка наз. рівнем чутності й виражається формулою: $L = 20 \times \times \lg (p_e/p_0)$, де p_e — звуковий тиск для звуку частотою $\nu = 1$ кГц і тієї ж гучності, що й досліджуваний; $p_0 = 2 \cdot 10^{-5}$ Па — т. з. стандартний поріг чутності для звуку частотою $\nu = 1$ кГц. Рівень Г. з. вимірюють у *фонах*.

Р. Гуттузо.

Р. Гуттузо. Дівчина співає «Інтернаціонал». 1953.

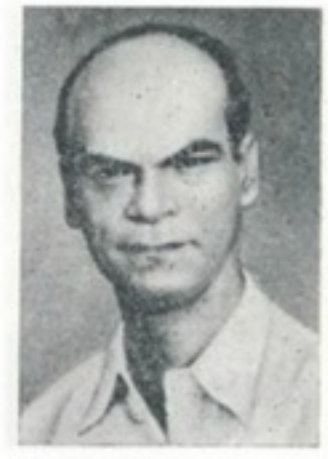

А. К. Гхош.

Золота прикраса вуздечки коня з **Гюнівських курганів.**

Гуцули. Дівчина і парубок у типовому вбранні.

В.-М. Гюго.

Х. Гюйгенс.

Н. Гяуров.

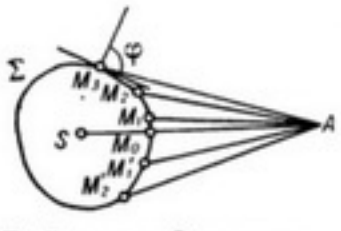

Гюйгенса—Френеля принцип.

ГУШАЛЕ́ВИЧ Євген Іванович (28.XI 1864, Львів — 29.V 1907, Кельн) — український співак (тенор). У 1888—91 навчався у Віденській консерваторії. Співав в оперних театрах Братіслави, Берліна, Брно, Праги, Будапешта, Варшави, Львова та ін. Прославився як виконавець гол. партій в операх Р. Вагнера («Тангейзер», «Лоенгрін», «Летючий голландець»), Дж. Мейєрбера («Гугеноти», «Пророк») та ін. У концертах широко пропагував укр. нар. пісні, романси. *І. М. Лисенко.*

ГУШАЛЕ́ВИЧ Іван Миколайович (4.XII 1823, с. Палашівка, тепер Чортківського р-ну Терноп. обл.— 2.VI 1903, Львів) — укр. письменник і громад. діяч «москвофільського» напряму (див. «*Москвофіли*». Писав переважно т. з. язичієм. Певну цінність становлять його ранні поезії «На чужині загибаю», «Де є руська вітчина», «Бурлак» та ін. Оперету Г. «Підгіряни» переробив і поставив на сцені 1882 М. Кропивницький.

Літ.: Франко І. Іван Гушалевич. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955.

ГХОШ Аджой Кумар (20.II 1909, с. Міхіджам — 13.I 1962, Делі) — діяч індійського й міжнар. робітничого руху. Н. у сім'ї лікаря. Закінчив Аллахабадський ун-т. З студентських років брав участь у нац.-визвольному русі. В 1931 — секретар орг-ції Робітн.-сел. партії Об'єднаних провінцій (тепер штат Уттар-Прадеш), пізніше — член виконкому Всеінд. робітн.-сел. партії й редактор газ. цієї партії «Кранті карі» («Революціонер»). З 1931 — член Комуністич. партії Індії (КПІ), з 1933 — член її ЦК (з 1958 — Нац. рада), з 1936 — член Політбюро ЦК (з 1958 — Центр. викон. к-т) КПІ; з 1951 — генеральний секретар ЦК КПІ. Не раз зазнавав арештів. Автор ряду праць з питань комуністичного руху в Індії. Портрет, с. 223.

ГЮБНЕР (Hübner) Карл-Вільгельм (17.VI 1814, Кенігсберг — 5.XII 1879, Дюссельдорф) — німецький живописець, представник *дюссельдорфської школи*. Навчався в дюссельдорфській АМ у В. Шадова. Твори: «Сілезькі ткачі» (1844), «Право полювання» (1845), «Прощання переселенців» (1846 і 1855), «Опис майна» (1847).

ГЮГО́ (Hugo) Віктор-Марі (26.II 1802, Безансон — 22.V 1885, Париж) — французький письменник, глава франц. прогресивного романтизму. Народився в сім'ї наполеонівського офіцера. В зб. «Оди та інші вірші» (1822) оспівував *Реставрацію*, хоч уже в перших романах «Ган Ісландський» (1823) та «Бюг Жаргаль» (1826) виявляв співчуття до пригноблених, зокрема до повсталих негрів і рудокопів. У 2-й пол. 20-х рр. зблизився з ліберально-демократичною опозицією. В його творчості з'явилися мотиви протесту.

У зб. віршів «Східні мотиви» (1829) поряд із зображенням екзотичного Сходу оспівував нац.-визвольну боротьбу грец. народу. Романтичні антимонархічні драми «Кромвель» (1827), «Маріон Делорм» (написана 1829), «Ернані» (1830), «Король бавиться» (1832), «Марія Тюдор» (1833), «Рюї Блаз» (1838) відіграли вирішальну роль у боротьбі з класицизмом. Передмова до «Кромвеля» стала маніфестом франц. прогресивного романтизму. Один з найзначніших творів 30-х рр.— істор. роман «Собор Паризької богоматері» (1831) — спрямований проти феод. деспотизму й духовної тиранії католицької церкви. В 30-х рр. створив поетичні збірки «Осіннє листя» (1831), «Присмеркові пісні» (1835), «Внутрішні голоси» (1837), повість «Клод Ге» (1834) тощо. Спад революційного піднесення у Франції кін. 30 — поч. 40-х рр. призвів до послаблення революційних настроїв Г. Він стає графом, пером, академіком, послідовником ідей *утопічного соціалізму*. Ясність у його політ. позиції внесла революція 1848. Г. пристрасно захищав республіку. Після бонапартистського перевороту 1851 виїхав із Франції. 19 років, прожитих у вигнанні,— найплідніший період творчості Г. У 1852 написав памфлет «Наполеон Малий» і кн. «Історія одного злочину» (т. 1—2, вид. 1877—78); 1853 вийшов шедевр політичної лірики — зб. «Кари». Кращий соціальний роман Г. «Знедолені» (1862) та романи «Трудівники моря» (1866), «Людина, що сміється» (1869) пройняті глибоким співчуттям до експлуатованих. У 1870 після падіння Другої імперії повернувся до Парижа. Допомагав комунарам, проте не поділяв ідеалів Паризької комуни. Автор зб. «Грізний рік» (1872), роману «Дев'яносто третій рік» (1874), циклу поем і віршованих оповідань «Легенда віків» (3 т., 1859—83). Укр. мовою його твори перекладали Леся Українка, І. Франко, М. Рильський, Борис Тен та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Трудівники моря. Х.— К., 1931; Знедолені, т. 1—2. К., 1938—40; Рюї Блаз. К., 1948; Вибрані поезії. К., 1953; Дев'яносто третій рік. К., 1959; Собор Паризької богоматері. К., 1976: Торквемада. «Всесвіт», 1977, № 12; Поезії. К., 1978; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—15. М., 1953—56; Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1972.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1976; Луначарский А. В. Виктор Гюго. М.—Л., 1931; Модестова Н. Політична лірика Гюго в перекладах Івана Франка. «Всесвіт», 1960, № 8; Білецький О. І. Гюго і його роман «Знедолені». В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 5. К., 1966; Трескунов М. С. В. Гюго. Л., 1969; Наливайко Д.С. Віктор Гюго. К., 1976; Минина Т. Н. Роман «Девяносто третий год». Проблема революции в творчестве В. Гюго. Л., 1978; Моруа А. Олімпіо, або Життя Віктора Гюго. Пер. з франц. К., 1974; Морщинер М. С., Пожарский Н. И. Библиография русских переводов произведений Виктора Гюго. М., 1953.

Н. О. Модестова.

К.-В. Гюбнер. Сілезькі ткачі. 1844. Галерея Паффрата. Дюссельдорф.

ГЮЙГЕНС (Гейгенс; Huygens) Христіан (14.IV 1629, Гаага — 8.VII 1695, там же) — нідерландський фізик, механік, математик і астроном. Перший іноз. член Лондон. королівського т-ва (з 1663), член Паризької АН і перший її голова (з 1665). Навчався в ун-тах Лейдена (1645—47) і Бреда (1647—49). Перші наук. твори присвятив питанням *аналітичної геометрії*. В 1651 опублікував працю про визначення довжини дуг кола, еліпса й гіперболи, а згодом — трактати з теорії імовірностей, теорії неперервних дробів тощо. Разом із Р. *Гуком* встановив сталі точки термометра — точку танення льоду й точку кипіння води. Винайшов маятниковий годинник (1657), розв'язав задачу визначення центра коливання фіз. маятника й періоду його коливань. Розвинув хвильову теорію світла (1678); пояснюючи механізм поширення світла, висунув принцип, названий його ім'ям (див. *Гюйгенса — Френеля принцип*). Працював над удосконаленням об'єктивів астр. труб., сконструював *окуляр* (т. з. окуляр Гюйгенса), який застосовують і тепер. Відкрив кільце планети *Сатурн* і супутник Сатурна — *Титан*, визначив період обертання його навколо планети (1655); дав перший опис туманності в сузір'ї *Оріона*.

ГЮЙГЕНСА — ФРЕНЕ́ЛЯ ПРИ́НЦИП — основний принцип хвильової оптики, який дає змогу обчислити амплітуду хвилі в будь-якій точці, якщо відомі її амплітуда й *фаза* на якійсь довільній поверхні. За принципом, сформульованим Х. *Гюйгенсом* 1690, кожна точка поверхні, до якої в дану мить прийшло світлове збурення, є центром вторинних хвиль, обвідна яких у будь-яку наступну мить визначає нову хвильову поверхню. Принцип Гюйгенса не враховує *дифракції* й характеризує поширення світла в рамках *геометричної оптики*. О.-Ж. *Френель* 1818 доповнив цей принцип ідеєю інтерференції вторинних хвиль. За Г.— Ф. п. інтенсивність у точці A випромінюваної джерелом S світлової хвилі визначається результатом інтерференції фіктивних вторинних хвиль з центрами в точках M_0, M_1, M_2 ... поверхні Σ (мал.). При цьому амплітуда кожної вторинної хвилі залежить від кута φ між нормаллю до поверхні Σ в даній точці і напрямом на точку A. Матем. обгрунтування Г.—Ф. п. дав Г.-Р. *Кірхгоф* (1882).

Літ.: Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976.

М. П. Лисиця.

ГЮЛЛІНГ Едуард Вальтерович (н. 10.XII 1937, м. Іркутськ) — український рад. патофізіолог, професор (з 1978). Член КПРС з 1973. Закінчив Київ. мед. ін-т

1

До ст. **Гутне скло.**

1. Вироби з гутного скла. Кінець 18 — початок 19 ст.
2. Б. О. Валько. Червоні бокали. Львів. 1970.
3. П. П. Аверков. Дружба. Київ. 1973.
4. М. А. Павловський. Ваза. Львів. 1970.

2

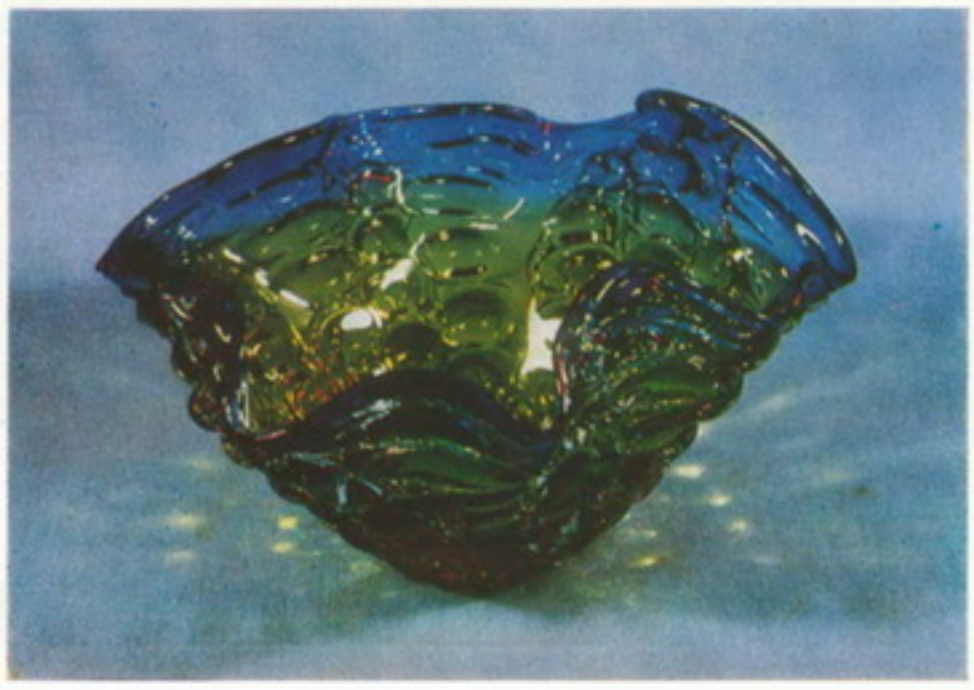

3
4

1
2
3

До ст. Дюрер А. 1. Блудний син. Гравюра на міді. 1495. 2, 3. Бічні частини «Паумгартнерівського вівтаря». 1502–04. Мюнхенська пінакотека.

До ст. **Гольбейн Г.** Молодший. **1.** Мадонна бургомістра Мейєра. 1525–26. Дармштадт. **2.** Портрет Шарля Моретта. Близько 1534–35. Дрезденська картинна галерея.

1
2

(1960). З 1961 — співробітник Київ. н.-д. ін-ту отоларингології. Праці Г. присвячені питанням патофізіології та експериментальної терапії інфекційних і алергічних захворювань ЛОР-органів (вуха, горла, носа). Держ. премія УРСР, 1978.

ГЮ́НІВСЬКІ КУРГА́НИ — могильник *бронзового віку* та раннього *залізного віку* біля с. Гюнівки Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Досліджувався 1976—77. Розкопано 21 курган; з них 18 скіфських, що датуються 4—3 ст. до н. е. В похованнях найбільшого кургану, в т. з. Вишневій могилі, виявлено багато предметів, зокрема 407 золотих прикрас. В ін. кургані розкопано непограбоване поховання конюха та двох коней. Вуздечка одного коня прикрашена золотими та срібними фігурними платівками й бляхами, найбільший інтерес серед яких становить ажурне золоте навершя сегментовидної форми. На ньому зображено сцену полювання амазонки на оленя під стилізованим деревом (сюжет, невідомий раніше в мистецтві скіфів). Іл. с. 223.

В. В. Отрощенко.

ГЮНТЕКІ́Н (Güntekin) Решад Нурі (25.XI 1889, Стамбул — 7.XII 1956, Лондон) — турецький письменник, діяч культури. Був інспектором міністерства освіти, культур. аташе Туреччини в Парижі і одночасно представником в ЮНЕСКО. Виступав у різних літ. жанрах. Автор романів «Тавро» (1924), «Зелена ніч» (1928), «Листопад» (1930), «Млин» (1944), «Останнє пристанище» (1961), ряду п'єс, оповідань тощо. Найбільшу популярність здобув роман «Чаликушу» («Пташка співоча», 1922). У кращих творах реалістично відобразив життя тур. провінційного міста, гострі проблеми сім'ї, взаємини особистості й суспільства, викривав духівництво, чиновництво. Перекладав твори рос. (Ф. Достоєвського, Л. Толстого) та франц. класиків.

Тв.: Укр. перекл.— Зелена ніч. К., 1971; Чаликушу. К., 1973; Рос. перекл.— Зелёная ночь. М., 1963; Птичка певчая. М., 1966; Клеймо.— Листопад.— Мельница. М., 1969.

О. І. Ганусець.

ГЮРЗА́ (Vipera lebetina) — змія родини *гадюкових*. Довж. тіла до 1,6 м. Тіло товсте, голова плеската. Забарвлення сіре, вздовж хребта темні плями. Поширена в Пн. Африці, на деяких о-вах Середземного моря та в Пд.-Зх. Азії; в СРСР — на Закавказзі, в Серед. Азії. Живиться гризунами, ящірками, птахами. Народжує живих малят (на Закавказзі) або відкладає яйця (в Серед. Азії). Укус Г. небезпечний для життя тварин і людини. Г.— осн. джерело *зміїної отрути* Охороняється законом. Іл. с. 222.

В. І. Таращук.

ГЯУ́Р (тур. gâvur, від араб. кафір — невірний) — у мусульман зневажливе назвисько всіх іновірців, вживане гол. чин. за середньовіччя.

ГЯУ́РОВ Николай (н. 13.IX 1929, Лиджене, тепер Велинград) — болгарський співак (бас), нар. артист НРБ (з 1962). Навчався в Софійській консерваторії, вдосконалював майстерність у Ленінгр. та Моск. консерваторіях. З 1955 — соліст Софійської нар. опери, в 1957—58 — Великого театру (Москва), з 1960 — театру «Ла-Скала» (Мілан). Партії: Борис, Варлаам («Борис Годунов» Мусоргського), Філіпп («Дон Карлос» Верді), Даланд («Летючий голландець» Вагнера) та ін.

Д — п'ята буква українського алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична буква, що походить від букви Δ грец. унціалу 9 ст. У сучас. укр. літ. мові буквою «Д» позначають шумний зімкнений передньоязиковий приголосний звук, твердий (дуб, двері) або м'який (дядько, діброва).

ДАВА́О — місто у Філіппінах, на о. Мінданао, адм. центр провінції Давао. Мор. порт. 482 тис. ж. (1975). Осн. центр країни по переробці абаки (манільських конопель) і рамі (рослина з родини кропив'яних). Підприємства деревообробної, харчової промисловості. Вивіз абаки, рамі, копри, деревини.

ДАВИ́Д (рр. н. і см. невід.). — цар Ізраїльсько-Іудейської держави (кін. 11 ст.— бл. 950 до н. е.). Приєднав до Іудеї тер. ізраїльських племен, м. Єрусалим, створив централізовану Ізраїльсько-Іудейську д-ву. В євр. фольклорі Д. зображений як сміливець, що переміг велетня *Голіафа*. Іудейсько-християнська богословська традиція безпідставно приписала Д. авторство *псалмів*.

ДАВИ́Д — ім'я кількох давньоруських князів. Давид Ігорович (1059—1112, Дорогобуж) — син володимиро-волинського князя Ігоря Ярославича. В 1084 одержав в уділ м. Дорогобуж на Волині, 1085 — м. Володимир. На *Витечівському з'їзді 1100* за те, що був призвідником князівських міжусобиць, позбавлений цих володінь; замість них одержав волинські міста Бузьк, Острог, Дубно і Чорторийськ, а незабаром знову — Дорогобуж. Давид Ростиславич (1140—97) — син великого князя київського Ростислава Мстиславича. В 1167 одержав Вишгород. Очолив походи 1172 на Київ, Торчеськ і Треполь проти союзників *Андрія Боголюбського*. Після смерті брата Романа (1180) князював у Смоленську, де проти нього 1186 вибухнуло нар. повстання. Давид Святославич (р. н. невід.— п. 1123) — син черніг. князя Святослава Ярославича. В 1095—97 князював у Смоленську. На *Любецькому з'їзді 1097* одержав в уділ Чернігівське князівство. Брав участь у походах проти *половців* (1103, 1107, 1110, 1111). Його нащадки відомі під ім'ям Давидовичів.

М. П. Кучера.

ДАВИ́Д БУДІВНИ́К (Давид IV Георгійович; бл. 1073 — 25.I 1125) — грузинський цар з 1089 з династії *Багратіонів*, політ. діяч, полководець. Його боротьба проти феод. аристократії та іноз. загарбників сприяла утворенню незалежної централізованої груз. д-ви. Д. Б. провів реформу церк. устрою, держ. управління. Приєднав до свого царства Кахеті і Ереті (1104). Очолені ним війська визволили від гніту турків-сельджуків усю Грузію, *Ширван* і м. *Ані*. Сприяв розвиткові економіки, торгівлі і культури країни, будівництву міст, шляхів, мостів і зрошувальних каналів. За його царювання відкрито лікарні, школи, створено Гелатську академію.

«ДАВИ́Д САСУ́НСЬКИЙ», «Сасунці Давид» — вірменський героїчний народний епос. Утворювався в 7—10 ст. народними оповідачами на різних вірменських діалектах і говорах в умовах визвольних повстань проти арабського халіфату. Епос складається з чотирьох відгалужень: «Санасар і Багдасар», «Мгер Старший», «Давид Сасунський» і «Мгер Молодший». Основне — третє відгалуження. Епос уперше записав 1874 вірм. фольклорист Г. Срвандзтян. В образах цієї пам'ятки нар. поезії, зокрема Давида Сасунського, втілено сподівання й надії вірм. народу в боротьбі за свободу й незалежність, його патріотизм, непоборну віру в перемогу над ворогами. В епосі відображено багаторічну боротьбу трудового селянства проти феодалів. У 1873—1951 зібрано п'ятдесят варіантів епосу і видано в трьох книгах: 1936 (т. 1), 1944—51 (т. 2, ч. 1—2). «Д. С.» перекладено багатьма мовами народів світу. Укр. мовою його перекладали П. Тичина, Л. Дмитерко, В. Свідзінський, Є. Фомін та ін. Мотиви епосу використовували в своїх творах О. Туманян, А. Ісаакян, Н. Зарян.

Видання: Укр. перекл.—Давид Сасунський. К., 1939; Рос. перекл. — Давид Сасунский. М., 1958.

Літ.: Тичина П. Давид Сасунський. В кн.: Тичина П. Твори, т. 5. К., 1962.

ДАВИ́Д-БЕК (р. н. невід.— п. 1728) — один з діячів вірменського визвольного руху проти іран. і тур. загарбників. У 1722—25 очолив збройну боротьбу вірмен у Сюніці проти Ірану, що закінчилася майже повним вигнанням персів із Сх. Вірменії. В 1726—28 вірмени під керівництвом Д.-Б. розгромили турків, які намагалися захопити Закавказзя.

ДАВИДЕ́НКО Йосип Якович [бл. 1856 — 10 (22). VIII 1879, Одеса] — революційний народник. Н. в сім'ї військ. писаря. В 70-х рр. брав участь у діяльності народницьких гуртків Києва й Єлизаветграда, в *«ходінні в народ»*, *Чигиринській змові 1877*. В 1877—78 — активний член терористично-

СИСТЕМИ ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Д
Сінайська	
Фінікінська	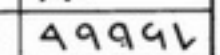
Давньогрецька	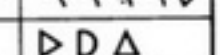
Візантінська	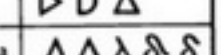
Латинська	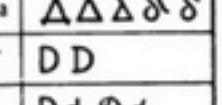
Романська	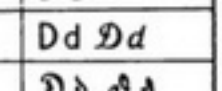
Готична	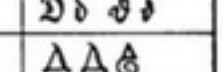
Кирилиця	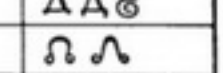
Глаголиця	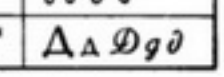
Російська и українська	

Давид Будівник. Фреска 16 ст. в Гелатському монастирі.

М. М. Давиденков.

В. М. Давидов.

Д. В. Давидов.

І. М. Давидов.

го народницького гуртка в Одесі. В 1878 заарештований, при арешті вчинив збройний опір. Одес. військ.-окружний суд засудив Д. до смертної кари. Повішений разом з народниками Д. А. *Лизогубом* і С. Ф. Чубаровим.

ДАВИДЕ́НКОВ Микола Миколайович [14 (26).III 1879, Рига — 29.IX 1962, Ленінград] — рад. вчений у галузі механіки матеріалів, акад. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1902) Петерб. ін-т інженерів шляхів, працював (до 1912) на залізниці. В 1909—26 викладав у вузах Петербурга (Петрограда), Новочеркаська, Москви, Києва (1921—22 — професор Київ. політех. ін-ту). З 1925 керував лабораторією Фізико-тех. ін-ту АН СРСР. Досліджував втомлюваність металів, розробив методи вимірювання залишкових напружень, створив мех. теорію холодноламкості металів, вивчав проблему пластичного деформування й міцності в складному напруженому стані, властивості матеріалів при ударних навантаженнях тощо. Запропонованим Д. т. з. струновим методом виявлення деформацій було вперше виміряно величину гірничого тиску. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ДАВИ́ДКОВ Іван Іванов (н. 9.III 1926, с. Живовці, Михайловградського округу) — болгарський письменник і перекладач. Член Болгарської компартії з 1961. Вірші і лірична проза Д. сповнені громадян. звучання. Збірки: «Світло від інею» (1957), «Крила і корені» (1964), «Тракійські могили» (1968), «Танок кипарисів» (1975), «Молитва про різець і камінь» (1978). Романи і повісті: «Кусень хліба для подорожнього» (1971), «Білий кінь під вікном» (1975), «Квиток до Бретані» (1977). Кілька разів відвідав Україну, присвятив їй збірки «Українець з білою гармонією» (1951) і «Дніпро під моїм вікном тече» (1960). Написав кілька віршів і статей про Т. Шевченка. Перекладає болг. мовою твори укр. рад. поетів.

Тв.: Укр. перекл.— Лірика. К., 1960; Був собі художник. «Всесвіт», 1975. № 9—10.

В. О. Захаржевська

ДАВИ́ДОВ Василь Львович [1792 — 24.X (5.XI) 1855, Красноярськ] — декабрист, полковник. Учасник *Вітчизняної війни 1812*. В 1820 вступив до «*Союзу благоденства*». В 1822 вийшов у відставку й оселився в своєму маєтку в с. *Кам'янці* (тепер місто Черкас. обл.). У січні 1822 вступив до *Південного товариства декабристів*. Разом з С. Г. *Волконським* очолив *Кам'янську управу*. Прихильник республіки. В 1822—23 на його квартирі в Києві відбувалися з'їзди членів Пд. т-ва. Під час підготовки *Чернігівського полку повстання* (кін. 1825 — поч. січня 1826) зайняв вичікувальну позицію. В 1826 Д. засуджено на довічну каторгу, замінену на 20-річну, яку відбував на Нерчинських рудниках і Петровському Заводі. З 1839 — на поселенні в Красноярську.

ДАВИ́ДОВ Володимир Миколайович [справж. прізв. та ім'я — Горєлов Іван Миколайович; 7 (19). I 1849, Новомиргород, тепер Кіровогр. обл.— 23.VI 1925, Москва] — рос. рад. актор і педагог, нар. арт. Республіки (з 1922). Навчався в 2-й Київ. гімназії. В 1867—80 працював у театрах Орла, Воронежа, Тамбова та ін. В 1880 — 1924 — актор Александринського театру (Петербург), а 1924 — Малого театру (Москва). Ролі: Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Хлинов («Гаряче серце» О. Островського), Кузовкін («Нахлібник» Тургенєва) та ін. Викладав у Петерб. театр. уч-щі. Серед його учнів — В. *Комісаржевська*, Л. *Вів'єн*, К. *Зубов* та ін.

ДАВИ́ДОВ Денис Васильович [16 (27).VII 1784, Москва — 22.IV (4.V) 1839, с. Верхня Маза, тепер Радищевського р-ну Ульян. обл.]— російський письменник і військ. діяч, ген.-лейтенант. Один з організаторів партизан. руху під час Вітчизн. війни 1812. У 20—30-х рр. зблизився з О. Пушкіним, співробітничав у «Современнике». У 1832 вийшов у відставку. Громадська і літ. діяльність Д. пройнята протестом проти військово-бюрократичної системи. Автор політ. байок («Голова і Ноги», «Річка й Дзеркало», 1803; «Орлиця, Турухтан і Тетерев», 1804), сатири «Сон», гусарських віршів, воєнно-істор. твору «Нариси теорії партизанської лії» (1821), мемуарів, спогадів про О. Суворова, П. Багратіона.

Тв.: Сочинения. М., 1962; Укр. перекл.— Я тямлю — так пильно... В кн.: Грабовський П. Твори, т. 1. К., 1964.

ДАВИ́ДОВ Іван Микитович (н. 15.I 1933, с. Минковичі Стародорозького р-ну Мін. обл.) — передовик і новатор виробництва у вугільній промисловості, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1961. З 1955 — прохідник, бригадир прохідників на шахті «Контарна» виробничого об'єднання «Шахтарськантрацит» Донецької обл. Один з ініціаторів швидкісної проходки гірничих виробок. На XXIV та XXV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, орденом «Шахтарська слава» трьох ступенів, медаллю. Ленінська премія. 1966.

О. В. Грушко

ДАВИ́ДОВ Карл Юлійович [3 (15).III 1838, Кулдига, тепер Латв. РСР — 14 (26).II 1889, Москва] — російський віолончеліст, педагог, композитор і муз. діяч. У 1862—87 професор, з 1876 — директор Петерб. консерваторії. Засновник рос. віолончельної школи. Автор 4 концертів, п'єс для віолончелі, романсів, симф. поеми «Дари Терека», посібника «Школа для віолончелі» (т. 1, 1888).

ДАВИ́ДОВ Олександр Сергійович [н. 13 (26).XII 1912, Євпаторія] — український рад. фізик-теоретик, акад. АН УРСР (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1978. Закінчив Моск. ун-т (1939). В 1945—53 і 1964—66 працював в Ін-ті фізики АН УРСР, 1953—64 — в Моск. ун-ті, з 1966 — в Ін-ті теоретичної фізики АН УРСР (з 1973 — директор). Праці присвячені теор. дослідженню *екситонів* у кристалах, теорії колективних збуджень станів несферичних атомних ядер, теорії спектрів мол. кристалів, квантовій біофізиці. Відкрив т. з. *давидовське розщеплення*. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Ленінська премія, 1966. Держ. премія УРСР, 1969.

ДАВИ́ДОВ Степан Іванович [1 (12).I 1777, Чернігівщина — 9(21).V 1825, Москва] — укр. і рос. композитор, диригент, педагог. У 1786—95 — в придворній співацькій капелі в Петербурзі. З 1800 — театр. капельмейстер та викладач музики і співу в Петербурзі й Москві. Автор музики до 3-ї й 4-ї частин оперної тетралогії «Дніпровська русалка» (1805, 1807), в якій використав рос. та укр. нар. мелодії. Д. належать балети, дивертисменти, вокальні концерти, духовні хори.

Літ.: Федоровская Л. А. Композитор Степан Давыдов. Л., 1977.

ДАВИДО́ВИЧ Федір Іванович (1756, Чернігівщина — 20-і рр. 19 ст.)— укр. правознавець. Після закінчення Черніг. училищної колегії (1782) працював у ній вчителем. З 1797 — секретар Малорос. генерального суду. З 1804 очолював «Комісію для складання законів» (Петербург), яка 1807 розробила проект кодифікації цивільних законів для Лівобережної України — «Зібрання малоросійських прав». Осн. наук. праця Д.— «Короткий виклад предметів, узятих з прав у Малій Росії вживаних, за яким слід висвітлити ті права...» (1861).

ДАВИДО́ВСЬКЕ РОЗЩЕ́ПЛЕННЯ — розщеплення невироджених енергетичних рівнів молекул при утворенні *кристала* з кількома молекулами в його елементарній комірці (див. *Виродження* у квантовій механіці). Д. р. вперше виявлено експериментально в Ін-ті фізики АН УРСР (1951), теорію явища розробив О. С. *Давидов*.

О. О. Сєриков.

ДАВИДО́ВСЬКИЙ Григорій Митрофанович [6 (18). I 1866, с. Мельня, тепер Конотопського р-ну Сум. обл.— 13.IV 1952, Полтава] — український рад. хоровий диригент і композитор, засл. арт. УРСР (з 1951). Закінчив диригентський (1897) та вокальний (1902) факультети Петерб. консерваторії. В 1888 організував у рідному селі великий хор. У 1892—1902 в Петербурзі керував робітничими й студентськими хорами. Створив понад 35 хорових колективів — у Вінниці, Житомирі, Лубнах, Керчі, Москві, Ростові-на-Дону (з останнім гастролював по Росії в 1908—17), пропагуючи укр. нар. пісню.

В останні роки життя керував Полтав. хоровою капелою. Написав бл. 80 творів, серед них — хори, вокальна трилогія «Бандура» (1896), «Кобза», «Кубань» (1927); поеми «Світе тихий, краю милий», «Ще як були ми козаками» на тексти Т. Шевченка, муз. драма «Під звуки рідної пісні» (1917), вальси

(«Кохання», «Баламут»), обробки нар. пісень.

ДАВИДО́ВСЬКИЙ Іполит Васильович [20.VII (1.VIII) 1887, м. Данилов, тепер Яросл. обл.— 11.VI 1968, Москва] — російський рад. патологоанатом, дійсн. член (з 1944) та віце-президент (1946—50 і 1957—60) АМН СРСР. Герой Соціалістичної Праці (1957). Закінчив мед. факультет Моск. ун-ту (1910); з 1930 — зав. кафедрою 2-го Моск. мед. ін-ту. Праці присвячені вивченню патологічної анатомії і патогенезу інфекційних хвороб, питанням травматології, загальної патології, організації прозекторської справи в СРСР тощо. Нагороджепий 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1964.

ДАВІ́Д (David) Жак-Луї (30.VIII 1748, Париж — 29.XII 1825, Брюссель) — французький живописець. Навчався в Королівській академії живопису і скульптури в Парижі (1766—74), академіком якої був з 1784. В 1775—80 жив в Італії. Вже в ранніх творах Д. на сюжети з античної історії («Велізарій просить милостиню», 1781; «Клятва Горацiїв», 1784; «Ліктори приносять Бруту тіло його сина», 1789; два останні — в Луврі в Парижі) виявились риси *класицизму* передреволюц. доби, яскравим представником якого став Д. Брав активну участь у Великій франц. бурж. революції 1789—94, був членом якобінського Конвенту. В багатьох картинах відтворив образи своїх героїчних сучасників [«Клятва в залі для гри в м'яч», 1791, Лувр; «Смерть Марата», 1793, Музей сучас. мист. в Брюсселі; «Жінка з народу (Зеленярка)», 1795 (?)]. Після термідоріанського перевороту був заарештований і відійшов від революц. позицій. Відмова від боротьби, заклик до примирення стали змістом його алегоричної картини «Сабінянки, що зупиняють битву між римлянами і сабінянами» (1799, Лувр). У роки Директорії, потім Імперії Д. — «перший художник» Наполеона; написав зовні ефектні полотна («Наполеон при переході через Сен-Бернар», 1800; «Коронація Наполеоном Жозефіни», 1805—07, Лувр), вишукані світські портрети («Портрет мадам Рекам'є», 1800, Лувр). Поряд з цим Д. створив і реалістичні портрети («Портрет юнака з родини Грендль», 1816; «Портрет Лазаря Гоша», 1793 (?), Київ. музей зх. та сх. мистецтва, та ін.). Після повернення Бурбонів до влади (1816) Д. емігрував до Брюсселя. Іл. див. на окремому аркуші, с. 80—81.

Літ.: Кузнецова И. А. Луи Давид. М., 1965. *Л. П. Логвинська.*

ДАВІТАШВІЛІ Лео Шіович [25.V (6.VI) 1895, Тбілісі — 3.IX 1977, Москва] — груз. рад. палеонтолог і геолог, акад. АН Груз. РСР (з 1944). Засновник і керівник Ін-ту палеобіології в Тбілісі. Досліджував фауну неогенових молюсків Кавказу і Криму. Осн. праці присвячені вивченню еволюції органічного світу, історії еволюційного вчення, критиці ідеалістичних концепцій в природознавстві. Д.— автор кількох підручників і редактор багатьох видань з палеонтології. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1949.

Тв.: Учение об эволюционном прогрессе. Тбилиси, 1972; Эволюционное учение. т. 1. Тбилиси, 1977.

ДАВЛЄ́ТШИНА Хадія Лутфуллівна (березень 1905, с. Хасаново, тепер Куйб. обл.— 5.XII 1954, Бірськ) — башкирська рад. письменниця; перша письменниця-башкирка. Друкуватися почала 1927. У своїх творах показала духовне відродження раніше пригнобленої жінки-башкирки (повість «Айбіке», 1930; «Збірник оповідань», 1935). Роман «Іргіз» (вид. 1957) — про революц. боротьбу башк. народу.

Тв.: Рос. перекл.— Иргиз. М., 1961.

ДА́ВНІСТЬ у праві — встановлений рад. законом строк, закінчення якого призводить до певних правових наслідків. В *цивільному праві* Д.— час, передбачений законом для судового захисту порушеного права (див. *Позовна давність*) або для виконання рішення суду чи ін. органу, що користується правом видавати виконавчі документи. В *кримінальному праві* Д. тягне за собою втрату держ. органами можливості притягнення особи, яка вчинила злочин, до кримінальної відповідальності або можливості виконання обвинувального *вироку* суду. Д. виконання *судових рішень* регулюється ст. 54 *Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 359 ЦПК УРСР). Зокрема, в справах, де хоч би однією з сторін є громадянин, рішення суду можна пред'явити до виконання протягом 3 років з моменту набрання ним законної сили, а в усіх ін. справах — протягом одного року. Строки пред'явлення до виконання постанов ін. органів встановлюються відповідним законодавством. Д. виконання обвинувального вироку і Д. притягнення до кримінальної відповідальності передбачено ст. 41 і 42 *Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 48 і 49 КК УРСР). Для Д. притягнення до кримінальної відповідальності встановлено такі строки: один рік — для злочинів, за які згідно з законом може бути призначене покарання не суворіше за *виправні роботи* або направлення в дисциплінарний батальйон; 3 роки — для злочинів, за які може бути призначене *позбавлення волі* на строк не більший як 2 роки, заслання або вислання; 5 років — для злочинів, за які може бути призначене позбавлення волі на строк не більший як 5 років; і 10 років — для злочинів, за які може бути призначене суворіше покарання. Перебіг строку Д. в усіх випадках починається з дня вчинення злочину. Проте він зупиняється, коли особа, яка вчинила злочин, скривається від слідства або суду. Для Д. виконання обвинувального вироку встановлено такі строки, відлічуючи від дня набрання вироком законної сили: один рік — при засудженні до покарання, не суворішого за виправні роботи або направлення в дисциплінарний батальйон; 3 роки — при засудженні до позбавлення волі на строк, не більший як 2 роки, заслання або вислання; 5 років — при засудженні до позбавлення волі на строк, не більший як 5 років; 10 років — при засудженні до суворішого покарання. Особа не може бути притягнута до відповідальності і обвинувальний вирок не може бути виконаний, якщо з часу вчинення злочину чи винесення вироку минуло 15 років і Д. не була перервана вчиненням нового злочину. Питання про застосування строку Д. до особи, що вчинила злочин, за який може бути призначено смертну кару, чи до особи, засудженої до смертної кари, вирішується судом. Якщо суд не визнає можливим застосувати Д., смертна кара замінюється позбавленням волі. Правила щодо Д. в СРСР не застосовують до злочинців, винних у найтяжчих злочинах проти миру і людяності, та до *воєнних злочинців*.

Літ.: Ткачевский Ю. М. Давность в советском уголовном праве. М., 1978.

Ф. Г. Бурчак.

ДАВНЬОРУ́СЬКА ДЕРЖА́ВА — ранньофеодальна держава з центром у Києві, яка в 9 — на поч. 12 ст. існувала на території східнослов'янських земель. Див. *Київська Русь*.

ДАВУ́ (Davout) Луї-Нікола (10.V 1770, Анну, Бургундія — 1.VI 1823, Париж) — французький військ. діяч, маршал (з 1804), герцог (з 1808), князь (з 1809). В 1788 закінчив Паризьку військ. школу. Під час *Великої французької революції* перейшов на бік народу. Брав участь в експедиції до Єгипту (1798—99), в усіх війнах *Наполеона I*. Під час «*Ста днів*» — військ. міністр Наполеона. З поверненням до влади *Бурбонів* позбавлений чинів і титулів (повернуті йому 1817). З 1819 — *пер* Франції.

ДАВУ́ДОВА Марзія Юсуф-кизи [25.XI (8.XII) 1901, Астрахань — 6.I 1962, Баку] — азербайджанська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1949). Член КПРС з 1942. Сценічну діяльність почала 1917. З 1920 — актриса драм. театру в Баку (тепер Азерб. драм. театр ім. М. Азізбекова). Ролі: Севіль (однойменна п'єса Джабарли), Ширін («Фархад і Ширін» Вургуна), Кабаниха («Гроза» О. Островського), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), леді Макбет («Макбет» Шекспіра) та ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

ДАГЕ́Р (Daguerre) Луї-Жак-Манде (18.XI 1787, Кормейз-ан-Парізі, Сена і Уаза — 10.VII 1851, Брі-сюр-Марн) — французький художник-декоратор. Винахідник першого способу фотографії, названого за його ім'ям дагеротипією. Д. розробив метод одержування незникаючого зображення на світлочутливій платівці в камері-обскурі. Високі художні якості зображення і легка техніка вико-

О. С. Давидов.

Г. М. Давидовський.

М. Ю. Давудова.

Ж.-Л. Давід. Автопортрет. 1794. Лувр. Париж.

нання забезпечили дагеротипії велике поширення. Повідомлення про винахід Д. було опубліковано 1839; цей рік вважається датою винаходу фотографії.

«ДАГЕ́Р» — товариство фотоаматорів у Києві, яке існувало 1901—17. Названо ім'ям франц. винахідника фотографії Л.-Ж.-М. *Дагера*. Об'єднувало фотоаматорів з усієї України. Організовувало доповіді, фотоекскурсії та фотовиставки, чим сприяло розвиткові й поширенню худож., тех. і наук. фотографії. В 1911 у Києві було відкрито перший у Росії міжнар. фотосалон (виставку), в якому взяли участь відомі вітчизняні (С. Лобовиков, М. Петров та ін.) і зарубіжні (Дюркоп, Демарші, Пюйо, Першейд, Сміт та ін.) фотомитці. Під керівництвом голови т-ва М. Петрова (1906—1912) «Д.» виховав кадри визначних укр. творчих працівників кіно та фотографії (Д. *Демуцький*, С. Шиманський, П. Новицький).

І. Дагестанли

ДАГЕСТА́НЛІ́ (справж. ім'я та прізв. — Ісмаїл Юсуф-огли Гаджієв; н. 24.XII 1906 (6.I 1907), с. Зарне, тепер Кахського р-ну Аз. РСР) — азербайджанський радянський актор, народний артист СРСР (з 1974). Член КПРС з 1940. В 1930 закінчив бакинський театр. технікум. З 1927 (з перервою) працює в Театрі ім. М. Азізбекова. Ролі: Горкмаз («Наречена вогню» Джабарли), Алібек («Вагіф» Вургуна), С. М. Кіров («Ранок Сходу» Мамедханли), Кошкін («Любов Ярова» Треньова), Отелло (однойменна трагедія Шекспіра), Платон Кречет, Стрижень («Платон Кречет», «Загибель ескадри» Корнійчука). Перший на азерб. сцені створив образ В. І. Леніна. Знімається в кіно. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1948.

ДАГЕСТА́НСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Дагестан — у складі РРФСР, у пд.-сх. частині Пн.Кавказу. Утворена 20.I 1921. Поділяється на 39 районів, має 8 міст і 14 селищ міськ. типу.

Природа. На Сх. територія Д. омивається Каспійським м. За характером рельєфу в Д. виділяють пн.— рівнинні та пд.— гірські райони. Пн. Д. зайнятий *Прикаспійською низовиною*, більша частина якої лежить нижче від р. м. (до—28 м). На Пд. від неї— передгірна смуга, яка переходить у гірські хребти Кавказу (Андійський, Гімринський та ін.). На крайньому Пд.— хребти й масиви Бокового хр. (Богоський, Нукатль, Самурський) та пн. схили Великого Кавказу з найвищою вершиною Д.— г. Базардюзю, 4466 м. Гори важкодоступні, розчленовані глибокими ущелинами (Сулакський каньйон, глиб. до 1800 м). Корисні копалини: нафта, природний газ, кам. вугілля, горючі сланці, торф, залізна, мідна, поліметалеві й рідкісних металів руди; сірка, фосфорити, буд. матеріали; мінеральні джерела та лікувальні грязі. Клімат континентальний, пересічна т-ра січня на рівнині —3°, липня +25°, у високогірних районах відповідно — 11° і +12°. На Приморській рівнині клімат сухих субтропіків. Річна кількість опадів — 300 мм на рівнині та від 550 до 800 мм — в горах. Гол. ріки: *Терек*, Сулак, Самур — багаті на гідроенергію. Невеликі прісні та солоні озера. Грунти світло-каштанові, лучні, лучно-болотні, значні площі зайняті пісками і солончаками. В передгір'ях — каштанові, бурі, чорноземи. В горах — гірсько-лучні, гірсько-лісові, чорноземні. На рівнині — злаково-полинова рослинність напівпустельного типу, в дельтах річок — заплавні ліси (в дельті Самуру — ліановий ліс). Пн. схили гір зайняті лучно-степовою рослинністю (альпійські й субальпійські луки), у верхів'ях рік Андійського Койсу та Аварського Койсу — сосново-березові ліси. Вершини вкриті вічними снігами й невеликими льодовиками.

В долині Казикумухського Койсу.

Населення. В Д. налічується бл. 30 народів і етногр. груп. Найчисленніші (перепис 1970; тис. чол.): *аварці* (349,3), *росіяни* (209,6), *даргинці* (207,8), *кумики* (169), *лезгини* (162,7), *лаки* (72,2), *табасарани* (53,2), *ногайці* (21,7) *тати* та ін. Пересічна густота нас.— понад 32 чол. на 1 км² (1979). 39% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Махачкала, Дербент, Хасав'юрт*.

Історія. На тер. Д. поселення людини відомі з часів *палеоліту*. В 2-й пол. 1-го тис. до н. е. тер. Д. входила до складу *Албанії Кавказької*. В 3 ст. н. е. Пд. Д. захопили *Сасаніди*, а в 4 ст. прибережну смугу на Пн. від Дербента — *гунни*. В 7 ст. н. е. рівнинна частина тер. Д. входила в *Хозарський каганат*. З 2-ї пол. 7 ст. тер. Д. зазнавала нападів арабів, які завоювали його в 1-й пол. 8 ст. У 2-й пол. 11 ст. частину Д. захопили *сельджуки*. Приблизно з кін. 12 ст. в Д. сформувалися держ. утворення, в т. ч. *Аварське ханство*. В 20-х рр. 13 ст. Д. зазнав навали монголо-татар. У 14 ст. в Д. вторгалися війська *Тохтамиша* і *Тімура*. З 15 ст. Д. став об'єктом боротьби між Туреччиною та Іраном. У кін. 15 ст. відновилися політ. й торг. зв'язки з Руссю, встановлені ще в 10 ст. У 16—18 ст. окремі феод. утворення Д. перебували під протекторатом Рос. д-ви. Приєднання Д. до Росії було юридично оформлено Гюлістанським мирним договором 1813 між Росією та Іраном. Приєднання Д. до Росії мало прогресивне значення. Народи Д. позбавилися загрози нападів з боку Туреччини та Ірану; створилися умови для ліквідації політ. роздробленості; посилились екон. і культурні зв'язки з рос. народом. Колоніальна політика царизму викликала стихійні виступи горців. У 30-х рр. 19 ст. під прапором *мюридизму* розгорнувся антиколоніальний визвольний рух горців, що його з 1834 очолив *Шаміль*. У 1860 було створено Дагестанську обл. З 2-ї пол. 19 ст. в Д. почали розвиватися капіталістичні відносини. Під впливом революц. руху в Центр. Росії та на Закавказзі 1904—05 виникли перші с.-д. групи в Петровську-Порті (тепер м. Махачкала), Дербенті й Темір-Хан-Шурі (тепер м. Буйнакськ). У період революції 1905—07 в Д. відбулися страйки залізничників, моряків, текстильників, а також сел. виступи. В липні 1906 в Дешлагарі (тепер с. Сергокала) вибухнуло повстання 83-го Самурського піхотного полку, яке було придушено. Після Лютневої революції 1917 виникли Ради, керівництво в яких захопили меншовики й есери. Після перемоги Великого Жовтня було встановлено 1 (14).XII 1917 Рад. владу в Петровську-Порті й сусідніх аулах. 25.III 1918 контрреволюц. сили захопили Петровськ-Порт. У квітні — травні 1918 Рад. владу в Д. було відновлено. Влітку і восени 1918 на Кавказ вторглися нім., тур., а потім англ. інтервенти. Повстанські загони трудящих Д. разом з частинами Червоної Армії, в лавах якої билися сини рос., укр. та ін. народів, героїчно боролися проти інтервентів і внутр. контрреволюції. В березні 1920 Рад. владу було відновлено на всій тер. Д. 13.XI 1920 Надзвичайний з'їзд народів Д. проголосив автономію Д. 20.I 1921 створено Даг. АРСР у складі РРФСР. У роки перших п'ятирічок за допомогою рос. та ін. народів Рад. Союзу сталися докорінні зміни в економіці Д. Здійснено індустріалізацію, колективізацію с. г., культурну революцію. В період Ве-

Махачкала. Вулиця В. І. Леніна.

ДАГЕСТАНСЬКА АРСР

Площа — 50,3 тис км²

Населення — 1627 тис. чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Махачкала

ВИРОБНИЦТВО КОНСЕРВІВ
(млн. умовних банок)

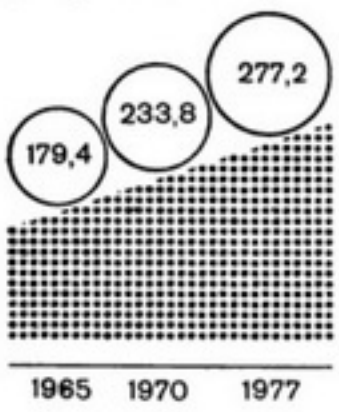

ликої Вітчизн. війни народи Д. виявили мужність і героїзм на фронті і в тилу. Воїни-дагестанці були учасниками героїчної оборони Москви, Ленінграда, Києва, Одеси, Севастополя, Сталінграда, Новоросійська, Керчі та ін. міст; представники народів Д. брали участь у партизан. русі, зокрема на Україні. 47 дагестанців удостоєно звання Героя Рад. Союзу, понад 25 тис. воїнів нагороджено орденами і медалями. В післявоєнні роки трудящі республіки під керівництвом Комуністичної партії беруть активну участь у створенні матеріально-тех. бази комунізму. Д. нагороджено орденами Леніна (1965), Жовтневої Революції (1971), Дружби народів (1972).

Г. Г. Гамзатов.

Народне господарство. За роки Рад. влади провідне місце в структурі нар. г-ва республіки посіла пром-сть, зокрема машинобудування, нафт., газова, хім. і харчова. Обсяг пром. продукції 1976 перевищив в 175 раз обсяг 1913. Створено енерг. базу (Гергебільська, Чиркейська, Чир'юртівська ГЕС, будуються Міатленська та Ірганайська). В 1976 вироблено 2,3 млрд. кВт · год електроенергії. Видобування нафти і газу на Пн. Дагестану. Маш.-буд. підприємства виробляють суднові двигуни й суднове обладнання, електротех. устаткування, прилади, шліфувальні верстати, сепаратори та ін. Харч. пром-сть представлена виноробною, рибоконсервною, фруктоовочеконсервною, кондитерською та ін. галузями, виробн. мінеральної води; легка — текст., зокрема вовняною, трикотажною, шкіряно-взуттєвою. Розвивається хім. пром-сть (виробн. скловолокна, лаків і фарб тощо), пром-сть буд. матеріалів. Д. відомий худож. промислами (виробн. килимів, інкрустація на дереві, худож. обробка металу, гончарні вироби). Гол. пром. центри: Махачкала, Дербент, Ізбербаш, Хасав'юрт, Кізляр, Кізіл'юрт, Буйнакськ. У 1977 в Д. було 306 колгоспів та 240 радгоспів. С. г. спеціалізується на розведенні напівтонкорунних овець дагестанської породи (у 1977— 3304 тис. овець і кіз). Розводять також велику рогату худобу, свиней, птицю. В структурі с.-г. угідь переважають пасовища. Посівна пл. 1977 становила 414 тис. га. Вирощують зернові (пшениця, рис), кормові й тех. культури, картоплю та овочі. Виноградарство та садівництво. Д.— район курортного г-ва й туризму (осн. курорт — Талгі). Залізнична і автомоб. магістралі Москва — Баку. Розвинутий авіац., трубопровідний і мор. транспорт.

К. П. Сергєєва.

Отара овець на гірському пасовищі.

А. Н. Шарипов. Балхарки. З циклу «Дагестанські мотиви». Лінограв'юра. 1965.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції письменних у Д. було не більш як 3%. За роки Рад. влади відбулася культур. революція. Навчання проводиться аварською, даргинською, кумицькою, лезгинською, лакською, табасаранською, азерб., ногайською та рос. мовами. В 1977/78 навч. р. у загальноосв. школах усіх видів налічувалося 442,2 тис. учнів, у 28 серед. спец. навч. закладах — 26,6 тис., у 11 профес.-тех. уч-щах —5,3 тис., у 5 вузах — 24,1 тис. студентів. Найбільші вузи: *Дагестанський університет* імені В. І. Леніна, політех. і мед. ін-ти. В республіці — *Дагестанський філіал АН СРСР*, н.-д. ін-ти с. г., харч. пром-сті, Дагестанське відділення н.-д. ін-ту рибного г-ва тощо, в яких налічується 1329 наук. працівників.

У Д. 1603 масові б-ки, 1179 клубних закладів, 1067 кіноустановок, 7 театрів, 8 музеїв (краєзнавчий та образотворчих мистецтв у Махачкалі, будинок-музей С. Стальського в с. Ашага-Стал). У 1977 в Д. видано 326 книг і брошур тиражем 1695,2 тис. прим., виходило 14 періодичних видань (без газет) річним тиражем 1393 тис. прим., 61 газета разовим тиражем 435 тис. прим., у т. ч. «Комуніст» лезгинською мовою, «Бааараб байрах» («Червоний прапор») аварською мовою, «Ленін йолу» («Ленінський шлях») кумицькою мовою, «Леніна байрах» («Ленінський прапор») даргинською мовою, «Дагестанская правда» й «Комсомолец Дагестана», журнали місцевими мовами. Респ. радіомовлення й телебачення лезгинською, аварською, даргинською, кумицькою, лакською та рос. мовами. Телецентр у Махачкалі.

Дагестанська л-ра — багатонац. л-ра народів, які населяють Даг. АРСР. Розвивається аварською, кумицькою, даргинською, лакською, лезгинською, табасаранською, ногайською, татською мовами. Виникла на фольклорній основі. Дореволюц. л-ра представлена іменами поетів — кумицького *Ірчі Казака*, лезгинського *Єтіма Еміна*, даргинського Омарла Батирая, аварського Махмуда з Кохаб-Росо. Нац. л-ри в Дагестані розквітли після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Виникли нові жанри — роман, повість, драма. В 30-і рр. утвердився соціалістичний реалізм. Значний вклад у його розвиток внесли поети — лезгинський С. *Стальський*, аварський Г. *Цадаса*, кумицький А. Магомедов, лакські А. *Гафуров*, Е. *Капієв* та ін. Серед сучас. поетів — аварські Р. *Гамзатов*, Ф. Алієва, кумицькі А. Аджієв, А. В. Сулейманов, лакський Ю. Хаппалаєв, татський письменник Х. Авшалумов та ін. У Дагестані видано переклади творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, О. Корнійчука, О. Гончара та ін. В перекладі укр. мовою вийшли твори С. Стальського, Г. Цадаси, Р. Гамзатова та ін. Спілка письменників з 1934.

На тер. Д. збереглися старод. архіт. пам'ятки — стіни й фортеці Дербентської оборонної системи (6 ст.), комплекс Джума-мечеті (8—14 ст.), лазні (17—18 ст.), ханський мавзолей (1787—88) у Дербенті. За середньовіччя в Д. виникли своєрідні поселення — аули з терасоподібною забудовою (Кубачі, Чох, Тидиб та ін.). Нар. житло дагестанців — прямокутне в плані, з кам'яними стінами, плескатим дахом, дерев'яним перекриттям, часто декороване різьбленням на камені й дереві. В 19 ст. позначився вплив рос. архітектури: створювалися будівлі в стилі класицизму (гауптвахта в Дербенті), фортеці (в с. Ахти, фортеця Бурная), будувалися міста (Петровськ-Порт, тепер Махачкала). За рад. часу виросли нові пром. міста (Каспійськ, Ізбер-

Дагестанська АРСР. Б. Курбанова. Глечик. Глина, розпис. 1970.

Дагестанська АРСР. М. М. Кулієв. Скринька. Срібло, латунь, залізо, гравірування, чернь, насічка сріблом на залізі. 1968.

Дагестанська АРСР. С. Р. Рінчино. Сім'я. 1971.

Дагестанська АРСР. П. І. Кусков. Портрет поета Расула Гамзатова. Дерево. 1967.

баш) і робітничі с-ща (Ачису, Сулак та ін.). Серед кращих споруд — Дагестанський ун-т і мед. ін-т, Будинок Уряду (всі — арх. А. Алхазов), готель «Дагестан» (арх. Г. Грімм), драм. театр (арх. Г. Мовчан та ін.), усі — в Махачкалі.

На території Даг. АРСР збереглися кераміка періоду енеоліту, наскельні зображення часів бронзи; статуетки. До 6—10 ст. належать кам'яні зображення левів, барсів, ювелірні вироби. З 11 ст. в аулі Кубачі почали виготовляти бронзові посудини, прикрашені гравірованими сюжетними сценками. Пізніше, з посиленням впливу ісламу, в декорі металевих і керамічних посудин почав переважати геом. і рослинний орнамент. За рад. часів розвиваються всі традиційні види декоративно-ужиткового мистецтва. Широко розвинуте килимарство. Серед відомих майстрів нар. мистецтва: А. М. Абдурахманов, І. А. Абдулаєв, Г. М. Магомедов. Виникли станковий живопис (М. А. Джемал, Х. М. Курбанов), скульптура (Х. Н. Аскар-Сариджа, А. М. Ягудаєв), графіка (С. М. Салаватов, К. А. Мурзабеков). У 1959 в Даг. АРСР відкрито Худож.-промислове уч-ще ім. М. Джемала.

Музика Д. характеризується багатством тем і жанрів, ладово-інтонаційних зворотів і ритміки. В муз.-поетичній творчості народів Д. поширений героїчний епос, обрядові, побутові, трудові, любовно-ліричні та ін. жанри. Танц. музика відзначається мелодійною яскравістю, ритмічною гостротою, різноманітністю форм (лезгинка, танці різних народностей). Муз. інструменти: духові — зурна, дудук, балабан, кшул; струнно-щипкові — агач-кумуз, тамур; смичкові — кеманча, чагана; однорядна гармоніка; ударні — гавал та ін. За Рад. влади розвивається профес. муз. мистецтво. Серед композиторів — Г. Гасанов (перша даг. опера «Хочбар», 1937), С. Агабабов, Н. Дагіров, С. Керімов, М. Кажлаєв, Ш. Чалаєв; виконавців: співачки — нар. арт. Даг. АРСР П. Нуцалова, А. Ібрагімова, нар. арт. РРФСР Р. Гаджієва; інструменталістів — засл. арт. РРФСР У. Абубакаров, засл. арт. Даг. АРСР К. Магомедов. Муз. колективи та організації: симф. оркестр (засн. 1932), оркестр нар. інструментів (засн. 1937), ансамбль пісні й танцю народів Д. (засн. 1935; гастролював на Україні, востаннє 1975), філармонія.

Театр Д. бере початок у численних старод. обрядах, іграх і нар. святах народів Д. Здавна відоме мист. «пехлеванів» (акробатів, канатоходців, жонглерів, «домбаїв» — нар. коміків). У 1908—16 виникли аматорські театр. гуртки в аулах. Перша нац. п'єса — «Лудильники» Г. Саїдова. В 1918—20 драм. гуртки ставили п'єси З. Батирмурзаєва. Профес. театр Д. створено після встановлення Рад. влади. В 1930 в Махачкалі засн. Кумицький муз.-драм. театр ім. А. Салаватова, 1935 в Кумуху — Лакський драм. театр ім. Е. Капієва, в Дербенті — Лезгинський драм. театр ім. С. Стальського, в Буйнакську — Аварський муз.-драм. театр ім. Г. Цадаси. В республіці працюють також: Рос. драм. театр ім. М. Горького (засн. 1924), Театр ляльок (засн. 1943), обидва — в Махачкалі, та ін. Драматурги — А. Салаватов, Р. Фатуєв, М. Алієв, Г. Рустамов, А. Аджаматов, А. Курбанов, Р. Гамзатов, М. Сулейманов та ін. Серед театр. діячів — нар. арт. СРСР Б. *Мурадова*, нар. арт. РРФСР Х. Магомедова, З. Набієва, А. Курумов, М. Кухмазов, нар. арт. Даг. АРСР Ш. Абдуллаєв, М. Абдулхаліков, Т. Гаджієв, Ш. Кухмазова, А. Магаєв та ін. В Д. здавна розвинуте циркове мист. Відома група акробатів і канатохідців «Цовкра» під керівництвом нар. арт. РРФСР Т. Абакарова і Я. Гаджикурбанова (1936 закінчили Київ. циркову майстерню). *Г. Г. Ханмурзаєв* (література).

Літ.: Ленін В. І. Товарищам комунистам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горської Республіки. Повне зібрання творів, т. 43; История Дагестана, т. 1—3. М., 1967—69; Гаджиев В. Г. Роль России в истории Дагестана. М., 1965; Даниялов А. Д. Строительство социализма в Дагестане. 1921—1940 гг. М., 1975; Советский Союз. Европейский Юго-Восток. М., 1968; Советскому Дагестану 50 лет. Махачкала, 1971; Сергеева К. П. Население Дагестана. Махачкала, 1973; Эффективность сельскохозяйственного производства. Махачкала, 1974; История дагестанской советской литературы, т. 1—2. Махачкала, 1967; Вопросы дагестанской литературы, ч. 1—2. Махачкала, 1969—73; Искусство Дагестана. Махачкала, 1965; Якубов М. А. Очерки истории дагестанской советской музыки, т. 1. Махачкала, 1974.

ДАГЕСТА́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені В. І. Леніна — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР. Засн. 1957 в Махачкалі на базі Дагестан. пед. ін-ту ім. С. Стальського. В ун-ті 10 ф-тів: істор., філол., фіз., матем., хім., біол., іноземних мов, екон., юрид., рад. торгівлі. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті працюють н.-д. ін-т фольклору і л-ри, проблемна лабораторія по нейрохімії, бот. сад, істор.- етнографічний та біол. музеї, б-ка (800 тис. одиниць зберігання). В 1977/78 навч. році в ун-ті налічувалося бл. 7 тис. студентів. За роки існування вуз підготував 14 311 спеціалістів. Видає збірники наук. праць (з 1958).

С. Л. Абдулгамідов.

ДАГЕСТА́НСЬКИЙ ФІЛІА́Л АН СРСР. Створено 1949 в Махачкалі на основі Дагестанської н.-д. бази АН СРСР (засн. 1946). У складі філіалу — ін-ти фізики, історії, мови й л-ри, геології, відділи біології та економіки. Наук. керівництво установами філіалу здійснюють відповідні відділення АН СРСР, адміністративне — Президія філіалу, що обирається Загальними зборами АН СРСР строком на 4 роки. *Р. М. Пелих.*

ДАГЕСТА́НСЬКІ МО́ВИ — група кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов. Говорять ними народності, які живуть переважно в Даг. АРСР, Аз. РСР, Груз. РСР і Чеч.-Інгуш. АРСР. Д. м. поділяють на підгрупи: аваро-андо-цезьку (аварська, андійська, каратинська, цезька, або дідойська, та ін. мови), лезгинську (лезгинська, табасаранська, рутульська, хіналузька та ін. мови), лакську й даргинську. Для більшості Д. м. характерні такі риси: у фонетиці — наявність латеральних, увулярних, абруптивних та ін. приголосних; у морфології — *іменні класи,* складна система відмінків; у синтаксисі — *ергативна конструкція* речення. Писемними з Д. м. є аварська, лакська, даргинська, лезгинська, табасаранська. Писемність Д. м. створено за рад. часу (хоч зачатки її деякими з цих мов були й раніше). Розвивалася на основі араб. алфавіту, 1928 — 38 — латинського, а з 1938 — на базі рос. алфавіту.

Літ.: Дагестанские языки. В кн.: Языки народов СССР, т. 4. М., 1967.

ДАГОМЕ́Я — колишня (до 1975) назва держави *Бенін.*

ДАДАЇ́ЗМ (франц. dadaisme, від dada — дерев'яний коник; переносно — безладний дитячий лепет) — модерністична літ.- художня течія 1916—22 (переважно у Швейцарії та Німеччині, частково у США); відзначалася демонстративним антиестетизмом своєї теорії й практики. Методи представників Д. зводилися до різних скандальних вихваток (абсурдних сполучень слів та звуків, комбінацій випадкових предметів або наклейок у дусі *колажу* тощо), покликаних, нібито, висловлювати «абсолютну свободу творчості». Окремо стояла берлінська група «політичних дадаїстів», твори яких набули характеру анархічного протесту проти мілітаризму та буржуазного ладу. Згодом деякі з них порвали з безідейністю і стали на позиції революц. мист-ва (*Ж. Грос, Д. Хартфілд*). Д. послужив одним з імпульсів для розвитку крайніх форм *авангардизму— сюрреалізму,* а пізніше *поп-арту* й *концептуального мистецтва.*

Літ.: Каптерева Т. Дадаизм и сюрреализм. В кн.: Модернизм. М., 1973.

ДАДА́ШЕВ Садих Алекпер-огли [2 (15).IV 1905, Баку — 24.XII 1946, Москва] — азербайджанський рад. архітектор, історик архітектури, академік АН Азерб. РСР (з 1945). В 1929 закінчив Аз. політех. ін-т у Баку. Архіт. твори (у співавт. з М. А. Усейновим): кінотеатр «Нізамі» (1934), М-во харч. пром-сті (1937—39), консерваторія (1937—39), будинок ЦК КП й Ради Міністрів Аз. РСР (1938—41), Музей ім. Нізамі (30—40-і рр.); іл. див. на окремому аркуші до ст. *Азербайджанська Радянська Соціалістична Республіка,* т. 1, с. 224—225), усі — в Баку. Павільйон Аз. РСР на ВСГВ у Москві (1939). Д.— автор (з Усейновим) досліджень з архітектури дореволюц. і рад. Азербайджану. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Літ.: Касим-Заде Э. А., Яралов Ю. С. Дадашев. Усейнов. М., 1951.

ДАДЕНКО́В Микола Федорович [3 (15).IV 1885, м. Вятка, тепер м. Кіров — 19.I 1955, Київ] — український рад. педагог і вчений. У 1910 закінчив Ніжинський істор.-

філологічний ін-т. У 1910—19 вчителював, 1919—27 викладав педагогіку у *Фребелівському жіночому педагогічному інституті*. В 1927—44 — професор Дніпроп., Ніжин., Київ., Кутаїського пед. ін-тів. З 1944 очолював відділ історії педагогіки н.-д. ін-ту педагогіки УРСР і кафедру педагогіки Київ. пед. ін-ту. Д.— автор праць з історії педагогіки, естетичного виховання, зокрема «Життя, діяльність і педагогічні ідеї А. С. Макаренка» (1949), «Історія педагогіки» (1947). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДАДЕНКО́В Юрій Миколайович [н. 15 (28).X 1911, м. Лубни, тепер Полтав. обл.] — український рад. вчений у галузі гідравліки, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). Син М. Ф. *Даденкова*. Член КПРС з 1939. Після закінчення (1933) Харків. автомоб.-дорожнього ін-ту викладав у ньому. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1944—59 працював у Київ. автомоб.-дорожньому інституті. В 1960—73 — міністр вищої і середньої спец. освіти УРСР. З 1973 — проф. Київ. автомоб.-дорожнього ін-ту. Осн. праці з гідравліки відкритих річищ, розрахунку отворів малих мостів і дорожніх труб. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ДАДІА́НІ Шалва Миколайович [9 (21).V 1874, м. Зестафоні у Зх. Грузії — 15.III 1959, Тбілісі] — грузинський рад. письменник і театральний діяч. Нар. артист Груз. РСР (з 1923). Член КПРС з 1945. З 1893 по 1923 — актор і режисер груз. театру. В 1892 виступив як поет (зб. віршів «Іскра»). В п'єсах дожовтн. періоду порушував гострі соціальні проблеми. Автор оптимістичної трагедії «Тетнульд» (1929), історико-революц. драми «З іскри» (1937), істор. романів «Юрій Боголюбський» (1926), «Сім'я Гвіргвіліані» (1956), лібретто опер, літ.-критичних статей і театрознавчих праць. Брав участь у відзначенні ювілеїв Д. Гурамішвілі, І. Франка на Україні. П'єси «Тетнульд» та «З іскри» поставлені на сцені укр. театрів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— З искри. К., 1951; Ульчі. К., 1951 [у співавт.]; Франко нам близький і дорогий. В кн.: Вінок Івану Франкові. К., 1957; Уривок із драми «Руставелі». В кн.: Тичина П. Твори, т. 4. К., 1962; Заньковецька в Грузії. В кн.: Вінок спогадів про Заньковецьку. К., 1950; Рос. перекл.— Юрий Боголюбский. Тбилиси, 1951; Семья Гвиргвилиани. Тбилиси, 1974.

Літ.: Цицишвили Г. Ш. Шалва Дадиани. Тбилиси, 1977.

ДА́ДУ (Dadoo) Юсуф-Мохамед (н. 5.IX 1909, м. Крюгерсдорп, Трансвааль) — діяч комуністичного і нац.-визвольного руху Пд.-Афр. Республіки. З 1937 — член Пд.-Афр. компартії (ПАКП, до 1953 — Комуністична партія Пд. Африки). В 1924—27 навчався в Алігархському (Індія), 1929—36 — в Лондон. та Едінбурзькому ун-тах. З 1939 — член ЦК ПАКП. В 1959—62 і з вересня 1972 — голова ПАКП. З 1969 — віце-голова Революц. ради Афр. нац. конгресу Пд. Африки (АНК).

О. А. Макарєв.

ДАДЬЄ́ (Dadié) Бернар-Буа (н. 1916, Асіні) — письменник і політ. діяч Берега Слонової Кості. Пише франц. мовою. З 1947 — один з керівників партії Демократичне об'єднання Африки. В 1949 заарештований. В ув'язненні створив зб. політ. віршів «Африка на повен зріст» (вид. 1950). Автор автобіографічного роману «Клемб'є» (1956), романів «Негр у Парижі» (1959), «Нью-Йоркський господар» (1964), «Місто, де ніщо не вмирає» (1967); збірок поезій «Череда днів» (1956), «Легенди і поеми» (1966), «Люди всіх континентів» (1967) тощо. Провідною у творчості Д. є тема братерства народів.

Тв.: Укр. перекл.— Клемб'є. К., 1962.

В. К. Кухалашвілі.

ДАЖБО́Г — у слов'янській міфології бог Сонця, світла й вогню, син *Сварога*. Пізніше вважався богом жнив, добра й достатку. Згадки про Д. є в руських літописах (найдавніша—980). У «Слові о полку Ігоревім» давньоруськ. народ названо Дажбоговим онуком.

ДАЇТІ—КА́НГЕ — фінансово-монополістична група в Японії, що об'єдналася навколо найбільшого в країні банку Даїті. Під сучас. назвою існує з 1971 після об'єднання банків Даїті і Ніппон Канге. Активи Д.—К. становлять понад 39 млрд. дол. (1976). У фін.-монополістичну групу, крім банку Д.—К., входять торг. монополії Ітоїю седзі і Канемацу — Госе, а також пром. монополії Сібудзава, Кавасакі, Судзукі, Фурукава тощо. Група Д.—К. контролює сотні підприємств машинобудування, зокрема суднобудування, електро- і радіотехніки та ін., металургії, хім., текст., харчосмак. пром-сті.

В. А. Колибанов.

ДА́ЙКА, дейка (англ. dike, dyke — загата, перешкода) — пластоподібне магматичне тіло, обмежоване більш-менш паралельними площинами. Утворюються Д. при заповненні *магмою* вертикальних або похилих тріщин *земної кори*. В СРСР є на Уралі, в Сибіру, в УРСР (у Карпатах та на Крим. п-ові). Іноді Д. є розшуковою ознакою корисних копалин (золота, поліметалів тощо).

ДА́ЙМЛЕР (Daimler) Готліб (17.III 1834, Шорндорф, тепер земля Баден-Вюртемберг — 6.III 1900, Канштатт, тепер у складі м. Штутгарта, ФРН) — німецький інженер-винахідник і підприємець. Директор (з 1872) з-ду газових двигунів у Кельні, на якому сконструював швидкохідний (800 об/хв) 4-тактний легкий бензиновий двигун. Запатентував (1885) встановлення двигуна на автомобілі, човні й мотоциклі. Організував (1880) у Канштатті «Акціонерне товариство двигунів Даймлер», яке стало великим автомобілебудівним підприємством («Даймлер-Бенц», ФРН).

ДАЙЦ Йосип Абрамович (16.VIII 1897, м. Генічеськ — 29.XII 1954, Харків) — український рад. графік. У 1921—29 навчався в Харків. худож. ін-ті у І. *Падалки* та О. *Маренкова*. Був членом АРМУ (1929—32). Автор ілюстрацій до книжок — «Народжується місто» О. Копиленка (1934), «Жакерія» П. Меріме, «Вогонь» А. Барбюса (обидві — 1936), «Командарм Фрунзе» Н. Рибака (1937), до казок Г.-Х. Андерсена (1946), до книжки «Облога ночі» П. Панча (1951); серії офортів — «Відбудова» (1945—47) та ін. Викладав у Харків. худож. ін-ті, професор (з 1947).

Літ.: Йосип Абрамович Дайц. Каталог виставки творів. Х., 1969.

ДАЙ ЦЗІ́НЬ, Вень-Цзінь (псевд. Цзін-ань, Юй-цюань, Шань-жень; 1388, Цяньтан — 1462) — китайський живописець. Засновник чжецзянської школи пейзажного живопису (чже-пай). Твори: «За рибною ловлею на березі річки Вей», «Стежечка у засніжених скелях» та ін. Д. Ц. вважають автором сувоїв «Три старики», «Рибалки», «Місячне світло», що зберігаються в Київ. музеї зх. та сх. мистецтва.

Ш. М. Даліані.

ДАЙ ЧЖЕНЬ (19.I 1723 — 1.VII 1777) — китайський філософ-матеріаліст, учений і просвітитель. Виступав з критикою *неоконфуціанства*. Доводив, що в світі є лише «вічна природа», все інше — різні прояви її існування. За Д. Ч., матеріальна субстанція природи (ці) перебуває в безперервному процесі змін і постійно породжує нове життя. Зміни всіх речей і явищ підпорядковані природній необхідності (дао). Дух (свідомість) має природне походження, він «народжується з найтоншої матерії». Д. Ч. відстоював матеріалістичне положення про досвідне походження всіх знань. У поглядах на суспільство Д. Ч. був ідеалістом. Як і європейські просвітителі 18 ст., він вважав, що шлях до визволення народу від соціального гноблення лежить через самоосвіту і подолання реліг. забобонів. Автор праць з філософії, математики, астрономії, лінгвістики та історії.

Й. А. Дайц. Ілюстрація до книги А. Барбюса «Вогонь». 1937.

ДАКА́Р — столиця Сенегалу. Великий порт на узбережжі Атлантичного ок., на п-ові Зелений Мис, залізнична станція, міжнар. аеропорт (Йоф). 798,7 тис. ж. (1976, з передмістями). Д. засн. 1857 як франц. форт. З 1895 — у складі франц. колонії Сенегал. У 1904—59 — адм. центр Франц. Західної Африки. Під час 2-ї світової війни був важливою мор. базою англо-амер. військ і одним з опорних пунктів руху «Франція, що бореться». З 1960 — столиця Республіки Сенегал. Д.— основний пром. і торг.-фінанс. центр країни. Підприємства по переробці с.-г. продукції — олійницькі (виробн. арахісової олії), пивоварні, тютюнові, текст. та ін. Рибоконсервні ф-ки. Нафтопереробний та цем. з-ди. Суднобудування й судноремонт. ТЕС. У Д.— ун-т (при ун-ті — Фундаментальний ін-т Чорної Африки), політех. ін-т, н.-д. пастерівський ін-т, історич. та ін. музеї; театр.

ДА́КИ — група пн.-фракійських племен. У давнину жили на тер. сучас. *Трансільванії*. Осн. заняття — землеробство і скотарство. В 1 ст. н. е. разом з *гетами* ство-

рили д-ву, до якої, можливо, ввійшли *сармати*. Протягом 1 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. римляни здійснили ряд походів проти Д., внаслідок яких Д. 106 втратили незалежність, їхню країну було перетворено на рим. провінцію Дакію. Частина Д. переселилась у Карпати.

ДА́ККА — столиця держави Бангладеш. Розташована на р. Бурхі-Ганга. Важливий трансп. вузол. Міжнар. аеропорт. Понад 1,7 млн. ж. (1977). Д.— одне з найдавніших міст *Бенгалії*, 1608—1717 — її столиця. В 17—18 ст.— відомий центр ремесла і торгівлі. На поч. 20 ст. Д. стала осередком нац.-визвольного руху проти англ. колонізаторів. Після утворення Пакистану (1947) Д.— адм. центр Сх. Пакистану (Сх. Бенгалії). З грудня 1971 — столиця Нар. Республіки Бангладеш. Розвинута бавовняна, джутова, харч. пром-сть, хім., металообр., маш.-буд. підприємства. Виготовлення виробів із скла і шкіри. Д.— центр старовинних ремесел (виготовлення мусліну, філігранна робота на сріблі та ін.). Університет, інженерно-технологічний, політех., текст., мед. ін-ти та ін. вузи. Ряд н.-д. ін-тів, зокрема джуту, розвитку економіки. Бенгальська академія л-ри і мови, ін-т мистецтв. Нац. б-ка, міський музей, музей «Балда» (худож. і археол. колекції). Архіт. пам'ятки: фортеця Лал-Багх з мавзолеєм Бібі Парі, мечеть Сат Гумбад, Великий ринок (всі 17 ст.), «Зоряна мечеть» (18 ст.), будівлі 19 ст. у стилі пізньомонгольської архітектури й неокласики. Серед споруд 20 ст.— ун-т, ін-т мистецтв, Нац. б-ка, стадіон, новий адм. і культур. центр Д. (з 1964, арх. Л. Кан).

ДАКО́ТА — група індіанських племен Пн. Америки. Говорять мовами сіу мовної групи хока-сіу. В 16 ст. жили в районі Великих озер, у 17 ст. їх відтіснили племена оджибве на Зх., у степову зону. В 2-й пол. 19 ст. землі Д. захопили європ. колонізатори, племена Д. були насильно поселені в *резерваціях* штатів Пд. й Пн. Дакота та Небраска. Сучас. чисельність — бл. 45 тис. чол. (1975, оцінка).

ДАКТИЛОГРА́ФІЯ (від грец. δάκτυλος — палець і γράφω — пишу) — письмо пальцем на будь-якій зручній для письма площині; допоміжний засіб спілкування письменної людини з глухим або сліпоглухонімим співрозмовником без використання спец. засобів — *дактилології*, *Брайля шрифту*, жестів та ін. При спілкуванні зі сліпоглухонімим співрозмовник пише пальцем на його долоні звичайними літерами. Якщо у письменного сліпоглухонімого не розвинуте усне мовлення, то він також пише співрозмовникові або на його долоні, або на будь-якій площині (на обкладинці книжки, на поверхні стола та ін.).

ДАКТИЛОЛО́ГІЯ (від грец. δάκτυλος — палець і λόγος — слово) — своєрідна форма мовлення, що

базується на використанні пальців рук. Кожній букві відповідає певне положення пальців руки. Система Д. буває одноручною й дворучною (перша зручніша). Д. допомагає глухим і сліпоглухим легше і швидше оволодівати словесною мовою та користуватися нею. Глухонімі сприймають дактильні знаки зором, а сліпоглухі — дотиком. В рад. дитячих садках та поч. класах шкіл для глухих дітей Д. використовують як осн. засіб навчання, а в старших класах цих шкіл — як допоміжний. При навчанні сліпоглухонімих Д.— єдиний засіб спілкування.

ДАКТИЛОСКОПІ́Я (від грец. δάκτυλος — палець і σκοπέω — розглядаю) — розділ *криміналістики*, що вивчає сліди узорів шкіри долонної поверхні рук (на речах, папері, меблях тощо) з метою *ідентифікації* особи. Індивідуальність і незмінність папілярних ліній, що утворюють неповторний рельєфний малюнок на пальцях і долонях, дають змогу за допомогою дактилоскопічного обліку (див. *Кримінальна реєстрація*) встановити особу злочинця, якщо він був раніше зареєстрований, або факт причетності особи до злочину. З цією метою Д. розробляє науково-технічні засоби й методи збирання та досліджування слідів рук, а також спец. системи класифікації й автоматичного пошуку слідів узорів або відбитків пальців осіб, які були зареєстровані. Ототожнювання особи по слідах пор, що містяться на папілярах, наз. п о р о с к о п і є ю, а по слідах крайового рельєфу окремих папілярів — е д ж е о с к о п і є ю.

Літ.: Данилевський Г. Дактилоскопія. К., 1934; Фокина А. А. Идентификация личности по папиллярным узорам рук с применением математических методов исследования. К., 1973.

М. Я. Сегай.

ДА́КТИЛЬ (грец. δάκτυλος, букв.— палець) — 1) Антична трискладова стопа з довгим першим складом (ŪUUU). 2) В силабо-тонічному віршуванні трискладова стопа з наголосом на першому складі (ÚUU) Напр.: «Арміє наша, народу дитино, щире народне спасибі тобі!» (М. Рильський). В укр. поезії Д. утвердився в 2-й пол. 19 ст.

ДАЛАДЬЄ́ (Daladier) Едуар (18.VI 1884, Карпантра — 11.X 1970, Париж) — французький політ. і держ. діяч. У 1927—31, 1935—38, 1957—58 — голова партії радикалів. У 1933, 1934, 1938—40 — прем'єр-міністр. Брав участь у *Народному фронті*, сприяв його перемозі. Проте з жовтня 1938 взяв курс на розкол Нар. фронту. Підписав *Мюнхенську угоду 1938*. З початку 2-ї світової війни уряд Д. вів т. з. «дивну війну», яка призвела до поразки Франції 1940. В 1946—50 — депутат нац. зборів, лівий радикал. Виступав проти створення «*Європейського оборонного товариства*» та конституції *П'ятої республіки*. З 1958 відійшов від політ. діяльності.

ДАЛА́Й-ЛА́МА [від монг. далай — море (мудрості) і *лама*] — з 16 ст. титул первосвященика ламаїстської церкви (див. *Ламаїзм*), який був водночас і правителем Тібету. Останній (14-й) Д.-л. 1959 емігрував до Індії.

ДАЛАЙНО́Р, Хулуньчі — озеро в Китаї, на Пн. Внутрішньої Монголії, на вис. 539 м над р. м. Площа бл. 1,1 тис. км². Глиб. до 9 м. Розміри та глибина Д. залежать в різні роки від водоносності річок, які його живлять (*Керулен*, Орчун-Гол). Береги низовинні. В пн. частині озера — зарості тростини. Рибальство.

Д'АЛАМБЕ́Р (D'Alembert) Жан-Лерон (16.XI 1717, Париж — 29.X 1783, там же) — французький просвітитель, математик і філософ періоду підготовки французької бурж. революції. Член Паризької АН (1754), Петерб. АН (1764) та ін. академій. У 1751—57 працював разом з Д. *Дідро* та ін. (див. *Енциклопедисти*) над створенням «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел». Д. вважають одним із засновників матем. фізики. Він запропонував метод розв'язування диференціального рівняння поперечного коливання струни (хвильового рівняння), вперше застосував функції комплексної змінної й незалежно від Л. *Ейлера* знайшов умови зв'язку дійсної та уявної частин *аналітичної функції*. В 1743 Д. сформулював один з осн. принципів *динаміки* (т. з. принцип Д.), який дає можливість розв'язувати задачі динаміки методами *статики*. Логічним поєднанням цього принципу з принципом можливих переміщень є *Д'Аламбера — Лагранжа принцип*. У теорії *рядів* Д. знайшов просту ознаку їхньої збіжності. Числення нескінченно малих прагнув обгрунтувати за допомогою теорії *границь*. Д. належить перше (не зовсім строге) доведення *основної теореми алгебри*. В астрономії Д. обгрунтував тео-

Дакка. Будинок Верховного суду.

рію збурювання руху планет (див. *Збурення руху небесних тіл*) і першим дав строге пояснення теорії випередження рівнодень та нутації. У філософії Д. стояв на позиціях *сенсуалізму*, визнавав об'єктивне існування предметів і явищ матеріального світу та їхню причинну зумовленість. Проте сенсуалізм Д. не є послідовно матеріалістичним. Різноманітність предметів і явиш світу Д. пояснював мех. переміщенням особливих субстанцій, суть яких нібито недоступна пізнанню. Критику елементів *дуалізму* і *агностицизму*, властивих Д., дав Д. Дідро у творах «Сон Д'Аламбера» та «Розмова Д'Аламбера з Дідро». Д. скептично ставився до релігії, проте на позиції атеїзму не став. Вірив в існування вічних моральних принципів. Д., критикуючи феод. власність, захищав власність буржуазну. Йому належить ряд праць з питань теорії музики й муз. естетики, в яких він обгрунтовував здатність музики реалістично відображати дійсність.

Тв.: Рос. перекл.— Очерк происхождения и развития наук. В кн.: Родоначальники позитивизма, в. 1. СПБ, 1910; Извлечение из мемуара «О равновесии жидкостей».— О фигуре Земли. В кн.: Клеро А. Теория фигуры Земли, основанная на началах гидростатики. М., 1947: Динамика. М.—Л., 1950.
Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Добровольский В. А. Даламбер. М., 1968; Бородін О. І., Бугай А. С. Біографічний словник діячів у галузі математики. К., 1973.

Д'АЛАМБЕ́РА — ЛАГРА́НЖА ПРИ́НЦИП — один з *варіаційних принципів механіки*, який дає можливість вивести рівняння руху механічної системи (в т. ч. деформівного тіла) з урахуванням накладених на неї *в'язей механічних*. За Д.— Л. п., з усіх можливих рухів у мех. системах, що перебувають під дією зовн. сил, істинним є той, для якого робота зовн. сил $\vec{F}$ і сил інерції $\vec{J}$ на віртуальних переміщеннях $\delta\vec{r}$ у кожний момент часу дорівнює нулеві. Для системи n матеріальних точок $\sum_{i=1}^{n}(\vec{F}_i - m_i\vec{\omega}_i)\cdot\vec{\delta r}_i = 0$, де m_i — маси точок, $\vec{\omega}_i$ — їхні прискорення, — $m_i\vec{\omega}_i = \vec{J}_i$. Принцип названо за ім'ям франц. вчених Ж.-Л. *Д'Аламбера* і Ж.-Л. *Лагранжа*.
Літ. див. до ст. *Варіаційні принципи механіки*. *Я. Й. Бурак.*

ДАЛА́СІ — грошова одиниця Гамбії, поділяється на 100 *бутутів*. 1 Д. дорівнює 0,52 дол. США (1976).

ДАЛЕ́КИЙ Микола Олександрович [спр. прізв.— Алексєєв; 9 (22). XI 1909, с. Димине, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровогр. обл.— 3.X 1976, Львів] — український і російський рад. письменник. Закінчив Моск. ін-т кінематографії (1935). Учасник Великої Вітчизн. війни. Автор зб. оповідань «Зустріч» (1947), пригодницьких повістей «Не відкриваючи обличчя» (1950), «Практика Сергія Рубцова» (1957), «Ромашка» (1959), «Танки на мосту!» (1971), «Полювання на тигра» (1974), роману «По живу і мертву воду» (1968), кіносценарію «Щедре літо» (1950) та ін.

ДАЛЕ́КИЙ ЗВ'ЯЗО́К — зв'язок між об'єктами, що перебувають на далекій (практично необмеженій) віддалі один від одного. Здійснюється по *повітряних лініях зв'язку*, *кабельних лініях зв'язку* і радіорелейних лініях зв'язку (див. *Радіорелейний зв'язок*). Набуває розвитку Д. з. по широкосмугових *каналах зв'язку* за допомогою штучних супутників Землі. Якщо при Д. з. вдаються до *лінії зв'язку ущільнення*, по багатьох незалежних каналах однієї лінії (див. *Багатоканальний зв'язок*) можна водночас передавати телефонні, телеграфні, фототелеграфні, телевізійні та ін. сигнали. Д. з. використовують для міжміських переговорів, передавання радіо- і телепрограм, текстів газетних шпальт (фототелеграфним способом) тощо. Див. також *Єдина автоматизована система зв'язку СРСР*.
В. К. Стєклов.

ДАЛЕ́КИЙ СХІД СРСР — природна та історико-географічна область на Сх. Азіатської частини СРСР. На Д. С. розташовані *Хабаровський край*, *Приморський край*, *Амурська область*, *Сахалінська область*, *Камчатська область* і *Магаданська область*. Переважає гірський рельєф (хребти *Джугджур*, *Сіхоте-Алінь* та ін.), на Камчатці багато вулканічних вершин, макс. вис. 4750 м *(Ключевська Сопка)*. На Пд.—між-гірні улоговини й низовини (Зейсько-Буреїнська, Амурська, Приханкайська). Д. С. має значні запаси корисних копалин — кам. вугілля, нафти, заліз. руди, олова, золота, свинцю, цинку, вольфраму, ртуті, графіту тощо. Клімат вологий, мусонний на Пд. та різко континентальний на Пн. Багато повноводних рік (*Амур*, *Анадир*, *Колима* та ін.) з великими запасами гідроенергії. Найбільші простори Д. С. займає *тайги зона*, на Пд.— ліси маньчжурського типу (дуб, маньчжурський горіх, коркове дерево та ін.). На рівнинах — лісостепова рослинність. Пн. частина області зайнята *тундровою зоною* та *лісотундровою зоною*. Д. С.— один із значних пром. районів. Союзне значення мають гірничодобувна (зокрема, добування кольорових і рідкісних металів та мінералів), лісова та рибна пром-сть. Значного розвитку набули чорна металургія, паливно-енергетична, маш.-буд. (особливо суднобудівна), хім. галузі. Осн. пром. центри: Хабаровськ, Комсомольськ-на-Амурі, Владивосток, Благовєщенськ, Магадан, Петропавловськ-Камчатський. С. г. спеціалізується на виробн. зернових, сої, овочів, рису. Створені спеціалізовані тваринницькі радгоспи і комплекси. Велике значення для комплексного розвитку продуктивних сил Д. С. матиме спорудження *Байкало-Амурської магістралі*.

ДАЛЕКОЗО́РІСТЬ, гіперметропія — один з видів патологічної *рефракції ока*, при якому паралельні промені після заломлення їх в оці сходяться у фокусі не на сітківці, а позаду неї. Внаслідок цього зображення предмета на сітківці стає нечітким, розпливчастим. Причиною Д. може бути або відносна недостатність заломного апарата ока — рогової оболонки і кришталика (рефракційна Д.), або короткість передньо-задньої осі ока (осьова Д.). Рефракційна Д. майже завжди буває набутою і розвивається внаслідок різних патологічних процесів (напр., ущільнення рогівки тощо). Осьова Д., як правило, природжена. Далекозоре око бачить погано і вдалину, і зблизька, тому термін «далекозорість» фактично невірний. Однак більшість людей з Д. добре бачить вдалину і нерідко також задовільно зблизька. Пояснюється це *акомодацією* ока, що дозволяє дужче заломлювати промені, які потрапляють в око, і зводити їх у фокус на сітківці, що є необхідною умовою чіткого бачення. При Д. можуть виникати відчуття втоми і болю в очах, головний біль. У дитячому віці Д. сприяє розвиткові збіжної *косоокості*. Тому при Д. необхідно носити окуляри з відповідними збірними (опуклими) скельцями. З віком акомодація ока послаблюється, розвивається т. з. стареча Д. (пресбіопія).

Літ.: Меркулов И. И. Введение в клиническую офтальмологию. Х., 1964.

ДАЛЕКОМІ́Р — прилад, що ним визначають віддаль до об'єктів, не вимірюючи її безпосередньо на місцевості або у просторі. Розрізняють Д. геом. типу — монокулярні й бінокулярні, або стереоскопічні (мал.) (відповідно з одним та двома *окулярами*), і фіз. типу — акустичні, світлові (в т. ч. лазерні — див. *Лазер*) і *радіодалекоміри*. Принцип дії Д. геом. типу грунтується на визначенні висоти рівнобедреного трикутника за однією з відомих сторін (базою приладу) і протилежним гострим кутом (кутом *паралакса*). Д. фіз. типу визначають час проходження звукового, світлового або радіосигналу, швидкість яких відома, до об'єкта й назад. Д. широко використовують в астрономії, геодезії, топографії, військ. справі, радіо- і гідролокації, фотографії тощо. Лазерними Д. визначено віддаль до Місяця та багатьох ін. небесних тіл з точністю від кількох до десятків метрів.
Г. І. Гладишев.

Ж.-Л. Д'Аламбер.

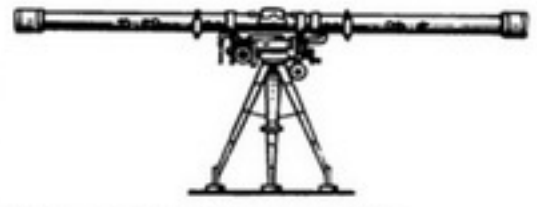

Стереоскопічний **далекомір**.

ДАЛЕКОСХІ́ДНА КОМІ́СІЯ (ДСК) — міжнародна комісія для розробки і забезпечення рішень щодо виконання Японією умов капітуляції 2.IX 1945 внаслідок поразки япон. мілітаризму у 2-й світовій війні. ДСК створена в Вашінгтоні за рішенням Моск. наради міністрів закорд. справ

Далекозорість. Хід променів в оці при далекозорості (суцільна лінія) та виправлення опуклими сферичними скельцями (пунктир).

Е.-Ж. Далу. Селянин. Кінець 19 ст. Люксембурзький музей. Париж.

СРСР, США і Великобританії 16—26.XII 1945. До складу ДСК ввійшли 13 країн (1949). В 1946—47 ДСК прийняла ряд рішень про демократизацію та демілітаризацію Японії. Але уряд США, встановивши контроль над країною, нав'язав їй сепаратний *Сан-Франціський договір 1951* і «Договір безпеки» про оборонний союз з США. Всупереч ін. учасникам, амер. уряд 25.IV 1952 в одностороньому порядку заявив про ліквідацію ДСК.

ДАЛЕКОСХІ́ДНА РЕСПУ́БЛІКА (ДСР) — демократична республіка в Сх. Сибіру і на Далекому Сході 1920—22, керівну роль в якій відігравав робітничий клас на чолі з компартією. ДСР було створено як буферну державу з метою запобігти війні між Рад. Росією і Японією й підготувати умови для ліквідації інтервенції та білогвардійщини на Далекому Сході (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії). Керівництво підготовкою і будівництвом ДСР було покладено на утворене 3.III 1920 Дальбюро РКП(б) [з серпня 1920 — Дальбюро ЦК РКП(б)]. ДСР проголошено 6.IV. До складу ДСР спочатку увійшло Прибайкалля, згодом — Забайкальська, Амурська, Приморська, Камчатська області і Пн. Сахалін. Столиця — Верхньоудинськ (тепер Улан-Уде), з 22.X 1920 — Чита. Важливе значення для зміцнення ДСР мала організація Народно-революц. армії (НРА), офіц. визнання ДСР 14.V 1920 Рад. урядом і надання їй фінанс., дипломатичної, госп. і воєнної допомоги. 9—11.I 1921 було обрано Установчі збори ДСР, які виробили й ухвалили конституцію ДСР, обрали її уряд. 26.V 1921 білогвардійці при допомозі япон. інтервентів вчинили переворот у Владивостоку, 22.XII захопили Хабаровськ. 22.II 1922 НРА (командуючий і військ. міністр В. К. *Блюхер*) почала контрнаступ, у *Волочаєвському бою 1922* розгромила гол. сили білогвардійців і 14.II визволила Хабаровськ. Частини НРА під командуванням І. П. *Уборевича*, перейшовши в наступ проти залишків білогвардійських військ на Далекому Сході, 8—9.X розгромили їх біля Спаська і 25.X вступили у Владивосток. Япон. інтервенти були змушені залишити Примор'я. 14.XI 1922 Нар. збори ДСР проголосили на всьому рос. Далекому Сході Рад. владу і звернулися з проханням до ВЦВК і з'їзду Рад Росії приєднати Далекий Схід до РРФСР. 15.XI ВЦВК РРФСР ухвалив декрет про входження ДСР до складу РРФСР.

Літ.: История Сибири с древнейших времён до наших дней, т. 4. Л., 1968; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2. К., 1970.

О. Й. Щусь.

Даманш. Деревний даман.

ДАЛЕКОСХІ́ДНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР. Засн. 1920 у Владивостоці. В 1939 був закритий; відновлений 1956. У складі ун-ту філол., східний, істор., юрид., матем., фіз., геофіз., хім., біолого-грунтовий ф-ти; вечірнє, заочне й підготовче відділення; аспірантура. При ун-ті працюють проблемна лабораторія з комплексного вивчення шельфу Далекосхідних морів, дві галузеві лабораторії, н.-д. сектор, б-ка (610 тис. одиниць зберігання). У 1977/78 навч. р. в ун-ті налічувалося 7100 студентів, зокрема 4300 — на денному відділенні. З 1956 вуз підготував понад 13,3 тис. спеціалістів. Ун-т видає міжвузівські тематичні збірники. *В. В. Горчак.*

ДАЛІ́ (Dalí) Сальвадор (н. 11.V 1904, Фігерас, Каталонія) — іспанський і американський художник, представник *сюрреалізму*. Навчався в АМ Сан-Фернандо в Мадріді (1921—26). З 1929 жив у Парижі, з 1940 — в США. В картинах Д. зображено жахливі фантасмагорії, навмисно безглузді сполучення предметів, видіння тощо («Сталість пам'яті», 1931; «Жираф палахкотить», 1935; «Таємна вечеря», 1955, та ін.).

ДАЛІ́ЛА — за біблійною легендою, коханка давньоєврейського героя *Самсона*, філістимлянка. Підступно вивідавши таємницю нездоланної фізичної сили Самсона, яка крилась у пасмах його волосся, Д. зрізала їх і віддала коханця на поталу філістимлянам. Легенду про Самсона і Д. покладено в основу опери К. Сен-Санса «Самсон і Даліла», картин А. Мантеньї, О. Джентілескі та ін.

ДА́ЛЛАС — місто на Пд. США, в штаті Техас. Розташований на р. Трініті. Важливий вузол з-ць, автошляхів і авіасполучень. 2,5 млн. ж. (1974, з передмістями). Великий торг. і фінанс. центр. Виробн. устаткування для нафт., бавовноочисної та ін. галузей пром-сті. Нафтопереробна, авіац., радіоелектронна, легка (переважно бавовняна і швейна), харч. (гол. чин. м'ясна) пром-сть. Ун-т (засн. 1911). У 1963 в Д. було вбито президента США Дж.-Ф. *Кеннеді*. Д. виник 1841.

ДА́ЛЛЕС (Dulles) Джон-Фостер (25.II 1888, Вашінгтон — 24.V 1959, там же) — держ. діяч США, дипломат. За фахом юрист. Дипломатичну діяльність почав 1907. Після 2-ї світової війни брав участь у підготовці *Маршалла плану*, організації *НАТО* та ін. агресивних блоків. З 1953 — держ. секретар США. Натхненник політики «з позиції сили», спрямованої проти СРСР та ін. соціалістичних країн.

ДАЛМАТИ́НСЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів в Адріатичному морі, біля берегів Балканського п-ова. Частина тер. Югославії. Включають понад 1000 островів, пл. 2,5 тис. км². Найбільші о-ви: Црес, Крк, Брач, Хвар, Корчула. Поверхня рівнинна, злегка погорбована (вис. до 778 м, на о. Брач), поширений *карст*. Вічнозелені чагарники, хвойні та дубові ліси; сади, виноградники. Розвинуті вівчарство, рибальство. Курорти, туризм.

ДАЛМА́ЦІЯ — історична область в Югославії. В давнину її населяли племена *іллірійців* (у т. ч. далматів, звідси й назва). З 1 ст. н. е. Д.— рим. провінція, з 6 ст.— під владою Візантії. В 6—7 ст. її зайняли *хорвати* і *серби*. З 9 ст. Д.— у складі Хорватської д-ви, з поч. 12 ст.— Угорщини, з 15 ст.— Венеції (крім Дубровника; див. *Дубровницька республіка*). В 16—18 ст. внутр. області Д. перебували під владою *Османської імперії*. За Кампоформійським миром 1797 Д. було передано Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). У 1918 Д., крім Задара, який захопила Італія, увійшла до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія). Д. в складі *Хорватії* і *Чорногорії* (пд. частина) входить до СФРЮ.

ДАЛУ́ (Dalou) Еме-Жюль (31.XII 1838, Париж — 15.IV 1902, там же) — французький скульптор. Учень Ж.-Б. *Карпо*. Активний учасник Паризької комуни 1871. Д. було засуджено до довічної каторги, але він утік до Англії. Після амністії 1879 повернувся на батьківщину. Створив монументальну композицію «Тріумф Республіки» на Пласде-ла-Насьйон у Парижі (1879—99), пам'ятник Е. Делакруа (1890, Люксембурзький сад, Париж), надгробки А.-Л. Лавуазьє, О. Бланкі (1885, кладовище Пер-Лашез, Париж). Багато працював над створенням образів робітників і селян для проекта «Пам'ятника праці» (бл. 1889—98). Автор статуетки «Національний гвардієць» (1871. ДЕ).

ДАЛЯ́НЬ, Дальній, Дайрен — місто на Пн.-Сх. Китаю на п-ові Ляодун, в пров. Ляонін. Порт на березі зат. Даляньвань Жовтого м. Бл. 1,7 млн. ж. (1970). Підприємства машинобудування, зокрема судно-будування, текст., металург., хім., харч., у т. ч. олійницької, пром-сті. Риболовецька база. Політех., мед. ін-ти та ін. вузи. Засн. під назвою Дальній росіянами на тимчасово орендованій за конвенцією 1898 тер. Китаю. В травні 1904 загарбаний Японією (япон. назва Дайрен). 22—23.VIII 1945 визволений Рад. Армією. Пристані і складські приміщення порту Рад. Союз орендував у Китаю до 1950.

ДАЛЬ Володимир Іванович [літ. псевд.— Козак Луганський; 10 (22).XI 1801, м. Луганськ, тепер Ворошиловград — 22.IX (4.X) 1872, Москва] — російський лексикограф, етнограф і письменник, чл.-кор. Петерб. АН (з 1838), почесний академік (з 1863). Закінчив мед. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту (1829). Підтримував стосунки з О. Пушкіним, був знайомий із Т. Шевченком. Осн. праця — «Тлумачний словник живої великоруської мови» (т. 1—4, 1863—66), що містить бл. 200 тис. слів. Перший дав класифікацію рос. говорів («Про наріччя російської мови», 1852). Опублікував «Приказки російського народу» (1861—62), де зібрано понад 30 тис. приказок, прислів'їв і примовок. Д.— автор повістей, оповідань, нарисів і казок.

Тв.: Толковый словарь живого великорусского языка, т. 1—4. М., 1955; Повести. Рассказы. Очерки. Сказки. М.—Л., 1961.

Літ.: Бессараб М. Я. Владимир Даль. М., 1972.

ДАЛЬ Михайло Костянтинович [н. 5 (18).III 1901, Уфа] — український рад. патологоанатом, засл. діяч науки УРСР (з 1951). Закінчив мед. факультет Казан. ун-ту (1926), 1940—45 — професор Ленінгр., а з 1945 — Київ. ін-тів удосконалення лікарів. Праці Д. присвячені вивченню захворювань легень, грипу, туберкульозу, історії патологічної анатомії на Україні, а також організації патологоанатомічної справи. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДА́ЛЬ (Dahl) Юхан-Крістіан-Клаусен (24.II 1788, Берген — 14.X 1857, Дрезден) — норвезький художник, один з основоположників нац. пейзажу. Навчався в Бергені (бл. 1808) та в АМ у Копенгагені (з 1811). З 1818 жив у Дрездені. Твори: «Пейзаж з бастіоном» (1819), «Вид на Фортундаль» (1836), «Стальгейм. Пейзаж з веселкою» (1842), «Береза в бурю» (1842).

ДАЛЬВЕРЗЙНСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення *бронзового віку*, виявлене 1952 біля с. Дальверзина Андижанської обл. Узб. РСР. Розкопками відкрито залишки наземних будівель, вогнищ, госп. ям, глинобитних оборонних стін. Знайдено ліпний лощений посуд з розписом чорною фарбою на червоному фоні, бронзові, кам'яні й кістяні знаряддя праці та ін. предмети. Д. п., що було центром Фергани за бронзового віку,— одна з найважливіших пам'яток т. з. чустської культури.

ДА́ЛЬНІЙ — російська назва (до 1950) м. *Далянь* у Китаї.

ДА́ЛЬНЯ Софія [псевд. Дерман Софії Яківни; 2 (14).IX 1886, м. Бахмут, тепер Артемівськ Донецької обл.— 31.X 1960, Тбілісі] — російська рад. письменниця. Член КПРС з 1903. Учасниця революц. руху на Донбасі. Співробітничала в легальному більшовицькому журн. «Работница». Одна з перших революц. поетів Донбасу, авторка поеми «Богатир» (1919) та віршів, присвячених визвольній боротьбі пролетаріату, будівництву нового життя. Кращі твори Д. увійшли до зб. «Перші кроки» (1926, передмова Н. Крупської).

В. П. Замковий.

ДА́ЛЬСЬКИЙ (справж. прізв.— Нестеренко) Володимир Михайлович [н. 22.IV (5.V) 1912, Нікополь, тепер Дніпроп. обл.] — український рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). В 1930—32 навчався в Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка. Працював у Харків. ТЮГу (1933—38), Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (1938—41), в театрі Київ. особливого (1941—44), Одес. (1944—54) і Прикарпатського (1954—57) військ. округів. З 1957 — актор Київ. драм. театру ім. І. Франка. Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Мартин Боруля («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Кирило Сергійович («Пам'ять серця» Корнійчука), Курослєпов («Гаряче серце» О. Островського), Сиплий («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Воротар («Макбет» Шекспіра), Бартломей («Краків'яни і гуралі» В. Богуславського) та ін. Знімався в кіно. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

Літ.: Снєгірьова Н. М. Володимир Михайлович Дальський. К., 1965.

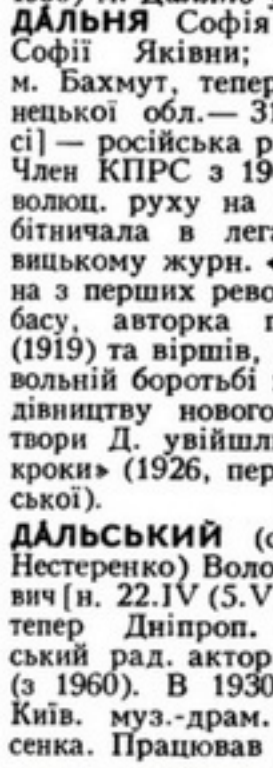

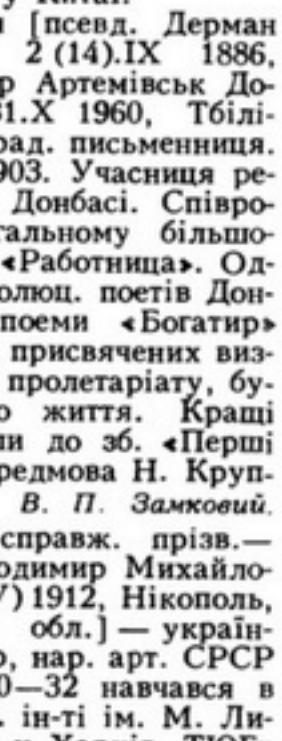

В. М. Дальський у ролях Кряжа («Веселка» М. Зарудного) та Курослєпова («Гаряче серце». О. Островського).

ДА́ЛЬСЬКИЙ (справж. прізв.— Неєлов) Мамонт Вікторович (1865, Кантемирівка, тепер Чутівського р-ну Полтав. обл.— 21.VI 1918, Москва) — російський актор. У 1884—85 навчався в Харків. ун-ті. З 1885 працював у театрах Вільнюса, Ростова, Новочеркаська. В 1890—1900 — актор Александринського театру в Петербурзі. Ролі: Чацький («Лихо з розуму», Грибоєдова), Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Рогожин («Ідіот» за Достоєвським), Гамлет, Отелло (однойменні трагедії Шекспіра), Карл Моор («Розбійники» Шіллера). З 1900 Д. виступав як актор-гастролер у театрах багатьох міст, зокрема в Києві та Одесі.

ДА́ЛЬТОН (Долтон; Dalton) Джон (6.IX 1766, Іглсфілд, Англія — 27.VII 1844, Манчестер) — англійський фізик і хімік. Член Лондон. королівського т-ва (з 1822). Освіту здобув самостійно. Відкрив закон *парціальних тисків* газів і закон залежності розчинення газів від їхнього парціального тиску (т. з. закон Дальтона). Незалежно від Ж.-Л. *Гей-Люссака* встановив, що при сталому тиску всі гази при підвищенні т-ри розширюються однаково (*Гей-Люссака закон*). Д. належать основоположні праці з хім. атомістики. Перший описав (1794) дефект зору, який дістав назву *дальтонізму*.

ДАЛЬТО́Н—одиниця виміру *молекулярної маси*. Один Д. дорівнює $1{,}65 \cdot 10^{-24}$ г.

ДАЛЬТОНІ́ЗМ — один з видів часткової колірної сліпоти, розлад *колірного зору*. Назва походить від прізвища англ. вченого Дж. *Дальтона*, який 1794 вперше описав це явище. Розрізняють природжений і набутий розлади колірного зору. Природженим (спадковим), власне Д., буває, як правило, розлад сприймання червоного (протанопія) і зеленого (дейтеранопія) кольорів. Сліпоту на синій колір наз. тританопією (цей розлад є здебільшого набутим). Колірний зір більшість учених розглядає з позицій трикомпонентної теорії (припускається, що в сітківці є три елементи, кожний з яких сприймає тільки один з трьох осн. кольорів — червоний, зелений або синій). Розлади колірного зору пояснюються відсутністю одного з цих елементів. Д. спостерігається у 0,5% жінок і у 8% чоловіків. Набуті розлади колірного зору спричинюються пухлинами ока і мозку, *глаукомою*, атрофією зорового нерва тощо. Люди, які страждають на Д., не можуть працювати на транспорті, в авіації, в хім., поліграф., текстильній пром-сті, на мор. службі. Д. не лікується.

ДА́ЛЬТОН-ПЛАН, Дóлтон-план— система організації навчально-виховної роботи в школі, заснована на принципі індивідуального навчання. Назва походить від м. Долтон у США, де її було вперше застосовано на поч. 20 ст. При цій системі учень одержував завдання від учителя, виконував його самостійно і здавав учителеві. Роль учителя зводилася до ролі консультанта; тим самим ліквідовувалася *класно-урочна система навчання*. В 20-х рр. Д. п. частково проник в рад. школу в формі т. з. бригадно-лабораторного методу.

ДАМА́НИ, жиряки (Hyracoidea) — ряд *ссавців*. Довж. тіла 30—60 см, маса до 4,5 кг. Тулуб незграбний, голова велика, шия товста, кінцівки короткі стопохідні, з плескатими копитоподібними кігтями, хвоста немає; хутро коричневосіре з чорною або світлою плямою на спині. Своєрідна будова голих підошов та клейкий секрет, який вони виділяють, дає можливість Д. спритно пересуватись по вертикальній поверхні. Поширені Д. в Перед. Азії (Аравійський п-ів) та в Африці. Ряд включає 1 родину — даманових (Procavidae), в яку входять 3 роди (бл. 10 видів). Д. стадні тварини, ведуть наземний і деревний спосіб життя, рослиноїдні. Статева зрілість настає у 2-річному віці. Самка після 7—7,5-місячної вагітності народжує 1 маля. Тривалість життя 5—7 років. М'ясо Д. їстівне. Викопні Д. відомі з раннього олігоцену Африки; в пліоцені вони були поширені також у Пд. Європі.

О. П. Корнєєв.

ДАМА́СК — столиця Сірії. Розташований в долині р. Баради. Вузол залізничних і автомоб. шляхів, міжнар. аеропорт. 1,2 млн. ж. (1978). Перші відомості про Д. належать до 16 ст. до н. е. З кін. 11 — поч. 10 ст. до н. е. до 732 до н. е. Д.— центр Дамаського царства, потім у складі *Ассирії*, Нововавілонського царства, д-в *Ахеменідів*, *Александра Македонського*, *Селевкідів*, Римської імперії, *Візантії*. В 635 завойований *арабами*. В 661—750 — столиця халіфату *Омейядів*, пізніше — в складі д-в *Аббасидів*, Тулунідів, *Фатимідів*, *сельджуків*, Айюбідів, *мамлюків*. У 1516—1918 — під владою *Османської імперії*. В 1918 окупований англ. військами. В 1920—43 Д.— адм. центр франц. підмандатної тер. Сірії. Один з центрів Сірійського нац. повстання 1925—27 і нац.-визвольного руху 30—40-х рр. З 1943 — столиця Сірійської Араб. Республіки. Д.— найбільший екон. і культур. центр країни. Гол. галузі пром-сті: харч. (цукровий, пивоварний з-ди, тютюнова, шоколадна ф-ки та ін.), текст., буд. матеріалів. Розвивається машино-

В. І. Даль.

В. М. Дальський.

М. В. Дальський.

Дж. Дальтон.

будування і металообробка. Електрокабельний з-д, шкіряно-взуттєва ф-ка. Ремісництво (вироби з золота, срібла, дерева; килимарство). В Д.— ун-т, ряд вузів, Дамаська академія, Арабська академія. Театри, кіностудія. Музеї: нар. мистецтва, військовий та ін. Архіт. пам'ятки: римські — брама, руїни монументальної арки та святилища Юпітера Дамаського; мечеть Омейядів (705—15), госпіталь Нур-ад-діна (після 1154) і медре-

Дамаск. На одній з вулиць.

се ан-Нурія (1171), мавзолей Салах-ад-діна (12 ст.), мечеті Такія Сулеймання (1554, арх. *Сінан*) та Дервішія (1574), палац Азема (1749), криті ринки 19 ст. (Сук аль-Арвам і Сук аль-Хамідія). Серед будівель 20 ст.— готель Ор'ян-Палас (1932, арх. А. *Табет*); М-во оборони, Держ. банк (обидві — 1968 — 69).

ДАМА́СЬКА СТАЛЬ — 1) Те саме, що й *булат*. 2) Пружна і тверда візерунчаста сталь, одержувана ковальським зварюванням сплетених сталевих (з різним вмістом вуглецю) штаб або дроту. Назву дістала від сірійського міста Дамаска, де її виробн. було розвинуте у серед. віки.

ДА́МБА (голл. dam) — гідротехнічна споруда у вигляді вала; будовою схожа на *земляну греблю*. Такі споруди поділяють на напірні та безнапірні (затоплювані й незатоплювані, поздовжні та поперечні). Напірними Д. захищають низини від затоплення, обваловують канали, сполучають напірні *гідротехнічні споруди* гідровузлів з берегами. Безнапірними Д. регулюють русла річок (див. *Регуляційні споруди*), а також поліпшують умови судноплавства та експлуатації водопропускних і водозабірних споруд. Д. споруджують звичайно з місцевих матеріалів: піщано-глинистих грунтів, каміння тощо.

ДАМДІНСУРЕН Цендійн (н. 4.IX 1908, тепер Сх. аймак) — монгольський письменник, громад. діяч і вчений, дійсний член Академії наук МНР (з 1961). Член МНРП з 1932. Вищу освіту здобув в СРСР. У 1953—58 був головою Спілки письменників Монголії. Повість «Знехтувана дівчина» (1929) — перший значний твір монг. прози — про тяжку долю жінки до революції і про зміни, що сталися після 1921. Автор книг «Моя сива ненька» (1956), «Дивне весілля», «Вибране» (обидві — 1966). Праці з літературознавства і мовознавства. Уклав (у співавт.) «Російсько-монгольський словник» (1969). Нагороджений рад. орденом Дружби народів.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія народної Монголії. К., 1971; Рос. перекл.— Избранное. М., 1958.

Літ.: Кайгородов А. М. Цэндийн Дамдинсурэн. Биобиблиографический указатель. М., 1978.

ДАМО́КЛІВ МЕЧ — образний вислів, який означає постійну смертельну небезпеку. За давньогрец. легендою, сіракузький тиран Діонісій Старший (кін. 5—4 ст. до н. е.) запропонував своєму прибічникові Дамоклу, який заздрив йому і вважав найщасливішим із людей, на один день своє місце. Під час бенкету Діонісій звелів повісити над головою Дамокла на кінській волосині гострий меч. Почуваючись на вершині щастя, той звів очі догори, побачив меча і зрозумів примарність свого нетривкого щастя

ДАМЯ́НОВ Георгій Пирванов (23.IX 1892, с. Лопушна, Михайловградський округ — 28.XI 1958, Софія) — діяч болгарського робітн. руху, держ. діяч НРБ, Герой Соціалістичної Праці НРБ (1957). З 1912 — член партії «тісняків» (з 1919 — Болгарська компартія). Один з керівників *Вересневого антифашистського повстання 1923*. З 1923 — в еміграції, тривалий час жив в СРСР. У 1924—25 і 1935—36 — на нелегальній революц. роботі в Болгарії. Член ЦК Болг. компартії (БКП) з 1935. У 1937—43 працював в апараті Виконкому Комінтерну. Після перемоги *Вересневого народного збройного повстання 1944* повернувся в Болгарію. З 1945 — член Політбюро ЦК БКП. У 1946—50 — міністр нар. оборони, з 1950 — голова Президії Нар. зборів НРБ. Нагороджений орденом Леніна.

ДА́НА (Dana) Джеймс (12.II 1813, Ютіка, шт. Нью-Йорк — 14.IV 1895, Нью-Гейвен, штат Коннектікут) — амер. геолог. У 1855—92 — професор ун-ту в Нью-Гейвені. Розробив хім. класифікацію мінералів. Висунув осн. положення теорії *геосинкліналей* (1873), за якою прогини (геосинкліналі) та підняття *(геоантикліналі)* утворюються по краях континентів від діяння горизонтального тиску осідаючого дна океану. Запровадив терміни «геосинкліналь» і «геоантикліналь».

ДА́НА — персонаж східнослов'янської міфології, богиня річок. Вважають, що слово «дана» в значенні «річка» перейшло до слов. мов із мов скіфо-сарматських племен, зокрема аланської. Згадка про Д. є в приспівах деяких зх.-укр. пісень («Ой Дана, річка Дана»). Від слів «дана», «дна», можливо, походять назви річок Двіна, Дунай, Дніпро, Дністер, Дон, Донець.

ДАНАЇ́ДИ (Δαναΐδες) — 1) У грецькій міфології 50 дочок аргоського царя Даная. Батько наказав Д. повбивати шлюбної ночі своїх чоловіків, які примусово одружилися з ними. За такий злочин Д. після смерті були приречені вічно носити воду в бочку без дна. 2) Переносно — наповняти «бочку Данаїд» — виконувати непотрібну й нескінченну роботу.

ДАНА́ЙЦІ, данаї (Δαναοί) — давньогрецькі племена, що жили в Аргосі. В гомерівському епосі Д. іноді наз. усі греки, які тримали в облозі Трою. Д., удавши, що зняли облогу, залишили під стінами міста нібито в дарунок дерев'яного коня (див. *Троянський кінь*), всередині якого сховалися воїни. Знехтувавши застереження *Лаокоона,* троянці втягли коня в місто. Вночі грец. воїни вийшли з коня і відкрили ворота міста. Трою було зруйновано. Звідси вираз «дари данайців» — подарунок, згубний для того, хто його одержує.

ДА́НА́КІЛЬ, данкалі, адал (самоназва — афар) — народ, який живе в пн.-сх. районах Ефіопії і на узбережжі затоки Таджура (Джібуті). Чисельність разом з близькими до них за мовою і культурою сахо — бл. 555 тис. чол. (1977, оцінка). Мова — афар, належить до *кушитських мов*. Релігія — *іслам;* зберігаються також пережитки давніх місцевих вірувань. Осн. заняття — кочове скотарство.

ДАНА́НГ, Туран — місто на Пд. В'єтнаму, в провінції Куангнам-Дананг. Порт на узбережжі Південно-Китайського м. 492 тис. ж. (1973). Підприємства харчосмакової, бавовняної, шовкової промисловості.

ДАНА́Я (Δανάη) — у грецькій міфології дочка аргоського царя Акрісія, мати *Персея*. Оракул пророкував Акрісієві смерть від руки онука. Щоб не збулося пророцтво, цар замкнув дочку в підземелля. Але Зевс проник до Д. у вигляді золотого дощу, й вона народила сина Персея, який, ставши дорослим, на змаганнях ненароком убив свого діда. Міф про Д. відображено в мистецтві (Корреджо, Тіціан, Рембрандт та ін.).

ДА́НБАР (Dunbar) Пол-Лоренс (27.VI 1872, Дейтон, штат Огайо — 10.II 1906, Вашінгтон) — американський негритянський письменник. Перша кн. віршів — «Дуб і плющ» (1893). У збірках віршів «Старші й молодші» (1895), «Ліріка скромного життя» (1896) відображено життя трудящих негрів. У деяких оповіданнях засуджував расову дискримінацію і терор. Проте творчість Д. значною мірою характеризується показом ідеалізованого життя негрів. Автор роману «Розвага богів» (1902) та ін.

ДА́НГЕ Шріпад Амріт (н. 10.X 1899, Бомбейська провінція) — діяч індійського й міжнар. робітн. і комуністичного руху. В 20-х рр.— один з лідерів лівого крила антиімперіалістич. і профсп. руху в Бомбеї. В 1922—24 — видавець марксистського журн. «Соціаліст». Був у числі засновників (1925) Компартії Індії (КПІ). В 1928—43 — один з лідерів інд. профспілкового руху; 1943—49 — голова, з 1949 — генеральний секретар, з 1976 — голова Всеінд. конгресу профспілок. З 1943 — член ЦК (з 1958 — Нац. ради), з 1948 — член Політбюро ЦК (з 1958 — Центр. виконавчого к-ту) КПІ. Віце-голова *Всесвітньої федерації профспілок* з 1949. З 1958 — член Центр. секретаріату Нац. ради

КПІ, з 1962 — голова Нац. ради КПІ. За революц. діяльність не раз зазнавав арештів (провів у тюрмах понад 15 років). У 1952—62 і 1967—71— депутат парламенту, голова фракції КПІ в Нар. палаті. Автор ряду праць з питань комуністичного і робітн. руху.

ДА́НДІ — місто на Пн. Сх. Великобританії, в Шотландії. Порт на узбережжі Північного м. 181,9 тис. ж. (1973). Вузол з-ць. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (електротех., текст.). Виробн. годинників, паперу, конторського обладнання. Підприємства джутової, харч. пром-сті. Університетський коледж.

ДАНЕ́ЛІУС (Danelius) Герхард (2.IV 1913, Берлін — 18.V 1978, Зх. Берлін) — діяч німецького комуністичного і робітн. руху. Член Компартії Німеччини з 1929. В 1933—45—учасник антифашист. боротьби. В 1946—62— член *Соціалістичної єдиної партії Німеччини* (СЄПН). В 1959—62 — перший секретар зх.-берлін. орг-ції СЄПН. У 1962, після утворення самостійної партії СЄПН — Західний Берлін, став першим секретарем її правління. З 1966 — голова СЄПН — Західний Берлін (з 1969 — Соціалістична єдина партія Західного Берліна). Нагороджений орденом Дружби народів (1973).

ДАНЕ́ЛІЯ Георгій Миколайович (н. 25.VIII 1930, Тбілісі) — рос. та груз. рад. кінорежисер, нар. арт. РРФСР (з 1975). У 1955 закінчив Моск. архіт. ін-т, 1958 вступив на Вищі режисерські курси. Перший фільм за однойменною повістю В. Панової «Серьожа» поставив разом з І. В. Таланкіним 1960. Фільми: «Шлях до причалу» (1962), «Я крокую по Москві» (1964); кінокомедії: «Тридцять три» (1965), «Не горюй!» (1969), «Зовсім пропащий» (за М. Твеном, 1973), «Афоня» (1975), «Міміно» (1977, золотий приз 10-го Моск. кінофестивалю). Держ. премія СРСР, 1978.

ДАНЕ́НТ Гі (н. 27.XII 1925) — діяч комуністичного руху Гваделупи. Н. в селянській сім'ї. В 1944—49 — студент юрид. ф-ту ун-ту в Монпельє (Франція). З 1949 — адвокат у Гваделупі. В 1946—58 — член Франц. комуністичної партії. З 1958 — чл. Гваделупської комуністичної партії (ГКП). В тому ж році обраний членом ЦК ГКП; з 1964 — член Політбюро і Секретаріату ЦК ГКП з орг. питань. З 1969 — генеральний секретар ГКП.

ДАНЄ́ВСЬКИЙ Всеволод Пійович [28.VIII (9.IX) 1852 — 26.III (7.IV) 1898] — український юрист, фахівець з міжнародного та кримінального права. Професор Харків. ун-ту. Син П. Н. *Данєвського*. Одним з перших висунув принцип «всесвітнього правового порядку», що, на його думку, мав об'єднати всі народи для їхнього благополуччя і щастя; критикував *Монро доктрину*. Осн. праця Д.: «Система політичної рівноваги та легітимізму і початок національності в їхньому взаємному зв'язку» (1882).

ДАНЄ́ВСЬКИЙ Пій Никодимович [23.IV (5.V) 1820, Київщина — 7.(19) IV 1892] — український юрист, діяч *судової реформи 1864*. Н. в дворянській сім'ї. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1843); викладав цивільне право в Ніжинському ліцеї. Осн. праці: «Про джерела місцевих законів деяких губерній і областей Росії» (1857), «Історія утворення Державної ради в Росії» (1859).

ДАНЖУА́ (Denjoy) Арно (5.I 1884, Ош, деп. Жер — 27.I 1974)— французький математик, член Франц. Академії наук (з 1942), її президент (з 1962), президент франц. матем. т-ва (з 1931), іноз. член АН СРСР (з 1971). Праці з *функцій теорії, топології*, квазіаналітичних функцій та ін. Д. повністю розв'язав класичну задачу про примітивну функцію, запровадивши для цього нове поняття інтеграла (інтеграла Данжуа). Золота медаль АН СРСР ім. М. В. Ломоносова (1971).

ДАНИ́ЇЛ ЗАТО́ЧНИК — давньоруський письменник кінця 12 — початку 13 ст., гаданий автор «Слова Даниїла Заточника» (в іншій редакції «Моленіє Даниїла Заточника»), яке збереглося в кількох списках 15—17 ст. У цьому творі, написаному риторичним стилем, автор викриває боярство й монастирське духівництво.

Літ.: Гудзий Н. К. История древней русской литературы. М., 1966.

ДАНИ́ЇЛ ПАЛО́МНИК — давньоруський письменник кінця 11 — початку 12 ст., ігумен (можливо, Чернігівського) монастиря. Автор опису подорожі до Палестини (бл. 1106—08) «Життя і ходіння Даниїла», що був популярним на Русі та в ін. країнах Європи. В цьому творі точний опис Палестини поєднується з легендарно-апокрифічним матеріалом.

Літ.: Історія української літератури, т. 1. К., 1967.

ДАНИЛЄ́ВСЬКИЙ Адріан Трохимович [р. н. невід., Харківщина — 20.III (1.IV) 1844, Петербург] — український піаніст, педагог і композитор. З поч. 19 ст. викладав гру на фортепіано в Петербурзі (серед учнів — О. *Даргомижський*). Автор фп. п'єс («Полонез»), романсів, культової музики.

М. Б. Степаненко.

ДАНИЛЄ́ВСЬКИЙ Василь Якович [13 (25). I 1852, Харків — 25.II 1939, там же] — український рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1926), засл. професор УРСР (з 1926). Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1874). Професор Харків. ун-ту (1883—1909 і 1917—21) та мед. ін-ту (1921—26). В 1927 організував і очолив у Харкові Органотерапевтичний ін-т (тепер Укр. н.-д. ін-т експериментальної ендокринології), де працював до кінця життя. Праці Д. присвячені питанням фізіології нервової системи (встановив наявність у головному мозку центрів, які регулюють діяльність внутр. органів), електрофізіології (вперше зареєстрував електричні явища у головному мозку собаки), вивченню *гіпнозу* у людини і тварин, ендокринології, протистології тощо.

Тв.: Исследования над физиологическим действием электричества на расстоянии, ч. 1—2. Х., 1900—01; Гипнотизм. Х., 1924; Учебник физиологии человека. Х., 1929.

ДАНИЛЄ́ВСЬКИЙ Віктор Васильович [23.VIII (4.IX) 1898, Лодзь, тепер ПНР — 9.VIII 1960, Ленінград] — український рад. вчений і письменник, професор історії техніки (з 1928), акад. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1923) Харків. технологічного (тепер політех.) ін-ту працював на з-дах. В 1928—29 організував у вузах Харкова перші в СРСР кафедри історії техніки. З 1931 — у Ленінграді (в Ін-ті істор. технології, на Металічному з-ді, завідував кафедрою історії техніки політех. ін-ту). У 1949—54 — голова, згодом член комісії з історії науки і техніки АН УРСР. Автор праць, присвячених історії вітчизн. техніки, тех. л-ри і освіти. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1948.

Тв.: И. И. Ползунов. М.—Л., 1940; Російська техніка. К.— Львів, 1948; Ломоносов на Украине. Л., 1954.
Літ.: Хрєнов К. К., Гнип П. І. Віктор Васильович Данилевський. К., 1963.

ДАНИЛЄ́ВСЬКИЙ Григорій Петрович [14 (26).IV 1829, с. Данилівка, тепер Барвінківського р-ну Харків. обл.— 6 (18). XII 1890, Петербург, похований в с. Пришибі, тепер Балаклійського р-ну Харків. обл.] — російський і український письменник. У 1850 закінчив Петерб. ун-т. Літ. діяльність почав 1846 (вірші, нариси з укр. побуту, статті з укр. л-ри). Автор творів про селян [«Втікачі в Новоросії», 1862; «Воля» («Втікачі повернулись»), 1863], спрямованих проти кріпацтва: істор. романів «Мирович» (1879), «Княжна Тараканова» (1883), «Спалена Москва» (1886), а також роману «Чорний рік» («Пугачовщина», 1888 — 89), написаних з консервативних позицій. Писав оповідання і повісті з життя укр. народу («Слобожани», 1853; «Полтавська старина», 1856; «Останні запорожці», 1878); «Українські казки» (сьоме вид. 1888), статті про Г. Квітку-Основ'яненка, Г. Сковороду. У 1962 в с. Пришибі на могилі Д. встановлено пам'ятник.

Тв.: Сочинения, т. 1—24. СПБ, 1902; Беглые в Новороссии.— Воля. М., 1956; Мирович.—Княжна Тараканова.— Сожженная Москва. М., 1977; Укр. перекл.—Збігці в Новоросії. Львів, 1892; Нові землі. Львів, 1897.

ДАНИЛЄ́ВСЬКИЙ Григорій Трохимович (1772, Харківщина — 25.XII 1863) — український скрипаль. Брат А. *Данилевського*. До 1808 співав у придворній співацькій капелі в Петербурзі, з 1808 виступав як скрипаль-соліст у Петербурзі, Чернігові, Києві.

ДАНИЛЄ́ВСЬКИЙ Микола Степанович [25.VII (6.VIII) 1892, Харків — 5.III 1920] — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1913. Н. в сім'ї службовця. З квітня 1917 — член Харків. к-ту РСДРП(б) і президії Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів, один із організаторів Червоної гвардії Харкова. В грудні 1917 обраний членом, згодом — секрета-

Г. П. Данилевський.

В. Я. Данилевський.

В. В. Данилевський.

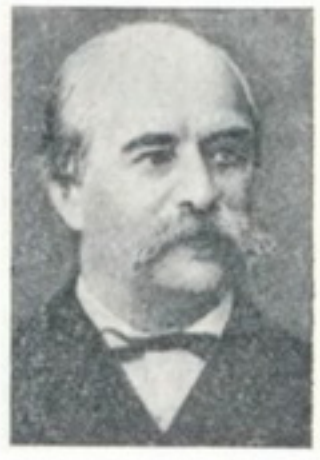

Г. П. Данилевський.

О. Я. Данилевський.

Й. А. Даниленко.

В. І. Данилов.

О. М. Данилюк.

рем ЦВК Рад. України. В 1918 брав участь у боях проти нім. окупантів та білогвардійців. У 1919 — співробітник Наркомвійськсправ України, комісар бригади 12-ї армії. Загинув у бою з військами бурж.-поміщицької Польщі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Олександр Якович [28.XI (10.XII) 1838, Харків — 8.VI 1923, Петроград] — російський і український біохімік, основоположник вітчизняної біохімії, чл.-кор. Петерб. АН (з 1898). Закінчив мед. факультет Харків. ун-ту (1860). В 1863—71 — професор Казанського, 1885—92 — Харків. ун-ту, з 1892 — петерб. Військ.-мед. академії. Разом з братом В. Я. *Данилевським* організував у Харкові видання першого вітчизн. фізіол. журналу (1888—91). Праці Д. присвячені вивченню білків і білкового обміну, ферментів; раціональному харчуванню.

Тв.: Избранные труды. М., 1960.
Літ.: Буланкин И. Н. Основоположник отечественной биохимии Александр Яковлевич Данилевский. Х., 1953.

ДАНИЛЕ́НКО Йосип Абрамович [н. 2 (15).XI 1903, с. Новий Бурлук, тепер Чугуївського р-ну Харків. обл.] — український рад. учений, зоотехнік, акад. ВАСГНІЛ (з 1966). Член КПРС з 1946. З 1939 — в н.-д. ін-ті тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР (Харків), з 1941 — директор цього ін-ту, а з 1973 — наук. консультант. Наукові праці з питань годівлі с.-г. тварин, силосування кормів, утримання тварин на пром. комплексах та ін. Нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Й. Є. Мандель.

ДАНИЛЕ́НКО Михайло Васильович [н. 29.VII (10.VIII) 1918, с. Новосимбірськ, тепер Гайського р-ну Оренб. обл.] — український рад. хірург, чл.-кор. АМН СРСР (з 1975), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Герой Соціалістичної Праці (з 1978). Член КПРС з 1942. У 1941 закінчив Саратовський мед. ін-т. У 1944—64 — ординатор, асистент, доцент, зав. кафедрою Вінницького мед. ін-ту. З 1964 — ректор і одночасно зав. кафедрою грудної хірургії Львів. мед. ін-ту. Праці в галузі розвитку хірургічних методів лікування легень, набутих і природжених вад серця тощо. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДАНИЛИ́ШИН Степан Іванович [23.XII 1908 (5.I 1909), с. Юхимівці, тепер Волочиського р-ну Хмельн обл.— 16.XII 1973, Тернопіль] — український рад. театральний художник, засл. діяч. мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1960. У 1940 закінчив Всеросійську АМ у Ленінграді. Працював у Терноп. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка, в якому оформив вистави: «Богдан Хмельницький» Корнійчука (1947), «У неділю рано зілля копала» за Кобилянською (1956), «Не судилося» Старицького (1960), «Камінний господар» Лесі Українки (1964), «Як сходило сонце» Микитенка (1967), «Перша борозна» Кавалерідзе (1970). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Виставка творів художника театру Степана Івановича Данилишина. Львів, 1962.

ДАНИ́ЛО з Калинівки (справж. прізв. та ім'я — Пічентов Данило Микитович; 1731, с. Калинівка, тепер Сум. обл.— 30.III 1776, там же) — український живописець. Навчався в Київ. академії, пізніше — в майстерні при Софії Київській у *Самуїла*. Брав участь у розписах Софії Київської, писав ікони для церкви м. Ніжина (1759). На замовлення митрополита Арсенія Могилянського намалював образи́ св. Софії, Різдва Богородиці та великомучениці Варвари для митрополичого будинку в Києві. Розписав іконостас у церкві с. Студенка поблизу м. Глухова (1760—63), виконав кілька портретів (Кіндрата Головні, 1767, Сосницький краєзнавчий музей).

ДАНИ́ЛО ГА́ЛИЦЬКИЙ (1201—64) — князь Галицько-Волинської землі, політ. діяч, дипломат і полководець, син князя *Романа Мстиславича*. В союзі з *Мстиславом Мстиславичем* Удалим, закликаним на князювання в Галич (див. *Галич* давній), успішно боровся проти угор. і польс. загарбників (1219, 1221, 1227). Учасник битви на р. *Калці* (1223) проти монголо-татар. У 1229 оволодів Волинню, 1238 — Галичем, 1239 — Києвом і посадив у ньому воєводу *Дмитра*. Д. Г. відбив наступ нім. лицарів на пд.-зх. і зх. руські землі, розгромивши (1238) загарбників під *Дорогичином*. У боротьбі проти боярської верхівки й князівських чвар спирався на підтримку дрібних і серед. служилих феодалів і городян, заінтересованих у зміцненні князівської влади. В *Ярославській битві 1245* руські війська на чолі з Д. Г. розгромили угор.-польс. війська й дружинників великих галицьких бояр, що зміцнило єдність *Галицько-Волинського князівства*. Визнавши 1246 залежність від *Золотої орди*, не відмовився, проте, від наміру боротися проти монголо-татар. З цією метою прагнув створити коаліцію за участю папи римського, угор. короля, польс. і лит. князів. На пропозицію папи римського, який намагався поширити вплив католицтва на сх.-слов. землі, Д. Г. бл. 1254 прийняв королівський титул. Але, не діставши допомоги на Заході, порвав з папою і продовжував боротьбу проти монголо-татар власними силами. В 1254—55 військо Д. Г. визволило від монголо-татар землі по Пд. Бугу, Случі і Тетереву, здобуло Возвягль (тепер Новоград-Волинський). У зв'язку з новим руйнівним нападом монголо-тат. воєводи Бурундая (1259) Д. Г. змушений був підкоритися Золотій орді. Д. Г. сприяв екон. й культурному піднесенню Галицько-Волинської Русі — було збудовано і укріплено ряд нових міст, зокрема Львів (названий ім'ям Льва — сина Д. Г.), Холм та ін. Діяльність Д. Г. висвітлено в *Галицько-Волинському літописі*. Образ Д. Г. відтворено в укр. рад. л-рі й мистецтві (поема М. Бажана «Данило Галицький», істор. роман А. Хижняка і вокально-симфонічна поема Б. Крижанівського тієї самої назви).

Літ.: Гуслистий К. Данило Галицький. Саратов, 1942; Історія Української РСР, т. 1, кн. 1. К., 1977.

ДАНИ́ЛО ЧО́РНИЙ (бл. 1360—1430, Москва) — російський живописець. Разом з А. *Рубльовим* та ін. майстрами розписував Успенський собор у Владимирі (1408) і Троїцький собор Троїце-Сергієвої лаври в Загорську (20-і рр. 15 ст.). Вважають, що він брав участь у виконанні деяких ікон і фресок у цих соборах.

ДАНИ́ЛОВ Віталій Іванович [28.III (10.IV) 1902, с. Жовте, тепер Слов'яносербського р-ну Ворошиловгр. обл.— 19.III 1954, Київ] — український рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1951). Закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти (1926). З 1951 — директор Лабораторії металофізики АН УРСР, реорганізованої (1955) в Ін-т металофізики АН УРСР. Осн. праці в галузі рентгенографічного дослідження атомної структури рідких металів та теорії *кристалізації*. З'ясував фіз. суть явища зародження центрів кристалізації і вплив на цей процес різних факторів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1950.

ДАНИ́ЛОВ Володимир Валер'янович (1.VIII 1881, м. Духовщина, тепер Смол. обл.— 24.IV 1970, Ленінград) — український та російський рад. фольклорист і літературознавець. Член КПРС з 1946. Закінчив Ніжинський істор.-філологічний ін-т (1905). Автор праць з укр. фольклору, укр. і рос. л-ри, наук. розвідок про Т. Шевченка, О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Тургенєва, Л. Толстого, М. Максимовича, А. Метлинського та ін.

Літ.: Панченко Н. Т. Список печатных научных трудов В. В. Данилова. Л., 1963.

ДАНИ́ЛОВ Кирша (Кирило Данилович) — скоморох-імпровізатор 18 ст., гаданий укладач першої збірки російських *билин*, *духовних віршів* тощо. Свій репертуар записав на Уралі після 1742. Збереглася копія збірки на папері 60—80-х рр. 18 ст. Перші видання збірки — 1804 і 1818 років.

Тв.: Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым. М., 1977

ДАНИ́ЛОВ Олексій Ілліч [н. 14 (26). I 1897, с. Мосіно, тепер Суздальського р-ну Влад. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1943). Член КПРС з 1941. В Рад. Армії з 1918. В 1931 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. команд. військами Київ. особливого військ. округу. Під час війни — нач. управління ППО та нач. штабу армії на Пд.-Зх. фронті, команд. армією на Сталінградському і Донському фронтах, танк. армією — на Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Керовані Д. війська брали участь у визволенні тер. України. Д. командував армією в рад.-

япон. війні 1945. Після війни — на керівних посадах у Рад. Армії. З 1968 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ДАНИ́ЛОВ Семен Петрович [7 (20).X 1917, Митахський насліг, тепер Горного р-ну Якут. АРСР — 27.XI 1978, Якутськ] — якут. рад. поет. Член КПРС з 1961. Друкуватися почав 1937. Перша книга — «Оповідання» (1945). Автор збірок віршів і поем: «Моя Батьківщина» (1949), «Мирне місто» (1958), «Щастя орла» (1961), «Зірки Аласа» (1965), «Білий кінь Манчари» (1969). «День новий» (1971), «Мої дорожні супутники» (1975) та ін., в яких героїчна романтика поєднується з реалістичним зображенням повсякденних справ людей. Твори Д. пройняті національним побутовим колоритом, оспівують красу природи Півночі. Писав і для дітей. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

ДАНИЛЮ́К Іван Ілліч (н. 3.XII 1931, с. Рашків, тепер Городенківського р-ну Івано-Фр. обл.) — український рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1965). Член КПРС з 1972. Закінчив Львів. ун-т (1955). З 1958 працював у Сибірському відділенні АН СРСР, у 1965—74 — директор Донецького обчислювального центру АН УРСР (з 1970 — Ін-т прикладної математики та механіки АН УРСР), з 1975 — зав. відділом цього ін-ту. Осн. праці стосуються *рівнянь математичної фізики*, теорії *крайових задач* і сингулярних *інтегральних рівнянь*. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ДАНИЛЮ́К Йосип Миколайович (1842, Львів — 8.II 1904) — діяч робітн. руху в Галичині. Н. в сім'ї робітника. Брав участь у *польському повстанні 1863—64*. Д.— один з ініціаторів створення «Прогресивного товариства львівських друкарів» (1869), засновник першого професійного т-ва друкарів у Галичині «Вогнище» (1875). В 1878 Д. видавав соціалістичну робітн. газ. «*Праця*». Співавтор «Програми галицьких соціалістів», виданої 1881 в Женеві. Один з керівників страйків столярів (1886) і пекарів (1888) у Львові. В 1889 — делегат Паризького конгресу, на якому було засновано *Інтернаціонал 2-й*.

ДАНИЛЮ́К Олексій Мусійович (н. 24.IV 1934, с. Іллін, тепер Гощанського р-ну Ровен. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1958. Трудову діяльність розпочав у 1950 трактористом Бугринської МТС Гощанського р-ну. У 1973 закінчив Мирогощанський радгосп-технікум (Дубнівський р-н Ровен. обл.), набув спеціальності техніка-механіка. Бригадир тракторної бригади колгоспу ім. газ. «Правда» Гощанського р-ну (1958—62), а з квітня 1962 — колгоспу ім. Жданова. Бригада, яку очолює Д., у 1976 зібрала по 62,8 ц/га зернових, по 542 ц/га цукр. буряків, по 205 ц/га картоплі. Делегат XXIV з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Член Союзної Ради колгоспів. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. *О. Д. Яремчук.*

ДАНИ́ЛЬЧА — карстова печера в Криму. Розташована за 2,5 км від с. Соколиного Бахчисарайського р-ну. Довж. 14 м, шир. 12 м, вис. 3 м. На стінках — каскадні напливи, є натічні колони. Частина печери зайнята підземним озером (пл. 50 м², глиб. до 2 м). У печері знайдено кістки тварин, черепки середньовічної кераміки. Біля входу — залишки невеликого храму 8—9 ст. Об'єкт туризму.
Ю. І. Шутов.

ДАНИ́НА — в давньоруській державі найдавніша форма оподаткування залежного населення, що відповідно до істор. умов виступала або як військова контрибуція, або як прямий держ. податок чи феод. рента. Як військ. контрибуція Д. згадується в недатованій найдавнішій частині «*Повісті временних літ*», де перелічуються неслов'янські племена «иже дань дають Руси», а також в оповіданні про спроби *хозар* примусити *полян* сплачувати їм Д. Про Д. як держ. податок йдеться в літописі, де розповідається, що *Олег*, ставши князем у Києві, почав збирати її «на словенах і кривичах». Київ. князі збирали Д. у слов. племен спочатку у формі *полюддя*. В 947 київ. княгиня *Ольга* регламентувала збирання Д. Відтоді її перетворено на постійний держ. податок, що його сплачували спочатку продуктами с. г. або промислів, а пізніше грішми. З розвитком феод. відносин Д. все більше набувала значення феод. продуктової ренти. Одиницею оподаткування було окреме сел. г-во, що згадується в джерелах під назвою «двору», «диму», «рала», «плуга». За часів монголо-тат. іга населення Русі сплачувало Д. ханові *Золотої орди* як контрибуцію, а місц. князям — як держ. податок. З посиленням феод.-кріпосницької експлуатації на Україні і в Росії в 16 — 1-й пол. 19 ст. Д. набрала характеру натуральних і грошових повинностей.

ДАНІЄ́ЛЬСОН Микола Францович (псевд.— Ніколай — он; 1844 — 3.VII 1918) — російський економіст, один з ідеологів ліберального народництва 80—90-х рр. 19 ст. Завершив переклад рос. мовою 1-го тому «Капіталу» К. Маркса, початий Г. О. *Лопатіним*, і самостійно переклав 2-й (виданий 1885) і 3-й (1896) томи. Листувався з К. Марксом та Ф. Енгельсом. Д. ідеалізував можливості рос. общини, протиставляв кустарну пром-сть капіталістичній, стверджував, що розвиток капіталізму підриває існування Росії. В. І. Ленін у працях 90-х рр. викрив неспроможність дрібнобурж. поглядів Д., особливо нерозуміння ним класової боротьби.

ДА́НІЯ, Королівство Данія — держава в Зх. Європі, на п-ові Ютландія та прилеглих островах (найбільші з них — Зеландія, Фюн, Лолланн, Фальстер, Борнгольм). В адм. відношенні Д. поділяється на 14 районів (амтів). Д. належать *Фарерські острови* та о. *Гренландія*, які користуються внутр. автономією.

Державний лад. Д.— конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1953. Глава д-ви — король (королева). Законодавча влада належить королю і однопалатному парламентові — фолькетингові, який обирається населенням строком на 4 роки. Виконавчу владу здійснює уряд, призначуваний королем і очолюваний прем'єр-міністром; уряд відповідальний перед фолькетингом.

Природа. Берегова лінія Ютландії та островів розчленована численними затоками й протоками (особливо на Сх.); вздовж берегів — дюни, подекуди *марші*, *вати*. Рельєф переважно рівнинний, погорбований. Найвища точка Д.— Ідінг-Ков (вис. 172 м) на Сх. Ютландії. Незначні поклади каоліну, крейди, бурого вугілля, торфу, нафти. Клімат помірний, морський. Пересічна т-ра січня бл. 0°, липня +15, +16°. Річна сума опадів 600—900 мм; часто бувають тумани. Багато коротких річок і невеликих озер. Численні болота інтенсивно осушуються. Переважають дерново-підзолисті, на Сх.— бурі лісові грунти, на узбережжях — лучні алювіальні. Під лісами — бл. 10% тер. країни (бук, дуб, сосна, ялина).

Населення. Понад 98% нас. становлять *датчани* (1975). Живуть також німці, фарерці, гренландці. Офіц. мова — датська. Пересічна густота нас.— понад 118 чол.

Герб Данії.

ДАНІЯ

Площа — 43 тис. км²

Населення — 5,1 млн. чол. (1978)

Столиця — м. Копенгаген

на 1 км² (1978). Понад 80% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Копенгаген, Орхус, Оденсе, Ольборг.*

Історія. В кін. 1-го тис. до н. е. на тер. сучас. Д. жили герм. племена англів, ютів, герулів, саксів, кімврів. У 5—6 ст. з Пд. Скандінавського п-ва в Ютландію переселилися дани (у 8 ст.— осн. маса нас. Д.). В 6—8 ст. розгорнувся процес класового розшарування. У 8—11 ст. дат. *вікінги* нападали на узбережжя Зх. Європи, в 9 ст. завоювали Пн.-Сх. Англію, в 10 ст.— *Нормандію* (Пн. Франція). У 8 ст. почався процес політ. об'єднання країни. В 10 ст. засновано єдине дат. королівство. За короля *Кнуда I* Великого (1018—35) Д. на деякий час підкорила Норвегію та Англію. Бл. 960 Д. офіційно прийняла християнство. В 11—12 ст. поширився процес феодалізації. В 1086 вибухнуло перше велике сел. повстання. В 12 ст. мали місце династичні зв'язки між дат. двором і нащадками *Володимира Мономаха*. В 12—13 ст. дат. королі захопили землі поморських слов'ян та естів (Пн. Естонія перебувала під пануванням Д. до 1346). Але після поразки від нім. феодалів 1227 Д. втратила більшість цих володінь. Із серед. 13 ст. країну охопили феод. міжусобиці. *Ганза*, скориставшися з ослаблення країни, 1370 домоглася значних привілеїв у Д. Розквіт зовн. могутності Д. припав на період правління *Маргарити Датської* (1375—1412). Дат. королі на тривалий час здобули норв. (1380—1814) і швед. (1389—1435; 1448—1523) корони. На з'їзді феод. знаті 1397 було проголошено *Кальмарську унію* Д., Швеції (з Фінляндією) та Норвегії (з Ісландією). В 1460 до Д. було приєднано Шлезвіг і Гольштейн. У 15—16 ст. остаточно утвердилися феод.-кріпосницькі відносини, відбувалися численні сел. повстання (1441—43 та ін.). Проведення 1536 королівської лютеранської *Реформації* сприяло посиленню позицій дворянства. Зазнавши поразок у численних війнах зі Швецією (16—17 ст.) і в *Тридцятилітній війні 1618—48*, Д. втратила Сконе (пд.-зх. частину Швеції), Сх. Норвегію, о-ви у Балтійському м. В 17 ст. у Д. встановився *абсолютизм* (юридично 1665). Криза кріпосництва, сел. заворушення привели до скасування кріпосного права (закони 1788, 1800) та поширення капіталістичних відносин. Внаслідок поразки у війні 1807—14 з Великобританією і Швецією Д. втратила Норвегію і о. Гельголанд. У період революцій 1848—49 в Європі в Д. посилив-

Замок Фредеріксборг біля Копенгагена. 1602—22.

ся масовий нар. рух за політ. права. За конституцією 1849 Д. стала обмеженою монархією. В 50—60-х рр. у Д. ліквідовано залишки феодалізму, поміщицькі землі викуплено селянами. В результаті війни 1864 з Пруссією та Австрією Д. втратила Гольштейн, Шлезвіг і герцогство Лауенбург. У 70-х рр. 19 ст. розгорнувся робітн. рух, виникли перші профспілки і с.-д. орг-ції. На поч. 20 ст. економіка країни залишалася в осн. аграрною. Під час 1-ї світової війни Д. дотримувалася нейтралітету. Під впливом Великого Жовтня в Д. 1917—20 посилився робітн. рух. У 1919 засновано Компартію Д. В 1924 Д. встановила дипломатичні відносини з СССР. У 30-х рр. швидко розвивалася дат. пром-сть, уряд провів ряд соціальних реформ. 9.IV 1940 Д. окупували нім.-фашист. війська. Дат. уряд 1941 приєднався до *«Антикомінтернівського пакту»*. З 1942 в країні розгорнувся *Рух Опору*, який очолювали комуністи. 5.V 1945 нім. війська в Д. капітулювали перед англ. збройними силами. 9.V 1945 Рад. Армія визволила о. Борнгольм. Тимчасовий демократичний уряд із представників Руху Опору (1945) провів чистку держ. апарату та деякі соціальні реформи. З 1945 Д.— член ООН. Після війни при владі перебували уряди, основу яких становила С.-д. партія Д. (крім 1945—47, 1950—53, 1968—71, 1973—75). Взявши участь у *Маршалла плані* (1948—52), Д. потрапила в екон. і політ. залежність від США, 4.IV 1949 вступила до *НАТО*. З 1951 на о. Гренландія розміщено амер. військ. бази, 1961 створено об'єднане дат.-західнонім. командування на Балт. м. В 60-х рр. в економіку Д. активно проникав іноз. капітал. Трудящі, керовані компартією, посилили боротьбу за поліпшення умов життя, за міцний мир. У 1960—72 Д.— член *Європейської асоціації вільної торгівлі*, з 1973 — член *Європейського економічного товариства, Європейського об'єднання вугілля і сталі, Євратома*, з 1979 — Європ. валютної системи. У 1974 Д. переживала гостру політ. кризу. Між Д. і СРСР підписано ряд угод (1968—71, 1973, 1975) про екон., наук.-тех. і культур. співробітництво.

Політичні партії, профспілки. Соціал-демократична партія Данії (СДПД), засн. 1871. *Венстре-Ліберальна партія*, засн. 1870. Разом із СДПД створює урядову коаліцію (з 1978). Партія прогресу, засн. 1970. Об'єднує дрібну буржуазію міста. Консервативна народна партія, засн. 1915. Виражає інтереси великої буржуазії та поміщиків. Радикальна Венстре, засн. 1905. Виражає інтереси дрібної буржуазії та ліберальної інтелігенції. Християнська народна партія, засн. 1970. Бурж.-клерикальна. Демократи центру, засн. 1973 на базі правого крила СДПД. Соціалістична народна партія (СНП), засн. 1959. Об'єднує частину робітників, службовців, інтелігенції. Ліві соціалісти, засн. 1967 лівим крилом СНП. *Комуністична партія Данії*, заснована 1919. Центральне об'єднання профспілок Данії. Входить до *Міжнародної конфедерації вільних профспілок*.

Господарство. Д.— індустріально-агр. капіталістична країна з експортною орієнтацією г-ва. В економіці значну роль відіграють великі монополії та іноз. капітал. Пром. виробн. базується значною мірою на імпортній сировині, що зумовлює зростання зовн. боргу країни (51 млрд. крон, кінець 1977). Заг. криза капіталістичного г-ва 70-х рр. призвела до подорожчання життя в країні — за 1970—76 на 69,8%; зростає безробіття (204 тис. чол. на кін. 1977).

Промисловість. В пром-сті створюється понад 40% нац. доходу і бл. 60% вартості експорту країни. Енергетика Д. базується на довізному паливі (гол. чин. нафті і нафтопродуктах). Видобувають у невеликій кількості буре вугілля, каолін, на шельфі Північного м.— нафту (500 тис. т, 1977). Осн. галузі пром-сті: машинобуду-

вання (судна, суднові дизелі, с.-г. машини, електротех. й радіоелектронні вироби, прилади, устаткування для цем. і харч. пром-сті тощо), хім. (мінеральні добрива, синтетичні смоли і пластмаси, мед. препарати), харч. (особливо м'ясомол. і рибна). Розвивається нафтопереробка (три нафтопереробні з-ди заг. потужністю 11,3 млн. т нафти на рік). Виробн. буд. матеріалів, зокрема цементу; підприємства легкої, меблевої, скляної

Виробництво основних видів промислової і сільськогосподарської продукції

Продукція	1971	1977
Електроенергія, млрд. кВт·год	17,2	20,6
Судна (поставлено замовникам, тис. брутто реєстрових т)	724	700
Цемент, тис. т	2733	2316
Молоко » »	4556	5010 *
Масло » »	124	131
Сир » »	120	177
М'ясо » »	1129	1129

* 1976.

і фарфорової (відомий копенгагенський фарфор) пром-сті. Гол. пром. центри: Копенгаген, Орхус, Оденсе, Ольборг.

Сільське господарство Д. відзначається високою продуктивністю й товарністю. Характерні концентрація виробн., розорення дрібних фермерів. Провідною галуззю є тваринництво м'ясомол. напряму, частка якого становить бл. 90% всієї товарної продукції с. г. Поголів'я (млн., 1977): великої рогатої худоби — 3,1, свиней — 8,2. Розвинуте птахівництво. Землеробство спеціалізується на вирощуванні кормів. Під кормовими культурами — бл. 90% об-

роблюваної площі. Вирощують також ячмінь, пшеницю, картоплю. Розвинуті рибальство (1,9 млн. т риби, 1977), звірівництво.

Транспорт. Найважливіший вид транспорту — морський (понад 50% внутр. і 80% зовн. торг. перевезень). Тоннаж торг. флоту — 5365 тис. брутто реєстрових т (1977). Найбільший мор. порт — Копенгаген. Залізничне поромне сполучення між п-овом Ютландія і о-вами та сусідніми країнами. Довжина з-ць (з урахуванням поромів) — 4245 км, автошляхів — 55,9 тис. км. Міжнар. аеропорт Каструп (Копенгаген).

Зовнішня торгівля. Данія експортує мол. продукти, яйця, м'ясо і м'ясопродукти, живу худобу, рибу, технічні й харчові жири, судна, електротех. устаткування й машини для харч. і цем. пром-сті; імпортує нафту й нафтопродукти, мінеральну сировину, метали, с.-г. машини, верстати, автомашини та ін. Гол. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства, Швеція. Частка країн — членів РЕВ у зовнішньоторг. товарообороті Д. становить 4,2% (1976).

Грошова одиниця — *крона*. За курсом Держбанку СРСР 100 крон = = 12,87 крб. (березень 1979).

А. П. Ревенко.

Медичне обслуговування. В 1972 у Д. було бл. 42,2 тис. лікарняних ліжок (8,4 ліжка на 10 тис. ж.); у 1973 мед. допомогу подавали 10,8 тис. лікарів (1 лікар на 471,7 ж.). Лікарів готують 7 вищих мед. навч. закладів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Поч. ланка системи освіти Д.— дитсадки. Вік обов'язкового навчання — від 7 до 16 років. Термін навчання у поч. школах — 7 років (у 1974/75 навч. р.— понад 559,7 тис. учнів), у молодших серед. (реальних) школах — 2—3 роки, у старших серед. школах (гімназіях) — 3—2 роки (в 1974/75 навч. р.— понад 224,7 тис. учнів); у профес.-тех. уч-щах — 1—3 роки (в 1973/74 навч. р.— понад 131,4 тис. учнів). 90% дітей навчаються у безплатних держ. школах. Вищу освіту здобувають у 5 ун-тах, 25 ін-тах і коледжах (у 1975/76 навч. р. налічувалось в ун-тах 50,8 тис., в ін-тах і коледжах — 26,2 тис., у пед. вузах — 22,2 тис. студентів). Найбільші вузи: ун-ти в Копенгагені (засн. 1479) та Орхусі (засн. 1928), інженерна академія Д. (засн. 1957), тех. ун-ти в Копенгагені. Наук. установи: Датська королівська академія наук і л-ри (засн. 1742), Академія красних мистецтв (засн. 1754), Дат. академія тех. наук (засн. 1937), понад 20 ін. н.-д. установ. Б-ки: Королівська й Муніципальна в Копенгагені, Публічна в Орхусі тощо. Музеї: Нац. королівський красних мистецтв, Королівський морський у Копенгагені, будинок-музей Г.-К. Андерсена в Оденсе та ін.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в Д. виходили 49 щоденних газет заг. тиражем 1,7 млн. прим., бл. 30 тижневиків тиражем 2,8 млн. прим., 150 журналів і 300 місц. газет. Осн. щоденні газети: «Актуельт»(«Актуально», з 1872) — орган с.-д. партії, «Берлінгске тіденне» («Відомості Берлінга», з 1749) — консервативна, «Б. Т.» («Берлінгске тіденне», з 1916), «Політікен» («Політика», з 1884), «Екстрабладет» («Екстрена газета», з 1904). Орган Компартії Д. «*Ланд ог фольк*» («Країна й народ», з 1941). Інформ. агентство Рітсаусбюро засн. 1866, акціонерне т-во. Радіомовлення — з 1925, телебачення — з 1954. Перебувають під контролем урядової служби «Датське радіо».

О. В. Ткачов.

Література. З давніх часів в Д. склалася багата усна нар. творчість. Перші писемні пам'ятки (лат. мовою) датуються 12 ст. Відомою є істор. праця Саксона Граматика «Діяння датчан» (12—13 ст.). В 13—14 ст. все більшу роль відігравали пам'ятки дат. мовою, значною мірою перекладні. Пожвавленню літ. життя сприяла Реформація і початок книгодрукування в Д. Переклад Євангелія К. Педерсеном послужив основою для розвитку дат. літ. мови. У 18 ст. в Д. проникли ідеї *Просвітительства,* найвизначнішим діячем якого був комедіограф Л. *Гольберг*. В поезії Г.-А. Брорсона, драматургії Й. Евальда помітні сентименталістські настрої. В творчості Є. Баггесена, П.-А. Гейберга, М. Бруна знайшли відображення ідеї Великої франц. революції. З поч. 19 ст. провідним напрямом у л-рі став *романтизм*. Найвизначніший його представник — А.-Г. *Еленшлегер*. Романтизм знайшов свій вияв і в творчості Н.-Ф.-С. Грундтвіга, С.-С. *Бліхера*. К. Вінтера та ін. У творах К.-В. Бредаля 30-х рр. і Й.-Л. Гейберга 40-х рр. посилилися реалістичні тенденції. Всесвітнє визнання здобули казки та історії Г.-К. *Андерсена*. Попередник сучас. л-ри *екзистенціалізму* — С. *К'єркегор*.

Провідна роль у формуванні сканд. реалізму належить критикові Г. *Брандесу*. Визначним дат. реалістом 19 ст. був Є.-П. *Якобсен*. Нова дат. л-ра представлена творами Г. Понтоппідана, Г. Драхмана, Г. Банга, К. Г'єллерупа, Й.-В. Єнсена. Важливим етапом розвитку л-ри Д. була творчість першого дат. пролет. письменника М. *Андерсена-Нексе*. З прогресивних позицій виступили В. *Гейнесен* і О. *Гельстед*.

У 20—30-х рр. розвивалася соціально-критична проза — романи Г.-Р. *Кірка*, Е. Крістенсена, Г. *Шерфіга*, К. Беккера, М. *Кліт-гора*, драматургія К. Мунка, К.-Е. Сої, К. *Абелля*. З'явилися й твори Й. Нільсена, К. Сеннербю, Г.-К. Браннера, К. *Бліксен*, К. Мікаеліс та ін. В роки 2-ї світової війни багато письменників брали участь у Русі Опору. У післявоєнний період з творами, в яких порушуються актуальні проблеми суспільного життя, виступили Г. *Вульф*, Т. Дітлевсен, П. Шальдемосе, Г.-Л. Єпсен. Письменникам, що прийшли в л-ру в 60—70-і рр., притаманні пошуки нових форм, філос. осмислення дійсності, гостра реакція на соціальні конфлікти сучас. суспільства (В.

Собор у місті Роскілле. Інтер'єр. Почато в 12 ст.

Данія.
Б. Торвальдсен. Вулкан. Мармур. 1838. Музей Б. Торвальдсена. Копенгаген.

Серенсен, П. Себерг, Б. Андерсен, С. Гольм). На Україні видано твори Г.-К. Андерсена, М. Андерсена-Нексе, Є.-П. Якобсена, Г. Кірка, Г. Шерфіга та інших.

Архітектура. На тер. Д. від часів вікінгів збереглися залишки фортець Треллеборг на о. Зеландія, Аггерсборг поблизу Лім-Фйорда. В 10—13 ст. будувалися базилікальні церкви (церква Богоматері в Роскілле, 11 ст.), масивні хрестово-купольні собори (в Рібе та Віборгу), своєрідні круглі церкви на о. Борнгольм. В романський період зводилися оборонні споруди (замки Себорг і Вордінгборг на о. Зеландія, башта Баструп та ін.). В готичний період (поч. 13—30-і рр. 16 ст.) споруджено величні собори в Роскілле та Оденсе, прямокутні в плані замки з масивними стінами й баштами (замок Спетруп в р-ні Віборга). Для архітектури 16 — 1-ї пол. 18 ст. характерне буд-во палаців, громад. і житл. будинків, в декорі яких спочатку виявлялися риси ренесансу (біржа й палац Росенборг у Копенгагені, замки-резиденції Кронборг і Фредеріксборг на о. Зеландія), пізніше — *барокко* й *рококо* (ансамбль Амалієнборг, арх. Н. Ейтвед, Н. Жарден). У 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. розвивався *класицизм* (арх. К.-Ф. Гарсдорф, К.-Ф. Гансен, М.-Г. Біннесбель). В архітектурі Д. кін. 19 — поч. 20 ст. стверджувалася нац. романтика (нова ратуша в Копенгагені, арх. М. Нюроп), у 20-х рр. 20 ст.— неокласицизм (будинок поліцейського управління в Копенгагені, арх. Г. Кампман і О. Рафн), з 30-х рр. поширився *функціоналізм* (ун-т в Орхусі, 1932—46, арх. К.-О. Фіскер та ін.; будинок аерокомпанії «САС» у Копенгагені, 1959, арх. А. Якобсен). Після 2-ї світової війни частково реконструюються й забудовуються міста Оденсе, Копенгаген (арх. С.-Е. Расмуссен та ін.), відбудовуються міста Ренне і Нексе; створюються нові житл. комплекси.

Образотворче мистецтво. На території Д. збереглися статуетки з янтарю, наскельні зображення, що належать до доби *неоліту* й бронзи, срібні посудини з часів заліз. віку. У розписах романських церков був помітним візант. вплив. У 1754 засновано АМ у Копенгагені, що сприяло розвиткові живопису, скульптури і графіки. У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. в Данії працювали скульптор Б. *Торвальдсен,* живописець Н.-А. Абільгор та ін. В 1-й пол. 19 ст. провідне місце в живописі посідали К.-В. Еккерсберг, К.-А. Єнсен, А. Мюлер. У традиціях *академізму* формувалася творчість живописців К. Гансена і В.-Н. Марстранна. З 80-х рр. 19 ст. розквіту досягло виробн. худож. фарфору. В кін. 19 — на поч. 20 ст. живописці П.-С. Крейєр, В. Йогансен, А. Єрндорф, скульптор і живописець Т.-Е. Філіпсен зображували природу і простих людей. Д. З поч. 20 ст. в Д. поширювалися новітні модерністські течії (В. Шарф, пізніше Е. Альфельт, Е. Якобсен та ін.). В реалістичних традиціях працюють живописці О. Руде, Г. Єнсен, графік Г. *Бідструп*.

К.-В. Еккерсберг. Бриг з катером. 1831. Приватна збірка. Копенгаген.

Музика Д. до 12 ст. обмежена жанрами нар. мистецтва — епічними піснями й танцями. Перші зразки профес. культової музики належать до 12 ст., світської — до 15 ст. Профес. муз. твори, в яких відчутний нац. стиль — «Пісні в народному дусі» (1782—90) та зингшпілі «Свято врожаю» (1790), «Весілля Петера» (1793) І. Шульца. Серед композиторів 19—20 ст.— Н. *Гаде,* І. Гартман, А. Гамерік, П. Ланге-Мюллер, А. Енна. Основоположник сучас. композиторської школи — К. *Нільсен*. Відомі композитори — К. Рісагер, Н. Бентсон, Ф. Гефдінг, Е. Гамерік, В. Гольмбое, С. Шульц та ін.; виконавці: співак Н. Меллер, співачки Л. Коппель, Б. Сенберг, К. Шульц; артисти балету К. Сімоне, Г. Кронстам та ін. Музичні театри: Королівський театр, театр «Скала». Визначним виконавським колективом є Оркестр радіо. В Д. працюють 10 симф. оркестрів, 5 консерваторій, спілка музикантів, спілка композиторів. В Копенгагені — музей історії музики (засн. 1898). *О. А. Правдюк.*

Театр. Елементи театр. мист. виявлялися вже в творчості старод. сканд. співаків — *скальдів*. У серед. віки в Д. були поширені *містерія, фарс, літургійна драма, мораліте*; в епоху Реформації розвивався *шкільний театр*. У 1722 в Копенгагені засновано нац. театр «Датська сцена» (з 1770 — Королівський театр). Розвиток сценічного мист. Д. 18 — поч. 20 ст. пов'язаний з діяльністю письменників Л. Гольберга, А. Еленшлегера, Г.-К. Андерсена, Й.-Л. Гейберга, К.-А. Г'єльструпа, К. Плоуга та ін. У Копенгагені, крім Королівського, працювали приватні театри — «Казіно» (1848 — 1937), Нар. театр (засн. 1857), «Дагмартеатр» (1883—1937); у 30-х рр. 20 ст. створено «Робітничий театр» і «Соціальний театр». Після визволення країни від фашизму посилилась увага до п'єс на патріотичні й актуальні сучас. теми. В 60—70-х рр. користуються популярністю приватні стаціонарні театри в Ольборгу (засн. 1878), Оденсе (засн. 1795), Орхусі (засн. 1900); «Новий театр» (засн. 1908) і «Гладсакс-театр» (засн. 1964) в Копенгагені та ін. Провідні театр. діячі: режисери — Б. Ватт-Больсен, С. Бесеков, Е. Тімрот; актори — Б. Квістгор, Г. Віркнер, Е. Готшальк, Ф. Гельмут, Е. Мерк. В Копенгагені працює Держ. драм. школа (1886—1967 діяла при Королівському театрі). *І. Г. Посудовська.*

Кіно. В 1897 було знято кілька документальних стрічок, а 1903 — ігровий фільм «Страта» (реж. Л. Ельфельт). В 1906 в Копенгагені засн. кіностудію «Нордіск». Серед діячів раннього, т. з. класичного періоду розвитку дат. кіно — режисери У. Гад, А. Блом, Р. Дінесен, актори А. *Нільсен,* В. Псіландер, О. Фенс. Пізніше в Д. створювалися здебільшого сентиментальні мелодрами, на фоні яких виділялись фільми реж. Б. Крістенсена, А. Сандберга, К.-Т. *Дрейєра*. Великою популярністю користувалися фільми реж. Л. Лаурітцена за участю акторів Г. Мадсена і К. Шенстрема (Пат і Паташон). Кращі кінострічки воєнного і повоєнного періоду: «День гніву» (1943, реж. К.-Т. Дрейєр), «Невидима армія» (1945, реж. Й. Якобсен), «Дітте — дитя людське» (1946, реж. А. і Б. Геннінг-Єнсен). В кінопродукції 60—70-х рр. переважають комедійно-розважальні фільми. Соціальні проблеми порушують картини «Дилема» (1963, реж. Х. Карлсен); «Уїкенд» (1963), «Двоє» (1964, реж. обох — П. К'єрульф-Шмідт), «Поліцейський» (1976, реж. А. Рефн). Іл. див. на окрем. арк., с. 448 — 449.

Літ.: Серебряный Л. Р. Физическая география и четвертичная геология Дании. М., 1967; Кан А. С. История скандинавских стран. М., 1971; Кудрина Ю. В. Дания в годы второй мировой войны. М., 1975; Лунд Г. Влияние Октябрьской революции на рабочее движение в Дании. Пер. с дат. М., 1957; Брандес Г. Скандинавская литература, ч. 1—2. Пер. с дат. К., 1902; Кристенсен С. М. Датская литература 1918—1952 годов. Пер. с дат. М., 1963; Всеобщая история архитектуры, т. 4—5,7. Л.—М., 1966—69; Гозенпуд А. А. Датский театр. В кн.: История западноевропейского театра, т. 2,4. М., 1957—64.

ДАНКЕ́ВИЧ Лука (літ. псевд.— Лука з Ракова та ін.; 1791, с. Орява, тепер Сколівського р-ну Львів. обл.— 23.XII 1866, м. Коломия, тепер Івано-Фр. обл.) — український поет і публіцист. Літ. діяльність почав на сторінках зб. «*Вінок русинам на обжинки*» (ч. 2, 1847). Ліричні вірші, байки і статті друкував у газетах «*Зоря галицька*», «Новини», «Вісник», «Слово» та ін. Кращі вірші: «Гуцули в Парижі 1814 року» (1861), «Нема, як наша Коломия» (1866). *Р. Я. Пилипчук.*

Д'АННУ́НЦІО (D'Annunzio) Габрієле (12.III 1863, Пескара — 1.III 1938, Гардоне-Рів'єра) — італійський письменник і політ. діяч. Його творчість — характерний вияв декадансу в італ. л-рі. В 80—90-х рр. виступив з романами «Насолода» (1889), «Тріумф смерті» (1894), драмами «Мертве місто» (1898), «Джоконда» (1899) та ін. Пропагував ніцшеанський культ «надлюдини». З кінця 19 ст.— пропагандист італ. імперіалізму, після 1-ї світової війни — фашизму. В 1924 одержав титул князя, в 1937 очолив Королівську академію наук. Автор зб. віршів «Алкіон», драми «Дочка Йоріо» (обидві — 1904), ліричної повісті «Ноктюрн» (1921) та ін. творів. Творчість Д.'А. зазнала різкої критики, зокрема з боку Лесі Українки.

Літ.: Украинка Л. Два направления в новейшей итальянской литературе. В кн.: Українка Л. Зібрання творів, т. 8. К., 1977.

ДА́НТЕ (Данте Аліг'єрі, Дант; Dante Alighieri; травень 1265, Флоренція — 14.IX 1321, Равенна) — італійський поет доби *Передвідродження* (Преренесансу). Брав активну участь у громадсько-політ. житті Флоренції. Деякий час належав до партії гвельфів (див. *Гвельфи і гібеліни*). Як противник папи 1302 зазнав репресій і був приречений на довічне вигнання. Перший твір Д.— зб. «Нове життя» (її він уклав 1293 чи

Данте. Перша сторінка «Божественної комедії». Рукопис 14 ст. Національна бібліотека. Відень.

1294). До збірки, сюжетну основу якої становить історія кохання поета до Беатріче Портінарі та тяжких сердечних переживань після її смерті, увійшли поезії, створені з 1283 по 1292. «Нове життя» є першим автобіографічним твором у європ. л-рі. Вершиною творчості Д. є поема «Комедія» (над нею, як зазначав у першій біографії Данте Дж. Боккаччо, він почав працювати 1307). Епітетом «божественна» (в розумінні — «прекрасна», «чудова» і т. д.) поему наділили захоплені потомки. Поема складається з 3 частин — «Пекло», «Чистилище», «Рай». Задумана в дусі середньовічного жанру «видінь», поема вийшла далеко за його рамки, відтворивши духовне життя свого часу. Крім поетичних творів, писав трактати на різні теми. Серед них — «Бенкет» (написано між 1304—08, італ. мовою), «Про народну мову» (незакінчено, лат. мовою), «Монархія» (1313, лат. мовою), в яких обстоював права італ. мови як нац. і літературної, що на той час мало велике прогресивне значення. В теоретичних працях, а передусім у худож. творах виступив як зачинатель італ. літ. мови. В Росії і на Україні твори Д. відомі з поч. 19 ст. Інтерес до Д. знайшов відображення в поезії, листах і прозі Т. Шевченка, в поетичних творах і літ.-критичних статтях Лесі Українки. Одним з перших перекладачів «Божественної комедії» укр. мовою і популяризатором творчості Д. був І. Франко. Десять пісень «Пекла» переклав В. Самійленко, сонети — М. Вороний. П. Карманський (за ред. М. Рильського) здійснив повний переклад «Пекла». Повністю «Божественну комедію» переклав Є. Дроб'язко, за що удостоєний 1978 республіканської премії ім. М. Рильського. Здійснено також колективний переклад укр. мовою зб. «Нове життя».

Тв.: Укр. перекл.— Божественна комедія. Пекло. К., 1956; Vita nova. Нове життя. К., 1965; Божественна комедія. К., 1976; Рос. перекл.— Новая жизнь.— Божественная комедия. М., 1967; Малые произведения. М., 1968.

Літ.: Франко І. Данте Алігієрі. К., 1965; Данте и славяне. М., 1965; Білецький О. І. Поема Данте. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 5. К., 1966; Голенищев-Кутузов И. Н. Творчество Данте и мировая культура. М., 1971; Мороз М. О. Данте Алігієрі в Українській РСР. Бібліографічний покажчик. Львів, 1970; Данченко В. Т. Данте Алигьери. Библиографический указатель русских переводов и критической литературы на русском языке. 1762—1972. М., 1973.

Д. С. Наливайко.

ДАНТО́Н (Danton) Жорж-Жак (28.X 1759, Арсі-сюр-Об — 5.IV 1794, Париж) — діяч *Великої французької революції*. Юрист, оратор. Політ. діяльність почав у клубі *кордельєрів*. У 1791 зблизився з *якобінцями*. Влітку 1792 брав участь у підготовці повстання проти монархії. Після її повалення увійшов до складу жірондистського уряду як міністр юстиції. В критичний для революц. Франції період, пов'язаний з наступом на Париж австро-прусських військ (серпень — вересень 1792), Д. з великою енергією організовував нар. маси на захист вітчизни. З вересня 1792 — депутат *Конвенту*, монтаньяр (див. *Гора*), голосував за страту короля. У своєму виборчому окрузі скасував поділ громадян на «активних» і «пасивних» і надав їм виборчі права. Під час загострення класових суперечностей між плебейськими масами і великою буржуазією 1793 Д. як член *Комітету громадського порятунку* виступав за компроміс з *жірондистами*. З осені 1793 відійшов від активної політ. боротьби. Проте навколо Д. згуртувалося опозиційне угруповання, невдоволене політикою якобін. уряду. В 1794 Д. і його однодумці, які виражали інтереси «нової буржуазії», виступили проти *максимуму*, революц. терору та ін. заходів якобінців. За вироком революц. трибуналу Д. було гільйотиновано.

Т. Г. Солтановська.

О. Г. Данченко. Троянці в поході. Фронтиспіс до поеми І. П. Котляревського «Енеїда». Лінограв'юра. 1968.

ДА́НЦІГ — колишня німецька назва польського міста *Гданська*.

ДА́НЧЕНКО Володимир Андрійович [8 (21).IV 1914, м. Маріуполь, тепер Жданов — 17.XII 1967, Львів] — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1940. В 1933—37 навчався в Київ. театр. ін-ті. В 1931—33, 1937—67 працював у театрі ім. М. Заньковецької (з 1944— у Львові). Ролі: Лукаш («Лісова пісня» Лесі Українки), Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Платон («Платон Кречет» Корнійчука), Ярослав («Фауст і смерть» Левади), Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Улдіс («Вій, вітерець!» Райніса), Езоп («Лисиця і виноград» Фігейреду). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ДА́НЧЕНКО Олександр Григорович (н. 9.VI 1926, хутір Новоолексіївка, тепер Братського р-ну Микол. обл.) — український рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). В 1948—54 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. *Касіяна*, О. *Пащенка* та І. *Плещинського*. Твори в галузі станкової й книжкової графіки: серії — «Ровесник Жовтня» (1947), «Корея» (1951—52), «Визвольна війна українського народу 1648—1654 років» (1953—54). «Щорсівці» (1957), «Народні герої України» (1961—62), «Корюківка. 1 березня 1943 року» (1971); іл. та оформлення до книжок — «Гомоніла Україна» П. Панча (1957), «Думи» (1959), «Козацькому роду нема переводу» О. Ільченка (1967), «Енеїда» І. Котляревського (1968), «Декамерон» Дж. Боккаччо (1969), «Історія одного міста» М. Салтикова-Щедріна (1976), «10 днів, що потрясли світ» Дж. Ріда (1977).

Літ.: Попова Л. І. Олександр Данченко. К., 1972.

ДА́НЧЕНКО Олексій Євгенович [н. 9 (22).III 1904, м. Ялта, тепер Крим. обл.] — новатор на морському транспорті, Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1925. Трудову діяльність почав 1920 в торг. флоті. З 1938 працював нач. портів (Новоросійськ, Махачкала), нач. *Радянського Дунайського пароплавства*. У 1953 розробив метод перевезення насипних вантажів нафтоналивними суднами, що дало змогу уникнути баластних пробігів танкерного флоту. Цей метод широко використовується на мор. транспорті в усьому світі. У наступні роки — на керівних посадах в системі мор. флоту СРСР. На XXIII і XXIV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

П. О. Кундаров.

ДА́НЧЕНКО Сергій Володимирович (н. 17.III 1937, м. Запоріжжя) — український рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1970. Син *В. Данченка*. Закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва (1965). В 1965—67 — режисер Львів. укр. драм. театру ім. М. Заньковецької; 1967—70 — гол.

Данте.

Ж.-Ж. Дантон.

В. А. Данченко.

О. Є. Данченко.

С. В. Данченко.

К. Ф. Данькевич.

А. А. Даньшин.

режисер Львів. ТЮГу ім. М. Горького, 1970—78 — театру ім. М. Заньковецької у Львові, з 1978 — гол. режисер і директор Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Вистави: «Камінний господар» Лесі Українки, «Украдене щастя» Франка, «Маклена Граса» М. Куліша, «Тил» Зарудного, «Прапороносці» — інсценізація за романом Гончара, «Місто на світанку» Розова, «Людина зі сторони» Дворецького, «Річард III» Шекспіра та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ДАНЬКЕ́ВИЧ Костянтин Федорович [н. 11 (24). XII 1905, Одеса]— український рад. композитор, педагог, диригент, музично-громад. діяч, нар. арт. СРСР (з 1954). Член КПРС з 1946. У 1929 закінчив Одес. муз.-драм. ін-т. З 1929 — викладач, 1948 — професор Одес. консерваторії (у 1944—51 — директор). З 1953 — професор Київ. консерваторії. У 1956—67 — голова правління Спілки композиторів України. Твори: опери «Трагедійна ніч» (1935), «Богдан Хмельницький» (1951, 2-а ред. 1953), «Назар Стодоля» (1960); балет «Лілея» (1939); муз. комедія «Золоті ключі» (1947); ораторія «Жовтень» (1957); 2 симфонії (1937, 1945), симф. сюїти («Українська народна сюїта», 1929; «Богдан Хмельницький», 1940), поеми «Отелло» (1938), «Тарас Шевченко» (1939), «1917 рік» (1955), камерні й хорові твори, романси, музика до вистав і кінофільмів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

Літ.: Михайлов М. М. Костянтин Данькевич. К., 1974.

М. М. Михайлов.

ДА́ньШИН Анатолій Андрійович (н. 27.I 1934, м. Вовчанськ, тепер Харків. обл.) — український і російський рад. оперний співак (баритон), нар. арт. РРФСР (з 1973). У 1958 закінчив Харків. держ. консерваторію. В 1958—61 працював у Новосибірському, 1961—75 — в Пермському театрах опери та балету, з 1975 — в Дніпроп. театрі опери та балету. Партії: Богдан («Богдан Хмельницький» Данькевича), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Мазепа і Онєгін (в операх Чайковського), Фігаро («Севільський цирульник» Россіні), Ренато («Бал-маскарад» Верді) та ін. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

ДА́О (кит.— шлях, закон, принцип) — одне з найважливіших понять давньокитайської філософії, яке означало «шлях» природи, її закономірність, в етиці — смисл життєвого шляху людини, етичну норму («дао-де»), в логіці — підставу, засновок, аргумент («даолі»). З 5—3 ст. до н. е. поняття Д. стало традиційним для кит. філософії , насамперед для *даосизму*, а також для даосистської релігії.

ДАОСИ́ЗМ — 1) Один з основних напрямів давньокитайської філософії. Викладений гол. чин. у трактаті «Лао-цзи», відомому згодом під назвою «Дао-де-цзін» (4—3 ст. до н. е.). Гол. ідея Д. полягала в тому, що природа й життя людей підпорядковані не волі неба, а заг. законові — *дао*, який існує поза свідомістю людини. В творах даосистів були елементи стихійної діалектики: визнання того, що в світі немає нічого постійного, все рухається, змінюється, перетворюється на свою протилежність. Учення Д. про закономірний розвиток речей позитивно вплинуло на дальший поступ матеріалістичної філософії в Китаї. Істор. обмеженість цього вчення полягала в ідеалізації минулого, у вимозі повернення до нього, проповілі «недіяння». Пізній Д., що перетворився на реакційне реліг. вчення, розвивав саме ці негативні сторони філософії даосизму. 2) Одна з китайських релігій. Виникла в 2 ст. до н. е. Осн. канонічним твором Д. був трактат «Лао-цзи». На поч. 5 ст. було розроблено даоську теологію і ритуал. Пізніше Д. проголошено держ. релігією. В основі даоської релігії лежить учення про надприродну божественну силу — дао, яке доповнюється вченням про потойбічний світ, системою заклинань і талісманів, вишукуванням способів здобуття «еліксиру безсмертя». Згодом Д. увібрав у себе елементи *конфуціанства* та *буддизму*.

ДАРБУ́ (Darboux) Жан-Гастон (13.VIII 1842, Нім — 23.II 1917, Париж) — французький математик, член франц. АН (з 1884), чл.-кор. Петерб. АН (з 1895). Осн. праці — з *диференціальної геометрії*, зокрема *поверхонь теорії*. Розробляв також питання алгебри, теорії інтегрування, теорії *аналітичних функцій* та *механіки* (*кінематики*, рівноваги, малих коливань систем точок).

ДА́РВАШ (Darvas) Йожеф (10.II 1912, Орошгаза — 3.XII 1973, Будапешт) — угорський письменник і громад. діяч. Член Угорської соціалістичної робітн. партії з 1956. Гострі соціальні проблеми властиві романам «Чорний хліб», «Від водохрещів до нового року» (обидва — 1934), «Не сьогодні — завтра» (1939), «У вересні він вийшов у дорогу» (1940), «Місто на трясовині» (1945). Найпопулярніший роман Д.— «П'яний дощ» (1963). Писав сценарії, драм. твори. Події контрреволюц. заколоту 1956 в Угорщині відтворив у драмі «Небо в копоті» (1959). Драма «Пожежа на світанку» (1961) — про духовні і соціальні конфлікти під час колективізації угор. села.

Тв.: Укр. перекл. —П'яний дощ. К., 1975; Рос. перекл.— В сентябре он вышел в путь. М., 1960; Колокол в колодце.— Пьяный дождь. М., 1975; Город на трясине. М., 1977.

К. О. Шахова.

ДА́РВІН (Darwin) Джордж-Гоуард (9.VII 1845, Даун, поблизу Лондона — 7.XII 1912, Кембрідж) — англійський астроном і математик, член Лондон. королівського т-ва (з 1879), чл.-кор. Петерб. АН (з 1907). Син Ч. *Дарвіна*. Закінчив 1868 Трініті-коледж Кембріджського ун-ту. З 1883 — професор цього ун-ту. Займався проблемами космогонії та геології, розробляв теорію припливів, питання походження і еволюції *Сонячної системи*, системи Земля — Місяць, *подвійних зір* тощо.

ДА́РВІН Еразм (12.XII 1731, Елтон — 18.IV 1802, Дербі) — англійський лікар, природознавець і поет, один з попередників еволюціоністів. Дід Ч. *Дарвіна*. В своїх працях розвивав натурфілософське вчення про еволюцію організмів. Визнавав вплив умов навколишнього середовища на розвиток і мінливість тварин. Свої природничонаук. погляди виклав у поемах «Ботанічний сад» та «Храм природи». За філос. поглядами Д. був деїстом (див. *Деїзм*).

ДА́РВІН Чарлз-Роберт (12.II 1809, м. Шрусбері — 19.IV 1882, Даун) — англійський природодослідник, основоположник еволюційного вчення про походження видів тварин і рослин шляхом *добору природного* (див. *Дарвінізм*). Онук Е. *Дарвіна*. Навчався в Едінбурзькому (1825—27) та Кембріджському (1827—31) ун-тах. В 1832—36 на кораблі «Бігл» здійснив подорож навколо світу, історію якої разом із заг. характеристикою відвіданих місцевостей, відомостями з геології, про тваринний і рослинний світ Д. виклав у «Щоденнику досліджень» (1839, 1845), відомому в перекладах під назвою «Подорож навколо світу на кораблі ,,Бігл''». Приблизно в ті ж самі роки за редакцією Д. і його безпосередньою участю було опубліковано 5 томів «Зоологічних результатів подорожі на кораблі ,,Бігл''» (1839—43), 3 великі геол. праці Д. про будову і розташування коралових рифів (1842), про геол. спостереження над вулканічними островами (1844) та в Пд. Америці (1846). Пізніше було видано двотомну монографію Д. «Вусоногі раки» (1851, 1854). Велике значення у формуванні еволюційних поглядів Д. мали його спостереження над фауною Галапагоських о-вів, вивчення зібраних матеріалів, зокрема відкритих ним у третинних відкладах південноамер. пампи викопних неповнозубих ссавців та порівняння їх із сучас. неповнозубими, студіювання книги Ч. Лайєля «Основи геології», в якій викладено вчення про істор. розвиток земної кори. У 1842 Д. написав перший нарис теорії походження видів шляхом природного добору, значно розширений у 1844. Проте перше повідомлення про осн. положення згаданої теорії було надруковано лише в 1858, а в 1859 вийшов у світ його славнозвісний твір «Походження видів шляхом природного добору, або Збереження обраних порід у боротьбі за життя». Докладний аналіз питань, що стосуються *добору штучного*, а також явищ *мінливості* і *спадковості*, він зробив у двотомній праці «Про мінливість приручених тварин і культивованих рослин» (1868). У книзі «Походження людини і статевий добір» (1871) Д. аналізує в світлі природного добору проблему походження людини від тваринних предків. В ній же він обгрунтував теорію *статевого добору*. Доповненням до книги є праця «Виявлення емоцій у людини і тварин» (1872). Згодом, намагаю-

чись довести значення природного добору як фактора *видоутворення*, Д. виконав ряд експериментальних досліджень для з'ясування деяких питань запилення рослин, рухів їх і спец. форм живлення, властивих *комахоїдним рослинам*. Працями про запилення рослин (зокрема, «Діяння перехресного запилення і самозапилення в рослинному світі», 1876) Д. мав на меті з'ясувати закономірності успадковування при *гібридизації*. За філос. поглядами Д. був стихійним матеріалістом, діалектиком, атеїстом. У своєму еволюційному вченні виходив з об'єктивного існування світу і притаманних йому закономірностей, визнавав пізнаваність останнього. Істор. метод дослідження, застосований Д., відіграв визначну роль у формуванні діалектичної концепції *розвитку*. Вчення Д. утверджувало матеріалізм у природознавстві. Воно, як відзначав К. Маркс, завдало нищівного удару *телеології* у природничих науках. Основоположники наук. комунізму високо оцінювали еволюційне вчення Д., вважаючи його одним з великих відкриттів науки 19 ст., які розкрили діалектичний характер усіх процесів природи.

Тв.: Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1935—59; Укр. перекл.— Походження видів. К.—Х., 1949.

Літ.: Тімірязєв К. А. Короткий нарис теорії Дарвіна. К.—Х., 1949; Некрасов А. Д. Чарлз Дарвин. М., 1957; Корсунская В. М. Чарлз Дарвин. М., 1969.

О. П. Маркевич.

ДА́РВІН — місто на Пн. Австралії, адм. центр Північної території. 43 тис. ж. (1973, з передмістями). Порт на березі Тіморського м., аеропорт міжнар. значення. Розвинута харч. пром-сть (м'ясоконсервний з-д, переробка риби). Добування перлів. Засн. 1869.

ДА́РВІНІЗМ — матеріалістичне вчення про історичний розвиток живої природи Землі, основоположником якого є Ч. *Дарвін*. Цим ученням було розкрито рушійні сили органічної *еволюції*, переконливо доведено безпідставність реліг. догматів про створення органічного світу (див. *Креаціонізм*) та незмінність видів, що його становлять. Основоположники марксистсько-ленінської філософії високо оцінили важливість Д. і вказали на його величезне значення для розвитку природознавства і перемоги діалектико-матеріалістичного світорозуміння. В. І. Ленін підкреслив, що вченням Дарвіна вперше було закладено підвалини наукової біології. (Див. Повне зібр. тв., т. 1, с. 130).

Виникнення Д. було підготовлене соціально-екон. розвитком суспільства та досягненнями природничих наук, зокрема розвитком еволюційних ідей у додарвінівський період. Осн. засади Д. викладені Ч. Дарвіном у праці «Походження видів шляхом природного добору, або збереження обраних порід у боротьбі за життя» (1859). В цьому творі насамперед показано, що рослини і тварини безперервно змінюються в зв'язку із зміною умов існування. Узагальнюючи досвід *селекції*, Дарвін прийшов до висновку, що в процесі формування нових сортів с.-г. рослин і нових порід свійських тварин провідну роль відіграє *добір штучний*. Дарвін показав, що *мінливість* властива й усім живим організмам, що живуть у природних умовах, поза впливом людини. Він розрізняв визначену (неспадкову, пристосовну) та невизначену (спадкову) мінливість і прийшов до висновку, що матеріал для еволюційного процесу постачає невизначена мінливість. Спадкові ознаки можуть бути різними не тільки у представників одного виду чи однієї *популяції*, а й у нащадків однієї батьківської пари. Відмінність спадкових ознак має важливе значення в процесі *боротьби за існування*, яка, за Дарвіном, полягає в складних, різноманітних взаємодіях живих організмів між собою і з *абіотичними факторами*, що можуть спричинити їх масову загибель, зниження плодючості чи неможливість залишити потомство. Наслідком боротьби за існування є *добір природний*, під яким Дарвін розумів «збереження корисних індивідуальних відмін чи змін і знищення шкідливих» (Походження видів. К.— Х., 1949, с. 112). Це означає, що дожити до статевої зрілості й залишити потомство можуть лише найбільш пристосовані до даних умов особини. В наступних поколіннях також виживають найпристосованіші особини або ті, які з тих чи ін. причин набувають різних властивостей, живуть у різних ділянках ареалу, що спричинюється до послаблення конкуренції і розходження ознак *(дивергенції)*. Це розходження поступово посилюється і приводить до розщеплення вихідного виду на різновидності, які в результаті тривалого істор. розвитку можуть перетворитися на нові види (див. *Видоутворення*). З еволюційного вчення Дарвіна випливає важливий висновок про спорідненість (ближчу або дальшу) всіх живих організмів, включаючи людину, яка, щоправда, посідає серед них особливе місце. У творі «Походження людини і статевий добір» (1871) Дарвін науково обґрунтував теорію походження людини від викопних людиноподібних мавп і навів на її підтвердження переконливі докази. Тим самим було підірвано коріння реліг. учень про виникнення життя на Землі, про походження рослин, тварин і людини. Своїми дослідженнями Дарвін остаточно спростував ідею постійності видів, їх одночасного створення. Передові біологи (А. Уоллес, К. А. Тімірязєв, І. В. Мічурін, В. О. і О. О. Ковалевські, І. М. Сеченов, І. П. Павлов, Т. Гекслі, Е. Геккель, М. Неймайр та ін.) зрозуміли, що вчення Дарвіна правильно розв'язує проблему істор. розвитку живої природи, і активно захищали Д. від спотворення і фальсифікацій, однією з яких є *соціальний дарвінізм*.

Наступні відкриття і узагальнення в біології дали змогу поглибити і доповнити Д. Зокрема, багато нового внесено в пізнання законів мінливості, *спадковості*, явищ природного добору, у вивчення проблеми видоутворення. Досліджуються початкові етапи процесу утворення нових видів, що відбувається всередині популяції (див. *Мікроеволюція*), спадкова мінливість, зумовлена *мутаціями* та їх комбінаціями, що виникають в результаті *схрещування* (див. *Популяційна генетика*), проблема взаємодії мутаційної та модифікаційної (див. *Модифікація* в біології) мінливості і т. ін.

Величезною заслугою Дарвіна є матеріалістичне розв'язання проблеми органічної *доцільності*. Він показав, що ця доцільність виникає в результаті дії природного добору і має відносний характер, чим заперечив твердження креаціоністів і телеологів про абсолютну доцільність, «наперед установлену гармонію», про споконвічну «пригнаність» організації живих істот до умов існування.

Д. є теоретичною основою дальшого розвитку біології, боротьби з *метафізикою, телеологією*, фіналізмом (за яким розвиток організмів є здійсненням наперед закладеної в них мети). Як відзначав Ф. Енгельс, Д. відіграв величезну роль у становленні істор. погляду на живу природу і є основою її діалектичного розуміння. Д. має не лише загальнотеоретичне і світоглядне, а й велике практичне значення для розв'язання питань, пов'язаних з перетворенням органічного світу, з оптимізацією впливу людини на природу. Досягнення в галузі Д. широко використовуються в зоотехнічній, агрономічній та мед. практиці. Див. також *Еволюційне вчення*.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Дарвин Ч. Сочинения, т. 1—9. М.—Л., 1935—59; Дарвін Ч.— Походження видів. К.—Х., 1949; Тімірязєв К. А. Короткий нарис теорії Дарвіна. К.—Х., 1949; Шмальгаузен И. И. Проблемы дарвинизма. Л., 1969; Завадский К. М. Развитие эволюционной теории после Дарвина. Л., 1973; Яблоков А. В., Юсуфов А. Г. Эволюционное учение. М., 1976; Завадский К. М., Колчинский Э. И. Эволюция эволюции. Л., 1977; Парамонов А. А. Дарвинизм. М., 1978.

О. П. Маркевич.

Ч.-Р. Дарвін.

ДА́РВІНСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — на Молого-Шекснінській низовині й акваторії Рибінського водосховища, в межах Вологодської і Ярославської областей РРФСР. Пл. 112,6 тис. га. Засн. 1945 для збереження природних ландшафтів та вивчення змін, які відбуваються в зв'язку зі створенням водосховища. Поширені соснові й березові ліси, багато боліт, є озера. Тут живе 40 видів ссавців, 213 видів птахів, у водосховищі — кілька видів риб. У Д. з. ведеться н.-д. робота по відновленню лісів, розведенню тетеревових птахів (в умовах вольєрного утримання) та ін.

ДАРГИ́НЦІ (самоназва — дарганте) — народ у *Дагестанській АРСР*, який живе в Акушинському, Дахадаєвському, Кайтазькому, Левашинському, Сергокалинському та деяких інших суміжних з ними районах. Чисельність Д. разом з близькими до них за мовою, культурою і побутом *кубачинцями* і кайтагами — 231 тис. чол. (1970, перепис). Мова — даргинська, на-

О. С. Даргомижський.

Д. Т. Дарієнко.

Р. Даріо.

Х. Даркле.

лежить до *дагестанських мов*. Віруючі Д.— мусульмани-суніти. Осн. заняття — колгоспне землеробство, тваринництво, садівництво, частина Д. працює в пром-сті. За Рад. влади виросла нац. інтелігенція даргинців. На основі багатої усної нар. творчості розвинулася л-ра даргинців. Здавна відома майстерність ювелірів селища Кубачі.

ДАРГОМИ́ЖСЬКИЙ Олександр Сергійович [2 (14).II 1813, с. Троїцьке, тепер Бєльовського р-ну Тул. обл.— 5 (17). I 1869, Петербург] — російський композитор. Здобув домашню різносторонню муз. освіту (фортепіано — у А. *Данилевського*). У 40-х рр. написав оперу «Есмеральда» (1841), романси на тексти О. Пушкіна («Я вас любив», «Нічний зефір» та ін.), кантату «Торжество Вакха» (1843, перероблена на ліричну оперу-балет, 1848). У 50-х рр. Д. провадив широку муз.-громад. діяльність (з 1859 — член комітету Рос. муз. т-ва, з 1867 — його голова), зблизився з композиторами — майбутніми членами «*Могучої кучки*». Як і Глинка, Д. заклав основи рос. класичної муз. школи; ввів у вітчизн. музику теми й образи сучасності. Д. створив новий тип мелосу наспівно-декламаційного складу, перший втілив у музиці тему соціальної нерівності. В 1855 завершив побутову лірико-психологічну муз. драму «Русалка» (за власним лібретто, за однойменною драм. поемою Пушкіна, поставлено 1856). У 1866 Д. почав роботу над оперою «Кам'яний гість» (за Пушкіним). Завершили її після смерті композитора Ц. *Кюї* та М. *Римський-Корсаков*; поставлено 1872. У творчій спадщині Д.— уривки з незакінченої опери «Рогдана», оркестрові п'єси, бл. 100 романсів і пісень («І сумно, і нудно», «Розстались гордо ми», «Мені смутно», «Що в імені тобі моїм», «Титулярний радник», «Старий капрал», «Черв'як» та ін.), хори, вокальні ансамблі, п'єси для фортепіано, скрипки. У своїй творчості Д. використав елементи укр. мелосу (романси «В темну нічку в чистім полі», «Мій суджений, мій ряджений», «Відьма», «Мельник»); укр. нар. танц. тему покладено в основу симф. фантазії «Малоросійський козачок» (1864). У 60-х рр. Д. працював над оперою «Мазепа» на сюжет «Полтави» Пушкіна. Д. був знайомий з Т. Шевченком.

Літ.: Пекелис М. С. Александр Сергеевич Даргомыжский и его окружение, т. 1—2. М., 1966—73.

Л. І. Шубіна.

ДА́РДА Володимир Іванович (н. 6.X 1924, с. Скопці, тепер с. Веселинівка Баришівського р-ну Київ. обл.) — український рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1951). Літ. діяльність почав 1948. Автор збірок оповідань «Пісня Марічки» (1959), «Бабусині пиріжечки» (1960), повістей, зокрема «Хлопці майора Кена» (1968), «Повернення з пекла» (1970), «Безодня серця» (1972), зб. поезій для дітей «Відчиняй віконце» (1975).

Тв.: Сніг на зелене листя. К., 1978.

ДАРДАНЕ́ЛЛИ — протока між п-овами Галліпольським (Європа) і Малою Азією, в межах Туреччини. Сполучає Егейське море з Мармуровим. Довжина 120,5 км, шир. від 1,3 до 18,5 км. Пересічна глиб. 70 м, найбільша 106 м. За походженням Д.— давня річкова долина, затоплена морем. Пн.-зх. берег протоки — високий, подекуди скелястий, пд.-сх.— пологий, злегка погорбований. Є кілька бухт, зручних для стоянки суден. Різна густина води в морях, які Д. сполучають, зумовлює наявність у протоці двох течій — поверхневої (з Мармурового м. в Егейське) та глибинної (зворотного напряму). Д. мають важливе транспортне і військ.-стратегічне значення. Гол. порти: Чанаккале та Геліболу. Див. також *Чорноморські протоки*.

І. О. Речмедін.

ДА́РДИ — умовна назва групи народів, які живуть у суміжних районах на Пн. Індії, Пакистану і Пн.-Сх. Афганістану (*кашмірці*, кохістанці, *кхо* та ін.) і говорять *дардськими мовами*. В істор. л-рі територія їхнього розселення часто називається Дардистаном.

ДА́РДСЬКІ МО́ВИ — група мов, якими розмовляють *дарди*. Проміжні між іран. й інд. мовами індоєвроп. сім'ї. До Д. м. належать мови кашмірі, шина, кохістані, кховар, ашкур та ін. Характерні риси: розвинений консонантизм, вживання *післяйменників*, наявність *ергативної конструкції* речення.

Літ.: Эдельман Д. И. Дардские языки. М., 1965.

ДАРЕМЩИ́НИ, дарівщини — феодально-кріпосницькі натуральні, відробіткові й грошові повинності на Україні в 15 — 1-й пол. 19 ст. (гвалт, зажинки, закоски тощо), які виконували селяни-кріпаки зверх *панщини* на користь поміщиків. Загострення антикріпосницької боротьби примушувало австр. уряд з кін. 18 ст. та царський уряд з кін. 40-х рр. 19 ст. поступово обмежувати ці повинності (див. *Інвентарні правила 1847—48*). Остаточно Д. було скасовано в Сх. Галичині, на Буковині й Закарп. Україні *селянською реформою 1848*, на Правобережній і Лівобережній Україні — *селянською реформою 1861*.

ДАР-ЕС-САЛА́М — столиця Танзанії. Розташований на узбережжі Індійського ок. Гол. мор. порт країни. З-цією сполучений з м. Кігомою на оз. Танганьїка, вузол автошляхів. Міжнар. аеропорт. 517 тис. ж. (1976). Д. засн. 1862. У 1887 Д. захопила Нім. сх.-афр. компанія. З 1891 — адм. центр Нім. Сх. Африки. В 1916 його зайняли англ. війська. З 1919 — центр англ. підмандатної тер. Танганьїки. З 1961 Д.— столиця незалежної д-ви Танганьїки, з 1964 — Об'єднаної Республіки Танзанії. В 1973 прийнято рішення про перенесення столиці протягом ближчих 10 років у м. Додому. Д.— основний пром. центр країни. Переважає харч. пром-сть: м'ясоконсервна, тютюнова, борошномельна, пивоварна тощо. Підприємства нафтопереробної, металообр., текст. галузей. Виробн. лаків, фарб, меблів, металевої тари. Суднобудування, рибальство. Нафтопровід з Д. в Замбію. Ун-т, ряд коледжів і наук. установ (дослідження в області літератури Сх. Африки, мови суахілі, лісового г-ва), комерційна школа. Нац. центр. б-ка, Нац. музей, ботанічний сад.

ДАРІ, класична дарі — літературна мова *персів, таджиків* та ін. народів. Була поширена з кін. 9 до поч. 16 ст. на території Серед. Азії, Ірану, Афганістану, Азербайджану, частково Індії. Класики персько-тадж. л-ри (*Рудакі, Фірдоусі, Гафіз, Омар Хайям* та ін.) під терміном «дарі» розуміли літ. мову, якою вони писали. У наступний період відбувалася диференціація Д. У 20 столітті вона існує в трьох різновидах: перська літ. мова в Ірані, тадж. літ. мова в Таджикистані і літ. Д. в Афганістані (Д.— офіційна назва однієї з двох держ. і літ. мов Афганістану, яку раніше наз. «перська мова Афганістану», або «фарсі-кабулі»).

ДАРІЄ́НКО Домнікія Тимофіївна (15.I 1919, с. Валегоцулове, тепер Долинське, Ананьївського р-ну Одес. обл.) — молдавська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1974). Після закінчення 1937 Одес. театр. уч-ща (клас Л. *Мацієвської*) — актриса Молд. театру в Тирасполі (тепер муз.-драм. театр ім. О. С. Пушкіна в Кишиневі). Ролі: Василуца («Каса маре» Друце), Зоїца («Бурхливий Дунай» Букова), Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського), Стеха («Назар Стодоля» Шевченка), Мавра («Дівчина щастя шукала» за Кобилянською), Христина («Потомки» Ю. Яновського), Ельміра («Тартюф» Ж.-Б. Мольєра) та ін. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Л. І. Барабан.

ДАРІЄ́НКО Петро Степанович (16.IV 1923, с. Валегоцулове, тепер Долинське Ананьївського р-ну Одес. обл.— 9.VII 1976, Москва)— молдавський рад. письменник. Член КПРС з 1943. Автор збірок віршів «Пісні радянської весни» (1948), «Розкажи мені, Дністре!» (1959), «Мені потрібні дороги» (1965), «Я бачу, як ви йдете» (1970). Вірші Д. сповнені любов'ю до Рад. Батьківщини, пройняті інтернаціоналізмом. Автор книги нарисів і публіцистичних статей «Дорогами Болгарії» (1958), «Жодного дня на місці» (1970), п'єси «Коли стигне виноград» (1961). Його вірш «Землі, що поріднилися» (1971) пройнятий повагою до укр. народу. Шевченкові присвятив вірш «Над „Кобзарем"» (1961) і статтю «Уклін» (1964). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Зустріч із друзями. К., 1970.

А. Д. Додул.

ДА́РІЙ I (Дар'явауш)— перський цар 522—486 до н. е. з династії *Ахеменідів*. У 522—521 до н. е. придушив повстання у Вавілонії, Персії, Мідії, Маргіані, Еламі, Єгипті, Парфії, Саттагідії і скіфських племен у Серед. Азії. Бл. 518 до н. е. завоював пн.-зх. частину Індії. В 514—513 до н. е. від-

бувся *Дарія похід на скіфів* Пн. Причорномор'я. За Д. I почалися *греко-перські війни*. З метою зміцнення д-ви Д. I провів ряд реформ (поділ країни на військ.-адм. округи — сатрапії, впорядкування податкової системи тощо).

ДАРÍО (Darío) Рубен (справж. ім'я і прізв.— Фелікс-Рубен Гарсіа Сарм'єнто; 18.I 1867, Метапа, тепер Сьюдад-Даріо — 6.II 1916, Леон) — нікарагуанський поет. Тривалий час жив у Європі (Франція, Іспанія). Кн. «Епістоли і вірші. Перші ноти» (1888) написав у дусі романтизму. У своїх кращих творах виступив як поет-громадянин і визначний лірик, реформатор вірша. Засуджував імперіалістичну війну. Найвідоміші збірки віршів — «Пісні життя й надії» (1905), «Мандрівна пісня» (1907), поема «Мир» (1915). Творчість Д. мала великий вплив на розвиток л-р Лат. Америки.

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. К., 1968; Рос. перекл.— Лирика. М., 1967.

ДАРІЯ ПОХІД НА СКІФІВ — похід перського царя *Дарія I* проти *скіфів* Пн. Причорномор'я 514 або 513 до н. е. Здійснений, як повідомляє *Геродот*, щоб помститися скіфам за їхнє колишнє вторгнення в Мідію. На чолі 700-тисячного війська (дані, очевидно, перебільшені) Дарій переправився через Дунай і вторгся в степи Пн. Причорномор'я, де кочували т. з. царські скіфи. Не маючи достатніх сил для боротьби з персами, скіфи почали відступати в глиб країни, вимотуючи сили противника. Згідно з версією Геродота, на Волзі Дарій припинив переслідування і почав будувати укріплення проти скіфів. Проте вони, обминувши перське військо, повернулися на свою територію. Сучас. дослідники гадають, що Дарій міг дійти лише до Приазов'я, звідки змушений був повернути назад, так і не наздогнавши скіфів. Визнавши своє безсилля в боротьбі проти них, Дарій залишив Скіфію і пішов за Дунай.

ДАРКЛЕ́ (Darclée) Харіклея (справж. прізв.— Харіклі-Хартуларі; 10.VI 1860, Бреїла — 10.I 1939, Бухарест) — румунська співачка (лірико-драматичне сопрано). Одна з засновників рум. вокальної школи. Навчалась у Відні та Парижі. Виступала у країнах Європи і Америки. Мала голос широкого діапазону (понад 3 октави). Перша виконавиця заголовних партій в операх «Іріс» Масканьї і «Тоска» Пуччіні. Гастролювала в Росії (Москва, Петербург, 1889, 1893, 1897), виконувала, зокрема, партії Антоніди і Вані («Іван Сусанін» Глинки).

ДА́РЛІНГ — ріка в Австралії, права притока Муррею. Довж. 2740 км, площа бас. 710 тис. км². Бере початок на зх. схилах Великого Вододільного хр., у верхній течії має назву Баруон. Рівень води протягом року дуже коливається, під час повеней піднімається до 10 м. У посушливі роки в пониззі влітку Д. пересихає. Використовують для зрошування.

ДАРЛІНГТО́НІЯ (Darlingtonia californica) — багаторічна трав'яниста комахоїдна рослина родини сараценієвих. Вис. 60—100 см. Росте на торфових болотах Каліфорнії. Квітки білі, поодинокі, на довгих квітконіжках; плід — коробочка. Листки мають великі трубчасто-глечикоподібні, порожні всередині черешки з яскраво забарвленою шоломовидно загнутою верхівкою. Комах приваблює пахучий *нектар* листкових нектарників, і вони залазять всередину черешка, але вибратися назовні вже не можуть, бо їм заважають спрямовані вниз волоски. Комахи розкладаються під впливом гнильних бактерій, а продукти їхнього розпаду засвоюються клітинами нижньої частини черешка листка.

ДА́РНИЦЬКИЙ ШОВКО́ВИЙ КОМБІНА́Т імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство шовкової пром-сті. Розташоване в Києві. Осн. продукція: шовкові тканини різного призначення [платтяні, костюмно-платтяні, блузкові, підкладкові, корсетні, галстукові, технічні, ворсові (штучне хутро, плюш), гобеленові для оббивання меблів]. Будівництво почато 1947. В 1948 одержано першу продукцію; 1968 завершено реконструкцію підприємства. В 1977 на комбінаті вироблено 63 млн. м шовкових і 2 млн. м бавовняних тканин (1970 відповідно — 51 млн. м і 1,6 млн. м). Комбінат обладнано найновішим устаткуванням, зокрема встановлено бл. 3 тис. сучасних ткацьких верстатів, з них 1374 пневматичні, 2 лінії для немнучкого оброблення тканин, лінія для оздоблення хутра, плюшу та ін. Дарницький шовковий комбінат нагороджено орденом Леніна (1966). *Л. Я. Менчинський.*

ДАРСОНВАЛІЗА́ЦІЯ — метод електролікування змінним імпульсним струмом або електромагнітним полем високої частоти, названа за ім'ям французького фізіолога Ж.-А. Д'Арсонваля (1851—1940). Розрізняють загальну Д. (індуктотерапію), при якій на організм діють слабким імпульсним електромагнітним полем високої частоти (100—500 кгц), та місцеву Д.— коли на окремі ділянки тіла подають змінний електр. струм високої частоти. При Д. відбуваються певні зміни фіз.-хім. процесів у тканинах. Внаслідок цього при загальній Д. знижується підвищений артеріальний тиск, нормалізується тонус мозкових судин, поліпшується регуляція обміну речовин тощо. Місцева Д. підвищує тонус кровоносних судин, стимулює процеси обміну речовин, поліпшує живлення тканин, посилює захисну функцію лімфоцитів тощо.

ДАРТЕ́ (Darthé) Огюстен-Александр (1.X 1765, Сен-Поль — 27.V 1797, Вандом) — діяч *Великої французької революції*. За часів *якобінської диктатури* був громад. обвинувачем при революц. трибуналах міст Арраса і Камбре, помічником комісара *Конвенту* в пн. департаментах. Після *Термідоріанського перевороту* 1794 примкнув до Г. *Бабефа*. В 1796 заарештований і страчений разом з ним.

ДАРУВА́ННЯ ДО́ГОВІР — в рад. праві договір, за яким одна сторона передає безоплатно другій стороні *майно* у власність. За законом (в УРСР — гл. 22 ЦивК УРСР) Д. д. вважається укладеним з моменту передачі майна; обіцянка подарувати правового значення не має. Соціалістична орг-ція може виступати в Д. д. лише обдарованою стороною, дарування якій майна може бути обумовлено використанням його з певною суспільно корисною метою. Якщо договір передбачає дарування громадянинові майна на суму понад 500 крб. (валютних цінностей — понад 50 крб.) чи будинку (або частини його), то він має бути нотаріально посвідчений. Д. д. майна будь-якій орг-ції укладається в простій письмовій формі.

Літ.: Цивільний кодекс Української РСР. Науково-практичний коментарій. К., 1971. *З. В. Ромовська.*

ДА́РХАН — місто на Пн. МНР, у межиріччі Хара-Голу й Шарин-Голу, адм. одиниця, прирівняна до *аймаку*. Важливий пункт трансмонгольської з-ці. 30 тис. ж. (1970). Значний індустріальний центр країни. За допомогою СРСР у Д. створено пром.-енерг. комплекс (на базі Шарингольського кам.-вуг. розрізу). Виробн. буд. матеріалів, комбікормовий, м'ясний комбінати, овчинно-шубна ф-ка, ТЕЦ.

ДА́РЧИЙ НАДІ́Л — ділянка землі, яку могли одержати колишні поміщицькі селяни під час *селянської реформи 1861* в особисту власність без викупу. Д. н. становив 1/4 частину найвищого для даної місцевості встановленого законом сел. наділу. Решту його поміщик залишав собі. На Лівобережній і Пд. Україні було укладено 929 дарчих угод, що поширилися на 82 792 ревізькі душі. Д. н., за визначенням В. І. Леніна, «це було звільнення селян в і д землі» (Повне зібр. тв., т. 4, с. 409).

ДАР'ЯЛЬСЬКА УЩЕ́ЛИНА — ущелина р. *Тереку* на Кавказі, в межах Груз. РСР, на вис. бл. 1200 м. Схили стрімкі, їх вис. бл. 1000 м. Довж. бл. 3 км. По Д. у. проходить *Військово-Грузинська дорога*. При вході в Д. у. на скелях — руїни т. з. Замка Тамари. Об'єкт туризму. Д. у. оспівана в творах М. Ю. Лермонтова і О. С. Пушкіна.

Дарлінгтонія.

Дафнія звичайна: *1* — перша пара антен; *2* — друга пара антен; *3* — напівлінальне (просте) очко; *4* — фасеткове (складне) око; *5* — кишечник; *6* — серце; *7* — яєчник; *8* — зародки у виводковій камері; *9* — грудна ніжка.

Дар'яльська ущелина.

Аполлон і **Дафна.** Дж.-Л. Берніні. Мармур. 1622—25. Галерея Боргезе. Рим.

ДАСТА́Н, фарсі — епічний жанр у літературах і фольклорі Бл. і Серед. Сходу, Серед. і Пд.-Сх. Азії. Найчастіше — це літ. обробка казкових сюжетів, легенд і переказів. Д. бувають прозовими, віршованими і мішаними. В класичних перс., тадж., узб. і азерб. л-рах Д. наз. окремі романтичні поеми («Лейлі і Меджнун», «Хосров і Ширін») або розділи з великих епічних поем (напр., із «Шахнаме» Фірдоусі). У деяких народів Кавказу й Серед. Азії створюються Д. і в наш час. Збирає і виконує Д. дастанчі.

ДА́ТСЬКА МО́ВА — мова *датчан.* Належить до пн.-германської (скандінавської) підгрупи германської групи індоєвропейської сім'ї мов. В історії власне Д. м. розрізняють два періоди: давньодатський (9—16 ст.) і новодатський (з 16 ст.). Найдавніші пам'ятки Д. м. (написи «молодшими» *рунами*) належать до 9 ст. У сучас. Д. м. виділяють 3 осн. групи діалектів. Характерні риси фонетики Д. м.: наявність довгих і коротких голосних, приголосні тільки короткі, зімкнені глухі приголосні поділяються на придихові й непридихові. Наголос силовий, є й «поштовх». Граматична будова аналітична, іменники мають два роди, два відмінки. Вживаються *артиклі*.

Літ.: Стеблин-Каменский М. И. История скандинавских языков. М.—Л., 1953; Новакович А. С. Практический курс датского языка. М., 1969.

ДА́ТСЬКА ПРОТО́КА — протока між о-вами Гренландія та Ісландія, сполучає Атлантичний ок. з Пн. Льодовитим. Ширина бл. 260 км, найменша глиб. 227 м. Через Д. п, на Зх. вздовж Гренландії проходить холодна Сх.-Гренландська течія, що виносить плавучу кригу, на Сх.—відгалуження теплої течії Ірмінгера.

ДА́ТСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (за назвою країни Данії) — останній вік пізньокрейдової епохи та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Д. я. (вапняки, мергелі, піски, пісковики та ін.) поширені в Карпатах, *Причорноморській западині* та на Кримському п-ові. Органогенні вапняки Д. я. використовують як буд. матеріал. Див. також *Крейдовий період і крейдова система.*

Даулпаз.

ДА́ТСЬКІ ПРОТО́КИ — система проток між Скандінавським та Ютландським п-овами, що сполучають Балтійське та Північне моря. До Д. п. належать: *Бельт Великий і Бельт Малий, Ересунн* (Зунд), *Каттегат* і *Скагеррак.*

ДАТТ (Dutt) Раджані-Палм (19.VI 1896, Кембрідж — 20.XII 1974, Лондон) — діяч англійського і міжнар. комуністичного і робітн. руху, історик і економіст, публіцист. Почесний доктор істор. наук Моск. ун-ту (1962). Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1920. Н. в сім'ї лікаря. В 1914—20 — член Незалежної робітн. партії Великобританії. В 1922—65 — член ЦК (з 1943 — Виконком) і Політбюро (з 1943 — Політ. комітет) ЦК КПВ. У 1943—61 — віце-голова Виконкому, 1961—65— віце-президент КПВ. У 1936—38 — редактор ЦО КПВ — газ. «Дейлі уоркер» («Щоденна робітнича газета»), 1921—74 — журн. «Лейбор манслі» («Робітничий щомісячник»). На VII конгресі Комінтерну (1935) обраний кандидатом у члени ВККІ. Д.— автор праць з теорії і практики англ. і міжнар. комуністичного руху, історії та економіки.

Тв.: Рос. перекл.— Индия сегодня. М., 1948; Кризис Британии и Британской империи. М., 1959.

Дафні. Успенська церква. 2-а половина 11 ст.

ДАТЧА́НИ — нація, основне населення Данії. Живуть також у пн.-зх. районах ФРН, у Швеції і США. Заг. чисельність — 5,5 млн. чол. (1977, оцінка). Говорять *датською мовою.* Більшість віруючих — лютерани. Дат. народність сформувалася в 10—11 ст. в результаті змішання данів, що прийшли в 5—6 ст. з Скандінавського п-ова, з племенами ютів, англів та ін. В 19 ст. сформувалася дат. нація. Значна частина Д. працює в пром-сті. Осн. заняття сільс. населення — м'ясо-молочне тваринництво, рибальство, рільництво, худож. промисли (різьблення на дереві, ювелірна справа, фігурна кераміка, килимарство). Своєрідний і різноманітний фольклор Д. Про історію, економіку і культуру Д. див. *Данія.*

ДА́ТЧИК — пристрій, що перетворює певну вимірювану величину (тиск, температуру, частоту тощо) на сигнал, зручний для передавання, подальшого перетворення, зберігання і реєстрації. Стандартизована назва такого пристрою — *вимірювальний перетворювач.*

ДА́ТЧИКИ БІОЛОГІ́ЧНІ — пристрої, що перетворюють контрольовану біофізичну або біохімічну величину (тиск, температуру, кислотність тощо) на електричні сигнали, придатні для вимірювання, передачі, перетворення і реєстрації. В біології застосовують механоелектричні (індуктивні, ємнісні, тензометричні, п'єзоелектричні, механотропні), температурні (термістори, термопари), електроакустичні (мікрофони) та ін. види *датчиків.* Д. б., як правило, закріплюють на досліджуваному об'єкті або в безпосередній близькості від нього. В деяких випадках (напр., при дослідженнях серцево-судинної системи) Д. б. за допомогою зондів вводять всередину. Осн. галузі застосування Д. б.— експериментальна біологія, фізіологія праці і спорту, *етологія, біотелеметрія,* медицина, космічні медицина і біологія тощо.

Б. Я. П'ятигорський.

ДА́УГАВА — назва *Західної Двіни* в межах Латвійської РСР.

ДА́УГАВПІЛС — місто республіканського підпорядкування на Пд. Сх. Латв. РСР, райцентр. Вузол з-ць і шосейних шляхів. Пристань на р. Даугаві (Зх. Двіні). 116 тис. ж. (1979). Гол. галузі пром-сті: хім. (з-д хім. волокна), металообробна (з-ди локомотиворемонтний, «Електроінструмент»), харч. (м'ясна, молочна, консервна, пивоварна), буд. матеріалів. Меблевий та взут. комбінати. Пед. ін-т, 4 серед. спец. навч. заклади. Краєзнавчий та худож. музеї. Санаторій. Засн. 1275.

ДА́УГМАЛЕ — залишки давнього міста на лівому березі р. Даугави (Зх. Двіни), за 22 км від Риги. Розкопки провадилися 1933, 1935—37, 1966—70. Ранні культур. шари датуються кін. 2-го тис. до н. е.; в них знайдено бронзові й кам'яні знаряддя праці. Відкрито також залишки городища перших століть н. е. В 10—12 ст. місто досягло свого розквіту і стало центром торгівлі й ремесла. В шарах цього часу виявлено залишки жител, майстерень, госп. будівель, знайдено численні знаряддя праці, предмети ремісників, монети і привізні вироби.

ДАУГУВЕ́ТІС Борис Францович (26.III 1885, Даугувечай, тепер Біржайського р-ну Лит. РСР — 13.VII 1949, Вільнюс) — литовський рад. режисер, актор і драматург, нар. арт. СРСР (з 1948). У 1909 закінчив Петерб. театр. училище. До 1921 працював у Петрограді та в різних театрах Росії; 1923—41 — в драм. театрі у Каунасі, 1944—49 — у Вільнюсі (гол. режисер). Вистави: «Ліс» О. Островського (виконував роль Нещасливцева), «Вишневий сад» Чехова, «Вороги» Горького, «Розлом» Лавреньова, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Гамлет» Шекспіра (виконував роль Клавдія), «Марія Стюарт» Шіллера. Д.— один з основоположників лит. рад. драматургії, автор п'єс «Нова борозна» (1945), «Завдання» (1946), «Садиба Жалдокаса» (1948), «Вчителька» та ін. Держ. премія СРСР, 1947.

ДА́УЕСА ПЛАН — план відновлення економіки Німеччини після 1-ї світової війни 1914—18, розроблений міжнар. комітетом експертів, який очолював амер. банкір Ч. Дауес. Затверджений 16.VIII 1924 Лондонською конференцією держав-переможниць у 1-й світовій війні і прийнятий Німеччиною. Передбачав за допомогою великих іноз. капіталовкладень відродити воєнно-пром. потенціал Німеччини і зміцнити екон. і політ. позиції нім. імперіалізму для використання його проти СРСР; підпорядкувати економіку Німеччини інтересам монополій США і Великобританії; «стабілізувати» внутр. становище нім. імперіалізму після революц. виступів пролетаріату і тим самим зміцнити становище капіталізму в Європі в цілому. *Репарації* Німеччина мала виплачувати в основному за рахунок посилення експлуатації нім. трудящих. Кредити США і Великобританії набагато перевищували репараційні виплати, що сприяло відродженню нім. імперіалізму і підготовці нової світової війни. В 1929 Д. п. замінено *Юнга планом.*

ДАУЛПА́З — старовинний казахський муз. інструмент типу *литаври.* Використовувався як військ. сигнальний інструмент. Реконструйований Д. входить до складу казах. оркестрів нар. інструментів.

ДА́УНА ХВОРО́БА — одна з форм природженої *олігофренії,* при якій поєднується відсталість у розумовому розвитку з своєрідним зовнішнім виглядом хворого. Вперше цю хворобу описав англ.

лікар Л. Даун 1886. Зустрічається в одного з 500—800 новонароджених. Спричинюється порушенням хромосомного набору (див. *Каріотип*) — наявністю у клітинах організму зайвої *хромосоми* 21-ї пари, тому Д. х. іноді наз. трисомією. Діти, хворі на Д. х., відстають не лише в психічному, а й у фіз. розвитку, частіше хворіють на інфекційні хвороби. Міркування хворих на Д. х. примітивні, абстрактне мислення їм недоступне, вони відзначаються підвищеною навіюваністю. Лікування: специфічних методів не існує. Велику роль відіграє працетерапія, навчання у спец. школах.

Літ.: Болезнь Дауна. Л., 1966.

ДА́УНІНГ-СТРІТ (Downing Street) — вулиця в центрі Лондона, на якій містяться резиденція прем'єр-міністра, міністерство закордонних справ і в справах Співдружності. Переносно — під «Даунінг-стріт» в пресі розуміють брит. уряд.

ДАУ́РИ, дагури, дахури — народ у КНР, який живе на правому березі р. Нонні та в Сіньцзян-Уйгурському автономному р-ні. Чисельність — бл. 65 тис. чол. (1977, оцінка). Говорять монг. мовою, яка зберегла архаїчні риси. Віруючі Д.— шаманісти. Осн. заняття — землеробство і скотарство.

ДА́ФНА (Δάφνη) — у грецькій міфології німфа, дочка річкового бога Пенея. Була дуже вродлива, але цуралася кохання. Щоб урятуватися від закоханого в неї *Аполлона,* звернулася за допомогою до богів, і вони перетворили її на вічнозелене лаврове дерево — «священне дерево Аполлона». Міф про Д. відображено в поезії («Метаморфози» Овідія), в живописі й скульптурі (Н. Пуссен, Дж.-Л. Берніні та ін.).

ДАФНІ́ — монастир на околиці м. Афін. Збереглася хрестовокупольна церква Успіння — визначна пам'ятка візант. архітектури (2-а пол. 11 ст.) з куполом на тромпах і мозаїками (реставрувалися 1889—97 та в кін. 50-х рр. 20 ст.).

ДА́ФНІС (Δάφνις) — у грецькій міфології надзвичайно вродливий пастух, творець вівчарських пісень. Син *Гермеса* й німфи. За одним з міфів, Д. помер від безнадійного кохання, за іншим — його осліпила кохана за те, що він не додержав клятви вірності. Д. у розпачі кинувся зі скелі в море (чи був перетворений на скелю). Міфи про Д. відображено в античній л-рі (Феокріт, Вергілій, Лонг) і буколічній поезії (див. *Буколіка*).

ДА́ФНІЯ, водяна блоха (Daphnia) — рід безхребетних тварин ряду *гіллястовусих ракоподібних.* Тіло (довж. 0,7—6 мм) вкрите прозорою хітиновою раковиною, голова витягнута в спрямований донизу дзьоб (рострум), задній кінець тіла видовжений, з хвостовою голкою. Розмноження статеве, зокрема в літніх поколінь — партеногенетичне (див. *Партеногенез*). Бл. 26 видів, поширених по всьому світі, в СРСР — бл. 20, в УРСР — бл. 14; найвідоміші — Д. звичайна (D. pulex), Д. довгохвоста (D. longispina). Живуть у прісних водоймах. Живляться одноклітинними організмами (бактеріями, водоростями, найпростішими) і частинками *детриту.* Самі Д. є кормом для мальків і молоді риб, тому їх штучно розводять. Окремі Д. є проміжними хазяями деяких круглих червів — паразитів водоплавних птахів. Іл. с. 247.

В. Д. Радзимовський.

ДАХА́У — концентраційний табір у фашист. Німеччині в м. Дахау, поблизу Мюнхена, 1933—45. У Д. було ув'язнено бл. 250 тис. чол. з 24 країн; знищено бл. 70 тис. чол., у т. ч. понад 7 тис. рад. громадян. У Д. діяли підпільні орг-ції: з 1942 — «Братерство смертників», створене рад. в'язнями; згодом — єдиний фронт в'язнів на чолі з інтернац. к-том. Готувалося повстання під керівництвом рад. ген. С. Вишневського. 28.IV 1945, перед приходом амер. військ, у таборі вибухнуло повстання. Частина в'язнів втекла в м. Дахау та Мюнхен, де вони зробили спробу підняти повстання, що закінчилося невдачею. Мюнхенська група відступила з боєм і з'єдналася з військами союзників. У 1960 в Д. відкрито пам'ятник.

ДАЦИ́Т — магматична гірська порода, один з аналогів *гранодіориту* та кварцового *діориту.* До складу Д. входять польові шпати (частіше андезин), кварц, біотит, рогова обманка тощо. В УРСР є на Закарпатті.

ДАША́ВА — селище міського типу Стрийського р-ну Львів. обл. УРСР, у долині р. Бережниці, за 6 км від залізничної ст. Ходовичі. 2 тис. ж. (1978). З-д тех. вуглецю, заводоуправління буд. матеріалів, комбінат побутового обслуговування. Д.— поч. пункт газопроводу Дашава — Київ. Дві заг.-освітні школи; лікарня. 2 клуби, 2 б-ки. Відома з 1448.

ДАШЕ́ВСЬКИЙ Арон Ізраїльович [н. 4 (17).VII 1904, м. Ржищів, тепер Київ. обл.] — рад. офтальмолог, засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1944. В 1927 закінчив Харків. мед. ін-т, з 1949 — зав. кафедрою Дніпроп. мед. ін-ту. Розробив точний метод дослідження оптичної системи ока, вивчав розвиток рефракції ока в онтогенезі, розробив методи ранньої діагностики глаукоми та лікування короткозорості. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія АМН СРСР ім. М. Й. Авербаха. 1957.

ДАШЕ́НКО Василь Павлович [н. 18 (31).XII 1916, м. Кагарлик, тепер Київ. обл.] — український рад. актор, педагог, нар. арт. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1943. У 1941 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва. В 1942—45 — актор Київ. студії худож. фільмів, з 1946 — Київ. театру ім. І. Франка. Ролі: Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Микола («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), цар Ономай («Кассандра» Лесі Українки), Задніпровський («Правда і кривда» Стельмаха), Кошовий («Молода гвардія» Фадєєва), Дункан («Макбет» Шекспіра). Знімався в кіно (фільм «Винищувачі»). Викладач Київ. ін-ту театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого, театр. студії при театрі ім. І. Франка.

ДА́ШІВ — селище міського типу Іллінецького р-ну Вінн. обл. УРСР, на р. Собі (бас. Пд. Бугу), за 14 км від залізничної ст. Фронтівка. 5,4 тис. ж. (1978). В Д.— ремонтно-мех., хлібний, комбікормовий з-ди, сувенірна ф-ка, міжколг. буд. орг-ція, комбінати побутового обслуговування та комунальних підприємств. 3 заг.-освітні та муз. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 3 б-ки. Відомий з поч. 15 ст. Архіт. пам'ятки — Стародашівська дерев'яна церква (18 ст.), парк на зразок «*Софіївки*» (кін. 18 — поч. 19 ст.).

ДАШКЕ́ВИЧ Всеволод Якович [н. 20.V (2.VI) 1907, м. Овруч, тепер Житомир. обл.] — український рад. етнограф і фольклорист, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). У 1926 закінчив Харків. ін-т нар. освіти. В 1944—48 — зав. відділом ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. З 1948 працює в пресі. Праці з укр. фольклору, етнографії та мовознавства.

ДАШКЕ́ВИЧ (Дашкович) Євстахій (р. н. невід.— 1535) — український феодал, литовський воєвода. Обіймав посаду канівського, з 1514 — черкаського старости. Разом з крим. татарами організував два грабіжницькі походи на землі Рос. д-ви (1515 — на Чернігово-Сіверщину, 1521 — на Москву). В 1533 подав пропозицію до польс. сейму збудувати на Дніпрі ряд фортець для оборони від тат. нападів і припинення втеч укр. селян на пониззя Дніпра. Д. М. *Бантиш-Каменський* і М. А. *Маркевич,* ідеалізуючи Д., називали його одним з перших гетьманів та організаторів запорізького козацтва. Насправді Д. був жорстоким визискувачем укр. селянства, ворогом укр. козацтва.

ДАШКЕ́ВИЧ Микола Павлович [4(16). VIII 1852, с. Бежів, тепер Черняхівського р-ну Житомирської обл.—20.I (2.II) 1908, Київ]— рос. та укр. літературознавець. Академік Петерб. АН (з 1907). Професор Київ. ун-ту на кафедрі історії зх.-європ. л-ри. Багато років очолював *Історичне товариство Нестора-літописця* у Києві. Представник *культурно-історичної школи* і *порівняльно-історичного методу* в літературознавстві. Досліджував рос. та укр. л-ри, усну нар. творчість. Автор праць про творчість О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, І. Котляревського, А.Метлинського, У. Шекспіра, Дж. Байрона, Й. В. Гете та ін. Праця з історії укр. л-ри—«Відзив про твір п. Петрова „Нариси історії української літератури XIX ст."» (1888) позитивно оцінена І. Франком.

ДАШКІ́ЄВ Микола Олександрович (16.V 1921, м. Краснокутськ, тепер Харків. обл.— 23.II 1976, Харків) — український рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. пед. ін-т (1948). Почав друкуватися в 1943. Перша зб. віршів «На перевалі» (1948). Автор наук.-фантастичних повістей «Володар Всесвіту» (1955), «Зуби дракона» (1956),

Р.-П. Датт.

Б. Ф. Даугуветіс.

В. П. Дашенко.

М. П. Дашкевич

М. Г. Дашко.

«Загибель Уранії» (1960) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: З безодні минулого. К., 1970; Торжество життя. К., 1972; Кришталеві дороги. К., 1976; Рос. перекл.— Зубы дракона. Алма-Ата, 1960.

ДАШКО́ Микола Григорович (н. 17.IV 1930, с. Добрянка, тепер Високопільського району Херсон. обл.) — новатор виробництва в будівництві, монтажник, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1959. Працюючи (з 1956) бригадиром комплексної бригади буд.-монтажного управління № 6 комбінату «Херсонпромбуд», досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів. Його бригада одна з перших перейшла на роботу за методом *бригадного підряду*. Ініціатор нової форми соціалістичного змагання в будівництві — підтягування відстаючих до рівня передових. Делегат XXIII з'їзду КПРС та XXII і XXV з'їздів КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Є. С. Камінська.

«ДАШНАКЦУТЮ́Н» («Союз») — вірменська бурж.-націоналістична контрреволюційна партія. Виникла 1890 в Тбілісі. Видавала газ. «Дрошак» («Прапор»). Соціальною базою «Д.» була вірменська буржуазія. Дашнаки виступали проти революц. робітн. руху, намагалися відірвати вірм. робітників від загальнорос. революц. боротьби, розпалювали нац. ворожнечу між народами Закавказзя. «Д.» вороже зустріла Велику Жовтн. соціалістич. революцію, намагалася відірвати Вірменію від Рад. Росії. В травні 1918 «Д.» захопила владу у Вірменії (до листопада 1920). В лютому 1921 було розгромлено антирад. заколот дашнаків. «Д.» в Рад. Вірменії було ліквідовано. «Д.» має за кордоном свої орг-ції, які ведуть антирад. пропаганду.

ДАЯ́КИ — група племен і народностей, корінне населення о. Калімантан. Чисельність — бл. 2,5 млн. чол. (1977, оцінка). Говорять мовами індонез. групи австронезійської сім'ї мов. Поряд з традиційними реліг. віруваннями серед Д. поширений іслам. У минулому Д. заселяли весь острів. У 13 ст. узбережжя почали заселяти малайські переселенці, які поступово відтіснили Д. у глиб острова. Осн. заняття — землеробство, мисливство, рибальство, збиральництво, різні ремесла. Д. мають своєрідне музичне й танцювальне мистецтво.

ДВАДЦЯ́ТИЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ (позачерговий) — відбувся 16—17. I 1959 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 883 делегати з ухвальним і 90 з дорадчим голосом, які представляли 1 162 997 членів і 119 535 кандидатів у члени партії. З'їзд розглянув одне питання: Тези доповіді на *Двадцять першому з'їзді КПРС* «Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки» і завдання Комуністичної партії України. З'їзд відзначив, що три роки, які минули після XX з'їзду КПРС, ознаменувалися новими досягненнями партії і рад. народу на шляху побудови розвинутого соціалізму. В єдиному народногосп. комплексі СРСР дальшого розвитку досягли всі галузі економіки УРСР. За 1956—58 валова продукція пром-сті УРСР зросла на 37%, введено в дію понад 500 нових великих пром. підприємств. Певних успіхів досягли с. г. і транспорт. Підвищився матеріальний добробут і культур. рівень трудящих республіки. Поряд з цим делегати піддали критиці недоліки в роботі парт. орг-цій, у вугільній та в ряді ін. галузей пром-сті, в с. г., капітальному будівництві. Відповідно до контрольних цифр з'їзд визначив завдання парт. орг-ції республіки по здійсненню накреслень партії на семирічку. В центрі уваги стояли питання дальшого переважаючого зростання важкої індустрії, зокрема таких її провідних галузей, як металург., паливна й хім. пром-сть, електрифікація, машинобудування. В галузі с. г. передбачалося збільшити виробн. зерна, тех. культур, продукції тваринництва. Ставилися завдання ширшого використання науки і техніки в усіх галузях нар. г-ва. На основі зростання соціалістичного виробн. забезпечувалося дальше підвищення матеріального добробуту і культур. рівня трудящих. З'їзд зобов'язав парт. к-ти України забезпечити дальше підвищення рівня орг. та ідейно-виховної роботи, вдосконалення керівництва первинними парт. орг-ціями. В галузі ідеологічної роботи наголошувалося на необхідності поліпшити пропаганду марксизму-ленінізму, виховання трудящих, особливо молоді, в дусі дружби народів і пролет. інтернаціоналізму, посилити боротьбу проти бурж. ідеології. З'їзд схвалив «Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959 — 1965 роки».

Літ.: Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. 16—17 січня 1959 р. К., 1959; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

В. І. Юрчук.

ДВАДЦЯ́ТИЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 14—25.II 1956 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1355 делегатів з ухвальним і 81 — з дорадчим голосом. Вони представляли 6 795 896 членів партії й 419 609 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1) Звітна доповідь ЦК КПРС; 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії; 3) Директиви XX з'їзду КПРС по 6-му п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1956—60; 4) Вибори центр. органів партії. З'їзд підбив підсумки діяльності партії й народу за період після *Дев'ятнадцятого з'їзду КПРС*, одностайно схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК. На основі аналізу змін, що сталися в світі, з'їзд висунув і обгрунтував ряд важливих теоретичних положень і висновків, які стали вагомим вкладом у революц. теорію, в справу боротьби за мир, нац. незалежність народів і соціалізм. У документах з'їзду зроблено висновок, що гол. рису сучас. епохи становить вихід соціалізму за межі однієї країни й перетворення його на світову систему, дано глибоку характеристику двох протилежних соціальних систем — соціалістичної й капіталістичної, показано зміцнення позицій соціалізму й послаблення позицій капіталізму, поглиблення його заг. кризи. З'їзд зробив важливий висновок про реальну можливість відвернення в сучас. умовах нової світової війни об'єднаними зусиллями могутнього соціалістичного табору, миролюбних несоціалістичних д-в, міжнар. робітн. класу й усіх сил, що відстоюють справу миру; конкретизував ленінський принцип мирного співіснування країн з різним сусп. ладом. З'їзд розвинув марксистсько-ленінське положення про заг. закономірності й форми переходу різних країн від капіталізму до соціалізму, зробив висновок, що в ряді капіталістичних країн робітн. клас, керований комуністичними партіями, спираючись на активну підтримку більшості народу, може завдати поразки реакційним антинар. силам, завоювати міцну більшість у парламенті й перетворити його на знаряддя, яке служить трудовому народові, підкреслив, що робітн. клас і його марксистсько-ленінські партії повинні досконало володіти і мирними і немирними формами боротьби. При всій різноманітності конкретних форм переходу до соціалізму, зазначив з'їзд, обов'язковою й вирішальною умовою є революц. завоювання пролетаріатом у союзі з трудящим селянством політ. влади, встановлення диктатури пролетаріату, політ. керівництво соціалістичним будівництвом робітн. класу на чолі з його марксистсько-ленінською партією. Теоретичні висновки з'їзду набули дальшого розвитку в прийнятій XXII з'їздом КПРС *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу* й рішеннях наступних з'їздів партії, в документах міжнар. нарад комуністичних і робітн. партій.

З'їзд підбив підсумки виконання плану 5-ї п'ятирічки (1951—55) і прийняв Директиви по 6-му п'ятиріч. плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1956—60. В них ставилися завдання: забезпечити дальше зростання всіх галузей нар. г-ва на базі переважаючого розвитку важкої пром-сті, прискорення тех. прогресу й підвищення продуктивності праці, добитися значного піднесення с.-г. виробн. і на цій основі — значного підвищення матеріального добробуту й культур. рівня трудящих. Запорукою виконання цих завдань, підкреслив з'їзд, є поліпшення всієї орг. роботи партії.

XX з'їзд КПРС розглянув питання про подолання культу особи Сталіна і його наслідків, викрив порушення соціалістичної законності, які раніше мали місце, і вжив необхідних заходів щодо виправлення їх. З'їзд схвалив діяльність ЦК по утвердженню *ленінських норм партійного життя* й принципів парт. керівництва, розвитку внутріпарт. демократії. Велику увагу

з'їзд приділив питанням дальшого зміцнення й розвитку рад. сусп. і держ. ладу, його непорушних основ — союзу робітн. класу й селянства, дружби народів СРСР, соціально-політ. та ідейної єдності суспільства, накреслив широку програму культур. будівництва, комуністичного виховання трудящих, наголосив на необхідності поліпшення системи виховання й освіти підростаючого покоління. Серйозні заходи намітив з'їзд у справі дальшого зміцнення партії й підвищення її керівної ролі, вніс зміни в *Статут Комуністичної партії Радянського Союзу*, ухвалив постанову про підготовку проекту нової Програми партії. З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію.

Літ.: XX **съезд** Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, т. 1—2. М., 1956; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977. *Г. М. Мултих.*

ДВАДЦЯТИП'ЯТИТИ́СЯЧНИКИ — передові робітники пром. центрів СРСР, переважно комуністи, відряджені на село в період проведення суцільної колективізації с. г. відповідно до постанови Листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 про направлення 25 тис. робітників з достатнім організаторсько-політ. досвідом на роботу в колгоспи. Було відібрано й відряджено 27 519 добровольців, у т. ч. з України — 7,5 тис. Переважну більшість посланців міста становили індустріальні робітники (на Україні серед Д. металістів було 40%, гірників — 20%). Д. проводили велику політ., виховну й культурно-масову роботу серед селян. Вони сприяли зміцненню союзу робітн. класу й селянства, стали організаторами бідняцько-середняцьких мас села в боротьбі за суцільну колективізацію с. г., ліквідацію куркульства як класу. Багато Д. залишилося на постійній роботі в колгоспах.

ДВА́ДЦЯТЬ ДРУ́ГИЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — відбувся 27—30.IX 1961 в Києві. В його роботі взяли участь 1424 делегати з ухвальним і 147 — з дорадчим голосом, які представляли 1 432 806 членів і 147 365 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1) Доповідь про проект Програми КПРС; 2) Доповідь про проект Статуту КПРС; 3) Звіт ЦК Компартії України; 4) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 5) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд проходив напередодні *Двадцять другого з'їзду КПРС*, на якому партія мала підбити підсумки соціально-екон. розвитку рад. суспільства за період після XX з'їзду КПРС, прийняти нові Програму й Статут КПРС. З'їзд обговорив проекти нової Програми й Статуту КПРС, схвалив ці документи й запевнив ЦК КПРС, що всі комуністи й трудящі республіки не пошкодують сил для виконання Програми партії. У Звітній доповіді було підбито підсумки роботи парт. орг-цій республіки за період після *Двадцять першого з'їзду Компартії України*. За 1,5 року було побудовано понад 200 великих пром. підприємств, проведено значну роботу по прискоренню тех. прогресу, механізації й автоматизації, поліпшенню технології в пром-сті й будівництві. Обсяг валової продукції пром-сті збільшився на 31% замість передбачених планом 27,1%. Певних успіхів було досягнуто в розвитку с. г. Підвищився життєвий рівень народу. Відбувся перехід на 6—7-годинний робочий день (при 6 робочих днях на тиждень). Внаслідок часткового скасування податків з населення доходи трудящих республіки 1960—61 зросли майже на 100 млн. крб. В УРСР було закінчено перехід на обов'язкове восьмирічне навчання. З'їзд визначив заходи, спрямовані на неухильне виконання завдань семирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР, звернувши увагу на необхідність дальшого вдосконалення методів управління пром-стю й будівництвом, поліпшення планування й організації матеріально-тех. забезпечення всіх галузей нар. г-ва, розширення спеціалізації й кооперування підприємств, підвищення всіх тех.-екон. показників і насамперед продуктивності праці; в галузі с. г.— збільшення виробн. зерна й продукції тваринництва. З'їзд відзначив важливість дальшого всебічного розвитку нар. освіти, науки й культури, зокрема розробки теор. досліджень, зміцнення зв'язків науки з практикою комуністичного будівництва. З'їзд підкреслив необхідність постійного вдосконалювання форм і методів політ., ідеологічної та орг. роботи, поліпшення парт. керівництва діяльністю держ. і громад. орг-цій, неухильного додержання *ленінських норм партійного життя* й принципів колективності керівництва, вдосконалювання стилю роботи, розгортання творчої ініціативи комуністів, критики й самокритики, а також відмітив, що предметом особливого піклування парт. орг-цій має бути виховання трудящих у дусі високої ідейності й відданості справі партії, дружби народів, комуністичного ставлення до праці, непримиренності до бурж. ідеології, укр. бурж. націоналізму й космополітизму. З'їзд обрав ЦК Компартії України й Ревізійну комісію.

Літ.: XXII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1962; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

Л. Ю. Беренштейн.

ДВА́ДЦЯТЬ ДРУ́ГИЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 17—31.X 1961 в Москві. В його роботі взяли участь 4394 делегати з ухвальним і 405 — з дорадчим голосом, які представляли 8 872 516 членів і 843 489 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звіт Центрального Комітету КПРС; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії; 3) Проект Програми КПРС; 4) Про зміни в Статуті КПРС; 5) Вибори центр. органів партії. З'їзд схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК КПРС, підбив підсумки соціально-економ. розвитку рад. суспільства за період після *Двадцятого з'їзду КПРС*, накреслив перспективи комуністичного будівництва в СРСР. У документах з'їзду дано аналіз розвитку партії й країни за звітний період, розглянуто питання міжнар. становища СРСР, розвитку світового комуністичного й робітн. руху. За звітний період Комуністична партія й рад. народ добилися зростання пром. виробн., прискорення темпів наук.-тех. прогресу, розвитку продуктивних сил союзних республік, особливо сх. р-нів країни. Вживались певні заходи до піднесення с. г., однак його відставання не було подолано. Використовуючи зростаючі екон. ресурси, партія здійснила ряд заходів по підвищенню життєвого рівня трудящих. З'їзд доручив ЦК спрямовувати зусилля партії й народу на прискорення темпів комуністичного будівництва, виконання семирічного плану розвитку нар. г-ва СРСР, всемірне підвищення продуктивності праці.

В політ. галузі звітний період характеризувався дальшим розвитком *соціалістичної демократії*, посиленням орг. і виховної діяльності КПРС, соціалістичної д-ви, підвищенням активності й ініціативи мас. Значний крок уперед було зроблено в розвитку й удосконаленні соціалістичних сусп. відносин. З'їзд підтвердив курс на всебічний розвиток ленінських норм парт. і держ. життя, колективності керівництва, на підвищення керівної ролі партії та зміцнення єдності її рядів, на розвиток творчої активності нар. мас. Найхарактернішою рисою міжнар. становища було, як визначив з'їзд, дальше розширення й поглиблення співробітництва КПРС з братніми марксистсько-ленінськими партіями, зростання сил соціалізму, демократії й миру. З'їзд, підтверджуючи непорушність миролюбних принципів рад. зовн. політики, одночасно поставив питання про дальше зміцнення обороноздатності СРСР, єдності й могутності країн соціалістичної співдружності. Він закликав зміцнювати солідарність з трудящими всього світу, всебічно підтримувати народи, які борються за своє визволення, робити все, щоб зберегти й зміцнити мир в ім'я прогресу людства. З'їзд прийняв нову *Програму Комуністичної партії Радянського Союзу* — третю Програму партії, в якій узагальнено практику будівництва соціалізму в СРСР, враховано досвід світового революц. руху, дано характеристику комуністичного суспільства, визначено шляхи переростання соціалізму в комунізм, розкрито закономірності світового революц. процесу. В ухваленому з'їздом у новій редакції Статуті КПРС далі розвинено *ленінські норми партійного життя*. Нові його положення було спрямовано на зміцнення єдності й згуртованості парт. рядів, посилення активності комуністів, підвищення їхньої авангардної ролі. В Статуті особливо підкреслено, що вищим принципом парт. керівництва є його колективність — обов'язкова умова нормальної діяльності парт. орг-цій.

З'їзд обрав ЦК КПРС і Центр. ревізійну комісію.

Літ.: XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. 1—3. К., 1962; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977. *Б. П. Ковгалевський.*

ДВА́ДЦЯТЬ ОДНА́ УМО́ВА, Умови прийому до Комуністичного Інтернаціоналу — резолюція, ухвалена 6.VIII 1920 II конгресом Комінтерну; визначила умови й порядок прийому компартій до *Комуністичного Інтернаціоналу,* а також їхні обов'язки. Проект умов написав В. І. Ленін. Д. о. у. враховувала істор. досвід більшовицької партії й усього міжнар. робітн. руху. Осн. умовами належності партій до Комінтерну були: визнання *диктатури пролетаріату,* пропаганда й агітація необхідності боротьби за неї; повний розрив з реформістами й центристами й виключення їх з партії; поєднання легальних і нелегальних методів боротьби; систематична робота на селі, в армії, профспілках та ін. масових орг-ціях, а також парламенті. Умови вимагали побудови компартій на принципах *демократичного централізму,* закликали до боротьби з реформістськими профспілками. Постанови конгресів Комінтерну й ВККІ були обов'язковими для всіх секцій, які входили до Комінтерну. Водночас конгрес підкреслив, що керівні органи Комінтерну зобов'язані враховувати конкретні умови, в яких діяли й боролися партії, і виносити загальнообов'язкові рішення лише з таких питань, з яких такі рішення можливі. Д. о. у. підкреслювала інтернац. характер компартій, конкретизувала принцип пролет. інтернаціоналізму як солідарність з робітн. класом і революц. рухом ін. країн, як підтримку нац.-визв. руху, підтримку й захист кожної Рад. республіки в її боротьбі проти контрреволюції й імперіалістичної агресії. Д. о. у. заклала основи консолідації як міжнар. комуністичного руху в цілому, так і кожної комуністичної партії на принципах *марксизму-ленінізму,* стала на перешкоді проникненню в їхні ряди опортуністичних і центристських елементів.

Літ.: Ленін В. І. Умови прийому до Комуністичного Інтернаціоналу.— Промова про умови прийому до Комуністичного Інтернаціоналу 30 липня. Повне зібрання творів, т. 41; Второй конгресс Коминтерна. М., 1972.

Б. М. Забарко.

ДВА́ДЦЯТЬ ПЕ́РШИЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — відбувся 16—19.II 1960 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 894 делегати з ухвальним і 93 — з дорадчим голосом, які представляли 1 256 700 членів і 131 788 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звіт ЦК Компартії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 3) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд підбив підсумки роботи парт. орг-цій республіки за чотири роки, що минули з часу *Дев'ятнадцятого з'їзду Компартії України.* В братній сім'ї рад. республік УРСР досягла нових значних успіхів в екон., політ. і культурному розвитку. Укр. РСР 1958 вдруге нагороджено орденом Леніна. 15 областей республіки також удостоєно ордена Леніна. Разом з тим з'їзд відзначив, що парт. орг-ції ще не повністю використали всі можливості й резерви для швидкого розвитку пром. і особливо с.-г. виробництва, й висунув перед ними завдання мобілізації мас на здійснення рішень *Двадцять першого з'їзду КПРС,* щоб на основі переважаючого зростання важкої пром-сті, впровадження нової техніки й передової технології, підвищення продуктивності праці забезпечити неухильне зростання всіх галузей нар. г-ва. З метою дальшого підвищення матеріального добробуту трудящих пропонувалося нарощувати темпи будівництва житла й культурно-побутових і мед. закладів, поліпшувати побутове обслуговування трудящих. З'їзд поставив перед парт. орг-ціями завдання докорінно поліпшити ідеологічну роботу, забезпечити її тісний зв'язок з життям, практикою комуністичного будівництва. В його рішеннях наголошувалося на важливості виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму, рад. патріотизму й дружби народів, на посиленні боротьби проти будь-яких проявів ворожої марксизмові-ленінізмові ідеології, насамперед ідеології укр. бурж. націоналізму, підкреслювалася необхідність дальшого вдосконалення форм і методів парт.-орг. роботи — перевірки виконання прийнятих рішень, поліпшення справи добору, розстановки й виховання кадрів, підвищення бойовитості первинних парт. орг-цій. З'їзд обрав ЦК Компартії України й Ревізійну комісію.

Літ.: XXI з'їзд Комуністичної партії України. 16—19 лютого 1960 року. Матеріали з'їзду. К., 1960; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

В. І. Юрчук.

ДВА́ДЦЯТЬ ПЕ́РШИЙ З'ЇЗД КПРС (позачерговий) — відбувся 27.I—5.II 1959 в Москві. В його роботі взяли участь 1269 делегатів з вирішальним і 106 — з дорадчим голосом, які представляли 7 622 356 членів і 616 775 кандидатів у члени партії. На порядку денному стояло одне питання: Про контрольні цифри розвитку нар. г-ва СРСР на 1959—65. Перед з'їздом пройшло всенар. обговорення проекту контрольних цифр розвитку нар. г-ва СРСР. З'їзд продемонстрував монолітну єдність і зростання авторитету партії. Він одностайно схвалив рішення Червневого (1957) пленуму ЦК КПРС «Про антипартійну групу». В резолюції з'їзду підкреслено, що партія неухильно додержуватиметься ленінських норм парт. життя, принципів колективності керівництва. Підбиваючи підсумки істор. перемог партії й рад. народу за весь період після Жовтня, з'їзд зробив важливий висновок про повну, остаточну перемогу соціалізму в нашій країні. СРСР вступив у період будівництва комуністичного суспільства.

З'їзд визначив гол. завдання партії на семирічку (1959—65), затвердив контрольні цифри розвитку нар. г-ва СРСР на ці роки. Гол. завдання семирічки в екон. галузі полягало в дальшому піднесенні економіки на базі переважаючого розвитку важкої індустрії, значному посиленні екон. потенціалу країни з тим, щоб забезпечити неухильне підвищення життєвого рівня народу. Передбачалося екон. і культурне піднесення всіх союзних республік. Відповідно до семирічного плану обсяг валової продукції пром-сті УРСР мав зрости на 77%. У політ. галузі з'їзд висунув завдання забезпечення дальшого зміцнення соціалістичного ладу, єдності й згуртованості рад. народу, розвитку рад. демократії, активності й самодіяльності широких нар. мас у будівництві комуністичного суспільства, розширення функцій громад. орг-цій у розв'язанні держ. питань, підвищення орг. і виховної ролі партії й соціалістичної д-ви, всемірного зміцнення союзу робітників і селян, дружби народів СРСР; у галузі ідеологічній — посилення ідейно-виховної роботи партії, підвищення комуністичної свідомості трудящих і насамперед молоді, виховання їх у дусі комуністичного ставлення до праці, рад. патріотизму й інтернаціоналізму. З'їзд заявив, що Рад. Союз вважає своїм найважливішим завданням неухильно провадити миролюбну зовн. політику, всемірно зміцнювати єдність соціалістичних країн на основі ленінських принципів пролет. інтернаціоналізму. З'їзд націлив партію і народ на здійснення нових завдань комуністичного будівництва. З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію КПРС.

Літ.: Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января — 5 февраля 1959 года. Стенографический отчет, ч. 1—2. М., 1959; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1978.

Л. Ю. Беренштейн.

ДВА́ДЦЯТЬ П'Я́ТИЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — відбувся 10—13.II 1976 в Києві, напередодні *Двадцять п'ятого з'їзду КПРС.* У його роботі брали участь 2316 делегатів, які представляли 2 536 772 члени й 89 036 кандидатів у члени КПРС. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт ЦК Компартії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 3) Про проект ЦК КПРС до XXV з'їзду КПРС «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки»; 4) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд, виражаючи волю комуністів і всіх трудящих республіки, схвалив і одностайно підтримав внутр. і зовн. політику КПРС, багатогранну й плодотворну діяльність її ЦК. На з'їзді відзначалося, що в роки 9-ї п'ятирічки (1971—75) трудящі республіки внесли гідний вклад у розвиток єдиного народногосп. комплексу країни, зміцнення її екон., наук.-тех. потенціалу й обороноздатності, економіка Рад. України розвивалася високими й сталими темпами, піднялася на якісно новий рівень. Валовий сусп. продукт зріс на третину, нац. доход — на 26%. Випуск пром. продукції збільшився

на 41,3% при плановому завданні 38—41%. Забезпечено планомірний розвиток усіх екон. районів республіки. Середньорічний обсяг валової продукції с. г., незважаючи на несприятливі погодні умови 1972 й 1975, збільшився на 15,5%. Виконано директиви *Двадцять четвертого з'їзду КПРС* по виробництву зерна, м'яса, молока, яєць. Зросли заготівлі с.-г. продукції. В нар. г-во республіки, як і намічалося планом, було вкладено 80 млрд. крб. Збудовано 300 великих пром. підприємств, понад 2800 виробничих об'єктів і комплексів, 98 млн. м² житла, багато об'єктів соціально-культур. і побутового призначення. Виконано завдання п'ятирічки по перевезеннях народногосп. вантажів усіма видами транспорту. У 9-й п'ятирічці за рахунок підвищення продуктивності праці, яке відбувалося прискореними темпами, одержано 80% приросту пром. виробн. і весь приріст с.-г. продукції. Послідовно здійснювалися концентрація і спеціалізація виробництва, перехід на дво-триланкову систему управління. Велике місце в роботі й рішеннях з'їзду зайняли питання здійснення курсу партії на підвищення ролі інтенсивних факторів екон. зростання, прискорення наук.-тех. прогресу, оновлення й модернізацію парку технологічного устаткування, вдосконалення організації нар. г-ва й управління ним.

На з'їзді всебічно обговорювалася діяльність парт. орг-цій, рад. і госп. органів республіки по здійсненню виробленої партією програми розвитку с. г., його інтенсифікації. Особливу увагу було звернуто на зміцнення матеріально-тех. бази, поглиблення спеціалізації й концентрації с.-г. виробн. на базі міжгосп. кооперації й агропром. інтеграції, на широке впровадження досягнень науки й передового досвіду.

Відзначивши великі успіхи в розвитку економіки й критично оцінюючи зроблене, з'їзд вказав на недоліки, нерозв'язані питання й резерви дальшого зростання сусп. виробництва, наголосив на необхідності посилення парт. керівництва економікою, спрямував орг. і масово-політ. роботу на широке розгортання соціалістичного змагання. Глибоке відображення в роботі з'їзду знайшло зростання ролі науки в розвитку суспільства. Було відзначено, що необхідно й надалі зі зростаючим розмахом розвивати дослідження в галузі сусп., природничих і тех. наук, які мають першочергове значення. 9-а п'ятирічка стала важливим етапом у піднесенні добробуту, розвитку освіти й культури укр. народу. Реальні доходи на душу населення зросли за 5 років на 20%. Майже 9 млн. чоловік вселилися в нові або більш упорядковані квартири. Поліпшилися благоустрій міст і сіл, охорона навколишнього середовища. Завершено в основному перехід до загальної середньої освіти молоді. З'їзд всебічно розглянув питання дальшого орг.-політ. зміцнення Компартії України — бойового загону КПРС, розстановки й вихования кадрів, вдосконалення стилю й методів парт. керівництва, підвищення ролі Рад депутатів трудящих, профспілок, комсомолу та ін. масових орг-цій у розвитку соціалістичної демократії. ЦК Компартії України, підкреслювалося на з'їзді, неухильно проводив лінію на суворе додержання *ленінських норм партійного життя*, принципів *демократичного централізму*, підвищення авангардної ролі комуністів. Удосконалюючи стиль своєї роботи, парт. орг-ції викорінювали негативні явища, розвивали критику й самокритику, систематично, на основі індивідуального підходу, поповнювали свої ряди кращими представниками трудящих. Великий вплив на розвиток соціально-політ. і трудової активності комуністів мав обмін парт. документів, що проходив у ці роки. Ідеологічна робота парт. орг-цій республіки стала наступальнішою, конкретнішою, цілеспрямованішою, було вжито заходів до усунення наявних недоліків. Посилилось патріотичне й інтернац. виховання трудящих, чому великою мірою сприяло всенар. святкування 50-річчя СРСР. З'їзд поставив завдання забезпечити комплексний наук. підхід до організації ідеологічної роботи. В одностайно прийнятій резолюції з'їзд схвалив політ. лінію ЦК Компартії України, його роботу по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС і *Двадцять четвертого з'їзду Компартії України*, схвалив проект ЦК КПРС до XXV з'їзду партії «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976 — 1980 роки», доручив Раді Міністрів УРСР, виходячи з цього документа, з урахуванням пропозицій, висловлених делегатами з'їзду, комуністами, трудящими в ході його обговорення, забезпечити розробку народногосп. плану УРСР на 10-у п'ятирічку, активну участь у цій роботі парт., рад., профспілкових і комсомольських орг-цій. З'їзд запевнив ЦК КПРС у тому, що Компартія України — один з бойових загонів КПРС — готова до розв'язання великих і відповідальних завдань, які поставить черговий, XXV з'їзд КПРС. З'їзд обрав ЦК у складі 191 члена й 77 кандидатів у члени ЦК Компартії України й Ревізійну комісію в складі 57 чол. На Пленумі ЦК було обрано Політбюро й Секретаріат ЦК Компартії України. Першим секретарем ЦК Компартії України обрано В. В. Щербицького.

Літ.: XXV з'їзд Комуністичної партії України. 10—13 лютого 1976 року. Стенографічний звіт. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

В. М. Мазур.

ДВА́ДЦЯТЬ П'Я́ТИЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 24.II — 5.III 1976 в Москві. В роботі з'їзду брало участь 4998 делегатів, які представляли 15 694 тис. комуністів. На з'їзді були присутні 103 делегації комуністичних, робітн., нац.-демократичних і соціалістичних партій. Порядок денний: 1) Звіт ЦК КПРС і чергові завдання партії в галузі внутр. і зовн. політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК Л. І. Брежнєва XXV з'їздові КПРС; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії; 3) Осн. напрями розвитку нар. г-ва СРСР на 1976—80. Доповідь Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна XXV з'їздові КПРС; 4) Вибори центр. органів партії. В доповіді Л. І. Брежнєва було дано глибокий аналіз усіх сторін діяльності партії й життя суспільства зрілого соціалізму, розкрито ключові внутр. і міжнар. проблеми. З'їзд цілком і повністю схвалив політ. лінію і практичну діяльність ЦК партії. В док-тах з'їзду підкреслено, що в галузі зовн. політики КПРС протягом 1971—75 провела велику роботу по втіленню в життя *Програми миру*, прийнятої *Двадцять четвертим з'їздом КПРС*. З'їзд відмітив, що завдяки цьому зміцніло міжнар. становище нашої Батьківщини, посилилися позиції світового соціалізму, здійснено поворот від «холодної війни» до мирного співіснування д-в з різним сусп. ладом. У центрі уваги КПРС, як і раніше, були взаємовідносини з соціалістичними країнами, співробітництво з братніми партіями цих д-в. Зміцніли і збагатилися новим змістом відносини СРСР з країнами, що розвиваються. З'їзд наголосив на важливості й актуальності принципів пролетарського *інтернаціоналізму*, вказав, що захист його є обов'язком кожної марксистсько-ленінської партії, кожного комуніста. З'їзд засвідчив непохитність позицій бойової солідарності КПРС з *міжнародним комуністичним рухом*, з усіма борцями за соціальне й нац. визволення народів, одностайно прийняв Заяву «Свободу в'язням імперіалізму і реакції!», а також рішення спорудити в Москві монумент в пам'ять героїв міжнар. комуністичного, робітн. і нац.-визвольного руху, які загинули від рук класового ворога. Спираючись на досягнутий поворот у розвитку міжнар. відносин, з'їзд прийняв програму дальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, за свободу й незалежність народів, яка конкретизувала зміст Програми миру й визначила її осн. завдання на сучас. етапі. З'їзд всебічно проаналізував діяльність партії й народу по здійсненню завдань 9-ї п'ятирічки (1971—75). За роки п'ятирічки зроблено новий великий крок у створенні матеріально-тех. бази комунізму, в підвищенні рівня життя народу, забезпечено стале зростання економіки, розв'язання осн. соціально-екон. завдань п'ятирічного плану. Успішно вирішувалася проблема підвищення ефективності виробництва, на що вказує прискорене зростання продуктивності праці. Нац. доход за 1971—75 збільшився на 28%; осн. виробничі фонди нар. г-ва зросли в 1,5 раза; обсяг пром. виробн.— на 43%. Заг. обсяг капіталовкладень у нар. г-во становив понад 500 млрд. крб. Послідовно здійснювалася довгочасна програма піднесення с. г.— його тех. переобладнання, зміцнення економіки колгоспів і радгоспів. Незважаючи на несприятливі по-

годні умови, середньорічний обсяг виробн. с.-г. продукції збільшився на 13%, на 14 млн. т зріс середньорічний збір зерна. В 9-й п'ятирічці здійснено важливі соціальні заходи по підвищенню оплати праці, пенсій, стипендій тощо. Житлові умови поліпшили 56 млн. чол. Завершено в основному перехід до заг. обов'язкової середньої освіти. З'їзд вказав і на труднощі, нерозв'язані проблеми, недоліки (частину виробн. потужностей не було введено або освоєно в строк; у деяких галузях вузьким місцем залишалося впровадження у виробн. досягнень науки й техніки; не скрізь вдалося позбутися втрат робочого часу, порушень планової, технологічної й трудової дисципліни).

Спираючись на досягнуті успіхи, з'їзд намітив чергові завдання госп. будівництва, конкретизував і розвинув принципові настанови політики партії в умовах зрілого соціалізму на 10-е п'ятиріччя (1976—80) й на тривалішу перспективу. Осн. напрями *економічної стратегії КПРС* на сучас. етапі втілені в гол. завданні 10-ї п'ятирічки, яке полягає в послідовному здійсненні курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі динамічного і пропорційного розвитку суспільного виробництва і підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках нар. г-ва. Стрижнем екон. стратегії партії є дальше нарощування екон. могутності країни, розширення й докорінне оновлювання виробн. фондів, забезпечення сталого збалансованого зростання важкої промсті — фундаменту економіки. З'їзд проголосив широку соціальну програму (збільшення майже на 76 млрд. крб. фондів споживання, підвищення реальних доходів населення, дальший розвиток житлового будівництва). З'їзд приділив велику увагу розвиткові науки, розробці й здійсненню заходів, спрямованих на охорону навколишнього середовища, раціональне використання й відтворення природних ресурсів, визначив програму розвитку всіх союзних республік, у т. ч. Укр. РСР. З'їзд висунув ряд вузлових проблем розвитку економіки на сучас. етапі: прискорення наук.-тех. прогресу, дальший розвиток с. г., збільшення виробн. товарів нар. споживання, поліпшення торгівлі й побутового обслуговування населення; розвиток зовнішньоекон. зв'язків; дальше вдосконалювання управління економікою, всього соціалістичного госп. механізму. З'їзд глибоко й усебічно проаналізував діяльність партії в умовах розвинутого соціалізму, підкреслив, що КПРС, ставши партією всього народу, не втратила свого класового характеру, була і є партією робітн. класу. За звітний період її ряди поповнили майже 2,6 млн. комуністів. Серед них робітники становили 58%, колгоспники — понад 11%, істотно зріс прошарок комуністів серед інтелігенції. З'їзд націлив парт. орг-ції на суворе дотримання *ленінських норм партійного життя* і принципів парт. керівництва, на глибоке оволодіння *ленінським стилем роботи*. З'їзд зробив великий внесок у розвиток марксистсько-ленінської теорії, проаналізував гол. підсумки майже 60-річного шляху Рад. д-ви, дав всебічну характеристику закономірностей *розвинутого соціалістичного суспільства*. З'їзд висунув завдання дальшого вдосконалювання й підвищення ефективності всієї ідейно-виховної роботи партії, відзначивши необхідність комплексного підходу до всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політ., трудового й морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих. З'їзд приділив велику увагу питанням дальшого розвитку *політичної системи радянського суспільства*. Йшлося про вдосконалювання соціалістичної державності, дальший розвиток *соціалістичної демократії*, зміцнення правової основи держ. і громад. життя, активізацію діяльності громад. орг-цій. З'їзд дав принципові вказівки щодо підготовки проекту нової Конституції СРСР. Він озброїв партію і народ конкретною програмою соціально-екон. і політ. розвитку соціалістичного суспільства, боротьби за зміцнення миру. З'їзд обрав ЦК КПРС у складі 287 членів і 139 кандидатів у члени партії. До складу Центр. ревізійної комісії обрано 85 чол. Пленум ЦК обрав Політбюро ЦК КПРС і Секретаріат, затвердив голову К-ту парт. контролю при ЦК КПРС. Генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано Л. І. Брежнєва.

Літ.: XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 24 лютого — 5 березня 1976 року. Стенографічний звіт, т. 1—3. К., 1976; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; XXV съезд КПСС: единство теории и практики, в. 1—4. М., 1977—79; Мир о XXV съезде КПСС. М., 1977; Шафорост В. М. Рішення XXV з'їзду КПРС — у життя. Покажчик літератури. К., 1977. *В. І. Юрчук.*

ДВА́ДЦЯТЬ ТРЕ́ТІЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — відбувся 15—18.III 1966 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 1517 делегатів з ухвальним і 113 — з дорадчим голосом, які представляли 1 833 362 члени і 128 046 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звіт Центрального Комітету Компартії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 3) Доповідь про проект Директив XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70; 4) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд підбив підсумки роботи парт. орг-ції республіки за чотири роки після *Двадцять другого з'їзду Компартії України* по виконанню рішень *Двадцять другого з'їзду КПРС,* вимог Програми партії щодо забезпечення дальшого розвитку пром-сті, с. г., науки й культури. В результаті розгортання масового соціалістичного змагання за збільшення виробн. пром. продукції, підвищення якості й поліпшення тех.-екон. показників у жовтні 1965 пром-сть республіки виконала семирічку по заг. обсягу виробн. і по більшості найважливіших видів продукції. Значна увага приділялася прискоренню тех. прогресу в нар. г-ві. У великих масштабах здійснювалися механізація й автоматизація виробн. процесів, впроваджувалися передова технологія й організація праці. Водночас з'їзд указав на наявність недоліків у розвитку окремих галузей економіки й визначив шляхи їх усунення, зокрема звернув увагу на відставання від планових завдань семирічки вугільної, хім., нафтопереробної, легкої й харчової пром-сті республіки. Значне місце на з'їзді зайняло обговорення діяльності парт. орг-цій республіки по дальшому піднесенню с. г. на основі рішень Березневого (1965) пленуму ЦК КПРС. За звітний період проведено велику орг. роботу по добору й вихованню колгоспних і радгоспних кадрів, зміцненню сільс. парт. орг-цій, збільшенню виробн. і продажу д-ві с.-г. продукції, зміцненню економіки господарства, підвищенню добробуту трудівників села. Внаслідок цього зріс валовий збір зерна, цукрових буряків та ін. с.-г. культур, дещо збільшилося виробництво продукції тваринництва. Однак темпи розвитку с. г. були недостатніми. Завдання семирічного плану в галузі с. г. в цілому не було виконано. Нац. доход за семирічку в республіці збільшився на 54%, середня зарплата робітників і службовців — на 20%, а доходи колгоспників від громад. господарства — більш як у 1,5 раза. Суспільні фонди споживання в республіці за семирічку зросли майже в 1,7 раза й досягли 1965 7,2 млрд. крб. Дальшого піднесення досягли нар. освіта, наука й культура. З'їзд обговорив і одностайно схвалив проект Директив XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70, накреслив конкретні завдання по дальшому піднесенню економіки й культури УРСР. З'їзд поставив вимогу перед парт. орг-ціями республіки забезпечити неухильне зростання продуктивності праці й зниження собівартості продукції, прискорення тех. прогресу. Особливу увагу з'їзд звернув на розвиток важкої індустрії. Гол. завданням у галузі с. г. ставилося значне збільшення виробн. продукції землеробства, насамперед зерна, і тваринництва на основі здійснення *аграрної політики КПРС*. З'їзд підкреслив значення розвитку науки для виконання п'ятирічного плану. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції республіки вдосконалювати стиль і методи роботи, неухильно дотримуватися *ленінських норм партійного життя*, розвивати внутріпарт. демократію, критику й самокритику, поліпшувати добір, розстановку й виховання кадрів, підвищувати вимогливість до них, систематично здійснювати контроль і організацію виконання рішень партії й уряду, зміцнювати парт. і держ. дисципліну, посили-

ти керівництво Радами, профспілками, комсомолом та ін. громад. орг-ціями. В галузі ідеологічної роботи з'їзд підкреслив необхідність озброєння кадрів марксистсько-ленінською теорією, екон. знаннями, зобов'язав парт. орг-ції вести наполегливу боротьбу за високу комуністичну ідейність рад. людей, добиватися дальшого зміцнення зв'язку пропаганди й агітації з розв'язуванням практичних завдань виробництва. З'їзд обрав ЦК Компартії України й Ревізійну комісію.

Літ.: XXIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1967; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977. *І. П. Стафійчук.*

ДВА́ДЦЯТЬ ТРЕ́ТІЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 29.III—8.IV 1966 в Москві. В роботі з'їзду брали участь 4619 делегатів з вирішальним і 323 — з дорадчим голосом, які представляли 11 673 676 членів партії й 797 403 кандидати в члени партії. Порядок денний: 1) Звітна доповідь ЦК КПРС; 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії КПРС; 3) Директиви XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1966—70; 4) Вибори центр. органів партії. В Звітній доповіді ЦК відзначалося, що період після XXII з'їзду КПРС був відзначений дальшим зміцненням рядів партії, підвищенням її політ. та орг. ролі в рад. суспільстві. В партії утвердилися *ленінські норми партійного життя* й принципи парт. керівництва, що благотворно позначилося на послідовному здійсненні внутр. і зовн. політики КПРС і Рад. д-ви, на управлінні всіма соціально-екон. і політ. процесами комуністичного будівництва. На з'їзді підкреслювалося, що цьому значною мірою сприяли рішення Жовтневого (1964) пленуму ЦК КПРС, який став яскравим свідченням монолітності і єдності партії, її політ. зрілості. У внутр. розвитку країни це був період, коли рад. народ під керівництвом партії завершив виконання семирічного плану розвитку нар. г-ва (1959—65). Було забезпечено дальше зростання й зміцнення соціалістичної економіки на базі наук.-тех. прогресу, майже подвоїлись осн. виробн. фонди, збудовано 5,5 тис. великих підприємств, абсолютний приріст продукції більш як утричі перевищив відповідні показники за всі довоєнні п'ятирічки. Досягнуто збільшення виробництва с.-г. продукції. Підвищився добробут рад. народу. За останні п'ять років семирічки нац. доход збільшився на 33% і становив 1965 понад 190 млрд. крб. Уперше в історії Рад. д-ви запроваджено пенсійне забезпечення колгоспників. Значних успіхів досягнуто в розвитку науки. Яскравим свідченням цього стали досягнення Рад. Союзу в освоєнні космосу. Продовжувався процес зміцнення й розширення соціалістичної демократії в різних сферах сусп. життя. Ще міцнішими стали політ. основи соціалістичного ладу — союз робітн. класу й колгоспного селянства, дружба народів СРСР, ідейно-політ. єдність усіх трудящих, їхня згуртованість навколо Комуністичної партії. Міжнар. становище ознаменувалося неухильним зростанням міжнар. авторитету Рад. Союзу й усієї світової системи соціалізму; новими перемогами країн і народів, що борються проти колоніалізму, за свою незалежність і прогрес; активізацією боротьби робітн. класу в країнах капіталу; дальшим розвитком міжнар. комуністичного й робітн. руху. Водночас цей період характеризувався дальшим загостренням і поглибленням заг. кризи капіталізму. З новою силою виявилась агресивна природа імперіалізму, небезпека, яку він несе мирові, свободі й незалежності народів. Політика КПРС і Рад. д-ви в цих умовах була спрямована на те, щоб дати рішучу відсіч агресивним силам, протидіяти дальшому загостренню міжнар. обстановки, боротися проти небезпеки виникнення нової світової війни. При виробленні і здійсненні зовн. політики ЦК виходив з інтернац. революц. обов'язку нашої партії як перед братніми соціалістичними країнами, так і перед трудящими всіх країн. З'їзд відзначив гол. екон. завдання п'ятирічки (1966—70): на основі всемірного використання досягнень науки й техніки, індустріального розвитку всього сусп. виробн., підвищення його ефективності й продуктивності праці забезпечити дальше значне зростання пром-сті, високі сталі темпи розвитку с. г. і завдяки цьому добитися істотного піднесення рівня життя народу, повнішого задоволення матеріальних і культур. потреб трудящих. З'їзд підкреслив важливість дальшого зміцнення Рад. д-ви, всемірного розвитку соціалістичної демократії.

Велику увагу було приділено питанням парт. будівництва. З'їзд поставив вимогу уважніше підходити до прийому в партію, підвищити вимогливість до вступаючих, добиватися, щоб у складі партії робітники й надалі посідали провідне становище. Це відповідає соціальній природі КПРС, місцю й ролі робітн. класу в розвинутому соціалістичному суспільстві. Було внесено часткові зміни до *Статуту Комуністичної партії Радянського Союзу,* спрямовані на дальше поліпшення якісного складу партії й чистоту її рядів, на розширення внутріпарт. демократії, на підвищення активності парт. орг-цій і відповідальності комуністів за діяльність своєї орг-ції й партії в цілому. З'їзд перейменував Президію ЦК на *Політичне бюро ЦК КПРС* і доручив йому здійснювати керівництво роботою партії між пленумами ЦК, відновив посаду *Генерального секретаря ЦК КПРС.* Велику увагу було приділено підвищенню рівня ідеологічної роботи, питанням виховання трудящих у дусі високої політ. свідомості, комуністичного ставлення до праці, посиленню боротьби проти бурж. ідеології, реформізму, правого й «лівого» ревізіонізму. З'їзд повністю схвалив зовнішньополіт. діяльність ЦК КПРС і Рад. уряду, практичні заходи ЦК КПРС, спрямовані на врегулювання розбіжностей у міжнар. комуністичному русі на принциповій основі марксизму-ленінізму, документів, прийнятих міжнар. нарадами представників комуністичних і робітн. партій — Декларації 1957 й Заяви 1960. З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію. На першому після з'їзду Пленумі ЦК КПРС було обрано Політбюро й Секретаріат ЦК КПРС. Пленум обрав Ген. секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва.

Літ.: XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 29 березня — 8 квітня 1966 року. Стенографічний звіт, т. 1—2. К., 1966; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977. *А. В. Мяловицький.*

ДВА́ДЦЯТЬ ЧЕТВЕ́РТИЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — відбувся 17—20.III 1971 в Києві. В його роботі взяли участь 2197 делегатів з ухвальним і 102 — з дорадчим голосом, які представляли 2 281 568 членів і 97 221 кандидата в члени КПРС. З'їзд проходив напередодні *Двадцять четвертого з'їзду КПРС,* який ознаменував важливий істор. рубіж на шляху комуністичного будівництва. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт ЦК Компартії України; 2) Звіт Ревізійної комісії Компартії України; 3) Доповідь про проект Директив XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75; 4) Вибори керівних органів Компартії України. З'їзд одностайно схвалив внутр. і зовн. політику ЦК КПРС і Рад. уряду, їхню практичну діяльність по піднесенню економіки, науки й культури, підвищенню матеріального рівня життя народу, дальшому розвитку соціалістичної демократії, по зміцненню позицій світового соціалізму, зміцненню миру й міжнар. безпеки. З'їзд відзначив, що звітний період характеризувався значним прискоренням наук.-тех. прогресу, впровадженням досконаліших методів управління, планування й екон. стимулювання. За роки 8-ї п'ятирічки (1966—70) заг. обсяг пром. виробн. в республіці зріс на 49,7% проти передбачених 47%. Продуктивність праці збільшилася на 28%, за рахунок чого одержано 2/3 приросту пром. продукції. Капіталовкладення в нар. г-во республіки становили 58 млрд. крб., тобто в 1,4 раза більше, ніж у попередній п'ятирічці. Було введено в дію 250 нових великих підприємств, понад 2 тис. виробн. комплексів і цехів. Широко впроваджувалися комплексна механізація й автоматизація виробн. процесів. Завдяки здійсненню розроблених *Двадцять третім з'їздом КПРС,* пленумами ЦК КПРС важливих політ., орг. і екон. заходів с. г. республіки розвивалося швидшими темпами. Внаслідок зміцнення матеріально-тех. бази с. г. осн. виробн. фонди колгоспів і радгоспів республіки зросли на 40%, валова продукція с. г.— на 16,6%. В результаті піднесення економіки поліпшився доб-

робут трудящих, підвищився рівень їхньої культури. Нац. доход у республіці зріс на 39% проти намічених 36%. З'їзд підкреслив, що досягнення Рад. України у 8-й п'ятирічці — це наслідок самовідданості й високого трудового ентузіазму трудящих УРСР, спільної праці всіх народів Рад. Союзу, їхнього братерського співробітництва і взаємодопомоги на основі ленінської *національної політики КПРС*. Мобілізуючи трудящих на успішне виконання п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва на 1971—75, з'їзд зобов'язав ЦК, обкоми, міськкоми, райкоми Компартії України, парт., профспілкові, комсомольські орг-ції, рад. і госп. органи розгорнути широку політ. і орг. роботу по здійсненню накреслень партії, добиватися виконання держ. планів на всіх ділянках госп. і культур. будівництва. Особливу увагу було приділено впровадженню досягнень науки і техніки, прогресивної технології, наук. організації праці й виробн., вдосконаленню структури управління, поліпшенню якості продукції, кращому використанню резервів і можливостей для ефективнішого розвитку народного господарства.

З'їзд одностайно схвалив проект Директив по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75. Передбачалися випереджаючі темпи розвитку електроенергетики, хім., машинобуд., нафтопереробної й нафтохім. пром-сті. Одним з першорядних завдань з'їзд визначив забезпечення швидшого й сталішого розвитку с. г. До тех. переозброєння с.-г. виробн. залучалися майже всі галузі індустрії. Особлива увага приділялася збільшенню виробн. мінеральних добрив. Величезні кошти спрямовувались на дальше підвищення життєвого рівня трудящих. Передбачалося завершити перехід до загальної середньої освіти молоді.

З'їзд висунув вимогу й надалі виявляти турботу про підвищення бойовитості первинних парт. орг-цій, виховання в кожного комуніста почуття високої відповідальності за дотримання вимог Статуту КПРС, наголосив на необхідності поліпшення роботи з кадрами, посилення контролю й перевірки виконання, зміцнення парт. і держ. дисципліни. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції постійно поліпшувати й удосконалювати ідеологічну й орг. роботу, усувати наявні недоліки. Особливу увагу було звернуто на посилення марксистсько-ленінського навчання керівних кадрів, боротьби проти будь-яких проявів бурж. ідеології, за неухильне підвищення політ. пильності, виховання у трудящих республіки глибокої ідейної переконаності, класового підходу до оцінки процесів і явищ сусп. розвитку.

З'їзд обрав ЦК Компартії України й Ревізійну комісію.

Літ.: XXIV з'їзд Комуністичної партії України. 17—20 березня 1971 р. Стенографічний звіт. К., 1972; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Снітко П. Двадцять четвертий з'їзд Компартії України. К., 1974.

В. Ф. Шевченко.

ДВА́ДЦЯТЬ ЧЕТВЕ́РТИЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 30.III—9.IV 1971 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 4740 делегатів з правом ухвального й 223 — з правом дорадчого голосу, які представляли 13 810 089 членів і 645 232 кандидати в члени КПРС. Порядок денний з'їзду: 1) Звітна доповідь ЦК КПРС; 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії КПРС; 3) Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75; 4) Вибори центр. органів партії. З'їзд всебічно проаналізував міжнар. становище й зовнішньополіт. діяльність партії, підбив підсумки творчої праці рад. людей у 8-й п'ятирічці (1966—70), схвалив програму дальшого комуністичного будівництва в СРСР. З'їзд обґрунтував висунуту в Звітній доповіді ЦК, з якою виступив Л. І. Брежнєв, *Програму миру*, узагальнив величезний досвід діяльності партії на етапі розвинутого соціалізму, збагатив ленінське вчення про зростання керівної ролі партії в умовах будівництва комунізму. З'їзд високо оцінив зовнішньополіт. діяльність партії, спрямовану на дальше зміцнення й розвиток *світової системи соціалізму*, згуртування світового робітн. і комуністичного руху, боротьбу поневолених народів за соціальне й нац. визволення. З'їзд всебічно охарактеризував особливості сучас. імперіалізму, його агресивну природу, заг. кризу, яка поглиблюється й охоплює всі сфери життя капіталістичних країн, викликає загострення боротьби трудящих проти монополістичного капіталу. З'їзд висловив інтернац. солідарність з міжнар. робітн. рухом, закликав до дальшого згуртування міжнар. комуністичного руху на принципах марксизму-ленінізму і вказав, що важливим кроком на цьому шляху була Московська міжнародна *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969*. З'їзд підкреслив, що провідною силою в антиімперіалістичній боротьбі за збереження миру виступають Рад. Союз і країни соціалістичної співдружності. З'їзд підбив підсумки виконання плану 8-ї п'ятирічки й затвердив Директиви розвитку нар. г-ва на 1971—75. План 8-ї п'ятирічки по осн. показниках було успішно виконано. Значно зросли екон. потенціал країни, культур. рівень і добробут трудящих, поліпшилась ефективність сусп. виробництва. Продуктивність праці підвищилася на 37% проти 29% у 7-й п'ятирічці. Стали до ладу бл. 1900 пром. підприємств. Успішно втілювалась у життя *аграрна політика КПРС*. Збільшилось виробн. зерна, м'яса, молока, бавовни та ін. с.-г. продуктів. У 1970 в країні зібрано найвищий урожай зернових за всі роки Рад. влади — 186 млн. т. Активно здійснювалися механізація й інтенсифікація с.-г. виробництва. З'їзд відзначив дальше зміцнення екон. і політ. основ соціалістичної д-ви, її соціальної структури, констатував успішний розвиток нової істор. спільності людей — *радянського народу*.

З'їзд підкреслив, що гол. особливістю пройденого етапу була побудова в СРСР *розвинутого соціалістичного суспільства*. Успішному виконанню накреслень 8-ї п'ятирічки сприяло перетворення в життя рішень Жовтневого й Листопадового (1964) пленумів ЦК і *Двадцять третього з'їзду КПРС*, удосконалення керівництва економікою, впровадження нових методів планування й екон. стимулювання. В Директивах на 9-у п'ятирічку (1971—75) з'їзд науково обґрунтував конкретну програму дальшого просування рад. суспільства по шляху до комунізму, затвердив соціальну програму розвитку країни, намітив зберегти високі темпи розвитку пром-сті й разом з тим звернути особливу увагу на розвиток с.-г. виробн., його інтенсифікацію, впровадження досягнень науки й техніки, підвищення ефективності виробництва. Рішення з'їзду передбачали розширення екон., наук.-тех. і культур. зв'язків з країнами соціалістичної співдружності, дальше зміцнення соціалістичної екон. інтеграції.

З'їзд приділив значну увагу розвиткові партії, зростанню її політ. і орг. ролі за умов зрілого соціалізму, розробив заходи, спрямовані на дальше вдосконалювання методів парт. керівництва, суворе дотримування ленінських норм парт. життя, зміцнювання зв'язків з масами, посилення провідної ролі робітн. класу в соціальному складі партії. З'їзд вніс часткові зміни в *Статут Комуністичної партії Радянського Союзу*, які передбачали, зокрема, надання права контролю за діяльністю адміністрації парт. орг-ціям наук.-дослідних ін-тів, навчальних, культур.-освітніх, лікувальних закладів. З'їзд приділив значну увагу ідеологічній і теоретичній роботі партії, відзначивши, що КПРС і братні країни внесли значний вклад у розвиток марксизму-ленінізму, у вчення про зростання ролі партії в розвитку суспільства. Це знайшло свій вияв у документах КПРС до 50-річчя Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, наради комуністичних і робітн. партій 1969 та ін. З'їзд дав характеристику розвинутого соціалізму, конкретизував шляхи створення матеріально-тех. бази комунізму, вдосконалення сусп. відносин тощо, підкреслив необхідність посилення боротьби проти бурж. ідеології, правого й «лівого» ревізіонізму, антикомунізму.

З'їзд обрав ЦК і Центр. ревізійну комісію КПРС. На першому після з'їзду Пленумі ЦК КПРС було обрано Політбюро й Секретаріат ЦК КПРС. Пленум обрав Ген. секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєва.

Літ.: XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 30 березня — 9 квітня 1971 року. Стенографічний звіт, т. 1—2. К., 1972; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; XXIV съезд КПСС: единство теории и практики, в. 1 — 3. М., 1973 — 76.

П. С. Зашкільняк.

До ст. **Дніпро.**

І. І. Труш. Вечір над Дніпром. Початок 20 ст. Державний музей українського образотворчого мистецтва у Києві.

С. Ф. Шишко. Дніпровські простори. 1975.

1

2

3

4

5

6

7

До ст. **Дніпро.**

1. Верхів'я ріки.
2. Дніпро біля Києва
3. Дніпрова протока біля острова Хортиці.
4. Змагання яхтсменів на Дніпрі.
5. Канівське водосховище.
6. У Херсонському річковому порту.
7. Шлюз Каховського гідровузла.
8. Київське тепловодне рибне господарство на Дніпрі.
9. Дніпродзержинська ГЕС.

8

9

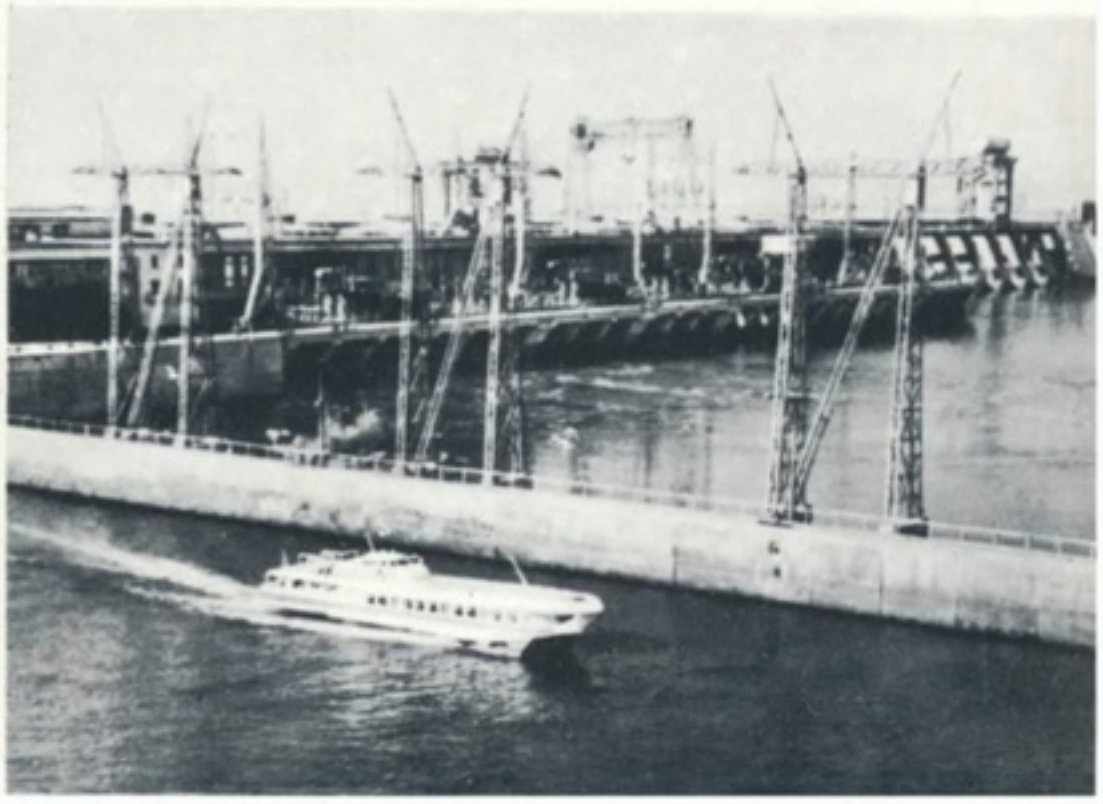

ДВАНА́ДЦЯТА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП(б) — відбулася 4—7.VIII 1922 в Москві. В роботі конференції взяли участь 129 делегатів з ухвальним і 927 з дорадчим голосом. Порядок денний: 1) Про міжнар. становище; 2) Про професійні спілки; 3) Парт. робота в кооперації; 4) Про антирад. партії й течії; 5) Про роботу статутної секції; 6) Про поліпшення матеріального становища членів партії; 7) Про 4-й конгрес Комінтерну. Конференція надіслала привітання В. І. Леніну, який у зв'язку з хворобою не зміг взяти участь у її роботі. По доповіді про міжнар. становище конференція схвалила лінію ЦК з питань зовн. політики, позицію рад. делегації на *Генуезькій конференції 1922* й *Гаагській конференції 1922*. Конференція зобов'язала парт. орг-ції посилити ідейний вплив на профспілки з метою піднесення їхньої ролі в госп. будівництві, визначила завдання, що стояли перед різними видами кооперації. Конференція закликала партію й робітн. клас посилити в умовах *нової економічної політики* боротьбу проти бурж. і дрібнобурж. партій і течій (зокрема *зміновіхівства*), що намагалися використати неп для реставрації капіталізму, наголосила на необхідності підвищення ідейно-теор. рівня комуністів. Конференція прийняла новий Статут РКП(б), в якому визначила структуру партії та її органів. Конференція заслухала доповідь про підготовку до 4-го конгресу Комінтерну і схвалила діяльність Виконкому Комінтерну.

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979.

ДВАНА́ДЦЯТИ ТАБЛИ́ЦЬ ЗАКО́НИ (Leges duodecim tabularum) — звід законів Стародавнього Риму, перше важливе джерело *римського права*. Складення Д. т. з. *децемвірами* рим. істор. традиція відносить до 451—450 до н. е. Д. т. з. являли собою запис *звичаєвого права* римської громади. Проте в них в основному зафіксовано звичаї, що відповідали інтересам патриціїв. Д. т. з. охоплювали норми цивільного, кримінального, процесуального й шлюбно-сімейного права. Вони встановлювали жорстокі каральні заходи щодо боржників, запроваджували формалізм, закріплювали необмежене право приватної власності, батьківської влади тощо. Назва законів пов'язана з тим, що їх було записано на 12 дошках, виставлених на міській площі. В Д. т. з. відображено соціальні відносини, що склалися в римському рабовласн. суспільстві.

Літ.: Катрич В. М. Держава і право Стародавнього Риму. К., 1972.

В. М. Катрич.

ДВАНА́ДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 25.II—4.III 1931 в Харкові. На з'їзді було 958 делегатів, у т. ч. 71,1% комуністів. З усіх питань порядку денного з'їзду — звіт Уряду УРСР; про рад. будівництво; про радгоспно-колг. будівництво; про зміни Конституції УРСР та ін.— було прийнято відповідні постанови. З'їзд повністю схвалив діяльність уряду УРСР, визначив заходи по підвищенню ролі Рад як провідників генеральної лінії партії, зокрема, розширив права місц. органів влади, наголосив на необхідності ширшого залучення трудящих до роботи Рад, зміцнення революційної законності тощо. З'їзд передбачив заходи щодо орг.-госп. зміцнення колгоспів. У зв'язку з переходом на двоступеневу систему управління (див. *Адміністративно - територіальна реформа в УРСР*), конституційними нововведеннями в законодавстві СРСР було внесено відповідні зміни до Конституції УРСР. З'їзд обрав ВУЦВК (427 чол.), 329 делегатів на *Четвертий з'їзд Рад СРСР* і 7 членів Ради Національностей ЦВК СРСР.

Літ.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

І. П. Сафронова.

ДВАНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇ́НИ — відбувся 18—23.I 1934 в Харкові. На ньому були присутні 738 делегатів з ухвальним голосом і 427 з дорадчим, які представляли 300 113 членів партії й 153 413 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Доповідь про роботу ЦК ВКП(б); 2) Звіт ЦК КП(б)У; 3) Звіт Ревізійної комісії; 4) Звіт ЦК ККП (б)У; 5) Про завдання колгоспного й радгоспного будівництва; 6) Вибори керівних органів КП(б)У. В зв'язку з 10-річчям з дня смерті В. І. Леніна з'їзд 21.I присвятив його пам'яті спец. засідання з участю активу Харків. парт. орг-ції. В основу роботи з'їзду було покладено тези доповідей до *Сімнадцятого з'їзду ВКП(б)* по 2-му п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва і з орг. питань. З'їзд цілком схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, яка здійснювалася відповідно до заповітів В. І. Леніна й постанов XVI з'їзду партії. В прийнятих рішеннях з'їзд підкреслив, що Рад. Україна внаслідок дострокового виконання плану 1-ї п'ятирічки перетворилася на передову індустріально-колгоспну республіку. З'їзд підкреслив, що УРСР і в 2-й п'ятирічці лишається осн. вугільно-металург. базою СРСР, тому одним з гол. завдань КП(б)У є боротьба за дальший розвиток цих галузей пром-сті. З'їзд звернув увагу парт., комсомольських, госп. і профспілк. орг-цій на необхідність поліпшення керівництва пром-стю, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості, поліпшення якості продукції. В галузі с. г. гол. завданням КП(б)У з'їзд визнав повне завершення колективізації, дальший розвиток і зміцнення соціалістичного ладу на селі, надавши у зв'язку з цим великого значення поліпшенню планування колгоспного виробництва, освоєнню передової с.-г. техніки, подоланню відставання тваринництва, підвищенню продуктивності праці, підготовці спеціалістів с. г., поліпшенню культурно-побутового обслуговування трудівників села. З'їзд відзначив, що на основі розвитку нар. г-ва значно підвищився матеріальний добробут і культур. рівень трудящих. Було покінчено з безробіттям. На поч. 1934 в республіці майже повністю ліквідовано неписьменність, здійснено заг. обов'язкове початкове навчання. Зобов'язавши парт. орг-ції й далі вести непримиренну боротьбу з укр. бурж. націоналізмом і великодержавним шовінізмом, з'їзд підкреслив необхідність посилити роботу по вихованню трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму й дружби народів. Велику увагу з'їзд приділив питанням парт. будівництва, відмітивши велику роль перебудови сільс. парт. орг-цій за виробничим принципом, створення політвідділів на транспорті й у с. г., інституту політорганізаторів у пром-сті для забезпечення успішного виконання народногосп. завдань. З'їзд прийняв рішення про перенесення столиці УРСР з Харкова до Києва, обрав ЦК КП(б)У й Ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

М. І. Кравчук.

ДВАНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД РКП(б) — відбувся 17—25.IV 1923 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 409 делегатів з ухвальним і 417 — з дорадчим голосом, які представляли 386 тис. комуністів. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт ЦК: а) політ.; б) орг.; 2) Звіт ревізійної комісії; 3) Звіт ЦКК; 4) Звіт рос. представництва у Виконкомі Комінтерну; 5) Про пром-сть; 6) Нац. моменти в парт. і держ. будівництві; 7) Податкова політика на селі; 8) Про районування; 9) Вибори центр. органів партії. В. І. Ленін через хворобу не зміг брати безпосередню участь у роботі з'їзду, проте в основу рішень з'їзду лягли настанови, викладені в його останніх працях, ідеї *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*. Схваливши політ. і орг. лінію ЦК за звітний період, його внутр. і зовн. політику, з'їзд накреслив дальші завдання у здійсненні *нової економічної політики*, поглибленні змички між містом і селом, здійсненні ленінської нац. політики, зміцненні *єдності партії* й посиленні її керівної ролі. З'їзд відзначив найперший обов'язок партії — вдосконалювати держ. апарат, з цією метою прийняв рішення створити об'єднаний орган ЦКК — РСІ, на який було покладено завдання охорони єдності партії, зміцнення парт. і держ. дисципліни, поліпшення апарату Рад. д-ви. З'їзд дав рішучу відсіч спробам збити партію з ленінського курсу. Він відзначив, що неп створює грунт для ухилів у партії. Особливо небезпечними були ті з них, які протиставляли Рад. державу робітн. класові й партію — державі. З'їзд категорично попередив, що з тими, хто намагатиметься порушити єдність партії, буде вестися рішуча боротьба аж до виключення з РКП(б). З'їзд дав відсіч спробі Троцького нав'язати

ДВАНАДЦЯТИПАЛА КИШКА

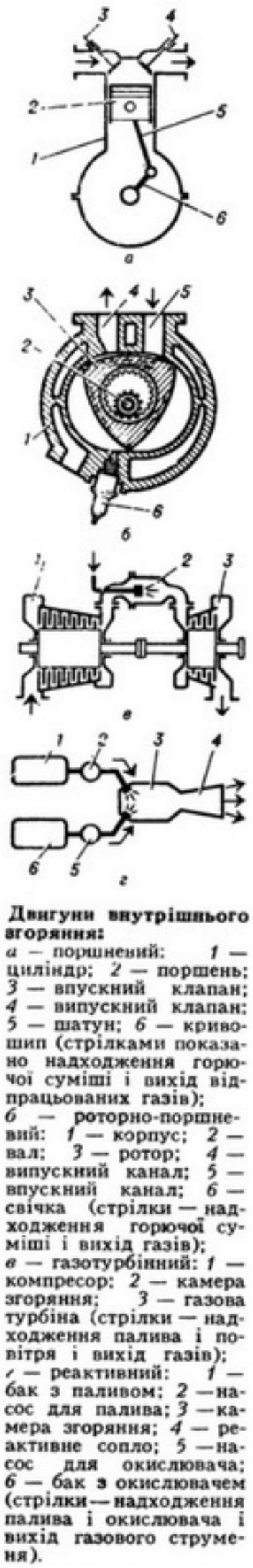

Двигуни внутрішнього згоряння:
а — поршневий: *1* — циліндр; *2* — поршень; *3* — впускний клапан; *4* — випускний клапан; *5* — шатун; *6* — кривошип (стрілками показано надходження горючої суміші і вихід відпрацьованих газів); *б* — роторно-поршневий: *1* — корпус; *2* — вал; *3* — ротор; *4* — випускний канал; *5* — впускний канал; *6* — свічка (стрілки — надходження горючої суміші і вихід газів); *в* — газотурбінний: *1* — компресор; *2* — камера згоряння; *3* — газова турбіна (стрілки — надходження палива і повітря і вихід газів); *г* — реактивний: *1* — бак з паливом; *2* — насос для палива; *3* — камера згоряння; *4* — реактивне сопло; *5* — насос для окислювача; *6* — бак з окислювачем (стрілки — надходження палива і окислювача і вихід газового струменя).

партії політику згортання важкої пром-сті, визнав за необхідне всебічно зміцнювати союз робітн. класу з трудящим селянством, засудив помилкові пропозиції Бухаріна й Сокольникова про часткову ліквідацію монополії зовн. торгівлі. Відзначивши незаперечні успіхи в розвитку нар. г-ва, з'їзд указав на значення важкої пром-сті як основи соціалізму, приділив велику увагу вдосконаленню парт. керівництва госп. будівництвом, поліпшенню планування. Щоб полегшити становище селянства і збільшити товарооборот у країні, з'їзд рекомендував об'єднати всі держ. прямі податки, що сплачувалися селянами, в єдиний прямий с.-г. податок. Осн. сума податку накладалася на найзаможніші г-ва, що було проявом політики обмеження *куркульства*.

Важливе місце в роботі з'їзду посіло нац. питання. Він підкреслив необхідність прискорення ліквідації фактичної нерівності народів СРСР, посилення допомоги відстаючим республікам у розвитку економіки й культури, закликав партію до рішучої боротьби з ухилами в нац. питанні — великоруським шовінізмом і місцевим бурж. націоналізмом. Було ухвалено спец. рішення про роботу партії серед молоді й жінок. З'їзд обрав ЦК і Центр. Контрольну Комісію.

Літ.: Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчёт. М., 1968; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 1. К., 1972; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977.

І. І. Коломійченко.

ДВАНАДЦЯТИПА́ЛА КИ́ШКА — початковий відділ *тонкої кишки*, розташований безпосередньо за шлунком. Має підковоподібну форму — охоплює головку *підшлункової залози*. Довжина Д. к. людини — 25—30 см (що відповідає поперечному розмірові 12 пальців, звідси й назва). Д. к.— найважливіша у функціональному відношенні ділянка *кишечника*. В неї відкриваються вивідні протоки головних травних залоз — печінки й підшлункової залози. В Д. к. відбувається відлуговування кислого вмісту шлунка, змішування його з жовчю й соком підшлункової залози, починається розщеплювання і *всмоктування*. Спеціальні клітини Д. к. виробляють ферменти, які розкладають білки, жири й вуглеводи, та гормони, що відіграють важливу роль у регуляції функцій органів травлення. Д. к. може уражатися хворобами різного походження (дуоденіт, виразкова хвороба, дивертикул, доброякісні й злоякісні пухлини). Іл. див. на вклейці до ст. *Анатомія*.

В. Ф. Савенко.

ДВАРІО́НАС Баліс-Домініко [6 (19).VI 1904, Лібава, тепер Ліепая — 23.VIII 1972, Вільнюс] — литовський рад. композитор, диригент, піаніст, педагог, нар. арт. СРСР (з 1954). Закінчив фортепіанний (1924) та диригентський (1939, екстерном) фак-ти Лейпцігської консерваторії. З 1933 викладав у Каунаській (з 1947 — професор), з 1949 — у Вільнюській консерваторіях. У 1940—41 й 1958—61 — гол. диригент симф. оркестру Лит. філармонії й респ. свят пісні. Автор музики Держ. гімну Лит. РСР (співавтор Й. *Швядас*). Твори: опера «Даля» (пост. 1959), балет «Сватання» (пост. 1933), симфонія (1947), інструм. концерти, увертюри, п'єси, хори, романси, музика для театру й кіно, обробки нар. пісень. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. 1952.

ДВИГУ́Н — машина, що перетворює певний вид енергії на механічну енергію або на кінетичну енергію реактивного струменя. Розрізняють Д. первинні, за допомогою яких перетворюють безпосередньо на мех. енергію природні енерг. ресурси (паливо, енергію води, вітру тощо), й Д. вторинні, що перетворюють енергію первинних двигунів. До первинних належать *теплові двигуни, гідравлічні двигуни, вітродвигуни*; до вторинних Д.— *електродвигуни,* пневматичні — з використанням енергії стисненого повітря — й деякі гідравлічні. Крім того, Д. поділяють на стаціонарні, пересувні й транспортні. За допомогою Д. приводять у дію робочі машини, транспортні засоби, комунальні й побутові машини тощо. Див. також *Авіаційний двигун, Автомобільний двигун, Суднoвий двигун.*

В. О. Христич.

ДВИГУ́Н ВНУ́ТРІШНЬОГО ЗГОРЯ́ННЯ — тепловий двигун, де хімічна енергія палива, яке згоряє, перетворюється на механічну енергію або на кінетичну енергію реактивного струменя. Д. в. з. (мал.) поділяють на поршневі, *газотурбінні двигуни* й *реактивні двигуни*. Поршневі Д. в. з. складаються з кривошипно-шатунного (або роторного — в роторно-поршневих двигунах) і газорозподільного механізмів, систем живлення, *запалювання* (в двигунах низьк. стиску), охолоджування, змащування та регулювання (див. також *Поршнева машина*). Вони бувають двой чотиритактними. Крім того, розрізняють *газові двигуни* і двигуни рідкого палива (легкого, напр. бензину, й важкого, напр. дизельного); двигуни із зовнішнім і внутр. сумішоутворенням. До Д. в. з. із зовн. сумішоутворенням належать карбюраторні (суміш легкого рідкого палива й повітря утворюється в *карбюраторі*), насосно-карбюраторні (суміш утворюється у всмоктувальному трубопроводі, куди рідке паливо впорскується насосом) і газозмішувальні (суміш газового палива й повітря утворюється у змішувальному пристрої). Запалювання в таких Д. в. з. примусове — від електр. іскри або факела. До Д. в. з. із внутр. сумішоутворенням належать гол. чин. калоризаторні двигуни, в яких горюча суміш займається від нагрітої деталі камери згоряння — калоризатора, й двигуни з самозайманням від гарячого стиснутого повітря — *дизелі* (див. також *Акселератор*). Експлуатація Д. в. з. (на відміну від *електродвигунів, гідравлічних двигунів, вітродвигунів*) не залежить від наявності таких джерел енергії, як електростанції, водні ресурси, енергія вітру тощо. Максимальний ефективний ккд Д. в. з. близько 0,44. Д. в. з. застосовують в автомоб., повітр., залізничн. і мор. транспорті, військ. справі, енергетиці тощо.

Літ.: Орлин А. С. [та ін.]. Устройство и работа поршневых и комбинированных двигателей. М., 1970; Швець І. Т., Кіраковський М. Ф. Загальна теплотехніка та теплові двигуни. К., 1977.

В. О. Христич.

«ДВІ ТА́КТИКИ СОЦІА́Л-ДЕМОКРА́ТІЇ В ДЕМОКРАТИ́ЧНІЙ РЕВОЛЮ́ЦІЇ» — твір В. І. Леніна, в якому всебічно обгрунтовано стратегічний план і тактичну лінію більшовиків у *буржуазно-демократичній революції* й накреслено шляхи її переростання в *соціалістичну революцію*. Написаний у червні — липні 1905, вперше вийшов у світ наприкінці липня 1905 в Женеві у виданні ЦК РСДРП. Того ж року книгу двічі перевидали в Росії, вона нелегально поширювалася по всій країні, зокрема на Україні — в Києві, Харкові, Одесі, Конотопі та ін. містах. Працю включено до всіх видань творів В. І. Леніна. Багато разів вона виходила окремою книгою мовами народів СРСР, зокрема укр. мовою (вперше 1926), та іноземними мовами. Ленінська стратегія й тактика спиралися на глибокий наук. аналіз характеру й особливостей *революції 1905—07 в Росії*. За своїм соціально-екон. змістом перша рос. революція була буржуазною, мала завданням знищити залишки кріпосницького ладу, повалити самодержавство й встановити демократичну республіку, ліквідувати поміщицьке землеволодіння, встановити 8-годинний робочий день. Але, на відміну від попередніх бурж. революцій на Заході, рос. революція відбувалася в епоху *імперіалізму*, що визначало нову розстановку класових сил. Буржуазія остаточно перетворилася на реакційну силу. Рушійними силами революції виступали пролетаріат і селянство, найактивніша участь яких у революції надавала їй справді народного, демократичного характеру. На противагу меншовикам, які керівну роль у революції відводили буржуазії, В. І. Ленін підкреслював, що гегемоном бурж.-демократичної революції в Росії може бути лише пролетаріат, його союзником — селянство. Всупереч реформістам-меншовикам В. І. Ленін показав, що революція привела до необхідності всенар. *збройного повстання*, курс на яке взяв *Третій з'їзд РСДРП*. В. І. Ленін всебічно обгрунтував рішення III з'їзду про те, що в результаті переможної революції має утворитися тимчасовий революц. уряд як політ. форма *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства*, яку В. І. Ленін розглядав як крок до встановлення соціалістичної *диктатури пролетаріату*. Участь представників с.-д. в дійсно революц. демократичному уряді, поряд з тиском на нього з боку робітн. класу й широких верств трудящих, В. І. Ленін вважав умовою здійснення урядом його істор. завдань — придушення

опору контрреволюц. сил, закріплення перемоги революції, проведення демократичних перетворень. Великим вкладом В. І. Леніна в теорію і практику революц. боротьби пролетаріату була розробка теорії переростання бурж.- демократичної революції в соціалістичну. Творчо розвиваючи марксизм, він відкинув обстоювану діячами 2-го Інтернаціоналу й рос. меншовиками опортуністичну схему, згідно з якою між бурж. і пролет. революціями повинна лежати тривала перерва, нібито потрібна для визрівання умов для підготовки пролетаріату до соціалістичної революції. Вчення Леніна розбивало й горезвісну троцькістську теорію «перманентної революції», яка заперечувала *гегемонію пролетаріату* в революції й революц. роль селянства. Показуючи об'єктивні можливості прямого переростання бурж.- демократич. революції в соціалістичну, В. І. Ленін роз'яснював, що в ході такого переростання пролетаріат об'єднує навколо себе сел. бідноту та ін. напівпролет. елементи, що він зможе відіграти роль вождя нар. революції лише за умови ідейного і практичного керівництва його боротьбою з боку самостійної політ. партії робітн. класу, партії нового типу. Положення, розроблені В. І. Леніним у книзі «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», ввійшли в ідейний арсенал Комуністичної партії. Вчення про провідну роль робітн. класу стало гол. принципом стратегії партії. Ідея переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну мала надзвичайно велике значення для дальшої розробки ленінської теорії соціалістичної революції, зокрема зробленого пізніше висновку про можливість перемоги соціалістичної революції спочатку в одній, окремо взятій країні.

М. Я. Варшавчик.

ДВІЙКО́ВА СИСТЕ́МА ЧИ́СЛЕННЯ — позиційна система *числення*, основою якої є число 2. У Д. с. ч. довільне ціле число N подається двійковим записом $a_1a_2 \dots a_n$ (a_i — нулі або одиниці), який означає, що

$$N = a_1 \cdot 2^{n-1} + a_2 \cdot 2^{n-2} + \dots + a_n \cdot 2^0.$$

Щоб ціле число, записане в десятковій *системі числення*, записати у Д. с. ч., його ділять послідовно на 2 й записують одержані остачі 0 та 1 у порядку від останньої до першої, напр.: $25 = 12 \times 2 + 1$; $12 = 6 \times 2 + 0$; $6 = 3 \times 2 + 0$; $3 = 1 \times 2 + 1$; $1 = 0 \times 2 + 1$; отже, двійковий запис числа 25 є 11 001. Таким чином, 11 001 у Д. с. ч. означає $1 \times 2^4 + 1 \times 2^3 + 0 \times 2^2 + 0 \times 2^1 + 1 \times 2^0$ у десятковій. У Д. с. ч. можна записати і дробові числа; напр., двійковим записом числа 4,625 буде 100, 101; числа 1/6 — 0,00101 ... = = 0,0(01). Правила дій з числами, поданими в Д. с. ч., є винятково простими. Так, у Д. с. ч. $0 + 0 = 0$, $0 + 1 = 1 + 0 = 1$, $1 + 1 = 10$ (читається один, нуль). Завдяки порівняно простій реалізації тех. елементів, що виконують операції з двійковими числами, Д. с. ч. стала основою подання *інформації* в цифрових *обчислювальних машинах*. У сучас. ЦОМ Д. с. ч. служить лише для обробки інформації в самій машині; вхідні дані й результати подають у десятковій системі числення.

І. М. Коваленко.

ДВІЙНИКИ́ в кристалографії — зростки однорідних кристалів з закономірно зміненою орієнтацією кристалічної структури. Утворюються під час росту кристалів за особливих умов кристалізації, при мех. впливі на зародок кристалу (стиснення, розтягування) тощо. В Д. один кристал повернутий відносно другого чи навколо двійникової осі на 180° або один кристал являє собою дзеркальне відбиття другого. Залежно від кількості кристалів, що зрослися, зростки наз. трійниками, четверниками й полісинтетичними Д. Двійникування відіграє велику роль при визначенні мінералів, встановленні походження й оцінці деяких мінералів як пром. сировини. Іл. с. 260.

ДВІН, Востан Двін — велике ремісничо-торговельне місто Вірменії 4—13 ст. (залишки його — за 35 км на Пд. від Єревана). В 30-х рр. 4 ст. Д.— резиденція *Аршакідів*. Після падіння Вірм. царства 428 місто було резиденцією перс. правителів Вірменії. В 640 — центр. араб. емірату. В 1236 був зруйнований монголо-татарами. Розкопками, що провадяться з 1937, відкрито залишки собору (перебудованого в 7 ст. із базилікального поганського храму 3 ст.), палацу католікоса 5 ст., однонефної базиліки 6 ст., палацових, житлових і виробничих будівель, а також численні знаряддя праці, посуд, монети тощо.

Літ.: Кушнарева К. Х. Древнейшие памятники Двина. Ереван, 1977.

ДВІНСЬК — колишня (до 1920) назва м. *Даугавпілса*.

ДВІРЦЕ́ВА ПЛО́ЩА в Ленінграді — головна площа міста. Основу ансамблю Д. п. становить *Зимовий палац* у стилі *барокко* (1754—62, арх. Б. Растреллі). На пд.-сх. боці пл.— закруглений у плані кол. будинок Головного штабу (тепер адм. установи; 1819—29, арх. К. Россі) з тріумфальною аркою, кол. будинок гвардійського корпусу (1837—43, арх. О. Брюллов) — обидва в стилі *класицизму*. В центрі пл.— Олександрівська колона (1830—34, арх. А. Монферран), збудована на честь перемоги рос. народу у Вітчизн. війні 1812. Весь ансамбль Д. п. відзначається гармонійною цілісністю композиції й монументальністю. *Дев'ятого січня 1905* на Д. п. царські війська розстріляли мирну демонстрацію робітників. У ніч з 25 на 26 жовтня (7—8 листопада) 1917 на Д. п. відбулася вирішальна битва Жовтневого збройного повстання в Петрограді. За рад. часу Д. п.— місце проведення демонстрацій і парадів у дні революц. свят.

Літ.: Пилявский В. И. Дворцовая площадь. Л.—М., 1958.

ДВОВІ́РШ, дистих — у віршуванні строфа, що складається з двох рядків. Д. часто бувають самостійними творами (*епіграми*, написи, *епітафії* тощо). Форму дистиха мали силабічні вірші. В античній поезії була спеціальна форма Д.— *елегійний дистих*.

ДВОВЛА́ДДЯ — своєрідне переплетення двох влад у Росії після перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. Полягало в одночасному існуванні диктатури буржуазії в особі *Тимчасового уряду*, що його створив 2 (15).III 1917 *Тимчасовий комітет Державної думи 1917*, й революц.-демократичної диктатури пролетаріату й селянства в особі Петроградської Ради робітн. і солдатських депутатів, яку створили 27.II (12.III) 1917 повсталі робітники й солдати, а з червня 1917 — в особі Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) *Рад робітничих і солдатських депутатів*. На місцях владу буржуазії представляли комісари Тимчасового уряду, що спиралися на «комітети громадських організацій», а владу народу — місц. Ради. На Україні з березня 1917 діяла ще й бурж.-націоналістична *Центральна рада*. Утворення Д. пояснюється рядом обставин. Революція втягла в активну політ. діяльність багатомільйонні маси трудящих, не досвідчених у політиці. Дрібна буржуазія — осн. маса населення країни — вагалася між буржуазією й пролетаріатом. Гігантська дрібнобурж. хвиля захопила своїм впливом широкі кола робітників. Через це до керівництва Радами прийшли меншовики (див. *Меншовизм*) й *есери*, які тимчасово захопили більшість у Радах і добровільно передали владу буржуазії, яка в роки імперіалістичної війни зміцніла економічно й політично. За час війни змінився і склад пролетаріату, найбільш свідома частина якого була мобілізована в армію. Після перемоги Лютневої революції співвідношення сил склалося на користь Рад, бо на їхньому боці була підтримка революц. народу й армії. За таких умов В. І. Ленін висунув план мирного розвитку революції й переростання її в соціалістичну

Б.-Д. Дваріонас.

Обкладинка книги В. І. Леніна **«Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції»**. Женева. 1905.

Двірцева площа в Ленінграді.

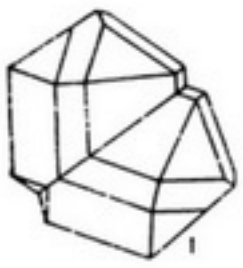

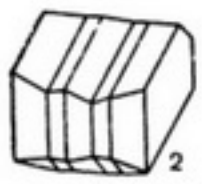

Двійники:
1 — рутилу;
2 — полісинтетичний двійник плагіоклазу.

революцію. Лозунг більшовиків «Вся влада Радам!», висунутий у *Квітневих тезах В. І. Леніна,* закликав до ліквідації Д. шляхом встановлення влади Рад (див. також *Більшовизація Рад 1917*). Однак буржуазія, скориставшись з угодовства дрібнобурж. партій і спираючись на підтримку міжнар. імперіалізму, зміцнювала свою диктатуру. Після *липневих днів 1917* вона перейшла в наступ проти революції. Зрадницька політика меншовиків і есерів призвела до перетворення Рад на безправний придаток Тимчасового уряду. Д. закінчилося єдиновладдям імперіалістичної буржуазії. Мирний перехід влади до Рад став неможливий. Владу буржуазії в Росії було повалено шляхом збройного повстання в жовтні 1917 (див. *Велика Жовтнева соціалістична революція*). *М. Я. Варшавчик.*

ДВОГОЛО́ВИЙ М'ЯЗ, біцепс — 1) М'яз на передній поверхні плеча; згинає руку в ліктьовому суглобі. 2) М'яз на задній поверхні стегна; згинає ногу в колінному суглобі.

ДВОГРА́ННИЙ КУТ — фігура, утворена двома півплощинами (гранями), що виходять із спільної прямої (ребра), а також частина простору між ними. Вимірюється лінійним кутом, тобто *кутом*, по якому Д. к. перетинає площина, перпендикулярна до ребра (мал.).

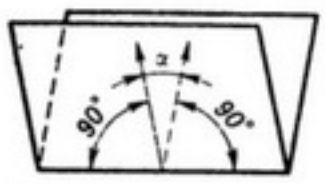

Двогранний кут.

ДВОДИ́ШНІ, двоякодихаючі (Dipnoi) — підклас риб, яким, поряд із зябровим, властиве ще й легеневе дихання. Тіло (довж. до 2 м, маса понад 10 кг) видовжене, стиснуте з боків або вугреподібне, непарні плавці перистої будови, парні — у формі широких лопатей або довгих джгутів. *Хорда* зберігається протягом усього життя, хребет майже зовсім не розвинений, череп в основі хрящовий, верхня щелепа зрощена з черепом (автостилія); є внутр. ніздрі — *хоани*; серце з артеріальним конусом. Органами легеневого дихання є з'єднані зі стравоходом видозмінені плавальні міхури, до яких по спец. судинах надходить кров. Поширені в Австралії, Африці й Пд. Америці. З сучас. роди (неоцератод, лепідосирен, протоптер) з 6 видами, зокрема австрал. неоцератод, або рогозуб (Neoceratodus forsteri), амер. лусковик (Lepidosiren paradoxa), афр. лусковики, або протоптери (4 види). Д. живуть у слабопроточних і пересихаючих прісних водоймах. Амер. і афр. лусковики під час пересихання водойм заривають ся в мул і впадають у заціпеніння (сплячку), яка триває майже півроку. Нерест у період дощів; ікру відкладають у нори. Живляться тваринами й рослинами. Окремі види мають пром. значення. У викопному стані відомі починаючи з середнього девону.

К. О. Виноградов.

ДВОДО́ЛЬНІ, двосім'ядольні (Dicotyledoneae, Magnoliatae) — клас *покритонасінних* рослин. Для Д. характерна наявність у зародка двох зародкових листків — *сім'ядолей,* між якими міститься верхівкова брунька. В Д., на відміну від *однодольних,* провідні пучки розміщені колом; між *лубом* (флоемою) й деревиною *(ксилемою)* є твірна тканина — *камбій* (т. з. відкриті пучки), завдяки якому стебло здатне розростатися в товщину; листкова пластинка часто почленована, з виїмчастими або зубчастими краями, *жилкування* сітчасте; число частин квітки дорівнює або кратне 4 чи 5; первинний корінець у більшості видів Д. розвивається в головний корінь. Для Д. характерна значна різноманітність (навіть у межах роду) розмірів, морфологічної й анатомічної будови. Д. представлені великою кількістю форм деревʼянистих і трав'янистих рослин і ростуть у різних екологічних умовах. Вони є найбільшою групою насінних рослин — налічують понад 200 000 видів (бл. 300 родин); у флорі УРСР поширено видів 144 родин. Д. здебільшого поділяють на 2 підкласи: *первиннопокривні* й *зрослопелюсткові*, або вторинно покривні. До Д. належить багато корисних рослин: більшість видів харчових, кормових, олійних, дубильних, каучуконосних, лікарських, декоративних та ін.

Питання походження Д. досі остаточно не розв'язано. Спірним є питання щодо їхніх предків і часу виникнення. Раніше вважали, що Д. виникли з однодольних; тепер більше поширена думка, що однодольні розвинулися з Д. Деякі ботаніки вважають поділ покритонасінних рослин на однодольні й Д. штучним.

ДВОДО́МНІ РОСЛИ́НИ, роздільностатеві рослини — рослини, в яких чоловічі й жіночі генеративні органи (тичинкові й маточкові квітки — у квіткових рослин, *архегонії* й *антеридії* — в архегоніальних рослин, *оогонії* й антеридії — в нижчих рослин) розміщені на різних екземплярах. Д. р. є, напр., тополя, верба, коноплі, маршанція та ін. Див. також *Однодомні рослини.*

ДВОЗЕРНЯ́НКА — один з видів плівчастих, або полбяних, пшениць. Див. *Полба.*

ДВОЇ́НА — граматична форма *числа,* що виділяє два предмети як відносно одного предмета, так і відносно множини їх. Була властива давнім індоєвроп. мовам. У сх.-слов. мовах починаючи з 14 ст. її поступово витіснила *множина.* Залишки форм Д. є в укр. літ. мові (напр., закінчення **-има** в орудному відмінку — «плечима», «дверима») й у говорах («дві хлібині).

ДВОЇ́СТА ІСТИНА, подвійна істина — вчення про взаємну незалежність «істин розуму» і «істин одкровення» — догм релігійної віри. Поняття про Д. і. виникло в епоху феодалізму і вживалося прогресивними мислителями (*Ібн-Рушд, Іоанн Дунс Скот, У. Оккам* та ін.) для обґрунтування незалежності наук. знання від реліг. догматики. Особливо поширилося в епоху *Відродження.* Вчення про Д. і. сприяло розвиткові *раціоналізму.* В 19—20 ст. воно використовується богословами й бурж. філософами для захисту релігії від всезростаючого впливу наук.-матеріалістичного світогляду.

ДВОКЛА́СНІ ПОЧАТКО́ВІ УЧИ́ЛИЩА — школи підвищеного типу з п'яти- й шестирічним строком навчання. Виникли в Росії в 70-х рр. 19 ст. в ряді великих сіл, на окремих великих залізничних станціях і в деяких повітових містах. Навчання в Д. п. у. було роздільним. Перші 3 роки вважалися 1-м класом і повністю відповідали курсові поч. школи, 4 і 5-й рік складали 2-й клас. В Д. п. у. навчалися гол. чин. діти селян, дрібних торговців і кустарів. Кращі учні мали право вступати в *учительські семінарії.* Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Д. п. у. перетворено на школи 1 і 2-го ступенів (початкові й семирічні).

ДВОКРИ́ЛІ (Diptera) — ряд *комах* з повним перетворенням. Довж. тіла 1—50 мм. Перша пара крил добре розвинена, друга — редукована (дзижчальця). Голова округла, з двома *фасетковими очима* по боках, рухомо з'єднана з тулубом. Ротовий апарат сисний, колюче-сисний, лижучий, іноді недорозвинений. Личинки червоподібні, безногі; розвиваються в грунті, гниючих рослинних рештках, у прісних водоймах, у трупах тварин або як паразити. Д. поділяють на 3 підряди: довговусі (Nematocera), коротковусі прямошовні (Brachycera Orthorrhapha) і коротковусі круглошовні (Brachycera Cyclorrhapha), що об'єднують понад 100 родин (бл. 85 тис. видів). Поширені Д. в усьому світі. В СРСР — понад 20 тис. видів; багато їх і на Україні, трапляються скрізь. Серед Д. є чимало паразитичних форм. Деякі (овеча кровососка, бджоляна воша та ін.) втратили крила. *Комарі, москіти, мошки, мокрецеві, гедзеві* та ін., що становлять *гнус,* завдають шкоди тваринам і людині як кровососи й переносники збудників малярії, туляремії, енцефаліту, сибірки, москітної пропасниці та ін. Личинки деяких видів (напр., *вольфартової мухи*), розвиваючись у тканинах тварин і людини, спричинюють хвороби — міази. Шведська, гессенська, вишнева й капустяна мухи ушкоджують с.-г. культури. Шкідником бджіл є головатка, личинки якої паразитують в їхньому тілі. Користь приносять *дзвінцеві* (їхні личинки є поживою для багатьох пром. видів риб), *дзюрчалкові* (личинки живляться попелицями) й

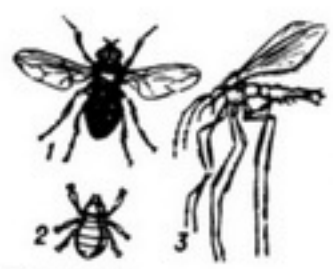

Двокрилі:
1 — муха поленія (Pollenia rudis);
2 — бджоляна воша (Braula coeca);
3 — москіт Папатачі (Phlebotomus papatasii).

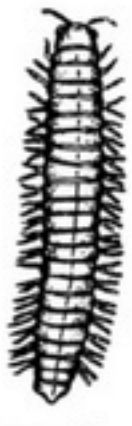

Двопарноногі. Стронгілозома чорна (Strongylosoma pallipes).

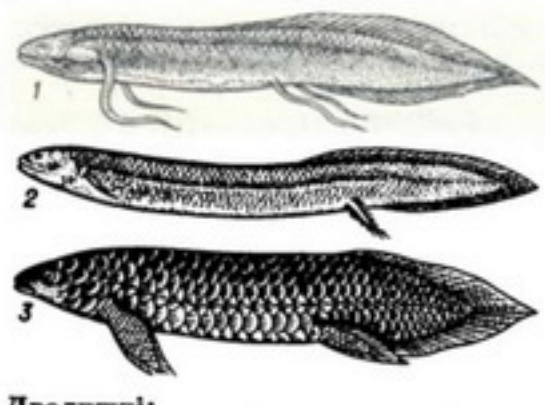

Дводишні:
1 — африканський протоптер; *2*—американський лусковик; *3* — австралійський неоцератод, або рогозуб.

деякі *ктиреві* (їхні личинки поїдають личинок жуків-вусачів). Деякі види тахін застосовують у біологічному методі боротьби з шкідливими комахами. У викопному стані Д. відомі з нижньої юри.

Літ.: Определитель насекомых Европейской части СССР, т. 5. Л., 1969; Жизнь животных, т. 3. М., 1969; Бей-Биенко Г. Я. Общая энтомология. М., 1971; Руководство по медицинской энтомологии. М., 1974. *Г. В. Бошко.*

ДВОМО́ВНІСТЬ, білінгвізм — поперемінне користування двома мовами, важлива умова взаємодії мов. Розрізняють індивідуальну й масову Д. Масова Д. виникає внаслідок контактів між сусідніми різномовними групами, переселення народів, завоювань тощо (див. *Субстрат* у мові, *Суперстрат* у мові). Якщо дві мови використовуються в різних ситуаціях і становлять паралельні системи, Д. наз. координативною, а коли одна мова нашаровується на другу, породжуючи в ній інтерференції, Д. наз. субординативною. Мовна практика й мовне будівництво в СРСР та ін. соціалістичних державах сприяють існуванню взаємодіючих мов і тривалій Д. Від Д. відрізняється диглосія — поперемінне використання варіантів тієї самої мови (напр., літ. мови й територіального *діалекту*).

Літ.: Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия. К., 1974; Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов. К., 1974; Развитие национально-русского двуязычия. М., 1976 *С. В. Семчинський.*

ДВОПАЛА́ТНА СИСТЕ́МА — структура законодавчого органу держави, при якій він складається з двох частин (палат). За цим принципом побудовано найвищий представницький орган в СРСР — *Верховну Раду СРСР*, що складається з двох рівноправних палат — *Ради Союзу* й *Ради Національностей*. Обидві палати однаковою мірою правомочні вирішувати всі питання, віднесені *Конституцією СРСР* до відання СРСР. У капіталістичних країнах існує Д. с. *парламентів* як у федеративних (див. *Федерація*), так і в окремих унітарних д-вах. Уперше Д. с. виникла в Англії в 13 ст. Див. *Верхня палата, Нижня палата.*

ДВОПАРНОНО́ГІ (Diplopoda) — підклас (за іншими авторами — клас) *багатоніжок*. Тіло Д. видовжене, циліндричне, в більшості видів вкрите міцною кутикулою; складається з голови й тулуба, поділеного на багато сегментів, більшість яких має переважно по дві пари кінцівок (звідси й назва). Трапляються Д. під лісовою підстилкою, в багатих на гумус грунтах, у трухлявій деревині, під мохом тощо. Живляться переважно гниючими рослинними рештками. Д. поділяють на 5 рядів: багатоніжки-броненосці (Oniscomorpha), нитконосці (Nematophora), багатозв'язки (Polydesmoidea), *ківсяки, костяниці*. У світовій фауні бл. 8 тис. видів Д., у фауні СРСР — 190, в УРСР — бл. 50 видів. Відіграють позитивну роль у процесах грунтотворення, сприяючи гуміфікації й мінералізації рослинних решток, і в створенні зернистої структури грунту. Деякі види (ківсяки крапчастий, односмугий та ін.) — другорядні шкідники с.-г. рослин.

О. П. Кришталь.

ДВО́РЖАК (Dvořák) Антонін (8.IX 1841, с. Нелагозевес на Влтаві, поблизу Праги — 1.V 1904, Прага) — чеський композитор. У 1857—58 навчався в Празькій органній школі. З 1891 — професор Празької консерваторії (з 1901 — директор). Провідна тема творчості Д.— визвольна боротьба чес. народу, картини природи й нар. побуту: патріотична кантата «Гімн» (1872), 9 симфоній (у т. ч. «З нового світу», 1893), 5 симф. поем., 3 «Слов'янські рапсодії» (1878), «Слов'янські танці», в яких використав і укр. нар. мелодії (1-а і 2-а серії, 1878, 1886), увертюри («Моя Батьківщина», 1882, «Гуситська», 1883, «Карнавал»), концерти для фп. (1876), скрипки (1880), віолончелі (1895), численні камерно-інструм. ансамблі. Д.— автор 10 опер («Король і вугляр», 1871, «Хитрий селянин», 1877, «Якобінець», 1888, «Чорт і Кача», 1899, та ін.). Опера-казка «Русалка» (1900) поставлена, зокрема, на Україні — в Донецькому театрі опери та балету. В творчому доробку композитора ораторія «Свята Людмила» (1886), хори, фп. п'єси, пісні. У своїй творчості Д. широко використовував слов. мелос, у т. ч. рос. (опера «Дмитрій» — на сюжет з рос. історії, 1882; обробки рос. нар. пісень) і укр. (фп. тріо «Думки», 1890—91). На запрошення П. Чайковського 1890 виступив з концертами в Москві й Петербурзі.

Літ.: Антонин Дворжак. М., 1967; Гулинская З. К. Антонин Дворжак. М., 1973. *М. М. Гордійчук.*

ДВОРЖЕ́ЦЬКИЙ Владислав Вацлавович (26.IV 1939, Омськ — 28.V 1978, Москва) — російський рад. кіноактор. Після закінчення театр. студії при Ом. ТЮГу працював (1967—72) в Ом. обл. драм. театрі. В кіно — з 1968. Знявся у фільмах: «Біг» (за М. Булгаковим, 1970), «Викрадення „Святого Луки"» (1971), «Соляріс» (за С. Лемом, 1973), «Земля Санникова» (1974), «Вороття немає» (1975). В 1973 на Одес. кіностудії у фільмі «До останньої хвилини» створив образ *Я. Галана*. На цій самій студії 1976 знявся в ролі капітана Немо в однойменному телефільмі. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975.

ДВОРІЧАНСЬКИЙ РАЙОН ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ДВО́РИЩЕ — 1) У східнослов'янських народів давня форма колективного землеволодіння й одночасно сільське поселення групи споріднених сімей. У 14—16 ст. існувало в росіян під назвою «печище», в українців і білорусів — «дворище» й було аналогічне пд.-слов. *задрузі*. Члени Д. спільно володіли орними землями й угіддями, а з часом — тільки вгіддями. Щодо феодала Д. виступало як сукупна податкова одиниця. Д. звичайно наз. ім'ям засновника, глави сім'ї або його предка. З дальшим суспільно-екон. розвитком Д. розпалося на індивідуальні г-ва й окремі сім'ї. 2) Двір землевласника в Давній Русі. 3) Місце колишнього двору, садиби.

ДВОРІЧА́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,1 тис. км². Нас. 24,1 тис. чол. (1977). У районі — 68 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 12 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Дворічна*.

Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: глини, кварцовий пісок, крейда. Найбільша річка — *Оскіл*. Грунти переважно чорноземні. Д. р. розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: дворічанські харчосмакова ф-ка, елеватор і з-д буд. матеріалів. Працює комбінат побутового обслуговування (Дворічна). Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1977 становила 83,0 тис. га, в т. ч. орні землі — 64,7 тис. га, пасовища й сіножаті — 17,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, просо, гречка, цукр. буряки, соняшник. У Д. р.— 7 колгоспів, 4 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Дворічна, Тополі. Автошляхів — 249 км, у т. ч. з твердим покриттям — 142 км. У районі — 23 заг.-освітні й музична школи, 33 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 10 будинків культури, 26 клубів, 26 б-к. У Д. р. видається газ. «Колгоспний ранок» (з 1931).

А. О. Водолазька.

ДВОРІ́ЧНА — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Осколі, за 3 км від залізничної ст. Дворічна. 3,6 тис. ж. (1978). Засн. 1661. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1960 Д.— с-ще міськ. типу. В Д.— з-д буд. матеріалів, комбінат побутового обслуговування, міжколгоспна будівельна організація, райсільгосптехніка. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 бібліотеки.

ДВОРІ́ЧНИКИ — насінні рослини, що живуть протягом двох *вегетаційних періодів*. У перший рік у них розвиваються лише *вегетативні органи*, на другий — квітконосні пагони; потім рослина відмирає. Поодинокі Д. можуть зацвітати й на першому році життя, але плоди, як правило, в них не достигають. До Д. належать буряк, морква, редька, ріпа, блекота, буркун та ін.

А. Дворжак.

ДВО́РНИКОВ Тит Якович (1862, с. Мащенки Курської губ.— 28.X 1922, Одеса) — український живописець. Навчався в Харків., згодом — в Одеській малювальній школі у К. *Костанді*. Член *Товариства південноросійських художників* (з 1893) і Т-ва *передвижників* (з 1912). Твори: «Зима» (1892), «Осінь» (1894), «Зимовий ранок» (1895), «Телята» (1897), «Сутінки» (1903), «Біля моря» (1912), «Вечір в порту» (1921) та

Т. Я. Дворников. Пейзаж.

ін. Картини Д. зберігаються в музеях Києва, Харкова, Одеси.

Літ.: Каталог посмертной выставки картин Т. Я. Дворникова. Одесса, 1926; Каталог творів К. К. Костанді, Т. Я. Дворнікова, Г. С. Головкова. К., 1941.

ДВОРОВІ́ ЛЮ́ДИ — 1) В Давній Русі — придворні (бояри, окольничі тощо) великих і удільних князів. 2) В Росії та на Україні з 17 ст. до 1861 — кріпаки, які не мали земельних наділів, жили при дворах поміщиків і перебували майже в рабському становищі. З 2-ї пол. 18 ст. поміщики часто переводили їх на роботу в *мануфактурах* і на заводах. Напередодні *селянської реформи 1861* Д. л. становили 6,8% від кількості всіх кріпаків. У 1861 Д. л. були звільнені від кріпосної залежності без землі і стали одним із джерел формування пролетаріату.

ДВОРУ́ЧКИ — сорти й види однорічних с.-г. рослин, що нормально розвиваються і при весняній, і при осінній сівбі. Ці рослини не проходять стадії яровизації озимого типу. Д. є серед пшениць, ячменів і однорічних трав. За несприятливої осені Д. сіють навесні, а якщо осінні посіви Д. під час зимівлі зріджуються, то навесні їх підсівають або зовсім пересівають тією самою культурою й сортом. На Пд. України добре зарекомендував себе, напр., сорт ячменю-Д. Одеський 46. В УРСР селекційну роботу з рослинами-Д. проводить Всесоюзний селекційно-генетичний ін-т (Одеса).

І. Б. Чорний.

ДВОРЯ́НСТВО — привілейований стан світських землеволодільців; разом з *духівництвом* — пануючий клас за *феодалізму*. Основою екон. і політ. могутності Д. були феод. власність на землю й експлуатація залежного від нього селянства. Д. поділялось на своєрідні прошарки — титуловане, спадкоємне, служиле, дрібнопомісне тощо (див., зокрема, *Аристократія, Лицарство, Магнати; Самураї*). В ході бурж. революцій 17—19 ст. політ. і екон. панування Д. було практично ліквідоване або тією чи ін. мірою обмежене. З розвитком капіталістичних відносин частина Д. пристосувалася до нових умов, зрослася з буржуазією (див. *Лендлорд, Юнкерство*).

Д. в Росії. Термін «дворяни» відомий у Давній Русі з 12 ст. Спочатку дворяни — слуги при дворах князів чи бояр; згодом перетворилися на дрібних володільців землі (помість, звідси — *поміщики*), яку вони одержували за військ. чи адм. службу. Д. було важливою соціальною опорою великокнязівської влади в боротьбі проти боярської сваволі й *сепаратизму*, за об'єднання рос. земель у централізовану д-ву. *Судебник 1497* узаконив створення Д. В 16—17 ст. зміцнилися політ. і екон. позиції Д.; велику роль у цьому відіграла *опричнина*. *Соборне уложення 1649* остаточно ствердило помісну систему і юридично оформило закріпачення селян (див. *Кріпосне право*). Скасування *місництва* (1682) і зрівняння помість з *вотчинами* (1714) завершило об'єднання окремих груп пануючого класу в єдиний стан. Виданий 1722 *Табель про ранги* забезпечив привілеї Д. в держ. управлінні й на військ. службі. Маніфест «Про вільності дворянства» 1762 й «Жалувана грамота дворянству» 1785 завершили розширення й остаточне оформлення привілеїв Д. Воно стало опорою царського самодержавства й кріпосницької реакції. Було створено повітові й губернські дворянські зібрання як форму станової організації Д. *Генеральне межування* сприяло дальшому розширенню землеволодіння Д. Поміщики-дворяни мали право торгувати кріпаками, засилати їх на каторгу, віддавати в солдати.

У 18 — на поч. 19 ст. відбулося розширення Д. Росії на багатонац. основі. До його складу поряд з рос. дворянами входили дворяни укр., польс., лит., нім., груз., вірм. та ін. національностей. Укр. Д. склалося з укр. *шляхти*, а також з *козацької старшини*, привілеї якої царський уряд не раз підтверджував (1654, 1659, 1665, 1669), а після ліквідації в 2-й пол. 18 ст. автономії України зрівняв її з рос. Д. Напередодні скасування кріпосного права дворяни на Україні *(дідичі)* володіли 70% всієї землі й майже 60% селян.

З розвитком капіталістичних відносин і кризою кріпосного г-ва в 1-й пол. 19 ст. почався екон. занепад Д. Воно всіляко захищало відмираючий кріпосницький лад, свої привілеї і свою диктатуру в особі царизму. Лише кращі люди з Д. зреклися свого гнобительського класу, підняли прапор визвольної боротьби проти самодержавства. В. І. Ленін в історії рсс. революц. руху виділяв дворянський період; його першим проявом був рух *декабристів* (див. Повне зібр. тв., т. 25, с. 90). Окремі представники Д. брали участь у революц. русі й на різночинському і пролетарському етапах. Передові діячі з дворян внесли значний вклад у розвиток нац. культур народів Росії.

Після скасування кріпосного права в Росії Д. зберегло свої привілеї, панівне становище в управлінні країною. Йому відводилася переважна роль у створених 1864 *земствах*. У 1877 в Європ. Росії 30 тис. поміщицьких родин (бл. 150 тис. чол.) мали 70 млн. дес. землі, водночас на 10,5 млн. дрібних сел. дворів (бл. 50 млн. чол.) припадало 75 млн. дес. Під час революції 1905—07 Д. було гол. опорою самодержавства в боротьбі проти революц. руху. Д. як стан в Росії було ліквідовано в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. В період громадян. війни 1918—20 частина Д. стала на шлях контрреволюції, входила до складу формувань *білої гвардії*.

Літ. див. до ст. *Кріпосне право. Феодалізм.* *М. Б. Погребінський.*

ДВОРЯ́НСЬКІ БА́НКИ — державні кредитні установи Росії, які обслуговували дворян-землевласників. Першим з них був Банк для дворянства (засн. 1754; з конторами в Петербурзі й Москві; реорганізований 1786 в Держ. позиковий банк, ліквідований 1860). Всі Д. б. надавали дворянам довгострокові пільгові позички, розмір яких визначався кількістю кріпаків у поміщика. Такі самі операції виконували за дореформених часів схоронні казни Московського й Петербурзького виховних будинків (1772—1859), прикази громадського догляду (1775—1859), Допоміжний для дворянства банк (1798—1802). З 1783 Д. б. поширили свої операції на г-ва укр. поміщиків. У 1885 був заснований Держ. дворянський зем. банк, що сприяв збереженню поміщицького землеволодіння. 25.XI 1917 його ліквідовано. Див. також *Банки*.

ДВОСТОРО́ННІЙ ЗВ'ЯЗО́К — спосіб *електрозв'язку* між двома абонентами, за яким приймати й передавати повідомлення можна в обох напрямах. Розрізняють двосторонній *дуплексний зв'язок* і *симплексний зв'язок*. Див. також *Односторонній зв'язок*.

ДВОСТУ́ЛКОВІ МОЛЮ́СКИ, пластинчатозяброві молюски (Bivalvia, Lamellibranchia) — клас безхребетних тварин типу молюсків. Тіло двобічно-симетричне, складається з тулуба й ноги, вкрите двостулковою черепашкою (звідки і назва), голова редукована. По боках тулуба звисає мантія у вигляді вільних або скріплених між собою бічних згорток; між мантією й тулубом є мантійна порожнина, в якій містяться пластинчаті зябра, нога та ін. органи. Черепашка завдовжки від 1,7 мм до 1,5 м, її стулки на спинному боці з'єднані еластичною зв'язкою — лігаментом та (в більшості видів) замком, утвореним зубцями, розміщеними на потовщеному спинному краї стулок; закриваються стулки за допомогою 1—2 м'язів-замикачів. Звичайно стулки рівносторонні, в деяких видів (напр., *устриць*) одна більша і опукліша, ніж друга, або вони рудиментарні (напр., у *деревоточців морських*). Черепашка Д. м. утворюється з виділень зовн. епітелію мантії й складається з трьох шарів: зовнішнього кон-

хіолінового, середнього призматичного і внутрішнього перламутрового. Д. м. виключно бентосні тварини, ведуть повзаючий *(беззубка, перлівниця)*, зрідка прикріплений (*мідія*, устрицяя) спосіб життя; багато видів Д. м. зариваються в грунт, є деревоточці або каменеточці. Живляться фітопланктоном (див. *Планктон*), органічним *детритом*, деякі — деревиною тощо, окремі — хижаки. Переважно роздільностатеві, є

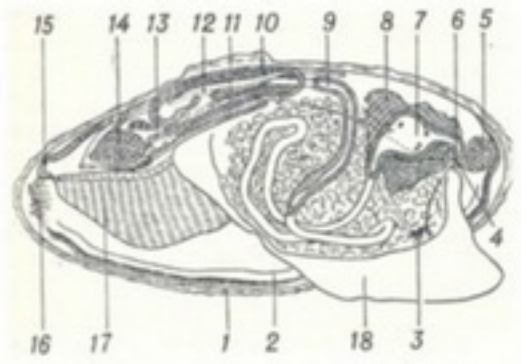

Двостулкові молюски. Внутрішня будова беззубки: *1* — край черепашки; *2* — край мантії; *3* — педальний ганглій; *4* — рот; *5* — передній мускул-замикач; *6* — цереброспінальний ганглій; *7* — шлунок; *8* — печінка; *9* — кишка; *10* — навколосерцева порожнина; *11* — передсердя; *12* — шлуночок; *13* — нирка; *14* — задній мускул-замикач; *15* — клоакальний сифон; *16* — зябровий сифон; *17* — зябра; *18* — нога.

гермафродити (див. *Гермафродитизм*). Розвиток у морських форм з *метаморфозом* (личинка *трохофора*, що перетворюється на *велігер*), у прісноводних — переважно прямий. Відомо бл. 20 тис. видів сучас. Д. м., поширених і в морях (у Чорному й Азовському бл. 90), і в прісних водах (на Україні бл. 30), та понад 10 тис. викопних, відомих з раннього палеозою. Д. м. поділяють на ряди: первиннозяброві (Protobranchia), ниткозяброві (Filibranchia), справжньо-пластинчатозяброві (Eulamellibranchia) та септибранхії (Septibranchia), у представників яких немає зябер. Д. м., що належать до групи біофільтраторів, відіграють значну роль в утворенні донних відкладів і в *біологічному самоочищенні водойм*. Окремі види Д. м. (Pteria margaritifera) є об'єктами промислу заради *перлів* і *перламутру*. Устриць, мідій, морських *гребінців, серцевидок* вживають у їжу. З деяких молюсків і їхніх черепашок виготовляють кормове борошно. Д. м. (напр., *тригранка*) можуть завдавати шкоди, засмічуючи водопровідні труби, турбіни, греблі та ін. гідроспоруди. Окремі Д. м. є проміжними хазяями різних червів — паразитів риб і водоплавних птахів.

Літ.: Основы палеонтологии. Справочник для палеонтологов и геологов СССР. Моллюски панцирные, двустворчатые, лопатоногие. М., 1960; Жизнь животных, т. 2. М., 1968; Определитель фауны Чёрного и Азовского морей, т. 3. К., 1972.

О. П. Маркевич.

ДВОХ ТІЛ ЗАДА́ЧА в астрономії — задача *небесної механіки* про рух двох тіл, що взаємодіють між собою за *Ньютона законом тяжіння*. Тіла розглядають як матеріальні точки. Ця умова достатньою мірою справджується для Сонця і планет. Розв'язок Д. т. з. показує, що тіла рухаються по одному з *конічних перерізів*, відповідно до *Кеплера законів*.

ДВОХВІ́СТКИ, двохвости (Diplura) — ряд *комах* підкласу первиннобезкрилих. Тіло (довж. 2—8 мм) видовжене, жовтувато-біле, вкрите волосками. Голова маленька, вусики (*антени*) довгі, ротовий апарат гризучий, очей нема. Черевце 10-членикове, на кінці з нитчастими або клішнеподібними утворами — церками. Живуть у грунті, лісовій підстилці, гниючій деревині та ін. Хижаки або живляться рештками рослин. Відомо понад 200 видів, поширених у всьому світі. У фауні СРСР бл. 20 видів, у т. ч. в УРСР — 4, з них найпоширеніші камподея стафіліноподібна (Campodea staphylinus) і кліщохвіст звичайний (Japyx confusus).

В. М. Єрмоленко.

ДВОХО́ДКОВІ, амфісбенові (Amphisbaenidae) — родина плазунів підряду двоходок ряду *лускатих*. Червоподібні риючі тварини завдовжки до 0,6 м з редукованими кінцівками (в деяких є лише передні), очима й органом слуху. Тіло вкрите роговою плівкою, поділеною на квадрати поперечними й поздовжніми борозенками, лусок на шкірі немає, розвинена лише ліва легеня. Здатні рухатись однаково спритно і вперед, і назад (звідси й назва). Більшість Д. живе в гніздах мурашок і термітів, якими й живляться. Переважно яйцекладні. В родині 19 родів, що об'єднують 132 види. Поширені гол. чин. у Пд. Америці. Викопні Д. відомі починаючи з олігоцену.

В. І. Таращук.

ДВОЦІЛЬОВИ́Й РЕА́КТОР — ядерний реактор, використовуваний водночас для двох промислових цілей. Двоцільовими є, напр., *графіто-водні реактори, графіто-газові реактори* й *водо-водяні реактори*, що виробляють електричну енергію (для потреб електроенергетики) і тепло (для опріснювання морської води, теплофікації, технологічних процесів тощо). Створено Д. р., які виробляють електр. енергію і вторинне *ядерне пальне*. В СРСР до двоцільових належать *швидкий реактор* АЕС у м. Шевченко (Казах. РСР), призначений для вироблення електр. енергії (150 МВт) і опріснювання мор. води (120 тис. т на добу), і *теплові реактори* Білібінської АТЕЦ (електр. потужністю 48 МВт) на Чукотці. Д. р., що виробляють електр. енергію і вторинне ядерне пальне (плутоній), є в Англії, США і Франції.

В. Б. Климентов.

ДВОЧЛЕ́ННЕ РІВНЯ́ННЯ — рівняння вигляду $x^n - a = 0$, де n — натуральне число, a — дійсне або *комплексне число*. Д. р. має n різних *коренів*, з яких дійсних не більше як два. Корені Д. р. $x^n - 1 = 0$ (яке наз. рівнянням поділу кола, бо всі зображені геометрично корені з 1 ділять *коло* одиничного радіуса на n рівних частин) обчислюють за формулами $\varepsilon_k = \cos 2k\pi/n + i \sin 2k\pi/n$, $k = 0, 1, \ldots, n-1$. Серед цих коренів є такі, що решту можна подати у вигляді їхнього степеня; ці корені наз. первісними. Щоб корінь ε_k був первісним, необхідно й достатньо, щоб *найбільший спільний дільник* чисел k і n дорівнював одиниці; напр., ε_1 завжди первісний: $\varepsilon_k = \varepsilon_1^k$. Теорія Д. р. допомогла розв'язати класичну задачу про побудову правильних *многокутників* (К.-Ф. *Гаусс*).

ДВОЯКОДИ́ХАЮЧІ — підклас *риб*. Те саме, що й *дводишні*.

ДВУЖИ́ЛЬНА Катерина Данилівна [н. 6 (19).IX 1913, с. Залізне, тепер с-ще Новгородське Дзержинського р-ну Донец. обл.] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1940. Закінчила 1-й Харків. мед. інститут (1935). З 1955 — зав. кафедрою Одеського мед. ін-ту. Праці присвячено розробці методів діагностики, профілактики й хірургічного лікування захворювань черевної порожнини, вивченню пухлин різної локалізації, електрофіз. дослідженням хірургічних захворювань. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

ДЕ... (лат. de...) — префікс в іншомовних словах, який означає віддалення, припинення, скасування, усунення, видалення (денатурація, деблокування, *десорбція*), а також рух униз, зниження, падіння (*деградація, девальвація*).

ДЕАЕРА́ТОР — апарат для *деаерації*. Розрізняють гол. чин. Д.: термічні (найпоширеніші), в яких видаляння газів відбувається при підігріванні води; хімічні, де гази видаляють за допомогою, напр., сульфіту натрію; десорбційні — з поглинанням газів, напр., *активним вугіллям* і *десорбцією* їх. Використовують Д. в теплоенергетиці (для деаерації живильної води, що надходить до парогенераторів і в теплову мережу), в хім. пром-сті тощо.

ДЕАЕРА́ЦІЯ (від *де...* й *аерація*), дегазація води — видаляння з води розчинених у ній кисню повітря, двоокису вуглецю та деяких інших газів. Розрізняють фізичний, хім. і фізико-хім. способи Д. Фіз. спосіб полягає у видаляннї газів у разі зменшення над водою *парціального тиску* (під час кипіння цей тиск дорівнює нулеві). За хім. способом у воду вводять хім. речовини-відновники (напр., сульфіт натрію, гідразин), що зв'язують кисень; за фізико-хім.— воду фільтрують через електронообмінні й електронноіонообмінні смоли, сталеву стружку тощо. Здійснюють Д. в *деараторах*.

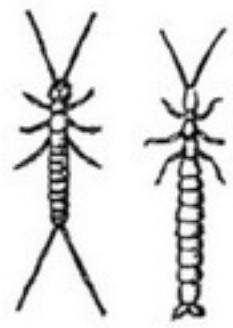

Двохвістки:
1 — камподея стафіліноподібна;
2 — кліщохвіст звичайний.

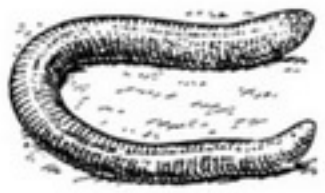

Двоходкові. Двоходка біла (Amphisbaena alba).

ДЕ АМІ́ЧІС (De Amicis) Едмондо (31.X 1846, Онелья, П'ємонт — 11.III 1908, Бордігера) — італійський письменник. У першій книзі — зб. новел «Військове життя» (1868) — та ін. творах відобразив ідеї нац.-визв. руху 60-х рр., учасником якого був сам. Осн. твори — про школу і вчителів: «Серце» (1886), «Роман учителя» (1890), зб. оповідань «Між школою і домівкою» (1892). Автор книг нарисів «Іспанія» (1872), «Голландія» (1874), «Марокко» (1876), «Константинополь» (1878—79), «На

П.-Й.-В. Дебай.

Ж.-Б.-Г. Дебюро. Малюнок 18 ст.

В. Г. Девдюк. Цукорниця. Інкрустація деревом, металом, бісером і перламутром. 20 ст.

океані» (1889). Твори Де А. укр. мовою перекладали Леся Українка, Б. Грінченко, М. Грінченко, Н. Кибальчич, П. Карманський та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Батьки і діти, ч. 1—2. К., 1910; Шкільні оповідання, кн. 1—2. Х., 1918; Серце. К., 1919; За рідний край. Х., 1919; Рос. перекл.— Сердце. Записки школьника. Л., 1958.

ДЕБА́Й (Debye) Петер-Йозеф-Вільгельм (24.III 1884, Маастріхт, Нідерланди — 2.XI 1966, Ітака, США) — голландський фізик і хімік, іноземний член АН СРСР (з 1924). Закінчив Вищу тех. школу в Ахені (1905) й Мюнхен. ун-т (1910). В 1935—40 — директор Ін-ту фізики кайзера Вільгельма в Берліні, з 1940 — професор Корнелльського ун-ту (США). Осн. наук. праці присвятив *фізиці твердого тіла*. Запропонував модель твердого тіла, за допомогою якої довів, що при низьких т-рах теплоємність кристалів пропорційна кубові абс. т-ри. В цій самій моделі ввів поняття, пізніше назване *Дебая температурою*. Розробив метод досліджування структури кристалічних порошків і рідин за допомогою дифракції рентгенівського проміння (т. з. метод Дебая — Шеррера). Нобелівська премія, 1936.

ДЕБА́Й — позасистемна одиниця дипольного моменту молекул; 1 дебай = $1/3 \cdot 10^{-29}$ Кл · м. Названо за ім'ям П.-Й.-В. *Дебая*.

ДЕБА́ЛЬЦЕВЕ — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР. Вузол залізниць і автомобільних шляхів. Засновано 1878 під час будівництва кол. Катеринінської з-ці. В грудні 1905 в Д. було організовано страйковий к-т. Бойова дружина міста взяла участь у *Дебальцівському збройному повстанні 1905*. В березні 1917 в Д. створено Раду робітн. депутатів, у вересні за допомогою Луганського к-ту РСДРП(б) — більшовицьку орг-цію й загін Червоної гвардії. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 Д.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації Д. (7.XII 1941—4.IX 1943) в місті діяла підпільна партійна організація. У Д.— з-ди: по ремонту металург. устаткування, залізобетонних конструкцій; буд. матеріалів; підприємства по обслуговуванню залізничного транспорту, комбінат побутового обслуговування. Технікум залізнич. транспорту. 15 заг.-освітніх, 2 муз. і спортивна школи, профес.-тех. уч-ще, 18 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. Палац спорту, 3 палаци культури, 2 клуби, кінотеатр, 12 бібліотек. У Д. народилися укр. рад. поет В. М. *Сосюра*, укр. рад. графік О. М. *Довгаль*.

ДЕБА́ЛЬЦІВСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1905 — виступ робітників селища Дебальцевого (Донбас) проти самодержавства в період революції 1905—07. Д. з. п. проходило під керівництвом більшовиків. У грудні 1905 в Дебальцевому було створено бойовий організаційний страйковий к-т, сформовано бойову дружину (див. *Бойові дружини 1905—07*), нар. міліцію. Д. з. п. почалося 8 (21).XII страйком залізничників, до якого приєдналися робітники мех. з-ду, навколишніх шахт, селяни. 9 (22).XII влада в Дебальцевому перейшла до рук розпорядчого к-ту, за наказом якого бойові дружини роззброїли поліцію й солдатів, конфіскували зброю. Загони дружинників Дебальцевого брали участь в *Авдіївському виступі робітників 1905* й *Горлівському збройному повстанні 1905*. 21.XII 1905 (3.I 1906) повстання придушили царські війська.

ДЕБАРКАДЕ́Р (франц. débarcadère, від débarquer — розвантажувати, висаджувати на берег) — 1) Плавуча несамохідна споруда (найчастіше *понтон* з дво- або триповерховою надбудовою) для причалювання й відправлення річкових суден. Розрізняють Д. (мал.)

Двоповерховий пасажирський дебаркадер з причаленим судном.

пасажирські, вантажні й вантажно-пасажирські. На пасажирських Д. є приміщення для відпочинку й обслуговування пасажирів, на вантажних — механізми для вантажно-розвантажувальних операцій, склади. Д. ставлять коло берега, гол. чин. біля річкових вокзалів, причальних стінок або в місцях, де немає обладнаних пристаней, закріплюючи звичайно тросами. Довжина Д. найчастіше 40—100 м. 2) Застаріла назва залізнич. станційної платформи.

ДЕБА́Я ТЕМПЕРАТУ́РА — фізична стала речовини, яка вказує на температурну границю, нижче якої стають істотними квантові ефекти. Запровадив П.-Й.-В. *Дебай*. Визначається за формулою: $\theta_D = h\nu_{макс}/k$, де h — *Планка стала*, $\nu_{макс}$ — найбільша частота коливань атомів твердого тіла, k — *Больцмана стала*. При абс. т-рах $T > \theta_D$ *теплоємність* кристала, який складається з атомів одного сорту, при сталому об'ємі становить 25 Дж/моль · К, що збігається з *Дюлонга і Пті законом*. При $T < \theta_D$ теплоємність пропорційна $(T/\theta_D)^3$ (закон T^3 Дебая).

ДЕ́БЕТ (від лат. debet — він винен) — ліва сторона рахунку *бухгалтерського обліку*. Запис госп. операцій на Д. одного рахунку повторюють у *кредиті* ін. рахунку. Д. активних рахунків показує збільшення облічуваних сум, а Д. пасивних рахунків — зменшення їх.

ДЕБІДУ́Р (Debidour) Антонен (31.I 1847, Нонтрон — 21.II 1917, Париж) — французький історик радикально-республіканського напряму. Найвідоміші праці Д.— «Дипломатична історія Європи від Віденського до Берлінського конгресу (1814—1878)» (т. 1—2, 1891; рос. переклад — т. 1—2, 1947), «Католицька церква і держава в часи Третьої республіки (1870—1906)» (т. 1—2, 1906—09). Д. приділяв велику увагу революціям і нац.-визвольним рухам, відзначав їхнє прогресивне значення. З бурж.-демократичних позицій критикував диктаторські режими й загарбницькі війни.

ДЕБІ́ЛЬНІСТЬ (від лат. debilis — слабкий) — легкий ступінь *олігофренії*, що характеризується примітивністю суджень і висновків, недостатньою диференціацією емоцій, обмеженою здатністю до навчання, зниженою *адаптацією*.

ДЕБІ́Т (франц. débit — збут) — кількість води, нафти чи газу, що її за одиницю часу може дати джерело, колодязь, свердловина або інша водо-, нафто- чи газозабірна споруда. Визначається в літрах за секунду або кубічних метрах за секунду, годину чи добу. Д. рідини визначають за допомогою мірних посудин, водозливів, поплавків і спец. гідрометричних приладів, Д. газу — витратомірами та ін. приладами.

ДЕБОГО́РІЙ-МОКРІЄ́ВИЧ Володимир Карпович [12 (24).V 1848, Чернігів — 2.XI 1926, Чирпан, Болгарія] — революційний народник. Н. в сім'ї полковника. З 1866 навчався на мед. факультеті Київ. ун-ту. В 1873 й 1874 виїжджав до Швейцарії, де зблизився з бакуністами. З 1873 — член народницького гуртка «*Київська комуна*». Брав участь у підготовці сел. повстання в Чигиринському пов. Київ. губ. (див. *Чигиринська змова 1877*). Один з організаторів втечі з київ. тюрми І. В. *Богановського*, Л. Г. *Дейча* і Я. В. *Стефановича*. На поч. 1879 Д.-М. заарештовано й засуджено ло 15-річної каторги. По дорозі на заслання Д.-М. утік; виїхав за кордон (1880). Автор спогадів «Від бунтівництва до тероризму» (т. 1—2, 1930).

ДЕБО́РІН (справж. прізв.— Йоффе) Абрам Мойсейович [4 (16).VI 1881, містечко Упіно, тепер Шилальського р-ну Лит. РСР — 8.III 1963, Москва] — радянський філософ, акад. АН СРСР (з 1929). Член КПРС з 1928. Закінчив філос. ф-т Бернського ун-ту (1908). З 1903 — соціал-демократ, у 1907—17 — меншовик. З 1920 — на наук.-редакторській і пед. роботі. В 1926—30 — відповідальний редактор журн. «Под знаменем марксизма». З 1935 працював в АН СРСР. У 20-х рр. виступав з критикою «*механістів*». У 1931 Д. і його однодумці зазнали критики за помилки, які виявилися в недооцінці ленінського етапу марксистської філософії, у відриві філософії від практики соціалістич. будівництва та ін. В 30—50-х рр. Д. написав ряд праць з історії філос. і сусп.-політ. думки. Нагороджений 2 орденами, медалями.

ДЕБРЕ́ (Debré) Мішель-Жан-П'єр (н. 15.I 1912, Париж) — французький державний і політ. діяч, юрист. Під час 2-ї світової

війни брав участь у *Русі Опору*. Д.— один з лідерів голлістських партій (див. *Об'єднання на підтримку республіки*). В 1958—59 — міністр юстиції в уряді Ш. де *Голля*, 1959—62 — прем'єр-міністр, 1966—68 — міністр економіки та фінансів, 1968—69 — міністр закорд. справ, 1969—73 — міністр нац. оборони.

ДЕ́БРЕЦЕН — місто на Пн. Сх. Угорщини, адм. центр медє Гайду-Бігар. Важливий вузол з-ць і автошляхів. 187 тис. ж. (1976). Д.— великий пром. і культур. центр країни. Осн. галузі пром-сті: машинобудування й металообробка (виробн. кулькопідшипників, мед. устаткування, с.-г. машин, вагонів та ін.), хім.-фарм. і харчова. Є підприємства текст., швейної, шкіряної й меблевої галузей. Виробн. буд. матеріалів. У Д.— *Дебреценський університет* (засн. 1912), мед. і пед. ін-ти, с.-г. академія, консерваторія, театр. Серед архіт. споруд Д.: у стилі *класицизму* — реформатська колегія (1801—17) і реформатський собор (1803—21), обидві — арх. М. Печі; комплекс будівель с.-г. академії (в т. ч. навчальний корпус, 1962—64, арх. Т. Міколаш); Будинок з громад. обслуговуванням для старих та інвалідів (1963—65, арх. Г. Бікі). Пам'ятник поетові М. Чоконаї-Вітезу (1871, скульптор М. Ижо). Музей ім. Ф. Дері (археол. матеріали, пам'ятки давньоєгип. і античного мист., угор. нар. і образотворчого мистецтва). Д. відомий з 10 ст.

ДЕ́БРЕЦЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Л. Кошута — один з найбільших вузів УНР. Створено 1912 на базі Дебреценського коледжу (засн. 1588). В 1949 на основі мед. ф-ту відкрито мед. ун-т; 1950 теологічний ф-т перетворено на духовну академію. В 1977/78 навч. р. Д. у. мав два ф-ти: мистецтв, що охоплює різні сусп. науки, й наук.-природничий, на яких налічувалося 2100 студентів. При ун-ті працюють лабораторія ізотопів, обчислювальний центр, б-ка (засн. 1916; 940 тис. тт). У 1-й пол. 60-х рр. Д. у. уклав з Київ. ун-том договір про наук. і культур. співробітництво. Д. у. видає щорічник. *А. В. Санцевич.*

ДЕБС (Debs) Юджін (Євгеній; 5.XI 1855, м. Терре-Гот, штат Індіана — 20.X 1926, Елмгерст, штат Іллінойс) — діяч робітн. руху США. В 1893 очолив Амер. спілку залізничників. Один із засновників С.-д. партії (1898) й Соціалістичної партії США (1901). В 1905 брав участь у створенні профспілкової орг-ції «*Індустріальні робітники світу*». Під час 1-ї світової війни — інтернаціоналіст. У 1918 за активну антивоєнну діяльність засуджений до 10 років ув'язнення. Звільнений за амністією 1921. В останні роки життя Д. припустився хитань у питанні про необхідність створення у США революц. робітн. партії нового типу.

ДЕБЮРО́ (Deburau) Жан-Батіст-Гаспар (31.VII 1796, Колін, Австро-Угорщина, тепер ЧССР — 17.VI 1846, Париж) — французький актор-мім. Н. в сім'ї бродячих артистів-акробатів. У 1816 вступив до трупи театру «Фюнамбюль» («Канатні танцюристи»). В 1819 в *пантомімі* «Арлекіно-лікар» створив образ *П'єро*, який став нар. комічним героєм. Спираючись на балаганно-буфонадну традицію «низового театру», здійснив переворот у пантомімі, наблизив її до реальної дійсності. Традиції творчості Д. розвинув актор М. *Марсо*.

ДЕБЮССІ́ (Debussy) Клод-Ашіль (22.VIII 1862, Сен-Жермен-ан-Ле, поблизу Парижа — 25.III 1918, Париж) — французький композитор, диригент, муз. критик. У 1884 закінчив Паризьку консерваторію. В 1881 і 1882 відвідав Росію, 1913 виступав з концертами в Петербурзі й Москві. Д.— основоположник муз. *імпресіонізму*. Кращі твори Д. відзначаються поетичністю, вишуканістю стилю, радісними емоціями, яскравою звуковою зображальністю (цикл «Ноктюрни», 1897—99, симф. ескізи «Море», 1903—05, та ін.). Автор опери «Пеллеас і Мелізанда» (за драмою М. Метерлінка, 1902); 3 балетів (у т. ч. «Скриня з іграшками», 1913); творів для симф. оркестру, для голосу з оркестром, для фортепіано, інструм. ансамблів, понад 50 пісень (романсів) та ін. *Літ.:* Кремлёв Ю. Клод Дебюсси. М., 1965.

ДЕБЮ́Т (франц. début — початок) — 1) Перший виступ актора на сцені; початок діяльності на будь-якому поприщі; 2) Початкова стадія шахової або шашкової партії.

«ДЕ ВА́АРХЕЙД» («De Waarheid» — «Правда») — газета, центральний орган Компартії Нідерландів. Засн. 1940 в підпіллі під час нім.-фашист. окупації. Видається в Амстердамі.

ДЕ ВАЛЕ́РА (De Valera) Імон (14.X 1882, Нью-Йорк — 29.VIII 1975, Дублін) — ірландський державний і політ. діяч. Учасник *Ірландського повстання 1916*. В 1917—26 — глава партії Шин фейн, 1917—22 — патріотичної військ. орг-ції «Ірл. волонтери» (з 1919 — ІРА). В 1919—22 — президент і глава уряду Ірландської Республіки. В роки громадян. війни 1922—23 очолив війська лівих республіканців, які діяли проти прибічників *англо-ірландського договору 1921*. В 1926 заснував легальну партію Фіанна файл, 1926 — 59 — її лідер. У 1932—59 — не раз — глава уряду. В 1959—73 — президент Ірл. Республіки.

ДЕВАЛЬВА́ЦІЯ (від *де...* і лат. valeo — коштую) — офіційне зниження вартості грошових одиниць. Д. проводять у законодавчому порядку, визначаючи зменшення золотого вмісту грош. одиниці або зниження курсу *грошей паперових* щодо золота чи іноз. валюти. Д. є показником кризи валютної системи капіталізму, наслідком знецінювання валют або значного й довгочасного дефіциту *балансу платіжного* країни. Різке загострення світової *валютної кризи* призвело до Д. ключових валют капіталістичного світу — *долара* і *фунта стерлінгів*. Д. спричинює підвищення цін на споживчі товари й зниження *життєвого рівня* трудящих.

ДЕВАНА́ГАРІ — найпоширеніше в Індії *складове письмо*. Вживалось для *санскриту*, тепер його використовують для *гінді мови*, *маратхі мови* й *непальської мови*. Складається з окремих знаків для голосних та дифтонгів і знаків для приголосних (у поєднанні з коротким «а»); вживаються й допоміжні значки. Див. *Індійське письмо*.

ДЕВАСТА́ЦІЯ (лат. devastatio — винищування) — комплекс активних заходів, спрямованих на винищування збудників інвазійних та інфекційних захворювань людини, тварин і рослин на всіх стадіях біол. циклу збудників. Для цього використовують мех., хім., фіз. і біол. фактори, а також методи, що роблять зовн. і внутр. середовища несприятливими для існування збудників. Д. може бути тотальною (повна ліквідація збудника) або частковою. Методами Д. є *дегельмінтизація*, хіміотерапія, *дезинфекція*, *дезинвазія*, застосування *бактеріофагів* тощо. Термін запропонував 1944 рад. учений К. І. *Скрябін*.

«ДЕВГЕ́НІЄВЕ ДІЯ́НІЄ» — перекладна давньоруська повість. Переклад зроблено в 12—13 ст. з грец. роману 10 ст., який виник на основі візантійського епосу про боротьбу греків проти сарацинів. У ньому розповідається про героїчні подвиги й любовні пригоди Дігеніса Акріта. Збереглося три списки повісті, датовані 18 ст. Найдавніший список її, вміщений поряд із «Словом о полку Ігоревім» у зб. 16 ст., згорів 1812. «Д. д.» свідчить про високий рівень перекладацького мистецтва за часів Київської Русі.

ДЕВДЮ́К Василь Григорович (16.VI 1873, м. Косів, тепер Івано-Фр. обл.— 3.V 1951, с. Старий Косів Косівського р-ну) — майстер різьблення, випалювання й інкрустації на дереві та карбування на металі. Виготовляв предмети домашнього вжитку — меблі, портретні рами, декоративні прикраси для інтер'єрів (скриньки, фруктовниці, обкладинки для книг, палиці, сувеніри). Роботи Д. зберігаються в музеях Львова, Коломиї, Косова. В 1905—14 Д. викладав у Вижницькій школі різьбярства.

ДЕ́ВІ (Дейві; Davy) Гемфрі (Гамфрі; 17.XII 1778, Пензанс, Великобританія — 29.V 1829, Женева) — англійський хімік і фізик. Член (з 1801) і президент (1820—27) Лондон. королівського т-ва, почесний член Петерб. АН (з 1826). Учитель М. *Фарадея*. Д.— один із засновників *електрохімії*. В 1807 електролізом їдких лугів одержав металеві калій і натрій, у 1808 електрохім. методом виготовив амальгами стронцію, барію і магнію. Д. підтвердив елементарну природу хлору. Заклав основи водневої теорії к-т; відкрив наркотичну дію оксиду азоту N_2O (1799). Висловив думку про кінетичну природу теплоти (1812). В 1815 винайшов безпечну рудникову лампу з металевою сіткою (лампа Деві). Вперше розробив і читав курс с.-г. хімії, в якому розглядав мінеральні солі як поживні речовини для рослин.

А. М. Деборін.

Ю. Дебс.

К.-А. Дебюссі.

Г. Деві.

ДЕВІА́ЦІЯ (лат. deviatio — відхилення) — 1) В б і о л о г і ї — тип *філембріогенезу*, при якому зміни в закладці органа виникають на середніх стадіях зародкового розвитку. Д. спричинюється до змін в будові органів у дорослого організму порівняно з предками. Прикладом Д. є зроговіння у плазунів або окостеніння в акул епідермальної частини зачатків луски, що відбувається на середніх стадіях її розвитку. Див. також *Архалаксис*, *Анаболія*. 2) У в і й с ь к о в і й справі — відхилення снарядів (куль) від гаданої траєкторії під впливом різних факторів (балістичних, метеорологічних та ін.). З розвитком нарізної зброї всі причини відхилень враховано в законах розсіювання, в т. ч. і в сучас. гладкоствольних гармат, які стріляють опереними снарядами (див. *Деривація*). 3) Відхилення стрілки компаса від магнітного меридіана під впливом великих мас заліза та електромагн. полів (на судні, літаку та ін.). 4) Відхилення судна, літака від курсу.

А. Девіс.

ДЕВІ́З (франц. devise — гасло) — 1) Стисле формулювання провідної ідеї, програми дій. 2) Слово чи вираз як умовний знак автора проекту або твору, поданого на закритий конкурс. 3) Короткий напис на гербі, ордені.

ДЕВІ́ЗИ (франц. devises — валюта) — банківські платіжні засоби (*векселі, чеки, акредитиви*, платіжні доручення), виражені в іноземній валюті й використовувані в міжнар. розрахунках. Застосовують переважно у формі телегр. переказів та взаємних міждерж. короткострокових кредитів. У міжнар. платіжному обороті мають форму *банківських білетів* та іноз. *цінних паперів*. Як міжнар. платіжні засоби Д. якісно неоднорідні й залежать від ступеня розміну їх на золото та ін. девізи, особливо девізи, виражені в валютах тих країн, що відіграють осн. роль у міжнар. торг. і платіжному обороті. Ціна Д. в нац. валюті визначається *валютним курсом*.

ДЕ́ВІС (Davis) Анджела (н. 29.I 1944, Бірмінгем, штат Алабама) — громадська діячка США. Член Компартії США. Учасниця негритян. й антивоєн. руху. Викладач філософії в Каліфорнійському ун-ті (м. Лос-Анджелес), звідки 1969 увільнена за належність до компартії. В 1970 заарештована за безпідставними звинуваченнями. В 1972 під тиском світової прогресивної громадськості звільнена. Д. веде активну політ. діяльність на захист прав амер. трудящих. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1979.

ДЕ́ВІССОН (Davisson) Клінтон-Джозеф (22.X 1881, Блумінгтон — 1.II 1958, Шарлотсвілл) — американський фізик, член Національної АН США. Закінчив Чікагський (1908) і Прінстонський (1911) ун-ти. Наук. дослідження — з питань теплового випромінювання, термоелектронної й термоіонної емісії, електронної мікроскопії та фізики кристалів. Разом з амер. фізиком Л.-Г. Джермером (1896—1971) відкрив 1927 явище *дифракції* електронів на монокристалі нікелю (незалежно від Дж.-П. *Томсона*). Це відкриття стало експериментальним підтвердженням гіпотези Л. де *Бройля* про хвильові властивості матерії. Нобелівська премія, 1937.

ДЕВО́НСЬКИЙ ПЕРІ́ОД І ДЕВО́НСЬКА СИСТЕ́МА, девон (від назви графства Девоншір у Великобританії) — четвертий період палеозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав після силурійського (понад 400 млн. років тому) і тривав до кам'яновугільного періоду (бл. 60 млн. років). Виділили девонську систему англ. геологи А. Седжвік і Р. Мурчісон 1839. Девонську систему поділяють на три відділи. В СРСР у нижньому відділі виділяють жедінський, зігенський і емський яруси; в середньому — ейфельський і живетський, у верхньому — франський і фаменський яруси (див. статті про окремі віки і яруси).

В ранньому девоні у зв'язку з *каледонською складчастістю* звільнилися від моря значні території земної поверхні, на яких утворилися потужні товщі червоноколірних лагунно-континентальних відкладів. Місцями підняття супроводилися інтенсивними проявами вулканізму. В серед. і пізньому девоні в межах *платформ* і *геосинкліналей* внаслідок опускання земної кори відбувалися широкі *трансгресії*, а в кінці — значні *регресії моря*. Нагромаджувалися потужні товщі теригенних (уламкових), карбонатних, подекуди соленосних відкладів. Для девонського періоду характерні різноманітні водорості, з наземних рослин на початку періоду були поширені *псилофіти*, пізніше з'явилися членистостеблові, плаунові й примітивні папороті, в пізньому девоні — папороті й птеридосперми. В лагунах і періодично пересихаючих басейнах водилися *кистепері* й *дводишні* риби. Мор. басейни населяли *форамініфери*, корали, остракоди (див. *Черепашкові ракоподібні*), брахіоподи (див. *Плечоногі*), амоноідеї (див. *Головоногі молюски*). Вважають, що в Євразії, у межах *Східно-Європейської рівнини, Прикаспійської низовини* й Серед. Азії, в девоні був аридний (посушливий) клімат, на Пн. і Пд. від цього поясу — гумідний (вологий) клімат. Девонські відклади відомі на всіх континентах. На Україні вони представлені вапняками, пісковиками, мергелями, аргілітами та ін., а також вулканогенними породами. В повному обсязі відклади девону відомі на Зх. республіки, вздовж зх. схилу *Українського щита*, де поширені мор. (в нижній і верхній частинах) і континентальні (в серед. частині) відклади. Найбільша потужність їх — до 2,5 тис. м. Найпоширеніші девонські відклади в *Дніпровсько-Донецькій западині*, де є середні і верхні відділи. Вони характеризуються великою глибиною залягання (понад 1100 м), мінливим складом, значною потужністю (до 5,5—6 тис. м), поширенням ефузивно-теригенних і соленосних товщ. Морські й континент. відклади серед. і верхнього девону відомі й у Донбасі, де вони виходять на поверхню в бас. р. Мокрої Волновахи. Потужність їх досягає 1200—1300 м. Виявлено мор. девонські відклади і в зх. частині *Причорноморської западини*. З відкладами девону на Україні пов'язані корисні копалини, зокрема нафта й газ, кам'яна й калійна солі тощо.

Літ.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 2. М.—Л., 1948; Геология СССР, т. 5, ч. 1. Украинская и Молдавская ССР. М., 1958; Стратиграфия СССР. Девонская система, кн. 1—2. М., 1973; Стратиграфія УРСР, т. 4, ч. 2. Девон. К., 1974.

Д. Є. Айзенверг.

ДЕВ'ЯТА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РКП(б) — відбулася 22—25.IX 1920 в Москві. На конференції було 116 делегатів з ухвальним голосом і 125 — з дорадчим, які представляли бл. 700 тис. членів і кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Доповідь представника польс. комуністів; 2) Політ. звіт ЦК; 3) Орг. звіт ЦК; 4) Про чергові завдання парт. будівництва; 5) Доповідь комісії по вивченню історії партії; 6) Звіт про 2-й конгрес Комінтерну. Роботою конференції керував В. І. Ленін, який виступив з політ. звітом ЦК, з промовою про чергові завдання парт. будівництва й підготував проект резолюції з цього питання. В доповіді В. І. Леніна гол. увагу було приділено питанню про укладення миру з Польщею та мобілізації сил для остаточного розгрому *врангелівщини*. При обговоренні питань парт. будівництва конференція намітила практичні заходи по розгортанню внутріпарт. демократії, зміцненню *єдності партії*, її дисципліни, тісного зв'язку з широкими масами, посиленню ідейно-політ. виховання молодих комуністів, залученню в ряди РКП(б) кращих представників пролет. мас. З метою зміцнення дисципліни і єдності рядів партії конференція визнала за необхідне створити Контрольну комісію, а на місцях при губкомах — спец. парт. комісії. Конференція дала відсіч антипарт. *групі «демократичного централізму»*, що виступала проти керівної ролі партії в Радах і профспілках.

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2. К., 1970.

Ю. В. Бабко.

ДЕВ'ЯТЕ СІ́ЧНЯ 1905, «Кривава неділя» — день масового розстрілу царським урядом мирної демонстрації петербурзьких робітників (бл. 150 тис. чол.), які йшли до Зимового палацу з петицією царю Миколі II. Демонстрацію підготувала монархічна орг-ція «Збрання російських фабрично-заводських робітників Санкт-Петербурга», що її створив агент царської охранки священик Г. Гапон (див. *Гапонівщина*). Під час обговорення петиції на робітн. зборах більшовики попереджали про можливість кривавої розправи, пояснювали, що тільки революц. боротьбою пролетаріат може добитися своїх прав.

Однак перешкодити демонстрації вони не змогли, бо більшість робітників ще вірила в царя. Тоді більшовики вирішили взяти участь у маніфестації. Під їхнім впливом до петиції було включено с.-д. вимоги: про встановлення 8-годинного робочого дня, політ. свободи тощо. 9 (22).I демонстрацію робітників, їхніх жінок і дітей за наказом царя війська зустріли залпами. Більше тисячі демонстрантів було вбито, бл. 5 тис. поранено

Розстріл демонстрації робітників біля Зимового палацу 9 (22) січня 1905.

Наївну віру малосвідомих робітників у «царя-батюшку» було розвіяно. Петерб. робітники вже надвечір 9 (22). І почали будувати барикади. Звістка про криваву розправу над робітниками викликала по всій країні хвилю страйків, що проходили під лозунгом «Геть самодержавствоl» (див., зокрема, *Січнево-березневі політичні страйки 1905* на Україні). Події Д. с. стали початком *революції 1905—07 в Росії*.

П. М. Шморгун.

ДЕВ'ЯТИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., селянських, червоноармійських і козачих депутатів, що відбувся в Москві 23—28.XII 1921. На з'їзді був 1991 делегат, у т. ч. 93,3% комуністів. З'їзд заслухав доповідь В. І. Леніна про внутр. і зовн. політику республіки й повністю схвалив політику Рад. уряду. З'їзд розглянув питання радянського будівництва (про ВЦВК, з'їзди Рад на місцях тощо), військ. будівництва, про кооперацію, фінанси і бюджет та електрифікацію країни. В зв'язку з занепадом с. г. і голодом 1921, спричиненими імперіалістичною та громадян. війнами й посухою, з'їзд прийняв постанови «Про допомогу голодуючим» і «Про відбудову й розвиток сільського господарства». З'їзд обрав ВЦВК, до складу якого ввійшли представники всіх рад. республік, у т. ч. УРСР.

Літ.: Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов, т. 1. М., 1959.

ДЕВ'ЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 3—10.V 1925 в Харкові. На з'їзді було 838 делегатів, у т. ч. 624 комуністи. Порядок денний з'їзду: доповідь про діяльність Уряду СРСР, звіт про діяльність Уряду УРСР, про зміцнення й піднесення сел. г-ва, доповіді про с. г. і землеустрій, про стан і перспективи розвитку пром-сті на Україні, про Червону Армію, про перехід на триступеневу систему управління та ін. У резолюціях з'їзду ставилися завдання дальшого розгортання соціалістичного будівництва в республіці, вдосконалення держ. апарату, зміцнення союзу робітників і селян, залучення до соціалістичного будівництва трудової інтелігенції, накреслювалися заходи по зміцненню Червоної Армії і Флоту. Було внесено зміни в Конституцію УРСР у зв'язку з утворенням Союзу РСР, а також Молд. АРСР у складі УРСР. Д. В. з. Р. затвердив Конституцію Молд. АРСР, обрав ВУЦВК у складі 300 членів і 91 кандидата, а також представників УРСР до Ради Національностей ЦВК СРСР.

Літ.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х., 1932; История государства и права Украинской ССР. К., 1976.

В. Є. Бражников.

ДЕВ'ЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇНИ — відбувся 6—12.XII 1925 в Харкові. На з'їзді були присутні 492 делегати з ухвальним і 271 — з дорадчим голосом, які представляли 98 129 членів, 69 475 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1) Доповідь ЦК РКП(б); 2) Політ. звіт ЦК КП(б)У; 3) Орг. звіт ЦК КП(б)У; 4) Звіт Ревізійної комісії; 5) Доповідь ЦКК РКП(б); 6) Звіт ЦКК КП(б)У; 7) Про госп. будівництво; 8) Про роботу профспілок; 9) Про парт. будівництво; 10) Про комсомол; 11) Вибори керівних органів КП(б)У. В роботі з'їзду брав участь як представник ЦК РКП(б) голова ЦВК СРСР М. І. Калінін. З'їзд підбив підсумки діяльності парт. орг-цій республіки за звітний період, націлив комуністів і всіх трудящих України на завершення відбудови нар. г-ва і здійснення курсу на індустріалізацію країни. На Україні, як і в усьому Рад. Союзі, успішно закінчувалася відбудова нар. г-ва й закладалися основи для переходу до нового етапу соціалістичного будівництва. Значно поліпшився добробут трудящих, зросла їхня політ. і трудова активність, зміцніла диктатура пролетаріату та її основа — союз робітн. класу і трудящого селянства. В основу роботи з'їзду було покладено тези *Чотирнадцятого з'їзду ВКП(б)*. З'їзд одностайно схвалив курс на індустріалізацію країни й накреслив практичні заходи щодо розвитку в республіці важкої пром-сті, насамперед вугільної, металург. і машинобудівної. Було висунуто завдання дальшого розвитку легкої й харчової, насамперед цукрової пром-сті, с. г., кооперування трудящого селянства. З'їзд повністю підтримав лінію РКП(б) в питанні про можливість побудови соціалізму в СРСР, рішуче засудивши антиленінські, капітулянтські твердження троцькістів і «*нової опозиції*», а також їхніх прихильників у КП(б)У про неможливість перемоги соціалізму в СРСР. З'їзд продемонстрував вірність комуністів України марксизмові-ленінізмові, їхню непохитну єдність і непримиренність до антиленінських угруповань, зосередив увагу парт. орг-цій республіки на вихованні трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів, на рішучій боротьбі з великодержавним шовінізмом і укр. бурж. націоналізмом, зобов'язав парт. орг-ції посилити керівництво профспілками, комсомолом, поліпшити роботу по залученню широких мас трудящих до госп. будівництва. З'їзд схвалив рішення Жовтневого пленуму ЦК РКП(б) 1925 про реорганізацію *комітетів незаможних селян*, яка полягала в звільненні їх від адм. функцій. На з'їзді було визнано за необхідне в найближчий час видати Твори В. І. Леніна укр. мовою. З'їзд прийняв звернення до XIV з'їзду ВКП(б), в якому заявив про твердий намір комуністів республіки послідовно проводити в життя ленінську лінію, давати рішучу відсіч усім спробам відступити від неї. З'їзд обрав ЦК КП(б)У, ЦКК КП(б)У й Ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. К., 1976; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Самофалов В. Дев'ятий з'їзд КП(б)У. К., 1958.

П. С. Репченко.

ДЕВ'ЯТИЙ З'ЇЗД РКП (б) — відбувся 29.III—5.IV 1920 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 554 делегати з ухвальним голосом і 162 — з дорадчим, які представляли понад 600 тис. комуністів. Порядок денний: 1) Звіт ЦК; 2) Чергові завдання госп. будівництва; 3) Професійний рух; 4) Завдання Комуністичного Інтернаціоналу; 5) Орг. питання; 6) Ставлення до кооперації; 7) Перехід до міліційної системи; 8) Вибори ЦК; 9) Поточні справи. Роботою з'їзду керував В. І. Ленін, який виступив з промовою при відкритті і закритті з'їзду, зі звітною доповіддю ЦК РКП(б), заключним словом, з промовами про госп. будівництво, кооперацію та з деяких ін. питань. З'їзд почав роботу в умовах тимчасової мирної передишки та перемоги над об'єднаними силами іноз. імперіалістів і білогвардійської контрреволюції. В. І. Ленін, узагальнюючи досвід більш як дворічної діяльності Рад. д-ви, дав глибокий аналіз міжнар. і внутр. становища країни, висвітлив зовн. політику партії, визначив завдання госп. будівництва в умовах мирної передишки, накреслив завдання госп. плану, який передбачав піднесення всього нар. г-ва, насамперед транспорту, паливної пром-сті й металургії. Провідне місце в цих накресленнях посідала електрифікація нар. г-ва, яку В. І. Ленін висував як велику програму на 10—20 років. Саме на цій основі було розроблено план *ГОЕЛРО*. Керуючись настановами В. І. Леніна, з'їзд підкреслив, що осн. умовою госп. відродження країни є неухильне здійснення єдиного госп. плану. Директиви з'їзду з цього питання поклали початок плановості у здійсненні завдань соціалістичного будівництва. З'їзд одностайно схвалив ленінські принципи управління пром-стю — принципи суворої централізації, посилення єди-

Е. Дега. Абсент. 1876. Лувр. Париж.

ноначальності на підприємствах, використання старих спеціалістів тощо. Особливу увагу з'їзд звернув на організацію трудового змагання. Проти лінії партії в питаннях госп. будівництва виступили, з одного боку, Троцький, який намагався нав'язати партії розв'язання нових екон. завдань методами голого примусу й мілітаризації пром. підприємств, з другого — *група «демократичного централізму»*, підтримана Риковим і Томським. З'їзд відкинув як військово-бюрократичну лінію Троцького, так і платформу «децистів», викрив їхню неспроможність і згубність для будівництва соціалізму. З'їзд визначив роль і завдання профспілок у госп. будівництві, підкресливши необхідність підвищення їхньої виховної ролі. З'їзд ухвалив рішення про видання Повного зібрання творів В. І. Леніна.

З'їзд обрав ЦК РКП(б) та ЦКК РКП(б).

Літ.: Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б) 29 березня — 5 квітня 1920 р. Повне зібрання творів, т. 40; Девятый съезд РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. М., 1960; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1972; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2. К., 1979.

П. П. Гудзенко.

ДЕВ'ЯТИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН — єдиний державний перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75, розроблений на основі Директив XXIV з'їзду КПРС (1971) і затверджений у тому самому році сесією Верховної Ради СРСР. Гол. завдання п'ятирічки: забезпечити значне піднесення матеріального й культур. рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробн., підвищення його ефективності та прискорення темпів зростання *продуктивності праці*. Див. *П'ятирічні плани* розвитку народного господарства СРСР.

ДЕВ'ЯТИ́НА — данини за феод.-кріпосницького ладу на Закарпатській Україні. 1) Д. в е л и к а — дев'ята частина врожаю зернових культур і винограду, яку щороку сплачували селяни-кріпаки поміщикам понад панщину та ін. повинності. Скасована *селянською реформою 1848*. 2) Д. м а л а — дев'ята частина свійської худоби й меду, яку щороку понад панщину стягували поміщики з селян-кріпаків. Скасована королівським законом 1836 в зв'язку з піднесенням антифеод. сел. руху на Закарпатті в 30-х рр. 19 ст.

ДЕВ'ЯТИХ Григорій Григорович (н. 1.XII 1918, с. Барановщина, тепер Нолінського р-ну Кіров. обл.) — рос. рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1947. Закінчив 1941 Горьковський ун-т. Зав. кафедрою (з 1955) неорганічної хімії цього ун-ту, заступник директора (з 1969) Ін-ту хімії АН СРСР по наук. роботі (Горький). Осн. праці — в галузі розділення стабільних *ізотопів*, одержання й аналізу речовин особливої чистоти. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ДЕВ'ЯТКОВ Микола Дмитрович [н. 29.III (11.IV) 1907, Вологда] — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1931). З 1954 — наук. керівник відділу Ін-ту радіотехніки й електроніки АН СРСР, з 1960 — зав. кафедрою Моск. фізико-тех. ін-ту. Праці присвячені вивченню газового розряду, створенню газорозрядних приладів для захисту ліній зв'язку від перенапруг і акустичних ударів, розробці надвисокочастотних приладів дециметрового і сантиметрового діапазонів. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949; Ленінська премія, 1965.

ДЕВ'ЯТНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КОМПА́РТІЇ УКРАЇНИ — відбувся 17—21.I 1956 в Києві напередодні *Двадцятого з'їзду КПРС*. У його роботі взяли участь 859 делегатів з ухвальним і 60 — з дорадчим голосом, які представляли 838 300 членів і 57 100 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Обговорення проекту ЦК КПРС «Директиви XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956—1960 роки»; 2) Звіт ЦК КП України; 3) Звіт Ревізійної комісії КП України; 4) Вибори керівних органів КП України. Делегати одностайно схвалили проект директив по 6-му п'ятирічному плану, в якому було визначено конкретні шляхи екон., соціального і культур. розвитку нашої країни. В резолюції на звітну доповідь ЦК відзначалось, що підвищення рівня парт. керівництва всіма галузями нар. г-ва сприяло розвиткові творчої активності трудящих, достроковому виконанню 5-ї п'ятирічки (1951—55), насамперед у важкій індустрії. В 1955 валова продукція пром-сті збільшилася порівняно з 1950 на 91,4% (по СРСР на 85%). Найшвидшими темпами розвивалися машинобудування, металург., хім., нафтова, газова пром-сть. Удвоє зросло виробництво електроенергії. Продуктивність праці в пром-сті підвищилася в 1,5 раза. Велику увагу з'їзд приділив розвиткові с. г. Орг.-госп. зміцнення колгоспів, радгоспів і МТС та ін. заходи сприяли підвищенню врожайності культур, продуктивності тваринництва. Зріс добробут трудящих, було досягнуто нових успіхів у галузі нар. освіти, науки, л-ри й мистецтва. З'їзд піддав критиці серйозні недоліки в роботі окремих парт. і госп. органів. У резолюції з'їзду висувалося завдання переважного розвитку важкої пром-сті, прискорення впровадження нової техніки й технології, розширення спеціалізації й кооперування в пром-сті, підвищення продуктивності праці й якості продукції, добиватися індустріалізації будівництва. Перед с. г. з'їзд поставив завдання всемірного розвитку зернового г-ва, дальшого підвищення врожайності всіх зернових культур, значного збільшення валового збору тех. культур, поголів'я худоби і птиці, виробництва м'яса. Особливу увагу з'їзд приділив питанням внутріпарт. життя, вказавши на необхідність якнайсуворішого дотримання *ленінських норм партійного життя* і принципів колективності керівництва, докорінного поліпшення ідеологічної роботи. З'їзд обрав ЦК Компартії України й Ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

Д. С. Шелест.

ДЕВ'ЯТНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КПРС — відбувся 5—14.X 1952 в Москві. В його роботі взяли участь 1192 делегати з ухвальним і 167 — з дорадчим голосом, які представляли 6 013 259 членів і 868 886 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звітна доповідь ЦК ВКП(б); 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії ВКП(б); 3) Директиви XIX з'їзду партії по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951—55; 4) Зміни в Статуті ВКП(б); 5) Вибори центр. органів партії. З'їзд підбив підсумки боротьби й перемог партії і рад. народу більш як за 13 років, визначив завдання в галузі зовн. і внутр. політики, схвалив політ. лінію й практичну діяльність ЦК партії. У Звітній доповіді ЦК відзначалося, що перемога над фашист. агресорами зміцнила становище СРСР, посилила його міжнар. вплив і авторитет. Докорінно змінилося співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму. В ряді країн Центр. і Пд.-Сх. Європи утвердився нар.-демократичний лад. Соціалізм вийшов за межі однієї країни — почала складатися *світова система соціалізму*. З'їзд дав розгорнуту характеристику розстановки класових сил на міжнар. арені, підкреслив значення ленінського принципу *мирного співіснування* д-в з різним соціальним ладом.

Післявоєнні роки були для СРСР періодом швидкої відбудови й дальшого розвитку нар. г-ва, піднесення матеріального добробуту й культур. рівня трудящих, дальшого зміцнення морально-політ. єдності рад. суспільства і дружби народів СРСР. З'їзд затвердив Директиви по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951—55. Планом передбачалось підвищення рівня пром. виробництва, зокрема продукції машинобудування й металообробки потужності електростанцій. У сільському господарстві ставилися завдання: піднести рівень механізації, підвищити врожайність, збільшити громадське поголів'я худоби при одночасному значному зростанні її продуктивності, збільшити валову й товарну продукцію землеробства і тваринництва. Намічалося дальше підвищення матеріального й культур. рівня життя трудящих. З'їзд розглянув питання парт. будівництва. Було прийнято рішення про перейменування Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) — ВКП(б) на Комуністичну партію Рад. Союзу (КПРС). У постанові з'їзду відмі-

чалося, що подвійна назва партії («комуністична», «більшовицька») історично склалася в результаті боротьби з меншовиками і мала на меті відмежування від них. Оскільки меншовицька партія в СРСР давно зійшла з політ. сцени, подвійна назва партії втратила смисл, тим більше, що поняття «комуністична» найточніше передає зміст завдань партії. XIX з'їзд прийняв новий *Статут Комуністичної партії Радянського Союзу*. В ньому було дано коротке визначення КПРС, вказано гол. завдання партії, повніше визначено обов'язки і права парт. орг-цій і всіх комуністів, встановлено нові строки скликання з'їздів партії і Пленумів ЦК. Політбюро ЦК партії було перетворено на Президію ЦК КПРС. Орг. робота ЦК виконавчого характеру зосереджувалася в Секретаріаті ЦК КПРС. Комісію парт. контролю було реорганізовано в Комітет парт. контролю при ЦК КПРС. Скасовувалося скликання всесоюзних парт. конференцій. З'їзд прийняв рішення про переробку Програми партії, обравши для цього комісію. З'їзд обрав ЦК КПРС і Центр. ревізійну комісію.

Літ.: Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6. М., 1971; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977.

М. Г. Безпалко.

ДЕГА́ (Degas) Ілер-Жермен-Едгар (19.VII 1834, Париж — 27.IX 1917, там же) — французький живописець, графік і скульптор. У 1855—56 навчався в Школі красних мистецтв у Парижі, 1854—59 жив в Італії, де вивчав мистецтво 15—16 ст. У ранній період писав картини на істор. теми («Сцена з війни в середні віки», 1865), реалістичні портрети («Портрет молодої жінки», 1867). З 1873 приєднався до *імпресіонізму* і став одним з найхарактерніших його представників. Зображував буденні сцени з паризького життя («Абсент», 1876; «Гладильниці», бл. 1884, та ін.). Багато картин присвятив балетові («Блакитні танцівниці»), скачкам («На скачках», 1877—78). Твори Д. відзначаються гостро виразним малюнком, майстерною композицією, вишуканим колоритом. Більшість із них зберігається в Музеї імпресіонізму в Парижі, окремі — в музеях Рад. Союзу.

Літ.: Зернов Б. А. Дега. 1834—1917. Альбом. Л.—М., 1965.

ДЕГАЗА́ЦІЯ (від *де...* і *газ*) — 1) У металургії — видаляння газів з рідкої сталі. До Д. вдаються тому, що розчинені в сталі гази, зумовлюючи поверхневі і внутр. *дефекти металів*, погіршують її фіз.-мех. властивості. Найефективнішим способом Д. є *вакуумування сталі* перед розливанням її. Крім того, Д. відбувається в процесі *плавки* й *розливання* металу: при кипінні, перемішуванні, *розкисленні* металу і його відстоюванні. Див. також *Позапічна обробка* металів. 2) У гірничій справі — видаляння з підземних *гірничих виробок* рудникового газу або газоповітряної суміші. Здійснюється *бурінням* свердловин у розроблюваному масиві гірських порід, відсмоктуванням газу з високим вмістом метану з вироблених просторів тощо. Д. сприяє безпеці гірничих робіт, підвищенню продуктивності праці. 3) У теплотехніці — те саме, що й *деаерація* води. 4) У військовій справі — заходи по ліквідації наслідків хім. нападу противника, що передбачають знешкодження головним чином стійких отруйних речовин, якими були заражені місцевість, оборонні споруди, бойова техніка, продукти, вода та ін. Найважливіший спосіб Д.— нейтралізація дегазуючими речовинами, змивання стійких отруйних речовин органічними розчинами, кип'ятіння заражених предметів у воді. Для Д. застосовують різні спец. машини і прилади, поливальні машини, гідропульти тощо.

ДЕГЕ́ЙТЕР (Дежейтер; Degeyter) П'єр (8.X 1848, Гент, Бельгія— 26.IX 1932, Сен-Дені, поблизу Парижа) — французький композитор. Автор музики міжнар. пролет. гімну «*Інтернаціонал*». Член Франц. компартії з 1920. Робітник-мебляр на підприємствах Лілля. Співав у хорі, вивчав теорію музики, навчався гри на муз. інструментах. Був хормейстером співацького т-ва «Робітнича ліра», для якого 1888 написав «Інтернаціонал» (слова Е. *Потьє*). З 1902 жив у Сен-Дені. Написав пісні: «Комунар», «Вперед, робітничий класе», «Пісня комуніста», «Серп і молот», «Тріумф російської революції» та ін. У 1928 відвідав СРСР.

Літ.: Сохор А. Н. «Интернационал» и его авторы. М., 1960.

ДЕГЕЛЬМІНТИЗА́ЦІЯ (від *де...* і *гельмінти*) — комплекс терапевтичних і профілактичних заходів, спрямованих на звільнення організму людини чи тварин від гельмінтів, а також на запобігання забрудненню зовн. середовища їхніми яйцями й личинками; частина *девастації*. Термін «дегельмінтизація» вперше запропонував К. І. *Скрябін* 1925. Д. населення провадиться амбулаторно або в гельмінтологічних стаціонарах антигельмінтними препаратами. Ефективність Д. залежить від того, як повно вона охоплює хворих. У тваринництві застосовують профілактичну Д., яку проводять планово, в певні строки, з метою оздоровлення тварин, лікувальну Д.— в разі виникнення хвороби, й діагностичну Д. Найефективніша Д. в період, коли гельмінти в організмі живителя ще не досягли статевої зрілості.

ДЕГЕНЕРА́ЦІЯ (від лат. degenero — вироджуюсь) — 1) Виродження, погіршання з покоління в покоління певних рис або властивостей організму. 2) В мікробіології — ослаблення життєздатності культури мікробів за несприятливих умов вирощування. 3) В морфології — процес *атрофії* й руйнування окремих клітин або органів у процесі їхнього індивідуального розвитку (напр., у пуголовка при перетворенні його на дорослу тварину зникають зябра і хвіст). 4) В еволюційному вченні розрізняють загальну та спеціальну Д. (поняття запровадив О. М. Сєверцов). Загальна Д., або морфофізіол. регрес — один із напрямів еволюційного процесу, пов'язаний з повною або частковою *редукцією* одних органів чи систем (напр., центральної нервової системи) та прогресивним розвитком інших (напр., органів статевої системи); призводить до спрощення організму як єдиного цілого. Спеціальна Д.— редукція в процесі еволюційного розвитку органів, що були нормально розвинені у предків (напр., кінцівки у безногих ящірок); при цьому будова організму як єдиного цілого не спрощується. 4) У патології термін «дегенерація» запропонував Р. *Вірхов*, який припускав можливість «переродження» клітин.

ДЕГІДРОГЕНА́ЗИ (від *де...* і лат. hydrogenium — водень) — *ферменти*, що каталізують відщеплення водню від органічних речовин (субстрат) і перенесення їх на іншу речовину (акцептор) в *окислювально-відновних реакціях*. Цією речовиною є нікотинамідаденіндинуклеотид (НАД), нікотинамідаденіндинуклеотидфосфат (НАДФ) або флавінаденіндинуклеотид (ФАД). Таким чином, Д. являють собою двокомпонентні системи, що складаються з ферментного білка — *апоферменту* (аподегідрогеназа) і *коферменту* (НАД, НАДФ, ФАД). Під час дегідрогеназної реакції НАД і НАДФ відновлюються. Далі НАДН (відновлений НАД) окислюється в дихальному ланцюгу (див. *Дихання*), а НАДФН (відновлений НАДФ) використовується в синтезі жирних кислот, стероїдних гормонів і фіксації CO_2. Усі відомі Д. поділяють на дві основні групи: анаеробні, де акцептором водню є та чи ін. сполука, але не кисень, та аеробні, які переносять водень безпосередньо на молекулярний кисень з утворенням перекису водню. Беручи участь у первісних реакціях біол. окислення, Д. відіграють велику роль в *трикарбонових кислот циклі*, *пентозофосфатному циклі* та *гліколізі*.

А. Г. Халмурадов.

ДЕГІДРОГЕНІЗА́ЦІЯ — відщеплення водню від молекули хімічної сполуки. Див. *Гідрогенізація*.

ДЕ ГОЛЛЬ — франц. політ., держ. і військ. діяч. Див. *Голль* Шарль де.

ДЕГРАДА́ЦІЯ (лат. degradatio — зниження) — поступовий занепад якої-небудь якості, зміна того чи ін. процесу, явища в бік погіршання, втрата притаманних властивостей.

ДЕГРАДА́ЦІЯ в біології — спрощення будови й функцій організмів внаслідок зміни умов існування (перехід від рухомого способу життя до нерухомого або від вільного до паразитичного). При спрощенні організму на кінцевих стадіях його розвитку порівняно з початковими Д. наз. онтогенетичною; якщо ж спрощується будова нащадків порівняно з предками — філогенетичною. Див. також *Дегенерація*.

ДЕГРАДА́ЦІЯ ГРУ́НТУ — процес, що призводить до часткової втрати грунтом нагромаджених

Г. Г. Дев'ятих.

М. Д. Дев'ятков.

П. Дегейтер.

В. О. Дегтярьов.

З. М. Дегтярьова.

В. Й. Дедюшко.

раніше органічних речовин, обмінних лужно-земельних катіонів і мулистих фракцій. В термін «деградація грунту» раніше вкладалось поняття про опідзолювання *чорноземів* під впливом лісів, що росли на цих грунтах («деградовані чорноземи»). В сучас. класифікації грунтів замість колишніх «деградованих чорноземів» виділяють чорноземи опідзолені. Д. г. починається в нижній частині гумусового горизонту грунту й під ним — в ілювіальному горизонті. Характерною ознакою Д. г. є поява т. з. кремнеземистої присипки, що властиво опідзолюванню чорноземів. Однак на цій стадії Д. г. опідзолені чорноземи (поширені в основному на орних землях і під широколистяними трав'янистими лісами передгір'я Зх. Передкавказзя і в лісостепових р-нах Молдавії; трапляються й на Україні) залишаються досить родючими, як і типові чорноземи.

ДЕГТЯ́Р Рита Григорівна (н. 10. XII 1918, Київ) — український рад. біохімік, доктор біол. наук. У 1943 закінчила Об'єднаний укр. держ. ун-т (м. Кзил-Орда, Каз. РСР). З 1945— співробітник Ін-ту біохімії АН УРСР. Праці присвячені розробці методів виділення, очищення й кристалізації ферментів, вивченню їхніх властивостей і структури. Цими методами одержують очищені препарати глюкозооксидази і каталази в пром. виробн. Держ. премія УРСР, 1978.

ДЕГТЯРЬО́В Василь Олексійович [21.XII 1879 (2.I 1880), Тула — 16.I 1949, Москва] — рад. конструктор стрілецької зброї, генерал-майор інженерно-арт. служби (1940), доктор технічних наук (1940), Герой Соціалістичної Праці (1940). Член Комуністичної партії з 1941. В 1918 очолював дослідну майстерню збройового з-ду, з 1931— нач. проектного конструкторського бюро автом. стрілецької зброї. В 20—30-х рр. сконструював ручний, авіац., танк. і великокаліберний кулемети, *пістолет-кулемет*, прийняті на озброєння Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 створив *протитанкову рушницю* й новий ручний кулемет. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1944 і 1949 (посмертно).

ДЕГТЯРЬО́ВА Зінаїда Миколаївна (н. 30.X 1927, Одеса) — російська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1968). Після закінчення Одес. муз. уч-ща дебютувала в Львів. театрі муз. комедії; з 1954 — у Львівському рос. театрі Рад. Армії. Ролі: Надія («Останні» Горького), Юлія Тугіна («Остання жертва» О. Островського), Марія («Марія» Салинського), Ханума (однойменна комедія Цагарелі), Комариха («Весілля в Малинівці» Юхвіда), Еліза Дулітл («Пігмаліон» Шоу). Знімалася в кіно (фільми «Явдоха Павлівна», «Солдатка», «За твою долю»).

Т. О. Степанчикова.

ДЕГУСТА́ЦІЯ (лат. degustatio — куштування) — оцінювання якості продуктів на основі зорових, смакових і нюхових відчуттів. Особливе значення має у *виноробстві*: дегустацією визначають прозорість, колір, пахощі (букет) і смак вина та різницю між марочним і ординарним вином, яку не можна встановити хіміко-аналітичним методом. При Д. чаю оцінюють зовн. вигляд сухого продукту, забарвлення (колер), аромат і смак настою, вигляд розвареного чайного листя. В тютюні визначають аромат, смак і міцність, наявність маслянистих речовин у тютюн. димі.

ДЕДА́Л (Δαίδαλος) — у грецькій міфології славетний скульптор і будівничий. Винахідник різних буд. інструментів. Збудував на о. Кріт *лабіринт*. Дав *Аріадні* клубок ниток, за допомогою якого *Тесей* вибрався з лабіринту. Щоб утекти від крітського царя Міноса, Д. зробив собі й синові Ікару крила з пір'я, скріпленого воском, і вони полетіли над морем. Ікар загинув, а Д. утік у Сіцілію. В міфі про Д. відобразилася мрія людей про опанування повітряного простору. Іл. див. до ст. *Ікар*.

ДЕ́ДВЕЙТ (англ. dead weight) — повна *вантажопідйомність* судна (сумарна вага вантажу, пасажирів, екіпажу, палива тощо).

ДЕ́ДЕКІНД (Dedekind) Ріхард-Юліус-Вільгельм (6.X 1831, Брауншвейг — 12.II 1916, там же) — німецький математик, член Берлін. АН (з 1880). Навчався у К.-Ф. *Гаусса* і П. *Діріхле* в Геттінгенському ун-ті. Створив ряд заг. концепцій сучас. *алгебри*, зокрема ввів поняття *кільця* й (незалежно від Є. І. *Золотарьова*) дав сучас. заг. визначення *ідеалу* в математиці. Д. відомий і як автор однієї з перших систем обгрунтування теорії *дійсних чисел*.

ДЕДУ́КЦІЯ (лат. deductio — виведення) — форма достовірного умовиводу окремого положення з загальних. Звичайно Д. протиставляється *індукції*, яка пов'язана з узагальненням окремого та ймовірного підтвердження *гіпотез*. Важливою передумовою Д. в практиці пізнання є зведення конкретних задач до загальних й перехід від розв'язання задачі в заг. вигляді до окремих її варіантів. Простим випадком подібного зведення задач є побудована *Арістотелем* перша теорія Д., за якою доказ істинності твердження про окремий елемент класу здійснюється на основі того, що відомо про всі елементи класу. Методом Д. будуються наук. *теорії* (передусім математичні), якщо задача доведення положень теорії зводиться чітко визначеним способом до аналізу істинності невеликого числа вихідних положень і надійності правил виведення. Д. та індукція як рух пізнання від загального до окремого і навпаки діалектично взаємопов'язані.

М. В. Попович.

ДЕДЮЛІН Олександр Васильович [3 (15). VIII 1866, с. Срібне, тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл.— 16.X 1924, Харків] — український мікробіолог-епізоотолог, професор. У 1892 закінчив Харків. вет. ін-т, у якому з 1906 завідував кафедрою бактеріології. Організатор вет. служби на Україні; директор (з 1921) Ін-ту наукової і практичної ветеринарії (тепер Укр. н.-д. ін-т експеримент. ветеринарії). Редактор (1922—24) журналу «Ветеринарное дело». Наук. праці присвячені вивченню хвороб с.-г. тварин (ящур, сап, туберкульоз, сибірка, чума), заходів боротьби з ними, питанням розвитку холодильної справи тощо.

ДЕДЮ́ШКО Володимир Йосипович [1 (14).II 1905, Мінськ — 30.III 1973, там же] — білоруський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1971). Член КПРС з 1948. Сценічну діяльність почав 1923 в 3-му Білорус. театрі, з 1937 — в Білорус. театрі ім. Я. Купали (Мінськ). Ролі: Крушина («Костянтин Заслонов» Мовзона), Питльований («Співають жайворонки» Крапиви), Моцькін («Вибачайте, коли ласка!» Макайонка), Гай («Мій брат» Погодіна), Мєстний, Вакуленко («Фронт», «Калиновий гай» Корнійчука), Президент («Підступність і кохання» Шіллера). Знімався в кіно. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ДЕДЬКО́ (Детько, Дятько) Дмитро (р. н. невід.— бл. 1349) — галицький боярин. У 40-х рр. 14 ст. очолював боярський уряд *Галицького князівства*, яке за правління Д. зберігало незалежність, відбило напади Угорщини, Польщі й татар. Після смерті Д. польс. король Казимир III, заручившись нейтралітетом татар, 1349 загарбав Галицьке князівство.

ДЕ́ЖЕ (Dezsö) Ласло (н. 26.X 1927, с. Буді, тепер УНР) — угорський мовознавець. Закінчив Будапештський ун-т (1952). Професор Дебреценського ун-ту (з 1972). Автор праць з слов., заг. і прикладного мовознавства: «Типологічні дослідження з старосербськохорватського синтаксису» (1968), «Вступ до синтаксичної типології» (1971) та ін. Йому належать і монографії з історії укр. мови: «Пам'ятки ділової писемності Закарпаття», «Матеріали до словника закарпатської літератури 16—17 ст.» (обидві — 1965), «Нариси з історії закарпатських говорів» (1967).

А. М. Залеський.

ДЕЖНЬО́В (Дежнєв) Семен Іванович (бл. 1605 — 1673, Москва) — російський землепроходець і мореплавець. Служив у козачих полках у Тобольську, Єнісейську, Якутську. В 1640—42 брав участь у поході на ріки *Яну* та *Індігірку*. Разом з М. Стадухіним спустився по р. Індігірці до Пн. Льодовитого ок., а влітку 1643 досяг гирла р. *Колими*. В 1648 разом з торг.-пром. експедицією вперше обігнув Чукотський п-ів протокою між Азією й Америкою, досяг крайньої сх. точки Азії й фактично відкрив *Берінгову протоку*. Ім'ям Д. названо мис на Пн. Сх. Азії, хребет на Чукотці, бухту на зх. узбережжі Берінгового моря.

ДЕЖНЬО́ВА МИС — крайня сх. точка Азії, на Чукотському п-ові (66°05′ пн. широти та 169°40′ зх. довготи). Вис. до 741 м. Круто обривається до моря. Поблизу Д. м. — населений пункт Уелен. Мис названо на честь С. І. *Дежньова*.

ДЕЗ... (франц. des..., dés...) — префікс в іншомовних словах,

який означає видалення, знищення, усунення, відсутність (*дезактивація, дезодорація, дезинтегратор*), а також спотворення, розладнання (дезінформація, дезорганізація).

ДЕЗАВУЮВА́ННЯ (від франц. désavouer — відмовлятися, зрікатися) в міжнародному праві — акт уряду або іншого компетентного органу держави, яким заявляється, що дипломатичний представник чи ін. офіційний уповноважений діяв, не маючи на це належного доручення, або перевищив свої повноваження. Д. звичайно тягне за собою відкликання дезавуйованої особи.

ДЕЗАКТИВА́ЦІЯ (від *дез...* і лат. activus — діяльний, дійовий) — видалення радіоактивних речовин з одягу, зброї, техніки, споруд, поверхні місцевості, продуктів харчування й води, заражених унаслідок атомного нападу. Ступінь зараження визначається дозиметричними приладами. Д. провадять спец. тех. і мех. засобами, багаторазовим обтиранням поверхні речей мокрим ганчір'ям, клоччям, снігом, а також змиванням водою, гасом, дезактивуючими розчинами та ін. рідинами. Д. місцевості полягає в знятті шару грунту не менше як 5 см і снігу до 10—20 см. Д. здійснюється силами військ і населення за розпорядженням військ. командування й органів *цивільної оборони*. Див. *Захист від зброї масового ураження*.

ДЕЗАМІ́ (Dézamy) Теодор (4.III 1803, Люсон — 24.VII 1850, там же) — французький комуніст-утопіст, учасник революції 1848. Входив до складу таємних революц. т-в «Пори року», «Робітники-егалітарії» та ін. Був послідовником *Морелля*, Г. *Бабефа*, Ф.-М.-Ш. *Фур'є*. Шляхом до створення комуністичного суспільства Д. вважав революцію, здійснювану урядом революц. диктатури. Проте Д. не розумів істор. ролі пролетаріату, хоч і надавав великого значення його активності. За філос. поглядами Д.— матеріаліст і атеїст, послідовник К.-А. *Гельвеція*.

Осн. твір Д.— «Кодекс спільності» (1842), в якому він пропагував три принципи комуністичного ладу: «спільна власність, спільна праця, спільне виховання».

Тв.: Рос. перекл.— Кодекс общности. М., 1956.

ДЕЗАМІНА́ЗИ — група *ферментів*, що каталізують гідролітичне відщеплення *(дезамінування)* аміногрупи (NH_2) від органічних азотовмісних сполук. Має виражену специфічну дію. Найпоширенішими в живій природі є глютаміназа й дезаміназа аденілової кислоти. Рідше трапляється гуаназа, що прискорює дезамінування *гуаніну*. Д. відіграють значну роль в *азотистому обміні*. Визначення їхньої активності в організмі людини має діагностичне значення.

ДЕЗАМІНУВА́ННЯ — процес відщеплення аміногрупи (NH_2) від органічних сполук; супроводиться заміщенням іншою групою (напр., H, OH, RO) або утворенням *подвійного зв'язку*. Широко застосовується в органічному синтезі й відіграє важливу роль у процесах життєдіяльності тварин, рослин і мікроорганізмів, де є одним з основних етапів обміну азотистих сполук — амінокислот, амінів, нуклеотидів, нуклеозидів тощо. Біохім. Д. відбувається за участю специфічних ферментів. Розрізняють кілька типів Д. Окисне Д. амінокислот є основним шляхом розкладу їх у тваринному організмі. Приводить до утворення відповідних кетокислот замість відщепленої аміногрупи. Процес проходить за участю ферментів оксидаз амінокислот. Окисним шляхом дезамінуються й аміни, що утворюються в організмі при *декарбоксилюванні* амінокислот. Значна частина цих амінів токсична і Д. має важливе значення для знешкодження цієї токсичності. Д. амінів каталізується аміноксидазами. Відновне Д. відбувається шляхом *окислювально-відновних реакцій* між двома амінокислотами, внаслідок чого обидві амінокислоти дезамінуються (напр., реакція між *аланіном* і *гліцином*).

При внутрішньомолекулярному Д. утворюються ненасичені к-ти. Ці реакції мають місце при Д. ряду амінокислот (напр., аспарагінової к-ти у рослин і деяких бактерій; гістидину в печінці людини). При гідролітичному Д. утворюються α-оксикислоти. Цим шляхом дезамінуються *пуринові основи* й *піримідинові основи* в плісеневих грибів, деяких бактерій і тваринних тканинах. *Н. О. Семенова.*

ДЕЗА́РГ (Désargues) Жерар (1593, Ліон — 1662, там же, за ін. даними — 1591—1661) — французький математик, один із засновників проективної й *нарисної геометрії*. У своїх працях застосовував перспективне зображення фігур. Перший запровадив *нескінченно віддалені елементи*; розглянув *інволюцію* пар точок, інволюцію 4 точок або прямих. Д. довів одну з осн. теорем *проективної геометрії* (*Дезарга теорема*).

ДЕЗА́РГА ТЕОРЕ́МА — теорема *проективної геометрії*: для того, щоб відповідні сторони трикутників $A_1B_1C_1$ і $A_2B_2C_2$ перетинались у точках A, B і C, які лежать на одній прямій, необхідно і достатньо, щоб їхні відповідні вершини лежали на прямих, що мають спільну точку (D, мал.). Встановив Ж. *Дезарг*. У проективному просторі Д. т. є наслідком т. з. *аксіом* зв'язку, які стосуються взаємної належності точок, прямих і площин. Але на проективній площині, як довів Д. *Гільберт*, вона не випливає з плоских аксіом зв'язку. Так, на окремій евклідовій площині, доповненій *нескінченно віддаленими елементами*, її доведення опирається ще й на відношення конгруентності, якого немає в проективній геометрії. Тому при аксіоматичній побудові (див. *Аксіоматичний метод*) плоскої проективної геометрії Д. т. приймають за аксіому. Зміст Д. т. в елементарній геометрії ускладнюється через наявність у ній паралельних прямих.

А. Г. Медяник.

ДЕЗЕРТИ́Р (франц. déserteur, від лат. desertor — утікач, зрадник) — 1) Особа, яка самочинно залишила свою військ. частину або ухиляється від призову на військову службу. 2) Переносно — особа, яка ухиляється від виконання свого громадян. або громад. обов'язку, залишила доручений їй пост.

ДЕЗЕРТИ́РСТВО — один із злочинних видів ухиляння від військової служби, характерний для армій експлуататорських держав. За рад. правом — один з тяжких *військових злочинів*, який полягає в ухилянні громадянина від його конституційного обов'язку нести службу в рядах Збройних Сил СРСР. Д. є самовільне залишення *військовослужбовцем* військової частини або місця служби з метою ухилитися від військ. служби, а також нез'явлення з тією самою метою на службу при призначенні, переведенні, з відрядження, з відпустки або лікувального закладу. Закон про кримінальну відповідальність за військ. злочини 1958 (в УРСР — ст. 241 КК УРСР) передбачає для винних у Д. позбавлення волі на строк від 3 до 7 років. Д., вчинене у воєнний час, карається смертною карою або позбавленням волі на строк від 5 до 10 років.

ДЕЗИНВА́ЗІЯ (від *дез...* і лат. invasio — напад) — знищення у зовн. середовищі зародкових і личинкових форм збудників *інвазійних хвороб*. Д. провадять механічним (видалення інвазійного начала мех. очищенням), фізичним (сонячне проміння, високі або низькі т-ри, висушування) й хімічним (застосування хім. речовин) способами. Здебільшого ці способи застосовують у комплексі, що дає найбільший ефект. При виборі способів Д. враховують строки дозрівання яєць *гельмінтів* та ін. паразитів, виходу з них личинок, час перебування їх у зовн. середовищі, в проміжному або додатковому живителі, опірність яєць і личинок гельмінтів і цист *найпростіших* до фіз. і хім. впливів.

ДЕЗИНСЕ́КЦІЯ (від *дез...* і лат. insectum — комаха) — сукупність заходів боротьби з шкідливими членистоногими. Д. розробляє засоби знищення членистоногих (кліщів, вошей, мух, комарів, москітів тощо) — переносників збудників ряду інфекційних та *інвазійних хвороб* людини і тварин, а також тих членистоногих (клопи, таргани, міль та ін.), що є показниками забруднення приміщень. Термін «дезинсекція» вперше запропонував 1910 М. Ф. *Гамалія*. Розрізняють Д. медичну, ветеринарну й сільськогосподарську. За характером дії Д. поділяють на профілактичну й винищувальну. До заходів профілактичної Д. належать: додержання правил особистої гігієни, своєчасне вивезення або знищення сміття, гідротех. і меліоративні роботи, що запобігають розмноженню комарів тощо. Заходи винищувальної Д. поділяють на мех., фіз., хім. і біологічні. Найширше застосовують хім. засоби (у т. ч.

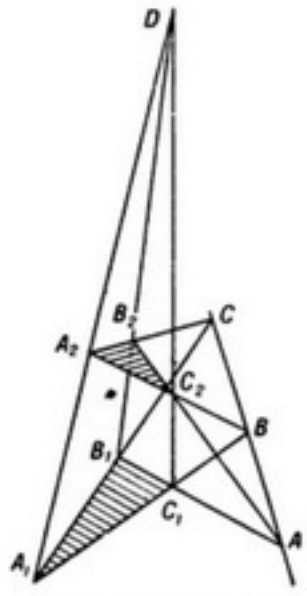

Дезарга теорема про трикутники.

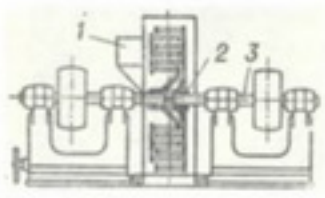

Дезинтегратор:
1 — завантажувальна воронка; *2* — ротор з пальцями; *3* — вал

інсектициди), що поділяються на контактні (діють через покриви тіла — ДДТ, хлорофос, трихлофос та ін.), кишкові (борна к-та, бура, бутадіон тощо) й дихальні (фуміганти — окис етилену, синильна к-та тощо). Як біол. агенти використовуються природні вороги членистоногих: патогенні мікроорганізми, *гельмінти, віруси* та ін., як фіз.— високі або (рідше) низькі температури.

Літ.: Руководство по борьбе с насекомыми и клещами — переносчиками возбудителей болезней человека. М., 1972.

ДЕЗИНТЕГРА́ТОР (від *дез...* і лат. integer — цілий) — 1) Машина, якою подрібнюють крихкі не дуже тверді матеріали. Осн. частинами Д. (мал.) є два *ротори,* змонтовані на співвісних валах. На дисках роторів, що обертаються в протилежних напрямах, розміщено по концентричних колах 2—4 ряди циліндричних пальців (бил). Подрібнюваний матеріал (крупністю 60—90 мм), що надходить у центральну частину ротора, при його обертанні відкидається від центра і подрібнюється (до 0,1—0,5 мм) ударами пальців. За допомогою Д. подрібнюють корисні копалини (вугілля, гіпс, торф тощо), продукти хім. пром-сті (напр., гуму, пігменти), деревину та ін. 2) Апарат, яким очищають промислові гази (напр., доменний) від дрібних твердих або рідких частинок.

ДЕЗИНТОКСИКА́ЦІЯ (від *дез...* та *інтоксикація*) — комплекс реакцій організму, спрямованих на зменшення біологічної активності й концентрації *отрут,* а також на нормалізацію порушених ними структур і функцій. Осн. механізмами Д. є знешкодження отрут шляхом *метаболізму* (включення їх в окислювальні, відновлювальні, гідролітичні та ін. реакції організму), фіксація (переважно шляхом сполучення отрут з компонентами тканин — білками сироватки крові, ліпідами жирової тканини та ін. без зміни хім. будови отруйних речовин), прискорення виділення отрут і їхніх метаболітів гол. чин. через нирки, легені й екскреторні залози. Ступінь і швидкість виділення залежать в осн. від фіз.-хім. особливостей виділюваних речовин і метаболітів.

ДЕЗИНФЕ́КЦІЯ (від *дез...* та *інфекція*) — розділ *епідеміології,* що вивчає і розробляє засоби й способи знищування збудників інфекційних хвороб та переносників їх. У вузькому розумінні — знищування збудників заразних хвороб у навколишньому середовищі. Розвиток Д. в Росії почався наприкінці 19 ст., коли в Одесі, Петербурзі і Москві з'явились перші дезинфекційні камери. В СРСР провідною установою в галузі Д. є Центр. н.-д. дезинфекційний ін-т. Розрізняють Д. профілактичну (запобіжну) і Д. в епідемічному вогнищі, яка в свою чергу поділяється на поточну і заключну. Профілактичну Д. провадять у громадських місцях (метро, вокзалах, дитячих установах тощо) незалежно від наявності інфекційних захворювань; поточну — багаторазово при наявності в житлі хворого або бациloносія; заключну — одноразово, після госпіталізації, видужання або смерті хворого. Для проведення Д. використовують біол. (див. *Біологічне очищення стічних вод*), фіз. (спалювання сміття, кип'ятіння води, застосування дезинфекційних камер та ін.) і хім. засоби (розчин хлорного вапна, каустичної соди тощо). Існують спец. служби Д.— *санітарно-епідеміологічні станції.* Д. ветеринарна також буває профілактичною, поточною і заключною (перед зняттям *карантину*). Після мех. очищення знезаражують хім. засобами всі тваринницькі приміщення, їхнє обладнання, предмети догляду, гній, транспортні засоби, вигули, територію навколо ферм, ізолятори, всю нагромаджену сировину тваринного походження, холодильники, м'ясокомбінати тощо.

Літ.: Цетлин В. М., Вилькович В. А. Физико-химические факторы дезинфекции. М., 1969; Вашков В. И. Средства и методы стерилизации, применяемые в медицине. М., 1973.

ДЕЗИНФІКУ́ЮЧІ ЗА́СОБИ — фізичні та хімічні засоби, що їх застосовують для знищування в зовнішньому середовищі збудників *інфекційних хвороб* людини, тварин і рослин. До фіз. Д. з. відносять: кип'ятіння, обробку водяною парою, прожарювання, висушування, дію струмами високої частоти, ультрафіолетовим промінням та ін. До хім. Д. з. відносять: *антисептичні засоби,* найпоширенішими з яких є хлоровмісні речовини, похідні фенолу, формалін, перекис водню, марганцевокислий калій та ін. Див. також *Дезинфекція.*

ДЕЗОДОРА́ЦІЯ (від *дез...* і лат. odoratio — запах) — сукупність заходів, спрямованих на усунення неприємних запахів, що утворюються від *гниття* органічних субстратів — харчових продуктів, випорожнень людини і тварин, трупів та ін. Усунення смороду досягається належним санітарним утриманням приміщень, місць зосередження покидьків і нечистот. Такі місця засипають землею, торфом, золою (абсорбція смердючих газів), обробляють дезодоратами — хлорним чи негашеним вапном, 5%-ним розчином мідного купоросу тощо. Д. слід відрізняти від маскування неприємних запахів за допомогою ароматичних речовин.

ДЕЗОКСИКОРТИКОСТЕРО́Н, ДОК, $C_{21}H_{30}O_3$ — біологічно активний *стероїд.* Мол. м. 330,45. Утворюється в надниркових залозах хребетних тварин як проміжна сполука при біосинтезі кортикостерону (див. *Кортикостероїди*) і *альдостерону.* Д. та його синтетичні препарати (Д.-ацетат, Д.-триметилацетат) впливають на *водно-сольовий обмін* в організмі: затримують іони натрію і воду, посилюють виділення іонів калію, підтримують судинний тонус. Д. застосовується для лікування недостатності кори надниркових залоз, міастенії, гіпохлоремії. Підвищена продукція Д. в організмі або введення його у великих дозах може спричинити набряки, артеріальну гіпертонію, запалення суглобів, ураження нирок.

О. Г. Рєзников.

ДЕЗОКСИРИБО́ЗА — *вуглевод,* що належить до дезоксисахарів; входить до складу *дезоксирибонуклеїнової кислоти.* Кристалічна речовина з мол. м. 134.1.

ДЕЗОКСИРИБОНУКЛЕА́ЗИ, ДНК-ази — група ферментів, що каталізують гідролітичне розщеплення *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК). Належать до класу *гідролаз.* Є в усіх клітинах живих організмів. Д. різняться за оптимальною реакцією середовища (pH), специфічністю розщеплюваного зв'язку, глибиною гідролізу. Кінцевим продуктом розщеплення ДНК можуть бути великі фрагменти молекули і окремі *нуклеотиди.* Найкраще вивчено Д. з підшлункової залози. Цей фермент перетворює ДНК харчових продуктів на легко всмоктувані кишечником нуклеотиди. Крім катаболічних (див. *Катаболізм*) функцій, Д. беруть участь у процесах *реплікації* і репарації (процесі відновлювання ушкодженої структури ДНК).

О. М. Платонов.

ДЕЗОКСИРИБОНУКЛЕЇНОВА КИСЛОТА́, ДНК — складна високомолекулярна біологічно активна сполука, що є носієм *генетичної інформації* всіх тваринних і рослинних організмів, бактерій і деяких вірусів. Уперше її виявив понад сто років тому швейцарський вчений Ф. Мішер у ядрах *лейкоцитів* гною та *спермієв* лосося. Структуру Д. к. встановили Дж. *Уотсон* і Ф. *Крік* (1953), які на основі результатів хім. і рентгеноструктурних досліджень запропонували модель подвійної спіралі. Кожна з ниток спіралі являє собою гетерополімер (див. *Полімери*). Він побудований з послідовно зв'язаних мономерних одиниць дезоксирибонуклеотидів (див. *Нуклеотиди*) так, що кістяк нитки складається з залишків фосфорної к-ти і цукру (дезоксирибози), що чергуються; кожний залишок цукру з'єднаний з азотистою основою, якою в Д. к. є пуринові основи — *аденін* та *гуанін* і піримідинові основи — *тимін* та *цитозин.* Основи обох ланцюгів повернуті всередину спіралі й з'єднані між собою водневими зв'язками за принципом комплементарності (можуть бути тільки пари: аденін—тимін або гуанін—цитозин). Пара азотистих основ подвійної спіралі повернута навколо осі відносно сусідніх пар приблизно на 36° так, що один виток спіралі містить 10 пар основ. Діаметр подвійної спіралі Д. к. бл. 20 Å *(ангстрем),* величина витка 34 Å, відстань між нуклеотидами 3,4 Å (див. мал. Схема подвійної спіралі молекули дезоксирибонуклеїнової кислоти). Довжина всієї молекули залежить від виду організму. У фага вона становить до 100 мікронів, у кишкової палички — бл. 1400 мікронів. Такі молекули містять від сотень до кількох десятків тисяч пар основ. Справжні розміри молекул Д. к.

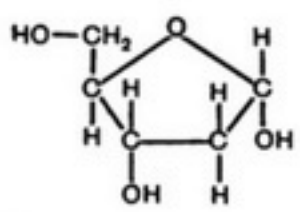

Дезоксирибоза.

До ст. **Дитяча література.** Книги видавництва «Веселка».

До ст. **Дом'є О.**

1. Законодавче черево. Літографія. 1834.

2. Свобода друку. Літографія. 1834.

3. Пробудження Італії. Літографія з серії «Ці добрі австрійці». 1859.

4. Остання нарада колишніх міністрів. Літографія. 1848.

5. Пралі. Олія. Приватна збірка.

6. Ратапуаль. Бронза. 1850. Лувр. Париж.

7. Дон-Кіхот і Санчо Панса. Акварель. Приватна збірка.

8. Вулиця Транснонен 15 квітня 1834 року. Літографія. 1834.

9. Вагон третього класу. Початок 60-х рр. 19 ст. Олія. Метрополітен-музей. Нью-Йорк.

10. Повстання. Олія. 1848.

вищих організмів невідомі, але загальний вміст Д. к. в клітині становить 10^{10} пар основ, а заг. довжина — кілька метрів. Мол. м. Д. к. досягає десятків і сотень мільйонів. Основні фіз.-хім. властивості Д. к. зумовлені наявністю подвійної спіралі та пов'язані зі здатністю до процесів денатурації й ренатурації. Під час нагрівання до 80—90° зв'язок між основами послаблюється й полінуклеотидні ланцюги розходяться (денатурація). При певних умовах (т-ра, сольові розчини) ланцюги Д. к. знову з'єднуються (ренатурація). Д. к. міститься в клітині у вигляді комплексу з білками (*дезоксирибонуклеопротеїд*), який в організмів зі сформованим клітинним ядром становить основу *хроматину* і *хромосом*. Кожна клітина організму містить постійну кількість Д. к. (в статевих клітинах у два рази менше, ніж у соматичних). При *поліплоїдії* кількість Д. к. в клітині збільшується пропорційно ступеню *плоїдності*. Біол. функція Д. к. полягає в зберіганні, передачі й реалізації генетичної інформації. Генетична інформація (див. також *Генетичний код, Кодон*) закодована у вигляді унікальної послідовності основ в одній з ниток Д. к. При *реплікації*, тобто подвоєнні Д. к., відбувається поділ двох ниток з наступним ферментативним синтезом на кожній з них дочірніх молекул у відповідності з принципом комплементарності. Таким чином, генетична інформація передається від однієї молекули другій, від материнської клітини дочірнім. Наявність подвійної спіралі лежить в основі репарації Д. к., що являє собою ферментативний процес відновлювання ушкодженої структури однієї з ниток при збереженні послідовності основ у другій нитці. Генетична інформація, закладена в Д. к., реалізується шляхом синтезу на ній окремих молекул *рибонуклеїнових кислот* (РНК). Цей процес має назву транскрипції і здійснюється ферментом РНК-полімеразою за принципом комплементарності (замість тиміну рибонуклеїнова кислота містить урацил). Спадкові зміни, що відбуваються в організмі, пов'язані зі змінами в молекулах Д. к.— випадінням або включенням азотистих основ.

Літ.: Химия и биохимия нуклеиновых кислот. Л., 1968; Кучеренко М. Є. Біохімія нуклеїнових кислот. К., 1976; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. Пер. с англ. М., 1967.

О. М. Платонов.

ДЕЗОКСИРИБОНУКЛЕОПРОТЕЇД, ДНП — складний багатокомпонентний комплекс, більшу частину якого становлять *дезоксирибонуклеїнова кислота* (ДНК) і *білки*. Є основним компонентом *хроматину*. До складу Д. входять основні білки (*гістони* і *протаміни*), нейтральні й кислі білки. Гістони утворюють з ДНК глобулярні структури — нуклеосоми, які можна спостерігати під електронним мікроскопом. Нуклеосоми мають однотипний набір гістонів і регулярно розміщені вздовж ланцюга ДНК. Сперматозоїди деяких тварин замість гістонів містять протаміни. Проте в соматичних клітинах (клітинах тіла) до складу Д. входять лише гістони. Кислі й нейтральні білки Д. складні й різняться залежно від виду організму та функціонального стану клітини. Ці білки мають з ДНК слабкі, гол. чин. водневі зв'язки. До кислих і нейтральних білків Д. відносять ферменти, що здійснюють *реплікацію*, репарацію (відновлювання структури ДНК) і *транскрипцію*. Інші численні компоненти Д. містяться тут у невеликій кількості. Вважають, що вони виконують функцію регуляторів процесів реплікації, репарації і транскрипції.

Літ.: Кучеренко М. Є .Біохімія нуклеїнових кислот. К., 1976; Хаггис Дж. [та ін.]. Введение в молекулярную биологию. Пер. с англ. М., 1967.

О. М. Платонов.

ДЕЗУРБАНІЗМ (від *дез...* і лат. urbanus — міський) — напрям у *містобудуванні* 20 ст., що висунув ідеї обмеження зростання великих міст і розміщення малоповерхової забудови за їхніми межами в зелених зонах. Виникнення Д. пов'язане з загостренням суперечностей між містом і селом та кризою капіталістичного міста. Найпослідовніше ідеї Д. сформульовано в книзі Ф.-Л. *Райта* «Місто, яке зникає» (1932) та в його проекті міста (1935), де пропонувалося розміщувати житл. і громад. споруди серед с.-г. угідь. Після 2-ї світової війни ідеї Д. частково відобразились у проектуванні *міст-супутників*.

«ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЇ ТЕОРІЯ» — буржуазна філософська й соціологічна концепція, яка, протиставляючи ідеологію науці у формі бурж. *сцієнтизму* і технократизму, твердить про занепад ідеології, проповідує згасання ідеологічної боротьби між капіталізмом і соціалізмом. Набула поширення в 50—60-х рр. 20 ст. Представники цієї концепції — Р. *Арон*, Д. *Белл*, С. М. Ліпсет, Х. Шельський та ін. Виступаючи на словах проти будь-якої ідеології, «Д. т.» є насправді провідником *антикомунізму*. «Д. т.» проповідують і деякі опортуністи й ревізіоністи. Залишаючись в арсеналі бурж. ідеології, «Д. т.» з 70-х рр. відійшла на другий план у зв'язку з поширенням «*реідеологізації теорії*».

ДЕЇЗМ (від лат. deus — бог) — релігійно-філософське вчення, що визнає бога першопричиною світу, але заперечує його втручання в явища природи та в хід суспільних подій. Родоначальником Д. був англ. філософ Г. Чербері (1583—1648). Особливо поширився в 17—18 ст. Апелюючи до розуму, філософи-деїсти заперечували містичне вчення про одкровення, відкидали реліг. обряди і догмати, виступали за свободу совісті, «релігію Розуму». В 17—18 ст. Д. був переважно виявом непослідовності філософів-матеріалістів у їхній боротьбі проти релігії (Дж. *Толанд*, Дж. *Локк* та ін.). Д. характерний і для філософів-ідеалістів (Г.-В. *Лейбніц*, Д. *Юм*, І. *Кант*). Загалом Д. відіграв позитивну роль у розвитку *вільнодумства*. З середини 19 ст. він перетворився на реакційну систему, що використовується *теологією* для захисту релігії. В сучас. бурж. філософії Д. є одним з виявів *фідеїзму*.

ДЕ́ЙВІС (Давіс; Davis) Уїльям-Моріс (12.II 1850, Філадельфія — 5.II 1934, Пасадена) — американський географ і геолог. Закінчив Гарвардський ун-т (1870), з 1890— професор цього ун-ту. Засновник Асоціації амер. географів (1904), президент Амер. геологічного т-ва (1911), почесний член Російського геогр. т-ва. Створив учення про геогр. цикли й стадійність розвитку рельєфу суходолу, проте не враховував зв'язку між внутр. і зовн. силами рельєфоутворення. Запровадив новий тип відображення рельєфу (блок-діаграми, моделі рельєфу).

ДЕ́ЙВІСА МО́РЕ — окраїнне море Індійського ок. біля берегів Антарктиди. Омиває Землю Королеви Мері. Пл. 21 тис. км². Глиб. до 1300 м. Весь рік укрите кригою. Солоність 33—33,5‰. У Д. м.— *Дригальського острів*. На узбережжі — рад. антарктична станція Мирний (створена 1956).

ДЕ́ЙГЕН Михайло Федорович (18.VI 1918, Проскурів, тепер Хмельницький — 10.XI 1977, Київ) — український рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. Закінчив Київ. ун-т (1940). Д.— один з організаторів Інституту напівпровідників АН УРСР, де з 1960 очолював відділ радіоспектроскопії твердого тіла. Наук. праці — в галузі електронної теорії кристалів, теорії електронного парамагнітного, подвійного електронно-ядерного та параелектричного резонансів. Запровадив поняття «деформаційний потенціал» та «конденсонний ефект» у теорію твердого тіла.

ДЕЙЛ (Dale) Генрі-Халлетт (9.VI 1875, Лондон — 23.VII 1968, Кембрідж) — англійський фізіолог і фармаколог. Мед. освіту здобув в Кембріджському коледжі (1909). Праці Д. присвячені вивченню механізмів передачі імпульсів з нервових закінчень, а також проблемам алергії. Д.— член (з 1914), генеральний секретар (1925—35) і президент (1940—45) Королівського т-ва. Нобелівська премія (разом з О. Леві), 1936.

«ДЕ́ЙЛІ УО́РЛД» («The Daily World» — «Щоденний світ») — щоденна газета, центр. орган Компартії США. Видається з 4.VII 1968, наступниця газ. амер. комуністів «Дейлі уоркер» («Щоденна робітнича газ.», 1924—58) та «Уоркер» («Робітник», 1958—68).

ДЕ́ЙМОС — супутник планети Марс. Діаметр — бл. 6 км, віддаль від центра планети — 23 500 км. Відкрив 1877 амер. астроном Е. Холл (1829—1907). Див. також *Супутники планет*.

ДЕЙНЕ́КА Іван Якович [22.VI (5.VII) 1904, селище Опішня, тепер Полт. обл.— 25.I 1970, Одеса] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1957). Член КПРС з 1940. Закінчив Харків. мед. ін-т (1929). З 1944 — ректор Вінницького, з 1951 — Одеського мед. ін-тів. Праці при-

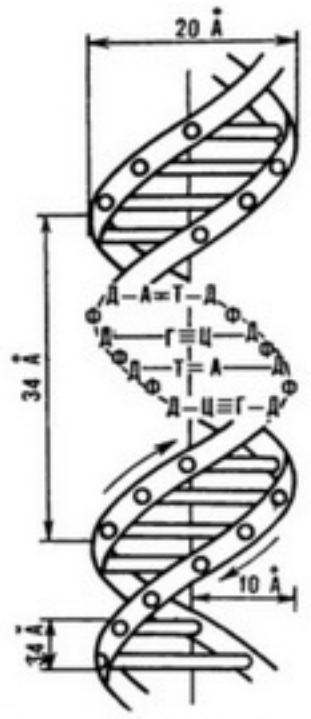

Схема подвійної спіралі молекули **дезоксирибонуклеїнової кислоти** (модель Уотсона—Кріка): А — аденін; Т — тимін; Г — гуанін; Ц — цитозин; Д — дезоксирибоза; Ф — залишок фосфорної кислоти; (стрілки показують напрям витка спіралі).

О. О. Дейнека.

свячені вивченню онкологічних захворювань кишечника, ехінококозу легень, питанням оперативної та відновної хірургії, хірургії серця і легень тощо. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

ДЕЙНЕ́КА Олександр Олександрович [8 (20).V 1899, Курськ — 12.VI 1969, Москва] — російський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1947), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1960. Навчався в Харків. худож. уч-щі, 1920—25 — в моск. ВХУТЕМАСі у В. *Фаворського*. В ранній період творчості працював у галузі графіки, створив численні політ. плакати й карикатури. Твори: картини — «Оборона Петрограда» (1928), «Мати» (1932), «Донбас. В обідню перерву» (1935), «Околиця Москви. Листопад 1941 року» (1941), «Біля моря» (1956), «Ковалі» (1957); мозаїчні плафони для станцій Моск. метрополітену «Комсомольська» (1938), «Новокузнецька» (1943), фриз для фойє Палацу

О. О. Дейнека. Мати. 1932. Державна Третьяковська галерея в Москві.

з'їздів у Моск. Кремлі (1960—61), мозаїки «Добрий ранок», «Хокеїсти» (обидві — 1959—60), «Червоногвардієць», «Доярка» (1962). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1964.

Літ.: Маца И. Л., А. Дейнека. М., 1959; Сысоев В. П. Дейнека. Альбом. М., 1973.

ДЕЙНЕ́КИ — селянська голота, наймити, робітні люди, які брали участь у *Пушкаря і Барабаша повстанні 1657—58* на Лівобережній Україні. На поч. 1658 М. Пушкар організував з Д. полк, який разом з повсталими селянами й козаками боровся проти найманого війська І. *Виговського* та загонів крим. татар. У бою за м. Глухів Д. були розбиті.

ДЕЙНЕ́КИ ПОВСТА́ННЯ 1666 — антифеодальне селянське повстання під керівництвом Д. Дейнеки на Пн. Київщини і Волині. Першими повстали селяни-втікачі, які переселилися з Правобережжя на Лівобережну Україну, щоб позбутися гніту польс.-шляхет. загарбників і спольщеної укр. шляхти. Організований Д. Дейнекою з селян-утікачів 2-тисячний загін у травні 1666 переправився на правий берег Дніпра. Повстанці здобули ряд міст. Незабаром рух перекинувся на Волинь. Шляхта *Волинського воєводства* ск ликала в серпні 1666 позачерговий сейм, який звернувся до польс. уряду по допомогу. Восени 1666 Д. п. було жорстоко придушено об'єднаними силами королівських і місц. шляхет. загонів.

ДЕЙР-ЕЛЬ-БА́ХРІ — комплекс стародавніх споруд поблизу м. *Фіви* (Єгипет). До комплексу входять поминальні храми Ментухотепа I (21 ст. до н. е.; обнесений колонадою й увінчаний рельєфами, скульптори — Іртісен і його син

Храм цариці Хатшепсут в Дейр-ель-Бахрі. Будівничий Сенмут. Початок 15 ст. до н. е

Сенусерт) та цариці Хатшепсут (поч. 15 ст. до н. е., арх. Сенмут). Останній споруджено біля підніжжя скель на трьох терасах, обнесених колонадою і з'єднаних між собою сходами. В інтер'єрах храму знайдено численні твори скульптури, в т. ч. портретні статуї цариці Хатшепсут, рельєфи з зображенням походу в країну Пунт та ін.

ДЕЙТЕ́РІЙ (Deuterium; від грец. δεύτερος — другий), *D* або ^2H, важкий водень — стабільний ізотоп водню з масовим числом 2. Відкрив 1932 амер. вчений Г. Юрі. Ядро Д. складається з одного *протона* і одного *нейтрона*. В результаті сполучення Д. з киснем одержують *воду важку*. Д. виділяють, використовуючи ізотопний обмін між водою та сірководнем, електролізом води або ректифікацією води чи зрідженого водню. Застосовують при виготовленні водневої бомби, для проведення наук. досліджень як *ізотопний індикатор* тощо.

ДЕЙТОН — місто на Пн. Сх. США, в штаті Огайо. Розташоване на р. Майамі. 243,6 тис. ж. (1970). Важливий транспортний вузол. Гол. галузь промисловості — машинобудування. Центр досліджень у галузі космонавтики (Райт-Паттерсон). Ун-т. Д. засн. 1796.

ДЕЙТРО́Н, *d* — ядро атома ізотопу водню (*дейтерію*) з масовим числом 2. Складається з 1 *протона* і 1 *нейтрона*. Маса Д. становить 2,014102 *атомних одиниць маси*, енергія зв'язку *нуклонів* 2,22452 ± ± 0,00010 МеВ, *спін* 1, магнітний момент 0,857411 ± 0,000019 ядерних *магнетонів*, електр. квадрупольний момент (2,738±0,014) × $\times 10^{-31}$ м². Д. застосовують в експериментальній ядерній фізиці як бомбардуючі частинки та як мішені (напр., при вивченні *ядерних реакцій*, для одержання пучків швидких нейтронів тощо).

ДЕЙЧ Лев Григорович (26.IX 1855, м Тульчин, тепер Вінн. обл.— 4.VIII 1941) — учасник народницького, а потім с.-д. руху, один з лідерів меншовизму. Брав участь у підготовці *Чигиринської змови 1877*. Був заарештований, але з тюрми втік (1878). Вступив до орг-ції «*Земля і воля*», після її розколу приєднався до «*Чорного переділу*». В 1880 емігрував за кордон. Один з учасників *групи «Визволення праці»* (1883). Нім. уряд видав Д. рос. самодержавству (1884). 16 років був на каторзі й поселенні в Сх. Сибіру, звідки 1901 втік. Був співробітником «*Искры*». Після II з'їзду РСДРП— меншовик. У 1907 емігрував за кордон. Після Лютневої революції 1917 повернувся до Росії. Велику Жовтн. соціалістич. революцію зустрів вороже. Від політ. діяльності відійшов. Автор спогадів.

ДЕЙЧ Олександр Йосипович [2 (14).V 1893, Київ — 8.IV 1972, Москва] — рос. рад. письменник, літературознавець. Закінчив Київ. ун-т (1917). Друкуватися почав 1911. Працював у галузі зх.-європ. л-р (Г. Гейне, П.-Ж. Беранже, Дж. Свіфт, Дж. Байрон та ін.), укр. л-ри (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Рильський, М. Куліш та ін.), історії театру. Виступив як театр. критик і перекладач з укр., англ., франц., нім. мов.

Тв.: Укр. перекл.— Дорогою дружби. К., 1977.

ДЕЙША-СІОНІЦЬКА Марія Адріанівна [22.X (3.XI) 1859, Чернігів — 25.VIII 1932, Коктебель, тепер Планерське Крим. обл.] — російська рад. співачка (драматичне сопрано), муз. і громад. діяч, педагог. У 1881 закінчила Петерб. консерваторію. Солістка Маріїнського (Петербург, 1883—91) та Великого (Москва, 1891—1908) театрів. Партії: Гориславa («Руслан і Людмила» Глинки), Наташа («Русалка» Даргомижського), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Ліза («Пікова дама» Чайковського) та ін. Д.-С. активно пропагувала укр. музику. В 1903 взяла участь у ювілейному концерті М. В. Лисенка в Києві, 1907 разом із композитором на прохання М. Коцюбинського дала концерт укр. музики в Чернігові. Була одним з організаторів Моск. нар. консерваторії. В 1921—32 — професор Моск. консерваторії. Автор книги «Спів у відчуттях» (1926). *І. М. Лисенко.*

ДЕКАБРИ́СТИ — російські дворянські революціонери, які в грудні 1825 вперше в історії Росії підняли збройне повстання проти самодержавства і кріпосництва. Рух Д. (назву дістали за місяцем, коли відбулося повстання) виник у 1-й чверті 19 ст. в умовах розкладу феод.-кріпосницького ладу й загострення класової боротьби в Росії. За своїми лозунгами цей рух був антифеод., пов'язаний з назріванням передумов бурж. революції в Росії. Погляди Д. склалися під впливом революц. ідей О. М. *Радищева*, зх.-європ., насамперед франц., просвітителів. Великий вплив на світогляд Д. мали *Велика французька революція* і патріотичне піднесення рос. народу в ході *Вітчизняної війни 1812*, учасниками якої були майже всі активні діячі руху Д. У

1816 в Петербурзі молоді офіцери М. М. *Муравйов*, брати С. І. *Муравйов-Апостол* та М. І. *Муравйов-Апостол*, І. Д. *Якушкін* та ін. заснували перше в історії Росії таємне політ. т-во «*Союз порятунку*». Згодом до т-ва вступило бл. 30 чол., у т. ч. П. І. *Пестель*. Програма т-ва передбачала заміну абсолютизму конституційною монархією. В 1818 т-во було ліквідовано і в Петербурзі засновано нове — «*Союз благоденства*» (бл. 200 чол.). Його програма передбачала агітацію проти самодержавства, освічення народу, засудження кріпосництва й *аракчеєвщини*. На чолі «Союзу» стояла т. з. Корінна управа, яка мала на місцях свої філії. На Україні діяла Пд. управа в м. Тульчині (див. *Тульчинська управа*), де містився штаб 2-ї армії. Очолював управу П. І. Пестель, який дотримувався радикальних поглядів, вважаючи, що переворот у Росії можна здійснити лише революц. шляхом. Гол. силою перевороту було вирішено зробити армію, якою мали керувати члени таємного т-ва. *Семенівського полку повстання 1820* в Петербурзі переконало Д. в необхідності залучення армії на бік революції. Ідейна боротьба всередині орг-ції, поглиблена робота над програмою, пошуки нових орг. форм вимагали перебудови т-ва. В 1821 «Союз благоденства» було розпущено й почалося формування нової орг-ції.

Пам'ятний знак у Києві по вулиці Панаса Мирного на місці старого будинку, де на таємному з'їзді Південного товариства декабристів було прийнято «Руську правду». Скульптор М. К. Вронський. 1975.

В березні 1821 в м. Тульчині створено *Південне товариство декабристів* на чолі з П. І. Пестелем та О. П. *Юшневським*, у Петурбурзі — *Північне товариство декабристів*, очолюване М. М. Муравйовим. До Пд. т-ва входили Тульчинська управа (керівник П. І. Пестель), *Кам'янська управа* (керівник В. Л. *Давидов*) і *Васильківська управа* (керівники С. І. Муравйов-Апостол та М. П. *Бестужев-Рюмін*). В основу програми Пд. т-ва було покладено проект майбутньої конституції Росії, створений П. І. Пестелем і прийнятий в Києві 1823 (див. «*Руська Правда*» *П. І. Пестеля*), що передбачав ліквідацію кріпосництва з наданням землі селянам, встановлення респ. ладу в Росії, рівність громадян перед законом, демократич. свободи. Восени 1823 у *Кам'янці* (тепер місто Черкас. обл.) відбулася нарада керівників Пд. т-ва, де було схвалено ідею здійснення в Росії революц. перевороту за допомогою армії, встановлення респ. ладу. Пн. т-во було поміркованішим. Конституційний проект т-ва розробив М. М. Муравйов. Майбутня Росія мала стати конституційною монархією з федеративним устроєм. Кріпосне право скасовувалось, однак селяни звільнялися майже без землі. Запроваджувався майновий ценз для виборців. Росія мала стати федерацією 15 д-в з власними парламентами, зокрема «Чорноморської держави» з центром у Києві й «Української» з центром у Харкові. Цей проект не дістав одностайного схвалення, оскільки ряд членів Пн. т-ва (напр., К. Ф. *Рилєєв*, І. І. *Пущин*, брати Бестужеви та ін.) поділяв респ. ідеї. Пн. і Пд. т-ва підтримували постійний зв'язок між собою, проте не змогли досягти єдності дій. У 1825 до Васильківської управи Пд. т-ва влилося *Товариство об'єднаних слов'ян*, засноване 1823 в м. Новограді-Волинському офіцерами А. І. та П. І. *Борисовими* та польс. революціонером Ю. К. *Люблінським*. Пд. т-во вело переговори з польс. «*Патріотичним товариством*», але домовитися про спільні дії не вдалося.

У листопаді 1825 у зв'язку з раптовою смертю імп. *Олександра I* і зреченням спадкоємця престолу Костянтина в країні склалося міжвладдя. Д. дізналися, що через доноси їхня діяльність стала відома урядові. Пн. т-во прийняло рішення про збройний виступ, призначивши його на 14 (26).XII — день присяги новому імп. *Миколі I*. Члени т-ва планували вивести війська на Сенатську площу, заарештувати царську сім'ю, зірвати присягу членів Сенату, змусити Сенат обнародувати підготовлений Д. маніфест про повалення уряду, ліквідацію кріпосництва, рівність усіх громадян перед законом, свободу друку, судову реформу та ін. Керівником повстання було призначено С. П. *Трубецького*. Повстання почалося об 11 год. ранку. В рядах повстанців було 3 тис. солдатів і 30 офіцерів лейб-гвардії Моск. і Гренадерського полків і гвардійського мор. екіпажу. Але наміри повстанців зазнали краху. На той час сенатори вже присягнули Миколі I. С. П. Трубецькой зовсім не з'явився на Сенатську площу, що викликало дезорганізацію в рядах повсталих. Повстанці відбили кілька атак гвард. кінноти, а надвечір обрали нового військ. керівника — Є. П. *Оболенського*. Проте Микола I перехопив ініціативу, і виступ повстанців було придушено. Відразу ж почалися масові арешти. Лише через два тижні, коли звістка про поразку повстання в Петербурзі дійшла до України, почали виступ члени Пд. т-ва. На той час П. І. Пестеля вже було заарештовано [13 (25).XII]. 29.XII 1825 (10.I 1826) повстав Чернігівський полк (див. *Чернігівського полку повстання*) на чолі з С. І. Муравйовим-Апостолом і М. П. Бестужевим-Рюміним. Повстанці (1 тис. солдатів, 18 офіцерів) виступили з с. Триліс, захопили м. *Васильків* і вирушили в напрямі Житомира для з'єднання з ін. військ. частинами. Оскільки жоден полк не підтримав ініціативу чернігівців, останні змушені були повернути на Білу Церкву. 3 (15).I 1826 поблизу с. Ковалівки повсталий полк було розгромлено.

Царизм жорстоко розправився з Д. Слідством керував особисто Микола I. До слідства було притягнуто 579 чол. П'ятьох керівників руху (П. І. Пестеля, К. Ф. Рилєєва, С. І. Муравйова-Апостола, М. П. Бестужева-Рюміна та П. Г. *Каховського*) за вироком суду було повішено 13 (25). VII 1826, 121 чол. заслано до Сибіру, кількох офіцерів розжалувано в рядові, сотні солдатів покарано шпіцрутенами.

Будинок у Києві по вулиці С. М. Кірова 14/1, де збиралися декабристи.

Гол. причина поразки руху Д.— їхня класова обмеженість, відсутність дійових зв'язків з народом, хибна тактика «військової революції», що позбавило їх підтримки солдатських і сел. мас. «Протестує мізерна меншість дворян, безсилих без підтримки народу» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 23, с. 382—383). Незважаючи на поразку, виступ Д. відіграв величезну роль у розвитку рос. революц. руху. Це було перше відкрите повстання зі зброєю в руках з метою повалення самодержавства й

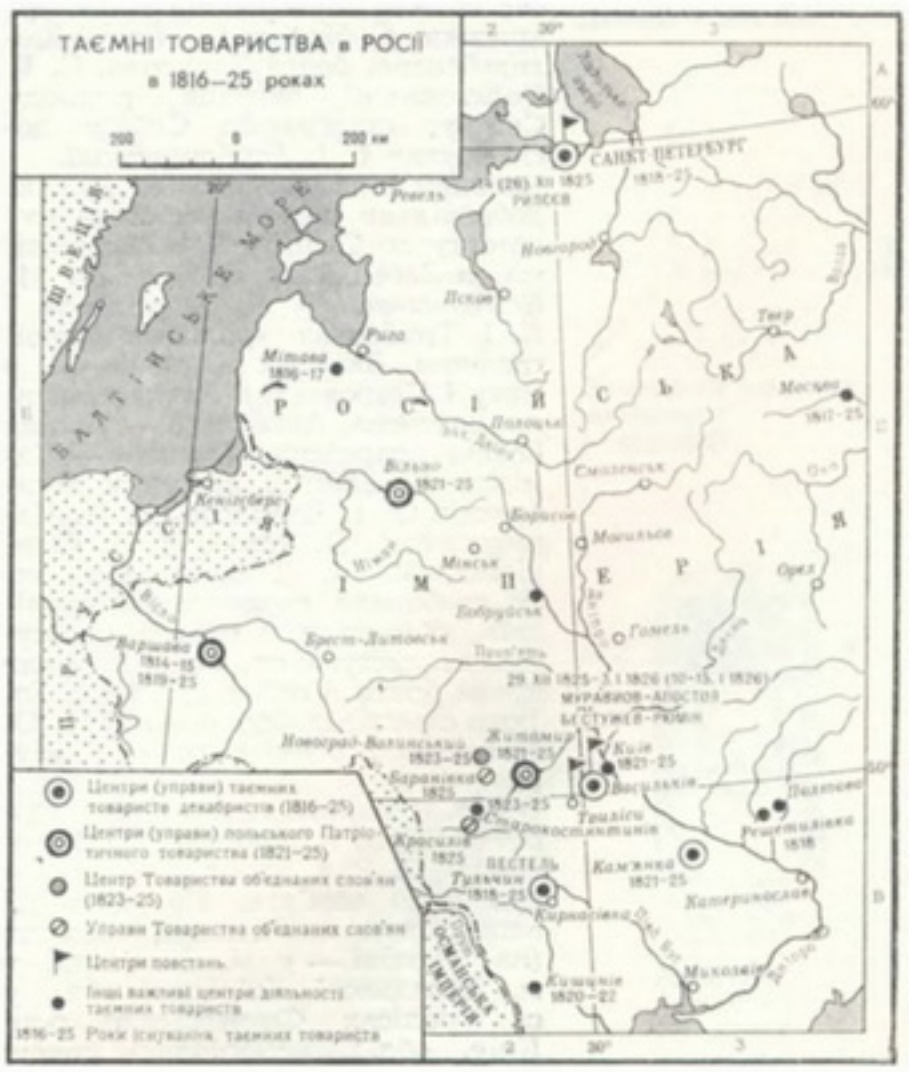

ліквідації кріпосного права. В. І. Ленін починає з Д. періодизацію рос. визвольного руху. Революц. лозунги Д. (скасування кріпосництва, повалення самодержавства та ін.) взяли на озброєння наступні покоління революціонерів Росії. Під цими гаслами виступали революц. демократи 40—60-х рр. 19 ст. О. І. Герцен, М. П. Огарьов, М. О. Добролюбов, В. Г. Бєлінський, Т. Г. Шевченко (під впливом ідей Д. написав ряд творів, зокрема «Тризна», «Сон», «І мертвим, і живим» ...» та ін.).

Д. мали величезний вплив на розвиток передової сусп. думки, зробили видатний внесок у рос. культуру. Серед них було чимало видатних письменників, поетів, учених. Відомі поети К. Ф. Рилєєв та О. О. *Бестужев* (Марлінський) видавали журнал «Полярная звезда», назву якого потім використав О. І. Герцен. Велику літ. спадщину залишили В. К. *Кюхельбекер*, Ф. М. *Глинка*, О. І. *Одоєвський*, В. Ф. *Раєвський*, М. О. Бестужев. О. І. Одоєвському належить славнозвісна «Відповідь декабристів Пушкіну», рядок з якої «Із іскри полум'я займеться!» став епіграфом для ленінської газ. «*Искра*». Вітчизн. історію розробляли М. Ф. Орлов, О. О. Корнилович, М. М. Муравйов, М. С. *Лунін*, В. І. Штейнгель, В. Д. Сухоруков. М. Ф. Орлов був видатним економістом, чиї праці вивчав К. Маркс. Економіку Росії досліджували й Г. С. Батеньков та М. І. *Тургенєв*. В. Ф. Раєвський, І. Д. Якушкін, М. О. *Крюков* та ін. створили ряд філос. праць матеріалістичного напряму; М. М. Муравйов, П. І. Пестель та І. Г. Бурцов — праці з воєнної теорії. М. О. Бестужев був талановитим художником, залишив цікаву спадщину: портрети Д. під час їхнього перебування в Сибіру, краєвиди Сибіру та ін. Брати Кюхельбекери, брати Борисови, С. Г. *Волконський* вивчали природу Сибіру; етнографію Сибіру досліджував І. І. *Горбачевський*.

Високим є подвиг дружин Д., які добровільно поїхали за ними на каторгу до Сибіру. В 1827 першими на Забайкалля прибули М. М. *Волконська*, О. Г. Муравйова і К. І. Трубецька (уроджена франц. графиня Лаваль). В 1828—31 в Читу і Петровський Завод приїхали наречена Анненкова — Поліна Гебль, наречена Івашева — Камілла Ле Дантю, дружини декабристів О. І. Давидова, Є. П. Наришкіна, Г. В. Розен, Н. Д. Фонвізіна, М. К. Юшневська та ін. Їх позбавили дворянських привілеїв, обмежили в правах пересування, листування, вони не мали права брати з собою дітей і т. ін. Їхню самовідданість оспівав М. О. Некрасов у поемі «Російські жінки».

В СРСР широко відзначалося 100-річчя (1925) і 150-річчя (1975) повстання Д. Рад. народ глибоко шанує їхню пам'ять. На честь Д. встановлено пам'ятники, обеліски (на Україні — у м. Кам'янці, в м. Василькові Київської обл., у с. Трилісах Фастівського р-ну Київ. обл.), меморіальні дошки (зокрема, в Києві — чотири). Подвигові Д. присвячено літ. твори — «Кюхля» Ю. М. Тинянова, «Первісток свободи» О. Д. Форш, «Росії вірнії сини» Л. В. Нікуліна, «Північне сяйво» М. Д. Марич, «Первістки свободи» П. Ф. Кочури, «Чернігівці» П. Слонімського; кінофільм «Зоря принадливого щастя» реж. В. Я. Мотиля та інші.

Тв.: Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 1—3. М., 1951; Декабристы. Антология, т. 1—2. Л., 1975; Литературно-критические работы декабристов. М., 1978.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 21. Пам'яті Герцена; т. 23. Роль станів і класів у визвольному русі; т. 25. З минулого робітничої преси в Росії; т. 30. Доповідь про революцію 1905 року; Восстание декабристов. Документы и материалы, т. 1—14. М.—Л., 1925—76; Лисенко М. Декабристський рух на Україні. К., 1954; Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 1—2. М., 1955; Волк С. С. Исторические взгляды декабристов. М.— Л., 1958; Декабристы и русская культура. Л., 1975; Декабристы рассказывают... М., 1975; Ланда С. С. Дух революционных преобразований. М., 1975; Литературное наследие декабристов. Л., 1975; Нечкина М. В. Декабристы. М., 1975; Орлик О. В. Декабристы и европейское освободительное движение. М., 1975; Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975; Никандров П. Ф. Революционная идеология декабристов. Л., 1976; Павлюченко Э. А. В добровольном изгнании. М., 1976; Гессен А. И. Во глубине сибирских руд. Новосибирск, 1977; Галин Г. А. Первенцы свободы (Радищев. Декабристы). Рекомендательный указатель литературы. М., 1971.

М. Ф. Закревський.

ДЕКА́ДА [від грец. δεκάς (δεκάδος) — десяток] — 1) Період часу тривалістю десять діб. 2) Група з будь-яких десяти одиниць. 3) Десятидобовий проміжок часу, присвячений тому чи ін. явищу або громадській події. 4) Одиниця частотного інтервалу, при якому відношення частот дорівнює 10.

ДЕКАДЕ́НТСТВО (від франц. décadence — занепад) — загальна назва антиреалістичних течій у бурж. літературі і мистецтві кінця 19 — поч. 20 ст. Для Д. характерні відчуженість від життя, відмова від сусп. боротьби, пропагування концепції «мистецтво для мистецтва», песимізм, містика, індивідуалізм, надання переваги формі над змістом. Д. об'єднує різні за формальними ознаками, але близькі за суттю школи бурж. л-ри і мистецтва — *символізм, акмеїзм, футуризм, експресіонізм, кубізм, сюрреалізм.* Д. в л-рі виникло наприкінці 19 ст. спочатку у Франції (С. *Малларме*, П. *Верлен*, А. *Рембо* та ін.), а потім і в л-рах інших країн (М. *Метерлінк* — у Бельгії, Г. *Д'Аннунціо* — в Італії, С. *Пшибишевський* — у Польщі). В Росії виявилося в творчості поетів-символістів (Д. Мережковський, З. Гіппіус, А. Бєлий), згодом ці тенденції підхопили І. Анненський, Л. Андрєєв, М. Арцибашев та ін. В укр. л-рі Д. відбилося в творах В. *Винниченка*, О. Луцького, В. *Пачовського* та ін. Письменники-декаденти групувалися навколо львів. видавництва «Молода муза» та київ. журн. «*Українська хата*» (1909—14).

Представниками Д. в образотворчому мист. були А. *Беклін* (Швейцарія), М. Клінгер, Ф. Штук (Німеччина), О. Бердслей (Англія), Г. Клімт (Австрія); у музиці — П. Гіндеміт (Німеччина), А. *Шенберг* (Австрія), І. *Стравінський* (Росія). В рос. образотворчому мист. осередками Д. були худож. угруповання «*Мир искусства*», «Бубновый валет», «Голубая роза» та ін. З критикою Д. виступали Л. Толстой, В. Короленко, М. Горький, Г. Плеханов, В. Воровський; на Україні — І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський, М. Лисенко, М. Мурашко та ін. Гостро виступаючи проти ідейних настанов Д., маркс.-ленінська критика відзначає складність і суперечливість худож. практики декадентів, уникає однобічних оцінок творчості ряду значних митців (Верлен, Малларме, А. Бєлий, Стравінський та ін.). Характерні для Д. занепадницькі тенденції згодом виявилися в різних модерністських течіях у л-рі та мистецтві (див. *Модернізм*).

Л. А. Єремєєв.

ДЕКА́ДИ І ДНІ МИСТЕ́ЦТВА І ЛІТЕРАТУ́РИ НАРО́ДІВ СРСР в Москві, в союзних і автономних республіках — показ досягнень мистецтва і літератури, одна з форм обміну творчим досвідом. До 1950 декади л-ри і декади мистецтва проводились окремо, 1950—60 — об'єднано. Успіхи укр. рад. л-ри вперше демонструвалися в Москві під час Тижня укр. літератури (1929). Перша декада укр. мистецтва в столиці СРСР відбулася 11—21 березня 1936, друга декада укр. л-ри і мистецтва — 15—26 червня 1951, третя— 12—23 листопада 1960. З 1960 огляди досягнень л-ри і мистецтва народів СРСР стають різноманітнішими, набирають характеру широкого взаємного культур. обміну союзних і автономних республік, країв, областей і міст. У Москві й республіках періодично проводяться дні укр. л-ри з участю майстрів мистецтв. Під час проведення їх відбуваються літ. вечори, концерти, обговорення творів письменників, композиторів і художників. З творчим звітом перед трудящими виступають укр. оперні й драм. театри, професійні й самодіяльні оркестри, ансамблі пісні й танцю, хори, кіностудії, вид-ва. Письменники і майстри мистецтв РРФСР регулярно приїздять на Україну, в інші союзні й автономні республіки, де влаштовують вечори рос. л-ри. На цих вечорах, крім російських, виступають і письменники ін. національностей. Обмін дружніми візитами письменників і майстрів мистецтв сприяє взаємозбагаченню культур усіх рад. народів, служить вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму та інтернаціоналізму.

Літ.: Братерство народів — братерство культур. К., 1960.

Ф. К. Сарана.

ДЕКАЛЬКОМА́НІЯ (франц. décalcomanie) — спосіб поліграфічного виготовлення перебивних кольорових зображень, що їх пере-